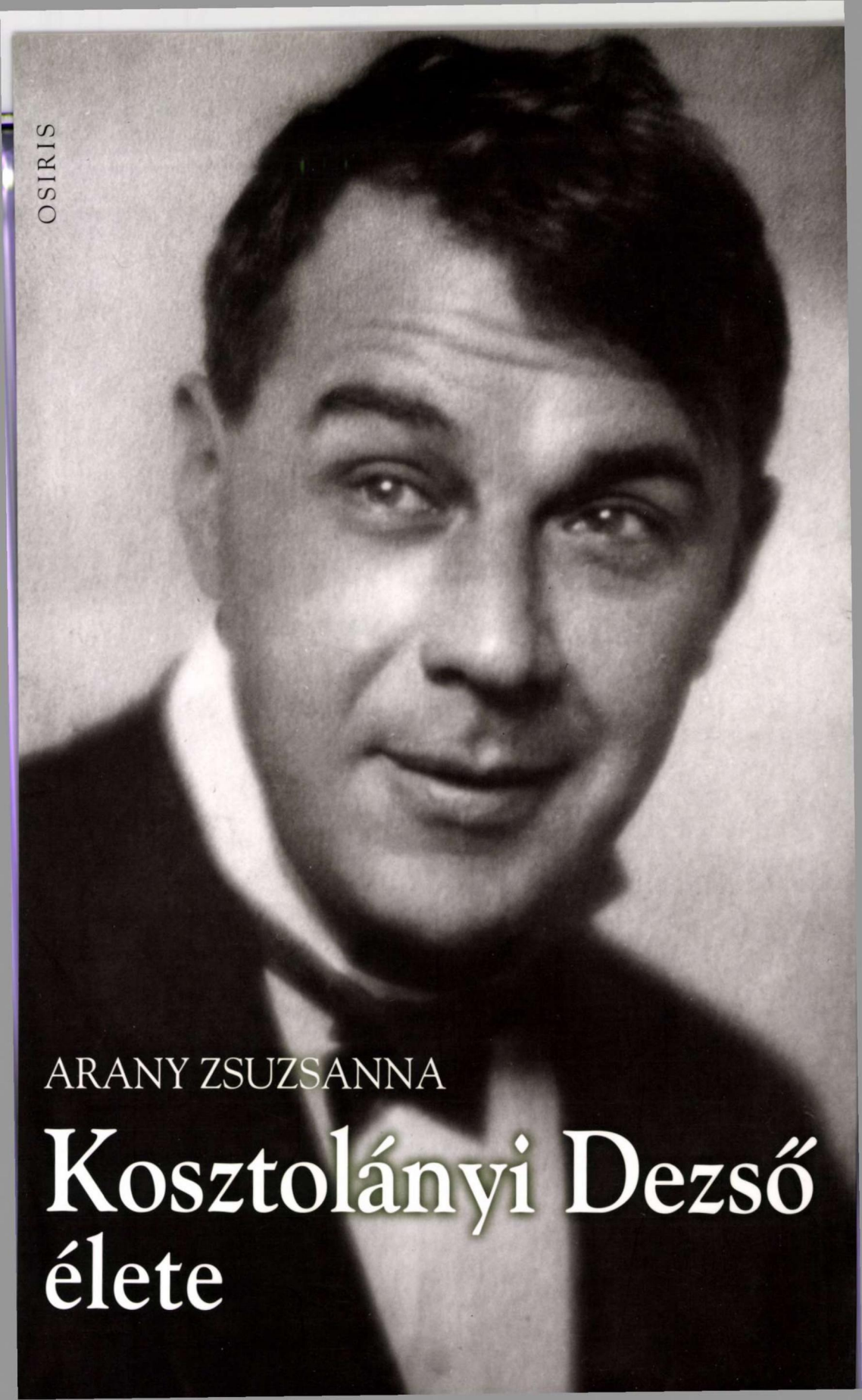

OSIRIS

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

1819

„Ahogy minden esendő emberi élet, a művészlét sem a tökéletességről szól, hanem az örökös belső harcokról és a tökéletlenség vállalásáról. Noha az életrajz történetet mesél, mindeközben olyan portrét tár elénk, mely az adott személy önmagával folytatott vívódásait, döntési helyzeteinek nehézségeit mutatja be. [...] Minden életrajz tükör is egyúttal: az egyén életén keresztül önmagunkat és társadalmunkat, korunkat segít jobban megérteni. »Ha egyetlen mondattal kellene meghatároznom az életrajzot, az emberi megértés művészetének hívnám és az emberi természet ünneplésének« – írja Richard Holmes. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Kosztolányi Dezső élete és munkássága számos aktuális kérdést fölvet. Vajon a 20. század első évtizedei óta más lett-e irodalom és politika viszonya? Megtalálhatja-e helyét az az alkotó, aki nem kíván szekértáborokhoz csatlakozni, hanem pusztán tehetségéhez és tudásához mérten, tisztességgel és becsülettel szellemi értékeket kíván teremteni? Vajon nemzeti klasszikusaink megítélése, befogadástörténete, kánonbeli helye mennyiben kiszolgáltatott az irodalomtudományban uralkodó kultúrpolitikai irányvonal(ak)nak? Lehet-e tisztán, ideológiamentesen bemutatni és/vagy értelmezni egy-egy életművet?"

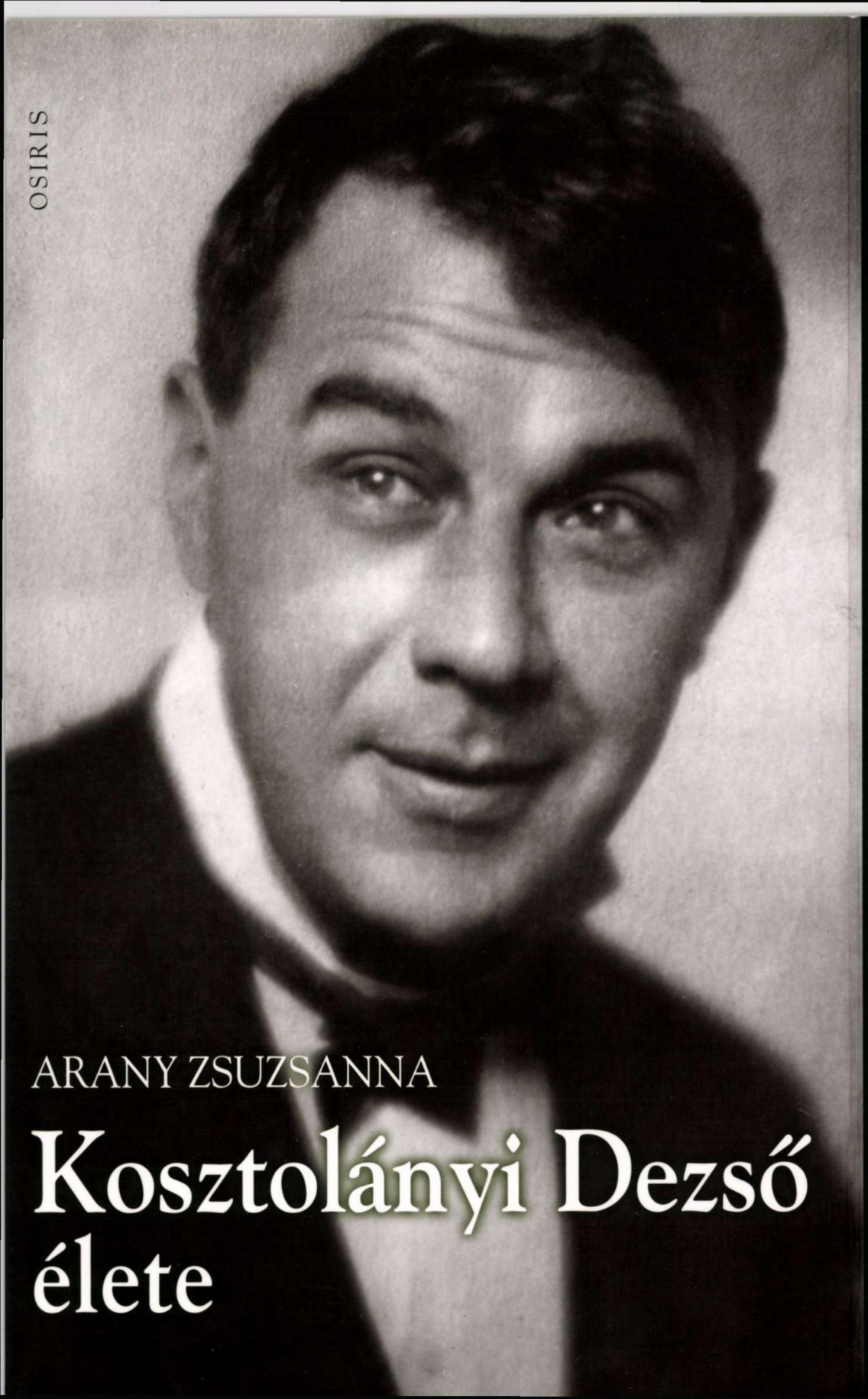

OSIRIS

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

„Ahogy minden esendő emberi élet, a művészlét sem a tökéletességről szól, hanem az örökös belső harcokról és a tökéletlenség vállalásáról. Noha az életrajz történetet mesél, mindeközben olyan portrét tár elénk, mely az adott személy önmagával folytatott vívódásait, döntési helyzeteinek nehézségeit mutatja be. […] Minden életrajz tükör is egyúttal: az egyén életén keresztül önmagunkat és társadalmunkat, korunkat segít jobban megérteni. »Ha egyetlen mondattal kellene meghatároznom az életrajzot, az emberi megértés művészetének hívnám és az emberi természet ünneplésének« – írja Richard Holmes. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Kosztolányi Dezső élete és munkássága számos aktuális kérdést fölvet. Vajon a 20. század első évtizedei óta más lett-e irodalom és politika viszonya? Megtalálhatja-e helyét az az alkotó, aki nem kíván szekértáborokhoz csatlakozni, hanem pusztán tehetségéhez és tudásához mérten, tisztességgel és becsülettel szellemi értékeket kíván teremteni? Vajon nemzeti klasszikusaink megítélése, befogadástörténete, kánonbeli helye mennyiben kiszolgáltatott az irodalomtudományban uralkodó kultúrpolitikai irányvonal(ak)nak? Lehet-e tisztán, ideológiamentesen bemutatni és/vagy értelmezni egy-egy életművet?”

1819

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső
élete

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

Osiris Kiadó • Budapest • 2017

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

Lektorálta
Bónus Tibor

© Arany Zsuzsanna, 2017
© Osiris Kiadó, 2017

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

ISBN 978 963 276 290 6

TARTALOM

Bevezető 11

„A VÉREIM, AZ ŐSEIM" (1885-IG)

Ősök csarnoka 19
Nemesi származás 19
A topolyai plébános története 22
„Daliás nagyapám" 23
Európai műveltségű iskolaigazgató 26
Az anyai ág 28
Németországtól Szabadkáig 28
A Brenner testvérek 30

„AHOL A GYÖKEREI VOLTAK ÉS AZ EREJE" (1885–1902)

Gyermek- és kamaszkor 35
A Kosztolányi testvérek 35
Szabadka a századfordulón 36
„A rút varangyot véresen megöltük" 40
A Vörös Ökörtől a Szabadkai Községi Főgymnasiumig 41
Az *Előre* című diáklap története 45
Diákkori szerelmek és más csínytevések 46
„Tudok én annyit magyarul, mint a tanár úr" 50
Önképzőkör 50
Botrány és kicsapatás 53

„NO KORNÉL BARÁTOM, ÚGY-E GYÖNYÖRŰ PEST?" (1903–1913)

„miért nem fejezted be az egyetemi tanulmányaid?" 59
Kosztolányi Budapesten 59
A Négyesy László vezette stílusgyakorlatok 65
Bécs 71
„egyik kávéházból a másikba" 78
A Balszélfogó asztaltársaság 78
A Thália Társaságtól a Nemzeti Színházig: korai színikritikák 81
A New York vadjai 83
A haláljátékoktól a Balkán Egyletig 86
Albérletből bohémtanya 88
Újgnosztikusok és spiritiszták 91
Az induló újságíró 94
„A sajtó veszélyes üzem" 94
Munkavállalás vidéki és fővárosi szerkesztőségekben 97
A modern irodalom fórumai 101
Konzervatív lapok 105
„Pünkösdre verskötetet adok ki" 108
Négy fal között 108
„Azért én nem haragszom rád" 112
A szegény kisgyermek panaszai 120
„Janka egyszer nálam felejtette az esernyőjét" 124
Rózsaszüret 124
Fecskelány 129
Házasság 137

„A KÖLTŐBEN MINDEN MEGFÉR EGYMÁS MELLETT" (1914–1921)

Az első világháború 151
Háború lesz 151
„Megőrült maga, önkéntes" 161
Öcsém: családi élet a háborúban 164
Kosztolányi és a szabadkőművesség 168
Tinta 173
Forradalmak kora 177
A *Pesti Napló* szerkesztőségében 177

Őszirózsás forradalom 181
Esztendő 186
A Petőfi Társaság és a Vörösmarty Akadémia 190
„megsokasodott az ő ivadékaiban" 193
Tanácsköztársaság és vörösterror 197
„Pardon, Kosztolányi!" 212
Filoszemita publicisztika 212
Antiszemitizmus és fehérterror 216
Fajvédelem és/vagy nemzet mint nyelvközösség 220
Irodalmi és sajtófórumok a kommün után 223
Zöld tintából „koncentrált epeoldat" 228
„De mi közünk nekünk a kurzushoz?" 238
Két tűz között 245
Vérző Magyarország 260
Csáth Géza halála 266
„Nézd a császárok képmását" 276
Csontokra vadászni 276
A véres költő 282
„legalább az erőm tudatában akartam lenni" 288

„FÖL A FEJET, MOVISZTER, SURSUM CORDA, FÖL A SZÍVET" (1922–1929)

Újságírás az 1920-as években 295
„Folyt az élet, mint a színház": interjúk és nyaralások 295
Vasárnap és *Tere-fere* 304
Kosztolányi és a revíziós törekvések 311
Szabadon verselni, szabadon gondolkodni 314
A bús férfi panaszai 314
Bohócok világa 316
„a nagy tragédiák határtalanok" 321
A regényíró Kosztolányi 331
Pacsirta 331
Aranysárkány 338
Édes Anna 344
Csak élni és dolgozni 355
„magas, kócos férfi, munkazubbonyban, cigarettázva" 355
„Lucifernek is neveztek": az Ady-vita 373

„A MAGYAR ÍRÓ HALHATATLANSÁGA" (1930–1936)

Magyar és európai 385
Lenni vagy nem lenni 385
A francia becsületrend lovagja 390
A Magyar PEN Club élén 395
Író és bátorság 404
Édes anyanyelvünk 407
Kosztolányi Erdélyben 413
Hajnali részegség 416
Egy ezüstkanál hiányzik: utazások és ugratások 416
Világ vége 418
Esti Kornél 422
Ötvenéves, százéves, ezeréves… 430
Arany János és William Shakespeare 433
„most elmondom, mint vesztem el" 443
Szeptemberi áhitat: a Radákovich-szerelem 443
„A vad kovács, a szenvedés" 453
„Tedd, hogy éljek!" 464

Jegyzetek 473
Bibliográfia 647
Rövidítésjegyzék 661
Kosztolányi Dezső életében megjelent művei 665
Képjegyzék 669
Névmutató 673

„Valami mélyen tragikus van egy író halálában. Nemcsak egy ember hal meg, hanem még valami. Egy kedély veszik ki, egy sajátosan egyéni látás veszik el, egy világ szűnik meg mindörökre. Nincs mód pótolni. A vére lüktetése, az idegei bizsergése, az agysejtjeinek játéka valami roppant egyedülálló művészetet jelentett, amely csak belőle jöhetett, egy egyéniség legmélyebb mélyeiről, és ha ez az ember egyszer elnémul, vége a művészetnek is, és az idők határtalan messzeségében soha-soha se születik hozzá hasonló." (Kosztolányi Dezső)

BEVEZETŐ

Kosztolányi Dezső, a művész és gondolkodó szabadságra és önállóságra törekedett a 20. század első évtizedeinek Magyarországán. Egész életét végigkísérte az irodalom átpolitizáltsága elleni küzdelem, miközben a politikum mélyebb megértése is vezette: bár kezdetben különböző szekértáborokhoz sodródott, később – tudatosan vállalva a maguk útját járók magányosságát – szigorúan kitartott a művészet politikamentességének programja mellett. Sorsa – vitái, konfliktusai, többszöri kiközösítettsége és munkásságának sokáig mostoha utóélete – példázza, milyen szűkös létlehetőségek adódtak a tisztán művészeti eszményeit megvalósítani akaró szellem számára.

Richard Ellmann James Joyce-ról írt életrajzának belső borítóján Constantin Brâncusi absztrakt rajza („Symbol of Joyce") szerepel, ami könyvének főhősét hivatott ábrázolni. Az alkotáson mindössze három, különböző hosszúságú függőleges vonalat és egy spirál alakot látunk. A szerző ezzel a gesztusával utal többek között arra, hogy egy alkotó szellemisége nehezen ragadható meg, vagy ha meg is ragadható, nem szavakkal s nem figuratív eszközökkel.[1] Joyce persze nem kedvelte a biográfia műfaját, sőt egyenesen ördögi mesterségnek tartotta az életrajzírást („biographer" – „biografiend").

Pierre Boulez Mahler élettörténetének[2] olvastán vetette föl annak kérdését, vajon az életrajzi kutatás képes-e megfejteni a művészet misztériumát. Megértjük-e a zsenit, ha bepillantást nyerünk hétköznapjaiba? Létezik-e az a határvonal, mely az életeseményeket elválasztja a művészeti alkotásoktól? Boulez szerint az életrajz nemhogy nem visz közelebb a válaszhoz, de még inkább eltávolít. A sötétség lerombolhatatlan magja („the indestructible kernel of darkness"), mely minden műalkotás mélyén ott rejtőzik, hozzáférhetetlen marad, akármennyire is boncolgatjuk a személyiséget, mely létrehozta azt: „Minél közelebb érezzük magunkat, annál távolabb kerülünk ennek a fölfedezésnek a gyökerétől, illetve annak megértésétől. Ami így el is tűnik a varázstükrök végtelen folyosóján."[3] Magam sem gondolom, hogy egy-egy életrajz közelebb vihet az egyes ember megismételhetetlenségének misztériumához, illetve az alkotó géniusz működéséhez. Boulez vélekedését Kosztolányi is osztotta, aki többek között a pszichoanalízis tudományával kapcsolatban jegyezte meg: „az irodalmi alkotás a lelki élet oly tudattalan mélységeiből táplálkozik, ahová még a lélekelemzés se jutott el."[4]

Ahogy minden esendő emberi élet, a művészlét sem a tökéletességről szól, hanem az örökös belső harcokról és a tökéletlenség vállalásáról. Noha az életrajz történetet mesél, mindeközben olyan portrét tár elénk, mely az adott személy önmagával folytatott vívódásait, döntési helyzeteinek nehézségeit mutatja be. „Az igazán nagy író valahogy mintaszerű. Nem erkölcsi értelemben, hiszen Goethén

erkölcsi szempontból elég kifogásolnivalót lehetne találni. Mintaszerű abban az értelemben, hogy nagy ember. / – Voilà un homme! – kiáltott fel Napóleon, mikor Goethe kiment a teremből. / Íme, egy ember: az ilyen ember, mint Goethe vagy Petőfi, hosszú vagy túlságosan rövid életén át magában hordozza emberi létünk minden lehetőségét, minden fájdalmát és minden örömét, teljesebb, mint más ember, emberebb, mint más, mintaszerűen ember, és ez a nagy bennük, és ezért tér vissza az ember újra és újra mintaszerű életükhöz. [...] Hogy ők átélték, egészen, létünk minden fázisát, az mélyebb és vigasztalóbb értelmet ad a mi töredékesebb életünknek is" – foglalja össze Szerb Antal.[5]

Kosztolányi-életrajzom írásakor elsősorban az angolszász biográfiai hagyomány normáit kívántam követni. A legjobb angol és amerikai irodalmi életrajzok ugyanis tudományos igényűek, adatközlésükben elsődleges (forrás)kutatásra támaszkodnak, miközben a szépirodalmihoz közeli (esszéisztikus) nyelven íródtak, közérthetők, s így nemcsak a szűk szakmához, de a művelt nagyközönséghez is szólnak. Osztom az általam tanulmányozott életrajzok abbéli fölfogását is, miszerint az életút kozmetikázása helyett mindent a lehető legpontosabban, realista ábrázolásra törekedve, kertelés és hamis kultuszteremtés vágya nélkül lehet és kell elmondani.

Nyomon követtem Kosztolányi irodalompolitikai szerepvállalásait – amihez elengedhetetlen volt a történelmi, politikai, eszme-, illetve sajtótörténeti háttér bevonása, az egyes döntések kontextusba helyezése –, szóltam a szerelmi életéről, valamint részleteiben ismertettem betegsége lefolyásának menetét egészen a boncolási jegyzőkönyvig. „Etikai szempontból mindig is kérdéses volt egy másik ember életének kutatása. Milyen jog alapján, milyen szerződés szerint hatol be az életrajzíró egy másik ember tetteinek és magánéletének a világába?" – veti föl a kérdést teljes joggal Richard Holmes.[6] Meglátásom szerint azonban az emberi jellem és az emberi élet épp a szélsőséges helyzetekben mutatkozik meg igazán. A halálról hírt adó fejezet ennek fényében az egyik legkitüntetettebb: bármennyire is magánügye mindenkinek a saját halála, az jellemzi leginkább életét, az adja meg egész élettörténetének ívét, ahhoz viszonyítva válik az élet Életté.

„Mi, kik a megértésére vágyunk, kíváncsiak vagyunk arra is mit evett, milyen volt az egészsége, a szerelme, a könyvtára. Hogy gunyolódtak azokkal a történelmi buvárokkal, kik még a lángelmék mosócéduláját is felhajszolták adatul. Mi bevalljuk, hogy ez is érdekel bennünket, a mosócédula gyakran dokumentum, a frázis pedig ritkán az. [... Arany] eltüntette élete összes nyomait, s csak könyvek maradtak utána, egyéb semmi. Egyszer meg akarta ismerni egy tisztelője, levelet irt neki, de ő verssel háritotta el az ismeretséget, s az ismeretlen tisztelő sohase láthatta. [...] Mi tudjuk, hogy ez a megismerés csak gyarapitaná iránta való bámulatunkat, a gyengesége csak közelebb hozná alakját, hozzánk, kik gyengék vagyunk" – vallotta Kosztolányi a példaképként tisztelt nagy elődről, Arany Jánosról.[7]

Noha főként a személyiség rajzára, a nagyobb életrajzi eseményekre, eszmetörténeti és irodalompolitikai vonulatokra koncentráltam, a mosócédulákat is igyekeztem kutatásaim során összegyűjteni – a korabeli forrásokból (naplók, levelek, visszaemlékezések) vett idézeteket az eredeti írásmód szerint szerepeltettem –, s a lehetőség szerinti összes dokumentumból adott narratívát fölépíteni, kifejtve olykor a hiányzó mozaikokkal kapcsolatos hipotéziseimet. Kosztolányi műveit

azonban külön nem elemeztem: egyfelől vallom, hogy az életesemények és a fiktív alkotások közötti átjárhatóság nehezen fejthető föl, másfelől élesen elkülönítem az életrajz műfaját az inkább esztétikai jellegű értelmezésektől, a különböző irodalomelméleti iskolák nyújtotta olvasatoktól. Ennek szellemében nem foglalkoztam a művek későbbi hatástörténetével sem: mindössze az akkori kortárs kritikai fogadtatás főbb állomásait mutattam be, azt is gyakran irodalompolitikai vagy eszmetörténeti kontextusban, ami már nem függetleníthető az író döntéshelyzeteitől és életének egyes epizódjaitól. Hangsúlyt fektettem a művek idegen nyelven történő kiadásaira is, valamint Kosztolányi műfordításaira, s a társművészetek iránti élénk érdeklődésére. Szépirodalmi művek értelmezésére csak azokban az esetekben vállalkoztam, amikor vagy kevert műfajú szövegekről szóltam (például politikai állásfoglalást is tartalmazó tárcanovellákról), vagy olyan erős allegóriákat tártam föl, amelyek a kortárs kultúrpolitikai vitákban való részvételről tanúskodnak.

Reményeim szerint módszerem segített megvalósítani legfontosabb célomat, hogy Kosztolányi életrajzát „csak tiszta forrásból" írjam meg. Elsősorban az író és kortársai műveire (azoknak is lehetőség szerinti első közlésére, az esetek többségében napilapok és folyóiratok hasábjairól), forrásdokumentumokra (kéziratokra, életrajzi dokumentumokra, levelekre, naplókra) és filológiai alapkutatásokra támaszkodtam. Az életrajzban nem dolgoztam föl a szerző halálát követő évtizedekben keletkezett szakirodalmat, illetve a Kosztolányi-kritikában oly gyakran ideológiai alapú elfogultságokat is tartalmazó szövegeket. Természetesen a forrásközlő tanulmányokat figyelembe vettem, ahogyan az alapkutatásokból kiinduló gondolatmeneteket is, azok téziseivel egyetemben. Az egyes művek értelmezéseire, valamint a Kosztolányi munkássága egészének vagy egy-egy szeletének tematikai és/vagy formai jegyeit elemző munkákra – bármennyire is gondolatgazdagnak tartottam jelentős többségüket – kivételes esetekben tudtam hivatkozni, lévén, hogy életrajz és mű elkülönítésére törekedtem.

Könyvem megírásának ötletét Szegedy-Maszák Mihály adta, még 2007 októberében. Első lépésben néhány vázlatot készítettem, párhuzamosan a lehetséges külföldi példák tanulmányozásával. Három évvel később, amikor a Fűzfa Balázs által életre hívott „*A 12 legszebb magyar vers*" című konferenciasorozat keretében a *Hajnali részegséggel* kapcsolatba hozható életrajzi vonatkozásokról beszéltem, előadásomat követően többen is megkérdezték: miért nem írok Kosztolányiról biográfiát? A feladaton végül 2011 nyarától kezdtem dolgozni, előtte pedig az író halálos ágyán rögzített följegyzéseinek forráskiadását fejeztem be, tanulmányokat közöltem kötetekben és folyóiratokban, a *Pardon* rovat kérdésköréhez gyűjtöttem adalékokat, valamint bibliográfiai sorozatot szerkesztettem. A Kosztolányi-életrajzot előlegező műhelytanulmányaimat a kritikai kiadáson dolgozó – Magyar Tudományos Akadémia által támogatott – kutatócsoport tagjaként írtam, s ezeket a szövegeimet (későbbi cikkeim mellett) több mint három éven keresztül publikáltam az *Alföld* című irodalmi folyóirat hasábjain. Hálás vagyok Aczél Gézának, illetve utódjának, Szirák Péter főszerkesztőnek, amiért állandó megjelenési felületet biztosítottak írásaimnak, ezáltal is segítve a folyamatos munkavégzést. Könyvemet már függetlenedve az egykori csoporttól, önálló kutatóként készítettem el, részben a Nemzeti Kulturális Alap, részben Szüleim odaadó támogatásának köszönhetően.

Kutatásaim során a kritikai kiadás vezetőin és munkatársain kívül komoly szakmai tanácsokat kaptam Réz Páltól, akivel több délutánt beszélgettem végig, s aki számos – nemegyszer humoros – anekdotát osztott meg velem. Ő még abban a szerencsében részesült, hogy személyesen találkozott Kosztolányi kortársainak többségével, nem utolsósorban az író feleségével. Köszönettel tartozom Bollobás Enikőnek is, aki komoly angolszász műveltségével olvasta át értelmezéseimet. Az ő édesapja, Bollobás Béla gyakorló orvosként dolgozott az Új Szent János Kórházban, amikor Kosztolányi már haldoklott, s egy fogadásnak köszönhetően megtanulta és elszavalta a beteg költőnek a *Hajnali részegség* című verset. Hálával tartozom Gyurgyák Jánosnak, aki nemcsak a terjedelmes kötet kiadására vállalkozott, de segített a korszak történelmi hátterének bemutatásában is. A lektori feladatokat vállaló Bónus Tibor szigorú, lelkiismeretes és sok esetben humorosan megfogalmazott észrevételeinek köszönhetően a munkafolyamat utolsó fázisai is bőven szolgáltak tanulsággal, illetve hozzásegítettek ahhoz, hogy kellő lendülettel jussak el a befejezésig. A szöveggondozást végző Macskássy Zsuzsa alapos és pontos, magasfokú szakmai fölkészültséget tanúsító közreműködését ugyancsak tisztelettel megköszönöm.

Miután Kosztolányi életrajza több rokon tudományterületet érint, további kutatók szakértelmére is számítanom kellett. Köszönöm a vonatkozó alfejezetek áttekintését, illetve az egyes részproblémák megoldásában nyújtott segítségét Domsa Patríciának (orvostörténet), Gajdó Tamásnak (színháztörténet), Gellér Katalinnak (művészettörténet), Gerevich Józsefnek (pszichiátria), Hicsik Dórának (családtörténet), Józan Ildikónak (francia nyelvi, irodalmi és kulturális vonatkozások, fordításelmélet), Klein Szilviának (német nyelvi, irodalmi és kulturális vonatkozások), Megyeri József Imrének (patológia), Peremiczky Szilviának (az antiszemitizmus problémaköre és a zsidó irodalom kapcsolódó kérdései), Pollmann Ferencnek (hadtörténet). A kritikai kiadáson dolgozó kutatócsoport munkatársai közül örömmel vettem még Bengi László, Bucsics Katalin, Kolozsy-Kiss Eszter, Takács László, Varga Kinga és Zákány-Tóth Péter észrevételeit, akik szívesen válaszoltak az időközben fölmerült kérdéseimre.

E helyütt szólok Zágonyi Ervinről, aki mindig nagy szeretettel ajándékozott meg kéziratival, melyek jelentős filológiai kutatási eredményeket tartalmaztak. Említenem kell Granasztói Olga nevét is, aki francia származású dédnagyanyja, Rózsaffy Dezsőné Goncsarova Olga levelezését bocsátotta rendelkezésemre. Gesztusa hozzásegített Kosztolányi *A véres költő* című regénye egyik, korábban ismeretlen fordításának és kiadáskísérletének föltárásához. Nem hagyhatom ki Előry Áront sem, aki fiatal és lelkes politológusként, Drozdy Győző kutatójaként rendre megosztotta velem a forrásgyűjtései során talált Kosztolányi-vonatkozásokat, illetve Gulyás Gabriella könyvtárost, aki többek között a Szent János Kórházban bukkant rá korábban ismeretlen dokumentumokra.

Budapesti kutatásaimat nagyban segítették a közgyűjtemények vezetői és munkatársai is, akik hosszú éveken át türelmesen fogadták kéréseimet, s igyekeztek minden releváns dokumentumot a rendelkezésemre bocsátani. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és Kézirattárában Babus Antal mellett Horányi Károly, Mázi Béla, Rozsondai Marianne és Soltész Márton nevét említhetem, az Országos Széchényi Könyvtárban, annak kézirattárában és különgyűjtemé-

nyeiben Boka Lászlót, Dancs Szabolcsot, Földesi Ferencet, Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamáriát, Rózsafalvi Zsuzsannát, Siratói Ildikót és munkatársaikat, a Petőfi Irodalmi Múzeumban pedig E. Csorba Csillának, Komáromi Csabának, Kovács Idának, Mészáros Tibornak és Varga Katalinnak tartozom köszönettel.

Szólnom kell szabadkai kirándulásaimról is, 2005 nyarától ugyanis folyamatosan látogattam Kosztolányi Dezső szülővárosát, ahol nagyszerű emberekkel ismerkedtem meg. Hálás köszönettel tartozom a vajdasági élményekért többek között Ágoston Pribilla Valériának – akivel egy ízben a Kosztolányi család síremlékét kerestük föl, majd bolyongtunk a fejfák és a kőangyalok között, hogy Csáth Géza jeltelen hantját is megnézzük –, Beszédes Valériának és Dér Zoltánnak – akiknél először találkoztam „testközelből" Csáth- és Kosztolányi-kéziratokkal –, Hózsa Évának – aki mindig, minden kérdésben és helyzetben segítségemre sietett – és végül, de nem utolsósorban Lovas Ildikónak, a Kosztolányi-ügyek lelkes támogatójának.

Minden életrajz tükör is egyúttal: az egyén életén keresztül önmagunkat és társadalmunkat, korunkat segít jobban megérteni. „Ha egyetlen mondattal kellene meghatároznom az életrajzot, az emberi megértés művészetének hívnám és az emberi természet ünneplésének" – írja Richard Holmes.[8] Talán nem túlzás azt állítani, hogy Kosztolányi Dezső élete és munkássága számos aktuális kérdést fölvet. Vajon a 20. század első évtizedei óta más lett-e irodalom és politika viszonya? Megtalálhatja-e helyét az az alkotó, aki nem kíván szekértáborokhoz csatlakozni, hanem pusztán tehetségéhez és tudásához mérten, tisztességgel és becsülettel szellemi értékeket kíván teremteni? Vajon nemzeti klasszikusaink megítélése, befogadástörténete, kánonbeli helye mennyiben kiszolgáltatott az irodalomtudományban uralkodó kultúrpolitikai irányvonal(ak)nak? Lehet-e tisztán, ideológiamentesen bemutatni és/vagy értelmezni egy-egy életművet?

Kosztolányi *Lenni vagy nem lenni* című jelentős tanulmányában az alábbi, lehangoló választ adta a fölvetett kérdésekre: „Kritikánk nincsen. Néha napvilágot lát egy-egy magasztaló könyvismertetés. Ezt mosolyogva lapozza tovább a beavatott és be-nem-avatott, mert elképzeli azt az épületes jelenetet, amint az író térdenállva kikunyorálta. Az a szomorú, hogy ez többnyire igaz is. Néha napvilágot lát valami ledorongoló förmedvény. Ezt szintén mosolyogva lapozza tovább mindenki, mert sejti, milyen indítóokokból született. Többnyire ekkor is fején találja a szöget. Ennek a kritikátlanságnak tudható be, hogy az önálló véleményt eleve gyanakvással fogadják s felhördülnek rá. Nem szokták meg a szabad szót, nem bírják megérteni, hogy valaki politikai érdek, konc nélkül más véleményen lehet egy irodalmi kérdésben, mint jómaguk. [...] Vérengző pártok rémuralmában élünk. A gondolatszabadság ebek harmincadjára jutott. Senkise mer nyikkanni. Ez a közös egyetértéssel gyakorolt pártcenzúra, mely műveletlenségével, ingerlékenységével, kölcsönös büntetőexpedícióival egymást támogatja és táplálja, egymás erejét növeli, rettenetesebb minden hivatalos, nyílt cenzúránál. Ennek esik áldozatul az irodalom közös ügye."[9] Kosztolányi Dezső életrajzát az alkotói és kutatói, művészi és tudományos szabadság eszményének jegyében írtam meg.

Budapest, 2017. július 17.

„A VÉREIM, AZ ŐSEIM"

(1885-IG)

ŐSÖK CSARNOKA

NEMESI SZÁRMAZÁS

Kosztolányi Dezsőt élénken foglalkoztatta családja története. Elsőként egykori gimnáziumi tanára, Mérey Ágost beszélt neki fölmenőiről. „Fáradságos történelmi kutatás után kideritette, hogy családunk, a lehotai Kosztolányiak már Zsigmond előtt éltek, dúsgazdagok voltak, a legelőkelőbb állásokat viselték a király mellett s ha nem tős gyökeres magyarok is, semmiesetre sem tótok, hanem bizonyára csehek" – számolt be Kosztolányi unokatestvérének és öccsének.[1] Lelkesedését nemcsak az mutatja, hogy egyik álneveként a „Lehotai"-t választotta,[2] hanem ő maga is végzett kutatásokat.[3] Ezenkívül 1928 végén szakembert is megbízott a feladattal, akit távoli rokonához, Kosztolányi Attila magyar királyi pénzügyi tanácsoshoz irányított.[4]

Bajsai Vojnich Józsefnek sikerült is elkészítenie az író családfáját. Bár a pénzügyi tanácsos nem tudott segíteni,[5] a jakabszállási történész fölvette a kapcsolatot a felvidéki Kosztolányiakkal, s az egyik Nemcsényben élő rokonnal levelezett.[6] A talált adatokat Kosztolányi Dezső is rögzítette,[7] aki ősei tiszteletének elsősorban nem a családtörténeti források összeírásával, hanem publicisztikájával és portréival adta tanúbizonyságát. 1933-ban például Nemeskosztolányba látogatott,[8] amiről tárcát közölt *A Pesti Hírlap Vasárnapjá*ban.[9]

A családban komoly hagyománnyal bírt a nemesi rokonok tisztelete, és az író is leginkább „álmatag-szláv és hősi-magyar", „nemző, névadó, szépen hangzó" családfáját vállalta. „Maga a név latinul castellanust, várnagyot jelent, de jelent templomos vitézt is, a szlovákok pedig a sekrestyést, a templomszolgát hívják kostolnik-nak. Az ősi lakhely Nemeskosztolány [...] Még a század elején éltek ott Kosztolányiak, akik hatlovas hintón hajtattak végig Aranyosmarót utcáin. A család Mária Terézia-renddel bárósított ága pedig ma is főúri házat visz. [...] A Kosztolányi-család a Divék-nemzetségből eredt. Honszerző őseiknek még Ázsiából származó medvés címerű nemességét 1435-ben megerősítette Zsigmond király. »Zöld mezőben áll egy medve és hazudik« – ismételgette őmaga, nevetve a csúfondáros szólást, de a tréfálkozással talán csak leplezte, hogy mennyire büszke nemzetségére."[10] A nemesi vérvonal ellenben távolabbi annál, mint ami a családi hagyományban élt. Az adattárakban olvasható információkról Kosztolányi is tudott,[11] ám kérdéses, vajon kutatásainak köszönhette-e értesüléseit vagy fölmenőitől tájékozódott. A Divék-nemzetségből való származást mindössze egyetlen forrás igazolja, mely részletesen ismerteti Kosztolányi László élettörténetét, aki 1789-ben ezredesként vette át a Mária Terézia-rend lovagkeresztjét, 1790-ben pedig II. Lipót jóvoltából lett báró.[12]

Kosztolányi Dezsőné a nemeskosztolányi ág több híresség említi, akikre az író cikkeiben és leveleiben hivatkozott.[13] Kosztolányi György a reneszánsz kor

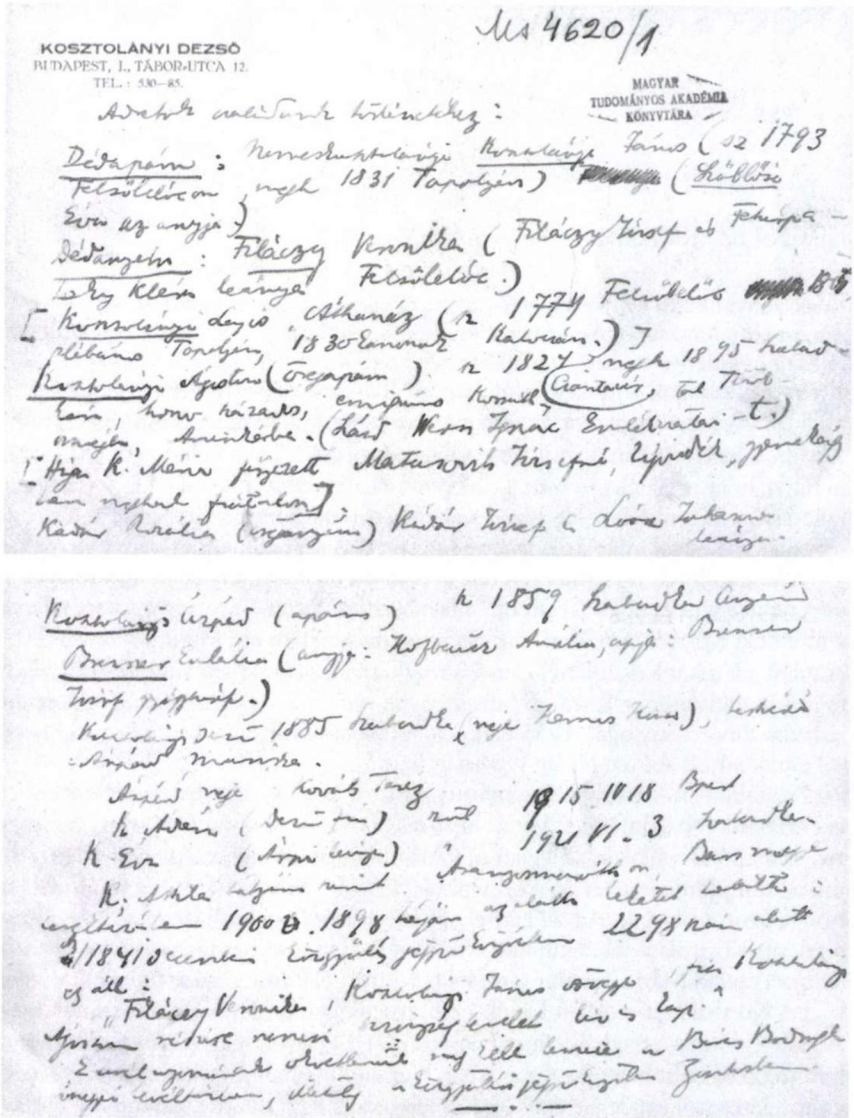

1. kép • Kosztolányi Dezső: *Adatok családunk történetéhez*
(Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, MTAKK)

kiváló diplomatája volt, akit Mátyás király kényes diplomáciai megbízatásokkal tüntetett ki,[14] ám 1479-ben „makacsságon marasztaltatott el".[15] Az uralkodói udvarban töltött időt megelőzően Ferrarában tanult, ahol találkozott Janus Pannoniusszal.[16] Kosztolányi Dezső egyik 1915-ös tárcájában említi a nevét,[17] de Tolnai Vilmoshoz írt levelében is szól róla, magyarságával kapcsolatos gondolatainak ki-

fejtésekor: „Aki tökéletesen, művészien beszéli Arany nyelvét, közelebb van szívemhez, noha német vagy tót származású, mint a zsíros fajmagyar, ki hatszáz lóval él és nincs semmi öntudata. Nyugodtan hirdethetem ezt én, ki fajmagyar vagyok, vér szerint való rokona annak a Kosztolányi Györgynek, ki Mátyás király idejében beírta nevét latin versével a magyar irodalom történetébe."[18] A család másik híres tollforgatója Kosztolányi Sándor, nagykárolyi ferences rendi kolostorfőnök volt, akiről az író a családtörténetektől részben eltérő adatokat közöl, illetve keresztnevét sem tudja pontosan: „prédikátor 1820 körül, aki öt kötet szentbeszédet adott ki, ékes magyar nyelven, valami vérszegény és gyomorbajos szenvedő, Kosztolányi László, »keményebb rend tartású szerzetbéli, Idvezítőnk Provintziájából való szegény szerzetes«."[19]

Kosztolányi Móric 1848/49-es honvéd ezredest, akit a katonai érdemrend II. és III. osztályával tüntettek ki,[20] Kosztolányi Dezső Nemeskosztolányról írt tárcájában említi: „Mutatják azt az öreg gesztenyefát, mely alatt Komárom védője, Kosztolányi Móric borozgatott a szabadságharc után, csalódottan. Mutatják a temetőben a sírját, egy kőlap födi s rajta piros temetőbogarak mászkálnak."[21] Az íróval való rokonsága azonban távolabbi lehetett, mert családfáján nem szerepel Kosztolányi dédapja (János). Kosztolányi József szintén Komáromban szolgált, de még a napóleoni háborúk idején. Kosztolányi Dezső 1921-ben levelet kapott Kathreiner Gyula szentesi tanítótól, aki az említett rokon 1809-es sorait küldte el neki, érdeklődvén: „vajon a nevezett levél irója Kosztolányi úr nemzetségéhez ill. családjához tartozik-e?"[22] Az író gondosan elrakta a dokumentumokat saját címkéjű borítékjába, s zöld tintával rá is írta: „Kosztolányi Joseff rokonom levele feleségéhez, a Napoleon ellen hadrakelt insurrekciós táborból". Noha nem volt közvetlen kapcsolat a két család között, mégis rokonaként tartotta számon a napóleoni háborúk katonáját.

A Görgey Artúrral való rokonságot több forrás is alátámasztja,[23] Kosztolányi mégsem szól róla 1916-os nekrológjában. A 48-as örökség tisztelete ellenben gyerekkorával összefüggésben jelenik meg a szövegben: „Ha nem nevelkedtem volna távoli, parancsoló egyénisége szeretetében, már gyerekkorom óta, kellene, hogy most meginditson ez a halott, a végzete, a tragédiája s az a tajtékzó gyülölet, mely köréje tornyosult."[24]

Az író egyenes ági ősei közül elsőként id. Kosztolányi János említhető, akinek neve a Bajsai Vojnich-féle kutatáson alapuló, ifj. Kosztolányi Árpád által lejegyzett családfán is szerepel.[25] Nyitra megyében élt, feleségét Szőlősi Évának hívták, s három gyermekük született: János, András és Anna. Egyik fiuk, ifj. Kosztolányi János volt Kosztolányi Dezső dédapja, akinek felesége (az író dédanyja) Filáczy Veronika, Filáczy József és Fehérpataky Klára lánya volt. A dédapa 1793-ban született a Nyitra megyei Felsőlelócon, 1821-ben Topolyán nősült, s tíz évvel később ott is halt meg. Ő költözött tehát családjával délre, az akkori Bács-Bodrog vármegyébe.[26] Bár a nemesi adattárakban nem szerepel a neve, nehezen zárható ki, hogy Kosztolányi Dezső egyenes ági rokonainak ne lett volna közük a nemeskosztolányiakhoz.

A nemesi származás igazolását Filáczy Veronika kérvényezte, egy hagyatéki ügy apropóján: „Hivatalos írások bizonyítják, hogy [...] Filáczy Veronika, férje,

Kosztolányi János édes bátyjának, nemeskosztolányi és felsőlehotai Kosztolányi Athanáznak, a topolyai plébánosnak hagyatékából örökrészét kéri az illetékes hatóságoktól".[27] A Bars megyei levéltárban 1898–1900 körül Kosztolányi Attila megtalálta az aranyosmaróti 1841. decemberi közgyűlés jegyzőkönyvét, melynek 2298. szám alatti bejegyzése alapján Filáczy Veronika fia, Kosztolányi Ágoston részére – miután kérvénye mellékletében fölterjesztette az egész családfát – nemesi bizonyságlevelet kapott a vármegyétől.[28]

Kosztolányi Dezső 1918 májusában kérte budapesti rokonát a nemesi oklevél fölkutatására, mert a világháborúban harcoló öccsének szüksége volt rá egy szabadkai álláspályázathoz.[29] Néhány évvel később, édesapjához írt levelében ismét szót ejt a kérdéséről, már konkrétan dédanyja kérvényére utalva. Bár Kosztolányi Attilával először arra a következtetésre jutottak, hogy a zombori levéltárban őrizhetik a dokumentumokat,[30] idővel bizonyítást nyert: a nemzetség Maszlák-ágán keresztül egyértelmű rokoni kapcsolat áll fenn a szabadkai ág és a felvidéki Kosztolányiak között.

Az arisztokrata származást igazolja az is, hogy a topolyai plébánia anyakönyvének vonatkozó bejegyzéseiben ifj. Kosztolányi Jánost mindenütt a birtokos nemeseket megillető „praenobilis" címmel említik.[31] „Kosztolányi Imre és Illés féltestvérek néhai György fiai Felső Szelőcén, kiknek elődei ős idők óta a nemesi előjogok használatában voltak és jelenleg is élvezik, köztudomású dolog, hogy ezen családnak a szomszéd Bars vármegyében fekvő Nemeskosztolányban valamint itt Felső Lelócon ősi nemes birtokaik vannak. Ezek alapján kétségtelen nemesek" – foglalta össze az 1915-ös *Levéltárosok Lapja*.[32] Kosztolányi Dezső tehát nem pusztán családi legendák alapján, hanem forrásokkal bizonyíthatóan is nemesi származású volt.

A TOPOLYAI PLÉBÁNOS TÖRTÉNETE

Az író családjáról készített följegyzéseiben Kosztolányi Lajos Athanáz nevét a következő adatok kíséretében említi: „sz 1774 Felsőlelóc 1804 [1805?] plébános Topolyán, 1830 kanonok Kalocsán."[33] A szabadkai ág neki köszönhetően költözött délre, de legendás alakjához történelmi anekdoták is fűződnek. Pécsett végzett filozófiai és jogi tanulmányai után Kalocsán lett papnövendék, majd 1800-ban kápláni minőségben Topolyára került. Itteni működéséről mind Kray Ferenc báró említést tesz feleségéhez szóló, 1800. októberi levelében,[34] mind André István 1808 és 1811 között keletkezett kéziratos krónikájában, a „topolyai históriás"-ban.[35]

1803-ban Kosztolányi Lajos Athanáz Adára került adminisztrátornak, ahol nem volt feljebbvalója. A körülmények kedveztek nagyzási hóbortjai kibontakozásának, így amikor két évvel később özvegy Kray Borbála kérésére plébánosként tért vissza Topolyára, már nagyúrként ünnepeltette magát, többször lóháton vonulva be a templomba. Az érseki hatóság azonban „nem vette figyelembe az ő nemességét és négy évi penitenciára ítélte".[36] 1810 decemberében Kalocsára rendelték, és csak 1815 őszén került vissza Topolyára, ahol 1826 végéig tevékenykedett. 1830-tól aztán egészen haláláig, immár kanonokként, ismét Kalocsán működött.[37]

Kosztolányi Lajos Athanáz föltehetően ifj. Kosztolányi Jánosnak, az író dédapjának volt nagybátyja,[38] és a Topolyán töltött tizenegy év anyagi biztonságot nyújthatott családtagjai számára is.

A nemeskosztolányiak eredetileg evangélikusok voltak, a Bácskába került ág azonban katolikus hitre tért. A döntésben vagy a topolyai plébánosnak lehetett szerepe, vagy egy még korábban született fölmenőnek, aki Kosztolányi Lajos Athanáz pályaválasztását is befolyásolhatta. Utóbbi mellett szól, hogy Kosztolányi Dezső az 1500–1600-as évek fordulójára tette az áttérés időpontját: „Famíliám Bars megyéből származik, aztán Tolnába kerültek. Pázmány alatt áttértek a katholikus hitre. Ma is katholikusok."[39]

„DALIÁS NAGYAPÁM"

Kosztolányi egész életében büszkén emlegette apai nagyapját, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc honvéd századosát, Kosztolányi Ágostont. Már kamaszkori naplójában anekdotázott kalandjairól, családi adatokat összegző följegyzéseiben Veress Sándor emigrációs emlékirataira is hivatkozott, később pedig portrét szentelt alakjának.[40] A tőle örökölt 48-as öntudatnak köszönhetően tartotta március 15-ikét olyan fontos ünnepnek, hogy nemcsak gimnáziumi magatartásbeli elmarasztalást vállalt miatta, hanem a vörösterror hónapjaiban is megemlékezett róla.

Kosztolányi Ágoston 1824. augusztus 21-én született Csantavéren,[41] a család azonban nem sokkal később visszaköltözött Topolyára. A hétéves korára apa nélkül maradt fiú fölcseperedve vándorszínészként kezdte pályafutását,[42] majd 1848 októberében önkéntesnek jelentkezett a szabadságharc Nagyváradon alakult 27. honvédzászlóaljába.[43] Nem sokkal később őrmester lett, alakulata az erdélyi hadszíntérre került. November 20-án hadnaggyá léptették elő, 1849 januárjában főhadnaggyá, végül századossá. Részt vett a Temesköz felszabadításában, s a Délvidéken is csatázott. A családi emlékezetben hősként számon tartott Kosztolányi Ágoston mindössze huszonnégy évesen már Bem apó hadosztályában harcolt, ahol Petőfi Sándor őrnagyi rangban szolgált.

A szabadságharc bukása után zászlóaljuk találkozott a 78. székely zászlóaljjal, s együtt indultak az akkor török kézen lévő Bulgária felé. A rangkülönbségek jelentőségüket vesztették, a menekülőkből öt-hat fős társaságok alakultak: Kosztolányi Ágoston Veress Sándorral, Ligetfy Mátyással, Rácz Istvánnal és másokkal került egy csoportba. Bulgária után Törökországban időztek, majd Kossuthtal együtt indultak önkéntes száműzetésbe. „1851-ben Konstantinápolyban van, az ottani magyar egylet elnöke. De a menekülteket hiába védelmezi a Fényes Porta és a szultán, egy szervezett osztrák bérenchad még ott is üldözi őket, rajtuk üt" – írta nagyapjának szentelt portréjában Kosztolányi Dezső.[44] Az emigránsokból alakult szervezet több mint 100 rendes és közel 20 tiszteleti tagot számlált. Céljuk „egy pár hirlap járathatása, barátságos összejövetel és társalgás s a teljesen ügyefogyottaknak, amennyire lehetett, segélyezése volt, távol minden politikai fondorkodásoktól. [...] noha Kossuth és a kiutahiai belzettek legnevezetesebb férfiai tiszteletbeli

tagokul be voltak irva, ők erről tán tudomással sem birtak, s ez egylettel semminemü összeköttetésben nem állottak."[45]

Konstantinápolyban az ún. Jazmádzsi-botrány miatti tömeges elfogatások idején tévedésből a szabadságharcosokat is börtönbe zárták. Vay gróf és a szardíniai követség titkára együttes föllépésének köszönhetően azonban hamar elengedték őket, 1851-ben pedig a nagyhatalmak is megegyeztek Kossuth és társai szabadon bocsátásáról, így a török kormány útnak indította emigránsainkat az Amerikai Egyesült Államok felé. Harczy Gábor főhadnagy vezetésével még a hajón megalakították a Magyar Dalkört, melynek a tenor hangszínű Kosztolányi Ágoston is tagja lett. Első föllépésüket a New York-i Castle Gardenben tartották, de a színház bérlője végül nem szerződtette őket. Ezután Signor Busattival, Madame Luigia Busatti énekesnő férjével társultak, aki rokonszenvezett a magyar szabadságharc katonáival.[46] Miután ez a műsor is megbukott, Kosztolányi Ágoston Dancs Lajossal és Grossinger Károllyal komolyabb lehetőségek reményében Philadelphiába utazott. Okmányaik ügyében Kossuth Lajoshoz fordultak segítségért, aki Hajnik Pálon keresztül küldette el a szükséges papírokat.

Kosztolányi Dezsőné állítja, hogy a „daliás nagyapa" az emigránsok könyvtárosa volt,[47] de a szabadságharcos emlékiratokban nem található erre vonatkozó utalás. Kosztolányi portréjából kiderül, hogy nagyapja „Philadelphiában, Newyorkban, Bostonban azzal kereste kenyerét, hogy zsákokat cepelt, selyemre festett és énekelt",[48] az író kamaszkori naplója pedig arról is említést tesz, hogy Kosztolányi Ágoston „beállt egy galvanoplasztikai gyárba, hol oly emberséges fizetést kapott, hogy képes volt saját pénzén hazajönni".[49]

Kossuth Lajos környezetéből sokan csatlakoztak a szabadkőműves mozgalomhoz is, miután e társaságok az emigránsokéhoz hasonló gondolatokat vallottak. Ha a szabadkőműves eszmék konkrétan nem is játszottak szerepet Kosztolányi nagyapjának életében, Kossuth alakja és a szabadságharcos szellemiség haláláig fontos maradt számára, sőt unokáit is e fölfogásban nevelte: „Egy tavaszi napon, amikor öcsémmel, húgommal künn játszom a kertben, kézenfog bennünket, behív a tisztaszobába, mely teljesen el van sötétítve. Fekete posztóval takart asztalkán gyertyák lobognak. Letérdepeltet mindhármunkat s arra kér, sohase feledjük, ma halt meg messze idegenben Kossuth Lajos."[50]

Az emigránsok 1857-ben kaptak császári kegyelmet. Kosztolányi Ágoston az elsők között indult haza Topolyára, s november 9-én már a következőket írta Dancs Lajosnak: „Pestnek nincsen párja a föld hátán, amit csak az ember egy városban kereshet, azt itt feltalálhatja, azzal a különbséggel, hogy az élvezet legalább egy harmadával jobb és olcsóbb, mint a világ bármely városában [...] Itt úgy látszik, az emberek mindenből élvet akarnak kipréselni, míg ellenben nálatok a hideg számító yanke-k mindenből csak hasznot."[51] De Topolyára érve már siralmas viszonyokkal találkozott. A mezőváros földesurát, báró Kray Nepomuk Jánost a szerbek börtönbe vetették, s a váltságdíj kifizetése után nem ment vissza Topolyára. Birtokát hiába örökölte meg lánya és veje, a világosi fegyverletétel után a bécsi udvar létrehozta a Szerb Vajdaságot és a Temesi Bánságot, közigazgatási és politikai központként pedig Temesvárt jelölte ki, míg a hivatalos nyelv a német

lett. A 7000 lakosú Topolya a zombori körzethez került, a magasabb hivatalokat csak németek tölthették be.[52]

Az Októberi diploma kiadásának időpontjától az abszolutizmust fokozatosan fölváltotta az alkotmányos kormányzás, Ferenc József ugyanis tudatában volt annak, hogy a magyarok történelmi jogaik és országuk integritásának visszaállítását tűzték ki célul. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság december végén szűnt meg, a terület Magyarországhoz került. A lakosság időközben elszegényedett, többször pusztítottak járványok, a kereskedelemben és az állattenyésztésben a mezőváros nem jeleskedett, s kevés volt az írni-olvasni tudó ember. Topolyával ellentétben Szabadka már a Bach-korszak idején fejlődésnek indult, igazi föllendülése azonban a kiegyezés utánra tehető, amikor a gazdaság megélénkülését a kulturális élet fölerősödése követte. A fiatal Kosztolányi Ágoston tehát nem véletlenül nyitott épp Szabadkán rőfösüzletet,[53] s vásárolta meg a Damjanich utca 2. szám alatti házat,[54] amelynek egyik szobájában két évtizeddel később Kosztolányi Dezső megszületett.

Az apai nagyapa 1858. május elsején vette feleségül Kádár Rozáliát, Kádár József és Loósz Johanna lányát. A szertartást a szabadkai Szent Teréz-templomban tartották, ahol később Kosztolányit és testvéreit keresztelték.[55] Az író visszaemlékezéséből kiderül, hogy nagyszülei már 1848-ban egymásra találtak, azonban a szabadságharc és az emigráció miatt tízévi várakozást követően kelhettek csak egybe: „Sokszor kérdezgettem, hogy miképen várta. Erre ő nem tudott felelni. Most szobámban lóg berámázva egy himzése. Honvéd-sír, zöld gyöngyökből, fölötte valami zászlócska, rózsaszín gyöngyökből s alatta ez a honleányi szózat: »A hű sírba' hamvad, de nemzetem rózsa-szalagja felette lebeg.« Ezt hímezgette a Bach-korszakban s így várta nagyapát."[56]

Kádár Rozália családja Háromszék vármegyéből került az Alföldre. A fönnmaradt anekdoták szerint mind ő, mind férje erős egyéniségek voltak, akik nem egyszer hajba kaptak: „Kosztolányi Ágoston olykor felvont pisztollyal kergette körül az udvaron feleségét, a »szívós, horgaseszű és sasszemű«, hisztérikusan bájos Kádár Rozáliát."[57] Az apai nagyanya később nagyra értékelte unokája munkásságát, első nyomtatásban megjelent versét imakönyvébe rejtette. 1916. február 18-án halt meg, s származását tiszteletben tartva, székely főkötőben, fekete csipkeruhában temették el.[58]

Kosztolányi Ágoston idővel a szabadkai Kereskedelmi és Iparbank pénztárosa lett.[59] A város elöljáróihoz és vagyonos rétegéhez képest azonban szerényebb jövedelemmel rendelkezett, ezért csak lassan tagozódhatott be a megbecsült polgárok közé. Jó hírét nem utolsósorban szabadságharcos múltjának, nemesi származásának és világlátottságának köszönhette, s többek között Törley Bálinttal ápolt baráti kapcsolatot, akit fia, id. Kosztolányi Árpád keresztapjának is fölkért.[60] De összejárt Jámbor Pál íróval is, aki egy ideig a főgimnázium igazgatója volt. Miután a politikai szabadságjogok helyreállításával Szabadkán is lehetővé vált a pártalapítás, 1871-ben megalakult a Deák-kör és a Népkör. Kosztolányi Ágoston Deák-párti volt. Aktivitását igazolja, hogy neve szerepel az *Észrevételek a szabadkai baloldal politikai hitvallásának programmjára* című kiadvány aláírói között.[61]

Kosztolányi Dezső születésekor apai nagyapja régóta a város köztiszteletnek örvendő polgára volt. Kosztolányi Ágoston erősen ragaszkodott elsőszülött unokájához, s míg fia és menye a Damjanich utcai ház udvarra nyíló hátsó lakásában kapott elszállásolást, a kisfiú a nagyszülők tágas utcai lakrészében tartózkodott. Az apai nagyapa és az újonnan a családba került Brenner Eulália között konfliktushelyzet alakult ki, melynek eredményeként Kosztolányi Ágoston végül elkergette a fiatal szülőket, gyámság alá véve unokáját, aki csak egy év múlva került vissza édesanyjához és édesapjához.[62] A Kosztolányiak a Brenner-ág szász származása iránt is ellenszenvet éreztek: az apai nagyapa kívánalma például az volt, hogy unokája „ne halljon német szót".[63]

Amikor Kosztolányi Ágoston 1895. szeptember 27-én elhunyt, a szabadkai lapok előkelő helyen közölték halálhírét.[64] A bajai temetőben lévő családi sírboltban helyezték végső nyugalomra, s a Szent Teréz-templomban mondattak gyászmisét fölötte.[65] A családi feszültségek ellenére Kosztolányi nagyon szerette nagyapját, akinek halála megmutatta számára az élet végességét és értékét.[66] Későbbi naplójában ezt a pillanatot tekintette művészete forrásának is: „Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, mióta a nagyapámat láttam holtan, kilencéves koromban, azt az embert, akit talán legjobban szerettem akkor. Költő, művész, gondolkozó is csak azóta vagyok. Az a roppant különbség, mely élő és halott között van, a halál hallgatása megértette velem, hogy valamit tennem kell. És verseket kezdtem írni."[67]

EURÓPAI MŰVELTSÉGŰ ISKOLAIGAZGATÓ

Az író édesapja, id. Kosztolányi Árpád 1859. január 11-én született Szabadkán.[68] Középiskolai tanulmányait a Szabadkai Főgimnáziumban végezte – kitűnő eredménnyel, több pályadíjjal és kitüntetéssel –,[69] ahol később tanár és igazgató lett, s ahol fia is töltötte diákéveit. A tanárok között Szabadka neves tudósait találjuk: az önképzőkört életre hívó Farkas Antal írásait a *Fővárosi Lapok*ban és az *Új Idők*ben publikálta, Fischer Lajos pap volt és a *Szabadkai Közlöny*t szerkesztette, Hóman Ottó az 1871-es *Philológiai Közlöny* egyik alapítója, Iványi István nevéhez pedig jelentős Szabadka-monográfiáján túl számos történelmi, néprajzi, nyelvészeti munka fűződik.[70]

Id. Kosztolányi Árpád felsőfokú tanulmányait Budapesten és Berlinben végezte. A Királyi Magyar Tudományegyetemen vegytanból, természettanból, elemi csillagászatból, francia nyelvből, etikából, logikából, fizikából és neveléstanból olyan tudósok előadásait hallgatta, mint báró Eötvös Loránd, Jedlik Ányos, Kármán Mór vagy Than Károly.[71] Egyetemi éveiben kezdetben a reál tudományok mellett a humán tárgyak iránt is érdeklődött, s a hegeli vonalat követő esztéta, Greguss Ágost előadásait látogatta. Eötvössel azonban két féléven át együtt dolgozott az egyetem Fizikai Intézetében, s – amint azt bizonyítványa igazolja – a professzor elégedett volt munkájával.[72] Természettudományos pályájának alakulását egy fiatalkori tragédiája is befolyásolta, szerelme, Dietrich Mariska ugyanis épp az indulás idején hunyt el tüdőbajban.[73]

Kosztolányi Ágoston fontosnak tartotta, hogy fia is szerezzen külföldi tapasztalatokat, ezért támogatta 1879 októbere és 1880 márciusa között Berlinben, a Königlichen Friedrich-Wilhelms Egyetem filozófiai fakultásán végzett tanulmányait, ahol a fiatalembernek többek között Hermann Ludwig Helmholtz volt mestere.[74] Berlin mellett is apja döntött, aki az ismeretszerzés bővítésén túl munkaszeretetre, tudásvágyra és (jó értelemben vett) nagyra törésre kívánta nevelni egyszülöttjét,[75] akinek taníttatását anyagi áldozatok árán is finanszírozta.[76] Id. Kosztolányi Árpád nemcsak egyetemi előadásokat hallgatott a német fővárosban, hanem tudósításokat is írt, melyek a *Szabadkai Közlöny*ben jelentek meg.[77] Hazatértét követően, 1881. május 13-án vette át tanképesítő oklevelét, s pályáját matematika–fizika szakos tanárként kezdte meg a Szabadkai Főgimnáziumban.[78] A természettudományos tárgyak mellett gyorsírást is tanított, az ifjúsági könyvtár tankönyvcsoportjának kezelője volt, valamint módszertani értekezéseket írt. Munkatársa volt a *Szabadkai Hírlap*nak és a *Szabadká*nak, népszerű tudományos cikkeket közölt a *Természettudományi Közlöny*ben, a *Matematikai és Fizikai Lapok*ban, valamint a főgimnázium *Értesítő*jében. A publikálás mellett számos felolvasóesten vett részt: 1887 telén például a szabadkai katolikus legényegyletben tartott előadást, *A nap melege és munkája* címmel, de a főgimnáziumban és a Szabad Lyceumban ugyancsak szerepelt, olykor kísérleteket is bemutatva.[79]

1900 augusztusában választották a gimnázium igazgatójává, amikor elődje, Haverda Mátyás leköszönt.[80] Bár első helyen Toncs Gusztávot jelölték, a szavazáson Kosztolányi édesapja behozhatatlan előnyre tett szert.[81] A trianoni békeszerződés után azonban a főgimnázium is átalakult, többek között a szerb lett a kötelező nyelv. Id. Kosztolányi Árpád nem tudott megfelelni az új korszak követelményeinek, így hamarosan nyugdíjaztatását kérte. Ekkor fordult újra az irodalom felé,[82] s közölt több lapban elbeszéléseket és tárcákat, többször fia közbenjárására. „Jövő héten már beszámolhatok részletesen is arról, hogy melyik versedet hol helyezem el. A Vén Sas álnevet nem tartom jónak, mert már le van foglalva. Sas Ede ír ilyen név alatt. Én majd találok neked jobbat. Engedd meg, hogy irodalmi keresztapád legyek. Te annak idején nekem adtál nevet, most én adok neked" – írta Kosztolányi 1924-ben.[83] A versek végül – az apai dédnagyanya vezetékneve után – Filáczy Árpád néven jelentek meg, többek között *Az Érdekes Újság* és az *Új Idők* hasábjain.[84] Előfordult azonban, hogy nem közölték az inkább műkedvelő költeményeket, az író azonban az elutasítást is udvarias tapintattal igyekezett olykor makacs édesapja tudomására hozni.[85] Az idősebb Kosztolányi az írás mellett legtöbbször Beethovent zongorázott, hegedült, valamint énekelt az 1888-ban alakult Szabadkai Dalegyesületben.[86]

Az 1926. december 3-án elhunyt id. Kosztolányi Árpád a századvégi Szabadkát uraló művelt középréteghez tartozott. „Édesapám, aki európai műveltségű ember volt [...] Csodálatos gazdagsággal, folyamatossággal beszélt magyarul. Riedl Frigyes egy ízben pár percig csevegett vele, anélkül, hogy tudná, kicsoda, aztán csodálkozva kérdezte meg a nevét, mert – mint mondotta, sohasem hallott ilyen szépen, művészien beszélni magyarul. Imádta a szavakat. Egy kötet verset hagyott hátra, melyet sohasem tett közzé" – vallotta az író 1928-ban.[87]

AZ ANYAI ÁG

NÉMETORSZÁGTÓL SZABADKÁIG

Kosztolányi Dezső anyai ági fölmenői a német ősökkel rendelkező, gyógyszerész Brenner család tagjai voltak. Az ükapa, Formwald Gáspár révén kerültek Majna-Frankfurtból Temesvárra, majd később a Vajdaságba.[88] „Ameddig vissza tudtunk emlékezni őseinkre, nem volt közöttük más, mint a néphez, talán jobbágyokhoz is tartozó egyszerű polgár, aki vagy a földet túrta, vagy másként kereste megélhetésének e módját eszével vagy kezével" – foglalta össze emlékirataiban az író nagybátyja.[89]

Az anyai nagyapa, Brenner József 1826. október 3-án született Temesváron. Árva gyerekként nőtt föl, édesanyja, Formwald Elisabeth belehalt a szülésbe.[90] Édesapja – akit szintén Brenner Józsefnek hívtak – fiatalkorában vándorló tímárlegény volt Németországban, megözvegyülése után újranősült. Miután a fiú konfliktusba keveredett a mostohaanyával, nagynénjéhez, Formwald Teréziához költözött, ahol az asszonyon kívül Formwald Ignác, Malinecfalva plébánosa nevelte: „Magyarul nemigen tudtak. [...] A temesvári gimnáziumban csak latinul és németül tanultak és beszéltek akkor."[91] A családi anekdota szerint Herczeg Ferenc nagyanyja faragott a Brenner nagyapából gyógyszerészt. A verseci patikusné, özvegy Herzogné épp Temesváron keresett gyakornokot, és a városi gimnáziumban Brenner Józsefet ajánlották, mire az asszony fölkereste a fiatalembert. „Aber Pepi, machens [machen Sie] keine Geschichten [...] Sie müssen mitkommen"[92] – jegyezte meg állítólag, amikor Kosztolányi nagyapja szabadkozott.[93]

A verseci tanulóéveket követően ő nyitotta meg Szabadkán a város harmadik engedélyezett gyógyszertárát. Házasságának köszönhetően a patikusmesterség egész családja megélhetési forrása lett: 1855. október 3-án a szintén gyógyszerész Hofbauer István lányát, Auréliát vette feleségül, így vállalkozása a Hofbauer-tulajdonnal egyesülve nagy befolyásra tett szert. Kosztolányi Dezső mindössze kétéves volt, amikor anyai nagyapja, Brenner József több évi betegeskedés után, 1887. február 11-én meghalt.

Az anyai nagyanya, Hofbauer Aurélia nemcsak gyógyszerész elődökkel, hanem francia származású anyával is büszkélkedhetett, akit Cléry Magdolnának (1815–1907) hívtak. Eredetileg az ő családja birtokában volt a Hofbauer-patika, és csak később szállt át az apai ágra, Magdolna férjére, Ignácra (1804–1870).[94] Kosztolányi dédanyjának apját Cléry Imrének hívták, aki családjával a francia forradalom idején menekülhetett Szabadkára.[95] Az ükapa édesanyját, Madeleine Cléryt az író több ízben büszkén emlegetette. „Lehet, hogy Kléry gyógyszerész, öreganyám apja francia eredetű s abból a Cléry családból való, melynek egyik tagja XVI. Lajos francia király ama komornyikja volt, aki őt lefejeztetése reggelén felöltöztette

mielőtt elvitték a vesztőhelyre. (Lamartine: Histoire des Girondins.)" – utal a családi legendára az ügyvéd Brenner József is,[96] noha az általa említett komornyik nem volt rokonuk.[97]

Az 1835. február 11-én született Aurélia Hofbauer Ignác és Cléry Magdolna legidősebb gyermeke volt. Huszonegy évesen szülte első gyermekét, Lujzát, akit további öt követett, s Kosztolányi édesanyja, Brenner Eulália volt a legkisebb közülük.[98] Az író több történetet is följegyzett az unokák által csak „Grósziként" becézett nagyanyáról, aki a szigorú Kádár Rozáliához képest élénk természetű volt.[99] Nevenapján mindig összegyűlt az egész család, s nagy ünnepet ültek, mert az anyai nagyanya koporsósoknak adta bérbe a házában lévő bolthelyiségeket, így volt pénze a mulatságokra: „Nem tudtam, hogy hány nap mult el, hogy ebédelünk-e vagy vacsorázunk? A muri szakadatlanul folyt, a cigánybanda húzta és megitta a savanyú csigert, a kénes lőrét, melyet ő pancsolt össze a pincéjében s a városi hajduk meg a cselédek folyton hordogatták a friss fánkot, a friss töpörtőspogácsát."[100] Hofbauer Aurélia becsülte unokáját, s gyakran mondogatta: „Azt szeretem a Diduskában, hogy olyan nagy benne az ipar. Nagyon nagy ipar van a Diduskában."[101] 81 éves korában, 1916. március 25-én hunyt el.

A Brenner-ághoz tartozott a csak Babilászként emlegetett Hofbauer Vilmos, Aurélia félkegyelmű testvére is. Kosztolányi külön portrét szentelt alakjának, melyben leírta, hogy az eredetileg patikusnak készült rokon illatfecskendőkkel fölszerelkezve járta az utcákat, s lövöldözte az „amazonokat". Még felesége halálakor is álarcosbálba készült, csak a részvétnyilvánítók tudták lebeszélni tervéről. „Hetvenhatéves korában láttam utoljára. [...] Részegen bóbiskolt, nyilván többnapi korhelykedés után. Fején panama-kalap volt, sárga szalaggal. Anyám megszólította: »Hát te hol jártál, Babilász bácsi?« Ránk se pillantott, úgy válaszolt: »Ott, ahol a madár se jár.« Azt tanácsoltuk, hogy menjen haza és feküdjék le, de ő megvetőleg csak ennyit mondott: »Nem ismerlek titeket. Semmi közöm hozzátok.« Aztán elfordult és a levegőbe bámult" – emlékezett vissza utolsó találkozásukra Kosztolányi.[102] Az anyai nagyanya fivérei közül Adolf és Simon szintén a gyógyszerészmesterséget választotta. Utóbbi Boszniában élt, fiatalon megőrült, spirituszt ivott s meghalt. Másik testvérük, Hofbauer Ferdinánd Amerikába vándorolt, a legkisebb fiú, Miklós pedig orvos lett.[103]

A Hofbauerekhez tartozott Benjamán is, aki 1839-ben született, élete folyamán adósságokba keveredett, így le kellett köszönnie hadnagyi rangjáról. Szabadkán lett kapitánysági írnok, ahol megnősült, de később elzüllött. Vele ellentétben Hofbauer István (1844–1918) altábornagy lett, s feleségével, Oravecz Izabellával Budapesten telepedett le. Miután ők voltak Kosztolányi keresztszülei, az író egyetemista korában és a katonai szolgálat alól való fölmentési ügye intézésekor gyakran érintkezett velük.

A BRENNER TESTVÉREK

Kosztolányi Dezső unokatestvére, ifj. Brenner József (írói nevén Csáth Géza) apja, Brenner József 1860. március 27-én született Szabadkán.[104] Másfél évvel korábban, négy hónaposan, agyvelőgyulladásban halt meg bátyja, akit szintén Józsefnek hívtak. „»Nem bánom«, mondta anyám. »Ha meghal, akkor a harmadik is Józsi lesz.« Anyám akarata győzött, mert ő kemény asszony volt, nemcsak testileg erős, de lelkileg is" – idézte föl az ügyvéd névadása körülményeit.[105]

Bár a család szorgalmazta, hogy a fiatal Brennerből orvos legyen, ő jogi pályára lépett. 1877-ben érettségizett a Szabadkai Főgimnáziumban, majd a Budapesti Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán folytatta tanulmányait. Jogtudorrá avatását követően Szabadkán kapott ügyvédi, majd ügyészi állást, és sokáig ő töltötte be az ügyvédi kamara elnöki tisztét. Zeneértő és -kedvelő emberként 1888-ban létrehozta a Szabadkai Dalegyesületet, melynek tagjai között sógora, id. Kosztolányi Árpád is szerepelt. Később Lányi Ernővel társulva ugyancsak Brenner alapította meg a Filharmóniai Társulatot, melynek sokáig alelnökeként és első fuvolásaként tevékenykedett.[106]

A nagybácsi első felesége, az 1861-es születésű Decsy Etelka énekelt a dalegyesület vegyes karában is. A fiatalasszony azonban komoly szívbillentyűzavarral küzdött, ami abban az időben gyógyíthatatlan rendellenességnek számított. 1895-ben hunyt el, árván hagyva lányát és két fiát: Etelkát, Józsefet és Dezsőt, Kosztolányi unokatestvéreit.[107] A megözvegyült ügyvéd másfél év múlva nősült újra, amikor Budanovits Antal iskolaigazgató és Sturcz Jusztina tanítónő lányát, Ilonát vette el.[108] Az új házasságból még két gyermek született, Ilonka és László, de a kislány korán meghalt agyhártyagyulladásban. A tragédia nemcsak a Brenner fiúkat rázta meg, hanem Kosztolányi Dezsőt is, akinek a kis Ilonka első komolyabb plátói szerelme volt. A család tehát Brenner József házasságainak köszönhetően a Decsy- és a Budanovits-ággal gyarapodott.

Az író édesanyja, Brenner Eulália 1866. február 12-én született Szabadkán. Az egyházi anyakönyv alapján az „Eulália, Gizella, Elisabeth" neveket kapta, keresztszülei Majoros Klára és Szép György voltak.[109] „Hat éves voltam, amikor Láli húgom született. Egy reggel fölébredés után azzal fogadtak, hogy hozott az Ellinger-néni (a bábaasszony) egy kis lányt. Ez nekem nem tetszett, nem tetszésemnek azzal adtam kifejezést, hogy kijelentettem, hogy »nem szeretem se a tatát se a mamát.« Később persze megszerettük húgocskánkat" – emlékezett vissza testvére születésére Brenner József.[110]

Brenner Eulália „mély érzelmi életet élő, gyermeki lelkületű, tiszta nő" volt.[111] „Mindig változtatja nézetét, a helyzet szerint. Tündéri, udvarias és kedves mindenkivel, én ebben a tekintetben hozzá hasonlítok. Érzi minden dolog viszonylagos voltát. Német, okos, európai. Emlékezete is olyan, mint az enyém. [...] Tőle örököltem az ellenállásomat az életben. [...] Szereti önmagát, és önző. Tehát dölyfös, gőgös, mint én. Lenézi az embereket. Sokat csalódott, mint én" – vallotta Kosztolányi édesanyjáról.[112]

Bár az asszony mélyen vallásos volt, az egyházi szertartásokat inkább színjátéknak tartotta. Nem volt mindig egészséges, több nyavalyától is szenvedett élete

során. A harmincas években elhatalmasodott szembaja gyógyítására fia Budapesten igyekezett szakorvost találni.[113] „1931 karácsonyán, amint Ludasra megyünk Anyikával, megállunk a befagyott Palicsi tó előtt. [...] Már tudom, hogy anyám szemét operálni kell. Szívem fáj. Azt hiszem, hogy meg fog vakulni. Karjába kapaszkodom és vezetem" – emlékezett vissza erre az időszakra az író.[114] Brenner Eulália végül tizenkét évvel élte túl fiát, 1948. június 20-án hunyt el.

Kosztolányi Dezső születésekor azonban még tizenkilenc esztendős, „vékonyka" lány volt, aki mindössze egy évvel korábban, 1884. július 5-én ment férjhez id. Kosztolányi Árpádhoz. A családi legenda szerint a szülés megindulásában egy aranyóra volt a ludas: „Úgy történt, hogy még vagy két hét mulva várta az örömöt, de amikor öltözködni kezdett, valahová letette az aranyóráját. Az óra pedig eltűnt. Ellopta valaki. A fiatalasszonyt nagyon bántotta a veszteség. Duplafedelű, kulcsra járó aranyóra volt, a kis lánc végében szűzmáriás érem fityegett, tömör aranyból. Keservesen siratta a férjétől kapott kedves ajándékot s a nagy izgalomban, sírásban hamarosan meglett a gyermek."[115]

„AHOL A GYÖKEREI VOLTAK ÉS AZ EREJE”

(1885–1902)

GYERMEK- ÉS KAMASZKOR

A KOSZTOLÁNYI TESTVÉREK

Kosztolányi Dezső 1885. március 29-én, reggel fél nyolc órakor született Szabadkán, apai nagyapja házában.[1] A nap, „mikor születtél, éppen virágvasárnapra esett. Szép, enyhe, verőfényes tavaszi nap volt. Vidáman, reményekkel telten állottunk az ágy körül, melynek párnái közt aludtad első édes álmaidat. Anyai nagynéném, özv. Mukics Mátyásné, született Kádár Rebeka (a jó Rébi néni) mikor téged bepólyázottan a karjaiba vett, így szólott: »Szép és jeles napon született, híres ember lesz belőle.«" – elevenítette föl emlékeit id. Kosztolányi Árpád élete utolsó tavaszán.[2] Az újszülöttet egy héttel később, április 7-én keresztelték a Szent Teréz-templomban. Keresztszülei Hofbauer István és Oravecz Izabella voltak, de az altábornagy nem tudott részt venni a szertartáson, így az anyai nagyapa, Brenner József helyettesítette. A keresztelést Mamuzsich Mátyás végezte, és jelen volt Weiss Ida bábaasszony is.[3]

Kosztolányi a keresztségben a „Desiderius – Stephanus – Izabella" (Dezső – István – Izabella) utóneveket kapta. Az elsőszülött fiúgyermek rendszerint az apja keresztnevét örökölte, ám ha az édesapa nem volt elsőszülött, általában az apai nagyapa nevét vette föl. Bár Kosztolányiék családjában anyai ágon fordult csak elő a Dezső,[4] a névadás mégis az apai ághoz köthető, mert Kosztolányi Ágoston keresztelte el unokáját. A latin eredetű kifejezés (Desiderius) – melyből a név származik – eredeti jelentése „áhított, óhajtott, kívánt gyermek", ami magyarázatot adhat választására. Az István és az Izabella utóneveket ellenben Kosztolányi már a korabeli szokásnak megfelelően keresztszüleitől örökölte.

Bár Szabadkán minden csecsemőt keresztvíz alá tartottak akkoriban, a Kosztolányi családot vallásossága is motiválta a gesztusban. A római katolikus vallás gyakorlása hétköznapjaik részét képezte, az egyházi szertartások nem csak születés, házasságkötés és temetés alkalmával játszottak szerepet életükben. Az apai nagyapa ugyancsak fontosnak tartotta a hit áthagyományozását, így Kosztolányi Dezső már gyerekfejjel olvasta a Bibliát, járt templomba, ismerte az imákat és az énekeket,[5] többször gyónt és áldozott,[6] lelkigyakorlatokon vett részt.[7] Korai vallásgyakorlása a hívő ember megnyilvánulásaként értelmezhető, római katolikus alapokról gondolkodott Istenről, illetve az egyes filozófiai irányzatokról. Noha kisgyermekkori naiv ideái hamar szertefoszlottak,[8] tizenhat évesen még mindig így vélekedett: „A vallás annyiban igaz, amennyiben a túlvilági s általunk meg nem érthető tényeket mintegy átülteti a mi gondolkozási módszerünkre, mintegy personifikálja, s ezért tehát el kell ismerni a dogmákat s hozzá szigorúan ragaszkodni kell!"[9]

Öccsét, ifj. Kosztolányi Árpádot ugyancsak a Szent Teréz-templomban keresztelték, születése másnapján, 1886. december 29-én. Ő már édesapjuk nevét

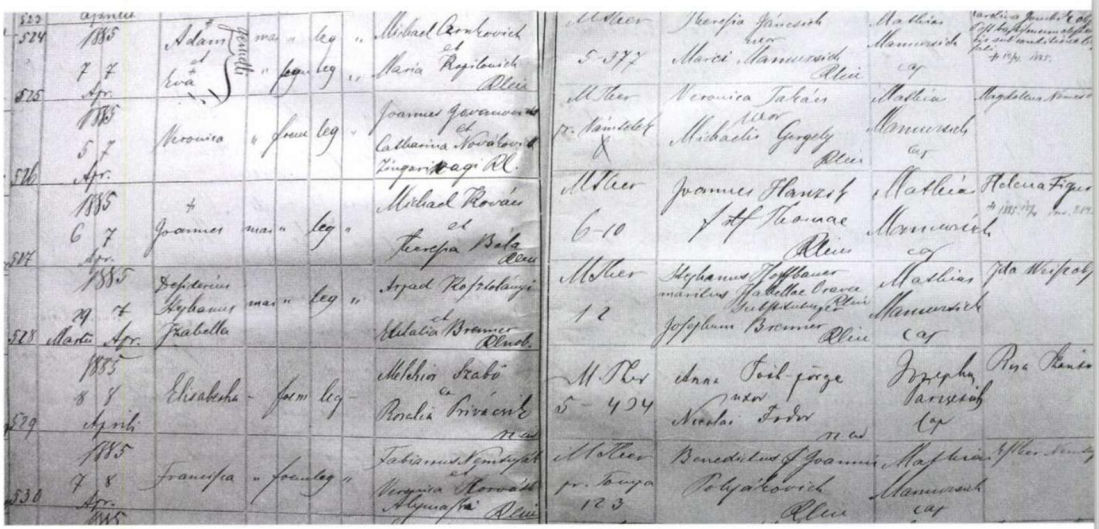

2. kép • Kereszteltek Anyakönyve, Kosztolányi Dezső keresztelésének adataival
(Szabadkai Történeti Levéltár, SzTL)

is megkapta, „Antonius – Arpadus – Joannes" (Antal – Árpád – János) lett, keresztszülei pedig Váli Antal szabadkai kereskedő és Bóbics Matild voltak. Váli az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején hadnagy, illetve nemzetőr volt, és együtt szolgált Hofbauer Istvánnal. A szertartást ezúttal is Mamuzsich Mátyás plébános végezte.[10]

A már húsz hónapos Kosztolányi Dezső a családi legenda szerint ezen a napon szólalt meg először: „Fájt a torkocskája, keserű orvosságot adtak neki kanálban, lázas kis fancsali arcával feltekintett orvosságot adó nagyapjára és ezt mondta: – Jaj de losz."[11] Bár öccse érkeztével a kisfiú kiűzetett a paradicsomból, a nagyszülők kedvence mindvégig ő maradt. Harmadik testvérük, Kosztolányi Mária 1888. július 24-én látta meg a napvilágot. Keresztszülei az anyai nagynéni és nagybácsi, Brenner Lujza és Decsy Dezső voltak, a szertartást pedig Bedcsula Bálint káplán végezte.[12] Brenner Euláliának összesen négy gyermeke született, de Ágoston (Gusztika), a legfiatalabb testvér súlyos szívrendellenessége miatt mindössze néhány órát élt.[13]

SZABADKA A SZÁZADFORDULÓN

„Ha életrajzot írnék magamról, csak a gyermek életrajzát írnám meg. Megírnám az én tiszta, mély és különös gyermekkorom történetét, melyben minden oly regényes és rejtelmes, a vidéki gyermek riadozását, tájékozatlanságát, gőgjét, aki egyedül van boros és buta emberek között, s készül a jövőre" – foglalta össze Kosztolányi 1911-ben gyerekkorával kapcsolatos gondolatait.[14] Nemcsak identitását

határozták meg vidéki gyökerei, hanem egész életművét is áthatják szülővárosa tapasztalatai.

Az 1800-as évek végére Szabadka a Bácska központjává vált, és Szeged után Magyarország második legnagyobb vidéki településévé nőtte ki magát. A vasútvonalak kiépítése következtében föllendült a gazdasági élet, ipartelepek és üzemek nyíltak, megalapították az első pénzintézetet, megnyitották a távíróhivatalt, 1878-ban lerakták az utcakövezet alapkövét, 1892-ben a Városi Tanács jóváhagyta a telefonhálózat létesítését, három évvel később pedig bevezették a villanyvilágítást. A századforduló jelentős beruházásai a szecesszió jegyében zajlottak, melyek közül kiemelkedett a Városháza, a Zsinagóga és a Raichl-palota épülete.[15]

Az ekkorra már közel nyolcvanezer fős várost nemzetiségi sokszínűség jellemezte. 1897-ben Szabadka lakosai közül 38 327 volt magyar, 1898 német, 476 tót, 31 824 pedig szerb (bunyevác).[16] A népesség jelentős része földművelésből élt, míg az iparos, kereskedő és szolgáltató réteg, valamint a befolyásos polgárok és értelmiségiek száma csekély volt.[17] Utóbbi ellenére a kulturális élet is föllendült: megalakult a szabadkai Népkör, az iparos- és kereskedősegédek önképző és segélyegylete, pár évvel később irodalmi kört és szerb olvasóegyletet hoztak létre, a németek Polgári Kaszinót alapítottak, a Nemzeti Kaszinó építését pedig 1895-ben Raichle J. Ferenc tervei alapján kezdték meg. A szabadkőműves szervezetekkel is együttműködő Szabad Lyceum egyesület tagjai 1898 és 1918 között tartották tudományos fölolvasásaikat.[18] Elnökük Milkó Izidor volt, alelnökük Toncs Gusztáv, rendezvényeiket pedig Kosztolányi is látogatta.[19] De tudományos fórumként működött a Szabadkai Községi Főgymnasium is, melynek előadásai – főként Jámbor Pál révén – a település irodalmi életének előkészítőivé váltak.[20] A lakosság szellemi tájékozódását szolgálta még a Városi Közkönyvtár és Múzeum-Egyesület, mely a 20. század első éveire 7000 kötetes állományt mondhatott magáénak.

Az infrastrukturális fejlesztésekkel párhuzamosan fejlődött a sajtóélet. A jelentősebb lapok közé a *Bácskai Hírlap*, a *Szabadság*, a *Bácskai Közlöny*, a *Délvidék*, a *Néplap*, a Stoczek Károly-féle *Bácskai Ellenőr*, valamint a Toncs Gusztáv által életre hívott, haladó szemléletű pedagógiai tanulmányokat közlő *Tanügyi Lapok* tartozott.[21] Kosztolányiék generációjának indulásakor még mindig a *Bácskai Hírlap* jelentette az elsődleges publikálási fórumot, melynek hasábjain korábban Sziebenburger Károly, a gimnázium történelemtanára cikkezett, valamint Loósz István közölt irodalomtörténeti tárgyú írásokat.

Mérföldkőnek számított a korinthoszi oszlopsoráról híres Népszínház fölépülése, melyet eredetileg szállodának szántak, amit felirata („Szálloda Pest városához") is tükrözött. Első igazgatója, Latabár Endre Jósika Miklós *A két Barcsai* című színművét tűzte először műsorra. A társulat hamar komoly hírnévre tett szert, miután a korszak számos ismert színésze megfordult a szabadkai deszkákon, köztük Egressy Gábor, Komlóssy Ida és Prielle Kornélia, de innen indult Blaha Lujza, Hegyi Aranka és Kabos Gyula is. A színjátszás mellett a zenei élet ugyancsak tekintélynek örvendett a városi dalárda, a zeneiskola, a szerb dalegylet és a Kolo mladeži elnevezésű bunyevác művelődési tamburatársulat működésének köszönhetően,[22]

3. kép • Kosztolányi Dezső Szabadkán, 1891 körül
(Petőfi Irodalmi Múzeum, PIM)

komolyabb vezető szerepet azonban a Szabadkai Dalegyesület, később pedig a Filharmóniai Társaság vitt.

A szabadkai képzőművészek között említendő Mesterházy Kálmán. Angelo Bianchi a film műfajával ismertette meg a lakosságot, míg Lifka Sándor 1900-ban kinematográf vállalatot indított. A magaskultúra képviselőin túl vásári mutatványosok, bűvészek és egyéb szemfényvesztők is szórakoztatták a járókelőket. „Szép vásár van ma. Oly különös zaj uralkodik az egész városba. Itt egy csiszolatlan fráter dobol, amott egy meglett férfi ordít a sokaságnak, néha-néha fajtalan tréfákkal vegyítve a beszédet, mire az éktelen hahotába tört ki. Itt próbálják a gazdák a kapát, amott egy vak ember nyikorgat valami hangszert..." – jegyezte meg a kamasz Kosztolányi.[23]

A jelentős beruházások és a kulturális sokszínűség ellenére Szabadka részben megmaradt kisvárosnak: polgárosodása inkább látszat-polgárosodásnak mondható, hisz az emberek gondolkodásmódját még mindig több-kevesebb feudalizmus jellemezte.[24] „Szavahihető, komoly történetírók állapították meg, hogy a mi városunkban és környékén évszázadok óta nem történt feljegyzésre méltó esemény. [...] a nagy poros-boros alföldi város, nádfödeles házaival bizony alaposan lemaradt a korral lépést tartó, rohamosan fejlődő, bár fiatalabb Sanfrancisko mellett" – ironizált a szabadkai születésű orvos, Munk Artúr.[25] Egykori osztálytársa, Kosztolányi Dezső szintén érzékelte a kisvárosiasságot. *Alföldi por* című tárcájában például a bácskai mulatságok felszínességét leplezte le: „A bor alján nem jókedv van, hanem valami nehéz, fülledő balkáni méreg. Ez a város este, mikor széles utcákon, fülledő porfelhőben elfekszik, olyan, mintha egy halott város lenne, egy ájuló múlt, emlékek és jövőre edző tervek nélkül. Az éjszakában piroslanak a korcsmaablakok, röfögnek a malacbandák, és részeggé gárgyult trombiták hor-

kolnak, de azért – ki ne érezné? – mindez nem vígság, hanem valami nekikeseredett, dekadensen ideges rezgése a mesterségesen fűtött agyaknak és szíveknek."[26]

Bár az író olykor parlaginak ítélte szülővárosát, a legfontosabb értékeket mégis Szabadka közvetítette számára.[27] 1926-os interjújában, amikor családi házának kertjére terelődött a szó, a következő vallomást tette az őt kérdező Szombathy Viktornak: „Tudja, én vidéki maradok örökké s szeretek magam köré valami vidéki szint imitálni..."[28] Parlagiság élménye retrospektív jelleggel is bírt: a Budapesten, illetve a bécsi egyetemen töltött évek a maguk nagyvárosi életformájával egyaránt közrejátszhattak abban, hogy az idő múlásával egyre sivárabbnak érzékelte a délvidéket. Első élet- és haláltapasztalatai azonban mélységet adtak Szabadka-képének: „A vidék a csodák földje. Aki itt nő fel, annak tágabb a szeme, mint azoknak, akik egy nyugodt, bölcsen berendezett fővárosban kapják az élettől a keresztséget. Engem a magyar kisvárosban rejlő titokzatosság, a vidéki emberben rejlő misztikum zaklatott írásra, és csak annyiban érzem magam írónak, amennyiben a vidékben munkáló erőtől kaptam erőt."[29]

Kosztolányi korai haláltapasztalatát nagyban befolyásolta, hogy Szabadkán jelentős mértékű volt a gyerekhalandóság,[30] s gyakran lehetett gyászmenetet látni.[31] Megszaporodtak a koporsóboltok, több utcában pedig betegek és elhunytak ruhadarabjait égették. Évről évre olyan járványos megbetegedések ütötték föl fejüket, mint a diftéria, a skarlát, a kanyaró, a kolera, a himlő, a vérhas és a szamárköhögés.[32] A skarlát Kosztolányi testvéreit is megtámadta, a kisfiút pedig folyamatos végrendelkezésre késztette.[33] A közeli fürdőhely, Palics ellenben már örömtelibb élményekkel gazdagította. Az egykor önálló település a 19. század közepétől mutatott jelentősebb fejlődést. 1897-től indult a Szabadkát Paliccsal összekötő villamosjárat, amikor gombamód szaporodtak a nyaralók és a svájci stílusban épült villák.[34] Az író gyerekkorában még ritkán közlekedett villamos, a vasút drága volt, így a legegyszerűbb megoldásnak az bizonyult, ha gyalog vagy kerékpárral tették meg az üdülőtelephez vezető hét kilométert. A szabadkaiaknak szokásává vált hétvégeken a Palicsi-tónál strandolni és horgászni. Rendeztek „»velencei éjeket«, amikor lampionok ezrei gyulladtak fel a tavon sikló csónakokon, bengáli tüzek lobbantak a parton, vidám konfetti-csaták harapóztak végig a kacagó tömeg soraiban".[35]

Amikor az ötéves Kosztolányi unokatestvérével, Csáth Gézával Palicson töltötte a nyarat, a tizenhat esztendős Tápay-Szabó László (a későbbi író és újságíró) még a tarokkozás rejtelmeibe is beavatta őket: „ugyanabban a villában nyaraltak, és miután kisgyerek más nem volt a házban, felénk orientálódtak. [...] az első »lecke« után, mely igen tetszett nekik, láttam, hogy ezek zseniális gyerekek: pár hét múlva Géza már vadászott a X XI-re, Deke pedig akárhányszor bemondta a pagát ultimót."[36] De Palics nemcsak nyáron, hanem télen is alkalmat adott a szórakozásra: „Grószi segítségével kimentem Palicsra korcsolyázni. A jég pompás volt. Két órától ötig korcsolyáztam, a Brenner fiúk társaságában."[37]

„A RÚT VARANGYOT VÉRESEN MEGÖLTÜK"

Kosztolányi Dezső gyerekkori éveihez és Szabadka-élményéhez szervesen hozzátartozott unokatestvéreivel, elsősorban Csáth Gézával való kapcsolata. „Ugy emlegette két évvel fiatalabb unokaöccsét Brenner Józsit, [...] mint valakit, aki elérhetetlenül tulszárnyalja őt mind testi szépségben, mind szellemi képességekben. / – Józsi unokaöcsém gyönyörüen fest és rajzol. Józsi csodálatosan hegedül, remekül zongorázik, zenét szerez, nagyszerü iró, kitünő orvos, pompás emberismerő, démonian mulatságos cimbora – ezt leggyakrabban emlegette – Józsi sokkal szebb, mint én, bár hét hónapra született, még nálam is magasabb, vállasabb, roppantul elegáns, érdekes ember, a legkedvesebb rokonom, anyám is nagyon szereti. Brenner Jóska családunk legtehetségesebb tagja..." – emlékezett vissza férje szavaira Kosztolányi Dezsőné.[38]

A Brenner-ház összművészeti közeget jelentett a kamaszodó Kosztolányi számára, aki Csáthhoz hasonlóan szintén kísérletezett zenei és képzőművészeti alkotásokkal. Noha zenét nem szerzett, nyolc éven keresztül tanult zongorázni, s még felnőttkorában is gyakran leült otthonában Bachot, Beethovent vagy Mozartot játszani.[39] Unokatestvére inspirálhatta a rajzzal és festészettel való kacérkodásra is: „Sokszor csúfolták, amiért festő akart lenni. Unokaöccse, a kis Brenner Józsika szépen rajzolt, festegetett. Dezsőkének – így mondták a családban – semmi tehetsége sem volt a festészethez, de rengeteg színes ceruzát, vízfestéket elkoszpitolt."[40] A gyerekkori kudarcélmény ellenére a képzőművészettel sem hagyott föl teljes mértékben. A húszas évek végétől (illetve a harmincas évek elején), amikor többször meglátogatta öccsét és annak családját Ludaspusztán, előszeretettel rajzolgatta unokahúgait és a tájat, de fönnmaradt egy – a szóbeli hagyomány szerint neki tulajdonítható – szélmalmot ábrázoló festmény is.[41]

A két unokatestvér nagyon szoros kapcsolatban állt egymással, közös gyerekkorukon túl érdeklődési körük is összefűzte őket. Megosztották olvasmányélményeiket, megmutatták egymásnak írásaikat, szellemi partnerként kölcsönösen inspirálták egymást újabb művek alkotására. „Voltam Brenneréknél, hol míveltük magunkat az irodalomban. Fordítottunk Heinetől, Saphirtól. Csak most tudtuk meg, hogy Saphir magyar földön született Székesfehérvárott. Heine egyik dalát műfordításra ki is tűztük holnapra" – jegyezte föl Kosztolányi 1900 novemberében a naplójába.[42] Nem sokkal később pedig azt is kifejtette, nem pusztán rokona, hanem barátja Csáth,[43] aki viszonozta is a közeledést, és ugyancsak nagyra tartotta Kosztolányi tehetségét: „Dide csak később jött el. Philosopháltunk. Neki igen furcsa nézetei vannak. [...] Igen sokat ír. Most egy nagy regénynek gondolatmenetét mondta meg. Különben énnekem csak néhány műfordítást ádott, de mind igen jók, pl. Hölty sírjánál Lenautól."[44] Nagyrabecsülését jelzi, hogy nem csak több ízben dicsérte unokafivére költeményeit, nagy jövőt jósolva neki,[45] hanem rendre bemásolta azokat naplójába.[46]

A két fiú közösen járt színházba is. Drámai művekre és zenés színpadi előadásokra egyaránt kíváncsiak voltak, melyekről a kamasz Kosztolányi hol kritikus hangon, hol rajongva szól. Naplójegyzeteiben egyszer a színház műsorpolitikáját kifogásolta,[47] míg másszor örömmel üdvözölte, hogy a magyar irodalom „egyik

legremekebb művét", a *Bánk bánt* adják.[48] A szabadkai Népszínházban ekkoriban többek között Jókai *Aranyember*ének színpadi földolgozását, a *Szabin nők elrablása* című zenés bohózatot, Johann Strauss daljátékát *(A cigánybáró)*, valamint Csiky Gergely *Cifra nyomorúság*át játszották. Az előadásokra reflektálva a tizenéves Kosztolányi már későbbi színikritikusi működését előlegező kitételeket is megfogalmazott. Herczeg Ferenc drámájáról, az *Ocskay brigadéros*ról például így írt: „Vannak benne szép, sőt megragadó részletek, költői, hatásos dolgok is bőviben, de bizony a darab nem kielégítő, nem kerekded. Bródy, Herceg, stöbef. Új írók! Oh! Oh irodalmi secessió!"[49] Akadt azonban, hogy a két kamaszodó unokatestvér nem annyira a színdarabra, mint inkább egy-egy színésznő bájaira volt kíváncsi, ez irányú benyomásaikat is megosztva egymással.

A két „démonian mulatságos cimbora" olykor kegyetlen játékokat játszott, s többek között állatkínzással kísérletezett: „Öccsével, Árpival és unokaöccsével, Brenner Jóskával békákat, egereket boncoltak [...] Grószi és Apuska kedvenc macskái tűnedeztek el kegyetlen kezük alatt. Érdes kamaszcsínyeket műveltek. Csúfolták a lányokat, kővel, hógolyóval dobálóztak veszélyesen és mindent, mindenkit kigúnyoltak. Még az addig bálványozott kisnagymama orra alá is borsot tört társaival. Titokban megtépázták féltett kaktuszait."[50] A már beérkezett író ennél jóval szerényebb állatkínzásról számolt be az újságíró, dramaturg és zenekritikus Balassa Imrének a Philadelphia kávéház egyik asztalánál: „Sok mindenről mesélt, jellegzetesen raccsoló modorában, majd így szólt: / – Ezt majd kifelejtik az életrajzomból, hát elmondom neked. / Gyermekkorának egy meghökkentő szokásáról beszélt. Kisfiú volt, amikor szenvedéllyel fogdosta össze a legyeket, s bezárta azokat egy bádogskatulyába. Olyanba, amilyenbe a felnőttek a »cigit« hordozzák maguknál, ha nem telik nekik ezüsttárcára. Azután összeültek a gyerekek, gyertyát gyújtottak, és a bádogdobozt a mama hajsütővasánál fogva a láng fölé tartották. Aztán élvezték, hogy kínjukban zümmögnek az áttüzesedő bádogdobozban a legyek."[51]

A VÖRÖS ÖKÖRTŐL A SZABADKAI KÖZSÉGI FŐGYMNASIUMIG

Amikor Kosztolányi 1891 szeptemberében tankötelessé vált, szülei a Központi Iskolába (ma Ivan Goran Kovačič Általános Iskola) íratták, amelyet a közelben lévő régi kocsmáról csak Vörös Ökör néven emlegettek.[52] Az intézmény Szabadka egyik legkorszerűbb elemi iskolájának számított. A városvezetőség 1890-ben hozott határozatot az új iskolaépületek fölállításáról, s a tervek alapján a Központi Iskolát 1120-1200 tanuló befogadására szánták, 14 tanteremmel, gyűlésteremmel, könyvtárral, irattári szobával és tornateremmel.[53] A diák Kosztolányi magatartását, szorgalmát és előmenetelét havonta értékelték. Előbbi kettő rendre dicséretes volt, utóbbi eleinte jó, később kitűnő. Míg második év végén hit- és erkölcstanból jelesre, s a többi tárgyból kitűnőre vizsgázott, negyedikben „általánosan jeles rendű" osztályzatot kapott, miután nyelvtanból, földrajzból és énekből kitűnőre, rajzból jóra, a többi tárgyból pedig jelesre értékelték teljesítményét.[54]

Elemi iskolai tanulmányai befejeztével, 1895 őszén lett a Szabadkai Községi Főgymnasium tanulója. Az intézmény ekkor még a Városháza mellett kapott he-

lyet, és csak 1898-ban költözött abba a kétemeletes palotába, ahol az édesapa igazgatói kinevezése után a Kosztolányi család szolgálati lakást kapott. A tantestület az állami vezetés alatt álló középiskola működéséről számot adó évkönyvekben rögzítette elvárásait és célkitűzéseit, adta közre a tanulók eredményeit, a pályadíjak nyerteseinek névsorával együtt. Noha az intézmény fontosnak tartotta a szegény diákok segélyezését, a tanulók többségét elsősorban a tehetősebb rétegek – birtokosok, polgárok, értelmiségiek, városi tisztviselők – gyerekei adták.[55]

A gimnázium vezetősége a hazafias és a vallásos nevelésre helyezte a hangsúlyt,[56] összhangban a Közoktatási Tanács 1899-es tantervével, mely többek között a következőket tartalmazta: „az irodalom történetében elsősorban a vallásos és hazafias érzést kell ápolni. Isten, király, haza: e háromság lebegjen mindig az oktató és nevelő szemei előtt."[57] Miután a tanulók jelentős része római katolikus volt, elsősorban e vallás gyakorlását szorgalmazták.[58] Az iskola vezetősége fegyelmi kérdésekben különösen szigorúan járt el, az évkönyvekben fölsorolták a magatartásbeli kihágásokat is. Kirívó eseteknél az igazgatóság erkölcsi romlottságot föltételezett, s összehívta a tantestületi tanácsot.[59] Előfordult, hogy a kemény bánásmód áldozatot követelt: 1901 májusában a gimnázium egyik jeles tanulója, Kovács Gyula öngyilkos lett, ami Kosztolányit és Csáthot is megviselte.[60] Néhány hetedik osztályos diák szerenád után betért a kocsmába, s elfogyasztott pár liter bort, mire a tanári konferencia tandíjkedvezményük és ösztöndíjuk megvonásáról döntött. Kovács búcsúlevelében id. Kosztolányi Árpád igazgatót és Rorák Imre tanárt tette felelőssé, a helyi lapok pedig támadást intéztek a pedagógusi kar ellen.[61]

Magatartásbeli problémái Kosztolányi Dezsőnek is adódtak. 1900. március 15-én például – ami akkor még nem számított munkaszüneti napnak – nem ment iskolába, s mikor kérdőre vonták, így válaszolt: „Nem mentem iskolába, mert nagyapám, aki negyvennyolcas honvédszázados volt, arra tanított, hogy ez a nap a legnagyobb ünnepek egyike. Nem is fogok ezen a napon soha iskolába menni."[62] Bár magatartásból beírást kapott,[63] a következő évben már igazgatói tisztét betöltő édesapja hivatalos ünneppé tette március idusát.[64] „Sajnos, hogy a magyar kormány annyira rövidlátó, vagy rosszakaró, hogy a nemzeti újjászületés napját nem tudja méltóképpen megünnepelni, örvendetes pedig, hogy édesatyám, a hitvány »kéz alatt« adott utasítást megvetve, egész nap adott szünetet" – rögzítette a diák naplójában az eseményeket.[65]

Édesapja 1900. augusztus 28-i igazgatói kinevezése fordulópontot jelentett az egész család életében. Nemcsak társadalmi presztízzsel járt az új pozíció, hanem anyagi előnyökkel is, és nem utolsósorban egy hatszobás szolgálati lakással az iskolának helyt adó palota épületében. A diák Kosztolányi helyzete egyszerre vált könnyebbé és nehezebbé, hisz ő is középpontba került. Dacossága azonban nemhogy nem mérséklődött, de még rendszeresebbé váltak kihágásai. Lázadása egyaránt szólt id. Kosztolányi Árpádnak és az iskola vezetőségének. Felnőttkori visszaemlékezésében az apafigurák elleni föllépés ellentmondásosságára világított rá: „Magam is a tekintély-romboló ifjúsághoz tartoztam. De amíg a többiek könnyűszerrel kiélhették az apjuk elleni lázadásukat, úgy, hogy az apjuk jelképét, a tanárokat gyűlölték, nálam ez a folyamat bonyolultabb volt. Egyaránt szítottam társaimhoz, akik forradalmi ösztöneimet szólaltatták meg s a tanárokhoz, akikben

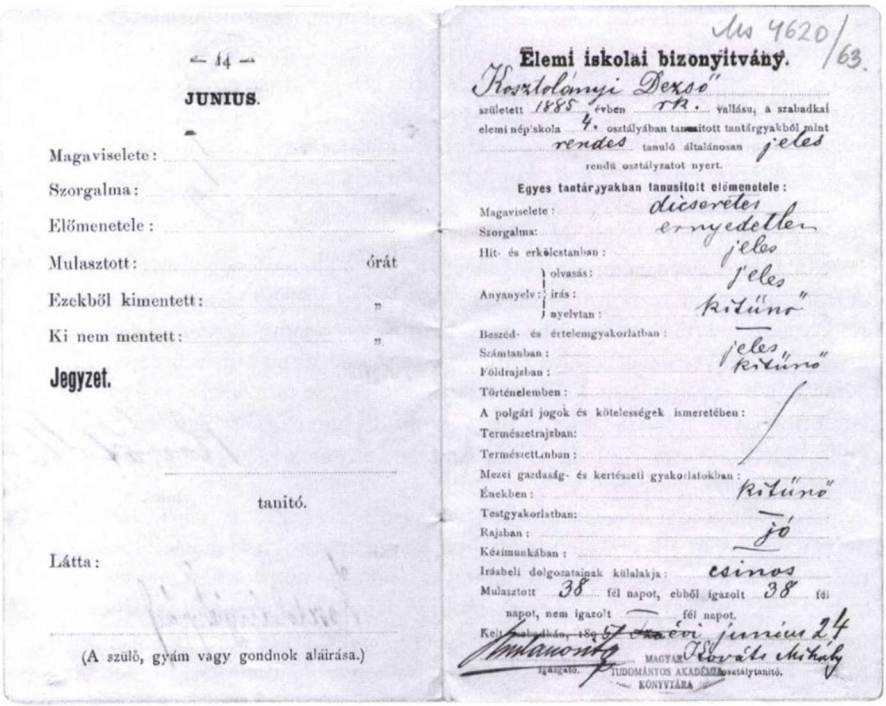

— 14 —

JUNIUS.

Magaviselete:

Szorgalma:

Előmenetele:

Mulasztott: órát

Ezekből kimentett: „

Ki nem mentett: „

Jegyzet.

tanító.

Látta:

(A szülő, gyám vagy gondnok aláírása.)

Ms 4620/63.

Elemi iskolai bizonyítvány.

Kosztolányi Dezső

született 1885 évben rk. vallású, a szabadkai elemi népiskola 4. osztályában tanusított tantárgyakból mint rendes tanuló általánosan jeles rendű osztályzatot nyert.

Egyes tantárgyakban tanusított előmenetele:

Magaviselete: dicserétes

Szorgalma: ernyedetlen

Hit- és erkölcstanban: jeles

Anyanyelv: olvasás: jeles; írás: kitűnő; nyelvtan: —

Beszéd- és értelemgyakorlatban: jeles

Számtanban: kitűnő

Földrajzban:

Történelemben:

A polgári jogok és kötelességek ismeretében:

Természetrajzban:

Természettanban:

Mezei gazdaság- és kertészeti gyakorlatokban:

Énekben: kitűnő

Testgyakorlatban: —

Rajzban: jó

Kézimunkában:

Irásbeli dolgozatainak külalakja: csinos

Mulasztott 38 fél napot, ebből igazolt 38 fél napot, nem igazolt — fél napot.

Kelt szabadkán, 1895 évi junius 24

Szulanovity igazgató. MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA Kováts Mihály osztálytanító.

4. kép • Kosztolányi Dezső elemi iskolai bizonyítványának első oldala (MTAKK)

apámat, a kegyeletet, védelmeztem. Megértettem mind a két pártot. Igy bizonyos lelki hasadás és kettősség támadt bennem."[66] Kosztolányi viselkedésében saját határainak feszegetése is megnyilvánult, amire már diákfejjel reflektált: „Mióta VI. gimnáziumba járok, gondolkozni kezdek, vajjon mi vezet jobban a nagysághoz, mi fejleszti ki jobban a talentumot, az iskola, vagy a vele való dacz."[67]

A Szabadkai Községi Főgymnasium rangos intézménynek számított pedagógusgárdája tekintetében is, melyhez olyan jeles személyiségek tartoztak, mint például Toncs Gusztáv (1859–1938), aki szintén 48-as örökséggel rendelkezett (édesapja részt vett a szabadságharcban), Budapesten végezte az egyetemet, majd harminc éven át tanított Szabadkán. *Zágoni Mikes Kelemen élete* (1897, 1906) című könyvére a hivatalos kritika is fölfigyelt, s olyan szerzők írtak róla, mint Gyulai Ágost, Császár Elemér és Négyesy László. 1909-ben a Szabad Lyceum kiadásában jelent meg *Shakespeare drámai művészete* című munkája, de Madách fő művével is behatóan foglalkozott. A Szabadkai Községi Főgymnasiumban a magyar nyelv és irodalmon kívül filozófiát és logikát tanított, de mellette időnként földrajzot, történelmet, természetrajzot és görögpótlót is.

Loósz István (1868–1920) is oktatta Kosztolányit, aki magyar és latin szakos tanári tevékenysége mellett filológuskodott és tankönyveket írt. Foglalkozott még régi magyar irodalommal, Zrínyivel, Vörösmartyval és Kemény Zsigmonddal. *Ady*

Endre lírája tükrében című kötete 1914-ben jelent meg, míg Petőfiről készített részletanulmányai kéziratban maradtak. Vele ellentétben Gaál Ferenc német- és franciatanárt – aki 1901 és 1903 között tanított a gimnáziumban – Kosztolányi nem kedvelte: „A kis képzelgő Gaál, Goethe Mignonjáról azt mondta, hogy azt nem lehet jól versbe lefordítani. Én »per strotz« lefordítottam, s holnap, ha jó kedvem lesz, az orrához vágom."[68] A diákot hosszabb ideig tanította még Prokesch Ignác (mennyiségtan), Bölcskey Lajos (görög), Bibó-Bige György (német) és Mérey Ágost (történelem, földrajz) is.

Kosztolányi év végi tanulmányi jegyei többségükben jelesek voltak, ám ő kezdettől fogva jóval komolyabb célokat tűzött maga elé.[69] A gimnáziumi alapképzés keretein belül írt dolgozatai – melyeket magyartanára rendszerint dicséretesre értékelt – nem egy esetben kiindulópontként szolgáltak pályaműveihez. „Dolgozatában magasabb szinvonalra törekszik. Helyes; de tárgyalása kissé egyoldalú, amennyiben azt a látszatot kelti, hogy az oktató művek csak eseményekkel foglalkozhatnak" – jegyezte meg Toncs *Az oktató és gyönyörködtető irásművek összehasonlítása* című munkáról.[70]

Kosztolányi már középiskolásként elemezte Shakespeare *Julius Caesar* című drámáját, a tanár által megadott értelmezési szempontoknak megfelelően. Különösen érdekelte a társadalmi képmutatás és a hatalmi harc kérdésköre, valamint a szabad gondolkodás lehetőségei a zsarnoki világban.[71] Antonius beszédének értelmezésekor – korát meghazudtoló érettséggel – önálló, bátor elemzőként írta: „Antonius beszéde az egész dráma legfontosabb részlete. Mindez ideig a cselekmény felfelé haladt, most azonban a tetőpontra ér, ez az az idő melyben annak vagy jobbra, vagy balra kell fordulni, itt áll be a sorsfordulat, melynek következménye a köztársasági párt elbukása. Ez a dráma legszebb, legérdekfeszitőbb része. De nemcsak a dráma haladásának szempontjából fontos ez, hanem esztetikailag is."[72] Egy évvel később keletkezett, *A versesforma fontossága a költői műben* című dolgozatában pedig azzal foglalkozott, mennyiben külsőség vagy sallang a vers, hiszen „a forma s a gondolat kölcsönösen szülik egymást".[73] Ezekből az írásokból is kitűnik: a fiatalember számára már ekkor komoly jelentőséggel bírt az irodalom ügye.

A kötelezőkön túl számos más munkát is tanulmányozott, olvasmányélményeit pedig gyakran naplójában rögzítette. A magyar és az európai irodalmi kánon alapműveit egymással párhuzamosan olvasta. A nemzeti klasszikusok közül több prózai szöveget említ Jókai *Kárpáthy Zoltán*jától Eötvös *A falu jegyzőjé*ig, a lírában Petőfitől Szabolcska Mihályig terjedt az érdeklődése, Vörösmarty művészetét pedig oly nagyra tartotta, hogy 1900. december 1-jét egyenesen „Szent Vörösmarty napja"-ként jegyezte. Madách Imrével kapcsolatban szakirodalmi olvasásról is beszámol,[74] míg a világirodalmi alkotásokból Byron *Don Juan*jára és Victor Hugo *A párizsi Notre Dame* című regényére történnek utalások. Az idegen nyelvű irodalmakban való egyre alaposabb elmélyülés nyitottá tette a műfordítás elméleti és gyakorlati kérdéseinek tanulmányozására is. Vergiliusz *Aeneis*ének egy részletét elemző dolgozatában a fordítás három fajtáját különböztette meg: a szó szerinti fordítást, a gondolatok hű visszaadását és a teljesen szabad fordítást.[75] Magyarázatát illusztrálandó négyféleképpen tolmácsolta magyarul ugyanazt a szakaszt: szabadfordításban, niebelungi sorokban, terzinában, valamint alexandrinokban. De

a fordítás mibenlétéről nemcsak naplóiban és iskolai munkáiban elmélkedett,[76] hanem unokatestvéréhez írt leveleiben is: amikor Csáth Christian Fürchtegott Gellert *A vallató (híd) kő* című versét magyarra ültette, Kosztolányi komoly bírálattal válaszolt.[77]

A fiatal diák hatodikos korától szerepelt a gimnázium által meghirdetett tanulmányi versenyeken, az Önképzőkör pályatételein pedig hetediktől vehetett részt. Számos díjat nyert műfordításokkal, költeményekkel, elbeszélésekkel és bírálatokkal. Az 1901/1902-es tanévben az *Arany lírája*, az *Emlékbeszéd Csokonai Vitéz Mihály felett*, az *Eredeti versek*, a *Műfordítások németből*, a *Műfordítások Virgiliusból*, valamint az *Eredeti elbeszélések* című pályamunkák győztese lett.[78] Még abban az évben megkapta Licht Zoltánnal és Mérey Andorral közösen a Szabadka város alapította Jókai-pályázat megosztott első díját is.[79]

A gimnázium Széchenyi-pályázatának elnyerése szintén komoly presztízzsel bírt a diákok körében. Kosztolányi már az 1900/1901-es tanévben jelentkezett, de csak második helyezést ért el.[80] Pályamunkáját unokatestvére, Csáth Géza másolta le, akinek megígérte: „Ha nyerek, osztozunk a nyereségben s a diadalörömben, ha vesztek, akkor a búsongásban s a fájdalomban."[81] A következő tanévben mindketten pályáztak, s Kosztolányi első, unokatestvére pedig második helyezett lett.[82] A bírálóbizottság tagjai, Loósz István, Révfy Zoltán és Toncs Gusztáv komoly méltatást írtak a díjnyertes munkáról: „oly kiváló dolgozat, mely a benne mutatkozó írói qualitásoknál, mélyebbre ható történelmi és irodalmi tanulmánynál és nagy terjedelménél fogva, a Széchenyi-pályázat megszokott mértékén jóval felül áll, [...] Főérdeme az, hogy forrástanulmányon alapul s az érintkező pontokat Széchenyi és Vörösmarty lelki világa és működése közt a belső mozzanatokban keresi s találja fel."[83]

AZ *ELŐRE* CÍMŰ DIÁKLAP TÖRTÉNETE

A gimnazista Kosztolányi nemcsak szellemi téren törekedett önállóságra, hanem saját anyagi bevételre is igyekezett szert tenni. Pályamunkáiért nemegyszer jelentős összeget kapott, de gyorsíró tudását ugyancsak kamatoztatni akarta, miután az iskolában édesapjától megtanulta a Gabelsberger–Markovics-féle rendszert.[84] Sikerült is jegyzőkönyvi gyorsíróként munkát vállalnia a helyi tejszövetkezetnél, keresményéből pedig elsőként édesanyjának vásárolt Mária-érmet.[85] Fizetségét azonban nem mindig kapta meg időre. „Voltam Kondor úrnál. Szökik előlem" – jegyezte föl naplójába, majd nem sokkal később megint csak említette: „Kondor úrnál ismét voltam, ki újra nem volt otthon, felesége égre-földre esküdözött, hogy holnap megkapom a 9.20 fr.-omat".[86]

Ebben az időszakban sikerült belekóstolnia a lapkészítés rejtelmeibe is. A társaival közösen szerkesztett *Előre* című kiadvány első száma 1901. augusztus 15-én jelent meg. A „képes folyóirat" eredetileg havilap lett volna, a következő programmal: „Lelkes örömmel nyujtjuk ezt a kis ujságot mely hivatva lesz pótolni azokat a szép kiállitásu de drága lapokat melyek e széles Magyarországon megjelennek. [...] Állando rovatainkkal (Irodalom, Hirek stb.) be fogjuk bizonyitani, hogy

ez a lap nem néhány ábrándos ifjunak időtöltése, hanem a szabadkai ifjuság lelke védője, mulattatója."[87] A felelős szerkesztő Ángyán Béla volt, főmunkatársak pedig – Kosztolányin kívül – Fenyves Ferenc, Halmos József, Jámbor Mihály, Ludasi János, Szinéri Dezső és Ujházi Károly. A munkában közreműködött Munk Artúr, Szabó Batancs István és Csáth Géza is, a szerzők pedig többnyire álnéven szerepeltek.

A fiataloknak harminc példányt sikerült eladniuk litografált folyóiratuk első számából, a továbbiakból ötvenet, így a vállalkozás összességében hasznot hozott számukra. „Csáth Géza, [...] nemcsak novellákat irt ebbe az újságba, hanem ő irta le sokszorositásra alkalmas litográf tintával a lap valamennyi közleményét. [... A lapot] némi kis panama igénybevételével a törvényszéki fogházban őrzött rabok litográfon sokszorositották. A panama abban állott, hogy ezekre a rabokra büntetésül nem az igazságszolgáltatás magas fórumai rótták ki ezt a kötelezettséget, hogy az »Előre«-t sokszorositsák, hanem az akkori fogházfelügyelő fia, akit később kokaincsempészés miatt csuktak be."[88] Fenyves Ferenc életregénye három megjelent számról tudósít,[89] Csáth Géza naplója ellenben csak a második előkészületeiről számol be.[90] Nem tudjuk, végül mennyi látott napvilágot, de mindjárt az induló lapszám közölt verseket Kosztolányitól, aki ekkor még a „Csongor" álnév mögé rejtőzött.[91] Az *Előr*én kívül a fiatalok titkos irodalmi társaságot is alapítottak, gyűléseiket az igazgatói lakásban tartották, míg id. Kosztolányi Árpád be nem tiltotta kezdeményezésüket.[92]

DIÁKKORI SZERELMEK ÉS MÁS CSÍNYTEVÉSEK

Kosztolányi korai szerelmi élményeiről több anekdota maradt fönn. Ezek főként diáklányok és színésznők kegyeiért való versengésről tudósítanak, de olykor fiatal férjes asszonyra is szemet vetett. Csáth Gézával közösen rajongtak Ohrmann Kálmán vaskereskedő feleségéért, s amikor unokatestvére lefordította Gellert *A vallató (híd) kő* című versét, a jeligéül választott „Mondhatlan kellemű bájhölgy" megjelöléssel Lockenstock Rózára utalt.[93] Kosztolányi válaszában nem pusztán szakmai kifogásait sorolta föl, hanem szerelmi vallomást is tett: „Nem bírálhatom tovább gondosabban, mert sietek. Sietek hozzád, kinek nevét lantom zengendi, sietek hozzád, kinek képe lelkemben múlhatatlan vonásokkal van bekarcolva, sietek hozzád, kit őrült képzeletem lát holdvilágos éjjelen a liliomok közt, te szép, te bájos, mondhatlan kellemű bájhölgy."[94] A két fiú az udvarlás különleges módját választotta: két-két fillérenként marékszámra vásárolták a szögeket, hogy naponta láthassák az asszonyt.[95]

De Kosztolányinak unokahúga, a három évvel fiatalabb Brenner Etelka is megtetszett. Rajongása nem tartott sokáig, mert a lány barátnői – Kengsiur Hajnalka és a későbbi színésznő, Lábass Juci[96] – jobban fölkeltették érdeklődését: „Lábass Juci is körünkhöz tartozott. Húgom barátnője volt. Úgy emlékszem rá, mint vidám, fekete kislányra. Meglehetősen kövér volt, s már akkor fogyasztotta magát. Egyszer tejszínhabot hoztak be nálunk uzsonnára. »Jaj, csak annyit ehetnék belőle – kiáltott –, hogy elronthatnám vele a gyomromat, és örökre megutálnám.«

Egyébként énekelt, táncolt is. Emlékeim között őrzöm egy kislánykori fényképét, mely táncosnőruhában castagnettával ábrázolja."[97] Unokahúga volt a tragikus sorsú, ötévesen elhunyt Brenner Ilonka is, akiről így vallott naplójában: „Oh, mily kedves, mily édes kis gyerek ez! Kis aranyos orczája olyan, mint egy tejbe ejtett rózsa, ábrándos kék szemeit örökös mosoly köríti, álmodozik tündérországról, tündér-királynékról... s különös szeretettel viseltetik a férfiak iránt."[98] Kosztolányi Dezsőné állítása szerint a kislány nemcsak „szenvedélyesen ragaszkodott" rokonához, hanem kacéran utánozta is a nagyok szerelemféltését: „ha észreveszi, hogy jön, izgatottan súgja egyik vagy másik bátyjának, vagy Dide öccsének, Árpinak: / – Vegyél fel, gyorsan, vegyél az öledbe és szoríts magadhoz, csókolj, csókolj, ahogy csak birsz. Hadd lássa!"[99] A „Kis Ilonkának" becézett gyermek 1903. március 20-án halt meg agyhártyagyulladásban. Mind Kosztolányit, mind Csáthot komolyan megrázta az eset, sőt az idősebb fiú ezután papnak akart menni.[100]

A diákkori naplók a szabadkai Népszínházban fellépő színésznők iránti, olykor szenvedélyesebb hangú rajongásról is tanúskodnak.[101] Kosztolányinak és barátainak egyik nagy kedvence Csendes Alice volt, aki Szabadkán, Pesti Ihász Lajosnál kezdte pályáját. A művésznő kedvéért a fiatalok tapstüntetést szerveztek a színházi előadás közepén. Az ötlet Csáth Gézától származott,[102] és a beszámolók alapján remekül sikerült. Míg Kosztolányi február 11-ére tette az akció időpontját,[103] Csáth február 7-i dátummal jegyezte föl a történéseket.[104] Az eset (esetek?) városszerte nagy visszhangot keltett, még a *Szabadkai Közlöny* is tudósított róla: „Csütörtökön, február 7-én Szigligeti »Liliomfi« czimű vigjátékán [...] egy kis tüntetés volt F. Csendes Alicze mellett, melyet ugylátszik a helybeli diákság rendezett, nem tudjuk mi értelme volt ez izetlen tréfának, mert csak annak minősithetjük, miután ok egyáltalában nem volt rá."[105]

5. kép • A szabadkai Népszínház épülete

Kosztolányi szó szerint belebetegedett vonzalmába, de 38 fokos lázzal is a színésznőről írt költeményt.[106] Szerelme nem tartott sokáig, egy hónappal később már Tarján Irmát imádta.[107] A pályakezdő színésznőt szintén Pesti Ihász szerződtette, s három évig játszott Szabadkán.[108] Kosztolányi 1901. márciusi naplóföljegyzéseiben egymást érik a plátói lángolásról tanúskodó sorok. Miután Tarján játszotta Rózsi szerepét Szigligeti Ede *Cigány* című színművében, a fiatalember csak „cigánylány"-ként emlegette.[109] Minden bátorságát összeszedve verset is küldött neki, ám nem sokkal ezután tudomására jutott, hogy Tarján másnak a kedvese.[110]

1903. február 27-én Küry Klára (1870–1935) operettprimadonna érkezett pár napos vendégszerepelésre a városba. Szabadkai látogatása idején már bécsi és prágai föllépéseket tudott maga mögött, s országszerte nagy népszerűségnek örvendett. Kosztolányi szülővárosában Hervé *Nebáncsvirág* és *Lili* című operettjeiben, valamint a *Casanova* és az *Ádám és Éva* című zenés darabokban szerepelt.[111] A primadonnát a diákok által csak „Táti"-nak becézett Sziebenburger Károly, a gimnázium történelemtanára és egyben a színügyi bizottság elnöke köszöntötte. „Az öreg szívesen viselte egyenruháját, különösen, ha szép, fiatal színésznők körül legyeskedett. Tudnivaló, hogy a színigazgató szubvenciót kapott a várostól és a színészek szerződése a színügyi bizottság elnökétől is függött" – emlékezett vissza Munk Artúr.[112]

A művésznő szabadkai föllépését kísérő botrány még a gimnáziumban is fölfordulást okozott, sőt Sziebenburger egyenesen nyugdíjaztatását kérte.[113] Id. Kosztolányi Árpád ugyanis korábban megtiltotta, hogy a tanulók operetteket látogassanak, ám a „diákok között nagy izgalmat keltett a színházi hír", s mikor megtudták, „hogy frivól darabokról van szó, a művésznő trikós szerepben lép föl és nem takarékoskodik telt idomai mutogatásával", elhatározták: az előadásokon a tilalom ellenére is részt vesznek.[114] A főkolomposok között volt Kosztolányi, Csáth Géza, Fenyves Ferenc, Munk Artúr és Sztrókay Kálmán, akik eredetileg fáklyás zenével kívántak Kürytől elbúcsúzni. A rendőrség azonban betiltotta a megmozdulást, mert későn jelezték szándékukat, így végül más módját választották a tiszteletadásnak. Nemcsak „véresre tapsolták" a tenyerüket és „rekedtségig" ordították magukat, hanem fiákert rendeltek a művészbejáróhoz, amit lovak híján maguk vontattak végig a szabadkai korzón. A kocsiban a primadonna ült, oldalán az öreg Sziebenburgerrel.[115] Az egész várost fölkavaró estéről a helyi lapok is tudósítottak,[116] az iskola vezetősége pedig rendkívüli tantestületi ülést hívott össze.[117] Tanácskozásuk végeredményeként a fegyelmi vétségért elmarasztalt tanulók roszszabb magatartásjegyet kaptak, a színházi előadásokra pedig tanárokat rendeltek ki, s a darabokról előzetes jelentésnek kellett igazolnia, pedagógiai szempontból hasznosak-e.

Kosztolányi végül egy „szőke démonnak" köszönhetően ismerte meg a testi szerelmet, az *Előre* című diáklap egy forint ötven krajcárt kitevő forgótőkéjéből. „Mi többiek szintén nem károsodtunk, mert a megismerkedéstől a beteljesülésig terjedő folyamatot olyan élénken mesélte el előttünk, hogy szinte egyek voltunk az élvezetben" – elevenítette föl az esetet Fenyves.[118] A fiatalembert a Decsy-patikában dolgozó Ángyán Béla gyógyszerészgyakornok vitte Palkó Juliska prostituálthoz,[119] akit Kosztolányi már korábban kiszemelt magának.[120] A kaland után

rögtön háziorvosához, „az öreg Wilheim bácsihoz" rohant, mert egy bolhacsípést a vérbaj első tüneteként észlelt. De az igazgató úr fiának arra is adódott lehetősége, hogy otthonában szerezzen szexuális élményeket.[121] „Éjszakánként, harisnyában kilopózik az engedelmes, kedves tanyai lányhoz, azután egyszerre észreveszi, hogy a lány sokat sír s egy napon elmegy, szó nélkül otthagyja a szolgálatot" – tájékoztat Kosztolányi Dezsőné életrajzi könyve.[122] Nem zárható ki, de nem is bizonyítható, hogy az író erre a lányra utalt egyik későbbi följegyzésében: „Maris nevű cseléd, akibe először szerelmes voltam. A Pici kutyámat hozta a Promenád utcából. Ez a szerelem ma is hat rám. Ez életem döntő szerelme (Maris)."[123] *Kék gyász* című tollrajzában azonban már egy Margit nevű szobalányt emleget kamaszkora nagy szerelmeként.[124]

„TUDOK ÉN ANNYIT MAGYARUL, MINT A TANÁR ÚR"

ÖNKÉPZŐKÖR

Az önképzőkörök a 19. század második felében terjedtek el Magyarországon. A főként középiskolai tanulók alkotta, nyelvi és irodalmi önművelési céllal létrejövő egyesületek előzményeit a felvilágosodás és a reformkor diáktársaságai jelentik.[125] Később a körök saját szabályrendszerét a vallás- és közoktatásügyi miniszter hagyta jóvá, az egyes önképzőköri ülések pedig előírt forgatókönyv szerint zajlottak. A Szabadkai Községi Főgymnasiumban 1868-ban Farkas Antal vezetésével indították el az Önképzőkört, melynek működése 1883. március 19-től vált hivatalossá.

A diákok jegyzőkönyvet vezettek az összejövetelekről, ahol az előzetesen kijelölt tagok szépirodalmi alkotást vagy értekezést olvastak föl, illetve szavalatot adtak elő. A vezetőtanár addigra már a beérkezett dolgozatokat kiosztotta bírálatra, melyeket a munkák bemutatása után tártak elő. A tanár vezetésével vita indult, amihez a többi résztvevő is csatlakozott. Elmarasztaló bírálat esetén módosítást javasoltak, dicséretnél azonban érdemkönyvbe írták a szöveget. Vitás kérdésekben mindig a vezetőtanár szava döntött. Az Önképzőkör minden tanévben újjáalakult, új tisztségviselőket választottak, módosították az alapszabályt és új vezetőtanárt kértek föl.[126]

A fiatal Kosztolányi családi indíttatásból lett a Szabadkai Községi Főgymnasium Önképzőkörének tagja. Diákkorában édesapja is járt a körbe, sőt az 1874/1875-ös tanévben titkára volt annak. Az üléseken versekkel és bírálatokkal szerepelt, *A Szélhez* című költeménye még díszkönyvbe is került. Fia már hatodik osztályos gimnazistaként hallgatta az üléseket, teljes jogú tag azonban csak hetediktől lehetetett.[127] Naplójában rendre beszámolt az összejövetelekről, nem egy ízben erős bírálattal illetve a résztvevőket: „Borzasztó önképzőkör. Kétségbeesett munkássággal dolgozik és mindegyik verset ír, verset, boldog, boldogtalan."[128]

Az első alakuló ülést – ahol Kosztolányi már teljes jogú tagként részt vehetett – 1901. szeptember 8-án tartották. Az igazgatóság Gaál Ferencet bízta meg az Önképzőkör vezetésével, a diákok pedig titkárrá Hadzsy Jenőt, jegyzővé Nagy Nándort, irattárossá Szabó Batancs Istvánt választották. Miután előbbi kettő idővel lemondott, Salamon Győző lett a titkár, és a jegyzői feladatok ellátására Risányi Jánost kérték föl. Az alapszabály szerint a jegyző „kötelessége a gyűlésről naplószerű jegyzőkönyvet vezetni, a mely a következő gyűlésen felolvastatván, a vezető tanár és a jegyző által hitelesíttetik", az irattáros pedig „a hitelesített jegyzőkönyveket és a megbírált dolgozatokat a bírálatokkal együtt zár alatt tartja és a vezető tanáron kívül senkinek át nem adhatja".[129] Az 1901/1902-es tanévben a tagság tizennyolc ülést tartott, amiből tizenöt volt rendes és három díszülés.[130]

Az Önképzőkörbe újonnan belépő Kosztolányi már az első rendes ülésen (1901. szept. 29.) föltűnést keltett. *Rügyfakadás* című versét „gyönge középszerűnek" minősítették bírálói, Nagy Nándor és Kellert Benő, minek következtében szóváltás támadt. Négyen azonnal azt javasolták,[131] hogy a hevesen reagáló fiatalembert részesítsék jegyzőkönyvi megrovásban.[132] A vezetőtanár ideiglenesen lecsillapította az indulatokat, ám a konfliktus a későbbi üléseken folytatódott. Az október 7-i díszülés keretében Kosztolányi ismét az előadók közt szerepelt, *Visszaemlékezés okt. 6-ára* című szövegével. A Kossuth-mottóval indító ünnepi beszéd megírására nagyapai 48-as öröksége motiválhatta, ami magyarázza a *Szabadkai Községi Főgymnasium Önképzőkör Érdemkönyvé*ben olvasható sorok patetikus hangnemét is: „Arad a magyar Golgotha, melyből az agy felidézi emlékezetével a múlt idő síri szellemét, az ifjú pedig lelkesedést merít a honszeretethez, s bár sok idő múlt el azóta, az aradi vesztőhely nyárfái még most is oly búsan susognak valamit, valami szép, valami szomorú regét, ezredéves multunkról, kilobbant dicsőségről meg még valamiről, de ne kérdezzetek miről, mert könyek tódulnak szemünkbe, s nem tudjuk megmondani…"[133]

Szintén *Érdemkönyv*be került a fiatalember fordításelméleti kérdéseket érintő elemzése, a *„Vigasz a könnyekben" cz. műfordítás bírálata*, melyben Grüner Andor munkájának kritikáját adta. Mottóját ezúttal Boileau *L'Art poétique* (Költészettan) című művéből kölcsönözte: „Ki nem dícsér, hanem tanácsot ad, szeresd!" Az Önképzőkör a bírálatot az 1901. november 17-i rendes ülésen egyhangúlag elfogadta, és díszkönyvbe ajánlotta. Kosztolányi ekkor már rendelkezett ismeretekkel a műfordítás hazai történetéről, s szövegéből kitűnik: történeti képződményként szemléli a műfordítást, ahogy magát a nyelvet és az irodalmat is. Tudta, hogy Batsányi János és Péczely József külön fölfogást vallott, míg ő az Arany János által képviselt irányt követte.[134] Mondandóját Pope-ra hivatkozva így vezette föl: „tudom, hogy nincs valami visszásabb dolog a kritikusoknál: »a babér osztója és nyerője«, […] az ábrándot egy lehelettel ledönti, a mi eszme formába rögziti, a mi fellengős álom azt boncoló késével részekre metéli és kimutatja, hogy im ez is férges… ez, is…, ez is…! Az egyoldalú gondolkodás, mely a különböző érdekeket nem tudja kiegyeztetni, a félszeg felfogás, a mely a kritikus minden szavában rosszat sejt, a sok rosszhiszemű feltétel, a mely a birálót minden vád célpontjául teszi ki – még hagyján! Legérzékenyebben, legfájóbban van ő megsértve, mintegy ön fegyvere által a szerző részéről, kinek műve felett pálcát tört".[135]

A következő rendes ülésen Kosztolányi *Két karcolat* című írását Szabó Batancs István és Salamon Viktor bírálta. Míg előbbi pozitívan nyilatkozott, a másik ítész kemény szavakkal illette a munkát.[136] 1901. november 24-én ellenben a gimnazista Arany és Goethe balladaköltészetéről tartott szabad előadását a jelenlévők egyöntetűen dicséretesnek minősítették. Nem kellett sokat várni a következő konfliktusig: decemberben újabb vita robbant ki. Ezúttal Kosztolányi volt a bíráló, aki Jámbor István *Egy őszi est* című írásáról nemcsak azt állította, hogy Gogol-plágium,[137] hanem fölháborodásában a szerző kizárását is javasolta. A vezetőtanár közbelépésére azonban a plagizátor mindössze jegyzőkönyvi megrovásban részesült.[138]

Kosztolányinak ekkorra már párthívei is akadtak a körben, így a konfliktusok a gimnazista fiúkból álló klikkek között zajlottak. A „Kosztolányi-párt" egyik ve-

szélyes ellenfele Nagy Nándor jegyző volt, aki a plágium vádját követően nyíltan szemtelennek nevezte a bírálót. Kosztolányi és társai viszonzásként „gyöngeelméjűnek és plagizátorok társaságának" kiáltották ki Nagyék körét, s jelezték kilépési szándékukat. Gaál azonban figyelmeztette a fiúkat, hogy mindez a gimnázium elhagyását is jelentené, így végül csak a jegyzőt zárták ki, Kosztolányi egyik híve, Kálnai Dezső pedig megrovást kapott.[139]

A hónap végén újra Kosztolányi szövege került napirendre, ezúttal a *Sírvirágok* című ciklus. „E költeményfüzér megirására a közvetlen impulzust az oly korán elhunyt Reviczky tragikus sorsa adta. Korántsem akartam azonban ezen apró dalokat az ő emlékének szentelni – talán nem is lennének méltók hozzá – csupáncsak egy általános képet akartam nyujtani azokról a fehérarcú, tüzesszemű betegekről, kik naponként zajtalanul sóhajtanak el a világból, mint ősszel a falevelek" – jegyezte meg a szerző munkájáról.[140] A gimnazista nemcsak nyolc szakaszból álló füzérével tisztelgett Reviczky előtt, hanem *A kékruhás* címmel verses jelenetet is írt az 1902. július 26-i, hangversennyel egybekötött iskolai gálára, amit a költő emlékére felállítandó mellszobor anyagi fedezetének előteremtésére ő maga rendezett.[141] A mindössze négy főt mozgató jelenet szereplői Brenner Etelka, Decsy Lujza, Kosztolányi Mária és ifj. Kosztolányi Árpád voltak, de az est folyamán további hozzátartozók is fölléptek.[142] A műsorról a helyi lapok[143] mellett a *Budapesti Hírlap* ugyancsak hírt adott: „Kosztolányi Dezső a Szabadkán megtartott Reviczky-ünnep tiszta jövedelmét, 64 korona 40 fillért küldött a Reviczky-szoboralap javára."[144] A fiatalember nemcsak az általa rendezett gála alkalmával bizonyította, hogy érdeklődik a színpad iránt. Szintén ennek az időszaknak terméke *Dialóg* című írása, melynek bemutatójáról nincs tudomásunk. A színjáték egy szerelmi háromszög paródiája: a hősszerelmes megtudja, hogy akit riválisának hitt, a szeretett lány testvére.[145]

Az önképzőköri ülésen előadott Reviczky-ihletésű versfüzér azonban nem okozott osztatlan sikert. Kellert Benő középszerűnek ítélte,[146] Grüner Andor harminc verstani hibát fedezett föl benne, „fonnyadt virágok"-nak titulálva az egyes szakaszokat.[147] Salamon Viktor és Fenyves Ferenc ellenben megvédték Kosztolányit, aki részben elfogadta a kemény bírálatokat („Homérosz is sokat alszik"),[148] de bejelentette, hogy a továbbiakban nem költőként, hanem kritikusként szerepel csak a körben.[149] Ez az ülés sem múlt el hangoskodás nélkül, mert Kálnai kirohanást rendezett, „gyöngeelméjűek ellipszisének" nevezvén a társaságot.[150]

Az 1901/1902-es tanévben szinte csak Kosztolányi írásai kerültek az *Érdemkönyvbe*,[151] melyek közül később néhány első kötetében, az 1907-es *Négy fal közöttben* is szerepelt. Az eredetileg öt versszakból álló *Ágác-virágok – Apró versek* kezdő szakasza például *Chanson* címmel olvasható a gyűjteményben, két versszakos második szakasza pedig a *Finale* ciklushoz illesztve kapott helyet.[152] Utóbbi lett a fiatalember első nyomtatásban megjelent műve is, melyet *Egy sír* címen közölt a *Budapesti Napló*.[153] „Tegnap megjelent Didének egy költeménye a Budapesti Naplóban, melynek Ábrányi Emil főmunkatársa, a verset Ábrányi Emilnek kellett volna megbírálni, mint ahogy Dide kérte, de ez minden más bírálat helyett kitetette" – jegyezte föl Csáth Géza.[154] Brenner Eulália – a nagyszülőkhöz hasonlóan – olyan büszke volt fiára, hogy imakönyvébe tette a lapkivágatot. De he-

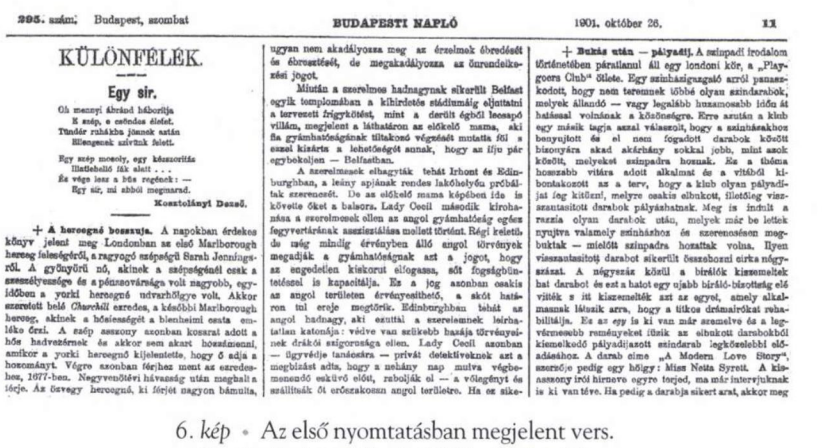

295. szám. Budapest, szombat BUDAPESTI NAPLÓ 1901. október 26. 11

KÜLÖNFÉLÉK.

Egy sír.

Oh mennyi álmánd háborítja
E szép, e csendes életet.
Tündér ruhákba jámbek szítás
Bilincsnek szívtnk életi.

Egy szép mosoly, egy könnyvirág
Illatbeholló fák alatt . . .
És vége lesz a bús regének: —
Egy sír, mi abból megmarad.

Kosztolányi Dezső.

+ **A hercegné boszuja.** A napokban érdekes könyv jelent meg Londonban az első Marlborough hercegi házaságáról, a ragyogó szépségű Sarah Jennings-ről. A gyönyörű nő, akinek a szépségénél csak a szerencétlenssége és a pénzszomorúsága volt nagyobb, egyidőben a yorki hercegné udvarhölgye volt. Akkor szerette meg Churchill ezredes, a későbbi Marlborough herceg, akinek a hőiességét a blenheimi csata emléke őrzi. A szép asszony azonban kosarat adott a hős hadvezérnek és akkor sem akart hozzámenni, amikor a yorki hercegnő kijelentette, hogy ő adja a hozományt. Végre azonban férjhez ment az ezredeshez, 1677-ben. Nagyvenétéri hévaság után meghalt a férje. Az özvegy hercegnő, ki férjét nagyon bámulta, ugyan nem akadályozza meg az érzelmek ébredését és ébresztését, de megakadályozza az őrundelkezési jogot.

Miután a szerelmes hadnagynak sikerült Belfast egyik templomában a kihirdetés előtt megtudni a tervezett frigykötést, mint a derült égből leesapó villám, megjelent a láthatáron az előkelő mama, aki fia gyámhatóságának titkában végzését mutatta föl s ezzel kisárta a lehetőségét annak, hogy az ifjú pár egybekeljen — Belfastban.

A szerelmesek elhagyták tehát Irhont és Edinburghban, a leány apjának rendes lakóhelyén próbálták szerencséjét. De az előkelő mama képében ide is követte őket a balsors. Lady Cecil második kirohanása a szerelmesek ellen az angol gyámhatóság egész fogyvertárának összeszólása mellett történt. Régi keletű, de még minálig érvényben álló angol törvények megadják a gyámhatóságnak azt a jogot, hogy az engedetlen kiskorút elfogassa, sőt fogságbüntetéssel is kapacitálja. Ez a jog azonban csakis az angol területen érvényesíthető, a skót határon túl ereje megtörik. Edinburghban tehát az angol hadnagy, aki ezuttal a szerelemnek leírhatatlan katonája: védve van sérkebb hazája törvényeinek drákói szigorúsága ellen. Lady Cecil azonban — ügyvédje tanácsára — privát detektíveknek azt a megbízást adta, hogy a nekány nap multva végbemenendő eskütő előtt, raboljják el — a völegényt és szállítsák őt erőszakosan angol területre. Ha ez sikerült, akkor a hadnagy ellen a legsúlyosabb vádat emelik, mert a hölgy kiskorú és a gyámhatóság beleegyezése nélkül nem szabad házasságot kötnie. Ez a vád pedig halállal büntetendő.

+ **Bukás után — pályadíj.** A színpadi irodalom történetében páratlanul áll egy londoni kör, a „Playgoers Club" ötlete. Egy színházigazgató arról panaszkodott, hogy nem teremnek többé olyan szindarabok, melyek állandó — vagy legalább huzamosabb időn át hatással volnának a közönségre. Erre azután a klub egy másik tagja azzal válaszolt, hogy a színházakhoz benyujtott és el nem fogadott darabok között bizonyára akad akárhány sokkal jobb, mint azok közöt, melyeket színpadra hoznak. Ez a théma hamarosan vitára adott alkalmat és a vitából kibontakozott az a terv, hogy a klub olyan pályadijat ing kitüzni, melyre csakis elbukott, filetőleg visszautasított darabok pályázhatnak. Meg is indult a rezzia olyan darabok után, melyek már be lettek nyujtva valamely színházhoz és szerencsésen megbuktak — mielőtt színpadra hozattak volna. Ilyen visszautasított darabot sikerült összehozni cirka négyszázat. A négyszáz közül a birálók kiszemeltek hat darabot és ezt a hatot egy újabb birálő-bizottság elé viték s itt kiszemelték azt az egyet, amely alkalmasnak látszik arra, hogy a titkos drámairókat rehabilitálja. Es az egy is ki van már szemelve és a legvérmesebb reményeket fűzik az elbukott darabokból kiemelkedő pályadijazott szindarab legközelebbi előadásához. A darab címe „A Modern Love Story", szerzője pedig egy hölgy: Miss Nesta Syrett. A kisasszony irói hirnevo egyre terjed, ma már interjuknak is ki van téve. Ha pedig a darabja sikert arat, akkor meg

6. *kép* • Az első nyomtatásban megjelent vers.
Egy sír. *Budapesti Napló*, 1901. október 26.
(Országos Széchényi Könyvtár, OSZK)

lyet kapott az *Érdemkönyv*ben a Vass A. Kálmán által dicséretesre minősített *Sors* című költemény is, melyet Kosztolányi hetedik osztályos korában írt.[155] A három szakaszból álló, elmúlást idéző vers *Sorsunk* címen, eltérő szövegváltozattal szintén szerepelt a *Négy fal között* első kiadásában, és 1905-ben a *Szeged és Vidéke* hasábjain is megjelent.[156]

Az 1902/1903-as tanév szeptember 14-i alakuló ülésén Révfy Zoltánt választották vezetőtanárnak, Kosztolányit titkárnak, Kálnait jegyzőnek, Freund Józsefet pedig irattárosnak.[157] Kosztolányi javaslatát, miszerint az Önképzőkör vegye föl Jámbor Pál nevét, szótöbbséggel elfogadták.[158] Ugyanezen alkalommal már titkárként olvasta föl *Tompa emlékezete* című írását, melyet a tagság díszkönyvbe érdemesített. A szöveg helyett azonban a következőt jegyezte be: „Az önképzőkör határozata folytán »Tompa emlékezete« czimü emlékbeszédem, valamint az oct. 6-án, az aradi vértanúk emlékére rendezett gyászünnepélyen felolvasott »Oct. 6.« cz. titkári megnyitó beszédem diszkönybeirásra érdemesíttetett."[159] Utóbbi ajánlója Munk Artúr volt, aki 1902 őszén vált az Önképzőkör tagjává, miután a tanévben a társaság további tanulókkal bővült. A tizenhárom nyolcadikos, harminc hetedikes (rendes) és tíz hatodikos (rendkívüli) tag között volt Csáth Géza és osztálytársa, Sztrókay Kálmán is, akik mindketten példaképüknek tekintették Kosztolányit.

BOTRÁNY ÉS KICSAPATÁS

1902. november 9-én a Szabadkai Községi Főgymnasium Önképzőkörének első rendes tanévi ülésén olyan incidens történt, ami a diáktársaság föloszlatásával, valamint Kosztolányi Dezső kicsapatásával járt. A jegyzőkönyvet vezető Kálnai Dezső igyekezett tárgyilagosan tudósítani az eseményekről. Az ülésen másodikként szereplő Fenyves Ferenc Csokonai *Dorottya* című eposzáról írt elemzését olvasta

föl. Bár a gimnazisták közül többen hozzászóltak a munkához, a fő bíráló Kosztolányi volt, aki – Kálnai jegyzete szerint – az alábbi véleményének adott hangot: „A rómaiak is kifütyülték az ügyetlen gladiátorokat, mi is kinevetjük Friedmannt [Fenyvest], aki a germanismus ellen szól, bár maga is germanisál. Hát magyarul van mondva, ez magyarul van mondva? Ez a legrettentőbb germanismus."[160]

A vezetőtanár azonban megvédte Fenyvest, miközben a titkári posztot betöltő Kosztolányit elmarasztalta, s közölte vele: ő is szokott „germanizmust használni". A fiatalember indulatosan vágott vissza, vitába keveredvén a tanárral: „Sohasem használok germanismust, ha használtam, mutassa ki!" Révfy Zoltán minderre azt válaszolta, hogy „majd alkalomadtán kimutatja".[161] Kosztolányi ezután fölkapta az előtte lévő könyvet, szenvedélyesen a padhoz csapta, majd a vezetőtanárhoz „közelebb ugorva" így szólt: „Ez gyerekség! Tudok annyit, mint a tanár úr! Különben én itt nem maradok, az ülést itt hagyom! (Erre a teremből, az ajtót becsapva, elrohan.) A vezető tanár úr kijelenti, hogy magát megsértve nem érzi, de a körnek a támadásért elégtételt fog szerezni. Beszéde közben újra a terembe jön Kosztolányi és a bírálói asztal előtt megállva, felkiált: »Hol a kalapom? hol a kalapom? Majd elégtételt szerzek én magamnak! Van annyi önérzetem és tudásom, hogy iránta (a vezető tanárra nézve) tiszteletet követeljek«. Szavaira a vezető tanár úr csak ennyit jegyez meg: »Önérzete az van, tán nagyon is sok.« (Kosztolányi a teremből az előbbi módon távozik)."[162] Kirohanását követően még beküldött egy levelet a jegyzőnek, melyben közölte: fegyelmi eljárást indít, Fenyves bírálatát pedig bizonyítékként fogja fölhasználni.[163] A zárt ülés nem sokkal ezután véget ért.

A jegyzőkönyv ismert szövegváltozatának információit a jelen lévő diáktársak visszaemlékezései további részletekkel egészítik ki.[164] Noha Munk Artúr egy másik konfliktushelyzetet elevenít föl,[165] annyi kiderül közléséből, barátja nem pusztán elégtételről szónokolt, hanem „vaskos gorombaságokat" is Révfy fejéhez vágott.[166] Sztrókay Kálmán szerint „Kosztolányi vad lángelmeként viselkedett az önképzőkörben", a kalap-jelenetre pedig így emlékezik vissza: „Egy perc mulva visszajött s az ajtóból bekiáltott: / – Hol a kalapom? / Otthagyta a fogason, ott is volt, de olyan nevetés támadt, hogy a hősi kivonulás drámai hatásának vége lett. Húsz év mulva sem volt tanácsos megkérdezni Kosztolányit: hol a kalapom?"[167] Egyedül Csáth említi, hogy unokatestvére olykor antiszemita kijelentéseket tett, amit Révfy Zoltán szintén szemére vetett a botrányba fulladó ülésen: „Dide Friedmannak (komisz zsidó, Révfy nyalója) bírálatát leszidta. [...] (D:) »Kérem, tessék kimutatni, hol a germanizmus – nem gyerekeskedni jöttem én ide. Ha a tanár úr nem mutatja ki, itthagyom az ülést.« (Révfy:) »Csak tessék, hagyja itt.« (Dide kimegy, hangosan, szinte kiabálva:) »Tudok én annyit magyarul, mint a tanár úr.« Révfy ezután példálózhatott Dide antiszemitizmusára, pedig nem, ő igazat mondott."[168] A konfliktus fő oka azonban nem a felekezeti türelmetlenség volt – ez inkább csak a fiatalok rivalizálását jellemezte –, hanem Kosztolányi tekintélyszemély elleni lázadása.

A fiatalembert az eset után meghallgatásra idézte a tantestület, majd rövid időn belül kicsapták a gimnáziumból. Hiába volt édesapja igazgató, nem sikerült elsimítani az ügyet, mert az intézkedés a Szegedi Tankerület hatáskörében történt. Id. Kosztolányi Árpád nemcsak hivatalból tájékoztatta elöljáróját – elküldvén neki a zárt ülés jegyzőkönyvét –, hanem személyesen is fölkereste Platz Bonifá-

cot, aki nem hunyt szemet az eset fölött.[169] „Anyika sír, apuska komoran jár-kel a házban. / – El fogsz zülleni, a szemétre fogsz jutni!" – reagált a család a kicsapatás hírére.[170] Mindezzel párhuzamosan az Önképzőkör működését is beszüntették az adott tanévre, így közvetve Révfyt is felelősségre vonták. „Ma az önképzőköri ülésen (azaz csak akart ülés lenni) Dide nagy elégtételt kapott, Árpád bácsi bejött, és szépen körülírva és beadogatva Révfynek komiszságáért, tapintatlanságáért és ügyetlenségéért, a főigazgató rendelete alapján az önképzőkört föloszlatta. A zsidók köpködnek, fújnak, mint nyomorult macskák, mert óriásilag felsültek, ti. azt hitték, hogy ők majd most maguk garázdálkodnak, készültek választani titkárt (a buta Kálnait), a jelöltek bevonultak fekete ruhába, korteskedve és szavazó cédulákat osztogatva; pártjuk éljenezte őket. És mindennek vége lett" – rögzítette Csáth naplójában.[171]

Id. Kosztolányi Árpád tanév elején elhangzott szavai – miszerint a gimnázium tanulói „irtsák ki keblükből az egymás iránti gyűlölséget, különösen a felekezeti türelmetlenséget, mely a múlt évi önképzőkört oly nagyon megmételyezte" – arra engednek következtetni, hogy az antiszemitizmus általános jelenség lehetett a fiatalok között.[172] Csáth följegyzéseiben ugyancsak találunk zsidóellenes megállapításokat, 1902. március 10-én például a következőket írta a Széchenyi-pályázattal kapcsolatban: „le akarom főzni a sok piszok zsidót, Kellert Benő-, Licht József-, Gáli Géza-, Glück Géza-féle strébereket, és megmutatni Loósz Pistának (latintanárunk), hogy én is vagyok ám valami."[173] De az Önképzőkörről szólván is hangot adott antiszemitizmusának: „Dide ellen is támad a sok tehetségtelen zsidó. Freund, a Merengés költője (ki irigyli Dide jó verselési talentumát és általában, hogy tehetséges), Bauer, a vörös zsidó, ki roppant haragszik Didére, mert nem hajol senki előtt."[174]

A kamaszkori antiszemitizmus velejárója annak ellentmondásossága. Egyfelől a keresztény úri középosztályban szocializálódó fiatalok még a legasszimiláltabb zsidókat is radikálisan másnak tartották – ami indok volt a klikkesedésre –, másfelől elítélték a zsidóellenességet.[175] Utóbbira ismét Csáth naplója szolgál példával: „Tegnap volt osztályfőnökünk Mamuzsich Benő névnapja, kit én parasztosságáért, iszonyú antiszemitizmusáért valóságosan gyűlölök."[176] Egy másik alkalommal Braun Henrikről, a *Bácskai Hírlap* kritikusáról írva jegyezte meg: nem tekinti magát antiszemitának.[177] Akadt, hogy Kosztolányi is szóvá tette egy-két társa zsidó származását diákkori naplóiban,[178] miközben többször az emberek testvériségébe és egyenlőségébe vetett hitét hangsúlyozta: „Látni, hogy nincs az emberek közt különbség, hogy testvérnek nevezi a művelt ember a gazdát, – ez a boldogság, egyformák vagyunk mind, ez tetszik az istennek! S midőn a két ember ajka összeért, az Istent láttam mosolyogni, a kis fehér szobában, az Istent, ki bennünket egyformának teremtett."[179]

A felekezeti ellentét a keresztény-katolikus önértelmezés egyik megnyilvánulásaként egyaránt értelmezhető, tehát nem csak szembenállásról beszélhetünk. Mindezt az is alátámasztja, hogy az önképzőköri konfliktus ellenére Kosztolányi hamar kibékült egyik fő ellenfelével, Fenyves Ferenccel,[180] barátságuk pedig egy életen át tartott. Antiszemitizmus egyébként nemcsak a gimnázium tanulóit jellemezte, hanem a helyi lakóközösséget is. A felekezeti türelmetlenség jellegzetes megnyilvánulása volt például a pilátusverés, amikor nagypénteken a gyerekek a

földet vagy a templomi padot ütötték,[181] a „zsidó lármázás" és a természeti viharok utánzására.[182] Szabadkán azonban ennek apropóján egy-két arra tévedő zsidó fiatalt is jól elvertek.[183]

A kicsapatás után Kosztolányi először egy szegedi iskolába iratkozott be, majd magántanulóként visszakerült szülővárosába, s megfogadta: csak azért is kitűnőre érettségizik. A diákoknak a vizsga során magyar nyelvből Kazinczy Ferencről kellett emlékbeszédet fogalmazni – helyette írhattak természettani értekezést is –, történelemből pedig II. József központosító törekvéseiről kellett számot adniuk.[184] Kosztolányi Dezső színjeles bizonyítványát 1903. június 10-én állították ki, a vizsgálóbizottság elnöke Platz Bonifác volt.[185] Kiváló tanulmányi eredménye jutalmaként szülei Abbáziába küldték nyaralni, s a kéthetes vakációra testvérei is elkísérték.

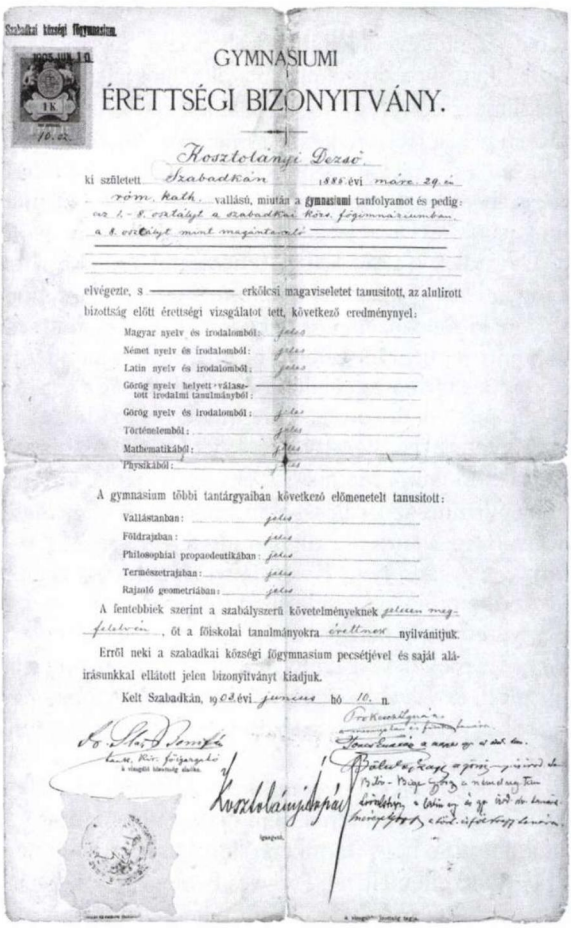

Szabadkai községi főgymnasium.

GYMNASIUMI

ÉRETTSÉGI BIZONYITVÁNY.

Kosztolányi Dezső

ki született Szabadkán 1885. évi márc. 29-én

róm. kath. vallású, miután a gymnasiumi tanfolyamot és pedig:

az I.–V. osztályt a szabadkai kir. főgymnáziumban

a VI. osztályt mint magántanuló

elvégezte, s ——— erkölcsi magaviseletet tanusitott, az alulirott bizottság előtt érettségi vizsgálatot tett, következő eredménynyel:

Magyar nyelv és irodalomból:	jeles
Német nyelv és irodalomból:	jeles
Latin nyelv és irodalomból:	jeles
Görög nyelv helyett választott irodalmi tanulmányból:	———
Görög nyelv és irodalomból:	jeles
Történelemből:	jeles
Mathematikából:	jeles
Physikából:	jeles

A gymnásium többi tantárgyaiban következő előmenetelt tanusitott:

Vallástanban:	jeles
Földrajzban:	jeles
Philosophiai propaedeutikában:	jeles
Természetrajzban:	jeles
Rajzoló geometriában:	jeles

A fentebbiek szerint a szabályszerű követelményeknek jelesen megfelelvén, őt a főiskolai tanulmányokra érettnek nyilvánítjuk.

Erről neki a szabadkai községi főgymnasium pecsétjével és saját aláirásunkkal ellátott jelen bizonyitványt kiadjuk.

Kelt Szabadkán, 1903. évi június hó 10. n.

Kosztolányi Dezső

7. kép • Kosztolányi Dezső gimnáziumi érettségi bizonyítványa (PIM)

„NO KORNÉL BARÁTOM, ÚGY-E GYÖNYÖRŰ PEST?"

(1903–1913)

„MIÉRT NEM FEJEZTED BE AZ EGYETEMI TANULMÁNYAID?"

KOSZTOLÁNYI BUDAPESTEN

Kosztolányi Dezső 1903 őszén iratkozott be a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem bölcsészeti fakultásának magyar–német szakára.[1] Budapest addigra jelentős világvárossá nőtte ki magát, így merőben más közeget jelentett az ambíciókkal teli fiatalember számára, mint Szabadka. „Budapest, a fényes körutjaival, a tündöklő utcáival ugy zsongott akkor, mint valami tulzsufolt kaptár. Nem, a hasonlat nem egészen találó. Inkább olyan volt ez a város, mint egy induló vonat, mint egy fölvirágozott gálya, vagy egy délibábos léghajó, melyen kirándulást teszünk a világürbe, zsebünkben egy elsőosztályos szabadjeggyel" – emlékezett vissza később az író.[2]

Budapest elsősorban Párizst, Bécset és Berlint igyekezett követni, sőt a császárvárossal versenyre is kelt. A rivalizálás eredményeként nemcsak jelentős fejlesztések történtek, hanem a magyar főváros „olykor talán előrébb is tartott már az eleddig csak csodált és mohón utánzott nyugati nagyvárosoknál."[3] Kosztolányi gyerekfejjel járt először Budapesten, amikor családjával az 1896-os millenniumi rendezvénysorozatra látogattak. „Akkor ül először vasúton. Csukott, egylovas kocsiban hajtatnak végig a Lánchídon s ő rémülten sikoltozni kezd, ki akar ugrani a kocsiból. Attól fél, hogy a zárt kocsival együtt belezuhannak a Dunába" – tudósít Kosztolányi Dezsőné.[4]

Az író felsőfokú tanulmányai idején a bölcsészettudományi képzés a humboldti elvek alapján működött, oktatás és kutatás autonómiát élvezett.[5] A hallgatók – kiknek jelentős része értelmiségi és hivatalnokcsaládból került ki[6] – kötelezettségei közé tartozott az órák látogatása és az adott szakpályához szükséges alapvizsgák letétele. A képzési időt az 1880/81-es tanévtől négy esztendőben állapították meg, amelynek lejártakor igazolást kaptak az óralátogatásokról, ám ez még nem volt egyenlő a végbizonyítvánnyal. Ha valaki középiskolai tanári oklevelet is akart szerezni, újabb egy év következett, s a Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság előtt kellett pedagógiai tudásáról számot adnia.[7]

Kosztolányit édesanyja kísérte föl a fővárosba, aki vele is maradt néhány napig. A Vámház körúton találtak szobát, de a kedvezőtlen körülmények miatt másnap el kellett költözniük. A Sándor utcában sikerült végül albérletre lelni, „egy háromemeletes, sárga ház második udvarában [... lévő] sötét, földszintes" lakásban.[8] Az újdonsült hallgató adatait 1903. szeptember 24-én vették föl az egyetem anyakönyvébe.[9] Egy héttel korábban a Heinrich Gusztáv által vezetett Budapesti Magyar Királyi Középiskolai Tanárképzőbe is beiratkozott, miután – főként édesapja inspirációjára – tanári pályára készült.[10] Az intézményben a tanárjelöltek közül azok tanulhattak, akik a megadott időpontban fölvételre jelentkeztek, Kosztolá-

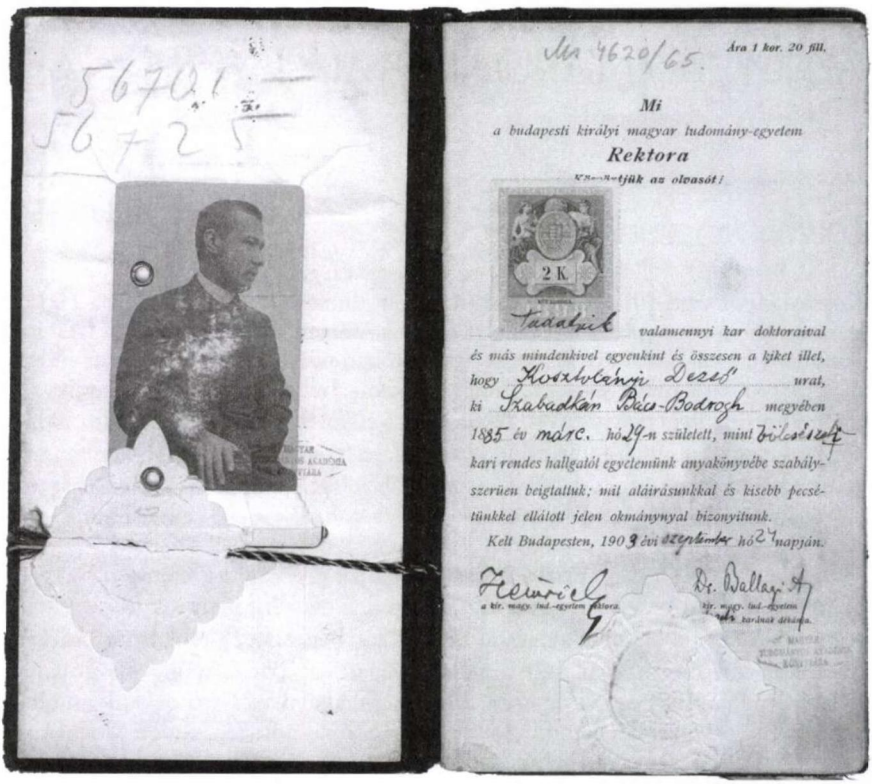

8. *kép* • Kosztolányi egyetemi indexének első oldala
(MTAKK)

nyi jelentkezőkönyvében azonban mindössze az első szemeszter tantárgyai szerepelnek. „A nyárspolgárias egyetemmel végzek, ha sikerül valahol állást kapnom. (Ezt ne mondd meg otthon.)" – írta már október elején unokatestvérének.[11]

Első egyetemi szemeszterében a magyar irodalomtörténet tanárai közül Beöthy Zsolt professzorhoz járt, s mindkét előadásából (*Arany János eposza, Esztétikai előadások)* dicséretesre vizsgázott. Később is részt vett a kurzusain, így például az Arany János epikáját tárgyaló előadás-sorozaton, *A magyar irodalom Petőfi és Arany korában* címen futó, illetve a Jókai munkásságát tárgyaló foglalkozásokon. Az akadémikus Beöthy a konzervatív szellemű irodalomtudomány vezető alakjaként vált ismertté. 1883-ban vette át Greguss Ágosttól az esztétikai tanszéket, 1900-tól pedig a Kisfaludy Társaságot, illetve később a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot vezette. 1915-ben nevezték ki az egyetem rektorává, de a tanárvizsgáló bizottság elnökeként is tevékenykedett. „Ő az ezeréves ország oktatómestere. Nyugodtan építi-szépíti körmondatait, melyek egyre szélesednek, egyre ütemesebben zengenek akár a hősköltemény hexaméterei, egyre emelkednek, fölfelé s aztán, egyszerre ugy rémlik, az égig érnek. [...] A multat jelenti nekünk, mely érintkezik

a jelennel. [...] Európai, mint Széchenyi és magyar, mint Vörösmarty. Az ő neveiket ejti ki leggyakrabban. Egy aranykor emléke marad számomra" – emlékezett vissza Kosztolányi professzorára az 1920-as években.[12]

A fiatal egyetemista a korszak másik neves tanáregyéniségének, Bodnár Zsigmondnak az óráit is látogatta, s *A magyar irodalom története* című tárgyból jelesre vizsgázott. Bodnár egyetemi magántanári működését megelőzően pap volt, s egy ideig a *Religio* című lap munkatársaként dolgozott, illetve szerkesztette a *Katholikus Közlönyt*, a *Havi Szemlét* és a *Magyar Szemlét*. A Petőfi Társaság tagja történelemfilozófiájában a kultúrát idealizmusként értelmezte, s ebben a szellemben írta társadalmi vonatkozású cikkeit, novelláit és tankönyveit. „Elmélete igen nagy hatást váltott ki, bekapcsolódott a magyar filozófiai reneszánszba, viták tomboltak körülötte, de szerzőjük belemerevedett saját álláspontjába [...] Mikor Kosztolányi Dezső találkozott vele az egyetemen, már elfelejtettnek számított."[13] Az egyetemi hallgató érzékelte professzora mellőzöttségét, de ennek ellenére modern gondolkodóként tekintett rá. Tisztelte, amiért egyrészt összeköttetésbe lépett a külfölddel, másrészt tudott a kortárs irodalomról, sőt meghaladta kora irodalomtudományának pozitivista tendenciáit. „Kevesen tudják róla, hogy él s még kevesebben becsülik meg őt munkásságához és tehetségéhez méltóan. Előadásait alig hallgatja nyolc-tíz ember: azok is jórészt mulatnak rajta. Az ősz Bodnár Zsigmond félreértett ember, ki hivatalos ténykedése után boldogan menekül a budai hegyek közé, a könyv-várába, a gondolatköreibe" – írta róla a tanítvány 1905-ben.[14]

Kosztolányi indexében szerepelt a középkori irodalmat tanító Katona Lajos előadás-sorozata is, amit utóbb töröltetett. A néprajzkutató, filológus és irodalomtörténész kutatási területei a szövegfolklorisztika és népmesekutatás, a közép- és újkori magyar kódexirodalom, valamint a prédikációk és vallásos példabeszédek szövegkritikai elemzései voltak. Értelmezéseiben társadalom-lélektani szempontokat vett figyelembe, előtérbe állítva az összehasonlító irodalomtörténetet. Kosztolányi közeli barátja, Juhász Gyula, Négyesy László és Riedl Frigyes mellett Katonát szerette legjobban tanárai közül: „ez a három tanárom jelentette számomra a Mestert, aki szelíden és okosan hozzám hajol, aki türelmesen és szeretettel nyeseget és oltogat, aki korán elhalt édesapámnak képét idézi föl lelkem szemében, mint nevelőm és oktatóm."[15]

Kosztolányit nyelvészetből Zolnai Gyula, Szinnyei József és Simonyi Zsigmond tanította.[16] Míg Zolnai tárgyaiból jelest szerzett, Szinnyeinél az első félévben nem vizsgázott le. Az akadémikus volt a francia filológia egyik jelentős hazai képviselője, Szinnyeit pedig elsősorban a *Magyar írók élete és munkái* című 14 kötetes életrajzi sorozatának köszönhetően jegyzi az utókor, de könyvtáros és bibliográfus tevékenysége mellett irodalomtörténettel is foglalkozott. Simonyi a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak volt tanára, a Magyar Tudományos Akadémiának rendes tagja, a *Magyar Nyelvőr* és a *Nyelvészeti Füzetek* szerkesztője. Balassa Józseffel közösen készítették a német–magyar szótárat, később pedig a közoktatásügyi miniszter megbízásából egyedül dolgozott az új iskolai helyesíráson, melyet csaknem az egész magyar irodalmi élet elfogadott. Az eszperantó nyelvoktatás egyetemi bevezetésének kezdeményezése ugyancsak Simonyi nevéhez köthető.

Kosztolányi tisztelgett munkássága előtt, s halála után is megemlékezett róla: „Valahányszor kezembe kerül néhai jó tanáromnak, Simonyi Zsigmondnak folyóirata, a *Magyar Nyelvőr*, mindig megdöbbenek. Majdnem minden számába ír vezércikket, vitázó közleményt, sok-sok friss érdekességű rovást. [...] Gazdag hagyatékát számról számra teszik közzé. [...] a magyar tudós, ki életében tíz embernek való munkát vállal, halála után is szorgalmas munkatársa lapjának, a temetőből is küldözgeti kéziratait, álmatlanul, a szerkesztőségbe."[17]

Német nyelv és irodalomból Kosztolányi főként Heinrich Gusztáv előadásait hallgatta,[18] aki később a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára lett, de mellette a Kisfaludy Társaság tagjaként, a Budapesti Philologiai Társaság és a Magyar Pedagógiai Társaság elnökeként is tevékenykedett. Az 1903/1904-es tanévben, amikor az írót tanította, ő töltötte be az egyetem rektori tisztét. A hazai pozitivista irodalomtörténet jelentős képviselője a szigorú filológiai kutatások híve volt, teljességre törekvő német irodalomtörténete az ő szerkesztésében indult *Egyetemes Irodalomtörténet* hasábjain látott napvilágot. „Jelentősége inkább a tudomány terjesztőjéé és organizálójáé. A külföldi tudománytól eltanult egy módszert, amely akkor még nálunk új volt. Megtanította rá tanítványait, érdekes példákban megmutatta használatát és uralkodóvá tette a magyar filológiai tudományban. Ezzel hozzájárult a magyar tudomány európai szinvonalra emeléséhez. Egyénisége pedig serkentőleg hatott híveire és kissé frissebbé tette a magyar tudományos élet megáporodásra hajlamos levegőjét" – jellemezte alakját Schöpflin Aladár.[19] Heinrichen kívül Kosztolányi a szintén akadémikus Petz Gedeonnál is hallgatott német szakos kurzusokat.[20] A professzor egyúttal a budapesti Philologiai Társaság másodtitkára és az *Egyetemes Philologiai Közlöny* társszerkesztője is volt, 1927-ben pedig ő lett az egyetem rektora és képviselője a felsőházban.

Az Académie Française tagjaként és Jérôme Tharaud testvéreként egyaránt ismert Jean Tharaud óráin Kosztolányi 19. századi francia költőkről és Beaumarchais drámáiról, míg Lebeau Henriknél Voltaire-ről és La Bruyère hőseiről szerzett ismereteket. Járt francia beszédgyakorlat szemináriumokra is, ám a foglalkozásokat később töröltette, ellentétben az angol nyelvgyakorlattal, ahol Yolland Arthur Battishilltől „igen szorgalmas" minősítést kapott. A labdarúgóedzőként ugyancsak hírnevet szerző irodalomtörténésszel később is tartotta a kapcsolatot: ő ajánlott például levelező munkatársat az 1932-es PEN Kongresszus szervezéséhez, illetve olykor baráti beszélgetésekre hívta az írót.[21]

Kosztolányi filozófiai érdeklődése már egyetemista korában megmutatkozott, amit tantárgyválasztásai is igazolnak. Bánóczi Józsefnél „jelesen dolgozott" a *Philosophiai gyakorlatok* kurzuson, de Alexander Bernát *A XIX. század pesszimista philosophusai és költői*, valamint *Optimizmus és pesszimizmus* című előadás-sorozatait szintén hallgatta. Mindketten a korszak kiemelkedő egyéniségei voltak: az akadémikus Bánóczi az Országos Izraelita Tanítóképző igazgatójaként is működött, Alexandert pedig filozófusként, esztétaként, színikritikusként és szakfordítóként egyaránt elismerték. Utóbbi nézeteire főként Benno Erdmann, Friedrich Paulsen és Hippolyte Taine hatott, doktori értekezését Kant ismeretelméletéről írta. „Sok helyen és sokfélét adott elő. Mindenhol egyazon figyelemmel és odaadással hallgatták. Ő volt a legnépszerűbb professzor, az ő terme mindig zsúfolásig tele volt

nemcsak diákokkal, hanem mindkét nemből való felnőttekkel is. Szabad Egyetemi Kurzusait néha ezren látogatták."[22]

Alexander hivatásának érezte, hogy a filozófiai gondolkodást „magyar érzéssel, a magyarság javára" terjessze,[23] de mellette fontosnak tartotta az európai bölcseleti kultúra értékeinek közvetítését is.[24] 1881 és 1919 között Bánóczival közösen szerkesztette a *Filozófiai Írók Tárát*, illetve az *Athenaeum* folyóirat szerkesztőjeként, a Magyar Filozófiai Társaság alelnökeként (majd elnökeként) és a Kisfaludy Társaság tagjaként egyaránt tevékenykedett. Gyulai Pállal folytatott vitájában – mely 1890-ben zajlott *A Hét* és a *Budapesti Szemle* hasábjain – ő állította szembe az elemző kritikát a normatív értékeléssel. A Károlyi-kormányban való szerepvállalása miatt később törölték tagságait, s pár évre külföldre távozott. „Nagyon szerettem őt és tiszteltem. Húsz esztendős koromban, mikor vidékről fölkerültem, ő jelentette számomra a gondolatot, a bátorságot, a szellem előkelőségét. Így őrzöm meg emlékét, amíg élek" – vallotta Kosztolányi professzora halálakor írt részvéttáviratában.[25]

Miután az 1904/1905-ös tanévet az író Bécsben töltötte, a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemre csak az azt követő szemeszterben iratkozott be újra. Ekkor hallotta először Riedl Frigyes előadásait Vörösmartyról. A professzor Gyulai Pál után lett a magyar irodalmi tanszék vezetője, s Hippolyte Taine nyomán az irodalomtörténetet szellemtörténetként fogta föl. Legjelentősebb művét Arany Jánosról írta, de jelent meg kötete Péterfy Jenőről és Alphonse Daudet-ról, Petőfiről szóló dolgozatát azonban már tanítványai fejezték be. A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt, 1900-ban a Kisfaludy Társasághoz is csatlakozott. „A budapesti egyetemnek van most egy tanára, kit érdemes hallgatni: Riedl frigyes. Ez a fiatal ember hitem szerint méltó arra, hogy róla, mint az első magyar irodalomtörténészről szóljunk" – írta Kosztolányi egyetemi társának, Babits Mihálynak.[26]

A fiatalember nemcsak a professzor előadásaira járt, hanem Kuncz Aladár, Rédey Tivadar és mások társaságában rendszeres vendége volt Riedl híres szemináriumi teadélutánjainak is.[27] „Neki nincsenek már arányos, ivelő körmondatai. Szétt öredeztek azok a haladó időben, csillogó megjegyzésekké, nemes észrevételekké finomodtak, az uj kor vivódásában. A jelent érezzük s titkos szeretettel vonzódunk hozzá. Aranyt emlegeti, a leglelkibb költőt, a modern kisértetlátót, az önvádlót, ki összeköt bennünket a remekirókkal, fönntartja az irodalom eleven folytonosságát. Ezeken az előadásokon nem egyszer hallunk a budapesti utcáról, egy-egy ujságcikkről, mely tegnap jelent meg, az élet és tudomány összefolyik" – emlékezett vissza később Kosztolányi.[28] Riedl pedagógiai elvei közé tartozott, hogy mindenkit írásra buzdítson, valamint az akkori kortárs magyar irodalmat is tanította, amivel csak tovább növelte népszerűségét.

Kosztolányi utoljára az 1906/1907-es tanévben iratkozott be a bölcsészkarra, noha ekkor már nemcsak újságíróként dolgozott, hanem első verseskötete is megjelenésre várt.[29] Ősszel Beöthy Zsolt Zrínyivel és a lírai költészettel foglalkozó óráira járt, illetve föltehetően Riedl Frigyes Arany Jánosról szóló előadás-sorozatát hallgatta, bár ezt utóbb töröltette. Simonyinál mondattant vett föl, Szinnyeinél finn nyelvészeti gyakorlatokat, Petz Gedeonnál német hangtani előadásokat és Hartmann-nal kapcsolatos foglalkozásokat, Bleyer Jakabnál pedig *A német elbeszélő irodalom története* című kurzust. Egy pedagógiai tárgyú előadás-sorozatot szintén

beírt indexébe, a közoktatásügyi kérdésekkel is foglalkozó Kármán Mórnál, ekkor tehát még nem mondott le a tanári pályáról. Utolsó egyetemi tavaszán azonban már csak irodalomtörténetet, nyelvészetet és filozófiát hallgatott.[30]

„Költőhöz méltó, látszólag céltalan életet él. Közben azonban szorgalmasan tanul. Leckekönyve szerint mindíg »jelesen kollokvál«, »dícséretesen felel«, »jelesen dolgozik«" – jegyzi meg Kosztolányi Dezsőné.[31] A fiatalember azonban a fölvett tárgyak jelentős részéből nem szerzett jegyet, csak látogatta az előadásokat. Az abszolutóriumot követő kötelező alapvizsgát 1905. december 14-én tette le, magyar, illetve német nyelv és irodalom szaktárgyakból. A vizsgabizottság elnöke Finánczy Ernő volt. Kosztolányi magyar irodalomból *Tinódi Sebestyén – Írói arckép* címmel készített zárthelyi dolgozatot, majd a szóbeli tételek következtek.[32] A bizottság tagja, Négyesy László mind az írásbeli, mind a szóbeli vizsga eredményét dicséretesre értékelte, nyelvészetből Szinnyei József szintén dicséretest adott,[33] német nyelv és irodalomból azonban már csak jó minősítést érdemelt Heinrich Gusztáv értékelése alapján.[34] Miután tanári szakvizsgáját végül nem tette le, nem kapott diplomát sem. Édesapjának már az egyes szemeszterek idején sem tetszett fia rendszertelen életmódja, feddéseivel párhuzamosan a szakvizsga letételét szorgalmazta, sőt még a szabadkai közvélemény is tanárjelöltként tartotta számon az addigra már elsőkötetessé lett Kosztolányi Dezsőt.[35]

Noha a fiatal költő 1904 októberétől folyamatosan dolgozott lapoknak, 1905 novemberében még készült diplomamunkájának megírására: „Csupán egyetlen-egy jó eszmét böngésztem a magyar irodalomból, a szakdolgozatom themáját. Balassi Bálint érdekes, nagy egyéniségét szeretném megmagyarázni. Foglalkoztam vele s megszerettem a középkort [...]. Azt mondom Balassi és – Byron. Párhuzam. Lélektani. E két lélek rokonságában lelem fel költészetük azonosságát s kéjelgek életrajzi tényeik, a lord s a gróf házasságának, katonaszenvedélyének, cigánykodásainak és egyebek összevetésében. A dolgozatom [...] lélektani lélektanulmány lesz. Ebből magyarázom majd költészetüket és életüket. Az ember sorsa: jelleme."[36] Bár a szakdolgozat nem készült el, Kosztolányi ekkori kutatásai alapján írhatta meg Balassiról szóló esszéit. A *Magyar Szemle* hasábjain már 1906 augusztusában értekezett a költőről,[37] a *Nyugat*ban pedig több mint két évtizeddel később is hasonló elemzési szempontokat választott.[38]

Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső gyakran ugratták egymást befejezetlen tanulmányaik miatt. „Ott ülnek a New York teraszán. Esti Kornél [...] most megjelent verskötetét dedikálja valakinek, aki fontos a számára, összehúzott szemmel keres egy szót, szemben ülök vele, egy másik példányt lapozgatok. »Mindjárt...« szól oda szórakozottan. »Csak folytasd – mondom én is, összehúzva a szemem fontoskodva –, tudod, sokszor úgy érzem, hogy nekünk is addig kellene gondolkodnunk egy leírt mondaton, mint Newton a binominális tételen, évekig, esetleg egy életen át – mert van olyan fontos és felelős és örök érvényű és végzetes dolog, a mi dolgunk...« »Gimnazista – enyeleg Esti Kornél –, miért nem fejezted be az egyetemi tanulmányaid?« s már féktelenül nevetünk ezen a játékon, ami abból állt, hogy ha valamelyikünk valami fontoskodó vagy banális, vagy émelygős vallomást tett, a másik befejezetlen tanulmányait juttatta eszébe" – emlékezett vissza a Kosztolányit csak Esti Kornélként emlegető Karinthy.[39]

A NÉGYESY LÁSZLÓ VEZETTE STÍLUSGYAKORLATOK

A Négyesy László által vezetett *Stílgyakorlatok* nem pusztán egyetemi foglalkozások voltak, hanem lehetőséget adtak az új tehetségeknek, hogy számot adjanak tudásukról, illetve részben bekapcsolódjanak az irodalmi életbe. Életre szóló barátságok köttettek és olyan modern törekvések jelentkeztek, melyek meghatározták a korszak irodalomtörténetét. Kosztolányi más egyetemi körök és kávéházi társaságok mellett itt találkozott először nemzedéktársaival, köztük számos olyan alkotóval, akik jelentős képviselői lettek a 20. század eleji kulturális közéletnek. A legendássá vált szemináriumok témái a korszaknak is hű tükrét adják: „Nagy nevek röpködtek a levegőben, különösen Nietzsche, Verlaine, Ibsen[40] és Wilde neve, a magyarok közül pedig Csokonai Vitéz Mihályt és az elfelejtett, nem méltányolt, fiatalon elhalt Komjáthy Jenőt emlegették. Nem is kellett sokat olvasni, a légkör telítve volt velük, elég volt rátekinteni a könyvkereskedések kirakataiban álló könyvekre; hogy közvetlenül kisugározzon az eszméjük villamossága, a művészetük varázsa. Egy új nemzedék érkezett meg, mely más irányba óhajtotta terelni az életet."[41] Az említetteken túl Baudelaire és Marx olvasása ugyancsak jelentős befolyást gyakorolt, de a különböző újkeresztény (mint a tolsztojanizmus) és újgnosztikus (mint a teozófia) tanok is a fiatalok horizontjába kerültek.[42]

A szemináriumok meghatározó irodalmi fórummá alakulása nem utolsósorban a vezetőtanárnak volt köszönhető. A professzor nyitottan fogadta hallgatóinak olykor egymásnak ellentmondó véleményét. Noha a vitákban ő is állást foglalt, senkit sem korlátozott meglátásai kifejtésében: „Négyesy László köztünk van ebben a zsongó köpűben. [...] Minden vélemény szabad, akár egy eszményi parlamentben. Jobbra és balra pártatlanul osztogatja az igazságot. A magyar irodalom a fontos. Miután a viták elülnek, kezébe veszi a kéziratot és pár tárgyias megjegyzést tesz. Sohase hallunk tőle szólamokat. Amit mond, kézzelfogható, világos, előkelő, mint írásai. [...] Igazi tanár, a szó nemes értelmében, igazi nevelő, példaadó" – írja Kosztolányi Négyesyről.[43] Az irodalomtörténész, esztéta és stiliszta Négyesy Kosztolányiék idejében a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem habilitált magántanáraként tanított, később a magyar irodalomtörténet, majd az esztétika tanszék vezetője lett. Gyulai Pál, Toldy Ferenc és Katona Lajos örökségének folytatójaként lépett föl, írásaiban többek között Zrínyi, Kazinczy, Kölcsey és Arany munkásságával foglalkozott. Főként a tragikum megjelenését tárgyalta az újkori költészetben, a szépirodalmi műveket pedig elsősorban Gyulai és Beöthy gondolatait szem előtt tartva elemezte, fejlődéstörténeti, történelmi és lélektani szempontokkal vegyítve.

Konzervativizmusát jelzi Ady Endre költészetét bíráló véleménye, melynek olykor egyetemi szemináriumain is hangot adott. „Stílusgyakorlatok örve alatt a legérdekesebb irodalmi élet folyt, a vezető tanárnak nem mindig gyönyörűségére. Megszólaltak ott fordításban, néha igen kitünően, az átkos modern idegen költők. Ez még hagyján. De szinte botrányba fulladt az a szereplésem, amikor fölolvastam Ady Endrének A vár fehér asszonya című versét. Négyesy Lászlót, a finom magyar urat, ez a vers egészen kihozta sodrából. Ez azonban már valamivel később, valamikor 1906 táján történt" – idézte föl emlékeit Mohácsi Jenő.[44] Ami-

kor a professzor a modernizmus kérdésében összeütközésbe került többek között Móricz Zsigmonddal (1931), egykori tanítványai kiálltak mellette, s nyilatkozatot tettek közzé a *Budapesti Hírlap*ban.[45] A vita nemcsak irodalmi, de politikai jellegű is volt: a megszólalók az Ady-kultusz problematikusságától egészen a trianoni békeszerződés következményeinek taglalásáig jutottak.[46] Négyesy 1927-es *Irodalmi valutarontás* című szövegében nem utolsósorban arra hívta föl a figyelmet, hogy „reális Ady-kultuszra" lenne szükség, amelynek alapját egyedül az adhatja, ha a költő „igazi esztétikai értékeit" mutatják ki értelmezői. Nem tudjuk, a századelőn tartott szemináriumok idején mennyiben fejtette ki nézeteit diákjainak, de a húszas évekbeli megszólalása semmiképp sem függetleníthető Kosztolányi 1929-ben megjelent *Az írástudatlanok árulása – Különvélemény Ady Endréről* című, komoly vitát kiváltó tanulmányától.[47]

Bár a *Stílgyakorlatok* kurzuson részt vevők teljes névsora nem rekonstruálható, főként Juhász Gyula közlése tájékoztat arról, hogy a Négyesy-szemináriumokra járt Babits Mihály, Bánóczi László, Benedek Marcell, Bresztovszky Ernő, Bréver Lajos, Bródy Mihály, Czóbel Ernő, Csáth Géza, Endrődi Béla, Fejér Lipót, Gábor Andor, Gyökössy Endre, György Oszkár, Hoffmann Edit, Hóman Bálint, Kuncz Aladár, Laczkó Géza, Lányi Viktor, Lehel István, Madai Gyula, Mohácsi Jenő, Móricz Zsigmond, Oláh Gábor, Pogány József, Reichard Piroska, Rédey Tivadar, Ritoók Emma, Sas Andor, Tóth Árpád, Vágó Béla és Zalai Béla is.[48] 1904 őszére már közel 400 beiratkozott hallgatója volt a szemináriumnak, akik között nemcsak bölcsészek, hanem mérnökök, jogászok, orvostanhallgatók, természettudományos pályára készülők és tanulmányaikat befejezett fiatalok is akadtak.[49]

Az egyetemisták idővel különböző társulásokat hoztak létre: itt alakult meg a Bokréta-kör vagy a Sas Andor, Czóbel Ernő és Pogány József nevével fémjelzett szociológiai csoport. „Kürtőkalapos világfiak jönnek ide, elefántcsontfogantyús sétabottal, széplelkek »merészen öltözködő« leányok társaságában, tolsztojánusok, kik Krisztus-szakállat, hátrafésült, nagy hajat viselnek és bőrsarujukból meztelen lábuk kandikál ki, piros-nyakkendős szocialisták, akiknek a Marseillaise még forradalmi dal, szelíd növényevők és teozófusok, akik esténként az Akadémia-kávéházban Schmidt Jenőt hallgatják, komor és titokzatos materialisták, akik angol pipát szívnak s Herbert Spencer nevét úgy ejtik ki a kongó, homályos folyosókon, mint valami világfölforgató jelszót" – emlékezett vissza Kosztolányi,[50] aki szintén tagja lett az egyik körnek. Az ő társaságukat nem a közös ideológia, hanem a barátság tartotta össze: Babits Mihály, Juhász Gyula és Zalai Béla jelentették számára azt a szellemi közösséget, ahol már otthonosan mozgott.

A fiatalember minden beiratkozott félévében fölvette az indexébe Négyesy kurzusát. Az óráknak a hallgatóság véleményét is érvényre juttató forgatókönyve a szabadkai önképzőköri ülésekre emlékeztethette, ezáltal pedig lehetőséget kapott arra, hogy a gimnáziumi években megszerzett, irodalmi vitákban való jártasságát a budapesti egyetemen is kamatoztassa. Aktív részvételét, illetve a professzor elismerését igazolja, hogy Kosztolányi többször dicséretben részesült.[51] Szerepléseinek, egyéni nézetei bátor vállalásának köszönhette új barátságait is, amint arról Kosztolányi Dezsőné ugyancsak megemlékezett: „Az 1903–1904-es egyetemi félévben Négyesy első szemináriumi óráján egy – már több szemeszteres – egyetemi

hallgató Kiss József költészetéről tart nemzeti szempontból bíráló beszámolót. Egy – vidéki, csak néhány napja felkerült – »gólya« felugrik és pattogó hangon, racscsolva ezt mondja: »Érzésem szerint a költőn ne legyen nemzeti ruha, semmiféle ruha se legyen a költőn...« [...] Óra után többen odamennek hozzá, bemutatkoznak neki. Ő is megmondja a nevét: Kosztolányi Dezső. Nem pajtáskodó. Zárkózott. Kiválasztja a magához való embereket. Babics Mihállyal (akkor még így írta a nevét), Juhász Gyulával és a mindhármuk által bámult, nagyszabásúnak ígérkező, keserű bölcselővel, Zalai Bélával barátkozik."[52] Az író egyetemi tanulmányai kezdetén Babits harmad-, Juhász pedig másodéves volt. Noha Kosztolányi olvasottsága és nyelvtudása révén méltó szellemi partnerévé vált idősebb diáktársainak, sokat is tanult tőlük, főként a külföldi költészet terén.[53]

Kosztolányi akkor barátkozott össze Babitscsal, amikor meg kellett bírálnia a szekszárdi fiatalember verseit. Élesen cáfolta a „hegypárti" Vágó Béla meglátását, miszerint „a költészet célja csupán a haladás, a társadalmi jólét előmozdítása s a közéleti bűnök, visszaélések ostorozása".[54] A kommün egyik későbbi vezetője már egyetemistaként részt vett a politikai tüntetéseken, baloldali elfogultságait Négyesy szemináriumain sem titkolta. Vele ellentétben Kosztolányi nemcsak elhatárolta magát az irodalom politikai reprezentációjának tendenciáitól, hanem még az egyetemi (az ifjúság által látogatott és/vagy szervezett) politikai megmozdulásokkal sem értett egyet. Véleményét osztotta édesapja is, aki a következőket írta 1905 őszén, az akkori nacionalista és szocialista demonstrációk hírére: „Igen örülünk, hogy minden tűntetéstől távol állottatok. Elvárjuk, hogy ez okos magatok tartása ezentúl sem fog megváltozni. Ha rajtam állana, én minden politizálást és tűntetést az egyetemen a legszigorúbb büntetés terhével eltiltanék, mert az egyetem nem parlament, hanem iskola. Szinte érthetetlen dolog, hogy most is nehány stréber-vezető miatt szünetel a tanítás s nem lehetetlen, hogy valamennyien elvesztitek az egész félévet Melha Armand és Vágó Béla jóvoltából."[55]

Kosztolányi Babitsnak *A tudomány szava*, *A lírikus epilógja*, a *Napszálltakor*, valamint *A Spinoza szobor előtt* című költeményeit „kiváló kvalitásokkal rendelkező" műveknek tartotta. Az új barát emellett Baudelaire-fordításokkal is jelentkezett,[56] amiket Kosztolányi ugyancsak megbírált. Hangsúlyozta, hogy amennyiben egy fordítónak művészi célokért meg kell alkudnia, a szépséget célszerű előnyben részesítenie: „Ama nyelvi jelességek, melyek Babics úr eredeti verseit kitüntetik, műfordításaiban egyáltalában hiányzanak. Szintelenek és középszerűek mind. Byron »All is vanity«-jét több helyen félre értette s az eredeti bámulatos formatökélye mögött messzire elmarad. Byron pedig nem csak nagy lyrikus, de (talán épen ezért) a világ legtökéletesebb formájában író költője. [...] Poe Edgar The conquestor worm-jának szépsége majdnem teljesen elveszik ez összeütött, és rosszul csengő iambusokban. [...] A Sully Prudhomme darabok fordításában nincs könnyedség és lágyság; talán legjobb Musset A Pepa c. költeményének fordítása, hol az utolsó sor (Peut être à moi, peut être à rien) teljesen összhangban áll a szakkal s kitünően emeli ki az eredeti szomorú élcelődését."[57] A bírálat elhangzását követően Négyesy „lesújtó kritikát" fogalmazott meg, de Kosztolányi és Juhász közös érvelésének hatására újragondolta véleményét.[58]

„Juhász Gyula az uj irodalom tavaszi forrongásában, került felszinre, majdnem mint gyerekemberrel találkoztam vele, az egyetem padjaiban, az erjedés, az indulás, a bálványdöntés korában. Egy ideges és groteszk emberke, aki néhányunkkal együtt a szélsőbaloldalon ágál a modern irodalom jogáért" – emlékezett vissza Kosztolányi Juhásszal való megismerkedésére.[59] A magyar–latin szakos egyetemista eredetileg papnak készült, s Vácott volt piarista novícius. Négyesy László egyik kedvenc tanítványaként hat szemeszteren át töltötte be a *Stílgyakorlatok* szeminárium titkári tisztét, így ő állította össze a fölolvasások sorrendjét.[60] Kosztolányi és Babits egyaránt ebbéli minőségében fordultak hozzá először: „Kosztolányi Dezső egy őszi délutánon mutatkozott be nekem, a titkárnak és jelentette, hogy Baudelaire fordításokat akar fölolvasni. Babits Mihály szintén fordításokkal kezdte, de ő Baudelaire mellé Goethét is fölvette."[61]

A Négyesy-órákon Juhász volt a vezérszónok. Külföldi irodalmi szenzációkkal ismertette meg a szeminaristákat, akik társukat „nem költőnek, hanem gazdag felszerelésű tudósnak" tekintették.[62] Kosztolányi, Babits és Juhász nemcsak szorgalmi és vizsgaidőszakban találkoztak, hanem a szünidőben is tartották a kapcsolatot. Előadták egymásnak verseiket, közös olvasmányaikat értelmezték leveleikben, buzdították egymást alkotásra, elkészült szövegeiket pedig igyekeztek minél szakszerűbben megbírálni. „A legfontosabbnak a verset tartottuk, mert a jó vers legtömörebb, legzártabb, legegyénibb és legidőállóbb kifejezése az élet lényegének, de különösen esztétikai ösztönből és meggondolásból vallottuk ezt, mert a vers mégis csak legművészibb irodalmi forma, ősi és örök" – elevenítette föl később emlékeit Juhász Gyula.[63]

A debreceni származású Zalai Béla ugyancsak Kosztolányi, Babits és Juhász köréhez tartozott. Matematika, fizika és filozófia szakos tanulmányokat folytatott, de érdeklődött a távol-keleti kultúrák, a történelem és a lélektan iránt is, illetve dolgozott a Fülep Lajos és Lukács által szerkesztett *A Szellem* című folyóiratnak. Első felesége Neumann Elza irodalomtörténész,[64] második Máté Olga fotográfus volt. Az ígéretes tehetség tragikusan korán, az első világháború idején hunyt el, tífuszban szenvedő omszki hadifogolyként. „Igen finom irodalmi ízlése volt, Babits, Kosztolányi, Oláh Gábor sokat adtak a véleményére, ő volt az ideális olvasó, akihez a költő elsősorban szól. Sokszor nem is mondott semmit, de egy arcjátéka, vagy taglejtése többet elárult minden véleménynél" – emlékezett vissza később a szemináriumi titkár.[65]

A foglalkozásokon Kosztolányi Endrődi Bélával is megismerkedett, akit Juhász mutatott be neki.[66] A költő és író Endrődi Sándor fia – Kellér Andort idézve – a „Négyesy-, majd a Riedl-órák izgalmas anyagát vitatta meg végtelen utcai csatangolásokon diáktársaival, Babitscsal, Juhásszal és Kosztolányival".[67] Az ifjabb Endrődi egyetemistaként alapította meg *Virágfakadás* című kéthetente megjelenő szépirodalmi folyóiratot (1904–1905), melynek ő lett a felelős szerkesztője, Juhász az egyik munkatárs, a tulajdonos pedig a nyomdai előállítást is vállaló Barcza József. Kosztolányinak öt költeménye látott napvilágot a *Virágfakadás*ban, melyek mindegyikét (kisebb-nagyobb módosításokkal) közölte *Négy fal között* című verseskötetében is.[68] A megjelenést Juhász segítette, *A bal latorhoz* című verssel azonban probléma adódott: Endrődi kifogásolta az egyik sort,[69] amin bár Kosztolányi

akkor módosított, a további közléseknél meghagyta az eredeti változatot.[70] Az affér nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy Juhásznak írván „limonádés, »sirály-vijjongású«, »fehér ruha«-allürös" fórumként jellemezze a lapot.[71]

Kosztolányi és barátai nemcsak a Négyesy-szemináriumokon tárgyalt szerzőkről és művekről cseréltek eszmét – illetve nem elégedtek meg az iskolai keretek adta viták lehetőségével –, hanem számos olyan kérdéskörről is, melyek nagyban meghatározták a századforduló szellemiségét. Egymáshoz írt leveleikben olvasmányélményeik megosztásán túl irodalomesztétikai, fordításelméleti és nem utolsósorban bölcseleti témákról fejtették ki véleményüket. A korszak közgondolkodását erőteljesen befolyásolta Friedrich Nietzsche filozófiája, mely – Hanák Tibor meglátása szerint – „hatással volt Adyn kívül Babitsra és Kosztolányira is, formálta a művész-attitűdök kialakulását, ébren tartotta az elit-gondolatot, a kultúrpesszimizmust és a megújulás vágyát egyaránt, mígnem a két világháború között megkezdődött [...] önkényes nemzetiszocialista értelmezése".[72] A német bölcselő tanait nemcsak a sajtóban és a hétköznapi társalgások során idézte boldog-boldogtalan, hanem a Négyesy által vezetett fórumon is sokat hivatkozták. „Állapitsuk meg, hogy Nietzsche népszerü Budapesten és már nemcsak a Lipótvárosban, hanem a Ferencz- sőt a Józsefvárosban is" – jegyezte meg ironikusan Kosztolányi,[73] de Babits ugyancsak szóvá tette a divattá válás jelenségét: „A Nietzsche-utánzás sem igen imponál mióta Nietzsche gondolatai is divatcikkek lettek."[74] Míg ő tárgyilagosabban állt Nietzschéhez, Kosztolányi kritikusan bár, de lelkesedett érte, Juhász pedig szinte megmámorosodott a stílusától.[75]

„Nietzsche-ért rajongtunk mindnyájan és – igazat szólva – akkor még egyikünk se olvasta" – vallotta később Kosztolányi,[76] aki 1904 nyarán már biztosan tanulmányozta műveit,[77] míg másfél év elteltével, Komjáthy Jenőről szóló cikkében név szerint is említette.[78] A filozófus szövegei ekkor még csak németül voltak hozzáférhetőek, magyar nyelven 1907-től jelentek meg.[79] Kosztolányi 1906 tavaszán újraolvasás céljából kölcsönkérte Babitstól a *Zarathustrát*,[80] egy év múlva pedig bírálatot közölt Fényes Samu újonnan megjelent fordításáról.[81] A fiatal kritikus egyrészt üdvözölte, hogy már magyarul is olvasható a nagyszabású munka, másrészt elmarasztalta a fordítót: „Ezt a bibliát, ezt a modern életmegnyilatkozást Nietzsche maga is arra szánta, hogy mindenki kívülről tanulja meg. Vajon ki mer hozzányúlni? Ki adja vissza a vakmerő nyelvezetet, mely »szikláról sziklára ugrik«? [...] Mi nem hányjuk a fordító szemére enyhe germanizmusait, hanem azt, hogy inkább nyelvész, mint művész. Nem tudja elkövetni a nyelvalkotó zseni nagyszerű hibáit. Miért »emberebb ember« például az Übermensch? [...] Nietzschét nem szabad megfésülni. Újszerű nyelve pedig nem tűri, hogy a Károlyi-biblia rozsdás szavait csempésszük bele hangulatkeltőnek."[82] Kosztolányit – aki behatóan olvasta és értelmezte Nietzschét – a magyar nyelvű változat megjelenése előtt már foglalkoztatta a mű átültetésének lehetősége. A fordítás problémáiról Babitscsal is levelezett, aki ugyancsak magyarított részleteket a *Zarathustrá*ból.[83]

Az egyetemen alakult baráti kör Platón, Kant és Schopenhauer munkássága felé is érdeklődéssel fordult. Kosztolányi különösen az utóbbi szerző gondolataira mutatott fogékonyságot, látogatta Alexander Bernát 19. századi pesszimista filozófusokról szóló kurzusát is, s bizonyára ismerte a professzor e tárgykörben írt összefog-

laló munkáját.[84] Saját bevallása szerint első olvasmányélménye *Az élet semmiségéről és gyötrelméről* című írás volt,[85] de későbbi alkotói évtizedei során is gyakran hivatkozott Schopenhauerre.[86] Barátai azonban nem lelkesedtek annyira a schopenhaueri gondolatokért, így Kosztolányinak például 1904 nyarán Babitscsal szemben kellett megvédenie az általa nagyra értékelt filozófust.[87] Egy évvel később Immanuel Kant bölcselete iránti rajongásáról is beszámol,[88] nem utolsósorban Zalai Béla hatására: „Tudja mit, tegyen úgy, mint Babics: olvassa Spinózát, vagy, ha »tudományos« filozófiát akar, csak retournons à Kant."[89] De Schopenhauer ugyancsak elvezethette Kanthoz, illetve ismét Alexander Bernát, kinek első jelentős tudományos teljesítménye *Kant – Élete, fejlődése és philosophiája* címmel látott napvilágot.[90]

A fiatal egyetemisták mindannyian a lázas keresés, a szellemi mindenevés időszakát élték. Csapongtak ízlésükben, ezért hol közeledtek egyes szépírókhoz és bölcselőkhöz, hol távolodtak tőlük. Nietzsche, Kant és Schopenhauer mellett tanulmányozták Herbert Spencer munkásságát (különösen *An epitome of the synthetic philosophy* című kötetét),[91] sőt Bruno Wille neve ugyancsak előfordul levelezésükben: Kosztolányi például nem pusztán műveket olvasott tőle, hanem verseit is fordította.[92] Fölváltva hatott rájuk a századforduló Baudelaire-, Ibsen-, Tolsztoj- és Wilde-divatja is: „Ibsen és Nietzsche, kikbe fanatikusan kapaszkodtam bele az utolsó időbe, öt óra alatt elvesztették előttem minden nimbuszukat (azon idő alatt, mig a vonat Bpestről Bécsbe ért) s Tolsztoj, kiben ma hiszek, nem tudja irányitani életemet, mert korhadt és romlott már minden dongám és rozsdás minden szegem."[93] Mindeközben keresték elődeiket, kiknek munkásságához kapcsolódva el tudták képzelni a magyar irodalom megújítását.

Többen Komjáthy Jenőben fedezték föl a nietzscheánus tanokat hirdető modernség előfutárát, akinek emlékére külön társaságot alapítottak.[94] A tagok a *Tűz* című lap gárdájából verbuválódtak,[95] melynek mindössze egyetlen száma jelent meg, 1905. április 20-án. A „szépirodalmi, kritikai és társadalmi haviszemlét" Mohácsi Jenő és Hegedűs-Bite Gyula szerkesztették, akik irodalmi érdeklődésű joghallgatóként jártak Négyesy szemináriumaira. A lapban közölt szövegek színvonala meglehetősen vegyes képet mutat: Mohácsitól Juhász Gyulán át Varga Hugó Jenőig különböző szerzők, más-más műfajokban publikáltak. Kosztolányitól a *Bölcsesség* című vers jelent meg a *Tűz*ben, melyet később a *Bácskai Hírlap* hozott, illetve a *Négy fal közöttt*ben is szerepelt.[96]

A Komjáthy Jenő Társaság megalapításának ötlete a két szerkesztőtől származott.[97] Ősszel Mohácsi az Egyetemi Kört vezető Oláh Gáborral is tárgyalt, akinek döntését nagyban befolyásolta, hogy Kosztolányi nevét az alapítók között olvashatta.[98] A hivatalosan szeptember 21-én alakult csoport tagja lett még Babits, Endrődy Béla, Göndör Ferenc, György Oszkár, Juhász és Madai Gyula. Míg az elnöki tisztet Endrődy töltötte be, a jegyző és a pénztáros Hegedűs-Bite volt, az alapszabályt pedig Mohácsi fogalmazta.[99] Havonként terveztek nyilvános fölolvasásokat, valamint könyvsorozat kiadásában gondolkodtak, ahol helyet kapott volna Kosztolányitól Byron *Childe Harold's pilgrimage*-ének újrafordítása is, melyet az író eredetileg a Kisfaludy Társaság pályázatára készített.[100]

A bemutatkozás lehetőségét kereső Kosztolányi nemcsak Négyesy szemináriumain és a Komjáthyról elnevezett csoportosulás gyűlésein vett részt, hanem az

azokkal részben ellentétes irányvonalat képviselő Egyetemi Kör foglalkozásain is. Zalai és Juhász itteni szerepléséről még a moderneket gyakran kárhoztató *Egyetemi Lapok* is beszámolt,[101] Oláh Gábor szerint pedig a barátságok létrejöttét legalább annyira segítették az Egyetemi Kör ülései, mint Négyesy órái.[102] Az akkor még joghallgató Halasi Andor visszaemlékezése alapján Kosztolányi a „tudományos és politikai vitákat folytató csoportok zsivajában mindig egyedül ült egy kis asztalka mellett. Könyveket forgatott, vagy írt. Úgy hatott [...], mintha nem is közöttünk ülne, hanem valahol messze a fejünk fölött a légben lebegne."[103] A későbbi barát aztán szöveget is kért tőle, de Kosztolányi csak pár évvel később küldött novellákat és tárcákat az *Egyetemi Lapok*nak.[104]

1903-ban az irodalmi és retorikai szakosztály úgy döntött: egybegyűjtik az összejöveteleken elhangzott „kiválóbb szépirodalmi és tudományos dolgozatokat", hogy emlékkönyvben rögzíthessék azokat.[105] A november 29-i dátummal kiállított kötetben Kosztolányi *Bírálat Madai Gyula költeményeire* című munkájával szerepelt, s mellette Madai *Descartes* című versét, Rácz Sándor joghallgató *A halál mesgyéjén* című cikkét, Gyökössy Endre *Kivándorló barátomhoz* című költői levelét és Oláh Gábor *Álomlátások* című költeményét közölték. A fiatal egyetemista ezúttal nemcsak bírálatot írt a *Protestáns Szemle* későbbi szerkesztőjének alkotásáról, hanem esztétikai nézeteit is többé-kevésbé összefoglalta.[106]

BÉCS

Míg id. Kosztolányi Árpád egyetemi évei egy részét Berlinben töltötte, fia grazi, müncheni és lipcsei szemeszterekben gondolkodott,[107] mire végül a Bécsi Egyetem (Universität Wien) mellett döntött, ahol az 1904-es téli és az 1905-ös tavaszi félévet töltötte.[108] Budapest még erősnek mondható feudális maradványaival ellentétben az osztrák fővárosban már új tendenciák mutatkoztak nem pusztán társadalmilag, de kulturálisan is. Amikor „Bécsben Hofmannsthal Junges Wien köre fellépett, akkor Budapesten csak a halk szavú, lojális *A Hét* című irodalmi folyóirat kopogtatott".[109]

Kosztolányi szintén érzékelte az elmaradottságot. „Lehet-e csodálkozni azon, hogy bennünket mindenütt háttérbe szoritanak a külföldön? [...] mindezen háttérbe szoritásnak, lenézésnek, közjogi tudatlanságnak, megvető kicsinylésnek, mi, magyarok vagyunk az okai. [...] Az archeologiai muzeumban nem tehetek két lépést, hogy magyar leletet ne látnék. [...] Kik voltak az adományozók? Magyar emberek: bankárok, a kik még egy milliót akartak szerezni s főhadnagyok, a kik aranygallérra aspiráltak" – jegyezte meg például egyik 1905-ös tárcájában.[110] Ausztriai magányában, hiába tudott jól németül, honvágy gyötörte. Fokozódott benne a magyar anyanyelvi közösséghez való tartozás érzése, valamint a nyelvi-kulturális nemzeti közeg meghaladhatatlan jelentősége tárult föl előtte: „Itt gyökértelenül tengek, [...] itt minden idegen rám nézve kezdve szótól egészen a szokásokig s a nép dalokig. [...] kissé magyar lettem, ha tetszik soviniszta, ha tetszik honfi. Az a ki a tollat forgatja s magyar nyelven ir, (vagy akar) nem beszélhet másképen, ha nem hülye. S mindebből csak az a morál, jövőt-zengő barátom, hogy a Mult is ép oly erős és vonzó, (nem le felé!), mint a Jövendő."[111]

Az osztrák liberálisok a századfordulóra visszaszorultak a hatalomból, minek eredményeként – részben kényszerből – alkalmuk adódott sajátos kultúrájuk kialakítására. Társadalmi bázisuk mindössze a városi központok német nemzetiségű középosztályára és zsidóságára korlátozódott. „1895-ben már Bécset, a liberálisok bástyáját is elöntötte a keresztény-szociális árhullám. Ferenc József császár a katolikus hierarchia támogatását élvezve nem volt hajlandó szentesíteni az antiszemita katolikus polgármester, Karl Lueger megválasztását. A liberális Sigmund Freud elszívott egy szivart a zsidók autokrata megmentőjének tiszteletére. Két évvel később azonban már nem lehetett feltartóztatni az áradatot. A császár meghajolt a választók akarata előtt, és megerősítette Karl Luegert polgármesteri tisztében. [...] A kilencvenes évek írói ennek a fenyegetett liberális kultúrának a gyermekei voltak" – foglalta össze Carl E. Schorske.[112]

A hivatalos politika szintjén megerősödött az a morális irányzat, miszerint a tudomány, a nevelés és a kemény munka biztosítja a haladást. Részben ezzel szemben határozták meg magukat azonban az esztétizmus irányzatának képviselői, ahogyan azt Hanák Tibor is jelezte: „A bécsi fiatalok a belső valóságba, a pszichébe való alámerülést tartották modernnek, s a műben teremtett világot valóságosnak. [...] A hisztéria, a neurózis, az álom már jóval Freud fellépése előtt a művelt elit kedvelt témája – és kórtünete – volt."[113] Az asszimilációt a társadalom szintjén ugyan még nem, ám a kultúrában meg lehetett valósítani. A politikai változásoknak köszönhetően a századvégre tehát alaposan átértelmeződött a művészet szerepe, így ismét Schorske meglátásaival összhangban állíthatjuk: a társadalmi cselekvés színteréről az esztétikai kultúrára (l'art pour l'art) tevődött át a hangsúly.[114]

A fiatal Kosztolányira komoly hatást gyakorolt a bécsi esztétizmus világa. Szellemi élményeit a *Bácskai Hírlap* olvasóközönségével is megosztotta: rendszeresen küldte haza heti leveleit. 1905 májusában például a szecessziós és dekadens képzőművészeti alkotásokat értékelte nagyra, végignézvén a Szecesszió Házának tavaszi tárlatát és a Belvederét: „Az a ki kétkedő mosolylyal fogadja manapság a legszélsőbb szecessió furcsaságait, itt feltétlenül hivő lesz. [...] A márvány templomokból elüzöttek, az eretnekek, a kicsufoltak megalkották a saját szentélyüket. A tetején messze látszó aranygömb fennen hirdeti, hogy a müvészetek csarnokába lépsz; az architektura meg előre jelenti, hogy mily emberek vásznait fogod látni s ha makacs, vas-kalapos vagy, előre is óv a belépéstől. [...] látom megifjulni a Belvederében a régi pogány és keresztény festészetet is Klinger és Böcklin vásznain. [...] Ugyanaz az eszme, melyet a mi Reviczkynk oly gyönyörüen kifejezett."[115]

A társművészeti törekvéseken túl az egyetemista a kortárs osztrák irodalom iránt is élénken érdeklődött. A számára legjelentősebb Rainer Maria Rilke költészetével azonban nem Bécsben, hanem még Magyarországon ismerkedett meg: Hans Benzmann *Modern deutsche Lyrik* című 1903-as, Lipcsében megjelent antológiájában olvashatta először műveit.[116] Az osztrák költő – akivel később levelezett is, valamint több (utóbb meghiúsult) találkozót egyeztettek – hatása a versfordításokon túl Kosztolányi önálló művein egyaránt érződik. A *Das Stunden-Buch* például ösztönzőleg hatott *A szegény kisgyermek panaszai*ra is, ám „csak a meglehetősen szabad átköltések közbeiktatásával".[117] Kosztolányi nem pusztán fordítója, hanem legalább annyira erős értelmezője is volt Rilkének, akiről 1909-ben nagy

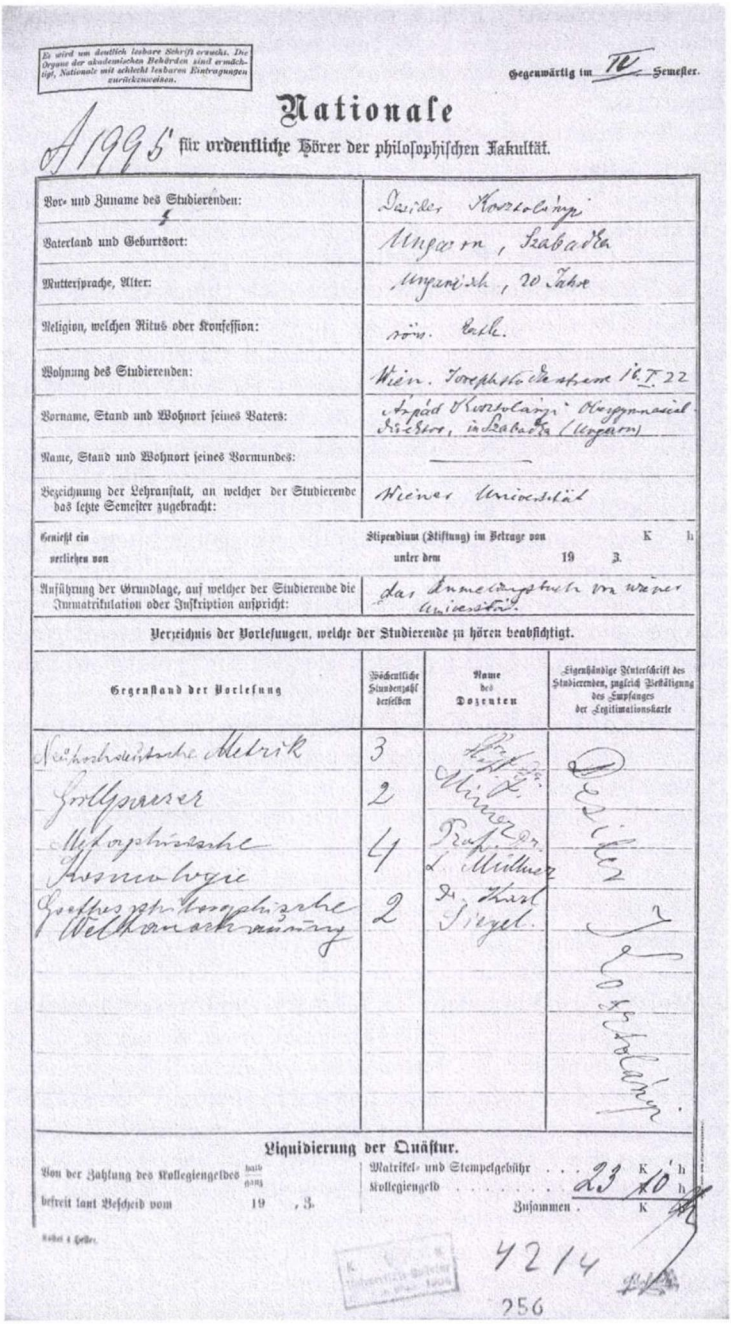

Es wird um deutlich lesbare Schrift ersucht. Die Organe der akademischen Behörden sind ermächtigt, Nationale mit schlecht lesbaren Eintragungen zurückzuweisen.

Gegenwärtig im IV Semester.

Nationale

A 1995 für ordentliche Hörer der philosophischen Fakultät.

Vor- und Zuname des Studierenden:	Desider Kosztolányi
Vaterland und Geburtsort:	Ungarn, Szabadka
Muttersprache, Alter:	Ungarisch, 20 Jahre
Religion, welchen Ritus oder Konfession:	röm. Kath.
Wohnung des Studierenden:	Wien. Josephstädterstrasse 16. I. 22
Vorname, Stand und Wohnort seines Vaters:	Árpád Kosztolányi Obergymnasialdirektor, in Szabadka (Ungarn)
Name, Stand und Wohnort seines Vormundes:	—
Bezeichnung der Lehranstalt, an welcher der Studierende das letzte Semester zugebracht:	Wiener Universität
Genießt ein / verliehen von	Stipendium (Stiftung) im Betrage von K h / unter dem 19 3.
Anführung der Grundlage, auf welcher der Studierende die Immatrikulation oder Inskription anspricht:	das Anmeldungsbuch von Wiener Universität.

Verzeichnis der Vorlesungen, welche der Studierende zu hören beabsichtigt.

Gegenstand der Vorlesung	Wöchentliche Stundenzahl derselben	Name des Dozenten	Eigenhändige Unterschrift des Studierenden, zugleich Bestätigung des Empfanges der Legitimationskarte
Neuhochdeutsche Metrik	3	Prof. Dr. Wilh. Minor	Desider Kosztolányi
Grillparzer	2		
Metaphysische Kosmologie	4	Prof. Dr. L. Müllner	
Goethes philosophische Weltanschauung	2	Dr. Karl Siegel	

Liquidierung der Quästur.

Von der Zahlung des Kollegiengeldes halb / ganz befreit laut Bescheid vom 19 , 3.

Matrikel- und Stempelgebühr . . . K h
Kollegiengeld . . . . . 23 K 10 h
Zusammen . K h

Kostet 4 Heller.

4214

256

9. *kép* • Kosztolányi egyik beiratkozási adatlapja a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán (Archiv der Universität Wien)

ívű tanulmányt közölt a *Nyugat*ban. Szövegében a szláv származású szerzőn kívül több kortárs bécsi lírikusról is szót ejt,[118] működésüket a magyar költészethez közel álló, de egyúttal az „európai együttesben önálló jegyeket mutató jelenségcsoportként" mutatva be.[119]

A Bécsben töltött évek erős befolyását mutatja, hogy Kosztolányi későbbi alkotói évtizedeiben is sokat foglalkozott az osztrák irodalommal. Többször írt például a Junges Wien tagjainak – köztük Arthur Schnitzlernek és Hugo von Hofmannsthalnak – műveiről. Nem függetleníthető az író későbbi nyelvfölfogásától a nietzschei kritikán túllépő Hofmannsthalnak Philip Lord Chandos nevében Francis Bacon filozófushoz címzett fiktív levele *(Ein Brief)* sem. A szöveget 1902 őszén közölte a *Der Tag* című berlini irodalmi folyóirat, melyet a nem sokkal később már német nyelvű lapokban is publikáló, valamint az osztrák (köztük például bécsi szimbolista) folyóiratokat egyaránt jól ismerő Kosztolányi ugyancsak olvashatott.[120] A Chandos-esszé a századvég (illetve századelő) jellegzetes tapasztalatát, a nyelv megbízhatatlanná válását foglalja össze (továbblépve a töredezettség-élményen), de egyben elfordulás az esztétizmus által hirdetett (életidegen) szépségtől is. A levélíró arról számol be, hogy elvesztette azon képességét, mely segítségével bármiről képes lenne összefüggően gondolkodni vagy beszélni, s megmagyarázhatatlan szorongás keríti hatalmába, mihelyt ki kell mondania a „test, lélek, szellem" szavakat. A nyelvi kifejezés mélyén olyan örvény rejtőzik, amelyen keresztül az ember a semmibe jut. Amikor ki akarná fejezni létállapotát, a nyelv cserbenhagyja, miközben minden jelentéktelen apróságban érzi a végtelen jelenvalóságot.

„Bizonyosan nem teljesen véletlen egybeesés, hogy Freud a Chandos-levél-lel egy időben vizsgálja felül a tudatos tudat és a tudatalatti »zónája« közti hierarchikus viszonyt. Mert ha a kettő lényegében a tudat és a pszichikum egyenrangú viszonyát képezi le, »milyen szerepe marad [...] az egykor mindenható, minden mást elfedő tudatnak? – kérdezi Az álomfejtés-ben. – Semmi egyéb, mint egy a pszichikai minőségek észlelésére szolgáló érzékszervnek. [...] A lelki apparátus, mely az észlelőrendszerek érzékszerveivel van a külvilág felé fordítva, maga is külvilág a tudati érzékszerv számára, melynek ez utóbbi viszonyon nyugszik a teleologikus igazolása«" – érvelt egyik tanulmányában Kulcsár Szabó Ernő.[121] Bécsi tartózkodásakor, 1904–1905 táján Kosztolányi még sehol sem említi a korszak másik jelentős forradalmi gondolkodójának, Sigmund Freudnak nevét, aki ugyancsak erőteljes hatást gyakorolt munkásságára. Nyomtatásban elsőként Rilke-tanulmányában utal rá,[122] a tízes évektől azonban egyre többször hivatkozza,[123] 1918 októberében pedig már a professzort díszvendégként fogadó V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson is részt vesz.[124] Noha bécsi éveiben Kosztolányi még nem igazán találkozhatott Freud addig megjelent szövegeivel, már olvasott lélektani munkákat. „A lélekelemzéssel már kora ifjúságomban megismerkedtem" – nyilatkozta 1935-ben,[125] mely utalás egyaránt vonatkozhat *A Hét* szerkesztőségében töltött évekre. Ekkor került ugyanis kapcsolatba Décsi Imrével, a Schwartzer-szanatórium alorvosával: „Hajdanta, közös, boldog fiatalságunkban ő volt az irodalmi orvos, tanácsadója, doktora azoknak, kik egy modern hetilap köré sereglettek. Délelőtt fehér köpenyben dolgozott a kórházban, a tudomány szigoru elvei szerint. Délután

10. kép • Kosztolányi, a Bécsi Egyetem hallgatója, 1904-ben (PIM)

azonban eljárt közénk, a vágni való szivarfüstbe, egy kávéházba. Itt folytatta rendelését."[126]

Amint például Lengyel Andrástól megtudjuk, Décsi a pszichoanalízis hazai „híveinek és népszerűsítőinek legkorábbi képviselői közé tartozott. Időben alighanem megelőzte Ferenczi Sándort is, s előtte csak Stein Fülöp [...] járt".[127] 1907 őszétől folyamatosan közölte tárcáit, melyekkel Freud és Jung tanait kívánta a hazai közönséggel megismertetni. A „Dr. Florestan" álnéven cikkező orvos író már – újra Lengyelt idézve – „egy szélesebb körű érvényességgel bíró, általánosabb kultúratudomány alapjaként"[128] fogta föl a pszichoanalízist, s Freud elgondolásait elsősorban Jung értelmezésén keresztül mutatta be.[129] Nem kizárt persze,

hogy Kosztolányi nem tőle, hanem Csáth Gézától tudott a pszichoanalízisről, aki a Moravcsik klinikán szerezte értesüléseit. Az unokatestvér naplója azonban csak 1910 februárjában tudósít Jung olvasásáról, illetve Csáth ekkor fogalmazta meg azon vágyát is, miszerint Zürichben szeretne tanulni.[130]

Bár Kosztolányi az egyetemi foglalkozásokat szorgalmasan látogatta, tudatosan döntött afelől, hogy melyik professzorok, milyen témájú előadásainak hallgatását részesíti előnyben. 1904-ben Schillerről, a modern német irodalomról és filozófiáról, valamint a Niebelung-énekről szóló stúdiumokat végezte el, de mellette járt francia szemináriumokra és Emil Reich *Esztétikai gyakorlatok* című kurzusára. 1905-ben Grillparzerről és Goethéről bővítette tudását, illetve Laurenz Müllner *Metafizikai kozmológia* címet viselő stúdiumán vett részt.[131] Az Ibsen-értelmezéseiről elhíresült Reich különösen nagy hatást gyakorolt rá. Mielőtt fölvette volna a kurzust, már olvasta *Ibsens Dramen* című kötetét,[132] Babitsnak pedig a következő tapasztalatokról számolt be: „A bécsi egyetemen szerencsém van hallgatni több philosophust, de leginkább az ibsenes Emil Reichet élvezem. A Praktische Philosophie egészen megfelel az én lelkemnek, mely jelenleg gyöngélkedő, sőt gyerekágyas s nincs mersze a metaphisikai páraködébe léghajózni. Ez előadás kerétben a professzor úr igen szépen beszélget arról, mint kell az életünket berendezni, hogy emberek legyünk, ibseni értelemben s ez nagyon összevág mostani gondolataimmal és lelki szükségleteimmel."[133] A Magyarországon született Reich Londonban, Oxfordban és Cambridge-ben ugyancsak tartott esztétikai és történelmi előadásokat, *Hungarian Literature* című munkájával (1898) pedig elsőként ő ismertette meg a magyar irodalmat az angol olvasóközönséggel.

Kosztolányi Wilhelm Jerusalem pszichológiai kurzusait szintén előszeretettel látogatta,[134] akinek *Einleitung in der Philosophie (Bevezetés a filozófiába)* című jelentős munkáját csak évek múlva, 1916-ban fordította le Schöpflin Aladár.[135] A fiatal egyetemista a professzor előadásain kívül Robert Reininger kantiánus osztrák bölcselő, valamint Ludwig Boltzmann fizikus és filozófus foglalkozásai iránt is érdeklődést mutatott, miután kíváncsi volt a professzorok Schopenhauerrel kapcsolatos nézeteire.[136] Boltzmann-nak „a tér fogalmának elméletére vonatkozó nézetei [...] Ludwig Wittgenstein Tractatus Logico-Philosophicus című munkájának egyik ösztönzőjévé váltak – tájékoztat Szegedy-Maszák Mihály. – Nyitott kérdés, milyen bölcseleti képzést kaphatott tőle Kosztolányi, milyen nyelvszemléleti vagy kifejezetten bölcseleti fejtegetéseket hallhatott akár tőle, akár mástól a bécsi egyetemen."[137] Boltzmann 1906-ban elkövetett öngyilkosságának hírére az egykori tanítvány olyan nekrológot írt, melyben kiemelte a mester Schopenhauer-ellenességét is.[138]

„Lángeszű tanárom, Müllner, az akarat expansivitásáról szóló előadása mellé gyönyörű irodalmi fejtegetéseket fűz. E toldalék-fejtegetésekben beszélt Flaubertről is. A »Szent Antal kisértés«éről elragadtatva beszélt. Azt mondta oly dolgot még nem irt senkisem!" – írta Kosztolányi a teológiai elgondolásairól híres egyetemi tanárról.[139] Müllner eredetileg katolikus pap volt, így főként a keresztény filozófiáról tartotta előadásait, s az aszkéta életmód által elérhető spirituális fejlődés híveként ismerték meg tanítványai.[140] Kosztolányi vagy az ő előadásainak köszön-

hetően ismerkedett meg a teozófiával, vagy azért figyelt föl a professzorra, mert korábban már hallott az eszmerendszerről.

A Bécsben tartózkodó fiatalember édesapjától havi negyven koronát kapott a megélhetésre, ami nem számított jelentős összegnek.[141] Egyik albérletében (Lerchenfelderstraße 65.) – ahol két lengyel és egy osztrák diákkal lakott – még fűtés sincs,[142] magánélete pedig ugyancsak sivárnak mondható, amint azt Kosztolányi Dezsőné lejegyezte: „Szerzetesi életet él. Nőt nem ismer. A havi negyven koronából még könyveket is vásárol. [...] Csaknem egész napját könyvtárakban, az egyetemen tölti."[143] 1904 őszén az idegen nyelvi (és részben kulturális) közegben érzett magányáról tudósítja Babitsot: „Senkim sincs! Ebarcú lengyelek, önző oroszok, zsivány osztrákok a társaim, kik egy egy óra társalgásért 20 fillér díjat számitanának föl, ha felülnék nekik. Az egyetem siralmas, legalább eddig az s ha Emil Reich nem tanitana (Praktische Philosophie) haza felé utaznék már. Megloptak, kiszipolyoztak, barátok nélkül vagyok – Babicstalan és juhásztalan idők járnak rám!"[144] Csáth Gézának pedig mindeközben öngyilkossági gondolataira is céloz, amikor Széchenyi tragédiájára utal: „Édesem össze vagyok törve, szétgázolva, megsemmisitve. Olyan szerényen járok, mint egy hordár, a nélkül, hogy irnék valamit, mert ehhez, ha százszorosan pesszimista is valaki és ha tiz ezerszeresen is Schopenhauer, vagy Byron, életkedv kell. Nincs senkim. [...] Hazám nyelvét nem hallom s a multkor mikor eszembe jutott Arany János sirva fakadtam az utcán. [...] A tényállás t. i. az, hogy az őrüléshez vagyok közel. Te egyetlen jó emberem, ne hagyj elveszni, hanem irj. [...] Egyébként Bécshez Döbling közel van."[145]

„EGYIK KÁVÉHÁZBÓL A MÁSIKBA"

A BALSZÉLFOGÓ ASZTALTÁRSASÁG

A századfordulón a kávéház komoly (kulturális) közéleti fórumnak számított. „Térben a New York-kávéház emelete, vagy az Otthon-Kör, vagy a Bristol, vagy a Nyugat szerkesztősége, vagy az Abbázia – mindegy az: időben mégiscsak az volt az a kor, amikor egyszerre több hires irót láttam először, személyesen egy nap alatt, mint husz esztendeig, azóta" – emlékezett vissza Karinthy Frigyes az időszakra.[146] Nemzedékek nőttek föl a kávéházakban, melyek látogatása a fiatalok felnőtté válási folyamatának is része lett: „Minden férfiember nevelése enélkül hiányos és tökéletlen. Az egyetemi kurzus kávéház nélkül olyan, mint egy festmény árnyék nélkül, sőt megesik néha, hogy az egyetem az árnyék és a kávéház a kurzus."[147] Kosztolányi Dezső nem pusztán a fővárosba érkezésének első éveiben, hanem egész életén át (bár idővel egyre ritkábban) látogatta a kávéházakat.

Budapest az európai nagyvárosok közül e téren is elsősorban Bécset követte. 1895-ben már 663 önálló kávéház és kávémérés működött a magyar fővárosban,[148] de a vendéglátóhelyek száma folyamatosan változott: a 20. század első időszakában évente közel 300-600 új kávéház és kávémérés nyílt, melyek 60-80 százalékát csakhamar be is zárták.[149] Kosztolányi indulásának idejére a kávéház a társadalmi élet színterévé vált, szakmai társaságok jelentek meg az asztaloknál, szerkesztőségek tartották itt üléseiket, illetve munkatársi és baráti kapcsolatok köttettek falai között. A tulajdonosok az újonnan kialakult társadalmi funkciókhoz igazodva főként az infrastrukturális központokban – többek között nyomdák és kiadóvállalatok közelében – nyitották meg üzleteiket.[150] Az ingatlanok földszintjén működő kávéházak fényűző enteriőrjei az arisztokrata szalonokat és a nagypolgári úriszobákat mintázták: az aranyozott felületek, a festett gipszstukkó mennyezet, a rézcsillárok, a műmárvány burkolat, a márványasztalok, az óriási tükrök és a tonettszékek a kávéházi miliő jelképeivé váltak.

Az újságírók és írók a kávéházakban nemcsak beszélgettek, barátkoztak, üzleteltek, írtak és szerkesztettek, hanem olvastak is, miután a napisajtón túl a hazai és külföldi folyóiratok egyaránt hozzáférhetőek voltak. Kosztolányi például több olyan tárcát vagy esszét közölt, melyben idegen nyelvű cikkekre hivatkozott. Tájékozottságát nem pusztán az otthonába rendelt lapok tanulmányozásának köszönhette, hanem a kávéházi kínálatnak is, különösen fiatal éveiben, amikor nem sokra futotta keresményéből. Noha az 1900-as évek elejére a lapok már országos terjesztésűek voltak, még mindig alacsony volt példányszámuk, és előfizetői rendszer működött. A *Hét* című folyóiratnak Budapest közel négyszáz kávéháza volt előfizetője, ami elegendőnek számított a kiadvány fönntartásához.[151] Ezzel egyidejűleg azonban – Buzinkay Géza sajtótörténeti kutatásai alapján – „a magyar lapki-

11. kép • A Baross kávéház a századfordulón
(Fortepan)

adók némelyike már arról panaszkodott, hogy előfizetőinek száma azért olyan csekély, mert a kávéházak a lapok járatásával vonzzák magukhoz a közönséget, mely a sajtót ott olvassa el ahelyett, hogy egyenként előfizetne rá".[152]

Szép Ernő és Juhász Gyula beszámolóiból tudjuk, hogy a külföldi lapok közül például a *Harper's Weekly Magazine*, a *L'Illustration*, a *Le Rire*, a *Simplicissimus*, a *The Studio* és a *Police Gazette*, míg a hazai kiadványokból többek között a *Magyar Figaro*, a *Pesti Hírlap*, a *Tolnai Világlapja*, az *Új Idők* és a *Vasárnapi Újság* várta olvasóit a kávéházi asztalokon. A napisajtón és a kulturális szemléken túl a tulajdonosok szaklapokat is járattak – a *Gyógyászattól* az *Egyetemes Philologiai Közlönyön* át a *Borászati Lapokig* –, de hozzáférhető volt *A Pallas nagy lexikona*, Budapest teljes lak- és címjegyzéke, *Magyarország Helységnévtára*, a *Tiszti Címtár*, a *Pénzügyi Kompassz*, illetve a MÁV-menetrend is.[153] Kosztolányi ugyancsak számba vette az olvasmányok kínálatát, amikor 1917-es nagyváradi látogatásakor megállapította, hogy a városban még a háborús viszonyok ellenére is „olvassák, a kávéházakban és az utcán a Corriere della Sera-t, a Stampa-t, a Le Matin-t, a L'Illustration-t, az Illustrated London News-t, a Times-t".[154]

A kollektív emlékezetben rögzült legendák alapján a kávéházakat elsősorban írók, újságírók, szerkesztők és kiadók látogatták, holott a törzsvendégek legszélesebb bázisát a polgári középosztály adta.[155] Kosztolányi fiatalsága idején nők és férfiak egyaránt betértek a kávéházba, bár azokat a hölgyeket, akik önállóan is beültek (főként a kései órákban), elsősorban prostituáltaknak tekintették, de legalábbis büfédámáknak, táncosnőknek, „macskazenekarok" tagjainak vagy kasz-

szírnőknek kellett lenniük.[156] „Mint három, mindenütt jelenlévő testvér, a kávé, a fény és a sajtó nemcsak a városok képét változtatta meg, hanem az együttlét új formáit, a társadalom új kvalitását teremtette meg."[157] Noha az asztaloknál szabadon lehetett eszmét cserélni, a világháborús időszaktól kezdve már megjelentek az egymást váltó rezsimek kémei és a följelentői is.[158]

Kosztolányiék nemzedéke számára azonban iskola volt a kávéház: a törzsasztaloknál ülő írókhoz és szerkesztőkhöz bárki odamehetett, s a fiatalok nemcsak kéziratait mutathatták meg, de beszélgetéseket is folytathattak, számos szakmai ismeretre szert téve.[159] Az író *Kávé-ország* című tárcájában szintén kiemelte a szabadegyetem jelleget: „A kisasztalkáknál diákok készülnek a vizsgára, anatómiát, jogbölcseletet, irodalomtörténetet tanulnak. Ha akarom, szabadegyetem. A nagy asztalnál prelegálnak, esztétikát, filozófiát, architekturát, nyelvészetet, lélektant, botanikát, gyógyszertant. [...] a magyar irodalom a kávésiparral együtt fejlődik, a forradalom a kávéházakban tör ki, csitul el s egy jövendő hisztorikus feladata megállapitani, milyen hatással volt a versekre, az elbeszélésekre, a czikkekre a kávé, ki ivott koffeint és ki czikóriát?"[160]

A kávéházak látogatásával együtt járó bohém életvitelt és szabadgondolkodást a korszak társadalmának nem minden rétege tolerálta. Ami a nyugatosok számára norma volt, a hivatalos közízlés előtt elítélendő magatartásnak számított. „Nagyhangu szociális tanulmányok megállapitották, hogy Budapest társadalmi életének, gazdasági helyzetének destruktiv ereje innen indul ki. Gúnyoros s a szellemi nagyképüséget kicsufoló száz és száz apró napisajtócikk ugyanakkor megállapitotta, hogy Budapest társadalmi életének sava-borsa, kulturfejlődésének szükséges és összeforrt eleme a kávéház" – állította 1912-ben Iván Ede.[161]

Kosztolányi egyik első törzshelye a József körút 45. szám alatti Baross kávéház volt, ahol a Balszélfogó asztaltársaság tagjai között foglalt helyet. A törzsasztal 1906-ban alakult, eredetileg a Kecskeméti utcai Báthory kávéházban,[162] s a *Magyar Szemle* című hetilap újságíróiból tevődött össze. Kosztolányi a hetilap működésének utolsó éveiben (1905–1906) közölte itt főként azon verseit, melyeket később a *Négy fal között*ben szerepeltetett, de kritikái, műfordításai ugyancsak megjelentek a „katolikus, társadalmi és irodalmi" kiadványban.[163] A költő mellett az első törzsasztal tagja volt a szemlét névleg vezető Szemere György, a szerkesztő Hevesi Sándor,[164] valamint a főmunkatárs Fülep Lajos, Cholnoky Viktor, Márkus László, Kürthy György és Csáth Géza. A társaságban Márkus vált hangadóvá, akit a többiek csak „szőke oroszlánnak" hívtak.[165] 1906 októberében – amikor megszűnt a *Magyar Szemle* és a kávéház is bezárt – a Barossba tették át székhelyüket,[166] ahol Márkus „kedvéért és kezdeményezésére telepedett az asztaltársaság a kávéháznak egyetlen olyan kerek, nagy asztalához, amely ott állt közvetlenül a bejárat mellett, a szélfogó védelmében" – anekdotázott Bálint Lajos évtizedekkel később megjelent kötetében.[167]

Kosztolányi eleinte kisebb kávémérésekbe járt és józsefvárosi kurtakocsmákban ebédelt, a törzsasztalhoz való csatlakozással azonban komoly lépéselőnyhöz jutott. Az idővel negyven-ötven főnyire bővült társaság tagjai között a korszak ismert művészeit és fiatal pályakezdőit találjuk, akik egymást váltották a nap különböző óráiban. Kosztolányi már kora délután bejelentkezett, s Bálint visszaem-

lékezése alapján „egyedül ült ott, s írta cikkeit és verseit, amíg egy új jövevény nem érkezett".[168] Az író feleségétől azt is tudjuk, hogy a „Baross-kávéház asztalánál Pethes Imre férkőzik közel [...] szívéhez és Cholnoky Viktor, de örömmel tanul Hevesi Sándor, Márkus László s a különc Rozsnyai Kálmán szavaiból is".[169] Rajtuk kívül a Balszélfogóhoz tartozott Móricz Zsigmond, Babits Mihály, Bálint Lajos, Bánóczi László, Karinthy Frigyes és Pethő Sándor,[170] a képzőművészek közül Gara Arnold, Kernstok Károly, Gulácsy Lajos, Márffy Ödön és Rippl-Rónai József, a zenészek közül pedig Kerpely Jenő csellóművész.

Az erdélyi építész, író és grafikus Kós Károly 1939-es visszaemlékezésében egyszerűen csak „kávéházi cigánytársaságként" jellemezte a törzsasztalt, utalván bohém életvitelükre, hajnalig tartó szócsatáikra.[171] „Érdekes hallgatni [...] Szász Zoltán és Babits Mihály késhegyig menő vitáját a legszigorubb objektivitás minden vehemenciájával – ecsetelte a *Literatura* egyik névtelen cikkírója. – Cholnoky Viktor skurrilis fantáziája egészen jól elbirta Schöpflin Aladár temperáltságának abszolut nyugalmából soha ki nem zökkenthető analizisét. Márkus László éles, önmagát is szüntelen cáfoló dialektikája soha nem mészárolta le Kárpáthi Aurél szelid merengését. Kosztolányi meleg, szellemes lobbanások színes lángjait hányó impresszionizmusa csak a szelid irónia rejtett tőreit vetette Halasi Andor preciőz, esztéta skolaszticizmusának."[172] Utóbbit az addigra már a Balszélfogó köreiben otthonosan mozgó Kosztolányi vezette be a társaságba.[173]

A THÁLIA TÁRSASÁGTÓL A NEMZETI SZÍNHÁZIG: KORAI SZÍNIKRITIKÁK

A Balszélfogó törzsasztalához tartozott a Thália Társaság egyik alapítója, Hevesi Sándor is. A színházi egyesület létrehozásának ötlete Lukács Györgynek jutott eszébe, aki Benedek Marcell-lal közösen kereste föl Bánóczi Lászlót és annak korábbi irodalomtanárát. Hevesi ezekben az években a Nemzeti Színház rendezőjeként, az 1907/1908-as évadban pedig a Népszínház-Vígopera főrendezőjeként tevékenykedett. Az 1904 és 1908 között működő Thália Társaság az európai szabad színházak (főleg a berlini Freie Bühne) mintájára jött létre, modern kísérleti színpadként, melynek gárdáját frissdiplomás színészekből és műkedvelőkből állították össze. Működésének köszönhetően – ahogyan Imre Zoltán megfogalmazta – „társadalomkritikai fórum lett a színház, nem pedig szórakoztatás, illetve »nemzeti templom«".[174] Az első bemutatót 1904. november 25-én tartották, a Fővárosi Lövölde dísztermében, a Rottenbiller utca 37. szám alatt. Kosztolányi Dezső így emlékezett vissza indulásukra: „a Thália vagy két évtizeddel ezelőtt ebben a katakombában indult, áhitatos nézők előtt, kik hittek az irodalomban és színjátszásban. Kis komédiákat játszottak este, szivarozó, borozó vendégeknek, nappal pedig nagy tragédiákat, sápadt, boldog fiataloknak."[175]

A Thália Társaság tagjai többek között a Balszélfogónál alakították ki azt az új fölfogást, mely Kosztolányi színikritikusi tevékenységét is befolyásolta. Hevesi valóságos szabadegyetemet tartott, s föltehetően a közös törzsasztalnál fogalmazta meg (adta tovább) a színházművészet reformjával kapcsolatos gondolatait.

Meglátása szerint a szereplőknek összhangba kell kerülniük az egységes előadás érdekében, a színészek játékstílusát pedig hétköznapi gesztusokkal kell minél természetesebbé tenni, így aztán úgy is viselkedtek, mintha nem közönség előtt szerepelnének.[176] „Aki a színpadra lép, tisztában van azzal, hogy nézik. Mármost ha ez a tudat erőt vesz rajta, és mindent azzal a tudattal csinál, hogy nézik: ez többé nem színjátszás, hanem komédiázás. Ha a színészen észreveszem, hogy ő tudja, hogy játszik, akkor nem kelthet bennem illúziót. [...] Átélést kívánunk a színpadtól, és nemcsak játékot" – foglalta össze Hevesi.[177]

Nem pusztán a színházi reformok, hanem az azokat kísérő, újonnan megjelenő kritikai hangnem is a Balszélfogó asztaltársaságtól eredt. A jelenlévők itt hallhatták először Lukács György *Esztétikai kultúra* című tanulmányának részleteit,[178] de az új kritikai hang Márkus László, Kárpáti Aurél és Halasi Andor munkásságában is megjelent, akik reformtörekvéseik számára elindították *Kritika* című folyóiratukat.[179] Az új színházi egyesület új közönségréteggel is számolt, így aztán együttműködtek a munkásság szervezeteivel, sőt külön munkáselőadásokat szerveztek. Kosztolányi egyetértett a színházi forradalom törekvéseivel, s ennek a véleményének majd a tanácsköztársaság időszakában is hangot ad.[180] *Thália* című cikkében pedig, nem sokkal a társulat megszűnése előtt, az alábbiakat vallotta: „Találkozót adunk itt egymásnak, akik egy kis merést, fiatal vihart és puskaporszagot akarunk szivni tüdőnkbe, mert – bármit beszélnek – eddig igazi forradalmi szinpadunk nincsen s ha a szinjátszás terén az uj igazság »arrivé« lett, a repertoárokban még mindig az irodalom-ellenes megalkuvás kisért. Örültünk tehát, mikor feltámadt a Thália. Nem bánt az sem, hogy egy darabig a maga életéért nemcsak a vénekkel, hanem a hatóságokkal, a tüzoltókkal is verekednie kell s a szinpadon csak akkor kerülhet próbára Ibsen, ha a kabaret-énekes a maga számát lekukorékolta."[181] A fiatal színikritikus gyakran látogatta a Thália Társaság bemutatóit és főpróbáit, melyekről rendre tudósított is, elsősorban a *Budapesti Napló* hasábjain.

Kosztolányinak azonban nem pusztán az előadások alkalmával vagy a Baross kávéházban nyílt alkalma találkozni a színházi kezdeményezés köré csoportosuló művészekkel, hanem Bánóczi feleségének, Balogh Vilma színésznőnek Pálmakert néven elhíresült szalonjában is, ahol Csáth Gézával sokszor megfordultak.[182] A szalon állandó vendégei közé tartozott még Ady Endre, Balázs Béla és Lengyel Menyhért. Kosztolányi „volt a legszellemesebb és a legelegánsabb fiatal férfi a társaságban. [...] Egy jelenet évekre felkavart [...] »Műsoron kívül« jött, én egyedül voltam otthon. Cigaretta lógott a szájában. [...] megsimogatta a vállamat, és egyedül beült egy szobába. Egy idő múlva a csukott ajtón át sírás hangját hallottam, félénken résnyire nyitottam az ajtót. Nem sírt, hanem [...] kétségbeesetten zokogott. [... Másnap] végig szóval tartotta a társaságot, talán sosem láttam ilyen szabadnak és sziporkázóan jókedvűnek" – emlékezett vissza gyerekkori élményére Kovács György, Balogh Vilma fia, aki időnként kapott szerepeket a Thália Társaság előadásaiban.[183]

Az író Bánóczival később is baráti viszonyban maradt, így aztán sokat publikált az általa titokban szerkesztett *Auróra* című lapban.[184] Előfordultak azonban kisebb súrlódások is: Hevesi egy ízben megosztotta Kosztolányival a társaság még nem végleges programtervét, amit a fiatalember jóhiszeműen rögtön átadott a *Budapes-*

ti Naplónak.[185] Adyval, Babitscsal és Osváttal ellentétben az író neve nem szerepel a kortárs szerzőket egyaránt megszólaltató irodalmi matinésorozat tervezetében,[186] a bemutatott darabok közül pedig egyik fordítására sem kérték föl, ami több-kevesebb távolmaradására utalhat. A modern színházi kezdeményezés 1908 decemberében szűnt meg, amihez az anyagi nehézségeken túl nagymértékben hozzájárult az akkori politikai hatalommal való ellentét is.[187]

A Thália Társaság művészei mellett a Nemzeti Színház színészei is megjelentek a Baross kávéház törzsasztalánál, köztük például Horváth Jenő, Pethes Imre, Ódry Árpád és Somlay Artúr, aki épp a Tháliából került a Magyar Színházba, majd a Nemzetibe. Halasi Andor visszaemlékezése szerint Kosztolányi egyszer tanúja volt Hevesi és Ódry vitájának. A rendező azon „mérgeskedett, hogy a színészek nem fordítanak elég gondot a pontos szövegmondásra", mire Ódry közbevágott: „fogadjunk, hogy még ön sem fogja észrevenni, ha egy cselekménytelen monológ-részben meghamisítom a szöveget". Kosztolányi látta Ódry legközelebbi föllépését – a művész Ádámot játszotta *Az ember tragédiájá*ban – s nem hitt a fülének, amikor a főhős a női nemről ábrándozott, s azt kellett volna mondania, hogy „Ó, nő, mily szűk, mily gyarló látköröd, S a büszke férfit épp ez vonzza hozzád", ezt hallotta helyette: „Ó, nő, mily szűk, mily gyarló lábközöd, S a büszke férfit épp ez vonzza hozzád". „Körülnéztem a nézőtéren. Senki sem vett észre semmit" – tette hozzá az író, miután megosztotta élményét Halasiékkal.[188]

Noha a Thália és a Nemzeti művészei közös asztalnál ültek a Barossban, a két intézmény koncepciója élesen eltért egymástól. Bár utóbbi színjátszóstílusát jellemezte leginkább a konvencionális gesztusrendszer, ötletszerűen ugyan, de ott is előadtak modern darabokat.[189] Elsősorban ezek az előadások – illetve Hevesi működése – vonzották Kosztolányit a Nemzeti Színházba, aki a Thália látogatásával egy időben a Nemzetiben bemutatott darabokról is közölt kritikákat.

A NEW YORK VADJAI

A kávéházi törzsasztaloknál nemcsak szakmai kapcsolatok, de szoros barátságok is köttettek. Bár a természettudományi szakokra iratkozó Karinthy Frigyes a Négyesy-szemináriumokon is megfordult,[190] nincs róla adat, hogy Kosztolányival az egyetemen találkoztak volna. Egyik közös ismerősük mutatta be őket egymásnak, amikor a New York előtt ácsorogtak. Karinthy „magas, bohémesen hanyag, de dzsentrisen büszketartású úrra" emlékezett, akinek épp kezet akart nyújtani, amikor a szél elvitte szalmakalapját, s kénytelen volt utánarohanni. „Délben a korzón megint összekerültünk, ott aztán már beszélgettünk, együtt mentünk ebédelni és a végén vita indult meg, hogy ki fizesse ki mindakét ebédet, mindketten fizetni akartunk egymásért" – idézte föl az első találkozást Karinthy a *Színházi Élet* körkérdésére válaszolva.[191] Egy héttel később Kosztolányi is vallott megismerkedésükről, aki már korábban olvasta barátja néhány szatíráját, így neve nem volt idegen számára: „Szalmakalapot hordott, forró nyárban bolyhos posztó kabátot az idő viszontagságai ellen, és vasbotot, mellyel csak a levegőn követett el atrocitásokat. [...] Ebéd végeztével csakugyan hosszasan és udvariasan vitatkoztunk, hogy ki fizesse ki

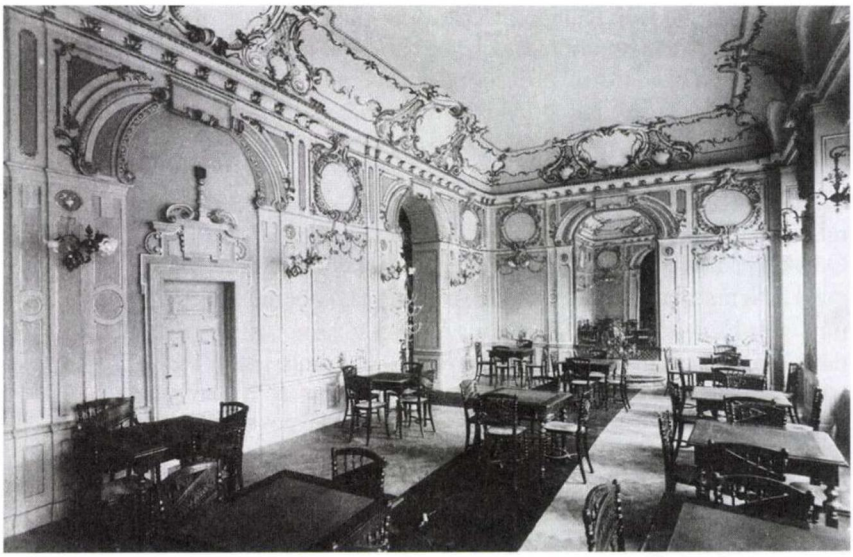

12. kép • A New York kávéház a századfordulón
(Fortepan)

a két ebédet, de én határozottan emlékszem, hogy fényes dialektikámmal, ragyogó okfejtésemmel végül sikerült meggyőznöm, hogy mégis nekem illik teljesiteni ezt a rendkivül kellemes és megtisztelő kötelességet."[192]

A New York kávéházat szép számmal látogatták bankárok, grófok és gyárigazgatók, mégis az írókról, művészekről és a szerkesztőségi asztalokról szóló legendák tették igazán híressé nevét. Az induló Kosztolányi Karinthyval együtt a karzat nagyhangú társaságában, a „vadak" között tűnt föl. Ezek a fiatalemberek folyton tréfálkoztak, vitatkoztak, üldögéltek a galérián, írták verseiket és cikkeiket, miközben igyekeztek közel kerülni a *Nyugat* folyóiratot szerkesztő Osváthoz. Egész napjukat a kávéházban töltötték, Kosztolányi elsősorban Karinthyval és Somlyó Zoltánnal ült közös asztalnál.[193] A hosszas együttlét során Karinthy gyakran rögtönzött irodalmi torzképeket, melyek egy részét később *Így írtok ti* című kötetében szerepeltette. Mindezt Kosztolányi is fölidézte később, barátjáról írt egyik szövegében: „A »Nyugat« indulásakor a New-York barok-erkélyén órák hosszat mulattatott bennünket és önmagát. Megannyi tréfája veszett el így. [...] Főkép azt a rögtönzést sajnálom, melyet Füst Milán szabadverseiről remekelt."[194] Tersánszky Józsi Jenő pedig arról is tudósít, hogy a „vadak" egy-egy vita elfajulásakor csak enynyit jegyeztek meg beszélgetőpartnerükről: „Kérlek, hagyd rá, úgyis gyógykezelni fogják!"[195]

A New York kávéháztól mindössze egy háztömbnyire, a Dohány utca 76. szám alatt székelt az Írók és Újságírók Otthon Köre. A szervezetet kapcsolatok ápolására, a szakma képviselőinek szellemi és anyagi érdekeinek támogatására hozták létre 1891-ben, Solder Hugó kezdeményezésére, Rákosi Jenő elnökletével. Rendszeresen megfordult itt például Bródy Sándor, Kálmán Jenő, az író, műfordító és

kritikus Kállay Miklós, Kárpáti Aurél, Kellér Andor, Krúdy Gyula, Nagy Endre, Mohácsi Jenő, Molnár Ferenc, Schöpflin Aladár, Somlyó Zoltán, Surányi Miklós és Szomaházy István. „Az Otthon különben akkor élte virágkorát, amikor a lakásmizéria és a fűtőanyaghiány a legnagyobb mértékben tombolt Budapesten. Ekkor csakugyan otthonává vált igen sok irónak, aki egész nappalát, de főleg egész éjszakáját ott töltötte. Természetesen ott is aludt. Az Otthon volt a bejelentetlen lakása, amelyhez nem kellett lakásigazolvány" – tudósított a *Literatura* 1926-ban.[196]

Az Otthon főként nagy kártyacsatáiról volt híres,[197] Budapest ugyanis nemcsak a kávéházak, hanem a kártyások fellegvára is volt ebben az időszakban. Az erkölcsbírák szigorúan fölléptek ellenük, 1918-ban a kártyabarlangokra már vigalmi adót róttak ki. Az esetről az érintettek közül Kosztolányi is tudósított, kifogásolván, hogy épp a világháborús nélkülözés idején született meg a rendelkezés: „Boldog isten, sérelem esett a kártya erkölcsén, melyet ez a város minden erkölcs fölé helyezve, tiszteletben tart. [...] Takarékpénztárba a béke idején se rakosgatták a budapestiek kis tőkécskéjüket, nem futottak a bankba, hanem a baccarat-klubbok bankjaiba tették, mit az arcuk verejtékével kerestek, minden kamat igénye nélkül. [...] mindenekelőtt meg kellene szüntetni a bajnak az okát, a drágaságot, mely a polgári munkát és a csüggedetlen szerénységet szinte értéktelenné teszi."[198] Sokan békeidőben is keresetkiegészítésként tekintettek a kártya mesterségére, Tarján Vilmos pedig köztudottan kártyanyereményének köszönhetően vált a New York kávéház társtulajdonosává.

Az Otthon egyik legkedveltebb játéka a francia eredetű fáraó volt (Kelet-Európában nasi-vasi), de nagy népszerűségnek örvendett a quindeci és a chemin de fer is, melyek közül utóbbi a baccara változata volt. Kosztolányi leginkább ezt a hazárdjátékot űzte, ahol a nyeremény a vakszerencsén múlott. Amint arról a *Literatura* beszámolt, egyik este, amikor már mindent elveszített, föltette az utolsó lapra a tehetségét is: „Pechje volt, az is elveszett. Kábultan bandukolt le a lépcsőn a ruhatárba, ahol a ruhatáros igy fogadta: / – Jó reggelt, tüstént hozom a felöltőt, Pakots ur!"[199] Az anekdota másik változata alapján nem az író, hanem Karinthy kockáztatott, és nem Pakotsként, hanem Porzsolt Kálmánként köszöntötték a ruhatárban.[200] De Kosztolányi az albérleteiben is komoly kártyacsatákat vívott.[201] „József körúti hónapos szobájában kettes makaót játszottunk egyszer, és elnyertem harminc koronáját. Amikor mindene elúszott, összetépte a kártyát. »Szörnyeteg«-nek nevezett, és sírva fakadt a dühös kétségbeeséstől. Lefeküdt a díványra, tenyerébe temette arcát. Kíváncsian föléje hajoltam, csakugyan sír-e. Sírt. Valóságos könnyekkel, mint egy gyermek. Meglepetve néztem és mellére tettem egy tízest a nyert pénzből. Bevallom, úgy meg voltam döbbenve, hogyha tovább sír, visszaadom az egész nyereségemet. De erre nevetni kezdett, kicsúfolt, hogy »hólyag« vagyok" – elevenítette föl az egyik partit Hunyady Sándor.[202] Kosztolányi peches kártyás lehetett, mert Juhász Gyulának ugyancsak veszteségeiről számolt be: „Édes jó barátom, bocsásson meg a múltkori illetlen hallgatásomért. Tudja be elfoglaltságomnak, betegségemnek, rengeteg kártyaveszteségemnek."[203] Nyomtatásban megjelent szövegeiben szintén szót ejtett szenvedélyéről, a *Bácskai Hírlap*ban például „démoni mulatságként" jellemezte, a játékost pedig a „perverz, különleges, merész és álmodó" jelzőkkel írta le.[204]

A HALÁLJÁTÉKOKTÓL A BALKÁN EGYLETIG

Kosztolányi és barátai gyakran dramatizáltak helyzeteket, s megrendezett vagy épp spontán jeleneteik többször groteszk jegyeket öltöttek, illetve az akasztófahumort sem mellőzték. Az író „egész lelki szerkezetében lényeges szerepet vitt a szerencse megkísértése; a veszély, a tönkremenés, a halálos betegség elképzelése körül cikázó intellektuális babona" – jegyezte meg Lányi Viktor, az egykori albérlőtárs.[205] Kosztolányi volt például az ötletgazdája annak a játéknak, amikor Karinthyval azon versenyeztek, melyikőjük fog hamarabb meghalni. „Egyik nyíl a másik után röppent. Hamarosan Karinthy kerekedett felül, Kosztolányi kifogyott az ötletekből, ideges lett, elvesztette önuralmát, hangot váltott: akármit mondsz, akármit írsz, te fogsz előbb meghalni. / – Te fogsz előbb meghalni – vágta vissza mérgesen Karinthy. / – Te fogsz előbb meghalni – ismételte Kosztolányi. Karinthynak egy pillanatra torkán akadt a szó, de rögtön megtalálta magában Karinthyt. A kezét nyújtotta: / – Fogadjunk egy tizesbe. Ha te halsz meg előbb, adsz nekem egy tizest" – számol be az emlékezetes epizódról Halasi Andor.[206]

Máskor aggastyánokat parodizáltak, akik már csak betegségeikről tudnak beszélni, miközben szidják a tiszteletlen fiatalokat. Többször temetéseken tört ki belőlük a nevetés. Havas Gyula író gyászszertartása alkalmával például az adott okot a derűre, hogy Osvát Ernő búcsúbeszédében az akkor még élő Tóth Árpádtól akart mindenáron elköszönni. Tóth temetésén pedig Kosztolányi és Karinthy véletlenül meglátott egy szappant, s az késztette kacagásra őket. Az esetet Karinthy elevenítette föl, már Kosztolányi halálakor írt nekrológjában: „Könnyes volt mindkettőnk szeme, de egyszer csak, ott a ravatal szélén, megbotlottam valamiben: lenyúltam érte és szótlanul megmutattam Neked: egy darab szépen csomagolt toalettszappan volt. Egymásra néztünk és szótlanul kifordultunk a halottasházból, hogy botrány ne legyen [...] ez a tudjisten honnan odakerült szükségleti cikk jelképezte nekünk élet és halál összefüggését."[207]

Kosztolányiék másik démoni játékának forgatókönyve szerint a társaság egyik tagja halálos betegnek vagy halottnak tettette magát, ahogyan azt az író felesége is rögzítette: „az ilyen természetű játékoknak többnyire Csáth Géza [...] volt a kezdeményezője –, ravatalra feküdtek, égő gyertyák közé, úgy várták egymást, majd a »halott« elröhögte magát a ravatalon."[208] A szerepjáték az albérletben már teljessé vált, hisz nemcsak a szereplők voltak adottak, hanem a díszlet és a jelmezek is. Kosztolányi Dezsőné közléséből arra következtethetünk, hogy a fiatalemberek külön megrendezték a jelenetet, ravatalt állítottak és gyászruhába bújtak. Kosztolányi halál iránti élénk érdeklődését mutatja többek között, hogy orvosi egyetemre járó öccsét és unokatestvérét megkérte, szerezzenek neki emberi koponyát hónapos szobája íróasztalára.[209] „A humort pompásan jellemzi egy vigyorgó koponya, mely lerohadt húsának szomorú sorsán nevet" – jegyezte föl naplójába.[210] Barátaival közös szerepjátékai valóságteremtő funkcióval bírtak, s a halál dramatizálásának gesztusa összetett értelmet nyert: nemcsak megidézték azt, amitől féltek, hanem annak elűzésére irányuló vágyukat is kifejezték. A nevetségessé tétel által részint abban az illúzióban ringathatták magukat, hogy legyőzték mulandóságukat, ám mindeközben – ezzel párhuzamosan – meg is erősítették haláltudatukat.

Kosztolányi és Karinthy kettőséhez olykor Somlyó Zoltán csatlakozott. A kávéházi éjszakázást követően hajnalban indultak haza, együtt aludtak az albérletben, majd a délutánt ismét közösen töltötték.[211] Somlyó Nagykanizsáról került Budapestre. Kiugró tehetsége többek között Kosztolányinak is feltűnt, aki rögtön ajánlotta Karinthynak, írjon méltatást 1909-ben megjelent *Dél van* című kötetéről: „Emlékszem a sorra, amire, Kosztolányival együtt, felfigyeltünk. »Testem vonagló kínja fuljon / kabátom sötét vonalába.« A szakértő, ilyen sorokra felkapja fejét, szimatol, fülét hegyezi, mint a borkostoló, vagy illatkereskedő. Itt új vegyületet talált ki valaki."[212] Az anekdoták szerint Somlyó már másnap a fővárosban volt, s azonnal fölkereste kritikusát. „Megjöttem – mondta. / – Hogyan? – csodálkozott Karinthy. / – Hiszen azt írta, hogy tetszenek a verseim. Feljöttem, és most itt is maradok. / – Tudod, a vicc az – mondta Karinthy már életének utolsó idejében, visszaemlékezve a múltakra –, hogy erre akkor fel lehetett jönni" – tudósít Kosztolányi Dezsőné."[213] A főként Füst Milán révén elhíresült történet azonban megkérdőjelezhető,[214] Somlyó ugyanis távoli rokonának, a *Magyarország* kiadóhivatalának igazgatói tisztét betöltő Sümegi Vilmosnak köszönhetően került először a fővárosba, barátaival tehát csak később ismerkedett meg.[215]

Elsősorban Kosztolányi *Esti Kornél* című regénye révén vált híressé a Balkán Egylet, melynek az írón kívül Karinthy és Somlyó is tagja volt.[216] A polgárpukkasztó társulás célját „különféle csínyek, utcai botrányok, beugratások, műverekedések rendezése" adta, miközben a három barát „örökös bohém pénzzavarban" csatangolt a – Karinthy Ferenc szavaival élve – „század eleji hirtelen modern metropolisszá duzzadt fővárosban, az amerikaiasan fényűző New York kávéházból olcsó kifőzésekbe, lebujokba, kártyabarlangokból kültelki bordélyokba".[217] Kosztolányi Dezsőné a spontán jelenetek szereplőjeként Somlyó helyett legtöbbször saját magát említi,[218] de rajta kívül egyik emlékező sem szól arról, hogy a fiatalok nőket is bevontak volna férfimulatságaikba. Nem zárható ki, hogy az akkor még hajadon Harmos Ilona valóban részt vett néhány dramatikus játékban.

A három cimbora az idő múlásával eltávolodott egymástól. Karinthy Frigyes beleszeretett Judik Etel színésznőbe, összetűzésbe keveredvén annak férjével. Miután Judik elhagyta házastársát és hozzáment Karinthyhoz, már csak kettesben jártak a New Yorkba. Somlyó 1911-ben Kosztolányi közbenjárására lett a szabadkai *Bácskai Hírlap* segédszerkesztője, de a barátot az író családja nem szerette, az apai nagyanya, Kádár Rozália például vadkannak nevezte heves vérmérséklete miatt.[219] „Vágytam fel Budapestre, Kosztolányi és Karinthy társasága csábított, bár Kosztolányi le-lelátogatott Szabadkára, ahol az apja középiskolai igazgató volt, de ezek a látogatások csak annál jobban fokozták a nosztalgiámat Pest után. Nem is bírtam ki ezt a helyzetet sokáig, otthagytam szabadkai állásomat is, és megint csak feljöttem nyomorogni és kínlódni Budapestre" – jegyezte föl Somlyó életének erről az időszakáról.[220] Kosztolányi újra próbált rajta segíteni, s Vészi József szerkesztőhöz ajánlotta be.[221]

„Barátai nem voltak, akik voltak, azokat elmarta maga mellől. Kicsinyes gondolkozásmódja, naiv gőgösködése, mogorvasága, gondjai, kölcsönkérései és durvasága tűrhetetlenné tették" – vallotta Somlyóról Roboz Imre, a Vígszínház későbbi igazgatója.[222] Bár Kosztolányival is eltávolodtak egymástól, az író többször

méltatta cimborája költeményeit,[223] a New York kávéházat idéző 1913-as versét neki ajánlotta,[224] 1925-ös szerzői estjét pedig a régi szép idők fölelevenítésével nyitotta meg.[225] Somlyó utolsó éveit elvonultságban töltötte. „Kosztolányi emlegette néha, hogy ez kiváló költő, bizony az, és kellene is érte tenni valamit, de sose mondta ki azt a szót, amelyre ebben az ügyben okvetlen szükség lett volna" – rögzítette naplójában Füst Milán.[226] Kosztolányin kívül Somlyó volt az egyedüli, aki zöld tintával írt.[227]

ALBÉRLETBŐL BOHÉMTANYA

A fiatal Kosztolányi Dezső társasági élete nem csak a kávéházi színtérre korlátozódott. Meghatározó volt számára a Ferencváros és a Józsefváros is, ahol hónapos szobái többségét bérelte. A kezdeti időszakot azonban még nélkülözés jellemezte: „Folyton változtatta albérleti szobáit. Anyagi nehézségei voltak. Nagyon szerényen élt. Gondjairól soha senkinek nem panaszkodott. [...] Én tudtam, sokszor egy pohár aludttej és egy kifli volt a vacsorája egy Ferenc körúti kávémérésben" – írta Halasi Andor visszaemlékezéseiben.[228] Kosztolányi Dezsőné kéziratban maradt följegyzései ugyancsak a fiatalember nélkülözéséről adnak hírt: „Nem volt sója, diákkorában, vajaskenyérre. Lement a füszereshez. / – Kérek egy koronáért sót. Körülbelül 6- vagy 7 kiló sót csomagoltak be neki, azzal állitott be a diák tanyára."[229]

A fiatalember első budapesti éjszakáját a Vámház körút 3. szám alatti házban töltötte, azt követően pedig a Sándor utcába (ma Bródy Sándor utca), a Nemzeti Múzeum szomszédságába költözött. „Anyikával felkerekedek, mint gyakorlati érzésű nővel, és a Vámház körúton egy éjjeli vendéglátónál, a forróságban egy poloskás lakásban hálunk. A Sándor utcai lakásom, rettenetes zsidó családnál, ahova a kurva leányt vitték éjjel a testvérei" – elevenítette föl emlékeit később naplójában.[230] A Sándor utcában mindössze pár hónapot tartózkodott, s 1904 áprilisában már a Ferenc körút 44. szám alá költözött. A bécsi szemesztereket követően újra a körúton találjuk, ezúttal a 42-es számú házban bérelt szobát. Lakott még az Üllői úton, a Baross, az Eötvös és a Dessewffy utcában.[231] Hétköznapjait főként a Józsefvárosban és a Ferencvárosban töltötte, míg vasárnapjait általában keresztanyjánál, Oravecz Izabellánál.[232]

A Szabadkáról érkező Kosztolányi sokszor többedmagával bérelt szobát. A Ferenc körút 44. szám alatt például medikushallgató unokatestvérével, Csáth Gézával és annak barátjával, Sztrókay Kálmánnal éltek közös fedél alatt, később pedig a szintén orvostanhallgató ifj. Kosztolányi Árpád csatlakozott hozzájuk. 1905 szeptemberében Sztrókay kivételével átköltöztek a körút 42-es számú házának előbb első, majd harmadik emeletére. Ebben az időszakban lakhatott velük Szabó Batancs István,[233] majd 1907 őszén már a Baross utcában Lányi Viktor volt pár hétig albérlőtársuk, akit Kosztolányi ugyancsak szülővárosából ismert. Lányi eredetileg Csáthtal készült közös albérletbe, akinek azonban két-három héttel később kellett a fővárosba költöznie, így a fiatalember a közbeeső időszakra Kosztolányiékhoz jelentkezett be: „Mire emlékszem világosan ebből az időből? Mindenek-

előtt a könyvekkel, jegyzetekkel megrakott iróasztalra, amely mellett esténként, de néha kora hajnalban is, petróleumlámpa fényénél dolgozott Kosztolányi, mert villany nem volt a lakásban. [...] Az idősebb barát jóindulatával tanitott, tájékoztatott, birálgatta verskisérleteimet, el is helyezett egyet-kettőt közülük az öreg Kiss Józsefnél a Hét-ben."[234]

A fiatalemberek szabadidejüket is együtt töltötték. A társaság vezéralakja Kosztolányi Dezső lett, aki hamarosan már újságíróként dolgozott. Noha egyetemista cimboráihoz képest addigra jól keresett, diákos életmódján mit sem változtatott. Albérlete orvostanhallgatók, írók és esztéták találkozóhelyévé vált. „Voltak esték – emlékezik Lányi –, hogy a Baross-utcai szoba egyik sarkában medikusok okoskodtak és bolondoztak, a másikban egetverő irodalmi »duma« folyt. Kosztolányi, noha a külsejére nem sokat adott, fölényes arisztokrata volt ebben a kompániában. Meghallgatta a diáktréfákat és harsogva tudott kacagni, mikor a medikusok professzoraik nagyképü modorát, megkövesedett beszédfordulatait utánozták. Ebben különösen nagy mester volt egy elmés és vidám aradi fiu, Hőflich Lajos, akit akkoriban Csulinak becéztünk s aki ma Horvay Lajos néven nagytekintélyü belgyógyász."[235] Kosztolányi orvosbaráti köréhez tartozott az Orosházáról származó Rajz Sándor is,[236] a szabadkai Munk Artúr, Gáli Géza, a gyulai tüdőszanatórium későbbi igazgatója, valamint Schuster Gyula majdani idegorvos. Rajz és Munk nem annyira az íróval, mint inkább unokatestvérével állt szoros kapcsolatban. „Diákkoromban a világ minden kincséért sem érintettem volna hullát. Messze elkerültem a halottat és mégis az orvosi pályát választottam. Talán azért döntöttem így, mert legjobb barátom, osztálytársam Csáth Géza is orvosnak készült" – vallja önéletrajzi könyvében Munk Artúr.[237]

Az orvosbarátok mellett Boromissza Jenő is tagja volt a bohém társaságnak. A későbbi magyar–latin szakos tanár, fordító és újságíró „apostol" megjelöléssel szerepel az író egyik tárcájában: „Emlékezem, egyszer délelőtt a Rákóczi-uton kóválygotam, fésületlenül, még pihés hajjal, lila mellényben és hosszu, vékony, sárga nyakkendőben, amikor megszólitott egy fölöttébb különös, zord fiatalember, aki egy csomó könyvet vitt hóna alatt. Rövidrenyirt, tüskés, fekete szakállt viselt, orrán aranykeretes csiptetőt és bőrsarut harisnyátlan lábán [...] Ő volt az apostol. Hatalmas tervei voltak az emberiséggel, ezután csak erős, egészséges és boldog nemzedékeket akart, az előitéletek pusztulását s az igazság diadalát, minden vonalon. Hitvallása a szociálarisztokratizmus volt."[238] Nem sokkal később a tolsztojánus elveket valló Boromissza Kosztolányi albérleti szobájában is fölbukkant, miután szokása volt „fiatal költők ágyában" kipihenni az éjszaka fáradalmait.[239]

A pesti éjszakák legfőbb mulattatója azonban Téglás Béla volt, akit csak „Márki" néven szólítottak,[240] mert – Lányi Viktor jellemzésével élve – „vékony sétapálcás, fehér kamásnis hivatalnoki elegánciájával, választékos, szellemes és gunyos beszédmódjával, mintha egy Anatole France-regényből lépett volna ki".[241] Kosztolányi számára komoly jelentőséggel bírt a Téglással való kapcsolat: „Életem egyik legnagyobb élménye, hogy megismerkedtem vele. [...] Ez az ember maga a démoni korlátlanság. Kiszámithatatlan és beszámithatatlan. Azt hiszem, azért ragyognak ugy a mondatai s azért oly különös a humora, mert alapjában véve elmebeteg."[242] Bár az író későbbi gépiratos följegyzései alapján Horvát Henrik mutatta

be neki a Márkit, amikor 1906 nyarán magával vitte a Baross utcába,[243] Kosztolányi 1905 augusztusában írt levele korábbi ismeretségre enged következtetni.[244] Ez alapján 1904 tavaszára vagy még korábbra tehetjük az első találkozás időpontját.

A Márki démoniságán és morbid tréfáin túl nyelvi fordulatai is nagy hatást gyakoroltak Kosztolányira. Nemcsak följegyezte barátja szokatlan kifejezéseit, hanem tárcában is szólt stílusbravúrjairól: „Ezen a helyen egy újmagyar csevegőről, egy finom és elegáns elméről akarok pár gyors megjegyzést tenni. Téglás Béláról, akinek érdekes, voltaire-i profilja ujabban mindgyakrabban tünik fel a budapesti éjszakában időző intellektüellek asztalainál. [...] Az ő beszéde igazán boszorkányos. Még a gyorsiró fürge ceruzája sem tud versenyt futni vele. [...] Ha a mai nap történetét és a magyar csevegők életét megírják, a krónikásnak okvetlen vissza kell térni reá."[245]

A bohém körök legendássá vált alakja Téglás Gábor (1848–1916) régész fia volt.[246] Öt évvel volt idősebb Kosztolányinál, Déván nőtt föl, ott járt középiskolába is. Eleinte tanárnak készült, a budapesti bölcsészkarra iratkozott be, illetve az Eötvös Collegiumnak volt diákja, később azonban jogi doktor lett, és pénzügyminisztériumi fogalmazóként helyezkedett el. Írt szépirodalmi munkákat, ismeretterjesztő és politikai cikkeket. Kiválóan tudott franciául, s nemcsak színes előadásokat tartott a francia erotikus irodalomról és Fragonard festészetéről, illetve levelezett Malraux-val és Valéryvel, hanem fordított is többek között Babitstól.[247] „Zsebe, irattáskája tele volt régi, többéves francia újságokkal, folyóiratokkal, szamárfüles Revue des deux Mondes-okkal" – jegyezte föl a Márkival szintén kapcsolatba kerülő Márai Sándor.[248] Bár Téglás tehetős családból származott, állandó anyagi gondokkal küzdött. Nemcsak kölcsönkéréseiért, de extrém szokásai miatt sem fogadták el sokan az irodalmi életből.[249] Később Párizsba akart szökni, de 1939-ben Nancyból hazatoloncolták. Amikor korábban a francia városban járt, Kosztolányihoz fordult újságíró-igazolványért és pénzért.[250] „Valaki mesélte (sohasem derült ki, ki is volt), hogy 1944. november végén látta. Halott volt. [...] Trikó volt rajta, és a hóban Sainte-Beuve Szerdai leveleinek bőrkötésű, ritka példánya ázott" – írta róla Halasi Andor[251]

„Kosztolányi úgy kezelte Téglást, mint egy király az udvari bolondját."[252] A közeli barátságot igazolja, hogy az író családja Szabadkán is vendégül látta a Márkit, aki ekkor lobbant (plátói) szerelemre Lányi Sarolta, a zeneszerző Lányi Ernő idősebb lánya iránt. Kosztolányi meg is jegyezte, hogy gyanúja szerint barátja homoszexuális, miután a Márki alapjáratban utálta a nőket.[253] Amikor az író visszatért Budapestre nyári vakációjából, Téglás még egy hónapig élősködött a szülőkön. Időközben megsértődött mind a Kosztolányi, mind a Lányi családra, mert úgy vélte, nem szívesen veszik látogatását. Mindezt csak tovább fokozta, amikor később megtudta, Lányi Saroltának komoly udvarlója akadt. De Téglásnak nemcsak a szabadkaiakkal támadt afférja, hanem még barátját is kibeszélte a háta mögött. „Egyszer a Newyork kávéházban igy nyilatkozott többek előtt: / – K[osztolányi]. versei? Én ezüstnemükkel szoktam enni. A pakfong holmikat hazaviszem s gyerekeimnek nyújtom át játszadozni" – jegyezte föl később Kosztolányi.[254] A különc cimbora egyébként másokkal is hasonlóan viselkedett, Schöpflinnek például kockás nadrágjain gúnyolódott, Babitsot pedig műfordításokon tengődő, „nyomorult életű" poétaként emlegette.[255]

ÚJGNOSZTIKUSOK ÉS SPIRITISZTÁK

Kosztolányi és barátai fiatal éveikben lelkesen látogatták a korszak híres újgnosztikus filozófusának, Schmitt Jenő Henriknek előadásait is. Schmitt nem az egyetemen, hanem az Akadémia kávéházban (Akadémia utca 5.) tartotta népszerű szónoklatait, melyeket Babits Mihály, Juhász Gyula, Mohácsi Jenő, Zalai Béla és Csáth Géza egyaránt érdeklődve hallgatott. Kosztolányit nemcsak Schmitt prófétai személyisége ragadta magával, hanem élénken foglalkoztatták az újgnosztikus elméletek is.

Schmitt Jenő Henrik Morvaországban született, s a Szabadkai Főgymnasiumban érettségizett. Eredetileg katonai pályára készült, miután édesapja császári és királyi kapitány volt. A fiatalember idővel föladta elképzelését, és írnoknak állt. 1887-ben elnyert Hegel-pályadíjával fölkeltette Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét, így állami ösztöndíjat kapott a budapesti egyetemen. Később Berlinben tanult, doktorátust szerzett, majd az igazságügyi minisztériumban vállalt könyvtárosi állást. Főként Németországban jelentek meg könyvei, melyekben anarchista nézeteit fejtette ki, valamint bírálta az egyházat.[256] A hatalmon lévő német kormány diplomáciai lépéseket kezdeményezett a bölcselővel szemben, akinek meg kellett válnia hivatalától is. Tanainak terjesztésével azonban nem hagyott föl: előadásokat tartott az Alföldön (együttműködésben az agrárszocialista mozgalommal) és Budapesten. *Az anarkia kivihetősége* című cikke miatt 1897-ben bíróság elé került, de az esküdtek fölmentették, az ügyészség pedig visszavonta a följelentést.[257]

Schmitt újgnózisnak nevezte filozófiáját, melynek legfőbb tézise az ember isteni természetű és ebből következő szabad volta. A bölcselő minden olyan elgondolás ellen föllépett, amely az emberi lényt rabként és mulandóként határozta meg. „A szabadságnak előfeltétele, hogy mi igen magasra becsüljük az embert s minél magasabbra becsüljük egy ideális világnézet alapján, annál biztosabban fog számunkra derengeni a szabadság rózsás hajnala. És ez csak akkor lesz lehetséges, ha mi Annak a szavait követjük, aki nem arra tanitott bennünket, hogy férgek vagyunk, hanem arra, hogy istenek vagyunk!" – fejtette ki a Társadalomtudományi Társaság egyik vitaülésén.[258] A materializmus és a naturalista fölfogások ellenzőjeként erősen kritizálta Charles Darwin és Ludwig Büchner tanait. Kosztolányi egyik, ebben az időszakban közölt cikkében ugyancsak kétkedve fogadta Büchner mechanikus materializmusát: „A világ beszélhet a kor diadalairól [...] az ember csodákat keres [...] fut az ismeretlen árnyékokhoz, a rejtelmes szellemekhez. [...] Mert oly nehéz meghalnunk e részvétlen, kemény rögön egymagunkban, remény nélkül, ó Büchner!"[259] Büchner elmélete alapján ugyanis a halál pusztán biológiai megsemmisülés, minek következtében mindenféle vallásos és/vagy metafizikai vigasz érvényét veszti.

Schmitt a Társadalomtudományi Társaság által képviselt irányzatokkal (főként a történelmi materializmussal és Marx osztályharcról szóló elgondolásaival) ellentétben nem a társadalmi változtatásokat hangoztató és a meglévő rend (akár erőszakos) fölbontására irányuló anarchia híve volt, hanem a teremtő (ideális) anarchiáé,[260] melyet őskeresztény szeretettannal ötvözött.[261] Az elsőéves egyete-

mista Kosztolányi a következőket írta róla egyik levelében akkor még Szabadkán tartózkodó unokatestvérének: „Tegnapelőtt az Akademia kávéházban Schmidt Jenőt hallgattam, ki egy igen nehéz, s alapos tanulmányokat igénylő thémát fejtegetett két órán keresztül. A legérdekesebb, s értékesebb ember, kit valaha láttam. Teljesen ősz, nagyon sovány, kiálló pofa csontokkal, előpittyedt ajkakkal. A hangja erős és érces. Ha keményen beszél: menydörög. Egy okvetetlen[t], ki ellenvetést tett a szószoros értelmében agyonütött. Máskülönben szíves és előzékeny, sőt leereszkedő. A pincérekkel társalog; velem kezet fogott, mint a többi hallgatóival."[262] Babits leveleiben ugyancsak előfordul Schmitt neve, sőt írt műveket is, amelyeken egyértelműen érződik az újgnosztikus tanok hatása.[263] Olykor azonban kritikai észrevételeinek is hangot adott: „ami pedig filozófiai ürülékemet illeti (sok volt ebből a táplálék, s bizony volt közte budai víz is – értve az Uri-utcai Schmitt J. ur gyártmányait) ez a Dialektikai Regény [...] még mindig anyira töredékes, hogy csak én érthetem, pedig én nem vagyok Wilde Oskar elvtársa a homályosság ügyében."[264] De Juhász Gyulát is érdekelték az újgnosztikus tanok, s ő volt az a barátok közül, aki Schmitt Jenővel személyes kapcsolatba került.[265] Ugyanakkor Kosztolányi és Csáth életvitelére is hatott a szellemi áramlat: ebben az időszakban például sokat jártak vegetáriánus éttermekbe.[266]

A fiatal Kosztolányi ezzel párhuzamosan a teozófia és a spiritizmus iránt is érdeklődést mutatott.[267] A modern spiritizmus a követői szerint „szellemekről szóló tan, és a lélek halhatatlanságának bizonyítéka; kutatja az ember létezésének okát, származását és végrendeltetését; foglalkozik továbbá a természetben előforduló rejtelmes tüneményeknek törvényszerüségével, az embereknek cselekményeikért való felelősségével és végre a két létállapot, t. i. a földi és más világi lények vagy is emberek és szellemek egymásközti közlekedésével".[268] A szeánszokon tudósok és írók egyaránt előfordultak, a spiritiszta folyóiratok pedig tudományos kiadványokként határozták meg magukat.[269] Az országban több olyan kör létezett, ahol médiumok segítségével próbáltak érintkezésbe lépni a túlvilággal.[270]

Bár Kosztolányi nem volt spiritiszta, íróként kétségtelenül foglalkoztatták az újgnoszticizmussal kapcsolatba hozható tanok. Nemcsak indulásakor látogatott szeánszokat, hanem *Édes Anna* című regénye megírásának idején is. 1926 februárjában levélben kereste föl Domokos Lászlót, akit arra kért, vigye el őt egy „séance"-ra: „Igen tisztelt barátom, ismerőseimtől hallottam, hogy ön komolyan foglalkozik a spiritizmussal, vagy érintkezik olyan körökkel, melyek ezt mívelik. [...] Fiatalabb koromban sok spiritisztával érintkeztem, de azóta a kapcsolat megszakadt közöttünk. Most akkori tapasztalataimat szeretném ellenőrizni, nem a nyilvánosság, hanem önmagam számára. Ha tehát igazán kedves óhajt lenni hozzám, hívjon vagy hívasson meg egy séance-ra, akármikor és akárhová."[271] *Aranysárkány* című művében ugyancsak szerepet kap a szellemidézés motívuma, ami szintén nem függetleníthető Kosztolányi spiritizmussal és szellemidéző szeánszokkal kapcsolatos tapasztalataitól.[272]

„A vallás gyámoszlopai korhadoznak, [...] a szellemekben való hit azonban éppen az alsó és a felső osztályok hitetlenné válásával kapcsolatban mindég erősebben domborodik ki, és követeli a maga jogát ott a spiritizmus, itt a babona alakjában, és benső metafizikai szükségletet kielégítő tápja lesz mindazoknak, kiknek a

nyugodt, önálló bölcselkedés nem jutott osztályrészül. [...] Azok a parasztok, kik a kép könnyezését látták, lelkük mélyén egytől egyig vallástalanok és spiritiszták, mert nem elégszenek meg a hit józan malasztjával, s mohón kapnak a csodák bódító és olcsó pálinkájához, akárcsak mi a szellemidézések abszintjéhez" – összegezte az író meglátásait a máriapócsi kegyhelyen történt csodáról tudósító, fiatalkori tárcájában.[273] A *Bácsmegyei Napló*ban közölt, húszas évekbeli cikkeiből tudjuk, hogy olvasta a *Spiritica* című folyóiratot, valamint örömmel fogadta Domokos újgnosztikus könyvét is, megjegyezvén: „szép, megindító könyvedet hálásan köszönöm. A villamosbeli kijelentésemet félreértetted. Agnosticus vagyok, de nem fennhéjázó. Szeretem a latin világosságot, de barátjaimat még jobban szeretem."[274] Talán az sem véletlen, hogy későbbi levelei között fönnmaradt Henry Thomas Hamblin *Within You is the Power* (Benned van az erő) című ezoterikus alapművének gépiratos fordítása.[275]

AZ INDULÓ ÚJSÁGÍRÓ

„A SAJTÓ VESZÉLYES ÜZEM"

Budapest világvárossá fejlődésének idejére már kialakultak a modern sajtó műhelyei. 1905-ben a fővárosban 44, vidéken 106 napilap jelent meg. A politikai hetilapok száma 33, illetve 143 volt, a bulvárlapok pedig hamar elérték a százezres példányszámot. 1900-ban 884, tíz évvel később már 1201 hírlapírót tartottak nyilván, akiknek hatvan százaléka a fővárosban dolgozott.[276] A lapok a vasúti hálózat kiépülésével (a posta útján) előfizetéses rendszerben jutottak el olvasóikhoz. A jelentősebb kiadók már lapkihordó hálózatot is működtettek, s a vidéki előfizetők példányait saját automobilokon szállították a pályaudvarokra.[277] A szabad iparűzés törvénybe iktatása idővel lehetővé tette, hogy a dohányüzletekben is lehessen napi- és hetilapot kapni, az állomásokon pedig külön újságárusító helyeket létesítettek, sőt az 1800-as évek végétől megjelentek a pesti utca jellegzetes figurái, a rikkancsok is.[278]

A politikai és társadalmi feszültségek, illetve a demokratizálódás révén a sajtó csakhamar hatalmi tényezővé vált. Komoly üzleti vállalkozások jöttek létre – számottevő bevételt jelentő hirdetési felületekkel –, nagy példányszámú lapok szereztek erős politikai befolyást, az újonnan megjelenő bulvárkiadványok pedig Budapest politikai, társadalmi, kulturális eseményeiről számoltak be. A föllendülésnek köszönhetően Kosztolányi Dezső kenyérkereső foglalkozása társadalmilag egyre megbecsültebb lett,[279] s ezzel párhuzamosan a bérek is növekedtek a szektorban.[280] Az újságírók a közmegegyezés szerint már az 1800-as évek végétől értelmiséginek számítottak, amit a szakma professzionálisabbá válása követett: az idő múlásával több rátermettséget, kreativitást vártak el a szerkesztőktől és szerzőktől, s a lapok között e téren is komoly verseny alakult ki. Műveltségi szinttől, társadalmi csoporttól és politikai beállítottságtól függően jöttek létre az egyes olvasótáborok, míg az újságírók nem kötelezték el magukat egyetlen irányvonalhoz sem. Miután sokszor párhuzamosan több helyen dolgoztak, s alkalmazkodtak mindenkori munkáltatójukhoz, nem meggyőződésüket, hanem szaktudásukat adták el a munkaerőpiacon.[281] Kosztolányi pályafutása során szintén számos lapnak volt belső munkatársa, társszerkesztőként, rovatvezetőként, vezető (és/vagy tárcasorozatokat jegyző) cikkíróként egyaránt dolgozott.

Köztudott, hogy a lap élén a főszerkesztő állt, akinek nem annyira munkája, mint inkább neve adott tekintélyt a kiadványnak.[282] A döntéshozó pozícióban lévő felelős szerkesztő legtöbbször a kiadótulajdonos utasításait követte, de előfordult, hogy ugyanaz a személy töltötte be mindkét posztot. Ahol a felelős szerkesztő is csak a nevét adta a laphoz, a tényleges munkát a segédszerkesztők végezték. Több rovatvezető foglalkoztatása esetén az ő szerepük is megnőtt, de jogilag

továbbra sem terhelte őket felelősség a cikkek tartalmáért. A lap irányítása vagy demokratikusan történt – a rovatvezetők és a szerzők meghallgatásával –, vagy a felelős szerkesztő egymaga döntött. A kiadványok többsége az első oldalon vezércikket hozott, az alsó harmadban pedig általában verseket, tárcanovellákat, folytatásos regényeket. A második és harmadik oldalon a belföldi, illetve külföldi hírek következtek. A hírrovatok forrásaként elsősorban a bécsi és berlini lapok tudósításai szolgáltak, ám akadtak szerkesztőségek, ahol francia, angol és olasz újságokat szemléztek. A többi munkatárshoz hasonlóan a külföldi tudósítók is tudtak gyorsírni: előfordult ugyanis, hogy nem külföldről küldtek haza cikket, hanem itthonról hívtak föl kinti szerkesztőségeket, s a telefonon kapott információkat kellett rögzíteniük. Az aktuális belföldi eseményekről a lapok vagy a Magyar Távirati Irodán keresztül értesültek, vagy munkatársaikat küldték helyszíni riportokra.

A 20. század elején az újságírók zöme önkéntesként vagy alkalmi (külsős) munkatársként kezdte pályáját. Aki jól írt, gyorsan és sokat dolgozott, idővel följebb lépett, magasabb fizetéshez, illetve komolyabb pozícióhoz jutott. „Minél nagyobb valamely fiatal embernek az általános müveltsége, annál könnyebben lehet belőle ujságirót nevelni. Hasznavehetőségét nagyon fokozza, ha egy-két idegen nyelven jól ért és ha gyorsirni is tud. Elengedhetetlen azonban, hogy legyen benne ujságirói »érzék«" – tájékoztat a kortárs Szabó László.[283] A szerkesztők előszeretettel alkalmazták azokat a 18-20 éves fiatalokat, akik Kosztolányihoz hasonlóan vidékről kerültek a fővárosba, friss és újszerű írásaik jobban hatottak az olvasóközönségre. Az író és nemzedéktársai számára – amennyiben tehetségesek voltak, vállalták a kezdeti szűkölködést és a sok fáradsággal járó, kezdőknek kiosztott aprómunkát – viszonylag könnyen adódott megmérettetési lehetőség: csak oda kellett menniük a kávéházak megfelelő szerkesztőségi asztalaihoz, és bemutatni néhány kéziratot.[284] Miután nem a diploma, hanem a tehetség és a szorgalom számított, rengeteg jótollú és ambiciózus fiatalember mozgott a pályán a század első évtizedeiben.

„Az aranykor idején – ahogyan Bezeczky Gábor is jelzi – a lapok nagy része rendszeresen, többnyire naponta hozott szépirodalmi alkotásokat. Ez egyrészt sok írónak biztosított megélhetést és megjelenési lehetőséget, másrészt a napi- és hetilapokban közölt irodalmi művek olyan közönséget is elértek, amely egyébként aligha olvasott volna ennyi friss irodalmat."[285] Mindezzel párhuzamosan bekövetkezett az irodalom iparosodása is. Az írók és újságírók a publicisztikai műfajok mellett szépirodalmi szövegeikkel is kénytelenek voltak megfelelni a közönségigénynek. A folyamat azonban kétirányúnak mondható: nemcsak a szerzők váltak az egyes kiadványok által képviselt irányvonalak alárendeltjeivé, hanem rendszeres és markáns jelenlétükkel ők szintén formálták „azoknak a lapoknak a stílusát és hangütését, arculatát, amelyeknek belső vagy külső munkatársai" voltak.[286] Kosztolányinak élete folyamán közel 400 lapnál jelentek meg írásai,[287] melyek sokszor egymással ellentétes irányvonalat képviseltek, de csak igen kevés esetben fordult elő, hogy az író – különös tekintettel a névvel jegyzett cikkeire – komolyabban alkalmazkodott volna a szerkesztők elvárásaihoz.

A 20. század eleji Budapest helyzete többé-kevésbé párhuzamba állítható Baudelaire és kortársai Párizsával, ahol – Pierre Bourdieu elemzése szerint – a „sajtó egy oksági körbe volt bekapcsolva, amely a vagyontalan fiatalok nagyon

fontos népcsoportjának beözönléséhez kötődött, akik a főváros, de főleg a vidék közép- vagy alsóbb osztályából származtak, és azért jöttek Párizsba, hogy írói vagy művészi karriert fussanak be, ami eddig inkább a nemesség vagy a párizsi polgárság kiváltsága volt".[288] A századfordulón a magyar fővárosba ugyancsak tömegével érkeztek az állástalan, szépírói babérokra vágyó fiatalok. Kosztolányi esete is bizonyítja, hogy sokan az egyetemi hallgatók közül sem akartak tanárnak, illetve hivatalnoknak menni – vagy legalábbis időközben letettek ebbéli szándékukról –, hanem helyette a kockázatosabb (bohém) életformát választották.[289]

A professzionális újságíró Kosztolányi számtalan névvel jegyzett és névtelen vezércikket írt, többször vezetett saját rovatot (politikait és kulturálisat egyaránt), készített interjúkat kora közéleti személyiségeivel, írt belföldi és külföldi tudósításokat. Témái változatosságát mutatják a korszak divatos jelenségeiről közölt tárcái és kis színesei: cikkezett például a jazz bandről, orvosi fölfedezésekről, a legújabb technikai vívmányokról (Zeppelinről, telefonról, moziról, írógépről) vagy az épp aktuális időjárásról. Az élet legapróbb mozzanatairól is úgy írt, illetve oly módon élt az egyes műfajok adta lehetőségekkel, a terjedelmi keretekkel, hogy eközben a legmélyebb értője maradt nem egyszerűen a modern világ jelenségeinek, hanem rajtuk keresztül a létnek (életnek és halálnak), valamint nem utolsósorban a művészetnek. A folyamatos íráskényszer, a hétköznapok gyakorlata természetesen hatással volt írói működésére, de a publicisztikai műfajok ugyancsak mutatnak szépirodalmi (stiláris) jegyeket: „Lehet azzal érvelni, hogy a rendszeres cikkírói tevékenység nélkül Kosztolányi aligha emelkedhetett volna a legjelentősebb magyar prózaírók közé, de azt a föltevést is meg lehet kockáztatni, mely szerint a megélhetés kényszerítette arra, hogy rendszeresen dolgozzék napilapoknak, s a »cikkek robotja« [...] erejének elaprózódását is hozhatta magával" – fejti ki véleményét Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányiról szóló monográfiájában.[290]

Nem állíthatjuk, hogy Kosztolányi egyszerű sajtómunkás lett volna, hiszen személyisége csak gazdagodott az elvégzett feladatok által, de sokszor tehernek is érezte ezt az életvitelt, szakmájához való viszonyulása tehát ellentmondásos volt. Az újságírás mindennapjait azonban zsenijének szolgálatába állította, cikkei pedig aktualitásuktól függetlenül, az utókor számára is olvashatók és értelmezhetők. Akadtak persze kortársak, akik szerint választott hivatására mindössze megélhetési forrásként tekintett, míg mások – Réz Pált idézve – „úgy emlékeznek, hogy mindvégig kedvvel és lelkiismerettel végezte a redakciós munkát, s részt vett a szerkesztőségi életben is".[291] Kötelességtudata és munkafegyelme sosem hagyott alább, évtizedeken át tisztességgel és sokat dolgozott, illetve még a harmincas években is vallotta, amit *Az újságírásról* című 1906-os tárcájában a szakma tudományos igényű műveléséről írt: „nincs semmiben oly hatalmas életerő, mint egy jól megirt ujságcikkben. Az ujságiróban azonban soknak kell lenni a tudósból is. Értenie kell mindenhez. Az emberek veséjébe kell látnia. A helyzet felfogásához gyors ész, biztos itélő képesség szükséges, hisz ő irja meg a politika fordulatait s leplezi le a cselszövéseket és a pártok sunyi fordulatait: ő a jelen krónikása [...] Ő is tudós. [...] az ujság korántsem oly megvetendő szellemi táp, mint azt feltüntetni szeretnék."[292] Kosztolányi kezdettől fogva meglévő elhivatottságát mutatja *A perc művészete* című szöveg is, mely ismét azt igazolja, hogy az újságírásban művészet és

tudomány együttesére, állandó szellemi izgalomra, sőt (ön)kifejezési lehetőségre talált: „egy mindent áthidaló általánosság kötötte össze a tudományt a müvészettel s a müvészetet az ujságirással. [...] A vérbeli ujságiró hajlékony müvész-lelkü. Minden irásra hangolja. [...] Ő a jelen krónikása és történetirója. Tudós, ki nem nyugalmas dolgozó szobájában, holt könyvhalmazok között ir, hanem a hus- és csont-emésztő perc lázában s objektumai nem élettelen tárgyak, hanem a mozgó és forró emberek".[293]

Az író a francia forradalommal megindult modern hírlapírás alapelveinek megvalósulását fedezte föl a századforduló magyar sajtóéletében,[294] s e fölfogása követésével, illetve megvalósításával újságírói tevékenységét jóval az akkori sajtó átlagszínvonala fölé emelte.[295] Az egyéni elvárások és a hétköznapi gyakorlat közötti ellentmondást már pályakezdőként is érzékelte, amivel kapcsolatban 1906 áprilisában így írt Babitsnak: „Megjegyzem végtelenül unalmas és részletes leszek s csak annyi szellemességet várjon tőlem a mennyit egy újságirásban kifáradt ember adhat. (Az újságirás undok egy dolog, annak a művészete, hogy az ember hashajtó nélkül is hasmenést idézzen elő.)"[296] Az állandó készenlét (a szoros határidők, az események folyamatos nyomon követése), valamint a sajtót befolyásoló pénzhatalmi és politikai manipulációk felismerése nyomán kialakuló morális kiábrándulás mellett létbizonytalanság is jellemezte a sajtómunkások életét: bármikor fölmondhattak nekik, újbóli elhelyezkedésük pedig komoly nehézségekbe ütközött.[297] Mindezek ellenére az újságírás Kosztolányi számára szabadabb időbeosztást, valamint nagyobb olvasóközönséget vonzó, gyakori megjelenést biztosító felületet adott.

MUNKAVÁLLALÁS VIDÉKI ÉS FŐVÁROSI SZERKESZTŐSÉGEKBEN

Kosztolányi először szülőföldjén lett állandó sajtós munkatárs. Hírlapírói pályájának kezdete a *Bácskai Hírlap* egy rövidhírének megjelenéséhez köthető: a szerkesztők ebben a pár sorban tudatták olvasóikkal, hogy „a kiváló fiatal iró" belépett munkatársaik sorába.[298] Noha már korábban is napvilágot láttak szövegei nyomtatásban, ettől az időponttól (1904. október 16.) kezdve végzett folyamatos újságírói munkát. A számára elsőként rendszeres publikálási felületet biztosító társadalmi, közgazdasági, politikai és szépirodalmi napilap az 1900-as évek elején „Bács-Bodrog vármegyei függetlenségi és 48-as párt közlönye" alcímmel jelent meg, mely egyértelműen utalt politikai irányultságára. Felelős szerkesztője kezdetben Csillag Károly volt, később pedig Braun Henrik és Havas Emil váltották egymást a poszton. Kosztolányi a Bécsi Egyetem hallgatója volt, amikor első írásai megjelentek a lapban. Baudelaire *A macska* című költeményének műfordítása még nem önállóan, hanem Csáth Géza *Dekadencia* című cikkének részeként volt olvasható.[299] Több mint egy hónappal később azonban már saját verse (*A „Lenau-gasse"-n*) is helyet kapott, mely szerepelt aztán a *Négy fal közöttben* is.[300] A fiatal újságíró első tárcasorozata 1905 januárjától indult, s a *Heti levél* címet kapta. Ennek darabjait a *Bácskai Hírlap* név nélkül közölte, de a szerkesztőség egy idő után fölfedte szerző-

jük kilétét,[301] noha a szabadkaiak minden valószínűség szerint kezdettől fogva tisztában voltak azzal, hogy a gimnáziumi igazgató fia jegyzi a cikkeket. Kosztolányi emellett különböző álneveken (például „Clou.", „Lehotai", „Oggi") is publikált már szülővárosa lapjában.

Föltehetően bécsi tartózkodásával és a lap irányultságával függött össze, hogy szövegeiben nagyobb hangsúlyt kapott Ausztria és Magyarország kapcsolatának, valamint a magyar függetlenség ügyének kérdése. „A *Bácskai Hírlap* »heti levelei« azt tanúsítják, hogy a negyvennyolcas honvédtiszt unokája fiatal éveiben abban az ábrándban ringatta magát, hogy Magyarország az osztrák császárságtól elszakadván, a Kárpát-medence egészére kiterjedő független államként létezhet."[302] Mindezt alátámasztja Kosztolányi 1905. augusztus 20-i, Szent István ünnepére közölt vezércikke is: „Nemzeti történelmünk tanusága, alkotmányunk folytonossága mély szimbólumául tiszteltük és tiszteljük [Szent Istvánt], benne látjuk azon nemzetvédő magyar konzervativizmust, mely – mint a legujabb történelem mutatja – oly hatalmas bástyafallal vette körül döngetett várunkat."[303]

Több mint öt évet és közel 160 közleményt követően a fiatalember szakított a *Bácskai Hírlap* szerkesztőségével.[304] Távozása okát nem ismerjük, a lap ekkor még nem szűnt meg, és a munkatársi gárda összetételében sem voltak jelentős változások. Az újságíró egy évvel korábban már havi rendszerességgel jelentkezett cikkeivel Szabadka másik jelentős napilapjában, a *Bácsmegyei Napló*ban is.[305] Előfordulhat, hogy erre az időszakra már oly mértékben bedolgozta magát a fővárosi lapokhoz, hogy feladatai rovására ment volna a *Bácskai Hírlap* állandó munkatársi tisztével járó kötelezettségek vállalása. A fővárosi kiadványokban való közléssel párhuzamosan – noha alkalmanként, de – egyre többet szerepelt más vidéki orgánumokban is. Miután sok Szabadka környéki lap azonos tulajdonossal rendelkezett, Kosztolányinak lehetősége nyílt e kisebb fórumokon is közölni szövegeit. Így jelenhettek meg versei, novellái és tárcái a *Bajai Hírlap*, a *Bácsország*, az *Igazság*, a *Szabadka és Vidéke*, a *Zentai Függetlenség* és a *Zentai Közlöny* hasábjain, Juhász Gyulával való barátsága révén pedig a *Szeged és Vidéke* fogadta írásait.[306] „A Szeged és Vidékét a nyáron át Kosztolányi és én láttuk el verssel, prózával. [...] »Jó mulatság, férfi munka volt«" – jegyezte meg Juhász Oláh Gábornak írt levelében, 1905 nyarának végén.[307]

A vidéki lapoknál vállalt munkák ugródeszkát jelentettek Kosztolányi számára az első fővárosi állás elnyeréséhez. Az író Szabadkára és Szegedre szánt cikkei írásával párhuzamosan ugyanis budapesti szerkesztőségek ajtajain is kopogtatott, hogy korábban megjelent verseivel szerencsét próbáljon. Mindez azonban nem jelentette a vidéki fórumok mellőzését, hiszen élete végéig számos írása látott napvilágot szerte az országban, a trianoni békeszerződést követően pedig különösen fontossá vált számára, hogy az elcsatolt területekre is küldjön szövegeket. Első fővárosi munkáltatójához, a *Budapesti Napló*hoz 1906 nyarán sikerült fölvételt nyernie, ám mindössze 1907 őszéig dolgozhatott a lapnál, amíg Pályi Ede át nem vette a vezetést. Az új szerkesztő a *Magyar Szó*val egyesítette a kiadványt, így aztán nemcsak Kosztolányinak, de kollégáinak is meg kellett válnia a szerkesztőségtől. Nem zárható ki, hogy a fiatal újságírónak nézeteltérése támadt az újonnan belépőkkel, legalábbis erre enged következtetni az levél, melyben megköszöni Pályinak, hogy

Maupassant-fordításáról recenziót közöltek: „hálás melegséggel mondok köszönetet szerkesztő úr előkelő nobilitásáért, hogy a köztem és a »Budapesti Napló« közt felmerült apró félreértést elfelejtve, első helyen emlékezett meg könyvemről."[308]

A napilap fénykorában azonban még Vészi József volt a főszerkesztő, kinek tisztét 1905-ben Kabos Ede örökölte. Amikor Vészi a Miniszterelnökségi Sajtóosztály vezetője lett, a főszerkesztésről lemondott ugyan, de vezércikkei írását tovább folytatta. A felelős szerkesztői posztot Braun Izidor, az első magyar bulvárlap *(Esti Újság)* alapító szerkesztője töltötte be, a napilap további munkatársai pedig Ady Endre, Biró Lajos, Csáth Géza, Erős Gyula, Hegedűs-Bite Gyula, Lengyel Géza, Molnár Ferenc, Pfeiffer Ignác, Rózsa Miklós és Szini Gyula voltak, míg a külsős szerzők között a Társadalomtudományi Társaság balszárnyát képviselő Jászi Oszkár és Rácz Gyula nevét találjuk. A *Budapesti Napló* olvasóközönségét a radikalizmusra fogékony liberális értelmiség és a fővárosban élő felső középosztály adta, népszerűségét nem utolsósorban haladó felfogású fiatal munkatársainak köszönhette.

Kosztolányi *Egy sír* című versének megjelenését követően – melyet még gimnazistaként írt –, legközelebb 1905 májusában jelentkezett *Elegia* című Chénier-fordításával.[309] Egy szerkesztői üzenet arról is tájékoztat, hogy ekkorra már több írásával ostromolta a *Budapesti Naplót*.[310] A nyár folyamán még csak műfordításokat közöltek tőle, de novembertől verseket is: elsőként *A vészfék* című költeménye, majd a *Szent László jelenése*.[311] Unokatestvérével 1906 tavaszára lettek bejáratosak a szerkesztőségi hivatalba.[312] Babits Mihálynak május folyamán már arról számolt be, hogy a *Budapesti Napló* belmunkatársa lett,[313] egy hónappal később pedig azt is tudatta vele, hogy a versrovat élén egyenesen Ady helyére sikerült fölvételt nyernie.[314] Bár a költő néhány nappal korábban utazott el Budapestről (Párizsba indult), külföldi tartózkodása idején is dolgozott a lapnak, visszatértét követően pedig ugyanazokat a feladatokat látta el, mint előtte. Belső munkatársi státuszát azonban erre az időszakra fölfüggesztették, Kosztolányi tehát joggal írhatta barátjának, hogy Adyt helyettesíti.[315] Miután a versrovat szerkesztése hivatalosan Kabos Ede és Vészi József hatáskörébe tartozott, Kosztolányi és Ady mindössze szépirodalmi szövegeiket és tárcáikat közölték ott, valamint szerkesztői üzeneteket írtak. A fiatal újságíró emellett színikritikákat is jegyzett,[316] s munkájáért havi kétszáz korona fizetést kapott. Noha honoráriuma korábbi bevételeihez képest jelentős összegnek számított, életformáján nem sokat változtatott, külföldre ellenben – főként a nyári szabadságolási időszakban – innentől fogva gyakrabban utazott. Egészen házasságkötéséig megőrizte bohém szokásait, s csak 1912-től költözött olyan albérletbe, ahol már nem cimboráival, hanem egyedül (illetve később Harmos Ilonával) lakott.[317]

„Vészi Józsefet [...] Húsz és egynéhány éves koromban ismertem meg, abban az időben, hogy a lélek a benyomásokra különösen fogékony. Ő volt az első európai tehetség, akit láttam. Egy napon meghívtak a lapja munkatársául. Ez a ragyogó aggastyán, aki akkor is éppoly fiatal volt, mint ma, viharosan sétált egy szobában és pattogó ütemben diktálta vezércikkét. Munkáját abbahagyva két mondat között reám tekintett szemüvege nagyítólencséje mögül, szemének azzal a kék szikrázásával, melyet azóta sem tudtam elfelejteni. Mindössze annyit hallhatott felőlem, hogy vidéki ujságokban megjelent pár versem. Amerikai gyorsasággal állapodott

meg velem. Íróasztalt kaptam, havi fizetést, elsőosztályú szabadjegyet, mellyel Fiumétól Brassóig csavaroghattam. Ezenkívül nem megvetendő hatalmat a színházi-irodalmi rovatban" – emlékezett vissza később első fővárosi munkavállalására Kosztolányi.[318] A *Budapesti Napló*-beli első szereplés dátuma és az új állás bejelentésének időpontja között azonban nem csekély idő telt el, az író állításával ellentétben tehát több mint egyévi külsős munkát követően került csak státuszba.

Kosztolányi még 1906 februárjában is „vidéki ismeretlenségéről" panaszkodott Juhásznak, mikor annak szonettjeiben saját művei plagizálását fedezte föl.[319] Babitsnak pedig nemcsak szegedi barátjukban való csalódását írta meg, hanem a *Budapesti Napló* szerkesztőségét és annak „házi poétáját", Adyt is már keményen bírálta: „A modern irodalom trónusába egy kiállhatatlan és üres poseurt ültettek: Ady Endrét s nem mások, kedves barátom, mint azon szintén modern szellemű fiatal emberek, kik arra aspirálnak, hogy rosz, modoros és affektáltan zűrzavaros verseiket a B. N. tárcarovatában közöljék."[320] Pár hónap elteltével arról is beszámolt, mennyit kellett házalnia írásaival, mielőtt szóba álltak volna vele.[321] Csak amikor a *Bácskai Hírlap* közölte Biró *Harminc novella* című kötetéről szóló lelkes kritikáját, figyelt föl cikkeire a *Budapesti Napló*.[322] A szabadkai szerkesztőség – ahogyan arról Lengyel Géza beszámol – „épp úgy elküldte »cserepéldányát« a budapesti napilapoknak, mint a többi vidéki újág. Természetes, hogy a lap szerkesztőjéről szóló cikket [...] elolvasták, tudomásul vették, hogy ez az a vidéki fiatalember, aki talán már előbb küldözött olykor kis cikkeket és verseket".[323]

Bár a státuszhoz jutott Kosztolányi számára nem okozott különösebb gondot a *Budapesti Napló* forradalmiságával való azonosulás, ő inkább a Függetlenségi Párt szellemiségéhez állt közel.[324] A Szabadkáról érkező és a 48-as hagyomány feltétlen tiszteletén nevelkedett fiatalember eleinte még távolságot tartott a nagyvárosi sajtóélet sűrűjében edződött munkatársakkal,[325] idővel azonban sikeresen fölvette tempójukat. Elsősorban Kabos Edével került baráti viszonyba, akiben a „modernség valóságos rajongóját" látta.[326] A nagykárolyi születésű szerkesztő majdnem húsz évvel volt idősebb nála, s főként Adyt pártfogolta. Korábban Mikszáth lapjának *(Országos Hírlap)*, majd az *Egyetértés*nek és a *Pesti Napló*nak dolgozott, a *Budapesti Napló*nál töltött éveket követően pedig *Az Érdekes Újság*ot és a *Magyar Szalon*t szerkesztette. Kosztolányit később is támogatta, így aztán az író többször szerepelt Kabos lapjaiban.[327] De Kosztolányi sem maradt adósa egykori szerkesztőjének: 1911-ben az *Auróra* hasábjain közölt méltatást *Damajanti* című kötetéről, pár évre rá pedig a Bálint Aladárral közösen szerkesztett *Éjfél* című gyűjteményben hozta egyik írását.[328]

Noha Kosztolányi Dezsőné úgy emlékezik, férje a *Budapesti Napló*nál Hegedűs-Bite Gyulával és Kun Bélával került egy szerkesztőségi szobába,[329] az író 1927-ben másként nyilatkozott: „Távol egy kis szobában a szociológusok ültek s ezek közt láttam az egyik leghangosabb cikkírót, Kun Bélát."[330] Hegedűs-Bitével még az egyetemről ismerték egymást, ezért a lapnál is összetartottak, társaságukhoz pedig gyakran Csáth Géza is csatlakozott. Kunnal azonban nem alakult ki szorosabb kapcsolat, ami Kosztolányit a tanácsköztársaság idején kifejezetten hátrányosan érintette.

Bár a fiatalon pozícióhoz jutott újságírót csábította a hírnév és a nagyvárosi sajtóélet pezsgése, átlátott annak csillogásán. „Kedves barátom, elsiratom a régi

jó időket, [...] Testemet, lelkemet megvették. A szerkesztőségekben le vagyok kötve. Minden tollvonásomat megfizetik. [...] Ma a mozgékonyság és tett korát élem. Az érvényesülés, az elismerés, az ismerttélevés és a dicsőség korát. [...] Benéztem az irodalmi boszorkánykonyhába. Kezeltem hires emberekkel. Elfogadtam pénzöket és vállveregetésöket. [...] Lényegében utálom s tisztán csak azért merek mélyebben belébocsátkozni, mert elég erőt érzek magamban, hogy csábitásainak őserőmmel ellenálljak" – vallotta Babits Mihálynak.[331] „Az összes lapokat végigjártam s letaroltam, ami letarolható volt. [...] Furcsa az élet. És szomorú a lelkem" – írta egy hónappal később Csáthnak is.[332]

De a belső vívódások ellenére megtermékenyítőnek bizonyult Kosztolányi számára a *Budapesti Napló*nál töltött időszak: megtanulta az újságírás fortélyait, amire külsős munkatársként és alkalmi cikkíróként nem adódott volna lehetősége. „Költők, regényírók és novellisták dolgoztak [... a szerkesztőségben]. Egyik asztalnál Csáth Géza Wagnert és Puccinit fütyürészte, a másiknál tudósok vitatkoztak Herbert Spencerről és Nietzschéről. Fölöttünk nagyapai szigorral és lágysággal trónolt a szerkesztő. [...] Micsoda példa volt őt látni közvetlen közelből, ezt a művészt, aki két nyelven egyforma símasággal ír, ezt a csodálatos nevelőt, aki szó nélkül, tettei által érteti meg munkatársaival, hogy a legbecsesebb kincs az egyéniség, melynek jogán mindent kimondhatnak és hogy a szakembernél több az ember" – emlékezett vissza több mint két évtized távlatából.[333]

A MODERN IRODALOM FÓRUMAI

A *Nyugat* indulása előtt *A Hét* című folyóirat közölte legszívesebben a modern irodalom képviselőinek írásait. „A század fordulója táján minden fiatal, vidéki költő álma A HÉT volt. Költő csak akkor lett a költő, ha kéziratát ott átengedték. Az első vers A HÉTben... [...] mit jelentett ez? Trubadur-avatást a lovagkorban. Tíz esztendővel később, az Osvát Ernő NYUGATjába bejutni sem ment éppen könnyen. De Kiss József irgalmatlan, gúnyos-szigorú kritikáját kiállni – mégiscsak ez volt az igazi, legnehezebb próba" – idézi föl emlékeit Kárpáti Aurél.[334] Nem véletlen, hogy a Négyesy-szemináriumokon föltűnt tehetségek is *A Hét*ben szerették volna írásaikat megjelentetni.[335]

A kiadvány célközönsége a polgárosuló középréteg volt, így a társadalmi, irodalmi és művészeti témák mellett az utazástól a lakberendezésig, a konyhaművészettől az erkölcsi kérdésekig sok mindenben állást foglaltak.[336] A lap fő támogatója a művészetpártoló tevékenységéről és franciás műveltségéről híres regényíró, Justh Zsigmond volt, alapító főszerkesztője pedig Kiss József költő. A 19. század végén olyan neves szerzők szerepeltek *A Hét*ben, mint Ambrus Zoltán, Bródy Sándor, Czóbel Minka, Gozsdu Elek, Gárdonyi, Mikszáth vagy Tömörkény István. Nem sokkal később az új generáció képviselői is megjelentek, köztük Kosztolányi Dezső mellett Ady, Babits, Balázs Béla, Csáth, Cholnoky Viktor, Juhász, Móricz és Szép Ernő.

Kosztolányinak 1906 és 1917 között láttak napvilágot cikkei a hetilapban,[337] ahol 1910 októberéig belső munkatársként is dolgozott.[338] Ezen időszak alatt szoro-

sabb kapcsolatba került Kiss Józseffel, aki „keleti szőnyegekkel bélelt dolgozó-szobájában úgy trónolt a fin de siècle nagyvárosivá nőtt magyar irodalma fölött, mint valami furcsa, titokzatos hatalommal rendelkező, apró japán isten."[339] A szegény mezőcsáti zsidó kiskereskedő családból származó költőt szülei eredetileg rabbinak szánták, ám ő csakhamar irodalommal kezdett foglalkozni. Folyóiratát akkor alapította, amikor Budapesten, egy magyar–francia biztosítótársaságnál megszűnt az állása. A lap működésének évtizedei során hagyománnyá vált, hogy a szerkesztőségi üléseket a Centrál kávéházban, „Kiss József kerekasztalánál" tartották. Ezek az értekezletek egyben szemináriumok is voltak, ahol a főszerkesztő nyelvről, stílusról, verselésről és az írásmesterség fortélyairól egyaránt beszélt fiatal munkatársainak.[340]

Kosztolányi később több szövegében is fölidézte A *Hét*nél töltött időszakot. 1913 márciusában a hetvenéves mestert köszöntötte, majd novemberben újra megemlékezett korábbi főszerkesztője pályafutásáról.[341] 1915-ben méltatást közölt Kiss háborús verseiről,[342] 1922-es halálakor pedig az irodalom híveként jellemezte őt, aki „nem törődött soha politikával, nem is érdekelte, erkölcse a művészet volt s az élettel szemben csak irodalmi becsvágya maradt meg és ha küzdött a megélhetésért, csak verseire gondolt, azokra, melyeket még meg kell írnia. [...] Egy rongyos ifjút, ki jó verseket írt, többre becsült, rokonabbnak érzett, mint akármelyik közéleti nagyságot."[343]

Az író egyetemista korától fogva ismerte A *Hét* főszerkesztőjének munkásságát. A Négyesy-szemináriumokon fölszólalt Kiss költészetének nemzeti szempontú bírálata ellen, 1933-as visszaemlékezése alapján pedig „húszéves se volt", amikor bemutatták a mesternek: „Egy reggel fogadott a magánlakásán. Elolvasta mindig zsebemben lévő összes műveimet, melyek csak néhány költeményből álltak s alig rugtak többre egy-két oldalnál, aztán munkatársául szerződtetett."[344] A teljes képhez hozzátartozik, hogy Kiss József egyszerre több fiatalembert fogadott, akiket gyakran előszobáztatott is: „Aki elhagyta dolgozószobáját, arra a többiek ugy tekintettek, mint hajdan a miniszterelnökre, aki a királytól távozott. Igyekeztek elfogni őt, megszoritani a kezét, melyet imént még a kegyosztó kéz szoritott meg, kikérdezni, hogy milyen kedvében van az, akitől a sorsunk függ, mit mondott, lehet-e vele beszélni s főkép lehet-e tőle ujabb előleget kérni."[345] Akinek sikerült a tűzhöz közel kerülnie, azt a főszerkesztő arra is megtanította, miként rövidítse és egyszerűsítse szövegeit, mert az írás mesterségében „a kevés gyakran több" filozófiáját vallotta.[346]

Kosztolányinak a főszerkesztőhöz, illetve A *Hét* fórumához való viszonya kezdettől fogva ellentmondásos lehetett. 1905 őszén még élcelődött azokon az egyetemistákon, akiknek sznobizmusát Kiss József folyóirata elégítette ki: „A fejük csupa nomenklatura, kathalogus: ők az esztetikusok; a lelkük tele van golgotha álmokkal, »Hét«-frázisokkal: ők a költők."[347] Már a lap munkatársa volt, amikor – egészen más okból – keményen bírálta a főszerkesztő személyét is („a földkerekség és a világegyetem legarcátlanabb embere. [...] De a kenyér az úr s én szegény szolga vagyok. Az öreg, a vén uzsorás, a piszkos és lelketlen panamista igy is majd mindennap patáliát csinál."),[348] Babitsnak 1909 februárjában pedig egyenesen Kiss szenilitásáról beszélt: „Az öreg beteg, ítéletgyönge öreg ember, s az én kezem-

ből kell vennie, és az én szájamból kell hallania, hogy mit kap, s ő – előre tudom – hogy el lesz tőlük ragadtatva."[349]

A főszerkesztő kezdettől fogva méltányolta beosztottja tehetségét, amit az is igazol, hogy megbízott értékítéletében és közölte az általa ajánlott írásokat.[350] Bár Kosztolányi későbbi dedikációi és levelei udvariasak, sőt olykor személyes hangvételűek, mindez nem árul el bővebbet arról, hogy az írónak végül miként alakult a kapcsolata Kiss Józseffel. „Ezzel a levéllel mentegetőzöm, hogy a szanatóriumba is becsempészem a könyvemet. Én minden-minden szeretetemmel küldöm. Kérem, vegye szívesen ezeket a verseket, amelyeket – öt év alatt – az ön oldalán írtam s ne tekintse frázisnak a dedikációmat, hogy meghatott, fiúi szeretettel teszem kezébe önnek, aki a nemes és finom magyar vers egyetlen művésze" – írta például 1912-es *Mágia* című kötetének megjelenésekor.[351] 1919 őszén (nem sokkal Kiss halála előtt) azonban egy időre egyértelműen megromlott a viszonyuk, mert Kosztolányi egyrészt a radikális jobboldali *Új Nemzedék* munkatársa lett, másrészt szerepet vállalt a Magyar Írók Szövetségében, s utóbbi társaságnak nem titkolt célja volt a zsidó származású írók kizárása a magyar irodalomból.[352]

Kosztolányi *A Hét* szerkesztőségében Ambrus Zoltánnal dolgozott közös szobában.[353] Irodalmi és filozófiai tárgyú szövegei mellett színikritikákat és könyvbírálatokat, valamint vers- és prózafordításokat egyaránt hozott tőle a lap. A fiatal újságíró nemcsak névvel és közismertté vált álnevein („Lehotai", „Punin") szerepelt, hanem számos aláírás nélküli cikk vagy szerkesztőségi anyag elkészítésében is részt vett, így például többedmagával írta az *Innen-onnan* rovat glosszáit. Egy-egy lapszám 6-10 rövidebb szöveget tartalmazott, s bár ezek tárgykörét a szerkesztőségi értekezletek alkalmával vitatták meg, az alaptémák elsősorban Kiss Józseftől származtak. „Dobogó szívvel mentem föl Kiss Józsefhez szerdán, négy órakor a Rökk Szilárd-utcába. [...] Milyen áhitattal hallgattuk Kosztolányival az urakat, akik politikai fordulatokat, színházi, képzőművészeti eseményeket tárgyaltak és tippeltek a Hét-ben megirandó dolgokat, nékik is maga Kiss József adta a témát" – emlékezett vissza Szép Ernő a legendássá vált szerdai összejövetelekre.[354] Kosztolányi ezenkívül közreműködhetett a másik közösen jegyzett rovat, az 1908. október 25-én indult, erősen polemikus hangnemű *Toll és tőr* glosszáinak írásában is.[355]

*A Hét*ben való szereplést követően, illetve azzal párhuzamosan megjelentek versei, novellái, műfordításai, a húszas évekre pedig már regényei a *Nyugat*ban is. Noha az irodalmi modernizmus térhódításában a folyóirat – ahol az író idővel főmunkatárssá vált – úttörő szerepet vitt, Boka Lászlóval egyetértésben nem állíthatjuk, hogy „a magyar irodalom modernségképe gyakorlatilag azonos lenne" a *Nyugat*éval: „az irodalmi és művészeti modernség első komoly térnyerése [...] 1908 őszére – 1909 tavaszára" ugyanis több fórum és kiadvány együttes működésének eredményeképpen vált valóra.[356]

Az 1908. január elsején induló *Nyugat* egyik előfutárának számító *Magyar Géniusz*t Osvát Ernő és Gellért Oszkár szerkesztette.[357] A későbbi nagy generáció ekkor még az iskolapadban ült, csak Ady szerepelt az 1902-es évfolyam októberi számában. Másik előzménynek a *Figyelő* tekinthető (1905), melyet szintén Osvát alapított, s összesen tíz száma készült el. Ady és Gellért a Gundel Antal támogatásával megjelenő *Szerda* című lapban is publikált, melynek irodalmi rovatát

Ambrus Zoltán vezette, a színházit pedig Ignotus. A vállalkozás hamar csődbe jutott, így az állás nélkül maradt Ignotus összeállt Osváttal és Fenyő Miksával, hogy elindítsák a *Figyelő* folytatását. A *Nyugat* főszerkesztője végül Ignotus lett, Fenyő és Osvát pedig maradt szerkesztő.[358] Miután Fenyő a GYOSZ-nál (Gyáriparosok Országos Szövetsége) dolgozott, sikeresen meggyőzte ottani barátait, járuljanak hozzá az anyagi háttér megteremtéséhez. Gonda Henrik – országgyűlési gyorsíró és a *Magyar Tudósító* szerkesztője – egy ideig ugyancsak pénzelte a *Nyugat*ot, 1909 nyarán azonban visszavásárolták tőle a tulajdonjogot. Ekkor sikerült mecénásnak megnyerni Hatvany Lajost, aki elsősorban Adyt kívánta támogatni.[359]

A 600 és 1000 közötti előfizetői létszámmal rendelkező *Nyugat* „történetének egyetlen szakaszában sem képviselt egységesnek nevezett irányzatot, és szerzői semmilyen szempontból sem hozhatók összefüggésbe valamely egyértelműen meghatározható szemlélettel".[360] Míg Osvát esztétikai értékeket előtérbe állító, tisztán szépirodalmi folyóiratban gondolkodott, Hatvany a radikális kritikai fórum koncepciójához ragaszkodott, sőt 1916-ban az ő kezdeményezésére tette le a *Nyugat* a politikával foglalkozó lapok számára előírt óvadékot, s rövid időre „a Károlyi Mihály vezette radikális polgári forradalom szellemi előkészítője és propagandistája lett".[361]

Az induló költők és írók számára azonban a kulcsfigura egyértelműen Osvát volt, amint arról például Gellért Oszkár is vall: „minden munkatárs tudta, hogy bár a folyóiratot politikailag Ignotus irányítja, szépirodalmi és kritikai részét Osvát szerkeszti, [...] az újonnan jöttekkel át-átjavítja azok kéziratait, témákat ad s egyre új és új tehetségeket fedez fel, tehát nem csupán lektor és szerkesztő, de az irodalom szervezője is".[362] Kosztolányi később, az 1923-as (jubileumi) vígszínházi irodalmi délutánon a következő szavakkal idézte föl a szerkesztőként és kritikusként egyaránt szigorú Osváttal kapcsolatos első benyomásait: „A kávéházban sokszáz ember közt ült fekete márványasztalánál, fekete haja volt, fekete szeme, feketekávé állt előtte s szokása szerint fekete süteményt is hozott magával, melynek ízét a fekete mák adja meg, a fekete fűszer, melyet csak finom ínyek kedvelnek."[363]

A szerkesztőség kezdetben ugyancsak Osvát lakásán (Sajó utca 5/a, majd Aréna út 66.) ülésezett, később pedig különböző kávéházakban dolgoztak. A *Nyugat* szerkesztőjének törzshelye a Bristolban, illetve a New Yorkban volt, ahol rendszeresen fiatal költő- és írójelöltek várták őt a karzaton. „Mi baj, no, ebadtát? mi fáj? mi sérti? mi kéne? mivel foglalkozik mostanában? Mit ír? Mit szeretne írni? Mit dugdos ott a noteszben – idevele, hadd látom. / – Ez... ez semmi, szerkesztő úr... ezt nem szántam írásnak... ez csak olyan feljegyzés... inkább magamnak... ezt igazán csak magamnak... / De Osvát határozottan, parancsoló indulattal nyujtja ki a kezét: idevele. Végre zavartan vállatvonsz és odaadod az írást, amiről valami félszeg, furcsa makacsságból azt hitted, hogy nem való nyilvánosság elé" – emlékezett Karinthy Frigyes.[364] Osvát ugyanis szeretett leendő szerzőivel személyesen találkozni, mert a műveken túl az emberre, az alkotó karakterére is kíváncsi volt.

Az induló Kosztolányi akkor találkozott először a *Nyugat* szerkesztőjével, amikor az még a *Figyelő* hasábjain közölte a *Fasti* szonettjeit.[365] „Budapesten mindössze pár hónapja lehettem, tizenkilencéves voltam s egy ódon, ferencvárosi bérházban laktam, hol csak a házmester ismert. Vidéki ujságokba irogattam verseket, ritkán.

Egy reggel a postás levelet hozott, melyben O. E. megkért, keressem fel őt délután ötkor, a Bristol-kávéházban. Vajjon honnan tudta meg lakáscímem, a ház, emelet és ajtó pontos számát? Sohase láttam őt addig" – idézte föl emlékeit az Osvát 25 éves írói jubileumát ünneplő esten.[366] Meglehet, hogy nem Osvát jelentkezett nála elsőként, hanem Kosztolányi küldte el verseit a szerkesztőnek, Csáth Géza legalábbis erre tett javaslatot unokatestvérének 1905 márciusában: „Nem tudom ismered-e a Figyelö cimü folyoiratot, a legmagasabb nivón áll az irodalma [a] folyóiratok között egészen a magyar géniusz szellemében szerkesztve. Szerk: Osvát Ernő, Sajó ucca 5/a. Jó lenne ha ennél próbálkoznál. Addig is, hogy ne undd magad küldök neked egy számot belőle."[367] Nem állíthatjuk azt sem, hogy Osvát számára rangon aluli lett volna a tehetségek fölkeresése, de kétségtelenül szüksége volt a kéziratok előzetes ismeretére ahhoz, hogy tárgyaljon velük. Kosztolányin kívül *A Holnap* antológiából megismert Babitsnak ugyancsak levelet írt, Móriczcnak Elek Artúr útján üzent, Bálint Aladárt és Gellért Oszkárt pedig személyesen kereste föl.[368]

KONZERVATÍV LAPOK

Kosztolányi Dezső már indulása időszakában dolgozott konzervatív lapoknál is. Az olykor ellentétes irányvonalú fórumokon közölt szövegei nem álltak egymással éles ellentmondásban: a katolikus *Élet*ben olvasható cikkeiben nem állított mást, mint a szabadkőműves *Világ* hasábjain megjelent írásaiban.[369] A konzervatív fórumok közül a fiatal újságíró először az *Élet*nél jutott belső munkatársi státuszhoz, amit nagyban befolyásolt, hogy a katolikus hetilap előzményének tekinthető *Magyar Szemlé*ben már közölt szövegeket. Bár az 1890-es években indult kiadvány volt az első katolikus szépirodalmi fórum, szerkesztői erősen rokonszenveztek a modernista törekvésekkel, megkísérelvén „a hit összeegyeztetését a tudomány és a művészet új eredményei iránti érdeklődéssel".[370]

A felelős szerkesztő, illetve kiadótulajdonos kezdetben Rudnyánszky Gyula volt, majd Kaposy József, a Szent István Társulat igazgatója vette át tőle a szerkesztői feladatokat. Noha a tulajdonosok (Kaczvinszky Lajos, később Szemere György és Gerely József) katolikus irodalomszervezőként próbáltak föllépni, inkább csak nevüket adták a vállalkozáshoz, a *Magyar Szemle* szerkesztését pedig mások mellett a Thália Társaság egyik alapítójára, Hevesi Sándorra bízták. Utóbbi kiadvány nem csak Kosztolányi, de Babits pályakezdésében is fontos állomást jelentett nem utolsósorban azért, mert Kaposy segített neki Dante *Isteni színjáték*ának fordításakor.[371] Kosztolányi egészen a lap megszűntéig (1906. október 25.) volt munkatárs, s akárcsak *A Hét*nél, a *Magyar Szemlé*nél is igyekezett barátait lehetőségekhez juttatni.[372]

A fiatal újságírónak az *Élet* című hetilapnál 1909 januárja és 1914 áprilisa között jelentek meg írásai: *Karácsonyfa-erdő* című tárcája mindjárt az első évfolyam legelső számában látott napvilágot.[373] Bizonyára ő is tagja volt a *Magyar Szemle* újraindításában gondolkodó csoportnak, mely aztán egy merőben új lap alapításáról döntött, a kezdeményezéshez pedig további szereplők csatlakoztak. Az új szép-

irodalmi és kritikai hetilapot végül Glattfelder Gyula, később a korszak katolikus kultúréletének és pedagógiai közéletének egyik vezéralakja, Andor József, 1910 őszétől pedig Izsóf Alajos szerkesztette (utóbb Pethő Sándorral közösen). 1914-től ismét Andor vette át a szerkesztést, a főmunkatársak között pedig Prohászka Ottokár és Szemere György is szerepelt.

Az *Élet* programja annyiban tért el a *Magyar Szemle* célkitűzéseitől, hogy szerepet kapott benne a „nemzetietlen és dekadens kiadványok" ellensúlyozása, valamint „az ifjúság egészséges keresztény és hazafias nevelésének előmozdítása".[374] A hetilap szerzőgárdájához Kosztolányin kívül eleinte Babits, Balázs Béla, Csáth, Dutka Ákos, Endrődi Sándor, Erdős Renée, Fülep Lajos, Gyökössy Endre, Halasi Andor, Hevesi Sándor, Jász Dezső, Juhász, Kárpáti Aurél, Krúdy, Lányi Sarolta, Lányi Viktor, Móricz és Sztrókay Kálmán is csatlakozott.[375]

A szigorú programpontok ellenére az *Élet* kezdetben nem volt oly mértékben konzervatív, amennyire hirdette. Kosztolányi azonban sokszor nem értett egyet szerkesztőivel, minőségérzéke idővel egyre elégedetlenebbé tette. „A többi ember szemét. A szerkesztő Antal vagy Andor József. Mindegy" – jegyezte meg Fülep Lajosnak 1908-ban,[376] míg pár hónap múltán Bodor Aladárnak már a következőket írta: „A lap rossz, nívótlan, s előre kijelentem, ilyen is marad, mert a kiadó kívánja így. De intelligens dolgokat azért nem utasít vissza. És európai módon fizet."[377] Az író ellenszenvét nagyban táplálta, hogy Andor divatjelenségként értelmezte a modernitást, amikor pedig visszautasította Babits egyik versének közlését, Kosztolányit még inkább maga ellen fordította: „Versedet átadtam Andor Józsefnek, a szerkesztőnek, de az eredeti nem tetszett neki, és nem fogadta el. Teljesen nemintelligens ember. A lapot pedig igazán úgy szerkeszti, mintha szemetes villával hányná össze."[378] Bár főként esztétikai és irodalomkritikai kérdésekben nem értett egyet a konzervatív szerkesztőkkel, az *Élet*től való távozását elsősorban Andorral való nézeteltérése okozta.[379]

Kosztolányi nemcsak a konzervatív fórumokkal volt elégedetlen, hanem ekkoriban a *Nyugat*ot is keményen bírálta. A folyóirat – legalábbis ezekben a kezdeti években – a modernitásnak nem azt az irányzatát képviselte, mely az ő elgondolásainak megfelelt volna. Fülep Lajosnak írt levelében még az *Élet*tel való szakítás előtt kifejtette, miért próbált csatlakozni a keresztény-konzervatív vonalhoz: „olyan mindegy, hogy hol jelenik meg az írása Magyarországon. Ki talál itt stílszerű, milieut? A Nyugat egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal. A szifilisztől berekedt torokkal. Hitem szerint ők sohasem csinálják meg az irodalmi forradalmat, mert erre nemcsak az erejük hiányzik, de a hitük is, az állítani tudás bátorsága. Az új lap keresztény jellege pedig semmiképp sem akadályoz bennünket abban, hogy a magunk hite szerint írjunk, hisz a francia és olasz szimbolizmus is – amint Ön igen jól tudja – kereszténykatolikus, sőt jezsuita alapon indult meg."[380]

Kosztolányi 1907 decemberétől egészen haláláig küldött cikkeket *A Hét* versenytársaként föllépő *Új Idők*nek is.[381] A konzervatív szépirodalmi hetilap köztudottan Herczeg Ferenc szellemi irányítása alatt állt, s a rokon műfajú kiadványok közül a legtöbb előfizetővel rendelkezett.[382] Az *Új Idők*ben a szépirodalmi szöve-

geken túl helyet kaptak portrék, képzőművészeti tárgyú írások és színikritikák is, s kezdetben Mikszáth, Jókai, Ambrus, Gárdonyi, Heltai és Krúdy közöltek hasábjain, később pedig Bónyi Adorján, Harsányi Zsolt, Kosáryné Réz Lola és Zsigray Julianna. Kosztolányi Herczeg hetilapjában megjelent szövegeinek jelentős része másodközlés volt, köztük a *A szegény kisgyermek panaszai*nak költeményeivel, az Esti Kornél-novellákkal, műfordításokkal, portrékkal, kis színesekkel, valamint könyv- és színikritikákkal.[383]

A családi legenda szerint a főszerkesztő nagyanyja figyelt föl Kosztolányi nagyapjára, akit aztán gyógyszerészsegédként alkalmazott. A fiatalember *A hét svábról* szóló méltatásában talán ezért emelte ki, hogy Herczeg Ferenc Versecen született.[384] Kamaszkori naplójában keményen megbírálta idősebb írótársa egyik színdarabját,[385] a tízes évektől pedig időnként nyomtatásban is tudósított műveinek bemutatóiról a *Világ*, *A Hét* és az *Új Nemzedék* oldalain.[386] Herczeg többször pártfogásába vette Kosztolányit, így például ő segített neki állami támogatáshoz jutni, amikor a fiatalember első párizsi útjára indult.[387]

Kosztolányi a számára belső munkatársi státuszt biztosító, illetve (külsős cikkíróként) állandó megjelenési felületet adó fórumok mellett számos más, különböző jellegű kiadványnak dolgozott; köztük a Karinthy szerkesztette *Izé*nek, a *Képes Folyóirat*nak, a *Politikai Hetiszemlé*nek, a *Színjáték*nak vagy épp a *Vasárnapi Újság*nak. A Heltai Jenő szerkesztésében megjelent *Fidibusz* például politikamentességre törekvő félpornográf hetilap volt, melyben ugyancsak közölt írásokat. A kiadvány profiljából következően azonban az itt megjelent műveknek (*A bűn asszonya*, Maupassant-fordítások) csakis a szerelem, illetve az erotika lehetett a tárgya.[388]

„PÜNKÖSDRE VERSKÖTETET ADOK KI"

NÉGY FAL KÖZÖTT

Kosztolányi első verseskötete 1907 pünkösdjén látott napvilágot a Pallas Könyvkiadó gondozásában.[389] A *Négy fal között* megjelentetése komoly nehézségekbe ütközött: a kiadó az utolsó pillanatig húzódozott, a kéziratot Kosztolányinak kellett nyomdába vinnie és előfizetőket is ő szerzett.[390] Fölkért illusztrátorának, Kürthy Györgynek[391] minderről így panaszkodott: „ezer gond, ezer pech akadályozott meg abban, hogy a szavamat betartsam. Többek közt a verskötet kiadását sem vállalták el. Kell-e ennél nagyobb csapás most szegény fejemre?"[392]

Míg Angliában és Németországban régóta nagy hangsúlyt fektettek a könyvek esztétikai kiállítására, idehaza csak a *Nyugat* és Tevan Andor cége sürgetett tipográfiai reformokat. Kosztolányi már első kötete előkészületeinél is sokat adott a küllemre, és az esztétikai szempontokat később sem hanyagolta. Igényessége is közrejátszhatott abban, hogy a békéscsabai vállalkozással – ahova az 1917-es második kiadást vitte – gyümölcsöző kapcsolata alakult ki. Azzal is tisztában volt, hogy egy könyv megjelenésekor fontos a hírverés, ezért mindig komolyan vette munkái menedzselését, nem bízta magát sem a véletlenre, sem a kiadók önkényére. Sokszor barátait is előfizetők gyűjtésére kérte,[393] de a *Négy fal között* reklámozásában nagyban segített a *Budapesti Napló*ban megjelent hirdetés is.[394] Amikor pedig a kiadvány végre kijött a nyomdából, tiszteletpéldányokat küldött a hozzá közelállóknak és az irodalmi szakma köztiszteletben álló jeleseinek.

A *Négy fal között* verseit ismerhette már az olvasóközönség, mert Kosztolányi korábban – különböző szövegváltozatokkal ugyan, de – közölte azokat folyóiratokban és napilapokban. „Nálunk könyvekkel nem lehet operálni, ha a címlapon ismeretlen név áll, akkor szegény könyv elevenen el van temetve. Guerilla-harcokkal kell kivívni a nevet, újságokban, folyóiratokban egyes versekkel" – avatta be az érvényesülés titkaiba később Bartalis Jánost.[395] Kötetkompozíciója alapján nem véletlenszerűen szedegette egybe költeményeit, hanem tudatosan megszerkesztett szövegegyüttessel állt elő.

A kiadvány a hazai irodalmi modernség reprezentatív darabja lett, mely – Veres András megállapítása szerint – „minden elsietettségével, egyenetlenségével is az új költőnemzedék második jelentős kötete, az Új versek után".[396] Míg Kosztolányinak ez volt első komolyabb bemutatkozása, Ady harmadik kötetével tört be igazán az irodalmi köztudatba.[397] A *Négy fal között* népszerűségét igazolja a megjelenését követő számos kritika is, melyek között előkelő helyen szerepelt Ady bírálata. A *Budapesti Napló*ban megjelent írás tördöfés volt Kosztolányi számára, de talán épp az ő ötlete volt, hogy az ünnepelt költő írjon könyvéről,[398] miután küldött neki példányt Párizsba.[399] Ezzel egy időben Juhászt is fölkereste, aki készséggel

sietett barátja segítségére. Recenzióját azonban a *Budapesti Napló* már nem adhatta le, mert Ady cikke előbb megérkezett, s minden tekintetben előnyt élvezett.[400] A szöveg gúnyos hangneme és igazságtalansága bizonyára föltűnt a napilap szerkesztőinek, de Kabos Ede „elvakult imádatának" köszönhetően mindenki szemet hunyt az ügy fölött.[401]

Az induló Kosztolányi joggal számított a vele egy munkahelyen dolgozó, befutott költőtárs figyelmére. Talán ő volt, aki egy nem sokkal korábban névtelenül megjelent szerkesztőségi üzenetben kigúnyolta a modernitás mímelőit, de Ady munkásságáról elismerően nyilatkozott, s Baudelaire, Leconte de Lisle, Dante Gabriel Rosetti és Tennyson művészetével rokonította azt.[402] A tehetségtelen utánzókról írt ledorongoló sorok[403] ellenben rímeltek Kosztolányinak azon magánleveleire, amelyekben becsmérelte Adyt. „Ady Endre, a »modern magyarok istene«" – gúnyolódott Juhász Gyulának 1906 februárjában,[404] de Babitsnak még jobban kifakadt, amikor a „modern irodalom trónusába" ültetett „üres poseur"-ről fejtette ki véleményét.[405] Mindezek fényében megkérdőjelezhető, hogy Kosztolányi a fiatalabb munkatárs kritikátlan rajongásával küldte volna kötetét Párizsba, inkább a kölcsönös tisztelet reménye vezethette, vagy irodalompolitikai gesztust tehetett.

A két költő viszonyát a *Négy fal között* megjelenése előtt is feszültség jellemezte. Először 1905 második felében találkoztak, rá egy évre pedig már munkatársakként dolgoztak a *Budapesti Napló*nál. Megismerkedésük vagy Ady legendás kávéházi törzshelyén történt – Kosztolányi többször megfordult a Három Hollóban –, vagy a szerkesztőségben.[406] „Esténként nehányszor vacsoráztam vele [...] egy spanyolfallal elkerített asztalnál, mely hamarosan irodalmi központtá vált. Rendesen korahajnalig tartottak ezek a vacsorák" – emlékezett vissza a fiatalabb pályatárs.[407] Miklós Jenő Kosztolányi visszafogottságát is említi, ami ezen alkalmakkor jellemezte viselkedését: „ott ült az asztal túlsó, belső sarkán, szerényen; könyvek voltak az ölében, azokra fektette két kezét; folyton Adyt nézte; nem beszélt és nem ivott. [...] Egy óra múlva nesztelenül eltűnt."[408] Szűts Dezső szerint pedig a fiatalember egyszer még meg is haragudott, amiért a többiek „nagyon megvesézték, költői egyéniségéhez nyúltak".[409]

Szűts volt a konferansziéja annak az 1908. április 8-án megrendezett Meteor kávéház-beli Cabaret-éjszakának, amelyen Ady és Kosztolányi közösen léptek föl. Verseiken kívül dalok hangzottak el, és Rozsnyay Kálmán beszélt Oscar Wilde-ról.[410] De Szűtshöz köthető az a történet is, amikor Kosztolányi későbbi felesége, Harmos Ilona látogatott a Három Hollóba, hogy Ady-verseket olvasson föl. Előadása után meghívták a költő páholyába, ahol többek között Szűts mulatott. A társaság aznap esti beszédtémáit az utcalányok és Kosztolányi akkor megjelent verseskötete adták.[411] Miután Kosztolányi Dezsőné 1909–1910 tájára keltezi az eseményt, vagy a *Négy fal közöttről*, vagy *A szegény kisgyermek panaszai*ról lehetett szó.

Drozdy Győző Kosztolányi Baross kávéházban rendezett „féltékenységi" jelenetéről is tudósít. A fiatalember állította, hogy Ady – párizsi tartózkodásai ellenére – nem tud franciául. Beszélgetőpartnerei (Drozdy, Jánszky Béla és Kárpáti Aurél) persze Ady védelmére keltek, mire Kosztolányi találomra föllapozta a nála

lévő francia nyelvű könyvet. Fölhívta telefonon Adyt, s megkérdezte tőle annak a szónak a jelentését, amelyen épp megakadt a szeme (plumeau – tollseprű). Ady nem tudott válaszolni, így Kosztolányi igazolva látta állítását. „Te soknyelvű író vagy. Többek között szépen írsz magyarul is. Míg Ady »csak« magyarul tud írni. De ez a »csak« több mindennél. Ezt a »csak«-ot te utol nem fogod érni soha!" – jegyezte meg dühében Jánszky.[412]

Nemcsak Kosztolányi idegenkedett az Ady-jelenségtől, de az ünnepelt költő sem szívelte túlzottan induló munkatársát. Sokszor csak a „legnagyobb bikaként" emlegette, Drozdy egyik kritikája után, melyben az kínrímeket („legnagyobbika – megszédült tőle a bika") vetett a fiatalember szemére.[413] Mohácsi Jenőnek írván pedig Kosztolányi iránti bizalmatlanságának is hangot adott: „küldje el nékem a Kabos Ede köteteit. Küldje pedig ajánlva s utánvéttel. Ugy-e nem lesz olyan magyar, mint Kosztolányi, aki nem mozdul még szurásra sem."[414]

Az 1907-es *Négy fal közöttről* írt kritikában Ady a rossz értelemben vett poeta doctus sztereotípiáját akasztotta Kosztolányira, aki véleménye szerint csak tankönyvekből ismeri a versfaragást, nincsenek megszenvedett történetei, tehetsége pedig még kevesebb adatott: „Ő müvész, ő költő, ő iró, nem tudom, hogy mindenkivel meg tudom-e magam értetni: ő irodalmi iró. Bevallom, hogy az én számból nem éppen dicséret ez ma, amikor egyre biztosabban kezdem gyülölni az irodalmat. [...] Én a magam részéről tisztában vagyok vele például, hogy leghaszontalanabb az életemben: az irás. De ha erősebb volnék testben s több pénzem volna, bizony nem is irnék."[415] Adyt ezekben az években sokan támadták, ezért – amint Schöpflin Aladár kifejtette – „hangja csupa dacos ingerültség volt. Mintha szüntelen a harag állapotában lett volna, s haragját kiöntené maga körül mindenkire".[416] Az 1906-ban megjelent *Új versek* a korábbinál is több ellenséget szerzett számára, nem utolsósorban a hivatalos irodalom köreiből.

Ady bírálatával szándékosan el akarta bizonytalanítani a fiatal költőt, nehogy túlzott ambíciói legyenek. „Azon melegében megkérdeztem tőle Párizsban, hogy miért ilyen kegyetlen. »Nem engedem, hogy a fejemre nőjön« – ilyenfélét felelt Ady. Többre becsülte Kosztolányit bizonyára, mint amennyit megírt róla, de nem akarta megszédíteni, megérezte ő az »ellenséget«, a Kosztolányiban lappangó Ady-antagonizmust" – emlékezett vissza Bölöni György.[417] Szabó Dezső följegyzéséből ugyancsak következik, hogy a beérkezett művész nehezen tűrte, ha rajta kívül más is tehetséges volt: „Csodálkoztam, hogy ő, aki mégis a világirodalom egyik legnagyobb lírikusa volt, hogy megzöldült, hogy megrángott, ha valakit, írót dicsértek előtte. [...] képtelen vagyok megérteni azt: hogy az erősek, a tehetségesek, a csók-cézárok, a jóllakottak irigykedjenek."[418] Ady nagy valószínűséggel olvasta Kosztolányi tárcáit, novelláit, műfordításait, fölfedezhette műveltségét és sokoldalúságát, mely tulajdonságoknak ő több-kevesebb híjával volt. Mindez magyarázhatja, miért épp a tanultságot rótta föl a *Négy fal között* verseinek hátrányaként.

Nem lehet elismerésként értelmezni Ady azon kijelentését sem, miszerint Kosztolányi „költőnek legkülönb az újonnan jelentkezettek között". Művészetét ugyanis Szász Károlyéval rokonítja, akinek neve egyértelműen – ahogyan Veres András is megállapítja – „a mesterkéltség és önállótlanság szinonimájának" számított.[419] A *Négy fal között* szerzőjét az „irodalmi iró" kategóriájába sorolja, főként

szerelmi lírája miatt, mert meglátása szerint „hús-vér asszony nincs egyetlen szerelmes verse mögött sem". Nem tudjuk, a kemény ítélet mögött mennyiben húzódtak meg személyes feszültségek, s például mit tudhatott Ady arról, hogy Kosztolányi magánleveleiben (illetve esetlegesen a kávéházi társaságokban) időnként a „szifiliszes" és az „impotens" jelzőkkel illette őt.[420]

Kosztolányi nem hagyta szó nélkül a *Budapesti Napló*ban megjelent csípős kritikát sem. Levélben közölte Adyval, hogy csak most ismerte meg őt igazán, miután őszintén kifejtette véleményét költészetéről. „Eddig csak irigykedtem a verseire s bámultam önt. Ma szeretem. [...] Amit ön megírt a levélben, nem volt új előttem s épen ezért lepett meg emberlátása. Nem képzeli, mennyire érzem magam is az életből való teljes kiszakitottságomat, az útszélen vergődőnek folytonos ambiciórohamát, a perzsának beteges gyönyörét a szépben, az újban, a nagyszerűben" – vallotta, egyben saját ars poeticáját (és létértelmezését) is megerősítve.[421] Ám mindeközben a Chandos-levelet és annak kulturális hatását ismerő Kosztolányi azt is látja – amit már nem fejt ki konkrétan Adynak –, hogy a nagybetűs „Élet" nem egyszerűen ellentétes a semmivel, illetve csak a nyelv kiüresítő-absztrakciós mozzanata közbejöttével hozzáférhető.

A *Vér és arany* megjelenésekor Kosztolányi is írt pályatársa kötetéről. A *Hét*ben publikált kritika megjegyzései a *Négy fal között* bírálatára való utalásként (ami – a kétértelmű megfogalmazás révén – a „szép" megtámadásaként, illetve a szépnek való „nekimenésként" értelmeződik) egyaránt fölfoghatók: „Benvenuto Cellinit, a kaczagó, tőrön, véren és aranyon keresztül szeretkező és alkotó reneszánsz-müvészt látom, a tulfeszitett, izmos élet diadalmas, dagadó teljességét. Arról van szó, hogy Ady Endre versekben ugyanezt az életet éli, a vér és arany életét. A mi izgatott sietségü modern korunkban ő valósággal fürdik s tárt kebellel, nekiszegzett, daczos fővel megy neki mindennek, ami szép, ami uj, ami élet."[422] Több mint egy hónappal később az *Új Idők* hasábjain még egy recenziót közölt a *Vér és arany*ról. Bár ebben több dicséret szerepel, az ego túlhangsúlyozásának konstatálása ezúttal sem marad el: „a szimbolikus líráért való hosszú és szívós csatázás fejlesztette ki szinte betegesen nagy költői öntudatát, amellyel még a versírás pillanatában is látja magát."[423]

Adyval ellentétben Juhász Gyula Kosztolányi műveltségét tartotta egyik legfőbb erényének, amikor a *Négy fal közöttről* írt.[424] Lukács György a *Huszadik Század* hasábjain közölte a fiatalember kötetéről írt bírálatát. Adyhoz hasonlóan ő is az „irodalmi író" („poète littéraire") megjelöléssel illette Kosztolányit, sőt még tovább ment, amikor saját „esztétikai kultúra" fogalmát alkalmazta a *Négy fal között* szerzőjének művészetére.[425] Ő hasonlította össze elsőként Ady és Kosztolányi teljesítményét: bíráló megjegyzései dacára elismerte a fiatalabb költő tehetségét, s olyan alkotónak tartotta, akivel Ady mellett (!) „érdemes foglalkozni".[426] A *Nyugat*ban Kaffka Margit szólt a gyűjteményről, aki ugyancsak az „esztéta" lírát ismerte föl benne, ám szerinte a jelenség egész korukat jellemzi: „El kellett jönnie, hogy strófákat írjon a lámpa beteg, sárga és csodálatos világáról, melyből az egész galvanizált, túlfokozott, mesterséges, de iszonyúan mélységes mai élet sugárzik".[427]

A kötet későbbi kiadásaiban Kosztolányi folyamatosan csökkentette a versek számát, így az 1935-ös *Összegyűjtött költemények*ben az eredeti 103-ból[428] már csak

15 szerepelt. A legnagyobb különbséget az első és az 1917-es második kiadás mutatta, amikor a szerző nem pusztán a művek jelentős részét hagyta ki, hanem megváltoztatta a sorrendet és törölte a cikluscímeket is. A *Magyar szonettek* egy részének kivételével főként azok a költemények maradtak, melyeket Babits még az első megjelenés előtt méltatott magánleveleiben.[429]

„AZÉRT ÉN NEM HARAGSZOM RÁD"

Kosztolányi Dezső első novelláskötete egy évvel a *Négy fal között* megjelenése után látott napvilágot. A *Boszorkányos estéket* a szabadkai Krausz–Fischer és a budapesti Jókai Nyomda jegyezte,[430] a kiadás pedig a szerző saját kezdeményezésére, önköltségén és aktív közreműködésével jött létre. Kosztolányi Fischer Móriccal kötött üzlete alapján a cég tulajdonában lévő *Bácskai Hírlap*nak ingyen írta a vasárnapi vezércikkeket, így csak a baráti áron megállapított nyomdaköltséget kellett részletre kifizetnie.[431] Az előfizetői íveket Budapestre kérette, hogy fővárosi hírlapok oldalain tegye közzé. Emellett Fischer ugyancsak hirdette a könyvet, minek köszönhetően a szabadkai közönség már 1908 szeptemberében értesült a megjelenésről.[432]

A *Négy fal közötthöz* hasonlóan az első novelláskötet is komoly kritikai visszhangot váltott ki, az épp szabadságon lévő író pedig még Párizsból is arról faggatta Csáthot: „mi újság otthon".[433] A *Bácskai Hírlap*ba Lányi Viktor írt recenziót,[434] a *Nyugat*ba pedig Lengyel Menyhért, aki bár dicsérte a novellák miszticizmusát és „rendkívül ideges érzékenység"-ét, elmarasztalta Kosztolányit válogatása gondozatlanságáért, illetve néhány általa elnagyoltnak talált írásáért.[435] Halasi Andor méltatását az induló *Élet* közölte,[436] s Juhász ugyanekkor megjelent szövegéhez hasonlóan ő is visszautalt a korábbi támadásokra, valamint az „irodalmi író" besorolásra.[437]

Nem sokkal később (1911) Kosztolányi második novelláskötetével is előrukkolt, mely *Bolondok* címen látott napvilágot az Athenaeum Könyvkiadónál, a Gömöri Jenő által szerkesztett *Modern Könyvtár* sorozatban.[438] Karinthy a *Nyugat*ban közölt róla esszét, Somlyó a *Népszava* hasábjain, Halasi pedig ismét az *Élet*ben.[439] Az 1912 végén kiadott *Beteg lelkek* már inkább füzet terjedelműnek mondható, miután 56 oldalon mindössze hét novellát tartalmaz.[440] A *Bolondok*hoz hasonlóan ez a kötet is a Gömöri-féle sorozatban jött, első oldalán pedig Karinthy Frigyes karikatúrája szerepelt. A *Beteg lelkekkel* egy időben jelent meg *A vonat megáll* című, ugyancsak füzetnyi novellatermés.[441] A pusztán öt szöveget tartalmazó kiadvány a *Mozgó Könyvtár* sorozatában került forgalomba, melynek darabjait főként pályaudvarokon árusították. Réz Pál észrevétele alapján a címadó novella a „Budapesti Naplóban jelent meg először, 1906 december 9-én, Róza címmel; ugyanennek a lapnak 1906. október 14-i számában, a Hírek rovatban, D jelzéssel rövid kis »színes« található, címe: A vonat megáll. Lehetséges, hogy a hír szerzője is Kosztolányi [... és] önmagától vette kölcsön a címet, amikor a Rózát kötetben megjelentette".[442] Ezek az egymás után megjelenő, rövidebb novellagyűjtemények egyébként ugyanabból a szövegegyüttesből származtak. Szerzőjük elsősorban te-

matikus szempontok alapján válogathatta össze korábban napilapokban és folyóiratokban közölt írásait, ami az egyes kiadványok címadását is magyarázhatja.

A korai novellaskötetek sorát az 1913-as *Mécs* című antológia zárta, melynek három kiadása is napvilágot látott a békéscsabai Tevan Nyomda jóvoltából, kettő közülük a *Tevan könyvtár* keretében.[443] A kiadótulajdonossal Kosztolányi éveken át szoros munkakapcsolatban állt, a fiatal nyomdászt Rozsnyay Kálmán mutatta be 1910-ben a New York kávéház íróinak.[444] Először Kosztolányi 1912-es *Mágia* című versgyűjteménye jött Tevannál. „Az első kézfogásunk a New-Yorkban már kiváltotta mindkettőnkből azt a rokonérzést, amely évtizedes összeköttetésünk alatt jellemezte barátságunkat. Gyönyörű férfias, amellett mégis lágy vonalú arca sugárzott a szellemtől. [...] Meghívására másnap a lakásán látogattam meg a József körúton. Akkoriban még itt [...] lakott orvosnak készülő öccsével. Bizalmas együttesben hosszan elbeszélgettünk, könyvekről, magunkról és mire eltávoztam tőle, a Mágia című verseskötetének kéziratait is vittem magammal" – emlékezett vissza a nyomdász az első közös vállalkozásra.[445] Nem sokkal később a *Major Henrik panoptikuma* című kiadványon dolgoztak együtt, melynek karikatúráihoz Kosztolányi írt előszót.[446] A könyv megjelenésével Tevan hamar népszerűvé vált a fővárosi körökben, 1911-től már országos hírű kötetek jelentek meg kiadásában.

A *Mécs* hivatalosan 1913 októberének végén került könyvpiacra,[447] Kosztolányi ellenben még november első napjaiban is sürgette kiadóját, mert már javában szervezte a hírverést, akárcsak tette azt minden munkája megjelenésekor.[448] Miután ezekben az években párhuzamosan több kötettel is jelentkezett, a figyelem a füzetes kiadványok helyett a *Mágia* című verseskötetre, a műfordításokra, valamint az igazi áttörést hozó *A szegény kisgyermek panaszai*ra terelődött. A népszerű könyvtárakat gyarapító munkák közreadását nem is annyira a művészi igény, mint inkább a pénzszerzés motiválta mind a kiadók, mind a szerző részéről.

Az egyre ismertebbé váló Kosztolányi a verseken és novellákon túl hamarosan mesejátékkal is jelentkezett. A *Lótoszevők* 1910-ben látott napvilágot az Országos Községi Nyomda, valamint az akkor induló – s még abban az évben le is köszönő – *Kritika* című irodalmi és művészeti folyóirat kiadóhivatalának gondozásában.[449] Az író színházi bemutatóban is gondolkodhatott, a leghosszabb fönnmaradt szövegvariáns fedőlapján olvasható sorok ugyanis arra utalnak, hogy a *Lótoszevők* egy háromrészes, egyfelvonásosokból álló ciklus része lett volna.[450] Ugyancsak az előadás tervezéséről árulkodik, hogy Csáth Géza – unokatestvére kérésére – dolgozott a mű megzenésítésén is.[451] Egy hónappal a kézirat lezárása után Kosztolányi a színházi körökben otthonosan mozgó Kürthy György közbenjárását kérte egy esetleges Nemzeti Színház-beli bemutató ügyében. Csathó Kálmánt abban az évben szerződtették, így elsősorban vele akart kapcsolatba lépni, Kürthynek írt levele azonban arra enged következtetni, hogy a lobbizás mellett hivatalos úton is pályázhatott.[452] „A drámámat beletettem a fiókba, s elbúcsúztam tőle, bár nagyon szeretem" – írta Babitsnak 1910 tavaszán, amikor már biztos volt benne, hogy a *Lótoszevők*et nem adják elő a Nemzetiben.[453]

Az író nem nyugodott bele a kudarcba, s 1912-ben újra próbálkozott. Ezúttal Bárdos Artúrral tárgyalt, aki igent mondott a bemutató ötletére. „Dr. Bárdos Arthur és Révész Béla a Budapesten nemsokára megnyiló »Uj Szinpad« igazga-

tói elfogadták előadásra Kosztolányi Dezsőnek: A lótuszevők cimü egyfölvonásos szinjátékát és dr. András Ernőnek a Bácsmegyei Napló karácsonyi számában megjelent Schnitzler forditását: A halotti maszk-ot" – adta hírül a szabadkai napilap.[454] Az egyeztetések odáig jutottak, hogy programjukba is fölvették a mesejáték előadását, s Garvay Andor *A víziók* című egyfelvonásosával hozták volna színre.[455] Az író ekkor már ismerte későbbi feleségét, Harmos Ilonát, aki a Bárdos vezette Új Színpadhoz szerződött, előtte pedig Feld Irén Kamarajáték társulatában játszott együtt a vállalkozás vezetőjével. De Kosztolányi nemcsak a színésznő révén, hanem a *Színjáték* című lapon keresztül is kapcsolatban állt Bárdossal, miután a színész-rendező kiadványának Karinthyval együtt állandó szerzője volt.

Végül az Új Színpad közönsége sem láthatta a *Lótoszevők*et, mert Bárdosék helyette Krúdy, Vámos Árpád és Schnitzler darabjait játszották 1912. március 13-i bemutatkozásukkor.[456] Ezt követően Herman Heijermans *Mari* című cseléddrámáját tűzték műsorra – melyben Harmos Ilona is színpadra lépett –, majd Schnitzler *Irodalom* című darabját, ismét a művésznő szereplésével, sőt az ő fordításában.[457] Könnyen lehet, Bárdos egész estés előadást várt Kosztolányitól, aki emiatt tervezett még két egyfelvonásost írni a *Lótoszevők* mellé. Az Új Színpad vezetője több szerzővel is tárgyalt: „Minden épkézláb, tehetséges írót felszólítottunk. Ady Endre is ígért darabot, amit sietve pecsételtünk meg előleggel. Nagy kedve szottyant a színpadra és megmutatta egy kis egyfelvonásosát, amit még Nagyváradon írt. Mikes Lajossal sietve lefordíttattunk két Strindberg-darabot [...] Krúdy Gyulával darabot írattunk Szindbád kalandjairól."[458] Az előadások között bizonyára helyet kapott volna Kosztolányi munkája is, ám az anyagiak közbeszóltak. A *Lótoszevők* bemutatásának lehetősége csak két év múlva került újra szóba: Emil Isac érdeklődött iránta, de az első világháború kitörése következtében ez a terv is meghiúsult.[459]

Az egyfelvonásosokat és színikritikákat egyaránt jegyző Kosztolányi talán drámafordításainak köszönhetően jutott legközelebb a színpad világához. Elsőként Oscar Wilde darabját *(The Duchess of Padua)* ültette magyarra, mely 1909-ben látott napvilágot *A páduai hercegnő* címen.[460] A színházi bemutatót szeptember 25-én tartották a Magyar Színházban, a kötet pedig mindjárt az előadást követően forgalomba került.[461] A főbb szerepekben Sebestyén Gézát, Forgács Rózsit és Csortos Gyulát láthatta a közönség,[462] a premier után megjelent méltatások pedig kiemelték a fordító teljesítményét is.[463]

A fordítást Beöthy László, a Magyar Színház akkori igazgatója rendelte az írótól.[464] A darabot korábban (prózában) Rozsnyay Kálmán már lefordította, de Beöthy verses formában gondolkodott. Rozsnyay baráti viszonyt ápolt Kosztolányival, akivel többek között a *Budapesti Napló*nál dolgoztak együtt. Fiatalkorában Auguste Rodin és Oscar Wilde mellett titkároskodott, és a pletykák szerint még homoszexuális viszonyba is keveredett a híres dandyvel. Rozsnyay sokoldalúságát mutatja, hogy az íráson kívül rajzolni tanult és színészkedett. Később feleségül vette a nála 45 évvel idősebb Prielle Kornéliát, majd Dapsy Gizellával, a Nil álnéven publikáló költőnővel házasodott össze. A Sydney Carton néven egyaránt ismert Rozsnyay Kosztolányin kívül Juhász Gyulával, Adyval, Diósy Ödönnel és Lédával barátkozott. Visszaemlékezése szerint annak idején Kosztolányi rendelkezésére

bocsátotta saját Wilde-fordítását, s meglepődött, mikor nem látta viszont a nevét a színlapon.[465] Az író azonban csak az angol eredetit kérte tőle – amit végül nem kapott meg –, így aztán a közös munka ötlete föl sem merült.

Rozsnyay szerint Kosztolányi egyenesen azon iparkodott, hogy a darabot az ő átültetésében mutassák be hamarabb. Akár tett lépéseket az ügyben, akár nem, a nagyváradi Szigligeti Színházban 1909. január 10-én került színre Rozsnyay fordítása.[466] A premier után barátaival betért „áldomásra az Emkébe", ahol a főpincér félrehívta, s tudatta vele: „Valami puccs készül a tekintetes ur ellen, előadás alatt kétszer is érdeklődött telefonon Pestről valaki: bent van-e Juhász ur? Majd ha őt a telefonhoz hívom, tessék a szomszéd fülkéből kihallgatni."[467] Negyedóra elteltével valóban jelentkezett a főváros, Rozsnyay állítása alapján Kosztolányi volt a vonal végén, s „áperte megmondta, hogy neki még az éjjel híradás kell, hogy a darab [...] megbukott, sőt a színházban óriási botrány volt. Igérte viszonzásul, hogy Juhász–Dézsi »Atalantá«-ját, mely rövidesen színre kerül, ő fogja lanszírozni az összes fővárosi lapokban és ha az ennek a révén Pestre feljut, az nemcsak dicsőséget, de töménytelen pénzt is jelent."[468]

Rozsnyay emlékei szerint Juhász végül nem vett részt az árulásban, sőt ő is megszakított minden kapcsolatot Kosztolányival. „Mikor Nilt először vittem a New-york-ba, [Kosztolányit] a kiváncsiság oda sodorta asztalunkhoz, hol Karinthyval és Judik Etellel ültünk. Barátságosan mosolyogva nyujtá kezét és kedvesen mondta: »Azért én nem haragszom rád.«" – idézte föl Rozsnyay a kibékülést.[469] Baráti kapcsolatuk egészen Kosztolányi haláláig megmaradt. 1933 nyarán például Rozsnyay így reagált az író kedvenc kuvaszának halálhírére: „Desiré! Hattyút mi is meggyászoltuk, még talán jobban mint te, ti... Első irásod melyben csak a [szív] dominál, Te tudod hogy nekem ez minden és megérted hogy mért küldök most meleg kézszoritást... Hát mi lesz a régi igérettel? Verőce vár!"[470] Kosztolányi nem sokkal később eleget is tett a meghívásnak, s felesége és a Hatvany házaspár kíséretében Nógrádverőcére látogatott.[471]

Rozsnyay szavainak hitelességét azonban egy híradás és egy nyilatkozat is megkérdőjelezi. „A Pádua hercegnő nagy sikere után érdekes és heves irodalmi viták indultak meg Nagyváradon. Többen azt vitatták, [...] hogy Wilde Pádua hercegnője verses »történelmi« dráma és hogy éppen ezért Kosztolányi Dezső ismeretlen, de verses forditása a hiteles müforditás. Mi azonban abban a váratlan szerencsében részesültünk, hogy a The duchess of Padua by Oscar Wilde eredeti, ritka new-yorki angol kiadását megszerezhettük és igy nyugodt lélekkel és kellő alapossággal kijelenthetjük azoknak, akiket érdekel [...], hogy Wilde darabja az eredetiben is mindvégig prózában van irva, abban a ragyogó szépprózában, amelyben a Dorian Gray, a mesék és Wilde legtöbb drámája" – tudósított a *Nagyvárad* cikkírója,[472] megfeledkezvén arról, hogy a dráma „blank verse"-ben, azaz a Shakespeare által művelt angol versformában (jambikus lüktetés, 10 vagy 11 szótagszámú sorok, rím nélkül) íródott.

A híradást követően látott napvilágot Rozsnyay nyilatkozata, melyből még egyértelműbben kiderül: nemhogy saját szövegét, de még az eredeti könyvet sem adta oda Kosztolányinak, aki ezért kénytelen volt németből fordítani a drámát.[473] Szintén Rozsnyay emlékezőtehetségét kérdőjelezi meg Szirmay Ödön cikke: „Tud-

13. kép • Kosztolányi, Kosztolányi Dezsőné, Hatvany Lajos
és felesége Nógrádverőcén a harmincas években
(PIM)

tunkkal Kosztolányi Dezső, [...] is leforditotta »Pádua hercegnő«-jét, még pedig az eredeti verses formában. Azt nem tudjuk, hogy jobban sikerült-e Kosztolányinak, csak annyit hallottunk, hogy a Magyar szinház az ő munkáját fogadta el előadásra és hogy a Rozsnyai uré nem remekmü."[474] Nagyváradon tehát korábban ismerték Kosztolányi fordítását, mint ahogy a darabot a Magyar Színház bemutatta volna.

A premier apropóján a fiatal fordító tárcát közölt Wilde művéről mind a *Bács-megyei Napló*ban, mind az *Élet* hasábjain. Egy anekdota szerint a drámaíró fogadásból készítette el a darabot, hogy bizonyítsa, eléri Shakespeare nagyságát. Kosztolányi úgy vélte, *A páduai hercegnő* valóban „boszorkányosan finom utánérzése a shakespeare-i stilusnak". A lovagregények világát idéző szöveg ellenben nem igazi dráma: „Vér és élet nincs benne; inkább ügyesség, mindenen győző erő, a szavak közt való bujkálás ördöngős játéka s mindenekelőtt vakító és csillogó művészi intelligencia."[475]

Nem sokkal később az író újabb drámafordításra vállalkozott. Molière *A szeleburdi (L'Étourdi)* című vígjátékát 1893-ban játszották először a szegedi Városi Színházban, még Paulay Ede tolmácsolásában, *A szeleburdi vagy: Mindent rosszkor* címmel. Az újrafordítás 1911-ben a Radó Antal szerkesztette *Magyar Könyvtár* sorozatban jelent meg,[476] de a vígjátékot már 1910. december 17-én bemutatta a Nemzeti Színház, Hevesi Sándor rendezésében.[477] Föltehetően a rendező jelölte Kosztolányit a fordítói munkára – amiért a fiatalember kiemelkedő anyagi juttatásban részesült –, [478] hisz előtte több fórumon találkoztak már. Az író korábban rendszeresen közölt kritikákat a Thália Társaság előadásairól, mely kísérletben köztudottan komoly szerepe volt Hevesinek. A bemutatóról hírt adó cikkek szerzői közül páran azt is kiemelték, hogy Kosztolányi „modern szellemben" fordította újra a francia szöveget.[479] 1912-ben ismét az ő átültetésében jelent meg Georges Courteline *Boubouroche és négy kis bolondság* című kötete.[480] A *Modern Könyvtár* sorozatában szereplő kiadvány egy novellát és négy színpadi játékot tartalmazott, s Fenyő Miksa egyik levelének tanúsága szerint eredetileg ő kérte föl az írót a munkára.[481]

Calderón *Úrnő és komorna (La señora y la criada)* című darabját ugyancsak Kosztolányi Dezső magyarításában mutatták be 1912. május 19-én, s még ebben az időszakban kötetben is megjelent, valamint napvilágot láttak részletei heti- és napilapban.[482] A kritika kifejezetten dicsérte a művet, kiemelve a fordítói teljesítményt.[483] A feladatra a megbízást ezúttal is a bemutató helyszínéül szolgáló Nemzeti Színház adta. A darabot Csathó Kálmán rendezte, ám a vígjátéksorozat ötletgazdája nem ő, hanem Hevesi volt.[484] Kosztolányi a tekintélyes honoráriumot – melyet már márciusban megkapott[485] – nem sokáig élvezhette, mert egyik este mind az ezer aranykoronát elkártyázta.[486] A rendezői és súgópéldányok, valamint a könyvbeli változat között egyébként jelentős eltérések mutatkoznak: a rendezői példányon Csathó ceruzás megjegyzései láthatók, melyek sokszor Kosztolányi fordítását is érintik.[487]

A magyar szöveg készítésekor az író még nem tudott eléggé spanyolul: „Fiatalon megbíztak Calderon »La senora y la criada« című verses játékának fordításával, el is vállaltam, de akkor még egy kukkot se tudtam spanyolul, szégyeltem volna másodkézből tolmácsolni és sebbel-lobbal pótoltam hiányomat."[488] Felesé-

ge állítása szerint azonban már 1906-ban is foglalkozott a nyelvvel.[489] Hat év elteltével tehát nem lehetett teljesen kezdő, nem utolsósorban azért, mert spanyol irodalmi szakmunkát is tanulmányozott.[490] Az egyes művek fordításakor olvasott a szövegek értelmezési lehetőségeiről, az irodalomtörténeti vonatkozásokról, valamint forgatta a szerzői életrajzokat. Calderónról szóló portréjában nem pusztán írói-fordítói műhelyébe enged bepillantást, hanem a magyar nyelv modernizálására tett kísérleteiről is szót ejt: „Én, aki hónapokig éltem a spanyol trocheusok, az ágbogas hasonlatok között, kerestem az egyidejü magyar, precieux nyelvet. Nem találtam. Akkoriban nálunk a prédikátorok, a hitvitázók kemény és érdes nyelven irtak és a finomkodók csak később, a XVIII. század elején jöttek. [...] le kellett mondanom arról, hogy Calderont a XVII. század szükskáláju magyar nyelvén szólaltassam meg [...] Czirkuszi mulatságot rögtönöztem. [...] Molière nem türné el. Az ő nyelve szikár és pontos, csupa csont és izom. Calderon nyelve husos, költői és olvatag. [...] Munkaközben azonban sokszor elkomolyodtam. Éreztem, hogy a magyar nyelv, éppen azért, mert még nincs elnyüve és agyonmüvelve, a világ legelső hangszere."[491]

Kosztolányi ebben az időszakban fordíthatta le Racine *Athália* című tragédiáját is, melyet előtte 1876-ban Csiky Gergely ültetett magyarra. Az újrafordítás apropója nem ismert, így mindössze a feleség visszaemlékezésére hagyatkozhatunk: „Úgy vélem, az Atália fordításán [...], talán 1911-12-ben dolgozott, de mivel ebben az időben is, sokáig szerkesztőink és kiadóink nem érdeklődtek túlságosan a francia klasszikusok iránt, ez a fordítás kézírásban, fekete s még nem zöld tintával írva, fiókba került, s csak jóval később, a 30-as évek elején vette elő, javítgatott benne, több példányban legépeltette s ismét félretette. Nyilván ő is gondolt a kiadatására, máskülönben nem javította, nem gépeltette volna le."[492]

Az író nem sokkal később a Vígszínház fölkérésére Arnold Bennett és Edward Knoblauch *Mérföldkövek (Milestones)* című színdarabját is lefordította, melynek bemutatójára 1913. december 13-án került sor, Góth Sándor rendezésében.[493] A magyar szöveg csak a darab fölújításakor, az 1917. szeptemberi új betanulást követően jelent meg a *Fővárosi színházak műsora* sorozatában.[494] A sikeres fővárosi premier[495] után a *Mérföldköveket* Szabadkán is műsorra tűzték: 1914. február 17-én mutatták be a Városi Színházban Nádasy József rendezésében, Albert Erzsi és Fenyő Aladár főszereplésével.[496] De Edmond Rostand *A két Pierrot vagy: a fehér vacsora* című verses egyfelvonásosa ugyancsak Kosztolányi fordításában jelent meg, előbb 1911-ben, majd 1913-ban.[497] A művet évek múltával, 1919. november 6-án tűzte műsorára a Madách Színház, Kabók Győző rendezésében.[498] Nem pusztán drámafordítások terén volt termékeny az 1913-as év: Gluck *Május királynője* című egyfelvonásos operájának librettóját – a Max Kolbeck által átdolgozott Favart-szöveg után – ismét csak az író ültette át magyarra. A szövegkönyv a Magyar Királyi Operaháznak köszönhetően jelent meg,[499] a premiert pedig Kerner István vezényletével és Hevesi Sándor rendezésében 1913. március 19-én tartották.[500]

A tízes évek első felében Kosztolányi prózafordításokkal is jelentkezett: ekkor került a könyvpiacra a kortárs dán szerzőnek, Peter Nansennek *Boldog házasság* című műve a Gömöri-féle *Modern Könyvtár* sorozatban,[501] illetve Thomas Mann *Tristan*ja.[502] A német író kisregényével 1902-ben debütált Németországban, a tíz

évvel későbbi fordítás révén pedig Magyarországon is bemutatkozhatott. 1913 decemberében Kosztolányi személyesen is találkozott Mann-nal, s két napot töltöttek együtt: voltak a Parlamentben (ahova a magyar pályatárs újságíróként volt hivatalos),[503] sétáltak a Váci utcán, Wedekindről beszélgettek és cipőt vettek,[504] ebédeltek és vacsoráztak, a német vendég felolvasóestjét követően pedig egy művészklubban feketéztek. Később Harmos Ilona (aki addigra már Kosztolányi felesége lett) társaságában ellátogattak Rippl-Rónai József műtermébe.[505] Mann legközelebb 1922 januárjában érkezett Budapestre, amikor újra találkozott az őt köszöntő és munkásságát a hazai közönség előtt népszerűsítő Kosztolányival. Szorosabb kapcsolatukról tanúskodik, hogy az író ekkor jelentette meg a *Varázshegy* egyik fejezetének fordítását a *Nyugat*ban.[506] „Mann harmadik felolvasóútjára 1923 áprilisában érkezik Magyarországra. Nyilatkozatában, melyet ekkor a magyar irodalomról adott, megemlíti, hogy ismeri Kosztolányi művészetét."[507]

Az 1913-as év műfordítói termését gazdagította Tristan Bernard *A csöndes férj* című regényének tolmácsolása is, mely – *A Hét*-beli folytatásos közlést követően – már a *Tevan Könyvtár* sorozatában látott napvilágot, három kiadást érve meg.[508] Ugyanekkor jelent meg a *Modern Könyvtár* darabjaként Jules Renard regénye, *A smokk (L'Écornifleur)* magyar változata.[509] A bevezető tanulmánnyal[510] ellátott szöveget Kosztolányi ezúttal is először *A Hét*nek adta, s a hetilap – *A csöndes férj* esetéhez hasonlóan – most sem fedte föl a fordító kilétét.[511] Renard műve mellett Balzactól szintén tervezett fordítani: ismert egy olyan hivatalos nyilatkozat, mely *Az elegáns élet fiziológiája* című szépprózai munka magyarításának feltételeit rögzíti.[512] A szerződés Kosztolányi és a Révai Testvérek között köttetett volna, az írónak ívenként 30 koronát ígértek, és 1912. február végére várták kéziratát. A könyv végül egy év múlva jelent meg Balla Ignác átültetésében.[513]

Kosztolányi az ajánlás, a szövegben előforduló mottók, a rövidebb versbetétek, valamint egy nagyobb terjedelmű költemény elkészítésével járult hozzá Else Jerusalem *A szent Skarabäus (Der heliege Skarabäus)* című regénye magyar nyelvű változatának megszületéséhez, melynek prózai szövegét Kunfi Zsigmond fordította.[514] A nemzetközi sikert aratott könyv a prostituáltak társadalomrajzát adja egy fiatal lány történetén keresztül.[515] Az 1910 végén forgalomba került mű nagy vihart kavart, mert szövege pornográfnak minősült a korabeli magyar közízlés egy része számára. „A szent Skarabäus a prostituciónak és a rima-társadalomnak művészi és szociális szempontból egyaránt elsőrangu leirása. [...] Aki nemes, érdekes olvasmányt keres, amely művészi gyönyörüséggel és szociális okulással egyaránt szolgál, az olvassa el A szent Skarabäust" – hirdette a könyvet megjelentető *Népszava*.[516] A regényt először folytatásokban – filléres füzetekben – nyomták ki, első részletét pedig ingyen osztogatták.[517]

A propagandacéllal bíró akciót követően kultúrpolitikai vita robbant ki, melynek első megnyilvánulása az *Alkotmány* 1910. decemberi cikke volt, ahol elítélték az „idegroncsoló pornográfikus irás" megjelentetését és terjesztését, a rendőrség figyelmébe ajánlván azt. A tárca szerzője megemlékezett Kosztolányi közreműködéséről is, amit a *Népszava* „bájos tréfájaként" értelmezett: „Tudtunkkal Kosztolányi Dezső katholikus ember s mint ilyen, katholikus iró is. S ha valaki katholikus iró, nem cselekszik olyan dolgot, hogy egy prostituált, erkölcstelen ponyvaregény ösz-

szeállításában segédkezzék. [...] Szerintünk ez csak reklám."[518] A szociáldemokrata napilap válaszolt a támadásokra,[519] de a *Világ* – ahova az író 1910 augusztusától már küldte cikkeit –, is tudósított az esetről.[520] Egy két hónappal későbbi hír szerint a rendőrség följelentést tett az ügyészségen pornográfia vádjával, ám a hatezer könyv és a kétezer füzetes kiadvány jelentős része időközben elfogyott, így végül nem ért célt az indítvány.[521]

Jerusalem regénye mellett Kosztolányi Arthur Schnitzler *Anatol* című színművének magyar kiadásánál is közreműködött: a kötet egyetlen verses részletét, Hugo von Hofmannsthal prológusát ültette magyarra, míg a többi szövegrészt Bíró Lajos és Gömöri Jenő fordította.[522] Az 1909-es *Maupassant Összes verseiben* – melyen már egymaga dolgozott – a címmegjelöléssel ellentétben nemcsak költemények, hanem verses elbeszélések és dialógus formában írt verses jelenetek is szerepeltek.[523] A Jánszky Béla grafikájávalmegjelent összeállítás már 1908 végén forgalomba került, s bár a fordító először a Franklin Társulatot kereste föl ajánlatával,[524] a munkát végül Schenk Ferenc adta ki.

„Kosztolányi nem lepingálta, lemásolta Maupassant verseit – mert a könnyebb mintát könnyebb utánrajzolni is – hanem megérezte és megirta őket ujra magyarul" – foglalta össze a *Bácsmegyei Napló* munkatársa.[525] Schöpflin Aladár a *Vasárnapi Újság*ban dicsérte a „francia versen nevelkedett" fordítót, ambíciójához méltónak tartván választását,[526] Drozdy Győző ellenben már komolyabb bírálatot fogalmazott meg, sőt a kínrímeket is igyekezett összegyűjteni.[527] Babits szintén a dicséret hangján szólt, amikor a fordítót még a korai Maupassant-nál is virtuózabb verselőként jellemezte.[528]

A SZEGÉNY KISGYERMEK PANASZAI

Kosztolányi számára a szépirodalom, illetve a kortársi irodalom területén az igazi áttörést *A szegény kisgyermek panaszai*nak megjelenése nyújtotta. Az először 1910-ben napvilágot látott versgyűjtemény 1913-ig négy kiadást ért meg, később pedig – az *Összegyűjtött költemények*-beli ciklussal együtt – háromszor került az olvasóközönség elé.[529] A hét kiadás nemcsak a rendkívüli sikert bizonyítja, hanem a költő életművének szerkesztési megoldásairól is árulkodik.

A Gömöri Jenő által életre hívott *Modern Könyvtár* sorozat anyagi támogatottságától függően az első kiadást Sziklai Jenő, a másodikat Politzer Zsigmond, a harmadikat pedig az Athenaeum adta ki.[530] Az egyes megjelenésekhez Gömöri írt előszót, aki második alkalommal pár sorral ki is egészítette korábbi szövegét.[531] Kosztolányi eredetileg Osvátékkal szerette volna kiadatni verseit, ám tervéből mindössze annyi valósult meg, hogy a *Nyugat* is hozott belőlük néhányat.[532] 1910 áprilisában – miután tárgyalt Gömörivel – további költeményekkel bővítette a ciklust, amiről szerelmét, Lányi Heddát is tudósította: „folytatom A szegény kisgyermek panaszai-t, pár nap múlva egészen befejezem, s aztán sajtó alá rendezem, és június közepén megjelenik. Boldogabb, izgatóbb, termékenyebb korszakom még nem volt."[533] Az első kiadás végül 1910 július közepére került ki a nyomdából,[534] a példányokat pedig három hónapon belül elkapkodták.[535]

1913-ban Kosztolányi kiadót váltott, így a kötet negyedik kiadását Tevan Andor gondozta. A szerző számos régi vagy új verssel bővítette gyűjteményét, ezáltal pedig a ciklus terjedelme közel duplájára nőtt.[536] Ebben az időszakban egyszerre dolgozott *A szegény kisgyermek panaszain* és a *Mágián*, s míg előbbit 1912 karácsonyára, a *Mágiát* kora őszére szerette volna megjelentetni. *A szegény kisgyermek panaszai* Tevan-féle negyedik kiadása azonban közel egy évet csúszott: csak 1913 decemberében hagyta el a nyomdát, és 1914 januárjában került könyvpiacra. A késés nem utolsósorban Kosztolányi műgondjának tudható be, aki szeptemberben még mindig küldött újabb szövegeket a kötetbe.[537] Az utolsó pillanatokban történt változtatásoknak, illetve kiegészítéseknek az is oka lehetett, hogy föladta korábbi tervét, és igyekezett még csiszolni a munkán, ha már Tevantól időt nyert. De a grafikus személyén is sokat gondolkodott: először Bálint Rezső neve merült föl benne, majd Gulácsy Lajosé, akitől három-négy „remek illusztrációt" várt.[538] Utóbbi Bárdos Artúr Új Színpadának előadásaihoz készített ekkoriban díszleteket és jelmezeket, Kosztolányi tehát színházlátogatásai alkalmával is megismerkedhetett stílusával.

„Életrajzot kérnek tőlem? Két fontos adatot közlök. Az egyik: 1885 virágvasárnapja. Ekkor születtem. A másik: 1909 szeptembere. Ekkor írtam meg legkedvesebb könyvemet, amit ma is a legjobban szeretek: A szegény kisgyermek panaszai-t. [...] nem tagadom, hogy minden örömöm és szenvedésem benne van ebben a kis füzetben, mert az élményeim ma is gyermekélmények, és a szenzációim gyermekszenzációk" – nyilatkozta a szerző 1911-ben,[539] kötete azonban nem egy hónap alatt készült el. Csáthnak 1909 augusztusában már múlt időben beszélt a ciklusról,[540] de a gyűjtemény kiadásról kiadásra történő folyamatos bővülése is ellentmond állításának. Mindennek ellenére a versfüzér törzsanyaga valóban összeállhatott egyetlen hónap alatt, ám 1931-ben Kosztolányi még ezt is cáfolta: „Egyszer, mikor Budapesten egyetemre jártam, meglátogatott édesapám, nekem kellett őt kikísérnem a hajnali vonathoz. Miután elváltam tőle a pályaudvaron, föltettem, hogy lefekszem és kialszom magamat. Álmosan bandukoltam az utcákon, [...] Ekkor zendültek meg bennem a Szegény kis gyermek panaszai-nak kezdő sorai: »Mint aki a sinek közé esett...« Lehet, hogy azért, mert az imént sineket láttam, de lehet, hogy nem is azért. Alig vártam, hogy hazaérjek, [...], egymás után firkáltam le a ciklus költeményeit, négy-ötöt aznap s két hét alatt befejeztem az egészet, ugyhogy évek mulva, a különböző kiadások során egyetlen betüt se változtathattam rajta."[541]

A történetet Kosztolányi 1903. szeptember 9-én kelt levelében nem édesapja, hanem édesanyja látogatásához köti,[542] míg 1935-ös nyilatkozatában szintén apját említi.[543] *A szegény kisgyermek panaszai* alapötletét minden bizonnyal befolyásolhatta Csáth 1904 októberi levele is: „Félsz, hogy elfelejtenek!? Irj róla verset gyermekem, e félelemről. Legyen a vers méla és nagyszerű tomboló, legyen kétségbeesett... de te ne légy se egyik se másik hanem egyszerűen: Dide, a kis Dide."[544] A költeményekben szereplő gyerekalak persze nem feleltethető meg a „kis Kosztolányinak", hanem összetett metafora: a gyermek még látja, amit a felnőtt már nem, s természetközelibb (természete-közelibb) létmódja/szemlélete bölcsebbé teszi. A költő nem utolsósorban a romantika örökségét elevenítette föl, s művével

14. kép • Kosztolányi A szegény kisgyermek panaszai megjelenésének időszakában (PIM)

akár – ahogy arra Szegedy-Maszák Mihály rámutat – „Wordsworth 1907-ben megjelent Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood című ódájára is" utalhat.[545] A kötet zárszavában az elbeszélő aztán el is távolítja magától ezt a bölcs gyermeket: „A te utad a végtelenbe visz, de én előttem már a semmi van."[546]

Kosztolányi ezekben az években készítette verses drámafordításait, így talán nem véletlenül él a drámákban megszokott eljárással A szegény kisgyermek panaszai ciklusának formai megoldásánál. A kiadásoknál látható „behúzások tipográfiailag sajátos helyzetet teremtenek: függőlegesen nézve két sort, vízszintesen viszont egy sort adnak ki, amely felül kezdődik és alul végződik. Ez a megoldás meglehetősen ritka a líra, ám annál szokványosabb a dráma műnemén belül" – fogalmazza meg Győrei Zsolt.[547] A fordított verses drámai szövegek mindegyikében előfordul amoibaion (ötös-hatodfeles jambikus sorban), mely a kötetnek is leggyakoribb sorfajtája. Maupassant-nál szintén akad, de Kosztolányi 1909-es fordításában ugyancsak találkozunk vele. „Egykori drámai kezdeményeiből és a ciklussal párhuzamosan végzett dráma- és versfordítói gyakorlatából egyaránt következhetett az ötlet – érvel Győrei –, hogy ezt az eredetileg dialógusokban alkalmazott, de már a lírában is polgárjogot nyert eszközt átemelje A szegény kisgyermek panaszaiba."[548]

A kötetet jelentős kritikai visszhang fogadta, és akadtak értelmezők, akik visszamenőleg hatálytalanították a *Négy fal között* idején megfogalmazott roszszallásokat. A *Nyugat* például Lengyel Menyhérttől és Karinthy Frigyestől hozott recenziót, az *Élet* munkatársa, Vajda Ernő mérföldkőnek tekintette a vállalkozást, a *Népszava* hasábjain Ormos Ede Kosztolányi nyelvét dicsérte, a *Független Magyarország*ban – s később a *Szeged és Vidék*ben – pedig Juhász Gyula szólt pár méltató szót.[549]

A nagy sikert követően a fiatalember igen hamar újabb verseskötetekkel jelentkezett. 1911 tavaszán jelent meg az *Őszi koncert – Kártya* a Gömöri-féle *Modern Könyvtár* sorozatban.[550] A gyűjtemény igencsak fontos szövegegyüttesnek számított szerzője számára, hiszen később mindkét ciklust szerepeltette az 1920-as *Kenyér és bor* című összeállításban és az 1935-ös *Összegyűjtött költemények*ben. Szabolcsi Lajos – aki szerint Kosztolányi lírája „metafizikai bánatot" tükröz – fölfedezte az *Őszi koncert* szövegében az 1907-es Ady-bírálatra adott választ is: „Érdekes például az irodalmár panaszát hallani: a költő a kávéházban ítélkező modern szerkesztők ellen lázad, – ezt a csak a szaktársak által ismert bánatot is univerzálissá hangolja és beleilleszti őszies világfelfogásába."[551] Az író valóban olykor szépirodalmi munkáiban (is) célzott irodalmi vitáira, így például *A szegény kisgyermek panaszai*ban ugyancsak utalt az „irodalmi író" vádjára.[552]

A *Mágia* című versantológiának 1912-es első és 1920-as második kiadása egyaránt Tevan gondozásában jelent meg.[553] Kosztolányi a kiadásokat előzőleg napilapokban, folyóiratokban, illetve más kötetekben közölt költeményeiből állította össze, melyeket aztán ciklusokba rendezett. A munkálatok során mindent egymaga kívánt kézben tartani, a levonatokat pedig több körben ellenőrizni. A *Mágia* első korrektúrájának kézhezvételekor – szokása szerint– részletesen megírta Tevannak, milyen módosításokat kér. Tette mindezt azzal a költői tudatossággal, szerkesztői módszerrel, komoly munkamorállal és alázattal, mely mindvégig jellemezte irodalmi működését: „azt szeretném, hogyha a címek kissé (alig valamivel) vastagabb, vagy feltűnőbb betűkből lennének szedve. [...] A versek rosszul voltak összeállítva. Most megállapítottam a végleges sorrendet, a verseket kék ceruzával megszámoztam, ezen semmi esetre se változtatok. [...] Úgy az első, mint a második ciklusba egy-egy új verset illesztettem bele. [...] Az egyes ciklusoknak nincs címük. Egy üres lap választja el őket egymástól. Aztán a következő lapon az első vers – cím helyett – KURZÍV betűkkel jön, cím nélkül. [...] Egy lapra csak egy vers jöhet. [...] küldje el még egyszer, hogy átnézzem. [... A címlapot] Falus Elekkel csináltatom meg."[554] A kötet reklámozásában ugyancsak aktívan kivette részét, s korábbi gyakorlatához híven előfizetőket szerzett, hirdetéseket helyezett el lapokban, a könyvkereskedőkkel pedig plakátokat rakatott ki.[555] Minden munkája megjelenésekor nagyon komolyan számolt az eladási szempontokkal, s tisztában volt a könyvpiac dinamikájával is.

A *Mágiát* végül november hónap folyamán sikerült kihozni. Kosztolányi a tiszteletpéldányok körbeküldésével egy időben többek között Babitsot is kritikaírásra kérte: „igazán boldoggá tennél, hogyha írnál róla a Nyugat-ban. (Ha ínyedre van a sujet.) Olvasd el egy este, s legalább levélben közöld az impresszióid."[556] Az egykori egyetemi társ méltatása a *Nyugat* 1913. január 16-i számában látott napvilágot egy hosszabb tanulmány részeként, melyben Babits Vörösmarty költészetével rokonította Kosztolányiét. A *Mágiát* összességében a költő addigi „legérettebb, legigazibb" megnyilvánulásaként jellemezte, megjegyezvén: a kötet szerzőjének művészete már túllépett a *Négy fal között* hibáin, a korábbi bírálók által hangoztatott külföldi minták követésén, illetve parnasszista stíluson.[557]

„JANKA EGYSZER NÁLAM FELEJTETTE AZ ESERNYŐJÉT"

RÓZSASZÜRET

„Van egy szőke, dióbarna szemű collegéném. Angolt tanul, s komolykodó (ezt a jelzőt jól gondold meg!) arccal jegyzi Heinrich magyarázatát. Rózsaszin ruhában jár s igen hangosan beszél. Majdnem mindig nevet. [...] A nagy baj azonban az, hogy a szőke isten nem akar nagyon észrevenni. Hiába vetek rá hat méteres pillantásokat, hiába borotválkozom hetenként kétszer – hiába minden!" – panaszolta Kosztolányi unokatestvérének nem sokkal Budapestre érkezése után.[558] Szerelmét Tichy Margitnak hívták, akivel az egyetemista a Négyesy-szemináriumokon találkozott. Miután a lány rá se hederített, az egyébként igencsak szemrevaló fiatalember verseivel akarta fölhívni magára a figyelmet. A soron következő *Stílgyakorlatok* órán szereplésre jelentkezett, de előtte a biztonság kedvéért névtelen levelet küldött Tichynek, nehogy a lány hiányozzon. A gondos előkészületek ellenére a „szép szőkeség" nem vett részt a szemináriumon, így Kosztolányi csak „a falaknak deklamálhatta szerelmi dörgedelmeit".[559]

Leveleiben Tichy Margitot rendre csak Nóraként emlegette, miután a lány Ibsen hősnője után így szólíttatta magát. Kosztolányit nem pusztán szépsége ragadta meg, hanem saját tükörképét is fölfedezte benne: „Különös és szereti a rejtelmességet, mint én; [...] Olyan közönyös a világ iránt, mint én; mindenre egy szatirikus mosoly a felelet; s olyan titkolódzó is, mint az én lelkem: az alabástrom hidegségével védi meg magát a sártól."[560] Lelkesedése odáig vezette, hogy Nóra-dalokat költött szerelméről, ám ezek közül sem kéziratok, sem nyomtatott sajtóbeli megjelenések nem maradtak fönn. A kezdeti kudarcok ellenére előfordulhat, sikerült közelebbi kapcsolatba kerülnie kiszemeltjével, október folyamán ugyanis már intimitásokra célzott unokaöccsének.[561] Az első tanévet követő nyári szünetben Juhásznak azonban újra reménytelenségéről számolt be: „Van más is, de az már nem jut nekem soha osztályrészül. Nem irom le s hogy micsoda, úgy is tudja. [...] Egy arc, fehér, hideg arc jéghártyáját bámulom mióta itthon vagyok s be kell látnom, hogy tél van örökre."[562] Tanulmányai végeztével Tichy a budapesti IV. kerületi felsőbb leányiskola tanára lett, s Grábics Lajoshoz ment feleségül. Doktori fokozatot is szerzett, értekezése 1911-ben *A francia forradalom hatása szellemi életünkre – Kazinczy Ferenc levelezése alapján* címmel látott napvilágot.[563]

Nem ő volt azonban az egyetlen, aki fölkeltette Kosztolányi érdeklődését.[564] Rajta kívül Oláh Gábor szerelme, Schmidt Erzsike is megtetszett neki, akinek az *Egyetemi Lapok*ban és a *Virágfakadás*ban jelentek meg írásai, s végül Iványi Bertalanhoz ment feleségül. Toldy Ferenc unokájáért, Elefánt Olgáért Juhásszal közösen rajongott, de nála sem ért el sikereket.[565] A lány később átvette a Négyesy-szemináriumok titkári posztját, egyetemi éveit követően pedig Payr Hugó felesége

lett, s az Iparművészeti Múzeum munkatársaként dolgozott. 1903 novemberében ifj. Kosztolányi Árpádnak és Csáth Gézának szóló leveleiben Kosztolányi már egy negyedik lányról tudósított: Politzer Erzsikéről, aki ugyancsak közömbös maradt iránta. Bár ő nem volt hallgatói státuszban, föltehetően kapcsolódott az egyetemi körökhöz.[566] A fiatalember föllángolása ezúttal komolyabb irodalmi vonatkozással bírt, mert Politzer nénjéért halt meg egyik kedvelt, de legalábbis ismert századfordulós költője, Makai Emil: „Ki is adott egy verskötetet Margit cimmel, a miért a hüséges lány kikísérte őt a temetőbe, sőt egy kétségtelenül drága koszorút is küldött neki nehéz illatú thearózsákból. Ez a thearózsa szag lebeg a leány körül."[567] Az *Előre* című diáklapban megjelent, Makairól szóló nekrológ szerzője szintén említette a legendát, melyet Kosztolányi még gimnáziumi éveiből ismert.[568]

A fiatalember már szabadkai kamaszéveiben tisztában volt azzal, hogy a (testi) szerelmet nem az egyetem falai között, hanem az utcán kell keresni. A korszak bohémjai számára természetes volt az éjszakai élet: a kávéházi kalandok, a közös kóborlások és az örömlányok fizetett szerelme. Budapest Európa-szerte híres volt bordélyairól, „a prostitúció egyes formái gyakorlatilag beépültek a polgári szokásrendbe, s a prostituáltakkal való találkozás [...] a polgári élet kimondott vagy ki nem mondott, de megtűrt eseménye volt" – szögezte le Császtvay Tünde.[569] Akadtak lányok, akik vörösházak falai között dolgoztak, míg mások az utcán szólították le kuncsaftjaikat (vagy azok őket), s mentek szobára. A nyilvánosházak 1926-ig működhettek legálisan, mert egy évvel később az államilag ellenőrzött bordélyrendszert törvényileg fölszámolták. A vevőkört – amint arról Tábori Kornél és Székely Vladimir tudósítja olvasóit – „mulató fiatalemberek, éjjeli foglalkozású intelligencia és néhány megrögzötten fiatal agglegény", valamint kereskedők, középkorú és idősödő vendégek alkották, akik úgy jártak „Budapestnek ebbe a fényes zugába, mint egy klubba."[570] Az örömlányok fő vadászterülete az Andrássy úton és a Nagykörúton, a terézvárosi Király utca, Mozsár utca, Ó utca és Nagymező utca környékén, valamint az erzsébetvárosi Dohány utcában, Akácfa utcában, Dob és Hársfa utcában volt.

Hamar elhíresült a Conti utca 6. szám alatti (ma Tolnai Lajos utca 44–46.) műintézmény, melynek közvetlen szomszédságában székelt a *Népszava* szerkesztősége. „A Conti utcai bordélyházban szombat este egy munkás megsértette valamelyik nőt. K-nak nevezte, erre a többiek, mintegy varázsütésre lekapták lábukról a lakkcipőt, és a sarkával egyszerre húszan, harmincan – nekitámadtak. Kékre-zöldre verték az arcát, egyik szemét ki is ütötték. Ezt a jelenetet – dühös, beteg amazonok egy férfi ellen – tulajdon szememmel láttam. Rendőrt hívtak, aki a munkást a nőkkel együtt bekísérte" – rögzítette naplójában Kosztolányi, aki aznap este föltehetően nem a szociáldemokrata napilap szerkesztőségébe igyekezett.[571] Közismert vörösház volt a Magyar utca 34. szám alatt működő Maison Frida is, mely főként a gazdagabb rétegek igényeit szolgálta ki. Nem tudjuk, vajon Kosztolányi megfordult-e a Maison Fridában, de a Képíró utcába minden bizonnyal eljárt, miután különc barátja, Téglás Béla is ott volt törzsvendég.[572]

Az író általában hosszasan elbeszélgetett az örömlányokkal. Érdeklődött sorsuk felől, s följegyezte az általuk használt kifejezéseket, némelyiket szépirodalmi műveibe is beépítette: „A multkor elmentem az Aranyosi féle bordélyházba s ott

egy leányra akadtam ki végtelenül megtetszett nekem. [...] A kezébe tettem a kezemet s elmentem vele – ó ne nevess, kutya! – szobára. Barátom, életemben ilyen szomorú mulatságban nem volt részem. Vacogtam a kéjvágytól, ki voltam koplaltatva, mint egy kutya. Lefeküdtünk. És én elkezdtem vele társalogni. Ha a szobában egy gyorsíró lett volna elrejtve s leirta volna a gyors, szellemtől sziporkázó párbeszédeket nyugodtan mondhatom, hogy bármelyik szinmüiró beilleszthette volna vigjátéka 3ik felvonásába. [...] A kedvese meghalt. Kasziros nő volt. Azt mondta – ilyen kifejezéseket használt – most is a körmeivel ásná fel a holttestét."[573] Kosztolányi két évvel később keletkezett, Lányi Heddának írt szerelmes levelében hasonló megfogalmazással találkozunk,[574] de előfordul *A rossz orvos* című kisregény VII. fejezetében is: „Én imádtam őt, most is tíz körmömmel ásnám ki a kis sírjából."[575]

Írói szótárának bővítésén túl a fiatalember lejegyezte a prostituáltak anekdotáit, naplójában saját szexuális élményeit is rögzítette – olykor az argó kifejezéseket sem mellőzve –, [576] a lányokat pedig nemegyszer lerajzolta vagy megverselte.[577] Visszatérő szereplőjévé vált a „Feketeasszony", a „Sárgahajú nő", és – tovább idézve Kosztolányiné szavait – „a többi körúti és körútkörnyéki olcsó démon. [...] Azt tervezte, ír róluk egy nagy-nagy könyvet."[578] Kosztolányi konvencionálisnak nem mondható ízléséről még a *Rendkívüli Újság* is megemlékezett: „A nőkkel nem volt tulsok baja [...]. Volt egy szerelmi nö, a Német-uccában pünkösdi királynő, igen kicsappanó csipőjü és villogó lensárga haju. Ebbe volt szerelmes, ő is beléje és valóságos idillikus viszony volt köztük hosszu egy esztendeig. [...] Általában a beteg, perverz külsejü asszonyszemélyek érdekelték."[579]

A fiatalember sokszor cimboráival együtt rótta a vigalmi negyed utcáit. Általában öccse, unokatestvére és annak barátja, Munk Artúr jelentették társaságát. Előfordult, hogy Téglás is velük tartott, amint arról később Kosztolányi beszámolt: „Utcai nők között járunk. Az egyik kérdezi tőle, pap-e: / – A pápa áldását hozom, leányom – szólt neki és finoman megsimogatja az arcát. Egy kövér ká azt mondja, hogy bolond. Erre ő a nő hatalmas emlőjére mutatva igy szól: / – Mért haragszik reám Emlőssyné?"[580] A bohém fiatalok időnként még szobára is együtt mentek.[581] „Ma azzal fogadtak, mit szóltok a szalonunkhoz. Pirka »szervusz Flóri« kiáltással Árpihoz rohant. Didét Natika (vagy Lia) foglalta le én Irént üdvözöltem, de... Arankával vonultam el a titkok szőnyegajtaja megé" – jegyezte föl például 1906 áprilisában Csáth.[582] Sokszor össze is barátkoztak a prostituáltakkal, olykor pedig kirándulni vitték őket, s mulattak rajtuk, ha úrilányként próbáltak viselkedni.[583]

A gyakori partnerváltás köztudottan nem számított veszélytelen mulatságnak. „A 19. század utolsó éveinek állandósuló európai és balkáni csatározásai, majd a 20. század politikai viharai és leginkább persze az első világháború borzalmai idején emelkedett a lakosság halálozási aránya, a még évtizedekig gyógyíthatatlannak bizonyuló szifilisz miatt mind többen végezték életüket a kórházak vagy az elmegyógyintézetek falai – foglalja össze Császtvay Tünde.[584] A klasszikus nemi úton terjedő betegségek közül a szifiliszen kívül a kankó és a lágyfekély terjedt el a leginkább.[585] Miután a bordélyokban a kéjnők egészségügyi felügyelet alatt dolgoztak,[586] veszélyt elvileg csak azok jelentettek, akik nem tartoztak sehova sem.[587] Kosztolányi kezdettől fogva rettegett a nemi betegségektől. Első szabadkai kaland-

ját követően is azonnal orvoshoz rohant, de pesti bohém éveiben sem feledkezett meg a szublimátos oldattal való fertőtlenítésről. Ami az első világháborús katonák számára orvosi előírás volt,[588] az a Kosztolányi és a Brenner fiúknál bevett szokásnak minősült. „Este coitus Emmával, egy gyönyörű nővel. [...] Bár az »óvszer-szerkezet« kiszakadt, de nyugodt vagyok a mosdások után" – jegyezte föl Jász Dezső is naplójába,[589] akit Csáth gyakran intett óvatosságra.[590]

„Az öreg, amint tudod, fenn volt, és nálam szállt meg. Irtózatos furcsa helyzetek keletkeztek. [...] mind a két este meglepett, mikor szublimátban mosakodtam. Reggel meggyóntatott, és kijelentette, hogy ez és a »platói szerelem« (értsd: Rózsaszüret) nem mívelhető együtt" – panaszolta Kosztolányi unokaöccsének, amikor lebukott édesapja előtt.[591] Az író levelében Lányi Heddával való (plátói) szerelmi kapcsolatára utalt, akivel 1907 nyarán ismerkedett össze, de csak karácsonytól kezdett neki udvarolni. A vele folytatott intenzív levelezéssel és az időnkénti találkozásokkal párhuzamosan azonban prostituáltakkal és könnyen kapható orfeumi kokottokkal érintkezett. Utóbbiak romlottsága és a szűzlány világa közötti kontraszt (illetve saját szexuális „nevelődése", tapasztalatszerzése) ihlette a levélben hivatkozott *Rózsaszüret* című versének megírására.[592] Az író nemcsak a tisztes polgárlánynak való udvarlás közben, de még házas éveiben sem hagyott föl a nyilvánosházak látogatásával. „Sokszor jött haza még élete utolsó éveiben is egy-egy kedves, furcsa mondásukat, mozdulatukat idézve" – jegyezte meg Kosztolányi Dezsőné,[593] aki özvegyként arról is beszélt, hogy urával időről időre alkudoztak: a férfi hadd menjen el a rosszlányokhoz. A játékos incselkedés végeredményeként bár Kosztolányi meglátogathatta a prostituáltakat, hazatértét követően be kellett számolnia élményeiről.[594]

Az utcalányok mellett a fiatalember színésznőkkel és orfeumi dámákkal is flörtölgetett, köztük Keleti Juliskával (1885–1972), akit kupléénekesnőként és operett-színésznőként egyaránt ismert a közönség. Keleti 1901-ben lépett először színpadra Krémer Sándor társulatában, majd a Magyar Színházhoz került. Szerepelt a Vígszínházban, 1907 őszétől pedig a Modern Színház Cabaret-ban Weiner István, Leopold Ernő és Zerkovitz Béla szerzeményeit adta elő. Egy idő után Nagy Endre is szerződtette, így aztán rendszeresen föllépett a Bonbonnière-ben, főként Hetényi-Heideberg Albert szerzeményeivel.[595] Nagy társulatában lépett föl Keleti Juliska férje, Mahr Nándor is. A konferansziéként debütáló férfi gazdag földbirtokosként indult, színészi ambíciói azonban másfelé terelték, s bohém életvitelének következtében elherdálta vagyonát. Amikor Kosztolányi közelebbi kapcsolatba került Keletivel, a házaspár már külön élt, hivatalosan azonban nem váltak el. Egy közös gyermekük született, Klára, aki felnőttként az Amerikai Egyesült Államokban lett színésznő, miután édesanyjával az első világháború kitörése előtt emigráltak. Keleti Juliska Amerikában is karriert csinált, színpadi sikerein túl pedig ismét szerencsésen házasodott: E. D. Fuller ügyvédhez, a Warner–Quinlau olajtröszt elnökéhez ment feleségül.[596]

Kosztolányi és a művésznő Rozsnyay Kálmánnak köszönhetően ismerkedtek össze.[597] Keleti ugyanis 1907 nyarán a budai Alkotás utcában ugyanannak a háznak a földszintjén lakott, ahol a különc barát.[598] „Julie nagysádot nagy sikerek után – teljes diskreciót kérek – ott kellett hagynom. A hölgyről egyébként eláru-

lom utólag, hogy ön igen imponált neki. Másnap meggyónta nekem, hogy a »doktor« az ő baudelairei közönyével és büszke bóktalanságával a leghelyesebb volt" – büszkélkedett Kosztolányi hódításával Horvát Henriknek, noha a színésznőnél nem volt teljes sikere.[599] Rozsnyaynak – aki kölcsönadta lakását a légyottokra[600] – már egy kínos afférra is utalt, miközben kétségbeesetten várta Keleti Juliska válaszát: „Mister, légy hozzám egészen őszinte. A földszinten bizonyára nagy kacagással fogadták az én kisded kirohanásomat s téged biztak meg, hogy engemet hideg lepedő és bromnátrium nélkül szép szerével kiábránditsál. Igaz? Most már csak pszihológiai szempontból érdekel az affér. Ird meg, megmutatta e neked a levelemet a fekete csoda? [...] Egyébként tisztelem a szobádat, a pamlagokat, az iróasztalod fölött álló Wilde-képeket, az Alkotás utca köveit, az egész kedves, arhaikus Budát."[601] Másik barátjának, Mohácsi Jenőnek ugyancsak beszámolt szeretői viszonyáról, illetve csalódásáról. Keletiről 1907 júliusában már nem kapott híreket, sőt imádottja a fiatalember szerelmeslevelét „úgy eldobta, mint egy árnyékszékpapirost." Kosztolányit dacos sértődöttsége odáig ragadtatta, hogy kijelentse: „A vaginák kellemetlen illata facsarja az orrom. [...] A fekete Vénusz pedig aludjon jól, mert én is jól alszom!"[602] A fiatalember haragjában még a közvetítő Rozsnyayval is összeveszett.[603]

A *Budapesti Napló* 1907. július 7-én *Fekete Vénusz* címmel három erotikus versből álló ciklust közölt. Kosztolányi költeményei a fekete misék világát idézték, ahol a Sátán helyett egy Fekete Vénusz nevű vampnak hódolnak a hívek. A *Táncok éjszakája* című utolsó szakasz már szinte szadomazochisztikus jelenetet festett, a nemiség agresszív és démoni vetületének hangsúlyozásával.[604] A megjelenési időpont és a tematika egyaránt a Keleti Juliska iránt táplált érzelmekre utalhat, noha Kosztolányi költészetében korábban is előfordult a démoni nő motívuma. Az ebben az időszakban megjelent *Négy fal között* kötetben – a fiatal szerelmes Keletinek is akart belőle példányt küldeni[605] – szerepel *A fekete asszony* ciklus, melynek darabjai korábban külön-külön is napvilágot láttak.[606] E költeményeket is halálerotika és sátánizmus jellemzi, illetve a „femme fatale" motívuma jelenik meg bennük.

Kosztolányi szövegei szervesen illeszkedtek a modernitás irodalmi és (képző) művészeti divatáramaihoz, hiszen a démoni szerelem témája Babitstól Baudelaire-ig számos hazai és külföldi szerzőnél fölbukkant. A századforduló képzőművészei közül Klimt, Franz von Stuck és Franz von Bayros egyaránt említhető, kiknek alkotásait Kosztolányi is ismerte.[607] „Egyesek úgy gondolták, hogy az ilyen nőszemélyben megtestesült gonosz mitologizálásának új hulláma [...] válasz volt az erősödő emancipációs törekvésekre. Egyébként ez nemcsak a férfifantázia szüleménye volt. Nők is [...] építgették ezt a mitológiát, megmámorosodva az »örök asszonyiság« nevében gyakorolt hatalom látszatától" – foglalja össze a kérdéskörrel kapcsolatos gondolatait Maria Janion.[608] A Byron, John William Polidori, Bram Stoker, Goethe és E. T. A. Hoffmann nevével fémjelzett romantikus hagyományban gyökerező vámpírmotívum a „fin du siècle" időszakára azonban közhellyé vált.[609]

A démonnő sztereotípiája összefüggésbe hozható a korszak halálos betegségével, a Kosztolányi által is rettegett szifilisszel: Félicien Rops *Mors Syphilitica* című képe például halálfejes, sovány kurtizánt ábrázol, amint vendégét várja.[610] A belga

művészhez, illetve barátjához és alkotótársához, Baudelaire-hez köthető dekadens halálerotika cseng vissza a magyar szerző verseiben is, aki többek között a francia költő Rops-nak ajánlott, *Epitáfium* című művét is lefordította.[611] Ady csípős kritikáját szintén ekkor publikálta, melyben az idősebb költő Kosztolányi halálerotikát idéző költeményeit ugyancsak bírálta. A rövid szerelmi epizód mellett tehát a *Négy fal között* körüli affér és a kordivat egyaránt inspirálhatta az első verseskötetben szereplő ciklus folytatásaként fölfogható *Fekete Vénusz* közlését.

A szeretői viszony megszűntére a *Budapesti Napló* színházi rovatának cikkeiből is következtethetünk.[612] 1907. július 2-án Kosztolányi még lelkesen tudósított a művésznő Budai Színkör-beli vendégszerepléséről: „Keleti Juliska két év óta vált meg a szinpadtól zajos tapsviharban. Most a szinpad ujra visszakövetel magának ezt az igazán temperamentumos szinésznőt, aki az operettszinpadra is mindig izlést, intelligenciát, igazi müvészetet hozott."[613] Bár Keleti neve később is előfordult a rovatban, dicséretben már nem részesült, sőt a fiatal színikritikus a Modern Színház Cabaret megnyitó előadásáról szóló összefoglalásában már egyáltalán nem tett róla említést.[614] Keleti magánéleti botrányáról ellenben hírt adott a napilap, Mahr Nándor ugyanis erőszakkal fenyegette feleségét, aki följelentést tett a rendőrfőkapitányságon.[615] Kosztolányinak azonban sem a botrányhoz, sem a cikkhez nem volt már köze.

„Tanuld meg, hogy ezekkel játszani nem lehet. [...] Ha láttál volna engemet két hét előtt, mikor ok nélkül elérzékenyültem, mint a paralitikusok, és sírtam sokszor egész délutánokon, megesett volna rajtam a szíved. Mindez pedig csak egy hisztérikáért volt. [...] A nőt nem szabad lelki üggyé tenni. Soha, semmi áron. A férfi akkor legszebb, ha kócos hajjal megy az utcán, s gondtalanul fütyörészve les egy ingyen koituszt. Milyen fönséges szabadságot érez ekkor" – fejtette ki az író unokaöccsének 1908 tavaszán.[616] Kosztolányi azonban a vágyott szabadság helyett épp ezekben a hónapokban vált rabjává egy jóval komolyabb érzelemnek.

FECSKELÁNY

Föltehetően nem Lányi Hedda fölbukkanása vetett véget a Keleti Juliska iránt táplált vonzalomnak, ám a Fekete Vénusz elutasító viselkedése – illetve más, ledérebb nőkkel való kalandok rossz emléke – is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Kosztolányi egy szabadkai diáklányba szeretett bele. Hedda édesapját, Lányi Ernőt (1861–1923) 1907 elején nevezték ki a városi zeneiskola igazgatójának. Heddáék öten voltak testvérek, egyikőjük azonban korán meghalt torokgyíkban: a későbbi műfordító, zenei író és operaszöveg-fordító Lányi Géza – az író barátja – az ő emlékére vette föl a Viktor keresztnevet. Az édesapa külföldi tanulmányai során bejárta egész Európát, majd a bécsi Ring Színház karénekese lett. Hazatértekor először Miskolc színházi karnagyaként dolgozott,[617] majd több vidéki városban tevékenykedett. 1888-ban a budapesti Operaház korrepetítora volt, ám az akkori igazgató, Gustav Mahler egocentrizmusát nehezen viselte.[618] Újabb vidéki állomásokat követően került Szabadkára, ahol elsőként az Iparosdalárdát fejlesztette föl, és a zeneiskola szabályzatát dolgozta ki. Bár újításaival számos akadályba ütközött, néhány haladó gondolkodá-

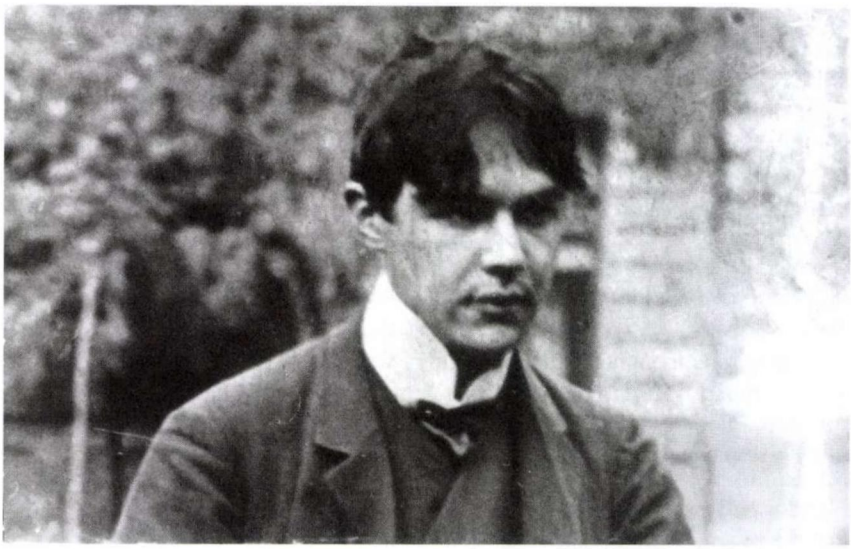

15. kép • Az író Szabadkán, 1906–1907 körül
(PIM)

sú művészetpártoló (köztük a polgármester) segítette törekvéseit.[619] Csáth édesapja, Brenner József a Szabadkai Dalegyesület – melynek alapító tagjai között volt id. Kosztolányi Árpád is – vezetőjeként hamar kapcsolatban került id. Lányi Ernővel, akivel aztán közösen hozták létre a Filharmóniai Társulatot. A Brenner, Kosztolányi és Lányi család tagjait tehát elsősorban a helyi zenei élet kötötte össze.

A szorosabb együttműködést igazolja a filharmonikus zenekar első hangversenyének közös megrendezése is. Az 1908. február 12-én tartott est prológusát Kosztolányi Dezső írta, ifj. Lányi Ernő szavalta el, s a másnapi *Bácskai Hírlap* közölte.[620] „Apának rengeteg izgalmába, fáradságába került, míg a társaságot összehozta. Templomi zenészekből és a város hegedülni tudó tagjaiból alakult meg a zenekar. [...] Hosszú heteken át folytak a próbák a Pest-szálloda nagytermében. [...] Zsúfolásig megtelt a színházterem. A prológot, amit Dide írt, síri csöndben hallgatta az elsötétített nézőtér. Ernőke szépen szavalta. A vers gyönyörű volt, és remekül vezette be Schubert h-moll szimfóniáját" – tudósított naplójában Lányi Hedda a hangversenyről és annak előkészületeiről.[621] Schubert művét Beethoven *D-dúr hegedűversenye* követte, majd Grieg *Peer Gyntjéből* adtak elő részleteket. Ezután Tartini *Ördögtrilla-szonátáját (Il Trillo del Diavolo)* játszották, végül Hubaytól a *Csárdajelenetek*, valamint Mozart *C-dúr („Jupiter") szimfóniája* következett. Az előadók között szerepelt ifj. Lányi Ernő későbbi felesége, Regéczy Ilona hegedűművész, de a negyven taggal bíró zenekarban játszott Brenner József is két fiával, Jász Dezsővel és Csáth Gézával.[622]

Lányiék Szabadkára érkezésekor Kosztolányi már befutott újságíróként dolgozott a fővárosban, első kötete épp ezekben a hónapokban látott napvilágot, Hedda ellenben tizenhárom éves tapasztalatlan diáklány volt. Bár osztálytársai udvarol-

gattak neki, rendes házból való úrilányként nem illett felnőtt férfiakkal közelebbi kapcsolatba kerülnie. Először Csáth Géza tette tiszteletét a családnál, Kosztolányi pedig csak ezt követően, 1907. június 2-án, az Ady-kritika megjelenésének másnapján jelentkezett be. Frissen megjelent verseskötetéből vitt id. Lányi Ernőnek példányt, de a diáklánnyal ekkor még nem figyeltek föl egymásra: „Megint itt volt Jóska, és elhozta magával az unokafivérét Apának bemutatni. Kosztolányi Dezsőnek hívják. [...] Érdekes ember: magas, kék szemű, barna haja van, de az mindig a homlokára esik, nem áll olyan szép simán, mint a Jóskáé."[623]

Lányi Hedda eleinte Csáth Gézáért rajongott,[624] karácsonykor azonban Kosztolányi olyannyira megbabonázta, hogy másnapra már lángoló érzelmekről számolt be naplójában: „Megérintette a kezemet. Mintha tűz ért volna hozzám, beleremegtem. Akkor mondta, hogy szeret, s ebben a pillanatban éreztem, hogy én is őt."[625] Az író újévkor dicsekedett el új kapcsolatával Halasi Andornak: „Képzeld el, újra egy nőt találtam, az abszolút nőt, az örök Ideált – hogy is fejezzem ki magam? –, a női Halasi Bandit. [...] Ez a nő most lekötve tart. Írásban nem jellemezhetem, csak annyit árulok el, hogy tizennégy éves, és jobb verseket ír, mint én. [...] majd megfulladok a boldogságtól, hogy a szemétgödörszerű életben két olyan emberrel találkoztam, mint ez a nő és te."[626] Lányi Hedda naplójában több költemény olvasható, melyek közül szerelmének is küldött néhányat. Saját tehetségét persze jóval szerényebbre értékelte, mint a már országszerte ismert Kosztolányiét.[627]

A két szerelmes 1908 elejétől kezdett titokban levelezni. Kosztolányi leggyakrabban „Este" jeligével, poste restante küldte érzelmektől túlfűtött leveleit Heddának, ám ezzel párhuzamosan a család címére is írt illedelmes hangvételű képeslapokat. A szerelmeslevelek adás-vételében öccse és a Brenner fiúk is segítettek, akiket az író folyton óvatosságra intett. A nagy elővigyázatosság végül oda vezetett, hogy fiatalabb unokatestvére, Jász Dezső ugyancsak beleszeretett a lányba.[628] Kosztolányi szenvedélyes vallomásai hol költői csapongásokra emlékeztettek,[629] hol valóban őszinte megnyilvánulások voltak: „Mi vagy te nekem? Nem tudom biztosan. De most úgy érzem, hogy te vagy a Visszatérés. Te tettél férfivá, és te tettél újra gyerekké. Most olyan tiszta vagyok újra, mint a gyerekkoromban. Ezt a tisztaságot félve őrzöm."[630] Szerelmét egy helyütt Fecskelánynak nevezte, s így jellemezte: „Kicsoda vagy te, hogy ily könnyű vagy? Könnyű és karcsú, mint a fecske. Te fecskelány! Te fecskelelkű, fecskekönnyűségű, repülő, táncolva repülő lány, te kék égben, kék vizeken csicsergő madár! Te én!! Te költő, te isten, te minden!!!"[631]

A fiatal lányon kívül Kosztolányi más nőkkel is érintkezett a levelezés időszakában. 1909 májusában Párizsból szinte már szerzetesi életformáról számolt be Heddának,[632] miközben egy táncosnővel bonyolódott viszonyba. „A Montmartre-on ültem, a Tabarin mulatóban. [...] Nők táncoltak körülöttem. Paris legelőkelőbb táncosnői. Az egyik, Mme Frou Frou nagyon megtetszett, [...]. A tánc végével a nő odajött és végigcipelt a táncteremben. Egy keménykalappal a fejemen táncoltam vele. Abszintet kellett rendelnem. [...] A nőnek megtetszettem. A villanylámpák alatt csókolóztunk. [...] Aztán egy éj. A nő megcsócsált, megmosott, végignyalt, rám köpött egy meleg gejzírt, végül pedig kiköpött és újra szájába vett. Mindez pedig csak egy csók után. Utána én jöttem. [...] Most újra hozzá megyek. Másról nem tudok írni. Én is szeretem" – ecsetelte a francia kalandot unokaöccsének.[633]

Kosztolányi párizsi kirándulásakor a Montmartre más szórakozóhelyeire is ellátogatott. A legendás Chat Noirban például a női nem mellett az első párizsi kabaré jelentette összművészeti közeg is elvarázsolhatta. Bár a régi törzsvendégekkel nem találkozhatott – Verlaine, Toulouse-Lautrec, Zola, Théodore de Banville addigra meghalt, Debussy, Erik Satie, Strindberg és Jane Avril ellenben még élt –, illetve a mulató is új helyre költözött,[634] a magyar bohémek szemében még 1909-ben is komoly presztízzsel bírt a Chat Noirba történő zarándoklás. Kosztolányi – aki Szini Gyulával töltötte az estét a fekete macskát ábrázoló plakátról elhíresült lokálban – nem véletlenül emelte ki Horvát Henriknek címzett képeslapján: „Parisból A Chat Noirból melegen üdvözöllek kedves kiváló barátom tégedet és a nagyváradi dekadens poétákat."[635]

Még évtizedekkel később is utalt a kabaré kultikus szerepére, amikor a Nagy Endre által vezetett Bonbonnière-ről írt: „Emlékszem a Bonbonnière csöpp cukorkadobozára, melybe bele tudta gyömöszölni egész századát, erre a kabaréra, mely úgy hozzá tartozik újabb irodalmunk történetéhez, mint a franciáéhoz a Chat noir."[636] Az író Szini Gyulával a *Budapesti Napló*, *A Hét* és a *Nyugat* szerkesztőségében egyaránt megismerkedhetett, de szabadkőműves körökben, valamint kávéházakban is találkozhattak: „Csoportosan jártunk az aszfaltokon, a külvárosokban, vitatkoztunk, harcoltunk egymással, nem tudtunk aludni a vágyainktól. Egy ilyen éjszaka után a körúton csatangolva, egy kávéház tükörablakán át láttam először Szini Gyulát, amint munka után egy újságpolc előtt állott a déli világosságot árasztó kávéházban."[637]

Kosztolányi Párizsban főként Rainer Maria Rilkével akart találkozni. „Mélyen tisztelt szerkesztő úr, kerestem, hogy átadjam önnek – a Nyugat részére – ezt a három műfordítást. [...], ha tetszik önnek, közölje le a tanulmánytól függetlenül. Mert (május 12-én) Párisba megyek, és személyesen beszélek Rilkével. Ott írom meg a tanulmányt, és onnan küldöm" – írta még elutazása előtt Osvát Ernőnek.[638] A levélben említett fordítások végül a Rilke-tanulmány betétjeként jöttek a *Nyugat* 1909. szeptember 16-i számában.[639] A megjelenés őszre tolódása egyértelműen Kosztolányi késedelmének tudható be, aki május végén már arról számolt be szerkesztőjének, hogy a francia főváros nem a legalkalmasabb hely a munkára.[640] Míg a párizsi éjszakázások a hosszabb cikk megírását csak késleltették, az osztrák költővel való találkozást meg is hiúsították. Noha a levélváltásig eljutottak,[641] Rilke 1909. június 1-jén kelt soraiból egyértelműen kiderül: magyar pályatársa kétszer sem tudott elmenni a megbeszélt találkozóra.[642] Kosztolányi legközelebb nászútján, 1913 májusában akart Rilkével találkozni, ám terve ezúttal is kútba esett.[643] Három évvel később Bécsben is szerette volna üdvözölni,[644] és bár az írót igencsak illusztris társaság várta az Imperial kávéházban, a randevú ismét elmaradt.[645] Mindez azért is különösen érdekes, mert kortársai közül alighanem Rilke volt a legnagyobb hatással Kosztolányi költészetére.

Lányi Hedda valamit megsejthetett a Párizsban csatangoló fiatalember szerelmi kicsapongásaiból, mert naplójába 1909. május 28-án az alábbiakat jegyezte föl: „Nem töltött be egészen az a levél. Hiányzott belőle a melegség, [...], ami az éjszaka lopva fölgyújtja érzékeimet. [...] Remegek egy soráért és félek tőle. Magamnak sem merem megmagyarázni, miért félek..."[646] Szerelmük a játékos incselkedésen és csókokon túl – legalábbis a kezdeti időszakban – tovább nem jutott. Kosztolányi több-

ször is menyasszonyának nevezte választottját, a nagykorúság betöltésének idejére helyezve szerelmük beteljesülését.[647] Olykor persze előfordult, hogy ravasz módon kicsalta Heddát a szabadkai erdőbe: „Megbeszéltük, hogy reggel kimegy a városerdőbe. Én mise után szintén kimegyek, és sétálunk egyet kettesben. [...] Fejfájás ürügyével a mise vége előtt eljöttem, mert másként a lányokkal kellett volna mennem. [...] Egy padon pihentünk aztán és csókolóztunk. De jött egy öreg bácsi és igencsak megnézett bennünket. Megijedtem, hogy mégsem illik itt kettesben szerelmeskedni."[648]

Kosztolányi nem csak Mme Frou Frou-val flörtölt ártatlan szabadkai légyottjaival párhuzamosan: „legfeljebb csak társaságokba járok, nők közé – szobalányok közé. Minden nő szobalány, s a szobalány a legnőiesebb nő. Tombornénál pedig van egy praeraffaelita szobalány, szőke és karcsú, aki jelenleg ihletet ad a költői alkotáshoz."[649] Unokatestvérének írt levelében családapai álmokat is emlegetett, így aztán előfordulhat, hogy valamelyik nő gyermeket várt tőle.[650] Amikor azonban édesapja Budapestre látogatott, „filozófiai és nőgyűlölő tirádákban" adta tudtára, az ügynek vége van.[651] Három évvel korábban Juhász Gyulának szintén utalt egy lehetséges gyermekáldásra: „Nekem pár hó múlva gyerekem születik. Elképzelheti helyzetemet."[652] Ebben az időszakban Csáthtal kapcsolatban is fölmerült a gyanú, hogy egy utcalány gyerekének lenne az apja. Katóval mindkét fiatalembernek viszonya lehetett, habár Kosztolányi saját érintettségét tagadta Csáth előtt. Amikor Rajz Sándorral és Téglás Bélával meglátogatták a szegény családot Rákos utcai otthonukban, levélben nyugtatta meg unokatestvérét, hogy a gyerek nem lehet egyiküké sem.[653]

A Lányi Heddával való szakítás konkrét oka azonban nem Kosztolányi hűtlensége, hanem a szabadkai lány viselkedése volt. Hedda ugyanis játszadozott a vele egyidős fiúkkal, egyik udvarlója épp Jász Dezső, az író leveleinek postása volt. Jász mindvégig tisztában volt azzal, hogy Hedda Kosztolányi szerelme, így aztán komoly belső konfliktusokat élt át: „Iszonyú sáros nyomás a lelkemen. Hedkát ez évben, s a betegségem után most láttam először. Megszépült. Egyedül csak ő érdekelhetett a lányok között. Sokat beszélgettünk és táncoltunk. Egyébként reggel négyig tartott a mulatság, melynek egyik részét képezte az ún. társas játszás, [...] Nagy flörtölések mégis estek a négyes alatt és egyébkor."[654] Kapcsolatuk a közös táncmulatságokon és egy-két csókon túl tovább nem nagyon juthatott,[655] nem utolsósorban azért, mert Jásznak idővel vetélytársa akadt. Pájer Andorral, a szabadkai gimnázium tanulójával még párbajoztak is volna, ha a lány „kicsit hisztériás toporzékolása" és egy-két zárdafőnöknő fölbukkanása az utcán nem vet véget az incidensnek.[656] Lányi Hedda Csáth iránt érzett korábbi vonzalmát sem feledte, az unokatestvér ellenben nem érezte fairnek Kosztolányi kijátszását: „undorérzés fogott el kb. két év előtt Lányiéknál mikor ebédnél Hedga szemezni akart velem, holott tudtam, hogy Desirével van viszonya."[657]

A pajkos kamaszlány más fiúkkal is flörtölgetett.[658] Az 1909 februárjában tartott diákbálon például két hetedikessel kezdett ki, Müller Oszkárral és Szoták Árpáddal. „Kedves úrifiúnak látszik. Egész kellemes volt vele táncolni" – jegyezte meg utóbbiról naplójában.[659] A Szoták-ügy komolyabbra fordult, Hedda már be akarta vallani érzéseit Kosztolányinak is,[660] ám az író húga megelőzte. Kosztolányi Mária tettében közrejátszhatott, hogy Szoták korábban őt kísérgette, a bosszúra tehát féltékenysége adhatott okot.[661] Az intrikus lánytestvér nemcsak a Szoták-ügyről, hanem egy Ka-

16. kép • A fiatal Kosztolányi Lányi Heddának dedikált fényképe, 1908. január 1. (PIM)

bos Gyulával kapcsolatos esetről is beszámolt Kosztolányinak. Utóbbiból annyi volt igaz, hogy az akkor induló fiatal színész Szabadkán lépett föl, a diáklányoknak pedig nagyon megtetszett, ezért egy alkalommal nagy csokor virágot küldettek számára. Ezenkívül a lányiskola osztályablaka épp szemben volt a Nemzeti Szálló szobájával, ahol Kabos megszállt, a kamaszok tehát onnan is leskelődtek.[662]

A Kosztolányi család nőtagjai már régóta pletykálkodtak: „Mariskával és anyámmal beszéltem rólad, és arról, hogy ősszel felhozlak Budapestre. Ők ezen az egész történen nevettek. Most nem is tudom leírni, mennyire fájt a nevetésük. [...] Ha mellettem lesznek, jó, ha nem, megtagadom őket. [...] Csak add át magadat gondolatban. És távolodj el az emberektől. Magad miatt. És a kis (hozzánk méltatlan) pletykák miatt is, amelyek sohasem szünetelnek. Most se..."[663] 1910 tavaszán az író Olaszországba utazott, az egyre öntudatosabbá váló lány azonban megsokallta a költői életmódból fakadó gyakori távolmaradásokat. „Tudom, édesem, hogy most kicsit nyugtalan vagy. [...] meg kell szoknod ezt a csöndet és elvonulást, mert én néha ok nélkül elborulok, futok a nőktől, a földi dolgoktól, akkor, ha megérkeznek az én szellemeim, akikkel már gyermekkorom óta társalgok. Szeress tehát mostan is, így, ahogy vagyok, távolról" – magyarázkodott a még gyanútlan Kosztolányi.[664]

A békésen nyaraló írót derült égből jött villámcsapásként érte húga jelentkezése, aki ezúttal nem egyszerű pletykákkal, hanem egyértelmű bizonyítékokkal állt elő: Hedda és a fiúk levélváltásait postázta.[665] Kosztolányi a küldemény kézhezvételekor – Velence, Firenze, Róma, Padova és Pompei bejárását követően – hazautazott Budapestre, ahonnan május 6-án írt szerelmének: „Mit tettél velem? Már a huszadik kávéházban vagyok. Nem vagyok az eszemnél. Az emberek a szemembe röhögnek. Azt hiszik, hogy megőrültem. Nem tudok aludni. Meghalok. Elvesztem. Nagyon, nagyon szeretlek."[666] Másnapi levelében már félreértésekről és szakításról beszélt, fájlalván, hogy „meg kell alázkodnia egy lány előtt, aki elvégre mégiscsak egy lány". „Hidd el, ismertem eddig néhány asszonyt, aki szeretett, de mondhatom, hogy azok másképp viselkedtek, nem csináltak etikettkérdést a közeledésből, a levélírásból, azok semmit se hasonlítottak hozzád" – tette hozzá sértődötten.[667]

Egy héten belül már Szabadkán volt, és alaposan leszidta a lányt, viselkedéséért pedig neveltetését és szüleit okolta.[668] A földúlt fiatalember Lányiéknál tett látogatása előtt húgával és édesanyjával találkozott, akik Hedda szerint „jól telebeszélték a fejét".[669] „Iszonyúan nagy szerelem volt, [...] Desiré szerint egy ilyen örök kapcsolat. De hát nem lett örök kapcsolat belőle, [...] a két szomszédvár úgy eltávolodott egymástól, hogy [...] az én szüleim is haragudtak és az ő szülei is haragudtak, és így ment" – emlékezett vissza évtizedekkel később Hedda testvére, Lányi Sarolta.[670] Kosztolányi szerelmének (olykor talán elfogultságot sugalló) naplójából arra is fény derül, hogy az író családját húga természete miatt nem nagyon szerették a városban, míg a zenei élet fölvirágoztatásában élen járó família köztiszteletnek örvendett: „Az emberek buták, ezt mondják: Kosztolányiék dühösek, hogy Ernő nem veszi el a Mariskát, és hogy a lányoknak sem kellenek a fiúk, mármint Te [Kosztolányi] meg Árpi (szépen nem!), és most bosszúból mindenfélét kitalálnak miránk, csakhogy elforduljanak tőlünk."[671]

Kosztolányi Dezső sem fogta vissza magát, s becsmérlő szavakkal illette volt szerelme családját: „a legzüllöttebb vándorkomédiás családnál is" alávalóbbnak

nevezte őket Csáth Gézának írt levelében.[672] A konfliktust erősíthette Kosztolányiék zsidósággal szembeni előítélete is,[673] ám az író végül nem sokáig tartott haragot Hedda rokonaival. Gyors békülése nem utolsósorban közös föllépéseiknek köszönhető, id. Lányi Ernő és fia ugyanis megzenésítették verseit – köztük az *Üllői-úti fák*at –,[674] s a szerzeményeket többször elő is adták: 1913 márciusában az Andrássy úti Modern Színpadon Medgyaszay Vilma énekelte őket,[675] 1925-ben pedig az író önálló szerzői estjén hangzottak el.[676] Az idősebb Lányi halálakor Kosztolányi nekrológot közölt a *Nyugat*ban, melyben a zeneszerzőt a fiatal modernek barátjaként jellemezte.[677] „Muzsika, versolvasás, könyv- és nyelv-vita folyt a szivarfüstös dolgozószobában. Apám, mint zeneköltő, valósággal ujjászületett a modern magyar költészet légkörében. Több szép dalt irt akkoriban Kosztolányi-versekre. Sohasem felejtem el azt a délelőttöt, amikor szivdobogva hallgattam, hogyan születik meg keze alatt a zongorán az »Üllői-uti fák« dallama" – emlékezett vissza már Kosztolányi halálakor Lányi Viktor.[678]

A csalódott szerelmes azzal köszönt el egykori kedvesétől, hogy várni fog öt évig, hátha Hedda megváltozik. A diáklány a szakítás után erős bűntudatról árulkodó sorokat rögzített naplójában, ám öregkorára máshogy értékelte kamaszkori szenvedéseit.[679] Tanulmányai befejeztével a Fehérkereszt gyermekkórházban dolgozott segéd-, majd alorvosként, egy híradás alapján tudjuk továbbá, hogy Major Henrik karikaturista jegyese lett,[680] akivel végül szakíthatott. Később Erdélybe ment férjhez, ám boldogtalannak érezte magát, így aztán elvált és Budapestre költözött, hogy fogorvosként praktizáljon. Másodszorra Retteghy Bélához ment feleségül, s egy időben még Kosztolányi Dezsőnével is tartotta a kapcsolatot.[681]

Az írót olyannyira érzékenyen érintette a szakítás, hogy Horvát Henriknek még öngyilkossági terveiről is beszámolt: „a halál ajtajánál jártam, revolverrel a kezemben egy hónapig, egy ájult, zaklatott, iszonyú hónapig."[682] Csáthék aggódva próbáltak segíteni unokabátyjukon – aki leveleiben már a George Sand által megkínzott Chopinhez hasonlította magát –, [683] Kosztolányi pedig megbocsátott Jász Dezsőnek, aki addigra szintén elfordult Heddától. A szenvedő fiatalembernek nem sok időre volt szüksége ahhoz, hogy démonizálja is kedvesét. Csáthnak azt is elárulta, nem volt teljesen plátói kettejük szerelme: „Az utolsó években rájöttem arra is, hogy végzetes testi kapcsok vannak közöttünk s már nem tiltakoztam semmi ellen [...] Igen, kedves orvos, mi elmentünk a szerelem legvégső határáig. Én pedig állandóan metafizikai őrületben voltam. [...] Néha napokig mást sem tettem, csak a szájára és a nyálára gondoltam. Minden héten leutaztam hozzá. Éjjel utaztam le, nem aludtam, mert a dolgok sietősek voltak."[684] Heddát bűnös, átkozott és szívtelen hisztérikának nevezte, aki iskolai kötelezettségeinek elvégzése helyett kávéházakban züllik, s egyenes úton van a bordély felé.[685]

A két egykori szerelmes csak másfél évvel a szakítás után (1911 végén – 1912 elején) váltott újra levelet, amikor Kosztolányi már Harmos Ilonával járt. A férfi azonban ezt megelőzően is kísérletet tett a kapcsolat újjáélesztésére: először 1911 május végén írt Heddának, de föltehetően nem olyan választ kapott, mint remélte.[686] Találkozót ajánlott, amit talán nagybecskereki útjával akart összekötni, június 2-án ugyanis *Az új irodalom* címmel adott elő a megyeszékhelyen rendezett kultúrhéten.[687] Másodszorra szeptemberben próbált közeledni, amikor személye-

sen is sikerült fölkeresnie a lányt: újrakezdésre biztatta, de titokban akarta volna folytatni a viszonyt.[688] Decemberben újabb levelet írt, amihez az apropót a Lloyd Társaság szabadkai estélye szolgáltatta. Kosztolányi ekkor hallotta vissza, hogy Hedda úgy vélekedik: egykori kedvese Kuthy (Térey) Sándor temesvári újságírónak ajándékozta régi arcképét. Kosztolányi cáfolta a feltételezést, majd hozzátette: „Nem tartom helyesnek, hogy mi távol álljunk egymástól. [...] Okos és jó dolgokat tudnék mondani magának, mert sokat szenvedtem, és már nem vagyok többé fiatal. Talán szép lenne ez az új lelki közösség. Minden bajunkat az okozta, hogy én magát szájjal és szenvedéllyel szerettem. [...] Írjon nekem. Titokban írjon, úgy, hogy senki se tudja."[689]

Lányi Hedda nem érzelmi, hanem morális alapon utasította vissza Kosztolányit. Válaszlevelében megjegyezte, kapcsolatuk idején ő még gyerek volt, ám most azt látja, régi kedvese viselkedik gyerekként.[690] Utoljára 1927-ben küldött levelet az írónak, amikor arra kérte, segítsen neki egy munkásbiztosítói orvosi állás megszerzésében. Testvérével, Lányi Gézával (Viktorral) nem sokkal előtte keresték föl Rákosi Jenőt, s a *Pesti Hírlap* szerkesztőségében Kosztolányival is összefutottak. Az asszony ezt követően írt sorai a szerelem végleges lezárásáról szóltak: „valahogy úgy érzem, [...] felszabadúltunk valami gonosz varázslat alól, mely mindkettönket arra késztetett, hogy tizenöt esztendőn keresztül elkerüljük egymást, mint a halálos ellenségek. [...] Ott, akkor, abban a pillanatban halt meg mindörökre az a »gonosz kislány«, aki voltam, s ma tudom, nem vagyok más a Maga szemében, mint egy nem érdekes, nem fiatal, asszony, egy őszinte barátjának, Lányi Gézinek a huga."[691] Utoljára 1933 nyarát követően találkoztak, amikor már Kosztolányi halálos beteg volt.[692]

Talán a szabadkai kislány iránt érzett szerelmet akarta a fiatalember föltámasztani, amikor nem sokkal a szakítást követően „Kis Mariskával" kezdett viszonyt.[693] Bár a vidéki kamaszlány külsőre Heddát idézte (fekete haj, frufru), viselkedése Kosztolányiné szerint inkább nevetségesnek tetszett: „műveletlen, olvasni-írni hiányosan tud, afféle ágrólszakadt tanyai gyermek módjára s a könyveket is csak »ismerkedés« céljából hordozza magával. Ha vacsorázni mennek, mindíg két adag rántottcsirkét rendel sajátmagának egyszerre."[694] A kapcsolat komolytalanságát mutatja, hogy Kosztolányi akkori szobatársával, Sztrókay Kálmánnal még osztozott is a lányon: „Kocsiban Mariskával. Budapesten a József körúti lakásomon. Csillagásznak adtam át."[695] Az író időközben megismerkedett későbbi feleségével, aki próbált állást keresni Kis Mariskának.[696] A kamaszlány cukrász akart lenni, de nem bírta sokáig abban a Rákóczi úti vendéglőben, ahova Harmos Ilona ajánlotta őt. Végül egy dél-bácskai kávéházba ment felszolgálónőnek.

HÁZASSÁG

Harmos Ilonát 1910 telén mutatták be Kosztolányi Dezsőnek. A későbbi feleség 1885. február 21-én született alsó középosztálybeli zsidó polgári családban. Édesapja Schlesinger Vilmos favágóként kezdte, majd fakereskedéssel foglalkozott, édesanyja pedig Schneller Matild, az akkori losonci postamester lánya volt. Gödöllőről költöztek Budapestre, ahol két fatelepet tartottak fönn.[697] Tizenegy gyermekük

közül Harmos volt a nyolcadik. Két testvére halt meg gyerek-, illetve kamaszkorában, de az édesapa is korán elhunyt tüdőbajban. Miután elszegényedtek, az anya kénytelen volt trafikot bérelni és gyerekeit munkába küldeni. Harmos Ilonát egy Kossuth Lajos utcai női ruhaszalonba adta dolgozni,[698] a fiatal lány azonban nem bírta a „görnyesztő varrást". Az egzisztenciálisan előnyös házasság mellett a színésznői hivatás jelentette számára a kitörés lehetőségét. Főként családi indíttatásból döntött az utóbbi mellett, hiszen már édesanyja is élénken érdeklődött a színház iránt. Rendszeresen jártak előadásokra, baráti körükben pedig több színész és színpadi szerző akadt. Egy anekdota szerint Harmos majdnem a Nemzeti Színházban, a *Médea* előadásán született meg, sőt nevét is az operettprimadonna Pálmay Ilka után kapta.[699] „[Édesanyám] 5–6 éves koromban Pósa bácsi és Rákosi Viktor előtt szavaltatott. Egyszer Prielle Kornéliához is felvitt" – emlékezett vissza gyerekkori élményeire.[700] Kiskorában még zongorázni is tanult, francia és német nyelvleckéket vett, valamint teniszezni járt.

1907-ben végzett az Országos Magyar Királyi Színművészeti Akadémián, ahol ebben az időszakban Váradi Antal volt a főigazgató. A pályakezdő színésznő már ősszel szerepet kapott a Magyar Színházban, ahova Beöthy László szerződtette. Elsőként Herczeg Ferenc darabjában, *A Gyurkovics lányok*ban láthatta őt a közönség, majd Gorkij *Éjjeli menedékhely*ében és Henri Bernstein *Kerülő út* című drámáiban játszott.[701] Utóbbi előadását Kosztolányi is látta, színikritikája másnap jelent meg a *Budapesti Napló*ban.[702] A közönségben ülő fiatalemberre Harmos ekkor még nem figyelt föl,[703] pedig az író gyakran megfordult a színház épületében. Nemcsak bemutatókra, hanem próbákra is járt:[704] általában egynapi csúszással írta meg bírálatait, hogy legyen ideje tisztább képet alkotni a produkciókról.[705]

Az íróhoz hasonlóan Harmos sem vetette meg a szerelmet fiatal éveiben. Föltehetően a Magyar Színháznál ismerkedett össze az egyik házi szerzővel, Lengyel Menyhérttel, aki az asszony halála után így emlékezett vissza viszonyukra: „Ő volt az első nő, akivel tartós szerelmi esetem volt, ő éreztette velem először, mi egy nő a férfi számára [...], s tartott ez a viszony jó ideig. Anyámhoz is levittem falura, s majdnem úgy volt, hogy elveszem feleségül. Mégis, nem olyan igazi együttes lett volna talán, amilyennek szerettem volna – lassan tehát megszakadt köztünk a viszony, de ő az első nagy élményem, úgyszólván ő tanított meg a testi szerelemre."[706] Lengyelen kívül más szeretői is akadtak Harmosnak,[707] akikről Kosztolányi is tudott. „A keserves istenit..., ki vagyok én? Fiam, életem, te kirúgtad Lengyel Menyhértet, kiadtad az útját Bródynak, Szász Zoltánnak és Karinthynak, de én nem vagyok egyik se, én mindennél több vagyok" – jelentette ki egyik 1912-es levelében,[708] de már egy évvel előtte is célzott a színésznő bujaságára, ami kifejezetten tetszett neki: „kártyáztam itt Bródy Bandival, és ő mesélt nekem, terólad. Mindent, mindent, mindent. Sárral vagy befenve. De nekem sohase tetszettél szebbnek és tisztábbnak. Bolond az, aki nem olyan nőt szeret, mint te."[709]

Nem kizárt, hogy a fiatal nő Adyval is flörtölt, akit hamarabb ismert, mint Kosztolányit. Esetleges intim viszonyukat Léda egyik levele támaszthatja alá, aki a következőket tudatta Szűts Dezsővel Csinszka fölbukkanásakor: „belekapaszkodott, mint a többi, szintén meg akarja menteni [...] Mit mondanak Pesten a színésznők? Harmos Ilona, Szűcs Kornél[ia]: Ady, vegyél el. Hát csak mentse meg, s

ne legyen az a vége, hogy ő maga is alkoholista lesz."[710] Ady és Harmos közeledését mutatja az az epizód is, amikor a költő megpróbált a „rendkívül tehetséges [...] Harmos Ilonka" érdekében közbenjárni Szilágyi Dezső erdélyi színigazgatónál,[711] de *Szeretném, ha szeretnének* kötetének dedikációja ugyancsak intimitásra vall: „Harmos Ilonkának szeretettel, de minden kötelezettség nélkül".[712]

Bár Harmos Karinthy Frigyessel folytatott viszonya közismert – sőt, még egy Somlyó Zoltánnal való kaland lehetősége sem kizárt –, [713] a színésznő egyik írásában sem szól róla.[714] Kosztolányi barátja többször is írt a színésznő föllépéseiről, dicsérte például az *Éjjeli menedékhely*ben nyújtott alakításáért vagy a Feld Irén-féle Kamarajáték társulat által előadott *Júlia kisasszony* bemutatójakor.[715] Harmos pályafutásának ugyanis hamar vége szakadt Beöthy színházában,[716] ezért az alkatához közelebb álló alternatív társulatokhoz csatlakozott. 1908-tól rövid ideig Nagy Endre kabaréjában is föllépett, 1909 nyarán a Városligeti Nyári Színkörben kapott szerepet, utána pedig a Feld Irén által alapított Kamarajáték társulatát erősítette.

Feld színházi elgondolásaira hatással volt a Hevesi Sándor vezette Thália Társaság, melynek működése iránt az akkor még növendék Harmos szintén érdeklődött.[717] Nem tudunk róla, hogy kapott volna szerepet – talán statiszta lehetett –, de a Társaságba végül fölvételt nyert.[718] Első bemutatójuk 1910 februárjában volt az Uránia Színházban, s Hartleben *A jó erkölcsök* című darabja mellett Strindberg *Júlia kisasszony*át adták elő. Utóbbiban Harmos Christel szerepét játszotta,[719] s bár az előadásról Kosztolányi is közölt kritikát, a színésznőnek még a nevét sem említette.[720] Vele ellentétben Karinthy méltatta „pompás zsánerképét", *Az Újság* tudósítója ugyancsak kiemelte alakítását,[721] a *Pesti Hírlap* kritikusa pedig korábbi szerepeire is utalt: „Egy szakácsnőt Harmos Ilona játszott meg, azzal az erős készséggel, amelyért őt már oly régtől fogva becsüljük."[722]

Kosztolányi későbbi feleségével a Vígszínház egyik bemutatóján vagy főpróbáján[723] Kéri Pál újságíró[724] közvetítésével ismerkedett össze: „Egyszerre a jobboldal harmadik vagy negyedik sorának szélső üléséről felállt egy férfi, nyaka köré borvörös sál volt csapva, odajött ahhoz a sorhoz, amelyben ültem, [...] kezet fogott a mellettem ülő fiatalemberrel és beszélgetni kezdtek. [...] így szólt a szomszédomhoz, hangosan: / – Kérem, mutasson be a húgának – s azzal már nyujtotta is felém a kezét. / – Kéri Pál vagyok, az Est munkatársa. / Szomszédommal zavartan néztünk egymásra, nevettünk."[725] Másnap a Magyar Színházban újra találkoztak, amikor Kosztolányi már „fölényeskedett", Harmos „fontoskodott", Karinthy pedig estére mindkettőjüket meghívta az Apolló moziba. „Az álarcot, amit kezdettől fogva hordtam, csak szellőztetni akartam, hogy ne tudd meg, mennyire szerettelek téged már akkor is, mikor a Vígszínházban először láttalak" – vallotta később Kosztolányi.[726]

1912 elején Bárdos Artúr a Feld-féle társulat tagjait átcsábította saját vállalkozásához, az Új Színpadhoz. „Az Uj Szinpad komoly irodalmi programmja és modern kulturális törekvései révén az összes szinházak közül legközelebb fog állani a fölvilágosodott munkásséghoz. [...] A társulat eddig szerződtetett tagjai [...] Judik Etel, a régi »Thália Társaság« ismert hősnője, Harmos Ilona, a Magyar Szinház volt kiváló tagja" – tudósított a *Népszava*.[727] A színésznő Heijermans *Mari* című drámájában szerepelt, illetve amikor Schnitzler *Irodalma* az ő fordításában szín-

re került, a magyar szöveg elkészítésében már Kosztolányi is közreműködhetett. Az író ugyanis addigra szerelmi kapcsolatban állt a fiatal nővel, és a bemutatót is megnézte: „Egy szürke hétköznapi délutánon Schnitzler »Irodalom« c. kis egyfelvonásosát játszotta el Harmos Ilonka, meg Antalfi [...]. Afféle színészpróba volt ez; a közönsége a három Faludi-fiuból, Miklósból, Sándorból és Jenőből, továbbá Molnár Ferencből, Hajó Sándorból és Kosztolányi Dezsőből állott. A kis illusztris társaság elragadtatással tapsolt a művészi triumvirátusnak, különösen az erős tehetségű Harmos Ilonkának" – tudósított a *Színházi Hét*.[728]

Harmos már a színiakadémián is fordított és átdolgozott néhány darabot iskolai vizsgákra,[729] 1911-ben pedig az ő tolmácsolásában jelent meg Strindberg *Pajtások* és Schnitzler *Eleven órák* című munkáinak magyar változata.[730] Az írói ambíciókkal bíró színésznő ezenkívül egy erotikus kisregénnyel is jelentkezett házassága előtti éveiben.[731] A *Mme Chaglon üzletei – Egy divatszalon rejtelmei* 1909-ben látott napvilágot, az Adorján Testvérek Kereskedelmi Reklámvállalatának kiadásában más, hasonlóan pikáns témájú könyvekkel közös sorozatban.[732] „A kisregény, a kiadó profiljából, üzleti gyakorlatából következtetve, nem irodalmi, hanem [...] irodalom alatti, »kereskedelmi« terméknek készült" – fogalmaz Lengyel András vonatkozó tanulmányában.[733] Bár a kötet nem váltott ki különösebb visszhangot, Kosztolányi és barátai – különösen miután az író és Karinthy összekerült Harmossal – olvashatták.[734]

Az erotikus ponyva többek között Choderlos de Laclos *Veszedelmes viszonyok* című könyvével, a szecessziós divattal, a korábbi francia erotikus irodalommal és a még korábbi olasz örökséggel hozható összefüggésbe. Utóbbiak reneszánszukat élték a 20. század első évtizedeiben, nem utolsósorban Franz von Bayros pornográf illusztrációival ellátott újrakiadásaiknak köszönhetően.[735] A férfi főszereplő Wilde *Dorian Gray arcképe (The Picture of Dorian Gray)* című regényének világát idézi,[736] de a szöveg önéletrajzi elemeket is tartalmaz.[737] A kisregény „a korabeli klinikai, illetve szexuálpszichológiai könyvek esetleírásaival"[738] is mutat rokonságot – köztük Krafft-Ebing *Psychopathia Sexualis* című, magyar nyelven már az 1900-as évek elejétől olvasható munkájával –, másfelől a szegénysorsúak kiszolgáltatottságával szembesít. De Harmosra hatott Zola naturalizmusa is: a fölemelkedett kurzitánról szóló *Nana* egyik kedvenc olvasmánya volt.[739]

Az Új Színpad utolsó bemutatóján Harmos Strindberg-szerepekben tűnt föl: a *Hattyúvér*ben az anyát, míg *A halál küszöbén* című színjátékban Adélt alakította.[740] A díszletet Gulácsy Lajos festette, az előadásról pedig Kosztolányi közölt kritikát.[741] A szakszervezeti mozgalom által támogatott társulat a nyár folyamán vidéki körútra ment, októbertől azonban Kövessy Albert vette át a vezetést.[742] „Mit szólsz azokhoz a piszok Bárdosékhoz, hogy eladtak bennünket. Ha tudnád, hogy mi lesz ott? operett, magánszám, uzsora természetesen közülünk aligha megy oda valaki" – fakadt ki Harmos szerelmének.[743] Mindennek ellenére a színésznő az Új Színpad megszűnését követően is kapott szerepet Bárdostól. 1913. április 20-án a *Nyugat* matinéján mutatták be Balázs Béla *A szent szűz vére* és *A kékszakállú herceg vára* című misztériumait, valamint Bartók legújabb zongoradarabjait, köztük az *Allegro barbarót*.[744] A kudarccal végződött előadás művészei között találjuk Fehér Gyulát, Hollós Rózsit, Kürti Józsefet, Simonyi Máriát és Tarnai Jenőt, Harmos pedig nem kisebb szerepet alakított, mint Juditot *A kékszakállú herceg várában*.

A bemutató sikertelenségében közrejátszott, hogy a társulat – már az utókor távlatából tekintve, a *Magyar Színháztörténet* szerzőinek értékelése alapján – „nem tudott megbirkózni a rövid próbaidőszak alatt Balázs szimbolista, a magyar népballada tónusát követő stilizált színpadi játékával".[745] A dráma írója ugyancsak említette az esetet naplójában, erősen bírálva Harmos alakítását is: „Hazudtam, hogy van anyagi fedezet, holott nem volt, de nekiláttam. Hajmeresztő akadályok voltak. [...] Harmos Ilona nem értette Judit szerepét, és szörnyű volt. [...] Bárdos, a rendező nem tudott rendezni."[746] A *Nyugat* diplomatikusan hallgatott a kudarcról, rövid összefoglalásukban mindössze „kényszerű fogyatkozásokat" említettek.[747] A matinén Kosztolányi is részt vett, s talán ő írta a *Világ* hasábjain két nappal később megjelent színikritikát: „A másik dráma, a »Kékszakállu herceg«, halványabban hatott a szinpadon, fátyolos, légies misztikuma kézzel megfoghatatlanabb és ezért, ugy látszott, nehezebben reprezentálható a nézők elé. Judit szerepében Harmos Ilona szép intelligenciával vezetett játéka, melylyel szavai, gesztusai a darab lelkéhez simultak, nagyon kimagaslott és mindvégig érzékeltetője volt annak, hogy fent a szinpadon egy ujfajta, szokatlan költői stilus formáinak szárnybontogatása kezdődik."[748]

A színésznő nem sokkal később egy másik kísérleti jellegű vállalkozásban is szerepet kapott. 1913. április 6-án a Galilei-kör előadatta Németh Andor *Veronika tükre* című „drámai formában megírt hitvitáját", melyet a Vigadó termében fölállított ideiglenes színpadon vittek közönség elé.[749] A „Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének fiókegyesületeként" indult csoportosulás – mely „a Társadalomtudományi Társaság szellemi és a szabadkőművesség anyagi támogatását" egyaránt élvezte – tagjai az akkori modern művészet hívei voltak, s fölléptek a konzervatív, nem egy esetben klerikális megnyilvánulások ellen.[750] Mivel a darab a szűzen fogantatás témáját dolgozta föl, s a keresztény vallási fanatizmust egy beteg parasztlány történeteként ábrázolta, több konzervatív fórum is elítélte. A művet először a Vígszínház akarta bemutatni, ám Apponyi Albert közbelépésére visszaléptek mind ők, mind a Magyar Színház, a Népopera és a Fővárosi Orfeum, mert „Schreiber rendőrfőkapitány, az erkölcsrendészeti osztály vezetője azzal fenyegetőzött, hogy nem fogja megengedni".[751] A címszerepet játszó Gombaszögi Frida azonban ragaszkodott a szerephez, s végül a Vigadóban sikerült előadatni.

A bemutatót a Galilei-kör márciusi ünnepségével egybekötve tartották. Tarnovszky Sándor megnyitója után Gellért Lajos Ady *Véres panorámák tavaszán* című versét szavalta, majd Polányi Károly mondott ünnepi beszédet, illetve Medgyaszay Vilma adott elő három Ady-, valamint egy Vajda János-dalt, Henri Becque szonettjével együtt.[752] Az ezt követően műsorra kerülő *Veronika tükré*ben Gombaszögi partnerei Tarnai Ernő, Gellért Lajos és Harmos Ilona voltak.[753] A rendező Bárdos Artúr még a premier előtt írt egy vitacikket, melyben Németh Andor védelmére kelt.[754] A *Nyugat* hasábjain Ignotus állt ki az ügy mellett,[755] a bemutató után pedig Kosztolányi közölt kritikát a *Világ*ban: „Ha nem előzték volna meg néma harcok és sunyi orvtámadások, akkor nyugodt hangon lehetne irni róla, de – különösen az ellenpárt aknamunkája – megváltoztatta szemszögletünket, a politika forró levegője lebeg a darab fölött s polémiára csábit. Micsoda vallásellenes van e darabban? Harangzugást hallunk, husvéti zászlók lengenek, a

bucsusok ájtatos éneke szürődik a szinpadra. [... Németh] A magyar motivumokat ügyesen hangolja össze egy beteg lélek analizisével."[756] Kosztolányi ekkor még többé-kevésbé szimpatizált a Galilei-kör eszméivel – 1910-es márciusi ünnepélyükön a költő versét is műsorra tűzték –, [757] de ő a reformokat a 48-as hagyomány forradalmiságával társította.[758] A fővárosi debütálás után a Kör vidéki turnéra indult, melynek első állomása Nagyvárad volt.[759]

A bizonytalan egzisztenciát nyújtó színtársulatokon kívül Harmos Ilona vidéki társulatoknál is vállalt föllépést.[760] Játszott Aradon, Keszthelyen, Pécsett, Székesfehérváron, Szegeden, Temesváron, Zalaegerszegen, Zomborban, sőt még Kosztolányi szülővárosában, Szabadkán is. Ekkor már tartott szerelmi viszonya az íróval, így az egyes föllépések helyszínéről rendre küldte levelezőlapjait kedvesének. Az első nyáron (1911) édesanyja is elkísérte, emiatt kénytelenek voltak titokban intézni a randevúkat: „Dide meglátogat és én az ablakon ugrok ki hozzá, éjjel, sutyomban. Balatonfüredről Keszthelyre megy a társulat. Desiré utánam jön. Keszthelyről néhány napra Budapestre utazom. Az állomásnál vár. Amikor leszállok, az egyik cipőm sarka a sínek közé szorul, leszakad. Cipősboltba visz, cipőt vásárol nekem. Az az érzésem, hogy ezzel a cipővel jegyzett el, úgy, mint gyűrűvel szokás."[761] Amikor Harmos végre beszámolt Schneller Matildnak ügyükről, édesanyja nem jósolt nekik nagy jövőt.

A fiatal nő májusban Zalaegerszegen lépett föl, Kosztolányi pedig egyre szenvedélyesebb leveleket küldött neki: „Drága Ilon. Az ágy (óriási, sárga állat) kolosszális méretekkel a hálószobámban terpeszkedik, éhesen. Árva érzéssel nézem. Alig várom, hogy jöjj és lásd és értelmet adj neki. Igazán – tragikusan – szenvedem a szalmaözvegység perceit."[762] Később azonban többször zavar támadt a kapcsolatban. „A levele meglehetősen sértő – Én nem szoktam záros határidőre szeretni – Igazán kérnem kell, hogy jobban respektálja az érzéseimet – Elhiheti, hogy egyéb kellemetlen dolgoktól függetlenül szeretem. Ami pedig azt illeti én igazán nem hivom magát édesem" – írta Harmos válaszként az elhidegülésre 1911 nyarán.[763] Egy hónappal később Kosztolányi már újra kívánta a nőt: „Babám szeretlek. [...] Belédrohanok. Csak addig maradj hozzám hű, míg le nem utazom. Ha ily szívvel és ily lázvert erekkel egyszer megölellek, megtanítalak örökre arra, amit akarok, s nem félek többé. [...] (Keress egy kis szobát...) Írd meg, egyedül vagy-e? Veled van az anyád? Igen?"[764] Nemcsak a férfi, de Harmos is pajkosabb hangon írt, ezúttal Hévízről: „Te-te nézd itt küldöm magamat neked – tégy velem amit akarsz – te csúf te miket írsz itt nekem hogy megcsókoltál amennyiszer akartam? Nem igaz nem csókoltál meg annyiszor. [...] Ugy elébed hullottam, mint egy kábult légy. Tudod te azt jól!"[765] A „titkos kis szobák" intézése külön izgalmat jelentett szerelmi életükben, amint az Harmos keltezés nélküli leveléből is kiderül: „Jöjj édes szombat éjjel én várni foglak a vonatnál. Cimem: Iskola u. 1. de nekünk lesz titkos kis szobánk ha jössz, kapu alatt külön kulccsal senki se fog látni. Komoly udvarló unalmas."[766]

„Kisilonka" néven elhíresült erotikus játékuk – melyet talán Csáth tragikusan korán elhunyt kishúgának beceneve, illetve egyáltalán alakja ihletett – végigkísérte egész házaséletüket. A szerepjátékban Harmos többnyire kislányt, Kosztolányi pedig tekintélyszemélyt alakított: „ketten játszottuk, ő meg én, de barátaink

előtt szívesen megismételtük. Én voltam a kisilonka, [...]. Dide felnőttet játszott, egy apát vagy egy bácsit, vagy néha önmagát, Kosztolányi Dezsőt, de olykor ő maga is, mint a kisilonkához hasonló korú kisfiú szerepelt a játékban, Dezsőcske néven. / – No, kisilonka, mit szólsz ahhoz, hogy (például) Tokióban, hatvan kis iskoláslány bennégett egy moziban, egy vasúti kocsi pedig kiránduló gyermekekkel a folyóba zuhant és a gyermekek mind, mind odavesztek. Nos, mit szólsz hozzá, kisilonka? [...] / Vagy így kezdte Dide: / – Tudod-e, kisilonka, hogy te ma semmit sem kapsz enni. Semmit, csak egy csésze üres teát. [...] / Ilyenféle céltalan, futurista játék volt a kisilonka. Ő kiélhette benne démoni rémítgető képzeletét, játékosságát, minden további következmény nélkül (én pedig kielégültem a színészi játékban)."[767]

1911 őszén Kosztolányi Párizsba utazott, Harmos pedig újra Keszthelyen és Zalaegerszegen lépett föl. A fiatalember indulása előtt már közömbös hangon írt a kapcsolatról Halasi Andornak: „A balatoni vidéken csatangoltam egy nővel, sűrű egyedül."[768] Nem csak ekkor nem gondolta komolynak a kalandot, de hazatértét követően sem válaszolt a nő közeledésére: „Két szegény idegbeteg ember ne csináljon egymásnak felesleges rémüldözéseket [...] Az emléke mindig eleven marad. De életre galvanizálni már nem tudjuk, sem Maga, sem én..."[769] Amikor novemberben meghívást kapott a Lloyd Társaság szabadkai estélyére, Lányi Heddával próbált újra összejönni. Föltehetően a lány elzárkózása is közrejátszott abban, hogy Harmossal kibékültek. A színésznő mindeközben az összeomlás szélére került, s még a nyár folyamán fölkereste Csáth Gézát az idegklinikán. Csák Ica kabarészínésznő nevében mutatkozott be, és igyekezett közelebb kerülni az orvoshoz: „Tegnap Harmos látogatott meg. [...] Hamar elhatároztuk hogy bejön velem T. Szt. Mártonba egy tóthnyelvű »Bűvösvadász« előadás meghallgatására. [...] Úgy láttam, hogy a hűség útjáról nem lett volna nehéz letériteni, de semmi kedvem sem volt hozzá főleg erkölcsi okokból. [...] Nem akartam, hogy a nő szarvai D. rovására megnőjenek. Ő t. i. szerette volna valami módon a dolgot (ideutazását) D.nek beadni, én azonban e tervet lefújtam."[770]

Nem tudjuk, vajon az orvos hozta-e össze újra a párt vagy Kosztolányi féltékenysége hágott tetőfokára, mindenesetre Harmos az utóbbiról tudósított: „Hamarosan bevallom igazi nevemet és betegségem kiváltó okát. Ő igyekszik összebékíteni bennünket, de legtöbbet talán az használ, hogy Dide egyszer meglát daliás unokaöccsével az utcán sétálni. Óriási erő hajtja most újra felém: a féltékenység."[771] Állításának ellentmond, hogy Csáth tiszteletben tartotta unokatestvérét, s kedvesét nem szerette el. Korábban Lányi Hedda flörtölése is ellenszenves volt számára, és ezúttal sem vállalta a hódító szerepét. Jász Dezsőnek írt leveléből az is kiderül, hogy a színésznő még öccsével is kikezdett volna: „Harmos azért szemtelenkedik veled, mert nem lőttem meg St-n szegényt. Ne bántsd őt. Légy vele udvarias."[772] Kosztolányi Dezső és Harmos Ilona házasságára végül 1913. május 8-án került sor. Az anyakönyvi bejegyzés alapján dr. Hamvasy István anyakönyvvezető-helyettes eskette őket, tanúik pedig Purjesz Lajos és Sztudinka Miklós Jenő voltak. A polgári házasságkötés dokumentumán Harmos izraelita vallásúként szerepel, ám egy későbbi bejegyzésből kiderül, két évre rá áttért férje római katolikus hitére.[773]

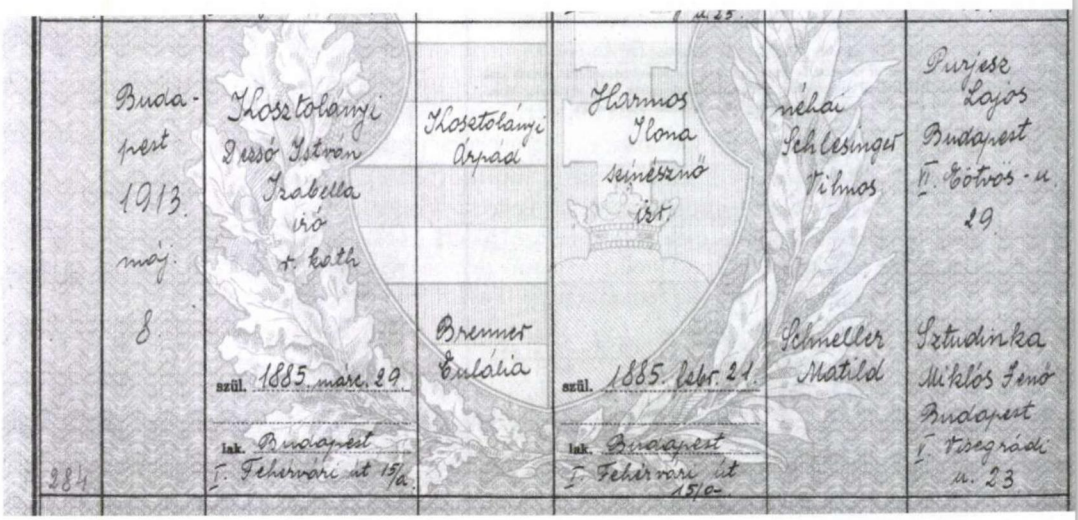
Budapest 1913. máj. 8.
Kosztolányi Dezső István Izabella író r. kath.
Kosztolányi Árpád
Brenner Eulália
szül. 1885. márc. 29
lak. Budapest I. Fehérvári út 15/a.
Harmos Ilona színésznő izr.
szül. 1885. febr. 21.
lak. Budapest I. Fehérvári út 15/c
néhai Schlesinger Vilmos
Schneller Matild
Purjesz Lajos Budapest VI. Eötvös-u. 29
Sztudinka Miklós Jenő Budapest I. Visegrádi u. 23
284

17. kép • Kosztolányi Dezső és Harmos Ilona házassági anyakönyvi kivonata (Budapest Főváros Levéltára, BFL)

Kosztolányi utólag értesítette szüleit az esküvőről, noha korábbi leveleiben már említette szándékát.[774] Harmos is csak másnap tudatta édesanyjával a hírt, aki egy legyintéssel reagált: „Ti se fogtok sokáig együtt maradni."[775] Tanúik sem a rokonságból kerültek ki: mindketten a szabadkőműves *Világ* munkatársai voltak, ahol az író ekkor belső munkatársként dolgozott. Kosztolányi szüleinek nem a nősülés ellen volt kifogásuk, hanem a feleség társadalmi státusza, illetve vallási hovatartozása zavarta őket. Brenner Eulália még a nagymama riadalmát is megosztotta fiával: „Ilon át térjen a mi hitünkre, és ha ide jön hozzánk hosszab időre, hogy akkor együt menjünk a mi templomunkba csak ez szegény édesapád ohaja és a zenyém is; és főleg a nagymamáé kinek ma meg mondottam és szegény zokokva fogadta a hirt rólad, és kérve kér arre, hogy Ilon át térjen."[776]

Id. Kosztolányi Árpád a polgári esküvő után – a családi hagyománynak megfelelően – az egyházi szertartást is szorgalmazta: „örömmel olvastuk […], hogy Ilonnal egybekeltél. Persze ez idő szerint még csak polgárilag. Helyesen tetted, mert ez az előzmények után kötelességed volt; az a rendezetlen viszony, melyben eddig éltetek, nem felelt meg a társadalom és a családi élet követelményeinek. Nekünk azonban még két kívánságunk van. Az egyik az, hogy házasságotokat egyházilag is áldassátok meg s e végből feleséged térjen át a mi hitünkre. […] Én is, édes anyád is még a régi korban élünk, s valamint a mi boldog házasságunkat az egyház áldotta meg, kívánjuk, hogy a tiétek is necsak törvényes, hanem vallási tekintetben is kifogástalan legyen."[777] A konzervatív polgári értékrendet valló édesapa egyúttal takarékoskodásra is buzdította legidősebb gyerekét: „A másik dolog, mit kötelességeddé szeretnék tenni, az hogy gondoskodjál hitvestársad jövőjéről a hírlapírók nyugdíjintézetébe való haladéktalan belépés által […] A máról holnapra

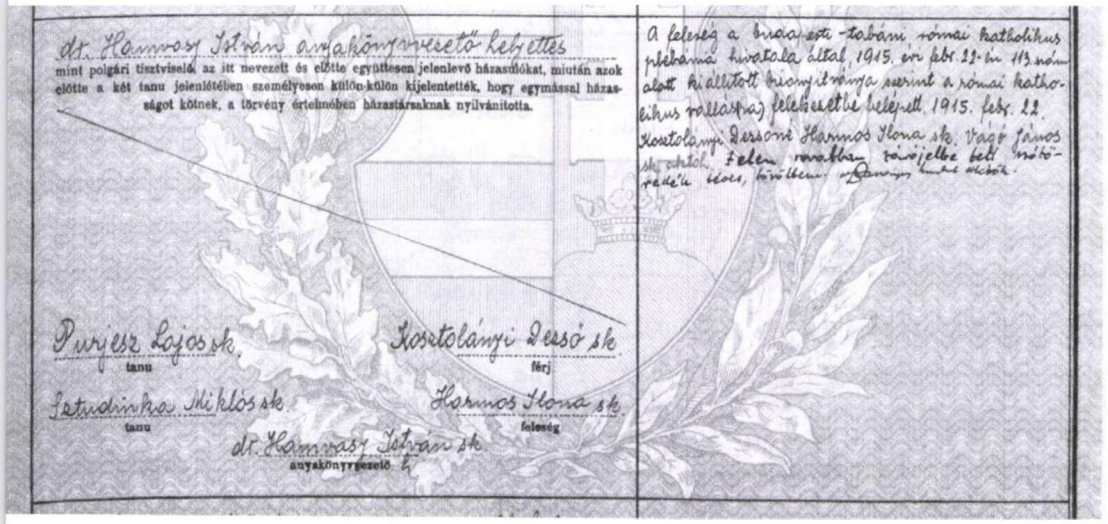
dr. Hamvas István anyakönyvvezető helyettes
mint polgári tisztviselő az itt nevezett és előtte együttesen jelenlevő házasulókat, miután azok előtte a két tanu jelenlétében személyesen külön-külön kijelentették, hogy egymással házasságot kötnek, a törvény értelmében házastársaknak nyilvánította.
A felesé a budai ev. -tabáni római katholikus plébánia hivatala által 1915. évi febr. 22-én 113 szám alatt kiállított bizonyítvány szerint a római katholikus vallásra felekezetbe belépett 1915. febr. 22.
Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona sk. Vágó János sk. ohtól. Zelen vallásu tárjelbe lett mótörédéku tétel, hivatkozva [illegible]
Purjesz Lajos sk.
tanu
Kosztolányi Dezső sk.
férj
Szendrikó Miklós sk.
tanu
Harmos Ilona sk.
feleség
dr. Hamvas István sk.
anyakönyvvezető

való élés a legvakmerőbb szerencsejáték, komiszabb még a bakkaránál is, melynek karmaiból, hála Istennek, megszabadultál. Légy hát okos és ne sajnáld azt az anyagi áldozatot, mit minden családalapítónak meg kell hozni a jövő nyugalma érdekében."[778]

A szülők, és egyáltalán az akkori társadalom szemében kihágásnak minősült, hogy a fiatalok már házasságkötésük előtt összeköltöztek. Kosztolányi 1910–1911-ben még Sztrókayval lakott a József körút 14-ben, majd az Újpesti rakpart 6/b szám alatt bérelt éves lakást.[779] Ezt követően a Fehérvári út 15/a szám alá, a Szent Imre Kollégium tulajdonában lévő bérház egyik lakásába költözött. Kezdetben egyedül élt itt, ám idővel az akkor még csak barátnői státuszú Harmos Ilona egyre többször mutatkozott albérletében. Nemcsak a házmesternek és a takarító személyzetnek szúrt szemet a törvénytelen viszony, de Kosztolányi keresztapja is távozásra akarta bírni a fiatal nőt.[780] Harmos színésznőként és zsidó származású lányként egyaránt gyanús lehetett a család számára: egyfelől a nagyvárosi bohém közeg képviselőjét láthatták benne, másfelől zsidóellenes előítéleteiket hozhatta felszínre. Utóbbi problémájukra a megoldást a fiatal nő kikeresztelkedésében lelték meg, amire a szülők egyházi esküvővel kapcsolatos kérése is utalt. 1913-ban már a felekezetbeli különbség nem zárta ki a házasságkötést,[781] Kosztolányiék kérése mögött tehát nem az akkori törvényekhez való alkalmazkodás, hanem részben politikai (emancipáció), részben vallásos (római katolikus hagyomány) és részben érzelmi (zsidóellenesség) motivációk együttese állt.

Harmos eleget tett a család óhajának, azonban nem az egybekelés időpontjában, hanem fia, Kosztolányi Ádám születése előtt két hónappal, 1915. február 22-én tért át a keresztény hitre a Budapest–Tabán Alexandriai Szent Katalin Plé-

bánián.[782] A keresztségben fölvett neve „Ilona Emília" lett, keresztelését Leimeter János plébános végezte, keresztszülője pedig Kosztolányi édesanyja volt.[783] Mivel a keresztlevélen tévesen „Brenner Emília" név szerepel, így Harmos keresztneve helyesen „Ilona Eulália" lehetett. A választott időpontot Ádám születésének közeledése indokolta, a Kosztolányi nagyszülők ugyanis római katolikus unokára vágytak. Miután a feleség családja nem volt vallásos, a kikeresztelkedés pedig asszimilációját segítette, a fiatalasszony nem tiltakozott apósa és anyósa döntése ellen. Bár nagyanyja még tartotta a hagyományokat, édesapja már kifejezetten az asszimiláció híve volt.[784] A hétköznapok során ellenben még gyakoroltak néhány rituálét,[785] illetve Harmos identitása is inkább kettős volt: állítása szerint egyaránt bízott a magyar és a héber imádságban.[786]

„Arra gondolok, hogy nemcsak szerelemből, de kicsit szánalomból is vett feleségül. [...] / – A férfi sohase nősül önként, [...] mindíg a nőnek kell akarnia a házasságot. [...] Nálunk – mondogatja – az irodalomban is, ha a nő a férfié lesz, megszűnik a becsülete, az érdekessége. Vége a regénynek, vagy a színdarabnak" – emlékezett vissza később az asszony.[787] Kosztolányi minden-mindegy felfogását támasztja alá a kései nagy szerelem, Radákovich Mária nyilatkozata is, aki szerint az író „nem szerette a feleségét tulajdonképpen soha", s csak azért vette el, „hogy könnyebben szabaduljon tőle". Utalt *Az esernyő* című novellájára is, amelyben megírta a történetet.[788] A hivatkozott szöveg valóban tartalmaz olyan mondatokat, melyek akár önéletrajzi motívumokként is fölfoghatók, s egy kénytelen-kelletlen köttetett házassággal hozhatók kapcsolatba: „Janka egyszer nálam felejtette az esernyőjét. [...] Mihelyt elváltam tőle, elfelejtettem, [...] Ki emlékszik a bor ízére, a pezsgő zamatára és gyöngyére, melyet a tegnapi ebéden ivott? [...] Utálatosan szeretem. El fogom venni, mert ezeket a szegény Üllői úti lányokat, ezeket a szöszke masamódokat és nyomdászlányokat nem lehet bohémul szeretni, egyszerre követelik tőlünk, amit a szeretőjüktől és a férjüktől követelnek. Inkább a munkafelosztás. Legyen más a szeretője, én – csikorgó foggal, bús undorral – a férje leszek."[789]

Ellentmond Radákovich beszámolójának, hogy Kosztolányi a novellát több mint fél évvel az esküvő előtt közölte. Noha ekkor már ismerték egymást Harmossal, még nem merült föl bennük a házasodás ötlete, sőt Kosztolányi szabadságról szónokolt leveleiben.[790] Ám Harmos az életrajzi kötetben ugyancsak *Az esernyő* történetét adta vissza, amikor összeköltözésükről írt,[791] valamint Lengyel Menyhért emlékei is a leendő férj vonakodásáról vallanak. Kérdésére, miszerint hogyan jutottak el a házasságig, Kosztolányi így válaszolt: „Hirtelen viszony támadt köztünk [...], s ott álltunk emeleti kis lakásomban az ablak előtt. Vagy kidobom az ablakon, vagy elveszem [...], hát elvettem."[792]

A házasodás ad hoc jellegéről árulkodik, hogy Kosztolányi Harmos Ilonával űzött kalandozásai közepette sem mutatott hűséget. Egyrészt Lányi Hedda újbóli elcsábításán iparkodott, másrészt egy orvostanhallgató-nővel is kikezdett, aki később öngyilkos lett.[793] Kokottokkal való flörtökről szintén beszámolt, méghozzá éppen Harmosnak: „Három nappal ezelőtt, hogy szenvedésem csillapuljon, meg akartalak csalni egy kokottal, s képzeld el, hozzá se tudtam érni, undorral fizettem."[794] Később néhány féltékeny nő is fölbukkant múltjából: „Hosszu szerelme

volt egy uri kisasszonnyal, sőt kettővel, akik közül az egyik idén karácsonyra a már nős költőnek százféle méreggel teli kis dobozt küldött anonym."[795] Bár feleségéért nem lángolt annyira, mint Lányi Heddáért, nem maradt azért közömbös Harmos Ilona irányában sem. Esküvőjüket követően azonban rögtön színházba sietett, újdonsült arája pedig kénytelen volt a folyosón megvárni az előadás végét.[796]

Nászútra Velencén keresztül utaztak Párizsba, majd onnan visszajövet ismét útba ejtették Olaszországot. 1913 júniusát töltötték a francia fővárosban – a Rue de Tournon-on szálltak meg –, [797] egy hónappal később pedig már meg is jelentek Kosztolányi útirajzai a *Világ*ban. A fiatal újságíró komolyabb fizetésének és egyéb befolyó honoráriumainak köszönhetően a tízes években már több külföldi nyaralást megengedhetett magának. Emellett szabadjegyet és múzeumi belépőket kapott, de feleségével ingyen utazott a Paris–Lyon Mediterranée-vonalon is.

Részben a korszak (tömeg)kultúráját, részben Kosztolányi halál (és egyúttal az emberi létezés misztériuma) iránti érdeklődését jellemzik azok a helyszínek, ahova a házaspár ellátogatott a mézeshetek alatt. Elsőként a Paris Morgue-ba (La Morgue) mentek. Az 1864-ben megnyílt hullaház a Szajna egyik szigetén, a Notre Dame mögött kapott helyet, s a párizsiak és a turisták által egyaránt kedvelt látványosság volt. Az ingyenes színházként működő hullakiállítás megtekintése nyilvános kukkolásnak („public voyeurism") számított: szociális eseménnyé vált, hogy a lakosság és a városba utazók a Szajnába fulladt, meggyilkolt vagy öngyilkos emberek holttesteit bámulták. Naponta ezrek űzték a morbid mulatságot, melyet az útikönyvek ugyanúgy a turisták figyelmébe ajánlottak, mint az Eiffel-tornyot. Az intézmény 1907-ben zárta be ajtaját a nagyközönség előtt, utána már csak rendőrségi engedéllyel lehetett megnézni az üvegfal mögött fekvő testeket.

A Kosztolányi házaspár szintén hatósági engedély birtokában jutott be a Paris Morgue-ba, mely „úgy nézett ki, mint egy szokványos középület: szimmetrikus szerkezetű volt, kőből épült, elöl hatalmas oszlopsorral, a homlokzaton pedig a »Szabadság, egyenlőség, testvériség« felirattal."[798] Kosztolányi útirajzaiban a hullaházban szerzett tapasztalatairól is beszámolt: „A halál e bús palotáját mindnyájan megnövesztettük a fantáziánkkal. Most kicsinek és igénytelennek találjuk. [...] Egymás mellett voltak a halottak, mint a kereskedések kirakatában a megkoppasztott csirkék. Ide zarándokoltak a halál smokkjai, a csalódott világfiak és a dekadens költők. Baudelaire, Barbey d'Aurevilly, Verlaine háza ez. [...] Megnézem a bonctermet is. Egy kis szoba, melynek bádogpadjain még véresen, mosatlanul feküsznek a kések. A másik szobában állanak a gyalulatlan, szálkás koporsók, egymás tetején, [...] a hullákban nem is látok embereket, hanem gyári árukat, furcsa bábokat, viasz-figurákat".[799]

A nászút a Montparnasse-i temetőben és a Père-Lachaise-ben folytatódott, ahol a fiatal pár többek között Alfred de Musset, Leconte de Lisle, Catulle Mendés, Heine, Baudelaire és Maupassant sírjához zarándokolt. Kosztolányi Baudelaire emlékművét emelte ki francia tárgyú sorozatában. Rövid portrét rajzolt a „romlás ripacsa" megjelöléssel illetett mesterről, démonisága mögött meghúzódó tisztaságára helyezve a hangsúlyt: „Robbanóanyagok szunnyadtak benne s alázatosan és félénken járt velük, borzadott egyéniségétől, a rosszasága és a jósága túlságától."[800] Az író és felesége a holtak birodalmában tett barangolásokon túl meglá-

togatta a távol-keleti gyűjteményeiről híres Guimet Múzeumot (Musée National des Arts Asiatiques – Guimet) és a középkori emlékeket őrző Cluny Múzeumot (Musée de Cluny – Musée National du Moyen Âge) is.

A démonibb tematikájú kirándulásokkal azonban nem akartak fölhagyni, így aztán fölkeresték a Cabaret du Néant elnevezésű mulatóhelyet is. „A 19. században divatba jött az ún. »fekete turizmus«. Egyre többen látogatták előszeretettel az erőszakkal, halállal és különböző deformitásokkal kapcsolatos látványosságokat és eseményeket, amelyek így gyakran a szórakozás hátborzongató és szenzációs formáivá váltak. Kivégzések, szörnyű bűncselekmények bírósági tárgyalásai, viaszbábu-kiállítások és anatómiai múzeumok, sőt nyomornegyedek és ópiumbarlangok vonzották a látogatókat, akik döbbenten szörnyülködtek, holott valójában sokszor kíváncsisággal vegyes élvezettel töltötték el őket a látottak."[801] A Montmartre központjában (place Pigalle) található, 1892-ben megnyílt mulató szintén ilyen kultikus helynek számított a 20. század elején. Az előadásokra jegyet váltók a halál hatásosan megkomponált, egyúttal iróniával fűszerezett rituáléját élhették át. Gyászhuszárok kísérték őket végig a termeken, s az italokat koporsó formájú asztalokon kínálták. Egy függőlegesen elhelyezett koporsóban pedig – a fények játékának köszönhetően – egyik (önként jelentkező) társuk bemutathatta, hogyan foszlik szét húsa, s válik teste csontvázzá. A többieket eközben szellemek szórakoztatták pajzán gesztusokkal, így az előadás érintések, csókok és ölelések felszabadult játékával zárult.

A halál valós és szimbolikus megtapasztalásán túl a fiatal férj életélvezetre is vágyott, ezért a Quartier Latin orfeumait szintén végigjárták.[802] Nemcsak a „párizsi éjszaka fesztelen, latin vidámságával" nem tudott betelni, hanem – Kosztolányi Dezsőné beszámolója alapján – „a pékboltok hajnali, friss vajaskiflije, a croissant, a cukrászdák baba au rhum-je, gyümölcsös hajócskái" is izgatták fantáziáját.[803] Több mint egy évtizeddel az izgalmas nászútját követően már így vélekedett a házasság intézményéről: „Házastárs az a férfi és nő, ki egy fedél alatt él, vagy azért, mert nagyon szereti egymást, vagy pedig azért, mert egykor nagyon szerette egymást s most egy életen át hódol feledhetetlen emlékének. [... A házasság] nem lehet elavult, mert benne gyökerezik az emberi természetben. [...] Ne feledjük, hogy Ádám az első férj s Éva az első feleség. [...] Olyan ésszerűtlen, mint maga az élet. [...] Az Apa, Anya, Gyermek titkos háromságát foglalja magában, azt a misztériumot, mely az emberiség létezése óta legmélyebben hatott lelki fejlődésünkre s megteremtője volt minden vallásnak és művészetnek. [...] ezeket az ősi szálakat nem tépheti el senki."[804] Újabb tíz esztendő elteltével ismét házasságpárti nyilatkozatot adott, a megértés és az elfogadás szükségességét hangsúlyozva.[805]

„A KÖLTŐBEN MINDEN MEGFÉR EGYMÁS MELLETT”

(1914–1921)

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

HÁBORÚ LESZ

„Európa 1914 nyarán a nemzetközi csereforgalomtól és együttműködéstől olyan nagymértékben függő, békés produktivitást élvezett, hogy az általános háború lehetetlenségébe vetett hit a legelfogadottabb életbölcsességek egyikének tűnt" – állapítja meg John Keegan az első világháború történetét földolgozó munkájában. Dacára a boldog békeidők idilljének, egy hónappal az 1914. június 28-i szarajevói merénylet után az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Szerbiának, majd megindította első hadműveletét. Bár a nagyhatalmak gyors hadi sikerekben bíztak, az első világháború négy éven át elhúzódott.[1] A történelmi Magyarországnak megközelítőleg 700 ezer hősi halottja volt, ugyanennyi sebesültje, és még egyszer ennyien estek fogságba.[2]

„Dide szüleihez készül látogatóba néhány napra. A Körútnál elválunk egymástól. [...] Óriási betűs falragaszok hirdetik: megölték Ferenc Ferdinándot, a trónörököst. Kocsin rohanok ki az állomásra. [...] A vonat éppen indulóban van. Dide nem utazik el. [...] Nyárára ismét Párizsba indulunk, de [...] Velencében maradunk. Az uram itt egyre az olasz napilapokat bújja, állandó feszültségben él. / – Háború lesz – mondogatja" – emlékezik vissza Kosztolányi Dezsőné a merénylet időszakára.[3] Míg a hazai értelmiség képviselői közül többen már a kezdetekkor háborúellenes meggyőződésről tettek tanúbizonyságot, Kosztolányi az európai szellemi elit nagy részével összhangban militarista álláspontot fogalmazott meg. Elhamarkodott véleményüknek az is oka volt, hogy nemzedékük nem rendelkezett tapasztalatokkal a háborús pusztításról.[4] „Mindnyájan kisgyermekek voltunk. [...] Európa a béke selyemágyából riadt föl, boldog, elkényeztetett gyermek" – utalt vissza később az író a kezdeti tájékozatlanságra.[5]

1914 szeptemberében már azt is megfogalmazta, hogy az első világháború kitörése határt jelentett mindannyiuk életében, s a hadüzenetek sorával visszavonhatatlanul véget ért egy korszak.[6] Bár a kontinens gondolkodói nem egyformán válaszoltak a történelmi kihívásra, néhány évtized távlatából már – Szegedy-Maszák Mihály meglátása szerint is – „Céline-től és Jüngertől Ford Madox Fordig" sokan „érzékelték úgy, hogy Európa tönkretette magát a Nagy Háborúban."[7] Míg Kosztolányi háború eleji hírlapi cikkein militáns, sőt nem egy esetben nacionalista retorika érződik, magánéleti gesztusai kezdettől fogva békepártiságot tükröztek: irtózott a laktanyai szellemiségtől, ódzkodott a frontszolgálattól, ekkor írt szépirodalmi műveit pedig békeidős nosztalgia jellemzi.

„Az 1871-től relatív békében élő Európában az 1914 augusztusában kitört konfliktust örömmámor s lelkesedésdemonstrációk fogadták. Megszámlálhatatlanul sokan voltak azok, akik a rövidnek jósolt háborútól egy új korszak eljövetelét, egy

18. kép • Kosztolányi Dezső kisfiával Ádámmal 1915 végén

új, megifjodott ember születését várták" – szögezi le Alain de Benoist.[8] Olyan írók dicsőítették a világégést, mint Anatole France, Richard Dehmel, Kipling – aki később fiát vesztette el a fronton – vagy D'Annunzio, aki katonaként is hírnevet szerzett magának. Thomas Mann *Gondolatok háborúban* címmel esszét írt, Rilke *Öt ének* ciklusában a hadisten feltámadását ünnepelte – melytől 1914 novemberére már elhatárolta magát –, Hofmannsthal pedig a *Neue Freie Presse* hasábjain közölt háborús verset. Kosztolányira nemcsak európai kortársai hatottak – kiknek munkáit olvasta és fordította –, hanem a nietzschei filozófia is, melynek nyomai ugyancsak fölfedezhetők a kontinens értelmiségének háborús lelkesedésében.[9] A militarista attitűd kialakulását emellett olyan eszmeáramlatok is befolyásolták, mint a szociáldarwinizmus, mely a természetes szelekció elvét alkalmazta a társadalmakra. Az Osztrák–Magyar Monarchia különösen élen járt a lelkesedésben. A militáns szellemhez más államokhoz hasonlóan Magyarországon is nacionalizmus társult – legitimizálva a területszerzésre berendezkedett politikát –, Bécsben pedig tüntető tömegek követelték a „gyűlölt szerb faj" azonnali megbüntetését. Kosztolányi 1914–1916 táján többször járt az osztrák fővárosban – 1916. november 28-án kiküldött tudósítóként részt vett Ferenc József temetésén is –, [10] így érzékelhette az ottani hangulatot.[11]

Nemcsak az európai értelmiség hitt a háború megváltó erejében, hanem a magyar művészek jelentős hányada is. Közéjük tartozott Kosztolányi unokatestvére, a szarajevói merénylet idején Előpatakon praktizáló Csáth Géza. Naplóbejegyzéseiben kiállt „a Monarchia háborús részvétele és a háború szükségessége mellett, Szerbiával szemben »jogos bosszú«-ról beszél[t], míg az oroszok elleni erkölcsi-büntető háborút nem »személyes ügyként«, hanem a Monarchia misszijójaként értelmez[te]. A Monarchia győzelmében eleinte egy percig sem kételkedett, [véleménye szerint] a magasabb erkölcsiségből sikernek kellett következnie".[12] A cári Oroszország iránti ellenszenvét az 1849-es világosi fegyverletétellel kapcsolatos történelmi emlékezet befolyásolhatta, ami Kosztolányi számára egyaránt döntő jelentőséggel bírt.[13] Sokakkal ellentétben az unokatestvér még a frontról hazatérve is fönntartotta álláspontját, s politikailag, pszichológiailag és orvosilag egyformán foglalkoztatta a világháború.

A *Nyugat*ban szintén jelentek meg háborúpárti cikkek az első hónapokban. „Mindenkinek, aki az osztrák–magyar birodalomban él, de mindenesetre minden magyarnak személyes életérdeke, hogy az osztrák–magyar monarchia megmaradjon és nyugodt zavartalanságban éljen. Ez ma már háború nélkül lehetetlen" – írta Ignotus 1914 augusztusában.[14] Szomory Dezső, Molnár Ferenc és Móricz Zsigmond haditudósítóként dolgozott, Tersánszky Józsi Jenő, Bányai Elemér (Zuboly, aki az orosz fronton esett el) és Balázs Béla pedig önként jelentkezett frontszolgálatra. Utóbbi ugyancsak közölt militáns cikket a modernista folyóiratban,[15] de naplójában is találkozhatunk olyan vélekedésekkel, melyek az összeurópai értelmiségi elit korai meglátásaival rokoníthatók: „Mindig mondtam (és írtam), hogy szimpatikus nekem a háború, az életkockáztatás egy ideáért, [...], mert csak az döntő, hogy az ember egész létét egy centrumba tudja összeterelni, [...] egy nagy háború erkölcsi fürdője lesz a népeknek, [...] Önmagam konzekvenciáját le kell vonnom, és el kell mennem a háborúba."[16] Idővel azonban a harcokat kollektív egoizmusok szembenállásaként értelmezte, így pacifista irányban fejlődött tovább gondolkodása.[17]

Az egyre súlyosabb veszteségekkel történő szembesülés hatására a szellemi elit tagjai közül mind többen és gyakrabban emelték föl szavukat a háború embertelensége ellen. 1918-ra mindenütt – jegyzi meg Alain de Benoist – „»állati tombolásról«, »hiábavaló vágóhídról«, »világvégéről«, az egyént bedaráló »háborús gépezetről« szóltak a hírek. Az ír James Joyce Ulysses című regénye, az osztrák Karl Kraus Az emberiség végnapjai című tragédiája, vagy az amerikai Thomas Stearn Eliot Átokföldje című verseskötete [...] az új szemléletnek adnak hangot."[18] A háborús irodalom magyar nyelvű alkotásai között említhető például Ady Endre *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című verse, Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye vagy Kuncz Aladár *Fekete kolostor*a. A legnagyobb sikert Markovits Rodion *Szibériai garnizon*ja aratta, mely tíz évvel az események után jelent meg, mikorra már az „emberiség nagy keresztrefeszíttetéséből irodalmi divat lett".[19]

Az európai intelligencia jelentős részéhez hasonlóan 1914 nyarán–őszén a magyar sajtó képviselői még hittek a háborúban, s a mérsékeltebb ellenzéki újságok is szorgalmazták a Szerbiával való leszámolást. A cenzúra működésének következtében manipulált szövegek jelentek meg, hiszen a fő cél a fontosabb információk – főként a háborús veszteségek és tragédiák hírei – kiszivárgásának megakadályozása volt. Enyhébb ellenőrzést már a szarajevói merénylet idején is végeztek: az újságolvasó nem tudhatott – Gerő András idézve – „a magyar miniszterelnök különféle memorandumairól; nem tudhatott a háború lehetőségét illető, hatalmi eliten belüli eltérő álláspontokról; nem tudhatott arról, hogy a német császár milyen mértékben kötelezte el magát a háború mellett; s nem érzékelhette azt sem, hogy az angol, a francia és az orosz álláspont mennyire hajlik a háború felé".[20] A július 24-én megalakult Hadi Felügyelő Bizottság a kiadványokat már előzetesen is ellenőrizte, melyek azonban nem annyira a háborús szükségletekhez igazodva, mint inkább az osztrák hadvezetőség utasításai szerint működtek.[21]

A lakosok többsége hamar rájött, hogy a lapok nem írják meg a teljes igazságot. Csáth Géza naplójában ugyancsak szólt arról, hogy a nyomtatásban megjelent hírek és a valóság nem fedik egymást. Az újságíró Kosztolányi nem egyszer mesélte neki, „micsoda borzasztó hírek keringenek titokban". Amikor például „két szerb

diákot elfogtak, amint a vasúti összekötő hidat fel akarták robbantani", a Terézia laktanya udvarán azonnal kivégezték őket. Ugyanott további „nyolc nazarénus katonát végeztek ki, mert nem akartak fegyvert fogni" – jegyezte föl Csáth, majd idézte unokatestvére szavait: „most nem lehet pisszenni se. Ha meg mered írni az újságban: agyonlőnek téged is. A katonaság meg akarja mutatni a hatalmát, hogy sehol semmiféle akadállyal ne kelljen bíbelődnie. Így azután egy csomó ártatlan embernek el kell véreznie!"[22]

A cenzorok „Bizalmas" vagy „Szigorúan bizalmas" jelzéssel kiadott tilalmakat küldtek az érintett szerkesztőségeknek, melyekben igen udvarias hangon közölték kéréseiket. A „bizalmasok" szigorú előírások voltak, melyeken keresztül – Lenkey Gusztáv tájékoztatása alapján – „parancsolt a hadvezetőség az ujságiróknak és a bizalmasokon át vált urává a lapoknak a kormány is".[23] Ha bárki figyelmen kívül hagyta a kéréseket, „megtorló intézkedések egész sorozata" következett, és „lefoglalták, elkobozták, elrendelték az egész lapra az előzetes cenzurát, bünvádi eljárás alá vonták, nagy pénzbüntetést róttak rá, esetleg rövid úton betiltották megjelenését" – számolt be az időszakról Serény Aladár.[24] A retorziók az újságírókat ugyanúgy fenyegették, mint a laptulajdonosokat és a szerkesztőket. Porzsolt Kálmán esetében például még hadbíróságról is szó esett, amiért esti levelében „kifogásolta, hogy a katonákkal a kaszárnyákban durván bánnak". A cikk megjelenésekor a sajtóbizottság az egész szerkesztőséget beidézte, és az alábbiak közlésére kényszerítette: „A Pesti Hirlap sajnálja, hogy téves információk alapján közölte a Porzsolt féle Esti levelet és meggyőződött róla, hogy e cikkben felsorolt adatok nem felelnek meg a tényeknek." Miután a szerkesztő Lenkey Gusztáv és munkatársai megkérdezték, mi a helyzet akkor, ha nem adják ki a nyilatkozatot, a sajtóbizottság katonai vezetője így felelt: „letartóztatjuk Porzsolt urat és hadbiróság elé állitjuk."[25]

A szigor ellenére a sajtó idővel megpróbálta kijátszani a tilalmakat. Az újságírók többször megírták, hogy a hatalom beavatkozik lapjaik tartalmába, illetve bevezették az „ablakokat", amikkel a kicenzúrázott részeket jelezték, míg máskor szövegesen utaltak a közbeavatkozásra („itt a cenzúra x sort törölt" stb.). 1914 novemberében azonban olyan „bizalmast" kaptak kézhez a szerkesztőségek, mely megtiltotta az „ablakok" közlését, mivel azok – ahogy Serény fogalmaz – „a közönség körében riasztó hatást idéznek elő".[26] A cikkíróknak még ravaszabb módszerekhez kellett folyamodniuk, melyek közül leghathatósabbnak az allegorizálás és a sorok közti üzenetek elrejtése bizonyult. A *Világ* cikkírói például „véleményeiknek – a megszokott lelkesedéssel jól körbeágyazottan – nehezen érthető versekben, elbeszélésekben, külföldről importált cikkekben és homályos értelmű saját cikkekben adtak hangot" – összegzi Molnár Eszter Edina a kérdéskörrel foglalkozó tanulmányában.[27]

A cenzúrával párhuzamosan működő propaganda egyik célja a hadseregben szolgáló, több-kevesebb kiképzésen átesett katonák harckészségének fönntartása volt. Azért, hogy értelmet adjanak az öldöklésnek, a harc igazságos, védekező jellegét kellett hangsúlyozni, valamint a sztereotípiákat erősíteni, melyek szerint – tudjuk meg Pollmann Ferenctől – „a saját katonák a harc közben hősiesen, de mindenkor a hadviselés szabályait betartva, lovagiasan harcolnak, ellenben a másik oldalon gyáva, a hadijogot rendszeresen lábbal tipró, kegyetlen és brutális

fenevadak állnak".[28] A propagandagépezet olajozott működését igazolja, hogy a folyóiratok sorra adtak közre a háborút pozitív értelemben elemző írásokat – olykor különnyomatokat (*Hadi beszédek*, *Olcsó Könyvtár*) –, de emellett szerveztek jótékonysági akciókat is, militáns hősi albumokat jelentettek meg, a színházakban pedig eleinte hazafias és lelkesítő, majd szórakoztató darabokat játszottak.[29]

Kosztolányi Dezső első világháborús publicisztikáját főként a *Világ* és a *Pesti Napló* hasábjain közölt szövegei alkotják, de rokon tematikájú tárcái napvilágot láttak *A Hét*ben és a *Nyugat*ban is. Miután a napilapoknál belső munkatárs volt, névvel jegyzett cikkein túl álnéven vagy név nélkül megjelent vezércikkeket is közölt, melyek mind aktuálpolitikai vonatkozással bírtak, így aztán jelentős részüket a cenzúra nem engedélyezte. „Törölted vagy háromszáz vezércikkemet, száz egyéb cikkemet, nem egy versemet és elbeszélésemet is. Később, sovány hetekben, ezeket orosz, francia, angol írók nevén adtam ki, ugy hogy a helyszinét orosz, francia és angol földre tettem. Akkor minden szabad volt, hiszen csak a romlott orosz, francia és angol állapotokat jellemeztem [...] Ellenben mielőtt végleg elválnánk, bevallunk egy titkot. Mi kezdettől fogva kijátszottunk, aranyos, mindig találtunk módot, hogy [...] megmondjuk, a szegény magyarságnak az igazságot. Helyzetünk nem is volt tulságos nehéz. Ti tudniillik sohase értettétek ottan az iróniát" – leplezte le a hatalmat kijátszó módszereit az őszirózsás forradalomkor.[30] 1915 áprilisában Oláh Gábornak írt levelében azonban még arról panaszkodott, hogy a háborús újságírás követelményei miatt „éjjel-nappal talpon kell lenniük", munkájukon kívül „csak aludni és enni tudnak", őt pedig az idegklinikán kezelik.[31]

Szintén a *Pesti Napló*ban jelentette meg *Az allegóriák kora* című szarkasztikus vezércikkét, melyben Tompa Mihály példáját vetítette saját jelenére: „vannak ugynevezett »sötét« korok, melyekben minden összeesküszik az emberi szabadság és a gondolat uralma ellen [...] a korban [...], amelyben Tompa Mihály élt – az emberek nem is merték leirni, amit gondoltak, körülnéztek, ha beszéltek, [...] a függöny mögé vagy az ágy alá tekintettek, ha nevettek, vagy sirtak, nem lesik-e őket kémek [..., végül] cselhez folyamodtak. Allegóriákat irtak. [...] Mi például most Tompa Mihályról irunk, mert csakugyan Tompa Mihályról akarunk irni. [...] sötét kor volt ez. Jó, hogy elmult. [...] mi, akik ma élünk, meg se tudjuk már érteni."[32] 1918 őszén közölt *Allegória* című tárcájában ismét a cenzorok kijátszásának módszereit ecsetelte: „kifejlődött ennek a háborúnak a világnyelve, mely néha tolvajnyelv volt, az allegória költészete. Mai költőink és íróink nem írtak ugyan verseket a gólyához, [...] de találtak módot, hogy egy-egy cikkbe belecsempésszék a gondolatukat, melyet pont azáltal mondtak el, hogy tüntetően elburkolták, és épp az ellenkező gondolatot hajtották végletekig, úgyhogy az olvasó vagy elnevette magát, vagy pedig ösztönös ellentmondással felhördült a végén."[33] Az író ekkor még örömmel nyugtázta, hogy az „allegória pedig mindenesetre meghalt".

Kosztolányi világháborús cikkei komoly politikai tájékozottságról vallanak, 1909-ben például tudott a balkáni országok háborús törekvéseiről, így részben a világégést is előrevetíthette. *Belgrádi napló* című útirajzában nem csak a város militáns hangulatát festette le, de a nemzeti öntudat egyre nyíltabb megnyilvánulásairól is beszámolt.[34] Újságíróként egyfelől tisztában volt a bel- és külpolitikai eseményekkel, másfelől tájékozódott a Monarchia egyik legégetőbb problémájaként

említhető nemzetiségi kérdésben. Háborús vezércikkeinek és tárcáinak témáit – a szerkesztői döntéseken túl, illetve azokkal összhangban – nagyban befolyásolták a harci történések, valamint a hátországban jelentkező nyomor egyre szembetűnőbb tapasztalata.

Korai, háborúpárti cikkei közé tartozik a *Véres kovász*, mely *A Hét* hasábjain látott napvilágot. Részben nietzscheánus tanokra utal, amikor az új élethelyzetet a tisztítótűz metaforájával jellemzi, illetve hirdeti az erősek megmaradását és a puhányok vesztét.[35] Kultúrkritikája nem utolsósorban a dekadencia ellen irányul, mely beállítódásnak már egyetemista korában hangot adott többek között Babitshoz írt leveleiben: „A dekadensek tehát azon embereim közé tartoznak, a kiket lelkem mélyéből gyűlölök. Az urakat in corpore vetem meg csak ugyan, de szenvedélyesen, úgy hogy mindegyiknek jut dühömből egy emberséges porció. Még a nagy Baudelaire-nak is, a ki költő-óriás és unicum, még Jean Richepin-nek is, [...] nem is beszélve az üres Mallarméről, s a nyavalyás Verlaine-ről. [...] realitás tekintetében észrevételök nem versenyezhet még Dantéével, vagy Aranyéval sem".[36] Szigorú szavai ellenére Kosztolányi dekadens kultúrához fűződő viszonya ellentmondásos volt. Az 1900-as évek legelején, illetve bécsi és párizsi tartózkodása időszakában még az irányzat vezéralakjaként kívánt föllépni,[37] az említett szerzők munkásságát pedig később is méltányolta, s fordította műveiket. Nem egy esetben újraértelmezte a dekadencia fogalmát, a romantikával vagy a modernséggel rokonítva azt.[38]

A háború kitörésekor úgy vélte, a „durvaság, a gerinc és a férfiszív" az igazi művészetnek hasznára válhat, s örömmel fogadta a hazai (részben biedermeier) szalonélet leáldozását is: „Hadd jöjjön a vihar és söpörje ki szalónjainkat. [...] sok szemét van benne és nem nagy kár azért, amit elpusztit. [...] Ha őszintén [...] mélyére nézünk posványos és podagrás társadalmunknak, észre kell vennünk, hogy az 1870-től 1914-ig terjedő kor nem visel majd valami nagyon diszitő jelzőt [...] fanyalgó udvariassága, hamisitott biedermeier-szalónja, czukros, minden őszinteség nélkül való érzelgőssége egykor gyülölt kómikum lesz".[39] Több európai művészhez és tudóshoz hasonlóan érzékelte a válságjeleket a felbomlás előtti Monarchiában. Az avantgárd irányzatok már a háborús éveket megelőzően jelentkeztek, s képviselői a művészeti forradalom megvalósításán túl bírálták a feudális reflexekkel bíró társadalmi berendezkedést is, sőt olykor annak megdöntése is célkitűzéseik között szerepelt.[40]

Az író gondolkodására nemcsak Nietzsche dekadenciakritikája hatott, hanem a futuristák művészetfelfogása is. „Lármás manifesztumok beszélnek az olasz futuristákról, akik a költészet forradalmát hozzák. [...] Hitük szerint a mai literatura csak az elfinomult és beteg polgárságnak tömjénez. Az új ember kemény és hősi. Szereti az erőszakot. Megveti a multat, mely minden tettét elvánnyasztja. Nem szégyenli az ösztöneit se. A futuristák [...] a háború, a vérontás prédikálói, hívei mindannak, ami erő, tett, bátorság" – foglalta össze 1914-es *Modern költők* című műfordítás-antológiájában, melyben olasz futuristák verseit is szerepeltette.[41] Bár rokonszenvezett a harcias eszmékkel – melyek iránt már 1909-ben érdeklődött –, egyúttal távolságot is tartott. Olasz kávézókban a milánói *Poesia* folyóiratot tanulmányozta, *Futurismo* című korai tárcájában pedig ugyancsak érintette az erősek filozófiájának kérdését.[42] Szövegében hivatkozott Marinettire is, aki Gabrie-

le D'Annunzióval közösen befolyást gyakorolt az olasz nagypolitikára, a háborút ugyanis olyan eszközként értelmezte, mely képes „az elmaradott Olaszország bevonszolására a jelenbe, és modernizálására, akár akarata ellenére is".[43]

Kosztolányi 1914 novemberében ismét utalt a futurista eszmékre *Levél egy puritánhoz* című cikkében, melyet olyan úriembernek címzett, akit zavarnak a háborús időkben kacérkodó nők: „A futuristák, akik dithyrambokat irtak az ember emberfölötti ösztöneiről, programm-kiáltványukban [...] a háboru mellett ünneplik a nőt és a fényüzést. [...] A férfi az ereje legteljében mutatkozik meg, a német glorifikáló hősiességben. Teste kemény és izmos, mint a kovácsolt vas. [...] a nő is egészen nő akar lenni, mint a férfi hős: szép akar lenni."[44] Gondolatmenetében azonban a nemiség kiemelése inkább a háborús katasztrófahangulat ellensúlyozásaként értelmezhető. Kosztolányi olvasatában az utódok létrehozásának vágya a hősi harchoz társuló diadalhoz hasonlítódik, a háború tehát nem halált jelent, hanem a legerősebb életigenlést: „a háboru állitás és nem tagadás, az emberiség életakarata, egy kiáltás, hogy élni, örülni, győzni akarunk."[45] A fölvetés kontextusaként egyfelől Schopenhauer akaratfilozófiája, másfelől Nietzsche bölcselete – többek között a dionüszoszi fogalmával – kínálkozik.

Kosztolányi saját költészetét szintén a „férfias művészet" kategóriájába sorolta, amennyiben a *Panaszkönyv – Levél Ignotushoz* című szövegét ars poeticaként fogjuk föl. A konzervatív kritika támadásaira válaszoló cikkben a modernek közül a dekadenseket tartotta a férfias művészet képviselőinek. A bécsi szecessziót is jellemző halálerotikát a „vádaskodók pipacsos idilljeivel" állította szembe, akik szerint a rosszlányokról szóló irodalmi mű erkölcstelen, míg a zászlóanyák dicsőítése erkölcsös. Kosztolányi meglátása szerint a „férfibánat nevű hajrázó irodalom" korántsem olyan erős, mint az új művészet, melynek leírása saját fölfogására és gyakorlatára is vall: „Férfias, mert emberfölötti követelményeket támaszt magával szemben. [...] Nem elégszik meg egy eset feltárásával, egy hangulat-ronggyal, egy újságirói jegyzettel, de szines keretben úgy ad elénk egyetlen esetet, hogy abban az egész életet érzékelteti, hogy az szimbóluma mindennek, hogy az iró egy jelenségen keresztül enunciációt tesz a sorsról, mint a görög korus."[46]

A világháborús propagandát jellemző retorika – az ellenség démonizálása, illetve a Monarchia erkölcsi fölényének hangsúlyozása – az író háborús publicisztikájában főként a kultúra területére vonatkoztatva jelenik meg. Míg az antanthatalmak irodalmát és művészetét sokszor erős bírálattal illette, a Monarchiával szövetséges német kultúrát nagyra értékelte. Bár idővel egyre összetettebbnek értékelte a helyzetet, politikai és kulturális identitása sosem fedte egymást. Amikor Németország 1914 augusztusában megtámadta a semleges Belgiumot, a lakosság az antanthatalmak segítségét kérte, így a belgák a Monarchia ellenségévé váltak. Az antant háborús propagandája „Belgium (németek általi) megerőszakolásáról" beszélt, hogy megnyerje ügyének a többi semleges országot. A helyzetet egymás között Kosztolányi és Csáth is elemezte:[47] míg az unokatestvér hitt abban, hogy Európában a civilizáció harcol a barbárság ellen, az író nem osztotta véleményét.[48] Részben kettejük vitája ihlette *Baudelaire és a belgák* című cikkét, melyben Kosztolányi a francia költőnek a belga kultúrára vonatkozó kritikájára hivatkozva figyelmeztetett az általánosítás veszélyeire. Három versfordításának közlése apropóján

19. kép • Kosztolányi 1915. november elején
(PIM)

egyúttal a világháborús helyzetre vonatkoztatható megállapítást is tett: „Kérem is az olvasót, ne tekintse a verseket és a leközlésüket izetlen csúfolódásnak, a szerencsétlen, legyőzött belgák ellen, sem ellentmondást kihívó, részvétre hangoló tettnek, a belgák mellett, de tekintse egyszerűen érdekességnek, amelyet a mai háború vetett fölszínre: irodalmi dokumentumnak, egy lángész sátáni szeszélyének."[49]

A marne-i csatával egy időben jelent meg Kosztolányi *Párizs* című szövege, melynek megírásakor a németek javában folytatták támadó hadműveleteiket. A francia kormány 1914. szeptember 2-án menekült el a fővárosból, az író pedig még csak az akkor kihirdetett ostromállapotra utalt bevezetőjében.[50] Belgákról szóló tárcájával ellentétben a franciákkal kapcsolatos állásfoglalását jóval kevesebb tolerancia jellemezte. Főként azt vetette az ellenséges antanthatalom szemére, hogy Oroszországgal kötött szövetséget. Filozófiájuk „raison" fogalmát a háborús logikával állította szembe, a németek előrenyomulását pedig nemhogy igazságosnak, de egyenesen jogos büntetésnek vélte. Értelmezésében a „muszka puszipajtásság" mindössze a franciák abnormális eltévelyedését jelzi, így e szövetségnek idővel „fel kell bomlania, beteg és erkölcstelen volta miatt". Konklúziójában pedig a civilizáció kontra barbárság propagandisztikus frázisára rájátszva jelentette ki: a francia–orosz kapcsolat „csomója most bomlik és a mi kardunk bontja, hogy megmentsük az emberi méltóságát s megmentsük az eltévelyedett francziákat is, akaratuk ellenére, az emberiségnek."[51] A magyar szerzőhöz hasonlóan Anatole France is elítélte az orosz–francia közeledést, ám idővel változtatott álláspontján. Bár Kosztolányi mindezt pályatársa árulásaként értelmezte,[52] a francia kultúrát összességében – a hazai kormányközeli irodalmi körökhöz hasonlóan[53] – nagyra tartotta, az oroszbarát politika bírálatakor mindössze a dekadens irányt utasította el. A Monarchia és Németország egyik fő feladatát a nyugati és keleti dekadencia szövetkezésének fölszámolásában látta. Az ellenséges államok közül egyébként főként Oroszországgal kapcsolatban voltak ellenérzései, föltehetően 48-as családi öröksége miatt.

Kosztolányi 1914 decemberétől már az első világháború embertelenségéről ejt szót, *A szent térkép* című tárcájában pedig olyan szétázott térképről olvashatunk, melyen – a festékek összefolyása révén – egybemosódtak az országok. A térkép a népek háborúban történő fölolvadásának allegóriája, mellyel Kosztolányi az ellenséges oldalon küzdők sajátos összetartozását fejezi ki: a közös szenvedést, az emberi veszteségeket, a közös sorsot és Európa hatalmas tömegsírrá válását. A térképet tanulmányozó hátországi lakosok a békés élet és munkálkodás helyett kénytelenek földrajzot és külpolitikát tanulni: „tanuljátok meg a földrajzot, amely többé nem tantárgy, és a külpolitikát, amely nem műkedvelők mulatsága, de legalább oly fontos, mint a májad, veséd és tüdőd munkáját ellenőrző orvostudomány. [...] Hazamenet ráveted a tekinteted egy földdarab csücskére, egy folyócska kacskaringójára, s nyomban megtalálhatod, hol az öcséd, bátyád, az apád, többé nem érzed magad oly egyedül."[54]

Nemcsak a fronton harcolók, de a hátországi lakosok is megszenvedték a háborús éveket: az élelmiszerárak az egekbe szöktek, az iparban és a kereskedelemben fölfüggesztették a vasárnapi munkaszünetet, s egyre drasztikusabb megszorító intézkedések követték egymást. A cenzúra persze ügyelt arra, hogy a lakosságot

sújtó nehézségek ne okozzanak közfelháborodást. Kosztolányi cikkei jelentős részében szociális érzékenységének is hangot adott, s elítélte a társadalmi egyenlőtlenséget. A *witkovici bizottság* című vezércikkében például nehezményezte, hogy a politikusok a lakosság megélhetési gondjai helyett saját kinevezésükkel foglalkoznak: „Ma a gyomor és a nyomor a legfontosabb kérdés. Küldjenek ki hamar, inkább ma, mint holnap, egy gyomor- és nyomor-küldöttséget [...], mely nem a véres és szomoru ötödik felvonáshoz érkezik és nem utólag vizsgálja a tényeket, mikor már ugyis minden késő, de megelőzi azokat az okokat, melyek az ilyesmiket előidézhetik."[55] *Enni és aludni* című szövegében keserű iróniával szólt az éhségről, a háború ínségét megszenvedő embereket „az evés alkoholistáinak" nevezve.[56] 1917 szeptemberében pedig a hadirokkantak érdekében is szót emelt: „Ültem a csererokkantak vaságyán, azoknak a szegény-szegény katonáknak a vörös paplanán, kik hazahozták roncs testüket és homlokukon három év szenvedését. Az embernek az az érzése, hogy ide térden kellene bejönni és térden kellene megállapodni az ágyuk előtt is."[57]

Az ínség báránykái című vezércikkben a budapesti nyomortanyákról szólván nem csak élesen bírálta a kormány szociális intézkedéseit, de kiállt a munkásság érdekeiért is: „1911 január elsején tartották meg a népszámlálást, amely szerint Budapesten 218.000 ipari munkás van. [...] Akik összeirták őket, azért irták összse, hogy morzsát és alamizsnát dobjanak nekik [...], hogy kifoltozzák a rongyaikat és fenn tartsák a nyomor statusquo-ját. [...] A reakciós magyar politika felcserei – ugy látszik – »lemondtak« harmincezer betegről. [...] Ennek a rendszernek a politikai tudományokban kuruzslás a neve."[58] De a szociális egyenlőtlenségekre hívták föl a figyelmet a Mágnás Elza-gyilkossággal foglalkozó cikkei is, melyekben a nincstelen péklegény társadalmi felzárkózásának esélytelenségét állította szembe a kitartott nő pazar életmódjával.[59]

Az író nemcsak a lecsúszott vagy az alsó rétegekkel való szolidaritásra szólított föl politikai cikkeiben, hanem a nyereségvágy által motivált politikai és gazdasági hatalmi csoportosulásokat is keményen bírálta. Míg *Csontok* című írásában a temetetlen halottak csontjaiból robbanószer-alapanyagot gyártó amerikai cég vállalkozásának abszurditását, az emberi életet semmibe vevő üzletet leplezte le,[60] *Utazik az arany* címet viselő tárcájában „angol zsebekből amerikai zsebekbe" vándorló pénzről és a háborúból hasznot húzó rétegről beszélt,[61] *Angyalok és tigrisek* című szövegében pedig azt is megállapította, hogy „az orosz meg az angol diplomaták közvetlen szövetségben vannak a sirásókkal és a gyászruhakereskedőkkel".[62]

Kosztolányi háborús publicisztikájában nem csak a cenzúrát, de a kémkedés jelenségét is érintette, ami a hátországi lakosság életét ugyancsak megkeserítette: „Mióta háboru van, nincsenek titkaink, tudják, hogy hány cipőnk, ruhánk és befőttes üvegünk van, állandóan fürkész szemek előtt vagyunk s akárkinek joga van leemelni a koponyánk csontját és belekukkantani, vajjon mi forrong agyvelőnkben."[63] A világháború végén közölt *Az öröm iskolája* pedig azzal szembesít, hogy az emberek az eltelt négy év alatt elfelejtettek örülni az életnek: „El tudod-e képzelni az ibolyát tavaszi offenziva nélkül? [...] boldogtalannak lenni könnyü, mert felelősség nélkül való, de boldognak lenni, élni, dolgozni már nem oly könnyü, az felelősséggel jár."[64]

„MEGŐRÜLT MAGA, ÖNKÉNTES"

Miközben az első világháború alatt – amint Szegedy-Maszák Mihály is megállapítja – „francia, német, angol, sőt olasz és amerikai írók megsebesültek, [...] az élen járó magyarok közül egyedül Balázs Béla és Tersánszky Józsi Jenő vonult be önkéntesként."[65] Karinthy inkább kivetette a vakbelét,[66] Babits szívpanaszok miatt nem ment frontszolgálatra, míg Oláh Gábor és Móricz Zsigmond gyengébb látásuknak köszönhetően maradhattak otthon.[67] Kosztolányi szintén megúszta a hadkötelezettséget, így mindvégig a hátország publicistájaként tevékenykedett. Többszöri sebesült öccse, illetve unokatestvére azonban katonaorvosként szolgált a háborúban, sőt unokabátyja (Decsy Dezső) el is esett.

Magyarországon és Ausztriában törvényileg 42 évben rögzítették a hadkötelezettség felső korhatárát. Miután az 1914 előtti utolsó véderőtörvény nem tett külön említést felső korhatárról, a világháború kitörésekor az 1886. évi XX. tc. maradt érvényben. Magyarországon az 1915. évi II. tc. rendelkezett arról, hogy a hadkötelezettség korhatára 50 év legyen,[68] majd ezt emelték később 55-re. Kosztolányi tehát a háborús évek alatt még javában hadkötelesnek számított, sőt a nevére kiállított *Népfölkelési igazolványi könyv* alapján kiképzési gyakorlaton is részt vett: „Kosztolányi Dezső István [...] a közöshadseregben [...] magy. kir. honvédségnél a m. kir. budapesti 1. honvéd gyalogezredben 2 évet, 10 hónapot, 25 napot, összesen 2 évet 10 hónapot, 25 napot – becsületesen szolgált."[69] Noha az igazolást Szabadkán a 17. népfölkelő járásparancsnokságon állították ki, az író a budapesti 1. honvéd gyalogezred állományába került.

Az 1906-os vajdasági sorozáskor foglalkozását először tévesen orvostani hallgatóként jelölték meg, melyet csak később javítottak „egyetemi hallgató (író)"-ra. „Az őrmester kezébe nyomja a sátorlapot, sátorszögeket, ujonc-önkéntes ruháját, a szuronyos puskát. Dide [...] néhány lépést tesz, a sátorlapot és szögeket az ágy alá dobja, a ruhát meg a fegyvert leteszi a földre. [...] A ruha meg a puska abban a másodpercben eltűnik, a sátorlap és a sátorszögek is. [...] Az ujoncok másnap a kaszárnyaudvaron teljes katonai felszereléssel sorakoznak. Dide azonmód, ahogy Budapestről megérkezett [... jelentkezik.] / – Megőrült maga, önkéntes – rivallt rá az őrmester. [...] Aztán egyszerre csak gonosz pletyka kelt szárnyra a laktanyában: Kosztolányi önkéntes szidalmazta a honvédséget. Azt mondta: »Ő inkább Bécsbe megy szolgálni a közösökhöz, azok sokkal különbek.«" – tudósít Kosztolányi Dezsőné,[70] aki föltehetően téved abban, hogy az író csak napokat töltött a kaszárnyában. Kétkedve kell fogadnunk azt az állítást is, miszerint az újonc mindjárt első nap kézhez kapta fegyverét. Berukkolása előtt Kosztolányi Hofbauer Istvánhoz fordult segítségért, mert nem akart a kiképzésen részt venni. A vezérőrnagyként nyugállományba vonult címzetes altábornagy megtagadta kérését – keresztfiát „legalább rendre szoktatják" –,[71] ám annyit elintézett, hogy a fiatalembernek ne kelljen haditörvényszék elé állnia az eltűnt fegyver miatt.[72]

Miután az író keresztapja további segítségére nem számíthatott, egyik vasárnap becsöngetett ezredeséhez, és a *Budapesti Napló*, valamint a *Szeged és Vidéke* belső munkatársaként bemutatkozva próbálta magát fölmentetni. Felettese Szegedre rendelte orvosi felülvizsgálatra, ahol „néhánynapi kórházi tartózkodás után alkal-

20. kép • Az író Népfölkelési igazolványi könyve (MTAKK)

matlannak nyilvánították a katonai szolgálatra".[73] Babits ekkor már gimnáziumi tanárként dolgozott a városban, így Kosztolányi egyúttal hozzá is bejelentkezett.[74] Míg a kiképzés föltehetően 1906 végétől 1907 szeptember–októberéig tartott, a szegedi felülvizsgálat csak egy-két hetes kórházi tartózkodást igényelt.[75] Az alkalmassági vizsgálattal kapcsolatban nem szerepel adat a népfölkelői igazolványban, Kosztolányit tehát nem menthették föl a szolgálat alól, amint arról Csáthnak írt levele is árulkodik: „Ma pedig komoly és szép perspektívák tárulnak elém. A fiatalságom elmúlik, s a huszonnegyedik évben jő a férfikor, amit egy komisz katonaév vezet be."[76]

Másfél évvel később újra utalt katonai ügyeire, ami talán polgári (tehát nem fegyveres és nem bentlakó laktanyai) szolgálatot jelentett.[77] 1909. október elsején kellett jelentkeznie a szabadkai vagy a budapesti laktanyában, november 25-én pedig már el is bocsátották.[78] Miután a népfölkelői igazolvány a magyar királyi budapesti 1. honvéd gyalogezredet jelöli szolgálati helyül, Kosztolányinak minden valószínűség szerint a fővárosban kellett berukkolnia. E közel két hónap tehát ismét a laktanya égisze alatt telt. Elbocsáttatása ellenére az író nem mentesült a népfölkelési szolgálat alól, sőt 1922 végéig az első osztályba sorolták be. Mindebből az is következik, hogy nem népfölkelőként, hanem sorozott honvédként kaphatott kiképzést.[79] Kosztolányit a frontszolgálat lehetősége már 1909-től fenye-

gette, hiszen Bosznia-Hercegovina annexiójának bejelentését követően részleges mozgósításra került sor. Noha még az 1913-as részleges mozgósítás sem érintette konkrétan a népfölkelőket, a fiatalember nem lehetett teljesen nyugodt, mert a törvényeket bármikor megváltoztathatták. A hadkötelezettséget tehát csak további orvosi felülvizsgálatokkal úszhatta meg, miután a potenciálisan mozgósítható felnőtt férfiak közé tartozott.[80]

Kosztolányi föltehetően az első világháború idején került át az első osztályból a népfölkelők második osztályába. „Édes fiam, tehát még te is újból sorozás alá kerülhetsz, mint B osztályú és 36 évnél fiatalabb népfölkelő és ha fegyveres szolgálatra alkalmasnak találnak, kiképeznek 2 hónap alatt (januárban és februárban) és március elején a harctérre visznek!" – aggódott levelében édesapja.[81] A háború alatt már nem volt szakkiképzés, hanem csak a fegyverforgatás alapvető szabályait ismertették, s ezt is mindössze azoknak, akik semmiféle kiképzésben nem részesültek. Az írót tehát – id. Kosztolányi Árpád állításával ellentétben – bármikor vihették a harctérre, hiszen korábban már megkapta a szükséges kiképzést. „Az utcán néha kiveri a verejték s azt mondja nézzek hátra, őt követik, ő biztosan érzi, hogy követik és mindjárt a vállára fogja tenni kezét egy idegen vagy egy titkosrendőr. Kapuk alá befut, mellékutcákon, kerülő úton tér haza. [...] Otthon, ha megszólal a csengő, elsápad, csaknem elájul" – számolt be Kosztolányi Dezsőné férje frontszolgálattól való rettegéséről.[82]

A fiatalembert mindjárt a háború kitörésekor sorozásra hívták, novemberben pedig pótsorozásra. „Desiré képtelen félelmeket áll ki. [...] aggódik, hogy a pótsorozáson beveszik. Ami meg is fog történni, mert az ő neurasthéniája nem igazi betegség" – tájékoztatta öccsét Csáth Géza,[83] Kosztolányinak azonban éppen egészségügyi alkalmatlansága révén sikerült mindkét sorozást megúsznia.[84] Természetesen tisztában volt azzal, hogy a világháborús helyzet miatt újabb sorozásokon kell majd megjelennie. 1915 októberében is kapott behívót,[85] de szerencséjére ismételten felülvizsgálatra küldték, s a Gyáli úti honvédkórházba került.[86] Feleségének – akit ezekben a hetekben a tátraszéplaki szanatóriumban tüdőcsúcshuruttal kezeltek – közel egy héttel az események után számolt csak be élményeiről: „Október 30-án soroztak. Nem tudattam veled, nehogy bármit is izgasd magad, [...]. A mostani sorozáson alkalmatlannak csak azt mondják ki, aki szemmel láthatóan nyomorék, aki azonban szervi bajról panaszkodik, azt azonnal kórházba küldik. [...] Elmondtam, hogy régi szervi szívbajom van, mire még aznap délután 3-kor a honvédhelyőrségi kórházba utaltak, [...]. Egymás után ötször-hatszor megvizsgáltak, [...], s megállapították, hogy a szívbillentyűm hibás, [...]. A szisztolikus zörej a szív bal oldalán tisztán hallható."[87] Csáth korábbi diagnózisa részben megfelelt a valóságnak, Kosztolányinak kezdetben valóban inkább ideges szívpanasza lehetett. Egyrészt csak a feszültebb időszakokban jelentkeztek a tünetek,[88] másrészt az 1915. novemberi vizsgálatok után fél évvel újra alkalmasnak minősítették, bár – amint arra Molnár Eszter Edina rámutat – az is kétségtelen, hogy az „idő múlásával és az emberáldozatok számának növekedésével a hadra foghatóság kritériumai egyre megengedőbbek, a sorozóbizottságok egyre szigorúbbak lettek."[89]

Az 1916. júniusi pótsorozáson az írót az orvosi felülvizsgálat már nem is tudta megmenteni, így a *Világ* szerkesztőségének közbenjárására szorult.[90] Bár a kato-

nai szolgálatra való behívással szemben némi védelmet jelentett az újságíró státusz – a honvédelmi miniszter fölmenthette a lapok munkatársainak többségét, illetve haditudósítónak oszthatta be őket – Kosztolányi számára végül ennél is hathatósabb megoldás kínálkozott: „D... L. A. volt az, akinek hatalmában volt az írók, újságírók katonai szolgálat alól való felmentése."[91] A Kosztolányi Dezsőné által csak monogrammal hivatkozott Drasche-Lázár Alfréd a Miniszterelnöki Sajtóiroda vezetője volt, valamint ő írta alá később Benárd Ágostonnal közösen a trianoni békeszerződést is. Drasche-Lázár járt el többek között Karinthy katonaügyében is, akit Teleki Sándorné ajánlott figyelmébe.[92] A Szikra álnéven író grófnő kapcsolatban állt Kosztolányival is, illetve mindketten baráti viszonyt ápoltak Herczeg Ferenccel, aki ugyancsak komoly összeköttetésekkel rendelkezett. A hadköteles fiatalember kérése tehát mind Telekiné, mind Herczeg közvetítésével eljuthatott Drasche-Lázárhoz. Mivel a grófnő által is szerkesztett *A Nő* című feminista folyóirat rokonszenvezett a szabadkőműves Március páhollyal – ahova Kosztolányi 1915 decemberében jelentkezett fölvételre –, a szintén szabadkőművesek által fönntartott *Világ* szerkesztőségének katonaügyek alóli fölmentésekben való részvétele is magyarázatot nyer.

A frontszolgálat megúszásához komoly biztosítékot jelentett a közhivatali tisztség is. Kosztolányi ezt az ütőkártyát szintén megjátszotta, s egy időre közhivatalt vállalt. Budapest akkori polgármestere, Bárczy István segített neki a Fővárosi Levéltárban fogalmazóként elhelyezkedni. Nem tudjuk, az író pontosan menynyi időt töltött hivatalában, de föltehetően nem perceket, ahogyan Kosztolányi Dezsőné állítja: „Jelentkezik hivatalfőnökénél, bemutatkozik. Az hosszú beszédet vág ki s ebben hangsúlyozza, hogy az ő elve a föltétlen kötelességteljesítés és megköveteli, hogy hivatalnokai naponta pontosan megjelenjenek a hivatalban. Dide elképedve távozik s többet felé se néz a Városházának. Negyedórát sem bírt volna ki az akták között."[93] Összeköttetéseinek köszönhetően Kosztolányi tehát sikeresen megúszta a frontszolgálatot, s egy idő után már tréfálkozott is a sorozási procedúrákon. Legalábbis ez derül ki abból az anekdotából, melyet felesége rögzített: „Barátai a dunaparti vendéglőbe hívják. A pincehelyiség fölött, világító betűkkel ez a szó olvasható: Söröző. A pontok azonban kissé el vannak mosva s a felírás könnyen így olvasható: Sorozó. / – Jószántamból én be nem lépek ilyen helyre – mondja mosolyogva."[94]

ÖCSÉM: CSALÁDI ÉLET A HÁBORÚBAN

Ifj. Kosztolányi Árpád 1914. július 31-én, a negyedik mozgósítási napon vonult be katonának, s először Szerbiában, majd Galíciában, Oroszországban és Lengyelországban teljesített szolgálatot. Az író neki ajánlotta *Öcsém* című kötetét: „Ezt a könyvemet Öcsém-nek ajánlom, Dr. Kosztolányi Árpádnak, aki mint a bosn. u. herz. inf. rgmt. nr. 4. segédorvosa a háboru kezdete óta a harctéren van s 1914 november hó 17-én délután 2 órakor Przeginic alatt megsebesült."[95] A nyitódarabot, az azonos című verset egy nappal testvére bevonulása előtt írta, amikor szüleitől értesítést kapott.[96]

Kosztolányi öccsét már 1914 szeptemberében előléptették, így az orvosi feladatokon túl fegyveres szolgálatra is kötelezhették.[97] A szülők folyamatos aggódásukba bele is betegedtek: az édesapa ideges szívdobogásai mellett gyomorbajtól szenvedett, az édesanya pedig nőgyógyászati műtéten esett át.[98] Kosztolányi Csáthtól kért segítséget, aki megbízható orvosokat ajánlott számukra.[99] A nehézségeket csak tovább fokozta, hogy mindkét nagymama a világháború éveiben halt meg: az 1916 februárjában elhunyt Kádár Rozáliát[100] egy hónappal később követte Hofbauer Aurélia.[101] A családi gondok ellenére Brenner Eulália és az író húga sokszor segédkeztek a szabadkai tartalékkórház sebesültjeinek ellátásában, valamint a gimnáziumi Reservspitalban főztek és vezették a konyhai számadást.[102]

A tábori posta akadozása miatt olykor heteken át nem érkezett hír ifj. Kosztolányi Árpádról. Bátyja talán emiatt is tervezte, hogy kimegy a frontra meglátogatni őt.[103] Amikor a szülők vagy az író végre kaptak képeslapot, azonnal megosztották egymással örömüket vagy épp bánatukat. A fiatal katona 1914 decemberében például az átélt borzalmakról is tájékoztatta őket: „láttam kar nélküli és félig leszakitott fejű katonákat szaladni sokakat láttam meghalni, de borzasztóbb volt a súlyos sebesültek jajgatása, akikkel néha két három istálló is megtellett s néha bizony ott is kellett hagyni szegényeket, mert nem lehetett elszállitani."[104] Orvosként naponta 80–100 beteget láttak el társaival, ha pedig nem volt menázsijuk, pénzzel vagy revolverrel szereztek ételt a civil lakosságtól.[105] A tábori lapokból az is kiderül, hogy a frontszolgálatot teljesítők rendre kaptak az itthoni napilapokból, köztük nem utolsósorban a *Világ* példányaiból. Kosztolányi öccse egy ideig Karinthy Józseffel közösen harcolt,[106] aki hazatértekor találkozott az íróval is: „Hajnalig mesélt. Végigcsinálta az egész hadjáratot. Árpiról – aki a legjobb barátja volt, akit a legjobb, legnemesebb, legférfiasabb embernek ismer – rengeteget mesélt. Öcsém is állandó életveszélyben forgott, csak írni nem akart róla. Egy ízben a szobájába lőttek, mikor aludt, máskor harminc lépésről üldözték az oroszok."[107]

Bár ifj. Kosztolányi Árpád túlélte a harcokat, többször komolyan megsebesült. Első ízben 1914 novemberében, amire az *Öcsém* című kötet ajánlása utal.[108] 1915 nyarán újra a fronton teljesített szolgálatot – előbb Oroszországban, ősszel pedig Lengyelországban –, de Tarnówban másodszorra is veszélybe került az élete: „A sebesülés ténye és a tarnówi keltezés arra vall, hogy a Kárpátokban töltött tél után az öcs alakulata is részt vett az 1915 májusában kibontakozott nagy csatában, melyet gorlicei áttörés néven ismer a történelemtudomány."[109] Az esetről értesülvén id. Kosztolányi Árpád azonnal folyamodványt intézett a helyi csapatkórházhoz, hogy beteg fiát szállítsák haza a szabadkai tartalékkórházba.[110] Az író mindeközben Budapesten próbált közbenjárni öccse érdekében, többek között *A Hét* főszerkesztőjének összeköttetéseire számítva: „Délelőtt hosszan voltam Kiss Józseffel, akinek említettem Árpi kinevezésének kérdését is, mire ő meghatottan, a hálától könnyes szemmel mondta: »Ez csak természetes. Ezzel tartozunk neki. Kinek ne tenném meg, ha az öccsének nem?...«"[111] Ifj. Kosztolányi Árpád októberben még Lublinból jelentkezett, bátyja pedig novemberre szerezte meg számára a szükséges okmányokat.[112] Kérdéses persze, hogy ez a közbenjárás segítette-e Kosztolányi öccsének 1916. februári ideiglenes hazatértét.[113]

Egy évvel később a szabadkai gyermekmenhely álláspályázatot hirdetett. Ha ifj. Kosztolányi Árpádnak sikerült volna fölvételt nyernie, véglegesen hazatérhetett volna. Az állás betöltéséhez protekcióra volt szükség, a szülők ezért Pesten dolgozó fiuk segítségét kérték. Az író ekkor kereste föl pénzügyi tanácsos rokonát, Kosztolányi Attilát, aki kapcsolatban állt Királyházi Ruffy Pállal, az állami gyermekmenhelyek főképviselőjével.[114] Levelében családjuk nemesi oklevelét kérte, aminek megléte előnyt jelentett a pályázat elbírálásánál.[115] Noha az édesapa megköszönte fia közbenjárását, ifj. Kosztolányi Árpád 1918 januárjában még mindig a Lublin melletti Chelmből jelentkezett,[116] fölmentésének ügyét tehát továbbra sem sikerült megoldani, sőt az olasz fronton harmadszorra is megsebesült: gránátszilánk csapódott a halántékába, s Innsbruckba vitték kórházba. Időközben elnyerte a szegedi gyermekmenhely főorvosi tisztét, és a világháború is véget ért.[117]

Csáth Gézát szintén az elsők között hívták katonaorvosi szolgálatra. Kosztolányi unokatestvére ekkor kapott állást Előpatakon, illetve nem sokkal korábban vette feleségül Jónás Olgát. Kezdetben a déli fronton szolgált, majd a keleti hadszíntérre küldték, ahonnan vérmérgezéssel került haza. Október folyamán még a trencsényi hadkiegészítő parancsnokságon volt, „1915 tavaszán pedig Budapestre vezényelték, az I. honvéd gyalogezredhez."[118] Az akkor már drogfüggő Csáth állapotán „a harctéri viszonyok sokat rontottak [...], mivel a kimerültség és az állandó stressz miatt jelentősen emelnie kellett a morfium- és pantoponadagjait. A hadseregben 1915 nyarán derül fény morfinizmusára, felülvizsgálatra küldték. Augusztusban tíz napot zárt intézetben töltött, azonban a kezelés eredménytelenül zárult, ezért egészségi és idegállapota miatt egy évre szabadságolták. Végül 1917 őszén felmentették a katonai szolgálat alól, [... s] Regőcén lett körorvos" – vázolja az életút állomásait Molnár Eszter Edina.[119]

Csáth háborúpártiságát mutatja, hogy öccsét is folyamatosan bevonulásra biztatta,[120] leveleiben pedig a harctéri életet követendő példaként írta le: „akarj erős és egészséges lenni, és meglásd mily örömet fog okozni a katonaélet [...] hátha éppen most fog bajod megjavulni, és erőd lesz szolgálni a haza javára: királyért és hazáért".[121] Nem tudunk róla, hogy Jász végül bevonult-e, 1915-ben mindenesetre már Óbecsén gyógyszerészkedett.[122] Kosztolányi katonai szolgálattól való húzódozását azonban kifejezett ellenszenvvel fogadta Csáth. Naplójában gúnyosan beszélt „a kitűnő nevű költőről", aki a „biztonságban lévő embernek a tettetett szomorúságával, amely alig képes titkolni szerencséje fölötti örömét, mondta el, hogy nem katona, és legalább egyelőre biztonságban van. Egy darabon még elkísért bennünket, azután ment a kényelmes szerkesztőségbe, a megszokott jó íróasztala mellé."[123]

Nemcsak Csáth nézett rossz szemmel unokabátyjára, de társadalmi szinten is megjelent a bevonuló és az itthon maradó, harcképes fiatalok közötti feszültség. „A hátországban maradt férfiak a frontról, de még a hátországból nézve is »lógósnak« számítottak. [...] A mentesítettek [...] többsége, különösen 1915 után, amikor a háborúról kiderült, hogy nem népünnepély, s egyhamar nem lesz vége, mindent elkövetett, hogy a hátországban maradjon" – foglalja össze Kőbányai János vonatkozó kötetében.[124] Tóth Árpád Bródy Pálnak írt levelében – miközben a modern magyar irodalom képviselőinek bátorságán élcelődött – épp az *Öcsém*

című vers szerzőjét emelte ki a lógósok egyikeként: „Tudtommal minden tehetségesnek ismert költőtársam otthon melegíti a kuckót, s a Nyugatban is holmi »Ócsém« című versek vannak a költő katonafivéréről! Csak ennyire terjed a virtusunk!"[125] Tóth sorai öniróniájáról is vallanak, hiszen az 1917. februári sorozáskor Kosztolányi segítségét volt kénytelen elfogadni. Hatvany összeköttetései révén akart orvosi igazolást szerezni, aki a Kőszeg doktor által kiállított okmányokat az írón keresztül juttatta el hozzá.[126] Kosztolányi Dezsőné tudósítása alapján lógós férjére az atlétatermetű Pekár Gyula is megjegyzést tett: „Mi az, kérem, ilyen egészséges, erős ember, mint ön, idehaza van? [...] Ki a frontra, csak sietve ki a frontra, fiatalember!"[127]

A szarajevói merénylet és a háborús hadüzenet között fogant Kosztolányi Ádám 1915. április 18-án született meg: „Ha eddig bármikor szóbakerült közöttünk a gyermek kérdése, [...] az őszinte válasz mindíg ez volt: / – Nem akarok második személy lenni a házban. / – Most ő akar mindenáron gyermeket."[128] A feleség tudósítása alapján Kosztolányi épp *Háborús fohász az aggokhoz* című költeményét olvasta föl neki, mikor elkezdődött a vajúdás.[129] Az újdonsült apa komáromi várvédő őse után a Móric nevet akarta fiának adni, ám felesége kérésének engedve végül Ádámnak keresztelték. A háborús ínség, az időjárás rosszabbra fordulása, az író munkahajszolása, a sorozatos idegeskedések mind hozzájárultak a házaspár egyre gyakoribb konfliktusaihoz: „Első éjjel, amikor odahaza vagyunk, a kicsi makacsul sírni kezd. Bizonyára ő is fázik. Az uram haragszik, kizavar bennünket a hálószobából. Azt mondja, egész nap dolgozik, éjjel nyugalmat akar."[130]

Pénzük fogytán, Kosztolányi Dezsőné a fűtetlen lakásban komolyan megfázik, kezdeti meghűlése tüdőcsúcshuruttá fejlődik. A betegség kialakulásához föltehetően hozzájárult, hogy ekkor bérelt házuk a nedves falak miatt lakhatatlanná vált.[131] 1916 nyarának elején költöztek a Logodi utca 1. szám alatti földszinti lakásba,[132] majd a Tábor utca sarkán béreltek házat, amelyet föl is újítottak. Kosztolányi azonban ahhoz is előteremtette az anyagiakat, hogy felesége a tátraszéplaki szanatóriumba mehessen Guhr Mihály kezelőorvoshoz.[133] A magára maradt író napjában több levelet küldött feleségének, rendre tudósítván őt a kisbaba fejlődéséről. Mindeközben folyamatosan konzultált orvosbarátaival, hogy Kosztolányi Dezsőné egészségi állapotával kapcsolatban is megnyugodhasson.

A fiatalasszony 1915. szeptembertől november végéig tartózkodott Tátraszéplakon. Ezalatt a három hónap alatt édesanyja és a feleség Anna nevű testvére lakott egy fedél alatt Kosztolányival, akire rengeteg teher hárult: a *Világ* című napilap belső munkatársaként többször kellett éjszakai ügyeletet vállalnia, könyvkiadásai ügyeit intézte, részt vett az ismétlődő katonai sorozásokon és a kórházi felülvizsgálatokon, valamint – nem utolsósorban a szabadkőműves mozgalom révén – fokozott társadalmi életet élt. A sok elfoglaltság ellenére gondos apának bizonyult, aki még a gyermeklélektant is tanulmányozta.[134] Egyfelől tapintatának, másfelől a háborús levélcenzúrának köszönhetően nem számolt be minden ügyéről lábadozó feleségének, így például öccse és a saját sorsával kapcsolatos aggodalmait is rendre elhallgatta.[135] A fiatal anya mindvégig izgult gyermekük egészségi állapotáért: „a mi babánkkal nem szabad semmi engedményt tenni. [...] Senki meg ne fogja, senki meg ne csókolja, földre letenni nem szabad. Ami a földre esett,

azt ráadni nem szabad. Apja mindig öltözzön kint át, mielőtt hozzányúl. Senki hozzá ne nyúljon, cipőcskét már lehetne ráadni és ha hideg neki az éjjeli, akkor kis körülcsavart rongyot kell a kis popsija alá tenni."[136] Az író ugyancsak betegesen aggódott a kisbabáért, a kilincseket például „szublimátos vízzel mosatta", hazatértekor pedig orvosi köpenyt húzott, amit látogatóiktól is megkövetelt.[137]

A fiatal apa 1915 vége és 1917 eleje között anyagi okokból vállalhatta, hogy Horvát Henrik barátjával közösen egy „gazdag, tekintélyes öregúr" kérésére átdolgozza annak kevés tehetséggel megírt történelmi drámáját.[138] A darabot a szerző a Nemzeti Színházban szerette volna előadatni, s az ezer koronás fizetség ellenében anonimitást várt a közreműködőktől: „A drámához verses prológust kell írni, s az egészet párbeszédekbe, folyamatos jelenetekbe tömöríteni. A címlapon ez legyen: »Írta: H. R., átdolgozta: *** »Három csillag«. [...] Több mint egy évig kacagnak és pénzelnek ezen a soha színre nem kerülő színdarabon."[139] Kosztolányi Dezsőné ennél többet nem árul el, Füst Milántól ellenben tudjuk, hogy a megbízó dr. Havass Rezső volt, aki „fejébe vette, hogy Dalmáciát is vissza kell csatolni Magyarországhoz, s e nagy gondolatának persze propagandát is akart csinálni. Kieszelte tehát [... hogy] történelmi drámát kellene írni Kálmán királyról, s ezt a Nemzeti Színházban elő kellene adatni."[140]

Havass – miként Lengyel Andrástól megtudjuk – a „biztosítási szakmában dolgozott, s nemcsak földrajzi szakíróként volt jelen a nyilvánosságban, de jól dekorált közéleti emberként is".[141] *Dalmácia* című darabját 1904-ben mutatták be, rá két évre pedig napvilágot látott egy 111 illusztrációt tartalmazó kiadvány is az Eggenberger-féle útikönyvek füzeteként. A Kosztolányiék közreműködésével létrejött színdarab a *Fényben... Három magyar–dalmát történeti kép* címet viselte, és csak 1924-ben jelent meg a Magyar Adria Egyesület kiadásában. Az 1923 végére keltezett előszóban Havass megemlékezett segítőiről is: „Most öntöttem formába vázlatomat két író munkatársam segítségével, kiknek ez úton mondok köszönetet készséges munkájukért."[142] A végleges szöveget a két barát közösen írhatta, a prológus és a két versbetét azonban Kosztolányi önálló munkája.[143]

KOSZTOLÁNYI ÉS A SZABADKŐMŰVESSÉG

1910. március 30-án jelent meg a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy által alapított *Világ* első száma. A kezdeményezés nemzetközi szinten is egyedülállónak számított, mert a napilap egyszerre képviselte a szabadkőműves szellemiséget és szólította meg a nagyközönséget.[144] Miután a katolikus tábor megerősítette sajtóját és egyre élesebb hangon támadta a testvériséget, a páholyoknak nagyobb hangsúlyt kellett fektetniük kiadványaikra.[145] A kiadóvállalat vezetését a főmester Bálint Lajos vállalta, a főszerkesztő Yartin József lett, a szerkesztői teendőket pedig Gerő Ödön látta el.[146] Miután Bálint idővel nem akart több anyagi áldozatot hozni, illetve eszmei-politikai nézeteltérések megoldásán fáradozni, 1913 februárjában átadta a stafétabotot a radikális irányt képviselő Purjesz Lajosnak. A *Világ* ebben az időszakban már komoly szereppel bírt a Polgári Radikális Párt programjának alakításában, 1914-től pedig annak hivatalos lapjává lett. Noha húszezer alat-

ti példányszámról beszélhetünk – Buzinkay Géza tájékoztatása szerint –, „befolyása [...] értelmiségi olvasói révén sokkal nagyobb volt."[147]

A lapalapítók számára világossá vált, hogy nem elegendő a belső terjesztésű lapok gyakorlatához hasonlóan csak páholytagokkal megíratni a cikkeket. Jótollú, hivatásos és lehetőleg céhbeli újságírókban gondolkodtak, akik fizetést kapnak munkájukért. Mindennek ellenére a szerzők között főként szabadkőműveseket találunk, illetve a polgári radikális irányvonal szellemi vezetőit.[148] A vezércikkeket jelentős részben Jászi Oszkár, Ignotus és Goda Géza írták, a gárda tagjai között szerepelt Ady, Bölöni György és Csáth Géza, de a lapban olvashatunk írásokat Balázs Bélától, Gábor Andortól, Krúdytól, Kuncz Aladártól, Mohácsi Jenőtől, Móricz Zsigmondtól, Pogány Józseftől, Somogyi Bélától és Szabó Dezsőtől is.[149] Az 1910-es évek első felében még közös platformon föllépő írók azonban a világháború után egymással ellentétes kulturális-politikai nézeteket valló csoportosulások tagjaivá váltak. A lapot végül 1926 májusában tiltották be a frankhamisítási botrányt föltáró cikke miatt.

Amikor Kosztolányi Dezső a *Világ*hoz szegődött, még nem tartozott a szabadkőműves testvériséghez. Első írása pár hónappal az indulást követően jelent meg,[150] idővel külön asztalt is kapott a szerkesztőségben,[151] s egészen 1917-ig szerepelt itt cikkeivel. A kezdeti években párhuzamosan közölt szövegeket a szabadkőműves lapban és volt belső munkatársa a katolikus *Élet*nek. Egy hónappal a hetilapnál való fölmondását követően írótársai a *Világ* hasábjain tették közzé a fölerősödött klerikális szellemtől elhatárolódó nyilatkozatukat. A szöveget egyedül Kosztolányi nem írta alá, aki a következőképp indokolta döntését: „én nemcsak a mostani régime-mel nem vállalok közösséget, de a régivel sem vállaltam. Nekem nem volt soha ínyemre való lap az Élet. Ha pedig kijelentem, hogy a mostani régime-mel megtagadom a közösséget, annak olyan színezete lenne, mintha a régivel egy követ fújtam volna, ugyanazzal, mely többek közt a saját lapomat, a Világ-ot állandóan marta és kritizálta. [...] nem jó klerikális árnyalat-harcoknál állást foglalni, [...], ezek az emberek írónak nullák, és a komoly irodalom ügyét [...] nem viszik előre."[152]

Az első világháború éveiben a *Világ* többnyire békepárti álláspontot képviselt. Az 1914. július 25-i lapszám képezte „az átmenetet az eltérő vélemények szabadsága és az egyedül lehetséges uniformizált vélemény között".[153] Kosztolányi egyik februári tárcájában már utalt Tisza István kulcsszerepére is. A szövegben leírt villamosutazás során a szereplők ablaküvegre karcolt szavakat olvasgatnak, melyek egyértelmű politikai töltettel bírnak: „A körut közönsége politizál. Öt-hat kocsi ablakán olvastuk ezt: Tisza István. Ülnek-ülnek az utasok, [...] fejük ezer gondtól sulyos, de semmi se jut az eszükbe és a kezük tétova mozdulataiból egyszerre csak kialakul egy név, Tisza István neve. [...] Öntudatlanul bevallják, hogy ez a politikus a legfontosabb komplexumuk, mert nem a kedvesük, a gyerekük, a hivatalfőnökük nevét irják oda, még a saját nevüket se, csak Tisza István nevét."[154] A másodszorra kormányfővé választott Tisza már a szarajevói merénylet előtt szerbellenes politikát folytatott. Noha a júniusi eseményeket követően sokáig ellenezte a háborút, a progresszív csoportok kezdettől fogva nem értettek egyet vele. Kosztolányi is többször illette kritikával politikáját.

Tul az Óperencián című vezércikkében már a háború kérdését tárgyalta. Noha szövegében érvényre jutott a propaganda-retorika (civilizált Monarchia kontra barbár ellenség), gúnyolódott is a szűklátókörűségen, mely nem tekint túl az országhatárokon. Későbbi tanulmányait előlegezve a népek egymásra találásának lehetőségét a kultúrán és a nyelven keresztül látta megvalósíthatónak, s orosz földön élő nyelvrokonainkra irányítva a figyelmet összességében pacifista állásfoglalást fejtett ki. A finnugorokkal kapcsolatban rögzített gondolatait azonban az oroszokra már nem tartotta érvényesnek: „Nemcsak a németek találkoznak majd fajtestvéreikkel, az orosz földön élő germánokkal, de a magyar baka is káprázó szemmel látja, hogy itt olyan népek laknak, amelyek vele – szegről-végről – rokonok. [...] Amikor majd a véletlen összehoz egy orosz mundérba bujtatott szegény rab finnt a szabad magyar huszárral s a huszár vizet kér tőle, akkor a finn baka megérti a huszárt, mert az ő nyelvében is a viz a viz. [...] Mind a germán, mind az ural-altáji nép egyformán gyülöli a moszkovita szellemet s kivánja rendteremtő fegyvereink győzelmét."[155] 1915 decemberében már a halál mibenlétéről bölcselkedett, amikor a megmenekült öngyilkosok láttán, Szophoklész után nihilista téziseket fogalmazott meg: „»Meg se születni, az lenne a legjobb, / Még ifjukorunkban is jó a halál.« Hiába, azóta nem találtak ki nagyobb bölcsességet. Csak a vasutat, a villanyt, a telefont találtuk ki, mamlaszok, meg néhány szamár bölcseleti rendszert. [...] Valami cudar antik isten használja az embereket, akik ugy égnek a szájában, mint a szivarok, s idő után elveti őket, akárcsak az elhamvadt szivarcsutkákat."[156]

Kosztolányi a háborús években nemcsak cikkezett a *Világ*nak, hanem számos belső munkatársi kötelezettségének is eleget tett, és sokszor vállalt ügyeletet. A legtöbb időt Cserna Andor, Sas László, Miklós Elemér és Bölöni György társaságában töltötte. Sas egyik kötete ügyében Tevan Andornál is közbenjárt,[157] Miklósnál többször vendégeskedett,[158] de Bölönivel is baráti viszonyt ápolt.[159] Nem utolsósorban kollégáin, illetve újságíró tevékenységén keresztül került kapcsolatba a szabadkőművességgel, de már szabadkai éveiben is tudott törekvéseikről, a fővárosban pedig – a *Világ* szerkesztőségén túl – mind a *Budapesti Napló* és a *Nyugat* köreiben, mind más kulturális-közéleti fórumokon találkozott képviselőivel.

Szabadkőműves volt többek között Vészi József, Ignotus, Fenyő Miksa, Hatvany, Ady, *A Hét* szerkesztőségének tagjai, a Nagy Endre kabaréjában megforduló művészek többsége és a Baross kávéház Balszélfogó asztalánál helyet foglaló írók és újságírók jelentős része.[160] Unokatestvére is kapcsolatba került a mozgalommal, aki szintén Szabadkáról hozta indíttatását. „Az 1899-től ott működő Kossuth Lajos szabadkőműves kör – amint Berényi Zsuzsanna Ágnes írja –, később az Alkotás páholy körül pezsgett a szabadkőművesi élet", melyben Csáth édesapja, Brenner József ügyvéd ugyancsak aktívan szerepet vállalt.[161] Csáth Gézát már 1912-ben fölvették a budapesti Martinovics páholyba, két évvel később pedig Adyval, Bölönivel, Jászi Oszkárral, Nagy Endrével, Reinitz Bélával és Schöpflin Aladárral együtt avatták mesterré.[162]

Noha az első szabadkai kör 1902-ben megszűnt, az előtte megalakult Szabad Lyceumban később is rendszeresen tartottak előadásokat, szoros együttműködésben a magyarországi páholyokkal.[163] Olyan neves személyiségek adtak elő, mint Milkó Izidor, Toncs Gusztáv vagy Jászi Oszkár. Id. Kosztolányi Árpád még

a Kossuth Lajos Szabadkai Szabadkőműves Kör megszűnése előtt, 1900. március 18-án tartotta meg *A hangok világából* című előadását, igazgatósági választmányi tagként pedig tanácskozásokat vezetett és kiállt a líceumi ügyekért.[164] Kosztolányi már Budapesten élt, amikor megalakult az Alkotás páholy, mely a trianoni békediktátumot követően a Jugoszláv Nagypáholy égisze alatt működött tovább.[165] A fiatalember azonban nem szülőföldjén, hanem a fővárosban csatlakozott a mozgalomhoz: Március páholyba szóló fölvételi kérelmét 1915. december 20-án olvasták föl. Jelentését Gonda Jenő titkár fogalmazta meg, míg két kutatója – Bakonyi Miksa és Bálint Lajos – azt vizsgálta, megfelel-e a követelményeknek.[166] Bár a főmester ekkor Ranschburg Viktor, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. igazgatója volt, a „szokásoktól eltérően nem ő, hanem dr. Bakonyi Kálmán, a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy helyettes nagymestere írta alá a kutatói megbízást" 1915. december 30-án.[167]

A Március páholyt 1909. március 15-én alapították a Petőfi páholy tagjai, mert nem tudtak közösséget vállalni korábbi fórumuk radikális irányával. A páholyban tevékenykedett például a nyugatos Király György és Pethő Sándor, az *Élet* munkatársa. Meglehet, hogy épp a katolikus lap szerkesztőjének javaslatára választotta az író a vele rokon értékrendet képviselő Márciust, mely már névválasztásával is a 48-as szellemiséget idézte.[168] A páholy kiállt még a női egyenjogúságért, sőt nőket is szabadkőművesekké akartak választatni. Nem véletlen, hogy Kosztolányi ebben az időszakban több írással szerepelt a Feministák Egyesületének hivatalos közlönyében. *A Nő* című kiadványt a Károlyi-kormány későbbi svájci nagykövete, Bédy-Schwimmer Rózsa és Z. Máday Margit szerkesztette, de munkatársai között találjuk gróf Teleki Sándornét és Pogány Paulát is. Kosztolányi főként műfordításokat közölt a lapban, ahol felvételi kérelmének fölolvasása előtt *Anyák* című verse és *Az idegen csillag* című tárcája is megjelent.[169] Utóbbiban egyértelműen a női egyenjogúság, valamint ezzel összefüggésben a pacifizmus mellett foglalt állást: „Nem akarjuk észrevenni [...], hogy vannak mellettünk olyan lények, az emberiség egyik fele, akik úgy éltek eddig a földgolyón, mint idegen csillagon, [...] Ők távol voltak minden üléstől és tanácskozástól, az entente minden cselvetésétől, amely felidézte ezt a háborút. [...] Szinte kiabál a gondolat, hogy ennek a természetességnek, ennek a raison-nak, amit a nő képvisel, helyet kell adni a jövendő politikájában."[170] Egyik műfordításához mellékelt levele alapján nem csak rokonszenvezett, de szoros kapcsolatban is állt a Feministák Egyesületével.[171] Az írót végül 1916. február 7-én, ötödmagával vették föl a Március páholyba.[172]

A fiatalember elsősorban irodalmi munkássága révén fejtette ki szabadkőműves tevékenységét, ám pacifista, valamint szociális problémákat fölvető és az általános választójog mellett kiálló vezércikkeit is méltányolták testvérei.[173] Mindezt mutatja, hogy 1916. december 18-án már legényfokba lépett.[174] Idővel azonban elmaradt az összejövetelekről,[175] 1917. május 22-én pedig huszonhárom társával együtt ki is vált a Márciusból, s Világ néven új páholyt alapítottak.[176] Bár Kosztolányi ekkor már a *Pesti Napló* szerkesztőségében dolgozott, az új csoportosulás az azonos című napilap működésével is összefüggésbe hozható. Az újságírókon kívül kereskedők, ügyvédek, orvosok, gyógyszerészek és tanárok voltak tagjai, az irodalmi emberek közül pedig a *Világ* kötelékéhez tartozó Jancsó Károly és Pilisi Lajos,

a *Pester Lloyd*nál dolgozó Veres Mihály, illetve Vadász Henrik lapkiadó. Ideiglenesen megválasztott vezetőjük a Március korábbi tiszteletbeli főmestere, Ságody Gyula lett, jelmondatként pedig a „Világ – Világbéke!" fölkiáltást választották.

A Világ páholy nemcsak szélsőbaloldali beállítottságú volt, hanem antiklerikális akciót is indított. „Ebben az ügyben – foglalja össze kutatási eredményeit Berényi Zsuzsanna Ágnes – naponta tartott a páholy ügyeletet a Nagypáholyházban, a Podmaniczky utca 45. szám alatt. Hamarosan kiállt a választójog követelése mellett [és] a középosztály érdekeit érintő kérdésekben", valamint szervezett keretek között foglalkozott a népbetegségek ügyével is.[177] A páholy 1918 októberében tartott munkáin már az őszirózsás forradalmat üdvözölték, s csatlakoztak a Nemzeti Tanácshoz.[178] Kosztolányinak eleinte több-kevesebb irányító szerep jutott, hiszen minden évben tagja volt a Nagypáholy Irodalmi Bizottságának. 1918. március 17-én a nőrokonok számára megrendezett esten ő tartott láncbeszédet, de szabadkőműves működésének terméke a szabályos tercinákban írt *Láncvers* is.[179] Az eredetileg temetésre szánt művet[180] a Ferenc József magyar király és osztrák császár elhunytakor rendezett gyászmunkán olvasta föl.[181] Az ünnepélyes alkalommal rajta kívül mások is szerepeltek, így például Rózsa Lajos énekelt Mendelssohntól, részletet játszottak Csajkovszkij egyik vonósnégyeséből, valamint Haypál Benő mondott főszónoki gyászbeszédet.

Az író szabadkőműves aktivitása nem tartott hosszú ideig, végül mesterfokba sem lépett. Míg a páholyok működését az 1919-ben megalakult tanácskormány csak korlátozta, Dömötör Mihály, a Simonyi-Semadam-kormány belügyminisztere 1920. május 18-i rendeletével be is tiltotta, a Podmaniczky utcai főépületet pedig Gömbös Gyula vezetésével és Prónay Pál közreműködésével lefoglaltatta.[182] Noha Kosztolányi tagsága hivatalosan csak a betiltás dátumával szűnhetett meg,[183] a kommün hónapjaira már eltávolodott a testvériségtől, miután konfliktusba keveredett a forradalmi nézeteket képviselő tagokkal. A budapesti nagypáholy vezetősége azonban nyilvántartotta egykori szabadkőműveseit, sőt olykor ellenőrizte is, „nem váltak-e hűtlenné" az eszmékhez.[184]

Kosztolányi szépirodalmi munkáiban 1919 után még mindig utalt a testvériség szimbolikájára, illetve több szabadkőműves szerzőtől fordított.[185] Bár neve nem szerepel az 1920 és 1938 közötti, hazai és külföldi illegális páholytagok névsorában – ahol Hatvany és Karinthy adatai megtalálhatók –, [186] testvérei jelentős részével baráti kapcsolatban maradt, köztük a nagymester Balassa Józseffel is. „A páholymunka »elaltatása« ellenére – tudjuk meg L. Nagy Zsuzsától – a szabadkőművesek megkeresték és megtalálták tevékenységük új kereteit és tartalmát":[187] jótékonysági egyleteket s más szervezeteket támogattak. Főként szabadkőművesekből (azoknak is a liberális-konzervatív szárnyából) állt a Magyar Cobden Szövetség, ahol az író a harmincas években rendszeresen tartott előadásokat.[188] Bár a Bethlen-féle konszolidáció nagyobb mozgásteret adott, a páholymunkát továbbra sem engedélyezték. A hazai mozgalom ennek ellenére – L. Nagy szavait idézve – „szerves része maradt az egyetemes szabadkőművességnek",[189] a testvéreket pedig a Magyarországi Páholyok Szövetségtanácsa fogta egybe.[190]

TINTA

Kosztolányi Dezső az 1910-es évek közepére már kiépítette szakmai kapcsolatrendszerét, így megengedhette magának, hogy ne csak művészi, de anyagi céloktól vezérelve is megjelentessen önálló kiadványokat. A *Lánc, lánc, eszterlánc* például huszonegy, 1909 és 1913 közötti, lapokban már közölt verset tartalmazott.[191] Noha Tevan Andor karácsony előttre tervezte elkészítését,[192] a kötet 1914 elején került az olvasók elé. Az összeállításban szereplő költemények elsősorban az agglegényévek elsiratását tematizálták, olyan illusztris szövegekkel, mint a Somlyónak ajánlott *Ó régi kávéház…*, a *Mérgek litániája* vagy az *Akarsz-e játszani?* A kis füzet nem váltott ki komolyabb visszhangot, hiszen egyfelől már ismert műveket tartalmazott, másfelől a kiadás dátuma közel esett az író komolyabb munkáinak megjelenéséhez.[193]

A *Lánc, lánc, eszterlánc*ot és az ugyanebben az időszakban napvilágot látott *A szegény kisgyermek panaszai* negyedik kiadását egyaránt népszerűsíthette az 1914 márciusában tartott békéscsabai fölolvasás, melyet Kosztolányi és Tevan közösen szervezett.[194] Az író ekkor Szabadkára és Szegedre is ellátogatott,[195] a hónap végén pedig a nyomdász vendéglátását viszonozta.[196] A kölcsönös baráti gesztusok ellenére szerző és kiadó kapcsolata elsősorban üzleti jellegű volt, így levelezésükben is inkább anyagi természetű kérdésekről esett szó. Kosztolányi számos esetben sürgette a pénzkifizetéseket, mint például 1914 nyarán, amikor olaszországi útja előtt összesen öt levélben kérte a megígért 100 koronát. A hatodik levelet már Tevan édesapjának címezte, aki végül rendezte az ügyet, amit külföldi tanulmányúton lévő fia elmulasztott.[197]

1916-ban Kosztolányinak *Mák* címmel jelent meg újabb kötete a békéscsabai kiadónál,[198] megközelítőleg kétszer annyi verssel, mint amennyit a *Lánc, lánc, eszterlánc* tartalmazott. Egy évvel később a *Négy fal között* második kiadását adta közre, ami az első változattal ellentétben – illetve az író ez idő tájt megjelent összeállításaihoz hasonlóan – Tevan műhelyéből került ki.[199] A kiadást a tízéves jubileum apropóján szorgalmazhatta, de nem zárható ki, hogy döntésében ezúttal is anyagi okok játszottak közre.

A fronton harcoló ifj. Kosztolányi Árpádnak ajánlott *Öcsém* tematikai és műfaji szempontból egyaránt kakukktojás lett: a háborús évek emblematikus Kosztolányi-kötete tizenöt írást tartalmazott, melyek közt próza és vers egyaránt helyet kapott. Bár műfajilag vegyes kötetről beszélhetünk, a szövegek tematikailag szorosan összetartoznak, az író ugyanis elsősorban testvéréről szóló írásait szerkesztette egybe.[200] Míg a nyitóverset közvetlen öccse hadbavonulásakor jelentette meg, a többi költeményt 1914 végén, illetve 1915 tavaszán.[201] Ugyanekkor vetette föl a kiadvány ötletét Tevannak is, akinek irodalompolitikai céljait szintén kifejtette: „Lenne egy kötetem, a Tevan-könyvtárba való. […] Minden alapjában az öcsémről szól, de minden a háborúra vonatkozik. […] nem a szó durva értelmében aktuális, az értéke független a mai időktől, mindössze csak nyomot hagyna a könyvtárában, hogy végigéltük a háborús éveket is."[202] További sürgető levelek után a kiadó végül elkérte a kéziratot, így a munka már júniusban megjelenhetett.[203]

Noha a prózai írások többsége korábban hírlapokban látott napvilágot, Kosztolányi az átíráskor tágabb kontextusba helyezte azokat. Szövegei a sajtóban – a

hozzájuk rendelt dátumnak köszönhetően – még aktualitással bírtak, a kötetbe rendezés és az átdolgozás révén ellenben nemcsak történelmi távlatot kaptak, de tárcákból, illetve tárcanovellákból novellákká lettek.[204] A kötet ennek köszönhetően általános érvényű háborúellenességet hirdet, az *Öcsém* tehát nemcsak a testvérszeretet dokumentumaként jellemezhető, hanem – mérsékeltebben bár, de – politikai állásfoglalást is megfogalmaz. Szövegei alapvetően az értékőrzésre figyelmeztetnek,[205] ám a kiadvány arról is árulkodik, „hogy a háború elbizonytalaníthatta a művészeknek az előrehaladásba vetett hitét".[206]

A háborús tematikának és a pacifista eszmék melletti kiállásnak köszönhetően az *Öcsém* komoly visszhangot váltott ki. A kritikusok főként azon tanakodtak, mit jelent a háborús irodalom fogalma. Halasi Andor *A Hét*nek épp abban a számában méltatta a munkát, amelyben a kötetben szereplő *Ének Virág Benedekről* című vers újra megjelent. Bírálatában utalt is a szövegre, s noha konkrét észrevételt nem fogalmazott meg, az *Öcsém*et egészében nagyra értékelte.[207] Vele ellentétben Havas Gyula – aki később életét vesztette a háborúban – a *Nyugat* hasábjain Kosztolányi művészetét feminitással vádolta.[208] A konzervatív szerzők közül többen az író *Panaszkönyv – Levél Ignotushoz* című esszéjére is reagáltak, melyben Kosztolányi tagadta a modern művészet férfiatlanságát. Andor József például „puhán hárfaszerűnek" minősítette az *Öcsém* stílusát, s a kötet szerzőjének a modernektől való részbeni távolságtartását fogalmazta meg: „Veleszületett esztétikus kényessége visszariadt a[z Ady-féle] brutalitástól és bár híve volt az irodalmi forradalomnak és harcolt érte; Camille Desmoulin szerepét vállalta inkább Marat vagy Dantoné helyett. Jól esett mindenkinek az eredetileg érces, később berekedt torkok riongása közt finom [...] szopránja, de éppen az a hiba, hogy ez a szoprán komoly, férfias hanggá még mindig nem tud erősbülni."[209] Míg a szabadkőműves *Világ* munkatársa a kötet formai egyediségét hangsúlyozta,[210] Lendvai István a *Új Nemzedék*ben hiányolta a „magyar pirosságot": „a nemzeti vonás egy pillanatra sem ütközik föl e sorokból [... Ezt] ide kell jegyezni, hogy a perspektivát megadjuk."[211] A nemzeti radikális kiadvány cikkírója „a költő szobájának négy fala közti" szorongás említésével pedig nem csak Kosztolányi első kötetére, de frontszolgálattól való húzódozására is utalt.

Az egyes műfajokat ismét vegyesen hozó *Tinta* című összeállításban szintén fontos szerephez jutott a háborúellenes politika.[212] A kiadványban több mint ötven írás található, köztük számos tárcanovella, két költemény, nyolc versfordítás,[213] útirajzok és aforizma-csokrok. Kosztolányi négy nagyobb tematikai egységet különít el benne, melyeket pár soros szövegekkel vezet föl. Az *Öcsém*hez hasonlóan ezúttal is eredetileg aktualitással bíró tárcáit/tárcanovelláit kívánta történeti távlatba helyezni.[214] Nem tudjuk, hogyan került össze az 1914-es lipcsei nyomdai kiállításon aranyérmet nyert Kner-féle vállalkozással,[215] a gyomai kiadó mindenesetre örömmel fogadta jelentkezését. Akárcsak a Tevannal ápolt üzleti kapcsolat esetében, az író Kneréknek is segített mind reklámozással, mind kritikaírással, sőt még a tulajdonosok által írt cikkeket is igyekezett elhelyezni fővárosi lapokban. Utóbbiból kisebb kellemetlensége adódott, amikor Osvát a *Nyugat*ban nem akarta közölni Kner Imre *A magyar könyv jelenéről és jövőjéről* című cikkét. Együttműködésük ellenben nem emiatt szakadt meg, hanem a történelem avatkozott közbe, miután Gyoma a háború után román megszállás alá került.[216]

1916. június elsejére a *Tinta* 1800 példányban látott napvilágot, ami jelentős mennyiségnek számított.[217] A kötet háborúellenességének köszönhetően nemcsak jelentős kritikai visszhangra talált,[218] de még indulatokat is kiváltott: míg Lendvai István bírálta Kosztolányit – utalván az *Egyenlőség* hasábjain ekkoriban közölt cikkeire –, [219] Bölöni György kifejezetten dicsérte mind a kiadványban olvasható szövegeket, mind alkotójuk írásművészetét.[220] Lengyel Menyhért a *Nyomdafesték* című művet az író ars poeticájaként értelmezte,[221] Halasi Andor pedig a korszak „hű tükreként" értelmezte a munkát, mely az „élet gyönyörűségét" ábrázolja a „halál torkában".[222] Kevésbé jelentős, ám még a háborúval hozható összefüggésbe Kosztolányi *Katona-arcok* címen megjelent füzete, mely – az *Öcsém* és a *Tinta* anyagából kiválasztott – nyolc karcolatot tartalmazott, s a Horváth Jenő szerkesztette *Tábori levél* sorozatát gazdagította.[223]

Az 1916-os *Bűbájosok* című elbeszéléskötet azonban már szakított a háborús tematikával. A kiadvány 21 szövege *Kis tragédiák* és *Kis komédiák* alcímekkel került két külön egységbe, s itt jelent meg elsőként Sárszeg, a húszas évek regényeinek ikonikus helyszíne.[224] A kritikusok egy része politikai alapon próbálta elhelyezni a kötetet, mint például *A Cél* című fajvédelmi folyóirat munkatársa: „Vannak [...] klerikálisok és radikálisak, anti- és filoszemiták, nemzetiek és nemzetköziek. Kosztolányi – s ez az, amit nem tudok fölfogni – minden iránynak egyaránt kedves poétája. Arany János nem tudja ezt a kitünő helyzetet elérni [...] Vannak, akik ezt annak tulajdonitják, hogy Arany már elavult, Kosztolányi meg hipermodern [...] Én azt hiszem a hiba másutt van: közönségünk kritikátlan izlésében, mely mindenkit elfogad nagy költőnek, ha meghúzzák érdekében a hir nagyharangját."[225]

Az egy évvel később napvilágot látott *Éjfél* antológia magyar írók misztikus novelláit közölte, összeállítását Kosztolányi Bálint Aladárral közösen végezte.[226] Az igényes kiállítású kötetet Divéky József illusztrációi díszítették, akárcsak Kner másik hasonló kiadványát, a *Kísértethistóriák*at, mely külföldi szerzők írásait hozta Balázs Béla fordításában és szerkesztésében.[227] Az *Éjfél*ben való közreműködés is jelzi, hogy Kosztolányi többé-kevésbé érdeklődött a fantasztikus irodalom iránt, Meyrinktől például fordítani is akart „egy kötetre való novellát",[228] s miután Knerrel ekkor nem tudott megegyezni,[229] Tevannál kopogtatott ajánlatával.[230] Noha márciusban már a kéziratok közeli postázását ígérte,[231] a terv végül nem valósult meg.

Kosztolányi induló éveinek legjelentősebb műfordításkötete, a *Modern költők* 1913 karácsonyán látott napvilágot.[232] A vállalkozás egyfelől terjedelmi nagysága, a szerkesztő nagyon komoly és széles körű tájékozottsága, másfelől a fordítások igen magas színvonala miatt számított úttörőnek, illetve nem utolsósorban a modern szimbolizmus darabjait kívánta megismertetni a hazai olvasóközönséggel. Az első kiadás (melyet 1921-ben annak háromkötetesre bővített változata követett) Az *„Élet" könyvei* sorozaton belül jött, az azonos című folyóirat kiadójának közreműködésével.[233] A gyűjtemény 102 költőtől 228 versfordítást tartalmazott, melyek mintegy fele francia, jellegét tehát „Kosztolányi franciás tájékozódása" határozta meg.[234]

Az író a válogatás előszavában fordítói elveinek kifejtése mellett azt is elárulta, milyen nyelvek esetében fordított eredetiből, s hol közvetítő nyelvből: „Az angol (amerikai), francia (belga), német, olasz, spanyol verseket eredetiből fordítottam,

a szláv (cseh, lengyel, orosz, szerb) verseket szláv ismerőseim közvetítésével, nyersfordítás után, az északiakat (dán, norvég, svéd), a japánokat, a kínaiakat és a török verset pontos német, francia és angol szövegek nyomán."[235] A *Modern költők* készítésekor nagy valószínűséggel Hans Bethge 1907-ben kiadott gyűjteményét is tanulmányozta.[236] Bécsben töltött egyetemi időszaka alatt jelent meg G. Walch háromkötetes antológiája a párizsi Delagrave és a holland Sijthoff közös kiadásában, a *Modern költők* francia verseinek többsége pedig ebben a munkában látott együtt napvilágot.[237] A kötetben található szerzői életrajzok/portrék, illetve az azokat követő bibliográfiák forrásaként tehát Walch munkája szolgálhatott, amit a szövegszerű egyezéseken túl a gyűjtemény szerkezete is mutat.[238] Kosztolányi még Adolphe van Bever és Paul Léautaud antológiáját forgathatta, melyet ugyancsak a korszak alapvető szimbolista kiadványaként tartottak számon.[239] Portréihoz minden bizonnyal – Rába Györgyöt idézve – „harmadik forrást is figyelembe vett: a szimbolisták pápájának, Remy de Gourmont-nak mértékadó könyvéből, a »Le Livre des masques«-ból szintén merített",[240] amiből idéz is Jules Laforgue bemutatásánál; Baudelaire-t, Herediát, Verhaerent és Verlaine-t azonban nagy valószínűséggel önálló köteteik alapján fordította.

Az 1914-es műfordítás-antológiát Edgar Allan Poe *A holló* című költeménye nyitja, mely körül pár hónappal a megjelenés előtt komoly vita alakult ki. A fordítást ugyanis 1913 szeptemberében már hozta a *Nyugat*,[241] amire Elek Artúr hosszabb elemzéssel reagált.[242] Kosztolányi erre adott válaszában határozottan kiállt fordítói eszménye mellett: „olyan magyar költeményt [akartam], amely ugyanazt a hangulatot kelti, mint az angol. [...] nem lehet és nem szabad a műfordítótól betű szerint való hűséget követelni. Mert a betű szerint való hűség hűtlenség. [...] legfőbb ambícióm, hogy szép magyar verset adjak, amely az eredetit lehetőségig megközelíti. A szó szerint való hűség és a szépség többnyire ellenségek. Elek Artúr például a saját prózai fordításában közöl egy részt, amely hű, és én belőle mégse ismerek Poe-ra. [...] a versből épp a lelkét, a verset veszi el. A műfordítás [...] zseniális csalás."[243]

Miután a *Modern költők* Kosztolányi korai fordítói munkásságának szintézisét adta, komoly kritikai visszhangot váltott ki. A recenziók főként az *Élet*, *Magyar Kultúra*, a *Nyugat*, a *Vasárnapi Újság* és a *Világ* hasábjain jelentek meg, de a gyűjteményről a tudomány fórumain is véleményt mondtak: míg a hivatalos kultúrpolitika egyik képviselője, Marczinkó Ferenc az *Irodalomtörténet*ben kritikátlansággal vádolta a szerkesztőt,[244] az *Egyetemes Philológiai Közlöny*ben Zolnai Béla baráti hangú ismertetést közölt.[245]

Kosztolányi közreműködése révén született meg Harry J. Benrimo és George Hazelton *A sárga kabát (The Yellow Jacket)* című színdarabjának magyar nyelvű változata is.[246] Az író a kötetbeli kiadásról Tevannal alkudozott, végül azonban a Franklinnal sikerült leszerződnie.[247] A háromfelvonásos darabot – melyet előtte Berlinben, Reinhardt társulatának előadásában játszották – a Vígszínház tűzte műsorára,[248] a rendező pedig az egyik szerző, Benrimo volt.[249] De ugyanebben az időszakban jelent meg az író fordításában Heinrich Mann *Ronda tanár úr* című könyve,[250] 1917-ben pedig Byron *Mazeppa* című verses elbeszélése.[251]

FORRADALMAK KORA

A *PESTI NAPLÓ* SZERKESZTŐSÉGÉBEN

Kosztolányi Dezső 1917 áprilisától dolgozott belső munkatársként a *Pesti Napló* szerkesztőségében, ám azt megelőzően is jelentek meg ott írásai.[252] Kezdetben párhuzamosan cikkezett a *Világ*nak és Hatvany Lajos lapjának, októbertől azonban már csak utóbbinál volt állásban. Családja örömmel fogadta a váltást, miután édesapja nem osztotta a polgári radikálisok nézeteit – melyeknek a *Világ* egyre inkább szószólójává vált –, hanem az egykor báró Kemény Zsigmond által képviselt *Pesti Napló* irányvonalával rokonszenvezett.[253] A Hatvany tulajdonába került napilap[254] azonban már Károlyi Mihály és pártja, a Függetlenségi és 48-as Párt eszméinek hirdetőjeként lépett föl, a háború utolsó időszakában pedig Károlyi egyértelműen Jászi politikai befolyása alá került.

Hatvany személyes barátságot ápolt a gróffal, ami a cikkek politikumán túl a későbbi miniszterelnök gyakori szerepeltetésében, illetve a *Pesti Napló*nak és tulajdonosának az őszirózsás forradalmat támogató magatartásában nyilvánult meg.[255] Mindezek ellenére politikája nem állt éles ellentétben a napilap korábbi vonalával: „Uj tulajdonost kap a Pesti Napló, de [...] a lap kemény, meg nem alkuvó, ellenzéki iránya, a nemzeti demokrácia kiépitésére irányuló munkássága az marad, ami volt, nem változik."[256] A kiadvány politikai állásfoglalásáról a vezércikkek témája és hangneme, valamint a híranyag válogatása és elrendezése (akár tipográfiai értelemben, akár oldalbeosztás tekintetében) egyaránt árulkodott.

Az általánosabb jellegű megnyilvánulásokon túl Károlyi Mihály egyes megszólalásairól és szerepléseiről is folyamatosan tudósítottak, valamint közöltek vele készített interjúkat. A *Gróf Károlyi Mihály és az uj irodalom* címmel megjelent beszélgetésben a politikus irodalmi érdeklődéséről is vallott Hatvany Lajosnak. A későbbi miniszterelnök asztalán a modern irodalom képviselőinek művei sorakoztak, köztük Ady, Babits, Kaffka Margit, Karinthy, Szép Ernő, Kosztolányi, Móricz, Szomory és Tóth Árpád kötetei. Károlyi nyilatkozatában párhuzamot vont az irodalmi és a politikai forradalom között: „Beláttam, hogy az ujitás irodalma megelőzte nálunk az ujitó politikát. Nem eléggé sajnálható visszássága a magyar társadalomnak, hogy irók és politikusok, a gondolat és tett különjárnak."[257] A nyugatosokat – köztük Kosztolányit – forradalmároknak tekintette, miután könyveik „egyedül jelentették ebben a megtört országban a demokrácia és radikálizmus, szóval a haladás elveit. Még pedig meglepő pregnanciával és bátorsággal."[258] Károlyi és Hatvany konkrét művekről is szót ejtettek, eszmecseréjüket pedig Kosztolányi *Alázatos, fiúi fohász az aggokhoz* című költeményének idézésével zárták: „Kezem tétován Kosztolányi verses könyvéhez ért, melyet történetesen épp az öregekhez intézett hires könyörgés lapján csaptam föl. Ebben a versben a költő, tudvalevő-

leg, a világ sorsát intéző gonosz öregektől az ártatlan fiatalok kegyelmét kéri. Felolvastam a grófnak a verset. / – Azóta változott a világ, mely ma már a fiataloké – szólt Károlyi Mihály elgondolkozva. – Csak az a kérdés, hogy vajjon ezek a fiatalok jobban fogják-e csinálni?"[259]

Bár a volt főszerkesztő leköszönő levelében a váltás után alkalmazásban maradt munkatársaira is hivatkozott, a báró – noha az ellenzéki alapálláson nem változtatott – modernizálta akarta a *Pesti Napló*t, ami a szerkesztőségi gárda részbeni lecserélésével járt. „Egy ideig formálisan [...] a Napló tényleges irányítója – legalábbis a napi ügyeket illetően – a régi felelős szerkesztő, Liptai Imre maradt: Hatvany a jelek szerint csak az irodalmi irányítást vette a kezébe [...] az első változások irodalmi jellegűek voltak."[260] A báró politikai nyitottságát jelzi, hogy konzervatív szerzőket is megkeresett, nem utolsósorban azért, mert a napilap olvasóközönségét a szélesebb értelemben vett középosztály tette ki. Míg Herczeg Ferenc szabadsága okán mondott nemet,[261] a pozitivista történetíró Angyal Dávid határozottan elutasította a szereplési lehetőséget.[262] Az erős irodalmi orientációt főként az új tulajdonos Osváttal és a *Nyugat*tal való ellentéte magyarázza, Hatvany – a napilap engedte keretekhez mérten – ugyanis többé-kevésbé konkurálni akart, ezért nyugatos szerzőket is próbált megnyerni.

Kosztolányi Karinthyval, Harsányi Zsolttal és Farkas Imrével került közös irodába, melyet csak a szerkesztőség bolondszobájaként emlegettek.[263] Anekdoták keringtek arról, hogyan ugratták egymást, tréfáikat pedig a *Színházi Élet* is közölte.[264] Kosztolányiék hozták létre az Első Magyar Intarziás Társaság Tagjai nevű egyesülést (EMITT) is, melynek székhelye a legendás szoba volt. Az elnöki tisztet Lorsy Ernő töltötte be, dísztag Molnár Ferenc lett, rendes tagok pedig Halasi Andor, Harsányi Zsolt, Karinthy és Kosztolányi. „Iparmüvészeti tökély a tagok célja, a szavakkal és betükkel való játékot a legmagasabb fokra emelni. [...] Rendes, épkézláb magyar mondatokba ugy kell eldugni neveket, hogy azok a szavak összefüzött láncába pontosan beilljenek" – tudósított célkitűzésükről a színházi hetilap.[265] Ugyanitt fölhívást is közzétettek, minek alapján olvasóik a kiírásban megadott neveket tartalmazó mondatokkal jelentkezhettek. Egy héttel később már az EMITT közgyűlésének jegyzőkönyvét közölték, ahol a levezető elnöki tisztet betöltő Kosztolányi Havas Gyula fölvételét javasolta, amiért Korda Sándor nevét sikeresen elrejtette egy mondatban. Az író saját magát is fölszólította, mondja el szorgalmi feladatát – ekkor egy pillanatra Karinthy vette át szerepkörét –, majd fia nevét a következő mondatba foglalta bele: „Valamennyi müvem között ez a fiucska az én legjobb kosztolányiádám."[266] Miután pedig ismertették a nyertes pályázók megoldásait, ünnepélyesen kültagokká választották őket.[267] A társaság további sorsáról a hetilap már nem számolt be, az EMITT tehát nem sokkal később megszűnhetett.

Az újságíró Kosztolányi komoly egzisztenciális megbecsülésben részesült, miután a *Pesti Napló* jelentős forgalmával, erős tőkéjével, nagy példányszámával, széles olvasótáborával és modern infrastruktúrájával az 1910-es évek végének egyik legjobban menő üzleti vállalkozása volt. A napilap példányait nagy teljesítményű nyomdában nyomták,[268] a szerkesztőség és a kiadóhivatal pedig „hatalmas, amerikai arányú" székházba költözött, a Rákóczi út 18. szám alá: „Kiváló müvészek tervezték a berendezést és a legkitünőbb müiparosok dolgozták ki a terveket. Gondot

forditottunk arra, hogy uj otthonunkban müvészi izlés érvényesüljön és emellett a modern teknika minden vivmányával felszerelten szolgálja munkánkat."[269] Hatvany a *Pesti Napló*val párhuzamosan több leányvállalatot is üzemeltetett, melyek szintén komoly lehetőségeket kínáltak Kosztolányiék számára. Saját könyvkereskedésük volt, havonta jelentkeztek irodalmi melléklettel *(Esztendő)*, filmes riportokat készítettek,[270] valamint a báró 1917 második felében megvásárolta a Pallas Könyvkiadót is.

Noha Kosztolányi és Hatvany már a *Nyugat* indulásakor megismerkedtek, kapcsolatuk a *Pesti Napló* szerkesztőségében töltött évekkel vált szorosabbá. Az író egyrészt munkavállalóként, másrészt hitelfelvevőként anyagilag is lekötelezettje lett a bárónak, Hatvany ugyanis kezességet vállalt érte házvásárlásakor. Kosztolányi Ádám születésekor a házaspár a Logodi utca 1. szám alatti kisebb házban lakott, mely hamarosan lakhatatlanná vált. Kosztolányi ekkor nézett új hajlék után, s talált is egy másik „ócska kis házat" a közelben, a Tábor utca sarkán. Feleségével és gyermekével kibérelték, beköltöztek, valamennyire föl is újították. „Alighogy készen vagyunk vele, a háziúr bejelenti, hogy a lakásból el kell költözni [...] A ház sürgősen eladó. 55.000 korona az ára. Ha mi vesszük meg, benne maradhatunk. [...] Nekünk két-háromszáz korona minden vagyonunk" – emlékezett vissza Kosztolányi Dezsőné.[271] Az író a Pesti Hazai Takarékpénztárhoz fordult kölcsönért, ahol a kért összeg felét 20–30 éves részlettörlesztésre adták, ám másik feléhez már kezes kellett. Miután munkáltatója készséggel állt rendelkezésére, a házaspárnak minden oka megvolt arra, hogy bizakodón tekintsen a jövőbe.

A házvásárlás híre hamar körbejárta a várost, még a *Színházi Élet Intim Pista* rovatában is pletykáltak róla.[272] A mendemondák természetét mutatja, hogy nem (csak) Hatvany kezességéről beszéltek az emberek, hanem többen azt állították: Kosztolányinak házat vett a báró.[273] Bár Tóth Árpád – Karinthyra hivatkozva – pusztán a házvásárlás tényét említette egyik levelében,[274] a *Rendkívüli Újság* cikkírója már azt is tudni vélte, mennyi pénzről volt szó: „Kosztolányinak, aki már évek óta a legrendesebb családapa, Ádám nevű kis fia van. Imádja és házat vásárolt néki. Uj gazdája, Hatvany báró [...] jót állt érte egy banknál, ahol évente ötezer koronát kell fizetnie, körülbelül majd ötven éven át. [...] Mostanában kétezer koronát keres havonta, pocakot ereszt és naponta átlag husz órát dolgozik."[275] Hatvany a tanácsköztársaság bukását követően Bécsbe emigrált, az író pedig az *Új Nemzedék*hez szegődött belső munkatársnak. Adósságát több mint egy évvel később sikerült rendeznie, amikor már a *Pesti Hírlap*nál dolgozott. A sikeres törlesztéshez minden bizonnyal hozzájárult a forradalmakat és a békeszerződést követő infláció is.[276]

Kosztolányi vezércikkeket, átmeneti műfajú tárcákat, valamint szépirodalmi műveket egyaránt közölt a *Pesti Napló* hasábjain. Noha az 1917 és 1919 között keletkezett – főként névtelen – cikkekben sokszor politikai állásfoglalást fejtett ki, későbbi nyilatkozataiban élesen elkülönítette újságírói szerepvállalásait irodalmi működésétől: „Én sohasem azonosítom a napi lapok szegény munkásait a lapok irányával, hanem alkalmazottaknak tekintem őket, akiket aszerint becsülök, hogy jól írnak-e vagy sem, hogy teljesítik-e kötelességüket vagy nem. [...] néhány éve elérkeztem odáig, hogy független vagyok politikai tekintetben és soha egyetlen sor

politikát sem írok, csak szépirodalmat és bírálatot... Politikai köpönyegforgatással, úri léhasággal azt lehetne vádolni, akinek érdeke, hogy valamelyik politikai párthoz tartozzék és sápot húz érte. [...] Nem is jegyeztem soha politikai cikket, ami arra vall, hogy nem vállaltam vele közösséget."[277] Álláspontjával nem volt egyedül, hiszen az írók többsége – köztük Erdős Renée, Harsányi Zsolt, Rákosi Jenő és Szomory Emil – még akkor is különbséget tett „két tevékenységük eltérő nyelvhasználata között", ha verset vagy tárcacikket írt, illetve ha bármilyen szépirodalmi rovatot szerkesztett.[278]

Kosztolányi *Magyarország amputálása* című vezércikkében – mely Arany János *V. László* című balladájából kölcsönzi mottóját („Hűs cseppet, hű csehem!") – például „az Osztrák–Magyar Monarchia elszakadásra készülő cseh részének politikai aspirációit" elemzi,[279] s nyíltan megfogalmazza: „csak a békekötés alkalmára várnak", hogy „rokkant országot teremtsenek." Az antanthatalmak már a trianoni békeszerződést megelőzően is foglalkoztak a Monarchia és benne Magyarország kérdésével, az író vezércikkében azonban még mindössze a csehek törekvéseit konstatálta, titkos tárgyalásokra és kiszivárgott hírekre hivatkozva: „A háboru negyedik évében óriási, világtörténelmi amputációról beszélnek. Eleinte nem hittük el, azt gondoltuk, hogy a fülünk cseng, vagy rémeket látunk. Akik ezt akarták, egy darabig csak jeleket adtak és suttogtak, mint a beteg mellett szokás, akit az orvosok nem szándékoznak beleavatni a titokba. Ma azonban [...] az osztrák képviselőházból és a cseh pártklubokból – minden szó áthallatszik hozzánk."[280] Bár az író erőteljesen ellenezte a csehek törekvéseit és bírálta területszerzésre berendezkedett politikájukat – Szent István koronatolvajainak nevezvén őket –, megoldási javaslatként olyan alternatívát vetett föl, mely akár a Jászi-féle föderalizmussal is összefüggésbe hozható: „Boldogság lenne tudnunk, hogy elégedett és szabad néppel élünk monarchikus közösségben. Odaadjuk neki a Sziriuszt, a Holdat, az Eget. Ellenben jogainkból egy fikarcnyit sem engedünk át, a földünkből egy talpalattnyit sem."[281]

Amint Bihari Péter összefoglalja, 1918-ra „két markáns álláspont rajzolódott ki [...] az egyik a Monarchia teljes felbomlásával számolt, mert már nem képes betölteni korábbi egyensúlyozó feladatát; a másik föderatív átalakításával".[282] Edvard Beneš 1916-ban tette közzé *Détruisez l'Autriche–Hongrie!* című röpiratát, melyben Ausztria–Magyarország fölszámolását követelte.[283] Kosztolányi föltehetően ismerte e kiadványt, sőt előfordulhat, hogy tudomást szerzett arról a franciaországi szabadkőműves konferenciáról is, ahol a szövetséges és semleges nemzetek testvérei többek között a Monarchia sorsáról tárgyaltak.[284] „A Grand Orient rue Cadet-beli székhelyén megrendezett tanácskozás – állapítja meg Ablonczy Balázs – a rá váró feladatokhoz képest nem vitte túlzásba az ülésezést: [1917.] június 28-án délután mindössze két óra alatt, másnap kissé hosszabban, ám akkor is csupán néhány órában intézték el a résztvevők a háború utáni nemzetközi rend, egy új transznacionális szervezet és az örök béke dolgát".[285] André Lebey szocialista politikus négy békecélt nevezett meg, melyeket Ablonczy a következőképp foglal összse: „Elzász-Lotaringia visszaszerzését, a három részre szakított Lengyelország egyesítését, Csehország függetlenségét, végül pedig »az Osztrák–Magyar Monarchia elnyomott nemzetiségeinek egyesítését olyan államokba, amelyeknek formájáról

majd népszavazások döntenek«."[286] Bár a konferencián nem született döntés, illetve az ott megfogalmazottak nem álltak ellentétben Jásziék föderációs elképzelésével (melyet Kosztolányi sem vetett el), a magyar testvérek tisztában lehettek azzal, hogy „az antantországok szabadkőművesei [... ideológiájukban] nem rokonszenveztek az ellenséges és katolikus Habsburg-dinasztia birodalmával".[287] Trianon azonban elsősorban a nagyhatalmi szándékok számlájára írandó, s nem függött a szabadkőművesek párizsi gyűlésétől.[288]

ŐSZIRÓZSÁS FORRADALOM

„1918 őszén a magyar értelmiség színe-java Károlyi híve volt, s lelkesen üdvözölte a forradalmat. Vagy ha nem is volt lelkes, felismerte a változások elkerülhetetlenségét. [...] A zavaros helyzet idézhette elő, hogy a későbbi történelmi események tükrében olyan, ma már meglepetést keltő személyek sem húzódtak félre, mint például Gömbös Gyula, vagy Bangha páter" – összegzi Babus Antal Fülep Lajos szerepét taglaló tanulmányában.[289] Kosztolányi Dezső ugyancsak a nemzeti függetlenség és nemzetköziség együttesét, a népek önrendelkezési jogát, valamint a békepártiságot zászlajára tűző szellemiséghez adta nevét, amikor aláírta *A magyar intelligenciához* című kiáltványt. A padovai fegyverszüneti szerződés megkötése napján közzétett szöveget – szociáldemokratáktól a konzervatívokig – összesen 96-an jegyezték, köztük például Ady, Babits, Balázs Béla, Bárdos Artúr, Bartók, Bölöni, Füst, Gábor Andor, Giesswein Sándor, Hevesi, Horvát Henrik, Kaffka Margit, Kassák, Kodály, Körösfői-Kriesch Aladár, Lengyel Menyhért, Lesznai Anna, Lukács, Ódry Árpád, Pogány József, Schöpflin és Vámbéry Rusztem.

A kiáltványt – melynek megfogalmazásában Babits is közreműködött[290] – más-más bevezetővel több napilap is közölte. Legfőbb fóruma a szabadkőműves *Világ* volt, miután a lefektetett program elsősorban Jászi Oszkár elképzeléseit tükrözte.[291] Az aláírók morális alapon nyugvó szabad államszövetséget követeltek, mert ebben látták a demokratikus fejlődés biztosítékát, s ezt tartották hazafias és emberi kötelességüknek. A régi Magyarország összeomlott, így „maga rendelkezik önmagával", a testvérnemzetekkel szemben pedig semmiféle igényt nem támaszt. A szöveg e ponton a népek önrendelkezési jogára hivatkozott: „szabadon alakuljon a szabad szövetség. Népakarat és önrendelkező jog wilsoni elvei alakítsák. Történeti határok ne legyenek gátjai az önrendelkezésnek. Éppoly kevéssé a nyelvhatárok: egyforma nyelvű állam több is lehet. És vitás esetben népszavazást kívánunk: független és elfogulatlan (nemzetközi) ellenőrzés alatt. A cseh, szlovák, osztrák-német és ukrán nemzeteket, melyek a régi »osztrák–magyar monarchia« területén élnek: önmagukkal teljesen szabadon rendelkezőknek tekintjük: és egyenjoguak a magyarral."[292]

Az akciót nem utolsósorban az 1918 tavaszán megalakult Világszabadság Ligája szervezte. A társulás kezdeményezője Babits Mihály és az időközben elhunyt Szabó Ervin volt, céljaik között pedig „a haladás, az emberiség, a pacifizmus szent ügyének" szolgálata, valamint a köztársasági eszmék propagálása szerepelt.[293] A ligához, illetve a kiáltványt aláírók névsorához történő csatlakozás többé-kevésbé

véletlenszerű volt. Míg olyan írók, akik forradalmi nézeteikről és szerepvállalásukról voltak híresek – például Móricz Zsigmond – távol maradtak, a polgári radikálisok későbbi bírálói közül többen képviseltették magukat. Ritoók Emma szerint az aláírók részint „kényszer alatt állottak, részint olyan kényszerképzet alatt, hogy nem lehet Magyarországot másként megmenteni, mint holmi paneuropai szövetséggel vagy Dunai konfederációval és ennek a szerencsétlen eszmének a Kossuth nevével adtak sulyt. Sok embernek lett később nagy kellemetlensége, hogy ezt a felhivást aláirta."[294] Kosztolányi közreműködését szintén Magyarország területi épségének védelme, valamint a kossuthi örökség melletti kiállás motiválhatta.

Az őszirózsás forradalom napjaira az anarchia elkerülhetetlenné vált, ami egy világháborút vesztett országban – ahol nem sokkal korábban még monarchikus rend uralkodott –, szükségszerű folyamatnak tekinthető.[295] „Ami a rendteremtést illeti – állítja Hajdu Tibor –, ebben a Károlyi-kormány, a térség más országaihoz képest, elég sikeres volt. Helyreállították a régi közigazgatást, a forrongó nemzetiségi és magyar megyék lecsillapítására szinte napok alatt nemzetőrséget állítottak fel a leszerelt katonákból, amelynek létszáma 80-90 ezer fő körül mozgott. Mellette még számos alkalmi különítményt alakítottak, főleg hazatért katonatisztek, amelyek élen jártak a véres rendcsinálásban."[296] Linder Béla hadügyminiszter ekkor fogalmazta meg híres kijelentését („Soha többé nem akarok katonát látni!"), minek következtében később sokan Károlyiékat vádolták a háború utáni megszállásokért.[297]

Kosztolányi eleinte azok közé tartozott, akik örültek a békének, ám a válságjelek láttán hamar kijózanodott. Az „első nap látványos mozgalmassága még lelkesíti, de hamarosan tartózkodva, fanyarul nézi azt, ami következik. Magyar önállóság! Ó, hogy örült volna ennek a negyvennyolcas honvédszázados unokája, ha háború nélkül s főképpen vesztes háború nélkül történik" – tudósít Kosztolányi Dezsőné.[298] Az író szkepsziséről tanúskodnak *Forradalmi napló* című írásában megfogalmazott gondolatai is, melyet Hatvany Lajos lapja közölt. Az aforisztikus szöveg pillanatképeket rögzít: míg a nyitómondat („Esik az eső – és forradalom van.") egyszerű helyzetképként vázolja a történelmi eseményt, az első szakasz végéhez érve már a halál kiszámíthatatlanságáról olvashatunk. A második, csütörtöki naphoz rendelt bejegyzés további kételyeket fogalmaz meg, lelkesedésnek pedig semmi jelét nem mutatja. Kosztolányi itt a forradalmi várost lázas beteghez hasonlítja: „Reggel nyugodt, a hőmérő alig mutat pár tizedet, de este – a sötétség beálltával – vadul emelkedik a higanyoszlop a 39 és 40 felé, s a beteg félrebeszél."[299]

A történelmi események rögzítője Károlyit név szerint is említi, aki „mintha álomban beszélne vagy önkívületben, olyan lázas és biztos. [...] nézem, hogyan hull nemes fejére az október barátságtalan nyirka, és arra gondolok [...], védeni kellene a forradalom vezéreit, orvosoknak kellene vigyázni rájuk, hogy meg ne hűljenek. Hiszen reggeltől estig termekben szoronganak, hol ezer ember forró, fülledt lehelete vegyül össze, aztán lázas fővel, kalap nélkül lépnek ki a szakadó esőbe, és rekedt torokkal [...] kiabálják a szívünk forradalmas szavát."[300] Vitatható, hogy az idézett szövegrészben Kosztolányi szkeptikus távolságtartása nyilvánul-e meg, vagy az a hiedelem, miszerint Magyarországon Károlyi Mihály nyugati kapcsolatai segítenek.[301]

A pénteki naphoz rendelt jegyzet még borúlátóbb. „Esős, szürke, majdnem hétköznapi" ez is, nem kitüntetett „világtörténelmi pillanat", vagy csak ilyen egyszerűek a „világtörténelmi pillanatok". „Az emberek – úgy látszik – hamar megszoknak mindent" – utal Kosztolányi a közönyre, illetve az egyes rendszerekhez való gyors alkalmazkodásra. Céloz a rémhírre is, miszerint több tízezer fölfegyverzett orosz katona indult meg Budapest felé,[302] ám később kiderült, mindez vaklárma volt. Ennek ellenére a szövegben uralkodóvá válik a baljós hangulat: „rémhírek terjengenek a levegőben, mint a hollók. Sötét szárnyaik elborítják a szerkesztőséget, azt a villamos lámpát is, melynek fényénél írok."[303] Az érzékletes leírás főként a vesztes országot jellemző aggodalmakkal szembesít, miután ezekben a napokban még senki sem látta előre, hogy az antant milyen békefeltételeket fog szabni, melyek lesznek a megszállott övezetek, illetve mekkora területi és gazdasági veszteségekkel kell majd számolni.

Noha naplója végén Kosztolányi megnyugodva konstatálja, „visszatért a régi pesti humor", a cikkben szereplő betegségmetafora az időközben kitört és egyre erősödő spanyolnáthajárvány veszélyeire is figyelmeztet. Az emberiség a középkori pestis óta nem találkozott hasonló jelenséggel, „a háború zűrzavara, a sok nélkülözés és a politikai bizonytalanság mellett a tömeges megbetegedések könnyen pánikot válthattak ki a meggyötört lakosságból".[304] Az áldozatok száma 1919 végéig megközelítőleg 25-70 millió volt, ami többszörösen fölülmúlta a háborúban elesettekét, Budapesten például – Bihari Péter adatai alapján – „négyezernél valamivel többen haltak meg influenzában 1918 utolsó hónapjaiban".[305] Spanyolnátha vitte el többek között Egon Schielét, Apollinaire-t és Edmond Rostand-t, de a magyar irodalmat sem kímélte: köztudott, hogy Kaffka Margit és fia, valamint Karinthy felesége, Judik Etel színésznő szintén a járvány áldozata lett.[306] Az esetek érzékenyen érintették Kosztolányit: barátja veszteségében ő is osztozott, Kaffka temetésén pedig a Vörösmarty Akadémia és a *Nyugat* szerzőgárdájának tagjaként vett részt.[307]

Minden elővigyázatosság ellenére a Kosztolányi család tagjai is megbetegedtek: „literszámra locsoljuk a szublimátos oldatot, torokfertőtlenítő vízzel járunk s az utcán, a villamoson is gargarizálunk. [...] Délben egy órakor valami kaparni kezdi a torkomat. Kettőkor már mind a ketten harminckilenc fokos lázban fekszünk. Estére Bözsi, a dajka is megkapja a járványt s a másik cselédlány is. [...] Ádámot egy barátnőnk viszi magával. [...] Didének a szíve gyönge, nekem pedig a tüdőm rozzant, Bözsinek is a szíve rendetlenkedik. Dide a leghíresebb szívspecialista tanárt követeli a lány számára. Azután lassan lábadozni kezdünk. [...] Távol tőlünk [Ádám is] átesett a betegségen."[308] Kosztolányit azonban művészi értelemben is foglalkoztatta a járvány. Gyorsírásos naplójának tanúsága szerint Esti Kornél nevű hőse nemcsak egy barát feleségének halálhírén keresztül hallott volna a spanyolról, hanem jártában-keltében is tapasztalta volna a dögvészt.[309] De az író *Pesti Napló*-beli tárcáiban ugyancsak megjelentek a középkori pestist idéző képek, mint például a *Járvány*ban: „Délután kis talyigán vagy negyven koporsófödelet húz fütyürészve egy suhanc, estefelé pedig a budai körúton üres halottaskocsi robog, melyen hosszan elnyulva alszik egy gyászhuszár, aztán felébred és unottan beleásit ebbe a halálos világba. [...] A XIV. századbeli pestisjárvány idején, melyben

az akkori emberiség egyharmada elpusztult, minden családi kötelék felbomlott, az emberek nyilt utcán szeretkeztek, az orvosok otthagyták a betegeket, a sirások pedig a kihalt városokban fosztogatták az üres lakásokat."[310]

Kosztolányi őszirózsás forradalomtól való részbeni távolmaradását mutatja *A diadalmas forradalom könyve* című kiadványban tanúsított szereplése is. Bár a kötetben verset és tárcanovellát egyaránt közölt, a költeményt nem a forradalom napjaiban írta, a tárcanovella pedig a társadalmi átalakulás hétköznapi kísérőjelenségeiről szólt. A gyűjtemény elsősorban propagandakiadványnak készült, de a polgári radikális és a szociáldemokrata irányvonal szellemi holdudvarának hitvallását is dokumentálta.[311] Kosztolányi *Bús, pesti nép* című költeménye először 1913 karácsonyán jelent meg a *Világ*ban.[312] Sem az ünneplő tömeg, sem a forradalmi eufória nem benne jut szerephez, miután a címbeli megjelölés a kiszolgáltatott munkásokra és utcalányokra utal. A vers tehát mindössze annyiban kapcsolódott a forradalmi tematikához, hogy a szociáldemokraták által támogatni kívánt társadalmi réteg szenvedéseit mutatta be részvéttel teljes hangon. A szövegből azonban nem derül ki, a forradalmi események vajon megváltást hoznak-e számukra.

A vörös panoráma már kifejezetten a gyűjtemény számára készült, hiszen az író másutt nem közölte. A forradalmi napokat ezúttal sem örömmámorban úszó időszakként jellemezte, hanem a mindenkori uralkodó rendszerek és ideológiák kiszolgálását tette nevetségessé.[313] A pillanatképekből összeálló tárca második szakasza ugyanis arról tudósít, hogy a forradalom után hogyan viszonyulnak az átlagemberek a bukott Habsburgok portréihoz: „Kértem egy ilyen képet. A segéd zavartan az irodába ment, hivta a boltost, a tulajdonos ujra megkérdezte, mit parancsolok, azzal eltünt és a leányát küldte, aki szinte fülembe sugta, hogy sajnálatukra nem szolgálhatnak vele, mert mind elfogyott. Azt kell hinnem, hogy a forradalmárok vásárolták össze, az első huszonnégy óra alatt. Mikor kezem a kilincsre tettem, a boltos, a leánya és a segéd ijedten tekintettek utánam. Bizonyára azt gondolták, hogy titkos rendőr vagyok vagy őrült."[314]

Munkájából kifolyólag az írónak jelen kellett lennie a forradalmi helyszíneken, s kollégáival együtt tudósítania az eseményekről. Hatvany Lajos nem csak politikai, de személyes ügyének is tekintette, hogy a sajtó részéről az ő lapja legyen az őszirózsás forradalom zászlóvivője: „A Pesti Napló munkatársai állandóan ott voltak az Astoriában. Mint a lap jó sáfárja, állandóan elláttam őket a legfrissebb híranyaggal. Telefonálgattam a zajos szobából direkt a nyomdába, ahol Lengyel Géza állította össze a lapot."[315] Noha neveket nem említ, a belső munkatárs Kosztolányi minden bizonnyal állandó ügyeletben volt, amit a *Figáró* cikke is igazol: „Hatvany Lajos, Lakatos László, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső éjszakákat töltöttek el nemcsak agitáló cikkek irásával, hanem személyes tárgyalásokkal is. Az ujságirók valamennyien az izgalmak frontjában voltak, ki az egyik, ki a másik oldalon."[316] Olyan történelmi pillanatoknál segédkeztek, mint amikor Károlyi a népjóléti bizottságba kívánta beválasztani Hatvanyt,[317] vagy amikor október 24-én megfogalmazták a Nemzeti Tanács határozatait, melynek közléséért utóbb elkobozták a lapot. Károlyi a *Pesti Napló* autóján utazott a fegyvergyárba, mikor híre jött, hogy a munkások összeszedték a fegyvereket. A rendőrök is ekkor csatlakoztak a forradalomhoz, s Magyar Lajos katonákhoz szóló kiáltványát szintén Hatvany lapja je-

lentette meg.[318] A báró tagja lett a Károlyi vezette belgrádi küldöttségnek is, mely a november 13-i fegyverszüneti egyezményt megelőzően nyújtotta át a Balkánon állomásozó Franchet d'Esperey tábornoknak a Jászi által fogalmazott memorandumot. A szöveg franciára ültetésére „egész fordítótanács" alakult: az újságírók mind a szerkesztőségbe mentek, hogy javítsanak a fogalmazványon.[319] Miután Hatvany ezúttal sem említ neveket, nem tudjuk, a francia nyelvben ugyancsak járatos Kosztolányi részt vett-e a feladatban.

„Sohase felejtem el, milyen komor, biztos és nagyszerű hatást gyakoroltak reánk, szegény szárazföldi patkányokra a matrózok, az első bátor lázadók, akik sötétkék bluzukban, arcukon ezer viszontagság fanyar emlékével, kezükben egy zord forgópisztolylyal, ültek az Astoria egyik szobájában" – jegyezte meg az író *A diadalmas forradalom könyvé*ben közölt tárcájában.[320] Bár ott volt mind a szállodai szobákban folyó szervezkedéseknél, mind korábban a Károlyi-palotában, inkább megfigyelőként vett részt, semmint aktív szereplőként. Az október 31-i hajnalon azonban Gellért Oszkár, Lakatos László és Jákó János társaságában, a Margit hídon Buda felé tartva ő is beavatkozott az események menetébe: „A budai hidfőnél körülbelül egy félszázadnyi gyalogság állt [...] Ezek még császári és királyi osztrák–magyar katonák voltak. Tegnapi katonák. Megkérdeztük tőlük: / – Tudjátok, mi történt az éjszaka? [...] A főhadnagyuk idegesen mordult felénk [...] megláttuk azokat a jól ismert szegény asszonyokat, akik a hajnali órán ujságcsomagokat tolnak a gyerekkocsiban. Futva mentünk feléjük és nyalábszámra vettünk tőlük ujságot. [...] Egyikünk a főhadnagyhoz lépett, köszönt neki. [...] / – Főhadnagy ur, ha nem akarja látni, hogy ujságot adunk a katonáinak, forduljon el. [...] Egy perc mulva hangosan olvasták fel egymásnak a katonák az éjszaka történetét."[321] A történelem időnkénti banalitásáról árulkodik ellenben a *Színházi Élet* összefoglalója, mely nemcsak alátámasztja, hogy Kosztolányi ott volt az Astoriánál a forradalom napjaiban, hanem arról is beszámol, hogy a „magyar irodalom és sajtó jelesei" vélt vagy valós életveszélyes helyzetbe kerültek. Egyik éjjel ugyanis „egy köztársasági katonákkal megrakott teherautó" fordult be a szálloda elől a Károly körútra, s szembejött vele „egy másik autó szuronyos csendőrökkel". A szemtanúk egy része szerint a katonák „egymás üdvözlésére a levegőbe lőttek és a tömeg ettől megijedt", míg mások úgy emlékeznek: „komoly utcai harc volt, gépfegyver söpörte a Kossuth Lajos-utcát, a golyók hallhatóan süvitettek." A lövöldözés pánikot okozott, s mindenki rohant amerre látott. „Kosztolányi Dezső a Károly-körútnak vette irányát a kis Balla társaságában. Nincs az a billikomos agár, aki utolérte volna őket."[322]

Az író 1919 elején még mindig mérsékelten nyilatkozott a forradalomról, a szociáldemokrata és a polgári irányvonalat azonban továbbra is támogatta. Miközben a nagyhatalmak január 18-án ünnepélyesen megnyitották a versailles-i béketárgyalásokat, és a nemzetiségek teljesen egyértelművé tették területi igényekkel párosuló önállósodási törekvéseiket, a hazai belpolitikai életet egyre erősebb megosztottság jellemezte. A pártok közötti rivalizálásba új szereplők is bekapcsolódtak, Kun Béláék pedig egyre jobban hallatták hangjukat, nem egyszer ellentétbe kerülvén a szociáldemokratákkal. Kosztolányi a folyamatok láttán szabályos kiáltványt fogalmazott meg *A Hét* hasábjain, melyben egyrészt a „szomszédok kapzsiságára" figyelmeztetett, másrészt kárhoztatta „a gyatra pártütők nyavalyás hiúságát" és a

„zugszónokok szadisztikus vagy rémuralmat kereső, beteges vágyát". Meglátása szerint „csak egy egységes, hatalmas lendületű szociálista pártra és egyetlen polgári pártra" van szükség, melyek „az összes társadalmi rétegeknek kivétel nélkül megadják a lehető legnagyobb egyéni és közös boldogulás lehetőségét".[323] Március 5-én azonban már olyan cikke is megjelent, melyben – Szegedy-Maszák Mihály megállapítását idézve – „nehéz lehetett nem meghallani a csúfondáros felhangot".[324] A színpadi szerzők szakszervezete megalakulásának hírére reagálva ugyanis keményen bírálta az új kormányzat meggondolatlan intézkedéseit: „A szerzőknek eddig volt egyesülete, mely [... korábban] csöndesen és szerényen védte tagjainak érdekét, de a változott idők keményebb és szervezettebb szövetkezetet kívánnak [...] az irói társadalom már egységesen meg van munkálva, öntudatos tömb a kívülről beható erőkkel szemben. Valaha egyik magyar szociálista, aki ma miniszter, csüggedten jelentette ki, hogy két társadalmi osztályt nem lehet megszervezni: az utcai nőkét és az irókét. Azóta megtörtént a csoda. [...] Az irói pálya [azonban] a szabad vetélkedés porondja volt s az marad ezután is. »Egyenlőtlenség... és testvérietlenség!« a jelszava."[325]

ESZTENDŐ

Mielőtt Kosztolányi a *Pesti Napló* havonta megjelenő irodalmi mellékletének szerkesztője lett volna, két olyan kezdeményezésben is részt vett, ahol lapvezetőként merült föl a neve. 1914 januárjában tizennégy írótársával közösen *Koszorú* címen kívántak lapot indítani, ami 2000 példányban jelent volna meg. Elsősorban előfizetőkre számítottak, s a nyomdaköltségbe is beszálltak volna, de Tevan Andor nem akart rizikót vállalni. A leendő kiadóval Kosztolányi tárgyalt, s egy közkereseti társaság megalapítása mellett döntöttek, de végül – minden igyekezetük ellenére – nem folyt be a szükséges összeg.[326]

Az író a tavasszal induló *Új Magyar Szemle* megalapításában ugyancsak szerepet vállalt. A vállalkozás egészen addig működött, míg Csécsy Imre egyik háborúellenes cikke miatt – három lapszám megjelenését követően – be nem tiltották. Fő kezdeményezői a *Nyugat*ban és a *Huszadik Század*ban publikáló, galileista és szabadkőműves Csécsy, valamint Kosztolányi mellett Törs Tibor és Halasi Andor voltak. Az 1913-ban készült tervezet politikai, illetve irodalmi-kritikai fejezetet egyaránt tartalmazott, melyek közül utóbbit Halasi és Kosztolányi állították össze, törekedvén „a lap politikai részéhez méltó" színvonalra. Ennek fényében azokat kérték közreműködésre, „akiket az akadémikus irodalom mint »forradalmárokat« kiközösített magából", illetve „akik az úgynevezett »forradalmi akadémiában« sem tudtak elhelyezkedést találni".[327] Egyszerre kívántak modernek, európaiak és nemzetiek lenni. Nem pusztán a *Nyugat* jelentette modernségtől és a kozmopolitizmustól határolták el magukat, hanem a konzervativizmustól is: „Az ország íróinak nem lehet az a hivatásuk, hogy idegen világok lelkét erőszakolják a magyar közönségre, hanem hogy ezen a földön hatalmassá és a nyugatot meghódítani erőssé fejlesszék azt a sajátlagos magyar kultúrát, mely ma csupán torzan ütközik ki egyes népieskedő íróink modorossága alól".[328]

Az *Esztendő* alapításának ötlete 1917 őszén vetődött föl.[329] „Hatvany Lajos a Nyugattól való megválása után ezzel a folyóirattal kísérletet tett a maga és baráti köre (mecénási támogatottjai) részére, hogy egy ellen Nyugatot hozzon létre. Az Esztendő sehol sem jelzi és vallja be, hogy a Nyugat versenytársa akar lenni, a Nyugatban pedig [...] megjegyzés nélkül marad az Esztendő minden közleménye" – szögezi le a kiadvány történetét összefoglaló tanulmányában Ilia Mihály.[330] Bármennyire is próbált a báró elszakadni korábbi fórumától, a *Pesti Napló* irodalmi mellékletében főként nyugatosok szólaltak meg. Magától értetődött, hogy a főszerkesztői posztot Hatvany tölti be, szerkesztőbizottsági tagnak pedig kezdettől fogva Kosztolányit, Karinthyt és Tóth Árpádot hívta. Utóbbi eleinte a felelős szerkesztői posztban reménykedett,[331] ám végül változott a felosztás: míg Kosztolányi és Karinthy társszerkesztőként dolgoztak, Tóth – a legtöbb kulimunkával – megmaradt segédszerkesztőnek.[332]

Noha Kosztolányi és Karinthy egyenrangú szerepben voltak, az író barátja kevésbé diszponált a kéziratok közlése fölött.[333] Elsősorban Hatvany döntésén múlott, hogy mi jelenik meg,[334] a szerkesztésbe azonban Kosztolányi is komolyan beleszólt. Tóth Árpád állítása szerint olykor a tulajdonos megkérdezése nélkül helyezett el anyagokat az *Esztendő* hasábjain.[335] Szavaival élve a báró „seggre esett a beérkezett tekintélyek előtt", ami az anyagi juttatások terén egyaránt megnyilvánult.[336] Mindez persze nem kis feszültséget szült, mert Kosztolányiék nemcsak jóval többet kerestek,[337] hanem gyakran szerveztek maguknak több száz koronás fölolvasásokat is, amikből a segédszerkesztőt rendre kihagyták.[338] A vidéki előadások alkalmával Kosztolányi és Karinthy folyton ugratták egymást, de egyszer valaki kettejüket is jól megtréfálta: egy újabb föllépési lehetőség ürügyén kicsalták őket a Keleti pályaudvarra, ahol nem várt rájuk senki. Talán „Szegedi vérmatiné" címen elhíresült játékukat is ebben az időszakban találták ki: elképzelték, amint felkoncolja őket a közönség a sok ismétlés miatt.[339]

„Kedves Uram, én mindig mesének tartottam az úgynevezett »intrikákat«, »klikk«-tempókat –, s íme mégis vannak ilyesmik: az írók féltve őrzik koszos kis pozícióikat, s világért előbbre nem eresztenék a másikat" – panaszkodott kollégáira a segédszerkesztő Nagy Zoltánnak írt levelében.[340] Előfordult ugyanis, hogy az *Esztendő* rendezett irodalmi matinét, és Tóth Árpádot még ilyenkor sem hívták meg. Míg 1918. október 7-én az újonnan előkerült Kossuth-levelekről tartottak előadást az Uránia Színházban, 1919. január 19-én már a Vigadóban lépett föl Kosztolányin és Karinthyn kívül Hatvany, Harsányi Zsolt és Jászai Mari. Az egy hónappal később tartott Ady-esten pedig a báró olvasott föl „Adyról érdekes intimitásokat", majd Ódry Árpád szavalt „néhány gyönyörü verset", végül Kosztolányi mondott emlékbeszédet.[341]

Az *Esztendő*nek 1918 januárja és 1919 februárja között összesen tizennégy lapszáma látott napvilágot.[342] Rövid történetének a tanácsköztársaság kikiáltása vetett véget, miután Hatvany lapjai több ízben keményen fölléptek Kun Béla és hívei ellen. A kiadványban a szépirodalmi szövegeken, kritikákon és a *Napló* rovaton túl dokumentumokat is közöltek, mint például Kossuth Lajos Zeyk Saroltához címzett ismeretlen leveleit.[343] Míg a szépirodalmi termés egyenetlennek mondható – szakmaiság helyett sokszor a barátság döntött –, a kritikai rész átgondolt és

határozott vonalat képviselt, „egyrészt – amint azt Ilia Mihály is jelzi – Hatvany tekintélyt nem tisztelő hivatalos-irodalomellenessége", másrészt a „vélemény szabad, gyakran végletes, de őszinte kimondása" révén.[344] Az *Új Magyar Szemle* tervezetében rögzített elveket tehát az *Esztendő* fórumán sikerült megvalósítania mind Kosztolányinak, mind Halasinak. Az akadémikus irodalomeszmény elutasítása többek között olyan konzervatív szerzők munkáinak bírálatában jutott érvényre, mint Berzeviczy Albert vagy Rákosi Jenő.

Az *Esztendő* szépirodalmi rovatában főként Babitstól, Gábor Andortól, Juhásztól, Kaffka Margittól, Krúdytól, Lengyel Menyhérttől, Somlyótól és Szép Ernőtől jelentek meg írások. Itt látott napvilágot Karinthy *Capillariá*ja, Babits Adyhoz írt háborúellenes verse *(Kakasviadal)*, valamint Szomory *Incidens az Ingeborg-hangversenyen* című színműve. A havi folyóirat mindemellett kultúr- és aktuálpolitikai vonatkozású cikkeket közölt, az őszirózsás forradalom időszakában pedig propagandaszövegek is szerepeltek hasábjain. Károlyi és Jászi politikáját támogatta az *Esztendő* akkor is, amikor a román költészettel kívánta megismertetni olvasóit. A kiadvány ugyanis – Iliát idézve – „irodalmi és művészeti kérdésekben, de különösen publicisztikai vonatkozású írásaiban a Dunamedence népeinek, a monarchia nemzetiségeinek megbékélését, sovinizmustól mentes barátságát hirdette és több írásban a háború utáni együttélés lehetőségeit kutatta. Ezért ad helyt Isac Emil cikkének is, amelyben a szerző »a kulturális kapcsolatok fanatikus hívének« nevezi magát és az erdélyi román nyelvű irodalomra hívja föl az elzárkózó pesti irodalmi körök figyelmét."[345]

Az *Erdélyi román költészet* című írást az 1918. novemberi lapszám közölte.[346] Ebben az időszakban Kosztolányi is lelkesen támogatta a nemzetiségi kultúrát népszerűsítő politikát, amit a cikk szerzőjével ápolt barátsága is igazol.[347] Emil Isac fiatalon marxista nézeteket vallott, rokonszenvezett a magyar polgári radikálisokkal is, illetve rendszeresen közölte írásait a *Huszadik Század*, a *Nyugat* és a *Világ* hasábjain.[348] Kosztolányi a világháború előtti években ismerkedett meg vele – Isac 1914 tavaszán már portrét közölt róla a *Rampa* című román folyóiratban –, [349] föltehetően a nyugatosok közvetítésével.

Isac szerepeltetését az *Esztendő*ben ugyancsak a magyar író szorgalmazta.[350] Szövegét egy „nemzetiségi sorozat" részeként képzelte el, amivel kultúrpolitikai törekvéseit is meg akarta valósítani: „Az Esztendő egyik nagyon fontos célja az, hogy igazán és melegen ápolja a magyar és az úgynevezett nemzetiségi kultúra közötti kapcsolatot. [...] arra kérem, legyen segítségemre, hogy a magyarországi román kultúrát, az irodalmat, a zenét, a képzőművészetet méltó módon ismertethessem [...]. egy sorozatot kezdünk el az áprilisi számunkban, tót testvéreinkről, melyet kiterjesztünk a román, szerb és délszláv testvéreink közművelődésének ismertetésére. [...] Remélem, hogy ezek a kultúrcikkek igazán megszilárdítják a magyarok és a románok közti barátságos kapcsolatot".[351] A sorozat ötlete végül nem valósult meg, Isac cikke ellenben napvilágot látott.

Kosztolányi 1931-es visszaemlékezése szerint a költő már a tízes évek elején beszélt neki a román megszállásról és Erdély elcsatolásának lehetőségéről: „Huszonhat-huszonhét éves lehettem, mikor egy éjszaka, az Andrássy úton sétálva, Isac Emil a román megszállás lehetőségét emlegette előttem [...], s hangsúlyozta, hogy

ők mindenkor tiszteletben fogják tartani, istápolni fogják nyelvünket, műveltségünket. »Én például – mondotta – önt neveztetem majd ki a kolozsvári magyar színház igazgatójának.« Elmosolyodtam, mert fiatalos túlzásnak véltem mind ezt az ígéretet, mind ezt a lehetőséget, melyet fölidézett, sőt kétkedtem, hogy ő maga is komolyan hinne benne, de – emlékszem – utána megdöbbentem."[352] A román szerző 1920 és 1940 között valóban az erdélyi és a bánáti színházak felügyelője lett. Bár a trianoni békeszerződést követően egy időre szünetelt kapcsolatuk, a harmincas években újra levelezésbe kezdtek. Kosztolányi a Magyar PEN Club elnökeként hivatalosan is fölkereste régi barátját, akivel egészen haláláig érintkezett.

Az *Esztendő* politikai működésének legjellemzőbb példáját az 1918. decemberi különszám nyújtja, mely teljes egészében Hatvany *Egy hónap története* című munkáját tartalmazza. A szöveg a főszerkesztő visszaemlékezése az őszirózsás forradalom napjaira, valamint saját politikai szerepére a Nemzeti Tanácsban.[353] De a forradalmat követően is jelentek meg politikai tartalmú cikkek és dokumentumok a folyóirat hasábjain, köztük Móricz földosztással kapcsolatos szövege, Ivor Dénes *Károlyi Mihály ifjúsága* című portréja,[354] valamint a Galilei-per aktái Halmi József közlésében.[355]

A Kosztolányi társszerkesztésében megjelent kiadvány élénk érdeklődést mutatott az orosz bolsevizmus iránt, az ide sorolható cikkek azonban nem tükröztek egységes álláspontot: akadtak kritikus megszólalások, illetve elemző írások is. 1918 februárjában például Dosztojevszkij nyilatkozatát közölték és Trockij bécsi nyomait kutatták,[356] később Tábori Kornél *A nagy orosz átalakulás* című fordítása jelent meg.[357] 1919 januárjában pedig Gorkij Európának szánt üzenete: „Az emberek gyilkolni fogják egymást, mert nem tudnak leszámolni saját butaságukkal. Ujra az utcán lesz az a szervezetlen tömeg, amely nem is tudja, [...] mit akar és ezek mögött a kalandorok, tolvajok meg rablógyilkosok fogják megcsinálni »Az orosz forradalom történeté«-t. [...] A Lenin-kormány nem veti talán börtönbe – a Romanov-kormány mintájára – mindazokat, akik nem így gondolkodnak, mint ő?"[358] Kosztolányiék már ekkor tudták, mi történt Oroszországban, így aztán nem volt véletlen, hogy a tanácsköztársaság kikiáltása sokakban riadalmat okozott.

Az *Esztendő* a szerkesztőtől is szép számmal hozott szövegeket, köztük verseket, kritikákat és a *Napló* rovat névtelen kis színeseit. 1918 áprilisában látott napvilágot Ferenczi Sándorral készített interjúja, mely egyértelműen bizonyítja: Kosztolányit erőteljesen foglalkoztatta a freudizmus. A pszichoanalízis művelői közül Ferenczin kívül Hollós Istvánnal került kapcsolatba, de tudunk egy Freuddal való levélváltásáról is, melyre később családi okokból került sor.[359] Érdeklődését mutatja, hogy részt vett 1918. szeptember 28–29-én az MTA dísztermében megrendezett V. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson, ahol Budapest szellemi és politikai elitjének tagjai is megjelentek, köztük Bárczy főpolgármester.[360] Sigmund Freud nem csak eljött, de előadást is tartott, Ferenczi pedig főreferensként *A háborús neurózis némely típusáról* című értekezését tárta elő.

Az *Esztendő*ben megjelent beszélgetés fölvezetéseként Kosztolányi az országot jellemző általános kiábrándultságról szólt, a forradalmat pedig „a háború gonoszabb fajtájaként" határozta meg. Noha az író volt kérdező szerepben, ez nem tartotta vissza attól, hogy saját meglátásait is kifejtse az interjú során. Ferenczivel

főként az emberi természet mélyén rejlő állati kegyetlenségről beszélgettek, ami összefüggésbe hozható többek között Freud *Zeitgemässes über Krieg und Tod (Gondolatok a háború és a halál idejére)* című 1915-ös esszéjével, melyet a bécsi tudós fél évvel az első világháború kitörése után írt. De a pszichoanalízis hazai művelője és az író eszmecseréjének kontextusaként említhető a nietzschei morálátértékelés filozófiai problémája is, ami Freud számára ugyancsak meghatározó volt: „Ki okozta a háborút? Habozás nélkül felelhetünk: az emberi természet. Az is tartja fönn, minthogy még mindig szüksége van rá és nagyon szívósan akarja. [...] Maga a háború ma újra a régi, az antik, az őszintén kegyetlen. [...] A kemény és kegyetlen hadviselést tartom egyedül őszintének."[361]

Kosztolányi merészen az orvos-pszichiáternek szegezte azt a kérdést is, miszerint ha az ember ennyire kegyetlen és önző, mint amilyennek a világháborúban és a forradalmakban mutatkozik, mit jelent vajon a „béke őszinte barátainak jajveszékelése". A nem sokkal később a háborús neurózisról előadó, illetve egyáltalán a felettes én és a pusztító ösztön-én összetett kérdéskörével foglalkozó Ferenczi válaszában kifejtette, hogy az érintettek „túlbecsülték, helytelenül értékelték az emberiség »kulturá«-ját", majd arról szólt, hogy korának embere végre megtudta: „a mi hazánk nem az egész világ és a mai emberi »kultura« csak ingatag álhumanizmusra épül. [...] A legkülönfélébb eszményi áramlatok, nemzetiségi, imperialisztikus, szociálisztikus, anarchisztikus egyoldalúságok, melyek szembekerülnek egymással és háborúkat, vagy [...] forradalmakat hoznak létre." A hazai pszichoanalízis kiemelkedő művelője gondolatmenetét végül az ösztönök elfojtásának kérdéskörére tett utalással zárta: „Mert ha valaki letagadja az ösztöneit, akkor két egymással ellentétes ember fejlődik ki az egyénben. A hazug jóság alatt tombol az ösztönök vulkánja."[362]

A PETŐFI TÁRSASÁG ÉS A VÖRÖSMARTY AKADÉMIA

Az őszirózsás forradalom időszakában a Petőfi Társaság és a Vörösmarty Akadémia tagjaként Kosztolányi egyaránt szerepet vállalt. Nemcsak egyetemistaként vett részt különböző egyletek alakításában, de később is fölmerült benne és nemzedéktársaiban egy „új magyar akadémia" ötlete. 1914 januárjában például *Az Újság* szerkesztőségében tíz-tizenkét fiatal olyan társaság létrehozását tervezte el, mely „összetartva és zárt körben maradva, minél hathatósabb módon reprezentálhatná" a friss tehetségeket. „Nagy a remény, hogy a társaság tagjai névsorával, plakátokon közlendő proklamációjával, indítandó közlönyével, felolvasásaival, lapreklámjával elegendő port fog felverni" – bizakodott Tóth Árpád, de a kezdeményezés végül nem járt sikerrel.[363]

A sokszor kérészéletű csoportosulásokkal ellentétben a Petőfi Társaság nagy múltra tekintett vissza. A szervezet tagjaiban többször fölmerült, hogy alkalmazkodjanak az új történelmi kihívásokhoz, ami nem utolsósorban tagfölvételi ajánlásaikban mutatkozott meg. Kosztolányit először 1910 folyamán jelölték, Szabóné Nogáll Janka előterjesztésére,[364] a fiatal írót azonban elutasították mind első, mind 1916-os második ajánlása alkalmával.[365] „Fölteszem, hogy úgy Kosztolányi Dezső,

mint Szép Ernő elfelejtette már erre a hétre, hogy mult héten a Petőfi-Társaság nem választotta őket tagjává. [...] Irói társaságokra azért volna szükség [...] hogy pótolják azt, amit a piac s a társadalom nem ad meg az íróknak s az irodalomnak" – fejezte ki rosszallását Ignotus a *Nyugat* hasábjain.[366]

1917 őszén újra fölmerült Kosztolányi neve, ezúttal Babitséval közösen.[367] Főként a politikai események számlájára írható – 1917. június 6-án alakult meg a Károlyi által vezetett Választójogi Blokk –, hogy december 15-én a modern magyar irodalom két jeles képviselőjét Biró Lajossal, Csathó Kálmánnal és Surányi Miklóssal együtt végül a Petőfi Társaság tagjává választották.[368] Kosztolányi eredetileg 1918. január 27-én tartotta volna székfoglalóját,[369] ami fia betegsége miatt a március 17-i ünnepélyes ülésre halasztódott. Az újonnan megválasztott tag „három költeményét, »Csillagok«, »Hitves« és »Székfoglaló vers a Petőfi-Társaságban«, olvasta föl."[370]

A szervezet október 28-i közgyűlésén három pontból álló határozati javaslatot fogadtak el, miszerint testületileg csatlakoznak a Nemzeti Tanácshoz, szakítanak a kiegyezés Petőfi-kultuszával – helyette a „világszabadság költőjét" éltetik –, valamint „más nemzetek tájékozatlanságával szemben megvédik a magyar kultúra becsületét".[371] Az összejövetelen fölszólalt Kosztolányi, Babits és Ferenczi Zoltán is. Az *Est* tudósítása alapján az újonnan fölvételt nyert Kosztolányi „a letünt korszak utolsó erőszakosságának jellemzésére" közölte, „hogy a napokban egy cikket irt, a melyben arra buzditotta a közönséget, hogy olvassák ezekben az időkben Petőfi költeményeit. Ezt az irást a cenzura nem engedélyezte."[372] A beszédet követően az írót – Babits, Biró Lajos, Palágyi Menyhért és Peterdi Andor mellett – „a magyarság megvédésének" feladatára vállalkozó bizottság tagjává választották.

Az irodalmi társaság forradalma azonban nem tartott sokáig, s az intézményes reformok végül elmaradtak, amint arról Tóth Árpád egyik levele is tudósít: „Mindössze annyit engedtek az öregek, hogy a tagok létszámát felemelték, s 25 fiatal írót »en bloc« hajlandók voltak új tagokul a keblükre »ölelni«."[373] Hatvany budai palotájában gyűltek össze végül azok, akik a 25 tagról egyezkedni kezdtek. A házigazdán kívül ott volt Schöpflin, Karinthy, Babits és Kosztolányi is: „Mire a névsor összeállítódott – jegyzi meg a levélben Tóth –, kiderült, hogy ez a társaság sokkal különb, mint az egész Petőfi-sereglet, s nagy marhaság volna belépni a Pakotsok, ifj. Hegedűs Sándorok, Peterdi Andorok, Sas Edék stb. kétes gyülekezetébe. Kimondták, hogy egy új, igazibb irodalmi társaságot alakítanak".[374]

Míg Hatvany javaslatára a szervezetet a Goncourt Akadémia mintájára építették föl, Babits ajánlatára nevezték Vörösmarty Akadémiának. „Az új eszmék szavával a sok darabra tépett, pártpolitikai szempontokkal mesterségesen elkülönözött magyarságot" kívánták megszólítani, tiszteleti tagokul pedig Henri Barbusse-t, Romain Rollandot, H. G. Wellset és Bernard Shaw-t jelölték.[375] Előértekezletüket 1918. november 27-én a Fővárosi Könyvtárban tartották, ahol Kosztolányin kívül megjelent például Ady, Babits, Barta Lajos, Hatvany, Kassák, Laczkó Géza, Lengyel Géza, Móricz, Schöpflin és Tóth Árpád. Bár az összejövetelen a báró szónokolt, asztalfőre a már nagybeteg Adyt, a Vörösmarty Akadémia elnökét ültették. Míg a tagfölvételekkel kapcsolatban élénk vita támadt – Krúdyt például Kassák leszavazta –, a vezető tisztségviselőket gyorsan megválasztották:

Babitsot és Móriczot alelnöknek jelölték, főtitkárnak Schöpflint, titkárnak pedig Tóth Árpádot. Utóbbi poszt várományosa eredetileg Kosztolányi lett volna, aki elfoglaltságára való tekintettel nem vállalta a megbízatást,[376] így mindössze előadói titulust kapott.[377]

Noha a szervezet munkájában több, egymástól eltérő fölfogású szerző vett részt, kifelé politikailag egységes álláspontot képviseltek. Főként Hatvany elfogultságának köszönhetően rokonszenveztek Károlyi Mihállyal, akit első nyilvános nagygyűlésük megnyitására is fölkértek. Nyílt politikai kiállásuk egyaránt hozzájárult ahhoz, hogy sokan elutasították őket,[378] a társaság azonban komoly irodalmi célokat tűzött maga elé. Molnár Ferenc indítványára vették tervbe például a *Magyar Biblia* kiadását, mely egy kötetben foglalta volna össze „mindazt, amit a magyar szellem legkülönbet, legmaradandóbbat alkotott az évszázadokon át". A kiadványt „a megcsonkított ország s az elszakított részek lakossága között" baráti áron terjesztették volna.[379] A munkáról először 1919. január 2-án tárgyaltak, amikor címét *Magyar Olvasókönyvre* változtatták, s kiosztották a feladatokat. Kosztolányi a II. korszakkal foglalkozó bizottságban kapott helyet, melynek tagjai „az Urániától Mikszáth fellépéséig" dolgozták volna föl a magyar irodalmat. Míg versekkel Ady, Heltai, Juhász Gyula és Kosztolányi foglalkozott, prózával Herczeg, Krúdy Gyula, Révész Béla és Schöpflin.[380] Kosztolányi emellett ismeretterjesztő előadásokat tartott, valamint – szintén az akadémia égisze alatt – a Madách Színház megnyitó előadására írt költeményt.[381]

1919. január 27-én meghalt Ady, a Vörösmarty Akadémia pedig kötelességének tartotta temetésének megrendezését.[382] Holttestét a Nemzeti Múzeum előcsarnokában ravatalozták föl, érckoporsóját Jókai-lepel borította. A szertartáson részt vett Berinkey Dénes miniszterelnök, Kunfi Zsigmond közoktatásügyi miniszter, de fölvonultak többek között a különböző író- és újságíró-szervezetek, az Otthon Kör, a Társadalomtudományi Társaság, az Országos Polgári Radikális Párt, valamint a *Nyugat* szerkesztősége is. Miután Kunfi oktatási szünetet rendelt a temetés napjára, a politikusokon és az irodalmi élet jelesein túl testületileg megjelent a középiskolák tanulóifjúsága is. Noha a szociáldemokraták 100 fős küldöttséggel igyekeztek fönntartani a rendet, akadt bőven szervezési probléma, amin a sajtó később gúnyolódott.[383] A szépséghibák ellenére a szertartás egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy a korábban hazafiatlansággal vádolt Ady hivatalosan is bekerült a nemzeti panteonba. A nemzet halottjaként eltemetett költő ikonikus alakját a hatalom képviselői saját politikai törekvéseik igazolására igyekeztek fölhasználni, amint azt Vörös Boldizsár ugyancsak megjegyzi: „Az Ady-temetés jól mutatja, hogy egy forradalom közvélemény-formálói, politikai céljaik érdekében, korántsem utasítják el azoknak a propagandisztikus eszközöknek az alkalmazását, amelyeket az általuk megtagadott rendszer(ek) illetékesei is felhasználtak, természetesen a saját törekvéseik megvalósításához."[384]

„Ady Endre halálosan beteg. Mostanában többször izen érettünk. Látni akarja Didét, engem is. Eddig titkolt szeretetét most nem rejtegeti. Fakuló, tág szemével rajongással tekint költőtársának arcába. Szomorúan mutatja csontig soványodott lábaszárát" – idézte föl a nagybeteg költő utolsó hónapjait Kosztolányi Dezsőné.[385] Az író *Ady feje* című nekrológjával tisztelgett pályatársa emléke előtt,[386] a *Nyu-*

gat 1919. február–márciusi számában – melyet teljes terjedelemben az elhunytnak szenteltek – pedig a *Budapesti Napló*nál töltött időszakot elevenítette föl.[387]

A Vörösmarty Akadémia működésének a tanácsköztársaság vetett véget, s bár a húszas években próbálták újjáéleszteni, nem jutottak sokra. 1925. június 14-én a Margitszigeten tartották közgyűlésüket, ahol az alapszabályokat kidolgozó bizottságnak Füst Milán és Nagy Zoltán mellett Kosztolányi is tagja lett.[388] „Gellért Oszkár előterjesztette a Nyugat szerkesztőségének kérését, hogy az Akadémia küldjön ki három-három bírálót a Nyugat novella és kritikai tanulmány pályázatára."[389] A novellapályázat egyik bírálójaként Kosztolányit jelölték, az eredményt pedig a *Nyugat* karácsonyi számában tették közzé: a 272 pályamunkából az akkor még fogorvosként praktizáló Németh László *Horváthné meghal* című írását ítélték győztesnek.[390]

„MEGSOKASODOTT AZ Ő IVADÉKAIBAN"

1918-ban jelent meg Kosztolányi *Káin* című kötete,[391] valamint a *Mécs* második kiadása. Az író ebben az évben négy műfordítással is jelentkezett, valamint ekkor adták ki Arnold Bennett és Edward Knoblauch *Mérföldkövek (Milestones)* című színdarabjának magyar szövegét is. A művet még 1913 decemberében mutatta be a Vígszínház, 1917 szeptemberében azonban új betanulással ismét játszották. A *Káin*ról a *Corvina* 1918 januárjában adott hírt, de Karinthy már két héttel korábban recenziót közölt róla. Ugyanekkor látott napvilágot egy hirdetés a Hevesy Iván szerkesztette *Jelenkor* hasábjain, a *Nyugat* pedig szintén 1918 elején hozta bírálatát.[392] A kötetet a *Pesti Napló* vállalatához tartozó Pallas adta ki, grafikusként is a lap illusztrátora, Boris László működött közre.[393] A *Káin* írásai a napilapon túl először *Az Érdekes Újság*, a *Társaság*, *A Hét* és a *Nyugat* hasábjain voltak olvashatók. Az író a húszas években többségüket újraközölte a *Pesti Hírlap*ban is, miután a második kiadás a tulajdonos Légrády Testvérek gondozásában jött ki. Az újabb kiadást Kosztolányi már 1921 őszén szorgalmazta, Tevan Andort például arról is biztosította, hogy szakított a Pallas Könyvkiadóval.[394] Ezzel egyidejűleg Knernél is kopogtatott,[395] ám sem ő, sem a békéscsabai nyomdász nem vállalta a kiadást.

A címadó novellát elsőként *Pesti Napló* közölte,[396] melynek kiemelt szerepéről a testvérgyilkost sötét vademberként ábrázoló címlapgrafika egyaránt árulkodik. A szöveg a bibliai történet fölülírásával nemcsak a világháborús kort tükrözi vissza, hanem a jövőre vonatkozóan is keserű jóslatot fogalmaz meg: gyilkosok mindig voltak és mindig lesznek, miután Ábel helyett Káin az, aki „megsokasodott az ő ivadékaiban". A testvérgyilkosság metaforája, allegóriája a népek testvériségét hirdető eszme kritikájaként ugyancsak értelmezhető: bármennyire szeretne az emberiség hinni a humanizmusban, nem képes azt gyakorolni. A gyűjteményben akadnak novellák – mint a *Szürke glória*, *Az alvó* vagy a *Hínár* –, ahol az álomvilág jut komoly szerephez: „Az álmoknak ilyen, funkcionálisan fontos szerepeltetése egyben azt is jelzi, a novella megalkotásakor Kosztolányi az én-integritás bomlásának leírásában – a freudi intenciókkal összhangban – szerepet juttat a tudatos én alatti tudattalannak is, amelyben az emberi szubjektum – ha redukáltan és de-

formáltan is – még megmutatkozik" – vonja le konklúzióját a kérdéskörrel kapcsolatban Lengyel András.[397]

A *Káin* kötet (Kosztolányi számos más munkájához hasonlóan) az elfojtott ösztön-én kérdésével is foglalkozott: a *Szürke glória* tanítónője például gyilkos álmot lát, a *Rabló* főhősének pedig szadisztikus késztetései vannak. Nem csak az álomvilág, de a drogfüggőség motívuma is megjelenik Karinthynak a kötethez kapcsolható paródiájában. A szerző a címadással *(Kémény – A Kokáin című kötetből)* egyaránt utal a morfin és egyéb mérgek előidézte állapotra, a novellában pedig Kosztolányi karikatúráját adja, miközben ironizál barátja freudista és diabolikus témaválasztásain: „Éccaka fejfájása volt. [...] Egyik cigarettát a másik után szitta el. Nézte a füstöt. Csodálkozott, hogy eddig még sohase figyelte meg. [...] Halványsárga mérgeket kóstolgatott, világoszöld veronált és sublimátot, aminek alkonyatrőt szine van. [...] Álmában végtelen sötét tengert látott, melyből óriási karok nyultak ki és fojtogatták. [...] Egyszer hajnalban egyedül maradt a háztetőn. Fölnézett az égre, [...] Eszébe jutott, egy kép [...] Sötét háttérből boszorkányos fej emelkedik ki, sátáni mosollyal, vörös szárnyakkal. Mögötte vérben és tüzben ég a láthatár. [...] / – Lucifer – mondta. És kilökte a karjait, mint a szárnyakat."[398]

Többek között az 1918-as kötetben szereplő bábjátékok is mutatják, hogy Kosztolányi élénken érdeklődött a sajátos színpadi műfaj iránt. Lőrinc László állítása szerint közismert, „hogy a századforduló szimbolista és avantgárd irányzatainak költői, képzőművészei és zenészei tapogató lépéseket tettek a színház felé. Ki akartak törni saját művészetük egyoldalúságából, keresve a »Gesamtkunstwerk« lehetőségét, az egyszerre érzéki és filozofikus művészetet, mely valós térrel és valós idővel, színekkel és hangokkal, formákkal és ritmusokkal egyaránt dolgozik, s közben folyamatos kapcsolatot tart fenn a befogadóval."[399] Kosztolányi választását több hatás is befolyásolta, mint például Marinettiék futurista színháza[400] vagy Maeterlinck művészete.[401] A 20. század elején igen népszerű bábjáték nemcsak az avantgárd irányzatokra hatott, hanem a groteszk színház is merített örökségéből.[402] Művelői között találjuk Rosso di San Secondót, Chiarellit, de az irányvonal ösztönözte Pirandellót is, kinek munkásságát Kosztolányi ugyancsak több ízben méltatta.

Az író emellett Anton Giulio Bragagliáról is közölt tárcát,[403] a Teatro dei Piccoli 1927-es budapesti bemutatkozásakor pedig megnyitóbeszédet mondott.[404] Három évvel később, Ermete Novelli bábművész fiának firenzei társulatáról szólván a műfajban rejlő politikumot szintén érintette: „milyen kedves lenne egy [...] magyar bábszínház. [...] egy képviselőház még a valódiaknál is kisebb képviselőkkel."[405] Nem zárható ki, hogy Kosztolányi ismerte Edward Gordon Craig elgondolásait,[406] illetve olvasta *On the Art of the Theatre* című kötetét,[407] valamint 1908-ban indult *The Mask* című folyóiratát. Az angol színházi szakember ugyanis levelezésben állt az író baráti köréhez tartozó Hevesi Sándorral, aki Riccoboni *Le Defiant* című darabjának 1912-es bemutatójakor elküldte neki az előadásról szóló kritikákat.[408] Miután a magyar rendező a commedia dell'arte hagyományára játszott rá, Craig lapja a *Foreign Notes* (Külhoni jegyzetek) című rovatában tudósított róla.[409] Valószínűleg Kosztolányi is részt vett a Riccoboni-darab bemutatóján, s talán ő írta a *Világ* hasábjain megjelent színikritikát.[410]

Az író kapcsolatban állt a magyar és nemzetközi bábszínjátszás megújítójaként jegyzett Blattner Gézával is, kinek művésztársai Detre Szilárd és Cselényi-Walleshausen Zsigmond festők, valamint a Lumière fivérek tanítványa, Rónai Dénes fotóművész voltak. Közös vállalkozásukban mutatták be 1919. március 9-én a Belvárosi Színházban a *Wayang játékok*at, amihez Kosztolányi *A lovag meg a kegyese* című 15. századi flamand játék lefordításával/átdolgozásával járult hozzá.[411] Balázs Béla ugyanerre az alkalomra írta meg „egyiptomi mitológiából merítő lírai árnyjátékát",[412] *A fekete korsó*t, valamint Walleshausen Rolla is jegyzett egy kisebb színházi darabot.[413] Rónai már 1910-ben befogadta Váci utcai műtermébe az Orbók Loránd tanár kezdeményezésére megalakult első hazai művész bábszínházat, ahol Kosztolányi is többször megfordult.[414]

A *Káin* kötetben szereplő bábjátékok mindegyikében a háborús tapasztalat köszön vissza. Az 1917 elején keletkezett *Csoda* a Vak, a Süket, a Sánta és a Néma tragikomikus története,[415] melyet pár hónappal később ugyancsak bemutattak Harsányi Zsolt prológusa, Balázs Béla és Karinthy Frigyes bábjátékai, valamint Mohácsi Jenő Ábrahám Pál zenéjére írt kisoperája mellett a Belvárosi Színházban. Míg az előkészületekről az *Esti Újság* tudósított, az estről Bús Fekete László írt méltatást a *Színházi Élet* hasábjain.[416] Az összetettebb, bölcseleti jelleggel bíró *A szörny* című bábjáték nemcsak a háborús politika allegóriáját adta, hanem Kosztolányinak az emberi természet pusztító ösztöneivel kapcsolatos fölfogását is ábrázolta. A szöveg elsőként szintén a *Pesti Napló*ban jelent meg, de szerzője később – a köteten túl – másutt is szerepeltette.[417] A több szinten értelmezhető színpadi jelenetben két katona (Baka és Huszár) egy Bábot talál, melyet csak Szörnyként emlegetnek, s a világháború okozójaként azonosítanak. Miután kivallatták, megölik. Ekkor tűnik föl a színen három poroszló kíséretében a Szigorú úr, aki megtiltja a sátorponyvába tekert holttest kilétének fölfedését. Noha a történet a háború politikai vonatkozásaira utal, alakjai nem feleltethetők meg valós történelmi személyeknek. Kétségtelen, hogy sokan Tisza Istvánt tartották felelősnek, ám *A szörny*ben szereplő Báb és a miniszterelnök közé nem tehetünk egyenlőségjelet.[418] A szöveg keletkezésekor nemcsak Tiszát, de bármely más vezető politikust is sokan meggyilkolták volna.[419]

A bábjáték a háború okozójáról mindössze annyit árul el, hogy úriember – „lakkcipellőt" hord, „nem kérges" a tenyere –, illetve monológjából következően háborúpárti politikus, aki még halála előtt is gyilkosait akarja megvesztegetni. A zsebéből kilógó „degeszre tömött erszény" azonban az ő megvesztegethetőségéről, illetve esendőségéről árulkodik, de akár – ahogyan azt Szegedy-Maszák Mihály szintén megjegyzi – „a háborúból meggazdagodott, olykor mindkét oldalnak szállító nagyiparosokra tett célzásként" is értelmezhető.[420] A Szigorú úr monológja arra figyelmeztet, hogy báb akárkiből lehet,[421] mindenki arctalan, s bárki bármikor lecserélhető. Alakja – miután ő a Báb mozgatója és a leleplezés megakadályozója – olyan férfit szimbolizálhat, kinek kezében komoly politikai hatalom összpontosul, ezáltal pedig a bábjáték a nagyhatalmi játszmák allegóriájaként is értelmezhető. Az arctalanság nem pusztán a politikusok hétköznapi korruptságát reprezentálja, hanem a háborút anyagi és/vagy politikai érdekből kirobbantó, illetve a háborús helyzetet szándékosan fönntartó ember álarcviselését is.

Kosztolányi háborús filozófiáján emellett Freud és Nietzsche hatása is fölfedezhető: a háborúkat kirobbantó (gyilkos) ember a pusztulást is magában hordozza, álarca mögött a destruktív ösztönök világának szörnyetege, illetve a halálösztön rejtőzik. „Nyomorúságos egy napig élő, a gond és a véletlen gyermeke, minek kényszerítesz arra, hogy megmondjam neked azt, amit nem hallanod volna a legüdvösebb? A legjobbat te el nem érheted: a legjobb neked meg nem születni, nem lenni, semminek lenni. A másodsorban legjobb azonban neked – mielőbb meghalni" – fogalmazza meg Nietzsche a szilénoszi üzenet fölidézésével.[422] Kosztolányi Szigorú urának intelme az ember szörnyeteg voltára is figyelmeztet – az álarc letépése a tükörbe nézés allegóriájaként egyaránt fölfogható –, a tudás megtagadása (a leleplezés megtiltása) pedig a hétköznapi boldogság megőrzése érdekében történik. Szegedy-Maszák Mihály szintén úgy látja, hogy „a háború annak megfelelője, akinek arcát az ókori görögök olyan visszataszítónak vélték, hogy mindenkit óvtak attól, hogy rátekintsen".[423] A *szörny*ben szereplő Báb allegorikus alakja szintén diabolikus összetevőkkel bír.[424] A háborús élethelyzetbe került ember elveszíti hitét, korábbi értékrendje relativizálódik. Elveszíti identitását is, szembesülvén saját szörny voltával.

A *Káin* című kötet két kiadása között mindössze egyetlen különbség mutatkozott: az első változatban szereplő *Omnibuszkocsis* helyére később a *Tizenegy perc* című novella került. A váltásnak történelmi és egyben politikai oka lehet, bár előfordulhat, hogy az író utólag – Szegedy-Maszák szavaival élve – „erőszakosan célzatosnak és allegorizálónak" vélte szövegét, miután „a húszas években már mindkettőtől tartózkodott".[425] Az *Omnibuszkocsis* története 1916 nyarán játszódik, mikor Ürge János egy nap meghallja, „jönnek a románok": „Délután híre futott, hogy a románok az utolsó szálig leöldösték a magyar bányászokat, a postás kisasszonyokat megbecstelenítették, a menekülő vonatokat gépfegyvertűz alá vették, úgy hogy akik kitekintgettek az ablakból, szétlyukgatott fővel, véres hajjal buktak vissza. [...] Erdély... Magyarország... mondogatták szomorúan... áhítattal... eddig nem ismert hangsullyal... Ezeket a szókat próbálta elhessegetni, de mindig visszatértek."[426]

A novella konkrét történelmi eseményhez kapcsolódik, 1916. augusztus 17-én ugyanis Románia és az antant titkos szerződést kötött. Ebben kimondták, hogy amennyiben Románia az antant oldalán belép a háborúba, megkapják az igényelt magyarországi területeket. Noha a titkos egyezményről nem tudott Kosztolányi, annak következményeiről igen: „amikor Románia a titkos egyezmény aláírása után tíz nappal, 1916. augusztus 27-én eljuttatta hadüzenetét az osztrák–magyar diplomáciához – jegyzi meg Nagy Szabolcs egyik cikkében –, majd [...] megindította támadását, Erdély voltaképpen védtelenül állt a román expanzió előtt. [...] Az első világháborúban a Magyar Királyság civil lakossága csak az erdélyi román betörés kapcsán tapasztalhatta meg közvetlenül, mit jelent a háború."[427]

Ebben az időszakban az írónak nemcsak újabb műfordításai láttak még napvilágot, hanem egy librettó elkészítésére is vállalkozott Molnár Ferenc *Farsang* című művének operaváltozatához, de ennek terve végül nem valósult meg.[428] Elkészült azonban – ám kiadatlan maradt – a François Coppée művére *(A vándor)* írt verses operaszöveg fordítása, amin Kosztolányi Kulinyi Ernővel közösen dolgozott.[429]

Ugyanekkor jelent meg Henri Barbusse *A pokol (L'Enfer)* című szövegének magyar változata, melyet az író Karinthyval együtt fordított.[430] Kosztolányi korábban is foglalkozott Barbusse munkásságával: 1906-ban a *Budapesti Napló* hasábjain közölt tőle fordítást,[431] *Tűz* című regényéről pedig kritikát írt.[432] Henry Bernstein *Tisztítótűz* című darabja szintén 1918-ban került forgalomba Kosztolányi fordítói munkájának köszönhetően,[433] s ugyancsak a háború utolsó évében jelent meg Claude Farrère *Aki ölt...* című kötete az *Athenaeum könyvtár* sorozatában.[434] Végül Barry Pain *Az új Gulliver* című regényének magyarítása is Kosztolányit dicséri,[435] mely kiadvány tíz rövid fejezetben a *The new Gulliver and other stories* (Az új Gulliver és más történetek) 1913-as kiadásának címadó darabját tartalmazza.

TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ÉS VÖRÖSTERROR

Halasi Andor beszámolója alapján a Vix-jegyzékek kézhezvételekor Károlyi összehívta az újságírókat – köztük talán Kosztolányit is –, hogy tanácsot kérjen tőlük. Hatvany katonai ellenállást javasolt, ám a politikus pacifizmusára hivatkozva megtagadta azt, s leült inkább Karinthyval sakkozni. Nem sokkal később félbehagyta a partit, majd Kéri Pállal távozott: „Karinthy egyedül maradt az asztalnál. A körülállók ugrató pillantásaira muszáj volt mondania valamit. / – Hiába futott el most a matt elől... / Nem fejezte be. Ugyanazt gondolta, amit én: Károlyi Mihály dilettáns játékos; a történelem sakktábláján rövidesen megkapja a mattot..."[436]

A tanácsköztársaság kikiáltása diktatórikus intézkedések bevezetését jelentette, ami alapjaiban változtatta meg Kosztolányi és kortársai életét. Kun Béláék orosz bolsevik típusú társadalmi berendezkedést alakítottak ki, annak megfelelő államvezetési és hatalomtechnikai gyakorlattal. A háború végére a hátországot súlyos élelmiszerhiány, magas infláció és komoly életszínvonal-csökkenés sújtotta, amiért a lakosság egy része a régi rendet kárhoztatta, így bízott a megerősödött szociáldemokrata, pacifista és kommunista mozgalmakban.[437] Kun tárgyalásokat kezdeményezett de Lobit tábornokkal, miközben a fegyverszüneti szerződés által engedélyezett keretek túllépésével szervezte a Vörös Hadsereget. A párizsi konferencia március 25-i határozata ki is mondta, hogy az antant a rendelkezésre álló erőket Magyarország ellen fordíthatja. A magyar–orosz szövetkezés megakadályozása érdekében a román csapatok 1919 áprilisában elfoglalták Erdélyt és Kelet-Magyarország jelentős részét, a csehszlovákok pedig a Felvidéket szállták meg. Májusban a Vörös Hadsereg ellentámadásba lendült, és bár komoly sikereket értek el, a franciák üzentek a magyaroknak: ha nem állnak le az akcióval, koncentrált támadást indítanak. A június 13-i párizsi békekonferencia közölte a végleges határokat, illetve az északi területek kiürítése fejében ígéretet tett a Tiszántúl átadására. Ezzel egy időben az antant gazdasági bojkottal sújtotta Budapestet, ami komoly éhínséget okozott.

A proletárdiktatúra fönntartását a polgári lakosságot rettegésben tartó vörösterror is segítette.[438] A tanácskormány első lépésben Vörös Őrség néven karhatalmi szervet hozott létre, majd megalakították a forradalmi kormányzótanács terrorcsapatát. A vörösterroristák válogatott gyilkosságokat és különböző társa-

dalmi csoportok elleni támadásokat hajtottak végre. A leghírhedtebb osztagokat Cserny József, Szamuely Tibor és Korvin Ottó vezette. A büntetett előéletű matróz, Cserny különítménye például önkényes kivégzéseket hajtott végre, túszokat szedett és fosztogatott. A hadügyi népbiztosság egy időre besorozta őket a Vörös Hadseregbe, ám a frontról hamar visszatértek és Szamuely csapatával (Lenin-fiúk) összeállva folytatták a kegyetlenkedéseket.[439]

Minden fővárosi polgárnak igazolnia kellett, milyen okból és mióta tartózkodik Budapesten. Amennyiben valaki nem rendelkezett semmilyen jogosítvánnyal, s nem álltak fönn méltánylást igénylő körülmények sem, el kellett hagynia a várost. Április 20-án a kávéházak betiltását is elrendelték, miután azok „a burzsoázia gyülekezőhelyeinek" számítottak, ahol „ellenforradalmat szoktak csinálni". „Furcsa idők: eljön az angol és suttog velem: ez és ez történik a városban... Sok embert kivégeznek éjszaka... olcsó az emberélet... Rettenetes dolgok... És az ellenség készülődik... (Forradalmi jelenet, – suttogás, félelem, szomorúság az alkonyodó szobában – s nem lehet menekűlni.)" – jegyezte föl Füst Milán ekkor naplójába.[440]

Kosztolányi – aki már egyetemistaként ellentétbe került a radikális baloldali Vágó Bélával, valamint több cikkben is kifejtette a szocializmussal és az orosz forradalommal kapcsolatos kritikáját[441] – a tanácsköztársaság kikiáltását is idegenkedve fogadta, s „keserűen nevetett", illetve „nevetve kesergett" a vörös propagandán: „Mi polgárok vagyunk. Amit mi csinálunk, az polgári művészet és az marad, ha a fejünk tetejére állunk akkor is, mert mi a polgárságban gyökerezünk. Ami most történik, az ellenünk történik [...] Mi magyarok vagyunk. Magyar nyelven írunk. Nem érzitek, hogy ez a nemzetköziség, a magyarság, a magyar nyelv ellensége?"[442] Nem sokkal a kommün előtt feleségével és Horvát Henrikkel még március 15-ét is megünnepelte, ami az internacionalizmussal ellentétes 48-as alapállásának újabb megnyilvánulásaként értelmezhető.

Az újságíró pályáját nagymértékben befolyásolta a tanácsköztársaság központosításra törekvő sajtópolitikája. Bár a sajtófőnöki tisztet betöltő Gellért Oszkárt meghagyták állásában, néhány nap múlva Pók Ödönnel közösen kellett ellátnia a Kormányzótanács sajtóosztályát irányító teendőket. Göndör Ferenc elnökletével létrehozták a Sajtódirektóriumot, Vágó Béla belügyi népbiztoshelyettes és Hevesi Gyula szociális termelési népbiztos pedig megállapodtak abban, hogy „minden, a sajtóügy körébe tartozó organizációs és financiális ügy, mint a lapoknak, a könyveknek és röpiratoknak nyomtatása, terjesztése, a nyomdák és könyvkereskedések ügye" a sajtóügyi népbiztosság kezében összpontosuljon.[443] Újra bevezették a cenzúrát, a közoktatásügyi népbiztoshelyettesi tisztet betöltő Szabados Sándor javaslatára pedig még a nyomás alatt lévő könyveket és röpiratokat is ellenőrizték. A napilapoknak és folyóiratoknak a vörös ideológiát kellett szolgálniuk, de a kommün vezetősége külön propagandakiadványokat is létrehozott.

A vezércikkek aláírását kötelezővé tevő sajtódirektóriumi határozatban Kosztolányi személy szerint is érintve volt, amint arra Göndör Ferenc leírásából szintén következtethetünk: „Kegyetlen rendelet volt ez, mert hiszen nyilvánvaló, hogy senki sem irhatta azt, ami a meggyőződése, mert hiszen mindenkinek a legvadabb kommunista szellemben kellett irni és igy perverz ötlet volt az embereket

arra kényszeriteni, hogy a nevükkel is exponálják magukat egy a számukra gyülölt rendszer mellett."[444] Pár nappal a kihirdetést követően a kommün hivatalos lapjában, a *Vörös Újság*ban a polgári újságírókat halálosan is megfenyegették.[445] A *Cikk a vezércikkről* című kiáltvány nyíltan támadta az „osztályfölötti osztálylyá fajult henye kasztot", munkásellenes uszítóknak, „férgeknek" és „szívós állatkáknak" bélyegezve őket. A szöveg szerzője azt is közölte, hogy a proletariátus csak puszta jószívűségből nem rakott még rendet a „sajtódzsungelben". Miután a „morál inszaniti lovagjai" rútul visszaéltek a helyzettel, óvintézkedéseket kellett bevezetni. A fölhívás néhány inkriminált írásra is utalt, köztük Kosztolányi *Beer úr* című vezércikkére, mely egy nappal korábban jelent meg a *Pesti Napló*ban. Az újságírót osztrákok elleni izgatással és nacionalista uszítással vádolták, s neve helyett csak „lírai költőként" emlegették. Kosztolányi Dezsőné hagyatékában fönnmaradt a *Cikk a vezércikkről* kivágata, amin az író zöld tintával húzta alá a rá vonatkozó sorokat, illetve a halálos fenyegetést: „aki mit irt, állja is érte a helyét, ha pedig szabotál, nem akar és mer irni, pusztuljon!"[446] Míg Göndör Ferenc szerint Hajdu Pál volt a kiáltvány szerzője, Ritoók Emma állítása alapján Lukács György.[447]

„Éreztem, hogy tenni kell valamit, mert különben kirobban az ujságirók ellen mesterségesen szitott gyülölet. Összehivtam tehát az ujságirók szakszervezetének végrehajtóbizottságát és inditványoztam, hogy a szakszervezet bélyegezze meg a »Vörös Ujság«-nak inkollegiális magatartását és az ujságirók elleni vádjait felháborodással utasitsa vissza" – írja visszaemlékezéseiben Göndör.[448] Indítványából végül határozat lett, a kommünikét pedig minden fővárosi lapban közölték.[449] Bár az ügy hamar rendeződött, az újságírók fenyegetettsége a diktatúra hónapjaiban mindvégig fönnállt. „Ellenforradalmi üzelmek" címen több sajtómunkást letartóztattak és gyűjtőfogházba hurcoltak, miután a *Vörös Újság* munkatársai kiadták a jelszót: „minden polgári hírlapíró született ellenforradalmár, akivel szemben csak az erőszak és az erős ököl alkalmazható."[450] Talán ennek a hadjáratnak köszönhető, hogy a külföldi sajtó Kosztolányi állítólagos kivégzéséről értesült.[451]

Az író célkeresztbe kerülésének fő oka kommunistaellenessége volt. A *Pesti Napló* kipécézett cikkében Kosztolányi mindössze – Szegedy-Maszák Mihály szavait idézve – „az ellen emelt szót, hogy magyar követeket nem hívtak meg a háborút követő béketárgyalásokra, csak egy osztrák politikust kértek meg arra, hogy képviselje »a nyugat-magyarországi vármegyéket«".[452] A kifogásolt aktuálpolitikai helyzetet múltidézéssel vegyítette, és a Monarchia időszakára visszautalva, függetlenségi meggyőződésének adott hangot: „Nekünk mindig az volt a tragédiánk, hogy félreismertek. Mikor a párizsi körutakon és tereken csatangoltunk, és az ég felé ekhóztuk, hogy hongrois, valami csalafinta és ördöngös visszhang mindig ezt kiabálta: autrichien. [...] Bécs volt a világ közepe és a világ vége. [...] Beer úr feltűnése az utolsó közjogi lecke, [...] az utolsó bécsi fricska."[453] Noha – amint Kiss Ferenc is állítja – „Kosztolányi írásában nincs olyan mozzanat, amely a Tanácsköztársaság érdekeit sértette volna", a szöveget és annak szerzőjét súlyos támadás érte. Meglehet, mindez pusztán – Kiss kifejezésével élve – egy „lappangó konfliktus" felszínre hozását segítette,[454] melyben a Hatvany tulajdonában lévő, korábban Károlyi-párti napilapon túl Kosztolányi személye is célpont lehetett.

Az író a proletárdiktatúra első napjaiban meglátogatta Kun Bélát, hogy régi barátként kérdezze a belpolitikai helyzetről: „A Visegrádi-utcai lakás előszobájában elszánt tekintetű tengerész-fiúk ülnek. [...] / – Mondd, mi ez itt, öregem? – kérdezi súgva, pajtási cinkossággal [...] és várja, hogy a régi »vagány« újságírótárs félszemével hunyorogva, csibészesen röhögve bevallja, hogy az egész csak móka s kár izgulni. Kun Béla azonban [...] propagandaízű szavakkal vázolja a helyzet komolyságát s az eljövendő kíméletlen harcot. / – És mi lesz velem? Mi lesz az írókkal? – faggatja Dide a népvezért. / – Reád semmi szükség a proletárállamban – feleli Kun Béla. – Versek nem kellenek. Majd tanulsz valami mesterséget. Ha okoskodsz, ki fogunk végezni" – írja Kosztolányi Dezsőné a találkozásról.[455] Kassák hatvanas években tett szóbeli közlése szerint Kun fenyegetőzéséhez az alapot Kosztolányi egyik *Színházi Élet*ben közölt cikke adta.[456] *Mi tünik el?* című szövegében az egyes művek történelmi kontextusáról elmélkedett annak apropóján, hogy a kommunizmus el akarja törölni a régi világot. Soraiból a tanácshatalom vezetői könnyen kiolvashatták a proletárdiktatúrához való ironikus viszonyulását is: „A költészet utja a kommunista államban nyilegyenes. Megszünnek a »társadalmi problémák«, melyeket eddig a költők lelkiismerete tartott számon és átveszi tőlük az állam, mely egypár rendelettel gyökeresen elintézi. Minden irás az igazi egyéniségé marad."[457]

Kun neve Kosztolányi naplójában is szerepel. Az inkább csak címszavakból álló bejegyzésből következően az író a kommün vezetőjének lelkivilágát igyekezett megfejteni: „Rekedt. Ásványvizet iszik. »Weltnernek odaadnám.« Ellenforradalmár. Levél. Nem lehet boldog szegény. Erős gyermekbetegségeinek nyoma fején. Valahogy óvják. Erdélyben az ellenforradalmárok az írók. Utazást tesznek. Emberek félnek tőle. Egy nap hajnalban Pécsre utazik. Elvtárs. Szervezettség. Mindig rejtőzködnek, nehogy valaki lefogja őket."[458]

Az inkriminált vezércikk után Kosztolányinak kevés névvel jegyzett szövege jelent meg a *Pesti Napló*ban, a betiltás előtti lapszámokat pedig a cenzúra fehér foltjai uralták. Az író 1919. május 11-i *Csunya Mariska... Szép Mariska...* című tárcájában gyermekkórházi látogatásáról számolt be. A kórteremben egy szegény munkáslány haldoklott, aki mérgezést kapott a marólúgtól. A beteget csövön keresztül táplálták, s Kosztolányi – szenvedése láttán – vigasztalni próbálta. Bár a szöveg a kiszolgáltatott társadalmi rétegek érdekvédelmeként is olvasható, az abban foglalt humanizmus túlnő az aktuálpolitikai kereten: „»Szép vagy«, szóltam, reszketve és szomoruan és ekkor láttam, hogy a kis vértanu hetvenéves arcán valami mosolyféle dereng, mint egy fátyolszerü világosság, mint a női hiuságnak és az életvágynak csökevény kisértete. [...] a régi társadalom ezeket a marólugos kislánykákat és kisfiukat királyi lelkinyugalommal könyvelte el, statisztikába szedte."[459] A cikk zárlata a tanácskormány elvárásaihoz alkalmazkodott: proletárgyerekek játszanak piros labdákkal, akiknek már nem kell marólúggal takarítaniuk.

Miután a kommün vezetői egyre nagyobb számú sajtóterméket szüntettek meg, az újságírók, szerkesztők és nyomdászok egzisztenciális helyzete komolyan megrendült. A polgári lapokat kezdetben a népbiztosságok szolgálatába kívánták állítani,[460] a Forradalmi Kormányzótanács azonban 1919. április 15-én már végezni akart a polgári sajtóval.[461] „Főleg és legelső sorban Lukács György, a milliomos

kommunista képviselte [...] ezt a vérszomjas álláspontot. Én a legnagyobb energiával szálltam szembe ezzel a pusztító törekvéssel és borzasztó harcok árán sikerült elérnem, hogy a lapok nagy részét megmenthettük és még a kormányzótanács által beszüntetett pár lapnak valamennyi szerkesztőségi és kiadóhivatali alkalmazottja is változatlanul megkapta mindvégig a fizetését" – idézte emlékeit később Göndör.[462] Az egyre nagyobb papírhiány – amire Lukácsék hivatkoztak – pedig kapóra is jött a politikai döntéshez.[463]

A rendelet a Kosztolányit főmunkatársként foglalkoztató *Pesti Naplót* is érintette. Hatvany lapja nem egyszerűen egy volt a sok közül, hanem a tanácshatalom szemében az egyik legfőbb ellenségnek számított. Hatvany és az októberi forradalom leninista szárnya között már a Károlyi-kormány idején megromlott viszony, ahogyan azt Kiss Ferenc is írja: „1919 februárjában, mikor Kun Bélát letartóztatják s a börtönben megverik, az eseményt elítéli ugyan a Pesti Napló, de nem titkolja ama véleményét, hogy a bolsevikoktól félti a köztársaságot".[464] A napilap korábban keményen bírálta a kormányzatot, amiért Lukács György, Balázs Béla és mások egyetemi katedrát kaptak. Míg a cikkíró – stílusa alapján Kosztolányi – Babits kinevezését üdvözölte, a többiek jogosultságát erősen megkérdőjelezte: „Lukács György, ki a magyar irodalom tanára lett [...] nem tud magyarul irni. De aki zavarosan gondolkodik, annak a szó ugysem igen lehet engedelmes szolgája. Tekintettel arra, hogy Lukács György irodalmi munkásságának java részét a nagy-képben hozzá hasonló Balázs Béla nevü poéta drámai munkásságának fejtegetésére szentelte, most már csak azt várjuk, hogy a Nemzeti Szinház felsőbb rendelkezés folytán en suite legyen kénytelen játszani ennek a magyar ál-Hebbelnek unalmas szinmüveit."[465]

Az újságírók közül többen inkább karriervágyból, semmint meggyőződésből váltottak vörösre, és siettek fölajánlani szolgálataikat az új hatalomnak. A *Pesti Napló* felelős szerkesztője, Mester Sándor is e táborba tartozott, s arra kérte Göndört, távolítsa el a laptól Hatvanyt: „hivatkozott az egész szerkesztőség véleményére, amely szerint nekik mindenképpen kellemetlen Hatvany jelenléte, mert hiszen ők nem akarnak vörös posztó lenni a tömegek szemében".[466] Nem tudjuk, az állítás mennyiben felel meg a valóságnak, mint ahogy azt sem, Kosztolányi tagja volt-e a báró belső ellenzékének. Feszültség mindenképpen jellemezte viszonyukat, hiszen az *Esztendő* szerkesztése sem ment mindig zökkenőmentesen, illetve Göndör sem véletlenül jegyezhette meg: „Kosztolányi Dezső [...] a szinházakban nagy propaganda-előadásokat tartott és Hatvany Lajos előtt ismételten kifejezte azt a véleményét, hogy ő büszke és boldog, hogy a kommunisták szinházában szóhoz juthatott."[467] Göndör végül nem foglalkozott Mester Hatvany-ellenes intrikáival, helyette inkább a bárón segített. Ettől függetlenül a *Pesti Napló* egyértelműen vörösbe fordult, s számos olyan cikket közölt, melyek éltették Kun rendszerét. Lukácsék joggal gyanították, hogy érdek és/vagy félelem vezette színváltás történt elvtársiasság helyett, így amikor a polgári lapokat betiltották, a *Pesti Naplót* sem kímélték. Hatvany Bécsbe emigrált, a napilap munkatársai pedig szétszéledtek.

Kosztolányi családja eltartásának és házadósságának terhével nem maradhatott kenyér nélkül. Elsőként az április végén megalakult Országos Sajtóbizottsághoz fordult, hogy elmaradt járandóságait behajtsa. A május 3-i ülés jegyzőkönyve

alapján a bizottság jóvá is hagyta kérését,[468] az író azonban nem jutott hozzá a teljes összeghez: „A Sajtóbizottság, minthogy nevezett újabban megbízást kapott a Szellemi Termékek Története nevű évkönyv szerkesztésére és ezért neki havi 3000 koronát állapítottak meg, folyamodót kérésével elutasította…"[469] Noha a nevezett évkönyv szerkesztésével Kosztolányit bízták meg, a feladatot nem ő végezte el. Összetűzésbe keveredett ugyanis a vezetőséggel, így Osvát egy héttel később már arról tájékoztatta a Sajtóbizottságot, hogy a SZTOT évkönyvét Tóth Árpád szerkeszti. A kommün idején nemcsak Kosztolányi, de az újságíró-társadalom jelentős része konfliktusba keveredett a hatalommal. Hírlapírók százai kerültek az utcára, ami nagymértékben hozzájárult fokozódó lázongásukhoz.[470]

A tanácsköztársaság kultúrpolitikája gyökeres változásokat hozott. A fő cél e területen is a központosítás volt, amint arra Babus Antal is utal: „a kulturális életet irányító Közoktatásügyi Népbiztosság élén öt népbiztos fordult meg, de a munka dandárját a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond, és főként a kommunista Lukács György végezte. A művészet egy-egy ágát a népbiztosság ügyosztályai felügyelték. Az Irodalmi Ügyosztály vezetését Lukács legjobb barátjára, Balázs Bélára bízta, de legtöbbször ő maga mondta ki a végső szót."[471] Fő jelszavuk a kultúra árujellegének megszüntetése volt. Az írókat havi fizetésért, állami alkalmazotti státuszban kívánták foglalkoztatni, akik ezáltal nem függnek majd a lap- és könyvkiadók önkényétől. A kéziratokat az Állami Könyvkiadóhoz kellett benyújtani, melyet két lektor ellenőrzött. A kommün alatt jelent meg Pogány József *Napoleon* című drámája, Göndör *Ilonka*ja, Várnai Zseni néhány programversgyűjteménye, Peterdi Andor költeményei, Révész Béla miniatűrjeinek második kötete, Sebestyén Arnold *Dramaturgiá*ja, Hevesy Iván könyve a futurista művészetről, illetve Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regénye.[472]

A kulturális vezetőség első lépésben az állami támogatásra jogosultak személyéről kívánt dönteni. Lukácsék politikájának részét képezte a szerzők (munkásokéhoz hasonló) szakszervezetbe tömörítése, ami persze megfelelő kontrollt is jelentett: „Az írókat a kommunista állam elsőrendü munkatársainak tekinti – közölte a *Pesti Napló* – és olyan magas tiszteletdijjal fizeti meg, amilyent a régi tőkés világrendben egyáltalán nem is kaptak. Ha pedig megvalósul majd a kommunista államnak az ellátási rendszere, az írókat […] a legelső élelmezési és ellátási fokozatba emeli, ugy, mint a nehéz testi munkát végző munkásokat."[473] Az Otthon Kör baloldali szárnya, Osvát Ernő elnökletével meg is alakította az Írói Tanácsot, melynek tagjai között Halasit, Karinthyt, Kassákot, Molnár Ferencet és Móriczot említhetjük. Osvát, Barta Lajos és Halasi aztán tárgyalásokat kezdeményezett Lukáccsal és Kunfival: „Kunfi Zsigmond morfinista volt. Fátyolosan csillogó szemmel figyelt ránk, mialatt jövetelünk célját röviden előadtuk, azután szigorú hangon megkérdezte: hajlandók-e az írók propagandamunkát végezni? Megnyugtató ígéretünk után ő is megnyugtató kijelentést tett: a kormánynak gondja lesz rá, hogy az írók ügyét rendezze" – emlékezett vissza Halasi Andor.[474]

A népbiztosság azonban csak az általuk kinevezett testületeket kívánta támogatni, így Osváték kezdeményezésével ellentétben megalakították az Írói Direktóriumot, az Írói Választmányt és a Kataszteri Bizottságot. E szerveken kívül irodalmi ügyekről egyedül a Szellemi Termékek Országos Tanácsának Irodalmi

Osztálya dönthetett, mely folyóiratok és könyvsorozatok fölött egyaránt diszponált. A Direktórium tagjai Lukács, Balázs Béla, Révész Béla, Kassák és Komját Aladár voltak.[475] Az alájuk tartozó Választmány kötelezettségei közé tartozott az egyes bizottságok kijelölése. A tagok egyúttal az Állami Könyvkiadó lektorai voltak, ami nemcsak pluszmunkát rótt rájuk, hanem saját műveik megjelentetését is segítette. Egy májusi közlemény Lukácson kívül már tíz direktóriumi, valamint 29 választmányi tagot sorol föl, köztük Karinthy, Szabó Dezső és Kosztolányi nevével.[476] Az első bizottság a Kataszteri Bizottság volt, melyet az írók kataszterbe gyűjtésével bízott meg a még öttagú Direktórium, illetve a korábbi Választmány.[477]

Márai Lukácsot is megszólaltatta, aki így nyilatkozott a programról: „Nagy gondot forditunk arra, hogy a megalakitandó szakszervezetbe csak hivatásos irók kerülhessenek, hogy az állami támogatást ne a munkátlanok és tehetségtelenek, hanem olyanok kapják meg, akik tehetségükkel megérdemlik azt és reá szorulnak. E célból felállitjuk az irói katasztert, mely lajstromozza a magyar irókat".[478] A népbiztos hangsúlyozta: még nem döntöttek, havi fizetést adnak-e vagy munkakönyvet, valamint kiemelte, hogy a bizottság tagjai „minden pártérdeken felülálló független és objektív szempontok" alapján döntenek. Aki bekerült a Kataszterbe, állami pénzen élhetett, aki pedig nem, ellehetetlenült. Kosztolányinak tehát legfőbb érdeke volt a bekerülés, de – mutat rá Babus Antal – az „íróknak több mint egy hónapot kellett létbizonytalanságban várniok, mire megtudhatták, hogy írónak minősülnek-e vagy sem, kapnak-e fizetést vagy sem".[479] Kosztolányi választmányi tagként nem aggódhatott túlzottan, ám a sok huzavona miatt ő sem érezhette magát teljes biztonságban. A bizottság 1919. április 25-én kezdte meg működését, s elsőként az írók beérkezett törzslapjait dolgozták föl:[480] az összesen 957 lap alapján végül 550 személyt minősítettek írónak.[481] Ezt követően alakult meg az Írók Szakszervezete, melynek névsorát több helyen kifüggesztették, illetve a sajtóban is közzétették.

A listában Kosztolányi neve mellett „szép számmal akadt nemhogy nem kommunista, de még csak nem is szocialista, hanem nyilvánvalóan jobboldali-konzervatív" név, köztük Csathó Kálmáné, Harsányi Kálmáné, Herczeg Ferencé, Rákosi Viktoré, Riedl Frigyesé, Sík Sándoré, Szomaházy Istváné és Vojnovich Gézáé.[482] A szakszervezet elnöke Biró Lajos lett, alelnökké Osvátot, Révész Bélát és Babitsot nevezték ki, a titkári posztot pedig Barta Lajos töltötte be. Kosztolányi még a végrehajtó bizottság tagjai közé sem került be.

A kezdeményezés nem volt pártfüggetlen, miután a Kataszter csak azokat vette föl, „akik kétségtelen bizonyságát adják annak – tudósított Márai Sándor 1919 áprilisában –, hogy vagy eddigi munkásságukkal máris rászolgáltak az állami eltartásra, vagy minden igéret megvan bennük, hogy szolgálhatják a szovjet állam kulturájának ügyét".[483] Ennek ellenére a tanácshatalom biztosította az írókat, hogy a már bizonyított tehetségek fölött nem tartanak ítélőszéket. A pánik azonban nem csitult, miután Biró Lajos nyíltan is kimondta: a fölvett írók „magától értetődően" a szocialista párt tagjai lesznek.[484] Az intézkedések hatására sokan félteni kezdték alkotói, illetve egzisztenciális függetlenségüket, s tiltakozásukat fejezték ki. Szabó Dezső például a *Nyugat*ban fejtette ki, hogy az Írói Direktórium programja ellentétes a művészi szabadság eszményével.[485] Az eleinte még lelkes író

idővel egyre radikálisabban lépett föl, nemcsak „fütyült az egész kataszteri ügyre", hanem „antiszemita beszédet is kivágott", „zsidó-ügynek bélyegezve és megtagadva a kommunizmust".[486] Amikor fordult a kocka, „még kijárkálta, hogy kössenek szerződést összes műveire. Zsebében volt az állami megbízás [...], mikor már a különítményesekkel ment az egyetemre az emeletről kiszórni a zsidókat" – olvasható az *Ezer este Fülep Lajossal* című kötetben.[487] Kassák visszaemlékezése szerint Szabó egyik kirohanása után[488] Kosztolányi is megszólalt, „de talán helyesebb lett volna, ha csöndben marad". Visszautasította Szabó támadását, „de mintha az ő beszéde sem lenne egészen helyénvaló. Elítéli az antiszemitizmust, de látszik, hogy benne is vannak elfojtott elégedetlenségek, vagy legalább is nincs bátorsága ahhoz, hogy szembehelyezkedjen a faji elégedetlenségekkel."[489]

Az írótársadalom nem fogadta osztatlan örömmel a tanácskormány intézkedéseit,[490] elégedetlenségüket pedig a további rostálások bejelentése még inkább fokozta. A kataszteri vezetőség ekkor állt elő azzal a javaslattal, miszerint három osztályba sorolnák a tagokat, s annak függvényében adnak juttatásokat. Az első osztályba tartoznak majd az „elit-írók", az új irány kegyeltjei; a másodikba az „elég tehetségesek", ígéretes jövővel; míg a harmadikba a „fiatalok". Bár a képtelen ötletet sokan iróniával fogadták, két tábor lendült harcba a támogatott helyekért, a nyugatosok és Kassák köre.[491] Végül csak 195 főt (köztük volt Kosztolányi is) ismertek el „szolgálati viszonyban levő íróként", Osvát javaslatára pedig kategorizálás helyett az írók és az állam szerződéskötéséről beszéltek.[492] Az Írói Kataszter programját évtizedekkel később Lukács is elhibázottnak tartotta, ám a kommün idején még a lehető legkomolyabban ragaszkodott elképzeléséhez.[493]

Fehéri Armand *A vesztegető forradalom* című kiskönyvében nyilvánosságra hozta az Írói Direktórium pluszkifizetéseinek listáját, ami alapján Kosztolányi a verseiért 4800, elbírálásért 585 koronát vett föl.[494] Vele ellentétben Móricz vagy Szabó tízezret is meghaladó összeget kapott. Noha Gellért később cáfolta a vádakat, az előlegkifizetéseket elismerte, hozzátéve: „a »vesztegetési« lista így sem teljes. Hiányoznak belőle azok, akik a diktatúra bukása után szélsőjobbra álltak át, vagy akiknek az előkelő nevét kímélni kellett."[495] A tanácsköztársaság idején forgalomban lévő fehérpénzt azonban a kereskedők nem fogadták el, a kommün bukása után pedig 5:1 arányban devalválódott.[496] Az Osztrák–Magyar Bank által kibocsátott kékpénz sokkal nagyobb értékkel bírt, ám a díjtételeket az írók és újságírók fehérpénzben kapták. A tanácskormány a kékpénzes üzletelésre válaszként betiltotta a kék bankjegyek egy részének forgalmazását, s az utcákra detektíveket rendelt, akik bárkit kötelezhettek tárcája megmutatására.[497]

Az egzisztenciális bizonytalanságba sodort írók és újságírók igyekeztek minden munkalehetőséget megragadni. Sokan cikkeztek támogatott lapoknak, például a *Színházi Élet*nek, ahol Kosztolányi is próbált minél többet szerepelni. A hetilap közölte a *Mi tünik el?* című szöveget, melynek gúnyosabb hangnemét kifogásolták Kunék. Ezt követően az író nemhogy nem gyakorolt elvtársi önkritikát, de még erősebben hangot adott szkepszisének: „Az utcai golyózáporban, gépfegyverkattogás közt a sarki virágáruslány piros szegfüket és futórózsákat árul" – írja, majd az egyéni lét kiszolgáltatottságáról beszél: „Mi, a lázasan hömpölygő vérkeringés apró vértestecskéi, az egyének, végezzük a magunk munkáját, mig a történelem

végzetesen és határozottan megy a célja felé."[498] A megjegyzés egyaránt vonatkoztatható a bel- és a külpolitikai helyzetre, azaz a proletárdiktatúra vezetőinek önkényére, valamint a párizsi béketárgyalások Magyarországot egyre keményebben sújtó rendelkezéseire. Kosztolányi végül a következőkkel zárja cikkét: „a közönség zöme a verseket se érti, amennyiben csak a tárgyát és a tartalmát tekinti s nem elsősorban a formáját [...] a szavalatnak is nemcsak a költemény hangulatából, de a nyelv titkos és ősi mélyéből, valahogy a bálványozott szavak és betük lelkéből kell megteremtődnie."[499] A történelmi-politikai játszmák kiszámíthatatlanságának érzékeltetésétől a nyelvi/esztétikai kérdésföltevésekig jutó szerző tehát feltűnően kerüli az időszerű kérdéseket. Az író a propagandacélokat szolgáló *Vörös Lobogó*nak is küldött szövegeket, de miután itt csak műfordításokat közöltek tőle, szereplése nem tekinthető politikai állásfoglalásnak. Ezek közül is Dehmel és Rilke átültetése másodközlés volt: míg az egyik a *Nyugat*ban, a másik a *Színházi Élet*ben látott előtte napvilágot.[500] Nem zárható ki, hogy tudatosan választott olyan költeményeket, melyek kifejezetten negatív világtapasztalatról adnak számot. Az állástalan Kosztolányi a *Képes Újság*nak, a *Lányok Újság*ának, *Az Érdekes Újság*nak, az *Április*nak és *Az Én Újságom*nak ugyancsak dolgozott a kommün alatt, s a műfordítások mellett *Káin* című kötetének novelláit közölte újra, valamint *A lovag meg a kegyese* című, korábban már előadott bábjátékát jelentette meg.[501]

A diktatórikus sajtópolitika következtében az alkalmi cikkírás lehetőségei is beszűkültek. A hatalom az állástalan szerzőket vagy vidékre akarta küldeni, vagy propagandamunkára fogni. Fölmerült az is, hogy a „megbízhatatlan újságírógárdát" a Vörös Hadseregnek fegyverzik föl.[502] A sorozás Göndör Ferenc elnökletével az Otthon Körben zajlott, a részvétel pedig mindenki számára kötelező volt.[503] Göndör azonban meg akarta menteni a polgári újságírókat, így aztán alkalmatlannak minősítette őket.[504] Az intézkedések hatására több ellenforradalmi tüntetés tört ki a Körben, amiről Göndör Ferenc így számolt be visszaemlékezéseiben: „Ilyenkor terrorcsapatok meg akarták ostromolni az Otthon-helyiséget, Kun Béláék le akartak tartóztatni egy sereg hirlapirót és be akarták csukni az Otthont, a menzát."[505] A sorozáson túl a tanácshatalom mezőgazdasági munkákkal is riogatta az „újságírók henye kasztját". Szamuely – akivel például Gábor Andor egyetértett[506] – az egyik sajtós gyűlésen kijelentette: miután nincs szükség írókra, menjenek földmunkára.[507] Nem csoda, hogy számos rémhír keringett, mely „az írók nagy részének kipusztításáról" szólt.[508] Más híresztelések szerint a sajtómunkásokból „méhészeti vándortanítókat" vagy „selyemtenyésztési felügyelőket" akartak faragni.[509]

Az elégedetlenség, illetve az ellenforradalmi hangulat azonban nemcsak az újságírók között uralkodott el, hanem az egész lakosságot jellemezte, nem utolsósorban a földosztás elmaradása miatt, a rekvirálások és a kényszersorozások miatt. A legkomolyabb ellenforradalmi kísérlet június 24-én volt Budapesten,[510] melynek leverésében terrorcsapatok vettek részt. Egy másik incidensnek, a krisztinai ellenforradalomnak családjával együtt Kosztolányi is szemtanúja volt: „Úrnapja. A Krisztina-téren, a patika előtt, Várnai Janka, akivel valamikor együttjártam a színészakadémiára, meggyujt egy vörös zászlót, öregurak fehér kendőket lobogtatnak s a Himnuszt éneklik. Terrorfiúk páncélkocsikkal jönnek és végigsöprik az utat. Belőnek a templomba is. Mi az iskolába menekülünk."[511] Mindeközben a

várban, a Mátyás-templom előtt az egyik politikai megbízott fia autójával belehajtatott a körmenetbe, mire a tömeg meg akarta őt lincselni. Nemcsak a nyári ellenforradalmi hullám napjaiban volt félnivalója Kosztolányinak, a különítményesek számára ugyanis – tudjuk meg Ormos Máriától – „mindenki eleve gyanússá vált, aki aláírta a Világ nevű liberális lapban 1918. október 31-én megjelent felhívást: »A magyar intelligenciához«, hogy alakítsanak konföderációt".[512] Schöpflin Babitscsal és Fenyő Miksával közösen meg is fogalmazott egy kiáltványt a kommunista erőszak ellen, amit alá akartak íratni a hazai intelligencia képviselőivel, majd külföldön megjelentetni: „A kicsempészés módját én akkor meg is beszéltem a Neue Freie Presse budapesti szerkesztőjével, de a dologból nem lett semmi, mert amerre puhatolóztunk, jobb és baloldali elhelyezkedésű embereknél egyaránt visszautasítást találtunk. Az akkori terror nyomása alatt nem merték aláírni" – fejtette ki később Schöpflin.[513]

A szovjetállam ügyét szolgálta egyes kommunista szerzők fordítása is, ezért például Marx műveinek magyarra ültetése céljából külön bizottság állt össze, melynek Kosztolányi is tagja lett. A nyár elején még Horvát Henriket is fölkereste az ügyben: „a Közoktatásügyi Népbiztosságnál ma ülésre voltunk meghíva, ahol Marx Kapital-jának magyar fordításáról értekeztünk. Természetesen elsősorban tereád gondolt mindenki, aki a német nyelv egyetlen alapos ismerője vagy nálunk, s megkértek, hogy értesítselek erről, és közöljem veled, hogy [...] jelentkezz ebben az ügyben Mikes Lajosnál, aki az Est szerkesztőségében [...] rendelkezésedre áll. Mondanom sem kell, hogy munkádat illően díjazzák."[514] A levélben említett Mikest Szabados Sándor népbiztos, a Szellemi Termékek Országos Tanácsának vezetője bízta meg a munkálatok irányításával. „»Az Est« [...] jól elhelyezkedett a diktaturában, őket nagyon támogatta Szabados [...]. A Marx-fordító bizottság is »Az Est« házában székelt és a vezetője – kevés tudással, de sok ambicióval – Salusinszky Imre helyettes szerkesztő volt" – emlékezett később Göndör Ferenc.[515] Egy fönnmaradt utalványkönyv alapján Kosztolányi mindössze kétszer részesült juttatásban, s akkor is jóval kevesebbet kapott a többieknél: 1919. június 11-én 600 korona előleget vett föl, július 22-én 400-at. Vele ellentétben Mikes júliusban 68 056 koronát vett föl, Zsadányi Henrik 16 300 koronát, a titkárnők pedig huszon- és harmincezres tételeket.[516] Az író tehát – korábbi fordítói referenciái ellenére – nem töltött be komolyabb szerepkört a bizottságban.[517]

„A proletárdiktatúra eljöttével, mint a propaganda ügy vezetője, egyik első és legfontosabb feladatomnak azt tekintettem, hogy lemossam ezt a szégyenfoltot a magyar tudományos irodalomról, s a Kapital-t, minden proletárnak ezt az evangéliumát, teljes szövegében magyarul is megjelentessem" – vallotta később Szabados, aki ötven írót és műfordítót keresett meg, illetve a részletes munkaprogramot is kidolgozta.[518] Első lépésben a marxi szavak és fogalmak szótárát kezdték összeállítani, ezzel párhuzamosan pedig kisebb egységekre osztották az első kötetet. A fordításhoz az 1914-es stuttgarti kiadást vették alapul.[519] Kosztolányi vagy nem fordított semmit, vagy elvesztek a részletek. Bár Szabados ígéri, hogy az első kötet bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval „néhány hét múlva" a proletárolvasókhoz jut, a kötet mégsem került nyomdába. A *Reggeli Hírek* 1919 szeptemberében közölt cikkéből tudjuk, hogy „az első kötet, meglehetős jó fordításban"

valóban elkészült, de „napvilágot soha sem látott". A pénzt ugyanis „fölemésztette a Napoleon", Pogány József népbiztos drámája.[520]

A dörgedelmes propagandaszöveg ellenére a Marx Fordító Bizottságot nem jellemezte túl nagy szigor. Amikor az állástalan Radó Antal Mikestől kért segítséget, *Az Est* szerkesztője a fordítói munkát ajánlotta figyelmébe, biztosítván őt arról: amennyiben fölfogásával ellenkező szövegrészeket kellene lefordítania, nyugodtan visszaadhatja a feladatot.[521] Az elvégzendő munka mennyisége szintén nem haladta meg az alkalmazottak erejét: ha csak *A tőke* első kötetén dolgoztak, s több száz oldalnyi szöveget osztottak ötvenfelé, akkor 10-20 oldalnál nem jutott több senkinek sem.

Kosztolányi a kommunista időszak színházi életében is részt vett. Bár *Forradalom és papírkosár* című cikkét március 29-én közölte a *Figáró*, a szerkesztői megjegyzés szerint két héttel azelőtt fogalmazta meg nézeteit. Nemcsak arról beszélt, hogy az őszirózsás forradalom mindent átalakított, hanem utalt a köpönyegforgatásra is. Az emberek színváltását azonban nem kísérte a színház intézményének átalakulása: „Középkori nyugalom dereng az öltözőkben és a szinházi irodákban is. Egy pillanatra a forradalom első ijedelmében a müvészi vezetők piros frig sapkával cserélték föl zsiros hálósapkájukat és hebegő kommünikékben igértek füt-fát, Paul Claudel-t és Gerhardt Hauptmann-t, irodalmat, forradalmat és mindent, de az első rémület elmultával visszanyerték hidegvérüket s megmaradtak a kipróbált izetlenségek mellett."[522] Mindezzel Kosztolányi csak megerősítette korábbi, színházi reformokat sürgető álláspontját.

Az uj szinház című szövegében már értékelte a bolseviki színház törekvéseit, miközben elítélte a korábbi, dekadensnek minősített műhelyeket: „Bonbonnièrenek, kamarajáték-szinháznak, aranydoboznak, gyémántskatulyának, bársonykalitkának nevezték egykor, még tegnap is, de a jövendő aligha kegyeli az ilyen helyeket. A bolseviki-szinház szilárdabb alapra épül majd, levegősebb tér kell majd a tragikus játékára s aréna a néző befogadására is és ugy tekint ezekre az intim elfinomult, kis szinházakra, mint azokra a csere-bere játékokra, melyeket unatkozó főnemesi kisasszonyok fabrikálnak maguknak. Miért nem volt ennek a kornak igazi – mélységesen mély – dráma müvészete? Egyszerüen azért, mert erkölcstelen volt."[523] Az említett fórumok között az író épp azokat az intézményeket sorolta föl, amelyek feleségét is foglalkoztatták, illetve ahol maga is rendszeresen megfordult. Noha a polgári társadalom visszásságainak leleplezése a baloldali értékrend elfogadására vall, a kommunista kultúrpolitikával kapcsolatos állásfoglalásáról nem sokat árul el.

A kommün vezetői a színházi életben is központosításra törekedtek, s diktatórikus intézkedéseket vezettek be: fő céljuk a színházak, orfeumok és kabarék proletárság rendelkezésére bocsátása volt. A Színházakat Kommunizáló Bizottság felelőse Lukács lett, Kunfi pedig március végén tudatta a színházvállalatok tulajdonosaival, hogy intézményeiket köztulajdonba veszik.[524] A jegyek négyötödét a szakszervezeteken keresztül árusították. Miután a propaganda szerint a proletárok kultúraéhesen özönlöttek a színházakba, az illetékes bizottság még több teátrumot létesített a fővárosban. „A nép megnézett mindent; nem lehet azt mondani, hogy válogatós volt, ha kellett, még Shakespeare-t és Mozartot is meghallgatta. Ezekről

a darabokról mondta aztán a néphumor, hogy ezeknél nem szabad tapsolni, hogy fel ne ébredjenek a proletárok. Többször megtörtént, hogy kiültek a páholy peremére és kártyázással enyhítették a műélvezetet" – mutatta be Bárdos Artúr az érem másik oldalát, amit nyilván Kosztolányi is érzékelt.[525]

A *Pesti Napló* 1919. március 25-én tudósított arról, hogy ezentúl a színházakban, felvonások között, írók tartanak előadásokat „a forradalom mivoltáról, a kulturális átalakulásról és a művészet új kérdéseiről". A cikk zárlatából arról is értesülünk, mikor melyik íróra kerül sor: „Ma este három szinházban Halasi Andor tart előadást, holnap, kedden Babits Mihály, szerdán Kosztolányi Dezső, utána Karinthy Frigyes, Tóth Árpád és még többen."[526] Nem tudjuk, önkéntes alapon ment-e a szereplés, vagy kötelező érvényű előírás volt, mindenesetre a színházi propagandaügyek intézésével megbízott Halasi szerint nem volt kényszerhelyzet.[527] Kosztolányi szerepvállalása így aztán azt is igazolhatja, hogy eleinte még hitt a színház forradalmában. „Mióta az idő forradalmasan megfordult, magam is máskép cselekszem, mint annak előtte. Gyakran járok szinházba. De nem a nézőtérre, hanem a szinpadra és onnan nézem – izgalmas dráma – a nézőteret, mely [...] egy másik eleven szinpadot mutat nekem. Elhidegültem a feslett dráma iránt, mert a hétköznapjaink is sulyosak a drámától" – utalt például egyik májusi tárcájában a „függöny előtti" alkalmakra.[528]

Nevek nélkül című szövegében azonban már fölemlegette, hogy a proletárközönség nem ismeri sem a drámaírókat, sem a színészeket: „Ma azonban a szinpadon ismét a müvészet van otthon, mely névtelen és személytelen és érdektelenül »önmagáért« való. Ezért sohase szomorkodjatok testvéreim, hogy mostanában kevesebb autogrammot kérnek tőletek."[529] „Őszintétlensége" ismét szemet szúrt a tanácshatalom képviselőinek, Mácza János a *Vörös Lobogó* hasábjain ugyanis elégedetlenségének adott hangot, amiért „a bevezető előadásokat olyan emberek tartják, akik a forradalom napjáig teljesen távol állottak a kommunizmus lényegétől, sőt, az uj világfelfogás szempontjából kompromittált egyének". Meglátása szerint közhelyeket bárki tud mondani, igazán szuggesztívak pedig csak azok lehetnek, akik a „lényeg átélésének forróságával" beszélnek az eszméről: „Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Gábor Andor, Molnár Ferenc, Babits Mihály, Móricz Zsigmond nem ezek az emberek."[530]

A színházi föllépések mellett Kosztolányi számára egy Ady-emlékesten való szereplés lehetősége is adódott,[531] amit azonban betegségre hivatkozva mondott vissza.[532] A Városi Színház előadását Pogány József nyitotta meg, akivel az író a Négyesy-szemináriumokon találkozott először. A népbiztos egy ideig a Martinovics páholy kötelékéhez tartozott – ahol Csáth is tag volt –, Kosztolányival tehát szabadkőműves körökben szintén többször összeakadhatott. Talán épp ezeknek a találkozásoknak köszönhető, hogy a tanácsköztársaság idején vezető szerepet betöltő Pogány az író pártfogójaként lépett föl. „Pogánynál kifogástalanabb ördög még a purgatóriumban sem szerepelhetett és Pogány mellett még Kun Béla is egy dzsentlemennek a benyomását keltette" – jegyezte meg 1922-ben Göndör Ferenc.[533]

Pogány már egyetemista korában csatlakozott a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz, oklevele megszerzését követően pedig a *Népszava* és a *Szocializmus*

21. kép • A Ferenciek tere 1919-ben
(Fortepan)

újságírójaként dolgozott. A világháborúban katonaként szolgált és haditudósítóként működött, majd 1918 őszén csatlakozott pártja baloldali szárnyához, s többükkel együtt a szabadkőműves testvériség kötelékéből is kilépett. A proletárdiktatúra alatt hadügyi, külügyi és közoktatásügyi népbiztos, illetve a Vörös Hadsereg II., majd V. hadtestének parancsnoka volt. Június végétől ő vette kézbe az írók és újságírók ügyeit, de nemcsak politikusként foglalkozott irodalommal, hanem szépíróként és műfordítóként is. *Napoleon* című darabját a proletárdiktatúra alatt mutatták be a Nemzeti Színházban, Hevesi rendezésében és Ódry főszereplésével. Bár az előadás nem volt teltházas,[534] Schöpflin komoly méltatást közölt róla.[535] Vele ellentétben Fenyő Miksa már nem áradozott, hanem bátran megírta véleményét: „Unalmas és henye jelenetek hosszú sora, vérszegény dialogus, sehol egy mondat, egy szó – oázis a sivatagban – hol az ember felfigyelne s áhá mondaná. [...] Pogány József nem költő. Legfeljebb valaki, aki nagyon messziről és nagyon irigykedve néz azokra a tájakra, hol az igazi költők járnak."[536] A kritika megjelenését követően a népbiztos rögtön betiltatta a *Nyugat*ot.

Kosztolányiról és Pogányról május elsején közös fényképfelvétel is készült. A tanácskormány ugyanis nagyszabású ünnepséget rendezett a város több pontján, köztük a Logodi utcához közeli Vérmezőn. A felvételen szerepel Karinthy és Magyar Lajos, a SzTOT sajtóbizottságának vezetője is.[537] „Reggel Karinthy meg

én, [...] kedve ellenére kicsábítjuk Didét a Vérmezőre, megnézni a vörös májust. [...] Künn, az uramat és Karinthyt alattomban, Pogány József népbiztossal, a volt újságíróval, lefényképezik egy képre" – elevenítette föl emlékeit Kosztolányi Dezsőné.[538] A hivatalos ünnepségeken való részvétel azonban nem pusztán hangulattól függött, hanem mindenki számára kötelező volt, sőt – Arnaldo Fraccaroli állítása szerint – „reggel a kormány megbízottai házról-házra jártak s névsort olvasva kötelezték a lakókat a tüntetésre. A vonakodót fölírták a legközelebbi házkutatás áldozatául."[539]

Kosztolányinak a vörös uralom utolsó időszakára kialakult védett helyzetét későbbi támadói egyrészt a fénykép fölemlegetésével, másrészt Pogány siófoki nyaralójában való vendégeskedésével akarták bizonyítani. A szociáldemokrata Göndör részletesen beszámolt a népbiztos balatoni udvartartásáról, köztük az odarendelt „karcsú színésznőkről", „udvari költőkről", de szólt a lampionokkal földíszített strandról és a lóversenyekről is. „Volt a forradalomnak egy olyan periodusa, amikor komolyan gondoltam rá, hogy a forradalom érdekében megkoronáztatom magam királynak..." – idézte később Pogányt,[540] fölfedvén az „udvari költők" kilétét is: „amikor ezek az emberek [szociáldemokraták] tuszok voltak, akkor például Kosztolányi Dezső nemcsak hogy szabadlábon járt, hanem Siófokon, Pogány József legszükebb udvartartásában, mint udvari költő érvényesült és fürdött részben a Balatonban, részben Pogány uralkodói kegyeiben."[541] Bölöni György a népbiztos siófoki különvonatát is említi, aminek étkezőjében együtt feketézett Kéri Pál, Karinthy, Békessy Imre és talán Kosztolányi.[542]

Az író kegyelti pozícióját mutatja, hogy Pogány álláslehetőséghez juttatta volna mind őt, mind Karinthyt, ugyanis a betiltott *Nyugat* helyére tervezett folyóiratok szerkesztői között a két barát neve is fölmerült. A népbiztos még Bölönit bízta meg,[543] illetve Fülep neve is fölmerült főszerkesztőként, valamint Hevesi ugyancsak szerkesztőként.[544] Időközben azonban a románok bevonultak Budapestre, s a vállalkozásból nem lett semmi. „Kosztolányi Dezső ellenvetés nélkül vállalta a szerkesztést, ígérgette folyton a verseket, a kéziratot, de amint a román csapatok közeledni kezdtek [...], és kommunistaellenes szellők fújdogáltak, többé nem volt található telefonon" – emlékezett Bölöni.[545]

A proletárdiktatúra időszakában három ellenforradalmi központ alakult, s először Aradon, illetve Bécsben indult meg a szervezkedés.[546] A bécsi Antibolsevista Comité Pécsett akarta bázisát kialakítani, de Arad román megszállása is közrejátszott abban, hogy a fehér szervezkedések központja végül Szeged lett. A tanácshatalom az utolsó időszakban már kormányátalakítással kísérletezett, főként a katonai vereségek és a szociáldemokratákkal támadt konfliktusok miatt. Július 31-én a népbiztosok és a vörös hatalom által kinevezett vezető tisztségviselők közül sokan azonnal az osztrák fővárosba menekültek,[547] helyüket pedig az ideiglenes szakszervezeti kormány vette át. Augusztus 4-én egy román hadosztály vonult be Budapestre, míg két továbbit a környéken helyeztek el.[548] A gyanútlan lakosság nagy éljenzéssel fogadta az Andrássy úton vonuló románokat, ahogyan azt Herczeg Ferenc is följegyezte később emlékirataiban: „alig lehetett [velük] megértetni, hogy [...] a románok nem azért jöttek, hogy közös frontot alkossanak velünk Kun Béláék ellen, hanem hogy kiélvezzék győzelmüket."[549]

A román katonai főparancsnokság átvette a hatalmat, s általános cenzúrát vezetett be, kijárási tilalmat rendelt el, korlátozta a gyülekezési szabadságot. Este kilenckor nem lehetett az utcára menni, a színházakban pedig a nézőtér első sorát román tisztek részére kellett fönntartani. Aki bírálni merte a román hadsereget, haditörvényszék elé került. A katonák raboltak és fosztogattak, félelemben tartva a polgárokat, „némely budapesti lakosok" ellenben – Lipcsey Ildikó kutatásai alapján – „a románokkal folytatott kereskedelmi tevékenység folytán, bizonyos javakhoz jutottak".[550] Augusztus 6-án Friedrich István lett a miniszterelnök, aki a románok támogatását is élvezte. Noha az antant élesen elítélte a hadsereg jelenlétét, a románok csak november 21-én hagyták el Budapestet, s vonultak vissza a Tisza vonaláig. Két nappal később a Nemzeti Hadsereg vezetője, Horthy Miklós „osztrák ellentengernagyi ruhában ülve híres fehér lován" bevonult a „bűnös városba".

„PARDON, KOSZTOLÁNYI!"

FILOSZEMITA PUBLICISZTIKA

Amikor Kosztolányi Dezső az *Új Nemzedék* című napilaphoz szegődött, antiszemitizmussal párosuló nemzeti radikális nézeteket hirdetett, noha korábban több filoszemita cikket jegyzett. Az 1910-es években még azok közé tartozott, akik pártolták a zsidóság térnyerését a kulturális életben. „Zöld lámpák a Világ szerkesztőségében. Kosztolányi, rezignált [...] Panaszkodik, hogy a magyar civilizáció még mindig kompromittáló módon nyomorúságos. [...] Nem olvas senki semmit, nem érdekel senkit semmi az operetten és a legvulgárisabb vígjátékokon kívül. Ha nem lennének a (jórészt izraelita vallású) pesti széplelkek, nem lenne itt senki. A magyar zsidóság az egyetlen garancia a magyar irodalom fennmaradására. Ki alkotta meg az Ady-kultuszt; ki olvas Babitsot; két-három prostituált, ez jelenti ma a magyar költészet egyedüli olvasóközönségét" – emlékezett vissza Miroslav Krleža 1915-ös budapesti látogatására.[551] Kosztolányi minden kultúrpesszimizmusa ellenére nemcsak elismerte a zsidóságnak a hazai szellemi élet fönntartásáért tett erőfeszítéseit, hanem – Peremiczky Szilvia észrevételeire hivatkozva – „jó kapcsolatokat ápolt a zsidó kulturális élet prominens tagjaival" is, valamint „nyitott volt a héber-zsidó kultúrára".[552]

Az *Egyenlőség* hasábjain megjelent írások szintén azt igazolják, hogy az írót foglalkoztatta a zsidó kultúra és irodalom. A hazai neológ zsidóság hetilapjában portrékat, politikai tárgyú vezércikket, tárcákat, interjút és műfordításokat egyaránt közölt. Az első magyar zsidó időszaki kiadványt Bogdányi Mór alapította, majd a tiszaeszlári per után Szabolcsi Miksa vette át szerkesztését. „A lap által megfogalmazott legfontosabb ideológiai tétel [... szerint] az izraelita vallású zsidók az egységes magyar nép integráns tagjai, s a zsidóságnak a megreformált, modernizált izraelita vallás fenntartásával, valamint bizonyos szellemi, kulturális tradíciókhoz való ragaszkodással kell asszimilálódnia a magyarsághoz."[553] A lap szerzőgárdájához Blau Lajos, Fleischmann Sándor, Gábor Andor, Makai Emil, Palágyi Lajos, Palágyi Menyhért, Vázsonyi Jenő és Vázsonyi Vilmos tartozott, akik közül Kosztolányi a korán elhunyt Makait különösen nagyra tartotta.

1904-ben, amikor napvilágot látott a zsidó szerző műveinek kétkötetes posztumusz kiadása, a *Budapesti Szemle* kritikusa kemény hangon bírálta az általa hazafiatlannak bélyegzett költészetet.[554] Kosztolányi azonban Makai védelmére kelt, s a *Bácskai Hírlap*ban az „irodalomtörténeti vaskalap hordozóinak" nevezte a konzervatívokat, akik véleménye szerint a fiatalon elhunyt művész „koporsóját rugdossák". Megkérdőjelezte a *Szemle* munkatársainak gondolkodói és alkotói képességeit, amiért elítélték „a lázadó zsidó fiut, ki a magyar irodalomba uj hangokat hozott be s a magyar technikát legalább is annyira előre vitte, mint a német Fulda,

a rimezermester".[555] Olvasatában a hazafias költészet nem magyar(os) tematikát jelent, hanem a kiválóságot és az egyediséget, ami nem áll ellentétben a modern törekvésekkel sem: „Ezek kérem kozmopoliták voltak. Szerethették a hazájukat, nem szerethették, ők irtak, jól irtak, költők voltak s máig senkinek sem jutott eszébe ezért detronizálni őket."[556]

Kosztolányit Szabolcsi Lajos hívta az *Egyenlőség*hez, aki 1915 júniusában vette át a lap irányítását. „A magyar zsidó irodalom felvirágoztatása és népszerűsítése egyik legfőbb gondom volt. A Hét-beli barátaimat, elsősorban Kosztolányi Dezsőt és Karinthy Frigyest bekapcsoltam az Egyenlőség irodalmi munkatársai közé. Kosztolányi cikkíró és publicista lett, azonkívül csodálatos szépségű és tisztaságú műfordításokat adott a lapnak. Régi és új héber költőket tolmácsoltam neki, ő felvette gyorsírásban a magyar szöveget és klasszikus hűséggel költötte versbe. Így készült el a Juda Halévi Cionidájának egyedülálló magyar fordítása tollából, ahol a hatalmas költemény, akár a héber eredetiben, egyetlen rímre van áthangolva. Gordon, Frug és Bialik így szólaltak meg Kosztolányi bűvös hárfáján, valamint Rilke zsidó tárgyú fordításai" – emlékezett vissza az együttműködés éveire a főszerkesztő.[557] A *Hét* fórumán kívül mindketten forogtak szabadkőműves körökben, de találkozásaiktól függetlenül is figyelemmel kísérték egymás munkásságát: míg Szabolcsi az *Őszi koncert – Kártya* című kötetről közölt méltatást, Kosztolányi a főszerkesztő 1910-es versgyűjteményéről.[558]

Az írótól elsőként az *Éjszaka a vonaton* című tárcát közölte az *Egyenlőség*, mely egy Budapest és Kolozsvár közötti vonatút tapasztalatairól ad számot. Az utazóközönség legfőbb szórakozása a szerző által csak „vasúti antiszemitizmusnak" nevezett társasjáték: „Némikép pótolja az automata-olvasmányt, melyet husz fillérért kap az utas. Nem kell hozzá egy fillérnyi pénz sem és egy szikrányi szellem sem. Az se baj, hogy sötét van. Sőt – megfigyeltem – a sötét egyenesen jótékony hatásu reá."[559] Miközben az antiszemitizmus lélektanát próbálja megérteni, a háború alatt föllángolt zsidógyűlöletről is szól. Bár primitívnek tartja, veszélyforrást egyáltalán nem lát benne: az antiszemita frázisok 1916 elején még nem jelentettek sokat sem a szitkozódók, sem a kupéban ülő zsidók számára. Kosztolányi szerint az élcelődésnek mindössze az első- és másodosztályú utasok körében lehet foganatja, a harmadosztályon utazó öreg paraszt és a frontot megjárt katona ugyanis erkölcsileg fölöttük áll: „ők képviselték a liberálizmust, a józan és nagyszerü magyar népet, melyet nem tudott megfertőzni az antiszemitizmus nátha-bacillusa."[560]

Az 1916 augusztusában közölt *Mi, huszonötezren...* című vezércikk már nyíltan az *Egyenlőség* politikai működését szolgálta. A szöveg megjelenésének idején állapodott meg az osztrák és a magyar kormány 25 000 galíciai menekült Magyarországon történő elhelyezéséről, akik főként – Bihari Pétert idézve – „a sűrűn lakott pesti »zsidónegyedekben« koncentrálódtak, feltűnőbbé téve ezek idegen, keleties, »ortodox« jellegét. A »galíciai« szóhoz azonnal a csalás, a feketézés, az uzsorakereskedelem vádjai társultak, ami felerősítette az annyiszor ismételgetett kontrasztot a frontokon vérét ontó magyar és a csaló, seftelő, de gazdagodó galíciáner (értsd: zsidó) között."[561] Noha a vádak leegyszerűsítőek és szélsőségesek voltak, nem mondhatók alaptalannak, mert a galíciaiak – amint Borsányi György megjegyzi – „nem érezték magukat magyarnak; magyarul nem tudtak, és a leg-

csekélyebb mértékben sem azonosultak a hivatalosan deklarált háborús célokkal. Viszont belevetették magukat a háborús nélkülözések talaján burjánzó feketekereskedelembe, és sokan közülük hihetetlenül rövid idő alatt irigylésre méltó vagyonra tettek szert."[562] A kikeresztelkedett nevesebb családok ugyancsak ellenezték a galíciaiak tömeges befogadását, sőt a magyar liberális zsidóság véleménye még az asszimilációt illetően is megváltozott. A polgári radikális Bölöni például szintén úgy vélte, „a bevándorolt galiciai zsidóság, teljesen konszolidált államban is veszedelmet jelentene".[563] Az *Egyenlőség* tehát több felől érkező támadásoknak tette ki magát, amikor kiállt a galíciaiak befogadása mellett.[564]

„A jobboldali sajtó vérbenforgó szemekkel rohan előre és lobogtatja ezt a számot a keresztény magyar tömegek felé. Én Kosztolányi Dezsőt kérem fel, hogy ő, a keresztény magyar író, vezércikkben védje meg ezt a szerencsétlen tömeget, mely nem »bevándorol«, hanem »menekül« hozzánk. Kosztolányi megírja élete egyik legszebb cikkét a 25 000 galiciairól" – idézte föl az eseményeket később Szabolcsi.[565] Az író nem késlekedett a *Mi, huszonötezren...* megírásával, melynek megszólítottjai a magyar parasztok, akik – ellentétben az otthonukból elűzött zsidókkal – még nem ismerik a háborút, nem hallották a „végítélet kürtjeit". A „szöveg a zsidó–magyar sorsközösségi párhuzam bemutatásával több évszázados magyar irodalmi hagyományt folytatva, az (új)héber költészetet idézi meg" – fogalmazza meg Lőrincz Anita vonatkozó tanulmányában.[566] A sorsközösségre a címadás mellett a többes szám első személy használata, valamint az első bekezdés „testvér" szava egyaránt utal: „Lássátok meg arcunkban az ember arcát, szemünkben a testvért."[567] A testvérmetafora többször visszatér a tárcában: a két népcsoport ereiben ugyanaz a forró, rubin vér folyik, a vér aztán vízzé válik, könnyekké, közös szenvedéssé. Az összetartozást még erősebben kifejezi a „ikersors" megjelölés, a cikk zárlatában pedig a szeretet fogalma is megjelenik: „hálásan szorítjuk meg az esernyő hideg fakampóját, és azt hisszük, hogy egy kéz, egy eleven kéz, mely kezünkbe kulcsolódik. Azt hisszük, hogy azoknak a keze, kik már hidegen alszanak a földben, azoknak a keze, kiket szerettünk, a feleségünk, a kislányaink keze, kik most futnak a széles föld hátán, ki tudja, hol."[568]

„*Zsidó köztársaság*" című vezércikkében Kosztolányi egy lehetséges zsidó állam létrehozásának ötletén is tanakodik, melyet 1917 májusában még irreális elképzelésnek vél, s pusztán lélektani szükségletként gondol el. Ismét a sorsközösséget emeli ki, három nagy világvallás bölcsőjeként tekintve Palesztinára: „Én, aki keresztény vagyok, hat éves koromban a kis katholikus hittan szines képecskéin láttam a palesztinai pálmafákat, a jeruzsálemi templomot, azt a földet, melynek köveihez az apostolok csodás tettei füződnek. A zsidók a prófétáikra, bölcseikre gondolnak, s a ragyogó zsidó királyok tetteire. Aki mohamedán, annak a vérengző szultánok hadjáratai jutnak eszébe. [...] Endre királyunk ide vonult és a magyar lovagkor fényes scénái itt játszódtak le."[569] Pár hónappal később Lord Balfour külügyminiszter ígéretet tett egy zsidó nemzeti otthon fölállítására Palesztinában. A brit államférfi Lord Lionel Walter Rothschildhoz, a Zionist Federation of Great Britain and Ireland[570] tiszteletbeli elnökéhez intézett hivatalos levelét magyar nyelven elsőként az *Egyenlőség* közölte, a következő megjegyzés kíséretében: „A telegrammot Balfour irta alá. Palesztina, mint cionista állam, telegram-

mon tehát már megvan."[571] Az angolok, amerikaiak és franciák egyaránt szorgalmazták a palesztinai zsidó állam létrejöttét, s elképzelésükhöz akkor a németek is csatlakoztak. A Balfour-deklarációban még nem volt szó a független Izrael állam megalakulásáról. Miután Franciaország és Anglia Palesztina sorsáról nem tudott dönteni, az végül angol hatásra 1918-ban lett brit mandátumterület. Nagy Britannia külügyminiszterének nyilatkozata mindenesetre mérföldkőnek számított Izrael állam létrejöttének folyamatában.[572]

Kosztolányi nemcsak aktuálpolitikai vonatkozású szövegeket jelentetett meg az *Egyenlőség*ben, hanem többek között műfordításokat is. Utóbbiakhoz fűzött jegyzetéből kiderül, hogy a főszerkesztő hívta föl figyelmét a választott költeményekre: „Ezeket a verseket kedves és kitünő barátom [...] volt szives tolmácsolni számomra, ki héberül nem értek. A versek muzsikája és mély értéke annyira megkapott, hogy a nyers-szöveget lejegyeztem és megpróbáltam magyar verssé formálni."[573] 1916-ban német nyelvből is fordított zsidó tematikájú műveket,[574] egy évvel később pedig Halevi *Elégiáját* és Stefan Zweig *Jeremiás* című drámai költeménye részleteinek magyar változatát publikálta folytatásokban.[575] Kosztolányi ezek egy részét szerepeltette később a *Modern költők* második bővített kiadásában, de a harmincas években az *Egyenlőség* is újraközölte azokat *Az Egyenlőség szavalókönyve* című sorozat darabjaiként.[576]

A lapot 1933 áprilisában ugyanis német nyomásra a belügyminisztérium rövid időre betiltotta, amiért egyik írása megkérdőjelezte Göring és Goebbels épelméjűségét.[577] Az „újság újrainduló utcai terjesztésével szinte egy időben, a július 29-i számban, Juda Halevi gyászdalának, Kosztolányi Dezső egyik legszebb versfordításának feltűnő formátumú [...] újraközlésével tiltakozott a náci diktatúra kiépítése ellen" – ismerteti kutatási eredményeit Lőrincz Anita.[578] Halevi műve esetében azonban fordítás helyett inkább újraírásról beszélhetünk. Miután az író „nem ismerte behatóan a héber költészetet, nem tudta, hogy a költői nyelv milyen változásokon ment keresztül, és hogy a középkori hispániai zsidó költészetben milyen forradalom zajlott. Valószínűleg nem ismerte a középkori arab versformákat és ritmusképleteket sem, így csakis saját költői érzékére hagyatkozhatott, aminek eredménye [... olyan] vers lett, amely azonban műfajában és versmértékében eltér Jehuda Halevi költeményétől" – tudjuk meg Peremiczky Szilviától.[579]

Kosztolányi nemcsak Szabolcsiék körével lépett kapcsolatba a zsidó fórumok közül, hanem a *Múlt és Jövő* című művészeti és irodalmi folyóirattal is, melynek hasábjain már a megindulás utáni évben megjelent *A zsidók kivonulása*.[580] *Bálint Rezső képei* című portréját ugyancsak itt közölte. Az eredetileg nyomdászként indult festő barátságot ápolt az íróval, akivel föltehetően a kecskeméti művésztelepen ismerkedett össze, 1912 nyarán.[581] Kosztolányi eredetileg Bálintot szerette volna fölkérni *A szegény kisgyermek panaszai* negyedik kiadásának illusztrálására,[582] s bár terve meghiúsult, később is többször foglalkozott a festő munkásságával: ő írt bevezetőt az 1914-es kiállítási katalógushoz,[583] amikor a művész első önálló bemutatkozását rendezték a Budapesti Műhelyben.[584] Az író nemcsak utóbbi szövegéből idézett a *Múlt és Jövő*ben, hanem utalt például a frontot megjárt Bálint háborús tapasztalatára is.[585] 1919 januárjában újabb tanulmányt készített a festőről, mely a *Formák, foltok, vonalak* című, tíz kőrajzot tartalmazó mappa előszavaként látott

napvilágot. Kosztolányi ebben a művészetek „közös nyelvéről" is értekezett, elítélvén az alkotói megnyilvánulások kategorizálására tett kísérleteket: „a művészetet nem lehet cölöpökkel elkeriteni [...], összefüggenek és valahogy megtermékenyítik egymást, mert mindegyik az életből lelkezik, s mindegyik az életre vonatkozó érzések és gondolatok végső, végzetes kifejezése."[586]

Az író haláláig kapcsolatban maradt Bálinttal, aki tudott barátja betegségéről, s szenvedései közepette is aggodalmát fejezte ki feleségének: „Engedje meg, hogy [...] üzenetet küldjek drága Desirének. (Szándékkal nem írtam: »drága Desiré barátomnak« – nem mintha erre jogcímet nem tarthatnék, hanem mert ezt túlkevésnek tartom épen Övele kapcsolatban.) [...] Engedje meg, hogy arra kérjem: mondaná meg Desirének, hogy B. R. telefonált és az igaz barát forró üdvözletét küldi, javulást kíván. – (Telefonon, ennyit is, torokfojtogatás – ökölbeszoritott kéz nélkül sem tudnék többet mondani. Lehet hogy Istenkáromlás, lehet hogy neurasztenia ez. Nem tehetek róla, édes jó anyám szenvedéseinél is ezt és igy éreztem.)"[587]

ANTISZEMITIZMUS ÉS FEHÉRTERROR

A „két világháború közötti időszak uralkodó ideológiáinak szerves részét képezte a magyarországi zsidóság árulásának tétele, tehát az a nézet, miszerint a világháborút követő zűrzavart kihasználva a zsidóság – a gazdasági hatalom mellé – a politikai hatalmat is megszerezte magának, továbbá hogy ez a zsidó hatalomátvétel tragikus következményekkel járt az ország sorsára, különösen területi integritására nézve. Az első világháborúban játszott szerep mellett ez volt a második, s talán még az elsőnél is súlyosabb vádpont, ami a hazai zsidóságot érte."[588] Bár Kun Béla kijelentette, zsidóból kommunista lett,[589] a lakosságban annál erősebben megfogalmazódott a zsidó bolsevizmus tétele, ami táptalajt adott a különböző faji ideológiák számára is. Kunék megkülönböztetése tehát nem identitásuk, hanem származásuk alapján történt.[590]

Nem pusztán a proletárdiktatúrát ellenzők körét jellemezte antiszemitizmus, hanem a többségükben zsidó származású népbiztosok is zsidóellenes magatartást tanúsítottak. Kozma Miklós 1934-es visszaemlékezésében például arról tudósít, „hogy a bolsevikiek eddig is nem egy és nem két zsidót végeztek ki", illetve „az ellenforradalmi mozgalmakban sok tisztességes, hazafias zsidó vesz részt".[591] A magyar baloldali antiszemitizmus fő műveként Ágoston Péternek, a tanácsköztársaság külügyi népbiztosának *A zsidók útja* című munkáját tartják számon, mely 1917-ben látott napvilágot Nagyváradon.[592] Gondolatmenete ellentmondásokat is tartalmazott, hiszen – Ormos Mária állítására hivatkozva – „míg egyfelől nyakra-főre szidta a zsidókat a naplójában, másfelől [...] féltette őket, vagy legalábbis óvta a zsidóság szerinte értékes és már-már magyar vagy magyarosodó részét".[593]

Kosztolányi Dezső épp *A zsidók útja* megjelenésekor járt a partiumi városban, hogy beszédet mondjon a Szigligeti Társaság 1917. március 18-i, Arany János születésének századik évfordulójára rendezett ünnepségén.[594] A szereplés mellett legfrissebb köteteiből is vitt az Irodalom Erdélyért elnevezésű jótékonysági akciónak. Teleki Sándorné, Tormay Cécile és Szász Zsomborné vezetésével ugyanis sorso-

lást rendeztek dedikált művekből, a sorsjegyekért befolyt összeget pedig a „román betörés által sujtott erdélyi lakosság fölsegitésére" fordították.[595] Mivel az író korábban visszautazott Budapestre, az aukción már nem vehetett részt.[596] Hazatértét követően útibeszámolót közölt *Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszadik századbéli hitvitázókról* címmel, melyben nemcsak Nagyvárad fejlődését és a Szigligeti Társaságot ünnepelte, hanem Ágoston könyvéről is szólt. Idegenkedéssel fogadta a szerző zsidóságot bíráló tételeit, a kialakult helyzetet pedig a középkori hitvitákkal rokonította.[597]

A baloldali zsidóellenességet a fehérterror még erőteljesebb antiszemitizmusa követte. A román csapatok kivonulása után a terrorcsapatok tagjai, a népbiztosok és a forradalmi törvényszékek elnökei bíróság elé kerültek, s bár sokan megszöktek, nagyszámú kivégzést hajtottak végre. „A törvényes számonkérést az 1919 augusztusában a Friedrich-kormány miniszterelnöki rendeletében bevezetett ún. gyorsított bűnvádi eljárás jelentette. Az ennek alapján indított »kommunistaperek« 1919 augusztusa és 1920 júliusa között több ezer embert érintettek" – tájékoztat Bődök Gergely tanulmánya.[598] Mindezzel párhuzamosan fehérterrorista különítmények garázdálkodtak szerte az országban, akik kommunistagyanús egyéneket kínoztak és végeztek ki. „A zsidó szadizmusra fehérterror. [...] A munkásság fizikai szenvedése irtózatos. Az embereket az utcán testi vizitációnak vetik alá: nem zsidók-e, és aztán ütlegelik. [...] A Dunántúl Szamuely szerepét egy Prónay tölti be" – jegyezte föl Jászi naplójába.[599]

Hírhedt volt az Ostenburg-Moravek Gyula és a Héjjas Iván vezette különítmény, a 160 tagú sereg élén álló Prónay Pál pedig korlátlan fölhatalmazást kapott statáriális eljárásokra és büntetések végrehajtására. Horthy budapesti bevonulását követően többek között Dél-Budán, Hajmáskéren, Kistarcsán, Nagykanizsán és Zalaegerszegen olyan internálótáborokat hoztak létre, ahol a közrendet és az állam biztonságát veszélyeztető gyanús elemeket őrizték. Siófokon éjjelente a Balatonba lőtték a foglyokat, hogy – Prónay Pál emlékiratait idézve – „az utána következőknek helye legyen".[600] A paramilitáris szervezetek vezetői „döntő mértékben középvagy felsőosztálybeli háttérrel rendelkeztek, a Monarchia vagy a Német Birodalom katonai akadémiáin végeztek, és a háborúból századosként, ezredesként vagy hadnagyként tértek haza" – tudósít Bődök Gergely.[601] Sokakat a személyes bosszú vezérelt, mert a proletárdiktatúra alatt családjukat kiirtották, nőrokonaikat megerőszakolták és/vagy kifosztották.

1919 decemberében húsz Lenin-fiút a Margit körúti fogház udvarán végeztek ki, Csernyt az utolsók között akasztották föl. A kivégzéseket Kosztolányi is végignézte, s naplójában rögzítette benyomásait. Nemcsak a halál hétköznapi tapasztalatát írta le, hanem a végesség mibenlétéről is elmélkedett, a művészi alkotótevékenység mozgatóerejeként értelmezve azt: „A dolog politikai oldala nemigen érdekelt. Csak a halál érdekelt, mellyel naponta foglalkozom. Sokan megróttak ezért barátaim, az írók is, s azt mondták, hogy ők sokkal »finomabb idegzetűek«, semhogy végig tudnák ezt nézni, és sehogy se hitték volna, hogy én, a gyengéd érzések költője, képes vagyok ilyenre. [...] Ők azt hiszik, hogy csaló vagyok, és hogy nem minden betűm a halál mélységéből sarjad. Ők nem tudják, hogy az én virágaim a gyökerükkel a sírokba nyúlnak."[602]

Korvin Ottó fölakasztását szintén látta, amiről még a *Proletár* is tudósította olvasóit: „Mikor [az elítéltet] meghalni vezették, akkor még nyugodtabb volt, mint megelőzően. [...] Nem figyelt Surgothra, aki kaján pofával olvasta az ítéletet, hanem a látványosságra egybegyűlt tömeget nézte. Világosan látszott, amint tekintetét egy pillanatra megpihentette Hegedüs, Odry és Csortos színészeken, akik szintén eljöttek akasztást nézni, és aztán Karinthy Frigyesen és Kosztolányi Dezsőn, akik nem messze állottak tőle."[603] Az író nemcsak párizsi nászútja során nézegetett holttesteket a Morgue-ban, hanem a kommünt követően is elment a kivégzettek földi maradványait őrző halottasházba: „Emlékszem, egy nap hivatalomban, ahol gépírtam és gyorsírtam, hosszan rémüldözött Kosztolányi, hogy most jött a nem-tudom-milyen hullaházból és ott nem-tudom-milyen hullákat látott; ezeket részletezte és szörnyülködött, miközben az Új Nemzedék című déli kurzuslapban a Pardon... rovatot írta" – idézte föl később Szabó Lőrinc.[604]

Kosztolányi minden bizonnyal ismerte a büntetőperek főügyészének vádbeszédét, melyben messzebbre ható kitételek fogalmazódtak meg. Váry Albert szerint ugyanis a „történelmi középosztály kiirtása volt a gondolat, mely az intellektüelleket a vöröshatalom büvkörébe hajtotta".[605] A főügyész a tárgyaláson tüntetően fölsorolta a zsidó származású elítéltek korábbi vezetéknevét is, egyértelművé téve, hogy elsősorban zsidókat vádol. Talán nem véletlen, hogy ebben az időszakban látott napvilágot az író *Öt évi fegyház* című tárcanovellája, amely egy vádbeszéd előadására készülő ügyészről szól: „Tudta, hogy a földi igazságszolgáltatás csak viszonylagos valami és épp ez adott neki erőt a cselekedetre. [...] Néha könyökig vérben tárta föl az undok bűnök tályogait, melyekből csurgott a genny, az alattomos kis sebeket, melyek titkos átszövődéssel mérgezték az egész szervezetet és bizony nem egyszer súlyos műtétei is akadtak, mikor a beteg annyira rothadtnak mutatkozott, hogy csak a halál volt az egyetlen gyógyszer."[606] Ám a történet szadisztikus karaktervonásokat mutató főhőse banális módon szobafogságba kerül, s alkalma nyílik újragondolni addigi életét.

A kommün bukását követően Kosztolányi az *Új Nemzedék*hez szegődött belső munkatársnak, ahol elsősorban a *Pardon* című rovatot vezette. Ennek glosszáit nemzeti radikalizmus, irredentizmus, kommunizmus- és szabadkőműves-ellenesség mellett főként antiszemitizmus jellemezte. Egy 1929-es önvallomás alapján – mely töredékben maradt, s az író nem szánta a nyilvánosság elé – nem pusztán kortársai, de ő maga is ellentmondásosnak ítélte a zsidósághoz fűződő viszonyát. „Antiszemita is voltam. Hogy nem leszek ismét, arra nem tehetek ünnepélyes fogadalmat" – jelentette ki,[607] miközben filoszemitaságát is hangsúlyozta, „mert az értelem, a jóság és a barátság" kötötte „sok zsidóhoz az élet minden körülményei között". Elismerte tehetségüket („Hálás vagyok azokért a remekművekért, amiket alkottak – Somlyó Zoltán"), ellenben „rendetlenségük, hanyagságuk és alaptalanságuk" miatt érzett fájdalma megint csak az antiszemitizmus felé sodorta.[608] Zsidóellenes kultúr- és irodalompolitikai szövegeit szintén elhatárolta a zsidóság iránt érzett emberi viszonyulásától,[609] amit felesége is megerősített egy 1921-es interjúban: „Dezső nem antiszemita, ő csak azt tartja, hogy a zsidók tulságosan nagy hatalmat gyakoroltak Magyarországon."[610]

Kosztolányi a zsidó kultúrához fűződő viszonyát a francia szellemmel való kapcsolatához hasonlította. Noha a trianoni békeszerződésnél segédkező franciákra haragudott, a francia kultúrát és szellemet nagyra becsülte.[611] Másként tekintett tehát a zsidóságra mint közösségre, s másként az egyes emberre/individuumra. A zsidóság faji megítélését nem tartotta kívánatosnak, miután az „semmiképpen sem egyeztethető össze a kereszténység lényegével". Meglátása szerint a zsidóság szellemi termékeit azért sem lehet elvetni, mert – Gyurgyák János megfogalmazásával élve – „ezzel az Ószövetséget is meg kellene tagadni. [...] Ezzel szemben az elvi antiszemitizmus csak a zsidóság erkölcsi és gazdasági túlsúlyát igyekszik megakadályozni, továbbá a magyar társadalom és kultúra keresztény jellegét akarja fenntartani".[612] Az elvi antiszemitizmussal rokonítható fölfogásnak Kosztolányi már 1908 végén hangot adott, amikor Fülep Lajos előtt bírálta a *Nyugat*ot: „A Nyugat egy kifejezetten anti-szimbolista, józan, racionális alapon álló, metafizika- és gondolatgyűlölő zsidó pártszövetkezet. Impotens rikoltozás rekedt torokkal."[613]

A zsidónak kikiáltott fórum bírálata azonban nem jelentette a konzervatív-katolikus irány elfogadását, amit nem utolsósorban az *Élet* szerkesztőivel kialakult komoly konfliktus mutat. Kosztolányi nem pusztán az irodalom átpolitizáltságát utasította el, illetve nemcsak „magyar kultúrharcot" hirdetett, hanem a melldöngető hazafiaskodás ellen is föllépett. Tette mindezt a háború után is, 1920 októberében: „Azon a címen, hogy »nem szabad politizálni«, szintén politikát csináltak, és megfosztották irodalmunkat magyar jellegétől. Hitem szerint irodalmunk jövője az, hogy magyarabb, azaz különbözőbb legyen a többi irodalmaktól. Száműzve minden hazafiaskodást, arra kell törekednünk, hogy megtaláljuk a magyarság, a magyar szellem világküldetését, mely helyet mutat nekünk a többi népek szellemi hangversenyében."[614] Miután Kosztolányi nem tett egyenlőségjelet a magyar szellem és a hazafiaskodás közé, elhatárolódott a fajvédő ideológiáktól is, így aztán mégis „teljes összhangba" került „a Nyugat programjával".[615]

A korszakot uraló ellenforradalmi ideológiák „gyakran hangoztatott vádja szerint a forradalom alatti kormányok a zsidók érdekében kormányoztak. Ebben az összefüggésben két tényre szokás hivatkozni. Az első az ország területi integritására, a második a hagyományos politikai elit tudatos szétverésére vonatkozik, s azt a vádat fogalmazza meg, hogy a Károlyi–Jászi-féle engedékeny politika vezetett Trianonhoz s a magyar uralkodó osztály bukásához" – foglalja össze Gyurgyák.[616] Noha Kosztolányi nem jutott el a fajvédők többségének radikalizmusáig, Juhász Gyulának írt sorai mutatják, hogy az ő véleményét is erősen befolyásolták egyfelől saját tapasztalatai, másfelől az ellenforradalmi ideológiák: „távolról el se képzelheti, micsoda legendás szenvedésen ment át a magyarság a Balázs Bélák és Lukács Györgyök faji zsarnoksága alatt, [...] hogy jutott koldusbotra egész fajtánk, míg a másik »választott« fajta, mely mártírosdit játszik és jelszókat harsog, milliókat szerzett, és ma is kezében tartja az ország és irodalom sorsát. [...] ön mint magyar áldozata volt a múlt »irodalmi politikájának«. [...] ez ma már nem magánügy, ez ellen a nemzet jövője érdekében tenni kell, a becsületes embernek a mi táborunkban van a helye. Lehetetlen, hogy a magyar csak bankszolgának és külső munkatársnak jó. Vezetnünk kell, diktálnunk kell, élnünk kell szegény országunkban."[617]

A zsidóellenességről leginkább árulkodó *Pardon*-glosszáknak, illetve az *Új Nemzedék* több vezércikkének megírásakor Kosztolányit magával ragadta a történelmi hangulat, annak minden neurózisával, radikalizmusával és militarizmusával. A bethleni konszolidáció időszakára azonban szélsőséges magatartását komoly diplomáciai működésre váltja, s a történelmi traumák okozta indulatokon túllépve – a revizionizmus ügye mellett azonban erősen elköteleződve –, magyar és európai szellemben a nemzetek közötti kulturális párbeszédet szorgalmazza. „Kosztolányi [...] sok mindent nagyon szeretett a zsidóban, mint jómagam is. [...] ha nem is tudott minden tekintetben rokonszenvezni vele, de – mint minden élőlény számára – emberséges bánásmódot követelt az ő számára is. S ezt feltétlenül. [...] Vagyis ő nemeslelkű ember volt, csak nem volt elég erős ember. [...] már az első szavak kimondása után is tudta, milyen szívtelen mesterség [a Pardon rovat szerkesztése], de már nem lehetett visszakoznia, legalábbis nem azonnal. [...] eljött hozzám és sírt. [...] egész éjjel azon törtük a fejünket, hogy hogy lehetne ebből a [...] nem jószívnek való helyzetből kimentenie magát. S én akkor egyetlen szót szóltam hozzá tanácsképpen, hogy hallgasson. S ezt ő megfogadta. Politikai jellegű kérdésekben nem is lehetett többé szólásra bírni, akárhogy támadták is" – emlékezett vissza Füst Milán barátja halála után.[618]

FAJVÉDELEM ÉS/VAGY NEMZET MINT NYELVKÖZÖSSÉG

A kommün után egymással párhuzamosan több fajvédő ideológia létezett Magyarországon, melyek között akadtak „egyfelől »tudományos fajvédő« mozgalmak, másfelől fajvédő titkos társaságok fedőszervei [...], továbbá ellenforradalmi és ébredő politikai szervezetek, antiszemita szakmai egyesületek, végül nemzeti-keresztény vagy kereszténységszocialista intézmények, amelyek csak részben nevezhetők fajvédőnek. [...] az antiszemitizmus, liberalizmusellenesség, irredentizmus és bizonyos szociális érzékenység jegyében szinte szétszálazhatatlanul összefonódnak ébredő, fajvédő, ellenforradalmi és radikális kereszténységszocialista személyek és mozgalmak" – írja Gyurgyák János.[619]

A fajvédő sajtó – melynek az *Új Nemzedék* jeles reprezentánsa volt – szintén sokszínűséget mutatott. Noha a napilap főmunkatársaként dolgozó Kosztolányi Dezsőre is hatott a magyar fajvédelmi gondolat, nem vert gyökeret munkásságában. A Magyar Írók Szövetségében vele együttműködő Szabó Dezső azonban hivatalosan is a fajvédelmet tűzte zászlajára ezekben az években. Bár ő nem volt következetes gondolkodó, hatása messze túlterjedt a magyar fajvédelmen. A fajvédő újságírók – ahogyan Gyurgyák jelzi – „mindenekelőtt egy új, egy harmadik Magyarországról álmodtak, a politikai, társadalmi és a szellemi életben pedig »őrségváltásra« készültek, amelyet a megszilárduló bethleni rendszer végül is megakadályozott".[620]

Kosztolányi 1921-re már összefoglalta nemzetfogalma alapját adó, nyelvközösségre vonatkozó téziseit is. Mindezzel radikálisan elkülönítette saját felfogását azoktól, akik a közös nyelv helyett a közös származást tekintették a magyarság összetartó erejének, illetve a magyar fajhoz való tartozás követelményének. Az író

nemzeteszményét az antiszemitizmussal, illetve a nemzeti radikális nézetekkel való szakításon túl elsősorban a trianoni békediktátum befolyásolta, miután több jelentős magyar irodalmi fórum került a határokon túlra.

Makai Emil védelmében írt korai állásfoglalásához hasonlóan egy 1919 karácsonyán a *Gondolat*nak adott nyilatkozatában is a tehetség mellett állt ki. Noha elhatárolódott a keresztény irodalom elsőbbségének hirdetésétől, a „magyar fajta" különvalóságában való hitét fönntartotta: „Nem szivesen beszélek »keresztény« irodalomról, mert ez félreértést okoz. Inkább magyar irodalomról szólok, a magyar fajta irodalmáról. Mert az irodalomban nyilvánvalóan faji értékek érvényesülnek. [...] Az irodalom tudniillik nem az értelem munkája, hanem a véré, az ösztöné, az életakaraté [...] Természetes azonban, hogy a magyar irók csoportja készörömest elismeri minden tehetséges ember munkáját és én, ki sok nem közöttünk küzdő irótársam müködéséről tisztelettel és elismeréssel nyilatkoztam a multban, ma hasonlóan vélekedem róluk."[621]

Két évvel a *Gondolat* hasábjain közölt nyilatkozata után Kosztolányi egyik Tolnai Vilmoshoz szóló levelében ismét a nyelvet határozta meg a „leghatalmasabb és leginkább alkotó nemzeti erőként": „Aki tökéletesen, művészien beszéli Arany nyelvét, közelebb van szívemhez, noha német vagy tót származású, mint a zsíros fajmagyar, ki hatszáz szóval él és nincs semmi öntudata. [...] A Nyugat, amely igazán szabadelvű, apolitikus lap, nem törődik semmiféle politikai felfogással, az enyémmel épp oly kevésbé, mint másokéval, s helyet ad az én újszerű verseimnek, akár egykor Halász Gyula konzervatív írásainak. [...] hajlamomnál fogva egyenesen maradi, reakcionárius vagyok, mert nem hiszek az emberiség gyökeres haladásában, sem a demokráciában, sem a »világot megváltó« szocializmusban, amelyet mint pesszimista az újkor legszomorúbb kabaréjának látok."[622]

A *Nyugat*ra ekkor már olyan fórumként gondolt, ahol újszerű és konzervatív szövegek egyaránt helyet kaphattak. Véleményét nagyban befolyásolták az időközbeni személyi változások is. A főszerkesztő Ignotus lett, szerkesztő pedig Babits és Osvát, akik egyfelől távol tartották magukat a felszínes nemzetieskedéstől, másfelől szembenéztek azzal a tapasztalattal, miszerint – Szegedy-Maszák Mihályt idézve – „Trianon után kegyetlen időszerűséggel vetődött fel magyar s világirodalom viszonya. [... A békeszerződés] s a rendkívül sok idegenből készített fordítás együtt késztette Babitsot arra, hogy intse a kiadókat, inkább a magyar írók műveinek, mintsem nyugati regényeknek a terjesztésével foglalkozzanak."[623] Külföldi alkotásoknak, illetve műfordításoknak persze továbbra is helyet adtak, bár az arányokra nem mindig figyeltek. Az avantgárd irányzatok bemutatásától például elzárkóztak, Gyergyai Albert révén pedig túlreprezentált volt a *La Nouvelle Revue Française* prózaíróinak működése.[624]

Tolnainak írt levelében Kosztolányi szellemi szabadelvűségéről is hitet tett. Egyrészt különválasztotta egymástól a politikai és az irodalmi forradalmat, másrészt az utóbbi követőjének vallotta magát. Ábrányi Emilről szóló nekrológjában ugyancsak megjegyezte, „ritkán találkozik a történelmi és az irodalmi revolúció",[625] Rákosi Jenőről szóló, szintén 1920-as portréjában pedig a világirodalom szerzőire is vonatkoztatta tételét: „irodalmi és politikai irány gyakran összeesik, például Shelley esetében, de még gyakrabban nem. Dosztojevszkij irodalmi forra-

dalmár (romantikus) és politikai konzervativ (nacionalista–militarista), Zola ellenben politikai forradalmár (liberális–szociálista) és irodalmi konzervativ (klaszszikus–naturalista)."[626]

1926 elején már a fajvédelem német változata ellen emelt szót, amikor a *Bácsmegyei Napló* hasábjain „elképesztőnek" találta azt a kijelentést, miszerint Hindenburg nem német. Heinrich Pudor az állítást „azzal indokolta, hogy a német ember semmi módon nem irhatta volna alá a locarnói szerződést. De a birodalmi elnök múltjára vonatkozólag is érveket sorakoztatott föl, melyekből kitetszik, hogy a Hindenburg-Beneckendorff család szláv eredetű". A „horogkeresztes" szerző vélekedését Kosztolányi „bárgyúságnak" ítélte, melyen „természetesen csak mosolyogni lehetne, de Németországban széles körökben hitelre talál".[627]

Három évvel később szintén a nyelvközösség eszménye mellett voksolt, s „Európa hű fiának" nevezte magát. Noha az ősmagyar kultúrát sokra becsülte, a nyugati civilizációhoz való csatlakozásunkat tartotta fontosabbnak: „fájlalom, hogy rovásírásunk, sok ismeretlen népregénk, szokásunk itt Nyugaton veszendőbe ment, [...] de miután erre az útra léptünk, [...] nem lehet visszaáhítozni azt, amit nem is ismerünk [...], ha magyarok vagyunk nyelvünkben, olyan szerelmi vallomást tettünk, aminél nem lehet nagyobb, úgy, hogy az, aki magyarul szidja a magyart, mint Ady is, magyarabb magyar, mint aki idegen nyelven dicséri és rajong érte."[628] Kosztolányi tehát „olyan alkotásokat fogadott el egy nemzeti kultúra részeinek, amelyek mélyen kapaszkodtak »a szavak alakjába, a szavak hangzásába, történeti és irodalmi múltjába, a szavakhoz fűződő emlékekbe és hangulatokba«" – állítja Szegedy-Maszák.[629] Ennek megfelelően Kosztolányi a magyar irodalom művelői között is a nyelvet tartotta összetartozási alapnak, mint ahogy azt egy vajdasági interjúban is megfogalmazta: „A magyar irodalom egyébként egy, mert mindenki, aki magyar nyelven ír – akár Buenos-Airesben lakik, akár Veszprémben – magyar író."[630]

Három évvel később Somlyó Zoltánnak megint csak a nyelvközösség eszményéről beszélt, de mondandóját ezúttal a származást alapul vevő nemzetfölfogás bírálatával is kiegészítette: „Magyar iró az, aki magyarul ir" – jegyezte meg, majd megállapította, hogy az évszázados „történelmi vagy vérségi kapcsolat" sem alkot „oly erős közösséget, mint az évtizedekre visszanyuló nyelvi kapcsolat".[631] Amikor készülő irodalomtörténetének *Nemzeti újjáébredés kora* című fejezetéből Várkonyi Nándor ki akarta hagyni többek közt Babitsot, Kosztolányi a következő kérdéssel szembesítette: „Mi az értelme annak ma – a XX. században –, hogy »nemzeti újjáébredés kora«? Azok az írók, akiket ebben a rovatban sorol fel, mennyivel nemzetibbek, mint például Babits Mihály?"[632] De 1932 áprilisában is tiltakozott, amiért a budapesti rendőrfőkapitány nem adott engedélyt Ady két versének elszavalására. Az intézkedés hivatalos indoka a művek hazafiatlansága volt,[633] ami mind Kosztolányit, mind pályatársait fölháborította. „A jó vers mindig hazafias, mert egy nyelv életerejét, értékét mutatja. A rossz vers pedig bármennyire is csöpög a buzgó szándéktól és odaadó hüségtől – mindig hazafiatlan, mert a kontárság merénylete egy közösség szellemi egysége ellen" – nyilatkozta ekkor az író, megerősítve több évtizedes álláspontját.[634]

Halála előtt két évvel saját művészi identitását is a nyelvi nemzeteszme függvényében határozta meg, érzelmektől fűtött vallomásában: „Én a szó és szellem

jogán minden porcikámmal és leheletemmel egy közösséghez tartozom, melynek tagjai [...] mintegy összeesküvésszerűen magyarul beszélnek, én ösztönösen és öntudatlanul is akarom ezt a szellemi és lelki egyházat, [...] melynek folytatója vagyok és messze századokból érkező célfutója, [...] minden bölcseségen túl az az óhajom, hogy az ocsmány és kegyetlen életharcban ez a közösség, ez az egyház, ez az egység mennél erősebb, hatalmasabb és diadalmasabb legyen."[635]

IRODALMI ÉS SAJTÓFÓRUMOK A KOMMÜN UTÁN

A kommün után hivatalosan 1919. szeptember 28-án indultak újra a lapok, előzetes engedély és kiutalt papírmennyiség alapján. Novemberig még működött a román katonai cenzúra, s nem egyszer magyar nyelvtudás nélküli tisztviselők döntöttek. Bár a Nemzeti Hadsereg bevonulása után a fehér blokkok száma ritkult, 1920-tól újra szigorúbb ellenőrzés következett.[636] A Szőts Pál szerkesztésében megjelenő *Reggeli Hírek* már augusztusban – a röplapokkal egy időben – utcára került, de csak pár számot ért meg.[637] Göndör Ferenc szerint a „borzadályos, bujtogató napi nyomtatványnak" Kosztolányi írta „a legvéresebb uszító cikkeit", melyekben „minden bolseviki és minden szocialista munkásnak és különösen minden zsidónak a kiirtását követelte".[638] Az ismert példányokban azonban mindössze egyetlen olyan szöveg olvasható, melynél az író szerzősége fölmerülhet, a szociáldemokrata lapszerkesztő tehát vagy szándékosan csúsztatott vagy rosszul emlékezett.[639]

Kosztolányi Dezsőné állítása ugyancsak megkérdőjelezhető, amikor arról beszél, állástalan férjének egy órányi különbséggel ajánlott munkát Bangha Béla az *Új Nemzedék*nél, illetve Miklós Andor *Az Est*nél.[640] Noha valóban mindkét tulajdonos fölkereste az írót, a döntést számos más tényező motiválta, nem utolsósorban a kialakult történelmi-politikai helyzet. Kézenfekvő lett volna, ha Kosztolányi visszamegy a *Pesti Napló*hoz, ahol a kommün előtt vezető szerepet vitt, a körülmények azonban ezt nem tették lehetővé. Göndör Ferenc is megfogalmazta, hogy a „kezdődő Horthy-korszak nem sok jóval biztathatta a forradalmakban, különösen a Károlyi-hónapokban kompromittált lapot",[641] melyet a cenzúra ablakai tarkítottak, előfizetői elmaradtak, Hatvany távozása következtében pedig pénzügyileg is összeomlott. Mester Sándor és Szegő Elemér közvetítésével végül – amikor Kosztolányi számára már rég nem volt aktuális kérdés az elhelyezkedés – Az Est-konszernt vezető Miklós Andor vásárolta meg.

Az írót választásában az anyagiak mellett (Bangháék igen magas fizetést ajánlottak) félelmei is befolyásolták. Miután a háború és az őszirózsás forradalom alatt aktív szerepet vállalt a károlyista napilap vezércikkírójaként, nemcsak a vörös-, hanem a fehérterror idején is célkeresztbe került. A judeobolsevizmusnak, illetve a két forradalom összemosásának következtében a haladó polgári fórumok többsége antiszemita támadások áldozata lett,[642] a Magyar Nemzeti Hadsereg Főparancsnoksága pedig rendeletet bocsátott ki a postán szállított napilapok és folyóiratok – köztük *Az Est* és a *Pesti Napló* – elkobzásáról.[643] Számos újságírót letartóztattak, a szerkesztőségeket és a nyomdákat földúlták, berendezéseiket megrongálták s még terjesztőiket is bántalmazták.

Kosztolányi politikai fölfogása a kommün végére jelentős mértékben jobbra tolódott. Nemcsak menekült a fehérterror felelősségre vonása elől, hanem a nemzeti radikalizmus kulturális programjában is szerepet akart vállalni, amit publicisztikai működése mellett leginkább a Magyar Írók Szövetsége megszervezésében való aktív részvétele mutat.[644] A Szabó Dezső és Kosztolányi által 1919 augusztusában életre hívott írószervezet egyik fő célkitűzése a keresztény tollforgatók egységbe tömörítése volt, ami egyenértékűnek számított a zsidó szerzők kizárásával. Mindez nem kis fölháborodást keltett, s hónapokig tartó nyílt vitákat eredményezett. Cholnoky László például az alábbiakat jegyezte meg a *Pesti Futár*ban: „a közelmultban egy igen tehetséges fiatalabb magyar iró feltalálta a zsidómentes magyar irodalmat. Feltalálta jogos felháborodásában, mert egy öreg zsidó az egész faluját elsodorta, még pedig olyan alaposan, hogy néhány adyszerüséget óhajtó komplikált uj szón kivül alig maradt meg belőle valami".[645] Szintén Nádas Sándor lapjában jelent meg egy interjú Kiss Józseffel, aki az őt kérdező újságírótól értesült először a Magyar Írók Szövetségéről. Amikor megtudta, hogy az akcióban Kosztolányi is benne van, fölháborodva válaszolta: „Nem vagyok magyar... Hát mi vagyok? Francia vagyok... [...] Nem vagyok magyar költő... Csizma-tisztogató vagyok! [...] Kosztolányi Dezsőről többet tartanak, mint amennyit megérdemel. Ügyes formái vannak, de a lélek hiányzik a verseiből. Lelke nincs annak az embernek."[646] Jobbágy Jenő a *Múlt és Jövő* hasábjain szintén Kosztolányi magatartását emlegette föl: „az irástudó magyar sarjadék ehez az irodalomhoz állott és nem amazhoz, amely tiz esztendeje már körülbelül csak a geöczesaroltákban, jákómargitokban, legjobb esetben is a megkeresztelkedett zsidó, viszont tehetségtelen siksándorokban merült ki. [...] a zsidó kiadóktól, zsidó lapoktól és zsidó olvasóktól portált, de nagyhirtelen zsidóutálóvá vedlett Kosztolányi Dezső [is] az Élettől jött át a Nyugat irodalmához."[647]

Az irodalmi életben tapasztalható nyílt zsidóellenesség annak a nagyobb arányú társadalmi folyamatnak képezte részét, mely a vesztes háborút követő összeomlási válságot a bűnbakkeresés eszközével kívánta megoldani. „A szerkesztőségek »keresztény őrségváltást« szorgalmaztak a szerintük elzsidósodott magyar közélet minden területén" – szögezi le Monori Áron –, amit a keresztény középosztály egzisztenciális válsága is ösztönzött.[648] A Magyar Írók Szövetsége életre hívásában jelentős szerepet töltött be Lendvai István is, aki ügyvezető titkárként tevékenykedett.[649] A szervezet vezetői még augusztusban látogatást tettek Friedrich István miniszterelnöknél, s fölajánlották szolgálataikat az új politikai rendszernek,[650] részletes programjukat pedig október elején tették közzé az *Új Nemzedék*ben.

A négypontos tervezet első feladatként a nemzet újjáalkotása és föllendítése érdekében tett szolgálatot jelölte meg. A tagság egzisztenciális biztonságát ugyancsak kiemelt kérdésnek tekintették, amiben bizonyára a kommün során átélt fenyegetettség tapasztalata játszott közre.[651] A harmadik programpont többek között a független kritika kívánalmát hangsúlyozta, amihez az „üzletesség" és a „pajtáskodás" irodalmi, művészeti és tudományos életből való kiűzésének vágya társult. A faji alapállást a negyedik pont tette nyilvánvalóvá, a nemzeti kultúrát azonban nem önmagában, hanem – talán Kosztolányi hatására – nemzetközi viszonyrendszerben gondolták el: „egy felsőbbrendü nemzetnevelés és nemzetvédelem kultur-

politikájával a magyar fajiság teremtő és megtartó értékeit beleépiteni a szellemi fejlődés igazi nemzetköziségébe."[652]

A kezdeményezés eleinte jelentős táborra talált, amiben kétségtelenül nagy szerepet játszott annak bolsevizmusellenessége: „Közel kétszáz magyar író, újságíró és tudományos író mondotta ki annak szükségét, hogy a magyar irodalomnak legyen végre lelkiismerete, legyen erkölcsi gerince, legyen kérlelhetetlen nemzeti és művészi öntudata, tisztessége, és legyen minden egyéni árnyalat fölött egy nagy összefoglaló gondolata: a keresztény Magyarország."[653] Az előzetes egyeztetéseken jelen lévő Babitsot kérték föl az alelnöki poszt betöltésére, aki később meggondolta magát, s nem csak kilépett, de konfliktusba keveredett Szabóval és Kosztolányival. „Kosztolányi Dezsővel szemben légy óvatos és semmi erős kijelentést ne tégy, amit fel lehetne használni ellened. Vigyázz! Kosztolányi most nagyon fel van paprikázva" – figyelmeztette barátját Szabó Lőrinc.[654] Babits válaszként a szövetség egyik szeptemberi közgyűlésén szétosztatta az egyébként általa jelölt titkárral[655] a saját állásfoglalását tartalmazó jegyzőkönyvet.[656] Szabó Dezső másnap elbocsátotta a titkárt, egy névtelen cikkben pedig Babitsot is próbálta lejáratni: „Azt irja Babitsunk, hogy egyelőre nem óhajt nyiltan belépni a Magyar Irók Szövetségébe, bár lélekben velünk van [...] jól tudja, hogy még mindig a zsidók az erősebbek, tehát még nem jó, nem kivánatos nyiltan vezekelnie. Titokban ugyan [...] tajtékzó antiszemita tyrádákat tart [...], de hát nyiltan nem jó antiszemitáskodni, mert hát nem lehessen tudni, merre billen a mérleg."[657]

Kosztolányiék a díszelnökséget Rákosi Jenőnek ajánlották föl, aki Ambrus Zoltánnal, Ábrányi Emillel, Gárdonyival, Herczeggel és Prohászka Ottokárral együtt először el is vállalta azt. Idővel aztán húzódozott – vagy legalábbis fölröppent ennek a híre –, amit Kosztolányi és Szabó közös nyilatkozatban igyekeztek cáfolni.[658] A *Pesti Futár* azonban utánament az ügynek, s még a cáfolat megjelenése előtt interjút kért Rákositól, aki a szervezet vezetőinek színváltása fölötti megdöbbenésének adott hangot: „két ember, akik eddig mindig abba a táborba tartoztak, amely ellen én évtizedek óta állom a frontot. Most meghivtak, hogy legyek náluk diszelnök. Ez felbosszantott. Hát mit hisznek ők? Hogy én megváltoztam? Vagy tán ők változtak meg a hangulattal? Nem szeretem ezeket a dolgokat, ahol nem én kellek, hanem csak a nevem, a figurám kell valamilyen célra, cégérnek!..."[659] A konzervatív író később hivatalosan is visszautasította az együttműködést, valamint elítélte a keresztény kurzus kultúrpolitikáját és antiszemitizmusát.[660]

A *Budapesti Hírlap* főszerkesztőjével ellentétben Gárdonyi Géza örömmel vállalta a Magyar Írók Szövetsége fölkérését. Ebből az alkalomból hosszabb interjú jelent meg vele az *Új Nemzedék*ben, ami a szöveg tematikai és stilisztikai jegyei alapján Kosztolányi tollából származhat.[661] A bevezető szakasz a Magyar Írók Szövetségét olyan szervezetként jellemzi, mely végre összekovácsolhatja „a mindig széthuzó magyarságot a törhetetlen nacionálista érzés és az emelkedett keresztény etika jegyében".[662] Kérdésre válaszolva Gárdonyi megjegyzi, csodálkozott egyes írók elutasító viselkedésén, valamint javasolja: az írószervezet indítson saját folyóiratot, mely „kérlelhetetlen kritikával csap le mindenre, ami nem magyar és nem becsületes". A beszélgetés során az egri író radikális és egyben antiszemita állításokat egyaránt megfogalmazott: „a zsidó asszimilálhatatlan faj. [...] nagy szerepe a

kommunizmusban igen természetes. A kommunizmus csak zsidó agy szüleménye lehet..."[663]

A Magyar Írók Szövetségének első elnökévé végül Szabó Dezsőt választották, társelnökké pedig Milotay Istvánt és Gorka Sándort. A szervezet eleinte szorosan együttműködött a Magyar Nemzeti Szövetséggel, 1920 márciusára azonban Szabó összeférhetetlensége miatt megszakadt a kapcsolat. Az elnök pár hónap múlva le is mondott tisztségéről, de a tagság csak 1921 januárjában fogadta el távozási szándékát. A szövetségen belül ugyanis idővel egyre több ellentét mutatkozott mind személyi, mind esztétikai kérdésekben. Sokan inkább a modernitás képviselőit – köztük Babitsot, Móriczot és Tóth Árpádot – akarták támogatni azokkal az „irodalmi impotensekkel" és „politikai analfabétákkal" szemben, akik „Ady Endre sirját rugdossák".[664] Szabó végleges leköszönéséhez Kosztolányival kialakult komoly nézeteltérése is hozzájárult, amin a bécsi emigráns sajtó mellett a hazai élclapok is gúnyolódtak: „Kosztolányi – Szabó Dezső / Járják, mint a záporeső / S rengetve az egész traktust, / Pekár veri rá a taktust."[665] Szabó távozása után Milotay Istvánt választották elnökké, ám a szervezet ezt követően fokozatosan háttérbe szorult, s hamarosan meg is szűnt.

„A Magyar Irók Szövetsége több sikerült bankettet rendezett, Horthy Miklós kormányzó külön kihallgatáson fogadta Kosztolányi Dezsőt; ebben és effélékben merült ki a szövetség irodalmi működése" – tudósít Németh Andor a *Bécsi Magyar Újság* hasábjain.[666] A szervezet valóban csekély társadalmi aktivitást mutatott, mindössze néhány matinét tartottak.[667]

Míg az 1920 februárjában megtartott Magyar Írók Szövetsége társasvacsorán az egyesület több vezető tisztségviselője is fölszólalt, Kosztolányi háttérben maradt. A Pannónia Szállóban rendezett vacsorán Herczeg Ferenc is megjelent, s rajta kívül pohárköszöntőt mondott Milotay, Szabó Dezső, Tormay Cécile, Szathmáry István, Jeszenszky Géza, Turi Béla, Szakács Andor és Kiss Menyhért.[668] „Nagyon szomoru voltam, amikor [... Herczeg] olyan beszéddel köszöntötte fel Szabó Dezsőt, amelyből nekem azt kellett meghallanom, hogy mint Mózeshitü, nem vagyok többé magyar iró [...]. Szerencsére Glück Fricinél, a Pannoniában volt a hires vacsora [...] Nem akarom kisebbiteni [Herczeget] azzal, inkább megdicsérni, hogy annyira megtanult magyarul, de én nem tanultam, az anyám tejével szivtam magamba" – fejtette ki véleményét nem sokkal később Bródy Sándor.[669] Amikor a párizsi magyar delegáció kézhez kapta a békefeltételekről szóló okmányokat, a Magyar Írók Szövetsége komolyabb (kultúr)diplomáciai lépésre is vállalkozott: kiáltványban fordultak „Magyarországhoz és a világ minden népéhez, tiltakozva a párizsi békefeltételek ellen", melynek négyszáz író, újságíró és tudományos szakíró által aláírt szövegét az *Új Nemzedék*ben közölték.[670]

1919 végén – 1920 elején Kosztolányinak a Petőfi Társaságban is támadtak konfliktusai. Pekár Gyula másodelnök (1920-tól elnök) indítványára ugyanis létrehoztak egy öt tagból és három póttagból álló bizottságot,[671] melynek célja a nemzethűség elleni vétségek föltárása volt.[672] Miután minden olyan író kompromittálódott, aki szerepet vállalt a proletárdiktatúrában, a közgyűlés ki akarta zárni soraiból Babitsot, Biró Lajost, Krúdyt, Móriczot, Palágyi Lajost és Vértesy Gyulát.[673] „Sokan azt hiszik, hogy Móricz Zsigmondot, tekintettel arra, hogy nagy

összeget vett fel a kommün alatt, kizárjuk. [...] Én magam nem vagyok hive a keresztény üldözésnek, mert sok tisztességes magyar ember csak a kényszer hatása alatt állt a szovjet szolgálatába" – nyilatkozta még 1919 végén Ferenczi Zoltán alelnök.[674] A következő év februárjára azonban odáig fajult a helyzet, hogy a Petőfi Társaság a vizsgált személyek közül a többszörösen meghurcolt Babitsot és Móriczot végül valóban kizárta tagjai sorából.[675]

Kosztolányi az akciót irodalomellenes magatartásként értelmezte, s hamarosan ő is bejelenti kilépését. Végül csak két hónappal később távozott, mert bár motivációi között szerepelt Móricz és Babits meghurcoltatásának ügye is,[676] nem ez volt döntésének legfőbb oka. Márciusban még sikerrel járt Juhász Gyula fölvételének szorgalmazásában, akit Horvát Henrikkel közösen ajánlott,[677] április végén ellenben szakmailag kifogásolható tagfölvételek sorozata következett, így aztán végleg elköszönt: „Újabban a társaság a tagfelvételnél olyan tág mértéket alkalmazott, melyet sem az irodalom, sem a magyarság érdekében nem helyeselhetek. A nemzeti szellem nem szegénységet és szürkeséget jelent, de gazdagságot és eredetiséget."[678] Pár hónappal később Halasi Andornak szintén kifejtette, „hadban áll a hivatalos irodalommal", s a Petőfi Társaságból „az irodalmi műkedvelők miatt kilépett".[679]

Kosztolányi az újonnan fölvett Juhászt is arra biztatta, tartson vele, mert „betelt a mérték". Se irodalminak, se nemzetinek nem látta már a szervezetet, hanem „csak kis irodalmi aprószentek küzdőporondjának": „Petőfi társasága ne legyen a kis és nagy politikusok kaszinója, hanem a magyar tehetségek gyülekezete."[680] Juhász végül nem tett eleget barátja kérésének, 1920. november 16-án tartott székfoglalója alkalmából pedig verseket olvasott föl. Az író még évekkel később is elítélően nyilatkozott a Petőfi Társaságról. Egy Sértő Kálmánnak adott 1935-ös interjúban például az elnök személyére is megjegyzést tett: „A Petőfi Társaság nem odavaló elnökéről, Pekárról, mi a véleménye? / – Hallottam, hogy edzett koponyája van. Ha fejest ugrik a fejével, akkor léket tör a Dunán... A jég között is kibír mindent..."[681]

A kommün bukását követően Kosztolányi további irodalmi fórumokkal is kereste a kapcsolatot. Ekkoriban többek között Giesswein Sándor gondolkodott „egy új írói egyesület-félében", de sokan féltek újraegyesülni, így aztán az összejövetelek „mindig csak egy nagy szivarfüst tömeget eredményeztek az öregúr szobájában". „Különben a Giesswein-akcióban Kosztolányi is benne van, s így régen rossz" – vallotta meg Tóth Árpád Bródy Pálnak írt levelében.[682] 1920-ban a Magyar Nemzeti Reneszánsz Társaság működésének eredményeképpen indult volna meg a *Magyar Reneszánsz* című folyóirat is, melynek szerkesztője a szervezet alapítója, báró Pletzgerné Barabás Atala lett volna. A főmunkatársak között Prohászka Ottokár, Pekár Gyula, a Központi Sajtóvállalat több újságírója, valamint Szabó Dezső, Kosztolányi és Babits is szerepelt volna, ám a kezdeményezés végül nem vált valóra.[683]

A társaságok mellett (vagy inkább helyett) az *Új Nemzedék* kínálta a legkomolyabb lehetőséget a helyét kereső Kosztolányinak. A kiadvány 1913-ban Milotay Istvánnal az élen, Jellinek Henrik anyagi támogatásával indult, munkatársai között Lukács Andor, Krúdy, Kéri Pál és Fényes László szerepelt, s Károlyi politikáját

támogatták.[684] Milotay azonban 1918-ra – amikor a lap a Központi Sajtóvállalat tulajdonába került – szakított a korábbi irányvonallal, a tanácsköztársaság bukását követően pedig további radikalizálódás következett. A proletárdiktatúra után újrainduló kiadvány első lapszámában, a fölsorolt munkatársak között – Kádár Lehel és Komáromi János nevét követően – Kosztolányi a harmadik, dobogós helyen szerepelt.

A szerzők között említhetjük még Bodor Aladárt, Császár Elemért, Harsányi Kálmánt, Jeszenszky Gézát, Kemenes Lajost, Lendvait, Oláh Gábort, P. Ábrahám Ernőt, Pethő Sándort, Ritoók Emmát, Szabó Dezsőt, Szirmay Ödönt, Tormay Cécile-t és Bajcsy-Zsilinszky Endrét. „Az Uj Nemzedék neve mögött megváltozott egy összetett szónak az első fele, – ez a kis változás a magyar ujságirásban egy uj elindulást, a magyar nemzeti lét harcaiban egy uj stratégiai alakulatot jelent, a magunk belső szerkesztőségi életében pedig a munkának uj és más izgalmait, felelősségét, gondjait és örömeit. [...] a szerkesztőségi iróasztalok körül a tiszta, becsületes és eleven ujságirásnak, a komoly publicisztikának és a gerinces, maradandó értékü magyar irodalomnak java erői dolgoznak" – olvasható az első számban közzétett programnyilatkozatban.[685]

ZÖLD TINTÁBÓL „KONCENTRÁLT EPEOLDAT"

Kosztolányi az *Új Nemzedék* belső munkatársaként nemcsak publicisztikai és szépirodalmi műfajú szövegeket közölt, hanem a naponta két-három glosszával jelentkező *Pardon* rovatot is vezette. Bár a feladattal az írót bízták meg, nem mindig őt illette az utolsó szó. A közölni kívánt szövegeket a fő- és a felelős szerkesztő egyaránt fölülbírálhatta, húzhattak a cikkekből vagy akár hozzá is írhattak, s a stilisztikaival együtt tartalmi kérdésekbe is beavatkoztak. Tehették mindezt főként azért, mert a rovat glosszái névtelenül jelentek meg. Kosztolányi mellett Bangha Béla, Kádár Lehel, Kállay Miklós és Lendvai István írták a szövegeket,[686] sőt egy ideig (1920 őszén)[687] az író helyett két szerzőtársa vezette a rovatot, amint arról Kosztolányi Dezsőné nyilatkozott: „Eleinte teljesen egyedül irta a »Pardon«-rovatot, de Kádár Lehel és Lendvai István, ez a két terrorista nem találták elég véresnek és átvették tőle a rovat vezetését. Ő ebbe szivesen beleegyezett, hagyta, hogy Kádár és Lendvai hadd irjanak véresebbet".[688] Az időnkénti stilisztikai egyenetlenségek és a szerkesztőségi munkamegosztás is arra enged következtetni, hogy egy-egy cikket többen is írhattak.[689]

A Központi Sajtóvállalat társtulajdonosa, Bangha Béla jezsuita atya még Milotay István döntéseit is fölülbírálta.[690] A páter eredetileg Tápay-Szabó Lászlót szerette volna a napilap főszerkesztői székében látni (aki csak 1921 őszén foglalta el a posztot), ám az újraindításkor az összkeresztény együttműködés szellemében a protestáns Milotayt volt kénytelen fölkérni, akivel folyamatos személyi és politikai konfliktusai adódtak.[691] Bangha korábban is híres volt arról, hogy hozzátoldott mondatokat mások szövegeihez. 1918 januárjában például Lám Frigyes panaszolta Babitsnak a páter által vezetett *Magyar Kultúra*-beli kritikájával kapcsolatban: „A Gólyakalifát én bíráltam [...] Evett a méreg, mert P. Bangha, a szerkesztő, –

önkényes toldásokkal spékelte meg az ismertetésemet. Igy pld. az utolsó mondat (Száz 1 hogy) az ő csinálmánya."[692] A Milotay lemondását követően kinevezett Krüger és helyettese, Zigány Árpád ugyancsak ellenőrizte, illetve szükség esetén javította a cikkeket, amiről már Cholnoky László emlékezett meg: „a nyomdába a krügereknek és zigányokok tudta nélkül egyetlen betűnek sem szabad lemenni".[693]

Az *Új Nemzedék*nél teljhatalmat gyakorló, Horthy kegyeit élvező Bangha a katolikus sajtómozgalom vezéregyénisége volt. Klestenitz Tibor összefoglalását idézve a „katolicizmus integralista irányzatához tartozott, amely bizalmatlanul szemlélte a modern élet jelenségeit, köztük a tömegsajtót is, mivel az a véleményformálás terén komoly kihívást jelentett a klérusnak."[694] Prohászka Ottokárral olyan programot dolgoztak ki, ami „alapvetően megváltoztatta a 20. századi magyar katolicizmust és keresztény gondolkodást".[695] Mindketten a világ felé való nyitást szorgalmazták főként a tudomány és a művészetek, valamint a modern technika és a sajtó bevonásával. A páter azt is fölismerte – a hazai zsidóság sajtó terén elért sikerei hatására –, hogy az egyház hagyományos csatornái nem elegendőek az emberek befolyásolásához, így aztán a jóval szélesebb tömegeket elérő média felé orientálódott.[696] 1917-ben már sürgette a katolikus sajtótermékek létrehozását, s megállapította: „lapjainkba legnagyobbjaink szinte szégyelnek írni; míg az ellenfél nagy lapjaiba és folyóirataiba olyanok is irnak, akiknek egyéni izlése s gondolkodása sokkal inkább a mi táborunkba vonzhatná őket."[697] Kosztolányi és más ismert szerzők fölkérése az *Új Nemzedék* számára ehhez a kultúr- és egyházpolitikai irányvonalhoz illeszkedett.

Miután Bangha *Az Est*hez hasonló profilú lapot tervezett,[698] a katolikus program túlzott hangoztatása helyett az információs jelleget tartotta szem előtt. A kommün után még erőteljesebben hangot adott zsidóellenességének,[699] a „destruktív" irányzatokat (polgári radikálisok, szociáldemokraták és kommunisták) pedig a zsidó szellem megnyilvánulásaként értelmezte. Noha nem minden zsidót tartott bolseviknek, nem gondolta alaptalannak a fölfogást, miszerint – Bihari Péter szavaival élve – „már az első forradalom, de főleg a kommunizmus nem volt egyéb a destruktív zsidóság összeesküvésénél a keresztény és nemzeti Magyarország ellen".[700] Milotay kilépése után fokozatosan (1921) szakított a harcos keresztény vonallal, miután fölismerte, hogy – amint Gyurgyák János írja – „a kurzus üres jelszóvá, lózunggá változtatta a nemzeti-keresztény gondolatot, s a szociális érzéketlenség az egyik fő jellemvonásává vált".[701] Bangha könyvei közül „a Magyarország újjáépítése és a kereszténység (1920) hozható közvetlenül kapcsolatba a »Pardon« rovatban megjelentekkel, melyben a szocializmus és a szabadelvűség (liberalizmus) keresztény bírálatát igyekezett körvonalazni [...] fölvetette »a nemzetközi szabadkőmívességnek« a felelősségét [is] a közép-európai határok megváltoztatásában és mély megdöbbenéssel vette tudomásul a békeszerződést" – szögezi le Szegedy-Maszák Mihály.[702]

A *Pardon* írásában szintén közreműködő[703] Kádár Lehel a *Pesti Hírlap* és a *Budapesti Hírlap* munkatársaként indult. A forradalmak időszakában még – Göndör Ferencet idézve – „lángoló bolseviki vezércikkeket" írt, ám idővel „izgatni kezdett az Otthonban a szocialisták és a zsidók ellen".[704] A kommün bukásakor az új politikai nemzedék képviseletében lépett föl, s csatlakozott a Gömbös Gyula vezette

fajvédő csoportosuláshoz. Bangha Kádár iránti bizalmáról tanúskodik, hogy Milotay távozását követően őt és Lendvait kérte föl a szerkesztői feladatok ellátására, egy hónappal később pedig a Központi Sajtóvállalat másik lapja, a *Nemzeti Újság* irányítását is rábízta.[705]

A színműíróként, fordítóként és értekezőként egyaránt ismert Kállay Miklóst ugyancsak a rovat szerzői között említik a visszaemlékezések.[706] A színházi és képzőművészeti tárgyú bírálatokat is több helyütt közlő újságíró Kosztolányival még a Baross kávéház Balszélfogó asztalánál ismerkedett össze, s közel harminc éven keresztül állt vele kevésbé szoros, ám baráti kapcsolatban.[707]

A glosszátorok közé tartozó Lendvai István politikusként egyaránt szerepet vállalt, illetve foglalkozott szépirodalommal is. Első verseit a *Nyugat* közölte, fordított Barbusse-tól, Gorkijtól és Shakespeare-től, illetve kritikákat írt nem utolsósorban Kosztolányi műveiről. 1918-ban az Ébredő Magyarok Egyesületének, 1919 márciusában a Területvédő Ligának lett egyik alapítója, augusztus és november között pedig a Haller István által vezetett propagandaminisztériumban dolgozott. 1922-ben Cegléden fajvédő programmal választották parlamenti képviselővé. 1937-ben *A kereszténység a horogkereszt árnyékában* című könyvében már elítélte a nemzetiszocializmust,[708] Nomád álnéven közölt cikkeiben pedig németellenes nézeteiről tett tanúbizonyságot.[709] Ám korábban még úgy gondolta – Gyurgyák János jellemzése alapján –, „a zsidóság egységes s a magyarságtól elütő faj, amelynek különböző politikai-szellemi csoportjai csak látszólag állnak egymással szemben, valójában egységes terv szerint ügyködnek e faj uralmán, s a háború utáni két forradalom tulajdonképpen ezt az uralomra törekvést testesítette meg".[710]

A világháború okozta súlyos értékválság a sajtónyelvben is megmutatkozott: eluralkodott az agresszív retorika a kulturált vitatkozás helyett, de a háborús propaganda és a militáns logika (az ellenséget meg kell semmisíteni) ugyancsak megjelent. Lendvai „A harmadik Magyarország című 1921-es kötete előszavában (és sok más 1919–1921-es cikkében) »patkánylázadásnak« nevezte az 1918-1919-es forradalmakat, a zsidóság hatalomra kerülési kísérletének állította be, amelynek az volt a célja, hogy »holttestünkre lépve proklamálja az egyetlen patkányság diadalmas uralmát«" – foglalja össze Takáts József.[711] Nemcsak Lendvai stílusát – kinek névvel jegyzett cikkeiben is visszaköszön a *Pardon* terminológiája –, [712] jellemezte érzelmi telítettség, brutalizálódás és polarizáltság, hanem a jobb- és baloldali sajtómegnyilvánulások összességét is. Bár az agresszív hangnemhez társuló „faji beszélés" főként a jobboldali fórumokat uralta, a *Népszava* és a bécsi emigráns lapok (olykor visszájukra fordítva a szavakat) követték őket.

A brutalizálódó retorikában élen járó *Pardon* alapötlete Kosztolányi Dezsőné állítása szerint férjétől származott: „az Uj Nemzedékben a »Pardon«-rovatot ő teremtette meg, mert ő egy müvész és ennek a harcos, polemikus iránynak is müvészi formát talált."[713] Bangha Béla ugyanakkor az általa szerkesztett *Magyar Kultúrá*ban már 1913-tól, *A Sajtó*ban pedig 1916-tól közölt rokon műfajú szövegeket, sőt később kiadott cikkgyűjteményében 1921. júniusi *Pardon* glosszái is szerepelnek.[714] Miután a rovat Kosztolányi távozását követően is tovább működött az *Új Nemzedék*ben,[715] Bangha aktív közreműködése még nyilvánvalóbb. Október elején Tápay-Szabó vette át a főszerkesztői posztot, aki 1922. február 19-én le-

köszönt, majd Cavallier József követte őt tisztségében.[716] A glosszák megjelenése azonban nem a főszerkesztői poszton történt változáshoz, hanem Bangha amerikai látogatásához köthető: 1921. október végén utazott a tengerentúlra, 1922. február 2-án tudósítottak hazaérkezéséről,[717] a rovat pedig március 18-án indult újra hol napi, hol heti rendszerességgel. A glosszák még a harmincas években is napvilágot láttak,[718] stílusukban mindvégig a korábbi hangnemet követve. Kosztolányi nem véletlenül nyilatkozta 1929-ben: „Nem igaz, hogy az »Uj Nemzedék« – Pardon-rovata az én rovatom volt. Igaz, hogy mint a lap munkatársa, akár a többi rovatba is, ebbe is irtam, de mindig oly szellemben és hangon, hogy az izgatás vádja nem érhet hozzám."[719]

Lendvai *Nemzeti Újság*ban megjelent *Pesti Kis Fűrész* rovatát szintén a *Pardon* inspirálta.[720] Az összefüggést Göndör Ferenc is kiemelte, amikor közölte észrevételeit bécsi lapjában: „A Pardon-ból Pesti Kis Fürész lett. Léhner-Lendvai István [...] Fürészelni tud, irni nem. Pardon. Saját maga alatt fürészeli a fát."[721] A Kemenes Lajos és Barka József által szerkesztett *Gondolat* című hetilap – mely ugyancsak Bangha szellemi irányítása alatt állt – *Aktuális problémák*, illetve *Krónika* rovatai ismét a *Pardon* sémájára épültek. A lap szerzői között Lendvait, Milotayt és Szabó Dezsőt találjuk, a szerkesztőségi anyagokat pedig többségükben Bangha írhatta és/vagy ellenőrizhette.

Míg a rovat címe, olykor csiszoltabb formai jegyei, retorikai eleganciája, időnkénti finomabb iróniája, allegorizálása és visszájára fordításai (mint a „pardon" szócskával való játék)[722] Kosztolányira vallanak, az alapstruktúra, a panellé vált szarkazmusok, a többes szám első személyű visszakérdések Bangha korábbi glosszáiból, az állandó jelzők („Reb Mayer Lipták unokája", „a cukorbáró Hatvany") pedig Lendvai publicisztikájából származnak. A cikkek kifejezéskészlete, valamint állításainak többsége azonban már a kurzussajtó egészét jellemzi, a *Pardon* tehát tökéletesen illeszkedett a korszak politikai-retorikai vonulatába. Kosztolányinak így aztán megadott sémához kellett alkalmazkodnia, témákat adnia vagy jóváhagynia, illetve mások szövegeit gondoznia. Mindezzel részben összecseng a *Bécsi Magyar Újság* hipotézise, miszerint a szerzők közösen dönthettek a tartalomról, majd a rovatvezető egymaga írta meg a cikkeket.[723] Ám a Bangha szerkesztői módszereiről hírt adó források és a szövegek stilisztikai-retorikai jegyei egyaránt cáfolják, hogy Kosztolányi mindvégig önállóan írta volna a glosszákat.

A rovat számos témát érintett, de jelentős részben az ellenforradalmi ideológiák kliséit ismételte: elítélte a forradalmakat; a szociáldemokratákat, polgári radikálisokat és kommunistákat egy kalap alá vette; a hazai zsidóságot és a szabadkőművességet – sajtófórumaikkal egyetemben – a vörösterror, illetve a háborúból vesztesként kikerülő országot sújtó katasztrófák (román megszállás, trianoni békediktátum) legfőbb felelőseivé kiáltotta ki; valamint kisebbíteni akarta a fehérterror áldozatainak számát. „A békét irhatták Párisban, de a tollat Budapesten mártották tintába, innen adták át Clemenceau kezébe. A demarkációs vonalakat a Világ, a Népszava, a Huszadik Század és a Pesti Napló szerkesztőségi asztalain rajzolták meg először, hadseregünk leszerelését szocialisták, radikálisok és egyéb pacifisták rendelték el, jó néhány hónappal megelőzve a párisi békeokmányt [...] A megszálló és hóditó csapatokat nem annyira az ántánt küldte, mint inkább a

budapesti népfönség hivta Erdélybe, a Felvidékre és a Bánátba, – testvéreinket innen Budapestről fektették az oláh és cseh deresre. A párisi béke eszébe sem juthatott volna Nyugateurópának, ha előbb meg nem indul a budapesti háboru Magyarország ellen" – olvasható például az 1920 januárjában közölt *Páris vagy Budapest?* című szövegben.[724]

A *Pardon* cikkeinek nem egy esetben a fehérterror is témájává vált, melynek vérengzéseiről a bécsi emgiráns sajtó és a *Népszava* – tiltakozásuk kifejezéseként – folyamatosan tájékoztatta mind a hazai, mind a külföldi olvasóközönséget. A kurzussajtó tagadta a fehérterrort, de legalábbis igyekezett eltussolni gyilkosságokat. Amikor azonban egy-egy eset napvilágra került, s bejárta az európai sajtót, a nemzeti radikális lapok a vörösterror rémtetteit elevenítették föl válaszként. Míg az egyik *Pardon* letagadta Héjjas szerepét a kegyetlenkedésekben,[725] *A nemzeti gyászhoz* című glossza – melyet talán Kosztolányi írt – a Somogyi Béla és Bacsó Béla elleni merényleten gúnyolódott.[726] 1920. február 17-én ugyanis az Ostenburg-Moravek-különítményesek tagjai elhurcolták és brutálisan megölték a *Népszava* szerkesztőjét és fiatal újságíró kollégáját. A temetésen összegyűlt tömeg, a komoly tiltakozási hullám és az ügy nemzetközi visszhangja negatívan befolyásolta Horthy és az antanthatalmak megfigyelőinek viszonyát. A nemzetközi következmények miatt a gyilkosságot a vörösterrorért járó bosszúként legitimáló glossza – s ezáltal maga a rovat – még inkább reflektorfénybe került.

Hatvany harmadik felesége, Somogyi Jolán, a meggyilkolt szerkesztő lánya szintén úgy tudta, az inkriminált cikket Kosztolányi írta. Évtizedekkel később a következő történetet mesélte el: „Kosztolányinak volt egy rovata, amit Párdon rovatnak hívtak. [...] akik emigráltak [...] azokat borzalmas dolgokkal támadta meg. Többek közt az édesapámat is, [...] halála után is támadta, ami nagyon, különösen nagyon fölháborító volt, mert védtelen embereket támadni igazán nem nagy bátorság kell. És [... Kosztolányi] teljesen idegen emberré vált a számomra, mert nem tudtam elképzelni, egy rendes ember így viselkedhetik. [...] az uram tíz éven át nem beszélt Kosztolányival egyáltalán. És egy szép napon hazajött, és azt mondja nekem: most fogsz ordítani [...] mert Kosztolányiék följönnek este. [...] meg fogod látni, fecnivé fog – pestiesen szólva – főzni téged, mert ennél bűbájosabb ember nincs. [...] Kosztolányi éjfélre puhára főzött. Olyan civilizált volt, olyan európai volt, olyan remek volt, olyan jó humora volt és olyan művelt volt, hogy nem tudtam a szememet levenni róla [...] hallgattam, mint az orákulumot, mert [...] elragadó volt..."[727]

Az emigrációba kényszerült Göndör Ferenc a budapesti kurzussajtót tette felelőssé a kettős gyilkosságért, de *Az Ember* hasábjain közölt cikkében – más glosszátorokkal ellentétben – nem említette külön az író nevét: „Bangha páter lapjai, az »Uj Nemzedék« és a »Nemzeti Ujság« [...] hónapokon keresztül a legalávalóbb módon izgattak és bujtogattak Somogyi (Schlésinger) Béla ellen [...] fölhivták a fehér orgyilkosokat, hogy pusztitsák el, irtsák ki Somogyi Bélát. [...] eljön az idő, amikor [...] a bujtogató cikkek irói: Bangha páter, Turi Béla, Milotay István, Lendvai István, Kádár Lehel és Pető Sándor személy szerint felelni fognak ezért a kegyetlen és szörnyü gyilkosságért."[728] A *Gondolat* című hetilapban – ahova Milotay és Lendvai is írt – szintén cikkeztek a gyilkosságról, s az itt megjelent szöveg

a *Pardon* glosszájával összhangban ugyancsak „nemzeti gyászként" aposztrofálta az eseményt.[729] Bő tíz évvel később Ascher Oszkár Kosztolányi műveiből is adott elő a Somogyi és Bacsó emlékére rendezett gyászünnepélyen. Nem sokkal ezután Schallmayer Ferenc (Kassai néven később Szálasi propagandaügyi minisztere) és az általa vezetett kisebb csoportosulás röpiratokat terjesztett, melyben megtámadta Aschert, Babitsot és Kosztolányit: „ezen uraknak ellenforradalmi munkásságát nem kell külön ismertetnünk, azonban mégis megemlítjük az »Új Nemzedék« hirhedt »Pardon« rovatát és Babits ellenforradalmi cikkeit."[730]

Hatvany báró, valamint a korábban általa vezetett napilap is a *Pardon* támadásainak keresztüzébe került. Az *Új Nemzedék*ben megjelent cikkek osztották az ellenforradalmi ideológiák tézisét, miszerint Károlyi sajtója is hozzájárult a trianoni katasztrófa bekövetkeztéhez. Antiszemita megjegyzések ugyancsak olvashatók a *Pesti Napló*t kipellengérező glosszákban: „eddig a zsidó lapok mindig azon kezdték uszító irásaikat, hogy ők nem zsidók, hogy ők csak liberálisok, csak demokraták, csak ősmagyarok, füsüs hajjal, hogy ők csak a népfönség lapjai, hogy ők csak a forradalom vivmányait féltik. A Pesti Napló azonban eljutott addig a belátásig, hogy ha már Hatvany Lajos markáns profilját nem lehet letagadni, akkor a szükségből erényt kell csinálni, és ha az utcán valaki Kohnt kiált, akkor ő csendesen és sziven találva lehajtja fejét."[731]

Noha Kosztolányi és a báró kapcsolata nem volt felhőtlen, s az író a tanácsköztársaságot követően nem is akart visszamenni a *Pesti Napló*hoz,[732] az egykori munkáltatót támadó glosszák írásában való közreműködése megkérdőjelezhető. 1921 májusában Kosztolányi Dezsőné Bécsbe látogatott, hogy Békessy Imre mellett éppen Hatvany segítségét kérje férje műveinek külföldi megjelentetéséhez.[733] Kosztolányinak tehát – Kiss Ferencet idézve – „nagyon butának is kellett volna lennie ahhoz, hogy ilyen cikkek megírása után" feleségét a bárónál küldje.[734] Annál inkább lehet Lendvai a *Pesti Napló* korábbi vezetőjét becsmérlő szövegek szerzője, aki *Ady Endre: „Halottak élén"* című tárcájában például így fogalmaz: „a pénz uralma az irodalompolitika területein sem maradhatott el, és Hatvany Lajos báró személyében az az irodalompolitikai vezér is megjelent, aki aztán a maga egyéni caprice-jai szerint »csinál« irodalmat a milliói jogán [...] egészen franciasaláta rendezésben, mint amilyen maga a bárói és cukorgyárosi karmesterpálcára mozgó »bolsevikizmus«."[735]

A kurzussajtó által népszerűsített ideológiákhoz illeszkedve a *Pardon* rovat élesen támadta a szabadkőművességet is. „Amikor 1920-ban a Simonyi-Semadam-kormány betiltotta a páholyok működését [...] tovább duzzadt a zsidóságot és a szabadkőműveseket összekapcsoló, illetve őket a forradalmakért, valamint a békeszerződésért felelőssé tevő irodalom" – állapítja meg Ablonczy Balázs.[736] A kommün után sok páholytestvér is szembekerült a mozgalommal, köztük például Kosztolányi, így a szabadkőműves-ellenes cikkeknél az ő szerzősége is fölmerülhet. A *Furcsa* című szöveg például az antantországok páholyainak felelősségét firtatta Trianonnal kapcsolatban. Ekkorra már a Grand Orient párizsi székhelyén megrendezett konferencia programja idehaza is ismert volt, főként a páholytagok körében: „A városi közgyülésen [...] az angol és francia szabadkőmüvesek bomlasztó munkájáról is beszéltek, mire Szilágyi Károly fővárosi bizottsági tag megjegyez-

te: »Furcsa, hogy mégis ezek az országok győztek«. [...] A radikálizmus porkolábjai kéjjel csörgetik a magyar bilincseket, hogy éreztessék velünk külföldi testvéreiknek, a rabtartóknak hatalmát. Ez nem furcsa. A közbeszólót nemzetellenes megjegyzéséért azonnal rendreutasitották."[737] A *Bécsi Magyar Újság* nemcsak a bűnbakképzést fogadta szarkasztikusan, hanem Kosztolányi észjárását is kigúnyolta. Az emigráns páholytestvérek tehát egyértelműen az írónak tulajdonították a szöveget.[738]

A Kosztolányit korábban belső munkatársként foglalkoztató *Világ* ugyancsak célkeresztbe került. Amikor például a szabadkőműves lap Rákosi Jenőről közölt cikket, a pardonőr kaján rácsodálkozással fogadta a hírt: „Mi történt? A szabadkőmivesség lapjában, hol Jászi Oszkár és Pogány Józsi mocskolta a magyarságot, a galileisták tajtékzó szájjal énekelték a nemzetköziség himnuszát, és magát Rákosi Jenőt dézsaszám öntötték le moslékkal [...] büvös szózat zendül fel. Egyetlen mondatában négyszer fordul elő ez a szó: »magyar«. A Világ, mely [...] csak pár éve küzd a materiális elvek s az internacionális törekvések mellett – igaz, hogy annyi elszántsággal és konoksággal, ami századok munkáját pótolja, – hirtelenül beáll a dicsérők karába."[739] Az irányváltásra való utalás alapján Kosztolányi közreműködése ismét fölmerülhet.

Még inkább gyanítható a szerzősége a szociális feszültségekről hírt adó cikkeknél, melyek a frontról hazatérő katonák, valamint az elcsatolt országrészekből menekült, pályaudvarokon tengődő családok érdekében emeltek szót. Bár Kosztolányi szociális érzékenysége is megnyilvánult bennük, az ellenforradalmi retorikának szintén részét képezte a katonák és a vagonlakók nyomorának szembeállítása a meggazdagodott galíciaiak jólétével. A politikai antiszemitizmus és a jelentős részben zsidó kézen lévő kapitalizmus támogatásának kettős kormányzati politikája ugyanis olyan feszültséget eredményezett, melyben – ahogyan Bibó István megfogalmazza – „a »zsidókérdés« és annak »megoldása« a zsidók gazdasági hatalmának a felszámolásával vált azonos kérdéssé".[740] Az *Új Nemzedék* vonatkozó glosszáinak állítása szerint a zsidó-vörös uralom a munkásságot egyaránt kizsigerelte, miután csak tömegbázisnak kellettek a hatalom megszerzéséhez: „»A Népszava a munkások lapja: munkások irják, munkások olvassák«. [...] dolgozott-e valaha esztergapad mellett, nyelte-e a gyárak kormát, füstjét munkatársainak serege? [...] a becsületes magyar munkás nevében hiztak, izgattak, összeomlasztották az országot [...] csak nem munkások azok a telivér, jólöltözött láncosok és vézna ideologusok, akiknek kezében sürüen látjuk a Népszavát, s akik [...] épp ugy fajtestvérek."[741]

A vagonlakók helyzetének leírása nem egyszer a trianoni békediktátum elleni tiltakozással párosult. Olykor apróbb hétköznapi hírek adtak alapot a gondolatmenet kifejtéséhez, mint például a nemzeti táncok fölkarolására indított mozgalomról szóló tudósításban, melynél akár Kosztolányi szerzősége is fölmerülhet: „mi lenne, ha azok hirtelen megjelennének a keringő párok közt, akik most egészen más táncokat lejtenek odakünn: »didergő-táncot« a vagonok fagyában és »székely-nyöszörgőt« az oláh bikacsökök alatt, s ha odakiáltanák a parkett hőseinek: [...] Magyarországot ma táncoltatják bele a haláltáncba! Talán stilszerü volna, ha [...] uj táncot hoznának forgalomba. [...] pl.: ratifikációs one-step?"[742] Az irredenta cikkek többsége azonban aktuálpolitikai eseményekhez kapcsolódott, s a szer-

zők a párizsi béketárgyalások alakulásával párhuzamosan fejtették ki nézeteiket.[743] Kosztolányi főként szülővárosa érintettsége miatt járt élen e glosszák írásában, s más kezdeményezésekhez hasonlóan (Magyar Írók Szövetségének tiltakozása, *Vérző Magyarország* című kötet szerkesztése) a *Pardon* rovatra is olyan fórumként tekintett, ahol kifejthette irredenta működését.

Az irredenta megnyilvánulások olykor zsidóellenes színt öltöttek, mint például a *Vadember* című glosszában. Miután a szövegben a párizsi *Le Temps* egyik lapszámára történik hivatkozás, fölmerülhet Kosztolányi szerzősége, bár Lendvaiék is jól beszéltek franciául: „Göndör-Krausz Náthán ma sem pihen bécsi odujában, gyártja a tetanuszos táviratokat [...] a magyarság ellen izgatja a francia közvéleményt [...] A vérveszteségtől halovány, kinjaiban összerogyó országra már ellenségeink sem haragszanak, csak még ők döfnek tőrt szivébe [...] el nem pusztitható magyargyülölettel [...] Pardon, nem az embertelenségtől kapta-e a nevét ez az ujság, [...] ez a jóllakott országok társaságában vigyorgó Vadember?"[744] A Göndör ellen megfogalmazott vád illeszkedett a keresztény kurzus harcos antiszemitizmusához, sok szó esett a magyarság külföld előtt történő rágalmazásáról is, amivel többek között Lőw Immánuel szegedi főrabbit gyanúsították.[745] Míg Gábor Andor szerint otthoni hozzátartozóik védelmében nem mertek írni a fehérterrorról, Gratz Gusztáv a bécsi lapok „költött és hazug híreiről" szólt visszaemlékezésében.[746]

Az *Irredenta* című glossza a területvédő ligák működésének betiltása után született. Szerzője stilisztikai és tematikai jegyei alapján talán Kosztolányi, miután az elcsatolt területek magyarjait ő is rendszeresen „testvérekként" szólította: „Még álmodnunk is tilos szenvedő kolozsvári, kassai és temesvári testvéreinkről, még filléreinket sem szabad odaadnunk a menekülteknek, akiket az oláhok, csehek, szerbek kibotoztak. Az egyesületek alapszabályai hatályukat vesztik. [...] Erdélyiek, felvidékiek, délvidékiek, ahol ti összejöttök ketten-hárman, ott van Erdély, a Felvidék és Délvidék, ott van az összetörhetetlen és örökkévaló Magyarország."[747] Kosztolányi írhatta a glosszával egy napon megjelent *Mégis feltámadunk!* című vezércikket is, melyben az ezeréves magyarság kultúrájának és erkölcsi erejének elpusztíthatatlanságáról beszélt.[748]

A *Pardon* cikkei közül több foglalkozott kulturális, illetve kultúrpolitikai kérdésekkel is. A szerzők egyfelől sérelmezték a zsidó művészek jogtalan előnyökhöz juttatását, másfelől műveik tartalmát és stílusát. Egy 1921. februári cikk írója talán szintén Kosztolányi. Szerzősége mellett szólhat a későbbi, *Pesti Hírlap*os szövegekre emlékeztető címadás (*Körbe-körbe*), a színházi téma, illetve egy rokon gondolatot megfogalmazó vezércikke (*Tehetség és fürgeség*). A glossza színdarabokat csoportosít, a megkülönböztetés alapja a tematika és a szerzők felekezeti hovatartozása. Az első csoportba sorolt munkák – melyek zsidó alkotások – témája a „szerelmeskedés és a pénz", a másodiké a „szerelem és a szegénység", a kettéosztás tehát a zsidóság erkölcsi megbélyegzésével vált egyenértékűvé.[749] Mindez nemcsak Kosztolányi, de a főszerkesztő Milotay nézetrendszerét is tükrözte. Ő fogalmazta meg talán legkorábban „azt a – később sokat szajkózott – tételt, hogy a zsidó írók magyar nevek alatt voltaképpen a saját moralitásukat és saját társadalmi típusaikat csempészik be a magyar irodalomba és publicisztikába" – mutat rá Gyurgyák János.[750] A zsidó irodalom és a magyar irodalom származási, valamint morális alapú megkülönböz-

tetését Milotayn kívül Lendvai István is hirdette, *A harmadik Magyarország* című munkájának több fejezetében foglalkozott a színházak ügyével.[751]

Egészen biztosan Kosztolányi kezdeményezésére vált témájává a *Pardon* rovatnak a nyelvművelés ügye. A *Nyelvünk csinosítása* című írásban kifejtett gondolatmenet a későbbi nyelvtisztító mozgalom élharcosának működését előlegezi. Az író az idegen kifejezések elszaporodása elleni tiltakozáson túl a trianoni békeszerződésre utal, a magyar nyelv idegen szavak általi „földarabolását" az ország sorsával állítva párhuzamba.[752] A glosszában egyaránt megjelenik Budapest bűnösségének tézise, melynek szellemében Kosztolányi a fővárosiakat „Csonkamagyarországot is megcsonkító" cinkosoknak aposztrofálja. Az író nem sokkal korábban váltott levelet Zolnai Gyulával, hogy a nyelvész *Magyar Nyelvőr*ben megjelent cikkéhez gratuláljon, ám ezenkívül a nyelvtisztítás szükségességéről és politikai vetületeiről is kifejtette véleményét: „Én a magam területén, [...] küzdök a nyelvtisztításért, mert az elburjánzó idegen szókat magam is nemzeti veszedelemnek tartom. [...] itt cselekedni kell. Ne tanácskozzunk és vitatkozzunk, mert közben kedves betegünk – a magyar nyelv – meghal [...] Minden fertőzet kapuja: a napisajtó, melyben napról napra csak dezignált miniszterről, új orientáció-ról, mentalitás-ról, stb. stb. olvashatni."[753]

A nemzeti radikális napilap és *Pardon* rovata antiszemitizmusát általánosságban véve a fajvédő mozgalmak által hirdetett elvekkel rokoníthatjuk, miután ott is a „»zsidó lázadásnak« felfogott kommün felelőseinek szigorú megbüntetését" és a „zsidóság gazdasági visszaszorítását" szorgalmazták, de föl sem merült az általános kitelepítés vagy a megsemmisítés gondolata. Az *Új Nemzedék* zsidóellenessége szintén „megmaradt jobbára »úri« jellegűnek, s eltért a harmincas évek szélsőjobboldali mozgalmainak, a magyar nyilasoknak és a hungaristáknak az antiszemitizmusától". A numerus clausust – Gyurgyákot idézve – „nem tartották jogfosztásnak vagy a polgári jogegyenlőség megsértésének, hanem – helytelenül – azt gondolták, hogy a mindenre kiterjedő arányszám megfelel az igazságosság és méltányosság elvének, s nem sérti a jogegyenlőséget".[754]

A *Pardon* rovat *Egyenlőség* című cikke például a zsidóság látványos meggazdagodását hánytorgatja föl, miközben a magas életszínvonalhoz a „magyaroknak" is „joguk" lenne: „Mi magyarok szétszakitottuk a ghetto vasláncát. Nagy csodálkozásunkra azonban [...] a zsidók aranylánccal zárták el magukat, egy uj ghettoba. A Rózsadombon, Svábhegyen, Lipótvárosban, a siófoki fürdőn és mindenütt ilyen arany ghettokat találunk. A keresztény »kurzus« és a »numerus clausus« csak meg akarja értetni a zsidókkal, hogy nekik is pont annyi kötelességük és joguk van az életben, mint másoknak és végre óhajtja hajtani az európai értelemben vett emberi jogegyenlőség törvényét."[755] Az okfejtés rokonítható Milotay meglátásaival is, aki szerint Tisza idejében már „nem a zsidóság, hanem a magyarság volt abban a helyzetben, hogy állami védelemre szorult".[756]

Egy 1919 novemberi glossza nyíltan megfogalmazta a lap munkatársainak a zsidókérdésről vallott véleményét: „a magyarság soraiban nincs senki, aki a lefestett üldözéseket és pogromokat óhajtaná, egyetlen felnőtt férfi sem akad, aki az ártatlan zsidógyerekek hajaszálát meg akarná görbiteni, ellenben az egész óriási tábor egyértelmüen követeli, hogy a zsidók emancipációját pontosan, törvénnyel

hajtsák végre, [...] a zsidóság a számaránya és az alkotó munkája szerint kapjon helyet az országban. Más szóval a magyarság a maga emancipációját akarja."[757] A *Pardon* rovat szerzői ellenben figyelmen kívül hagyták a hazai zsidóság erős megosztottságát, pedig – amint Szegedy-Maszák Mihály fölhívja rá a figyelmet – „az asszimiláltak között akadtak olyanok, akik ragaszkodtak a történelmi Magyarországhoz és a Habsburg-házhoz. A hazai zsidóságnak az a jelentős része, mely a polgárság középső és felső rétegéhez tartozott, érthetően elutasította a [...] kommunista eszmeiséget."[758]

Az 1921 júliusában megjelent *Az olló* című szöveg – melynek szerzője bizonyíthatóan Kosztolányi – Vázsonyi Vilmos és felesége körömvágó ollójának ellopásán gúnyolódott.[759] A cikket teljes terjedelmében közölte az *Egyenlőség*, a következő megjegyzéssel: „akik nem tudják kitalálni, hogy ki az, aki egy vasuti lopásból is felekezeti ügyet csinál [...] elárulhatjuk, hogy Vázsonyi Vilmosné ollóját nem kisebb ember, énekelte meg [...], mint Kosztolányi Dezső, Juda Halévi kitünő forditója. [...] feudális gőggel, amelyet nyilván a Világ cimü hetilapnál sajátitott el, veti oda, hogy »másnál a családi ereklye egy kard vagy egy tőr« [...] Dezső, amikor Kiss József hetilapjába irta krónikáit, még nem volt ilyen gőgös és nem ütött minduntalan vitézi tőrére, amellyel pedig barátait nála jobban senki hátbaszurni nem tudta."[760] A barátságra való hivatkozás miatt a főszerkesztő Szabolcsi Lajos lehetett a *Pardon* glosszájára adott válasz írója.[761]

Noha Kosztolányi már 1921 augusztusában eljött az *Új Nemzedék*től – s a napilapnak is új tulajdonosa lett –, az *Egyenlőség* még októberben is elítélően nyilatkozott szerepléséről: „megszünhet már a Pardon-rovat, mert a zsidók számára már amugy sincsen pardon [...] Megelégedéssel vesszük tudomásul, hogy eltávoznak helyeikről azok az ujságirók, akik [...] megtámadták Vázsonyinét, mert a vonatban ellopták a körömollóját".[762] Bár az író neve még hosszú évekig nem fordult elő szerzői minőségben a zsidó hetilap hasábjain, Szabolcsiékkal ápolt baráti kapcsolata megmaradt. Egy 1920 novemberében rendezett matinén például Eulenberg Salamon, Székely Ferenc hitközségi elnök és Hevesi Simon főrabbi beszéde után Gellért Lajos Frug versét Kosztolányi fordításában szavalta el.[763]

A Szabolcsi család könyvtárában „a mai napig megtalálhatók azok az 1921-ben dedikált könyvek", melyek még inkább bizonyítják a barátságot.[764] A húszas-harmincas években az író újra összejárt Szabolcsival,[765] Kosztolányi halálakor pedig egyértelmű tiszteletről tanúskodó nekrológ látott napvilágot a hetilapban: „Az »Egyenlőség« hasábjain kifejtett irodalmi müködése Kosztolányi Dezsőnek elmulhatatlan emléket állit a magyar zsidóság szivében. [...] Legnagyobb feltünést az keltette, amikor Kosztolányi Dezső az »Egyenlőség« hasábjain megkezdte az »Uj-héber költők«-nek: Gordonnak, Frugnak, Bialiknak forditását. [...] az »Egyenlőség«-ben kifejtett irodalmi müködését megkoronázta 1918-ban Juda Halévi Cionidá-jának magyar forditása. Egyedülálló remekmü volt, amit Kosztolányi itt alkotott."[766]

A *Pardon* rovatban az allegória poétikai eszközével élő szövegek is akadnak, melyek szerzője az esetek többségében Kosztolányi. A *Kilenc fok hideg* például az időjárásról értekezvén hívja föl a figyelmet a szociális egyenlőtlenségekre. Ám amikor arra utal, hogy nem lehet mindent „rendeletekkel" szabályozni, a kommün

kényszerintézkedéseinek bírálatát adja.[767] A *Magyar naptár* szintén az időjárásról szól, de létezhet allegorikus olvasata is.[768] A glossza ugyanis arra reflektál, hogy Magyarországon nincs tavasz (ha külföldi lapok írják, mégannyira sincs), február után újra január következik, majd október. Amennyiben allegóriaként értelmezzük, szerzője talán arra céloz, hogy nincs remény kedvezőbb politikai helyzetre (vagy nem kell hinni a külföldi lapoknak). Mindenesetre a *Bécsi Magyar Újság* munkatársa egyszerű időjárás-jelentésként fogta föl a sorokat: „Vándor, vedd le a süveged, mert az első denaturalizált pardon előtt állsz. A költő, aki mindennap mesterséges, de koncentrált epeoldatba mártja tollát, letörölte és szép, zöld tintával irta a következőket: [...] Ugy-e kedves? Ezt a pardont mi is zöld tintával huzzuk alá a mi saját, házi magyar naptárunkban."[769]

A *Ne fogjunk kezet?* stílusa és tematikája ismét Kosztolányira vall, aki az oroszországi kolerajárvánnyal kapcsolatban a hazai társadalmi és politikai megosztottság problémáját vetette föl: „a világ orvosai ujra arra intenek bennünket, hogy tartózkodjunk a baráti szeretet e megnyilvánulásától [...] Magyarország nyugodt lélekkel csatlakozhat [...] az általános politikai helyzetre való tekintettel már évek óta nem fogunk kezet egymással."[770] Egy másik Kosztolányi által írt glossza, a *Hát nézzük a pókot* pedig a *Népszava* cikkét emeli be szövegébe, s a hozzárendelt magyarázó kerettel fordítja visszájára az eredeti jelentést. Már eleve a szociáldemokrata lap újságírója is allegorizált a pókhálószövés menetének elemzésekor, leírása az *Új Nemzedék*ben azonban antiszemita mellékjelentést kap.[771] A szerző nemcsak megerősíti a judeobolsevizmus tézisét, hanem cselekvésre is buzdít: „mi is figyelmesen nézzük a pókot. Pardon, mi nemcsak nézzük, hanem le is csapunk rá. A vörös ököl feltünően kiméli. Ennyi a különbség."[772]

„DE MI KÖZÜNK NEKÜNK A KURZUSHOZ?"

Kosztolányinak igen kevés névvel jegyzett szövege jelent meg az *Új Nemzedék* hasábjain, amiben nem annyira a politikai szerepvállalástól való ódzkodás – hiszen aláírt cikkeiben is radikális véleményét fejtette ki –, mint inkább a korabeli sajtógyakorlat játszott közre. Ennek ellenére az író úgy tartotta, azokért a szövegekért, melyeket nem ír alá, nem tartozik felelősséggel. „A Dezső nem politizál, ő nem azonositja magát azzal, amit ir; ő egy müvész. Többször mondta nekem, hogy ő hajlandó nappal az Uj Nemzedékbe és este a Népszavába irni. [...] Neki semmi köze ahhoz, amit a lapba ir" – nyilatkozta Kosztolányi Dezsőné épp a bécsi emigránsoknak, akik aztán ezt a kijelentést is fölhasználták az író lejáratásához.[773] Maga Kosztolányi ugyancsak vallott a kérdésről: „Én sohasem azonosítom a napi lapok szegény munkásait a lapok irányával, hanem alkalmazottaknak tekintem őket, akiket aszerint becsülök, hogy jól írnak-e vagy sem, hogy teljesítik-e kötelességüket vagy nem. [...] Politikai köpönyegforgatással, úri léhasággal azt lehetne vádolni, akinek érdeke, hogy valamelyik politikai párthoz tartozzék és sápot húz érte. De ezeket a szegény munkásokat mindenütt egyformán szerény fizetéssel honorálják, akár jobb, akár baloldalon vannak. Nem is jegyeztem soha politikai cikket, ami arra vall, hogy nem vállaltam vele közösséget."[774]

1929-es vázlataiban az író egyfelől elismerte, hogy mindössze „néhány éve független politikai tekintetben", másfelől az újságírók végrehajtó szerepkörére figyelmeztetett. Bár Kosztolányi az évek során komoly tekintélyre tett szert, s többé-kevésbé szabad kezet kapott munkahelyein, az *Új Nemzedék*nél korlátozott volt a mozgástere. Nemcsak a történelmi helyzet határolta be mind tematikailag, mind retorikailag publicista működését, hanem Bangha határozott kultúr- és sajtóprogramja is, melyet a páter diktatórikus eszközökkel akart érvényesíteni. Nem meglepő tehát, hogy Kosztolányi a *Pardon* glosszái mellett vezércikkeiben is a nemzeti radikális fórum irányvonalához közel álló nézeteket fejtett ki. Többször előfordult azonban, hogy a szerkesztőktől függetlenedve, saját véleményének adott hangot, ami aztán komoly konfliktusokat szült.

Az 1920. szeptemberi *Apostol – felülfizetéssel* című vezércikk például kis híján sajtópert eredményezett. A szöveg ugyanis „durva hangnemben kifogásolta, hogy két főrabbi, Hevesi Simon és Kiss Arnold fölhívással fordult a közönséghez, melyben azt kérte: adakozással támogassák azt a könyvet, amelyet Városssy Gyula volt római katolikus plébános és országgyűlési képviselő, a Ferencz József-rend lovagja a magyarországi zsidóság védelmében írt" – tájékoztat Szegedy-Maszák Mihály monográfiája.[775] Kosztolányi a röplaphoz fűzött kommentárjában nemcsak antiszemita és szabadkőműves-ellenes kijelentéseket tett, hanem a szociális feszültségeket is fölemlegette a „gazdag zsidókat" a „szegény magyarokkal" állítva szembe. Megkérdőjelezte a fehérterror veszélyeit – miután a vérengzések idején a zsidóság érdekében még fölhívásokat is szabad volt osztogatni –, a katolikus Városssy Gyulát pedig felekezete elárulásával vádolta.[776] A plébánost nemcsak „a haza- és emberszeretet apostolaként" gúnyolta, de azt is megkérdőjelezte, vajon a „befolyó százezrek" jótékony célra fordíttatnak-e. Hevesi és Kiss gesztusa valóban támadható volt, miután Városssy – ahogyan Lengyel András megfogalmazza – „filoszemita könyvének demonstratív támogatása [...] a könyv szerzőjének megvásárolhatóságát sugallta".[777]

Kosztolányi Móra Ferenc segítségét kérte, amikor a plébános sajtópert akart indítani a névtelen cikk szerzője ellen.[778] A szegedi írót a szabadkőműves mozgalomból, illetve a *Világ*gal szoros kapcsolatban álló Polgári Radikális Párt köreiből egyaránt jól ismerhette, de közös barátjuk, Juhász Gyula révén ugyancsak érintkezésbe léphettek. Móra – Szegedy-Maszák közlése alapján – „maradi szellemű szervezetek tagságát is kereste – 1915-ben a Petőfi, 1931-ben a Kisfaludy Társaság tagja lett –, és olyan jól alkalmazkodott a húszas évek hivatalos politikájához, hogy Gömbös Gyula miniszterelnök és Horthy Miklós kormányzó 1932-ben kelt jóváhagyásának köszönhetően »egyetemi diploma nélkül tiszteletbeli doktor lehetett« a szegedi egyetemen".[779] A sajtóperről 1922 tavaszán tárgyaltak először, amikor Mórának hivatalból a fővárosba kellett utaznia.[780] Megállapodtak, hogy Kosztolányi inkognitóban marad, s helyette strómant jelölnek ki. Előbb Harmos Károlyra, az író sógorára gondoltak, de a szegedi barát végül a fiktív Harmos Gyulát említette Városssynak. Nem sokkal később már a plébános feltételeiről tájékoztatta Kosztolányit: „kicsit nehezen megy a dolog az öreg bölényvadásszal [...], mert arcátlanul ki akarja használni a helyzetet. [...] a következő feltételeket szabta meg: 1. elégtétel a budapesti Uj Nemzedék-ben a lap részéről; [...] 2. elégtétel H. Gy.

22. kép • Juhász Gyula 25 éves költői jubileumán készült csoportkép részlete. A felvételen látható balról Szabó Lőrinc, Kosztolányi Dezső, Magyar László, Juhász Gyula, Babits Mihály, József Attila, Rapaport Samuné Étsy Emília, Babitsné Török Sophie, Móra Ferenc, Erdős Árpád, Tölgyes Gyula és Vér György. Szeged, 1923 pünkösdje
(PIM)

nevében a szegedi Uj Nemzedék nyiltterében [...] 3. 1000 K a panaszos ez ügyben tett budapesti utjának fejében; 4. Ábrahám Dezső ügyvéd esetleges költségeinek megtéritése".[781]

Az ügy sikere érdekében Móra azt javasolta Kosztolányinak, hogy az első és a harmadik pont elfogadásán túl írjon Harmos nevében egy hízelgő levelet Várossy privát címére is. Bár az író a nyilvánosságnak szánt nyilatkozat fogalmazványával azonnal elkészült, a Várossynak szóló levéllel késlekedett.[782] A plébános végül elállt a további két ponttól, így Kosztolányinak csak az ezer koronát és az elmaradt bocsánatkérő levelet kellett elküldenie. „A mi a dolog titokzatos hátterét illeti, arra ön – annyi idő után – már nem emlékezik, önnek a szerkesztőség valamelyik vezető tagja kiadta a témát a megfelelő instrukciókkal s ön, mint szegény kis munkatárs, nem érdeklődött a háttér iránt, csak teljesitette kötelességét, a mit most már őszintén bán" – okította Móra Kosztolányit.[783] Várossy ugyanis azt gyanította: a rágalmazásnak „szegedi mozgatói" vannak, és ő „egy szörnyű maffiát leplez le".

Kosztolányi a bűnbánó levelet végül 1922. május 8-án írta meg, a nyilatkozatot pedig egy nappal később adatta nyomdába.[784] A magánlevél részleteit Várossy azonnal közöltette, s még a rágalmazó Harmost is megnevezte,[785] a *Szegedi Napló* pedig – Móra révén – május 10-én tudósított a kereset visszavonásáról.[786] A szegedi író május 11-én kelt levelének szélein gyorsírással Kosztolányi *Nem félek a haláltól, mert tudom mi* és *Hattyú kutyám* című verseinek első fogalmazványai olvashatók. A művek tematikája többé-kevésbé kapcsolatba hozható a sajtóperrel is. Míg az elsőben a vörös- és a fehérterror tapasztalatára reflektál,[787] a második gyorsírásos szöveg az alábbiakat tartalmazza: „Ha az emberek én reám ugatnak, / kérlek szépen, te legalább ne ugass. / [...] Ne engedd, hogy elvigyék a nyugalmam / te régi magyar hüséges kuvasz".[788]

Az író Mórával való barátsága élete végéig megmaradt. 1923 pünkösdjén, Juhász 25 éves költői jubileumán például Babits mellett Kosztolányi és Móra is föllépett,[789] másnap pedig Tápéra kirándultak.[790] 1927-ben Kosztolányi az *Új Idők* hasábjain hosszú cikkben méltatta Móra művészetét,[791] két évvel később pedig, barátja ötvenedik születésnapján így nyilatkozott róla: „Mórát nagyon szeretem. Móra, aki az Alföld költője, azokat a pipacsszineket hozza az irodalomba, amiket otthon láttam gyermekkoromban és azokat az embereket szólaltatja meg, akiket nagyon szerettem."[792]

Pár hónappal az *Apostol – felülfizetéssel* megjelenése után Kosztolányi újabb vezércikke váltott ki fölháborodást. Noha ezúttal senki sem fenyegetőzött sajtóperrel, az írás komoly visszhangot keltett a bécsi emigránsok körében, Gábor Andor pedig nyílt antiszemitizmussal vádolta meg az írót: „Az Uj Nemzedék egyik multheti névtelen vezércikkében [...], melynek jobbveretü mondataiban szomoru szemmel ismerek rá Kosztolányi Dezső kezére, meg van állapitva, hogy a magyarság és a zsidóság odahaza most nagy viadalt viv [...] Aztán meg van még állapitva a cikkben, hogy a zsidóknak nincs se Bólyai Farkasuk, se Eötvös Lórándjuk, se Lóczy Lajosuk, se Madáchuk. A zsidóké a vezérügynökség, a gőzmosóda, a bookmaker, a reklám. [...] A magyarságé a tudós, aki fölfedezi a rejtélyes és ismeretlen világot."[793] A kifogásolt, *Tehetség és fürgeség* című szöveg megjelenésekor már ismert volt Kosztolányi nemzeti radikális szerepvállalása, de Gábor a stílust is könnyen

azonosíthatta, „részben mert jól ismerte Kosztolányit [...], részben mert jól tájékozott, éles szemű megfigyelő volt" – foglalja össze Lengyel András.[794] Bár az író nem tiltakozott a szerzőség ellen, nem is válaszolt a *Bécsi Magyar Újság*nak, holott az emigráns sajtót rendszeresen szemlézte.

Kosztolányi cikkében „az »ők« jelentik a negatív pólust", a „jellegzetesen tőkepiaci funkciókat ellátó »zsidóságot«", míg a „mi" az értékteremtő magyar kereszténységet. Nem pusztán a kiinduló kettősség tekinthető – Lengyel kifejezésével élve – „meghatározott érdekek szerint megalkotott szociokulturális konstrukciónak", de „a kultúrát képviselő magyarságról rajzolt kép is merő idealizáció".[795] A *Tehetség és fürgeség* megírásához a szabadelvű sajtó Prohászka beszédére adott válasza adott apropót: a katolikus vezér a zsidóság szellemi fölényéről szólt, megjegyzését azonban – megfosztván annak kontextusától – félreértelmezték. Kosztolányi ezt helyreigazítandó fejtette ki véleményét, s míg a háború idején a zsidóságot a magyar kultúra nélkülözhetetlen bázisának tartotta, 1920 szeptemberében már morális alapon ítélte el őket: „[a zsidóság] elnöke és ügyvezető igazgatója lett minden kultur-intézménynek, anélkül, hogy komolyan előrevitte volna. Mert a kultura ténylegesen ma is a magyarságé, mely éhezik és le van rongyolódva s nem a hivatalt, hanem a hivatást, nem hasznot és szerepet, hanem a célt, a tudást, az igazságot és szépséget keresi, azé az arisztokratikus fajtáé, mely a szemlélődést akarja, azé a »megváltott« kereszténységé, mely nem lohol tizszobás lakások és bankigazgatói milliók után s az életét szolgálatnak tekinti."[796]

Gábor Andor „megtévedt Kosztolányiról" beszélt, akinek alapvető értékeit – hivatástudatát, alázatát – elismerte, de tragikusnak minősítette a bűnbakképzés nála is megmutatkozó jelenségét. Annak ellenére, hogy az emigráns szerző vállaltan baloldali volt, ezúttal a művészet apolitikusságát szorgalmazta: „De mi közünk nekünk a kurzushoz? [...] Akár ehhez a kurzushoz, akár egy másikhoz? A dantei költemény mindahárom éneke igy végződik: / – A csillagokhoz! / Odajut a költő. A Sátán világközponti genitáléi mellől is. Kosztolányi most ott van, [...] onnan nem hallatszik fel a hangja se Petőfihez, se hozzám, se a csillagokhoz. [...] vágja ki magát a pokol sarából s akkor megindulhatunk, vitázva, beszélgetve, kacagva és zokogva a csillagok felé."[797]

Bár *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* főcím alatt közölt tárcák a *Tehetség és fürgeség*gel rokon tematikára épülnek, mégsem tulajdoníthatók Kosztolányinak.[798] A hét részből álló sorozat 1920. szeptember 25. és október 24. között látott napvilágot, stílusa pedig inkább Lendvai publicisztikáját idézte. A szélsőséges nézeteiről ismert újságíró már a világháború alatt kétféle irodalomról beszélt, de az általa érintett kérdésekről a korabeli sajtó számos más fórumán is megemlékeztek: a „magyar irodalom kontra zsidó irodalom" tézisén kívül a „magyar" drámaíró tehetségek érvényesülési nehézségeiről folyt a legtöbb vita. *A titokzatos hallgatás* című tárca állítása szerint például fehérterror egyedül a kultúrában van, s azt is a pénzorientált zsidóság gyakorolja a „magyar" írók fölött.[799]

A vörös hetesek című szövegben szintén olvashatók antiszemita kitételek, illetve a cikkíró azt is megállapítja: a „magyar nyelv verses drámairásra született," s a Nemzetinek „még ma is kasszadarabja" Rostand *Cyrano de Bergerac* című műve, mert „Ábrányi Emil müvészi forditásában dübörögve zeng".[800] Noha Kosztolányi

nagyra becsülte Ábrányi munkásságát, inkább az újrafordítások híve volt. Molière *A szeleburdi* című vígjátékának bemutatójakor az *Élet* kritikusa az író-műfordító korszerűségét éppen Ábrányi konzervativizmusával ütköztette: „Ilyen csillogó, aranyos, pajzán, csilingelő nyelvet a Csongor és Tünde és az Ábrányi Rostand-fordításai óta nem hallottunk. De valamiben mégis különbözik tőlük: sehol semmi erőltetettség. [...] Tökéletes magyar nyelv és vers – francia rimekkel."[801] Kosztolányi tehát nem ragadtatta volna magát olyan kategorikus kijelentésekre, mint az idézett szöveg szerzője. Lendvai azonban színházi témájú cikkeiben folyamatosan bírálta a zsidó szerzőket, szembeállítván őket a „nemzeti irodalom" nagyjaival.[802]

Ugyanehhez a tematikához igazodnak a tárcasorozat *A lipótvárosi pocsolya*, valamint az *Egy nagy tehetség kálváriája* című darabjai is.[803] Előbbi Kosztolányit is említi az „értékes művészek" névsorában – ez alapján tehát újfent kizárható szerzősége –, utóbbi pedig Cholnoky Viktor nyomorúságos sorsát állítja szembe a karrieristának bélyegzett Molnár Ferencével. *A pénz szerepe* ugyancsak a drámaírót pellengérezte ki, midőn azzal vádolta, vacsorákkal vesztegeti a színigazgatókat. A cikkre ismét Gábor Andor válaszolt, aki ezúttal nem Kosztolányinak címezte sorait, miután a dagályos és nyers megfogalmazásokban bővelkedő szövegben nem ismert írótársa retorikai finomságaira. Arra azonban szarkasztikusan utalt, hogy Molnár a vacsorákkal nem utolsósorban Kosztolányi drámaírói érvényesülését is akadályozza.[804]

Noha a *Tetemrehívás* című vezércikk nem *A magyar irodalom és az ő irodalmuk* sorozat részeként jelent meg, tematikailag szorosan kapcsolódott ahhoz.[805] A szöveg tartalmi és stilisztikai jegyei alapján Kosztolányinak tulajdonítható, aki ezúttal az irodalom átpolitizálása ellen emelt szót. Mindezzel főként baloldali és liberális táborokat vádolt, melyek működését összefüggésbe hozta a hazai zsidóság gazdasági és társadalmi térnyerésével.[806] Miután a vezércikk a *Világ* tárcájára reagált, a napilap belső ügyei is terítékre kerültek, amikről csak olyan ember tudhatott, aki korábban ott dolgozott: „emlékezünk arra az időre, mikor Herczeg Ferenc nevét tilos volt leirni és arra a cikkre is, melyben szabadelvü laptársunk egyik főmunkatársa elmésen figurázta ki a nemzeti dráma jámbusait és a diszmagyart. Nem korbáccsal de ügyes tüszurásokkal dolgoztak."[807] Kosztolányi mindemellett Ady temetésének ügyét is fölemlegette, valamint érintette a színházak helyzetét is, ahol „kilencven százalékban ők ülnek és nem az éhes, lerongyolt magyar értelmiség", így aztán „nem is teremthetett nemzeti értékeket."[808]

Rokon gondolatokat tartalmaz a *Hallgató irodalom* című vezércikk, mely szintén Kosztolányi tollából származhat. A szöveg ismét a „liberális és radikális" sajtót támadta, mely bojkott alá vetette „a keresztény és nemzeti ujjászületés muló napjait". A szerző ezúttal is célzott a kulturális élet zsidók által gyakorolt fehérterrorjára, a forradalmakban kompromittálódott írókat pedig országrombolással vádolta: „ugyanezek az irói nagyságok nevüket, presztizsüket, hitelüket, nimbuszukat mind, vagy szinte majdnem mindnyájan, milyen szivesen és boldogan adták oda irodalmi pajzsul és cégérül annak a két forradalomnak, mely Magyarországot és a magyar nemzeti társadalmat a legszörnyübb politikai, erkölcsi és kulturális összeomlásba döntötte."[809]

A trianoni békediktátum ellen tiltakozó vezércikkek egy részét ugyancsak Kosztolányi írta.[810] A *Holtak a vártán* című szövegben a hun Attila király föltétele-

zett koporsója megtalálásával kapcsolatban fejtette ki irredenta nézeteit, szembeállítván a tiszta és erkölcsös magyarságot a morálisan romlott románokkal: „Régészeink kötve hiszik, hogy a szentmiklósi lelet, [...] azonos a világverő hun király koporsójával. [...] Ha azonban valóság, akkor románok állják körül a Fejedelmet és fölötte vörös-sárga-kék lobogó lengedez. Őket ősi hagyomány szerint bizonyára az arany-, ezüst- és ólom-anyag érdekli elsősorban, minket az a marék hamu, mely benne van a hármas koporsóban, [...] melynek nincs piaci értéke, a tanitás, mely kiharsog belőle szerteszét, minden megszállott területre. Mert hiába birtokolják ebben a pillanatban földünket, csak az élők kis hányada övék, a halottak nem s a mult se. [...] Kassán Rákóczi vigyáz, Nagyváradon Szent László éberkedik, Gyulafehérváron Hunyady János áll résen, Késmárkon Thököly Imre csontváza figyel, Zsibón a nagy Wesselényi busul, Nagycenken Széchenyi István prófétál, Aradon a tizenhárom mutatja kilyuggatott homlokát és nyakán a kötél kék árkát, Segesváron a csatatér fölött Petőfi kiált."[811]

Az író kommunizmusellenességének is hangot adott az *Új Nemzedék* hasábjain. Kosztolányi stílusát idézi *A vörös áfium ellenmérge* című vezércikk, mely a bolsevik rendszert dühöngő őrültek uralmaként mutatja be: „A világot beoltották a vörös méreggel, bolseviki áfiummal és rövidesen [...] Ideggörcsben rángolódtak a nyavalyás országok, félrebeszéltek a népek és [...] gyászos kórház lett az egész földgolyó, melyet Lenin és Trockij afféle kisérletező-intézetnek óhajtott berendezni. [...] a népek ugy szerepeltek, mint kisérleti nyulacskák, akik csak arra vannak hivatva, hogy beigazolják, vajjon az a sok tétel, elmélet és adat [...] alkalmas-e az életre".[812] Az író egyfelől már az őszirózsás forradalmat is a betegség metaforájával írta le, másfelől az egyik neki tulajdonítható *Pardon*ban is „vörös ciánkálival beoltott" társadalomról szólt, mikor a kommün tapasztalatára utalt.[813] A marxizmus gyakorlatba ültetésének elgondolását már 1906-ban is szkeptikusan fogadta, amikor kifejtette, nem hisz az emberiség egyenlőségében. Részben ezzel függ össze *A vörös áfium ellenmérgé*nek zárlata is, mely önreflexív jegyeket is tartalmaz: „Balra akarták kitériteni a népeket s az lett az eredménye, hogy most jobbra fordultak azok is, akik a multban talán rokonszenveztek a baloldal eszméivel. Ez a változás pedig nem ellenforradalmi kilengés, hanem az életösztön egészséges megmozdulása, [...] mely rohamkések és dinamitmerényletek után végre alkotni akar és felejteni."[814]

Kosztolányi nemcsak barátságban volt Tormay Cécile-lel, de nyitottan fogadta a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének megalakulását is.[815] *Napkelet* című folyóiratához való csatlakozása ugyancsak fölmerült,[816] de végül „az élet és a régi kötelékek másfelé vonták".[817] 1921 júniusában ellenben még komolyabb támogatásáról biztosíthatta a *Bujdosó könyv* szerzőjét, amit a *Magyar asszonyok* című, föltehetően Kosztolányi által megfogalmazott vezércikk is igazol. Az írás apropóját a MANSz kommün utáni első nyilvános közgyűlése adta. Bár az író a nők szerepével kapcsolatban *A Nő* hasábjain közölt 1915. augusztusi cikkének tételeit visszhangozta,[818] Tormayék kezdeményezését élesen elkülönítette a károlyista Bédy-Schwimmer feminizmusától.[819]

A vezércikkek névtelenségével ellentétben Kosztolányi *Új Nemzedék*ben megjelent tárcáinak többsége a szerző aláírásával jelent meg. Noha ezek az írá-

sok nem tartalmaztak nyílt politikai állásfoglalást, nem is voltak teljesen politikamentesek. A *Kis magyarok*ban például egy kisfiú szimbolikus történetén keresztül ismerjük meg, hogy a világháború és a forradalmak milyen pusztítást vittek véghez a magánéletben.[820] Szintén a napilap hasábjain jelent meg Nagy Balogh János művészetének méltatása, mely szöveg döntő fontosságú – Szegedy-Maszák Mihály szavait idézve – „a szegény sorsú festő alkotásainak hatástörténetében".[821] Tárcáihoz hasonlóan Kosztolányi névvel közölte színikritikáinak többségét is, belső munkatársként pedig nem mentesült a szerkesztőségi anyagok összeállításának feladata alól sem.

KÉT TŰZ KÖZÖTT

A korabeli budapesti pletykák szerint Kosztolányi Dezső egy nap sápadtan érkezett haza, s kínos történetet adott elő feleségének. Amikor a villamoson egy úr véletlenül a lábára lépett, a következő szavakat intézte hozzá: „Pardon, Kosztolányi!" A városban mindenki tudta, miről van szó. A pályatársak és a nagyközönség, valamint a bécsi emigráció számára elsősorban Szabó Dezső egyik 1920. novemberi nyilatkozatából vált egyértelművé, hogy az író a *Pardon* rovat vezetője: „Én Kosztolányiról a legnagyobb szeretettel, teljesen jóhiszemüen nyilatkoztam, bemutattam az embert, a harcos »pardonok« félelmetes irójá t s olyannak rajzoltam, a milyennek minden megnyilatkozásában láttam."[822] Kosztolányi két tűz közé került: az *Új Nemzedék*ben komoly belső konfliktusai adódtak, a szabadelvű és szociáldemokrata lapok, valamint a bécsi emigránsok pedig kívülről igyekezték lejáratni. „Ma nem vagyok népszerű. Mindenki engem támad, [...] mert nyíltan a magyar ügy mellé szegődtem, s irodalmi ellenségeim, kik a munkát és a tehetséget nem tudták elviselni soha, elérkezettnek érzik a pillanatot, hogy kisebbítsenek" – panaszkodott Halasinak.[823]

1920 októberében *Az Est* körkérdést intézett néhány nevesebb íróhoz azzal kapcsolatban, válságban van-e az irodalom. Elsőként Heltai Jenő válaszolt, aki egyes szerzők lelki kríziséről nyilatkozott, illetve bírálta a nemzeti radikalizmust.[824] Őt követően Kosztolányi került sorra, aki a „litteratura Mohácsához" hasonlította a korszakot – a metaforát Lendvai is alkalmazta írásaiban –, [825] s keményen kritizálta az irodalom átpolitizáltságát, valamint a talmi hazafiaskodást: „Hitem szerint irodalmunk jövője az, hogy magyarabb, azaz különbözőbb legyen a többi irodalmaktól. Számüzve minden hazafiaskodást, arra kell törekednünk, hogy megtaláljuk a magyarság, a magyar szellem világküldetését, mely helyet mutat nekünk a többi népek szellemi hangversenyében. [...] A magyarság nem áll ellentétben a nyugateurópai müveltséggel. Régen, mikor magyarabbak voltak iróink, testvéribb kapcsolatban álltak a nyugattal, mint ma."[826] Az írón kívül megszólalt Kosáryné Réz Lola, Pekár Gyula és Schöpflin Aladár is. Míg Pekár a magyar történelmi múlt témaköreit emelte ki, Schöpflin tiltakozását fejezte ki az irodalom aktuális pártharcokba való bevonása ellen.

Az Est Szabó Dezsőt is meg akarta szólaltatni, de ő mindössze *Csodálatos élet* című készülő regényének paksamétáját lobogtatta válasz helyett. Nem sokkal ké-

sőbb azonban a *Nemzeti Újság* hasábjain önálló nyilatkozatot adott, s azzal vádolta Kosztolányit, hogy „következetlenül viselkedik a zsidókkal szemben és Rilke utánzója".[827] Szabó támadását régóta meglévő feszültségek előzték meg, amint arra Lengyel András is kitér: „aligha lehet kétséges, hogy ez az Uj Nemzedéken belüli pozícióharc következménye volt, s csak menet közben vált Kosztolányi elleni személyeskedéssé".[828] Nyilatkozatában Szabó a „pozitív irodalmi munkával" kapcsolatban olyan tehetséges írókról beszélt, akiket szerinte nem eléggé ismernek el. Említette Juhász Gyulát, majd Harsányi Kálmánt, végül Kosztolányi esetét hozta szóba, ám e ponton cinikusra váltott hangja: „az emberről beszélek, erről a csupa-gerinc, csupa-harc, örökbuzgásu keresztényről. Ha tulszenvedélyes antiszemitizmusának indulatos eszközeit nem tartom is célravezetőnek, de harcos értékét a keresztény táborban nem lehet eléggé elismerni."[829]

Írótársa antiszemitizmusának igazolására egy anekdotát is elmesélt, miszerint Kosztolányi egyszer öt zsidót hívott magához vacsorára, amit egyik szerkesztőségi munkatársa másnap szóvá tett. Míg Kosztolányi a „megnemértett harcos szomoru nézésével hallgatott", az újságíró fölfedezett íróasztalán egy orvosi könyvet, mely „az érelmeszesedés és gutaütés okát" a túlzott húsevésben állapította meg. Szabó az eset leírását követően megjegyzi: írótársa „egyenkint hivja meg a keresztény zsidókat és gyurja őket husételekkel, hogy a sémi faj érelmeszesedését elősegitse".[830] Zárásként Kosztolányi művészetét Rilke „finomságához" hasonlította, pályatársát pedig „rilkissimus"-nak titulálta.

Kosztolányi kétszer is válaszolt Szabó támadására: november 3-án a *Nemzeti Újság*ban nyilatkozott, illetve még aznap közölte az *Új Nemzedék*ben *Levél egy regény-hamisitványról* című elemzését. A nyilatkozatban hangsúlyozta, hogy a magyarság tiszta irodalmi értékeinek elismerése mellett már korábban is új nevelést sürgetett, majd hozzátette: „Szabó Dezső is tudja ezt és sajnálom, hogy mikor világosan kifejeztem magam, mendemondákra és különben mulatságos adomákra épit. Én az irodalomban a munkát tartom fontosnak, nem a vacsorákat és a társas összejöveteleket."[831] Utolsó mondataiban azonban visszaszúrt ellenfelének: „A magyar faluról is nem a francia szimbolisták és dekadensek oda nem illő szavaival ir, hanem a maga természetes nyelvén. [...] nyelve olyan zamatot kap, mintha nemzeti eledelünkbe, a borjupörköltbe egy csöpp – nagyon finom – francia illatszert csöppentünk. [...] megérdemelné, hogy irói értékeit adatszerüen, hosszabb tanulmányban fejtsék ki fiatal esztétikusaink, mint én évekkel ez előtt Rilkével tettem."[832]

Hasonló szellemben élcelődött az *Új Nemzedék* hasábjain is, amikor *Az elsodort faluról* egy ismeretlen levélíró nevében mondott komoly bírálatot, részletesen elemezve a könyv képzavarait, erőltetett nyelvi fordulatait. „Jóhiszeműen" figyelmeztette a regényírót, hogy ízléstelen fércművet forgalmaznak a neve alatt. Kosztolányi a forradalmak alatt vezető szerepet vállaló szerzőkre egyaránt csípős megjegyzéseket tett: „nevetséges volt Maeterlinck álom-nyelve Balázs Béla székely balladáiban. [...] Lukács Györgyre, az esztétikusra gondolok, mikor ezt a mondatot olvasom [...] Egyetlen oldalon [...] csak a következő idegen szavak fordulnak elő, melyeket magyar iró bizvást nyelvünkön is ki tudott volna fejezni: heroizmus,

maszturbált, éposz, profit, praxis, [...] legintenzivebb individualizmus, altruizmus. Jászi Oszkár legszebb lapjai jutnak eszembe.«"[833]

Kosztolányi válaszaival egy napon Schöpflin Aladár is hozzászólt a vitához a *Szózat* hasábjain. Szabó stílusát a „vidéki korcsmai asztaltársaságok" humorával rokonította, erősen bírálva a Magyar Írók Szövetségének működését is, melyben szerinte mindössze a két egymással harcot vívó író maradt, a többiek mind vagy elpártoltak, vagy kezdettől fogva „semmitmondó önképzőköri dilettánsok" voltak. Az esetet egyébként Vitéz László bábjátékához hasonlította: „Vitéz Dezső egy goromba bunkóval agyonver mindenkit, aki közelébe ér, amig a végén egyedül marad. A zsidó publikum pedig kacagva nézi, hogy virágoztatják föl a Dezsők a keresztény irodalmat."[834]

Egy nappal később újra *Az Est* hasábjain folytatódott a vita. Míg Kosztolányi már lezárta volna a kérdést, Szabó újból vádaskodott. Kosztolányi először a Magyar Írók Szövetségének kudarcáról szólt, majd Szabóval való barátságáról, akit elsősorban politikusként ismert meg. A reváns persze nem maradt el teljesen, mert az író visszautalt a *Levél egy regény-hamisitványról* elemzésére is: „Ő kényszeritette ki belőlem [...] becsületes és őszinte irodalmi vallomásomat."[835] Szabó folytatta a személyeskedést. Nemcsak leleplezte Kosztolányit mint „a harcos »pardonok« félelmetes iróját", hanem erkölcsi ítéletet is mondott fölötte („megható volt [...] látni, a mint könnyes szemmel [...] jelentette ki, hogy csak azóta érez némi moralitást magában, mióta velem együtt a keresztény táborban van"), illetve megszellőztette vörös múltját: „Egy fénykép van birtokomban [...] Pogány József, Tisza gyilkosa szemlét tart a Vérmezőn, két sziriai ujságiró mosolyogva tárgyal a groteszk népbiztossal, de előtte áll Kosztolányi Dezső, mint a kereszténység boszuálló, mérhetetlen fellobogása, mint a magyarság harsogó tiltakozása az idegen uralom ellen."[836]

Másnap az *Új Nemzedék*ben jelent meg egy névtelen szerkesztőségi cikk – Szabó szerint Kosztolányi tollából –, melyben nem csak elmarasztalták *Az elsodort falu* szerzőjét a személyeskedésért, de az ő vörösségét is fölemlegették: „Szabó Dezsővel, aki a kommün bukásáig a Vörös Lobogó belső munkatársa volt, most végképpen bezárjuk a vita politikai részét is s az irodalmilag és politikailag értékelni tudó közönség belátására bizzuk a döntést."[837] Szabó nem késlekedett a válasszal, s *Az Est* hasábjain írótársa kétkulacsosságát állította: „Azt mondtam, hogy Kosztolányi buzgó keresztény. Hát nem dicséret ez? Talán bizonyos helyeken elhelyezett érdekeit kockáztatom vele?"[838]

Ironikus írásában igyekezett lejáratni barátját, tovább szellőztetve annak antiszemitizmusát is. Utalt Kosztolányi korábbi zsidóellenes kirohanásaira, s ezzel párhuzamosan az *Egyenlőség* hasábjain tanúsított filoszemita szerepvállalására. Az ekkor már a *Nyugat*ban egyre többet publikáló, ám továbbra is az *Új Nemzedék* belső munkatársaként dolgozó író szépirodalmi működésén pedig így élcelődött: „Dezső bátyám megfizethetetlen diplomáciai szolgálatokat is tett a keresztény sajtónak akkor, mikor a keresztény Uj Nemzedék-et és a zsidó Nyugat-ot, melyek eddig egészen külön müködtek, hatalmas munkásságával egybeivelte s igy egy nagy történelmi cvikipuszit hozott létre Fenyő Miksa és Krüger Aladár közt".[839]

Kosztolányi és Szabó vitája az irodalmi élet több jeles képviselőjét is megszólalásra bírta. 1920. november 7-én *Az Est* közölte Babits, Karinthy, Tóth Árpád, illetve újra Schöpflin véleményét. Közülük Babits, Kosztolányi mellé állva, a következőket fogalmazta meg: „Az a tónus, a mivel Szabó harcol, bevallom, felháborit; csak balkáni irodalmakban képzeltem ilyeneknek a »vezéreket«. [...] nem szivesen láttam őt annak idején a Nyugatnál sem, mert féltettem a folyóirat komolyságát. Szabó valamikor rajongó kommunista volt; pártállása azóta megváltozott, ezt nem tartom tisztességtelennek; de mikor egy irótársunkat ugyanazzal vádolja és gyanusitja, a mit maga is elkövetett; tiltakoznunk kell".[840]

Karinthy 1916-os karcolatfüzére, a *Tanár úr kérem* stílusában szólt hozzá a kérdéshez, célozván arra, hogy a Pogány Józseffel közös felvételen ő is szerepel: „azon a képen is röhögök, de a Szabó nem röhögött, ő komolyan vette és most a Szabó fel akarja adni Kosztolányit az osztályfőnök urnak [...] Szabónak pikkje van a Kosztolányira, mert nem akarta dicsérni a magyar dolgozatát".[841] Schöpflin is a fényképpel kapcsolatos vádaskodást emelte ki, és „sulyos erkölcsi defektusban" marasztalta el Szabót, amiért Kosztolányit „értelmetlenül és alaptalanul" gyanúsítgatta „kommunistasággal". *Az Est* riporterét pedig azért feddte meg, mert szenzációéhesen szállítgatta a pletykákat a két író között. Végül Tóth Árpád fejtette ki véleményét, aki elítélte a „marakodó irodalompolitikát".

A nyilatkozatok megjelenése napján az *Új Nemzedék* vezércikkben foglalkozott a kérdéssel. Az „– a." álnév mögé bújó szerző – talán épp Bangha – szerint vitatkozás helyett előbb a keresztény nemzeti irodalom fogalmát kellene tisztázni. Megjegyzései alapján sem Szabót, sem Kosztolányit nem tartotta az irányvonal képviselőjének: „Lehetek bunkós antiszemita s még mindig nem vagyok keresztény iró. S irhatok zengzetes magyar nyelven s még nem vagyok nemzeti. A nemzeti irodalom lobogó hazaszeretetet jelent, [...] a keresztény irodalom pedig keresztény életnézetet [...] oly vezető tehetségek, mint a ma küzdők egyike, keresztény iróknak érzik magukat, mihelyt buzogányos antiszemiták [...] Az meg egyenesen veszedelmes tünet volna, [...] ha a nemzeti irodalomnak azonnal épen a vezéreivé avatnánk olyan irókat, akik nemzetieknek és kereszténynyeknek hiszik magukat, de a lelkük még tele van zsidó morállal, epikuri életnézettel, a destrukció krédójával."[842]

Föltehetően a vita kiszélesedésének, illetve Bangha megszólalásának köszönhető, hogy Szabó 1920. november 9-én a *Virradat* hasábjain a jezsuita sajtóvezérnek címezte sorait. A keresztény megújhodással kapcsolatos gondolatait terjedelmes cikkben fejtette ki, sőt azt is közölte, miként vélekedik a változásokról. Kosztolányi elleni támadását kísérletként aposztrofálta: „ez a szerencsétlen irodalmi hisztérika, aki olyan iskolai példának szántan tömöriti magába a pesti irodalmi élet pszichéjét, csak kisérleti nyul volt, akinek rángó, visitozó alakján át egy nagy tanulságra akartam rámutatni."[843] A tanulság Szabó számára a keresztény tehetségek kétkulacsosságát jelenti, így pedig nem tudják kellőképpen szolgálni a katolikus sajtóprogramot. Állítása szerint elérkezett a színvallás ideje, mert nem szabad a harcosoknak egyik lábukkal az egyik, másikkal a másik táborban állniuk. Kosztolányi példája kirívó, mert miközben „a leggyilkosabb dolgokat irta [...] a zsidóság ellen: névtelenül, [...] jelentéktelen zsidó irók magasztalásával, a magyar irók, ma-

gyar harcosok kicsinylésével posszibilisnek pödörgette magát a zsidó táborban".[844] Ám miközben a „kétfelé mosolygó" Kosztolányiról beszél, visszavonja a vörösség vádját: „én, aki az irók választmányában kétszer is találkoztam vele, tanuságot tehetek róla, hogy ő a kommunizmusban csak remegésével vett részt."[845]

A páter a *Nemzeti Újság*ban reagált Szabó terjedelmes szövegére. Miután alaptalannak vélte *Az elsodort falu* írójának sértődöttségét, hozzászólásával Kosztolányit erősítette: „nem tudok irásából mást kiolvasni, mint az ambicióiban sértett iró érzékenykedését. [...] A keresztény lapok egyes munkatársai sokáig csak dicséretekkel halmozták el Szabót [...] Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ugyanazok a lapok ne részesitsék a maga idején birálatban is azért, ami nem áll helyt vagy nem minden tekintetben áll helyt az irásaiban."[846] Míg Bangha (impliciten bár, de) méltányolta Kosztolányi irodalmi tehetségét, a kétkulacsosság vádjáról, illetve az *Új Nemzedék*nél végzett munkával párhuzamos *Nyugat*-beli működésről hallgatott. Közrejátszhatott mindebben az is, hogy Kosztolányi egy hónappal korábban magánkihallgatáson volt Horthy Miklós kormányzónál, így a *Vérző Magyarország* szerkesztőjeként elismert írót nem lett volna üdvös kompromittálnia.

A diplomatikus megoldásokat szorgalmazókkal[847] ellentétben Lendvai, Kádár és Zigány Árpád Kosztolányit személyében is sértő vádakat fogalmaztak meg. A *Képes Krónika*ban megjelent nyilatkozatok sorát Szabó kezdte, aki most már utalt barátja Ady-ellenességére is: „célom volt, [...] hogy Rilkissimuszt rábírjam az őszinteség heroizmusára. Ezt eddig senki sem bírta megtenni. Ady sem, kit háta mögött mindig a legvadabb gyűlölettel kicsinyített, a zsidók sem, akiket névtelen cikkekben harapott, de akiknek a Nyugatban és intim együttlétekben udvaronckodik [...] Én el tudtam érni ezt az eredményt, bár az öreg bele is betegedett egy kicsit."[848] Lendvai azt vetette az író szemére, hogy „keresztény magyar" írótársa magyartalanságait kipellengérezte, noha annak idején szemet hunyt Szomory és Kiss József stílusa fölött. Kifogásolta még, hogy a „zsidó irodalom" képviselőivel továbbra is jó kapcsolatokat ápol, valamint a világháború alatt nem átallott filoszemita cikkeket írni és „cionista versfordításokat" készíteni.

Lendvaihoz hasonlóan Kádár Lehel is morális kérdésként fogta föl az ügyet, a következő konklúzióra jutva: „az oldalunkon hadakozó keresztény zsurnaliszták egy része még most is át-átsóhajt a régi szerelmek felé, kiknek karjában élvezték volt a nyilvánosságra kerülés első mámorát. A verekedés tehát nem volt meddő: a keresztény társadalom legalább megismeri azokat az okokat, melyek miatt a legtehetségesebb magyar írók vagy a túlsó oldalon maradtak, vagy pedig csak erőtlenül, bátortalanul szolgálják a magyarság ügyét."[849] Zigány pedig azt is elárulta, Kosztolányi miként fogadta az első támadást: „amikor elébe tartották a »Nemzeti Ujság«-ot, [...] éppen cigarettázott. És úgy meghökkent attól, amit olvasott, hogy a szipka a torkára szaladt. Az egész heccet tehát a szipka csinálta, ettől mérgesedett meg Kosztolányi."[850]

A Központi Sajtóvállalat munkatársai egybecsengő nyilatkozatai alapján Szabó kirohanása nem magánakció, hanem eltervezett támadássorozat volt. Kosztolányi Dezsőné Göndörnek adott interjújában szintén azt állítja, hogy a Szabó Dezsővel folytatott vita nem pusztán a két író között zajló konfliktus kiéleződéseként értelmezhető, hanem benne „volt ebben az egész banda, a Kádár is, a

Lendvai is, a Pető is, mind valamennyien", s fő célja Kosztolányi „politikai színvallásra" történő kényszerítése volt.[851] De Kosztolányi naplójegyzetei között is olvasható utalás a feszült helyzetre: „Keresztény-kurzus. / Fajszeretet – ellenszenves környezet az U. N.-nél."[852]

A civakodást kívülről szemlélő fórumok közül legtöbbször az emigránsok cikkeztek a fejleményekről, de a magyarországi *Borsszem Jankó* sem maradt el a gúnyolódásban. Egyik tréfájuk szerint két úr vitatkozik azon, Szabó vagy Kosztolányi tehetségesebb-e, mire közbeszól egy harmadik: „nem tehetségtelen ember egyik sem, én azonban, ha már jó irót akarok s azt okvetlenül Dezsőnek kell hogy hivják, a kettő közül Szomory Dezsőt választom."[853] A bécsi lapok szó szerinti részleteket közöltek a nyilatkozatokból, *Az Ember* munkatársa pedig megállapította: bár Kosztolányi „a legóvatosabb antiszemita", kénytelen volt Szabó kirohanására határozott választ adni. Konklúziója szerint míg Kosztolányi „csak egy jót tud Szabóba döfni, [...] addig Szabó egész sereg ragyogó hasbarúgást eszelt ki, keresztény irótársa ellen", így aztán az irodalmi párbaj „Kosztolányi jelentéktelenebb sérülésével végződött".[854]

A *Bécsi Magyar Újság*ban Németh Andor két cikkben szólt hozzá a vitához, „csöppet sem kímélve a művészként általa sokra értékelt Kosztolányi erkölcsi magatartását. Értéktudatát mégsem tudta kikapcsolni, s erről sokat elmond egy szinte akaratlanul a gondolatmenetbe fűzött, Kosztolányihoz intézett rezignált óhajtás: »Ne kibicelj már, Kosztolányi, gyere ki a hátulsó ajtón s ott, a szigorú csillagok alatt, beszélgessünk inkább a végtelenről.«"[855] 1920. november 5-én megjelent szövegében ironikusan beszélt a „hiúsági" párviadalról, illetve annak „keresztény" stílusáról. Helyzetértékelésében jellemrajzot is adott a küzdő felekről, amennyiben Szabót naivnak, Kosztolányit pedig hideg számítónak állította be.[856] Mindennek ellenére elismerte: talán ez a két alkotó jelenti az „egyedüli értéket" a kurzus irodalmában.

Két nappal később már arról írt, hogy a „tréfás pofozó-párbaj és babszemdobálódzás szimptomatikus ténye a kurzusnak",[857] illetve a kurzus csak a szürkeséget szereti „zsidóban, keresztényben egyaránt". Nem akar semmiféle reneszánszot – sem irodalomban, sem másutt –, sőt „még a zsidókra sem haragszik", mert egyszerűen csak élni akar. „Szabó is tudta, amit mindenki tudott, hogy Kosztolányi, aki különben Deziré is, márki is, finom is, szép is, csak javithatatlan sexuális eltévelyedettségből, pillanatnyi ön- és liraundorból, Newyork és Redakcióundorból csatlakozott a kurzushoz. [...] Azt hiszem, megőrült. [...] nagyanyja finom porcellánjai és az Uj Nemzedék Pardon-rovatjai között nyilván csak jelentéktelen stilus-különbségeket lát" – jegyezte meg írótársa szerepvállalásával kapcsolatban.[858]

Szabó vádjainak és az emigráns sajtó leleplezéseinek köszönhető, hogy november 7-én Kosztolányi azzal a kéréssel fordult a Magyar Írók Szövetségéhez: vizsgálják meg kommün alatti működését, s igazolják „nemzethűségét". Mindezt nyilatkozatban tette közzé az *Új Nemzedék*ben: „Mindenki tudja, [...] hogy a kommunizmus idején 1919. május 7-én »Beer ur« cimen a nevem aláirásával vezércikket irtam, ami miatt a Vörös Ujság másnap, 1919. május 9-iki számában »Cikk a vezércikkről« cimü közleményében nemzetiszinü, nacionálista uszitónak nevezett, állásom elvesztettem és lapomat, a többi polgári lapokkal együtt betiltották.

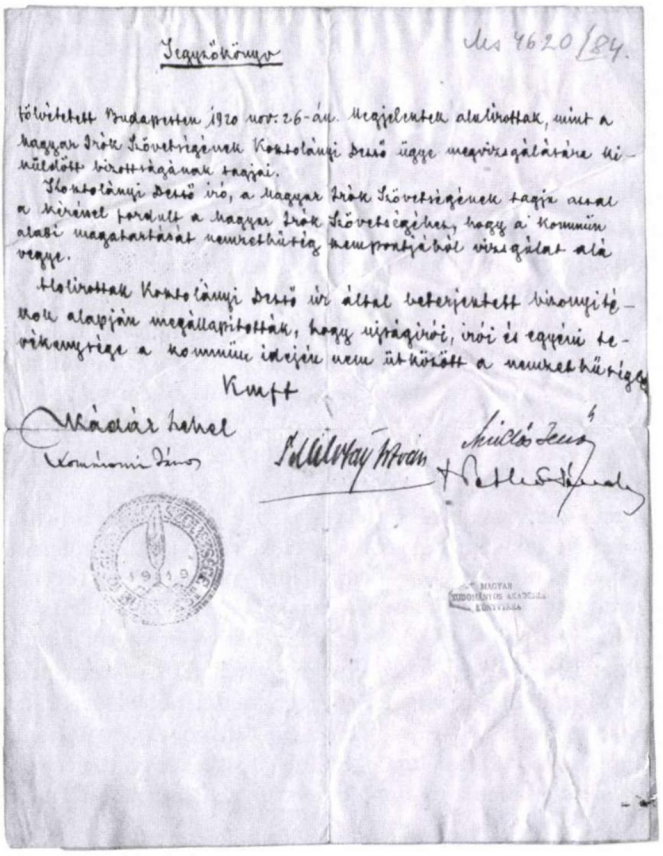

Jegyzőkönyv

Ms 4620/84.

Fölvétetett Budapesten 1920 nov. 26-án. Megjelentek alulírottak, mint a Magyar Irók Szövetségének Kosztolányi Dezső ügye megvizsgálására kiküldött bizottságának tagjai.

Kosztolányi Dezső író, a Magyar Irók Szövetségének tagja azzal a kérénel fordult a Magyar Irók Szövetségéhez, hogy a kommün alatti magatartását nemzethűség szempontjából vizsgálat alá vegye.

Alulírottak Kosztolányi Dezső úr által beterjesztett bizonyítékok alapján megállapították, hogy újságírói, írói és egyéni tevékenysége a kommün idején nem ütközött a nemzethűségbe.

Kmft

Kádár Lehel

Komáromi János

Milotay István

Miklós Jenő

Pethő Sándor

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

23. kép • Jegyzőkönyv Kosztolányi Dezső nemzethűségéről, 1920 (MTAKK)

A Szabó Dezső cikkében foglalt gyanusitásokat, melyekkel becsületes és tiszta multam ellen támad, éppen a fentiek miatt becsületbiróság elé viszem, [...] s a Magyar Irók Szövetségét kérem meg az ügy erkölcsi és politikai megvizsgálására."[859] A szükséges iratokat az író bocsátotta a szervezet vezetőiből álló bizottság rendelkezésére. A vizsgálatról november 26-án jegyzőkönyvet vettek föl, melyet Kádár Lehel, Komáromi János, Milotay, Miklós Jenő és Pethő Sándor írtak alá.[860]

„Kosztolányi és Szabó Dezső vitájára nyilvánvalóan erősen rányomta bélyegét a különbség a két író alkata között, de kapcsolatukra az 1918 és 1920 között lejátszódó történelmi események okozta értékzavar is hatott. Viszonyuk megítélése szempontjából jellemző adalék az a jelenet, melyet egy kortárs jegyzett föl arról, miként fogta fel Szabó Dezső a művéről írt kemény bírálatot."[861] Bohuniczky Szefi visszaemlékezése szerint amikor az írót két fiatal arra biztatta, vágjon vissza Kosztolányinak, ő így reagált: „– Miért végezzem ki? [...] / – Mert Kosztolányi megérdemli. / – Nem mondaná meg, miért érdemli meg? / – Csak azért, mesterem, mert

tehetségtelen. / Szabó [...] Magából kikelten kiabálta: / – Maga tehetségtelen, hülye, fogja be a száját és kotródjon azonnal! / [...] Engemet megbántott Kosztolányi, de ha én azt is írom, hogy Rilkénél rilkébb verseket gyárt, azért tudom, hogy nemcsak a legműveltebb, de talán ő a legtehetségesebb magyar író."[862]

A barátságot igazolja Kosztolányi 1923-as gesztusa is, amikor segíteni próbált a bajba jutott Szabón: „Mikor az elsőfokú Bíróság egy, a magyar tisztviselőség érdekében írt cikkemért kétévi börtönre ítélt, hallottam, hogy Te a magyar írók és művészek körében pertörlési kérvényt köröztettél érdekemben. Kezdeményezésed annál szebb volt, mert Te voltál az egyetlenegy a magyar írók között, aki iránt igazságtalan voltam."[863] Kosztolányi a pertörlési kérvényt Horthy Miklósnak akarta átnyújtani, de a kormányzó nem fogadta az írókból és művészekből álló küldöttséget.[864] Mindebből arra következtethetünk, hogy 1923-ban Kosztolányi nem állt közel a politikai hatalomhoz. Amikor pedig kegyelmi kérvénnyel próbáltak előállni, Szabó igyekezett lebeszélni őket az akcióról. Az írót végül – talán a tiltakozási hullám hatására –, csak egyhavi fogházbüntetésre és 50 000 korona pénzbüntetésre ítélték, sőt a Kúria később föl is függesztette a végrehajtást.

A per során – ami rövid életű saját lapja, az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent, akkori tisztviselőkérdés ügyét bíráló cikke miatt indult – fölmentették Szabót az izgatás vádja alól, így „»csak« az állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen elkövetett vétség miatt" mondták ki bűnösnek.[865] Bár önéletírásában baráti hangon szól Kosztolányiról, 1920-as vitájuk néhány vélt vagy valós vádját ekkor is fölemlegette: „beteg lélek volt, szegény, nagyon beteg. [...] Kétségtelen: hogy az újságírás jelenti az alkotó szellemnek a legegészségtelenebb levegőt. [...] Valóságos nőies makacssággal és kitartással tudott gyűlölni s a vélt vagy tényleges bántásokért bosszút tartani. [...] Halálosan gyűlölte Adyt is, s az iránt érzett gyűlölete már a megszállottság tüneteit mutatta. Ez nem akadályozta meg abban, hogy időnként barátsággal közeledjék."[866]

Kosztolányinak az *Új Nemzedék*nél töltött évek során másokkal is akadt bőven konfliktusa, többek között azért, mert rovatszerkesztőként megtagadta „egy cikk nyomdába küldését".[867] Nem tudjuk, a feleség konkrétan melyik szövegre utalt életrajzában, az író halálát követően azonban olyan visszaemlékezés is megjelent, mely egy Pardon rovatba szánt letiltott glosszát tartalmazott. A névtelen tárca szerzője Kosztolányinál tett látogatását fölidézve arról is beszámolt, miket mondott neki ekkor az író: „Kényszerüségből vállaltam a »Pardon« rovat vezetését [...] Pénzre volt szükségem, de [...] soha vértől habzó, igazságtalan cikket nem irtam. És ha megjelentek ilyenek, mint ahogyan meg is jelentek, – azok nem az én tollam alól kerültek ki! Mások, a lap belső munkatársai, voltak a cikkek szerzői. És én betyárbecsületből, kénytelen-kelletlen vállaltam az apaságot. De még igy sem engedtem mindent leközöltetni a rovatban. Sokat is kellett e miatt veszekednem."[868]

Noha a Kosztolányi által letiltott, *A hazafias sajtó* című glossza szerzőjének kilétét a *Társadalmunk* nem fedte föl („egy még ma is aktiv szerepet játszó közéleti férfiu"), a hagyatékban maradt kéziratok a következő olvasható: „Egy pardon, melyet Bangha irt és én veszekedés árán sem adtam le."[869] A szöveg a budapesti egyetemen történt tisztogatások idején keletkezett, amikor a bolsevizmus alatt kompromittálódott tanárokat kívánták pellengérre állítani. A glosszátor ekkor

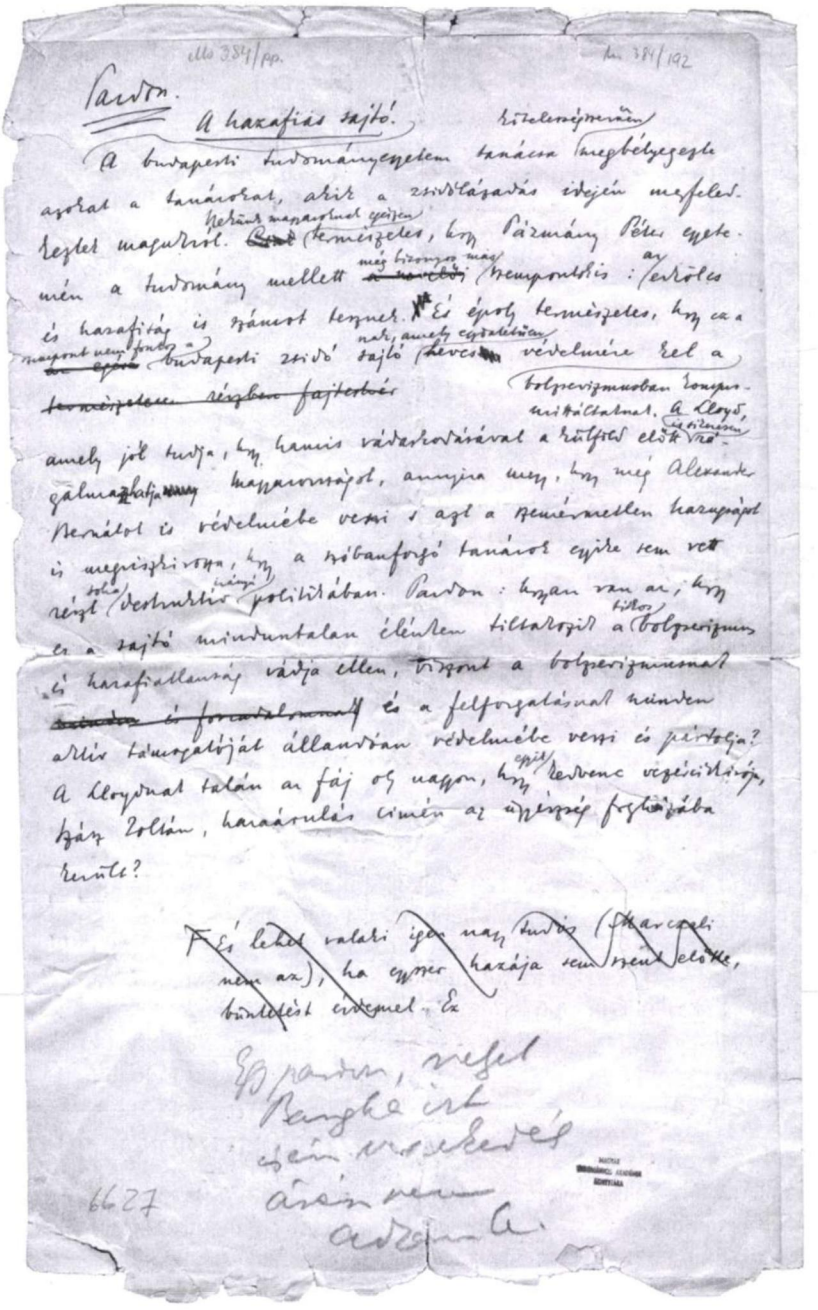

Pardon.

A hazafias sajtó.

A budapesti tudományegyetem tanácsa kötelességszerűen megbélyegezte azokat a tanárokat, akik a zsidólázadás idején megfeledkeztek magukról. Nekünk magyaroknak egészen természetes, hogy Pázmány Péter egyetemén a tudomány mellett még bizonyos más szempontokis: az erkölcs és hazafiság is számot tesznek. És époly természetes, hogy ez a szempont nem fontos a budapesti zsidó sajtó nak, amely egyszerűen bolsevizmusban kompromittáltatnak. A Lloyd, amely jól tudja, hogy hamis vádaskodásával a külföld előtt is sikeresen rágalmazhatja magyarországot, annyira megy, hogy még Alexander Bernátot is védelmébe veszi s azt a szemérmetlen hazugságot is megriszkirossa, hogy a szóbanforgó tanárok egyike sem vett részt soha destruktív irányú politikában. Pardon: hogyan van az, hogy és a sajtó minduntalan élénken tiltakozik a tiltos bolsevizmus és hazafiatlanság vádja ellen, biszont a bolsevizmusnak és a felforgatásnak minden aktív támogatóját állandóan védelmébe veszi és pártolja? A Lloydnak talán az fáj oly nagyon, hogy egyik kedvenc vezéciskirója, Szász Zoltán, haraárulás címén az ügyészség fogházába került?

~~És lehet valaki igen nagy tudós (Marcsali nem az), ha egyszer hazája sem szent előtte, büntetést érdemel. Ez~~

Egy pardon, melyet Bangha írt és veszekedés árán sem adtam le.

6627

24. *kép* • „Egy pardon, melyet Bangha írt és veszekedés árán sem adtam le" (MTAKK)

támadta meg a *Pester Lloyd* gárdáját, amiért Alexander Bernátot védelmükbe vették, illetve fölemlegette Szász Zoltán esetét is, aki 1921 nyarán „hazaárulás címén az ügyészség fogházába került".[870] Könnyen előfordulhat, Kosztolányi azért tiltakozott a cikk megjelenése ellen, mert Alexandert, vagy még inkább Szászt nem akarta kellemetlen helyzetbe hozni. Előbbi tanára volt az egyetemen, s az író később is nagy tisztelettel viseltetett iránta; Szásszal kapcsolatban pedig – Lengyel András megfogalmazása alapján – „engedékenysége egy olyan, mérsékelten konzervatív család megbélyegzéséhez járult volna hozzá, amelyiknek [...] az iránta való jóindulatára ekkor már csaknem egyetlenként számíthatott".[871] Mindenesetre Kosztolányi gesztusa, miszerint eltette magának a kéziratot, arra utalhat, hogy – Bíró-Balogh Tamás kutatásai szerint is – már „1921 júniusában elkezdett berendezkedni egy későbbi védekező pozícióba".[872]

Föltehetően az ő rovatvezetői politikájának köszönhető az is, hogy a kommün után a Gyűjtőfogházba került Kassákot (akárcsak Karinthyt és Füst Milánt) nem vették célba a glosszák. A „Bécsi Magyar Újság publicistájaként Szabó Dezső, Babits és Móricz Zsigmond ellen cikkező Kassák néhány megjegyzéssel Kosztolányi ügyére is kitért" – tudósít Csaplár Ferenc –,[873] amikor éles kritikával illette a magyar írók kétkulacsosságát: „vannak írók (sőt, ha passzive is, csak ilyenek vannak), akik gyáván vagy okosan az utolsó lámpákat is kioltják az eszükben. Nincsenek kivételek. Kosztolányitól kezdve, Babicson keresztül egészen Móricz Zsigmondig ér a sor."[874] Kosztolányi ennek ellenére később is kiállt Kassákért. 1926 novemberében ő is aláírta azt a levelet, mely a belügyminisztert arra kérte, hogy az emigrációból hazatérő író szabadon védekezhessen az ellene indított sajtóperben. Emellett további befolyásos aláírókat szerzett – Vikár Bélát és Teleki Sándornét –,[875] akik közül Kassák érdekében a grófnő járt közben, miután Bethlen Istvánné közeli barátnőjeként ő adta át a dokumentumot Pesthy Pál igazságügy-miniszternek.[876] Az 1925 óta rendőrségi körözés alatt álló Kassákot végül nem tartóztatták le.

Az *Új Nemzedék* szerkesztőségén belüli feszültségek nem korlátozódtak Kosztolányi ügyeire, Bangha és Milotay ellentéte folyamatosan nehezítette a közös munkát. A szakításra 1920 őszén került sor, amikor Milotay kivált a lap kötelékéből, s Pethő Sándorral közösen megalapította a *Magyarság*ot. A felelős szerkesztővel együtt még novemberben távozott a munkatársak jelentős része,[877] köztük Kosztolányi, aki ekkor egy hónapon keresztül sehol sem dolgozott. „Milotayt megválasztották nemzetgyűlési képviselőnek és a bonyodalmak megkezdődtek. [...] jöttek az egyéni érvényesülések, magántörekvések, amik azután a papi vezetőség egyre erősbödő befolyására vezettek. [...] kivált a papnyakú költő: a szegény kisgyermek nevelőapja is, akit azért említek külön, mert nála ez a kiválás is valószínűleg csak annak a demonstrálására volt való, hogy ő is kiváló férfiú" – kommentálta az eseményeket Cholnoky László,[878] akinek állításával ellentétben Kosztolányi személyes nézeteltérései miatt nem akart a szakadárokkal tartani.[879] Az írónak ugyanis nem pusztán Szabóval, Kádárral és Lendvaival támadtak konfliktusai, de Milotayval sem kedvelték egymást. A felelős szerkesztő többször piszkálta Kosztolányit – „írósága ellen legfőbb érvül azt hozta fel, hogy nem tudja az r-betűt kimondani" –, akit ilyenkor Szabó Dezső védett meg.[880]

Az *Új Nemzedék*nél kialakult helyzetet menteni igyekvő Bangha jelentős fizetésemelést ajánlott fölmondani készülő munkatársainak, sőt még saját távozását is kilátásba helyezte, ha az ő személye lenne gátja a napilap zavartalan működésének.[881] Kosztolányi Dezsőné 1921 májusi nyilatkozatából tudjuk, hogy férjét is jelentős pénzösszeggel igyekezett megnyerni a páter: „amikor egy hónap mulva Bangháék eljöttek könyörögni Dezsőhöz és a régi háromezer koronás fizetés helyett havi tizezer koronát kináltak fel, akkor Dezső visszament a laphoz és azóta ismét ott dolgozik."[882] A korabeli fizetésekhez képest háromezer korona is tekintélyes összegnek számított, tízezer pedig feltűnően soknak. Kosztolányi helyzete tehát – Lengyel András következtetésével összhangban állítható, hogy – „a Magyarság 1920. december 15-i megindulása előtt már hetekkel rendeződött".[883]

A belső feszültségek épp kezdtek lecsillapodni, mikor újabb kellemetlenség adódott. Kosztolányi felesége 1921 áprilisában Bécsbe látogatott, hogy Békessy Imre hírlapíróval (más lapok mellett a *Die Börse* című közgazdasági hetilap főszerkesztője), valamint Hatvany Lajossal találkozzon, s férje műveinek német nyelvű fordíttatásáról és kiadásáról tárgyaljon. Míg a báró a lipcsei Thal céggel (Verlag Hachmeister und Thal), Békessy a bécsi, müncheni és lipcsei érdekeltségű Ricola könyvkiadóval (Ricola Verlag) ápolt szakmai kapcsolatokat. Utóbbinál dolgozott fordítóként a Károlyi- és a tanácskormányban egyaránt szerepet vállaló Lorsy Ernő, a *Bécsi Magyar Újság* munkatársa, akit Kosztolányi előzetesen levélben is üdvözölt, miután régi barátok voltak: 1917-ben Lorsy volt az elnöke az Első Magyar Intarziás Társaság Tagjai nevű egyesületüknek.

Minden óvatosság ellenére a kirándulás balul sült el, mert bár Lorsy nyitottan fogadta Kosztolányi kérését (Hatvany elzárkózott), egy véletlen találkozásnak köszönhetően a tárgyalások félbeszakadtak. A Békessy vendégszeretetét élvező Kosztolányi Dezsőné ugyanis az osztrák főváros Hietzing nevű kerületében lévő Schloss étteremben belebotlott Göndör Ferencbe, aki inkognitóban (Hatvany saját gazdatisztjeként mutatta őt be)[884] kifaggatta a színésznőt az *Új Nemzedék* belviszályairól. A szerkesztő-újságíró *Az Ember* 1921. május 1-jei lapszámában terjedelmes cikkben számolt be a beszélgetésről, kellemetlen helyzetbe hozva mind Békessyéket, mind Kosztolányit. Az író a híradásnak köszönhetően nemcsak külföldi megjelenési lehetőségektől esett el, de újra összetűzésbe keveredett munkatársaival is.

Az esettel a többi bécsi lap is foglalkozott. A Garami Ernő és Lovászy Márton által szerkesztett *Jövő* – melynek Hatvany főmunkatársa volt – fölemlegette, hogy a *Pardon*okat író Kosztolányi a kommün alatt Pogány József „irodalmi tanácsadójaként" nyaralt Siófokon. *Az Ember* leleplező interjújából átvett szó szerinti idézetek közlését követően a cikk szerzője azt is megjegyezte: „Dezsőnek, aki ilyen őszintén hangoztatja lesujtó véleményét Bangháról, nyilván lesznek egynémely kellemetlenségei »Az Ember« leleplezéséből. Nem sajnáljuk érte…"[885] Miután a *Jövő* beszámolója egy nappal korábban jelent meg, mint Göndör írása, az ügyben szintén érintett Hatvany közvetíthetett a két lap között.[886]

A cikkek megjelenését követően Lorsy Ernő nyilatkozatot adott ki, melyben tagadta, hogy a Ricola cég lektora lenne, illetve hogy Kosztolányit bárhova is ajánlotta volna vagy épp műveit fordítaná.[887] Göndör ellenben cáfolta Lorsy állításait, s kijelentette: Kosztolányi feleségénél látta a szerződést, melyben a fordító

A rossz orvos idegen nyelvre történő átültetésére vállalkozik, s három évre megkapja az író további műveinek kizárólagos fordítói jogát.[888] Lorsy újabb nyilatkozatában már elismerte, hogy kötött szerződést, ám azt utólag visszavonta.[889]

A külföldi megjelenés lehetőségének elszalasztásán túl az író számára komolyabb következményekkel is járt felesége óvatlan kitárulkozása (amitől férje idehaza előre intette), Göndör ugyanis idézte a színésznőnek azokat a megjegyzéseit, melyekkel Kosztolányi kollégáit szokta becsmérelni: „Dezső [...] megutálta ezeket a tehetségtelen, véresszáju niemandokat, [...] Ezek a senkik mind féltékenyek a Dezső nagy tehetségére, érzik, hogy ő komoly müvész, mig ők csak üvölteni és gyalázkodni tudnak. [...] Bangha nagyon okos ember, de mint ujságiró teljesen leromlott és csupa közhelyeket ir. Dezső szerint csapnivalóan rosszak és tehetségtelenek a Bangha cikkei [...] Olyan apró kis Bán Ferencekkel van tele a redakció és az egyetlen ember, akinek Banghán kivül szava és befolyása van az Uj Nemzedék-nél, az Kemenes Lajos, a volt színész..."[890]

A botránynak hamar híre ment Budapesten is, amint arról Tóth Árpád egyik, Bródy Pálnak címzett levele tudósít: „nagyon hálás vagyok a papírfecniért [...], mert a másik oldalán jóízű zamatok voltak Kosztolányiné bécsi útjáról. A Centrál csemcsegve falta. Gyakrabban is küldhetnél ilyen csemegéket a vályuba."[891] A kávéházi közönséggel ellentétben az *Új Nemzedék* gárdája nem fogadta kitörő lelkesedéssel a történteket, de a megsértett munkatársak közül csak – ahogy Lengyel András is rámutat – „a régi szerkesztőségi ellenlábas, a rossz íróként lenézett [... Lendvai] követelt elégtételt magának".[892] Nyilatkozata pár nappal később a *Magyarság*ban jött: „Az Ember legutóbbi számában [...] Kosztolányi Dezsőné [...] igyekszik vörösre mosni az emigránsok előtt férjét [...] igyekezetében viszont annál feketébbre mossa Bangha Béla Jézustársasági atyát, Szabó Dezsőt, Kádár Lehelt és csekélységemet. [... a] művésznő a mai napig semmiféle cáfolatot nem adott [...] a leghatározottabban vissza kell azonban utasitanom – mint valótlanságokat – azokat a »leleplezéseket«, amelyekkel Kosztolányiné férjének és csekélységemnek az Uj Nemzedékhez volt viszonyát [...] tisztázni igyekezett. Azt, hogy a [...] Nyugatnak ma is erőssége azért nem jött át a Magyarsághoz, mert nem volt hajlandó együtt dolgozni olyan »véresszáju senkik«-kel és »fehér terroristák«-kal, mint Kádár meg én, tartom a kettőnk és a Magyarság tisztességére."[893]

Kosztolányi az *Új Nemzedék*ben adott válaszában nemcsak Göndör állításait cáfolta, hanem közösséget vállalt Banghaékkal is: „Kötelességemnek tudom kijelenteni, hogy a rólam megjelent intervju nem történt meg és a cikk, mely átlátszó céllal, kerülőuton rágalmakat szór reám s olyan emberekre is, akiket tisztelek és nagyrabecsülök, első szótól az utolsóig szemenszedett hazugság. Sem a bécsiek, sem a budapestiek nem térithetnek le az utról, melyen járok és nem akadályozhatják azt a magyar munkát, melyet hittel vállalok."[894] Lendvai azonban elutasította a választ, s még párbajra is hívta Kosztolányit. Az összecsapásra végül nem került sor, mert az újságíró elfogadta Kosztolányi állításait (miszerint Göndör hazudott), s visszavonta nyilatkozatát. Mindezt jegyzőkönyvben rögzítették,[895] amit tanúként Kosztolányi megbízásából dr. Berecz Sándor és dr. Haubert Kamilló, Lendvai fölkérésére pedig Komáromi János és Miklós Jenő írtak alá. Meglehet, Kosztolányit két tanúja befolyással bíró pártfogóként segítette az ügy elsimításában.

A nyilatkozatokat közölte *Az Ember* is, a szövegekhez fűzött kommentárban pedig Göndör nyíltan hazugnak nevezte Kosztolányit.[896] A *Bécsi Magyar Újság* cikkírója szintén a hazugság vádját fogalmazta meg *Dezső lehazudja a csillagokat* című cikkében, illetve egyértelművé tette az író és az emigránsok hosszú távú, „nem-felejtő" szembenállását: „Kosztolányi, amilyen tehetséges költő, ugyanolyan jellemtelen, hitvány, becstelen, pénzért és kényelemért mindenre kapható, züllöttlelkü és erkölcsileg beszámithatatlan himpellér. [...] kérjük a költőt, hogy annak idején ne feledkezzék meg arról a kijelentéséről, hogy vállalja mindazt a galádságot, amit 1919 augusztusa óta elkövetett."[897] Amikor pedig a napilap újratárgyalta az ügyet, már az *Új Nemzedék* egész szerkesztőségét hazugnak bélyegezte a fehérterror letagadása miatt.[898] A szövegből kiderül még, hogy a látszólagos megbékélés ellenére Kosztolányit az *Új Nemzedék*nél is félreállították: „nem rendelnek nála se költeményt, se prózát és Dezsőnek kezd rosszul menni. Épen azzal van baja, amiért a kurzushoz átcsuszott: a gondtalan megélhetéssel."[899]

Az írón kívül feleségének is komoly kellemetlensége adódott a bécsi esetből. Nem sokkal a leleplező cikk megjelenése után Kosztolányi Dezsőné álláskérelmét elutasította az ekkor Ambrus Zoltán vezetése alatt álló Nemzeti Színház.[900] A színésznő néhány év kihagyás után, 1917 őszétől lett a Bárdos Artúr vezette Modern Színpad tagja,[901] mely vállalkozás 1918-tól Belvárosi Színház néven működött tovább. Májusban tartották az első nagyobb bemutatót, amikor Hatvany Lili *Noé bárkája* című szatíráját tűzték műsorra.[902] A Nemzeti Színház által nyújtott lehetőség akkor vált aktuálissá, amikor Bárdos benyújtotta lemondását.[903] A hoppon maradt művésznő végül a Vígszínháznál tudott elhelyezkedni:[904] 1921 októberében már Pierre Wolff *Naplemente* című darabjában játszott.[905]

Nem pusztán a bécsi eset bizonyítja, hogy Kosztolányi külföldön akart volna érvényesülni, hanem az Amerikában élő Reményi Józsefnek címzett levele is: „Én nagyon komolyan foglalkozom azzal a gondolattal, hogy pár évre, míg itt rendbe jön minden, Amerikába telepszem [...] Tudtommal Ön összeköttetésben van az amerikai magyar újságírókkal (irodalomra gondolni sem merek): végtelen lekötelezne, ha említené a nevemet nekik [...] szándékom nagyon komoly. Biró János, aki fiatalkori jó barátom, tudomásom szerint kiadója egyik New York-i magyar lapnak. Nagyapám [...] 12 évig élt amerikai emigráns módra. Talán én is kibírom."[906] Az elhatározásban nagy szerepet játszott, hogy a Magyar Írók Szövetségéhez való csatlakozását ellenszenvvel fogadták kortársai – főként azok, akiket zsidó származásuk révén érzékenyen érintett a magyar irodalomból való kizárás gesztusa –, de az *Új Nemzedék*-beli szerepvállalás is növelte a haragosok táborát. Az igazi támadássorozat a Szabó Dezsővel való konfliktus kirobbanásakor indult meg, amikor egyre több olyan cikk is megjelent, mely már konkrétan Kosztolányit kompromittálta.

„Külföldre menekült írótársai, köztük néhány művelt újságíró, sőt tehetséges költő is, támadják, fenyegető leveleket küldözgetnek neki, visszatérésük esetére akasztófát ígérgetnek. [...] idehaza is ellenségesen bánnak vele. Egész csomó napilapnál, sőt folyóiratnál is ki van adva a jelszó: Kosztolányit agyonhallgatni" – emlékezett vissza a feleség.[907] Bár a kipellengérezésben az emigránsok vezettek, támadta az írót több hazai kiadvány is. Cholnoky László például a *Pesti Futár*ban

köpönyegforgatásként értelmezte a kurzushoz való csatlakozást: „Kiváló alanyit ugyanis, amint ő maga férfias nyiltsággal oly szépen elpanaszolta, [...] a zsidók teljesen tönkretették, valósággal poszkává éheztették, hiába próbált dolgozni nekik akár mint szabadkőműveseknek, akár mint cukorgyárosoknak, akár mint szovjetosoknak, érthető tehát ha most, végső elkeseredésében a keresztényekhez csatlakozik."[908]

Egy *Nemzeti Újság*ban közölt vers nemcsak a kétkulacsosság bélyegét sütötte Kosztolányira, de munkásságán is gúnyolódott.[909] Az álnéven megjelent szöveget Kosztolányi Dezsőné szerint Karinthy írta,[910] amit részben megkérdőjelez, hogy „Klió." több hasonló jellegű, allegorikusnak szánt verset is közzétett a napilap *Szókimondó lant* című rovatában,[911] Karinthy pedig nem volt a keresztény-nemzeti kiadvány munkatársa. Lendvai ellenben dolgozott a *Nemzeti Újság*nak, s köztudottan ellensége volt Kosztolányinak. A költemény „ott evez a tulsó parton" megjegyzése ugyancsak azt igazolja, hogy radikális nemzeti újságíróról lehet szó. De Karinthy Ferenc visszaemlékezése is cáfolja apja közreműködését: „apámat nem érdekelték az ilyesmik, nem az a gyakorlatilag politizáló alkat. S máig tisztázatlan, melyiket [*Pardon*-cikket] írta Kosztolányi, anonim rovat."[912]

Göndör Ferenc Kosztolányinak az őszirózsás forradalom tiszteletére kiadott *A diadalmas forradalom könyvé*ben való szereplését is fölemlegette,[913] illetve nyilvánosságra hozta mind az író, mind Szabó kommün alatti juttatásainak számadatait.[914] A Kosztolányi ellen írt szövegek között olyan is akadt, mely az író tanácsköztársaság előtt kifejtett esztétikai nézeteit hasonlította össze a kurzus időszakában közölt cikkeivel.[915] A támadássorozat nem merült ki vitacikkek és lejáratő szövegek közlésében, hanem Kosztolányi egzisztenciális ellehetetlenítésére, illetve agyonhallgatására is történhettek kísérletek. A kiközösítéssel hozható összefüggésbe fokozatos visszavonulása a kulturális közélet színtereiről, valamint elmagányosodása, amiről ismét egy Reményinek szóló levélben panaszkodott: „Egyre mélyebben süppedek magányomba, olyan mélyen vagyok már benne, hogy fülem se látszik ki. Ma már annyira össze van itt zavarva minden, művészet, érdek, politika, hogy senki sem mer megnyilatkozni, s az, aki szereti a magyarságot, mint én, teljes némaságra van kárhoztatva, nem külső eszközökkel, mert szabadon kimondhatnám és megírhatnám, amit akarok, hanem természetesen a hatóerők folytán. [...] Itt legföllebb azt remélheti egy magyar, hogy kegyesen megbocsátják neki magyar voltát, egyebet nem. Kimutatást tudnék neked közölni, hogy a »kurzus«-nak nevezett időben egyedül az ellenpárt emberei [olvashatatlan] hírt, népszerűséget, vagyont. Színpadon, irodalomban egyedül ők érvényesülnek, csak azért is."[916]

Az író korábbi könyvkiadójának, Tevan Andornak is komoly gondjai adódtak. A Nemzeti Hadsereg bevonulását követően letartóztatták és házkutatást tartottak nála, valamint éveken át az a hír járta, hogy „föld alatti üzelmek" folynak nyomdájában.[917] A veszteségekhez az is hozzájárult, hogy Tevan továbbra is vállalta Kosztolányi munkáinak megjelentetését. „A kiadó számára mindez óriási anyagi veszteség, mert mind a közönség, mind a könyvkereskedelem jelentős része elfordul – szinte bojkottálja [...] Kosztolányit. Tevan erkölcsi bátorságát és tisztánlátását jelzi, ahogyan a könyvei kelendőségét reklamáló írónak szemébe vágja az igazságot" – szögezi le Voit Krisztina.[918] Nemcsak a nyomdász tett meg mindent

azért, hogy eladja az író munkáit, de Kosztolányi is igyekezett viszonozni a segítséget: egyszer Milotay politikai összeköttetéseit kérte Tevan pártfogoltja számára,[919] míg máskor készülő könyveket ajánlott figyelmébe.[920]

A Szabó Dezsővel folytatott vita eleinte hasznára vált mindkettőjüknek. A könyvkiadó 1920. november 30-án kelt levelében arról tájékoztatta az írót, hogy könyvei iránt megnőtt a kereslet a reflektorfénynek köszönhetően.[921] Kosztolányi folyamatosan érdeklődött a kelendőség felől, illetve maga is iparkodott növelni az eladott példányszámot. 1920 decemberében Szabadkán „egy jó szerb könyvkereskedéssel", sikerült megállapodnia munkái ottani terjesztéséről,[922] de mellette a kritikák íratását is szorgalmazta.[923] Közbenjárása eredményes lehetett, mert 1921 februárjában Tevan már arról értesítette: „könyve a körülményekhez képest jó kelendőségnek örvend."[924]

Kosztolányi a következő hónapokban azonban azt is Tevan szemére vetette, hogy nem foglalkozik a terjesztéssel.[925] Sőt, 1922 januárjában fölajánlotta, átveszi a megmaradt példányokat bizományba, és maga adja el azokat Budapesten.[926] „Az Ön könyveit oly mértékben igyekszem terjeszteni, mint bármely más kiadványomat. [...] nem én bennem van a hiba, hanem a publikumban. [...] személyesen végigjártam az összes pesti könyvkereskedéseket s meggyőződtem felőle, hogy kiadványaim – az Ön könyveivel együtt – teljes számban mindenütt megvannak [...] Tehát se a könyvkereskedőkben, se bennem ne keresse a hibát, kedves Kosztolányi úr, hanem egészen máshol: a publikumban első sorban" – válaszolta kissé ingerültebben Tevan a magánakcióra.[927] A nyomdász csak évekkel később hozta az író tudomására, hogy munkáit politikai szerepvállalása miatt utasították el: „Ez a porondra való kiállás azzal a következménnyel járt, hogy az olvasóközönségének egy igen tekintélyes rétege elidegenedett Öntől. [...] A könyvkereskedők egy igen nagy percentje még csak hallani sem akart arról, hogy könyveiből vásároljon. [...] a Világ mereven elzárkózott attól és semmi körülmények között nem akart hallani arról, hogy az Ön könyveit árusítsa. [...] az Ön személye volt az, mely az utolsó értékesítési lehetőségnek útjában állott."[928]

Kosztolányit politikai ellenfelei még 1929-ben is keményen támadták nemzeti radikális szerepvállalása miatt. Amikor Ady Endre költészetét bíráló cikke megjelent,[929] újra föllángoltak az indulatok, s több fórumon visszautaltak 1919–1921-re. Nyigri Imre például így írt a *Népszava* hasábjain: „miért engedték [...], hogy julius 14-én kikáromkodja és kipardonozza magát [...] az 'Uj Nemzedék'-nek a hirhedt pardonirója: Kosztolányi Dezső, aki, igenis, gyilkos rovatával segitett olyan atmoszférát teremteni, amely gyilkosságokban robbant ki."[930] Az író válaszában nemcsak azt közölte, hogy a *Pardon* nem az ő rovata volt, hanem visszautasította „azt a következtetést [is], amelyet a Népszava vasárnapi cikkirója" munkássága szándékához és hatásához fűzött: „emberiességemet és jóhiszemüségemet ne vonja senki kétségbe."[931] Miután Gellért Oszkárék közbenjártak Kosztolányi érdekében,[932] Nyigri elfogadta a választ, s leszögezte: sikerült végre egy közhiedelmet megcáfolni.

Az író halálakor újból terítékre került mind a *Pardon* rovattal kapcsolatos szerepvállalás, mind a politikai támadások kérdése. A *Múlt és Jövő* hasábjain Somlyó Zoltán a forradalmi idők bizonytalanságában egzisztenciáját féltő, fiatal és családos

Kosztolányi védelmében az alábbiakat közölte: „közvetve felajánlották neki, előkelő rangjának, a félelmes antisémita lap publicista állását. Persze azzal a mandátummal, hogy ütni kell a zsidót. Megtántorodott. Tudta, hogy csak tollából élhet meg. [...] S amikor már-már hajlandónak mutatkozott, egy jóbarátja, Tóth Árpád megjegyezte: »Ilyet nem tehetsz, Desiré! Hogyan festenél új szerepedben: ütni a zsidót, amikor házat kaptál egy zsidótól!?...« Hirtelen elvörösödve, gyerekes daccal vágta rá: »Az ilyesféle hála kicsinyes dolog! A hála, ha nagy dolgoktól tartja vissza az embert, aljasít!« [...] Én négy álló évig haragot tartottam vele. De épp én tudom, hogy azután hónapokig alig járt ki hazulról, és szinte naponta sírás fogta el."[933] A cikkre Füst válaszolt, aki fájlalta, hogy Somlyó szövege megjelent: „Kosztolányi nem volt ilyen, mint ahogy e cikkben áll, sokkal nemesebb fából volt faragva."[934]

A Szabó Dezső-vita, a Milotay kiválásakor kialakult válsághelyzet, illetve Kosztolányi Dezsőné bécsi látogatása és annak következményei egyaránt arra utalnak, hogy az írót már 1920 második felétől foglalkoztatta a szerkesztőségből való kilépés gondolata. Döntését a belviszályokon és a kiábrándulláson túl befolyásolhatta az ország általános politikai helyzete és a sajtó területén bekövetkező átrendeződés is. 1920. március 1-jén Horthy Miklóst kormányzóvá választották, ami – minden negatívuma ellenére – a konszolidáció irányába tett komoly lépésnek számított. A változások a sajtóéletben is megmutatkoztak, s a radikális antiszemita *Új Nemzedék*nél ugyancsak tulajdonos- és profilváltás történt. Novemberben Bangha az Amerikai Egyesült Államokba utazott, hogy a kivándorolt magyaroktól kérjen anyagi támogatást, de előtte Tápay-Szabó Lászlót ültette a főszerkesztői székbe, aki a toleránsabb hangvétel híveként lépett föl. Ennek jegyében megvált a radikális vonalat követő munkatársaktól, Kosztolányi azonban ekkor már nem volt a lapnál. Az író legutolsó névvel jegyzett cikke az a nyilatkozat volt, melyet 1921 májusában, felesége bécsi látogatását követően tett.

VÉRZŐ MAGYARORSZÁG

Kosztolányit szülővárosa, Szabadka elcsatolása révén közelről, húsbavágóan érintették a trianoni békediktátum következményei. 1918. november 12-én, amikor Linder Béla Belgrádban aláírta a magyar–szerb fegyverszüneti megállapodást, „Szabadkán a lakosság virággal köszöntötte a bevonuló szerb katonaságot".[935] Néhány nappal később azonban a katonai hatóság ideiglenesen betiltotta a Fenyves Ferenc által szerkesztett *Bácsmegyei Naplót* – később a *Bácskai Hírlap* és a *Bácskai Napló* is erre a sorsra jutott –, leszerelték a magyar nemzetőrséget, a város közigazgatásának irányítása pedig fokozatosan szerb kézre került. „A szerb csapatok bevonulása előtti órákban százával hagyták el otthonaikat a magyar intellektuelek, akik nem akartak egy pillanatig sem idegen uralom alatt élni. Ezek azt hitték, hogy csak pár hét, pár hónap rendcsinálásról van szó, arról a rövid átmenetről, amely szükséges egy békekonferencia előkészületeire" – tájékoztat Mák Ferenc kronológiai összeállítása.[936]

Karakásevics Gábor, az újonnan kinevezett szabadkai főkapitány, valamint Miladinovics Szlobodán, a csendőrség vezetője valóságos rémuralmat vezettek be,

amit a szerbek egy része is elítélően fogadott. November 25-én a Nagy Szerb Nemzetgyűlés döntött Bácska, Bánát és Baranya Magyarországtól való elszakításáról, s december 9-én már rendeletben tiltották meg „a magyar nyelvű oktatást mindazon iskolákban, amelyben a magyar diákokon kívül más nemzetiségű (elsősorban szerb és horvát) diákok is tanultak",[937] később pedig megsemmisítették az oktatási intézményekben található magyar állami jelképeket. „Az üzletek cégtáblái, valamint az ügyvédek és az orvosok lakásait jelző táblácskák is kivétel nélkül szerb és bunyevác nyelvűek hatósági rendelkezés következtében" – számolt be id. Kosztolányi Árpád fiához írt levelében.[938] 1919 januárjában olyan katonai bíróságokat hoztak létre, melyek októberig a civil lakosságra is érvényes joggyakorló hatalommal bírtak. A fő cél – Mák Ferencet idézve – „a teljes nemzeti őrségváltás, a magyar államiság fizikai, strukturális, szellemi bástyáinak a lebontása volt".[939]

Kosztolányi már a szerb megszállás hírét is kétségbeesve fogadta: „Az első halálos csapás most érte. Napokig nem mozdul ki a házból, égő arccal mered maga elé. Nem akarja hinni, nem akar belenyugodni. Kétségbeesve lázadozik. Fuldoklik a fájdalomtól. Ezekben a napokban új háborúról beszél és azt mondja, abban ő is résztvesz" – vázolta a felesége.[940] Az író édesapját a Szabadkai Főgimnázium igazgatójaként különösen érzékenyen érintette, amikor 1920 áprilisában az „oktatási és művelődési miniszter rendelete szerint a magyar tanítóknak három éven belül sikeres vizsgát kellett tenniük az államnyelv ismeretéből. A vizsga letételéig csak ideiglenes alkalmazottként dolgozhattak."[941] Id. Kosztolányi Árpád 1919 júliusi levelében még a következőkről írt: „Én az iskolai év végéig tanítottam a leánygimnáziumban is, most is bejárok naponta az irodába segíteni, mert munka nélkül nem tudok élni. Áprilisra nem kaptunk fizetést, de azóta rendesen járnak illetményeink."[942]

Később azonban már nem tudott és nem is akart megfelelni az új korszak követelményeinek. Noha a szerb nyelvet társalgási szinten bírta – eleinte a még meglévő (ám csökkentett óraszámú és illetményű) tanári állása mellett (később helyett) otthonában fogadott a magyarokon kívül bunyevác és szerb magántanítványokat –, [943] a nem szláv származású tanárok számára előírt vizsgára alkalmatlannak érezte magát. „Talán tudod [...] július elején nyugdíjaztatásomért folyamodtam, [...] megjelent egy miniszteri ukáz, mely szerint minden, nem szláv származású tanárnak egy éven belül írásbeli, szóbeli és gyakorlati vizsgát kell tenni a jugoszláv irodalomból, a szerbek, horvátok és szlovénok történelméből, Jugoszlávia földrajzából és a középiskolai adminisztrációból szerb nyelven, [...] aki ezen vizsgálatra az idén augusztus 15-ig nem jelentkezik vagy pedig azon megbukik, el fog bocsáttatni az állami szolgálatból. Egy későbbi rendelet ezt annyiban enyhítette, hogy a vizsgálatot sikerrel ki nem állott tanárok csak a békebeli fizetésnek megfelelő nyugdíjra tarthatnak igényt" – osztotta meg fiával aggodalmait 1922 decemberében.[944]

A vizsgálatra id. Kosztolányi Árpádnak 1923. szeptemberi határidővel kellett volna jelentkeznie, ám ő – tekintettel életkorára, s a kötelező harminc éven felüli, plusz tíz évi szolgálatára – nyugdíjaztatását kérte. A fölmentést először adminisztratív okokból nem kapta meg, ezért Kosztolányi Dezső Veljko Petrovičnál járt közben az érdekében.[945] Az édesapa folyamodványát a gimnázium vezetősége végül márciusban fogadta el, s terjesztette föl a Közoktatásügyi Minisztériumnak. 1924. február 23-án értesítette őt „a helybeli pénzügyi igazgatóság, hogy [...] a

múlt év augusztusától kezdve kapott 1200 dinár előleg helyett március elsejétől havi 1800 dinár nyugdíjat kap",[946] sőt, az egykori iskolaigazgató 1925 őszén óradóként is visszatérhetett.[947]

Petrovič később is eljárt Kosztolányiék hivatalos családi ügyeiben: 1927 februárjában Brenner Eulália nyugdíjfolyósítása érdekében fordultak hozzá,[948] 1934-ben pedig ifj. Kosztolányi Árpád szerb nyelvvizsgája miatt. „Ha teheted, menj el a jugoszláv estélyre, a La Fontaine Társaság rendezi, keresd föl Petrovič Veljkót, s főzd meg Árpi ügyében. Szabadkán – mondd meg neki – én vezetem le az estélyt, franciául" – kérte ekkor Kosztolányi feleségétől.[949] Az 1934 őszére tervezett jugoszláv estet azonban az I. Sándor jugoszláv király halálát követő nemzeti gyász miatt elhalasztották, így végül az író levelezés útján intézkedett.[950]

A Trianon utáni helyzetnek köszönhetően a szülők és Kosztolányi Mária nehéz anyagi körülmények közé kerültek (veszélyben volt a Magyar Általános Hitelbankban őrzött pénzük is, melyet a forradalmakkor a pénzintézet budapesti székhelyén helyeztek el),[951] s még korábbi szolgálati lakásukból – a gimnázium épületéből – is ki kellett költözniük: új, komfortos, négyszobás lakásuk a Belgrádi út (előtte Zimonyi út) 9. szám alatt volt, negyedórányi sétára a városközponttól.[952] Kosztolányi öccse időközben hazatelepült Szegedről, feleségül vette Kovács Teréziát és rendelőt nyitott,[953] valamint 1921-ben megszületett első leánygyermeke, Kosztolányi Éva („Pucika") is.[954] Ifj. Kosztolányi Árpád nem sokkal később Palicsra, azt követően pedig Ludaspusztára került körorvosnak.

25. kép • Szabadka a harmincas években
(Fortepan)

A családi levelezés elárulja, hogy az író és szülei a katonai cenzúra miatt kezdetben csak rövid levelezőlapokon keresztül érintkeztek egymással. Kosztolányi egyik névtelenül közölt cikkének utalásából pedig az is kiderül: nem egy ízben citromlével írták leveleiket, hogy a hatóságokat megtévesszék.[955] Előfordult, hogy Kosztolányi Zágrábban adta föl levelét, hogy hamarabb célhoz érjen, ám ekkor is közel két hónapba telt, mire a szülők azt kézhez kapták.[956] A hazautazás azonban már 1919 nyarától lehetetlenné vált: „Nagyon szeretnénk látni benneteket, de ne kísértsétek meg az idejövetelt, mert innen lehetetlen visszautazási engedélyt kapni".[957] Augusztus folyamán id. Kosztolányi Árpád még illetőségi bizonyítványt is kiállíttatott fia részére, melyet Légrády Károly útján küldött el, a találkozás mégsem jöhetett létre.[958]

Nem pusztán Kosztolányi nem tudott Szabadkára utazni, de családja sem Budapestre, aminek egy idő után már főként pénzügyi akadályai mutatkoztak.[959] Kosztolányi édesapja 1922 végén írt levelében nemcsak arról panaszkodik, hogy négy éve nem látta fiát, hanem arról is, hogy nem követheti nyomon unokája fejlődését.[960] Brenner Eulália egyik leveléből tudjuk, hogy a szülők Budapesten, 1918 augusztusában látták utoljára az írót.[961] Kosztolányi végül 1923 szeptemberében köszönthette újra szüleit és testvéreit: szabadkai látogatását összekötötte huszadik érettségi találkozóján való részvételével, de több interjút adott szülővárosa újságíróinak is.[962] „Rendkivül nagy szeretettel jöttem haza, mert ennek a városnak minden rögéhez szeretet füz. [...] örülök, hogy viszontlátom osztálytársaimat. Beck Salamon pesti ügyvéddel jöttünk együtt, a tizéves találkozó óta a legtöbb osztálytársamat nem is láttam. Most Popovics Milivoj meghivására jöttünk, ő is osztálytársam, nagyon kedves barátom" – nyilatkozta az író a *Hírlap* munkatársának.[963]

A békeszerződést követő, több éve várt találkozás mérföldkőnek számított Kosztolányi édesapjával való kapcsolatában is. A történelmi katasztrófa megviselte mindnyájukat, s az állását és lakását egyszerre elvesztő id. Kosztolányi Árpád megöregedett az eltelt időszak alatt. „Egy alacsony, szegényes szobába nyitottam be. Ott állt előttem gyermekkorom bálványa és férfi-eszménye, megtörve, összezsugorodva, őszen. Hunyorogva nézett felém. Amint szokta, kezét nyújtotta. De én nem fogadtam el, hanem két karomba szorítottam, össze-visszacsókoltam kezét-arcát, s közben – a vállán – elfordítottam fejemet, mert patakzott a könnyem és szájam eltorzult a zokogástól. Életemben először mertem megölelni és megcsókolni ekkor, mert éreztem, hogy megöregedett s többé nem az apám, hanem a gyermekem, aki az én gyámolításomra szorul" – emlékezett vissza az író édesapjáról szóló portréjában.[964]

Az 1923 szeptemberi látogatás alkalmával Kosztolányiék egy (modern költészetet bemutató) irodalmi matiné programjával is készültek – a hírverést egykori gimnáziumi osztálytársaira bízta –, ám az esemény meghiúsult, mert a szerb hatóságok (az előzetesen kiadott engedély ellenére) betiltották. „Popovics Milivoj barátom vállalkozott arra, hogy megnyitja. Én a legujabb irodalmi és müvészi irányok lélektanával szeretnék foglalkozni. Feleségem pedig verseket fog szavalni, amelyek mind az én forditásaim. Szerb, orosz, francia, angol és belga versek ezek, amelyekről előadásomban beszélek. Reiter Ilonka, a kitünő énekesnő pedig szivesen vállalta, hogy elénekli Lányi Ernő kompozicióját, amelyeket az én verseimre irt. Farkas

László fogja őt kisérni" – számolt be Kosztolányi a Korzó Moziba tervezett programról a szabadkai *Hírlap*nak.[965]

A helybeli lapok tudósítása szerint az írót azonban hívatták a hatóságok, s „közölték vele, hogy előadását nem tarthatja meg és a rendőrség semmiféle nyilvános szereplését nem engedélyezi".[966] A betiltás híre még aznap éjjel elterjedt a városban, spekulációkra adva okot: az egyik feltételezés szerint az esetnek politikai oka volt, miután az író a *Nép* című kurzista lap munkatársa, így nem engedhető meg nyilvános szereplése.[967] A másik verzió alapján „a beogradi magyar emigránsok interveniáltak a belügyminisztériumban, amikor hirt kaptak arról, hogy Kosztolányi Dezső Suboticán előadást akar tartani. [...] előadták, hogy Kosztolányi a kurzusnak első idejében ahhoz teljesen csatlakozott, antiszemita irásokat helyezett el az egyes kurzuslapokban és irásaival az uszitás politikáját szolgálta. Suboticán ugy tudják, hogy az emigránsoknak ezt az érvelését a belügyminisztérium teljesen magáévá tette és utasitotta a suboticai rendőrséget Kosztolányi Dezső hirdetett matinéjának betiltására."[968] A *Pardon* korszak szerepvállalása tehát évekkel később is okot adott a szóbeszédre. A betiltás fő oka a szerb–magyar általános politikai ellentét lehetett, a Trianon utáni helyzet, de az író személyének esetleges kompromittáltsága sem zárható ki.

A családi és kultúrpolitikai okok által egyaránt motivált Kosztolányi szerepet vállalt az irredenta, illetve később a revizionista mozgalmakban is. Ezirányú működésének egyik kordokumentuma az általa szerkesztett *Vérző Magyarország* című antológia, mely 1920-ban Horthy Miklós ajánló soraival *(Hazáért)* jelent meg a Központi Sajtóvállalat lapjait nyomó Pallas kiadásában.[969] A könyv művészi igényű tipográfiája Jánszky Béla munkája, a címlap és a belső grafika pedig Jeges Ernő alkotása, akit az író még a *Pesti Napló* szerkesztőségéből ismert.

Kosztolányi a szerzőkkel több héten át egyeztetett, s lehetőség szerint mindent elkövetett, hogy a kötet mihamarabb forgalomba kerüljön. Levelei hangneméből egyértelművé válik, hogy határozott politikai föllépést sürgetett, s nem propagandacélok vezérelték döntésében.[970] Miután a kiadvány tervezete még a békeszerződés aláírását, illetve ratifikálását megelőzően született, a kezdeményezés nem a trianoni tragédiára kívánt választ adni. Fő célja a területi egység védelme, valamint az ország megcsonkításának terve elleni tiltakozás volt, esztétikai és egyben politikai eszközökkel. Bár nem zárható ki, hogy néhány közreműködőt (főként a politikai és az egyházi élet képviselőit) Kosztolányi figyelmébe ajánlottak, „indulata elég erős volt ahhoz, hogy saját maga döntsön az említett kiadvány létrehozása mellett",[971] valamint annak szellemiségével is maradéktalanul azonosult.[972] A kötetben szereplő 46 szerző (irodalom)politikailag merőben más csoportokat képviselt, ami nem pusztán a szerkesztő ízlését tükrözi, hanem a korszakról is árulkodik. Trianon kérdésében ekkor még közös platformon álltak a különböző irányzatok hívei – amihez persze Kosztolányi összekötő szerepére is szükség volt –, noha a bécsi emigránsok részvétele nem merülhetett föl: az író olyan kötetet állított össze, melyben Zadravetz István tábori püspök, Tormay Cécile és Karinthy Frigyes közösen jelenhetett meg.[973]

A szerkesztő 1920 májusában írt leveleiben már kész koncepcióval állt elő, amikor közreműködésre kérte a szerzőket. Előfordulhat, hogy a műfajt is előírta, de

a tematikát mindenképp meghatározta, sőt szigorúan kérte, hogy másodközléseket ne küldjenek.[974] Oláh Gáborhoz írt soraiból az is kiderül, a kiadóval már korábban megtörtént az egyeztetés a határidőket és az anyagiakat illetően:[975] „a közeljövőben könyv jelenik meg Magyarország területi egysége érdekében: az első magyar irredenta könyv. Eszközében szigorúan irodalmi. Céljában harcos. A legelső írók írják. Öntől is kéziratot kérek, verset – nem program-költeményt –, csak olyant, melynek bármily összefüggése is van a magyarsággal, a múltjával, vagy a mostani szenvedésével. Három héten belül szükségem lenne e még meg nem jelent kéziratára, melyet a kiadó azonnal a megérkezése után úrian és bőkezűen díjaz."[976] Nem tudjuk, ki mekkora összeget kapott – a Pallas 30 000 példány megjelentetésében gondolkodott –, Krúdy mindenesetre keveselte a honoráriumot.[977]

A *Vérző Magyarország* végül ősszel került az olvasóközönség elé.[978] A megjelenéskor Kosztolányit Horthy is fogadta, amiről többek között az *Új Nemzedék* tudósított: a „kormányzó tegnap délben kihallgatáson fogadta [...] lapunk belső munkatársát, aki átnyujtotta neki a szerkesztésében megjelenő Vérző Magyarország cimü irredenta-könyvet, Cserna Juliska müvészi és magyaros diszkötésében. A kormányzó megköszönte a könyvet s hosszabb ideig szivesen elbeszélgetett munkatársunkkal."[979] A könyv után befolyt jövedelemből a Lukachich Géza nyugalmazott altábornagy által vezetett NYUKOSZ, valamint a szervezet elhunyt tagjainak özvegyei és árvái részesültek.[980]

Az irredenta antológiában a szerkesztőtől az *Égi jogász* című novella olvasható.[981] Szövegében „a mitikus, dolgozó magyar nép tűnik fel, a maga bibliai egyszerűségében, amely szolgált és az életét kockáztatta a hazáért, miközben kívülmaradt a világháborúban történtek politikai megértésén, [...] mindössze elviselte, illetve a vállain hordozta azt. [...] Kaszás-Kis János az elbeszélés elején mégsem más, mint egy ideológiatörténeti típus ironikus [néhol önironikus] reprezentációja, amelyben a tudatlanság, az ártatlanság szinte népmesei egységben áll" – olvasható György Péter értelmezése.[982] A novella a parasztköltő hányatott sorsán keresztül bemutatja a főváros életét is, számos politikai utalással fűszerezve. Kosztolányi szót ejt a vagonlakókról („János, mint menekült, vagonban kapott szállást"), a lánckereskedőkről („üzleteket kötöttek, a valutaüzérek feleségei díszelőadásra hajtattak az Operaházba"), illetve mind a jobb-, mind a baloldal haszonlesőiről („csaltak [...] művészettel és politikai jelszavakkal, kabáttal és gubával, magyarsággal és nemzetköziséggel egyaránt"). „Az árulás és közöny mértéktelensége teszi morálisan igazzá, katartikussá a giccset, [...] az ős butaságot" – szögezi le György is elemzésében.[983] A főváros kontra vidék kettőssége morális ítéletté válik, ahol a „bűnös város" és a „romlatlan vidék" ideológiai konstrukciókként működnek, s tematikailag és retorikailag egyaránt illeszkednek ahhoz a vonulathoz, mely Kosztolányi ekkor írt, névvel vagy névtelenül közölt írásait jellemzi.

Az önreflexióként is értelmezhető Kaszás-Kis otthontalansága („a bitang kuvasz, a parasztkutya, mely kócosan-borzason, a megveszéshez közel fut-fut hazátlan és nem találja helyét sehol") a magyar költő sorsának fő jellegzetességévé lesz, s a lelki-erkölcsi-szellemi hazátlanság (fokozatos elmagányosodás) párhuzamba állítódik Magyarország földarabolásával, az egész magyarság hontalanná válásával: „ő volt ebben a hűtlen országban a hűség, [...] aki csikorgó-ízetlen rigmusokban

jajgatja ki barbár fájdalmát, a századokig parlagon hagyott parasztság magáraocsudása, az eltékozolt napkeleti gazdagság, egy évezredre nyúló sajgó visszaemlékezés, Komárom, Kassa, Pozsony, Eperjes, Losonc, Szabadka, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely keserve, egy nép ki nem szakadható halálordítása. / Ő volt a magyar költő."[984]

Az antológia másodszor Bethlen István gróf miniszterelnöksége idején látott napvilágot, de már nem az irredentizmus, hanem a húszas évek második felét jellemző revizionizmus jegyében. Az újbóli megjelenéshez nagymértékben hozzájárult Lord Rothermere 1927-es föllépése, aki Nagy Britanniából támogatta a magyar törekvéseket. A Bethlen Gábor Kör által kiadott,[985] jelentősen átdolgozott munkából kimaradt néhány korábbi szerző, miközben újak is jelentkeztek – köztük a dunamelléki református püspök, Ravasz László –, illetve túlsúlyba kerültek a politikai jellegű szövegek.[986]

Kosztolányi sosem hagyott föl a trianoni békediktátum elleni tiltakozással, amit főként a *Pesti Hírlap* revizionista politikájában való aktív részvétele igazol. Az 1920-as évek végétől azonban „cikkeiben a revízió mellett és helyett egyre hangsúlyosabban jelenik meg a népek közötti kibékülés szükségessége. [...] rámutat a népek közötti gyűlölködés és előítéletek értelmetlenségére, mintegy gyerekes marakodásnak érzi az ellenségeskedést. Utal rá, hogy a másik megismerése lehet az első lépés a kibékülés felé" – rögzíti megállapításait Csíky Balázs.[987] Kosztolányi igyekszik kijelölni az irodalom szerepét ebben a folyamatban, ám ezzel párhuzamosan bírálja a harsány irredenta és revizionista propagandából hasznot húzókat is: „Egy nép tragédiája csak közgazdasági katasztrófa. Ennek elintézése, megszüntetése nem miránk tartozik, hanem a képzett szakemberekre. Nekünk olyan jót – emberit – kell írnunk, mint más, nagy népek fiainak, ha tudunk. / Reggel felkelnek és azonnal – minden nap – mint hivatalnokok érzik »a trianoni tragédiát«."[988]

Az író kezdeményező szerepet töltött be a határon innen és határon túl élő magyar írók és művészek, valamint a magyarság és a kisantant népei közötti kulturális párbeszédek szorgalmazásában.[989] Ennek jegyében működött együtt például a szerb Veljko Petrovičcsal vagy (a PEN Club elnökeként is) a román Emil Isacckal, hirdette a nyelvi nemzeteszményt, miközben nyomon követte a határon túli magyar irodalom alakulását – felolvasókörutakra ment az elcsatolt területekre –, segítvén annak képviselőit. 1924-ben Péchy-Horváth Rezsőnek adott interjújában is megfogalmazta: „A magyar irodalom egyébként egy [...] Ezt a közösséget mi, magyarországi írók, most még inkább érezzük azokkal az író testvéreinkkel, akik Délen, Keleten, Északon vagy Nyugaton élnek. Testvéreink ők a betűben és tintában."[990]

CSÁTH GÉZA HALÁLA

1919. szeptember 11-én elhunyt Kosztolányi Dezső unokatestvére, közeli rokona és barátja, kamaszkorának és fiatal éveinek társa. A súlyos drogfüggőségben szenvedő Csáth élete utolsó időszakában Regőcén praktizált körorvosként, feleségül vette Jónás Olgát, s kislányuk is született.[991] Betegségéből azonban nem tudott ki-

gyógyulni: 1919 tavaszán Budapestre akart menni, hogy korábbi munkahelyén,[992] professzora, a századforduló neves ideggyógyásza, Moravcsik Ernő Emil klinikáján kezeltesse magát. Miután nem kapott utazási igazolványt, s a szerbek által megszállt területről nem tudott a fővárosba jutni, öccse a bajai kórházba szállíttatta, de Csáth visszaszökött Regőcére, ahonnan megírta édesapjának: sikeresen kigyógyult szenvedélybetegségéből.

Július 22-én következett be a tragédia, amikor előbb feleségével, majd saját magával is végzett. A gyilkosság és az első, sikertelen öngyilkossági kísérlet után újra Bajára került, amikor már kényszerzubbonyt is kapott. Nem akarta elhinni, hogy felesége meghalt, ezért Jász kénytelen volt a temetési számlákat is megmutatni. A súlyos állapotban lévő Csáthot szeptember első napjaiban a szabadkai Mária Valéria Közkórház Elmeosztályára vitték, ahonnan „egy őrizetlen pillanatban megszökött, a határon túlra akart menekülni. A határőrök elfogták és a város felé vitték vissza. Az idegbeteg orvos – mint Munk Artúr állítja – útközben ciánnal megmérgezte magát."[993] Kosztolányi Dezsőné tudósítása alapján ellenben „egész halom méreggel" – pantoponnal, kokainnal, morfiummal – lett végül öngyilkos. A szereket vagy még a kórházban, vagy rokona, Decsy Jenő patikájában vehette magához. „Talán pontosan 13 évvel azután történt ez, hogy a Baross-utcai lakásban Batancs ijesztésére megjátszotta méreghalálát."[994]

Kosztolányi 1932-es nyilatkozatából kiderül, Csáth a gyilkosság után unokabátyját akarta fölkeresni: „A szabadkai elmegyógyintézetbe zárták. Onnan egy hajnalon átugorva a falon kiszökött, a betegek köpenyében gyalog indult hozzám, de a szerb–magyar határon a csendőrség letartóztatta."[995] Nem tudjuk, az író pontosan mikor és kitől értesült az esetről. A szerb megszállás miatt a hírek nehezen jutottak el a fővárosba, így nem szerezhetett azonnal tudomást a halálesetről. Édesapja 1919. augusztus 31-én kelt levelében még a következőket írta: „A szerencsétlen ember most kórházban van, kis leányuk pedig e városban rokoni gondozás alatt áll".[996] Húsz nap múlva azonban tudatta fiával, hogy a községi kerületi orvos, Plávcsics Koszta végezte Brenner József hullaszemléjét „a rendőrség által történt intézkedés következtében".[997] Noha Kosztolányi ekkorra tudott a tragédiáról, a halálhírt csak 1919. szeptember 30-án közölte az *Új Nemzedék*.[998]

Csáthot Szabadkán helyezték örök nyugalomra,[999] de előtte kivették agyát, szívét és máját. Halálát megelőzően ugyanis végrendelkezett, hogy szerveit juttassák Budapestre, Schuszter Gyula barátjához az Elme- és Idegkórtani Klinikára.[1000] „A kérésnek eleget téve dr. Vály Dezső vette ki a három testrészt [...] csak az agyvelőt sikerült feljuttatnia, de mikor a formalinból Schuszter Gyula kivett egy mintát, kiderült, hogy az agysejtek már rég felbomlottak. Nem sikerült megvizsgálnia Csáth agyát, ezért az orvos barát 1919 szeptemberében földbe temette az agyvelőt a klinika kertjében" – árulja el a részleteket Kéner Balázs cikkében.[1001] Schuszter Rajz Sándorral, Lányi Viktorral, Csáthtal és Kosztolányival szoros baráti kapcsolatban volt egyetemi évei alatt. „Dr. Csáth Géza érdekes ember volt. Nappal fehér kabátjában orvosi munkát teljesített az idegklinikán Moravcsik tanárunk mellett, – éjjel pedig művészi adottságának élt. [...] Naponta találkoztunk mi öten a kis Üllői úti Potzmann-vendéglőben [...] Kosztolányi már ez időben, 1906-tól 1910-ig rendkívül sokat dolgozott. [...] Összejöttünk józsefvárosi albérleti kis szo-

bájában a petróleumlámpa világában. Kosztolányi a verseit szavalta, Csáth Géza novelláit olvasta fel, Lányi Viktor muzsikált..." – emlékezett vissza Schuszter az együtt töltött időszakra.[1002]

Az árván maradt Brenner Olga nagybátyja, Jász Dezső gyámsága alá került. Több mint egy évvel a tragédia után Jász fényképet küldött a gyermekről Kosztolányinak, aki így válaszolt unokaöccsének: „Piliszke képét nagyon köszönöm. Ez a fotográfia megdöbbentő: szegény, megboldogult Jóskára annyira hasonlít, hogy le se tudom róla venni a szemem. Tartása, merengése, bandzsi álomlátó szeme az övé. Mintha föltámadt volna. [...] Vigyázz rá, érdekes és értékes léleknek tetszik, neveld fel őt s akkor talán elmondja, amit szegény apja elhallgatott, hogy miért hagyott itt bennünket, [...] és miért nem szerette az életet, mely annyira kegyelte őt."[1003] Az eset rendkívül megviselte Kosztolányit, aki unokatestvére halálát Szabadka szerb megszállásával is összefüggésbe hozta: „Titkosan-mélyen imádott unokaöccsének pusztulása a második gyógyíthatatlan seb Dide szívén. Azt érzi, hogy Csáth Géza [...] tragikus halálának siettetője volt az a fájdalom is, amely a maga szörnyűségében ki nem kiáltva, őt is tépi" – jegyezte meg Kosztolányi Dezsőné.[1004] Az író Csáthnak címzett versében ugyancsak szerepel az otthontalanság motívuma,[1005] de nekrológjában is kiemelte: unokaöccse nem kapta meg Budapestre az utazási igazolványt, s ezért nem számíthatott klinikai segítségre.[1006] Talán az sem véletlen, hogy közel két évtizeddel később, a már halálos beteg Kosztolányi a következő kijelentést tette: „A magyar író Trianonba hal bele."[1007]

Csáth Moravcsik Ernőnek írt búcsúlevelében ugyancsak a történelmi tragédiákat jelölte meg halála indokaként: „A háború halottjának tekintem magam, mert ha ez közbe nem jő, elvontam volna a szert és elváltam volna. Így mindkettőt halasztgattam a békekötésig. Ez pedig oly soká váratott magára, míg számomra minden késő lett."[1008] Amint arról Kosztolányival folytatott levelezése is tanúskodik, a háború alatt még bőven lett volna alkalma elvonókúrára menni, ám később – a határok lezárásával és a megszállásssal – fizikai akadályok gördültek a tervezett budapesti, illetve bécsi kezelések elé. Kosztolányi már évekkel a haláleset előtt tisztában volt azzal, hogy unokatestvére morfinizmusa életveszélyessé vált. „Az orvos könnyen juthat kábítószerekhez, innen van az, hogy elég gyakran válik morfinistává. [...] Morfinistának születni kell. Ehhez valami olyan idegdiszpozíció kell, amely nélkül nem fejlődhetik ki a morfinizmus szenvedélye. [...] A méreg adagjait titokban, görbe utakon, sokszor hazudozásokkal szerzi be, de mindíg titkolja, hogy – morfinista" – írta visszaemlékezéseiben Munk Artúr.[1009] Csáth sokáig úgy vélte, orvostársaihoz hasonlóan képes lesz szenvedélyét kordában tartani, de idővel elindult a „spill over-effektus", kényszerképzetei lettek, s patológiásan beteges féltékenység és hipochondria hatalmasodott el rajta.

Az első adagot 1910 áprilisában adta be magának, miután tébécét diagnosztizáltak nála.[1010] „Először csak a betegségtudat, a haláltól való félelem motiválták a kínzó gondolatoktól menekvést jelentő szerhasználatra – vázolja Molnár Eszter Edina –, majd a már munkában való megfelelni vágyás, az íráshoz szükséges eufória keresése, az alvatlanság, az impotencia, a féltékenység, a kielégíthetetlen nemi vágyak, az unalom, gyakorlatilag szinte minden és mindennek az ellenkezője is."[1011] Naplóiban – melyek az állandó önmegfigyelés és önelemzés dokumentumai

lettek – részletesen vezette, mikor mekkora adagot fecskendezett be, s még összefoglalást is készített *Morfinizmusom története* címmel. A morfium mellett főként pantoponnal élt (szintén ópiát, általában morfinra allergiásoknak adják), a két szert pedig csak „M", illetve „P" betűkkel jelölte.

„Kezdetben a szer az élvezetek fokozására szolgál, maga a nagybetűs Élet öröméhez vezető fő eszköz – egészen a függőség rövid idő alatt beköszöntő állapotáig. Ezután váltás következik: folyamatos a küzdelem a szerhatás ellen, háttérbe szorul az eksztázis, és nő a szenvedés" – foglalja össze Mirnics Zsuzsanna és Heincz Orsolya.[1012] Csáthnál komoly alkotói válságot okozott a függőség, s Kosztolányi volt az, aki igyekezett ebből őt kirángatni: „Józsi miért nem ír nekünk, a Pesti Napló-nak és az Esztendő-nek, melynek a szerkesztője vagyok? (Páratlanul érdekes lesz.)"[1013] Csáth végül *Dénes Imre* című szövegét küldte, ami meg is jelent a havilapban.[1014] Kosztolányi érzékelte unokatestvére mentális állapotát, amint azt az írás kézhezvételét követően óvatosan bár, de levélben is megfogalmazta: „Finom, pontos lélekrajza egy dementia precoxnak (vagy paranoiának?), teljesen letompított színekkel, tökéletes impassibilité-vel. Mennyire kár, hogy sokáig ok nélkül hallgattál."[1015] Csáth tragédiája nem pusztán szenvedélybetegségével magyarázható: lelkialkat, családi háttér (gyerek- és kamaszkori traumák, mint édesanyja és kishúga halála) és a korszak, amelyben élt egyaránt hozzájárultak korai halálához. „A morfinizmus mindig okozat és nem ok. Mikor ő ehhez a méreghez nyult, öntudatlanul is tudta, hogy a kisebb veszélyt választja a nagyobb helyett" – jegyezte meg Kosztolányi.[1016]

Nem csak Csáth, de föltehetően unokabátyja is élt drogokkal, élete több szakaszában is. Fiatalkori leveleiben különböző nyugtatókat említ, melyekkel idegrendszeri feszültségeit igyekszik tompítani: „Különben nagyon szomorú vagyok. Nagy csapások értek. Brómot kell szednem. Ideges vagyok."[1017] Néhány, szintén levélben olvasható elszólása arra enged következtetni, hogy már a világháborús évek előtt kísérletezett a nyugtatók mellett különféle bódító szerekkel is. Elgondolkodtató, hogy nemcsak bejáratos volt Wagner-Jauregg bécsi szanatóriumába, hanem ismerte az elvonó kúrák forgatókönyvét is,[1018] naplójába pedig a következőket jegyezte: „Esti morfinista. Először. Csend. Unja magát, bemegy a szanatóriumba, és azt hazudja, hogy morfinista. Kezelik. Meggyógyul. És nem unja magát."[1019] Föltehetően szülei aggodalma sem volt alaptalan, amikor 1918 januárjában édesapja így faggatta: „Nem tudjuk megérteni ma kapott leveledből azt, hogy miért kaptál te Hatvany bárótól karácsonyi ajándékul a hőmérő mellé oltó tűt? Mi a csodának volna ez neked? Csak nem lettél morfinista vagy kokainista? Nyugtass meg, kérlek, bennünket minél előbb e tekintetben is."[1020]

Kosztolányi a háborús években, illetve az azt követő időszakban esetenként, a húszas-harmincas években pedig talán folyamatosan élhetett drogokkal. „Kis, hegyes tű. Behatol a bőr alá. [...] Boldogság?... Halál! Lassu sorvadás! [...] Morfin Őfelsége... [...] Szép asszonyom! [...] Kegyed is kezébe veszi a Pestről érkezett ujságokat. [...] És csodálattal mondogatja néha: [...] Milyen elragadó ember lehet ez a Kosztolányi, Móricz Zsigmond! [...] Kiváncsi a magánéletükre is. [...] A kissé hisztérikus és elefántcsonttoronyba zárkózott, de igen kiváló és tartalmas regényirónk lelki önkinzásainak és gyakori terméketlenségének is itt a gyökere. A pravaz-fecskendő: nagyhatalom, gőgös, duhaj kényur, királlyá varázsol – egy pil-

lanatra és vergődő rabszolgává – örökre… […] Emberek ők, apró, keserü halálos szenvedélyek emberei…" – olvasható egy-két pesti pletyka a *Mindnyájunk Lapja* 1928-as cikkében.[1021]

Csáth tragédiájának hatására az író egy időre teljes mértékben leállhatott, de később visszaszokhatott: függőségét Kosztolányi Dezsőné leplezte le életrajzi kötetében. 1933 októberéről hírt adó beszámolója alapján férje addigra már nyolc-tíz éve élt szerekkel, sőt „valamikor régen" egy ideig „nyíltan" is használt drogot: „a könyvtárszobában kulcsaimat keresem, egy sor könyv mögött pedig véletlenül megtalálom a veszedelmes szert. […] Feldereng előttem évek sora, amikor furcsállottam egyet-mást, nem tudtam megmagyarázni egy-egy tettét, azt, hogy a társaságban a legjobb beszélgetés közben oly gyakran felugrott és kiszaladt, időnkénti kora reggeli elrohanásait, idegen országban való nyugtalanságát, nyaralások közbeni türelmetlenségét […] kínzó náthája gyógyítására vérpangást előidéző, élénkítő méreggel élt s ezt titkolta. Ráeszméltem, hogy már nyolc-tíz év óta használhatja ezt a szert […] valamikor régen, évekkel ezelőtt, egy darabig valóban nyiltan élt vele, de hamarosan abbahagyta."[1022]

A leírás alapján elsősorban kokainhasználatra gyanakodhatunk, bár az ópium sem zárható ki – annál is inkább, mert Kosztolányi halálos ágyán kokainnal szembeni érzékenységét említi –,[1023] ám utóbbinak súlyosabbak a következményei.[1024] A kora reggeli elrohanások a patikába vezethettek, ahonnan a kábítószert beszerezte, a nyaralás közbeni nyugtalanság pedig elvonási tünet lehetett. A „kínzó nátha" már csak következménye a kokainhasználatnak, mert a fehér színű, por állagú szert minden bizonnyal az orrán keresztül szippantotta föl. A fizikailag és szellemileg egyaránt fölpörgető kokain hosszabb távon a krónikus orrfolyás mellett orrvérzést, a szaglás elvesztését – Kosztolányinak e téren voltak problémái, talán ezért kísérletezett erős illatú szerek szagolgatásával alkotás közben –,[1025] illetve szívritmuszavarokat (amivel szintén küzdött) is okozhat, ám ezenkívül az utódnemzésnél is végzetes következményekkel járhat (fia, Ádám pszichiátriai jellegű betegségben szenvedett) és nem utolsósorban rákkeltő hatással bír. Kosztolányi a föltételezhető kokain- (vagy más szer-) használatot nikotinnal és koffeinnel kombinálta: erős dohányos volt és naponta több pohár feketekávét ivott. Noha az egyik Esti Kornél-novellában szereplő „csacsi rím" („Ne ámulj e kokainistán. / Gondolkozz az okain is tán – / s megérted.") nem bizonyító erejű, érdemes említenünk,[1026] mint ahogy az író 1933-34-re keltezett naplójának következő bejegyzését is: „Apa megtudja fiáról, hogy kokainista. Kétségbeesés. Inti is: taknyos kölyök. […] Milyen is lehet az! Megpróbálja. Találkoznak, kezet nyújtanak – boldogan – együtt."[1027]

Amikor Kosztolányi függőségét felesége fölfedezte, az író válaszként mindössze annyit jegyzett meg: „már úgyis abba akartam hagyni". De még aznap levelet írt Spiegel Gyulának, a Rottenbiller utcai Minerva patika gyógyszerészének, ne adjon számára többé drogot, akkor sem, ha követelőzik. Az aláírás nélküli, gépiratos levélmásolatban „makacs nátha elleni szerről" esik szó, így könnyen lehet, hogy ekkor már (tegyük föl) a kokainhasználat következményeinek orvoslásáról beszélhetünk, bár az sem kizárt, hogy Kosztolányi a levelet pusztán felesége megnyugtatására írta.[1028] „Most keserves napok, éjszakák következnek. Sír, könyörög, fenyegetőzik, orvost, mentőket követel éjszakánként. Órákon keresztül vigyázom

az ütőerét" – számol be Kosztolányi Dezsőné az elvonási tünetekről, idézve az író naplójának másik bejegyzését is: „Jéghideg, gyöngyvirágszagú, nyilalló. Mint a jégbehűtött pusztaság – Hűt és fűt. Utána a világ: szegényház".[1029] Ebben az időszakban azonban Kosztolányi már rákbeteg volt, ezért csekély a valószínűsége annak, hogy leszokott volna a droghasználatról.

Unokatestvére betegségének elhatalmasodásakor az író mindent elkövetett annak érdekében, hogy Csáth újra egészséges lehessen: Rajz Sándorral és Jász Dezsővel közösen próbálták elvonókúrára bírni, ám a kezelések mindannyiszor eredménytelenül végződtek. Rajz már 1913 folyamán érzékelte a problémát, és próbált segíteni: az év első hónapjaiban még bizakodtak, de végül nem jártak eredménnyel.[1030] Az orvos barát „1913. május 5-én már komoly aggodalommal ír Csáth öccsének arról – tájékoztat Wernitzer Julianna –, hogy az írót Bécsben kellene kezeltetni. Ehhez édesapjuk, Dr. Brenner József segítségét is szeretné megnyerni. Csáth életrajzából tudjuk, hogy e kísérlet meghiúsult."[1031] Kosztolányi unokatestvére Palicsra kerül fürdőorvosnak, s nemhogy csökkentené a dózisokat, de átlépi a „petit morphinisme" határát is. Ennek ellenére házasságkötését követően bevonul a Liget Szanatóriumba, s noha nem sikerül meggyógyulnia, morfinizmusát még mindig kordában tudja tartani.

A háború kitörése azonban megállíthatatlan folyamatot indít el, s 1915 augusztusára Csáth már tíz napot zárt intézetben tölt. Nem sokkal később – amint Kőváry Zoltán is írja – újra „szóba került egy lehetséges bécsi szanatóriumi kezelés, amelyet a tervek szerint Freud vezetett volna".[1032] Mindez a bécsi megoldást korábban is szorgalmazó Rajz leveléből tudható, melyet 1916 márciusában írt Kosztolányinak: „Az a körülmény, hogy Jóska már egyszer volt szanatoriumban s a kúra nem hozott eredményt – nem teszi kilátástalanná a mostani próbálkozásunkat. Annak idején az elvonási kísérlet a régi sémák szerint történt, most pedig Freud vezetése az, amitől sokat várhatunk."[1033] Rajz másik levele arra is rávilágít, hogy Kosztolányi vetette föl az ötletet, mielőtt az osztrák fővárosba készült.[1034] Noha az író ellentmondásosan viszonyult a bécsi tanár tanaihoz, nem tagadta azok fontosságát és hatását, s Csáthtal együtt eleinte ő is hitt a pszichoanalízis gyógyító erejében.[1035] Művészet és lélekelemzés viszonyáról azonban mindvégig szkeptikusan vélekedett, noha a freudizmus szellemi-kulturális forradalmát elismerte.[1036]

Bár a bécsi professzor tanításairól számos szövegében szólt, illetve nem egy nyilatkozatot adott a kérdéskörrel kapcsolatban, halálos betegen sem akarta magát analízis alá vetni. „Lepecsételt levélként jöttem a világra, és úgy is akarok eltávozni innen – mondogatta. Csakhogy ő [...] vallott önmagáról. [...] egyszer nevetve, tréfálkozva azt mondta nekem: »Tudod, ha Freuddal vitatkoznék, és alulmaradnék a vitában, nekem még mindig maradna egy utolsó érvem ellene. Azt vethetném felé: Maga zsidó.«" – emlékezik vissza Kosztolányi Dezsőné, akit Freud tanítványa, Ferenczi még asszisztensének is fölkért, egyik esetleírását pedig a bécsi orvosprofesszor is kamatoztatta *Totem és tabu* című munkájában.[1037]

Kosztolányi a pszichoanalízis művelői közül többekkel állt kapcsolatban, sőt Hollós István nyelvi tanácsadójaként ő javasolta a freudi „Es" fogalmat „ősvalami"-ként fordítani.[1038] Érdeklődését igazolja, hogy egy 1930-as lélektani szemináriumon egyenesen előadóként vett részt, eszmefuttatása a *Tehetség-problémák* című

kiadványban jelent meg.[1039] De személyes ismerőse volt Julius Wagner-Jauregg is, „korának talán legjelentősebb pszichiátere, későbbi Nobel-díjas, kinek klinikájára is bejáratos" – mutat rá Kovács Ferenc Dávid.[1040] Kosztolányit élénken foglalkoztatták a különféle devianciák, köztük az elmebetegségek változatai, így nem meglepő, hogy jegyzetei „között valóban sok az elmebetegekről készült (többek között a Schwartzer-féle Kékgolyó-utcai intézetben)" rögzített szöveg.[1041] Hollóson keresztül a lipótmezei „Sárga Házban" is látogatást tehetett, miután barátja ott lett vezető főorvos a háborút követően. Sőt, egy halála után megjelent szöveg arról is értesít, hogy egyik debreceni tartózkodása alkalmával – talán 1928 tavaszán, amikor Kardos László meghívására érkezett a városba, talán két évvel később[1042] – az író ugyancsak útba ejtette az ottani klinikát.[1043]

Csáth megmentése érdekében Kosztolányi 1916 márciusában már a következőket írta Rajz Sándornak: „Nem képzeled, kedves barátom, hogy milyen szövevényes és borzalmas szegény J. szenvedélye. [...] a következő héten okvetlenül meglátogatom J.-t, egyszerű szeretettel megkérem, hogy hallgasson rám, vonuljon szanatóriumba, gyógyuljon meg. De föllépésemtől kevés eredményt várok. Aztán majd együtt kell eljárnunk, erélyesen, okosan és jóságosan."[1044] A Freud bevonásával tervezett bécsi akcióról egyezkedvén Rajz arra kérte Kosztolányit: ne fedje föl Csáth előtt, milyen okok rejtőzhetnek betegsége mögött. Emellett abbéli reményét is kifejezte, hogy a professzor meg tudja gyógyítani barátját,[1045] ami – Kőváry Zoltán állítása szerint – „azért is tűnhet különösnek, mert Freud valószínűleg sosem vezetett ilyen jellegű gyógykezelést, a súlyosan regresszív állapotokkal szemben pedig [...] kifejezett averziója volt".[1046] Az író pár nappal később Jász Dezsőnek már optimistán nyilatkozott, megjegyezvén: ha ők ketten Szabadkára hívják Csáthot és beszélnek vele, sikerülhet jó útra téríteniük. Mindezzel párhuzamosan azonban baljós próféciákba is bocsátkozott: „úgy éreztem, hogy ez a tragédia végzetes lesz reám is, megtépi – talán egész életemre – az én szárnyaimat is."[1047] Két-három hét elteltével még mindig a tervezett találkozóról leveleznek, melynek helyszíneként a főváros is fölmerült:[1048] Kosztolányi jelzi, „minden áldozatra hajlandó" unokatestvére megmentése érdekében, illetve fölveti annak lehetőségét, hogy az ügyvéd Brenner Józsefet is be kellene vonniuk.[1049] Végül májusban tudott csak beszélni nagybátyjával, aki Budapestre utazott, hogy Kosztolányi közvetítésével konzultáljon Moravcsik professzorral. A klinika vezetője – amint Kosztolányi Jász Dezsőnek szóló levelében kifejtette – „kedvesen fogadta, de tanácsot adott, melyet valószínűen helyesnek kell tartani. El kell vonni tőle a szert – itt más mód nincs. És ez sokkal egyszerűbbnek látszik most, mikor mi a lélektani okok boncolásába belefáradtunk."[1050]

Az elvonókúra terve nem sikerült – amihez hozzájárulhatott, hogy Csáth apját hibáztatta gyerekkora miatt, s újranősülését szülői feladata elmulasztásaként értelmezte –, [1051] ellenben Kosztolányi föl tudta venni vele a kapcsolatot, s egy ideig leveleztek. Az író részletesen elmesélte unokatestvérének, miként él, mi minden történt utolsó találkozásuk óta, s arra kérte: költözzön föl Budapestre, lakjon a közelében.[1052] Ezután főként irodalmi kérdésekről értekeztek – még egy közösen írandó operettről is szó esett –, de a betegség ügyét nem érintették.[1053] Csáth egy év hallgatás után, 1917 nyarán adott újra életjelet magáról, s küldte el írását az

Esztendő számára. Noha Kosztolányi biztatta a további munkára,[1054] unokaöccse ekkor már súlyos és végleges alkotói válságban szenvedett. A nyári hónapokra a levelekben is eluralkodott a morfinizmus ügye: míg Csáth arra kéri Kosztolányit, hozasson számára Svájcból 100 grammnyi Pantopont,[1055] Kosztolányi könyörög, szánja rá magát az elvonókúrára.[1056] Ekkor határozza el újra, hogy unokaöccsét Bécsbe viszi, de nem Freudhoz, hanem Wagner-Jauregghez, s egyszemélyben vállal felelősséget érte.[1057] Talán nem véletlen, hogy ezekben a hetekben találkozik legtöbbet lélekelemző barátaival is: Décsi Imréékkel, Hajdu Lillyvel vagy Balassa Lászlóval. Gondjait csak tovább tetézi, hogy feleségét is ekkor kezelik tüdőcsúcshuruttal, rengeteget dolgozik a *Világ*nál, fia pedig nem sokkal korábban született.

Csáth halála után több nekrológ is megjelent. Kosztolányi szövegét a *Nyugat* közölte, melyben a szenvedélybetegség okozta tragédiát tárta föl. Részletesen leírta, hogyan alakította át a méreg unokatestvére személyiségét, orvosi rajzát adva a szer hatásának: „a morfium nem hoz bódító és menyországi lázakat, mint a hozzánemértők képzelik. Éppen ellenkezően hat. Összeszükíti a szem bogarát és kisebbíti a látótért. A szellemi hatása is körülbelül ilyen. A részletek elevenen tünnek fel, de az egész mellékessé válik. Ez a szer lehúz a földre, tompává, közönyössé, elégedetté, nyugodttá, prózaivá tesz. Csáth Géza az egészsége idején volt álomlátó, aztán csak a földre tekintett."[1058] Értekező jellegű cikkében az én-integritás fölbomlását kapcsolta össze a drogfüggőség tüneteinek leírásával. „A tájékozottság – hívja föl a figyelmet Lengyel András –, amelyet ez az írás elárul, föltűnő; aligha kétséges, hogy nem alkalmi és esetleges megnyilatkozása volt ez a cikk."[1059] A lelki folyamat ábrázolása mellett a testi elváltozásokról is beszélt: „Vértanú-testén nem volt egyetlen fillérnyi helyecske sem, melyet föl ne tépett volna az oltótű. Tályogok keletkeztek rajta és szíjakkal kötötte át a lábát, hogy valahogy vánszorogni tudjon. [...] Hogy a soványító morfiumot ellensúlyozza, hízókúrát használt arzénnel, minek következtében a fölismerhetetlenségig meghízott. Aztán, hogy lefogyjon, nyomban ebéd után hánytatót vett be."[1060] Zárásként pedig idézte Csáth *Ópium* című elbeszélésének passzusát, miszerint a droghasználó tíz év alatt akár húszmilliót is élhet: „Szegény, ő is tíz évig élt mint morfinista és mire meghalt, olyan öreg volt, mintha húszmillió esztendeig szenvedett volna."[1061]

Az írón kívül Karinthy és Juhász is megemlékezett Csáth haláláról. Bár Karinthy külön akarta tárgyalni az életet és a művet – mondván, az írót munkássága jellemzi igazán, élete csak adalék mindehhez –, Csáth esetében nem tudta mellőzni a sorstragédiát. Kosztolányihoz hasonlóan ő is a történelmi események áldozataként tekintett a fiatalon elhunyt művészre: „Csáth Géza magyar író volt: Magyarország drámája előtt érett meg és Magyarország drámájában esett el. [...] az ő élete magyar regény volt, romantikus és szertelen."[1062] Juhász Csáth halálának okait kutatva ismét a történelmi tragédiákat tette felelőssé, de ő a világháború mellett a forradalmakra is utalt: „Önmaga vetett véget tragikus életének, meghalt harminckét éves korában, mert az idegeit tönkretette a háboru és a forradalom."[1063] Egy évvel később a *Bácsmegyei Napló* hírt adott Csáth gazdag örökségéről is, számos kiadatlan munkáról és följegyzésről tudósítván az olvasókat.[1064]

Kosztolányit valóban foglalkoztatta az örökség ápolása, nem utolsósorban azért, mert Csáth a végakaratában az íróra bízta halála előtti följegyzéseit. Arra

kérte, írja meg pusztulása történetét,[1065] amit jegyzetekben és levélben is kifejtett: „K. Desiré! / Szeretnék egy finom regényt írni, házasságomról. Azonban oda jutottam, hogy ehhez nincs türelmem és energiám. Használd föl ezeket a jegyzeteket. Gyáván éltem, de bátran fogok meghalni. A tragikum itt oly rémes, hogy a részletek szégyenletes voltát teljesen el fogja takarni. [...] azt se tudom szégyelleni, hogy egy páratlan gonosz démon körmei közé kerültem, aki lelkiismeret nélkül kivégzett. Tanuljon szégyenemből az ifjuság – az orvosok, de főleg a férfiak! Ird meg ezt egy 500 oldalas regénynek, és add ki. Ismétlem: itt nem az a tragédia, hogy a nő akit szerettem démonnak bizonyult, hanem az, hogy leleplezte démon voltát szándékosan – és végre megölt."[1066]

Mind a levélhez tartozó gépiratos jegyzetekből (*Csáth Géza feljegyzései)*, mind egy három vázlatpontba rendezett szövegegyüttesből az derül ki, hogy Csáth elsősorban a házassága történetét kívánta megörökíttetni Kosztolányival, de fontos szerepet szánt morfinizmusának, valamint gyermekkori traumájának (édesanyja halála) is: „Hosszan, sok részlettel kell leírni az első M°-injectiót, és az azzal kapcsolatos félelmet, később pedig a kis M°-adagok öntudatos, vabanque-szerű, állandó és sikeres használatát. [...] Hangsúlyozandó a degenerált születés. Illúziók a megholt anyára. [...] a fiút elhagyta az apa."[1067] Öccsének, Jász Dezsőnek ugyancsak hosszasan megírta saját életét elemző gondolatait, analízisét adva gyerekkorának, különös tekintettel az édesanya halála után újranősülő apa viselkedésére. Noha bírálta őt szülői mulasztásaiért, „meglehetősen kétértelmű kapcsolatba került mostohaanyjával, Budanovits Ilonával" – vélekedik Szegedy-Maszák Mihály.[1068] De Csáth testvérének is lelkére kötötte, hogy elsősorban Kosztolányit kell a részletekbe beavatni.[1069]

Az író *Mostoha* címen tervezett regényt, illetve színművet írni Csáth tragédiájáról. Amint többé-kevésbé a választott címből is következik, a hangsúlyt a morfinizmus és a Jónás Olgával kötteteti házasság helyett az édesanya halálára és a mostohaanya megérkezésére, főképp annak lelki vívódásaira helyezte volna. Munkájával azonban nem készült el, mindössze töredékei és vázlatai maradtak fönn a regénynek éppúgy, mint a színpadi műnek.[1070] „Dezsőt idősebb korában nagyon érdekelte a pszichológia. Szilárd meggyőződése volt, hogy valami oka van annak, ha valaki rosszat tesz. Szerinte nem a mostoha tette tönkre a gyerekeket, mert minden, amit tett, csupán védekezés volt a mindennapi megalázás ellen; az ellen, hogy folyton az édesanyjukkal mérték össze, hogy elhúzódtak tőle, amikor megcsókolta őket. Olyan volt, mint egy áldozati bárány [...] Be sokszor mondogatta férjem: az emberek csak saját szempontjaikat tartják szem előtt, saját szemszögükből nézik az igazságot, pedig ahány ember, annyiféle" – nyilatkozta az írót izgató problémakörről Kosztolányi Dezsőné.[1071] A pszichoanalízissel való foglalkozásra utal többek között az a jelenet is, amikor a regényben szereplő mostoha (Tavaszi Ilona) fölkeres egy terapeutát, s a szoba falán Freud portréja lóg.[1072]

A szöveg keletkezéstörténete több mint tíz évet ölel föl:[1073] Kosztolányi először 1924 tavaszán tett említést készülő munkájáról a *Fejérmegyei Napló* hasábjain,[1074] 1934 nyarán pedig a *Reggeli Hírek*ben karácsonyra ígérte a megjelenést.[1075] A Genius Könyvkiadó egyik prospektusa több, előkészületben lévő könyv között *Mostohát* is hirdette már, ahol a tartalom ismertetésén túl a lélektani összefüggésekre

is utaltak.[1076] A nyilatkozatok és tudósítások alapján többé-kevésbé kirajzolódik a mű alakulástörténete is: „Kosztolányi 1924–1928 között még »csak« háromfelvonásos tragédiát tervezett, 1928 áprilisában ötfelvonásos drámát és regényt együtt, majd 1928 decemberétől már »csak« regényt."[1077] 1930. áprilisi, Jász Dezsőnek címzett leveléből szintén az derül ki, többször hozzálátott a munkához: „elérkezett az a pillanat, mikor szegény Jóska végrendeletének eleget teszek: megirom életét egy regényben. A terv már készen áll, sok jegyzetet összeirtam s most látok a munkához. Arra kérlek [...] küldd föl nekem azt a megható jegyzetét, melyben elmondja milyen 12 (vagy 10?) dolgot szeretne még megélni életében. [...] Szükségem volna [...] minden irására, melyben morphinismusáról beszél. Azért is hálás volnék, ha egy hosszabb levélben legalább a te észrevételeidet közölnéd."[1078]

Kosztolányit a tíz év alatt íróként és gondolkodóként egyaránt folyamatosan foglalkoztatja a *Mostoha* ügye, amit felesége visszaemlékezései, illetve 1933-1934-re keltezett gyorsírásos följegyzései egyaránt tanúsítanak,[1079] de fiatalkori különc barátjáról, Téglás Béláról szóló jegyzetei is bizonyító erejűek.[1080] A regény- és színműtöredék mind az *Édes Anna* (1926),[1081] mind az Esti Kornél-történetek (1925-től folyamatosan jelentek meg) motívumait (Esti szereplőként és elbeszélőként is jelen van a töredékekben) tartalmazza.[1082] Az író talán nem (csak?) Csáth, de önmaga portréját és/vagy történetét, jelenét is meg akarta rajzolni művében. Erre engednek következtetni például a történelmi utalások, melyek már az unokatestvér halála utáni időszakra vonatkoznak („kurzus", „Horthy", „békeszerződés aláírása"), de a vázlatból arra is gyanakodhatunk, „hogy a mű az első világháború után kötött békeszerződés következményeivel is foglalkozott volna. A címszereplő Tavaszi Ilona gyógyszerésznő »erdélyi menekült«, s a töredékes följegyzésekben a következő mondat olvasható: »A megszállott terület lecsökkent, szomorú élete.«" – vonja le a következtetést Szegedy-Maszák monográfiájában.[1083] Mindezt alátámasztja Kosztolányi Dezsőné nyilatkozata, miszerint kortörténet lett volna a *Mostoha*, melynek „első része 1918-tól 1920-ig, második 1920-tól 1923-ig, harmadik pedig 1925-től 1926-ig" tartott volna, ám az írótól származó másik följegyzés szerint mindössze egy évet ölelt volna föl a cselekmény.[1084] Meglehet – amint Szörényi László állítja –, „a Mostoha befejezetlenségének oka az is, hogy [az író] képtelen volt összeegyeztetni a Csáth gyermekkorában lejátszódó tragédiát, az édesanya elvesztését azzal a történelmi tragédiával, amelynek részeként tekintette unokaöccse gyászos pusztulását is".[1085]

A csáthi gyökerű indíttatástól az eltávolodást erősítik azok a már értekező prózai jegyeket mutató, bölcseleti jellegű fejtegetések, melyek a háborút követő nihilizmusról szólnak, illetve az abból kivezető hit- és morálkeresésről: „Ahhoz is hit kell, hogy a hitetlenségemmel tüntessek. [...] Ki az istenük? A pénz? [...] Két amerikai fiatalember megölt egy gyermeket, kísérletképp, hogy megtudja, mi a gyilkosság érzése. [...] nekünk már korlátaink nincsenek. Lebontjuk lassan, alázatosan, amit építettünk. Nem is sejtjük, hogy hol élünk és miért. És a legkülönbek, akik szomjúhoznak a hitért, valaminek a hitéért, akármiért, legtöbbet szenvednek. [...] Nevelés nekünk nem adhat hitet. Apáink mindig tudták, hogy a hagyomány szerint mit kell csinálniok. Igazuk is volt."[1086]

„NÉZD A CSÁSZÁROK KÉPMÁSÁT"

CSONTOKRA VADÁSZNI

Kosztolányi Dezső 1919 ősze és 1921 közötti szépirodalmi működése nem korlátozódott egyetlen fórumra: noha az őt belső munkatársként foglalkoztató napilap hasábjain is közölt költeményeket és novellákat, többek között a *Nyugat*ban szintén megjelentek írásai. Az *Új Nemzedék*ben napvilágot látott versek főként a *Kenyér és bor* (1920), valamint *A bús férfi panaszai* (1924) című kötetek anyagát gazdagították. Ide tartozik például a *Szabadka* című vers (utóbbi gyűjteményben *Szülőföldemnek bús határa* címváltozattal) – mely az Apponyi vezette magyar békedelegáció Párizsba érkezésének időszakában jelent meg –, [1087] *Az apa szava* (később *Lásd kisfiam* címváltozattal)[1088] vagy a *Szavak* (kötetben *Már elmondtam* címmel).[1089] A *Szabadka* című költeménnyel kapcsolatban id. Kosztolányi Árpád a következőket írta fiának: „Eötvös Józsi rokonunktól kéziratban megkaptuk azt a szép költeményedet, mely az Új Nemzedék újévi számában jelent meg. Én úgy emlékezem, hogy ezt a mély érzéssel és hazafiúi fájdalommal telt költeményedet már előbb (több hónap előtt) olvastam, ha nem csalódom, valamelyik helybeli lap is leközölte?"[1090] Az édesapa ezt követően Csokonaitól idéz, végül Vörösmarty *A vén cigány* című költeményére való utalással zárja sorait.

Mindebből világossá válik, a szülők számára fontos volt fiuk nemzeti értékrend melletti állásfoglalása, s ebből – valamint határon túlra került helyzetükből – következően irredenta működését is pártolták. A magyar témák megjelenésével párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy a költemények a szerző „korábbi szecessziós, impresszionista és klasszicista stílusa és a későbbi Meztelenül című kötet expresszionista indíttatásai között egy pillanatra a népi hagyományok verskultúrájához közeledtek. [...] a »Szülőföldemnek bús határa« kezdetű költemény vagy A magyar romokon című vers a népdalok, a népi siratók hangját idézi fel" – olvasható Pomogáts Béla meglátása.[1091] Részben a nemzeti tematikát folytatták a radikális napilapban megjelent további versek is, ám mellette a letűnt korszak iránt érzett nosztalgia, s az ezzel kapcsolatos fájdalom motívuma szintén szerephez jutott Kosztolányi ekkori lírájában.

A korszakban keletkezett novellák közül az *Új Nemzedék*ben jelent meg például *Az őrült* című szöveg, a Váry Albert vádbeszédekor megjelenő *Öt évi fegyház* vagy *A nagy család*. Az 1919 októberében közölt *Az őrült* (később *Lajos megőrül* címváltozattal) című elbeszélés akár a napilapnál töltött időszak önreflexiójaként és/vagy öniróniájaként is értelmezhető, allegorikus utalásokkal a történelmi helyzetre. A főszereplő temetőt idéző államhivatalban dolgozik, ahol négy fiatalember társaságában tölti munkaidejét, akik szórakoznak visszahúzódó magatartásán. A fiatalok „még néha fölsóhajtanak", „színésznőkről beszélnek, osztrák cigarettá-

kat szívnak és őszirózsát tűznek feslett gomblyukukba". Amikor a Károlyi-forradalommal és a kurzus előtti időszakkal rokonszenvező kollégák Lajost hivatalon kívüli életéről faggatják, ő így reagál: „Pardon – mondja és nyel egyet s közben azt gondolja – »ez magánügy«."[1092] Nem feltétlen a *Pardon* rovatot szerkesztő Kosztolányi önirónia mutatkozik meg itt, mert az öreget gúnyoló modern fiatalemberek jellemzése szintén olvasható önreflexív megnyilvánulásként.

Lajos azonban kettős életet él: a szürke hivatalnok szabadidejében egy kávémérésben pincérkedik és a tulajdonosnőnek csapja a szelet. Ám a fiatalok egy ízben leleplezik, mire Lajos úgy tesz, mintha nem ismerné őket. Ettől fogva őrültnek tetteti magát, de érzi, „valami nagyon nagy ostobaságot követett el, melynek kiszámithatatlanok a következményei, a hiba egész életére döntő befolyást gyakorol és jóvátehetetlen. [...] Az ügyet, gondolta, nem lehet betegséggel elsimitani [...] Igenis be kell mennie, helyt kell állnia, mintha semmi sem történt volna, tovább kell haladni azon a nyomon, melyen tegnap elindult. Itt csak a következetesség segithet. [...] menekülni innen valahová. De hová? Akárhová, [...] ahol az, ami van, nincs és ami nincs, van. Inkább megőrülni, de bátran élni, rombolni és haragudni s nem félni örökkön. Igen, inkább megőrülni."[1093] Megkockáztatható a kijelentés, miszerint a leírás a forradalmak utáni káoszban helyüket kereső írók – köztük Kosztolányi – élethelyzetének allegóriájaként is értelmezhető.

Az írónak az *Új Nemzedék* hasábjain megjelent utolsó, névvel jegyzett szövege – a Balázs Sándor darabjáról szóló, pár nappal későbbi színikritikát leszámítva[1094] – 1921. január elsején látott napvilágot *Egy pohár víz* címmel.[1095] Még a napilap belső munkatársaként dolgozott, amikor egyre gyakrabban szerepelt a több mint négy hónapot követően újrainduló *Nyugat*ban is. „A kommün bukása után önkéntes emigrációba vonult alapító-főszerkesztő, Ignotus neve változatlanul ott a címlapon", Babits, a megjelent két összevont szám összeállítója – ahogyan Róna Judit is megállapítja kronológiai munkájában –, „egyedüli szerkesztőként szerepel",[1096] Ambrus Zoltán, Elek Artúr, Gellért Oszkár, Laczkó Géza, Móricz Zsigmond és Schöpflin Aladár neve pedig munkatársként olvasható az impresszumban. A megjelenéshez szükséges anyagi fedezetet Fenyő Miksa igyekszik előteremteni, ám a „folyóirat örökségének továbbvitelét nehezíti, hogy a közvélemény, sőt az anyagi támogatást nyújtó nagytőkések egy része is a kommunista önkényuralom szellemi előkészítésének tekinti a Nyugat egyes közleményeit".[1097]

Kosztolányi jelenléte ebben az időszakban arról árulkodik, hogy sem neki, sem a kiadvány szerkesztői számára nem okozott gondot az esetleges politikai ellentét. Az író nem szakította meg teljes mértékben baráti-szakmai kapcsolatait azokkal a fórumokkal, amelyeknél korábban tevékenykedett, sőt – mint az Babits és a Magyar Írók Szövetségének ügye esetében kiderült – szerette volna, ha többen csatlakoznak a modernek közül a keresztény nemzeti megújhodás programjához, amiben a kezdeti időszakban még komolyan hitt. 1920 novemberében írt Rákosi-portréjában, irodalom és politika kapcsolatáról, illetve a nyugatos kör apolitikusságáról szólván a következő gondolatokat fejtette ki: Rákosi „alkotta meg ezt a szót is »nyugatos« melyet fölruházott bizonyos értelemmel, de mi [...] sohase értettünk, mert a »Nyugat« nem jelentett határozott irodalmi irányt, csak az irodalomnak önmagáért való szeretetét és nagy követelményeket, melyeket elsősorban

magunkkal szemben támasztottunk. Ezeken a lapokon kezdettől fogva egy gyékényen árult meg a tősgyökeresen-magyar, népies próza, [...] és a keserű magjából kifakadó új magyar lyra, [...] egymás tőszomszédságában dolgoztak itt mindig, ma is, a politika szélsőjobb és szélsőbal szárnyai."[1098]

A folyóiratbeli szereplés (legalábbis Kosztolányi részéről) az *Új Nemzedék*, illetve a Központi Sajtóvállalat más lapjainak gárdájával történő szembefordulás gesztusaként, valamint (ezzel együtt) a jobb- és baloldali politikai irányvonalak elutasításaként is értelmezhető. A keresztény kurzus kultúrpolitikájának hívéül szegődő újságírók az irodalmi folyóiratot – a *Népszavá*hoz és a bécsi emigráns lapokhoz hasonlóan – ugyanis a destruktív fórumok közé sorolták: Lendvai például a *Nyugat* 1919 őszi újraindulásának apropójából Ignotusékat Jászi Oszkár, valamint a „bolsevizmust előkészítő" szabadkőműves páholyok örököseiként aposztrofálta.[1099] A folyóirat ellenben – ha nem is jelentős mértékű, de – részben megváltozott programmal jelentkezett. A bécsi magyar emigránsok az irányváltást határozott jobbra fordulásként érzékelték, aminek egyik jelét éppen Kosztolányi szerepeltetésében fedezték föl.[1100] A keresztény kurzus hazai bírálói közül szintén akadtak, akik megrótták az írót, Cholnoky László például az alábbi kérdés feszegetésével: „Miért kell azt látnom, hogy a cukros-Hatvani édességein felhizott, azóta azonban zsidómentessé tisztult alanyi költő, a lánglelkü dundi, máris ujra visszakéretődzött a Nyugat-hoz?"[1101]

A radikális nemzeti napilap belső köreiben még erősebb ellenállást váltott ki Kosztolányi *Nyugat* hasábjain való szereplése, ami nagymértékben hozzájárult ottani konfliktusaihoz. A folyóirat ellenében létrejövő fórumok ugyanakkor a modern magyar irodalom képviselőit is igyekeztek megnyerni céljaiknak. Tormay Cécile többek között Kosztolányit is fölkereste,[1102] aki először igent mondott, ám végül nem küldött szöveget a *Napkelet*nek. „Az élet és a régi kötelékek másfelé vonták. De a levelem olyan, mint amilyen én magam vagyok. Változatlanul mondja ma is, amit akkor rábíztam" – írta Tormay Kosztolányinak 1929 tavaszán,[1103] amikor újra közreműködésre biztatta, de az író ekkor sem vált a kiadvány munkatársává. Előfordult azonban, hogy Kosztolányi fordult a politikailag exponált főszerkesztőhöz barátai érdekében, így Rozsnyay felesége, Dapsy Gizella (Nil) ügyében kérte segítségét, akit a román megszállás idején zártak börtönbe a proletárdiktatúra idején tanúsított aktív szerepvállalásáért.[1104]

Kosztolányi a *Nyugat* újraindulását követően először a decemberi lapszámban jelentkezett versekkel,[1105] valamint *Csáth Géza betegségéről és haláláról* című szövegével. „Goethével foglalkozik most sokat. Bölcseséget tanul tőle, csendesen dolgozni akkor is, mikor odakünn a vihar csapkod. Tanulmányt ír az Über allen Gipfeln verstanáról. Ugyanaz ez az ő számára, mint amikor Goethe a csontokról írt az ostromlott városban" – tudósít Kosztolányi Dezsőné.[1106] A német szerző *Belagerung von Mainz* (Mainz ostroma) címmel írt az 1793-as csatáról. Az elbeszélő és annak angol barátja, függetlenítvén magukat az adott politikai helyzettől és a háborús eseménytől a művészetnek és a tudománynak igyekeznek élni (festés, régészkedés stb.), s így jutnak el a temetőbe, ahol patológiai vizsgálatok céljából „csontokra vadásznak".[1107] Kosztolányi írásaiban igyekezett tisztán esztétikai vagy még inkább formalista szempontok alapján tárgyalni irodalmi és művészeti kérdé-

seket, amihez alkotói korszakának kései időszakában ugyancsak tartja majd magát: „cseveg – vélekedik Faragó László –, hogy ne kelljen beszélnie, nyelvészkedik, kis problémákkal vesződik, tudván, hogy az az ujság, amelybe cikkeit rója, nem is engedi meg a nagy problémák felvetését, érezvén, hogy nem opportunus és nem okos az ellenforradalmi Magyarországon problémákat felvetni".[1108] 1920 februárjában a *Nyugat*ban Goethe „Über allen Gipfeln" kezdetű költeményét (Wanderers Nachtlied)[1109] már ebben a szellemben értelmezte.[1110]

A folyóirat soron következő számaiban többek között Kabos Ede, Gellért Oszkár, Móricz Zsigmond és Tóth Árpád reagált a tanulmányra. Míg a vitában résztvevők elsősorban az esztétikai kérdésfölvetést tartották szem előtt, akadtak, akik politikai ügyként kezelték az író megnyilvánulását, mint például Gellért: „megkérdem Osváttól, nincs-e most a Nyugatnak más feladata? Megnyugtat: ez is csak amolyan rejtett tiltakozás a fehér terror ellen, mellyel úgysem szállhatunk szembe nyíltan, hiszen »minden ormon a temető csendje ül«. Nekigyürkőzöm hát én is, de bánt, hogy később megtudom: Bécsből Gábor Andor megrótt mindnyájunkat, amiért most Magyarországon ilyenekkel játszadozunk."[1111] Kosztolányi a cikkek második hullámát közlő, 1920. április–májusi *Nyugat*ban válaszolt a hozzászólásokra – figyelmen kívül hagyva a politikai jellegű megjegyzéseket –, *Még egy szó a versbírálatról* címmel.[1112]

Az író másfél évvel később közölte *A magyar rím* című tanulmányát, melyben a nyelvész és irodalomtörténész Radó Antal munkáját bírálta.[1113] Az értekező jellegű szövegre reagálva Tolnai Vilmos javasolta Kosztolányinak, hogy írja meg a „vers lélektanát",[1114] miután nemcsak azt vetette Radó szemére, hogy a magyar rím történetéből kifelejtette az irodalmi mondernség képviselőit (Babitsot, Heltait, Makait, Szép Ernőt vagy Tóth Árpádot), hanem azt is megfogalmazta – a *Mercure de France* és a *Nouvelle Revue Française* lapszámaira hivatkozva –, hogy itt az ideje a „kézzelfogható esztétikának", azaz a formalista megközelítéseknek a spekulációra alapot adó, tisztán tematikus és életrajzi olvasatok helyett.

1922 szeptemberében már a következőkről számolt be Reményi Józsefnek írt levelében: „ne szűnj meg dolgozni a Nyugat-nak, melynek – mint láthatod – főmunkatársa lettem."[1115] Király György halálát követően Kosztolányi mellett Füst Milán, Karinthy, Nagy Lajos, Tersánszky Józsi Jenő és Tóth Árpád is bekerült az impresszumba, miközben Gellértből szerkesztő lett. A nevek csak 1929 áprilisában tűnnek el a címlapról, amikor Gellért és Osvát szerkesztik a lapot, decembertől pedig Babits és Móricz. Kosztolányi – aki az 1929-es Ady-vita idején külön kérte, hogy hagyják őt el a főmunkatársak sorából – neve legközelebb csak 1933. február 16-án lesz olvasható a címlapon, Móricz és Schöpflin mellett, amikor a *Nyugat* Babits és Gellért szerkesztése alatt működik, s újra módosul az impresszum föltüntetésének rendje.

Az irodalmi folyóiratokban történő szerepléseken túl az író kötetekkel is jelentkezett az 1919 ősze és 1921 közötti időszakban. *Kenyér és bor* című versgyűjteményét Horvát Henrik barátjának ajánlotta,[1116] a ciklusok közé pedig beszerkesztette a korábban külön kiadványban napvilágot látott *Őszi koncert*et és *Kártyát*. A *Nyugat*ban Tóth Árpád, a kolozsvári *Pásztortűz* hasábjain Reményik Sándor, a *Magyar Helikon*ban pedig Szegedi István írt a kötetről bírálatot.[1117] A szerényebb

kritikai visszhanggal kapcsolatban Kosztolányi Dezsőné megjegyezte: „hiába jelenik meg egyik remek kötete a másik után, Kenyér és bor címen összegyüjtött költeményei, a Rossz orvos című kis regénye, sőt később a Véres költő is, a legtöbb újságban egyáltalán nem, vagy csak alig néhány sorban méltatják, pompás színdarab fordításait kifogásolják, jelentéktelen műveket pedig égig magasztalnak."[1118]

A hallgatás oka elsősorban Kosztolányi kommün utáni szerepvállalása elutasításának tudható be, s az elhatárolódás demonstrálásának egyik eszközeként válik értelmezhetővé. Az író azonban – főként anyagi okokból – új versei mellett korábbi költeményei közlésére is vállalkozott ebben az időszakban. 1919 folyamán jelent meg *A szegény kisgyermek panaszai*nak ötödik kiadása az Athenaeum gondozásában,[1119] melyet a *Gondolat* című hetilap 1920 májusában hirdetett, föltehetően a Központi Sajtóvállalat másik lapjánál, az *Új Nemzedék*nél státuszban lévő Kosztolányi kezdeményezésére.[1120] Ugyanebben az évben további újrakiadások jelentek meg: a *Mágia* és a *Mák* második kiadásai, egy évvel később pedig a *Négy fal között* harmadik kiadása.[1121] Az elbeszéléskötetek közül 1919-ben került az olvasóközönség elé Kosztolányi *Páva* című munkája, melynek egy évvel később második kiadása is kijött a nyomdából.[1122] A gyűjtemény összesen tizenkilenc novellát tartalmazott, melyek közül több darab korábban szerepelt a *Boszorkányos esték*, a *Bolondok* és a *Beteg lelkek* című összeállításokban. A visszhangtalanságnak részben a már ismert szövegek újraközlése, részben a további kötetekre is kiterjedő kultúrpolitikai bojkott lehetett az oka.

1920 októberében Kosztolányi újabb szépprózai műveket tartalmazó munkával jelentkezett: *Béla, a buta* című antológiáját az Athenaeum adta ki.[1123] Az 1917 és 1919 között keletkezett szövegek elsőként napilapok és folyóiratok hasábjain jelentek meg.[1124] A novellák közül az *Ezüstbot*nak egy német, illetve két román fordítása ismert: míg a német nyelvű változatot a *Front* című tábori lap közölte, a románt a nagyváradi *Aurora* és a bukaresti *Adevarul* című napilap kulturális melléklete.[1125] Amikor 1935-ben Keresztury Dezső magyar írók német nyelvű elbeszéléseiből szerkesztett antológiát, Kosztolányit is fölkereste, aki örömmel egyezett bele, hogy az *ő Fogfájás* című novellája is szerepeljen az *Ungarn – Ein Novellenbuch* című gyűjteményben.[1126]

Az író első regénykísérletének a műfajilag még inkább kisregényként vagy hosszabb elbeszélésként meghatározható *A rossz orvos*t tekinthetjük, amely 1920 decemberében jelent meg (noha címlapján 1921 szerepel) az *Új Nemzedék*et is kiadó Pallas gondozásában: „abból, hogy kötött és fűzött változat is készült – jegyzik meg a későbbi kritikai kiadás munkatársai –, következtetni lehet a nagy példányszámra és a széles körű terjesztésre."[1127] Az író korábbi kiadója, Tevan Andor nehezményezte is a váltást, mire Kosztolányi a következőt válaszolta: „A rossz orvos-t már annak idején eladtam a Pallasnak, mert nagyon kötötte magát hozzá."[1128] De az 1927-es második kiadás sem Tevannál jött, hanem a március 23-i *Tolnai Világlapja* mellékleteként.[1129]

A szöveg közel három hónappal megelőzve a kötetet, 1920 szeptemberében megjelent a *Nyugat*ban, a műfaji meghatározásként is értelmezhető *Elbeszélés* alcímmel.[1130] Tíz évvel később Kosztolányi így nyilatkozott munkája életrajzi hátteréről: „Első regényem »A rossz orvos« című volt. Egy barátom kisfia hirtelen

meghalt. Barátom akkor válófélben volt feleségétől és mi, akik figyelemmel kísértük a dolgokat, azt hittük, hogy a gyermek, a tulajdonképpeni összetartó kapocs halála most már meg fogja könnyíteni a válást. El is váltak, de én, aki tudtam barátom minden lépéséről, megállapítottam, hogy a válás után is állandóan találkozik volt feleségével. [...] az élmény sokat foglalkoztatta a gondolataimat annyira, hogy a végén elhatároztam, hogy a kétségkívül érdekes problémát feldolgozom regénynek."[1131] Kosztolányi Dezsőné könyvében ugyancsak arról szól, hogy a mű megírásának apropóját az író „egy költőtársának családi drámája szolgáltatta".[1132]

A rossz orvos című hosszabb elbeszélés mellett az első kiadás tartalmazta még az *Égi jogász*, az *Öt évi fegyház*, az *Őrült* és *A nagy család* című novellákat, melyek elsőként az *Új Nemzedék*ben, valamint a *Vérző Magyarország* című antológiában szerepeltek.[1133] A második kiadás ugyancsak közölt további műveket a címadó munka mellett, s Kosztolányi 1908 és 1921 között megjelent köteteinek anyagából adott válogatást.[1134] A *Béla, a buta* című kiadványhoz hasonlóan azonban *A rossz orvos*ról is meglehetősen kevés kritika látott napvilágot. Míg Király György a *Nyugat*ban egyszerre szólt a két munkáról,[1135] Domokos László hosszabban is írt a kisregényről.[1136] Földi Mihály a második kiadás megjelenésekor *A rossz orvost* „a bűntudat kényszerképzeteként" aposztrofálta, s megállapította: az író őrülteknek nézi az embereket, ok és cél nélkülinek fogja föl az életet, a világot pedig kusza, zagyva, ellenséges, szenvedélyes és sötét agyrémként érzékeli.[1137] Két évvel később Németh László is érintette a kisregényben foglalt lélektani elemeket, aki szerint „Kosztolányi költészete a pszichoanalizissel párhuzamos jelenség".[1138]

Az író számára fontos volt művei idegen nyelven történő megjelentetése is. Már 1913-ban forgalomba került a *Bolondok* és a *Beteg lelkek* novelláiból válogatást közlő *Die magische Laterne* (A bűvös lámpa) című német nyelvű antológia.[1139] A fordítás Stefan J. Klein bécsi szerző munkája, aki baráti viszonyban állt a nyugatosokkal. Kosztolányi nevét Ausztriában ekkor már ismerték, mert novellái rendre jelentek meg a nyelvfilozófiai és teológiai esszéket egyaránt közlő expresszionista *Der Brenner*, a radikális modernizmus egyik centrumát jelentő *Der Sturm*, valamint a *Saturn* című folyóiratokban. Sikeréhez bizonyára hozzájárult, hogy a Klein által fordított prózák mellett Horvát Henrik átültetésében néhány versét is közölték,[1140] akinek 1908-ban írta: „Ha elkészülsz valamivel, küldd el. Egyetlen vágyam. Vágyom Európába."[1141]

Kosztolányi ugyanis külföldi megmérettetést és a nemzetközi párbeszédet kezdettől fogva fontosnak tartotta, s egész életében törekedett arra, hogy egyfelől – saját fordításai, kritikái és irodalomtörténeti esszéi révén – idehaza is megismertesse az idegen nyelvű irodalmakat, másfelől a magyar irodalmi alkotásokat a külföld figyelmébe ajánlja. Annak ellenére, hogy a *Nyugat* gárdája is sokat tett a magyar írók főként nyugat-európai elismertetése érdekében, külföldön megjelenő önálló kötettel nem sokan büszkélkedtek. „Örülnünk kell, hogy modern költői irodalmunknak ilyen kétségtelen értékű reprezentatív manje jelent meg a világ piacán. Benne nemcsak a magyar irodalmat fogja bámulni a külföld, hanem azt is, hogy Magyarországon van európai irodalom" – fejezte ki örömét Halasi a *Die magische Laterne* megjelenésekor.[1142]

Az író regényei közül *A véres költőt*, *A rossz orvost* és a *Pacsirtát*, ám novellái és versei közül is többet saját maga kísérelt meg franciára fordítani. *A rossz orvos* ismert francia nyelvű oldalai azt igazolják, hogy a *Nyugat*, illetve az első kötetbeli megjelenés szövegét vette alapul, arról azonban nem tudunk, hogy a fordítás még a szerző életében bárhol megjelent volna. Az első kiadásban szereplő *Égi jogászt* – talán politikuma miatt – azonban 1934-ben François Gachot és Rónai Pál átültetésében a *Nouvelle Revue de Hongrie* közölte.[1143] Németül ellenben már a második kiadás megjelenése után kiadtak egy fordítást Stefan J. Klein jóvoltából.[1144] Kosztolányi ekkor Turóczi-Trostler Józsefet kérte föl, hogy írjon a munkáról ismertetést a *Pester Lloyd*ban,[1145] de a *Pesti Napló* is tudósított a német nyelvű változat forgalomba kerüléséről, *A véres költő* angliai sikerének közlésével egy időben.[1146]

A VÉRES KÖLTŐ

A nagyepikai művek sorát *A véres költő* nyitja, mely 1921 végén jelent meg a Genius Könyvkiadó gondozásában, a vállalat lektora, Kállay Miklós Kosztolányiról írt rövid, bevezetőnek szánt portréjával. 1929-ben forgalomba került a mű második kiadása is – *Nero, a véres költő* címmel –, melynek már Thomas Mann Kosztolányinak címzett levele lett az előszava. A harmadik kiadás a *Kosztolányi Dezső Összegyüjtött Munkái* című sorozat keretén belül jött ki, a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaságnak köszönhetően.[1147] Bár az író nem írta át regényét az újabb kiadások alkalmával, Paku Imre egyik fönnmaradt levelének tanúsága szerint „e művét K. D. átdolgozta, illetve stílusát átjavította. Az átjavított példány az író szekrényében volt".[1148]

Kosztolányi 1921. augusztus 1-jén kelt, Reményi Józsefnek szóló levelében számolt be először regénye elkészültéről.[1149] *A véres költőt* nem sokkal ezután, augusztus 16-tól kezdve összesen nyolc részletben közölte a *Nyugat*.[1150] A folyóiratbeli megjelenés lezárultát követően (1921. december 1.) már a kötet is gyorsan forgalomba került: a föltehetően Kosztolányi által tájékoztatott szabadkai napilap, a *Bácsmegyei Napló* 1921. december 4-én adott hírt megjelenéséről.[1151] Az író több kiadóval is tárgyalt, legalábbis erre utal Tevannak címzett levele, melyben a békéscsabai nyomdászt még műve befejezése előtt fölkereste ajánlatával: „Itt jegyzem meg, hogy ebben a hónapban teljesen elkészülök egy húszíves regénnyel, melynek kiadásáról Önnel is tárgyalok majd."[1152] Talán Tevan édesapjának halála játszott közre abban,[1153] hogy *A véres költő* végül nem az ő vállalkozásában, hanem az 1919-1920 folyamán Káldor Miksa által alapított Genius Könyvkiadó gondozásában készült el. A vállalkozás a modern magyar és a modern külföldi irodalmat egyaránt népszerűsíteni kívánta, s ehhez igyekezett a legnagyobb tehetségeket megnyerni mind fordítók, mind szerzők tekintetében.[1154]

1928 tavaszán, amikor Kosztolányi lefordította Mussolini életrajzát, Brigante Colonna Angelini olasz író és újságíró interjút készített vele. A beszélgetés során a magyar szerző Itália iránti rajongása mellett *A véres költő* is szóba került, mellyel kapcsolatban a következő adalékokról tájékozódhatott az olasz közönség: „Éppen Rómában, egy este született meg bennem regényem, A véres költő ötlete. Egye-

dül voltam egy trasteverei kiskocsmában. Csöndben hallgattam különböző személyek és néhány kézműves megjegyzéseit, amint vörösbort ittak és spagettit ettek a szomszéd asztalnál. Arra gondoltam, ezer évvel ezelőtt is ilyennek kellett lennie az életnek. [...] Még azon az estén [...] átmentem az Aragno kávéházba. Írók és festők csoportja beszélgetett és vitázott ott nagyban. [...] Arra gondoltam, hogy visszamegyek az időben, századokat ugrom vissza, és kizárólagos örömömre Rómáról álmodom, a császárkorról, Nero koráról."[1155] Kosztolányi nem pusztán az olasz újságírónak, de Gorkijnak is a művészek és politikusok által egyaránt látogatott híres római kávéház, a Caffé Aragno ihletadó voltáról számolt be 1924 szeptemberében.[1156]

Kosztolányi első regényében Nero császár uralomra kerülésétől a bukásáig tartó időszak eseményeit követhetjük nyomon, miközben a szöveg – Szegedy-Maszák Mihály megállapítását idézve – „folyamatrajzot ad arról, miként teremti, következésképp érdemli meg az elénk tárt világ a zsarnokot".[1157] Az írót már közel két évtizeddel a könyv megírása előtt foglalkoztatta Nero alakja, a világháború idején megjelent *Tinta* című kötetében ugyanis azt vallotta: elsőként 1901-ben merült föl benne, hogy írjon a császárról.[1158] A történelmi alakot olykor az olasz költő-diktátorral, Gabriele D'Annunzióval hozta összefüggésbe: „A »Fuoco« botránya. Regényében leleplezi a költő és színésznő viszonyát, egy isteni ripacs közlékenységével s a színésznőben mindenki fölismeri Duse Eleonorát, a költőben D'Annunziot. Nero az ős."[1159]

Kosztolányit a római uralkodó kora is élénken foglalkoztatta, s nem egyszer párhuzamot vont az ókor és saját jelene között. Többek között levelezése is elárulja, hogy regénye megírásakor alaposan tanulmányozta az ókori történetírókat és költőket, valamint az antik Rómáról szóló szakmunkákat, köztük Ludwig Friedländer *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine* (Fejezetek az ókori Róma szokástörténetéből Augustustól az Antoniusok korának végéig) című nagyívű áttekintését. Az irodalomtörténész, műfordító és nem utolsósorban klasszika-filológus munkásságáról ismert Révay József készséggel állt Kosztolányi rendelkezésére, amikor leveleiben, egy-egy részkérdéssel kapcsolatban hozzá fordult.[1160]

A kritikusok közül többen kulcsregényként, de legalábbis történelmi koruk allegóriájaként értelmezték a művet. Nem egy kortárs Szabó Dezsővel rokonította Nero alakját, amit Kosztolányi Dezsőné részben meg is erősített életrajzában: „Ennek a regénynek megteremtője voltaképpen a Szabó Dezsővel, 1920 november első napjaiban, a sajtóban lezajlott irodalmi harc. Britannicus és Seneca alakjában önmagát eszményesítette s a regény csaknem valamennyi szereplőjének van egy-egy élő, halvány mintája. Néhány más író és újságírótársának magatartása, az Új Nemzedéktől való távozásának körülményei is anyagot adnak a munkához. Poppeának gyakran nevezett engem ebben az időben, de egy-egy alakja – Poppea is – nem egy-egy emberből, hanem többekből teremtődött."[1161]

Nemcsak a feleség önellentmondása („egy-egy élő halvány minta" – „többekből teremtődött" alakok) miatt kérdőjelezhető meg ez az olvasat, hanem több más szempontból is: egyrészt sem Kosztolányi, sem Szabó nem tesz rá utalást, másrészt a Magyar Írók Szövetsége megalakulásával kapcsolatos epizód sem mutat túl sok

közös vonást A *véres költő*ben szereplő diktatórikus viszonyok rajzával.[1162] Szabó valóban elnöke volt az írószervezetnek, s voltak Kosztolányi számára is ellenszenves megnyilvánulásai, ám mindez közel sem feleltethető meg annak a lélektani folyamatnak, amelyen keresztülmegy. Az ókori diktátor rémtetteit Lendvai István 1919 szeptemberében például nem a nemzeti radikális csoportok képviselőinek megnyilvánulásaival, hanem az irodalmi közszereplők kommün alatti viselkedésével állította párhuzamba, Nero személye tehát általános viszonyítási pont lehetett a korabeli kulturális közbeszédben.[1163] Bár Kosztolányi – ahogyan Szegedy-Maszák fogalmaz – „nem menipposzi szatírát írt, amelyben a szereplők jellemek helyett álláspontok, értékrendek szócsövei [... és] A véres költő szereplői nem feleltethetők meg a kortársaknak".[1164]

1922-ben a *Színházi Élet* hasábjain megjelent beszélgetés készítője ugyancsak célzott arra, hogy kulcsregény lenne a mű, mire Kosztolányi a következő választ adta: „A kérdésre nem válaszolhatok nevekkel, mert senkit se akartam lemintázni, [...] ugy látszik, az élet jegyét viseli magán regényem. Az élet pedig akkor is csak olyan volt, mint ma. Szinészek játszottak, fizetett tapsoncok müködtek, kabare-jeleneteket adtak elő, az irók szembe dicsérték munkáikat s hátuk mögött szidták egymást. Valóban, ez a hanyatló és betegesen kifinomult kor egy antik irodalmi kávéház képét mutatja, hetérákkal, ripacsokkal, mükedvelő irócskákkal, hadigazdagokkal, forradalmárokkal s titokban szenvedő nemes lángelmékkel."[1165] 1927 szeptemberében Somlyó Zoltánnak adott interjújában ugyancsak Nero korával rokonította a 20. század első évtizedeit, miközben kultúrpesszimista nézeteit fejtette ki: „A mai kor tipikusan irodalomellenes! A háboruban láttam, hogy hova visz, kivétel nélkül minden európai népet... Az első hősi halott az egyéniség volt! Az emberek figyelme elterelődött arról, hogy mit gondol és mit érez az egy ember. És igy van ez még ma is. Silány tömegkultúra kezdődik, amelyhez nekünk semmi közünk. A mai kort hasonlónak tartom Néró korához és éppen ez inspirált a »Véres költő« megírására."[1166] Pár évvel később, *A Pesti Hírlap Vasárnapjá*ban pedig azt is kijelentette regényével kapcsolatban: „semmi köze ennek a latin történelemhez".[1167]

A munka 1923 októberében a Magyar Tudományos Akadémia Péczely-díját is elnyerte. A Ferenczi Zoltán és Voinovich Géza rendes tagokból, valamint Szinnyei Ferenc levelező tagból álló bizottság összesen tíz pályamunka közül választotta ki Kosztolányi könyvét, mely – értékelésük alapján – noha „kissé rikító" címmel bír, s néha „egy kis modern íz" is érződik rajta, „ízléses és irodalmilag értékes munka".[1168] Rajta kívül két esélyes jelöltről tudunk: Móricz Zsigmond *Tündérkert* című művével, Herczeg Ferenc *A fogyó hold* című szövegével jelentkezett.[1169] „A bizottság leginkább azt fájlalta, hogy ez utóbbi regény íróját nem díjazhatta ismét: »nyugodt lélekkel ajánlhatnánk a jutalomra, ha szerzőjét már három ízben ki nem tüntette volna vele az Akadémia.« Az világosan kiolvasható az indoklásból, hogy Móricznak nem szerették volna adni a díjat, és, mivel Herczegnek sem adhatták, így esett a választásuk Kosztolányira" – érvel Szilágyi Zsófia.[1170] Bár a díjnyertes író pályázatába kisebb formai hiba csúszott – a kiadó nem nyomatott megjelenési évszámot a kötet címlapjára –, az akadémikusok eltekintettek a hiányosságtól.[1171]

Kosztolányi akadémiai elismerése komoly indulatokat váltott ki. Mind a konzervatív irodalompolitika képviselői, mind a baloldal – köztük az emigránsok –

szerzői között akadtak, akik írásban is kifejezésre juttatták nemtetszésüket.[1172] A cikkek nem mentesíthetők a politikai kontextustól, illetve az író nem sokkal korábbi szerepvállalásainak megítélésétől sem, sőt a regény allegorikus utalásai ugyancsak érzékenyen érinthették a bírálatok megfogalmazóit. Az *Élet* című katolikus hetilapban például Alszeghy Zsolt kérdőjelezte meg a Péczely-díj odaítélése felől hozott döntést,[1173] míg a *Bécsi Magyar Újság* szerzői Kosztolányit – ha nem is az új rezsim kegyeltjeként, de legalábbis – köpönyegforgatóként, lefizetett zsoldosként mutatták be olvasóközönségüknek: „[Szinnyei Ferenc] a legázolt magyar tündérkert virágágyain állva átnyujtja az inkarnált véres költőnek, Kosztolányi-Kameleon Dezsőnek, a kétezer magyar papirkoronát."[1174]

Az író első regényét számos nyelvre lefordították, minek következtében Kosztolányi komolyabb külföldi ismertségre is szert tett. A német változaton Stefan J. Klein már 1922 januárjában dolgozott,[1175] ám a kiadvány végül csak 1924 folyamán jelent meg Konstanzban, melyet frankfurti és baden-badeni újrakiadások követtek.[1176] A műhöz Thomas Mann írt előszót – a német szerző Kosztolányinak címzett levele került a regény elé –,[1177] amelynek szövegét a *Nyugat*, illetve a *Bácsmegyei Napló* 1923 őszén közölte.[1178] 1928-ban napvilágot látott a holland változat Utrechtben, *Nero's Tragische Dood* címmel,[1179] ahol a fordító, Siegfried van Praag író, esszéista a német nyelvű kiadás alapján dolgozhatott. Kosztolányi az Amerikai Egyesült Államokban élő Reményi Józsefnél szorgalmazta *A véres költő* ezúttal angol nyelvre történő lefordíttatását is. Barátjának a magyar és a német változatot is elküldte – utóbbit még megjelenés előtt, gépiratos változatban –, amiből arra következtethetünk, hogy az amerikai fordító ugyancsak közvetítő nyelvből dolgozott.

Clifton P. Fadiman a Columbia Egyetemen végezte tanulmányait, s Kosztolányi regénye angol nyelvre történő átültetésekor – Szegedy-Maszák tájékoztatása alapján – „a Simon and Schuster nevű ismert New York-i kiadó alkalmazottja volt", valamint „kritikusként komoly hírnévre tett szert".[1180] A Reményinek címzett levél arról is tanúskodik, hogy az író művei külföldi megismertetésén keresztül főként egzisztenciális nehézségeit igyekezett volna megoldani, akárcsak a bécsi összeköttetések keresésekor, amikor felesége tárgyalt helyette: „Csakis regényem amerikai kiadásában bizakodhatom, abban, hogy ez pár hónapra fölment a mindennapi kenyérkereset nyűgétől, és megírhatom azt a darabomat, melyet fejemben hordozok kilenc hónap óta. Itt az ideje, hogy megszülessen. De ennek a gyermeknek amerikai pelenkák kellenek."[1181]

Az Egyesült Államokban végül 1927-ben látott napvilágot a regény, Thomas Mann bevezetőjével, *The Bloody Poet, a Novel about Nero* címen. Az angol nyelvű szöveg egy év múlva ismét megjelent (*Nero* címmel, megint Fadiman fordításában), de ezúttal a londoni Gollancz könyvkiadó gondozásában.[1182] A címválasztással kapcsolatban Kosztolányi 1932-ben az alábbiakat idézte föl a *Pesti Hírlap*ban: „Maguknak az egyes szavaknak is van tabujuk és ellentabujuk. Angliában a »vér« sokáig a kimondhatatlan és leírhatatlan szavak közé tartozott. Regényem, a »Véres költő« Londonban még megváltozott címen jelent meg, kiadóm egyenes kívánságára. Csak New Yorkban merték megtartani eredeti címét, ahol nem a »vér«-en botránkoztak meg, inkább a másik szón: a »költő«-n."[1183]

A német kiadás pozitív fogadtatásáról a *Bácsmegyei Napló* 1927 folyamán számolt be: kiemelték a *Frankfurter Zeitung* tudósítását, idéztek a *Freie Welt* hasábjairól („történelmi mezben voltaképp nagyon is modern társadalmi kritikát gyakorol s korunk véres dilettantizmusát támadja meg"), illetve említették a berlini *Deutsche Presse* és a *Berliner Börzen-Zeitung*, a mannheimi *Volkstimme*, valamint az *Augsburger Postzeutung* összefoglalóit.[1184] Az amerikai megjelenésről olyan jelentős lapok adtak hírt, mint a *The Denver News*, a *The Chicago Daily*, a *The New York Times*. A *The Observer* hasábjain a mű lélektani újdonságait és erejét emelték ki, a *London's Weekly* kritikusa a dekadens Róma ábrázolását és a Seneca kivégzését leíró fejezetet nevezte briliánsnak, a *The New Leader* munkatársa pedig megállapította: Thomas Mann minden egyes állítását visszaigazolja a regény. A *Bácsmegyei Napló* – a *Pesti Hírlap*pal párhuzamosan – a *The Bloody Poet* sikeréről is tudósított,[1185] amihez Kosztolányi szolgáltathatta a nyersanyagot, az író ugyanis pontosan nyomon követte a külhoni eseményeket.[1186]

A *véres költőt* olasz nyelven először a *Delta* című folyóirat közölte,[1187] kötetbeli kiadása pedig 1933-ban jelent meg, a fiumei születésű Antonio Widmar átültetésében.[1188] A folyóiratbeli változatot föltehetően a fordító segítette: a Mussolini baráti köréhez tartozó Arturo Marpicati főszerkesztésében megjelenő interkulturális fiumei lapnak Widmar 1923–1924-ben szerkesztője volt, s összeköttetései hosszabb budapesti munkavállalását követően – 1924-ben az olasz nagykövetségre került sajtóügyekkel foglalkozó polgári alkalmazottként – is megmaradtak.[1189] A könyvkiadókkal történő kapcsolatfölvételt azonban már az 1925-től (más forrás alapján 1926-tól) Milánóban élő Balla Ignác igyekezett segíteni, akit Kosztolányi mind *A Hét*, mind az *Új Idők* szerkesztőségéből ismert. Balla 1921-ben ismeretséget kötött Benito Mussolinivel is (tehát komoly politikai kapcsolatokkal rendelkezett), leveleiből pedig – Fried Ilona kutatásai alapján – „a magyar és az olasz művelődésügy mellett teljes hitével elkötelezett, azt népszerűsítő, munkáját szerető és értő újságíró, műfordító, szerkesztő, irodalomszervező képe bontakozik ki",[1190] aki a konzervatív és a modernista fórumokkal egyaránt barátságot ápolt.

„Ez a munkám több kiadásban jelent meg németül, angolul, lengyelül, hollandul s most készült el a francia szöveg is. Számomra azonban az olasz kiadás az első, hiszen a regény magva épp az, hogy a latinok élete azonos volna a miénkkel s Nero és egy mai kávéházi író közt semmi különbség nincsen. Legbüszkébb arra volnék, ha munkámat Itáliában értékelnék" – írta Kosztolányi 1928 augusztusában Ballának.[1191] A milánói barát válaszként a Mussolini testvére, Arnaldo által vezetett Alpes könyvkiadót kereste föl az ajánlattal, de a szerkesztő nem fogadta a munkát, hanem modern tárgyú regényt kért helyette. Balla később a Corbaccio kiadónál is szerencsét próbált, de ott sem járt sikerrel.[1192] Mindezzel párhuzamosan Kosztolányi a neves Mondadori társigazgatójával váltott levelet, ahova föltehetően az amerikai Macy-Masius kiadóvállalaton keresztül jutott el, bár nem zárható ki Balla közreműködése sem.[1193]

Miután az író az Alpesszel nem kívánt kompromisszumot kötni, arra kérte olasz barátját, „üsse a vasat" az ókori tárgyú munkával kapcsolatban. Ezenkívül novellákat is küldött fordításra, valamint postára adta addigra már megjelent két újabb regényét, a *Pacsirtát* és az *Aranysárkányt*.[1194] „Ballának szívügye lehetett a

regény [A véres költő] kiadása – vonja le a következtetést Fried –, mert nem sokkal később azt kéri Kosztolányitól, hogy a mű fordítója, Antonio Widmar nézze át a fordítást. Ez utóbbi azonban nem készült el időre. A Néró a véres költő végül is feltehetőleg nem Balla közreműködésével jelent meg",[1195] annak ellenére, hogy már szerződés is köttetett. Kosztolányi 1929. január 9-én kelt levelében számol be arról, hogy aláírta a dokumentumot, két héttel később mind a szerzői, mind a fordítói tiszteletdíj felől érdeklődik, 1930. október 8-án ellenben a következőket panaszolja Ballának: „A véres költő olasz kiadása – a szerződés ellenére – berekedt. Ez fölöttébb elszomorít, mert eddig öt nyelven jelent meg ez a regényem, csak azon a nyelven nem sikerül kihoznom, melyet legjobban szeretek s ott, ahol talán legtöbb érdeklődésre számíthatnék, Itáliában."[1196] 1933-ban – amikor végre megjelent az olasz fordítás – újra fölkeresi Ballát, s arra kéri: továbbra is „gyámolítsa" könyve itáliai sorsát, illetve írjon pár sort a megjelenésről.[1197]

Az író egy évvel az olasz kiadás szorgalmazása előtt arról is nyilatkozott, hogy „most készül franciául a Véres költő".[1198] Levelezése ugyancsak tanúskodik arról, hogy a húszas évek második felében többekkel tárgyalt a francia nyelvre ültetésről. Elsőként Fóti Lajost kérte föl a fordítás elkészítésére, akinek munkájával azonban nem volt elégedett, s a hatodik fejezettől ő maga végezte azt.[1199] Három évvel később, Rózsaffy Dezsőné Goncsarova Olga személyében azonban olyan fordítóra akadt, aki a franciaországi kiadás ügyében is segítségére lehetett. Az 1911-ben Párizsból Budapestre telepedett, eredetileg festőnek készült Rózsaffynét – akinek édesanyja, Vera Goncsarova orosz emigránsként érkezett a francia fővárosba, miután előkelő származása ellenére nihilista és feminista mozgalmakhoz csatlakozott[1200] – „nagy irodalmi műveltsége és érzékenysége, valamint nyelvismerete [...] vezette arra, hogy a 20-as évektől modern magyar írók francia tolmácsolására vállalkozzon. Minthogy férje révén, aki festőként és művészettörténészként egyaránt gazdag kapcsolatokat ápolt különböző művész-értelmiségi körökkel [...] maga is megismerkedett írókkal, költőkkel, így választása olyan művekre és szerzőkre esett, akiket személyesen is ismert" – tudjuk meg Granasztói Olgától.[1201]

Rózsaffyné Kosztolányi franciára fordított regényét barátnője, Ludmilla Savitzky figyelmébe ajánlotta. A szintén orosz származású műfordító és irodalomkritikus ugyanis – ismét Granasztói szavait idézve – „számos kortárs irodalmi lapnak dolgozott, és otthonosan mozgott a kortárs francia és európai irodalmat megjelentető kiadók szerkesztőségeiben is. Jelentős szerepet vállalt az orosz, és a legprogresszívebb angolszász irodalom lefordításában. [...] Irodalmi kapcsolatai az 1920-as és 1930-as években váltak a legkiterjedtebbé, főként az erősen baloldali, kommunista nézetekkel szimpatizáló művész, értelmiségi körökben."[1202] Savitzky közvetítésével a párizsi Rieder kiadóházzal sikerült fölvenni a kapcsolatot, mely vállalkozás a két világháború közötti „kortárs francia prózaírók", valamint „modern külföldi prózaírók" sorozataival vált népszerűvé. Utóbbit Léon Bazalgette (az *Europe* című folyóirat alapítója) irányította, így Rózsaffyné barátnőjével személyesen őt kereste. A *véres költő* fordítója elsőként 1927 novemberében jelezte Savitzkynek, hogy elkészült a munka első felével,[1203] majd 1928. február elsején már a befejezésről tudósít, megkérvén barátnőjét a szöveg (Néron, ou le poète ensanglanté) esetleges hibáinak javítására is. Négy nappal később azonban „Rózsaffyné

már egyértelműen úgy fogalmaz Savitzkyhoz írott újabb levelében – jegyzi meg Granasztói Olga –, hogy Bazalgette elutasította a regény megjelentetését, de nem részletezi, hogy miért".[1204]

Kosztolányi szabadversei iránt ellenben már korábban is érdeklődést mutatott a francia szerkesztő – az író tehát nem Savitzkyékon keresztül került vele először kapcsolatba –, amint arról Somlyó Zoltánnak nyilatkozott: „Párisban [...] a szabad verseim jelennek meg, Béla Pogány és egy francia költő: Leon Basalgette fordításában, a »Les Écrivains Reunis« kiadásában."[1205] Emellett az *Europe* hasábjain is szerepelt *A véres költő* kiadási kísérletét megelőzően: *A föld alatt* (más változatban *Szemetes*) című novelláját 1927 februárjában közölte a lap, Újvári Pál és Jean Girald fordításában.[1206]

Ugyanekkor (1927) látott napvilágot Leningrádban *A véres költő* orosz nyelvű változata, egy évvel később pedig Poznańban a lengyel.[1207] Kosztolányi levelezéséből arra is fény derül, hogy a délszláv fordításokat ismét csak ő szorgalmazta, amihez családja segítségét kérte. Édesapja ezzel kapcsolatban már 1921 karácsonyán írta neki a következőket: „nagyon örülünk a könyv anyagi sikerének is és kívánjuk, hogy a német s a francia nyelvekre leendő fordításai is necsak erkölcsi, hanem anyagi sikerrel is járjanak. A szláv nyelvre tervezett fordításra vonatkozólag először azzal kellene tisztába jönni, hogy szerb vagy horvát-nyelvű legyen-e a fordítás, mert ehhez képest kellene a fordítót is keresni; ennek pedig nemcsak tökéletesen kellene tudni úgy a szláv, mint a magyar nyelvet, hanem irodalommal is foglalkozónak, sőt valóságos írónak is kellene lenni, másként nem tudná visszaadni a te munkád finomságait."[1208] Végül csak id. Kosztolányi Árpád halála után, 1931-ben jelent meg Zágrábban egy horvát nyelvű kiadás, Giza Mamuzič fordításában.[1209]

„LEGALÁBB AZ ERŐM TUDATÁBAN AKARTAM LENNI"

Kosztolányi az *Új Nemzedék*nél töltött időszakban több jelentős szerző művét fordította magyar nyelvre, valamint elkészítette a *Modern költők* című antológia tetemesen bővített, háromkötetes második kiadását is. Mindeközben sorozatban közölte rövidebb terjedelmű műfordításait (verseket) különböző napilapok és folyóiratok hasábjain, nem utolsósorban a *Nyugat*ban. 1919-ben az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. két sorozatban is közreadta Honoré de Balzac *Sarrasine* és *Facino Cane* című, egyazon kötetben szereplő elbeszéléseit, melyeket szintén az író fordított.[1210] Nem tudjuk, hogy a munka összefüggésbe hozható-e az egyik Hatvany Lajosnak címzett levéllel, melyben Kosztolányi a következőket írja: „Carinti barátunk említette, hogy nem tudja a lakáscímem. Olyasmit mondott – homályosan –, hogy ön Balzac-könyveket óhajt nekem küldeni."[1211]

1919-ben látott napvilágot Alfred Douglas *Wilde Oszkár és én* című könyve (*Oscar Wilde and Myself*) – T. W. H. Crosland négerkedésével –, ismét csak Kosztolányi fordításában.[1212] A századfordulót jellemző Wilde-kultuszt a könyvkiadók is igyekeztek javukra fordítani, s a szerző magánéleti vonatkozásait tárgyaló regényes visszaemlékezés az előkészület időszakában még kasszasikernek ígérkezett. Douglas hírnevét főként annak köszönhette, hogy Oscar Wilde szerelme és a *Do-*

rian Gray arcképe című regény (*The Picture of Dorian Gray*) ihletadó modellje volt. „Életéről, Wilde Oszkárhoz való barátságáról »Wilde Oszkár és én« című hetvenkedő könyvében [...] számol be. [...] Költeményei 1896-ban Párizsban jelentek meg »Poémes« címen. Douglas fordította angolra Wilde Oszkár »Salome«-ját, mely először francia nyelven jelent meg. Ma birtokán visszavonultan él" – foglalta össze életrajzát Kosztolányi a *Modern költők* első és második kiadásaiban.[1213] A rövid portréból arra is fény derül, hogy az ismertetés elkészítéséhez többek között Szilágyi Géza *Wilde Oszkár pöre* című cikkét tanulmányozta, mely 1913-ban jelent meg *Az Újság* hasábjain.

Az író Rozsnyay Kálmán révén ismerkedhetett meg Alfred Douglas műveivel. „Ujabban sokat emlegetik Douglas lordot, csak ép baráti köre számára kiadott verskötete révén is. Két parányi könyv dokumentálja a Wilde Oscar barátjának költői talentumát. A költő megküldte nekem is: pompás pergament kötések; diszei könyves-polcomnak. Kosztolányi Dezső barátom forditott le belőlük nehányat nagyon szépen" – jegyezte meg Rozsnyay 1911-es Oscar Wilde-ról szóló kötetében.[1214] Kosztolányi levelezéséből kiderül, hogy ténylegesen azokból a pergamentkötésű kötetekből dolgozott, melyet Sydney Carton álnéven publikáló barátja Wilde-tól kapott. „A »lovag« nem feledkezett meg a könyvekről sem s ma már előttem fekszik Douglas – új bivalybőrkötésben, új Vorsatz-papirokkal" – tudatta 1907 nyarán Mohácsi Jenővel.[1215] Egy későbbi levele pedig arról tanúskodik, hogy a *Modern költők* kiadásaihoz írt Douglas-portréhoz is Rozsnyay segítségét kérte.[1216] Amikor azonban a *Dorian Gray arcképe* című Wilde-regény fordításán dolgozott, már (talán épp *A páduai hercegnő* körüli affér miatt) nem számíthatott barátjára, mert a könyvet Tevan Andortól kellett elkérnie.[1217]

A kötetről – mely még a tanácsköztársaság előtt került ki a nyomdából[1218] – mindössze néhány ismertetés született. A kritikai visszhang elmaradása a történelmi események számlájára írható: a kommün kikiáltását követő változások nem kedveztek a méltatások közlésének, így csak egy rövidebb ajánlás jelent meg az *Ország-Világ* hasábjain: „aki valaha Wilde Oszkárról hallott, vagy Wilde-könyvet olvasott, leírhatatlan izgalommal rohan végig Lord Douglas világhíressé lett vallomásain. A lord, aki – szándéka ellenére – a költőt a readingi fegyházba juttatta, száz meg száz eddig ismeretlen intimitást mond el a Salome írójáról. [... A könyvet] Kosztolányi Dezső szép magyarsággal, költői lendülettel fordította."[1219]

Szintén a hazai dandykultusszal hozható összefüggésbe Oscar Wilde *Salome* című darabjának megjelenése, mely két kiadást is megért Kosztolányi fordításában: 1921-ben és 1923-ban egyaránt a Genius Könyvkiadó vállalkozott közreadására.[1220] A kiadó különlegességnek szánta a munkát, miután 200 számozott példányt is közreadott, merített papíron, bőrkötésben, a fordító kézjegyével.[1221] De Kosztolányi nemcsak a *Salomét* fordította le a vállalat megbízásából, hanem egész sorozattal gazdagította a hazai recepciót.[1222] A *Dorian Gray arcképe* mellett Joris-Karl Huysmans *A különc (Á rebours)* című regénye is a századvégi esztétizmus ikonikus alapművének számított, melyet az író – az említett Wilde-regénnyel együtt – ugyancsak magyarra ültetett, Konkoly Tivadart (1904), valamint Schöpflin Aladárt (1907) követően.[1223] Utóbbit azonban már nem a Genius gondozta, a *Kultura regénytára* sorozat darabjaként jelent meg.[1224]

A műről mindössze a *Nyugat* közölt kritikát, Laczkó Géza tollából, aki Huysmanst Baudelaire „versben beszélő lélektársának" látta, regénye olvasása közben pedig „csúf rontást érzett magán". Kifogásolta Kosztolányi címadását, helyette inkább a „Visszájára" címet javasolta, miután a főhős, „des Esseintes herceg, a különc, egész életét visszájára rendezi be". Huysmans művét összességében „a dekadens lélek útvesztőjének pontos leírásaként" határozta meg, az író fordítását azonban – a címet ért elmarasztaláson túl – „bravúrosan lüktető, nagyvonalú és kongeniálisan színes" átültetésnek tartotta.[1225] „A fordítás gyors elfelejtésében [...] közrejátszott, hogy a két világháború közötti korszak komorabb levegőjében, súlyos és véres gondok közepette Huysmans regénye, s főként az a könnyeden és felsőbbségesen arisztokratikus lekicsinylés, amellyel des Esseintes herceg, a regény főhőse az erkölcsöt és az életet, az emberiség nagyobb részének mindennapi létgondjait mintegy bagatell ügyekként lefricskázza magáról, frivol felelőtlenségnek, súlytalan játszadozásnak és üres póznak hatott" – vélekedik Takács Ferenc.[1226]

Kosztolányi választása összefüggésbe hozható *Tanulmány egy versről* című eszszéjével is, amikor többek között a „csontokra vadászó" Goethe nyomán, egy kilátástalan történelmi korszak csatározásai közepette tisztán a művészet kérdéseinek kívánta szentelni gondolatait. De az ekkor megjelenő *A véres költő* című regénnyel ugyancsak találhatók kapcsolódási pontok: egyfelől biztosra vehető, hogy Kosztolányira írás közben hatott Wilde, illetve Huysmans,[1227] másfelől Nero története szintén (allegorikus értelmezési lehetősége ellenére) kivezet a jelenből. „Volt mindebben valami kosztolányis dac és kihívás: összeomlás és forradalmak után, a fehérterror idején és Trianon árnyékában ilyesféle frivol semmiségekkel foglalkozni, mint ahogy volt benne némi nosztalgia is a kora modernizmus letűnt boldog békéje iránt, amikor még fontos és illő dolog volt ilyen frivol semmiségekkel foglalkozni" – fogalmazza meg álláspontját Takács.[1228]

Az 1919 és 1921 közötti időszak műfordításai között említhető Byron *Beppó*jának magyar szövege,[1229] valamint a *Modern költők* második kiadása, amely 1921 karácsonyán került könyvpiaci forgalomba.[1230] Kosztolányi már jóval korábban, 1918 nyarán fölvetette az ötletet Tevannak: „a Révai testvérek által kiadott külföldi antológiám igazán nagy könyvsikerén felbuzdulva [...] egy új antológiát óhajtanék kiadni külföldi költők – német, francia, angol, olasz, spanyol – munkáiból. [...] kérdezem, van-e kedve a kötet kiadására vállalkozni?"[1231] Fél év múlva újra föltette a kérdést, jelezvén, hogy az antológia 1914-es megjelenése óta számos új műfordítást készített, melyeket érdemes akár külön is megjelentetni, ha már bővített kiadás nem lehetséges.[1232] Noha Tevan nyitottan fogadta a fölvetést, a történelmi események késleltették az ügyet. Kosztolányi karácsonyi díszkiadásban gondolkodott, de tervének megvalósulása akadályba ütközött: a könyv kiadási jogát ugyanis korábban eladta az *Élet* kiadóvállalatnak, a cég pedig időközben megszűnt, s a jogot a Révai Testvérek örökölték. „Ők pörrel fenyegetődznek, ha megjelentetem, holott anyagi károm könyvem parlagon heverése. Talán írjon nekik Ön is" – javasolta a békéscsabai nyomdásznak, illetve azt is fölvetette, hogy az újonnan fordított verseket ez esetben külön jelentessék meg.[1233]

Egy hónappal később Kosztolányi további fejleményekről számolt be: Révaiék nem engedtek, ezért ügyvéddel is átnézette a korábbi szerződést. Dr. Uhlmann La-

josnak sikerült őt meggyőznie arról, hogy pert vesztene, ha Révaiékat megtámadná. Így aztán kénytelen volt megírni Tevannak, egyelőre hagyjanak föl a kiadás ötletével,[1234] ám később mégis sikerült megállapodnia Révaiékkal. A háromkötetes *Modern költők* tartalmazta az első kiadás előszavát, de Kosztolányi új bevezetőt is írt hozzá, melyben ismertette munkája újdonságait. Ezenkívül utalt a történelmi eseményekre és saját helykeresésére is: „A háború és forradalmak alatt, mikor majdnem minden magyar költő némaságra volt kárhoztatva, vagy ha szólhatott, futott tulajdon érzéseitől és gondolataitól, én is felejteni akartam. Minden napnak meg volt a maga feladata. Sokszor nem gyakorolhattam erőmet. Ekkor legalább az erőm tudatában akartam lenni."[1235]

„FÖL A FEJET, MOVISZTER, SURSUM CORDA, FÖL A SZÍVET”

(1922–1929)

ÚJSÁGÍRÁS AZ 1920-AS ÉVEKBEN

„FOLYT AZ ÉLET, MINT A SZÍNHÁZ": INTERJÚK ÉS NYARALÁSOK

„Közvetítő barátok révén próbál most elhelyezkedni valamelyik napilapnál, de fanyalogva fogadják ajánlkozását. A »Pardon« rovat legártatlanabb csípése is fájdalmas gyulladásokat okozott az akkor oly érzékeny bőrfelületeken, hát még azok a kíméletlen szúrások, melyek nem az ő tollából származtak, de amelyeknek eredetét neki tulajdonították. A szerkesztőségekből azt az üzenetet kapja, hogy tessék, csak írjon egészen bátran, olykor-olykor, ha helyük engedi – szívesen látják írásait, de belső munkatársi igényeit ez idő szerint ki nem elégíthetik. [...] »Über Niederträchtige niemals dich beklage, denn das ist das Mächtige, was man nur auch sage« – tanít Goethe mondására.[1] Ekkor váratlanul a Pesti Hirlap nyujtja felé a kezét" – tudósít Kosztolányi Dezsőné az *Új Nemzedék*től való távozás utáni kiszolgáltatott időszakról.[2]

Az író 1921 őszétől egészen haláláig dolgozott a naplilap belső munkatársaként.[3] A Légrády Károly által alapított *Pesti Hírlap* volt az első tisztán üzleti alapon létrejövő, jelentős tőkével bíró sajtóvállalkozás, melynek három nagy újságpalotája a főváros központi részén foglalt helyet. Az alapító 1903-as halálát követően három fia vitte tovább az üzletet. Előbb Légrády Imre lett a vezető, majd 1919-es nyugalomba vonulásakor egyik testvére, Légrády Ottó került a helyére.A lapot ekkor már főként a felelős szerkesztő, Lenkey Gusztáv irányította, mert bár a főszerkesztő mindenről tájékoztatást kért, nem szólt bele közvetlenül a munkafolyamatokba.[4] „Légrády rendkívül félszeg, lehalkított szavú, valósággal fejedelmi módon udvarias főszerkesztő volt, állandóan zavarban látszott lenni, főképpen írók jelenlétében. Titkárok, irodafőnökök vették körül, s az egész pesti hírlapi légkör emlékeztetett holmi udvari vagy miniszteriális hivatalra, ahonnan pénzt kérők [...] nem mentek el teljesen üres kézzel" – tudósít Kosztolányi Dezsőné, majd elmesél egy anekdotát arról, férje hogyan tréfálkozott a napilap tulajdonosának túlzott udvariasságán: „a Pesti Hírlap főszerkesztőjéről azt állította, hogy amikor pénzt kért tőle, az leköpte őt, pfuj, pfuj, büdös zsidó, mondta neki, és lerúgta a lépcsőn. Ebből természetesen egy szó sem volt igaz."[5]

Az első világháború idején közel félmilliós példányszámban megjelenő napilap a korabeli újságokhoz képest több újdonsággal szolgált: állandó rovatbeosztással bírt, az európai fővárosokban szerződtetett tudósítók dolgoztak, a megszokottnál kisebb (berlini) formátumban jelent meg, valamint itt közöltek először apróhirdetéseket. A politikai eseményekről tudósító cikkeken kívül a rövidebb napi híreket, a színházi műsorokat és színikritikákat, a zene-, illetve filmkritikákat tartalmazó rovatok egyaránt helyet kaptak. A *Pesti Hírlap Vasárnapja* című képes irodalmi és művészeti magazin 1927 januárjától jelent meg önállóan. A szintén

Lenkey által szerkesztett kiadvány két évvel korábban még főlapjával egybekötve volt olvasható. Idővel külön hétvégi melléklet is napvilágot látott (ez volt a *Képes Vasárnap*), amit egyre gazdagabban illusztráltak.[6]

Az 1920-as–30-as években a *Pesti Hírlap*nál volt a legmagasabb az újságírók fizetése. Kosztolányin kívül a főbb munkatársak közé tartozott Harsányi Zsolt, Hegedüs Lóránt, Herczeg Ferenc, Lányi Viktor, Márai Sándor és Molnár Ferenc. A heti mellékletben, illetve a különkiadványokban többek között Gárdonyi Géza, Illyés Gyula, Nagy Lajos, Somlyó Zoltán és Vas István szerepelt írásokkal. „Az előnyös szerződés, a megbecsülő kartársak, a nemes, úri gazda árnyékában biztonságban dolgozhat, abban a biztonságban, amelyre idegrendszerének feltétlen szüksége van" – foglalta össze Kosztolányi Dezsőné a napilapnál történt elhelyezkedés előnyeit.[7]

Akárcsak *A Hét*, az *Élet*, a *Világ*, a *Pesti Napló* és az *Új Nemzedék* belső munkatársaként, Kosztolányi a *Pesti Hírlap* alkalmazottjaként is számos műfajban jelentetett meg szöveget: írt tudósításokat, készített interjúkat, közölt glosszákat és rövid életképeket, tárcákat és tárcanovellákat, sőt értekező prózai munkákat (nyelvészeti tárgyú esszéket, irodalomelméleti tanulmányokat), valamint szépirodalmi műveket és műfordításokat is.

Az 1920-as években készített nagyinterjúk politikai, közéleti, tudományos és kulturális kérdéseket egyaránt érintettek. Kosztolányi 1925 novemberében például Georges Lecomte-tal, a Francia Akadémia tagjával, a párizsi székhelyű Írók Egyesületének elnökével beszélgetett. Lecomte fogadásakor jelen volt a Magyarországon élő François Gachot és Aurélien Sauvageot is, akik baráti kapcsolatot ápoltak Kosztolányival. „Minden erőmmel azon leszek, hogy a Mercure de France, akárcsak a háború előtt, ezután is, pontosan beszámoljon a magyar könyvekről s a Comoedie a színházi bemutatókról" – szögezte le Lecomte a *Mercure de France*-ot egyébként rendszeresen olvasó magyar írónak.[8]

A tudományos élet képviselői közül az újságíró főként lélektannal vagy annak társtudományaival foglalkozó szakembereket faggatott. Míg az *Esztendő* szerkesztőjeként 1918 áprilisában Ferenczi Sándorral készített interjút, a *Pesti Hírlap* munkatársaként, 1929 elején a krakkói születésű, Bécsben élő grafológussal, Schermann Rafaellel beszélgetett.[9]

Párbeszédek című sorozatában elsőként Andrássy Gyula grófot szólaltatta meg, akivel többek között népek és kultúrák viszonyáról értekezett,[10] majd Jászai Marit kérdezte pályája indulásáról, Petőfi verseinek szavalásáról, valamint arról, hogy milyen ember volt Arany János, akivel a színésznő életében többször is találkozott.[11] Kosztolányi orvostudományi érdeklődésének adja újabb bizonyítékát a Hültl Hümérrel készített nagyinterjú,[12] míg a Kövesligehty Radóval folytatott beszélgetés során a csillagászat és a geológia rejtelmeibe igyekezett beavatni olvasóit.[13] Ugyancsak ebben a cikksorozatban látott napvilágot a Bartók Bélával folytatott eszmecsere, ahol a zeneszerző hosszabban szólt népzene és zeneszerzés kapcsolatáról, valamint a kortárs zenei áramlatokról.[14] Az író ezenkívül megszólaltatta még Pósta Sándor vívóbajnokot – aki polgári foglalkozását tekintve szájsebész volt –,[15] Gombocz Zoltán nyelvészt,[16] valamint Csók Istvánt is. A képzőművésszel az Epreskertben adtak egymásnak randevút, ahol többek között művészetfilozófiai

kérdésekről, a modern izmusok jelentőségéről, a realizmus mibenlétéről fejtették ki gondolataikat.[17]

Az Abel Pann festőművésszel rögzített beszélgetést nem pusztán azért érdemes említeni, mert Kosztolányi interjúi sorát gazdagítja, hanem arról is árulkodik, hogy az 1920-as években ismét megjelenik a filoszemitizmus írásaiban. A szöveget a *Pesti Hírlap*, a *Bácsmegyei Napló*, illetve *A Föld* hasábjain egyaránt közölte.[18] A magyar nyelvű cionista kiadvány az *Új Kelet* melléklete volt, melyet 1918 végén alapítottak Kolozsvárott, a mozgalom egyik vezéralakja, Chajjim Weiszburg kezdeményezésére.[19] A Litvániában született Abel Pannt az első palesztin-izraeli festőként tartják számon, mestere pedig Yehuda Pen volt, akinél Marc Chagall is tanult. Fiatalon megjárta Oroszországot és Lengyelországot, míg Párizsban abban az épületben bérelt lakást (a Montparnasse-on, a Gustave Eiffel által tervezett La Ruche-ban), ahol Modigliani, Chagall és mások éltek. Indulását követően Pann Jeruzsálemben telepedett le, ahol a Becalel Akadémián kapott tanári állást, 1924-től pedig csak művészetének élt. Alkotásai egy részén az első világháborús orosz–német ütközetek áldozatául esett (főként galíciai) zsidóság szenvedéseit örökítette meg, míg később főként bibliai történetekről készített litográfiákat. Hatott rá az orientalizmus, az art nouveau, illetve a szimbolizmus.

Kosztolányi képzőművész barátja, Bálint Rezső ugyancsak Modigliani közelében forgott Párizsban, így előfordulhat, hogy ismerték egymást Pann-nal, s akár innen is eredhet az író fokozott érdeklődése. Ennél azonban valószínűbb, hogy a palesztin-izraeli művész és az őt meginterjúvoló újságíró között Avigdor Hameiri (Kova Albert vagy Avigdor Feuerstein) közvetített, amire a cikkben is találunk utalást: „Közös ismerősünkről csevegtünk, Kova-Feuerstein Avigdorról, a költőről, ki hozzám intézett jeruzsálemi leveleit ekképp keltezi: »a Megváltás ötödik évében.« Az uj zsidó állam mindössze öt esztendős."[20]

Az elsősorban Adyhoz kötődő Hameirit Kosztolányi a *Nyugat* köreiben ismerte meg, kettejük viszonya azonban ambivalensnek mondható. Hameiri későbbi visszaemlékezéseiben az írót Karinthy Ady-paródiáinak „szító-uszítójaként" mutatja be, aki „kisebbszerű költő" létére olyan „aknamunkához" folyamodott, melynek eredménye az *Így írtok ti* lett. Az 1929-es Ady-vitáról, valamint a *Pardon* korszakról a következőket foglalta össze: „Kosztolányi [...] be is vallotta egy ízben, hogy még halála után is féltékenyen irigyli Ady Endrét. [...] az Adyért harcoló és őt támogató zsidók iránti gyűlöletét a »Pardon« című méregrovatban adta ki 1920-ban az Új Nemzedék dicstelen pódiumán."[21] Mindezek ellenére baráti kapcsolatot ápoltak, sőt Hameiri héberre is lefordította kortársa verseit, miután – Ady és más nyugatosok mellett – fontosnak tartotta Kosztolányi munkásságát megismertetni a zsidó állam olvasóközönségével.[22]

Abel Pann elsősorban Bécsben rendezett kiállításokat, 1925 tavaszán azonban Budapestre is ellátogatott egy európai körút keretében. A művészt hivatalosan a gróf Andrássy Gyula által vezetett Nemzeti Szalon igazgatósága hívta meg, de a szervezésben jelentős szerepet vállalt a *Múlt és Jövő* szerkesztősége is.[23] Kosztolányi a személyes beszélgetés során elsősorban a zsidó állam mindennapjairól kérdezte a képzőművészt, élénken érdeklődve a kulturális élet, a tehetségek, a hivatalos nyelv és a nemzeti identitás iránt. Pann Hameiri Madách-fordítását is említette

neki, melyet épp akkor mutattak be a jeruzsálemi színházban. A cikk – különösen az író 1919–1921-es radikális szerepvállalása körüli botrányok kontextusában – többeknek is szemet szúrt, így az interjú megjelenését követően Kosztolányit újabb támadások érték: a *Borsszem Jankó* például a szöveg paródiáját közölte,[24] a *Szózat* pedig Kádár Lehel személyeskedő megjegyzéseit.[25]

A *Pesti Hírlap* munkatársaként dolgozó író nemcsak neves közéleti személyiségekkel készített interjúkat, hanem sokszor az utca emberét is megszólaltatta, különböző foglalkozások képviselőiként mutatva be őket a napilap közönségének. Ennek a sorozatnak az *Alakok* címet adta, s a cikkek felét kötetben is megjelentette, Molnár C. Pál illusztrációi kíséretében.[26] „Részint megtörtént diskurzusok, másrészt pedig egy élet során felgyülemlett megfigyelések és tapasztalataim hozzávetésével irtam őket. Annyi emberrel találkozunk akiket, mivel közvetlen dolgunk nincs velük, észre se veszünk, de azért megjegyezzük őket, a gesztusaikat, beszédjüket, taglejtésüket sőt egyszerü kristálytiszta mondataik is visszacsengnek a fülünkben. Igy születtek az én interju-alakjaim is" – vallotta a *Bácsmegyei Napló*ban.[27] Az egyes interjúk heti rendszerességgel jöttek a *Pesti Hírlap* és *A Pesti Hírlap Vasárnapja* oldalain, de az 1926-os és az 1927-es *A Pesti Hírlap Karácsonya* terjedelmesebb válogatásában is szerepelt közülük néhány.[28] A kötet végül az 1929 nyarán megrendezett Ünnepi Könyvhét előtt jelent meg,[29] s az összeállításról számos kritika született.[30]

Kosztolányi 1924 nyarán Olaszországba utazott, ahol nemcsak családi vakációját töltötte, hanem a *Pesti Hírlap* kiküldött munkatársaként dolgozott is. Jelentős interjúkat készített, illetve útirajzokhoz írt vázlatokat, melyekből hazatérte után érdekes sorozatot közölt.[31] A két hónapon át tartó utazást a nem sokkal előtte befejezett *Aranysárkány* című regény tiszteletdíjából fedezték. Az író édesapjának a következő útitervről számolt be: „Örömmel tudatom, hogy ezen a vasárnapon délután öt órakor már vonatra szállok feleségemmel és Ádámmal. Velencéig hálókocsiban utazunk. Három-négy napig maradunk Velencében, kicsit fürdünk a tengerben, aztán Firenzébe megyünk szintén három-négy napra, onnan Rómába egy hétre. Itt Gerevich Tibor vendége vagyok, ki a Viale Policlinico 139. alatt lakik, az Istituto Ungheresében. [...] Tervem szerint augusztus 1-ig a nagy Itáliában csavargunk, aztán visszajövünk Abbáziába, s ott pihenünk és fürdőzünk, lehetőleg szeptemberig".[32]

Elutazása előtt levélben fölkereste Antonio Widmart is, akinek megígérte, okvetlen meglátogatja.[33] Rajta kívül magyarokkal is találkozott kint, Horvát Henrikkel például együtt mulattak az egyik római osteriában.[34] Az egyes itáliai helyszínekről szüleinek rendre küldött levelezőlapot: az előzetesen említett Velence, Firenze és Róma mellett feleségével és fiával együtt megtekintette Bolognát, Nápolyt, Palermót és Capri szigetét is. A családon kívül több pályatársnak küldött még üdvözlőkártyát, köztük Babitsnak, Fenyves Ferencnek, Gellért Oszkárnak, Mikes Lajosnak és *A véres költő* című regényhez kapcsolódó, ókori források föltárását segítő klasszika-filológusnak, Révay Józsefnek.[35]

Az itáliai kirándulás során született cikkek jelentős hányada politikai vetülettel bírt, melyeket a lap irányvonalát és elvárásait jól ismerő íróként a *Pesti Hírlap* vezetőinek kérésére készített. Egyik Füst Milánnak címzett levele a szerkesztő-

ségen belüli hierarchikus viszonyokról és értékrendekről is tájékoztat: „Cikkeid [...] Rövidebbek is lehetnének. Kár beléjük ennyi szufla. De szeretnénk kiérezni azt is, hogy az író kedvvel írta őket. Még azt is? – kérdezte a kéjhölgy coitus közben. – Lihegjek is? Mindezt csak a jövőre. Lihegj, Milán. Egy kicsit. Stresemann-nal, aki veled nyaralt, milyen jó lett volna egy beszélgetés. (Nem nekem. A lapnak.) Ez tekintélyt szerzett volna neked a P. H.-nál. Nekem azóta van tekintélyem, mióta a pápával beszéltem. (Nem a Pacsirta óta.)"[36]

Az olasz vonatkozású (vezér)cikkek közül elsőként a levélben is említett pápai audienciáról tudósító szöveg látott napvilágot, az író ugyanis magánkihallgatást kért XI. Pius pápától. Bevezetőjében a Vatikán ünnepi pompáját festi le, majd a katolikus egyházfővel folytatott beszélgetéséről számol be, aminek során a trianoni békediktátum következményeiről is szó esett: „A szenvedő és megcsonkított országból jöttem ide, Szent Atyám, hogy elvigyem a magyaroknak vigasztaló szavait. / – Magyarországot mi ismerjük és mindenkoron különös rokonszenvet, szeretetet éreztünk irányában és azt kívánjuk, azért imádkozunk, hogy szenvedése kisebbedjék és boldogan haladhasson jobb jövendője felé."[37]

Kosztolányi 1924 augusztusában a velencei Lidóról már megírta édesapjának, hogy Ádám fiát a pápa külön megáldotta,[38] hazaérkezését követően pedig hosszabb levélben is tudósított a vatikáni látogatásról: „Könnyekig megindító volt, mikor 9 éves fiam térdelt egy roppant teremben a nemzetközi sokadalomban, sok felnőtt között, mint az egyedüli gyermek. XI. Pius, látva Ádámot, megállt, hozzálépett, [...] és több másodpercig pihentette kezét Ádám fején, megsimogatva rövidre nyírt haját."[39] Kosztolányi Dezsőné visszaemlékezése szerint azonban az áhítat mellett a pajkosság is szerepet kapott, miközben a család (a magánkihallgatást követő napon) a közös audienciára várt: „Rómában, a Vatikánban énrám valami fekete lebernyeget adtak, mivel fekete ruhám ujja kissé áttetsző volt. / – Miért kellett ezt Manyikának felvenni? – kérdezte kisfiam. / – Azért – felelte súgva az apja –, hogy ne izgassa a pápa bácsit."[40]

Noha a Mussolini kezdeményezésére létrejött olasz–magyar barátsági szerződést csak 1927. április 5-én írták alá Rómában, a közeledés jelei korábban is megmutatkoztak, illetve a Duce nemzetközi és magyarországi médiajelenléte szintén erős volt. Kosztolányi barátja, a Milánóban élő Balla Ignác már 1921-ben interjút készített vele *A Nap* című bulvárlap számára, melyben a politikus a magyar revizionizmus támogatójaként mutatkozott be.[41] A *Pesti Hírlap* munkatársaként dolgozó Kosztolányi Benito Mussoliniről szóló riportja 1924 augusztusában jelent meg. Rómába indulása előtt firenzei otthonában fölkereste Türr Stefániát, Türr Istvánnak, a magyar és olasz szabadságharc hősének lányát, hogy az olaszországi belpolitikai helyzetről kérdezze. A Mussolinivel rokonszenvező író-újságíró magyar kollégájának azt nyilatkozta az olasz államfőről, hogy ő volt, aki feketeingeseivel „meg akarta menteni egész Európát a bolsevizmustól".[42] Emellett a Duce családi életével kapcsolatban is szolgált információkkal, amiket Kosztolányi szintén rögzített a cikkben. Figyelmét azonban leginkább az kötötte le, hogy Mussolini egy Itália névre keresztelt nőstény oroszlánt tart. Meg is látogatta Rómában az állat őrzésével megbízott Giardino Zoologicót, ahol elbeszélgetett a gondozóval, illetve messziről látta, amint maga Mussolini is megérkezik az állatkertbe.[43]

Olaszország államfője – főként a propaganda révén – Európa egyik ünnepelt alakja volt ekkoriban: sokan pozitív várakozással tekintettek működése elé, s miközben egy szebb jövő reményében ringatták magukat, nem vették észre a totális államrend fokozatos kiépülését.[44] Mussolini médiajelenlétéhez hozzátartozott, hogy számtalan fényképet közöltek róla, valamint magánéletének epizódjairól is tudósított az olasz és a nemzetközi sajtó. A Duce népszerűségét azonban nem pusztán a sajtó növelte, hanem a róla szóló életrajzok is, melyek közül először Antonio Beltramelli *L'Uomo Nuovo* (Az új ember) című munkája látott napvilágot 1923-ban. Az első hivatalos biográfia ellenben Margherita Sarfattié, a Duce velencei származású szeretőjéé volt, aki ugyancsak „kivételes egyéniségként" ábrázolta az olasz államfőt. Az írónő „rendkívül sokat segített Mussolini politikai pályafutásának elindításában, az első időszak nehézségeinek leküzdésében, valamint a fontos politikai és gazdasági kapcsolatok kiépítésében".[45] De magyar szerző is írt regényes életrajzot Mussoliniről: a Kosztolányival is barátságban lévő Balla Ignác 1932-ben jelentette meg *A Duce és a dolgozó Itália* című kötetét, Herczeg Ferenc előszavával: „Balla ebben a munkájában is kihangsúlyozza Mussolini rokonszenvét Magyarország iránt."[46]

A Novecento nevű művészeti mozgalmat is támogató Sarfatti munkája először angolul jelent meg 1925-ben *(The life of Benito Mussolini)*, s csak a következő évben olaszul, *Dux* címmel.[47] „Ez a könyv, amely Olaszországban beépült a tananyagba is, 17 kiadást ért meg és 18 nyelvre fordították le" – tudjuk meg Turbucz Dávidtól.[48] Miután 1927-től Magyarországon már nem csak a kordivat, de a politikai érdekek is Mussolini népszerűsítését diktálták – akit ekkor még a nyugati nagyhatalmak is komolyan támogattak –, Sarfatti életrajzát 1927-ben és 1930-ban magyarul is kiadták, Kosztolányi Dezső fordításában.[49] A kötet megjelenése meglehetősen gyorsan zajlott: az április elején aláírt olasz–magyar megállapodás után egy hónappal már hirdette is a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének közlönye.[50] Ebben az időben „nemcsak a hivatalos Magyarország, hanem valószínűleg nem egy becsületes értelmiségi s talán a magyar olvasóközönség/nagyközönség nem elhanyagolható része is, legalábbis a sajtó rendszeres híradásaiból ma is követhetően/visszakövetkeztethetően, még vérmes reményekkel tekint(het)ett feléje, s az olasz–magyar barátság letéteményesének vélhette" Mussolinit – foglalja össze Zágonyi Ervin.[51]

Kosztolányi talán az angol változatból dolgozott – noha (mint Zágonyi írja) „az orosz Balabanov név Balabanoffnak fordítása német, illetve francia közvetítő szöveget is elképzelhetővé tesz" –,[52] ám akad olyan föltételezés is, miszerint a magyar szöveg *A véres költő* olasz tolmácsolójának, Antonio Widmarnak munkája, s az író csak a végső formába öntésnél működött közre.[53] Bár az állítás igazolására nem állnak rendelkezésre egyértelmű források, cáfolatát sem adhatjuk egyfelől Widmar olasz érdekeltsége, másfelől Mussolinihoz való kötődése miatt. Szintén Kosztolányi részbeni távolmaradását jelzi, hogy a magyar kiadás bevezetőjét a fiumei születésű Zambra Alajos (Luigi) írta – ami az idegen nyelvű kiadásokban is szereplő Mussolini-előszót megelőzően olvasható –, aki 1920 és 1924 között az olasz követség sajtóreferense, s mellette a Budapesti Tudományegyetem olasz nyelv és irodalom tanszékének tanára volt, valamint kapcsolatban állt Widmarral.[54] A kötet egyébként aranyozott gerincű és táblájú, félbőr kötésben is az olvasóközönség

elé került, ami egyértelműen igazolja reprezentációs voltát és propagandisztikus céljait.

Az életrajz magyar fordításának (vagy legalábbis az ebben való közreműködésnek) a vállalása ellenére nem állíthatjuk, hogy Kosztolányira hatott volna a tekintélyelvű vezérkultusz, sőt – mint például Szegedy-Maszák Mihály megjegyzi – „egyenesen párhuzamot vont a kommunizmus és a fasizmus között: »Berthon elvtársnak – bármennyire is meggyőződéses kommunista – az Azúr parton gyönyörű kis villája van. [...] A Földközi-tengerről ő is azt mondja, akár Mussolini: 'Ez az én tengerem.' [...] Itt tehát végeredményben két szomszédos birtokos pörpatvaráról van szó.«"[55] Gyorsírásos naplójának egyik tréfás bejegyzése pedig ismét csak arra utal, hogy Mussolini – s a hozzá hasonló diktátorok – tényked̄ését távolságtartó iróniával szemlélte: „Benito Mussolini – Bénító; Ford – gázló (gázoló)."[56]

Kosztolányi 1924-es olaszországi nagyinterjúinak sorába illeszkedik még a Gabriele D'Annunzio fiával folytatott beszélgetés, akivel a római Arany Macska nevű kávéházban találkozott.[57] Nyaralása alkalmával azonban Makszim Gorkijt is meglátogatta sorrentói villájában, aki ebédre látta vendégül őt és családját. Nem tudjuk, munkássága mennyire volt ismert ekkor az orosz író előtt, Gorkij ugyanis 1924 elején levelet küldött a *Prágai Magyar Hírlap*nak, hogy tájékoztassák őt a magyar irodalom képviselőiről. A közvetítő a lap munkatársa, Ternyes László Marienbadban találkozott Gorkijjal, aki a kérést Schöpflinnek továbbította. „Az élő költők között Juhász Gyulától, Kosztolányi Dezsőtől, Babits Mihálytól, Tóth Árpádtól, Szép Ernőtől és a többiektől, kezdve Szabó Lőrincen, Erdélyi Józsefen, Zsolt Bélán és Sárközi Györgyön keresztül, Kassák csoportjáig igyekezni fogok összefoglalni minden irányt, egyént és törekvést" – nyilatkozta Schöpflin, mielőtt közzétette volna áttekintését a *Nyugat*ban.[58] Kosztolányi fiának visszaemlékezése alapján édesanyja az orosz írót Lenin feleségére, Krupszkajára emlékeztette, így ő ezzel magyarázta a szíves vendéglátást.[59]

Kosztolányi a sorrentói emlékeket rögzítő, *Pesti Hírlap*ban megjelent cikk bevezetőjében mindjárt a politikára terelte a szót, s Gorkij színváltását, illetve annak okait elemezte: „számüzték, majd visszaédesgették s mikor kitört az orosz forradalom, ellenforradalmár lett, később forradalmár, mig a vörös cenzorok be nem tiltották kétfelvonásos drámáját, mint ellenforradalmi művet."[60] A közös ebéd során érintették a finn–magyar nyelvrokonság elméletét, Gorkij színműveinek sorsát, az orosz szerző napirendjét, illetve annak kérdését, hogy a Szovjetunióban hány példányban jelennek meg az irodalmi művek. Utóbbival kapcsolatban Kosztolányi fölvetette: „a forradalom, a bolsevizmus épp azzal a jelszóval jött, hogy »a cári sötétség után fényt gyujtson s megváltsa a nagy tömegeket«. Kisebbedett-e azóta az analfabétizmus?"[61] Gorkij válaszában elismerte, hogy „egyelőre semmi változás sem mutatkozik", s amikor Kosztolányi Lenin személye felől is faggatta, csak annyit válaszolt: „Nagy bolseviki volt." Ezt követően mellőzték a politikát, s ismét az irodalomról folytattak párbeszédet. Kiderült, hogy az orosz író tud Madách, Petőfi és Jókai munkásságáról, az európai írók közül pedig Heinrich Mannt, a norvég irodalmat és Knut Hamsunt dicsérte. „Minden irótársamnak ajánlom, hogy öt évre, tiz évre vonuljon félre az emberektől, a zajtól, akárhogy tartson számadást önmagával" – javasolta Gorkij a *Pesti Hírlap* munkatársa által írt cikk konklúziójában.[62]

Kosztolányi hazautazását követően is kapcsolatban maradt Gorkijjal, legalábbis erre utal az író egyik fönnmaradt levele. Nem sokkal a látogatás után, 1924. szeptember 15-én – mikor elküldte a megjelent cikk szövegét is – számolt be az orosz szerzőnek arról, hogy a művészek és politikusok által egyaránt látogatott híres római kávéházban, a Caffé Aragnóban töltött este adott számára ihletet *A véres költő* című regénye megírásához.[63] Ebben az időszakban az is újra fölmerült benne, hogy hosszabb távra külföldre költözzön. Ezúttal nem Amerikába próbált volna eljutni és ott boldogulni, hanem Firenzében szeretett volna legalább egy évet eltölteni.[64] Mindebben nem pusztán a magyarországi bel- és külpolitikai helyzet, valamint főként a sajtó- és az irodalmi élet megosztottsága, hanem legalább annyira Kosztolányi olaszok iránti rajongása is közrejátszott: „Különösen az olasz népet imádta. [...] Megbabonázta az olasz jókedv, az olasz báj és könnyedség."[65]

Az interjúkon túl Kosztolányi számos útirajzot is közölt: nyugat-európai beszámolói – Thomka Beátát idézve – „minden alkalmi, hangulati, publicisztikai vonásuk mellett prózai elbeszélésként olvashatók, és esztétikailag rövidprózájával egyenértékű[ek]".[66] Szövegei elsősorban a *Pesti Hírlap*ban láttak napvilágot, de az *Alakok*kal ellentétben nem kaptak külön kötetet. Az olaszországi nyaralás alkalmával ugyancsak készített útijegyzeteket, két évvel később pedig az őt főállásban foglalkoztató napilap vasárnapi melléklete az utazással kapcsolatba hozható verseit is közreadta.[67] „Utazni mindig azért járt, hogy tanuljon, lásson" – jegyezte meg Kosztolányi Dezsőné, aki arról is tudósított, hogy férje minden alkalommal sok könyvet (többnyire ugyanazokat) vitt magával: „Arany János, Rilke, Shakespeare műveit, néhány kitűnő franciát és sok-sok testes szótárt, nyelvészeti könyvet. [...] hazajövet egy-két bőrönddel többet hoztunk magunkkal, teletömve az útközben vásárolt könyvekkel."[68]

1925-ben az író Olaszországon keresztül Franciaországba utazott, s Párizs érintésével Grenoble-ba látogatott. Ekkor keletkezett cikkeit megint csak a *Pesti Hírlap* vasárnapi melléklete hozta.[69] A francia városban Kosztolányi egy nemzetközi nyelvtanfolyam keretében az ottani szabadegyetemen vett nyelvórákat. „Az Alpok alján lakunk, kitűnően érezzük magunkat. Én naponta 8 órát dolgozom, az egyetemre járok, stb., stb. [...] Itt valóban tökéletesen meg lehet tanulni franciául" – vallotta Füst Milánnak.[70] Szállása La Tronche-ban, a Grenoble-hoz közeli faluban volt. „No meg azért különös hely ez, mert első levelezőlapod szerint Grenoble-tól elektromos vasúton 15 percnyire van, a második szerint csak 10 percre, sőt a harmadik tudósítás értelmében csak 5 percre. Csak azt nem tudjuk, hogy La Tronche közeledik-e folyton Grenoble-hoz, vagy megfordítva, vagy pedig kölcsönös ez a csodás közeledés?" – tudakolta tréfásan id. Kosztolányi Árpád. Az író hazajövetele után édesapjának arról is beszámolt, hogy sikeresen levizsgázott és oklevelet szerzett.[71] Élményeit többek között *Bábel tornya* című jegyzetében rögzítette, mely korábbi útirajzaival ellentétben a *Nyugat* hasábjain látott napvilágot.[72] De mellette érdekes riportot közölt arról is, mit tudnak külföldön a magyarokról, öt világrész képviselőit – főként diáktársait és az egyetem tanárait – faggatva.[73]

Két évvel később Londonba látogatott, amikor – olasz útjához hasonlóan – ismét újságírói feladatait kötötte össze nyaralásával, illetve élményeit rögzítő útiraj-

zai megírásával.[74] Az összesen nyolc részből álló *Londoni levelek* című sorozat 1927 augusztusának elejétől heti rendszerességgel volt olvasható a *Pesti Hírlap* és *A Pesti Hírlap Vasárnapja* hasábjain,[75] de még októberben is jelentek meg az utazással kapcsolatba hozható írások a lapban. Kosztolányi figyelme az élet legkülönbözőbb jelenségeire kiterjedt, az időjárástól kezdve a kabarékig számos tapasztalatról szót ejtett. Rendre látogatta egyébként a képtárakat is – szerte Európában –; a képzőművészek közül leginkább Bellini, Botticelli, El Greco és Goya művészetét értékelte nagyra, de nyitottan fordult a távol-keleti alkotások felé is: „könyvtárába megszerezte a japán és kínai festők, a legújabb és a régi nagy mesterek reprodukcióit és szobrokból, épületekből is gyakran mentett át verseibe formát, hangulatot" – írja Kosztolányiné.[76]

A londoni helyszíneken Shakespeare szelleme kísérte, útközben Elmer Edgar Stoll *Shakespeare studies* (Shakespeare-tanulmányok) című kötetét olvasta: „Szeretem ezt a könyvet. Nem az »apostol«-t, a »vátesz«-t hozza elém, hanem az irómesterembert, kinek olcsón darabokat kellett talpalnia, [...] hogy egy kis pénzt keressen."[77] Az angliai útról beszámoló sorozat *Fanyar előhang*jában azonban arról értekezett, hogy az első világháború után már semmi fölfedeznivaló nem maradt, az utazás elveszítette egykori regényességét, s csak a belső utazások adhatnak újat: „Az élményeket nem lehet ugy gyüjteni, mint például a bélyegeket. Azok már eleve bennünk lakoznak, s ki tudja miért, mire rezzennek meg. [...] Miután a távolságok megszüntek, az utazás elvesztette regényes voltát, az élet, a müveltség, a szokások, iparcikkek, ételek meglehetősen egységesedtek, és senkinek sem adatott meg, akinek csak egy fikarcnyi képzelete van, hogy valami olyan tárgyilagosan-rendkivüli fedezzen föl, mint a tizenhatodik, vagy tizenhetedik századbeli világjárók."[78] Tizenkét éves fiuk, Ádám azon a nyáron cserkésztáborba ment, a házaspár pedig Belgiumon keresztül utazott Londonba. „Naphosszat járjuk a British Museumot s a Bibliothèque National véget nem érő vastermeit. Az uramat főként a könyvtár érdekli, saját müveit is megkeresi benne és örül neki, hogy milyen teljes a sorozat s hogy több példányban is megszerezték munkáit" – emlékezett vissza Kosztolányi Dezsőné.[79] Az író azonban nem érezte jól magát Hasfelmetsző Jack ködös városában, s még feleségével is adódtak konfliktusai.

Visszafelé menet Párizsban időztek, illetve Svájcot is útba ejtették.[80] A francia fővárosban fölkeresték a Père Lachaise temetőt – ahol korábban nászútjukon jártak –, s megtekintették a kemencét, ahol a holttesteket hamvasztják. Az erről hírt adó útirajzban Kosztolányi lépésről lépésre mutatja be az égési folyamat egyes stációit. „Megérintem a fehér, lisztszerü hamut, kezembe veszem a dirib-darab csontokat. Ennyi marad egy emberből. Kilencszázezer gramm éghetetlen csonttörmelék, mészsó, foszfor, melyet a tüz se bir megemészteni. Ez százezer év mulva is lesz, rejtélyesen és elpusztithatatlanul. Horatius énekelte: »Non omnis moriar«" – vonja le végkövetkeztetését.[81] „A passzus groteszk iróniáját az okozza, hogy az utazó az ember tűz által megemésztetlen maradékát, mely a cím (Por és hamu) teológiai sugallatainak rovására már csak a vegyészet elnevezései alapján azonosítható, Horatius híres soraival hozza kapcsolatba. Az anonim emberi test jelentésnélküli anyagiságba forduló emlékezetét egy olyan ódarészlettel, melyben az ókori szerző a tragédia, a dráma és a gyászének múzsájához szólva a művészi teljesítmény »ércnél

maradóbb« voltát, a művészi hírnév múlhatatlanságát zengi, ígéri" – fejti ki Szirák Péter elemzésében.[82]

Kosztolányi *Pesti Hírlap*-beli publicisztikájának jelentős hányadát teszik ki a színikritikák.[83] Ezeket az írásait főként „Costo." álnév alatt publikálta (bár előfordult a K. D. szigla is), amit 1924-es itáliai utazását követően kezdett használni. „Az volt a kérése, valahányszor külföldi vendégjáték esik valamelyik színházban, ő írhasson. Angolul, franciául, németül tökéletesen tudott. És e kritikái számára idegen hangzású álnevet használt. Nevének első két szótagjából az olasz-latinos hangzású Costo-t hasította ki. A Costo-kritikák remekei voltak ennek a műfajnak. Tömören, csiszoltan, műgonddal, találóan szólt hozzá a darabhoz, szereplőkhöz, noha az esti előadáson látta először az egészet és legtöbbször a darabot is. De készen volt a kritikával mindig, időre" – emlékezett vissza Ráskai Ferenc.[84]

Kosztolányi nemcsak elsősorban a külföldi vendégszereplésekről és az idegen nyelvű előadásokról számolt be, hanem többször szólt hazai és külföldi alkotók színpadi műveinek magyar nyelvű bemutatóiról is. Miután egy-egy külföldi társulat több napot töltött a magyar fővárosban, gyakran bírálatsorozatokat közölt, végigkövetve a vendégszereplések estéit. A színházi bemutatókon túl a táncestek is érdekelték, melyek közül ismét csak a külföldi művészek föllépéseit részesítette előnyben. Nyitottnak mutatkozott a modern irányzatokra, így megnézte Niddy Impekovent a Renaissance Színházban, de írt Josephine Bakerről, Isadora Raszputyin lányáról és korábban Isadora Duncanről is.

A külföldi vendégszereplésekkel ellentétben a hazai előadások esetében az író-kritikus a főpróbát és a bemutatót is végignézte, bírálatát pedig még akkor éjjel leadta, hogy másnapra megjelenjen.[85] Illés Endre, aki rendre közös zsöllyében ült vele a próbákon – mert az egyes napilapok munkatársainak a színházak állandó helyet biztosítottak –, így írta le az előadásokat figyelő Kosztolányit: „Elmosolyodott, gyönyörködött. Ha valami nem tetszett neki, fintorított, majd kíváncsian, izgatottan előrehajolt, ha érdekelte a játék. És egy-egy váratlan fordulatnál ő is megfordult: vajon az író bukfencét hogyan fogadja a közönség?"[86] A szünetekben aztán többen körbevették, miután „könnyed, világos, szellemes megjegyzésekkel" már akkor előadta megírás előtt álló kritikáját.

VASÁRNAP ÉS TERE-FERE

A *Pesti Hírlap* munkatársaként dolgozó Kosztolányi *Vasárnap* című saját rovatában hétről hétre közölte változatos témákról szóló, különböző műfajú írásait,[87] *A Pesti Hírlap Vasárnapja* indulásakor pedig az is előfordult, hogy a rovat más tartalommal, de egyszerre látott napvilágot a főlapban és a mellékletben.[88] A napilapban a harmincas évek elején egy ideig szünetelt az önálló felület, pár hónappal később azonban más címen újraindult, így az író párhuzamosan vitt tovább akkor már kettő, jellegében hasonló rovatot: míg a mellékletben megmaradt a *Vasárnap* cím, a *Pesti Hírlap* hasábjain *Ember és világ* lett.[89]

Kosztolányi elsősorban ezekben az önálló rovatokban közölte szépirodalmi munkáit, 1929-től például a *Nyugat*, a *Bácsmegyei Napló* és a *Tolnai Világlapja* ko-

rábbi közlései (1925–1928) mellett itt is fölbukkan Esti Kornél nevű hőse, aki hol egy-egy novella főszereplőjeként lép elő, hol gondolatait osztja meg az olvasókkal. Egyes költemények mellett az író műfordításait is *Vasárnap*, illetve *Ember és világ* című rovataiban adta közre, de rövidebb terjedelmű tárcái, kisebb értekezései, sőt komolyabb esszéi és tanulmányai, valamint művészekről szóló portréi egyaránt napvilágot láttak a felületen. A megjelent írásoknak ismertek további szövegközlései is: a *Vasárnap* cikkei például éveken át jöttek a *Bácsmegyei Napló*ban, valamint a kolozsvári *Ellenzék*ben és a *Prágai Magyar Hírlap*ban is. A budapesti lap általában elsőként vagy még ugyanaznap közölte az adott cikket, de előfordult, hogy a határon túli kiadványokban hamarabb volt olvasható, Kosztolányi mindenesetre első közlésként bocsátotta Fenyves Ferenc rendelkezésére írásait. „A mellékelt cikkeket azonnal adjátok át Fenyvesnek, hangsúlyozom, hogy a novella (Fürdés) eddig sehol sem jelent meg, s tegye közzé nyomban, hétköznapon is, mert a hét végével itt is közlik" – jegyezte meg 1925 októberében, édesapjának írt levelében.[90]

„A kisebbségi magyar irodalmak következetesen és sikeresen töltötték be egy-egy regionális magyar nemzeti kultúra létrehozásának és gondozásának küldetését – vélekedik Pomogáts Béla –, egyszersmind eredményesen szolgálták az összmagyar kultúra, az összmagyar nemzeti identitás ügyét, éppen azáltal, hogy természetes és termékeny kapcsolatban maradtak a magyarországi irodalommal, illetve egymással, és ilyen módon egy olyan irodalmi modell felépítésében vállaltak szerepet, amelynek szervező elve nem a »politikai«, hanem a »kulturális nemzet« eszméje volt."[91] A *Bácsmegyei Napló* hasábjain való szereplés a kultúrpolitikai okok mellett egyfelől Kosztolányi és Fenyves Ferenc szorosabb barátságával, másfelől néhány szerencsétlen családi körülménnyel magyarázható. Az egykori diáktárs idővel a szabadkai napilap szerkesztője, majd felelős szerkesztője, 1920-tól pedig főszerkesztő-tulajdonosa lett. „Indulásakor e lap csupán egyike volt a város poros és középszerű újságainak, Fenyves irányítása alatt azonban rövidesen a szabadelvűség sikeres szószólójává vált, ráadásul egyre biztosabb anyagi alappal – hála Fenyves házasságának, amelynek révén a lap saját nyomdai hátterét is megteremtette" – osztja meg információit Botka Ferenc.[92] Noha Szabadka szerb megszállása után egy időre betiltották a kiadványt, s az újraindulást követően ismét szüneteltetni kellett megjelenését, a *Bácsmegyei Napló* – 1930. március 26-tól politikai okokból már csak *Napló* címen[93] – túlélte a megpróbáltatásokat, s egészen 1941-ig fönnmaradt.

A megszállást követően Fenyvesnek végig kellett gondolnia a napilap jövőjét, s arra jutott, hogy „a folyamatos megjelenést csak a kialakult helyzet tudomásulvételével és verbális elismerésével lehet biztosítani" – jelzi Botka.[94] A két ideiglenes betiltástól és a kényszerű címváltozástól eltekintve a szerb hatóságok engedélyezték a magyar nyelvű újság működését, Magyarországról azonban 1920 őszén kitiltották: a *Bácsmegyei Napló* ugyanis – szimpatizálva a Jászi-féle polgári radikalizmussal, valamint az őszirózsás forradalom és a kommün üldözöttjeivel – rendre hírt adott a fehérterror eseményeiről, amiért magyarellenesnek bélyegezték.[95] Bár a napilap szerkesztősége komoly hangsúlyt fektetett a nemzetközi kapcsolatokra, a délvidéki magyarság helyzetéről is folyamatosan hírt adtak, s a Szabadkához közeli településeken, valamint a térség fővárosaiban (Belgrád, Zágráb) ugyancsak foglalkoztattak levelezőket.

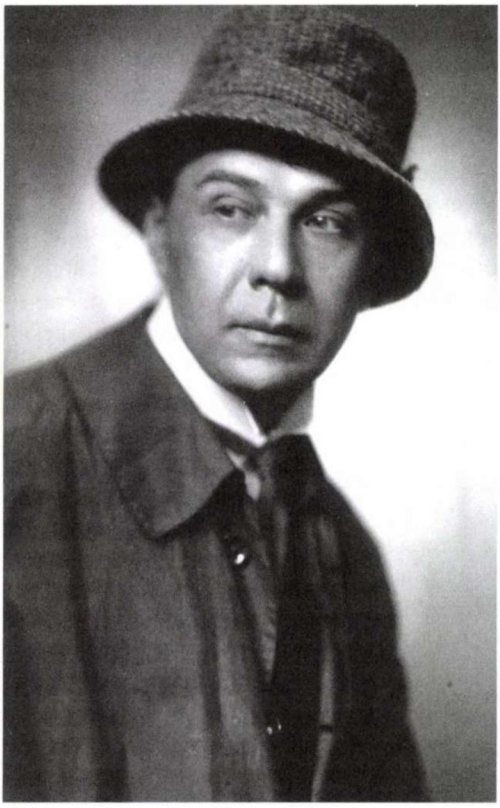

26. kép • Kosztolányi Dezső 1923. november előtt (PIM)

Az évek múlásával a *Bácsmegyei Napló* egyre tovább gazdagodott: nőtt rovatainak száma, melyek tematikailag is változatosságot mutattak. A napi kül- és belpolitikai híreken túl közöltek közgazdasági és tőzsdei tudósításokat, sportrovatot, közéleti összefoglalókat, valamint nem utolsósorban kulturális híreket, sőt humoros szösszeneteket is. A lap irodalmi tárgyú anyagaiért a Szegedről áttelepült Dettre János felelt, aki elsősorban a szabadkai nagy öregek – mint Milkó Izidor és Toncs Gusztáv – írásait közölte, de a húszas években már anyaországi szerzőket is előnyben részesített, köztük Somlyót és Karinthyt.[96] Fenyves európai szellemű és szakmai színvonalú újságírást teremtett Szabadkán és a Vajdaságban, a helyi kulturális és irodalmi élet szervezőjévé vált, lapja pedig évtizedeken át a térség legolvasottabb magyar nyelvű kiadványa lett. Kosztolányi 1909-től kezdve alkalmanként, 1923-tól pedig rendszeresen küldött cikkeket a *Bácsmegyei Naplónak*.[97] Állandó külső munkatárssá válásáról Fenyves tudósította a napilap olvasóit, amikor közölte Thomas Mann levelét, mely később *A véres költő* második kiadásának, illetve fordításainak előszava lett.[98] Kosztolányi első rovata a szabadkai lapban az 1923 szeptemberétől indult *Tinta* volt,[99] ami szombatonként jelent meg. Néhány korábbi művén kívül főként a *Pesti Hírlap Vasárnap* című rovatának szövegeit szerepeltette benne, teljes nevének föltüntetésével. A fővárosi napilapból való „átvételek Fenyves tudtával és beleegyezésével kerültek a Bácsmegyei Naplóba – tájékoztat Botka Ferenc is –, hiszen a magyar főváros és Szabadka között elég nehézkes volt a kapcsolattartás; a Pesti Hírlap legfeljebb néhány példányban jutott át a határon, így a vajdasági olvasó eredetiként fogadta a tárcákat. Fenyves igényei azonban időközben megnövekedtek: valódi közléseket kért barátjától, aki kompromisszumként 1925-től úgy küldte írásait, hogy azok egyszerre, egyazon napon lássanak nyomdafestéket Pesten és Szabadkán is."[100]

Kosztolányi nem sokkal később még egy rovattal jelentkezett a *Bácsmegyei Napló* hasábjain. Az 1924 májusa és 1935 márciusa között[101] megjelenő *Tere-fere* cikkei szintén nagyrészt heti rendszerességgel jöttek, s elsősorban külföldi lapok híreiből mazsoláztak. A *Tintával* ellentétben a *Tere-fere* mozaikszerű jegyzeteket, aforisztikus tárcacikkeket, anekdotákat, glosszákat, rövid tudósításokat, sőt olykor vicceket tartalmazott, melyek általában először a *Pesti Hírlap Napi hírek* rovatában láttak napvilágot.[102] Noha a *Tere-fere* rovatot Kosztolányinak kell tulajdonítanunk,[103] kis színeseinek jelentős hányadát név nélkül hozta a *Bácsmegyei Napló*.

Léteznek azonban Fenyves lapjában további rovatok, illetve sorozatok, melyek Kosztolányihoz köthetők. A szerkezetileg, tematikailag és stilisztikailag egyaránt a *Tere-fere* rovatot idéző *Tudja-e...?* 1924 októberében megjelent első két darabját az író még teljes névvel jegyezte (majd K. D. szigláva), de akadnak név nélkül megjelent szövegek is.[104] A *Tintával* és a *Tere-ferével* ellentétben a *Tudja-e...?* cím alatt hozott cikkekről nem állíthatjuk, hogy mindegyik szerzője Kosztolányi lenne: egy 1924 novemberében közölt kis színes például a budapesti tudósító, Stella Adorján szigláival szerepelt az újságban.[105] „Miről is van szó e két rovatban? Csupa érdekes furcsaságról: egy királyi kihallgatás váratlan fordulatairól Londonban, Napóleon egészségi állapotának új részleteiről, az első angol újsághirdetés tartalmáról, öltözködési tanácsokról a vatikáni látogatóknak, egy papagáj haláláról, aki nem tudta elviselni Wagner zenéjét, a pravoszláv egyház machinációiról Tolsztoj halála alkalmával stb." – foglalja össze röviden Botka.[106]

Az író az esetek többségében külföldi lapok híreiből vagy könnyed beszámolóiból készített rövid jegyzetet. „Éjszaka, amikor nem aludt, újságokat olvasott. Külföldi folyóiratokat és napilapokat. Ha valamelyik hír, vagy cikk megtetszett neki, kivágta és beragasztotta egy albumba, aztán köréje írta a magyar szöveget gyorsírással" – tudósít férje munkamódszeréről Kosztolányi Dezsőné.[107] Míg az író kezdetben főként művészek, tudósok és politikusok megnyilatkozásaira hivatkozik, később egyre gyakrabban nevezi meg forrásait: információi többségét angolszász kiadványokból szerzi, de francia újságokból ugyancsak tájékozódik, valamint olykor említi az olasz *Corriere della Serát* vagy a *Stampát*, a német *Berliner Tageblattot*, a spanyol *El Solt* és az osztrák *Neue Freie Pressét* is. Mindemellett szaklapokat is olvasott: míg az *American Journal of Medicine* orvostudományi érdeklődésére mutat rá, a *Spiritica* című kiadvány az ezotéria iránti kíváncsiságáról árulkodik.[108] Saját élményei ugyancsak témát adtak, vagy legalábbis ráirányították figyelmét egyes külhoni hírekre: a nők részére előírt vatikáni viseletről például nem sokkal a pápánál tett kihallgatást követően cikkezett, s Rómában jártukkor feleségének valóban adódtak problémái a megfelelő öltözködéssel.[109]

Kosztolányi színházi témájú kis színesekkel is gazdagította a *Bácsmegyei Naplót*. A *Színházi kistükör* rovat első darabjai 1926 januárjában még az ő neve alatt, azt követően pedig éveken át névtelenül jelentek meg.[110] A rovat párja ugyanezen címmel, tematikával és fölépítéssel megjelent a *Pesti Hírlap*ban is, sőt a lap *Színház és zene* rovatának további sorozataival ugyancsak mutat egyezéseket:[111] valószínű tehát, hogy *Színházi kistükör* (mely később *Rivalda és vidéke* címen folytatódott) nem minden darabja köthető az íróhoz.[112] Nagyarányú közreműködését igazolja

azonban, hogy főként olyan színpadi szerzők neve fordul elő az írásokban – Pirandellóé, Shakespeare-é, George Bernard Shaw-é, Molière-é vagy Dario Nicodemié –, akikről számtalanszor szólt, illetve műveikről kritikát közölt.[113] Aktív részvételét mutatja az is, hogy a sorozat megjelenési gyakorisága a *Tere-ferékkel* megközelítőleg azonos időpontban kezdett ritkulni, s idővel teljesen megszűnt. Kosztolányinak a szabadkai napilappal ápolt kapcsolata ellenben a főszerkesztő 1935-ös halála után is fönnmaradt: Fenyvesről szóló nekrológja már a Fenyves Lajos, Szegedi Emil és Havas Károly által szerkesztett *Napló* hasábjain szerepelt.[114]

Kosztolányi a cikkeket szabadkai családtagjai segítségével juttatta el Fenyvesnek. Legfőként édesapja, annak halálát követően pedig húga, Mária közvetített a fővárosban élő író és a *Bácsmegyei Napló* szerkesztősége között.[115] Kosztolányi a kapott pénzből szüleit és lánytestvérét is támogatta. Döntését – és a szabadkai napilap állandó külsős munkatársaként való feladatvállalását – nagymértékben befolyásolta id. Kosztolányi Árpád betegsége, miután az édesapa 1924 áprilisában tett budapesti látogatásakor agyvérzést kapott, s orvosi ellátásra szorult. A tragikus eset következtében a család elesett a magánórákból befolyó pénztől, s így esedékes házvásárlásuk ügye is kilátástalanná vált. „Aztán meg a megélhetés anyagi gondjai is gyötörnek. Igaz ugyan, hogy ezeket nagyon megkönnyíttete a te áldott jó szíved által felajánlott honoráium, mit a Bácsmegyei Hírlapnál te érdemelsz, de azért fáj lelkem, ha arra gondolok, hogy ezt nektek kell nélkülöznötök. Mikor a húgod a májusi honoráiumot Fenyvestől megkapta és nekem átadta, sírfakadtam és könnyekkel átáztatva tettem a te jó szíved adományát eddig megtakarított pénzecskémhez, azzl az erős elhatározással, hogy csak végső szükség esetén fogok ahhoz nyúlni" – köszönte meg az édesapa fia áldozatkészségét.[116]

Id. Kosztolányi Árpád folyamatosan tudatta az íróval, amikor megérkeztek a Fenyveséknek szánt küldemények, s a honorárium alakulásáról is beszámolt. Kosztolányi 1925 végén rendszeres felhatalmazást adott számukra a havi illetmény fölvételére,[117] 1926 tavaszán húga és édesanyja részére pedig havi 1000 dinárt kötött le, míg keresménye másik felét Budapestre küldette.[118] Az írót bőségesen megfizette a *Bácsmegyei Napló*: a havonta kiutalt 2000 dinár jelentős összegnek számított, miután – hívja föl a figyelmet Botka Ferenc – az „apa nyugdíja ekkor 1200–1800 dinár körül mozgott, a cseléd havi fizetése pedig 400 dinár volt".[119]

A családi levelezés néhány darabja arra enged következtetni, hogy Kosztolányi később megvonta a támogatást. Időközben megözvegyült édesanyja a következőket vetette szemére, amikor anyagi gondjai megszaporodtak: „Nem tudom szoval ki fejezni, hogy mily végtelen fáj az, hogy benned édes fiam most csalódtam. [...] te a nekem 1925. dec. 1töl adott 1000 d. meg vonod holott eszt nem egyszer szoval és levélben (a melyek meg vannak) rendelkezéseimre engeded azzal, hogy fordicsam arra, mire nekem szükségem van. 1926. nov. 1 ota a ház törlesztésére használtam fel annyival is inkább mert te is kivántad és levélben is irtad, hogy így hugod részére is biztos megélhetést nyujthatunk. [...] Emlékezzél csak vissza mit igértél apuska ravatalánál, »hogy soha el nem hagylak titeket« és mindég ez a mondásod van elöttem ha lelkemet csügedés fogta el mindég a te mondásod adott nekem reményt."[120] Az író ezt követően újra nagyobb összegekkel támogatta édesanyját és húgát.[121]

Kosztolányi *Pesti Hírlap*-beli cikkei a *Bácsmegyei Naplón* túl a kolozsvári *Ellenzék* hasábjain is olvashatók voltak. A napilap irodalmi melléklete – ahol ugyancsak szerepeltek írásai, illetve az alkotói működéséről hírt adó szövegek – vasárnaponként jelent meg, s kulcsszerepet játszott Erdély kulturális életében. A négyoldalas összeállítást 1923-tól Kuncz Aladár szerkesztette, 1925-től pedig Áprily Lajos is bekapcsolódott a munkába. Kuncz elsősorban a *Nyugat* íróit kérte közreműködésre, de más szerzők közlésére is nyitott volt. Bár a melléklet az *Erdélyi Helikon* 1928-as indulásával gyakorlatilag megszűnt, a lap továbbra is hozott szépirodalmat.

Az író, szerkesztő, kritikus és műfordító Kuncz Aladár budapesti egyetemi éveiben, valamint a *Nyugat* berkeiben ismerkedett meg Kosztolányival. Mindkét szerző élénken érdeklődött a francia kultúra iránt, s Jászi Oszkár köreiben is megfordultak: Kosztolányi a *Világ* újságírójaként, Kuncz pedig a polgári radikális eszmék híveként került kapcsolatba a polgári radikálisokkal. Kuncz 1923-ban ment haza Kolozsvárra, ahol igyekezett a *Nyugat* által képviselt szellemet meghonosítani: az erdélyiség és európaiság együttesét, illetve a tiszta irodalom eszményét.

Kosztolányi írásainak *Ellenzék*-beli megjelenését Kuncz kezdettől fogva komolyan támogatta: 1923. április 29-én nagyívű portrét közölt az íróról *Magyar fejek* című sorozatában, amit nem sokkal később a *Bácsmegyei Napló* is átvett.[122] Cikkében szólt Kosztolányi életéről és addigi munkásságáról, jelentős regényírói működést jósolva számára. Az irodalmi melléklet szerkesztőjének kezdeményezésére nemcsak a *Pesti Hírlap* cikkei, de a *Nyugat*-beli közléssel párhuzamosan a *Pacsirta* című regény is napvilágot látott a kolozsvári napilapban.

Kuncz nem pusztán a szövegek megjelenését szorgalmazta, de előadás tartására is kérte az írót. 1923 júliusában történt az a sajnálatos incidens, amelynek elsősorban Karinthy Frigyes magatartása volt az oka. Karinthy egy hónappal korábban járt Kolozsvárott, de lemondta meghirdetett föllépését. Később mindezt pótlandó, Kosztolányival közösen akart Erdélybe visszautazni, aki örömmel vállalta a szereplést. „A müsor első felében Karinthy egy előadással és egy komoly novellával, Kosztolányi pedig verseivel és müforditással szerepelnek. A müsor második felében Karinthy legujabb humoreszkjeit fogja felolvasni, Kosztolányi a modern liráról tart előadást, amelynek keretében francia, német, angol stb. lirikusok verseinek saját átkomponálását mutatja be" – tudósított a várt eseményről az *Ellenzék* 1923. július 3-án.[123]

Egy héttel később azonban már arról számolt be a napilap, hogy a Magyar Színházban meghirdetett matiné elmarad, miután Kuncz Aladár sürgető érdeklődésére válaszként a következő távirat érkezett: „Karinthy és Kosztolányi ismeretlen helyen nyaralnak."[124] Karinthyval ellentétben Kosztolányi igyekezett kimagyarázni a kínos helyzetet, s az alábbi levelet intézte Kunczhoz, melyet a kolozsvári szerkesztő nyilvánosságra is hozott: „éltem a gyanupörrel, hogy Karinthy cserben hagy, mint azt már sokszor tette, nemcsak velem, hanem mindenkivel. [...] elmentem lakására és a szakácsnétól megtudtam, hogy már három napja nincs Budapesten, a Balatonra ment nyaralni egész családjával, állitólag Kenesére [...] Én azonnal sürgönyileg értesitettelek téged, hogy előadásom elmarad, lehetőleg halasszátok őszre s prolongáljátok azt a szeretetet, amelyet meg is érdemlek. Hidd el, hogy lemondva

a tiszteletdijról, minden áldozat vállalásával gyalog indulnék el, hogy érdemesnek mutatkozzam az ottani közönségre. De nem tehetem ezt. Karinthyt várják, aki egyszer már nem utazott el a felolvasására. Nem engedhetem meg, hogy csalódott színház fogadjon és a távolmaradó primadonna presztizsét növelje azzal, hogy én megjelenek nélküle is. Kimondhatatlanul kinosnak érzem az egész ügyet és nincs módom jóvátenni."[125]

Szakítás azonban nem történt, így Kosztolányi továbbra is küldött cikkeket az *Ellenzék*nek. Nem sokkal később még egy levelet váltott Kunczcal: „Remélem, még nem hegedültem el a nótám ottan, a kínos és csúf ügy miatt, mely K. barátunk rovására írandó."[126] Egy évre rá Kuncz ismét hívta Kosztolányit Kolozsvárra, egy Ady-ünnep alkalmából, ám az író elfoglaltsága miatt nemet mondott.[127] Kölcsönös megbecsülésükről árulkodik többek között Kosztolányi 1931-es, *Nyugat*ban közölt méltatása,[128] ahol elsők között értékelte Kuncz *Fekete kolostorát*. „Nagyon jólesett, hogy az első pesti olvasók között mindjárt Kosztolányit találtam mint olyat, aki a könyvről a magukéhoz hasonló jóindulattal beszélt" – fejtette ki Kuncz egyik levelében.[129]

A kolozsvári író akkor is nagyon számított budapesti barátjára, amikor az *Erdélyi Helikon* irodalmi programját akarta megvalósítani. Kuncz 1929. szeptemberi levelében a napi politikától és a helyi érdekektől mentes szellemi egység tervével kapcsolatban a következőket írta Kosztolányinak: „szeretném elérni, hogy az Erdélyi Helikon a [...] magyar irodalomnak független folyóirata legyen. Összeköttetéseim még vannak a csehszlovák, jugoszláv írókkal is, és természetesen elsősorban a magyarországi írókkal [...] most inkább bizonyos szintézisre volna szükség, amelynek alapja a tiszta irodalmi erkölcs [...] a kisebbségi sors megköveteli, hogy az írók egymással szemben politikai, világszemléleti vagy személyi különbségeket ne élezzenek ki."[130] Kosztolányi erdélyi látogatására ellenben még jó ideig várni kellett: csak 1934-ben, már súlyos betegen jutott el Kolozsvárra, noha a lapnak kezdettől fogva küldött írásokat.

A *Prágai Magyar Hírlap* szintén azon lapok közé tartozott, ahol Kosztolányinak a *Pesti Hírlap* hasábjain közölt cikkei párhuzamos, illetve másodközlésben megjelentek. A politikai lap 1922 júniusa és 1938 novembere között jelent meg a csehszlovákiai magyar ellenzéki pártok közös fórumaként. Miután támadta a csehszlovák kormányok kisebbségpolitikáját, gyakran cenzúrázták, sőt 1933-ban és 1934-ben három hónapra be is tiltották. A Budapesten élő író már az indulás évében szerepelt a lapban *Tizenegy perc* című elbeszélésével,[131] rendszeressé azonban csak 1928-tól váltak közlései.[132] A többszöri betiltás miatt azonban a *Prágai Magyar Hírlap* anyagi gondokkal küzdött, így a szerkesztőség 1934 októberére már jelentős összegű honoráriummal tartozott Kosztolányinak.

Az akkor már rákos beteg író a pénzt – tekintettel gyógykezelése magas költségére – igyekezett minél hamarabb behajtani, ezért több levelet intézett a kiadóhivatalhoz. Első (őszi) megkeresésére[133] csak decemberben érkezett válasz, s a korábbi tiszteletdíjnál jóval kevesebbet ajánlottak föl neki.[134] Kosztolányi Forgách Gézának címzett levelében nem csak megalázónak tekintette az ajánlatot, de a főszerkesztő tudomására hozta, hogy megszünteti a *Prágai Magyar Hírlap*pal

ápolt kapcsolatát.[135] Az erősebb hangú levél kézhezvételét követően a kiadóvállalat vezérigazgatója a budapesti kirendeltségtől kért tájékoztatást,[136] minekutána a napilap munkatársai már azt közölték Kosztolányival, hogy anyagi helyzetükből kifolyólag csak cikkenként vállalnak kifizetést.[137] Erre az ajánlatra Kosztolányi Dezsőné válaszolt – férjét akkor már Stockholmban kezelték, a feleség második levelének írásakor pedig szanatóriumi kezelés alatt állt –, miszerint a 860 pengőt tartozást továbbra is követelik. Végül Nagy Zoltán ügyvéd vette át az ügyintézést,[138] közbenjárása eredményeiről azonban nincs tudomásunk.

KOSZTOLÁNYI ÉS A REVÍZIÓS TÖREKVÉSEK

A trianoni békeszerződés revíziójával kapcsolatban megosztottság mutatkozott a politikai életben, bár azt mindenki tudta, hogy az elgondolásokat csak újabb háborús konfliktushelyzet esetén fogják támogatni a nagyhatalmak. „Az etnikai revíziót (a magyar többségű területek visszaszerzését) – durva általánosítással – jobbára a Horthy-rendszer politikai ellenfelei (liberálisok, szociáldemokraták) részesítették előnyben, míg az integrális revíziót (minden elveszített terület visszaszerzését) inkább a kormánypártokhoz közeli, jobboldali politikusok és értelmiségiek. Az illegalitásban működő kommunista párt a Komintern V. kongresszusán 1925-ben elfogadott állásfoglaláshoz tartotta magát, amely imperialista békediktátumnak fogta fel a Párizs környéki békéket, és kiállt a népek önrendelkezése (vagyis tulajdonképpen a revízió) mellett" – tájékoztat Ablonczy Balázs vonatkozó kötete.[139]

A *Pesti Hírlap* szerkesztősége élénken részt vett a revíziós mozgalmakban, amit nem pusztán az újság hasábjain megjelent politikai cikkek irányvonala mutat, hanem azok a különkiadványok és évfordulós lapszámok is, amelyek a revíziós propaganda részét képezték. Légrády Ottó fölajánlásának köszönhetően a kiadóvállalat pályázatot is kiírt, melynek keretében az antant országaiban folytatandó propagandával kapcsolatos ötleteket vártak: szövegeket, képeket, illetve térképeket. A komoly pályadíjakra közel kétezren jelentkeztek szerte a világból, a bírálóbizottságban pedig Harsányi Zsolt, Hegedüs Lóránt, Lenkey Gusztáv és a napilap más munkatársai mellett Kosztolányi Dezső vállalt tisztséget.[140]

Az írónak azonban már a napilapban való első szereplése is a revízióhoz köthető. A *Kis naplóm* című rovat rövid cikkében az 1921. október 11. és 13. között megrendezett velencei konferenciára utalt,[141] amikor – Csíky Balázs szavait idézve – „az osztrák és a magyar kormány képviselői olasz közvetítéssel igyekeztek megoldani a Burgenland hovatartozásával kapcsolatos kérdéseket. A konferencián egyeztek meg abban, hogy Sopron és környéke hovatartozását népszavazás fogja eldönteni. A magyar közvélemény várakozásával megegyezően tehát a Bethlen-kormány sikert ért el a tárgyalásokon."[142] Egy héttel később Kosztolányi újra szólt a kérdésről egyrészt allegorikusan célozván Magyarország hadereje repülőszolgálatának megszüntetésére, másrészt az integrális revízió iránti igényre: „A francia szerelő ott áll a fehér gépmadár mellett, mely egy szegény, megtépázott

turulnak látszik, [...] / – Önök magyar irók – mondja egy külföldi – most is ugy dolgozhatnak, mint azelőtt. / – Igen – válaszolom –, de szavunk süketen cseng ebben a lapos országban s elhal a homokbuckán. Ahhoz, hogy a mi igénk visszhangra keljen, szükséges a Kárpátok és a Hargita bércfala."[143]

1927. június 21-én a *Pesti Hírlap* hasábjain látott napvilágot az a londoni távirat, mely a *Daily Mail* másnapi számának Lord Rothermere (Harold Sidney Harmsworth vicomte) által írt, *Hungary's Place under the Sun – Safety for Central Europe* (Magyarország helye a nap alatt – Közép-Európa biztonsága) című cikkét harangozta be.[144] Tanulmányában Lord Rothermere kifejtette, hogy a Közép-Európa térképét átrajzoló békeszerződések közül a trianoni volt a legmeggondolatlanabb, mert a nemzetiségi viszonyokat nemhogy egyszerűsítette, de még bonyolultabbá tette. „A közép-európai államok határai jelen állapotukban önkényesek és ellentmondanak a gazdasági szempontoknak. De még ennél is súlyosabb tényező, hogy igazságtalan voltuk folyamatosan veszélyezteti Európa békéjét" – állapította meg az angol szerző, megjegyezvén, hogy a békeszerzők lényegében egy újabb háború „magvait vetették el".[145] A szöveg utalt Magyarország és a kisantant között fennálló feszültségekre és az elcsatolt területeken tapasztalható visszaélésekre, valamint arra, hogy a magyarok „megvédték Európát" Kun Béláéktól és a kommunizmus „fekélyétől". A Lord végül leszögezte: Nagy Britannia érdekei szintén a közép-európai helyzet rendezését kívánják.

Kosztolányi az őt foglalkoztató napilap megbízásából, 1927-es londoni útja alkalmával nyilatkozatot kért Lord Rothermere-től.[146] Az újságmágnással ekkor még nem találkozott személyesen – csak 1931 őszén nyílt alkalom komolyabb beszélgetésre, ami már az író PEN Club-beli szerepvállalásához köthető –,[147] helyette a *Pesti Hírlap* londoni tudósítója, Léderer Lajos készítette az interjút. Kosztolányi így „»csak« a cikk végső formába öntésében" vett részt,[148] a szöveg azonban az ő sziglájával jelent meg. Léderer és Rothermere a Savoy Hotelben találkoztak, ahol a kisantantra terelődvén a szó, a helyszínen lévő Léderer, vagy a szöveget később (át)szerkesztő, szabadkai családja révén érintett Kosztolányi azt is fölvetette: az adott országok által vállalt kötelezettségek nem egyeztethetők össze az állandó fegyverkezéssel, a „szomszéd elleni szakadatlan fegyvercsörtetéssel". Válaszában Lord Rothermere a *Daily Mail*ben közölt cikk főbb téziseit ismételte meg, hangsúlyozván, hogy a politikai ésszerűség és az igazság is a trianoni békeszerződés revízióját követeli.

Közvetve, de Kosztolányi és a Rothermere-akció kapcsolatának tárgyalásához tartozik Endresz György és Magyar Sándor sportteljesítménye. 1927-re föllendült az óceánrepülés nemzetközi versenye is, amikor összesen 21 gép vágott neki a Csendes-óceánnak, s a pilóták közül elsőként Charles Lindbergh ért célba. Magyar és Endresz amerikai magyarok támogatásával tudott fölkészülni, s 1931-ben a tengerentúlról Budapestre indulni. A repülőgép oldalán a „Justice for Hungary" („Igazságot Magyarországnak") jelmondat volt olvasható, a vállalkozás tehát komoly propagandacéllal bírt. Sikeres repülés esetén Lord Rothermere tízezer dolláros díjat ajánlott föl, amit Bethlen István miniszterelnök nyújtott át a pilótáknak. A történet szépséghibája, hogy útközben elfogyott az üzemanyag, így a repülőgép

Bicskén hajtott végre kényszerleszállást, a fogadására tervezett nagy ünnepség pedig elmaradt.[149] Kosztolányi nemcsak figyelemmel kísérte Endresz és Magyar akcióját, de több cikkben is hírt adott róla: a két pilótáról portrékat közölt a *Pesti Hírlap* hasábjain,[150] közös teljesítményükről pedig tárcát írt az *Új Idők*nek. A cikkekből kiderül, hogy Endreszt korábban is ismerte, a közel huszonöt órás repülőutat pedig végigizgulta: „Én, aki hajnaltól fogva lestem jöttüket, föl-fölnézve az égre, a rádióhoz rohanva, a telefonon lógva, a repülőtéren ácsorogva, náluk is fáradtabb voltam. Hiszen ugyanezt az utat tettem meg, képzeletben."[151]

SZABADON VERSELNI, SZABADON GONDOLKODNI

A BÚS FÉRFI PANASZAI

Publicisztikai működésével párhuzamosan Kosztolányi Dezső vers- és elbeszéléskötéteket, regényeket, valamint jelentősebb műfordításokat is jegyzett a húszas években. A versgyűjtemények közül elsőként *A szegény kisgyermek panaszai* című ciklus folytatásának tekinthető, ám az érett ember perspektíváját tükröző *A bús férfi panaszai* látott napvilágot 1924-ben, a Genius Könyvkiadó gondozásában, ahol a szerzőnek ekkoriban több munkája is megjelent.[152] Míg 1923 őszén még mindig arról tudósította olvasóközönségét, hogy „dolgozik egy verses cikluson", melyben „férfikora líráját szólaltatja meg",[153] 1924 tavaszán a *Fejérmegyei Napló*ban már húsvétra harangozta be kötetét: „Husvétra két kötetem jelenik meg: A bús férfi panaszai, mely folytatása lesz a »Szegény kis gyermek panaszai«-nak és a »Pacsirta«, melyet a Nyugat részletekben már hozott."[154]

Noha a veretesebb verseket a modernista irodalmi folyóirat is közölte, *A bús férfi panaszai*nak kritikai fogadtatása jelentősen elmaradt *A szegény kisgyermek panaszai* című munka hangos sikerétől. Az 1924-es versantológiát még érinthette az a kultúrpolitikai bojkott, mely az *Új Nemzedék* szerkesztőségében dolgozó író ellen irányult, így *A bús férfi panaszai*t elemző kritikák többsége konzervatív folyóiratok, illetve a Kosztolányinak ez idő tájt munkát adó napilapok hasábjain jelent meg. Az ő közbenjárására közölt ismertetőt a kötetről a *Bácsmegyei Napló*,[155] de az író az *Ellenzék* munkatársaként dolgozó Kuncz Aladárt is recenzeálásra kérte: „itt küldöm új verseskönyvemet. Kérlek, fogadd szívesen és foglalkozz vele."[156] Kuncz azonban nem teljesítette barátja kérését (vagy legalábbis nem tudunk róla), mindössze egy rövid hírt jelentetett meg a gyűjtemény könyvpiacra kerüléséről a napilap július 20-i számában.[157] Annak ellenére, hogy a *Nyugat* korábban hozott verseket a gyűjteményből, kritikai rovatában már nem foglalkozott vele. Az *Új Idők* hasábjain ellenben megjelent Forbáth Sándor recenziója, az *Élet*ben Alszeghy Zsolt írása, a Tormay Cécile által szerkesztett *Napkelet*ben pedig Rédey Tivadar cikke.[158]

Kosztolányi nem sokkal később merész újítással jelentkezett: 1928-ban látott napvilágot szabadverseket tartalmazó *Meztelenül* című kötete.[159] Bár az összeállítás darabjait korábban is közölte – először 1924 decemberében tizenhárom verset a *Nyugat*ban –, [160] meglepte kritikusait a rímnek és versformának oly nagy szerepet tulajdonító költő művészetének a prózavers irányába történő elmozdulása. „Whitman és Marinetti fordítójától [ellenben] nem volt igazán meglepő, hogy szabadverset is írt",[161] de még inkább említhetjük a francia poésie pure hatását, Apollinaire, Mallarmé és Valéry költészetének alapos ismeretét, valamint periferiálisan ugyan, de fölmerülhet a spanyol poesía pura alkotásainak ösztönzése is.[162]

A *Mindnyájunk Lapja* újságírójának arra a kérdésére, hogy mióta ír szabadverseket, Kosztolányi 1927 végén a következő választ adta: „Körülbelül négy év óta. Nem tudtam megmaradni a szabályos határok között, ugy éreztem, nem fér bele mondanivalóm a kötött formába, olyan formát akartam, amely szabadon szárnyal és önmagának tör utat arra és annyira, amerre és amennyire mondanivalóm megkivánja."[163] Pintér Jenő irodalomtörténészt szintén érdekelte a váltás, miután ő a szabadverset ritmusos prózaként tudta csak elgondolni. A költő hozzá írt magánlevelében – nem sokkal az idézett nyilatkozat után – szintén kifejtette véleményét a műfajról. Soraiból arra is fény derül, hogy már a *Meztelenül* megjelenése előtt vitatkoztak a szabadvers kérdéséről – amiről egyébként Pintér írt elsőként egy középiskolásoknak szánt stilisztikai tankönyvben –, s Kosztolányi épp kötetével kívánta meggyőzni az irodalomtörténészt arról, hogy szövegei nem prózai írások, hanem igenis költemények.

Az író nem hitt sem a szabadvers, sem a zárt forma egyedüli üdvözítő voltában. Ahogyan Pintérnek írt levelében kifejtette, inkább lelki szükséglet volt számára a zárt forma fölbontása. A Biblia, Goethe és Walt Whitman szabadverseire hivatkozva állítja: rímben és ritmusban beszélni sokkal könnyebb, mint gondolatritmussal élni. „A szabadvershez én is, mások is szükségszerűen jutottunk el, a fejlődés végletes törvényei alapján. [...] elismerem, nem tettünk, nem tehettünk annyit a formáért, mint elődeink, Petőfi és Arany, de azzal, amit átvettünk tőlük, híven sáfárkodtunk [...] Elérkeztünk a fejlődés végső határáig. Mi következhet ezután? Az, ami az irodalomtörténetben mindig: a romanticizmustól visszamenekülünk a klasszicizmushoz, hogy tovább fejlődhessünk, és ne legyünk önmagunk majmai" – fejtette ki az irodalmárnak.[164] Ennek ellenére azt a lehetőséget sem vetette el, hogy „holnap vagy húsz év múlva" megújulva tér vissza a kötött verseléshez.

A *Meztelenül* című gyűjteményben – a korábbiakhoz hasonlóan – adott kompozíciós helyükön szerepelnek az egyes költemények (még az oldalpárok is rímelnek egymásra), nem pedig keletkezésük sorrendjében. A bevezető *Csomagold be mind* című önmegszólító versben a múlt elengedéséről és az ezzel járó teljes lemeztelenedésről esik szó mind formai (kötött forma levedlése), mind metaforikus értelemben: „egyszerű ember az egyszerű földön / s meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok."[165] A ruhátlanság egészen a hústalanságig fokozódik, vagyis a gesztus túlnő a múlton való továbblépésen, s „a születés és a halál meztelenségévé" válik.[166]

A kötetbeli alkotásokon érződik az avantgárd irányzatok (leginkább az expresszionizmus) hatása, ám az izmusok jövőre irányuló orientációja helyett a létbe vetettség tudata, valamint egy ezzel párhuzamos részvét-etika jelenik meg. Az avantgárd jelleget a rézkarcairól, kerámiáiról, könyvillusztrációiról és ex libriseiről egyaránt híres művész, Gara Arnold címlapgrafikája is erősíti: a geometrikus elemek, a cím betűtípusa, illetve elrendezése már konstruktivista jegyeket mutat.[167] Nem véletlen, hogy többen Kassák hatását fedezték föl a köteten. Egy 1927-es interjúban Kosztolányi az alábbi szavakkal méltatta kortársa tevékenységét, épp a kötött formákon való túllépés szükségességéről beszélve: „Ha fel kellene sorolnom azt a három írónkat, akiket az élők között legtöbbre becsülök, neve feltétlenül ott szerepelne ebben a névsorban. Szükséges visszahatás ő azzal az egyéniség-tisztelet-

tel szemben, amelyet vagy húsz évvel ezelőtt éppen mi teremtettünk meg, de utánunk következő epigonjaink sima játékká silányítottak. [...] A forma megérett. Ennélfogva szét kell robbantani. Újat kell helyette teremteni."[168]

A címlapon a szöveg elrendezése is figyelmet érdemel, és áthallásokat generál: az olvasónak – amint Hózsa Éva rámutat – „nem is a cím, hanem a jobb oldali majdnem-körben, majdnem-egészben kiemelt, szinte a cím pozíciójába helyezett Uj versei (vagyis: Kosztolányi Dezső Új versei) felirat tűnik fel, amely például Ady, Rilke, Kassák Új versek című verseskötéteihez köthető, de a tudatos szerzői váltás nyomatékosításaként is értelmezhető. Ezek most Kosztolányi Dezső Új versei, Kosztolányi is leteszi a maga Új versekjét."[169] Noha a művek egy része azonos időszakban keletkezett, a *Meztelenül* kötet jóval komolyabb kritikai visszhangot váltott ki, mint a pár évvel előtte megjelent *A bús férfi panaszai*.

Például a *Bácsmegyei Napló* hasábjain Tamás István méltatta a kötetet,[170] az *Új Idők*ben Sebestyén Károly *Szabad gondolat és szabad vers* címmel írt róla összefoglalást,[171] az *Élet*ben Alszeghy Zsolt közölt ismertetést,[172] az *Új Nemzedék* hasábjain pedig egy névtelen cikkíró intézett támadást a szerző és egyáltalán a műfaj, illetve a modern irodalom hívei (konkrétan a nyugatosok) ellen.[173] *A bús férfi panaszai*val ellentétben a szabadverseket tartalmazó kiadványról a konzervatívok és több erdélyi fórum[174] mellett már a *Nyugat* is közölt két kritikát Füst Milán és Turóczi-Trostler József tollából. Füst – kinek munkásságában meghatározó szerepet visz a szabadvers – a kötött forma és egyúttal a művészet szabályai elleni lázadást fedezte föl barátja gesztusában: „Mi finnyások voltunk, mi konok önmegtagadással szolgáltunk valamit, ami belőlünk fakadt ugyan, de nem mi voltunk: a művészetet."[175]

Jelentős versgyűjteményei és nem utolsósorban regényei mellett Kosztolányi egy inkább füzetnyi terjedelmű prózakötettel is jelentkezett a húszas években. A *Tintaleves papírgaluskával* 1927 folyamán Lampel Róbert gondozásában látott napvilágot a Magyar Könyvtár sorozat tagjaként.[176] Az összesen huszonhárom darabból álló szövegegyüttes műfajilag heterogén képet mutat: tárcanovellák, tollrajzok, jegyzetek és hangulatképek egyaránt találhatók benne. „Kosztolányi elérkezett a legnemesebb, legtisztább szemlélet, a tökéletességig leszürt formák biztonságos magasságába s ő ma a magyar lirának az az értéke, akit érdemes ujból felfedezni, mint zajos pincében a csendes, kincses óbort" – tudósított a *Bácsmegyei Napló*,[177] a kis kötet azonban egy-két híradásnál komolyabb visszhangot nem váltott ki.

BOHÓCOK VILÁGA

Kosztolányi Dezső már az 1910-es években írt cikkeket a színház reformjáról, tudósított a Thália Társaság és más úttörő kezdeményezések előadásairól, de érdeklődéssel fordult az irodalmi kabaré műfaja felé is.[178] Nagy Endrével közösen például A Pódium címmel akartak vállalkozást nyitni. „Összeálltunk volna öten: Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Harsányi Zsolt, Szász Zoltán meg én. Két színészünk is volt: Paulay Erzsi meg Ódry Árpád. Sociétaire alapon társultunk, megosztottuk volna a jövedelmet. [...] mindenkinek, mint valami ujságnál, rovat járt volna ki:

Kosztolányi a versek rovat vezetője, Harsányi a Chanson grivoise (a vidám sanszon) rovat vezetője, Karinthy az aktuális szatiráé, Szász a társadalomtudományé, magam pedig konferáltam volna" – emlékezett vissza később Nagy a tízes évekbeli epizódra.[179] A kezdeményezés végül a budapesti főkapitányság engedélyének késedelme és a történelmi események miatt hiúsult meg.

Kosztolányi a világháború idején keletkezett színpadi játékait követően a húszas évek folyamán ismét jelentkezett egyfelvonásosokkal. Műveiben azonban ekkorra már – a korábban is meglévő stilizáltság mellett – fölerősödött a paródia jelleg. Többször nyúlt a „színház a színházban" megoldáshoz, amivel nem utolsósorban magának a színjátszásnak, illetve intézményeinek kritikáját is nyújtotta. 1922 és 1925 között írt dramolettjei kötetben ugyan nem, de folyóiratban megjelentek, sőt nem egyet közülük színházban is bemutattak.

A bábjátékos című verses játék szövege föltehetően *Az Érdekes Újság*ban jelent meg 1922 novemberében,[180] a Csengery utcában épp akkor megnyíló, Láng József és Révész Ferenc által üzemeltetett Művész Színpad pedig a hónap elején tűzte műsorára. Kosztolányi dramolettje az ünnepi este egyik fénypontja volt, melynek kísérőzenéjét Lányi Viktor komponálta.[181] A *Színházi Élet* úgy szól a színpadi munkáról, mint az író sajátos prológusáról, mely egyúttal az újonnan nyíló színház allegóriájaként is értelmezhető: „Kosztolányi egészen más prológust irt, mint amilyeneket az eddigi szinháznyitásokon hallottunk. Nem egy szinész mondja el, hanem az egész társulat részt vesz abban, mint egy stílusosan jelképezni akarván azt, hogy a prológus tulajdonképpen arra való, hogy bemutatkozzanak azok, akik erről a színpadról hosszú időn át akarják a múzsákat és a közönséget szolgálni."[182]

*A bábjátékos*t követően aznap este egyrészt dalokat adtak elő, másrészt rövidebb darabokat, mint Békeffi László *Most jövök a tőzsdéről* című tréfáját, Török Rezső és Magyar László *Nincs én nékem párom* című zenés életképét, Csathó Kálmán *A nők titka* című egyfelvonásos vígjátékát és Kőváry Gyula *Öt órai tea* címet viselő táncos jelenetét. Az este színészi szenzációja Ódry Árpádnak, a Nemzeti Színház művészének vendégszereplése volt, aki John Crayton amerikai szerző egyfelvonásosának, az *Akarat nélkül*nek főszerepét játszotta, de Csathó Kálmán művében is megmutatta tehetségét. *A bábjátékos*ban, illetve a program további részében többek között Berky Lili, Gózon Gyula, Szebeni Margit és Hegyi Rózsi szerepeltek, Békeffi pedig konferansziéként mulattatta a közönséget.[183]

Kosztolányi 1922-es darabja rokonságot mutat *A szörny* és a *Csoda* korábbi jeleneteivel: allegorikus alakjai szintén misztériumjelleget kölcsönöznek az előadásnak és a szövegnek, miközben – s ezzel már nagyon érzékeny humorát is megcsillogtatja a szerző – illeszkedik a kabaré nyújtotta kontextusba is. A nyitójelenet a már említett „színház a színházban" alaphelyzete, amikor színre lép a címszereplő. A Bábjátékos elárulja magáról, hogy időtlen idők óta létezik és varázserővel bír. Bőröndjében olyan bábokat rejteget, amelyek nemcsak a színpad, de az élet színjátékának szereplőiként is értelmezhetők, így pedig a bohóc mindenhatóvá, mindent mozgató titokzatos erővé válik, de fölfogható a költő (teremtő) allegóriájaként is.[184] „A hús-vér színész, aki a színpadon ágál, gyakran kiábrándít, nagyon is kirajzolt hangsúlyozott emberi voltával gúzsba köti képzeletemet. Itt szabadon csaponghat fantáziám, mint mikor otthon szobámban meséket olvasok, s az

ablakokba kedvem szerint vázlatos figurákat álmodok. Másik kíváló tulajdonságuk ezeknek a báboknak, hogy nem élnek. Ennélfogva mindentől függetlenül jelképezhetik az életet" – fogalmazta meg Kosztolányi a bábokkal és a bábjáték műfajával kapcsolatos nézeteit 1927 őszén a Teatro dei Piccoli budapesti bemutató előadása alkalmával.[185]

*A bábjátékos*ban szereplő kíváncsi színigazgató – aki nem engedte a rejtélyes mestert játszani, otthagyott bőröndjét azonban fölnyitotta – szeme láttára sorra elevenednek meg a bábok: a Hősnő, a Komikus, a Primadonna, a Parasztlány és végül a Katona. A commedia dell'arte hagyományát és az arra épülő képzetkört is fölidéző alakok közül a Komikus Pierrot figurájával állítható párhuzamba, ám az első világháborút követő évek Magyarországán a sírva nevető bohóc archetípus csak erős politikai utalásokkal tud élni és beszélni „Vídám jajról, / Bús kacajról, / Lloyd Georgeról, / Avas vajról, / Román lejről, / Üres fejről, / Trianonról, / Pesti tejről". „Mert itt belül vásott kacajra készt a / Könny és sírás" – fedi fel kártyáit végül a Komikus. Míg a Hősnő megkülönbözteti egymástól a Politikát és a Hazát – megjegyezvén, hogy e kettő „nem fér össze" –, a nagyvárosi csillogásban tündöklő Primadonna büszkén határolja el magát az erkölcsi tisztaságot képviselő egyszerű vidéki Parasztlánytól. Legutoljára a Katona lép színre, kinek monológjában nyíltan kimondatik a trianoni békediktátum elleni tiltakozás: „S az álmotokba döfjön, mint a kardél, / Csikorgó zajjal ez a szó, hogy Erdély… / […] …Várad, Szabadka, Kassa… / […] S áldom nemes és megköpdösött orcád, / Szegény, híres és árva Magyarország."

Akárcsak *A bábjátékos*, a Madách Imre születésének századik évfordulójára írt *Lucifer a katedrán* című egyfelvonásos is érinti a békeszerződés kérdéskörét, valamint a művet ugyancsak erős stilizáltság jellemzi. A színpadi jelenet szövege mind a *Nyugat*ban, mind a *Nagyváradi Napló*ban 1923 februárjában látott napvilágot.[186] Ádám és Lucifer Párizsból érkeznek a magyar fővárosba, ahol már béke van, ám ekkor is „Jazz-band üvölt, a négerek hörögnek, / Az emberek egymás nyakát tiporják, / Pénzért loholva". Kosztolányi műve *Az ember tragédiája* átiratát adja, allegorikus alakjai pedig erős korkritikát fogalmaznak meg: a kifordított, parodisztikus leírás szerint az árdrágítók nyomorognak, míg a szegény tollforgatók dőzsölnek.[187] De még a 20. század eleji Budapestet érő bírálatnál is kritikusabb a Trianonnal kapcsolatos állásfoglalás: Ádám egyik megjegyzésére („Felnégyelt népek") válaszként ugyanis Lucifer beismeri, neki is köze volt a békeszerződéshez. Trianon tehát az ördög műveként aposztrofálódik a dramolettben: „Csitt, ez Trianon. / Egyáltalán kérlek, ne sértegess. / Tudod, a békeműbe némi részem / Van nekem is, s föltétlenül helyeslem." Az egyfelvonásos jelenetben Ádám végül vizsgázik Lucifer előtt, akihez vizsgáztató doktoresszaként Éva is társul. A megmérettetés tárgya az irodalom lesz, s a szöveg e ponton ironikusan utal mind a(z irodalom)tudósokra, mind a kritikusokra – amit Lucifer nyelvezete is alátámaszt, az idegen szavak erőszakolt használatával –, míg a költőket fölmagasztalja.

„A paródia és a stilizálás közeli rokonságát érzékelteti [az a további] két rövid jelenet, amely Nagy Endre kabarészínháza számára készült. A Kanári (1924) az idegen nyelv tanulását gúnyolja ki. A Patália (1925) elején »operett zenéje hallik«" – közli Szegedy-Maszák Mihály.[188] A *Kanári* című egyfelvonásos – melyet a

szerző Nagy Endre fölkérésére írt – 1924 márciusában jelent meg a *Nyugat*ban,[189] de készültéről már a februári *Esti Élet* tudósított.[190] Az „irodalmi értékű kis vígjátékot" a Terézkörúti Színpadon adták elő még a dramolett megjelenésének havában.[191] A főbb szerepeket Mester Ilona, Dolinay Ilona, Huszár László és Nádasy Magda játszotta, a rendező Herceg Jenő volt, az előadás kísérőzenéjét pedig Lányi Viktor komponálta. A színművet más darabokkal együtt tűzték műsorra, többek között a *Börze és szerelem* című kis drámával, *A legsötétebb Marokkóból* című Sauermann–Sobri-jelenettel, valamint Liptai Imre kétrészes vígjátékával, a *Lakodalom*mal. „Nagy Endrének az utólérhetetlen konferánszai ezuttal sem hiányzanak a műsorról" – jegyezte meg az estéről tudósító újságíró.[192]

Az önéletrajzi elemekben bővelkedő *Kanári*ban a háziasszony francia nevelőnőt fogad fia mellé, aki hoz magával egy kanárimadarat is. Az eset Bözsi, a cseléd munkájának feleslegessé válását okozza, holott a fiatal lány jelképesen éppen a kommün óta felügyelte tisztességgel a gyermeket. Az új nevelőnő alakja utalhat a történelmi háttérre, többek között az antantra és a békeszerződésre. Mindezt a kisfiú ólomkatonás játékának leírása is mutatja, miután a gyermek megjegyzi: „A magyarok megint legyőzték a franciákat". Nem meglepő tehát, hogy a francia nevelőnő igen ellenszenvesen viselkedik, s a madárra több gondot fordít, mint Jancsikára. Míg az apa ironikusan, a fiú ellenségesen viszonyul az új jövevényhez, és korábbi gondozójához ragaszkodna. Bözsi azonban időközben fölmond, mert háziasszonya megsértette őt önérzetében. A színdarab úgy végződik, hogy a lány egy óvatlan pillanatban szabadon engedi a kanárit.

„A Terézkoruti Szinpad igazgatói szakitottak azzal a babonával, hogy az első számnak mindenáron gyengének kell lenni. Itt az első szám is nagyágyu, Kosztolányi Dezsőnek, a finomtollu költőnek kis vigjátéka, A kanári, amely egy nevelőnő lelki problémáit viszi a szinpadra" – jegyezte meg a bemutatót követően a *Színházi Élet* kritikusa.[193] A szerző ebben az időszakban a *Fejérmegyei Napló*nak a *Kanári* egyik önéletrajzi motívumáról is nyilatkozott. Amikor 1924-es székesfehérvári látogatásakor dr. Gál Jánossal a sóstói temetőben sétált, meglátott egy sírt, aminek fejfáján a következőt olvasta: „Keresztes Bözsi élt 3 hónapot". Mindennek apropóján a következőt tudatta a napilap munkatársával: „Az én cselédem, kiről a napokban a Nyugatban megjelent kis drámai életképet irtam, a Kanárit. Igazi jó lélek volt, dunántuli. Férjhez ment s már nincs nálam. Elment."[194]

Szintén a *Kanári* (ön)életrajzi jellegére világít rá egy Kosztolányi Dezsőné által följegyzett anekdota, mely Jászai Mari és Márkus Emília színésznőkről szól: „Márkus Emília egy izben, a régi Nemzeti Szinház udvarán, kislányos játékossággal, mintegy árulkodón panaszolta nekem – a növendéknek – búgó, dallamos hangján, hogy a »Mirja« [...] milyen »gonosz«, megfojtotta az ő édes, kis kanári madarát, amelyet kalickában kiakasztott a folyosóra nyiló ajtaja elé. Itt is kinálkozik a magyarázat, hogy a virágjában levő, aranyhajú, sárga tollu kanári, dallamos hangu, könnyen érvényesülő »uri« riválist fojtotta meg jelképesen a kanári madárban. (Ezt a motivumot egyébként Kosztolányi feldolgozta a »Kanári« cimü kis egyfelvonásosában.) Talán Márkus Emilia sem volt kevésbé »gonosz« de az efféle céltalan ösztön-tettektől megóvta őt Jászaiénál jóval céltudatosabb lénye."[195]

A *Patália* című darab esetében – Szegedy-Maszák szavaival élve – egy „gyerekszereplő föllléptetése szolgál kiindulópontként a korabeli olcsó színjátszás nevetségessé tételéhez. A gyerekszínész családjából egyetlen felnőtt jut szerephez, akit a szöveg gúnyosan »csehszlovák nagymama«-ként említ".[196] Kosztolányi a színpadi mű egyik részletét már 1924 decemberében közölte a *Bácsmegyei Napló* hasábjain, majd 1925 márciusában az *Új Idők*ben teljes terjedelmében is megjelentette, *Groteszk egy felvonásban* alcímmel.[197] A *Kanári*hoz hasonlóan a *Patáliát* ugyancsak Nagy Endre Terézkörúti Színpadán mutatták be 1924 végén, a szabadkai napilap közlésével azonos héten.

„Ennek a darabnak főhősnője egy hatéves csodagyerek, ki a bemutató estéjén, az öltözőben, összevész Farkassal, a primadonnával" – foglalta össze röviden a jelenet tartalmát a *Bácsmegyei Napló* szerkesztője.[198] A dramolett a színházi kulisszák mögé enged bepillantani, s a „színház a színházban" klasszikus helyzetét idézi amellett, hogy – a Grimm-mesét alaposan kifordítva – két női archetípus (a kislány és a díva) rivalizálását mutatja be. Piroska, a kislány és Farkas, a korosodó primadonna hamar összevesznek egy rajongó által küldött ajándékon. A „csehszlovák" nagymama némán, de mindvégig jelen van. Csak akkor szólal meg, amikor szembesül azzal, hogy unokáját a rendező és a szerző bármikor lecserélhetőként írja le a kiengesztelni kívánt Farkas előtt. A nagymama úgy dönt, hazaviszi Piroskát egyszerűbb és tisztább, erkölcsileg romlatlan világába. A színházi emberek számára mindez nem okoz gondot: Farkas kettős szerepben lép majd föl, ami sem az igénytelen közönséget, sem a szórakoztatóipar üzemszerű működését nem fogja megzavarni.

A *Patália* főszerepét a Kosztolányi másik darabjában egyaránt játszó Nádasy Magda alakította – Farkasként Mester Ilona lépett színpadra –, akiről az író nem sokkal a bemutatót követően tárcát közölt a *Pesti Hírlap*ban. Szövegéből arra is fény derül, hogy a *Patália* megírásához az ihletet voltaképp a gyerekszínész szolgáltatta, aki a *Kanári*ban Jancsika szerepét alakította: „Tavaly, mikor egyik jelenetemben szerepelt, és még csak négyéves volt, megismerkedtem vele. Épp festette csöpp gyermekszáját, mely pirosító nélkül talán még pirosabb, rizsporozta karját, íves szemöldököt rajzolt fekete szeme fölé, s oly nyugodtan fogadta bókjaimat, mint egy született, régebben született primadonna. Akkor ötlött eszembe, hogy ezt a csodás gyermeket, ki több a csodagyermeknél, meg kellene mutatnom a maga valóságában, s ő, ki annyi selypegő gyermeket játszott már, egyszer játssza el önmagát is: szóval, játssza azt, hogy játszik, és ne a gyermekszobába illegjen, hanem természetes otthonában, az öltözőben."[199]

Mindössze pár hónappal a *Patália* megjelenése után Kosztolányi a következőket nyilatkozta Márer Györgynek, aki a színház gazdasági gondjain túl annak erkölcsi és értelmi süllyedéséről faggatta őt: „Nincs igazi dráma. Kaotikus kornak nem lehet drámája. A dráma erkölcsi müvészet, amely csak egységes, morális társadalmat fejezhet ki, a mai társadalom azonban egységtelen. Egész Európában nincsen és nem is lehet olyan drámairó, aki kifejezné korunkat."[200] A *Patália* bemutatóját követően már nem is írt színdarabot, egyfelvonásosat sem, holott többet is tervezett. A Csáth Géza életét földolgozó *Mostohán* kívül – melyet kezdetben drámának szánt, csak azt követően regénynek – tudunk egy Háry János történetén alapuló darab tervéről, mely már a *Kanári* bemutatójának időpontjá-

ban foglalkoztatta.[201] „Két egyfelvonásosomat játszották ötvenszer egymás után, a Patáliá-t és a Kanári-t. Egyébként nem írtam nagyobb színdarabokat. Nyilván azért, mert a vers és az elbeszélő próza teljesen kielégített" – nyilatkozta már a harmincas években.[202]

„A NAGY TRAGÉDIÁK HATÁRTALANOK"

Kosztolányi Dezső termékeny műfordító munkásságát a húszas évek elején főként Oscar Wilde műveinek tolmácsolása jellemzi, illetve az évtized folyamán több drámát is fordított színházak részére. A művek kiválasztását több tényező motiválta: míg az ír szerző köteteinél az irodalmi és a piaci szempont egyaránt érvényesült, más munkák esetében előfordult, hogy csak egyes kiadók üzleti érdekei játszottak szerepet. Kosztolányi ennek függvényében nagyközönségnek szóló szappanoperákat és magas irodalmi műveket egyformán magyarra ültetett: az előbbieket megbízásra és/vagy anyagi érdekektől vezérelve, utóbbiakat pedig önálló elhatározásból.

Marcel Prévost *Don Juan Ő Nagyságák* címmel írt könnyed szövege nem tartozott a magas irodalmi alkotások közé. A népszerű regényt először a *Pesti Hírlap* közölte folytatásokban[203] (egy részlet különlenyomatként is megjelent), majd a teljes fordítás 1923 folyamán jött ki könyv alakban.[204] A párizsi szerző műve jelentős hírnévre tett szert a világháborúból kikeveredő Európában, aminek az is oka lehet, hogy a korszak társadalmi jelenségeit igyekezett bemutatni. Hősei ugyanis öregedő női Don Juanok, akik „ragadozó vércsekedvvel" vetik rá magukat a frontról hazatérő elcsigázott férfiakra, küzdelmük azonban tragikusan végződik.[205]

Szintén a Légrády Testvérek Könyvkiadóhivatala gondozásában jelent meg először 1922 nyarán, majd 1924-ben is René Maran *Batuala* című kötete.[206] Az első afrikai regény[207] elnyerte a Goncourt-díjat, s nemcsak nagy népszerűséget vívott ki szerte Európában, hanem komoly politikai vitát is kiváltott. A francia írók ugyanis szemére vetették az Akadémiának, amiért a „gyarmati szerző" kitüntetésével lebecsülte a honi irodalmat. Rosszallást váltott ki az is, hogy Maran a regény előszavában – a *Pesti Hírlap* sorait idézve – „bátran odamond az európai müveltségnek, mely éhezteti, kihasználja a fekete emberek millióit s ingyen épitteti vele azt a nagyszerü kulturát, melynek legkiemelkedőbb müve az embermészárlás, a gyengék letiprása, a világháboru."[208] Akadtak azonban francia képviselők, akik interpelláltak a gyarmati helyzet javítása érdekében.[209] Kosztolányi a fordítás mellett hosszabb tanulmányt is szentelt a szerző munkásságának, melyben nem utolsósorban a harmadik világ és az európai kontinens közötti távolságokról ejtett szót.[210]

A Goncourt-díj lehetett Légrádyék számára a vonzerő a Thierry Sandre álnevet használó Charles Moulié *Iszalag (Le Chèvrefeuille)* című regényének kiadásakor is. Az 1923-ban kitüntetett munka – mely egy szerelmespár történetén keresztül mutatja be Európát az első világháború időszakában – Kosztolányi által fordított magyar szövege előbb a *Pesti Hírlap* 1926-os húsvéti különkiadványában, majd könyv alakban látott napvilágot.[211] De az író a Genius Könyvkiadónál is vállalt további feladatokat: 1923-ban jelent meg például *A négyek regénye* című

többszerzős kiadvány, melyet Kállay Miklóssal és Szélné Bálint Arankával közösen ültettek magyarra.[212]

Ugyanebben az évben Paul Géraldy *Te meg én (Toi et moi)* című verseskötete is jött a Genius-nál,[213] aminek márciusi megjelenéséről a *Színházi Élet* tudósított.[214] „Kilencven kiadást ért alig egynéhány esztendő alatt, ez pedig még akkor is sok, ha nem versekről, hanem pornográfikus regényekről van szó. Sok Franciaországban is, hallatlan és elképzelhetetlen rekord azonban Magyarországból nézve, abból a Magyarországból, ahol a legtöbb verseskönyv pedig nem jut el az első kiadásig sem" – jegyezte meg a kis kötetről Szilágyi Géza a *Nyugat*ban.[215] Géraldy egyszerűbb hangjának hazai népszerűségére is rámutat Ascher Oszkár visszaemlékezése, aki a húszas évek irodalomestjeiről írta: „Ady-est, Ady-est, Ady-est, itt-ott gyáva kísérletezés és torz összeállítás: Ady–Villon–Géraldy (!) est! (Kosztolányi Toi et moi fordításai) gyökeret vertek, és vad burjánzásnak indultak."[216]

Az író a francia szerző *Róbert és Marianne* című színművét is lefordította, melyet ugyancsak a Genius hozott forgalomba.[217] A darabot a könyv megjelenésének idején, 1926 decemberében az Alapi Nándor által vezetett Országos Kamaraszínház mutatta be Győrött.[218] Géraldy művének ez volt az első magyarországi premierje,[219] a bemutató létrejöttében pedig minden bizonnyal nagy szerepet játszott, hogy Kosztolányi felesége ebben az időszakban Alapi társulatában vállalt föllépéseket.

Miután az író nem volt Géraldy rajongója, fordításai kiadói, illetve színházi megbízásra készültek, amit alátámaszt a könyvkiadó igazgatójának címzett levele is, melyben finoman a korrektor figyelmébe ajánlja, hogy a francia főváros neve magyarul Párizs, nem pedig Páris.[220] „Shakespeare tizenhatezer szóval él. Paul Géraldy alig többel, mint ezerhatszáz szóval. Alakjai fáradt, finom, sokat gondolkodó kortársaink, azokat a kifejezéseket váltogatják, melyek a főváros felületes, fölszínen mozgó életében elkoptak, s a társaságokban gondolatok, érzések váltópénzéül szerepelnek. Költeményeiben, melyek számtalan kiadásban keltek el, a Te meg én cimü kötetében, szintén ilyen a nyelvezete, nem találunk itt egyetlen olyan szót sem, melyet ne hallanánk naponta az utcán, a villamosban, a telefonkagylóban, ezerszer" – bírálta például a Szini által magyarított *Szeretni* bemutatója idején a francia szerző költészetét.[221] Ennek ellenére Kosztolányi több Géraldy-fordítást közölt a *Nyugat*ban, az *Új Idők*ben, *Az Érdekes Újság*ban, a *Bácsmegyei Napló*ban, a kolozsvári *Vasárnapi Újság*ban és Légrádyék napilapjában.[222] 1925 novemberében megrendezett önálló szerzői estjén Verhaeren és Ibarbourou költeményei mellett Géraldyt is szavaltak a föllépő művészek, akik Kosztolányi műfordítói teremtéséből voltak hivatottak előadni néhány illusztris darabot.[223]

Ugyancsak a Genius-nál látott napvilágot Goethe *A napló (Das Tagebuch)* című kötete Kosztolányi tolmácsolásában.[224] 1932 tavaszán, a szerző halálának 100. évfordulóján, Kner Imre újranyomta a művet a Németországban megrendezett „Goethe in de Buchkunst der Welt" című kiállításra, ahol a világ minden részéről száz nyomdász vonultatta föl egy-egy tetszőlegesen választott Goethe-téma tipográfiai megoldását.[225] Miután a német alkotó művei a magyar író kiemelt olvasmányai között szerepeltek – a *Pardon* rovat körüli válság idején például leginkább őt tanulmányozta –, az 1924-es kiadás akár az ő kezdeményezésére is történhetett. Más jelentős szerzők

mellett Goethe munkásságának hatása ugyancsak végigkísérte Kosztolányi pályáját: említhető például a német író által bevezetett világirodalom (Weltliteratur) fogalmának szerepeltetése értekező jellegű szövegeiben, az *Über allen Gipfeln* kezdetű vers elemzéséről írt jelentős tanulmánya vagy egyáltalán a *Költészet és valóság (Dichtung und Wahrheit)* című önéletírás ösztönző volta.

1927 elején a *Faust* második részéből is közölt műfordítás-részletet,[226] pár hónappal későbbi angliai útja során pedig megállt Frankfurtban, hogy a költő szülőházát meglátogassa.[227] A húszas évek második felétől több Goethe-verset is magyarra ültetett,[228] valamint hosszabb bevezető tanulmányt írt egy Dóczy Lajos által fordított antológiához.[229] 1932-ben a Magyar PEN Club elnökeként tartott előadást a német költő halálának évfordulójára rendezett ünnepségen, amivel egy időben portrét közölt az általa utolsó polihisztornak tartott mesterről.[230] Alaposságát mutatja, hogy a jubileumi év külföldön megjelent írásait is figyelemmel kísérte, Füst Milánnak pedig a *The Times Literary Supplement* egyik tanulmányának kivágatát küldte el annak illusztrálásaként, hogy megmutassa: az angolszász kritika mennyire tárgyilagosan fordul még akkor is Goethéhez, amikor a két nemzet (angol és német) között feszült a politikai viszony.[231] Kosztolányi még 1934-ben is írt tárcát Goethéről *A legegészségesebb lángelme* címen,[232] de a *Napló Tere-fere* rovatában ugyancsak előszeretettel hivatkozott alakjára. Izgatta jellemének kettőssége, valamint azt sem feledte, hogy Goethe alkotta meg az „Übermensch" kifejezést. Kosztolányi élete végén az Új Szent János Kórházban szintén idézte a költőt: beszélgetőlapjain – melyekre gégemetszését követően mondandóját jegyezte – Goethe utolsó szavain („Mehr Licht!") élcelődött a „Mehr Luft!" szójátékkal.[233]

A húszas évek műfordításai között kell említenünk egy Maupassant-kötetet is, mely részbeni visszatérés a fiatalkori ízlésvilághoz. Az Athenaeum könyvkiadó 1924-ben a francia szerző összes művét közlő sorozattal jelentkezett, s a szerkesztők a verseket és egy elbeszélést tartalmazó gyűjtemény fordítására Kosztolányi Dezsőt kérték föl.[234] Az író 1909-ben már közölt egy kötetre való Maupassant-fordítást,[235] később *Főpróba* címen ültetett át a francia szerzőtől egy jelenetet,[236] az 1914-es *Modern költők* antológiában, valamint annak bővített kiadásában ugyancsak szerepeltek tőle költemények. A *Maupassant Versei és első elbeszélése* című összeállításban átdolgozott formában helyet kaptak a korai fordítások, s ez a törzsanyag mindössze egy verses elbeszéléssel *(A víz partján)*, valamint egy prózai munkával egészült ki.

„Kedves Dadikám, itt küldöm neked a Gömböc kéziratát, mely eddig sehol sem jelent meg, és karácsonyig nem is jön ki könyv alakban. Tedd közzé, lehetőleg hamar. Nagyon mulatságos" – írta Kosztolányi Kuncz Aladárnak.[237] Noha az összkiadás már 1921-ben elindult, az író által fordított és szerkesztett kötet kapta az egyes sorszámot.[238] Ennek fényében nagyívű bevezető tanulmány olvasható a könyvben, melynek szövegét a *Nyugat* is közölte.[239] A fordító – korábbi gyakorlatához híven – alaposan tanulmányozta a szerzői életrajzot, a munkásság egészét, Maupassant nyelvét és stílusát, műveinek befogadástörténetét, sőt még a biográfiai értelemben vett szerző karakterét is: említi például a francia alkotó Flaubert-rel való viszonyát, ideggyengeségét, kokainfüggőségét és a halála előtti utolsó szavát („sötétség").[240]

1926-ban jelent meg François Mauriac *A szerelem sivatagja* című regényének magyar változata a Pantheon Irodalmi Intézet Részvénytársaságnál.[241] A fordítást végző Kosztolányi a húszas évek második felében – amikor Rózsaffyné Goncsarova Olgán keresztül a Párizsban élő Ludmilla Savitzkyval igyekezett fölvenni a kapcsolatot – a francia szerzőt is fölkereste levélben, s arra kérte, írjon előszót az *Édes Anna* tervezett francia kiadása elé: „Én fordítottam magyarra remekművét: a Le désert de l'amour-t. Ez a szeretet ad erőt nekem erre a lépésre. Író vagyok. Angliában, Németországban, Amerikában több regényem megjelent. Most legújabb regényemet, az Édes Anná-t franciára is lefordították. Tudom, hogy az ön hazájában megjelenni több, mint bárhol a világon. Itt azonban egyedül vagyok, minden összeköttetés nélkül. Eddig mindössze néhány versem, novellám jelent meg franciául. Ezt kérdezem: elküldhetem-e önnek legépelt kéziratomat, s remélhetem-e, hogy belepillant abba? Remélhetem-e, hogy pár bevezető sort ír eléje, s kinyitja előttem a világ kapuit?"[242]

Nem tudunk róla, Mauriac válaszolt-e Kosztolányi levelére, aki rajta kívül Jules Romains-t is fölkérte a regény előszavának megírására. *A véres költő* sikerén fölbuzdulva bízott abban, hogy ezúttal is egy kortárs író – mint korábban Thomas Mann – ajánlása segítheti a külföldi fogadtatást. Bár Romains ígéretet tett, végül nem küldött szöveget, illetve az *Édes Anna* sem jelent meg Kosztolányi életében franciául.[243] 1932 folyamán az író újból megkísérelte fölvenni a kapcsolatot Mauriackal: ezúttal Babits Mihállyal közösen küldtek neki levelet, melyben arra kérték, tisztelje meg a huszonöt éves jubileumát ünneplő *Nyugat*nak a Nemzetközi PEN Club világkongresszusát köszöntő lapszámát egy tetszőleges műfajú alkotással. Miután a levél téves címre (Rue de Pompe) ment, s Párizsból visszaküldték a feladónak („Retour á l'envoyeur"), Mauriac nem is válaszolhatott.[244]

1929 folyamán került forgalomba Thornton Wilder amerikai dráma- és regényíró *Szent Lajos király hídja (The bridge of San Luis rey)* című könyve a Révai Könyvkiadó gondozásában. A regény első kiadását Kosztolányi fordította, bevezetővel pedig Gaál Andor látta el,[245] míg az 1935-ös második kiadás magyar szövegéhez Benedek Marcell is hozzájárult.[246] Kosztolányi az 1928-ban Pulitzer-díjjal jutalmazott művet – melyet többször meg is filmesítettek, először 1929-ben Charles Brabin rendezésében – elemző esszéjében az amerikai irodalommal kapcsolatos tájékozottságáról is tanúbizonyságot tesz: nem pusztán a tengerentúli irodalom további képviselőire utalt – köztük Emerson, Poe, Whitman és Lewis Sinclair munkásságára –, de hivatkozott Waldo Frank *Our America* (A mi Amerikánk) című könyvére is, mely Chicago mindennapjainak poézisét mutatja be.[247] Wilder könyvének fő motívumát a szeretet vállalásában látta: „Szeretetre vagyunk teremtve. Lelkünkben hatalmas készlet van belőle s ezt el akarnók pazarolni, ha másra nem, egy kutyára. Csakhogy a világon az a törvény, hogy két ember sohase szerette egymást egyformán. [...] mikor e könyv költői és művészi értékeiről irtam, elfelejtkeztem legnagyobb értékéről: az emberiességéről."[248]

Kosztolányi a húszas években több színdarabot is magyarra ültetett, melyek nem kötetben, hanem folyóiratokban jelentek meg, illetve színházakban mutatták be őket. Elsőként Arthur Schnitzler *Casanova* című három felvonásból álló verses vígjátékát fordította le, melyet 1922 augusztusában évadnyitó előadásként

tűzött műsorára a Belvárosi Színház, Somlár Zsigmond rendezésében.[249] Még ebben az évadban, októberben mutatta be a Vígszínház Csehov *Három nővér* című színművét az író fordításában – melynek szövegét csak évekkel később közölte a *Színházi Élet* –, [250] Jób Dániel rendezésében, Málnai Béla díszleteivel.[251] Jób „Berlinben megnézte Sztanyiszlavszkijék vendégjátékát – itthon már folytak a próbák –, izgalommal figyelte a »külsőségeket«, »a hangsúlyokat«, »a leírhatatlan egyszerűséget«, a bevezető szavak »intonálását«, kezében Kosztolányi kész szövegével. Az ötórás darabot egy hazahozott album fényképeiről újradíszletezték, szövegét meghúzták."[252]

Az írót már egyetemista korában is foglalkoztatta Csehov művészete: Juhász Gyulával való levelezésében például a *Sirály* és a *Három nővér* kiválóságáról ír.[253] Később főként az orosz szerző novellisztikája került érdeklődési horizontjába, de a *Ványa bácsi* 1920-as bemutatójakor ismét a drámák felé fordult figyelme,[254] s a későbbiekben is gyakran írt színikritikát Csehov-előadásokról. A *Három nővér*t nem pusztán olvasta németül, hanem ebből a nyelvből ültette át magyarra is. Mindehhez egy négykötetes összkiadást vett alapul: az 1902-ben Jénában közreadott munkát a Lipcsében élő Wladimir Czumikow fordította.[255] Kosztolányi tanulmányt is írt a színdarabról *Csehov doktor ur* címmel, melyben Olga, Mása és Irina tragédiáját az eseménytelenség drámájaként értelmezte, aminek ábrázolása a legnagyobb feladat egy alkotó számára.[256] Az író a *Nyugat* kritikai rovatában ugyancsak értekezett a *Három nővér*ről, ezúttal a színmű jelképiségére, sűrítő megfogalmazásaira és realizmusára helyezve a hangsúlyt.[257]

1923 húsvét vasárnapján a nagyváradi színház Tóth Elek rendezésében a magyarországi születésű osztrák drámaíró és kritikus, Rudolf Lothar a *Fenevad (Der Werwolf)* című színdarabját tűzte műsorára. Az erotikus témájú vígjátékot ismét csak Kosztolányi Dezső fordította le a Vígszínház részére, ám ott akkor még „frivol hangja és tiszteletreméltó hagyományokat gunyoló szellemessége miatt nem hozhatták ki".[258] Két héttel később (még áprilisban) az erdélyi színjátszás kiemelkedő alakja, Janovics Jenő kezdeményezésére a kolozsvári Magyar Színház mutatta be, a darab szerzője azonban álnéven szerepelt a helyi lapok hirdetéseiben: Lothar ugyanis többször inkognitóban jelentkezett, s művét egy Angelo Cana nevű kitalált spanyol drámaíró alakja mögé bújva adta közre.[259] A Vígszínházban végül 1923 júniusában sikerült előadni a háromfelvonásos vígjátékot, a drámaíró eredeti nevével és *A zsiványa* címváltozattal, Góth Sándor rendezésében.[260]

A Renaissance Színház ugyancsak rendelt Kosztolányitól drámafordítást, amikor 1923 szeptemberében az *Őnagysága két férje* című három felvonásból álló bohózatot – Félix Gandera munkáját – mutatták be Bérczy Ernő rendezésében.[261] De a Renaissance tűzte műsorára Fernand Crommelynck *A csodaszarvas (Le cocu magnifique)* című drámáját is, melyet még ugyanebben a hónapban mutattak be Bárdos Artúr rendezésében, Tőkés Anna vendégszereplésével és Márkus László díszleteivel.[262] Bár a színpadi művet hivatalosan Karinthy Frigyes fordította, az első három előadás alkalmával Kosztolányi tartotta a bevezető konferanszot.[263] Az író azonban nem csak ekkor fejtette ki nézeteit Crommelynck művészetéről: egy évvel a színházi premier előtt már a *Nyugat* hasábjain méltatta a féltékeny férj drámáját adó, „vaskos flamandi bohózatok" álruháját viselő *A csodaszarvas*t, illet-

ve részleteket közölt a fordításból is.[264] Ő hívta föl a színház vezetőségének is a figyelmét a drámára,[265] amit korábban Ferenczi Sándor ajánlott neki elolvasásra.[266]

„Nem tudok példát rá a pesti színpadon, hogy egy darab körül valaha is akkora csaták, olyan szenvedélyes viták porzottak volna, mint a Csodaszarvas körül. És nem politikaiak természetesen, hanem tisztára művésziek. [...] Már a premieren kirobbant a lefojtott izgalom. [...] És mindez elméleti, esztétikai területen zajlott le!" – emlékezett vissza később Bárdos Artúr.[267] A kritika egyébként nemcsak a bemutatott műről, hanem Kosztolányi konferanszáról is megemlékezett. „S kérem viselje el köszönetemet Kosztolányi Dezső ur, a poéta, buksi haju nagy fiu, lágyan raccsoló nyolcadikos, aki conférence-t olvasott a rivalda előtt a nagyérdemü közönségnek. [...] Kosztolányi ur ritka képzett iró; hatásos alak és meginditó hang; akármelyik isten örülne Kosztolányi urnak, ha véletlenül papnak megy s az egekért prédikál egy eklézsiában" – írta például Szép Ernő a *Színházi Élet* hasábjain.[268]

1923 őszén ismét a Vígszínház jelentkezett megbízással. Az író ekkor fordította le a Charles Méré által írt *La Flamme* című francia vígjátékot *Pillangó* címen. Az igazgatóság azonban menet közben arról értesült, hogy a szerző „a darabot, amelynek londoni előadásán Iréne Vanbrough világhirü müvésznő játssza a főszerepet, az angol és amerikai szinpadok számára átdolgozza",[269] így aztán elhalasztották a bemutatót. Nem sokkal később Kosztolányi a teátrum komolyabb vállalkozásában is közreműködött: 1924. február 16-án Karel Čapek *R. U. R.* (*Rossum's Universal Robots* – Rossum Univerzális Robotjai) című utópisztikus színművét adták elő az ő fordításában. „Két évvel ezelőtt már fölvetődött egy izben Budapesten a R. U. R. előadásának a gondolata. Az akkori és azóta már megszünt Irodalmi Szinház akarta szinrehozni W. U. R. cimen (amely a Čapek-darab német cime), de akkor anyagi akadályok miatt elejtették a tervet" – tudósított a *Ma Este*.[270] 1922 őszén a Magyar Színház és a Nemzeti Színház (Hevesi rendezésében) is műsorra akarta tűzni, de kísérlete „a Trianon után oly sebzett, érzékeny magyarságtudat ellenállásán hiúsult meg. Végre 1923-24 fordulóján megtörni látszott a jég: magyar kormányküldöttség vesz részt a cseh nemzeti ünnepen, a két ország a művészet nyelvén próbál közeledni egymáshoz" – foglalja össze Zágonyi Ervin.[271] A cseh drámaíró művét – mely Európában és Amerikában egyaránt nagyszámú közönséget vonzott – végül Roboz Imrének, a Vígszínház igazgatójának sikerült Budapesten színre vinnie.

Az utópisztikus darab helyszíne a R. U. R. gyár szigete, ahol olyan robotokat hoznak létre, melyek csak dolgozni tudnak és nem képesek érzelmekre. Amikor az Emberszeretet Ligájának megbízásából a vállalat elnökének lánya megérkezik, emberi bánásmódot és szabadságjogokat kér a robotoknak. A gyárigazgatónak megtetszik a lány, és megkéri a kezét. A második felvonás tíz évvel később játszódik, amikor a gépemberek már megalapították a Robotosok Világszövetségét és harcolnak jogaikért. Gall doktor időközben tovább kísérletezett, s több agyvelőt ültetett a robotokba. A munkát mindenhol gépek végzik, az emberek unatkoznak, a nők meddőkké válnak. A gyárigazgató felesége is boldogtalan, s a gépemberektől hemzsegő világ pusztulását akarja. A föllázadt robotok mindenkit kiirtanak, csak Alquist építőmestert hagyják életben, akitől szaporodásuk titkát igyekeznek megtudni. A dráma végén győz a természet, mert egy újabb gyártmányú robotpár képessé válik a szerelem átélésére: ők lesznek az új Éva és az új Ádám.

27. kép • A Vígszínház épülete a 20. század elején
(Fortepan)

Jób Dániel rendezése újszerű fölfogásban hozta Čapek színpadi alkotását, amihez jelentős mértékben hozzájárult Málnai Béla szándékoltan puritán díszletezése, illetve a Faragó Géza által tervezett maszkok használata. A bemutatón részt vett a cseh szerző közvetlen munkatársa, Polák József is, aki a *R. U. R.* 1921-es kassai előadását rendezte, a Kolos Ernővel közösen készített fordítás alapján.[272] Kosztolányi magyar szövegéből a *Ma Este* már a bemutató időpontjában, illetve egy héttel később is közölt részleteket.[273] Az író – mint Zágonyi tudósít róla – „a szóban forgó színműnek a prágai születésű Otto Pick (1887–1940) által az 1920-ban megjelent hosszabb változat alapján készített német szövegét használta,"[274] a Vígszínházban előadott változatból azonban hiányoztak szövegrészek, föltehetően a rendező húzásainak köszönhetően.

Meglehet, maga a fordító szorgalmazta Jób Dánielnél a *R. U. R.* budapesti bemutatását, mindenesetre a *Prágai Magyar Hírlap*nak adott interjújában a színpadi mű időszerűségéről és politikumáról egyaránt szót ejtett: „Kosztolányi [...] kijelenti, hogy a darab nyomról nyomra levetiti a világtörténeti mozzanatokat, melyek a mai boldogtalan világot rágják: a vak önzés és a véres kommunizmus csődjét és a szeretet megváltó, ujrateremtő munkáját. [...] irodalmilag a darabot eredetinek, ujnak és izgalmasnak tartja, politikailag pedig iránymutatónak a szélsőségek közepette, mert a pénz és a forradalom jelszavával szemben az evangélium igéjével oldja meg az ellentéteket."[275] A politikai felhang miatt a drámát mindenütt vegyes érzelmekkel fogadták: Prágában szélső szocialista és kommunista tüntetések voltak, Budapesten egyetemi hallgatók fütyültek a bemutatón a drámaíró származása miatt („Cseh szindarabot nem türünk Magyarországon!"), Csehszlovákiának a trianoni békeszerződésben betöltött szerepére reflektálva.[276]

A Vígszínház igazgatója kiemelte, hogy a *R. U. R.* bemutatásával Prága művészetének a magyar kultúrához való közelebb kerülését kívánják szorgalmazni.[277] „Ugy vélem, hogy a nemzeti értékek megőrzéséhez és továbbfejlesztéséhez talán a legalkalmasabb ut az, ha a külföld igazi értékeinek megismeréséhez az utat egyengetjük" – nyilatkozott a támadásokra reagálva Hegedűs Gyula is, a darab egyik főszereplője.[278] Hasonló szellem vezérelte Kosztolányit is, aki baráti kapcsolatra törekedett a kisantant országaiban élő írótársakkal, így a román Emil Isac mellett a *R. U. R.* cseh szerzőjével. Bár Čapek nem volt ott a bemutatón, Kosztolányi németre fordított műveit már ismerhette. Személyesen csak 1930 augusztusában találkoztak a PEN Club hágai kongresszusán. „Čapek a következő évben kiadott útirajzkötetében [...] mások mellett gyengéd-ironikus jellemzést ad Kosztolányiról is. [...] »Azért mosolyog, hogy mutassa: nem haragszik hivatalainkra, amiért nem adtak neki tartózkodási engedélyt területünkön.«"[279] A magyar író 1928 tavaszára tervezett felvidéki felolvasó körútját ugyanis a csehszlovák hatóságok koholt vádak alapján betiltották.

Az írót a helyi főiskolai ifjúság Szent György Köre hívta meg, s műveivel Komáromban, Érsekújváron, Pozsonyban, Losoncon, Kassán és Rimaszombaton lépett volna föl.[280] Az előkészületek rendben zajlottak, amikor a cseh minisztérium váratlanul közbeavatkozott. „Előadásomban a regényirás lélektanáról óhajtottam beszélni s az európai költészet ujabb irányairól. Felolvasó-körutam célja az lett volna, hogy a müveltség ügyét szolgáljam és személyesen is érintkezzem felvidéki olvasóimmal. [...] Az estélyek jövedelmét eleve fölajánlottam a felvidéki magyar diákoknak. Politikával sem itthon, sem egyebütt nem foglalkozom" – nyilatkozta ekkor Kosztolányi a *Pesti Hírlap*ban.[281]

Nemcsak a tervezett kulturális esemény, hanem az író személye ellen is komoly kampány folyt: a *Národny Dennik*, a *Livodé Noviny* és más lapok ugyanis irredenta propagandaként állították be a felolvasó körút célját.[282] Az incidenst követően Szombathy Viktor budapesti otthonában készített interjút az íróval. A művekről és műfordításokról egyaránt folyó beszélgetés során a felolvasó körút ügye is szóba került, mellyel kapcsolatban Kosztolányi kifejtette: „Részint azt lobbantották szememre, hogy én, aki remetemódra élek budai házamban [...] és politikával egyáltalában nem foglalkozom, a felsőház elnökének »titkos« levelét viszem, részint azt vetették ellenem, hogy voltaképpen Kohnnak hivnak, részint pedig, hogy egy antiszemita társaság tagja voltam. [...] Aki egy másik népet a maga egészében sérteget vagy lenéz, az tökkelütött."[283] Végül megszólalt a csehszlovák kultúrügyek miniszteri referense is, akinek válasza alapján „a kérdéses üggyel egyáltalán nem foglalkozott a minisztérium, a turnét nem tiltották be", miután a kérelem nem is érkezett meg hozzájuk.[284] Az állami hivatalok egymásra hárították a felelősséget, így nem véletlen, hogy az eset (bár bürokratikus köntösben, de) sokak számára a kulturális határzár fönntartását jelentette.[285]

Kosztolányinak Čapekkel való barátságát is részben beárnyékolta a nagypolitika. Trianon után tizennégy éven keresztül nem lehetett magyar könyvet vagy folyóiratot Csehszlovákiába vinni, ami ellen cseh író a PEN 1931-es varsói, majd 1932-es budapesti kongresszusán is szót emelt. A tilalom felfüggesztése mindössze tizenkét hétig tartott, ezért magyar pályatársa levelet intézett Čapekhez: „az Önök

kormánya engedélyezte a német könyvek forgalmát, és kiutalta a könyvkereskedők számára a prágai bankból a német könyvek vásárlásához szükséges összeget. A legutóbbi információim szerint ez nem vonatkozik a magyar könyvekre. [...] ha lehetséges, lépjen közbe érdekünkben, hogy helyreállíthassuk a méltányosságot."[286]

Nem tudjuk, elküldte-e az idézett sorokat, de ekkortájt a *Pester Lloyd*ban egy Čapeknek szóló, álnéven közölt nyílt levél is megjelent,[287] s a cseh szerző utóbbira adott válaszában mintha Kosztolányi kifogásaira is reflektálna: „sem Európát, sem az emberi kultúrát nem váltja meg, ha a könyvek isten madaraiként szabadon röpülhetnek át a határon, miközben az egyéb emberi munka valutáris és politikai izoláltság fogságában marad."[288] Čapek Kosztolányi iránti megbecsülését mutatja azonban egy 1936-os nyilatkozat, melyet a *Népszavá*nak adott a Népszövetség művészeti és irodalmi bizottságának budapesti értekezletén: „Ha én megismerem a magyar lelket kulturális alkotásaival – egy Petőfit, egy Kosztolányit – akkor már nincs gyűlölet, csak megértés és szeretet."[289]

1924 tavaszán az író könnyedebb műfaj fordítására vállalkozott: a Vidám Színpad fölkérésére egy francia sanzont *Együgyű legenda* címmel ültetett át magyarra, melyet Kerékgyártó Olga előadásában élvezhetett a nagyérdemű.[290] 1927 tavaszán azonban ismét komolyabb feladat várta: májusban mutatta be a Magyar Színház Alfred Neumann *Oroszország* című ötfelvonásos drámáját az ő fordításában.[291] A rendező a berlini Karlheinz Martin volt, a főbb szerepekben Ódry Árpádot, Csortos Gyulát, Törzs Jenőt és Simonyi Máriát láthatta a közönség, a mű magyar szövegét pedig szeptemberben közölte a *Színházi Élet*.[292] Kosztolányi az *Oroszország*ról is közölt tanulmányt, melyben nem utolsósorban a darab nietzscheánus jegyeinek bemutatására helyezte a hangsúlyt.[293] A magyar írót évekkel később még mindig érdekelte a témakör: 1933 márciusában német vendégművészek előadásában újra megnézte a történelmi színjátékot, s kritikájában megállapította: a darab még mindig időszerű.[294]

Másfél évvel Neumann színművének hazai előadása után, 1928 októberében Georg Büchner *Danton halála* című háromfelvonásos drámájának fordítását bocsátotta a Magyar Színházat igazgató Faludi Jenő rendelkezésére.[295] A művet – melynek magyar szövegével az író már márciusra készen állt – egy évvel korábbi amerikai körútján Max Reinhardt társulata is előadta, Párizsban pedig évtizedekkel előtte játszották.[296] Budapesten a főbb szerepekben Hegedűs Gyulát, Kiss Ferencet, Rátkay Mártont és Tőkés Annát láthatta a közönség, a rendezést pedig – akárcsak az *Oroszország* bemutatójakor – a német Karlheinz Martin vállalta.[297] Kosztolányi fordításából először a *Nyugat* hozott két jelenetet, majd október végén a *Színházi Élet* teljes egészében is közölte.[298]

Karel Čapek *R. U. R.* című művéhez hasonlóan Büchner darabja is politikai vitát váltott ki. 1928. október 5-én az *Esti Kurír* arról értesítette olvasóit, hogy a budapesti főkapitányság és a belügyminisztérium rendőri osztálya részéről egy bizottság jelent meg a főpróbán, mely a színmű megtekintését követően javaslatot terjesztett a főkapitány elé, miszerint: „a darab tulságosan forradalmi tendenciáju, azonkivül egyes jelenetekben még az erkölcsvédelmi rendeletbe ütköző párbeszédeket is tartalmaz és ezért javasolják, hogy a főkapitányság tiltsa be szinrehozatalát."[299] A főkapitányságon már meg is fogalmazták a betiltást elrendelő végzést,

ám a Magyar Színház vezetőségének kérésére a belügyminisztérium interveniált. Ekkor kezdődtek a tárgyalások, hogy a *Danton halála* milyen kihagyásokkal kerülhetne színpadra.

Az eljárás ellen több magyar író és kritikus tiltakozott, köztük a darab fordítója, Kosztolányi Dezső, aki az alábbiakat nyilatkozta: „A darab tárgya a francia forradalom, a polgárság szabadságharca, amelyben a mai társadalmi rend nyugszik minden intézményével együtt. [...] Georg Büchner író volt, lángész, tehát arisztokrata. [...] szókimondó és bátor, tagadhatatlan. Enélkül azonban nem is lehet író és irodalom. Nem vállalkoztam és nem is vállalkozom arra, hogy megmásítsam vagy enyhítsem a szöveg egyetlen szavát is. [...] Sokkal veszedelmesebbnek tartom azokat a megcukrozott rózsaszín malacságokat, amelyek a középszerűség és a semmitmondás jegyében születtek és szabad bemenetelt élveznek mindenüvé."[300] A hatóságok végül engedélyezték az előadásokat, azzal a feltétellel, ha a bemutató „nem hat nyugtalanítóan a közönségre". A szöveg cenzúrázását végül a színház vállalta magára, Kosztolányi pedig – több kritikussal együtt – a korábbinál is élesebben elítélte az eljárást.[301]

Max Mell osztrák író *Krisztus követése (Das Nachfolge-Christi-Spiel)* című passiójátékának magyar változatát 1928-ban adta közre a *Nyugat*.[302] Mell eredetileg trilógiát adott ki könyv alakban, melynek első részét Max Reinhardt vitte színre Salzburgban, harmadik részét pedig Franz Herterich, a bécsi Burgtheater igazgatója fedezte föl. Kosztolányi a művet a Nemzeti Színházat vezető Hevesi megrendelésére fordította le, és 1929 márciusának húsvéti ünnepi játéka lett.[303] A bemutató évében az író Henri Bernstein *Muzsika* című háromfelvonásos darabját is magyarra ültette, melynek premierje november 9-én volt a Vígszínházban,[304] szövegét pedig 1930 elején közölte a *Színházi Élet*.[305] „Semmise intéződik el, semmise zárul le, mert a nagy tragédiák határtalanok" – jegyezte meg az író a francia darabról szóló tanulmánya zárlataként.[306]

A REGÉNYÍRÓ KOSZTOLÁNYI

PACSIRTA

Az 1920-as évtized során Kosztolányi Dezső három olyan regényt is írt, mely visszavonhatatlanul a nemzeti irodalmi kánon részévé vált. Elsőként a *Pacsirta* jelent meg 1924-ben az Athenaeum gondozásában, a *Magyar írók – Korunk mesterei* sorozat darabjaként.[307] Kosztolányinak egyedül ez a regénye a könyv megjelenése előtt két külön időszaki kiadványban – a *Nyugat*ban, illetve a kolozsvári *Ellenzék* hasábjain – is olvasható volt.[308] Az erdélyi közlés Kuncz Aladár kezdeményezésére történt, aki összefoglaló Kosztolányi-portréjában a következő szavakkal ajánlotta a munkát: „Kosztolányi legujabb regényét a Pacsirtát, amely az Ellenzékben és a Nyugatban egy időben jelennek meg, az erdélyi olvasók első kézből kapják s azt hiszem igazat fognak nekem abban adni, hogy ez a regény Kosztolányi valamennyi prózai alkotása között a legtöbb müvészi ökonomiával s legtöbb emberszerető bensőséggel megirt mű."[309] A két lapban szereplő szövegváltozatok között egyfelől a román katonai cenzúra közbeavatkozása, másfelől a kolozsvári szedő/szerkesztő félreolvasása miatt akadnak eltérések.[310]

Kosztolányi már 1922 őszén – egy balatoni nyaralásból hazatérve – hozzáláthatott regénye megírásához: egyik tollrajzát, a *Síró nő a körúton*t októberben közölte a *Pesti Hírlap*, az egyezések pedig egyértelműen a *Pacsirta* felé mutatnak.[311] Bár előfordulhat, hogy az író csak később építette be a tárca sorait a regény szövegébe, Osvát Ernőnek szintén 1922 végén ejt szót az új munkáról: „Az az érzésem, hogy ilyet még nem írtam."[312] A szerkesztővel hamar megállapodott a közlésről, mert 1923 tavaszán Reményi Józsefet már a *Nyugat*-beli megjelenésről tudósítja: „egy regényt írtam, egyetlen hónap alatt, szakadatlan lázban. [...] Nem foglalkoztam semmivel munka közben, még kedves barátaimra sem gondoltam, kikkel öröm a távolból is beszélgetni. Tegnap készültem el."[313]

Az író szabadkai családját szintén tavasszal értesítette műve befejezéséről. „Örülünk, hogy regényedet befejezted, reméljük, teljes sikerrel. Ird meg a címét, mit még nem tudunk s azt is, ki és mikor fogja kiadni?" – válaszolta id. Kosztolányi Árpád áprilisi levelében.[314] Kosztolányi Tevan Andornak azonban már nem egy, hanem a közlés és az ötlet megfoganása között eltelt több hónapnyi alkotómunkáról beszélt: „A barbár idő áldozata vagyok. Aztán pár hónap óta írtam a Pacsirta című regényemet is, melyet most közöl a Nyugat."[315] Az idézett dátumok ellentmondásai dacára megeshet, hogy a nyers változat papírra vetése valóban egyhavi lázas munkában folyt, majd az író a nyomdakész kézirat elkészülte előtt még alakított a szövegen,[316] így az Osvátnak küldött változat sem lehetett még végleges.[317]

Az Athenaeummal indulásként kétezer példányban állapodtak meg, ami regény esetében komoly mennyiségnek számított. Kosztolányi tíz százalékot kért

egy-egy eladott könyv után, illetve (1924 januárjában) egymillió korona előleget is fölvett.[318] A megjelenés időpontját március végére tervezték, ám a *Pacsirta* forgalomba kerülése helyett tavasszal újabb szerződést kötöttek. A kiadó és Kosztolányi levelezésében „zürichi kurzus alapján valorizált" összegről esik szó, miután ebben az időszakban még éreztette hatását az 1919 őszére kialakult pénzügyi káosz. Az újabb milliós tétel – a szerződés külön nyugta ellenében fölvett 2 500 000 koronát mutat – még mindig csak előleg volt, az író tehát nem akarta megvárni a regény megjelenését a kifizetés szorgalmazásával.[319] Végül 1923. október 10-én adta le a nyomdakész kéziratot, s a kötet következő év húsvétjára jött ki.[320]

A Vígszínház 1922 októberében mutatta be Csehov *Három nővér* című drámáját Kosztolányi tolmácsolásában, az író tehát megközelítőleg azonos időpontban végezte a fordítást és dolgozott a *Pacsirtán*. „Bizonyosra vehető – állapítja meg Szegedy-Maszák Mihály –, hogy Csehovnak ez az alkotása is hozzásegítette ahhoz, hogy regényt alkosson annak a világnak az ösztönzésére, amelyet Budapestre költözésekor maga mögött hagyott."[321] Kosztolányira ellenben nemcsak Csehov, hanem egyáltalán maga az orosz irodalom is komoly hatást gyakorolt. Fia, Ádám a következő állítást kockáztatta meg: „azt hiszem, az orosz irodalom hatása Kosztolányira nem puszta véletlen, hanem alkati találkozás volt. Valaki egyszer Kosztolányit »franciás«-nak nevezte. Részigazság, az is, formájában az (világosság, pontosság, logika), de lényegében oroszos, azzá teszi a részvét, amely – aki ismeri őt, jól tudja – műveinek alapja."[322]

A *Pacsirta* kisszerű hősöket vonultat föl, s a századforduló Magyarországának – elsősorban a vidéki elmaradottságnak – kritikáját adja. De a regény a parlagiság mellett a szecessziós és/vagy dekadens modernség divatját is kipellengérezi, amikor például az elbeszélő a sárszegi könyvesbolt kirakatát írja le: „Vad verseskönyvek meredtek rá, melyek akkor divatoztak, vigyorgó ördögarcokkal, meztelen férfiakkal, őrjöngő nőkkel, kik hajukat kibontották, szemüket elmeresztették. / Ákos többször elolvasta a kiagyalt, ál-modern címeket is: »Halálfutás – Életéjben«, »Aspasiám: – akarlak!«"[323] A „különc hírében álló" fiatal segédszerkesztőt, Ijas Miklóst – aki próbál kitörni a mucsai környezetből, s egyes értelmezések szerint a szerző önképét adja – ugyancsak ironikus távolságtartással ábrázolja; illetve a beszélő nevű[324] Sárcsevitsen is gúnyolódik.[325]

Az összesen tizenhárom fejezetből – melyek élén a sorra kerülő történések régies összegzése olvasható – álló mű cselekménye kimerül annyiban, hogy a Vajkay házaspár lánya, Pacsirta elutazik otthonról pár napra, a szülők pedig virulni kezdenek az élőhalottként hervadozó vénlány távollétében: mulatoznak, színházba járnak, társadalmi életet élnek. Pacsirta hazatérte közeledtével azonban egyre őszintébbé válnak önmagukhoz, s az apa – aki a regény igazi főhőse, s akinek lelki- és gondolatvilága a legárnyaltabban megjelenik – már nyíltan is kimondja: szerencsétlen sorsú gyermekük csak teher a vállukon, s valójában (ahogy álmának freudista megfejtése sugallja) szabadulni akarnak lányuktól. A regényben tehát – Szegedy-Maszákot idézve – „a külsőnél fontosabb a belső cselekmény, s ennek tekintélyes részét a címszereplő apjának közvetlenül idézett vagy az elbeszélő által közvetített (»erlebte Rede« alakban előadott) magánbeszéde alkotja."[326]

A kortársak mind egyetértettek abban, hogy Kosztolányi a könyv címszereplőjét „legendásan csúf" húgáról mintázta, amit megerősít a feleség életrajzi kötete is: „Mariska sógornőm még mindig nem ment férjhez. [...] Bátyja határtalanul szenved húgának sorsa, bizonytalan jövője, apjuknak, anyjuknak bánata miatt, és megírja a Pacsirta című regényét. [...] A regény fájdalmas leleplezéseit öccse, Árpi, hűvös hangú levélben nehezményezi."[327] Az élete végéig hajadon Kosztolányi Máriáról sokat pletykáltak a pesti irodalmi körökben, nem utolsósorban Karinthy Frigyesnek köszönhetően, akit Kosztolányiék gyakran láttak vendégül Szabadkán. „»A húgomat a bánat eljegyezte« című Kosztolányi vers megjelenése után Karinthy a Kosztolányi család vendége volt. Szabadkán persze megismerkedett a költő húgával is. Elutazása előtt Karinthy ártatlan arccal fordult Dezső barátjához és a húgához írt versre célozva komolyan mondta: / – Tudod Dide, hogy a húgod aránylag jó partit csinál..." – jegyezte le az egyik anekdotát Munk Artúr.[328] Bár Szabó Dezső nem találkozott Kosztolányi Szabadkán élő húgával, a pletykák hozzá is eljutottak, amint azt Lévay Imrével tudatta: „Dezső szép ember volt. Ezt itt mindenki tudta. De valamit nem értek. Mondja meg nekem: húga, akit »a bánat eljegyzett«, valóban olyan nagyon csúnya leány, hogy..."[329]

Kosztolányi több helyen nyilatkozott regényei keletkezéséről, ihletforrásairól. Bár a *Pacsirta* esetében egyetlen szóval sem említette húgát, nem tagadta, hogy egy általa ismert vénlány alakja adta az ötletet. „A Pacsirta akkor támadt bennem, amikor megpillantottam egy szegény vénleány apró, feketésen csillámló, romlott fogait" – írta például *Hogy születik a vers és a regény?* című írásában.[330] A *Nyugat* egyik körkérdésére válaszolva pedig további részleteket is elárult a modellről: „»Pacsirta« annyira közel van szívemhez, hogy a regény megjelentetése előtt – lelkiismeretem nyugtatására – sürgönyöket váltottam hozzátartozóival s noha ők határozottan lebeszéltek közzétételéről, mégse fogadtam meg tanácsukat".[331]

Karinthy Ferenc állítása szerint nemcsak nyílt titok volt, hogy Kosztolányi Mariska húgáról mintázta *Pacsirta* tragédiáját, hanem emiatt az író még családjával is összezördült.[332] Valóban – mint a kritikai kiadást sajtó alá rendező Bucsics Katalin rámutat – „beszédes az a hiány, melyet a családi levelezésben tapasztalunk. Míg a többi regény kapcsán idősebb Kosztolányi Árpád lelkesen érdeklődik s [... Kosztolányi] is többé-kevésbé részletesen tájékoztatja a családot éppen időszerű munkájáról, addig a Pacsirta esetében egyetlen olyan apai levélről van tudomásunk, mely e mű felől kérdezősködik [...] A későbbi leveleket tekintve pedig a Kosztolányi család tagjai csaknem minden regényről több-kevesebb szót ejtenek leveleikben, a Pacsirtáról azonban hallgatnak."[333]

Egy 1964-ben készített rádióinterjú – melyben ifj. Kosztolányi Árpád Mariskára a *Pacsirta* című regény főszereplőjeként utal – ugyancsak azt a föltételezést erősíti, hogy Kosztolányi a húgáról mintázta a címszereplőt, s mindez érzékenyen érintette a családot.[334] Az író kései szerelme, Radákovich Mária pedig a következőket nyilatkozta a kérdéskörrel kapcsolatban: „húgáról beszélt, hogy a húga nagyon csúnya volt, és mennyire sajnálta ő ezért. És ő adta nekem a Pacsirta című könyvet és mondta az tulajdonképpen a családjáról szól".[335]

A mű életrajzi olvasata szerint – Bónus Tibor észrevételét idézve – „Pacsirta neve Kosztolányi Máriáé helyett áll, egy időben azonban bárkiével behelyettesít-

hető, akire a Pacsirta név jelölete a regény nyomán ráillik, legyen az valós vagy éppen elképzelt személy."[336] Kosztolányi Mária érintettségét ellenben tovább erősíti a regény ajánlása („Őneki"), mely ugyanakkor – Bónus értelmezésében – „úgy írja elő a regény címzettjének helyettesíthetetlen egyediségét, hogy eközben, névmás lévén, címzettje bárkivel helyettesíthető, éppen ezért elhamarkodott lenne ezt annak egyértelmű jeleként tekinteni, hogy Kosztolányi saját húgának ajánlotta olvasásra regényét."[337]

Kosztolányi Mária élete egyébként nem volt olyan eseménytelen, mint a regényben ábrázolt vénlányé. Kereskedelmi főiskolát végzett, majd egy ideig hivatalnokoskodott, de a trianoni békeszerződés utáni megváltozott viszonyok nehezítették munkavállalását. Később aktív szerepet vállalt a szabadkai színjátszókör szervezésében[338] – az irodalmi programoknál Kosztolányitól is kért tanácsot –,[339] illetve évekig közvetített (hozta-vitte a cikkeket és az üzeneteket, fölvette a honoráriumot) bátyja és a *Bácsmegyei Napló* között. „1941-ben, a magyarok bevonulásakor folyamodványt nyújt be a városi katonai közigazgatási elöljárósághoz, hogy találjanak számára képzettségének megfelelő munkahelyet a takarékpénztárnál vagy a Nemzeti Banknál. Kérelme [...] meghallgatásra talált, új munkahelyén azonban nem sokáig állhatott helyt. Levéltárba helyezett, szerbellenesnek bélyegzett folyamodványa a háború után a városi népbizottság kezére kerül, s felfüggesztik állásából" – tudjuk meg Farkas Zsuzsától.[340]

Míg szülei éltek, róluk is gondoskodott.[341] Bár Kosztolányi Mária hajadonként halt meg, 1927 karácsonyán fölmerült egy házasság lehetősége is. Ekkor kelt levelében boldogan számolt be bátyjának arról, hogy férjhez megy Kramarits Viktor földbirtokos és üzletemberhez, de az egybekeléshez pénzre van szükségük.[342] A szándékból végül nem lett semmi, mert a húg belátta, hogy a házasság számára – Farkas kifejezésével élve – „semmi anyagi könnyebbüléssel nem jár".[343]

A regény értelmezési lehetőségeinek változatossága ellenére – melyek közül több is elveti az életrajzi megfeleltetéseket – Kosztolányi Mária még jóval testvérbátyja halalát követően is szívén viselte a könyv sorsát, nem utolsósorban anyagi haszonra számítva a *Pacsirta* újrakiadásából: folyamatos orvosi kezelései, valamint műtéteinek költségei miatt komoly pénzösszegre volt szüksége.[344] „Alighanem éppolyan túlzás volna azt állítani, hogy Kosztolányi húgának sorsa semmilyen szerepet nem játszott a Pacsirta című regény létrejöttében, mint sokakhoz hasonlóan Kosztolányi Mária sorsának »megírását« üdvözölni vagy elmarasztalni benne" – összegzi Bucsics Katalin.[345]

A regény másik életrajzi vonatkozását a cselekmény helyszínéül szolgáló vidéki kisváros, Sárszeg – mely a regény kéziratában eredetileg Sárvárként szerepelt – és Szabadka azonosításának lehetősége adja. Kosztolányi több alkalommal is kifejtette véleményét szülővárosa viszonylagos elmaradottságáról. Fiatal egyetemistaként Juhász Gyulának szóló levelében Budapesttel vetette össze, s a következőkre jutott: „Ó te szegény, szürke és unalmas Szabadka, mily poros és unott, sőt komikus vagy [...] Neked még az a jog sem adatott meg, hogy igazán rosz és unalmas légy, mert a nagystilü rosz és unalom már megsemmisitené önmagát, s nem illenék hozzád."[346]

„Sárszeg a nagy parlag szinekdochéja, ám egyszersmind a költészet forrása" – állítja Szegedy-Maszák Mihály –,[347] így nem pusztán negatív fogalmakat konnotál. Kosztolányi több művében, illetve nyilatkozatában – különösen a vesztes háború, a forradalmak és a trianoni békeszerződés után – Szabadkát az elveszett értékek és a letűnt boldog gyermekkor jelképeként említi. „Legnagyobb utamat hatéves koromban tettem meg. Szabadkáról Szegedre utaztam ekkor édesapám társaságában [...] Minden kikerics, minden cölöp, minden távírópózna, melyet megpillantottam a vonat ablakából, új korszakot jelentett életemben, megindítója lett azoknak az áramlatoknak, lázaknak, önkívületeknek, amelyeknek mását azóta hiába kerestem. Később csakis kisebb utakat tettem, [...] hogy kergessem ezt a gyerekkori ábrándomat, melyet nem sikerült elérnem soha" – válaszolta 1930 karácsonyán a *Színházi Élet* egyik körkérdésére.[348]

Öt évvel korábban öccsének szóló levelében arról is beszámolt, hogy bár fővárosi irodalmi barátaival kölcsönösen becsülik egymást, mindörökre idegenek maradnak egymás számára, s az ő igazi otthona Szabadkán van, az övéi között. „Engem egy otthoni látogatás évekre megtermékenyít. Mindig új versek, regények tervét hozom magammal" – írta, szellemi termékenységét is az otthonhoz, a vidéki város jelképezte gyökerekhez és egyúttal erőforráshoz kötve.[349] Nemcsak Kosztolányi személyes jellegű megnyilatkozásaiban, hanem publicisztikájában is tetten érhető a Sárszeg-témával foglalkozás, illetve a kisváros ambivalenciáinak elemzése. Míg *A jó vidék* című cikkében a vidéken élő „mély lelkeket" állítja szembe a főváros elvárásoknak megfelelő, de sekélyes átlagintelligenciájával, az 1910-es *Vidék*ben a kisvárosi lét csendjét és elfojtásait mutatja be.[350]

„Keserü ez a vigság, édes feleim, és vidékies akasztófahumor ez, ahogy itt mulatnak. A bor alján nem jókedv van, hanem valami nehéz, füllesztő balkáni méreg. Ez a város este, mikor széles utcákon, füllesztő porfelhőben elfekszik, olyan, mintha egy halott város lenne, egy ájuló mult, emlékek és jövőre edző tervek nélkül. [...] mindez nem vigság, hanem valami nekikeseredett, dekadensen ideges rezgése a mesterségesen fütött agyaknak és sziveknek. [...] Jöjjön egy iró, aki [...] valami nagyot mer és akar. [...] Csehov legyen, aki a miénk, egy iró, aki ugy lát, mint még senki, egy iró, aki uj és magyar" – fejtette ki ugyancsak 1910-ben a vidéki mulatozás mélyén rejlő kettősségről, keresve a rokonságot már akkor is a csehovi létérzéssel.[351]

Szintén életrajzi, illetve referenciális olvasatot eredményezhet a regénynek *A gésák (The geisha. A story of a tea house)* című zenés játékra tett utalása, mely Csehov *A kutyás hölgy* című 1899-es írásában is említődik. Az epizód mise en abyme-ként értelmezhető. Az első ízben 1896-ban bemutatott darab szövegét Owen Hall (eredeti nevén Jimmy Davis) írta, a zeneszámokat többségében Sidney Jones szerezte. A regényben ennek előadását tekintik meg Vajkayék, s a színpadon látottak egyrészt Sárszeg fogyatékosságait, másrészt Pacsirta csúnyaságát idézik. A művet valóban bemutatták a Vajdaságban, amiről a helyi lapok rendre tudósítottak, sőt 1908 őszén a *Bácskai Hírlap* – melynek Kosztolányi ekkor még munkatársa volt – Zombory Gyula átköltésében a darab két dalának szövegét is közölte.[352] Rajta kívül az író által nagyrabecsült Makai Emil (Fáy J. Bélával közösen) ugyancsak lefordította az operettet.[353]

Kosztolányi valószínűleg a korabeli szabadkai hírlapok további tudósításait is tanulmányozta egyfelől kamaszkori emlékei – melyekből nagyban táplálkozik a regény – pontosításához, másfelől a valós életrajzi elemek és a mű világának eltávolításához, az események egzaktabbá tételéhez. „A kéziratos fogalmazványban látható, hogy a regény elején említett helyi lap korábbi változata Sárszeg és Vidéke volt, mielőtt végleges formája Sárszegi Közlöny lett. Ha átolvassuk a Szabadka és Vidéke, valamint a Szabadkai Közlöny 1899-es számait, nyár elejétől már előfordulnak olyan hírek, írások, melyeket [... az író] többé-kevésbé átformálva felhasználhatott regényéhez. Dreyfus második, rennes-i tárgyalásáról augusztus vége felé már tudósít a Szabadkai Közlöny. [...] Mindkét lap folyamatosan foglalkozik a szőlő hóharmatbetegségével [...] A Szabadkai Közlöny augusztus eleji számában pedig arról olvasható hosszabb cikk, hogy a szecesszió új irányzata annyira népszerűvé vált, hogy annak divatos s immáron teljesen kiüresedett változata káros a művészi áramlat megítélésére. A Szabadka és Vidéke július eleji számában [...] a közelmúlt politikai helyzetéről tudósít egy hosszabb [...] írás, melynek nyelvezete emlékeztet a párducok szófordulataira és vitájára is" – vázolja a regény kritikai kiadásának vonatkozó fejezetében Bucsics.[354]

Az egyezések sorát gyarapítja, hogy Szabadkán valóban létezett egy (nem Párduc, de) Tigris nevű asztaltársaság, illetve a regénybeli Csinos Józsi helyett Piros Józsi volt az a cigányprímás, aki „zenekarával Szabadkára látogatott és megszakításokkal több éven át szórakoztatta a palicsi fürdővendégeket".[355] A kézirat egyik töredékén ugyanis egyértelműen kibetűzhető, hogy Kosztolányi először a „Piros" vezetéknevet írta le. „Sohase lehet szabadulni a valóságtól, az szolgáltatja – legalább számomra – a legvadabb ingert, a legősibb varázst, a legtúlvilágibb ihletet. Emlékezem, egyszer írás közben tudatára ocsúdtam, hogy az a regényalak, akit mintáztam, régi ismerősöm s csodálkozva vettem észre, hogy az ő kedves nevén nevezem. Ez ízlésem ellen való volt. Szeméremből, tapintatból megváltoztattam nevét, a kéziratban visszamenőleg kihúztam mindenütt, mással próbáltam helyettesíteni. Másnap reggel egy betűt se tudtam írni. Aki Hilda, maradjon Hilda. Ha Jolánnak keresztelem át, tollam elakad" – fejtette ki a *Nyugat* oldalain.[356]

Noha Kosztolányi második regénye az elsőtől, melynek cselekménye a történelmi régmúltba vezet, merőben más térben és időben játszódik, kritikai visszhangja mégsem volt olyan jelentős, mint *A véres költőé*. Folyóiratok és napilapok kevesebb számban ugyan, de hírt adtak a megjelenésről, illetve a *Nyugat* is foglalkozott vele. Tersánszky Józsi Jenő meglátása szerint ez a regény is csak azt bizonyítja, az ízig-vérig művész Kosztolányit nem lehet beskatulyázni. A regények felől olvasva az életmű addig teljesítményét, a *Boszorkányos esték* jelentőségét emeli ki, melyet az akkori kritika nem méltatott eléggé, holott ezek a novellák már mutatták a későbbi prózában kiteljesedő jegyeket. Mindemellett hiányérzet is marad Tersánszkyban – noha elismeri a témaválasztás merészségét és a hozzá tartozó szókimondást (a két öreg szülő tragédiájának beismerését) –, s a következőket fogalmazza meg: „Kosztolányi Dezső, szent hitem, hogy nem meritette ki ezt a témát. Sőt esküt merek tenni rá, hogy a dolog visszacseng benne. Talán más miliőt, talán más formát is fog még keresni ennek a különös és kincseket rejtő mondanivalójának."[357]

Bő három év múlva Földi Mihály összefoglaló tanulmányt közölt Kosztolányi regényeiről, emberképéről és világlátásáról. Bevezetőjében megfogalmazza, hogy az író „regényei szórakoztató olvasmányok, melyeket úgy is el lehet olvasni, mintha kellemes időtöltésen kívül egyéb céljuk alig volna. De hieroglifák is, melyekbe egy költő forró titkait temette el."[358] A hűvös és halk beszéd ellenben nem tudja elfedni a lázat, mely – a kritikus szavaival élve – az „infernális infantilizmus" jele. Az íróban lakozó mindent tudni akaró gyermek mindent fölforgat, de végül a nagy űrrel szembesül, mert mindenütt csak tragédia és nihil honol. Földi a nietzschei dionüszoszival rokon életérzést fedez föl Kosztolányi művészetében, s egészen a következő tételig jut: „Kosztolányi világa az őrület világa."[359] A schopenhaueri akarat és képzet kettőséből itt csak a képzet mutatkozik, és az is kényszerképzet formájában: „e megoldhatatlanságok közül menekül Kosztolányi Dezső a racionalizmusba."[360]

A *Budapesti Hírlap*ban a konzervativizmusáról híres Szász Károly dicséri a regény realizmusát, hangulatát az „őszies melankólia" jelzős szerkezettel írja le, s a *Toldi estéjé*vel rokonítja. „A Pacsirta nyelve szinesen zamatosan, majdnem egészen hibátlanul magyaros – szavaiban, szófüzéseiben, szórendjében, mondatszerkesztésében, a maga egész valóságában" – összegzi a mű nyelvéről alkotott megállapításait, miközben bírálja a köznyelvben mutatkozó idegen szavak elszaporodását.[361] A *Pesti Napló*ban a Kosztolányival barátságot ápoló Kárpáti Aurél közölt kritikát, aki a kötet drámaiságára helyezte a hangsúlyt,[362] Németh László az *Erdélyi Helikon* hasábjain a francia stílussal rokonította az író művészetét, míg szövegeinek elsősorban lélektani olvasatát adta.[363]

Kosztolányi életében mindössze egyetlen, Stefan J. Klein készítette fordítása látott napvilágot a regénynek: 1928-ban a heidelbergi Merlin Verlag adta ki német nyelven.[364] „Nem afféle kajánkodó szatira ez, mert ennek a költőnek a szeretete átfog minden emberit, minden félig emberit is, minden tragikust, nevetségest és humorost, a földi lét minden unalmát. Erős és finom megjelenítő művészet lakozik benne, mely szinte észrevétlenül hatol át az eseményeken és világítja meg őket" – idézte a külföldi recepcióról hírt adó *Színházi Élet* a *Berliner Tageblatt* kritikusát.[365] Míg a *Vossische Zeitung* tudósítójának állítása szerint a regény egyike azon keveseknek, melyek Magyarország területéről számba jöhetnek, a *Berliner Börsen Kourier* hasábjain Lev Greiner német költő így vélekedett: Kosztolányi „egy nemzeti alakot mutat be nekünk, a nagyobb emberi közösséghez fölemelve, bevezetve az európai valóságba".[366]

A *rossz orvos*hoz és A *véres költő*höz hasonlóan Kosztolányi *Pacsirta* című regényét is megkísérelte a franciára fordítani, *Alouette* címen.[367] 1926 februárjában minderről így nyilatkozott a *Prágai Magyar Hírlap* munkatársának: „most olaszul jelennek meg regényeim s verseim, németül Klein, a fordítóm ülteti át a Pacsirta című regényemet s ugyanezt franciára magam fordítom."[368] Föltehetően tervezte másokkal átnézetni az ingadozó színvonalú nyersfordítást – melyből kiderül, hogy számolt a kulturális különbségekkel is –,[369] de tudomásunk szerint erre végül nem került sor, illetve a kiadás terve sem valósult meg. „Kosztolányi saját művei közül többet megpróbált franciára fordítani, a fennmaradt kéziratokból sejthetően jóval többet, mint németre és angolra. Valószínűleg életének nem egy szűk periódusát

jellemezték e próbálkozások, hanem több évét vagy akár évtizedét is meghatározták" – vonja le a következtetést Józan Ildikó.[370]

A francia átültetés szorgalmazásán túl az író – ahogyan *A véres költő* esetében tette – egy lehetséges olasz kiadás ügyében Balla Ignácot is fölkereste. „Holnap postára adom két magyar tárgyú regényemet: az egyik, a Pacsirta, egy vidéki vénkisasszony tragikomikus története, a másik, az Aranysárkány, [...] Mind a kettőt alkalmasnak vélem a kiadásra" – írta Milánóban élő barátjának 1928 novemberében.[371] Ahogy Balla az első regénnyel kapcsolatos tárgyalásoknál, a *Pacsirta* itáliai megjelentetésében sem tudott hathatós segítséget nyújtani. Kosztolányi Dezsőné hagyatékában azonban fönnmaradt egy jegyzék, ami arról tanúskodik, hogy három évvel az író halála után a milánói Corbaccio gondozásában megjelent az olasz változat is. Amennyiben létező kiadásról van szó, abban Balla is közreműködhetett.[372]

ARANYSÁRKÁNY

Kosztolányi 1925-ös *Aranysárkány* című regénye először folytatásokban jelent meg (1924. május 11. és 1925. április 5. között) a *Pesti Hírlap* hasábjain.[373] Az író már ekkor jelentős honoráriumot kaphatott érte, mert júliusban két hónapos nyaralásra indult: „Tervem szerint augusztus 1-ig a nagy Itáliában csavargunk, aztán visszajövünk Abbáziába, s ott pihenünk és fürdőzünk, lehetőleg szeptemberig, mindaddig, míg az Aranysárkány tiszteletdíja futja."[374] Könyv alakban ugyancsak a napilap tulajdonosai, a Légrády Testvérek adták ki – Jaschik Álmos borítékrajzával –, de a második kiadás már a Genius Könyvkiadó gondozásában látott napvilágot az 1929-es könyvhétre.[375] Utóbbi változat több ponton is eltér az első kiadástól, a „tendenciaszerű változtatások jelentős része [...] jól érzékelhetően megfelel azoknak a kívánalmaknak, amelyeket Kosztolányi ekkortájt született, az írás kérdését tárgyaló esszéi megfogalmaznak", mint például a *Kis nyelvtan* vagy az *Ábécé – A nyelvről és lélekről*.[376] Az 1929-es *Aranysárkány* változatlan utánnyomása a Révai Könyvkiadó által kiadott kötet, mely az író halála évében megkezdett összkiadás keretében került forgalomba.[377] A regénynek a harmincas évek elején megjelent még egy jelentősen átdolgozott ifjúsági kiadása is, ismét Jaschik illusztrátori közreműködésével, a Genius–Kunossy gondozásában.[378]

Kosztolányi az *Aranysárkány*t a napilapbeli közléssel párhuzamosan – a *Pacsirta* esetéhez hasonlóan – a kolozsvári *Ellenzék*ben is szerette volna közöltetni, amire végül nem került sor. „Tíz napon belül elküldhetem majd neked a felét, teljesen hibátlanul kiszedve, s ti olyan adagokban közölhetitek, amint nektek tetszik. [...] Regényemmel a múlt héten lettem teljesen kész. Szeretném, ha elolvasnád. Azt hiszem, ilyet még nem sikerült írnom" – tudatta Kuncz Aladárral 1924 júniusában.[379]

A regény – melynek címe jelképként is funkcionál[380] – hátterét a *Pacsirtá*ban is megjelenő Sárszeg adja, noha a kézirat alapján Kosztolányi eredetileg egy meghatározatlan alföldi kisvárost választott helyszínül.[381] A mű a főszereplő, Novák Antal gimnáziumi osztályfőnök tragédiáját mutatja be: Hilda lánya megszökik

tanítványával, Csajkás Tiborral, Liszner Vili – másik diákja – pedig az érettségi elbukását követően többedmagával megtámadja és megveri őt. A tanárt mindez kibillenti lelki egyensúlyából, végül öngyilkosságot követ el. Kosztolányi nyilatkozata szerint a regény ötletét a trianoni békeszerződés utáni első hazalátogatása adta, amikor nemcsak szüleit látta viszont több év elteltével, hanem gimnáziumi osztálytársait is, akikkel húszéves érettségi találkozójukat tartották.[382] Az író tehát 1923 kora őszén – de mindenképpen a *Pacsirta* befejezését követően – kezdhetett hozzá műve megírásához.[383] „Apám az ablakban vár rám... Ennek a viszontlátásnak köszönöm az »Aranysárkány« cimü regényem születését. Ezt a regényt diákkori emlékeimről irtam. A régi dolgok... a régi gázlámpa... [...] A temető... a régi uccák... ezek a fontosak: a szimbolumok, amelyek szentté válnak az emlékezésben. Az érettségi találkozó idejére esett ez a látogatásom otthon. [...] Egy évig irtam a regényt, akkor rögtön elkezdtem a munkát" – mesélte Somlyó Zoltánnak 1926 karácsonyán megjelent nagyinterjújában.[384]

Ahogyan a *Pacsirta* esetében, az *Aranysárkány*nál is beszélhetünk a regény életrajzi vonatkozásairól: „»Aranysárkány« minden szereplője szintén él, vagy élt."[385] Kosztolányi nyilatkozatát alátámasztja a kézirat is, melyen a személyneveket a munka előrehaladtával változtatta meg. Sőt, az is többször „előfordul – mint arra a kritikai kiadást sajtó alá rendező Bengi László és Parádi Andrea rámutatnak –, hogy a korai fogalmazványokban még nevesítve jelennek meg egyes szereplők, majd a végleges változatban már név nélkül szerepelnek."[386]

Az író ezúttal is hol az életrajziságot hangsúlyozta, hol pedig távolítani igyekezett a kérdést a regény világától, érzékeltetvén, hogy az egyes szereplők mégsem feleltethetők meg egy az egyben a valós személyeknek. „Olvassátok el ezt a regényemet, melyben egy tanár tragédiáját írtam meg, a lelkem lelkéből. Az alakokban ne keressetek élő személyeket. Öt-hat emberből formáltam egyet, mint az álomban. De amit írtam, azt hiszem, igaz" – vallotta meg szüleinek, amikor hazaküldte az *Aranysárkány*t.[387] „A korabeli, diákkori naplókkal, a levelezéssel, a visszaemlékezésekkel való összevetés megerősíti, hogy Kosztolányi szabadon bánt diáktársai és tanárai alakjával, vonásaikat és történetüket szétválasztva, átrendezve, kiegészítve használta csak föl regényszereplői megformálásához" – szögezi le Bengi és Parádi.[388]

Mindennek ellenére több értelmezés állítja, hogy a regény főszereplőjét az író az édesapjáról mintázta, sőt akadnak olyan források, melyek id. Kosztolányi Árpád esetleges öngyilkossági kísérletére vonatkoznak. Kosztolányi Dezsőné például az alábbiakról tudósít életrajzi kötetében: „Hatodik osztályba jár, amikor a gimnázium egy bukott diákja agyonlövi magát. Az eset, az »Aranysárkány« esete, feldúlja a várost. Névtelen, fenyegető levelekkel árasztják el az új igazgatót, helybeli lapok durván támadják, vádolják. Dide [...] Egy ebéd után hirtelen benyit az ebédlőbe s az ebédlődívánon ott látja feküdni édesapját mozdulatlanul, fehéren, lecsüngő kezében forgópisztolyt szorongatva. A pisztoly piros bőrtokja, kibontott inge között csupasz mellén hever. Dide sikoltozni kezd, a többiek berohannak, apuska felriad álmából. Pisztolynak, bőrtoknak sehol semmi nyoma. [...] Dide most nyiltan apja mellé áll. Amíg erősnek, keménynek látta apját, félt tőle, haragudott rá, olykor, be nem vallottan, gyűlölte."[389]

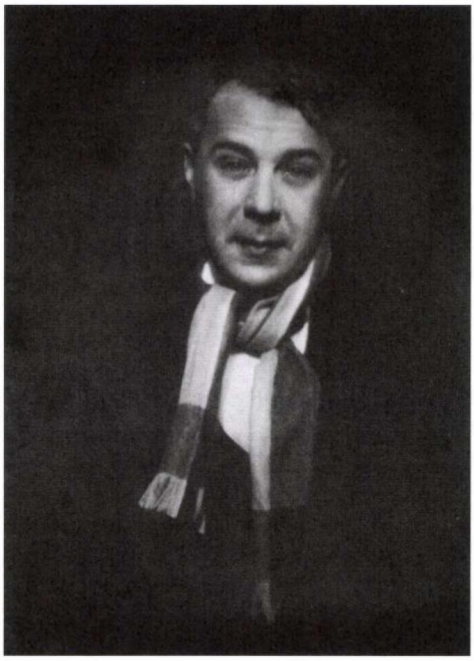

28. kép • Kosztolányi 1925–1926 körül (MTAKK)

Az édesapával kapcsolatba hozható öngyilkossági motívum megjelenik Kosztolányi naplójában is, az *Aranysárkány* megírásával, valamint id. Kosztolányi Árpád agyvérzésével összefüggésben: „Apám öngyilkossága. A gutaütés: Anyám átjön: – Nem tudom, fiam, Apád olyan különös. Nem tud beszélni. Motyog. Ágyam véres a csapolástól. Az Aranysárkány-t írom, nézi, aztán még berajzolja a sárkányt."[390] Az író *Édesapám* című portréjában ugyancsak szót ejt az öngyilkossággal kapcsolatos félelmeiről, valamint fiktív szövegeiben is előkerül a motívum.[391]

Liszner Vilmos megaláztatásának, valamint Novák saját felelősségével kapcsolatos tépelődéseinek egyaránt megtaláljuk a valóságmagvát Kosztolányi kamaszkori történeteiben. Id. Kosztolányi Árpád igazgatósága idején a szabadkai gimnáziumot különös szigor jellemezte, sőt előfordult, hogy a fegyelmi kérdésekben mutatott kemény bánásmód áldozatot is követelt: 1901 májusában a gimnázium egyik jeles tanulója, Kovács Gyula öngyilkos lett. Amikor néhány hetedik osztályos diák szerenád után betért a kocsmába, s elfogyasztott pár liter bort, a tanári konferencia „kevésbé szabályszerű" magaviseleti jegyet, valamint a tandíjkedvezmény és az ösztöndíj megvonását szavazta meg számukra. Kovács búcsúlevelében Kosztolányi Dezső édesapját és Rorák Imre tanárt tette felelőssé, mire a helyi lapok erős támadást intéztek a pedagógusi kar ellen.[392] „Novák Antal, valamint a tanár és gimnáziumigazgató Kosztolányi Árpád között kibontakozó összefüggést néhány további apró hasonlóság is megerősíti: az önmagával sakkozás jelenete [...], a zivatarfigyelés feladata [...], a lombfűrészelés és barkácsolás szeretete [...], sőt az apa íróasztalán heverő tárgyak leírása" – foglalják össze a kritikai kiadás sajtó alá rendezői.[393]

Az asztaltáncoltatásban járatos, boszorkányos Novák Hilda alakja ugyancsak megfeleltethető valós személynek, sőt a szerelmi szál egésze Kosztolányi Lányi Heddával való érzelmi kapcsolatával hozható összefüggésbe.[394] „Az Aranysárkány tanárkisasszonyának alakjában, első nagy szerelmének arcképét rajzolgatja" – írta Kosztolányi Dezsőné.[395] Hilda hisztériája, csalfasága, kislányos szokásai (például tejbegrízt és madártejet eszik), flörtölései, valamint Csajkás lopott éjszakai látogatásai, féltekenykedése, szerelmi bánata mind az író korai szabadkai szerelmét idézik, melyet – Lányi Hedda kiskorúsága miatt – szintén titokban kellett tartani.[396]

A regényben szereplő tanárok és a Szabadkai Községi Főgymnasium egykori oktatói között ugyancsak számos párhuzam akad. „Ismertem többet közülük: a szépbajuszu, szépbeszédű Toncs Gusztávot, a tagbaszakadt Révfy Zoltánt, a szikár Loósz Istvánt, Prokesch Ignácot, a fizikust. (Az »Aranysárkány« tanárfiguráiban hol tisztán, hol elmosódva földerengenek külső-belső jellemvonásaik.)" – emlékezett vissza Lányi Viktor már az író halálakor.[397] „Prokesch Ignác osztályfőnöke is volt Kosztolányinak – jegyzi meg Bengi és Parádi –, s talán az ő keménysége is belejátszott Novák igazságosnak mondott, egyúttal azonban rettegett alakjába [...] Csáth Géza naplója [...] ugyanakkor úgy rajzolja meg Prokesch képét, hogy abból Fóris rendpárti, a diákok rendreutasítására ok nélkül is alkalmat kereső vonásai emelkednek ki [...], amelyek ugyanakkor Kosztolányi Új Nemzedék-beli szereplésének emlékét is őrizni látszanak. Mindeközben Prokesch beszédének Csáth által megidézett népies jellege a regény öreg Ábris igazgatójára rímel."[398] Az iskolaigazgató alakját Prokesch mellett Haverda Mátyás ugyancsak inspirálta, legalábbis erre utal a mű kéziratos fogalmazványa.[399]

A tanárok mellett olyan mellékszereplők előképei fedezhetők föl Kosztolányi kamaszkorának szabadkai körében, mint a regénybeli Barabás doktorban a család régi orvosa, Wilheim doktor vagy az *Aranysárkány* Czeke Bélus nevű gyógyszerészsegédében Ángyán Béla. Az író utóbbinak köszönhetően ismerte meg a testi szerelmet, Ángyán hozta össze ugyanis annak idején a pólai lánnyal, aki pénzért árulta intim szolgáltatásait. A műben olvasható olykor pajzánabb diáknóták szintén megtalálhatók Csáth és Kosztolányi kamaszkori naplóiban.[400]

A számos egyezés ellenére az író nem pusztán vidéki éveinek tapasztalatát sűrítette egybe az *Aranysárkány*ban, hanem tanulmányokat is végzett a megírás idején. Így például ellátogatott Székesfehérvárra, ahol a helyi középiskolában egy számtan- és egy fizikaórát halgatott végig. Mindehhez unokahúga, Brenner Etelka férje, Pókász Béla főreáliskolai rajztanár segítségét kérte,[401] a készülő műről pedig a *Fejérmegyei Napló* hasábjain árult el részleteket: „– Tehát miről fog szólni a készülő regény? / – A tanár és diák tragikus viszonyáról. Mert mindkettő tragikus hős: a tanár a be nem teljesedett vágyai miatt, a diák azért, mert az ő vágyainak szárnyát meg különféle fegyelmi szabályok és élettörvények nyesegetik. E tárgyból azért nem kell azt következtetni, hogy diákregény lesz. Nem. Sőt az élet legtragikusabb mélységeibe fog belenyúlni. [...] a történet Szabadkán játszódik, az én kedves szülővárosomban."[402]

Másfél hónappal később a *Pesti Hírlap* már közölte a regény első részletét, Kosztolányi tehát terepszemléje idején a munka jelentős részét már maga mögött tudta, így csak pontosítás és kiegészítés végett látogatott el az iskolába. Három év elteltével, mikor egy következő látogatásával fölidézte székesfehérvári emlékeit, azt is elárulta, eredetileg Szabadkára szeretett volna visszamenni: „Néhány évvel ezelőtt már voltam Székesfehérvárott, amikor az »Aranysárkány« című regényemhez gyűjtöttem impressziókat. Szükségem volt egy vidéki város miliőjére – szülővárosom, Szabadka megszállt terület – amint ezt mondja, elborul az arca – oda nem mehettem, azért jöttem Székesfehérvárra. Hálával gondolok a fehérváriakra, akik a legnagyobb előzékenységgel állottak segítségemre, köszönetem különösen megilleti a főreáliskola tanári karát."[403]

Id. Kosztolányi Árpád egyik levele szerint az író édesapját is bevonta a kutatómunkába: „Az 1902/3. iskolaévvégi Értesítőt (amikor te a 8-ik osztályt elvégezted) már kivettem az intézet könyvtárából és ha a jó Isten engedi, személyesen akarom neked húsvétkor átadni a notesszel együtt, mert anyáddal szándékozunk benneteket pár napra meglátogatni."[404] Bár a napilap 1924 májusában kezdte a közlést, a könyvet Kosztolányi csak a nyár első hónapjában fejezte be.[405] Édesapja az említett budapesti látogatáskor agyvérzést kapott, de már június 22-én a következőket írta: „Az »Arany Sárkány« sikeres befejezésének mindnyájan örvendünk, én annál is inkább, mert az én betegségem a nagy munka folytatását egy héttel hátráltatta."[406]

Id. Kosztolányi Árpád már agyvérzése előtt is folyamatosan érdeklődött a munka felől, s egyre nógatta fiát, hogy küldjön részleteket. Kosztolányi ellenben vonakodott és csak óvatosan adagolta az információkat. Tette mindezt talán azért, mert attól tartott, hogy a *Pacsirta* esetéhez hasonlóan a család fölfedez majd életrajzi párhuzamokat, aminek pedig sértődés lesz az eredménye. „Az Aranysárkány körültekintő beharangozása ellenére aligha hihette komolyan Kosztolányi – állítja Bengi László –, hogy édesapja nem ismeri majd föl az átformált, de valahol mégis otthoni, szabadkai, gyermekkori, gimnáziumi emlékeket. Az íróvá lett fiú és a tanár-igazgató apa részben közös emlékeit."[407]

A félelmek azonban nem igazolódtak, legalábbis ez derül ki id. Kosztolányi Árpád 1925. április végi leveléből, melyben a regény értelmezésére is vállalkozott: „nem tudtam eléggé magamat emancipálni attól, hogy a szereplőkben ne keressem a te diákévidben valósággal élt egyéneket, habár előzetesen figyelmeztettél, hogy a szereplők legtöbbje két-háromból összeszőtt alak. [...] midőn a Novák ellen a merénylet megtörtént már, ekkor szabadultam föl a reminiscentiák hatásaitól teljesen."[408] Az édesapának összességében tetszett a könyv, csak a végén hiányolta Lisznerék bűnhődését, az erkölcsi elégtételt, ám azt is megjegyezte: „ez, sajnos, manapság azzal indokolható, hogy az ilyen cudar merényletek legtöbbször megtorlatlanul maradnak."[409]

A szabadkai kamaszkor és az *Aranysárkány* alkotói folyamatát kiegészítő kutatómunka eredményei mellett Kosztolányi részben a forradalmak utáni szerepvállalás emlékéről is tanúságot tesz. A Novákot lejáratő *Ostor* című szennylap és a rágalomhadjárat bemutatásába például belejátszhatott „az, ahogyan ő megélte, amikor a sajtó egy része az Új Nemzedéknél játszott szerepe miatt személyében támadta őt. Az Ostor dühe különösen Göndör Ferenc Az Ember című lapjával vonható ebben a tekintetben párhuzamba – legalábbis az író szemszögéből" – mutatnak rá a kritikai kiadás sajtó alá rendezői.[410] A tanár sértettsége, részbeni naivitása és értetlensége, valamint a radikalizmussal (erőszakkal) és a csalfasággal (női rafinériákkal) szembeni tehetetlensége sem választható élesen külön Kosztolányi életrajzától: a politikai támadások és a szerelmi játszmák keserű tapasztalatától.

Glück Laci figurája ugyancsak kapcsolatba hozható a forradalmakkal és a fehérterror időszakával. Egyedül ő érez őszinte részvétet Novák iránt, s látogatásakor fölmerül a zsidókérdés ügye is: „Nováknak [...] ebben a pillanatban más is eszébe jutott. Az, ami nyolc évig nem jutott eszébe öntudatosan, hogy ez a fiú, aki itt ül előtte, zsidó. [...] A fiú is ezt érezte. És mást is érzett: azt, hogy tanárja, akit mindegyik közt legjobban kedvelt, keresztény. [...] Előre hajolt a széken,

ösztönösen, hogy közeledjék hozzá. / Novák nem tudott ember és ember közt különbséget tenni, legkevésbbé az iskolában. Valójában azonban nem szerette a zsidókat. Nem többé, vagy kevésbbé, mint bárki, aki nem-zsidó. Tartózkodott tőlük s maga se tudta, hogy ez a tartózkodása védekezés-e vagy támadás. Azt képzelte, hogy a zsidók nem egészen őszinték a keresztényekhez s egy szemvillanással kísérve oly dolgokat beszélnek róluk, melyeket előttük átallanának kimondani, valamint a keresztények sem egészen bizalmasak az ő jelenlétükben. Nem firtatta, hogy ez előítélet-e vagy sem s elmúlik-e, elmúlhat-e majd a következő évezredekben."[411]

Glück már az érettségit követően, Budapestre kerülvén szocialistákkal barátkozik és „radikális polgári mozgalmat szervez". Az utalásokat mind a szociáldemokratákra (netán kommunistákra), mind a Jászi Oszkár nevével fémjelzett polgári radikálisokra vonatkoztathatjuk, valamint arra a nem minden alap nélkül való ellenforradalmi tézisre, miszerint ezekben a pártokban, illetve a forradalmakban főként a zsidóság vállalt szerepet. Ismeretes, hogy a kommünt és Trianont követően emiatt is erősödött föl az antiszemitizmus, s váltak a zsidók kollektíven bűnbakká. Ennek tükrében pedig Kosztolányi 1919 és 1921 között vallott radikális, nem egyszer antiszemita nézetei átértékeléseként is fölfogható a zsidó-keresztény együttélés problematikusságának (előítéletek, egymás kölcsönös meg nem értése), illetve egyéni megoldási lehetőségének (közeledés, megértés, a közös pontok keresése) leírása.[412]

Az *Aranysárkány* jelentős kritikai visszhangra talált. A méltatások egy része a regényt önmagában elemezte, de sorra jelentek meg olyan összefoglalások is, melyek a prózaíró Kosztolányi munkásságával foglalkoztak, így a műről csak egy-egy epizód erejéig szóltak. A *Nyugat*ban például Fenyő Miksa és Turóczi-Trostler József közölt tanulmányt,[413] a *Napkelet*ben Dóczy Jenő foglalkozott a regénnyel,[414] a *Pesti Hírlap* hasábjain pedig Herczeg Ferenc méltatta a munkát, akinek saját diákéveit idézte emlékezetébe a cselekmény.[415] A *Pesti Napló*ban Kárpáti Aurél közölt ismertetést, aki erősen hangsúlyozta az (ön)életrajzi vonásokat is: bácskai helyszínről („bácskai kisváros ernyesztő levegője") beszél, Hilda helyett pedig „korán érett és romlott Heddát" ír. Az *Aranysárkány* főhősének egyértelműen Novákot tartja, a választott írói célt pedig a tanár jellemrajzának megadásában jelöli meg: „Ebben a koncentrált beállításban az eleven élet közvetlen visszaadása, megéreztetése nem tűrt meg több, feszesebb, merevebb szerkezeti elemet, mint amennyi magában a valóságban feltalálható. Ezért itt-ott talán terjengőssé is válik a hatalmas könyv némelyik fejezete. De ha teljes egészében tekintjük át a regényt, észrevesszük: mennyire elősegíti az első pillantásra henyének tetsző aprólékos részletrajz, az író szándékának kihangsúlyozását."[416]

Kosztolányi korábbi regényeivel ellentétben az *Aranysárkány*nak nem jelent meg idegen nyelvű változata a szerző életében, mindössze egy német nyelvű gépiratról,[417] valamint az olaszországi kiadás szorgalmazásáról tudunk. Utóbbit *A véres költő* és a *Pacsirta* esetéhez hasonlóan az író a Milánóban élő Balla Ignáctól remélte. 1928 novemberében kelt, korábban már idézett levelében az alábbi szavakkal ajánlotta barátja figyelmébe a művet: „egy tanár históriája, a nevelő, a jóember harca a garabonciás ifjúsággal."[418]

Bár a regény ifjúsági változata az első kiadás szövegén alapul, jelentősen el is tér mind attól, mind a második kiadástól. Kevesebb fejezetből áll, melyek római

sorszám helyett külön címet kaptak, és alig akad mondata, melyen Kosztolányi ne változtatott volna. Főként az idegen szavakat magyarította – ami nyelvtisztító működésével hozható kapcsolatba –, valamint nagymértékben módosította a cselekményt és ezáltal a szerkezetet: Hilda alakja egyáltalán nem szerepel a műben – így a szerelmi szál is eltűnik –, Csajkás Tibor pedig mellékszereplő marad. Előfordul azonban, hogy többet árul el az ifjúsági változat, mint a másik két kiadás, a módosított szövegben tehát – Szegedy-Maszák Mihály megfogalmazásában – a „hiány és a hozzádás is az egyértelműsítést szolgálja."[419]

„Az ifjúsági kiadás kapcsán fölmerülő legsúlyosabb kérdés, hogy Kosztolányi munkája-e az átdolgozás – vetették föl a kritikai kiadás sajtó alá rendezői. – Az bizonyosan állítható, hogy a könyv Kosztolányi tudtával, bevonásával és jóváhagyásával készült. A szöveg [...] viszonylag egységes és határozottan modernizált helyesírása – szemben a regény második kiadásával – gondos szerkesztő, illetve korrektor közreműködésére utal, ám több jel mutat arra is, hogy – legalább részben – maga Kosztolányi dolgozta át művét."[420] Mindezt igazolják az 1932 végén forgalomba került kötetet reklámozó hirdetések a *Corvina*, a *Pesti Hírlap* és a *Színházi Élet* hasábjain,[421] valamint a *Literatura* és a *Népszava* rövidebb ismertetései.[422] A megjelenésről ugyancsak hírt adó *Néptanítók Lapja* munkatársa például a következőkre jutott: „A mai kor díjbirkózó, sportoló ifjúságának a cinizmusig menő sivár lelkivilágát rajzolja az író túlzottan, túlságosan nyers, rideg materializmussal. [...] A mű legfeljebb 17 évtől kezdve adható a fiatalság kezébe."[423]

Kosztolányi *A Pesti Hírlap Nyelvőre* munkálataival párhuzamosan dolgozott az *Aranysárkány* ifjúsági kiadásán, így Tolnai Vilmos magyarító szótárának több megoldása visszaköszön a regény átdolgozásában. Az író az ifjúsági kiadásra tehát „kísérleti terepként" is tekintett, amint arra Bengi László és Parádi Andrea rávilágít: „Ebből adódik, hogy a változtatások közel sem mindegyike indokolható akár a rövidítés, akár az egyszerűsítés, akár a nevelés szándékával: az átdolgozás nemegyszer gördülékenyebb szöveget ad, mint az első vagy a – csekély mértékben, de szintén módosított – második kiadás."[424] Az író emellett anyagi okokból vállalkozhatott az ifjúsági változat elkészítésére – ekkori leveleiben „eddig-soha-se-volt gazdasági viszonyaira" panaszkodott –,[425] valamint ebben az időszakban lendült föl a gyermekirodalom iránti érdeklődés is.[426]

ÉDES ANNA

1926 karácsonyára jelent meg *Édes Anna* című regénye a Genius Könyvkiadó gondozásában. A munka több kiadást is megért a szerző élete folyamán: 1929-ben szintén a Genius adta közre *A véres költő* és az *Aranysárkány* második kiadásaival együtt, 1936-ban pedig a Révai Testvérek Kosztolányi-összkiadásának első darabjaként került forgalomba.[427] A kötetbeli megjelenések előtt azonban folytatásokban (1926 júliusa és novembere között) már a *Nyugat*ban is olvashatták:[428] „Jóllehet – jegyzi meg a későbbi kritikai kiadást szerkesztő Veres András – a regény befejező részét közlő [...] számhoz időben közel [...] jelent meg az első kötetkiadás, a két szöveg nem teljesen fedi egymást. Kosztolányi időközben változtatott a szö-

vegen".[429] A további kiadások alkalmával azonban nem történt módosítás, ami az 1936-os kötet esetében az író súlyos betegségével magyarázható. Gellért Oszkár visszaemlékezése alapján a folyóiratbeli közlés megkezdése előtt Kosztolányi föl-olvasta művét neki és Osvátnak, „harsányan s elfúlva, olykor-olykor a zokogással küzdve. Ilyenkor kifutott a szobából, s mi szótlanul és meghatottan vártuk, míg lecsillapodva visszatér".[430]

Az író 1925 ősze és 1926 szeptembere között dolgozott a regényen,[431] melyről először édesapjának tett említést: „Én – szíves érdeklődésedre közlöm – egyszerre kaptam most egy regénybe, melyet a Nyugat az újévi számában kezd közölni, s egy háromfelvonásos drámába, melyet a Nemzeti Színház szeretne előadni. Tárgyáról csak annyit árulhatok el, hogy polgári, modern prózai darab, és Budapesten játszik."[432] A munka megjelenése a tervezetthez képest pár hónapot tolódott, a levélben említett dráma pedig – a később már regényként elgondolt *Mostoha* – nem készült el. Az 1926 szeptemberében id. Kosztolányi Árpádnak írt sorok alapján tudjuk, hogy az író a kötetbeli változaton a *Nyugat*-beli közléssel párhuzamosan dolgozott,[433] de az édesapa december 3-i halála miatt nem tudta átnyújtani neki a kész könyvet.

Az összesen húsz fejezetből álló mű egy gazdáit meggyilkoló cselédlány történetét dolgozza föl. A *Pacsirtától* és az *Aranysárkánytól* eltérően ezúttal nem Sárszeg, hanem Budapest adja a cselekmény helyszínét: Krisztinaváros, ahol köztudottan Kosztolányi élt és alkotott. A balatoni származású Annát Ficsor házmester ajánlja a gyermektelen Vizy házaspár figyelmébe, s a fiatal lány valóban kifogástalan háztartási alkalmazottnak bizonyul, hisz mindent elvégez, mindenre bólint, soha nincs egy szava sem. „A gép, az embergép végzi a maga munkáját napról-napra" – nyilatkozza címszereplőjéről Kosztolányi, akinek szóhasználata Karel Čapek 1924-ben bemutatott *R. U. R.* című utópisztikus színművére is utalhat. Miután a cseh szerző művét épp a regény megírása idején fordította, előfordulhat, hogy ez a munka is hatott rá. Sőt, az ugyanekkor átültetett *Danton halála*, valamint az orosz irodalomból Dosztojevszkij és Tolsztoj munkássága szintén kapcsolatba hozható a regénnyel, amit Balassa Péter is hangsúlyozott: „mivel Kosztolányi 1928-ban tette közzé a Danton halála fordítását, nem elképzelhetetlen, hogy munkálatai, tehát a 20-as évek idején elolvasta a Woyzecket is. [...] De gondolhatunk a bűnözőirodalom és a szegénység, illetve az őrültség titokzatossága közötti összefüggésekre, melyek Dosztojevszkij egész életművének központjában álltak, vagy Tolsztoj szegénypárti világképére".[434] Az elgépiesedett létmódban vegetáló lány életébe váratlanul betoppanó Jancsi úrfi, Vizyék unokaöccse hoz némi színt. Elcsábítja, és teherbe ejti, de a számára komolytalan kaland következményeiért már nem vállalja a felelősséget. Keserű orvosságot szerez Annának, hogy elvetéljen. A cselédlány sokáig nem találja a helyét, a hétköznapok zajlanak tovább, sőt még egy házasság lehetősége is fölsejlik előtte. A Vizy Kornél helyettes államtitkári kinevezését követő estély utáni éjszakán azonban Édes Anna brutálisan meggyilkolja a házaspárt.

A regény történelmi hátterét a kommün utáni időszak adja, az eseménysor 1919. július 31-én indul: „visszatekintő távlatból közelít olyan történeti tapasztalatokhoz, amelyeket maga a szerző is szenvedő alanyként élt át" – jegyzi meg Szegedy-Maszák Mihály.[435] A miniszteri tanácsos Vizy visszanyeri hivatalát, a

korábbi elvtárs, Ficsor házmester pedig igyekszik kedvében járni. A mű számos történelmi-politikai utalást tartalmaz, így például olvashatunk a krisztinai ellenforradalomról, a Budapestet megszálló román csapatokról, Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg novemberi bevonulásáról. „Patikárius János február 16-án látja vendégül barátait egykori törzshelyén. (Ugyanezen a napon ült össze az első nemzetgyűlés.) Húsvét napján közlik az újságok Vizy Kornél helyettes államtitkári kinevezését. Május 28-án tartják meg Vizyéknél a végzetesnek bizonyuló estélyt. (Pontosan egy héttel később írták alá a trianoni békediktátumot.) Csak november közepén kerül sor Édes Anna perének tárgyalására. 1921 januárjában szállítják el Márianosztrára" – veszi számba Veres András,[436] aki azt is kiemeli, hogy az utolsó fejezet „1922 őszét nevezi meg a beszámoló időpontjának", melyben az író saját szerepvállalásaira és az őt ért politikai támadásokra utal. Kosztolányi részletes kronológiát készíthetett regényéhez, akárcsak a *Mostoha* előkészületeinél. „Regényemet bizonyos tekintetben politikai regénynek is nevezhetem. Én, aki soha életemben nem nyilatkoztam meg a politika dühöngő, aláaknázott és fülledt fórumán, ebben a művemben hitet teszek arról, hogy mi a politikai meggyőződésem" – vallotta a mű politikai vonatkozásairól.[437]

A regény „nyelvi megmunkáltságára ékes bizonyíték a tulajdonnevek használata",[438] melyeket beszélő nevekként értelmezhetünk. „Én az Anna nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies föltételes módot is. A vezetéknév, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése" – fejtette ki az író a címszereplő nevéről,[439] sőt az „adna" és az „édesanya" szavakat ugyancsak fölidézte számára, de a többi név is funkcióval bír. Kosztolányi Dezsőné visszaemlékezése alapján férje még a „temetőkben is mindíg kereste a furcsa szavakat".[440] A Druma Szilárd megjelölés például az ügyvéd keménységét vagy akár erőszakosságát jelezheti, „Jancsi úrfi esetében a vezetéknév, a Patikárius bizonyul célzatos választásnak, különös tekintettel az Annának szerzett keserű orvosságra", Moviszter neve utalhat a latin moveo kifejezésre (megindít, mozgat, indít jelentésekben), a házmester megnevezése kissé csikorgó, szinesztéziás érzetet kelt, míg Vizy neve többek között a „víz, vizenyős, vízhólyag" szavakat asszociáltathatja – ezen keresztül a háziúr semlegességét és jellegtelenségét –,[441] valamint a regény helyszínét adó Víziváros, illetve Krisztinaváros környékét is fölidézheti az olvasóban.

A regény alapötletét Kosztolányi Dezsőné vallotta magáénak: „Egy téli vasárnap délután a szobája díványán heverésztem, ő pedig az íróasztalnál ült, cigarettázott és dolgozott. [...] a lány nincs idehaza, mégis nekem kell megcsinálnom azt a kávét s ki tudja, még hányszor ma délután. [...] Arra gondoltam, milyen jó volna egy olyan cselédlányra szert tenni, aki sohase megy el vasárnap délután s aki, mint valami gép, egyéni életének és kívánalmainak legkisebb jele nélkül, mindig mindent tökéletesen elvégez. Eszembe is jutott egy lány, [...] a házunkkal szemközt lakó színészházaspár Anna nevű mindíg szelíden, engedelmesen mosolygó, hazulról soha el nem járó szlovák cselédje. [...] felvillant bennem az a gondolat, hogy ilyen leányt nem mernék a házamban tartani, mert aki ennyire öntudatlan, az éppen öntudatlanságában, valami rémült cselekedetre képes. / – Te, egy novellatéma jutott eszembe – szóltam. – Egy tökéletes cselédlány, aki végül is meggyilkolja

száz és száz változatban rémlik." Mindennek következményeként az igazság és az emberek önmagukban való – szubjektív pillantásoktól független – jelleme megismerhetetlenné, sőt bizonytalanná válik.[450]

Az *Édes Annában* megjelenő emberszemlélet és a vele összefüggésben lévő hitkérdés, valamint erkölcsiség őskeresztény jellegéről is szólt az író a *Nemzeti Újság*nak adott interjúban. Az emberek egymásban létezésének – és önmagukban való észlelésük lehetetlenségének – említésén túl a szeretetet nevezte meg összetartó erőként, minek alapján kétféle rendet tételezett: egy társadalmit és egy krisztusit: „Az embereket ugy lehet megmenteni és boldoggá tenni, ha szeretjük őket. A regény szereplői jó emberek a társadalmi rend szempontjából nézve. De nem a krisztusi gondolat értelmében véve jók. Ezért kell bűnhődniük. A regényemben őskeresztény kicsengés van. A mottója a katolikus halotti ima: a Circumdederunt. [...] A lelkek közösségéről van itt szó [...] És aki ez ellen a közösség ellen vét: az már itt, e földön, pokolba jut."[451]

A korábbi regényekhez hasonlóan az *Édes Anna* esetében sem zárhatók ki az életrajzi vonatkozások. Kosztolányi Dezsőné szinte mindegyik szereplő valóságbeli megfelelőjét néven nevezi, egyszerűsítve élet és mű egyértelmű megfeleltetéseknél jóval bonyolultabb kölcsönviszonyát. „Jancsi alakját egy rokonukról s kissé önmagáról mintázta. [...] Moviszter alakjában is önmagára gondolt, meg két másik barátunkra, egy kitűnő idegorvosra s egy kedves, emberséges gondolkozású iparoktatási főigazgató barátjára. A Moviszter és Druma neveket kisfiúnk találta ki, amikor még egészen apró volt" – írja a feleség, aki még Vizyné (Kosztolányi keresztanyja, s „kicsit minden polgári asszony"), Moviszterné (egy budai orvosfeleség) és Ficsor (régi könyvtárszolgák és házmesterek) lehetséges modelljeit is megadja.[452]

„»Édes Anna« cselédkönyvét íróasztalom fiókjában őrzöm. Minderre csak munka közben, vagy azután jöttem rá, mikor alakjaim már a lelkemben is éltek" – vallotta Kosztolányi a *Nyugat* körkérdésére válaszolva.[453] A Szombathy Viktornak adott nagyinterjúban további részleteket is elárult, érzékeltetvén az árnyaltabb összefüggéseket fiktív világ és valóság között: „még nem is volt egészen kész a regényem, amikor egy ügyvéd, aki hallott készülő regényemről, eljött hozzám s elmondott egy kommün utáni esetet, amely éppen ugy történt meg, ahogyan megirtam. Itt van a cselédkönyve a fiókomban. Tudja-e, hogy ezt is Annának hivták? Megdöbbentő! [...] Hányszor találkoztam szomoruszemü cselédleányokkal és önkéntelenül ötlött belém a kérdés: »miért nem öli ez meg a gazdáját?«"[454]

A történetet később a *Hogy születik a vers és a regény?* című esszéjében elevenítette föl, amikor a valós élettapasztalat, a tudatalatti folyamatok, valamint a tudatos alkotás közötti rejtett viszonyokat elemezte. Ekkor a regény befejezése utáni időszakra tette az ügyvéd jelentkezését, s utalt azokra a napi hírekre is, amelyek cselédlányok által elkövetett bűnügyekről tudósítottak: „Nyilván én is sokszor olvastam az ujságokban megjelenő kis napihirt, mely arról szól, hogy egy jó cseléd »minden ok nélkül« agyonverte jó gazdáit. Regényem megjelenése után tényleg levelet kaptam egy budapesti ügyvédtől, aki nem kis ámulatomra azt közölte velem, hogy Édes Anna tényleg él, ő védte azt a cselédleányt, aki gazdáját baltával ölte meg, ezt is Annának hivják, Schmidt Annának s most a márianosztrai fegyházban raboskodik, akár az én hősnőm. Ez csak véletlen lehet."[455]

Mindennek ellenére több forrás sejteti, hogy Édes Anna legfőbb modellje Kosztolányi Keresztes Bözsi nevű cselédlánya volt, akivel az író intim viszonyba keveredhetett, a Jancsi úrfival kapcsolatos epizód tehát akár önéletrajzi szövegként is olvasható. A *Kanári* című egyfelvonásos cselédlány szereplőjével is összefüggésbe hozható Bözsi volt Ádám dajkája,[456] s Kosztolányi még halálos betegen is meglátogatta az akkor már külön élő férjes asszonyt.[457] Édes Anna alakja esetében bizonyára nem a Bözsivel való egyértelmű megfelelésről – amit leginkább a gyilkosság motívuma zár ki –, hanem több, egymástól időben és térben eltérő benyomás összeállásáról van szó. Az író például egyik villanásnyi élményéről is beszél, amikor regényhőse ihletőjét kereste: „Arcát az első pillanattól fogva határozottan láttam. Szöghaju volt, kékes-szürke szemü. Talán egy falusi cselédleány lehetett mintája, akit évekkel ezelőtt egy nyári délelőtt lestem meg az utcán, valami budai ház kapujában, amint fehér fogával beleharapott egy zöld almába. Akkor önkéntelenül eltünődtem, milyen lehet ennek az élete és sorsa. [...] Természetesen a papiron dől el minden. Ezen a síkon az ábrándok máskép helyezkednek el, mint gomolygó állapotukban."[458] Egy másik nyilatkozatban azonban már a krisztinavárosi lányt említi: „A regényem főhősnője életből merített alak. Egy itt, a Krisztinavárosban szolgált cselédlány adta az első impulzust regényemhez. De ez nem az a lány volt, aki tényleg megölte a kommün bukása után a gazdáit."[459] Kétségtelen azonban, hogy egy helyütt a következő megállapítást tette: „Csak a mükedvelők hiszik, hogy a témák ott künn hevernek. Azok itt vannak mibennünk, ha vannak."[460]

Bözsivel kapcsolatban Márai Sándor szolgál még információkkal, aki ugyancsak a Krisztinaváros lakója volt, s az ő házmesterükhöz ment feleségül később a cselédlány: „Amikor [Kosztolányi] elhaladt a házunk előtt, a házmesterlakásba tért be. Itt leült, kalappal fején, nyakában a körbehajtott kendő, hóna alatt az irattáska. Így ült, néha órákon át. [...] A konyhaszagú szobában a házmester lakott a feleségével. A házmester lakatos volt. A felesége sudár, dunántúli asszony. A házmester magyar nemes volt, Tisza-parti paraszt, hisztérikus. Nem tudta letenni az ipartestületi vizsgát, nem tudott vízvezetékszerelő iparigazolványt szerezni. Ez volt a gyermektelen házaspár nagy bánata. Kosztolányi vigasztalta. Időnként felkereste a vizsgabizottság tagjait, átnyújtotta nekik új könyvét, melybe meleg ajánló sorokat írt, így iparkodott protekciózni. De a házmester mindig újra megbukott a vizsgán. [...] végül elkeseredett, és amikor Kosztolányi meghalt, elköltözött feleségével vidékre. [...] Ez az asszony volt Édes Anna modellje. És a ház, ahol a regény játszik, a mi házunk volt. Kosztolányi ritkán ment el a ház előtt, hogy – jövet vagy menet – be ne térjen a házmesterékhez. [...] Milyen magány, belső számkivetettség elől menekült a házmesterlakásba? [...] csak a házmesterék lakásában érezte igazán jól magát."[461]

Márai föltevését erősíti Bulla Elma visszaemlékezése, aki az *Édes Anna* színpadi változatában játszotta a főszerepet, ami legkedvesebb alakítása volt. Amikor az előadás előkészületei zajlottak, meglátogatta a beteg Kosztolányit, aki fölhívta vidékről a regénybeli cselédlány modelljét.[462] De az író kései szerelme, Radákovich Mária is nyilatkozott az ügyről. Elmondása alapján Füst Milánnal beszélte meg az esetet, aki Kosztolányi komoly magánéleti nehézségeiről beszélt neki: „Azt mondtam, hogy hát Milán, hát hogy lehet Édes Annát, hát hogy lehetett... És akkor

Milán azt mondja, hogy hát Mária, hát nem szégyelled magad. Mondom, miért szégyelljem magam, ezt nem lehet. Lehetetlenség. Borzasztó. Azt mondja, tudd meg, hogy egy nagyon finom és jó lélek volt, és... és hogy egyáltalán Dezső kibírta azt a poklot, azt annak köszönheti, hogy még volt valaki a házban, aki tiszta volt és rendes volt. [...] Odaadta a kezembe [Kosztolányi a regényt], hogy olvassam el. És hogy, talán evvel akarta, hogy tudomást vegyek róla. Milán mondta nekem. Hogy tudniillik ott volt a házban náluk egy dajka. [...] házmesterné volt, a Máraiék házában, a szomszédban. És ott elment, és átment a másik oldalra a Kosztolányi. És akkor az volt, ott ment az, az Anna, Édes Anna nevű nem tudom, valaki."[463] Füst talán arra is célzott Radákovichnak, hogy az író felesége házasságuk előtt szabadosabb életet élt, s ami a fiatal Kosztolányi számára még vonzó volt, érettebb korában már esetleg taszíthatta.[464]

Az Édes Anna nevű fiktív alak és az egykori cseléd közötti lehetséges párhuzamot Kosztolányi Dezsőné is megerősíti. A feleség a szabadkai kamaszkor cseléd-idilljére egyaránt céloz, amikor a szerelmi epizód ihletforrása után kutat: „Bözsi, a régi dajka szép kék szeme, karcsú alakja, balatoni bája volt előtte, amikor írta, és talán annak a hajdani, szabadkakörnyéki tanyai lánynak öntudatlansága, akihez diákkorában többször kilopódzott s aki egy szép napon szótlanul, sírva elhagyta a házukat."[465] Munk Artúr egyik Kosztolányival folytatott párbeszédéből – melyet az orvos barát visszaemlékezéseiben rögzített – ugyancsak a szobalányok iránti vonzalomról szerezhetünk tudomást: „Áradozva beszélt legújabb szerelméről: egy isteni szobalányról. / – Ezeket a szobalányokat imádom. Életem legnagyobb szerelme – szobalány volt. Édes, egyszerű, nem komplikált egyéniség, nem fárasztó, üdülök mellette. Nincsenek gátlásai..."[466] Mindez az író és Patikárius Jancsi alakja közötti megfeleltetés lehetőségére is rávilágíthat, Kosztolányi Munknak tett vallomása ugyanis rímel az úrfi cimborája előtti hetvenkedésére. De példaként említhető az a jelenet is, ahol Jancsi „szobacicusnak" öltözteti Annát, így a cselédruhája jelmezzé, az úr-szolga viszony pedig dramatizálássá, erotikus játékká válik.

Az *Aranysárkány* és a *Pacsirta* esetéhez hasonlóan az *Édes Anna* című regénynél is számos motivikus előzményről – sőt, következményről – beszélhetünk, melyek között egyaránt akadnak tematikus és retorikus egyezések. Az 1921-es *Egy pohár víz* című tárcanovella például „a cselédekről folyó vitát előlegezi az Édes Anna nevezetes uzsonna-jelenetében", a *Kanári* színpadi jelenetében a cselédlány szintén ellentétbe kerül házigazdáival, a *Boris könyve* pedig a regény közvetlen előzményének tekinthető.[467] A konkrét szövegbeli egyezések közül említhetjük például az *Együtt, mindig együtt* című tollrajzot, illetve az 1923-as *A hír sebességét*.[468]

Akárcsak *A véres költő* írásakor, amikor Kosztolányi könyvtári kutatómunkát végzett, vagy az *Aranysárkány* alkotói időszakában, amikor Székesfehérvárott ellátogatott egy középiskolába, az író az *Édes Anna* munkálatai során is igyekezett utánajárni néhány kérdésnek. 1926 februárjában fölkereste Domokos Lászlót, s arra kérte, vigye őt el egy szellemidéző szeánszra. Bár fiatalon részt vett spiritiszta összejöveteleken, az *Édes Anna* vonatkozó jeleneteinek[469] megírása idején szerette volna föleleveníteni emlékeit.[470]

Kosztolányi regényei közül az *Édes Anna* váltotta ki a legjelentősebb kritikai visszhangot. A kötet megosztotta a recenzenseket, akik többségükben – ahogy Ve-

res András írja – „elismerték a regény témaválasztásának fontosságát, a tárgyilagos, ugyanakkor eleven ábrázolás művészi értékét, de tanácstalanok voltak a gyilkosság motiválatlansága és Kosztolányi önszerepeltetése miatt (az utolsó fejezetben). A mindennapi téma és annak aprólékos ecsetelése miatt sokan úgy vélték, hogy naturalista regényről van szó."[471] Még véget sem ért a *Nyugat*-beli közlés, amikor Ignotus már a regényben ábrázolt cselédkérdés lélektani és szociális feszültségeiről értekezett: „Az ember-állatban benne a vágy, hogy szolgáljon, s benne a düh, ha szolgálnia kell. [...] benne a lázadás az úr ellen. Ambivalencia, mint a dicső Freud mondja, Ödipus-komplexum, mely kezet csókol és kézzel gyilkol. [...] a falusi ember más állatfajta a városihoz képest, s kész a végzetdráma, ha ez a faji különbség, mint a cselédi szolgálatban, szociális ellentéttel kereszteződik [...] az van ebben a regényben: nem elmondva, nem kimondva, sőt az a művészete, hogy szóval sem illetve, de olyan érzékletesen megtörténtetve, hogy szinte szagát érzi az ember".[472]

A *Nyugat*ban Elek Artúr többek között a regényben ábrázolt események jelképességére hívta föl a figyelmet,[473] a *Napkelet*ben Dóczy Jenő pszichopatologikusnak is minősítette Anna gyilkosságát, s a művet freudista hatást mutató kísérleti regényként határozta meg, mely meglátása szerint a francia szürrealistákat követi a tudatalatti borzalmak megragadásával.[474] Míg Németh Andor a naturalizmus meghaladásaként értékelte Kosztolányi teljesítményét, Kodolányi János példázatként olvasta a szöveget, megállapításával befolyásolván a későbbi értelmezéseket is.[475] A *Pesti Napló*ban ismét megszólalt a régi barát, Kárpáti Aurél, a *Budapesti Hírlap*ban pedig az író munkásságát ugyancsak figyelemmel kísérő Szász Károly jelentkezett.[476]

Az *Édes Anna* Kosztolányi Dezső élete folyamán német és lengyel nyelven is megjelent. Németre Stefan J. Klein fordította, a kötet pedig egy évvel a *Pacsirta* németországi bemutatkozása után látott napvilágot Baden-Badenben.[477] A lengyel változat időszaki kiadványban és könyv alakban egyaránt forgalomba került. Elsőként 1930-ban a varsói *Kobieta Współczesna* című hetilap hozta folytatásokban, Józef Gabriel Mondschein átültetésében,[478] majd egy év múlva kötetben a krakkói Wydawnictwo Literacko-Naukowe kiadásában jött.[479] A fordítás föltehetően a német szöveg alapján készült, de Kosztolányi egy 1932-es interjúban az oroszt nevezte meg közvetítő nyelvként.[480] Veres András ezzel kapcsolatban megállapítja: „A téves információt bizonyára félreértés okozta: [...] Mondschein Kosztolányi másik regényét, A véres költőt is lefordította lengyel nyelvre, s azt oroszból – a Nero-regény pedig valóban megjelent 1927-ben Leningrádban a Vremja Kiadónál."[481]

„A magyar kormány az 1920-as években nagy erőfeszítésekkel próbálta Nyugat-Európában elveszített politikai-gazdasági-kulturális pozícióit visszaszerezni. Ami Franciaországot illeti az eredmények jelentéktelennek minősíthetők" – szögezi le Szávai János egyik tanulmányában.[482] A kulturális ügyekért felelős minisztérium ebben a szellemben szorgalmazta néhány reprezentatív magyar író munkájának idegen nyelvekre történő fordíttatását. Kosztolányi azonban ettől függetlenül is igyekezett műveinek francia kiadót találni. Többek között Rózsaffyné Goncsarova Olgán keresztül a Párizsban élő Ludmilla Savitzkyval próbálta fölvenni a kapcsolatot, ám miután *A véres költő* kiadása kútba esett, az *Édes Anná*ra

sem Rózsaffyék révén került sor. A cselédlány történetét végül Maxime Beaufort fordította franciára, akit ifj. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi államtitkár ajánlott az író figyelmébe: „Maxime Beaufort-ban, azt hiszem, megtaláltuk azt a franciát, aki a magyarral is annyira tisztában van, hogy jó fordításokat készítsen... Kérlek, légy szíves velem közölni, Édes Anná-d francia fordítási jogát nem adtad-e át valakinek, s rendelkezhetnék-e abban az irányban, hogy a francia fordítást Beaufort-ral készíttessük."[483]

Bár Beaufort már az 1920-as években elkészült az *Édes Anna* francia fordításával (munkacímként még az *Anna, la perle* jött számításba, ami később *Absolve Domine...*-re változott, de a magyar változat is szerepel az alcímben), az végül csak a *Le Temps* című napilap 1937 szeptemberi és októberi számainak *Feuilleton du Temps* rovatában jelent meg a mottó, a XII. fejezet ágyjelenetének leírása és a XX. fejezet nélkül, Georges Duhamel közbenjárására. Beaufort átültetésének teljes, kötetbeli változata pedig még később, 1944-ben került forgalomba a párizsi Sorlot gondozásában.[484] Kosztolányi annak idején Jules Romains-t – akit személyesen ismert, sőt interjút is készített vele[485] – ugyancsak közreműködésre kérte, a francia kiadás előszavának megírását várva tőle.

„Egy délután Teleki Sándorné budai szalonjában beszélgettünk az Abbaye-ről, a les Copains-ről, a francia és a magyar irodalomról. Azután megkérte feleségemet, szavaljon magyar verseket, s A diktátor bemutatója után a tiszteletére rendezett vacsorán abban a kitüntetésben részesültem, hogy néhány szót válthattam Önnel. [...] Maxime Beaufort úr, e sorok átadója, franciára fordította egyik regényemet. Ezzel mutatkoznék be országukban, ahol – lélekben – állandóan élek. Nevemet eddig csak Németországban és Amerikában ismerik. Kérem tehát, szíveskedjék elolvasni könyvemet, és ha őszintén némileg is érdekesnek találja, kérem, írjon előszót a francia kiadáshoz, hogy ne legyek oly igen elhagyatott a világ legkiválóbb irodalmának ragyogó kavargásában" – írta Kosztolányi Romains-nek, amikor elküldte neki a Beaufort-féle fordítás gépiratát.[486]

Még a halálos ágyán is szívén viselte az *Édes Anna* francia kiadásának ügyét: miután Georges Duhamel meglátogatta őt az Új Szent János Kórházban, Beaufort-tól a következőket kérte: „Kórházi tartózkodásom alatt Georges Duhamel volt olyan szíves és meglátogatott, s csaknem egy órát töltött velem. [...] Eszembe jutott, hogy elküldöm neki Édes Anna című regényemet, az Ön fordításában. Kérem tehát, legyen olyan kedves és vegye át azt a két példányt, melyet tüstént elküldök, mihelyt értesít ennek a levélnek a megérkezéséről, javítsa ki őket és küldjön el egy példányt G. D. úrnak".[487] A franciaországi megjelenést ekkor kezdte szorgalmazni Duhamel is, minek révén – már az író halálát követően – a *Le Temps* vállalta a közlést.[488]

Az *Édes Anna* színpadi változatát 1937 februárjában mutatták be a Belvárosi Színházban. A regény három felvonásban, kilenc képben került színpadra, Lakatos László átdolgozásában.[489] Az író két évvel korábban állapodott meg Bárdos Artúr színigazgatóval, aki rögtön föl is vette a művet programtervébe. Az előadást Bársony István rendezte, a díszlettervező Gara Zoltán volt, a főbb szerepekben pedig Bulla Elmát (Anna), Fenyő Emilt és Peéry Pirit (Vizy házaspár), Boray Lajost (Moviszter), valamint Básthy Lajost (Jancsi) láthatta a közönség. A darabot pár

hónappal később a közös színi kerületbe tartozó Szegedi Városi Színház és a Szolnoki Színház is műsorára tűzte: 1937 áprilisában Szegeden Mészáros Béla rendezésében és Bulla Elma vendégszereplésével, majd szeptemberben Szolnokon Forgács Sándor rendezésében és Mészáros Ági főszereplésével, végül novemberben ismét Szegeden adták a Forgács-féle rendezésben.[490]

Kosztolányi 1935 végén, Radákovich Máriának szóló levelében említette először, hogy dolgozik a mű színpadi változatán: „Tervezgetem a darabomat, az Édes Anná-t, s újra elolvastam regényemet, mindig arra gondolva, hogy hathatott rád egy-egy mondata. [...] Semmit se felejtek el. Amint nem felejtettem el Édes Anna egyetlen mozdulatát sem, évek, évtizedek múlva, azonképpen nem felejtem el ezt a pillanatot, amikor itt sebbel-lobbal beszélek hozzád, s már együtt van bennem minden".[491] 1936 elején pedig német fordítójának, Stefan J. Kleinnek már így írt: „Szeretném, ha Édes Anná-val történnék valami, már csak azért is, mert darabot írok belőle, s ez külföldre is ki fog kerülni."[492]

Az *Édes Anna* színpadi változatának elkészültét nem csak Kosztolányi elhatalmasodó halálos betegsége lassította, de az író Radákovich Mária iránt föllobbani szerelme is. „A regényhez képest itt jóval hangsúlyosabb és romantikusabb színezetű Jancsi úrfi és Édes Anna románca – fogalmaz Veres András –, melyet egyenesen Rómeó és Júlia szerelméhez hasonlít, és szükségesnek látja kiemelni: »A boldogság beteljesülése«, amit kétszeri aláhúzással tesz még nyomatékosabbá. Egy helyen kifejezetten meghökkentő a fogalmazás: »A törvényszéki gyűlés, a szerelem a vádlottak padján.«"[493] Miután az író egészségi állapotának romlása nem tette lehetővé, hogy egymaga fejezze be a színpadi változatot, a feladat feleségére hárult, de a munkát az Új Szent János Kórházban haldokolva is nyomon követte. Amikor az életmentő gégemetszés miatt elveszítette hangját, már csak beszélgetőlapokon keresztül tudott kommunikálni, s ezekben a jegyzetekben többször fölbukkan az *Édes Anna* bemutatásának ügye. „Mi van Édes Annával?" – kérdezi egy helyütt, majd másutt a következőket írja: „Nincs sok javítanivaló? Édes Anna Irta: K D. Szindarab: irta Görög Ilona, Moviszter és Druma irta: K Á. [...] Kiosztották a szerepeket? Első darab lesz?"[494]

Az előkészületekről Kosztolányi Dezsőné kétszer is nyilatkozott, mialatt férje a kórházban volt, aki ekkor már mindössze a színpadi változat átnézésére vállalkozhatott: „hat hétig tartott a munka, de sokszor voltak napok, amikor csak úgy bírtam dolgozni, hogy sokszor percenként ugrottam fel az íróasztaltól és siettem férjem betegágyához. A darabnak férjem volt az első kritikusa. [...] kijelentette, hogy nagyon tetszik neki a munka. A darab pontosan követi a regényt. Sok helyen a regény párbeszédei teljes érintetlenségben mentek át a színdarabba."[495] Egy héttel később a *Délibáb*ban pedig arról beszélt, hogy a darab megfilmesítési jogát is megvették tőlük, valamint – összhangban Kosztolányi Stefan J. Kleinnek írt soraival – osztrák és angol színpadokon ugyancsak elő fogják adni.[496] A bemutatót követően a *Pesti Hírlap* is hírül adta, hogy több külföldi színigazgató érdeklődik az *Édes Anna* iránt, illetve a Belvárosi Színház vezetősége is tárgyalásokat kezdeményezett.[497]

A főszerepet még az író szánta Bulla Elmának. 1935 novemberében Sértő Kálmánnak kérdésére, miszerint kit tart a legnagyobb magyar színésznőnek, a következő választ adta: „Bulla Elmát. Úgy érzem, hogy az elkopott tragikomikumot játszó művészetünkbe új levegőt lopott be. Rendkívüli titok lehet a nő mögött..."[498]

A színésznő később meglátogatta az időközben megözvegyült Kosztolányi Dezsőnét Tábor utcai otthonában. Az eseményről Kuthy György tudósított a *Színházi Élet*ben, aki Kosztolányiék régebbi, illetve újonnan fölvett háztartási alkalmazottaival – mint Édes Anna állítólagos modelljeivel – is készített interjút.

Kecskeméthy Erzsébet közvetlen az író halála előtt került a házhoz, míg az időközben vidékre költözött Balázsné Tamás Gizella hosszabb ideig szolgált náluk, s Kosztolányi nagyon kedvelte őt. Elment az esküvőjére is, pedig akkor már komoly beteg volt, nem tudott enni és inni. „Nagyon szerette az édességet és a kávét, [...] mindig ígért nekem, hogy hoz valami ajándékot, ha gyorsan főzök kávét. De nagyon szórakozott lehetett, mert sohase hozott... [... Gizi] korrektül elismeri, hogy egyszer mégis kapott ajándékba jegyet a szombathelyi »filléres gyorsra«. / – Azt a négy alma miatt kaptam – meséli. – A nagyságos úr felrakott egymásra négy almát egy tálon és azt mondta, ha elviszem az asztalról, anélkül, hogy legurulnának, akkor ad egy jegyet. Meg is kaptam" – elevenítette föl emlékeit az egykori cselédlány.[499]

CSAK ÉLNI ÉS DOLGOZNI

„MAGAS, KÓCOS FÉRFI, MUNKAZUBBONYBAN, CIGARETTÁZVA"

Az 1920-as évtizedtől Kosztolányi Dezső életmódja alapjaiban változott meg: „ifjúkorának tobzódásai és csapongásai után visszavonult Tábor utcai házába, nagyon sokat és keményen dolgozott, még a szerkesztőségekbe is alig járt le. Talán [...] amióta Szabó Dezsővel összekülönbözött. [...] háza volt, jó fizetése, bankbetétje, mert a felesége [...] okosan beosztotta a pénzt, nem volt soha adósságuk."[500] Az író remeteéletként beszélt az íróasztala és a szerkesztőségek közötti, éjjel-nappali munkában zajló hétköznapjairól.[501]

A fiatalkori kalandozásokhoz képest jóval szerényebb társasági életét a *Nyugat* körével való összejárások, néhány irodalmi szalon látogatása, vacsorák rendezése a krisztinavárosi otthonban, valamint felolvasóesteken történő részvétel jelentette. Be-betért még a lakóhelyéhez közeli, Szabó Dezső által kedvelt Philadelphia („Fila") kávéházba, a nyugatosok ekkori törzshelyét jelentő Lánchíd kávéházba és a Karinthy által látogatott Hadikba is.[502] Bohém természetét azonban sosem tudta teljesen levetkőzni, egész megjelenése erre az életmódra vallott, ahogyan arra Schöpflin Aladár is visszaemlékezett: „a szemébe hulló nagy haja, felleghajtó nagy köpenyege, a kezében tartott gyűrött kalapja, a nadrágja, melynek egyik szára hosszabb volt a másiknál és kissé rojtos volt, a cipője, melyen meglátszott, hogy nem mindennap fényesítették ki elég gondosan."[503]

A budai vár alatti, Logodi és Tábor utca találkozásánál lévő hatszobás sarokházat Kosztolányiék újították föl, s alakították ki körötte a vidéki hangulatot idéző kertet. „Ódonkülsejü budai ház, két frontra. Innen, a Tábor-uccáról földszintes, csukott üvegverandás, tulnan a Lógodi-uccáról egyemeletes sarokház. Köröskörül kőalapu sötétzöld fakeritéssel, amelyen belül két kis udvar. [...] a veranda felé, balról kis rondó, teli nefelejccsel. Egy kis nefelejcs-sziget. Mint ahogy maga ez a kis ház is egy sziget: a mai magyar irodalom egyik szigete" – számolt be látogatása élményeiről Somlyó Zoltán.[504] A Kosztolányi-házat kutya őrizte, olykor kettő is, de nyúl vagy macska is szaladgált néha az udvaron. „A Hattyút tavasszal párosítottuk. Tizenhárom kölyke született, kaptunk egyet, aki folyton veszekszik az apjával és a macskával. »Kedves« a neve, s sokszor elkergeti az ételtől az apját" – számolt be 1925 őszén Kosztolányi Ádám szabadkai nagyapjának.[505]

Az író többször megemlékezett kedvenc házőrzőjéről, a kutyakiállításokon díjnyertes Hattyú nevű kuvaszról.[506] *A bús férfi panaszai*ban és *A véres költő Taps* fejezetében is fölbukkan a fehér kutya motívuma, az *Édes Anna* végén pedig metaforikus jelentésű a kuvasz kortesek hangját elnyomó ugatása: „Beszédükre fölneszelt Hattyú, az a kuvasz, amelyik e ház békéjére ügyel, lefutott a kert sarkáig és ott mérgesen csaholni kezdett, úgyhogy szavuk egészen elveszett a kutyaugatásba."[507]

Kosztolányi még a *Pesti Hírlap* olvasóközönségének is bemutatta kedvenc háziállatát: „Bariton-hangon ugat. Három éves. Szóval a legszebb férfikorát éli. [...] fölkorbácsolt idegrendszere folytán figyel, fülel, rosszat sejt, gyanakszik, üldöztetési mániája van s közben éjjel-nappal szolgálatot teljesit. [...] ragaszkodik a földhöz, mely az övé, hüséges, becsületes [...] Azt hiszi, hogy az emberek is olyan becsületesek, mint a kutyák."[508]

1933 júliusában látott napvilágot a Camille Saint-Saëns-i áthallású *(Állatok farsangja – Carnaval des animaux)* címet viselő nekrológ *(Hattyú halála)*, melyben az író a több mint egy évtizeden át mellette lévő kutya elvesztését adta hírül. Részletesen leírta a rákos megbetegedésben szenvedő ebnek az állatorvosi főiskola sebészeti osztályán végzett műtétjét, saját fájdalmát sem titkolva: „Ez az első hűtlenséged. [...] Van polgártárs és embertárs. Arra a nagyobb közösségre, arra a titkosabb kapcsolatra, mely két élőlényt egybefüz, nincs szó. [...] Láttam a szivet, a tüdőt. Arra gondoltam, micsoda fönhéjazás különbséget tenni élőlény és élőlény között, oktalan állatról és okos emberről beszélni. [...] Porig hajtani itt a fejet. Alázatot. [...] Életem egy darabja."[509]

A cikk megjelenésekor Kosztolányi több olvasói levelet is kapott, Losoncról például Bánó Ferencné írt: „nagyon sírtam elolvasás közben, szomorú emlékeket idézett fel bennem. [...] nagyon Önnel érzek kedves Mester, mert tudom mit jelent elveszteni egy hűséges állatot."[510] Az ismeretlen rajongók mellett Rozsnyay Kálmán is küldött részvéttáviratot: „Hattyút mi is meggyászoltuk, még talán jobban mint te, ti... Első irásod melyben csak a [szív] dominál, Te tudod hogy nekem ez minden és megérted hogy mért küldök most meleg kézszoritást..."[511] Kosztolányi élete utolsó három évében Hattyú egyik kölyke, Kedves őrizte a házat. „Ismertem ezt a Kedvest, éveken át ugatott a költő udvarában, ablakom alatt. Azt írja, ha ez a kutya megdöglik, nem vesz új ebet, bizonyosan tudja, hogy ez utolsó kutyája, mert »nem akarja vállalni többé a szeretet rabságát« – már ő, a költő, nem akarja vállalni többé ezt a rabságot. A kutya, ha éppen akarja, vállalhatja" – jegyezte föl Márai Sándor naplójába.[512]

A családi ház jelentette nyugalom lehetővé tette, hogy Kosztolányi a húszas-harmincas években otthonában írhasson. „Meleg tónusu bidermayer-szobák labirintusán át egy kis benyilófélében ül a költő – a telefonnál. [...] Szemben egy barna pianinó, fölötte egy olajportré a költőről: Karinthy Elza festette" – mutatta be barátja dolgozószobáját Somlyó Zoltán 1926-os karácsonyán.[513] Bár Kosztolányi éjjel is írt (sokszor gyorsírással), reggel korán kelt, így mire megérkezett gépírónője, többívnyi első fogalmazvánnyal végzett. Cikkeit és szépirodalmi műveit általában a díványon fekve, fejből vagy jegyzetekből diktálta.[514] „Rengeteget dolgozott. Bezárkózott olyankor a szobájába, ha már nyár volt, a félig nyitott ablakon sűrűn gomolygott ki a füst. És egymás után a feketék... Valami rettenetes, valami lélekölő iramban haladt a munkájával" – emlékezett a feleség.[515] Az író nagyobb műveinek gondolata szeszélyesen született meg, és ilyenkor csak az alkotásnak élt, napi tizennégy órát töltve asztalánál.[516]

„Világoszöld tintát használ gyermekkora óta. Ezt a szint annyira szereti, hogy multkor Amerikából világoszöld gépszalagot is hozatott" – nyilatkozta 1928 áprilisában Kosztolányi Dezsőné.[517] Mindezt megerősítette férje is, Karinthy tréfás vizs-

gakérdésére („Milyen színű tintával írjon egy író?") adott válaszában: „Én mindig zöld tintával irok, gyerekkoromtól kezdve. Ragaszkodom hozzá. Ez a babonám."[518] Első írógépe megvásárlásáról a *Pesti Hírlap* olvasóit is tájékoztatta: „Nem minden büszkeség nélkül közlöm [...], hogy ezt az irásomat már nem egy kézzel, hanem kettővel irom, mind a tiz ujjammal, irógépen."[519] Remington típusú[520] készülékével először azonban nem cikket, hanem levelet írt édesapjának: „Gépemet egyéves részletfizetésre vettem eléggé előnyös feltételek mellett, négymillió koronáért. Egyelőre mulatságos játék [...] van hozzá kedvem, és nagy szükségem van rá. Aztán kiadásom kifizetődik, nem kell többé diktálnom a gépírókisasszonynak, ami ma meglehetősen költséges és fáradságos, mert íveiket mindig át kell néznem."[521] Két nappal későbbi levelét is még maga írta, de félúton diktálni kezdett akkori gépírónőjének, Erzsike kisasszonynak.[522]

Igyekezete ellenére nem sikerült megbarátkoznia a technikai újításokkal, így aztán az írógép sem lett a kedvence. Az elgépiesedésben a felszínesség és az eltömegesedés térhódítását látta, valamint a régi rituálék, az egyéniség és vele a stílus eltűnését. Pár hónappal halála előtt azt a kérdést is fölvetette, vajon mennyiben befolyásolják az íróeszközök az írás mesterségét: „Mennyi áhítat, betűtisztelet volt hajdan a lúdtollban, melyet az író maga választott, metszett, gömbölyített és hegyezett ki kezéhez, egyéni hajlamához és szeszélyéhez, hogy egészen belefeledkezzék az írás mámoros tárgyszeretetébe. [...] Végül az írógép köszöntött ránk ördögi zajával, villámgyors beidegzéseivel, elröppenő íveivel és másolópapírjaival, s vele együtt a műkedvelők borzalmas korszaka, amikor már senkinek se volt mondanivalója, de ezt sietve mondta el s lehetőleg bőbeszédűen tíz-tizenöt kötetes regényekben, kiadósan, a semmit is fölhígítva."[523]

Egy időben felesége vállalta a titkári teendőket, de a több szerzővel is dolgozó Szegő Judit, Németh Andor későbbi házastársa ugyancsak gépírt Kosztolányinak: „Egész életemben szakadatlanul dolgoztam, a szobromat tehát így képzelem el: én fönn állok a talapzaton és diktálok hű munkatársamnak, Szegő Jucinak, aki lenn, mint mellékalak, az írógépen gépel."[524] Egy másik titkárnő (Piri kisasszony) visszaemlékezése alapján az író elegánsan, halkan beszélt, néha megállt, kitekintett az ablakon, majd folytatta a diktálást: „Mikor beszél, az az érzésem, hogy élő és jelenlévő személyek sorsát adja elő, annyira szuggesztiv. A már kész iveket a felesége nézi át. Minden másfél órában eszik. Bicsérdista. Evés idejére tiz perc szünetet rendel el, vagy amint mondani szokta: »az ülést ezennel felfüggesztem!«"[525] A pihenőidőkben olykor a zongorához ült Schumannt vagy Beethovent játszani, máskor újabb feketekávét ivott és sakkozott egyet fiával vagy feleségével.[526] Évekkel később Varga Antalt, egy állástalan vasmunkás fiatalembert bízott meg a titkári teendőkkel, aki kései szerelmével folytatott titkos levelezésében is közreműködött, valamint arra is megkérte őt, írja meg haldoklása történetét.[527]

Kosztolányi Dezső különösen nagy könyvtárat gyűjtött össze, illetve épített maga köré. Felesége összegzése alapján: „Élete során körülbelül nyolcezer könyvet gyüjtött össze. Francia, angol, német, olasz, spanyol nyelven. De egy-két könyvet olyan nyelven is megőrzött, amelyet nem tudott. Kínai, orosz, lett, szerb, román könyvei voltak. [...] Könyvtárának jelentős részét alkották a nyelvészeti munkák, szótárak."[528] Állítása szerint hétezer kötetes könyvtára volt, dolgozószobájában há-

rom fal mentén a padlótól a menyezetig értek a könyvek, saját műveinek külföldi kiadásai pedig a fönti polcokon kaptak helyet. „Minden darabját egyenként vettem, minden kötetéhez füz valami emlék" – vallotta Lánczy Péternek 1934 nyarán.[529] Németh Andor visszaemlékezése ugyancsak a könyvtár nagy becsben tartásáról árulkodik: „Mindig nagyon ünnepélyes volt, ha egy-egy könyvet kiemelt a többiek közül, és megmutatta nekem. Nagyon sok régi kiadású könyve volt, első kiadású magyar romantikusok, de rengeteg német, francia, olasz és spanyol könyv is. Könyvtárát úgy ápolta, mint egy kertet [...] A legnagyobb megbecsülésnek tartom, hogy [...] kölcsönadta egyszer Jules Renard Napló-ját, és egy más alkalommal néhány Proustot."[530]

Kosztolányi külföldi útjai során is rengeteg könyvet vásárolt, valamint rendszeres vásárlója volt többek között a Grill-féle Könyvkereskedésnek, a Lauffer Tivadar Könyvkereskedés és Antikváriumának, a Légrády Nyomda és Könyvkiadó Rt.-nek, Medvei Dezső Új és Antikvár Könyvesboltjának, valamint a Rózsavölgyi és Társának. Előfordult, hogy hitelben vásárolt, de mindenképp jelentős összeget költött mind a hazai, mind a külföldi könyvpiac antikvár és újonnan megjelent köteteire. Halála után szétszóródott gyűjteményét szépirodalmi, nyelvészeti, filozófiai, pszichológiai, esztétikai és orvostudományi munkák egyaránt gazdagították.

Fönnmaradt könyvszámláin számtalan más kiadvány mellett szerepelnek Sainte-Beuve francia nyelvű munkái, Horatius művei, Szent Ágostontól a *Vallomások*, Toldy Ferenctől *A magyar költészet kézikönyve* öt kötetben, Goethe alkotásai, Ipolyi Arnold *Magyar mitológiája*, Arany, Dayka és Komjáthy könyvei, Budenz *Finnugor szótára*, Gombocz *Nyelvtörténeti módszertana*, Szinnyei *Magyar nyelvhasonlítás* című munkája, a kanti etika alapművei, Shakespeare-drámák, különböző szótárak (köztük nem utolsósorban etimológiai szótárak), Bars vármegye monográfiája, Freudtól a *Die Traumdeutung* (Álomfejtés) és Tolsztoj *Anna Kareninája*.[531] Az író orosz irodalom iránti érdeklődését nemcsak tárcái és esszéi mutatják, hanem könyvtárának néhány további ismert darabja is. Csehovot az 1902-es, négykötetes jénai összkiadás alapján fordította, de például egy Tolsztoj halálábrázolásait számba vevő francia antológia is birtokában volt, valamint Eugene Melchior Vogüé márki műve az orosz literatúráról, André Suarès tanulmánya Dosztojevszkijről és Merezskovszkij *Tolsztoj és Dosztojevszkij* című munkája németül.[532] Ezenkívül minden bizonnyal a francia, az angol, illetve más nyugat-európai irodalmak alapművei mellett az akkoriban frissen megjelent tudományos szakmunkák is rendelkezésére állhattak, ám e tekintetben tételes listákról, könyvszámlákról nem tudunk.

Kosztolányi nemcsak a külföldi könyvpiacot kísérte figyelemmel, hanem a folyóiratoknak is rendszeres olvasója volt. Az olasz lapok közül a fiumei *Deltát* tanulmányozhatta gyakrabban (ahol *A véres költő* folytatásait tették közzé), de a *Poesía* című kiadványra is többször hivatkozik, valamint egyik Antonio Widmarnak címzett levelében a *Correiere della Sera* olvasásáról tesz említést.[533] Annak ellenére, hogy lengyelül nem beszélt az *Édes Anna* fordítását közlő varsói hetilapot (*Kobieta Współczesna*) is megrendelhette, és talán a regény francia fordítását hozó *Le Temps* című napilap számait is sűrűn forgatta. Szabadverseivel a Léon Bazalgette által szerkesztett modern irodalmi folyóiratban, az *Europe*-ban szerepelt, így föltételezhetően annak is olvasója volt. Halálos ágyán följegyzett beszélgetőlapjain

említi még a brüsszeli *La Revue Belge* című francia nyelvű kétheti lapot, melyben 1933 októberében látott napvilágot egyik Esti Kornél-novellája.[534]

Többek között Márai Sándornak írt leveléből derül ki, hogy nem csak ismerte, de gyűjtötte is például a *Nouvelle Revue Française* lapszámait: „Kedves szerkesztő uram, küldöm a kötetet s a NRF két Hommage-át: a Jacques Rivière számot, melyben a nagy Proust tanulmány van s a Joseph Conrad számot. (A Proust számot, bár tűvé tettem a könyvtárat, nem tudtam előkeríteni. Úgy látszik, lába kelt, valaki ellopta.)"[535] A francia lapok közül járatta az 1922-től megjelenő, mozgóképes művészettel és tudományos kérdésekkel egyaránt foglalkozó *Nouvelles Littéraires*-t,[536] de olvasta a *Le Point* című lapot is, melyet a Párizsban tartózkodó Horváth Béla ajánlott figyelmébe.[537] Nyomon követte a londoni *The Times Literary Supplement* cikkeit, melyeket angol szellemességük és nemes szabadelvűségük miatt értékelt nagyra,[538] illetve az amerikai *The Dial* kevés számú előfizetői táborát is gyarapította.[539] A német kiadványok közül (legalábbis a tízes években) többek között az expresszionista *Der Brenner*, a *Der Sturm*, a *Saturn* és a *Der Friede* lehettek rendszeres olvasmányai. A magyar folyóiratokat magától értetődően szép számmal járatta, a *Magyar Nyelv*et pedig bizonyíthatóan még halálos ágyán is olvasta.[540]

Többször megfordult könyvtárakban, így például a Baumgarten Alapítvány gyűjteményét is gyakran látogatta. Illés Endre számol be Kosztolányi itteni látogatásairól. Sokszor játékosan színészkedett az egyes kötetek kézbevételekor, miközben olyan kiadványokat emelt le a polcról, amelyek bizonyosan megvoltak otthonában: „a betévedt olvasót játszotta. Költők rajongóját. Csodálkozott, dicsért, ámuldozott. Odalépett a tömött könyvsorokhoz, kihúzott egy zöld vászonba kötött könyvet. »Shelley...« – mondta. És kezdődött a mutatvány."[541] Miután kellő mennyiségű könyvet fölhalmozott az asztalra, befejezte magánszámát, s végül egyiket sem vitte magával. Ilyenkor mindössze néhány folyóiratot kért: általában az *Adelphi*, a *Nation* és a *Poetry* lapszámait, lehetőleg minél több évfolyamban.

A kulturális közéletben szerepet vállaló Kosztolányi kiterjedt levelezést folytatott nemcsak az irodalmi fórumok szereplőivel, hanem olyan magánszemélyekkel is, akik vagy működvelő próbálkozásokkal keresték, vagy egyéb személyes ügyekben fordultak hozzá. Az író igyekezett mindenkinek válaszolni, leveleit pedig zöld vagy ibolyaszín viasszal lepecsételt, saját címkéjű borítékban küldte el a címzetteknek, ahogy arról Somlyó Zoltán is tudósított: „szereti egy-egy baráti levelét ilyen pecséttel lezárni, amelyre aztán a mutatóujján lévő vastag arany pecsétgyűrűt nyomja rá. [...] Ez a biedermeier-Kosztolányi kedvtelése, meg a nyakkendője, a széltében hosszu ujjnyi vékony »másli«, meg a kihajtott gallérja. Meg a sárgaselyem munkakabátja is az, [...] amely a nyaknál zárt, mint valami régies tiszteletes köpenye, derékban meg olyan, mint valami légionárius egyenruhája a forró sivatagban."[542]

Kosztolányi a kapott leveleket gondosan eltette, s külön borítékokban csoportosította. *Különcök* felirattal például olyanokat gyűjtött egybe, amelyek szeszélyesebb személyektől érkeztek. „Néhány hónappal ezelőtt egy levelet vettem át, [...] Évtizedes tapasztalatom alapján tétovázva nyulok ilyesmik után. Rendszerint közölhetetlen kéziratokat tartalmaznak, részletes tervezetét annak, hogyan lehetne az emberiséget záros határidőn belül megváltani. Rajongók küldik ezeket, vagy el-

mebetegek. Mert minden irónak megvannak a maga házi elmebetegjei. Nekem is van jónéhány" – jegyezte meg 1930 augusztusában, amikor Kisbéry János bezdáni földmunkás verseit a Szabadkán megjelenő *Napló* olvasóközönségének figyelmébe ajánlotta.[543]

Nyilatkozatában nem túlzott, mert olykor valóban pszichiátriai osztályok kezeltjeivel levelezett. Bár Kisbéry fölfedezésekor közölt cikkében állította, a világboldogító apostolok írásait olvasatlanul papírkosarába szokta vetni, néhány furcsább levelet megőrzött.[544] Ezek között szerepel például Dudus üzenete, aki arra kérte az írót, hogy helyeztesse át Lipótmezőre. Nem tudjuk, az ápolt melyik intézet lakója volt, de a legfőbb gondot a dohányzási tilalom okozta számára.[545] Pszichiátriai kezelt volt Tarr Margit is, akitől Kosztolányi több levelet őrzött. Tarr ismeretlenül kereste őt, de egy idő után talán személyesen is találkoztak. A fiatal nő Munkácson született, 1919-ben menekültként érkezett Budapestre, ahol apátiába esett, s végül Debrecenben kötött ki. Az írónál 1932-ben jelentkezett először, két évvel később pedig már szerelmet is vallott: „Egy idegbeteg, őrült leány ir Önnek, aki halálosan szerelmes Önbe. [...] már két izben abban a kitüntető szerencsében részesültem, hogy válaszolt leveleimre. [...] félek, hogy eljön nemsokára az az idő, hogy zárt intézetbe szállitanak. [...] Álmodom Önről... Ön az én Uram, Szeretőm... akivel éjszakánként csókolózom... Összetapad a testünk, halálos, forró tébolyitó kéj extázisában..."[546]

Kosztolányi regényei megjelenését követően is számos olvasói levelet kapott. „»Miért ölte meg Édes Anna gazdáit?« – ezt a kérdést szögezték ellenem. Az érdekes az volt, hogy a közönség nívósabb része intézte hozzám a furcsa kérdést" –

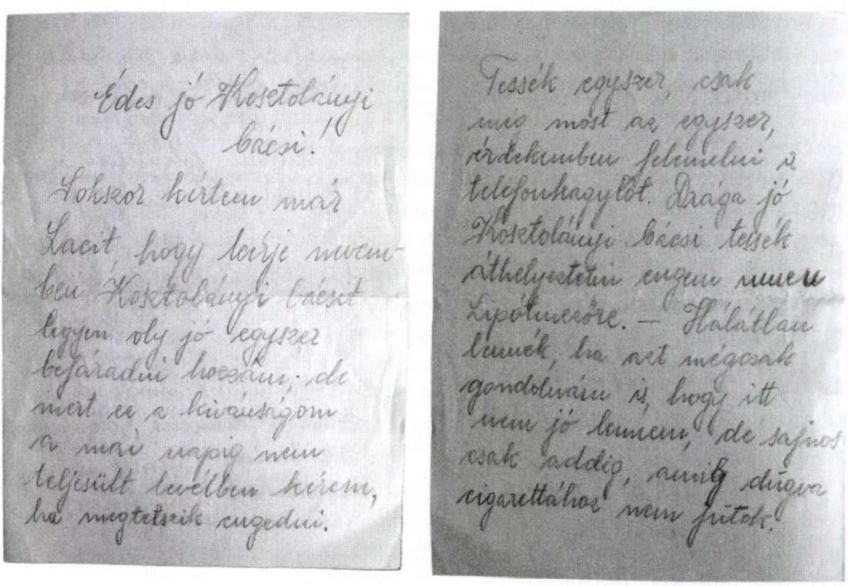

Édes jó Kosztolányi Cácsi!
Sokszor kértem már Lacit, hogy leírje nevemben Kosztolányi Cácsit legyen oly jó egyszer befáradni hozzám; de mert ez a kívánságom a mai napig nem teljesült levélben kérem, ha megtetszik engedni.

Tessék egyszer, csak még most az egyszer, érdekemben felemelni a telefonkagylót. Drága jó Kosztolányi Cácsi tessék áthelyeztetni engem innen Lipótmezőre. – Hálátlan lennék, ha azt mégcsak gondolnám is, hogy itt nem jó lennem, de sajnos csak addig, amíg dugva cigarettához nem jutok.

29. kép • „Dudus" levele Kosztolányi Dezsőnek
(Magángyűjtemény)

mesélte például 1930 nyarán.[547] A *Pesti Hírlap*ban megjelent tárcáira ugyancsak többen reagáltak. „Azért fordulok Magához kritikámmal, mert egyrészt a legjobb pszichiáternek tartom, másrészt, mert – mit tagadjam – a Maga nyelve a legtisztább. Ellenben ez a Harsányi Zsolt nagyon beteg fiu, először is mert [...] egocentrikus, [...] másrészt, mert minden szava egy-egy kérkedés, dicsekvés [...] beleszövi a szövegbe az ő előkelő nexusait, vonatkozásait a legmagasabb körökig" – fejtette ki gondolatait Mrs. Nobody.[548]

Az írónál azonban ígéretes tehetségek is jelentkeztek, akikben nemcsak fantáziát látott, de örömmel segítette indulásukat. Pártfogolta többek között Berda Józsefet, József Attilát, Kassák Lajost, Sértő Kálmánt és Weöres Sándort. „Amikor [...] személyesen is megismerkedtem vele, első szavai ezek voltak: »Hallott József Attiláról? Ismeri a verseit? A legeredetibb hangú költő azok között, akiket a mostani fiatalok közül ismerek. A jövő költőjének érzem, akiről sokat fogunk még hallani!« József Attilának lehettek komoly »mecénásai«, de a »polgár« Kosztolányinál lelkesebb propagálója aligha volt. [...] József Attila a legszívesebben, a legnagyobb bizalommal Kosztolányinak mutatta meg a verseit; az ő véleményét becsülte legtöbbre" – emlékezett vissza később Berda József,[549] akinek költeményeit az író ugyancsak igyekezett elhelyezni a *Nyugat*ban és a *Pesti Hírlap*ban. „Drága fiam, azok a versek, melyeket eljuttatott hozzám, egytől-egyig gyönyörűek. Nem szoktam ilyen kifejezéseket ok nélkül használni. Olybá vegye tehát megállapításomat, mint kivételest és igazat! Nekem főképp az »illetlen« versek tetszettek, a péklegények, meg a zabálás kéjéről írtak. Ezek valósággal kiharsantak. Csak akkor kell verset írni, mikor ésszel nem lehet megközelíteni, amit mondani akarunk s

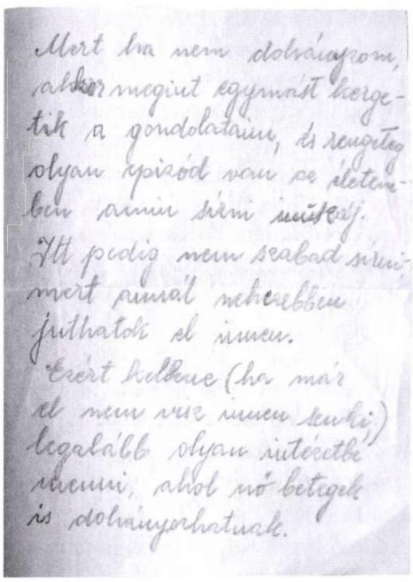
Mert ha nem dohányzom,
akkor megint egymást kerge-
tik a gondolataim, és rengeteg
olyan epizód van az életem-
ben amin sírni inkszáj.
Itt pedig nem szabad sírni,
mert annál nehezebben
juthatok el innen.
Ezért kellene (ha már
el nem visz innen senki)
legalább olyan intézetbe
menni, ahol nő betegek
is dohányozhatnak.

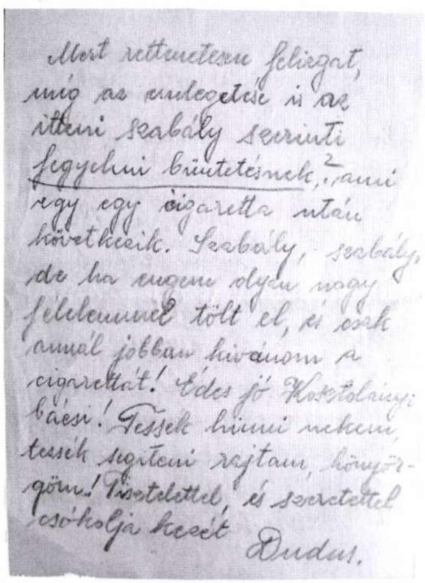
Mert rettenetesen felizgat,
még az emlegetése is az
itteni szabály szerinti
fegyelmi büntetésnek, ami
egy egy cigaretta után
következik. Szabály, szabály,
de ha engem olyan nagy
félelemmel tölt el, és csak
annál jobban kívánom a
cigarettát! Édes jó Kosztolányi
bácsi! Tessék hinni nekem,
tessék segíteni rajtam, könyör-
göm! Pisztelettel, és szeretettel
csókolja kezét
Dudus.

annyi bennünk a bátorság és a csiklandó csikótűz, hogy semmire se vagyunk tekintettel" – fejtette ki Berdának írt levelében.[550]

Sértő Kálmán 1935-ben azt is megkérdezte tőle, ha őt nem számítja, kinek ítélné a Baumgarten-díjat. „Téged ki kellene kapcsolni?... [...] Akkor József Attilának ítélném oda a pénzt" – válaszolta Kosztolányi.[551] A fiatal költő megjutalmazása fölvetődött a Baumgarten Alapítvány tanácsadó testületi ülésén is, ahol a pártfogására siető író már így nyilatkozott: „Él közöttünk egy fiatal, termetre alacsony növésű ember, aki mindnyájunknál egy fejjel magasabb. Úgy hívják, József Attila. Kérem a kuratóriumot, hogy ebben az esztendőben nagydíjjal jutalmazza."[552] Mindezek ellenére a költő fiatal kora miatt ekkor még csak a kisebb, 1000 pengős jutalomra számíthatott. Amikor Kosztolányi – mint felesége írja – „megtudta, hogy József Attila nem részesült Baumgarten-díjban, sírva fakadt. Szerette, becsülte és sajnálta őt."[553] Egy évvel később Kassákkal közösen szintén jelölték, de *Én nem tudtam* című versének ajánlása miatt megint csak kisdíjban részesült. 1937 őszén Babits ígéretet tett arra, hogy legközelebb József Attila kapja a 3000 pengőt, de ezt már a költő öngyilkossága hiúsította meg.[554]

Kosztolányi Sértő iránti megbecsüléséről tanúskodik egy 1933-as irodalmi levél, melyben a sokak által bírált szerző védelmére kelt: „Sértő Kálmán ösztövér füzete hever forgóasztalomon: Falusi pillanat. Úgy érzem, kitűnő barátjaim túlontúl elverték a port ezen a született, nagyra hivatott költőn [...] Nem kérkedik azzal, hogy a szalonnát többre becsüli a csokoládénál, s azzal sem, hogy nem tudja, mi fán terem a jambus. Az Áldott pillanat című verse oly remekmű, melynek hamarjában nem is lelem párját. Egyáltalán nem »népies« ez, nem »paraszti« vagy »pórias«, hanem maga a lélegző természet, s annyira magyar, hogy olvasása közben nem is erre vagy arra a nagy költőnkre gondolok, hanem a testvérnépek ősi szemléletére, a Kalevalá-ra és a Kullervo énekei-re. [...] Hittel vallom, hogy ez a sötétszőke, domború homlokú fiatalember az Isten választottja."[555]

Amikor Pán Imre meginterjúvolta az ötvenedik születésnapját ünneplő Kosztolányit, ő – Illyés Gyula és Erdélyi József mellett – megint csak Sértőt és József Attilát tartotta a fiatal nemzedék legnagyobb ígéretének.[556] 1923 pünkösdjén, Juhász Gyula 25 éves költői jubileumán találkozott először József Attilával, akinek addigra már napvilágot látott *Szépség koldusa* című kötete.[557] Kosztolányi ekkor még nem figyelt föl a fiatalemberre, sőt az sem hozta közelebb őket egymáshoz, amikor Németh Andor 1926 nyarán ismét bemutatta Józsefet az írónak és barátjának, Karinthynak. Az 1929-es Ady-vitába való bekapcsolódásáról azonban már tudott, s bár éretlennek tartotta hozzászólását, értékelte, hogy a fiatal költő verselemzést követelt Ady munkásságának elhelyezéséhez. A *Nincsen apám, se anyám* című kötet megjelenésekor Kosztolányi már méltatta József költeményeit, ellentétben a kegyetlen és személyeskedő kritikát közlő Németh Lászlóval.[558] József Attila ezt követően támadta meg a negatív bírálatnak felületet adó *Nyugat* szerkesztőjét, Babitsot *Az istenek halnak, az ember él* című szövegével.[559]

A harmincas években már nem egyszerű kölcsönös rokonszenv, hanem komoly barátság jellemezte viszonyukat. József Attila többször megfordult Kosztolányi budai otthonában, de kései költészetük is erősen hatott egymásra.[560] Közösen lelkesedtek például a *Kalevaláért*, amit 1933 telén a Logodi utcában elfogyasztott

vacsora után szavaltak: „Attila elkezdte mondani a Kalevala sorait... Kezdetben felváltva mondogatták férjemmel, de Attila annyira belemelegedett, hogy minduntalan férjem szavába vágott, ő akarta mondani. Férjem mosolyogva hagyta vendégét, hadd mondja kedvére. Az sehogyse tudta abbahagyni. Fel-felugrált a vacsora mellől, a székek mögött, az asztal mentén föl s alá járkált, lelkesülten. Mintha vizsgázni akarna, jól vizsgázni – Kosztolányi »tanár« jelenlétében, vagy mintha ő maga volna »a tanár« s mindenről megfeledkezve, tanítványainak magyarázna."[561]

József Attila komoly méltatást közölt a Kosztolányi Dezső ötvenedik születésnapja alkalmából megjelenő *Összegyűjtött költeményekről*, s a kortársakkal ellentétben az *Esti Kornélt* is nagyra értékelte. *Medvetánc* című kötetének előfizetési fölhívásán pedig Kosztolányi méltatása szerepelt: „József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek. Anyagát, a szavakat pedig meg tudja tanítani, hogy minden esetben kezesen símuljanak személyeihez és hangulataihoz. Mindez azt jelenti, hogy költő."[562] Szoros kapcsolatukról árulkodik, hogy József Attila még utolsó hónapjaiban is meglátogatta barátját az Új Szent János Kórházban, halálára verset írt *(Kosztolányi)*, egy évvel későbbi, *Thomas Mann üdvözlése* című költeményében pedig ismét utalt fájdalmára („Most temettük el szegény Kosztolányit").

Rajta kívül Weöres Sándor is verset szentelt Kosztolányi emlékének *(Istar pokoljárása)*, a következő mottóval: „Szeretett irányítóm, a szabadkai mester emlékének".[563] A költemény a babiloni istennőről szól, aki a legenda korai sumer vál-

30. kép • Babits Mihály, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső Szegeden, 1923 májusában (PIM)

tozata szerint lemegy a holtak birodalmába, hogy szerelmét, Tammúzt visszahozza. Istar a Weöres-versben is diadalt arat a halálon, „világol a teljességben". A költő *Hála-áldozat* című művében ugyancsak fölidézte Kosztolányi alakját: „Szememnek Ady nyitott új mezőt, / Babits tanított ízére a dalnak, / és Kosztolányi, hogy meg ne hajoljak / azt-ezt kívánó kordivat előtt. [...] Oltáromon vadmacska, páva, bárány: / három költő előtt borul le hálám. / Bár a homokban lábnyomuk lehetnék."[564] A művészi gesztusok erősebb mester-tanítvány kapcsolatot feltételeznek, de legalábbis Kosztolányi feltétlen tiszteletére vallanak.

Az induló Weöres sokat köszönhetett tehetsége fölfedezőjének, aki 1929-ben lakásán is fogadta. Ekkor írt levelében atyai érzéseiről vallott neki: „Utálom az atyáskodást, de valami atyai érzés mozdult meg bennem, amikor átfutottam kéziratait: az ifjú Rimbaud-ra gondoltam, s látva gazdag jelenedet, mohón vágytam biztosítani jövődet is. Ezért vedlettem át azonnal nevelővé. [...] dolgozz és tanulj sokat. Te, drága csodagyermek, úgy játszol nyelvünk zongoráján, mint kevesen."[565] Későbbi levélben pedig már a következő tanácsokkal látta el a fiatal Weörest: „A benned szunnyadó, nagy ígéretet és jeles képességet csak vasfegyelemmel, uzsorás gonoszsággal lehet kezelni, különben elpufog, a már meglévő értékek jó vagy jobb kópiájává válik. Becsületes, aggódó tanácsom, hogy tanulj, dolgozz komolyan, de egyelőre ne közöltess magadtól semmit, mindaddig, míg olyant nem alkottál, amivel magad is a legnagyobb mértékben meg vagy elégedve."[566]

Noha Kosztolányi az irodalmi életben egyre komolyabb apaszerephez jutott, családi életében több megpróbáltatás érte. „Nekem fáj, hogy itt vagyok az életem közepén, haszontalanul, kezemben egy mesterséggel, melyet úgy ismerek, mint kevesen, elég tudással, bírhatatlan becsvággyal, jóindulattal, szorgalommal, s nem figyel rám senki. [...] családom szétzüllött. Egyedül vagyunk, feleségemmel, öregesen. (Hatvan felé képzeltem el így az életemet.) Örömöm semmi" – vallotta a húszas-harmincas években talán hozzá legközelebb álló Füst Milánnak,[567] akit egy időben naponta látogatott. Édesapja elvesztése, fia betegsége, édesanyja és testvérei sorsa a határon túlra szakadt területen, valamint felesége problémái egyaránt nehezítették életének ezt az időszakát.

A régóta egészségügyi panaszokkal küzdő id. Kosztolányi Árpád 1926. december 3-án hunyt el. Már az első világháború idején gyomorbajra, sőt rákra gyanakodtak, kényszerű nyugdíjaztatását követően pedig szív- és vérnyomásproblémái váltak rendszeressé. Az *Aranysárkány* megírásának idején (húsvétkor) az édesapa Budapestre látogatott unokája tizedik születésnapját köszönteni, ám váratlanul agyvérzést kapott: „révetegen jön-megy, nem találja a helyét, délután meghallgatja a János vitéz előadását a színházban, a születésnapi ozsonnánál gyereksereg visong, rohangál körülötte. Ijedten, fáradtan nézi őket, este korán lefekszik, el is alszik, de éjfél felé hirtelen rosszullét fogja el, szaladunk hozzá, apuska nem tud szólni, sem mozdulni, agyszélhüdés érte. Dide orvosért rohan, eret vágnak, az ágy ázik a vérben. Apuska beszédközpontja csaknem teljesen megbénult s ami a legfurcsább, főképpen elfelejtett számolni."[568]

Az agyvérzésből sikeresen fölépült, szellemi frissességét is visszanyerte, s szabadkai házvásárlási gondjaik is megoldódtak. Id. Kosztolányi Árpád élete utolsó két évében azonban már végig betegeskedett: érelmeszesedéssel, magas vérnyo-

mással és keringési problémákkal küzdött. Kezelőorvosa az író testvére, ifj. Kosztolányi Árpád volt. Az édesapa halála előtt két héttel szívrohamot is kapott, aztán pár napra jobban lett – még tanítványokat fogadott –, de állapota nem stabilizálódott.[569] „Egy téli délután hazasürgönyöztek, mert új rohama jött. [...] »Köszönöm, hogy eljöttél« – mondta. Roppant erőfeszítéssel uralkodott magán, válogatta szavait, hogy födjék a valóságot. Csakhogy az mind gyakrabban kisiklott előle. Karomban vittem ágyába azt az embert, aki az életet adta nekem s lefektettem. [...] Udvariasan haldoklott, három napig. Az utolsó napon elvesztette eszméletét. Ekkor visszatért régi, erős hangja, melytől gyermekkorom magánya harsogott. Lázálmaiban előadott, magyarázott diákjainak. [...] Délután orvosöcsém kámfor-oltást adott neki. [...] Figyelmesen nézett rám, aki mellette ültem, egy széken. Kezembe vettem hűlő kezét. / – Ó, fiam – mondta egyszerre. – Szegény fiam. Milyen furcsa a te ruhád – és rámeredt kabátom újjára. – Betük vannak rajta..." – emlékezett vissza Kosztolányi édesapja halálának körülményeire.[570]

Bár az író sosem beszélt róla nyilvánosan, fia betegsége érintette a legérzékenyebben. A pszichés problémákkal küzdő Ádám a húszas években már a Verbőczy István Gimnáziumba, illetve a piaristákhoz, a Budapesti Kegyesrendi Gimnáziumba járt, ahol időnként gondjai voltak magaviseletével. Kosztolányi tőle telhetően igyekezett segíteni tanulmányi előmenetelét: könyveket rendelt neki, tanult vele, illetve tanáraival is barátkozott.[571] Édesapjának, id. Kosztolányi Árpádnak míg élt, rendszeresen beszámolt az unoka érdeklődési köréről, s örömmel nyugtázta, hogy a matematika az egyik kedvence. „Ádámka kitűnően és kedvvel tanul. Most tartották meg a rovó konferenciát, de őt természetesen nem rótták meg. Sőt ma az édesanyja több tanárral beszélt, s mind egyértelműen azt vallják, hogy az osztály egyik legjobb és legszorgalmasabb tanulója. Dolgozatai, még a számtan is, mind egyes" – írta 1925 végén, majd később, mikor a nagyapa tananyagot küldött, már azt is közölte: „Ádámka előre örül az érdekes matematikai óráknak. Hidd el, ez és az úszás az egyetlen szenvedélye. Azon vagyok, hogy nagyapai örökségét ne hagyjam parlagon."[572] Somlyó Zoltánnak adott interjújában az író ugyancsak szólt az 1926-ban tizenegy éves Ádám reál tárgyak iránti fogékonyságáról, valamint francia nyelvtudásáról. Ekkor még abbéli reményét fejezte ki, hogy gyermekéből tudós lesz, de legalábbis olyan pályát választ, amelyet szenvedéllyel űzhet.[573]

„Hogy Ádám fiúk – aki kiváló agyú, érdekes, eredeti tehetségű gyerek volt – úgy elferdült, annyira életképtelenné vált szegény, a rossz nyelvek szerint (és ezek a rossz nyelvek, ne tagadjuk, részben a szüleim voltak) Kosztolányiék freudista nevelési elveinek volt köszönhető. Sokat olvastak arról, hogy a kicsinyekben milyen torzulásokat okoznak a korai gátlások, titkok, szorongások. Tehát amikor Ádám négy- vagy ötéves lett, úgy vélték, elérkezett az ideje felvilágosítani. Behívták a fürdőszobába, és a kádban ott álltak mindketten meztelenül. Amitől Ádám úgy felvilágosult, hetekig csak kukorékolt" – emlékezett Karinthy Ferenc a kávéházi körökben elhíresült történetre.[574] A házaspár ismerhette „Freud leghíresebb eseteinek egyikét, az 1909-ben megjelent Egy ötéves fiú fóbiájának analízise – A kis Hans című esetleírást", amiben a professzor „egyértelműen a korai fölvilágosítás mellett érvelt".[575] Ádám magatartásbeli problémáiról és a szülők zavart viselkedéséről azonban mások is beszámoltak. Gyergyai Albert például Thomas Mann

egyik budapesti látogatása idejéből – amikor Kosztolányékkal együtt hivatalos volt a német író tiszteletére adott ebédre – a következőket jegyezte föl: „Én az asztalnál [...] serdülő fiuk mellé kerültem, s emlékszem, mikor unszoltam a fiút, hogy egyen, az anya rám szólt az asztalon át: hagyjam, mondta, »a melankólia és a neurasztténia sápadt gyermekét« (ezek saját szavai voltak). Kosztolányi, mint máskor is, elragadó volt, jókedvű, szellemes, folyékonyan raccsolt németül."[576]

Kosztolányi Ádám pszichés állapota egy idő után kezelést igényelt, ezért magyarországi, ausztriai és svájci gyógyintézetekbe küldték. A pontos diagnózist nem említik a levelek, Márai Sándor azonban naplójában szkizofréniaként határozza meg Ádám betegségét: „K.-néban, sok női tehetség mellett – kitűnő könyvet írt halott férjéről, a nagy íróról! – sok a beteges gonoszság; harmincegy éves, skizofrén fiával él, minden szava az elmebaj határán. Bizonyos, hogy gyűlölettel, tudva-tudatlanul is ártó szándékkal néz minden egészséges gyermeket."[577] Rajta kívül Radákovich Mária, az író kései szerelme ugyancsak ezt a diagnózist közli, ráadásul Kosztolányi személyes közlésére hivatkozva: „elmesélte azt, hogy életének az milyen nagy csapása, [...] hogy tulajdonképpen a fia nem normális, hanem skizofréniás. S mesélt egy-két jelenetet, hogy miket csinált, és hogy az milyen borzasztó volt. [...] Például, hogy elment [...] egy földszinti ház előtt, a lakás előtt, és bedobott valamit, és ilyen dolgokat csinált."[578]

Kosztolányi Dezső fia érdekében igyekezett a legjobb orvosokat fölkutatni, ezért nemcsak Budapesten – ahol Hollós Istvánnal konzultált –, hanem Bécsben is tájékozódott. Feleségével fölkereste Sigmund Freudot, akitől az író annak idején Csáth Géza számára is segítséget remélt. Előfordulhat, hogy a hetvenéves mestert kétéves csúszással üdvözlő költemény szintén ebből az apropóból született.[579] A pszichoanalízis atyjához Ferenczi ajánlotta be őket, aki 1928 májusában így írt Freudnak: „Kosztolányi Ilona asszony, jó ismerősünk, akinek a »kakasimádó fiú« mindkettőnket annyira érdeklő esetét köszönhetjük, azt a kegyet kéri Öntől, hogy ha csak egyetlen pillanatra is, de fogadja őt. Az Ön egyik művét szeretné az aláírásával díszíteni."[580] Ferenczi minden jó szándéka ellenére mindössze egy udvarias, de elutasító válasz érkezett Bécsből: „Nem hozhatott volna számomra erősebb ajánlást, mint a dr. Ferencziét. Június 24-e sajnos olyan időpont, amikor nem áll módomban vendéget fogadni. Nem tudom, hol leszek akkor, talán németországi utazáson."[581] Egy, a *Pacsirta* német fordításának elején olvasható dedikáció aláírása arról tanúskodik, hogy Kosztolányiék Szondi Lipót tanácsait ugyancsak kikérték Ádám ügyében: „Szondi Lipótnak, barátsággal, egy nyáresti beszélgetésünkre való emlékezéssel: Ádám apja. Bp 1927. IX."[582]

Végül az osztrák Rieder doktorral sikerült megállapodni, amiről Kosztolányi a következő szavakkal számolt be bizalmasának, Füst Milánnak:[583] „Fiam jól van, javulása – mondják – szembeszökő. Már megállapodtunk dr. Rieder-rel (gyerekpedagógus, bécsi analitikus, Aichorn tanítványa), aki nyárára Salzburg mellé viszi, 1850 méter magasra a tenger színe fölé."[584] Kosztolányi Ádám állapotát illetően azonban szkeptikus maradt, a helyzet depresszióssá tette. Minderről egy másik levelében számolt be a Georg Groddeck ideggyógyász szanatóriumában kezelt Füstnek, aki épp az írónak köszönhetően jutott ki Baden-Badenbe:[585] „Fiam külföldön, én itthon, változóan: leverten és tűrhetően. Örülni semminek sem tudok. Tegnap

Ferenczivel és Hollósékkal mulattunk, cigányzene mellett. Ezt énekeltem, hangosan: »Rámás csizmát visel a babám...« Szép lehettem."[586]

Nem sokkal később Ádámtól kapott leveléről is beszél, illetve Rieder doktor optimizmusáról, amihez mindössze ennyit fűzött hozzá: „Reménykedünk".[587] Lelkiállapota rosszabbodását sugallják augusztusi sorai, amikor már így vallott: „Az elmúlt esztendőben, hogy el bírjam viselni a rémet, mellyel együtt kellett lennem, mikor ébren voltam és aludtam, megvontam magamtól az életörömet, s most nem bírom föltámasztani. Vigyázó gróf leugrott a szanatórium emeletéről, Popovics Milivoj, osztálytársam, megmérgezte magát. A múlt században egy év alatt nem történt annyi öngyilkosság, mint ma egy nap alatt. Valamiben – akármiben – hinni kellene. Ez nem háborús ínség, gazdasági válság, hanem az emberiség megtorpanása, amilyen eddig nem volt."[588]

Füst Milánon kívül az író Reményi Józsefnek is őszintén vallott érzéseiről és magánéletéről. Nem tudjuk, fia állapotáról, édesapja elvesztéséről, feleségével való viszonyáról (annak koraszüléséről, s ezzel egy születendő gyermek elvesztéséről),[589] irodalmi és sajtós küzdelmeiről, a barátait ért nehézségekről (mint Somlyó és Füst betegségei, illetve a hamarosan a Schwartzer-klinikára kerülő Juhász állapota)[590] vagy mindezek együtteséről beszél-e 1928. áprilisi levelében: „beteg vagyok, nagyon beteg. Idegrendszerem összeroppant, félelmek, sírógörcsök gyötörnek, már egy év óta, s tűrhetetlen a közérzésem. Dolgozni alig tudok. [...] Egyszer, ha majd túl leszek rajta – jaj, bár már túl lennék –, hosszú levélben, vagy talán személyesen elmondom neked, mit szenvedtem és miért. Nem akarok rejtélyeskedni. De ebben a pillanatban föl kellene szakítanom egész életem gombolyagját, ereimet is, hogy ezt elbeszéljem."[591] Kosztolányi csak 1929 nyarán merte megfogalmazni, hogy fia talán meggyógyult. Reményinek már visszatekintőleg ír arról, amit átélt: „Fiam – most le merem írni – meggyógyult. De hogy mit szenvedtem e két év alatt, azt sohase fogom tudni elbeszélni. Leírni sem. Mert borzadok visszanézni."[592] Felesége későbbi följegyzéseiben azonban a következőt találjuk: „Inkább rossznak akarom tudni a fiamat, mint betegnek, gyógyithatatlan betegnek."[593]

Kosztolányi Ádám az érettségi után a budapesti bölcsészkarra iratkozott, magyar–francia–filozófia szakra. Édesapja halálát követően párizsi, londoni, római és bécsi szállodákban tengette életét, édesanyjától folyamatosan pénzt kérve. 1937-ben szerzett abszolutóriumot, majd 1938 és 1945 között a Révai Irodalmi Vállalat lektoraként dolgozott. Pszichés problémái végigkísérték életét, melyeket további devianciák nehezítettek: sosem tudott a saját lábára állni, örökös pénzzavarral küzdött, az alkoholfogyasztás terén túlzásokba esett, sőt kortársai higiéniai és szocializáltságbeli hiányosságokról is szót ejtenek.[594] 1934-es naplóbejegyzése alapján már egészen korán jelentkeztek zavarai, de szülei eleinte még nem gyanakodtak betegségre: „Betegségemnek a lényege, azt hiszem, az a lelki beállítottság, melyben egészen kiskoromtól fogva vagyok. Ez egy bizonyos puha, unatkozó, nagyon infantilis és egocentrikus állapot. Ha van betegség, mely nem egy rázkódtatás folytán keletkezett, akkor az enyém az. Ennek a gyógyítása azért is volt nehéz, mert itt a betegség nem valami seb a lélek felületén, hanem úgyszólván maga a lélek, legalábbis hihetetlenül össze van formálva vele. Ha visszagondolok, nyolc-kilenc éves koromra a betegség már akkor kétségtelenül kialakult volt,

csak más formában. [...] Egy éles szemű megfigyelő már akkor észrevette volna, hogy beteg vagyok."[595]

Kosztolányi Dezső halálát követően fiát Bak Róbert ideg- és elmeorvos kezelte, aki József Attilát kétszer is beutalta a Siesta Szanatóriumba, s „a skizofrénia tüneteit azonosította [...] életében és költészetében".[596] Kosztolányi Ádám így írt neki lelkiállapotáról: „életem a régi mederben folyt; meglehetős silányan, betegen s időnként dühöngések, félelmek, kevés otthoni munka [...], sok cigaretta, időnként ivások a barátokkal Gönczy Gáborral; nő: majdnem semmi. Nyaranként Akarattyán a Balaton mellett voltam. Az analízisem nem haladt jobban Zelmánál, mint Önnél. [...] Közérzésem ingadozó volt, egy dühöngési és egy nyugalmi periódus váltakozott."[597] Állapota ellenére Ádám írói, költői, műfordítói és vallásfilozófusi műveket, műkezdeményeket is alkotott. Paul Claudel szövegeinek fordítását, illetve vallásbölcseleti írásait a *Vigilia* közölte, de megjelentek szövegei – köztük édesapjára való visszaemlékezése – a párizsi *Irodalmi Újság*ban, publikált az *Élet és Irodalom*ban és a *Magyar Nemzet*ben. A második világháborúban édesanyja zsidó származása miatt üldöztetésnek voltak kitéve, kirabolták és letartóztatták őket.

Az író feleségének gyakori betegeskedése szintén komoly nehézséget okozott a család magánéletében. 1924 nyarán mandulaproblémákkal szanatóriumba került,[598] később pedig az ő gyomorbaja adott apropót a bicsérdista étrendre való áttérésre. 1928 májusában fájdalmas koraszülésen esett át,[599] ami újabb traumát jelentett férje számára is. A színésznő korábban (1921–1925) a Vígszínházban lépett föl, illetve ezzel párhuzamosan 1923-tól 1926-ig Forgács Rózsi Kamaraszínházának, valamint a székesfehérvári színigazgató Alapi Nándor Országos Kamara Színházának társulatát erősítette. Forgácsék főként Csehov, Dumas, Goethe, Gogol, Ibsen, Hauptmann, Turgenyev műveit tűzték műsorra, de játszották Karinthy *Szomjúság* című monológját és Füst Milán *Boldogtalanok* című színművét is.[600] „Ez a rövid életű társulás csak vasárnap délutánonként a Folies Caprices [... Révay utcai] kis helyiségében tartott irodalmi délutánokat, s itt lépett fel Kosztolányi felesége, Harmos Ilona is, itt hallott Kosztolányi (a Slemil keservei egy énekét mondottam el Ignotustól)" – idézte föl emlékeit Ascher Oszkár.[601] A fiatal színészt az író 1924-ben fedezte föl, nem sokkal később pedig már vasárnap délelőttönkénti rendszeres vendégeként üdvözölte házában.

A budapesti kezdeményezéssel ellentétben a Forgács Rózsinál is játszó (s onnan ötletet merítő) Alapi Nándor által vezetett Országos Kamara Színház államilag támogatott stagione társulat volt. 1924. március 10-én tartották első bemutatójukat, s a fővárosi előadásokat követően országjáró körútra indultak. Kosztolányi feleségén túl a társulat tagja volt például Peéry Piri is, aki az *Édes Anna* 1937-es színpadi változatának Vizynéjét alakította. A külföldi klasszikus darabok mellett kortársakat tűztek műsorra,[602] s többek között a Kosztolányi által fordított Géraldy-színművet, a *Róbert és Marianne*-t is játszották. De Kosztolányi Dezsőné gyakori vendége volt a Blattner Géza Donáti utcai lakásán működtetett Művészi Bábjátékok vállalkozásának is. Minden bizonnyal férje is részt vett a zártkörű művésztársaság előtt tartott előadásokon, ahol föllépett Baktay Ervin és Dienes Valéria tanítványa, a mozdulatművész és táncos Mirkovszky Mária is. A beöltözős tör-

ténelmi happeningekről híres kezdeményezést Kosztolányi nemcsak a bábszínház iránti fogékonysága miatt látogathatta, hanem a táncművészet is érdekelte. 1925 novemberében tartott önálló szerzői estjén ugyanis épp Mirkovszkyt kérte föl néhány verstánc előadására. A feleség aztán a húszas évek utolsó harmadától visszatért az íráshoz, ami fiatalkorában is ambíciója volt: „Otthagytam a színpadot, s azt hiszem a művészi érzék tovább élése és fejlődése bennem az írás."[603] Görög Ilona álnéven jelentkezett novellákkal a *Nyugat* hasábjain. Visszaemlékezése szerint férje nem nagyon örült szárnypróbálgatásainak, „de az írás, amit jónak lát, annyira szent előtte, hogy semmiféle személyes körülmény nem számít".[604]

Föltehetően a húszas éveket jellemző lelki válság testi tüneteit és neurózisát orvosolandó fordult a házaspár az egészséges életmódot hirdető megoldások felé. A korban nagy népszerűségnek örvendett Bicsérdy Béla egészségtudatos fölfogása, aki a természetes életmódhoz való visszatérés elve alapján a hústól és a főtt ételektől való teljes tartózkodást hirdette. „Bicsérdisták vagyunk. Én kezdtem. Valamit ki kell találni, valami gyógymódot vagy másféle életmódot, valami megváltást, vagy ilyesfélét. [...] Az orvos eltilt a hústól gyomoridegességem miatt, én pedig túlzó lendülettel a végletbe csapok [...] Persze, akkor még nem sejtem s az uram sem, hogy a nyerskosztevés csupán racionalizálása a csodavárásnak. Dide eleinte haragszik [...], de aztán neki is megtetszik, utánoz, vállalja s egy ideig valósággal büszkélkedik vele. Két-három évig élünk így" – számolt be az időszakról Kosztolányi Dezsőné.[605]

Az író 1926 nyarán riportot is közölt az általa csak prófétának nevezett Bicsérdyről, akinek rákosszentmihályi villájában olyan ebéden vett részt, ahol a módszernek köszönhetően fölgyógyultakat látták vendégül. Bicsérdy nagybátyja Kún Sámuel filozófiai író volt, aki a pozitivizmus úttörőjével, Auguste Comte-tal állt levelezésben, apja pedig a néhai *Vasárnapi Újság* rajzolója, kinek Jókai ült modellt. A próféta körbeutazta a világot, „szanszkritül olvasta Zoroasztert, nemzetközi versenyeken nyert díjat úszásból, súlyemelésből, most pedig, ötvennégyéves korában húszéves menyasszonya van".[606] Az ebédnél azonban kisebb vita kerekedett Kosztolányi és Bicsérdy között. Az egészséges életmódról szóló előadás során szóba került, hogy Shakespeare is evett húst, így aztán meg is halt ötvenkét éves korában. Az író erre megjegyezte: „Nem is halt meg [...], mert halhatatlan."[607] Bicsérdy erre Seneca, Newton, Swedenborg, Voltaire, Shelley, Wagner, Tolsztoj és Shaw, valamint Pitagorasz, Arisztotelész és Platón nevét sorolta a növényevő halhatatlanok közül. Kosztolányit ellenben nem tudta meggyőzni, amiről cikke zárlata tanúskodik: „elbúcsúzkodom házigazdámtól. Több találkát adok neki. Az egyiket 2026-ban, mához pont száz évre ugyanitt. Akkor ő csak 154 éves lesz, én pedig 140. Mind a ketten megígérjük, hogy tőlünk telhetően pontosan megjelenünk ezen az érdekes légyotton."[608]

Noha Kosztolányi nem állt ki egyértelműen a bicsérdizmus mellett, a sajtó munkatársai megneszelték, hogy ezen az étrenden él. „Tény, hogy én jóindulattal, de bírálattal foglalkoztam a reforméletmóddal és kifejtettem, hogy az mintegy ötezer esztendős és nem valami eredetieskedő ostobaság" – válaszolt a *Hírlap* újságírójának szenzációéhes kérdésfölvetésére,[609] majd elmesélte, hogy már huszonhét éves korában is volt egy évig vegetáriánus. A háborúban azonban muszáj volt húst

enni, de 1926-ban újra száműzte étrendjéből. „Nagyobb utazást tettem a feleségemmel és megállapitottam, hogy Olaszországban, de Franciaországban és Görögországban is az emberek igen kevés hust esznek. [...] Én rokonszenvezem a husnélküli táplálkozással, de [...] nem elvszerüen csinálom ezt. [...] mindent ugy és aszerint, ahogy az ösztöneim diktálják" – szögezte le végül.[610]

A család 1928 ősze után újra visszatért a húsevéshez.[611] Kosztolányi kedvenc étele a borjúpörkölt galuskával, a túrós csusza, a desszertek közül pedig a krémes lepény volt.[612] A bicsérdista korszak előtt a Kosztolányi házaspár egyszer tréfából szándékosan a lehető legrosszabb ételekkel kínálta vendégeit. Eljátszották, hogy élvezik a fogásokat, így mindenki arra kényszerült, hogy zokszó nélkül elfogyassza az ehetetlen menüt: „Első fogás hig, szintelen marhahusleves. Alig különbözött valamit a forró viztől, csak épp abban, hogy nagyon sós is volt. [...] Utána kemény, majdnem főtelen öregbabfőzelék következett, meisseni tálban. Fölötte igen rágós, mócsingos, koloncos marhahus, kövér és mégis szálkás, mely mosogatórongyhoz hasonlitott volna, ha nem gőzölög annyira. [...] megizleltem a főzeléket s feleségemhez fordulva megjegyeztem, hogy jó, de »kissé mintha nem lenne elég puha«. Feleségem tiltakozott. Azt mondta, hogy én mindenben találok kifogásolni valót. Főkép, ha vendégek vannak. [...] Hozták a harmadik fogást, a mákos galuskát, [...] A gombócokon már jéghidegre fagyott a zsir. Én föláldoztam magamat. Megettem belőle hármat. Dicsértem és csemcsegtem. [...] De végre jött a fekete, melyet mindenki várt. Kecses findzsában kaptuk. Hamisitatlan hadikávé volt. [...] Erre a vendégek elnevették magukat. [...] Az ugratás tehát sikerült. Most már csak az maradt hátra, hogy e gunyebéd után beadassuk az igazit, a jót. De ebben a tekintetben is tuljártunk eszükön. Semmit sem adattunk be. Ezzel a ragyogó ötletünkkel még inkább meg voltunk elégedve."[613] Kosztolányi Dezsőné ellenben másként emlékszik a történtekre. Ebéd helyett vacsoráról beszél, melyet férje Karinthyékkal közösen eszelt ki, illetve az igazi lakoma föltálalását is említi: „Utána aztán lehordattam a tányérokat és beadattam a másik vacsorát, erőlevest csészében, fogas előételt, bélszínt körítéssel s végül málnás tejszínhabbal töltött, csokoládés, gesztenyés, hatalmas crocue en busche [croquembouche], magyarul krokambustornyot."[614]

A gúnyebédek természetesen nem voltak rendszeresek Kosztolányiéknál, akik igazából nagyvonalú vendéglátók hírében álltak. „Nagyon sokszor megfordult nálunk Füst Milán, Karinthy Frigyes, az első időben gyakrabban, később ritkán; nyolc alkalommal járt nálunk József Attila" – sorolta az író fia.[615] Kosztolányi Ádám a látogatók között említette Horvát Henrik műfordítót, illetve Babitsot és Krúdyt is, akik mindössze egy-egy alkalommal jártak a Logodi utcában. Márai Sándor és felesége ugyancsak megfordultak a Kosztolányi házaspárnál, de Márai naplójában csak kínos együttlétekről tudott beszámolni: „feszes-udvariasan ültünk a fehér asztal mellett, de lehetőleg nem beszéltünk irodalomról. Ezek a találkozások ritkán estek meg és mindig kényszeredett együttlétek voltak. Egyik ilyen alkalommal [Kosztolányi] felolvasta egy versét, melyet a feleségemhez írt. A vers így ment: »Szeretnék szerelmes lenni a Lolába, / de félek, hogy kilátszik a lólába.« [...] (A feleségem megköszönte a rövid verset, eltette emlékbe.)"[616]

Kosztolányiék bicsérdista vacsorára is vendégül látták kortársaikat. Egy ízben Ascher Oszkár, Karinthyék és a Szikra álnéven író gróf Teleki Sándorné is az asz-

talnál ült, amikor a fiatal színészt szavalásra kérték. „Kosztolányi-verset még mindig nem tudtam. Elmondtam hát először a Barackot, [... utána] el mertem mondani a Tanár úr kéremből a Két magyar dolgozatot [...] Mikor a »jó dolgozatot« mondtam (»írta: Goldfinger Rezső, VI. A – ma egy nagy délutáni újság vezércikkírója« – teszi hozzá Karinthy lábjegyzetben), a prepotens, üres »alányaló« szöveg hallatán Kosztolányi könnyezve kacagott, s azt hajtogatta: »Szemtelen zsidókölyök!« (Ti. az a Goldfinger Rezső!)" – emlékezett vissza Ascher.[617]

Az 1920-as években egyre alakuló irodalmi és baráti társaságok közül a Kosztolányi házaspár többek között gróf Teleki Sándorné budai szalonjába volt bejáratos, ahol *A diktátor* című színdarab bemutatója után Jules Romains-nel is találkoztak.[618] Részben az úri Magyarország képviselői gyűltek össze Ritoók Emmánál a Baross utcában, aki a konszolidációs időszakban újra barátságot ápolt a liberális értelmiséggel, így Ascher és Teleki Sándorné egyaránt rendszeresen megfordult nála, de Babits, Szabó Lőrinc, Rozsnyayék és Karinthyék is fölbukkantak az összejöveteleken. Kosztolányiék vendégül látásáról nincs adatunk, de nem zárható ki az ő részvételük sem.[619] A házaspár tiszteletét tette még Polányi Cecil szalonjában is, ahol Karinthy és Kosztolányi nyelvi játékokkal szórakoztatták a jelenlévőket. A művészek körében csak Cecil mamaként emlegetett, hatvanas éveit taposó asszony szalonja – mint Kosztolányi Dezsőnétől megtudjuk – „afféle összekötő kapocs volt a jómódú Lipótváros meg a bohémvilág között. Ő maga radikális, forradalmi elveket vallott, s az írók, festők egymás közt tréfásan a forradalom nagyanyjának nevezték, de volt ő neokatolikus is, ha éppen úgy fordult. Kaffka Margit írt kulcsregényt róla s a nála összegyűlt emberekről Állomások címen."[620]

Kosztolányi és Karinthy fiatalkoruktól halálukig tartó tréfálkozásai nemcsak a művészeti közélet szalonjaiban, illetve a kölcsönös vendéglátások alkalmával zajlottak, hanem levelekben vagy a sajtóban is játékosan hadat üzentek egymásnak. Az egyik elhíresült tréfa Kosztolányitól ered, aki 1926 januárjában a következő levelet küldte barátja titkárának, a gyerekkönyvíró és rejtvénykészítő működéséről is ismert Grätzer Józsefnek: „legyen szíves a Mesternél nekem egy magánkihallgatást kieszközölni, hogy személyesen előadhassam kérésemet. A nap vagy éjszaka bármely órája megfelelő lenne, föltéve, hogy a Mestert nem zavarnám túlságosan valamely hosszabb lélegzetű irodalmi munkája megalkotása közben. [...] Az audiencia egyetlen tárgya: seggemnek Karinthy Mester által való azonnali kinyalása. Gyors és remélhetőleg kedvező választ várva vagyok kedves és nagyrabecsült Főtitkár uramnak alázatos és mindig kész híve: Kosztolányi Dezső."[621] A küldemény kézhezvétele után Grätzer telefonon beszélt Kosztolányival, akivel nem jutott eredményre. Az író egy hét múlva újabb levelet küldött, hogy nyomatékosítsa kérését: „szíveskedjék megemlíteni, hogy családos ember vagyok, gyermekem van, s nem kétkedem, ismerve az ő áldott jó szívét, hogy ezek után kész örömest szánja rá magát arra a neki csekély, de nekem rendkívül nagy szívességre, amelyre kérem."[622] Miután ekkor sem ért el célt, megírta Ady-paródiaként is értelmezhető *Nyár, nyár, nyár* című költeményét. A verssorok kezdőbetűi a korábbi levelek tartalmát idéző akrosztichont rejtik magukban: „Nyald ki a seggem Karinthi".[623]

Nem sokkal később Gellért Oszkárt már közösen tréfálták meg: „sietünk közölni Veled, hogy itt, a Hadik kávéház félreeső helyiségében egy eredeti, kiadatlan

Ady-kéziratot találtunk, a csészében. Kérünk, rendelkezz tetszésed szerint a megbecsülhetetlen értékű kézirattal – a hitelesség nyilvánvaló megállapítása céljából, azt hiszem, jó lenne, ha elküldenéd Földessy tanár úrnak".[624] A két barát a levélhez egy Ady-paródiát is mellékelt, *Petur-úr éjszakája* címmel. A gesztus visszautalás volt arra az 1923 végi esetre, amikor Pásztor Bertalan, a nagyváradi *Szabadság* egykori segédszerkesztője talált egy Adynak tulajdonított verskéziratot. A *Nincsen, nincsen!?* című verset Lestyán Sándor tette közzé *Az Est*ben, de később kiderült, Juhász Gyula paródiáját sikerült fölkutatni. Kosztolányi már kezdetben gyanakodott, hisz fölismerte barátja kézírását. Az ügynek komoly sajtóvisszhangja lett, s az írón kívül Babits, Móricz, valamint az irodalomtörténész és Ady-kutató Földessy nyilatkozott a kérdésben.[625] A *Pardon* rovat okozta nem múló feszültségeket mutatja, hogy Kosztolányinak még a paródiával kapcsolatos nyilatkozata is támadási felületté vált. Göndör Ferenc lapjában ugyanis Hatvany fejtette ki véleményét, miszerint a költemény igenis Adyé, s Kosztolányi az *Esztendő* szerkesztőjeként találkozott is a kézirattal, sőt hivatali írógépén nyomban le is kopogtatta azt.[626] A havilap valóban közölt egy ismeretlen Ady-verset, de az nem a *Nincsen, nincsen?!* volt, hanem az *E könyv olvasása után*.[627]

A húszas években Kosztolányi számos alkalommal beszélt a nyilvánosság előtt is, társasági élete tehát hivatalos rendezvényekhez is köthető. Bevezető előadást tartott az Ady Endre halálának ötödik évfordulójára rendezett *A halottak élén* című emlékünnepen, ahol felesége is föllépett, s három verset adott elő.[628] Móricz 25 éves írói jubileuma alkalmából 1927 májusában rendeztek ünnepséget, ahol Szabó Dezső bevezetőjét követően megint Kosztolányi lépett színpadra, s *Móricz Zsigmondról* címmel tartott előadást.[629] 1928 áprilisában a Kereskedelmi Csarnokban a modern líráról szerveztek vitaestet, ahol Déry Tibor fölvezetője után Fenyő László, Füst Milán, Kassák, Komlós Aladár, Nádass József, Osvát, M. Pogány Béla és Szegi Pál mellett Kosztolányi is meghívott vendégként mondhatta el véleményét.[630]

Az író számára jelentős eseménynek számíthatott saját szerzői estje, amit 1925. november 26-án tartottak: „Az előadás nem idegen előttem. Nem első személyes fellépésem. Az érzés nem új. De kellemes. Valósággal felvillanyoz, ha embereket látok, akik a szavamat hallják és megmozdulnak. Az írónak szüksége van arra, hogy néha személyesen is érintkezésbe lépjen közönségével, az ilyen érintkezések titokzatos, szép kapcsolatokat teremtenek. Különösen nekem jelent sokat az ilyen érintkezés, aki mindig visszavonultan éltem és az irodalmon kívül, – mondjuk így: a munkámon kívül – nem érdekel semmi."[631] A gazdag programkínálatot nyújtó estnek a Zeneművészeti Főiskola adott otthont, az előadókat pedig Kosztolányi kérte közreműködésre. Az előkészületek izgalmáról levelei is tudósítanak. „Milán, Erzsi, csütörtök $^1/_2$ 9, Zeneakadémia. Jaj" – írta például a Füst házaspárnak, miközben édesapjával is megosztotta az előkészület izgalmait.[632]

Az ünnepi alkalommal Nagy Endre bevezető konferanszát követően – mely később a *Nyugat*ban is megjelent[633] – Jászai Mari verset szavalt,[634] Ascher Oszkár a *Káin* című novellát adta elő, Ódry Árpád szintén verseket mondott, Kiss Ferenc Lányi Viktor zenéjére a *Szülőföldem*et, Lányi Ernő zenéjére pedig az *Üllői úti fák*at énekelte el. Az est további részében Varsányi Irén is szavalt, míg az Operaház művésze, a Kosztolányi család távolabbi rokona, Budanovits Mária ugyancsak

Lányi-szerzeményekkel lépett föl, énekét pedig Lányi Viktor kísérte zongorán. Az impozáns programon belül különlegességet jelentettek Mirkovszky Mária modern verstáncai: az író, filozófus és táncpedagógus Dienes Valéria tanítványa az *Azon az éjjel*, a *Játék* és a *Lángok között* című költeményekre – melyeket Ascher adott elő – mutatta be mozdulatművészeti produkcióit. Ascher ezenkívül *A véres költő* című regényből előadta azt a jelenetet is, amikor Nero megmérgezi Britannicust, majd műfordítások következtek (Ibarbourou, Géraldy, Verhaeren) és újabb versek, a Magyar Színházban játszó Pécsi Blanka, illetve a Renaissance Színház művészeként föllépő Somlay Artúr előadásában, Frisch Antal gordonkakíséretével. Utolsó műsorszámként Kosztolányi Dezső lépett színpadra, s üdvözölte közönségét.[635]

„Szerzői estem fényesen sikerült. Zsúfolt nézőtér fogadott, tíz percig taps volt" – számolt be édesapjának.[636] Az estről Füst Milán is megemlékezett a *Nyugat*ban, mély barátsága tanúságtételeként: „A nyilvánosság iránti ellenszenvemen áttört egyetlen mély érzés: a meghatott szeretete. Az iránt, aki annyit dolgozott és annyi szépet hozott létre. [...] Műhelye már teli van, már férőhelye sincs s ő még mindig lázas, – fűti a kötelezettség, amelyet maga iránt vállalt, hogy halála percéig dolgozni fog. [...] Értem dolgozik, azt akarja, hogy életem szebb legyen... Olyan látványban legyen részem, amely vigasztaló és felemelő s azt az illuziót kelti, hogy érdemes élnem is, dolgoznom is."[637]

„LUCIFERNEK IS NEVEZTEK": AZ ADY-VITA

„Manapság az irodalmi kritika kezd életveszélyes mesterség lenni" – írta Kosztolányi Dezső 1929 januárjában.[638] Jóslata pár hónappal később valóra vált, amikor július 14-én a Zsolt Béla szerkesztésében megjelenő folyóirat, *A Toll* közölte *Az írástudatlanok árulása* című tanulmányát,[639] amivel komoly vihart kavart a hazai kulturális közéletben. A kortársak által az évtized legszenvedélyesebbnek és leghangosabbnak tartott vitájában mind az irodalmi, mind a politikai fórumok képviselői megszólaltak, jelentős többségben elítélve Kosztolányit, Ady költészetének bírálata miatt. A szövegre – mely bombaként hatott[640] – több mint száz cikkben válaszoltak különböző lapok hasábjain. Az író a *Bácsmegyei Napló* munkatársával a harci zaj elcsitulását követően meg is mérte, hány kilót tesznek ki az összegyűjtött írások: „Kosztolányi belemegy a tréfába, felnyalábolja az újságtömeget és kicipeljük a konyhai mérlegre. Több adagra osztjuk. / – Tizenhárom kiló és harmincöt deka! / – Pedig nincs itt valamennyi – nevet a mester – mert a napisajtó reflexióinak csak kis hányada került a kezeim közé."[641]

Az írástudatlanok árulása megírásának apropóját a költő halálának tizedik évfordulójára rendezett ankét adta. *A Toll* című folyóirat szerkesztője, Zsolt Béla ekkor kérte föl az irodalmi élet jelentős képviselőit – köztük Babitsot, Füst Milánt, Gellért Oszkárt, Karinthyt és Kosztolányit – Ady Endre munkásságával kapcsolatos gondolataik lejegyzésére. Zsolt célja a közvéleményt régóta foglalkoztató, s a politika által egyre többet hivatkozott kérdéskör tisztázása volt, de a népiek aktuális támadásaira is felelni akart.[642] „Elérkeztünk, úgy érezzük, ahhoz a pillanathoz, amikor Ady Endréről higgadtan lehet beszélni. Eddig ezt nemcsak, hogy

31. kép • Kosztolányi 1929 tavaszán (PIM)

nem tették, de nem is nagyon volt lehetséges, hogy tegyék. [...] Ma már ott tartunk, hogy Klebelsberg Kunó gróf is úgy idéz Adyból, mint Vörösmartyból, s a különböző fajta félig, vagy egészen retrográd kultúrpolitikai szervezetek egy sorba állítják az egykor hazátlannak bélyegzett poétát – Bartha Miklóssal" – fogalmazta meg nézeteit az ankét fölvezetőjében.[643]

Elsőként a *Budapesti Napló* egykori szerkesztője, az Adyt fölfedező Vészi József kapott szót.[644] Őt követte Kosztolányi, aki cikke befejezésekor először Osváttal és annak súlyosan beteg lányával találkozott, hogy fölolvassa nekik a szöveget. „Föl-fölkiált: nagyszerű! igazad van! nevet és bólint. Végül: amit írtál, mind igaz, de az egész nem az. Miért? Mert az a 30-40 vers gyönyörű" – beszélte el az esetet Füst Milánnak.[645] Osváton kívül Gellért Oszkárnak is előadta a munkát, méghozzá Ady Endre gipszből készült arcmásával szemben ülve. Amikor Gellért közölte, hogy egy pamfletet hallott, Kosztolányi ennyit fűzött hozzá: „Szánt-szándékkal lőttem túl a célon. Csak ilyen erős taszítástól lehet remélni, hogy a kérdés egyensúlyba kerül."[646] Míg Gellért le akarta beszélni őt a vitacikk megjelentetéséről, Osvát óvatosan bár, de bátorította.

A szöveg már alcímében *(Különvélemény Ady Endréről)* jelezte a szerző különállását: nem kíván az elfogult dicsőítőkkel tartani, hanem önálló véleményét fogalmazza meg. Valódi kritikát akar, amely tárgyilagosságra törekszik, illetve kizárólag irodalmi és esztétikai szempontokat tart szem előtt, elítélvén a politika vagy más érdekek által vezérelt megszólalásokat. Főként az foglalkoztatta, hogy milyen konvenciók és szabályok alapján képződik meg a szerzői autoritás. Bevezetőjében összegezte Adyval kapcsolatos korábbi állásfoglalásait, szó szerint idézve a temetés körüli politikai megnyilvánulásokat elítélő 1919-es sorokat: „Tiltakozom az ellen, hogy a politikusok, az apró-cseprő emberi ügyeknek kishivatalnokai ártsák bele magukat a művészet dolgába."[647] Kosztolányi utalt arra az esetre is, amikor Juhász egyik paródiáját az egykori barátok, kritikusok és irodalomtörténészek elkallódott Ady-versként értelmezték, sőt mérföldkőnek tartották költői munkásságában. Amikor épp neki köszönhetően bebizonyosodott, hogy egyszerű tréfáról van szó,

hirtelen mindenki elhallgatott, a költemény elfelejtődött, Juhászt pedig kegyeletsértő plagizátornak kiáltották ki. Az eset említése ugyancsak arra mutat rá, hogy amennyiben egy adott (kanonizált és/vagy kultusszal bíró) szerzőnek tulajdonítunk egy szöveget, másként tekintünk rá, s másként is olvassuk/értelmezzük.

„Ugy láttam, hogy az a divat, mely Ady személye körül tombolt, immár elvált munkáitól, független tőlük s azoknak, akik néger-lármával körültáncolják, egészen mindegy, hogy mit alkotott és mit nem, csak az a fontos, hogy unos-untalan tápot leljenek ideges lelkesedésük szítására" – utal a kultusz által befolyásolt, s a szoros szövegolvasástól igencsak távol álló irodalomkritikára Kosztolányi,[648] aki eleinte egy tízíves könyv megírásában is gondolkodott, csak hogy ráirányítsa a figyelmet a szerző személye (és kultusza) helyett a szövegekre. Az Ady-kultusz – mely meglátása szerint már a vallási fanatizmus szintjéig jutott – kialakulását egyébként a történelmi helyzettel, illetve a vesztes háborút követő kaotikus állapotok neuraszténiájával hozta összefüggésbe, de emellett konstatálta az irodalom (egy-egy alkotói munkásság) politikai kisajátításának jelenségét is: „Általában nem mult nap, hogy ne nyilatkozott volna valaki, aki nálunk irodalomról nyilatkozni szokott: egy képviselő, egy államtitkár, egy püspök, egy vezérigazgató, vagy egy bankár. A vita rendesen akörül forgott, hogy Ady hazaáruló-e, vagy sem, nemzetközi-istentelen, vagy fajához szító, hű magyar."[649]

Az író nem hagyta érintetlenül Adyhoz való személyes viszonyulásának kérdését sem, sőt ezzel összefüggésben még azt is vállalta, hogy – bár igyekszik szubjektív véleményét háttérbe helyezni – állásfoglalása nem lesz csalhatatlan. Emellett Ady küldetéstudatának összetevőit is elemezte, ami apropót ad számára ahhoz, hogy a modern költő feladatát elhatárolja a váteszszereptől: „Hivatása az, hogy a benne alaktalanul forrongó természeti erőket, melyeket értelemmel nem lehet megközelíteni, érzékletesen megformálja, mintegy létezőt teremtve a megfoghatatlanból s ezzel a roppant munkával véget is ér hivatása."[650] Ennek fényében épp Ady sokat dicsért politikai költészetét érzi a legtámadhatóbbnak, ellentétben Petőfivel, akit teljes elfogultság jellemez: „Az az elfogultság, mely nem tekint se jobbra, se balra, hanem vakon hisz abban, amit hirdet, végletek közt hánykolódik, nem bánva, hogy fölszakad belőle a természet minden sara, önzés, gyűlölet, harag."[651]

Kosztolányi olyan elméleti alapvetéseket fogalmaz meg tanulmányában, melyek a modern, illetve strukturalista áramlatokat előlegezik. Egyfelől elválasztja a biográfiai értelemben vett szerzőt az irodalmi művekben megszólaló grammatikai éntől és/vagy elbeszélőtől, másfelől azt is megállapítja, hogy nem lehet kategorikus különbséget tenni: „De miben van az író élete, élménye, aki egy papírlaphoz szögezte magát, ha nem a betűiben? [...] Nem mindegy-e, hogy az, aki az álmatlanságról vall, tizenöt éjszaka nem aludt-e, vagy csak egy éjszaka? [...] Hát nem a kifejezés eredetisége, ereje által magasztosodik valaki költővé?"[652] Konklúziójában Ady helyét az érdeklődésre számot tartó, de „csonka" tehetségek között jelöli ki, távol a nemzeti kánon részévé vált Petőfitől, Aranytól, Vörösmartytól és Berzsenyitől, miután csak harminc-negyven versét tartja maradandónak. Előrevetíti még az őt véleménye kifejtéséért érő támadások lehetőségét is, köztük a politikai spekulációkat (vajon mely érdekcsoportok kérhették föl a cikk megírására?), leszögezvén: „Nemcsak a jelennek írtam ezt, hanem a jövőnek is. Attól várom igazolásomat."[653]

A kortársak többsége (még az író házastársa is)[654] úgy látta, Kosztolányi az 1907-es kemény bírálat – amikor Ady a *Négy fal között* című verseskötetről mondta el lesújtó véleményét – fájdalmát hordozta magában, s a vitacikk voltaképp megkésett bosszú. „Kosztolányi nem volt dinamikus temperamentum, a sértődöttség lassan dolgozott benne, elfojtva, de idővel mégis denaturálta ítéletét, s húsz év elmúltával már csak a poetastro-Ady élt számára. [...] vannak ilyen sebek, mik évtizedekig nem gyógyulnak be, s egy nap hirtelen kirobbanásban keresnek gyógyulást. [...] Kosztolányi soha egy jó szót nem kapott Adytól. Érthető, hogy ezt Kosztolányi méltánytalanságnak érezte, aminthogy az is volt, – ilyen igazságtalan Ady csak Arany Jánossal szemben volt, – a visszafojtott ingerültségnek egyszer ki kellett robbannia" – vélekedett például Fenyő Miksa.[655]

A vitából, illetve az író véleménynyilvánításából azonban (irodalom)politikai ügy lett, mely jóval messzebbre mutatott az egykori személyes sértődöttség kérdésénél. Kosztolányi szövege régóta lappangó politikai és hatalmi érdekellentéteket hozott felszínre, melyben Ady és ő csak emblémák lehettek. „Nem Adyt védik, hanem Kosztolányit támadják és elsősorban önmagukat akarják igazolni. Azoknak, akik így támadják, nem a költészet a szívügyük, mint őneki" – állította a vitában résztvevőkről Kosztolányi Dezsőné.[656] Nem pusztán a sajtóban támadták az írót, hanem fenyegető levelekben is, sőt még családi háza körül is gyanús suhancok ólálkodtak. „Én, aki sportszerűen, a magam kedvtelésére űzöm az emberismeretet, még mindig tanulhatok, s örvendek, hogy minden illúzió nélkül fogok majd meghalni" – vallotta ekkor Füst Milánnak.[657]

A sokszereplős hadjárat során nem utolsósorban a nyugatosok elutasítása viselte meg, ezért „levélben bejelenti kiválását a laptól s kéri, hogy hagyják el nevét a főmunkatársak névsorából".[658] Különösen Babits és Móricz állásfoglalása érinthette érzékenyen, miután egyetemi barátja számára – ahogyan arra Veres András rámutat – még külön hívószavakat is elhelyezett a szövegben: „Az írástudatlanok árulása feltűnően hasonlít Babits nem sokkal korábban megjelent híres esszéjének címére, Az írástudók árulására. [...] Már finomabb-rejtettebb összefüggés, hogy éppen Ady Lédához írt ajánlását pécézi ki, amiről Babits azt nyilatkozta hajdanán [...],[659] hogy nem tud elképzelni ennél ízléstelenebb dolgot."[660] Babits először helyesnek vélte Kosztolányi kiállását,[661] később azonban – nem utolsósorban Zsolt Béla cikkének hatására[662] – radikálisabban fogalmazott, s nemcsak a *Nyugat*ban lépett föl Ady feltétlen híveként, hanem Gellért Oszkárnak írt levelében is hangoztatta: ő a kérdésben „mindig a lehető legtávolabb állt Kosztolányitól".[663] Második írásában említette, hogy Zsolt esetleg őt is azok közé sorolja, „akik titkon és szívük mélyén talán helyeslik az Ady-koszorú megtépázását s együttéreznek a halott költő hiénáival s Zoilusaival."[664]

Kosztolányi – aki magára vehette a hiéna megjelölést – nemcsak válaszolni akart a személyes támadásra, de azzal is fenyegetőzött, hogy nyilvánosságra hozza Babitsnak azt a fiatalkori levelét, ahol becsmérlőleg szól Adyról:[665] „émelyítő poëta: ez a legtalálóbb szó rá: azt hiszem nincs a világirodalomnak alakja, akinek művei oly intenzív hatással volnának a hányószervekre. [...] Halaványzöldessárga – hányás-szinű – nála minden; vagy mint a 6 éven alóli gyermekek hasmenése. [...] Hogy nem nagy tehetség azt bizonyitja modorossága és bamba, impotens ön-

ismétlése; de ez mást is bizonyit: hogy tétlen és lusta. [...] Érdemes lenne egyszer ennyi-sokat nyilvánosan is elmondani Adyról – vagy másvalakiről – mert az ifju, a »modern« magyar irodalomnak közös hibája ez a hígság, ez a hanyagság, lazaság; folyton komoly tanulmányt, tartalmasságot hangoztatnak – és minden komolyságra, minden tanulmányra lusták – ez az igaz szó: lusták."[666]

A *Nyugat* szerkesztője és Kosztolányi között Gellért Oszkár próbált közvetíteni (sőt Osvát is akart közölni egy cikket, hogy mentse a helyzetet), akinek Babits megírta, esze ágában sem volt egykori barátját hiénának nevezni. Fölajánlotta az érdemi vita lehetőségét is, illetve lejegyzett egy közlésre szánt nyilatkozatot.[667] Az esetnek köze volt a *Nyugat* akkori belső feszültségeihez is: Babits és Osvát között megromlott a viszony, s mindketten külön utakat kerestek, előbbi még új lap alapításában is gondolkodott. Babits végül visszavonulót fújt – nem jelentette meg nyilatkozatát –, csak egy személyes találkozót kért Kosztolányitól, Gellért közvetítése révén. Miután az író erre nem volt hajlandó, most a *Nyugat* szerkesztője sértődött meg. Bár Kosztolányi 1929 decemberében még figyelmébe ajánlotta Füst Milánt, és meleg baráti sorokkal búcsúzott levelében („Feleséged kezét csókolom, téged pedig minden ellentéteken túl változatlan szeretettel, nagyrabecsüléssel üdvözöl igaz híved és barátod"),[668] egykori szoros kapcsolatuk végleg megromlott. Nemcsak ars poeticáikban és prózai írásaikban vitáztak egymással, hanem a fiatal irodalom képviselői közül is látványosan másokat támogattak: míg Babits Illyés Gyulát és Erdélyi Józsefet, Kosztolányi József Attilát.

Az író Móriczban is csalódott, különösen az előzmények fényében: „Móricz Zsiga Fazekas Baba előtt olvasta el a cikkemet. Rácsapott az asztalra, mosolyogva kiáltott föl: »Csakhogy akadt egy bátor ember, aki ezt is megírta...« (Fazekas Baba telefonálta ezt Gellértnek.) Aztán megírta cikkét: sajnált... (Én nem sajnálom őt, hogy nem tudja kívülről Mallarmét és Browningot, mint én.)"[669] Móricz a *Pesti Napló*nak adott nyilatkozatában – amit Füst „piszkos cikknek" nevezett – elsősorban személyes elkötelezettségét hangsúlyozta, megjegyezvén: „végtelenül sajnálom Kosztolányit, mert valami belső gátlás megakadályozza abban, hogy Adytól azt kapja, amit mi kaptunk, [...] az elragadtatás boldogító érzését."[670] Nyilatkozatában utal az elszakított területek fiatalságára is, akik számára Ady költészete valóságos erőforrást jelent, sőt új magyar hitvallást hoz létre, segítvén a történelmi válság földolgozását.

Fenyő Miksa ugyancsak elfordult Kosztolányitól, sőt radikálisan véget vetett barátságuknak, az Adyt támadó gesztust pedig a *Nyugat*ból való kiiratkozásként értelmezte. Kosztolányi ellenben épp a folyóiratban tervezett válaszolni a támadásokra, s amikor Babits ezt – Gellért közvetítésével – elutasította, az író azt vetette ellen, hogy Fenyő is a folyóiratban szólhatott hozzá a kérdéshez.[671] „Hogy Adyt a Nyugatban meg kell védeni, pláne ilyen előkelő helyről jött támadás ellen, az ki nem mondottan dogma volt, még ha a védelemmel olyan író jelentkezett volna is, kit lazább kötelékek fűztek a Nyugathoz és Adyhoz, mint engem" – emlékezett vissza Fenyő.[672] Érvelését azzal a tézissel indította, miszerint Ady zsenije megkérdőjelezhetetlen, az erről való vita pedig a legképtelenebb gondolat. Egyetért Kosztolányival abban, hogy Ady hívei vallásos szektát alkotnak, mert minden lángész vallásalapító, s ezeket a híveket semmilyen kritika nem fogja eltántorítani meg-

győződésüktől. Leszögezi, hogy miután a *Nyugat* körét egyenesen Adyról nevezték el, neki csak a védelem lehet kötelessége.

Ezt követően ír arról, hogy Kosztolányi húsz éve készül a támadásra, az Ady-revízióra, s ebben olyan társakra lelt, mint Karinthy Frigyes. A Kosztolányi–Karinthy-tengelyt Móricz és Babits párosával állítja ellentétbe, s míg előbbiek Ady-ellenes renitensek, utóbbiak a modern irodalom igazi képviselői, akik Adyn kívül nem ismernek mértéket. Fölsorolja továbbá mindazokat az irodalmi fórumokat, amelyek határozottan kiállnak Ady mellett, de nem tartoznak a matinék szervezői és a tapsolók közé: Kosztolányit tehát az egész modern magyar irodalommal szembeállította. Noha néhány ponton igazat adott az Adyról szóló tanulmány szerzőjének, cikkét a következő kitétellel zárta: „Végtelenül sajnálom, hogy Kosztolányi megírta ezt a bírálatot."[673]

A *Nyugat* mellett más irodalmi és művészeti folyóiratok is tárgyalták a kérdést, többször másodközlésben hozva Kosztolányi szövegét – vagy annak részleteit – és a tanulmányra reagáló cikkeket, illetve tudósítva a vitasorozat állomásairól.[674] A megszólalók között lévő Kassák szerint Ady nem világra szóló nagy költő, annál azonban sokkal nagyobb, semhogy bármilyen vitairat ledönthetné trónusáról. A költő kritikai megismertetésére valóban szükség van, de Kosztolányi szövege több szempontból sem alkalmas erre. Szemére veti például, hogy egy komoly revíziónak az elismert és jónak tartott versek elemzését is tartalmaznia kell.[675]

Kassák Kosztolányinak azzal a gondolatával sem értett egyet, hogy a költészet értékeléséből kizárhatók a társadalmi szempontok. „Lecsúszott úr volt ő, keserű májú újságíró s még nem szocialista. Szemponttalan lázadó és ital mellől próféta, ahogyan az isten megadta ennek a földnek. S ez a szemponttalansága, ez a bohém forradalmársága lehetővé tette a zsidóságnak, hogy szószólóját lássa benne éppen úgy, ahogyan az élete romján még tovább is élni akaró dzsentri s a nyugati demokrácia és nagyobb falat kenyér után vágyakozó proletár is megtalálta benne a maga szószólóját" – jellemzi Adyt és társadalmi-politikai kisajátíthatóságának okait.[676] Művészetét tekintve a költőt egy önmagát versben kifejező, eruptív erőktől duzzadó emberként határozza meg, elkülönítvén alakját a versírótól: „Az egyik rekonstruál, a másik konstruál. [...] Művészi versírónak lenni egészen más, mint költőnek lenni."[677] „Kassák nemcsak átveszi Ady elképzeléseit a maga életes esztétikájáról és Kosztolányi irodalmi íróságáról – jegyzi meg Veres András –, hanem még leplezetlenül elfogult is az előbbi javára. ([...] az eredetiséget, illetve a költői titulust is megvonja az »iparművész« Kosztolányitól.)"[678] Emellett a nyugatosok első nemzedékét felelőssé teszi a hazai kritikai élet ellehetetlenítéséért is, Ady körül tehát az írástudók árulása történt meg, s amennyiben irodalompolitikai okokból nem bírálták eddig a tíz éve halott költőt, „minden jogukat elvesztették ahhoz, hogy ma mint vádlók, mint a költészet megmentői, mint szentelt kezű purifikátorok lépjenek ki a porondra."[679]

Az író egykori munkáltatója, házvásárlásánál kezese, Hatvany báró a magyar irodalom külföldi fogadtatását taglaló hosszabb tanulmányában érintette a vita ügyét. Egyetértett az íróval abban, hogy „Ady verseinek fordításokban elmaradt az univerzális hatása", ám egyúttal Kosztolányi munkásságát és európai recepcióját is igyekezett kisebbíteni. Állítása szerint Thomas Mann mindössze udvariasságból

írt előszót *A véres költő*höz, s nemcsak bevallotta, hogy „baráti felszólításnak tett eleget", hanem azt is elárulta: „nincs tisztában sem Balázs Béla, sem Kosztolányi Dezső írói kvalitásaival". A megállapítást ellenben megkérdőjelezi, hogy Mann még az ajánlás megírása előtt olvasta a regényt, Kosztolányi képességeivel tehát tisztában lehetett, a báró véleményét ellenben a *Pardon*-korszak emléke is befolyásolhatta.[680]

A *Toll*ban utolsóként József Attila szólt hozzá a vitához, s ez a pozíció tette számára lehetővé, hogy kommentárokat fűzzön a korábbi megnyilvánulásokhoz. Úgy látta, a résztvevők állásfoglalásainak tárgya „nem maga az Ady-mű – amint Szitár Katalin is rávilágít –, hanem Ady ürügyén való önkifejezés: a véleménymondók saját eszmei, politikai, esztétikai elveinek, ideáljainak belefogalmazása a költő életművébe. Ami, természetesen, megnöveli maguknak az elveknek a jelentőségét, s törvényszerűen redukálja az Ady-líra esztétikai értését, amennyiben bizonyos – irányzattól, beállítottságtól függő – elemeket választ ki költészetéből, s azt teszi az egész helyére."[681] Mindez azonban a konkrét szövegelemzések sajnálatos elmaradását eredményezte.

József Attila több ponton bírálja Kosztolányi gondolatmenetét („Kosztolányi cikke is csak vízió, nem revízió, nem kritika."),[682] melyet nem csak szubjektívnek, de elnagyoltnak is tart. Meglátása szerint a politikai költészet nem ítélhető meg pusztán a tárgyválasztás alapján, a szerző habitusa helyett pedig szövegeinek esztétikumát kellene alaposabban elemezni. Elveti a lélektani magyarázatot,[683] s Kosztolányi formalista nyomdokain továbbhaladva jegyzi meg: „Kosztolányi nevű úr nincs, nem létezik, ellenben vannak Ady-versek, meg egy cikk, amelyek egymással való vonatkozásukban megvizsgálandók."[684]

Az Ady-vita politikai jellegére világít rá, hogy sokan nem szakmai fórumokon, hanem hírlapokban reagáltak a cikkre. A *Népszava* munkatársai például Kosztolányi 1919-21-es radikális jobboldali szereplésére helyezték a hangsúlyt. Először Révész Béla szövege látott napvilágot,[685] majd Brichta Cézár utalt arra, hogy Ady neve nem elsősorban a költőt és munkásságát idézi, hanem forradalmi jelképpé vált.[686] Haraszti Sándor nyíltan is kimondta, hogy „a vita nem irodalmi házi pörpatvar. Több: politika."[687] A cikkíró szerint az egyik oldalon Ady, a forradalom, a baloldal és a művészet társadalmi szerepének hitvallása áll, míg a másikon Kosztolányi, a kurzus, a radikális jobboldal és a l'art pour l'art.[688] Nyigri Imre fölemlegette az író *Új Nemzedék*-beli szerepvállalását is,[689] mely támadásra a megszólított azonnal reagált, cáfolván, hogy az ő rovata lett volna a *Pardon*.[690] A *Szocializmus* hasábjain Szélpál Árpád hasonló retorikájú szöveggel jelentkezett, amikor Adyt a munkásság lelkében élő megtermékenyítő erőként, Kosztolányit pedig ellenforradalmi költőként, tehát ellenségként aposztrofálta.[691] Erős érzelmi töltettel bírtak még *Az Ember* cikkei is, ahol Göndör Ferenc nemcsak vezércikket közölt a kérdésről,[692] hanem újabb ankétot is kiírt.[693]

Ebben az időszakban azonban már nem pusztán a baloldalinak nevezhető csoportosulások tűzték Adyt zászlajukra, hanem a Horthy-vezette kurzus is. „Ady Endre átmentődött a magyarsághoz és a magyarságnak Ady Endre megszűnt egy kis irodalmi klikk, egy kis irodalmi professzionizmus költője lenni, Ady Endre az egész magyarság kincse lett" – írta például Féja Géza a fajvédő *Előőrs*ben,[694] aki

eközben Kosztolányinak „még azt is fejére olvassa, hogy Jászi Oszkár révén akarja lejáratni Adyt".[695]

„Egy zsurnaliszta az Esti Kurír-ban luciferi irigy-nek nevez, Hadik gróf dilettánsnak,[696] s Lengyel Menyhért barátom elhomályosított kortársnak, féltékenynek. Senki se szól a lényegről, senki se vitatkozik. A Bajtársi Szövetség, a Barta Miklós fajvédő kör óriási tiltakozásra készül, a Magyarság pénzért sem volt hajlandó közzétenni a Genius Rt. kommünikéjét, amelyben könyvem jelentik be. (A rablógyilkosok nevét is közlik itt.) [...] A vidék, a megszállott terület naponta mocskol" – tájékoztatta a cikkek megjelenését éberen figyelő Kosztolányi Füst Milánt.[697] Az Ady-tanulmány ugyanis nemcsak az emigrációban, de az elszakított országrészek irodalmi fórumain is jelentős visszhangot keltett. Kuncz Aladár például értelmetlennek találta a „versbogarászást", megjegyezvén: „nincs is példa a magyar irodalomban ilyen Kosztolányi-beállitottságu költőmagyarázatnak".[698]

Nyíltan kiállt ellenben Kosztolányi mellett Füst Milán, aki már az első támadások alkalmával jelezte baráti lojalitását: „Ha valamit én tehetnék, írd meg azonnal, – mindenre kész vagyok. [...] az eseted még mélyebben nyomott a víz alá, – az, hogy lehetséges: ennyi munka után még így beszélhetnek az emberről. A tiszteletlenség megrázta megint egész életemet."[699] Füst cikke *A Toll*ban jelent meg, s a szó szoros értelmében hitet tett Kosztolányi mellett: „Kosztolányi Dezsőt én nemcsak a legműveltebb magyar írónak, hanem az irodalom legnagyszerűbb értőjének is ismerem, akinek véleményét nemcsak a dilettánsoknak, de legkitűnőbb művészeiknek is kötelességük illő tisztelettel meghallgatniok."[700] Ezenkívül azt is megjegyzi, hogy Ady rosszabb verseiben bal- és jobbfelé egyaránt kacsintgat, konstatálván költészetének a politika általi kisajátíthatóságát és kisajátítottságát: „politikai szólamokként használták kifakadásait, amelyek szocialistának s nemzetvédőnek egyaránt jól szolgáltak. Mivelhogy épp e rossz versekben mindenféle feltalálható, amire jobb- vagy baloldali politikusnak csak szüksége lehet. Tagadom, hogy e versekből bárki is [...] megállapíthatná, hogy Ady hányadán volt politikai véleményével."[701]

Noha Karinthy nem állt olyan látványosan Kosztolányi mellé, mint Füst, a *Pesti Napló*ban napvilágot látott cikkében a hazai kritika szabadságának (vagy inkább korlátozottságának) kérdését is fölvetette: „Lehet-e irni politikai és védelmi terrortól való félelem nélkül, őszintén, nyiltan, frázispuffogtatás nélkül, a szivünkre és eszünkre hallgatva? Irni, akár verset is, fiatalon és naivan, ahogy Petőfi irt s Ady is, [...] De legalább is kritikát. Akárkiről. Adyról is. Mellette is, ellene is."[702] De *Az írástudatlanok árulása* szerzője mellett foglalt állást Márai Sándor is, aki költőként Ady fölé helyezte Kosztolányit, s mindvégig hitet tett a tanulmányban rögzítettek mellett. Konklúziójában azért elismerte az elhunyt költő nagyságát is: „ebben a harminc vagy negyven, illetve három vagy négy versben Ady, a ripacskodó, a fegyelmezetlen, a műveletlen, az őszintétlen, a szemérmetlen, a művészietlen, a színestollas és üveggyöngyös, Istennel és zsidókkal tegeződő, messiáskodó, indiszkrét, ízléstelen és nagyhangú, – ebben a néhány versben zseni volt. [...] Egyszerűen költő volt. Több nem lehet senki."[703]

Az ankétot meghirdető *A Toll* hasábjain Zsolt Béla közölte zárószövegét, melyben röviden összefoglalta a megszólalások tartalmát, és egyértelműen állást foglalt Ady és kultusza mellett. Kosztolányin kívül elsősorban Babitsot marasztalta

el „alattomos tárgyilagossága", illetve véleményét bármikor megváltoztatni kész helyezkedése miatt.[704] Babits erre a vádra reagálva írta meg *Személyi ügy?* című balul elsült cikkét. Ha eltekintünk Zsolt hivatalos szövegétől, akkor (épp vele egyetértésben)[705] József Attila szintézisre törekvő megszólalása tekinthető a vita befejezésének.

Noha Kosztolányi Dezsőné állítása szerint férjét hidegen hagyta, hogy nem ő mondhatta ki az utolsó szót, az író azért több formában igyekezett válaszolni a támadásokra. A tanulmány megjelentetése után joggal érezhette, hogy „tanította, nevelte az ifjúságot, fogalmakat tisztázott, megmutatta igazi valóját és állásfoglalását a költészetről és a politikáról. Azzal a kijelentésével, hogy »az elefántcsonttorony még mindig különb hely egy pártirodánál«, választ adott arra a gyakran felvetődő kérdésre is, vajon politizáljon-e az író, vagy sem."[706] József Attila például többek között Kosztolányi elemző módszerét vette alapul, amikor megírta Babits elleni cikkét.[707]

Bár a feleség szerint az író dacos hangvételű, illetve a messianizmusra határozott nemet mondó *Marcus Aurelius* című ódájával zárta le a vitát – melyet jelképesen a *Nyugat*ban jelentetett meg –, [708] 1929 októbere után keletkezett szövegei között több akad, mely akár expliciten, akár allegorikusan az Ady-vita konfliktusait idézi. Legegyértelműbb állásfoglalásának, egy komoly összefoglaló tanulmánynak a megjelentetésétől azonban eltekintett, amiben föltehetően közrejátszott a *Nyugat* elutasító magatartása is. A tervezett szövegnek csak kéziratos részletei maradtak fönn,[709] *Diktatúra és irodalom* címen, melyek nemcsak hosszabb elemzésként, hanem egy könyv vázlataiként is értelmezhetők.[710] A töredékben maradt dokumentum már a tanulmány és a támadó cikkek megjelenése után keletkezett, s az író *Nyugat*-beli közleménye is ezekre a vázlatokra vonatkozhat, melyeknek végül nem adott felületet a folyóirat: „Az Ady-kérdés megvitatására a Nyugat-ot nem tartom a megfelelő helynek. Éppen ezért Fenyő Miksának a múlt számban megjelent cikkére se kívánok itt felelni. Ezzel, valamint a többi hozzászólással annak idején, a vita teljes lezárása után másutt foglalkozom."[711] A szöveg közlése és a bejelentés dátuma között mindössze egy hónap telt el, de ezen időszak alatt is újabb ellenvélemények láttak napvilágot.[712]

Az eredeti vitairat kifejtetlenségét, s egy komolyabb kritikai munka elkészítésének szükségességét Füst Milán vetette föl Kosztolányinak: „Fáradtan hanyagúl volt az első megcsinálva, tudom, szándékosan, de ily nagy ügyben mégsem szabad így, – ez a meggyőződésem. Muszáj kimerítőbbnek lenni."[713] Maga az író is felületesnek ítélte szövegét, amint arról Komlós Aladárnak adott interjújában beszélt: „Vitairatomnak – maradjunk ennél a szónál, mert tanulmányt én is másképpen irok".[714] Az irodalmi szerkesztők közül többen fölajánlották, hogy közzéteszik válaszát. Zolnai Béla ugyancsak arra kérte, reagáljon a támadásokra, méghozzá az általa szerkesztett *Széphalom* című folyóiratban. Az 1927-ben indult irodalmi és tudományos havilap gárdája – mely Kosztolányit is munkatársai között tudhatta – a modern szellemiséget kívánta ötvözni a hagyománykereséssel, s a tiszta és önmagáért való művészet eszményét vallotta.

Zolnai is megírta a maga vitriolos állásfoglalását – melyet az író el is kért tőle levélben –, [715] ironikusan utalva *A véres költő*re és a *Pardon* rovatra, majd ezt kö-

vetően jelentkezett ajánlatával.[716] Kosztolányi azonban szeptemberre már elállt a visszavágás lehetőségétől: „Köszönöm, hogy fölajánlod folyóiratod a válaszom számára. Több helyről érkezett hozzám hasonló ajánlat. De én úgy döntöttem, hogy egyáltalán nem felelek senkinek. Olyan irodalomban, ahol az ellentétes vélemény ekkora ingerültséget kelt, és a személyeskedés, vallásos fölháborodás ilyen orkánját kavarja föl, lehetetlen vitatkozni. Leghelyesebbnek tartom, ha minden »a régiben marad«."[717] Két további levél mutatja, hogy nem volt teljesen biztos abban, bölcs lépés lenne-e újabb szöveggel előállni. Az őt Debrecenbe hívó Kardos Lászlónak júliusban is föltételes módban beszélt,[718] de még aznap Füst Milánnak határozottan írta: „Hónapok múltán válaszolok, miután minden szennyvíz lefolyt a csatornán. Nem érzem magam rosszul, ismétlem. A magányom még nagyobb lesz, s jobban tudok majd dolgozni. A balkanizmus ellen fogok küzdeni, ameddig élek."[719] A levélben említett magány azonban nem pusztán politikai értelemben értendő, hanem legalább annyira szellemi magányosság is: olvasás- és gondolkodásmódja, műértelmező gyakorlata, a nyugat-európai szakirodalmon is alapuló tájékozottsága egyaránt hozzájárultak elszigeteltségérzéséhez.

Noha nem készült el az Ady-kérdést taglaló könyv, illetve a *Diktatúra és irodalom* címmel ellátott jegyzetek sem láttak napvilágot Kosztolányi életében, születtek olyan (irodalom)politikai allegóriák[720] és tanulmányok, melyek a vita tapasztalatának az író ars poeticájában való megjelenéséről tanúskodnak. Idesorolható például *A meztelen király – Megfejelt Andersen mese* című cikk, melyet a *Pesti Hírlap* közölt.[721] „Olvastam Andersent, kitűnő, meggyőző. Különösen, hogy oly kevés bosszúállást tartalmazott, – szelíd volt és türelmes, szinte személytelen. Annál jobban hatott három passzusa: 1) a kamarásoké, akik az aranyakban részesedtek – 2) senki se mert szólni, mert ha előbb azok voltak ostobák, akik nem látták a köpenyt, most azok lesznek ostobák, akik eddig látták, – 3) nem lehetek gyáva, mert egyedül vagyok. [...] Első cikked most már az Andersennel együtt meggyőzőbben hat" – írta Füst levélben a megjelenést követő napokban.[722] Kosztolányi *Paulina* című novellája ugyancsak ebben az időszakban keletkezett, s létezhet (irodalom) politikai allegóriaként történő olvasata is. A szöveg a *Latin arcélek* ciklus tagja, de először önállóan jelent meg ismét csak *Pesti Hírlap*ban.[723] A szépirodalmi mű nem pusztán az Ady-vitával hozható összefüggésbe, hanem a következő ciklusdarabbal, a *Silus*szal is.[724]

Az írót még hónapokkal (sőt évekkel) az Ady-vitát követően is foglalkoztatta az ügy. Fél évvel az események után így nyilatkozott Komlós Aladárnak: „ugy véltem, hogy ilyen alkalomkor ki kell mondani azt, amit gondolunk, elő kell adnunk véleményünket, azzal az őszinte szerénységgel, mely egy véleménynek nem tulajdonit nagyobb fontosságot, mint egy ember véleményének, anélkül, hogy közvéleménynek akarnók feltüntetni [...] Készséggel elismerem, hogy levertek. Minden bátor vélemény, minden forradalom sorsa az, hogy leverjék. Később azonban az uralkodó rendszerek [...] átveszik a levert forradalmak vivmányait, törvénybe iktatják. Azóta gyakran viszontláttam vitairatom néhány megállapitását jámbor cikkekben, bárányb̋rbe bujtatva. Azt hiszem, hozzájárultam ahhoz, hogy kialakuljon az a rejtélyes keverék, melyet »igazság«-nak neveznek."[725]

„A MAGYAR ÍRÓ HALHATATLANSÁGA”

(1930–1936)

MAGYAR ÉS EURÓPAI

LENNI VAGY NEM LENNI

Kosztolányi a harmincas évekre már több irodalmi társaságnak nemcsak tagja, de társelnöke és elnöke lett, valamint aktív szerepet vállalt Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának munkájában is. 1930. február 2-án az Otthon Írók és Hírlapírók Köre dísztermében, a Magyar Írók Egyesületének éves első közgyűlésén olvasta föl *Magyarság és európaiság* című előadását, mely később *Lenni vagy nem lenni* címmel jelent meg a *Nyugat*ban.[1] A nyilvános szereplés előtt a folyóirat szerkesztőségébe hívatta Esztergomból Babitsot, hogy először neki és a Gellért Oszkárnak adja elő mondandóját.[2]

Gondolatmenetének kiindulópontja Széchenyi István 1848. március 12-én elhangzott beszédének fölidézése volt. A gróf palotájába kérette barátait, hogy próbára tegye őket. Először az elvek föladásáról, a magyarság bárdolatlanságáról, nyelvének elszigeteltségéről szónokolt, s azt javasolta, tegyék le a fegyvert és olvadjanak be a németségbe. Amikor azonban Wesselényi közbekiáltott, gazembernek nevezvén a házigazdát, Széchenyi örömmel tudatta, az egész csak tréfa volt, s mindebből „azt a meggyőződést szerezte, hogy érdemes újult erővel tovább dolgoznia ennyi nemes hazafival." Kosztolányi – rájátszva Széchenyi gesztusára – kora irodalmi és kulturális életének keserű látleletét adja, hogy aztán visszájára fordítsa retorikáját, s kiálljon a magyar irodalom és nyelv ügye, az emberség, valamint az egyszerre magyar és európai szellem/identitás mellett. Beszéde zárlatában egyértelmű igennel válaszol a hamleti kérdésre: „Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni, kétfelé vívó nyugatinak és keletinek, nagyrafeszülő alkotó-akaratnak s alázatos munkásnak. [...] Akiben nem szunnyad egy szikra a széchenyis építők hitéből, apostoliságából, az nem való ide. Azt a lelket és nyelvet, melyet rövid időre örökbe kaptunk, új szellemmel fényezve, csorbíttatlanul át kell adnunk utódainknak. Ez a küldetésünk – »áldjon vagy verjen sors keze« –: ez a mi küldetésünk. Kissé lehajtani a fejet. De a szívet, azt föl, föl, barátaim."[3]

A szenvedélyes hangú fölolvasást követően sokan támadták Kosztolányit, amiért „a magyar írók ellen védte a magyar nyelvet".[4] A *Pesti Napló*ban Szabó László élcelődött, a *Népszava* hasábjain pedig szemére vetették, hogy „megadta önmagának és a magyar irodalomnak a fölmentést a mult és a jövő bünei alól", valamint a dzsentri perspektívájából szólt az írásművészet ügyéről.[5] Az író a főként politikai támadásokra a *Budapesti Hírlap*ban válaszolt. „Én írás közben embereket látok magam előtt, nem társadalmi osztályokat" – jelentette ki, majd (bár élesebben fogalmazva, de) megismételte magyarságra és európaiságra vonatkozó tézisét: „Az írónak mindenekelőtt embernek és emberiesnek kell lenni, nyugat felé tekin-

32. kép • Kosztolányi fölolvas a Magyar Rádióban
(PIM)

tő, jó európainak, ha mindjárt bolsevikinek is igyekszenek feltüntetni és magyarnak, jó magyarnak, ha ezért dölyfös gentrynek nevezik."[6]

1932 májusában jött létre az Írók Gazdasági Egyesülete, mely kezdeményezéshez – a Magyar Írók Egyesülete beolvadása révén – Kosztolányi is csatlakozott. Első közgyűlésükön díszelnökké Lord Rothermere-t, elnökké Pakots Józsefet választották, az írót pedig választmányi taggá jelölték.[7] Pakots váratlan halála (1933)

után Móricz Zsigmond töltötte be az elnöki tisztséget. Céljuk egyfelől az írók anyagi és társadalmi helyzetének megszilárdítása, másfelől a szakmai érdekvédelem irodalompolitikai szintű megoldása volt. Évenként vándorgyűléseket tartottak neves szerzők és művészek közreműködésével, reprezentatív irodalmi estékkel, valamint egyheti üdüléssel egybekötve. Jártak Siófokon, Miskolcon és 1933 júniusában Lillafüreden is, ahol Kosztolányi Dezső az ünnepélyes megnyitót követő napon *L'art pour l'art irodalom* címmel tartotta meg előadását.[8]

Ascher Oszkár a Pakots halálhírének következtében félbeszakadt összejövetel kellemetlenségeit is föleleveníti: „velünk volt Kosztolányi, Illyés Gyula, József Attila is! [...] kirándulásra mentünk a hegyek közé. Az esőtől ázott, agyagos talajon sok helyütt négykézláb mászva, visszacsúszva, nehezen kapaszkodtunk a hegyre. És akkor láttam Kosztolányit először magából kikelve, szinte őrjöngeni a félelemtől – mitől félt, nem tudom! –, szidalmakkal illette a sápadt, szótlan Lambrecht professzort: »Pimasz, tehetségtelen kirándulás!« – ordította. Lekísérték őt az autóbuszhoz, csomagolt és hazautazott! (Szegény, közelállt már a szörnyű betegségéhez, halálfélelmek, előérzetek gyötörték, az utcán jártában is meg-megfordult, nem követi-e valaki fenyegetően!)"[9] Mindössze pár nappal korábban fedezte föl bal alsó ínyén a szilvamag nagyságú, érzékeny vörös foltot, mely halálos betegségének első jele volt.

Kosztolányit 1930 elején, Babits Mihály, Gyallay Domokos és Sebestyén Károly fölvételével egy időben a Kisfaludy Társaság is rendes tagjává választotta.[10] Ajánlója Radó Antal volt,[11] székfoglaló beszédét pedig elődjéről, Bartóky Józsefről tartotta,[12] majd ezt követően *Életre-halálra* és *Európa* című verseit szavalta el. Berzeviczy Albert elnöki laudációjában kiemelte, hogy új tagjuk neve a külföld számára is ismerősen cseng, s komoly nyelvtudásának köszönhetően műfordítóként egyaránt érdemeket szerzett már.[13] Kosztolányi Dezsőné lámpalázról számol be, amit azzal magyaráz, hogy férje számára komoly megtiszteltetést jelentett a Kisfaludy Társasághoz történő csatlakozás: „Nyilvánvaló, hogy nagyon mélyen hat rá ez az esemény, sok minden felhánytorog benne a multból és talán a jövő kétségeiből is. A Nemzet költője, ez a kifejezés az ő számára nem tartalmatlan szóvirág. Igenis, ő a magyar nemzet, az egész nemzet költője akart lenni, mindíg az akart lenni és most egyszerre átérzi mindazt a szenvedést, ami ebben a kívánságában érte és egyúttal átérzi az egész magyarság szenvedését is, szülőföldjének sorsát, az egész ország sorsát."[14]

Ha hihetünk Ascher Oszkár visszaemlékezésének, Kosztolányi már korábban eljárt a konzervatív fórum üléseire, de legalábbis meghallgatta Kiss József székfoglaló előadását: „látjuk szemben az erkélyen gúnyosan vigyorogni Karinthyt és Kosztolányit [...] elirigylem [... Kiss Józseftől] székfoglaló versét (szegény kis öreg úgy ült a széken, hogy lába nem ért a földre), Ballada a lábakról, és mérsékelt sikerrel szavalom az önképzőkörben. (Egyébként: Kosztolányi, Karinthy azon gúnyorogtak, hogy az öreg Beöthy Zsolt elnök, rázós fejével azzal nyújtotta át K. J.-nak a diplomát: »És köszönjük, hogy költészetében magyar maradt!« 1915 telén volt, a háború első évében."[15] A már rendes taggá választott Kosztolányi többször szerepelt verseivel, elbeszéléseivel és műfordításaival a társaság ülésein, [16] előadásait időnként a Magyar Rádió is közvetítette.[17] Még halála évében is aktív munkát végzett: előbb Falu Tamást, majd Bartók Bélát és Kodály Zoltán ajánlotta tag-

nak.[18] Tavasszal azonban, mikor Bory István a jubileumi könyvbe szeretett volna ajánlást tőle, rosszulléte miatt már nem tudott eleget tenni a kérésnek.[19]

Az író az 1926-ban alakult Vajda János Társaság alapítói között is szerepelt. A szervezet az irodalom politikamentességét valló alkotók egyesítését tűzte ki célul, első elnöke pedig Plätz Rudolf volt, akit 1931-ben Kárpáti Aurél váltott tisztségében. Könyvkiadásra, illetve irodalmi estek, emlékülések, képzőművészeti szemináriumok megtartására egyaránt vállalkoztak. 1935 elején a Fészek Klub dísztermében Kosztolányi ötvenedik születésnapja tiszteletére is ünnepséget rendeztek, ahol az írót Schöpflin Aladár köszöntötte.[20] Kosztolányi folyamatos aktivitását igazolja, hogy az 1933. áprilisi tisztújító közgyűlésen az elnöki tanács tagjává választották, s ebbéli tisztségében többször megerősítették.[21]

„Még el sem ült az Ady-vita lármája – tudósít Veres András –, amikor 1929. október 28-án Osvát Ernő halálával nemcsak egy új korszak zárult le, de újra kétségessé vált a lap jövője. S minthogy a Nyugat túlélése volt a tét, összezártak a sorok. Kosztolányi megbékélt az új szerkesztőkkel, és kötelességének érezte, hogy kivegye részét a folyóirat népszerűsítéséből. 1930 első felében a Nyugat-estek egyik leggyakoribb szereplője. Fellépett a Zeneakadémián és a Belvárosi Színházban, Miskolcon, Újpesten, Szolnokon, Szegeden és Hódmezővásárhelyen. Június 22-én ő képviselte a Nyugatot Kiss József síremlékének avatásán. Az 1930. október 26-i Osvát-emlékünnepségen a legmegrendítőbb beszédet Kosztolányi tartotta."[22] A folyóirat szerkesztőjének magánéleti tragédiáját felesége öngyilkossága és tuberkulózisban szenvedő lánya korai halála okozta. Osvát szíven lőtte magát, amiről Gellért Oszkár értesítette Kosztolányit.[23] Az írót a drámai történet rendkívül érzékenyen érintette.[24]

Időközben Móricz Zsigmond kezdeményezésére megalakult a Nyugat Barátok Köre,[25] mely előbb a Teréz körúton, a Britannia Szálló különtermében kapott helyet, majd a budai Bellevue kávéház teraszán, de vidéken is szerveztek matinékat. A társaság gyakran vagy Babitsék Attila úti, vagy Kosztolányiék Tábor utcai otthonában folytatta az éjszakába nyúló beszélgetéseket: „Lehet, hogy a Bellevue-teraszra nyíló szobák lakói közül – körös-körül az ablakon kikönyökölve hallgatták az előadásokat – akadtak besúgók, tény az, hogy a rendőrség kezdett felfigyelni, s olyan rendőri jelenlétet igényelt, ami kényszerűen megszüntette a nyári előadásokat, s a második téli idény délutánjainak zavartalanságát is erősen problematikussá tette. Anyagi kihatásai is voltak ennek (engedély, detektív- és rendőri asszisztencia), úgyhogy két szép évad után megszűnt lehetősége a további munkának."[26]

Kosztolányit 1933 tavaszán a magyar műfordítók irodalmi egyletének, a La Fontaine Társaságnak társelnökévé választották.[27] A szervezet fő célkitűzése magyar művek külföldi, illetve idegen nyelvű alkotások magyarországi megismertetése volt. Az igazgatói posztot Bokor Imre, az elnökit Vikár Béla, a főtitkári tisztséget pedig Balassa Imre töltötte be. Felolvasóüléseiket a Magyar Tudományos Akadémián tartották, ahol Kosztolányi is többször előadott: 1928 szeptemberében például költeményeiből szavalt,[28] 1932 végén pedig, a Magyar–Francia Kapcsolatok Irodalmi Társasága estélyén francia nyelvű szövegét olvasta föl *L'instrument de la littérature hongroise* (A magyar irodalom hangszere) címmel.[29]

1935-ben a La Fontaine Társaság vállalkozásában jelent meg a *Kalevala* díszkiadása is, aminek előkészítésében az író ugyancsak szerepet vállalt. A jubileumi kötet Vikár Béla 1909-es átültetésének bővített változatát tartalmazta, az 1932-es finn díszkiadás illusztrációival, Akseli Gallen-Kallela világhírű művész alkotásaival.[30] A magyar fordításon kívül a szervezet *Magyarázatok a Kalevalához* címen egy másik összeállítást is megjelentetett, melyben a fordító név- és szómagyarázatai, Balassa Imre utószava, Zempléni Árpád Vikárhoz intézett levele, valamint nem utolsósorban Kosztolányi Dezső esszéje kapott helyet.[31] Az előfizetői fölhívást Bokor és Balassa mellett az író is jegyezte – sőt, annak szövegét is ő fogalmazhatta –,[32] a megjelenés alkalmával rendezett budapesti ünnepélyen pedig beszédet mondott.[33]

De Kosztolányit gyakori vendégként üdvözölték a Magyar Cobden Szövetségben is, mely szervezet célja – a névadó 19. századi angol politikus, Richard Cobden elméletével összhangban – a gazdasági és a kulturális élet közötti kapcsolatok megteremtése volt. A Halasi-Fischer Ödön által alapított és vezetett társaságban – melyet erős szálak fűztek a szabadkőművességhez is – rendszeresen szerveztek szemináriumokat, ahol az író 1930 januárjában például az irodalom jelentőségéről beszélt, 1932-ben *A szavak titka* címmel tartott előadást, egy évvel később Zsolt Bélával vitatkozott a „politizáljon-e az irodalom" kérdéséről,[34] pár hónappal azután pedig Schöpflin Aladárral vívott szópárbajt nyelv és nemzetiség témakörben.[35] Részben a Zsolt Bélával folytatott polémia fonalát vette föl az 1934 novemberében megrendezett est, melynek keretében Kosztolányi és Ignotus Pál egyaránt *Író és társadalom* címmel tartott előadást.[36]

Kosztolányi többek között a forradalmak ellentmondásosságáról beszélt, valamint az egyéniség szerepéről a társadalmak működésében. Végső konklúziója szerint az egység nem a tömegek felé való orientációban, hanem az egyéniség kultuszában rejlik: az egyén maradjon egyedül „és ne társuljon a másik »egy«-hez, mert ebből nem egység, hanem kétség" lesz.[37] Ignotus Pál csak részben fogadta el az elhangzottakat, s noha válaszában üdvözölte az író erőteljes politikamentességét, individualizmusát túlzónak vélte. Kosztolányi (a helyszínen készített gyorsírásos jegyzőkönyv alapján rekonstruált) újbóli fölszólalásában visszatért egyén és közösség (tömeg) problémakörére, zárszóként pedig az emberség és a közösségi sors összefüggéseiről szólt: „Egy szegény embert szánok meg, és talán ugyanakkor százezer szegény ember sorsáért állok ki. Hogy jobboldali vagyok-e, vagy baloldali, annak eldöntésére nem vállalkozom. A szavakat nagyon tisztelem, és nem szeretem megbolygatni az értelmüket. De ha baloldalinak számít az, aki egész ember, aki jobbra, emberibbre törekszik, akkor én büszkén vallom magam baloldalinak, olyan természetesen, mint ahogy mindannyiunk szíve a baloldalon dobog."[38]

1935 augusztusában a *Cobden* című folyóirat *A középosztály és a vajúdó világ* címmel hirdetett ankétot. Kosztolányi – Cs. Szabó László, Ignotus Pál, Illyés Gyula, József Attila, Kassák, Móricz és mások társaságában – ebben a vitában is részt vett. Nem bocsátkozott jóslatokba, sem társadalmi elemzésekbe, hanem személyes érintettségéről beszélt: „értelmemhez sokkal közelebb áll a parasztság és a főrangú osztály egymáshoz igen hasonló, hűvös, okos, szólamtalan önzése, s a munkásság friss életkedve. De véremhez a középosztály van legközelebb. Tőle tanultam az el-

fogulatlanságot, a szabadelvűséget, ebben az én osztályomnak [...] hű és következetes tanítványa voltam. [...] hirdetem [...], hogy ha megsemmisülne, olyasmi veszne el, annyi függetlenség, szeretetreméltóság, emberi nemesség, melyet érdemes megsiratni, s olyan szépség, melyért érdemes volt élni."[39]

A FRANCIA BECSÜLETREND LOVAGJA

Miután Kosztolányi főként a *Nyugat*ot tartotta (párt- és aktuál)politikától mentes fórumnak, gondolatait elsősorban e folyóirat hasábjain igyekezett kifejteni, noha harcostársakra a modern irodalom köréből sem számított. Mindössze pár hónappal a Magyar Írók Egyesületében történt emlékezetes szereplést követően, *A magyar nyelv helye a földgolyón* című nyílt levelében anyanyelvünk védelméért emelt szót, cáfolván Paul Jules Antoine Meillet téziseit. Szövege nemcsak a *Nyugat*ban látott napvilágot, hanem később néhány részletét közölte a *Magyar Nyelvőr*, *A Pesti Hírlap Karácsonyi Albuma*, valamint a *Revue Mondiale* című francia lap is.[40]

Az 1866-ban született tudós, aki Ferdinand de Saussure tanítványa, majd munkatársa, illetve évtizedekig a Collège de France tanára volt, *Les langues dans l'Europe nouvelle* (Az új Európa nyelvei) címmel olyan könyvet jelentetett meg, melyben a civilizációs erő fogalma alapján osztályozta a kontinens nyelveit, súlyosan lebecsülve a magyarság szellemi, lelki és anyanyelvi közösségét. Meillet munkájának első kiadásában, 1918-ban még a háborús kontinens nyelvi helyzetét elemezte, az akkori állapot bemutatása pedig a jövőre vonatkozó reflexiókat is magában foglalt. A tíz évvel későbbi kiadást nem is kellett jelentősen átdolgozni, mert a professzor koncepcióját csak megerősítette az új történelmi helyzet. Az újra forgalomba került munka igazi hírértékét a hozzá csatolt melléklet adta, Lucien Tesnière statisztikai kimutatása, aki az európai nyelvek számszerű feldolgozását végezte el.[41] A kötet nem függetleníthető a trianoni békeszerződés kontextusától sem. A professzor – aki többször közbenjárt tanítványa, az 1931-ig Magyarországon tartózkodó Aurélien Sauvageot[42] érdekében is – munkásságát erősen befolyásolta tehát a korszak és a térség történeti-politikai környezete.[43]

Kosztolányi bizonyíthatóan a későbbi kiadást olvasta,[44] az 1918-as megjelenés föltehetően a világháborús események, az azt követő forradalmak és a kétféle terror, valamint a román megszállás okozta zűrzavar miatt kerülhette el figyelmét. A második kiadásról egyébként több fórum is hírt adott: 1929 áprilisában például Rab Gusztáv, a *Pesti Napló* párizsi tudósítója írt róla, 1930-ban pedig Fincziczky István is recenzeálta a *Magyar Nyelv*ben.[45] Az író ezeket az ismertetőket is bizonyára olvasta, mielőtt megírta a nyílt levelet, melyben az összehasonlító nyelvtudomány és általános nyelvészet francia művelőjének racionalizmusával állítja szembe a nyelvészeti relativizmust.

„Meillet zavarónak és megszüntetendőnek vélte a nyelvi sokféleséget. Az értelemre hivatkozva emelte magasra a nyelvi egyetemesség érvényét, és a saját anyanyelvében látta ennek legtökéletesebb megtestesülését."[46] Kosztolányi ezzel ellentétben a nyelvek teljes egyenlőségét hirdette. „Nem vagyok nyelvész. Író vagyok, aki anyagával bibelődve sokszor és szívesen eltünődik a nyelvi jelenségekről" –

szögezi le mindjárt esszéje bevezetőjében, majd fájdalmáról szól, mely erőt adott ahhoz, hogy vitába szálljon a nemzetközileg elismert szaktekintéllyel.[47] Meillet a magyarokat „sehonnai basáskodóknak" bélyegzi, a magyar nyelvet „gyökértelennek" és „bárdolatlannak" mutatja be, múltját és jövőjét megtagadja, sőt halálát egy magasabb elv érdekében még kívánatosnak is tartja.

„Nyiltlevelet »intézek« a párizsi Collège de France világhíres nagyságához, aki talán el sem olvassa írásom s munka közben azt képzelem, hogy vitázom, párbeszédet folytatok, pedig csak monologizálok. [...] Azzal se törődöm, hogy nevetséges leszek. Addig, amíg lélekzünk, küzdenünk kell az igazságért" – vallja Kosztolányi.[48] Bár a francia könyv a tudományosságot tűzi ki céljául – s e kritériumnak a nyelvtörténettel foglalkozó szakaszok meg is felelnek –, a világháború utáni helyzet elemzése már erős politikai felhanggal bír. Az író a nyelvtörténeti elemzéseknél rokonszenvesen szabadelvű gondolatmenetet fedez föl, üdvözli is a faji babonák elvetését, valamint saját, nemzetet nyelvközösségként meghatározó tételének visszacsengését: „Minden nép keverék vagy vegyület, melyet a közös nyelv forraszt egységgé."[49] A nyelveket leíró fejezetekhez érve azonban megütközésének ad hangot: „A racionalista nyelvész mellé egy romantikus politikus szegődik. Ez a romantikus politikus írhatta az előszónak ezt az őszinte mondatát: »Az olvasó itt nem talál majd kész megoldásokat: a tudós szerepe nem az, hogy vezessen, hanem hogy fölvilágosítsa azokat, akiknek föladatuk a cselekvés.« Kik azok a rejtélyes emberek, akiknek a nyelvész útmutatása alapján kell cselekedniök? Nem tudjuk."[50]

Kosztolányi föltárja a francia tudós és a saját világszemlélete között feszülő alapvető különbséget: míg Meillet racionalistaként az ész mindenhatóságát vallja, a magyar író a „rendszertelenség rendszeréről" és az élet irracionalitásáról beszél. A technikai és főként nyelvi globalizációs törekvések ellenében – Wittgensteinhez hasonlóan elítélvén az olyan nemzetközi nyelvek eszményét is, mint az ido vagy az eszperantó[51] – a soknyelvűségre szavaz, az Európára erőszakolt ésszerűség visszásságainak leleplezésére pedig a háború példáját hozza: „»A modern világ egyik újdonsága az, hogy a hagyományokat igyekszik fölváltani az ésszerűség.« Erre kevés jel mutat. Az imént lezajlott világháborúban, mely szintén a »modern világ«-hoz tartozik, ötödfél évig élt az emberiség a leggyávább hagyományban, a legförtelmesebb esztelenségben s nyilván boldogan lubickolt a vérben, mert különben [...] közös erővel véget vetett volna neki."[52]

Meillet rangsorolja a civilizációkat és a nyelveket, illetve arról beszél, hogy a népek az anyanyelvükről való szabad lemondás révén voltaképpen önként föladják identitásukat is. Kosztolányi mindebben a békés jelszavak mögött meghúzódó, kíméletlen nagyhatalmi politikának a tudomány általi igazolását látja. Érvelésében a trianoni békeszerződés következtében elszakított területek helyzetére is utal: „Mit jelent ez? Se többet, se kevesebbet, mint azt, hogy a nagy halak előbb-utóbb be fogják kapni és föl fogják falni a kis halakat, nem rosszindulatból, hanem szelíden és szinte békésen, az emberi műveltség nevében, a haladás nagyobb dicsőségére, úgyhogy a kis halak a maguk jól fölfogott érdekében csak hálásak lesznek majd a nagy halaknak, melyek ilyeténképpen megmentették őket szenvedésüktől és részeltették a civilizáció kéjeiben. [...] Csak újabb vért és újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hírla-

pok elkobzását, színészek kibotozását, a lelkiismereti és gondolati szabadság ellen való újabb és újabb merényleteket."[53]

Eljátszik a közös világnyelv gondolatával, s a számadatok alapján – visszájára fordítva Meillet elméletét – fölállítja a rangsort: mely nemzetek pályázhatnának vezető szerepre. Miután Európában 80 millió ember beszél németül, franciául pedig csak 39 millió, így a franciáknak első világháborús ellenségük nyelvét kellene elsajátítaniuk. Az angolok szintén jogosultak lehetnek arra, hogy nyelvükkel uralkodjanak a földgolyón, sőt a kínaiak is benyújthatnák kérelmüket egy nemzetközi ítélőbizottsághoz. Kosztolányi mindezzel ismét a francia racionalizmust (amit világháborús publicisztikájában csak raisonként emlegetett és bírált) figurázza ki – másfelől azonban az ész őrületét megmutatva, rá is hagyatkozik arra –, majd határozottan kijelenti: „Ami minden tekintetben megfelel az ész követelményeinek, az nem mindig felel meg az élet követelményeinek. Maga az élet tudniillik egyáltalán nem racionális. [...] A racionalizmus mint elvont elv megállja helyét a papiroson, de mihelyt talpra akarjuk állítani, orra bukik."[54]

A nyelv is természeti jelenség („az élet eleven szövete"), amit a lélek munkál meg. Kosztolányi szerint így válik egyenlővé minden nyelv, s ezzel az egyenlőséggel a francia forradalom, illetve a szabadkőművesség jelszavait állítja párhuzamba, mint a Meillet által tagadott elvet: „»Szabadság, egyenlőség, testvériség«, még a pokolban is, még a nyelvészetben is. Nincs, nem volt, nem lehet »barbár« nyelv. Ön az ész istennőjét ülteti trónra s egyben megtagadja a hármas jelszót."[55]

Tanulmánya második felében részletesen tárgyalja, Meillet miként vélekedik az egyes európai nyelvekről. Míg a francia szerző a magyarral kapcsolatban negatív irányban elfogult, a kisantant országainak nyelvét és kultúráját fölértékeli, amiben Kosztolányi az antant nagyhatalmi törekvéseinek, és a trianoni békeszerződéskor érvényesített politikai irányvonalának tudományos köntösben előadott változatát fedezi föl: „minden érthetővé válik, mihelyt [Meillet] elveti a tárgyilagosság álarcát s vádbeszéde halotti beszéddé lesz: »Azon a napon, melyen Magyarország oligarchikus szervezete engedett volna a világon végigsöprő népies mozgalomnak, a magyar nyelv elsöprődött volna a főúri rend romjaival együtt, mely ezt a nyelvet erőszakkal kényszerítette másokra. Mert a magyar nyelvet csak ennek a rendnek politikai ereje védelmezte. Ez a nyelv nem rejt magában eredeti civilizációt.« Racionalizmus ez? Vagy nacionalizmus? Nem: ez nyelvészeti oligarhia. [...] A történelmi tények ily bohózatos ferdítésével még nem igen találkoztunk komoly munkában."[56]

Kosztolányi határozottan cáfolja, hogy a főúri rend erőszakolta volna a magyar nyelvet a magyar nemzetre. Az oligarchák, akik csak németül és franciául tudtak, épphogy nem a nemzettel törődtek, hanem Bécsben és Párizsban mulattak nemzetközi szövetségeseikkel, míg a magyar paraszt, illetve a francia szabadságeszmék híveként ismert Kazinczy, Czuczor Gergely és mások művelték és nemesítették nyelvünket. Irodalmunk védelmében az író Petőfi hatásáról beszél, s idézi Carlyle, Hermann Grimm és Heine róla írt sorait, majd Paul Valéry megállapítását a kortársakról: „»Tömörségükben és tökéletességükben Flaubert-re és Maupassant-ra emlékeztetnek.«"[57] Gondolatmenetét a francia szellem iránti alázatának kifejezésével, s egyúttal fölvilágosult európaiságának bizonyítékával zárja: „Ön francia.

Szemünkben, akik e fényes műveltség áhitatában nevelkedtünk, franciának lenni annyit jelent, mint emberiesnek lenni és igazságosnak. Igazságot kérünk."[58]

A *magyar nyelv helye a földgolyón* című tanulmányban foglalt gondolatok Kosztolányi más, ekkortájt keletkezett írásaiban is megjelennek. Idesorolható a La Fontaine Társaság és a Magyar–Francia Kapcsolatok Irodalmi Társasága közös estélyén elmondott beszéd (*L'instrument de la littérature hongroise*), sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy a *Lenni vagy nem lenni* nagyívű manifesztumának fölolvasásakor az író már ismerte Meillet kötetét.[59]

A vitairat részletei franciául is napvilágot láttak, Illyés Gyula barátja, a francia–magyar kapcsolatok ápolása terén komoly érdemeket szerzett Gara László tolmácsolásában.[60] Az 1931. január 15-i, párizsi *Revue Mondiale* oldalain közölt francia szöveg jelentősen rövidebb, mint a magyar nyelvű közlés. Nem tudjuk, „hogy a folyóirat kérte-e az írás terjedelmének jelentős csökkentését, vagy Kosztolányi maga ajánlotta eleve a lapnak ebben a rövidebb formában".[61] Húzás közben az író háttérbe szorította „a Meillet-könyv új kiadásának apropóját jelentő történeti-politikai kontextusra való reflektálást, és a nyelvéért mint munkaeszközéért felelősséget érző író nézőpontjának, nyelvszemlélete kifejtésének ad nagyobb teret. Úgy vállalja magára a magyar nyelv és kultúra védelmének politikai gesztusát, hogy a közvetlen politikai megnyilatkozásokat kerüli."[62] Elgondolkodtató, hogy a nagy francia forradalom jelszavait tartalmazó passzust is elhagyta. A cikk zárómondata („Nous réclamons justice." – „Igazságot kérünk!") azonban a Rothermere-kampány jelszavára – s ezen keresztül a trianoni békediktátummal kapcsolatos revíziós törekvésekre – emlékeztethette a francia közönséget: „Justice for Hungary!" A szöveg párizsi megjelenése után a neves író, kritikus, nyelvművelő és esszéista André Thérive a *L'Opinion* című hetilap *Chronique internationale* rovatában közölt cikket. Részben vitatta Kosztolányi nézeteit, mikor megjegyezte: „egy jellegzetesen izolált nyelv a mai modern világban [...] szegényes sorsra van ítélve [...] le kell győznünk a nemzeti nyelvek féltékeny büszkeségét, mert az általános műveltség két vagy három civilizált nyelv által terjed Európában."[63] Thérive-vel ellentétben a *Revue Franco-Hongroise* hasábjain napvilágot látott írás már egyértelműen a magyar szerzőnek adott igazat,[64] amihez talán az is hozzájárult, hogy főként Magyarországon élő franciák adták célközönségét.[65] Bár Antoine Meillet nem szólalt meg a vitában, bizonyára ismerte Kosztolányi nyílt levelét. Tanítványa, a húszas évektől 1931-ig Magyarországon élő Aurélien Sauvageot – aki az Eötvös Collegium későbbi tanáraként és a pesti egyetem bölcsészeti karának lektoraként is működött – visszaemlékezéseiben több oldalon keresztül szól a Meillet-ügyről, megjegyezvén, hogy a vele baráti viszonyban lévő Kosztolányi nem tájékoztatta őt a vitairat párizsi megjelenéséről.

A nemzetközi hírű összehasonlító nyelvész tanítványa szerint – akit épp Meillet küldött Budapestre finnugor tanulmányokat folytatni[66] – a *Les langues dans l'Europe nouvelle* magyar nyelvvel foglalkozó kitételei valóban vitathatók, ellenben koncepciója – amit Kosztolányi nem mért föl megfelelően – egészében véve helytálló.[67] Nem véletlen, hogy Sauvageot védi Meillet elméletét: amellett, hogy az 1918-as kiadást másokkal együtt ő már levonatban olvasta, szerzőként szerepelt az 1924-es *Les langues du monde* (A világ nyelvei) című összefoglaló gyűjtemény-

ben is, melyet Meillet Marcel Cohennel közösen szerkesztett.[68] Egy magyarországi interjújában, évtizedekkel később azonban kijelentette: „egy népnek joga van megőrizni egyéniségét, személyiségét, s ezt csak úgy tudja megtenni, ha megőrzi saját nyelvét."[69]

Kosztolányi megnyilvánulása a hazai politikai körök elismerését is kiváltotta. Csáky István, a Magyar Királyi Külügyminisztérium Sajtóosztályának (előbb helyettes, majd) vezetője a következő levelet intézte az íróhoz: „A Nyugatban megjelent kitünő nyilt levelét, melyben oly avatott tollal verte vissza Antoine Meillet francia professzornak a magyar nyelvet és kulturát lebecsmérlő támadását, a Revue Mondiale c. előkelő párizsi folyóirat vezető helyen leközölte. Örömmel nyujtom át az emlitett folyóirat egy példányát s mondok köszönetet ezuton a magyar ügynek tett hazafias szolgálatáért."[70]

Mindössze két évvel a francia tudóssal folytatott vitát követően, 1932 augusztusában Kosztolányi Dezső a Nemzeti Színház igazgatójával, Hevesi Sándorral, valamint Eckhardt Sándor egyetemi tanárral közösen a Francia Köztársaság Becsületrendjének lovagja lett.[71] Közrejátszott ebben a nagypolitika is: Franciaország a bethleni konszolidáció éveiben fokozatosan nyitott Magyarország felé, ellensúlyozandó a Közép-Kelet-Európában meglévő német, illetve egyre erősödő angol és olasz befolyást. Maurice Fouchet budapesti főbiztos már 1920 októberében megfogalmazta a francia külügyminiszternek írt levelében: „A Közép-Európában betöltendő szerepünk szempontjából nagyon fontos, hogy a magyar fiatalságnak átadjuk gondolatainkat, és olyan hatást gyakoroljunk rájuk, melynek következményeképpen a mi befolyásunkat erősítik, és egyszer s mindenkorra elszakadnak a germán kultúrától."[72]

A francia–magyar közeledés a harmincas évekre újabb lendületet kapott – nagyban befolyásolta mindezt a gazdasági világválság idején kapott kölcsön is –, ami erősen éreztette hatását a kulturális életben. A „francia kiadók magyar íróknak ingyen küldték új könyveiket, könnyűvé tették a Párizsba jutást, a francia követ személyét megválogatták" – írja Laczkó Géza –, [73] illetve sajtópropagandát folytattak, kölcsönösen népszerűsítve a két nyelvet és kultúrát. Kosztolányi *Édes Annájának* franciára fordítása – Wlassics Gyula kezdeményezésére – szintén ennek a folyamatnak volt része, mint ahogy a becsületrend lovagi címének adományozása is több magyar alkotó számára.

A magyar író francia kapcsolatai azonban függetlenek voltak a hivatalos propagandától, amit például a Rózsaffyné Goncsarova Olgával való együttműködés igazol.[74] Az intézményi kapcsolatok mellett jelentős szereppel bírtak azok az egyének (és szellemi közösségek) is, akiknek a kulturális közvetítés személyes ügyükké vált. „A francia kultúrpolitika magyarországi hatásfokát a két világháború között megsokszorozta az a tény, melyet irányítói is észleltek és próbáltak kihasználni, [...] hogy a magyar szellemi életben [...] a franciás orientáltság a politikai erővonalak alakulásától függetlenül élt tovább."[75] Bár a francia szellem magyarországi megjelenése korábbra tehető – Vörösmarty, Petőfi és Arany voltak az úttörők –, kétségkívül az első nyugatos nemzedék tette a legtöbbet a kultúrák közötti közvetítés terén.

A nyugatosok közül korábban Molnár Ferenc és Heltai Jenő,[76] 1930-ban Osvát (még a halála előtt terjesztették föl), 1931-ben Babits, 1937-ben pedig Gyer-

gyai Albert kapott Becsületrendet.[77] Kosztolányit hivatalosan Louis de Vienne nagykövet terjesztette föl,[78] ajánlóiról azonban nem rendelkezünk információkkal. Budapesten ebben az időszakban két olyan francia tevékenykedett, akiknek szavuk lehetett a kérdésben, François Gachot és Aurélien Sauvageot, akik közül utóbbi javasolta például Babitsot.[79] „Gyermekkoromtól a latin civilizáció tiszteletében nőttem fel, kiválólag a francia civilizáció tiszteletében, s mindig arra törekedtem, hogy honfitársaim figyelmét és szeretetét e kultúra kincseire irányítsam. Mint költő, fordító és újságíró is boldog vagyok, és büszke, hogy hazámban e nyugati kultúra hűséges őrzőjének tekintenek. Ha – bizonyára Excellenciád bölcs és hízelgő figyelmességének hála – a francia kormány volt oly kegyes megtisztelni e magas kitüntetéssel, legyen szabad csak munkám és erőfeszítésem jutalmát látni abban, hanem biztatást is a jövőre nézve" – fejezte ki Kosztolányi köszönetét a nagykövetnek.[80]

A MAGYAR PEN CLUB ÉLÉN

A Nemzetközi PEN Club magyar tagozata 1926-ban Rákosi Jenő elnökletével jött létre, akit 1930-ban Kosztolányi Dezső követetett tisztségében. Jelentős munkásságán kívül az író megválasztása mellett szólt nyelvismerete, európai kapcsolathálózata, illetve kellő diplomáciai érzéke, a magyar irodalom érdekeinek többszöri külföldi képviselete.[81] A december 18-i rendes közgyűlésen elmondott székfoglaló beszédében új tisztségével járó felelősségéről szólt, miközben a nemzetközi szervezet által képviselt eszmék, illetve a magyar nyelv és irodalom iránti elkötelezettségét hangsúlyozta: „Lelkesitett az, hogy a népek mai torzsalkodásában itt mindenkinek szentséges az anyanyelve. De nem kevésbé lelkesített az is, hogy ezek a népek egy általános, magas szellemben testvériesülnek. A Pen-Club a legnemesebb nemzeti alakulat, de a legnemesebb nemzetközi alakulat is. [...] ezidőszerint csak két nagy, európai nép maradt távol tőle: az egyik az olasz, mert nem találja eléggé nemzetinek, a másik az orosz, mert nem találja elég nemzetközinek. Igy találkoznak az ellentétek. [...] minden tettemben ez a szép kettősség fog vezérelni: kifelé egy csonka ország nem-csonka lelkét mutatni, befelé pedig – minthogy egymást szükségtelen meggyőzni igazunkról – visszasugároztatni a bátor, szabad európaiságot, azt a tudatot, hogy csak a legnagyobb követelményeket támaszthatjuk önmagunkkal szemben, s csak annyiban érték a munkánk, amennyiben a világ versenyében is érték."[82]

Kosztolányi elnökként több európai utat tett kultúrdiplomáciai céllal.[83] 1931 nyarán Hágában a nemzetközi írószervezet kilencedik nagygyűlésén vett részt, ahol – a magyar tagozat alelnöki tisztségét betöltő Heltai Jenő és a titkár ifj. Bókay János kíséretében – több fontos ismeretséget kötött: ekkor találkozott például Georges Duhamellel, akit rögtön meg is hívott a Fészek Klubba előadást tartani.[84] Az igazán jelentős kultúrdiplomáciai szolgálatot azonban az 1932-es budapesti világkongresszus nemzetközi porondon történő előkészítése jelentette. Főként ennek érdekében utazott az előző év novemberében Németország érintésével Londonba (a Nemzetközi PEN Club végrehajtó bizottsági ülésére), ahol – részben

Légrády Ottó kívánságára, s Hordósy Iván segédletével – személyesen találkozott a trianoni békeszerződés revíziós törekvéseit támogató brit sajtómágnással, Lord Rothermere-rel is. A gazdasági világválságot, Anglia kelet-európai politikáját, a revízió ügyét, valamint a magyar irodalom helyzetét egyaránt taglaló beszélgetésükről Kosztolányi hosszú cikket közölt a *Pesti Hírlap* hasábjain.

Londonba az akkori választásokat követően érkezett, ahol tapasztalta a „nemzetiek mindent elsöprő győzelmét", társaságokban pedig bukott munkáspárti képviselőket mutattak be neki. „Az az érzésem, hogy nem idegennel beszélek. Nem is csoda ez. Már ötödfél esztendeje érintkezésben van országunkkal, állandóan kapja onnan a jelentéseket, az emlékalbumokat, a diszpolgári okleveleket, könyvek, sürgönyök, cikkek özönét, melyet a Daily Mail Hungarian Department-je földolgoz, lefordit s eléje tesz, de kapja ezenkivül tisztelőinek gyermeteg ajándékait is [...] Akit igy vesz körül tizenegymillió magyar, az nem lehet számomra idegen" – rögzítette Lord Rothermere-rel való találkozásának első benyomásait.[85] Az egyórás beszélgetés során[86] a magyar írók helyzete is szóba került, mire a sajtómágnás 1000-1000 font jutalmat ajánlott föl a Magyar PEN Club számára az 1931-es, illetve 1932-es év legjobbnak ítélt irodalmi műveinek díjazására.

Márai Sándor visszaemlékezése szerint, amikor Kosztolányi „elhozta Londonból Rothermere lord legendás ezerfontos ajándékát, valóságosan forradalmi hangulat lobbant fel az irodalmi kávéházakban".[87] A díjazottak személye felől az elnök hamarabb határozott,[88] mint ahogy fölajánlotta volna a döntés lehetőségét a Magyar PEN Club vezetősége számára. A választmányi ülésen nem is nagyon került szóba más javaslat, Kosztolányi meghallgatását követően Krúdy Gyula és Móricz Zsigmond egyenlő arányú megjutalmazása mellett voksoltak. Móricz „csak nemrégiben is, az Ady-ügy kapcsán, de még máskor is, valósággal ellenségesen bánt vele, Krúdy Gyula eredendő közönyét teljes mértékben ismeri. Ettől a két írótól ő személy szerint soha nem várhatna semmiféle baráti szolgálatot, eszébe se jut ilyesmi. Most is, mint mindíg, ő az irodalom Bayard lovagja" – magyarázza férje pusztán irodalmi értékeket szem előtt tartó lépését (és egyáltalán alapmagatartását) Kosztolányi Dezsőné.[89]

Míg Móricz *Forr a bor* című regényéért, illetve elbeszéléseiért, Krúdy *Az élet álom* című novelláskötetéért részesült Rothermere-díjban. Füst Milán egyik levele elárulja, hogy Kosztolányinak az ő megjutalmazása is eszébe jutott, de végül nem ajánlotta.[90] Többen jelentkeztek azonban önként, s kérték az elnököt, nekik ítélje meg az összeget. Hegedüs Lóránt például meg is látogatta Kosztolányiékat, s helyet foglalván a dolgozószobában, határozottan kijelentette: „Remélem, kedves Dezsőm, hogy a díjat én kapom meg, s természetesen kész vagyok az összeg, mondjuk, tíz százalékáról lemondani az arra rászoruló írók javára."[91] Kosztolányi válaszként arra a bizottságra hivatkozott, melyet a döntés ügyében összehívott.

Az elnöki tisztet betöltő író az 1932 elején megtartott rendes évi közgyűlésen hozta nyilvánosságra a két Rothermere-díjas nevét, amikor a Budapestre tervezett nemzetközi PEN Kongesszus kultúrpolitikai jelentőségéről is beszélt: „Századok óta most jelentkezünk először függetlenül, mint szellemi egység. Ezért érdemes harcolnunk [...] Hogy itt élünk és halnunk kell, azt létezésünkkel hirdetjük. De alkotó vágyunknak kifelé is kell törni, hogy egyesüljünk az európai szellem közösségével

s irodalmunknak a népek hazájához, a nagyvilághoz is kell kiáltania."[92] Beszédét követően a tagság újraválasztotta a szervezet vezetőinek többségét: Kosztolányi megmaradt elnöknek, Radó ügyvezető alelnöknek, míg a leköszönt titkár feladatait Mohácsi Jenő vette át.

Hiába választották azonban újra Kosztolányit, belebukott a Rothermere-díj ügyébe, s hamarosan lemondásra kényszerült. Mindehhez hozzájárult, hogy a döntés ellenzői megnyerték maguknak a politikusokat, így Károlyi Gyula miniszterelnök az 1932-es budapesti PEN Kongresszus külpolitikai és idegenforgalmi jelentőségére hivatkozva nem Kosztolányit, hanem a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, Berzeviczy Albertet jelölte az írószervezet magyar tagozatának vezetői szerepkörére. „Ezzel szemben felajánlotta – emelte ki Herczeg Ferenc visszaemlékezéseiben –, hogy ő, mármint a kormány fogja viselni a vendéglátás költségeit."[93]

Kosztolányi ellenzékének legfőbb kifogása az volt, hogy a Lord Rothermere-től kapott pénzösszeget a vörös uralom idején kompromittált szerzőknek adományozta. A radikális nemzeti oldal a „destruktív erők" előretörését látta gesztusában,[94] sőt a *Magyar Kultúra* munkatársa egyenesen csalással vádolta az írót és az őt támogató vezetőségi tagokat: „A klikk-elintézésre különben jellemző, hogy már előre eldöntetett a nyertesek személye. 1931-ben megjelent művek kötelezettsége állt fenn, tehát Móricz Zsigmond is, Krúdy Gyula is hirtelenében kiadtak egy-egy novelláskötetet. Krúdyé pontosan az év utolsó napjára készült el, Móriczé pedig úgy tudjuk, jóval később."[95] Móricz kötete két kiadást is megért addigra az Athenaeumnál,[96] Krúdyt azonban Kosztolányi kétségtelenül még *Az élet álom* megjelenése előtt értesítette a díj odaítéléséről. A Krúdy család a teljes eladósodás miatt 1930 májusában költözött el a Margitszigetről, az író időközben több súlyos betegségen esett át, illetve hosszú ideje tartó mellőzöttsége is fokozta helyzete kilátástalanságát. Kosztolányi tisztában volt körülményeikkel, ezért akart rajtuk segíteni.

„Apunak nem volt ebben az esztendőben új könyve, kiadója, de még kilátása sem, hogy lesz. És ha nincs könyv, akkor nincsen díj! Végre-végre, lázas, idegtépő napok után, izgalmas tárgyalások eredményeképpen a Hungária-nyomda kitűnően vizsgázott emberségből és szakmai tudásból. A díj reményében hitelre kinyomtatta, mégpedig hihetetlenül rövid idő alatt a [...] novelláskötetét, a díj feltételeként megszabott 1931-es esztendőben" – elevenítette föl az eseményeket Krúdy Zsuzsa.[97] A könyv egy hét alatt került ki a nyomdából, és szilveszterkor már az írónál volt az első ötven példány. A tárgyalásokat Kosztolányi intézte,[98] aki londoni útjáról hazatérve azonnal értesítette barátját.[99] Krúdy meg is jelent a Tábor utcai házban, hogy megállapodjanak a menetrendben. December 23-án írták alá a nyomdával kötött szerződést, melynek szövege egyértelműen elárulja: nemcsak Krúdy, de a Hungária is tisztában volt vele, ki kapja 1932 tavaszán a Rothermere-díjat.[100] A gyors lépést indokolhatta az is, hogy a gazdasági válság miatt nagyon kevés könyv jelent meg 1931-ben. Kosztolányi talán nem akarta elherdálni a pénzösszeget olyan szerzők támogatására, akik bár formailag megfeleltek volna a kiírásnak, de komolyabb irodalmi értéket nem mutattak.[101]

A döntés kihirdetése után a konzervatív írók fölháborodásukban tüntetőleg lemondtak igazgatósági tagságukról, minek következtében a közelgő nemzetközi

kongresszus finanszírozása és egyáltalán megrendezése is veszélybe került.[102] Radó Antal, Földi Mihály és Kárpáti Aurél hiába próbálták menteni a helyzetet, s védeni Kosztolányit – sőt, még egy képviselőházi csoport is kiállt mellette –, nem jártak sikerrel:[103] az íróval ugyanis nyíltan közölték, csak abban az esetben kap pénzt a szervezet, ha Berzeviczy lesz az elnök.[104] A konzervatív táborhoz József főherceg is csatlakozott, aki 1932. február 23-ával mondott le a Magyar PEN Club védnökségéről.[105]

Kodolányi János a Kosztolányi ellen folyó aknamunkát korábbról eredezteti, s joggal a modern irodalom, illetve a pacifista és humanista szellem elleni merényletként, politikai hatalmi harcként értelmezi. „Dokumentumok vannak arra vonatkozólag, hogy Kosztolányit bizonyos helyről visszalépésre szólították fel, ellenkező esetben a pénzt aligha bocsátják rendelkezésére! Kosztolányi pedig ahelyett, hogy igazán tudatában megmaradt volna pozícióján, hogy a nyilvánosság elé lépett volna s felvette volna a feléje dobott kesztyűt, – hallgatott, lemondott. [... Pekár Gyula Petőfi Társaságban mondott beszéde] a legbüszkébb felhívás arra, hogy a nemhivatalos irodalom művelőit zárják ki a nemzet testéből, hogy ítéljék őket erkölcsi és fizikai pusztulásra."[106]

A tiltakozók nyilatkozatai azonban napvilágot láttak a sajtóban, a belviszályról pedig a hazai nyilvánosságon túl a külföld is értesült. Megszólalt az ügyben Csathó Kálmán, Császár Elemér, Herczeg Ferenc, Pekár Gyula és Voinovich Géza. Pekár általánosabb szintre emelte a kérdéskört, s már a hazai irodalom kettészakítottságáról beszélt. Állítása szerint a nemzeti szellemű literatúra mellett létező másik irodalomnak csak a nyelve magyar. Kijelentésével a nemzetet nyelvközösségként tételező Kosztolányit sértette, sőt antiszemita húrokat is pengetett.

A konfliktus nyomán újra föllobbant Berzeviczy Albert és Babits Mihály, illetve a hozzá csatlakozó Schöpflin Aladár 1927-ben folytatott vitája. A Magyar Tudományos Akadémia és egyúttal a Kisfaludy Társaság elnöke egyik beszédében Ady szellemiségét cinizmusként aposztrofálta,[107] „a cinizmusért pedig elsősorban azt a tábort tette felelőssé, mely körülvette Adyt s belőle, valódi lénye ellenére ezt a hangot hívta ki, hozzájárulva evvel az országvesztéshez".[108] A *Nyugat*ban előbb Babits, majd Schöpflin válaszolt, *A kettészakadt irodalom*, illetve *A kettészakadt magyar irodalom* címmel.[109] „A vitában szó volt nemzetről, erkölcsről, felelősségről, az eszmék és a megszólalhatóság korlátozásáról vagy éppen sokféleségéről: egyetlen terület szorult benne háttérbe, az irodalom. [...] Babits önként vállalt erkölcsi kötelességként vette védelmébe Adyt és igyekezett pontról pontra megcáfolni a Berzeviczy érvelésében megfogalmazott vádakat" – foglalja össze Kenyeres Zoltán.[110]

Herczeg Ferenc szociális kérdésként fogta föl a Rothermere-díj ügyét, amikor a pénzösszeget szegénysorban élő írók megsegítésére javasolta fordítani: „Kosztolányi mint elnök belebukott lord Rothermere ezer fontjába. [...] az angol pénzzel nem jutalmaztak semmiféle irodalmi művet, ilyenről szó sem esett. Maga Kosztolányi [...] kijelentette, hogy a lord az ő (Kosztolányi) szabad elhatározására bízta, hogyan használja fel a pénzt a magyar írók nyomorának enyhítésére. [...] én azonban úgy vélekedtem [...] méltányosabb lett volna éhező fiatalokat segíteni az ezer fonttal."[111] Noha Kosztolányi vitába szállt Herczeggel („ez nem alamizs-

na és nem könyöradomány, hanem az alkotó tehetségnek, a költői gazdagságnak járó koszorú"),[112] annyit engedett – a Rothermere-rel való eredeti megállapodással összhangban –, hogy a megítélt összegek tíz-tíz százalékát nyomorban élő fiatal írók kapják.[113]

Móricz rögtön lemondott a tíz százalékról, míg Krúdy eleinte vonakodott, de végül 1932 januárjában ő is rábólintott a kezdeményezésre. A díjátadó ünnepség előtt ellenben arra kérte Kosztolányit, hogy ne a nyilvánosság előtt adják át számára az összeget.[114] Nem tudjuk, a hitelezők mikor érték utol Krúdyt, a pénz mindenesetre hamar elfogyott, s az író újra szorult helyzetbe került. Miután 1932 nyarán még vagyontalansági esküt is kellett tennie, 1933 tavaszán visszakérte az adományként fölajánlott ötven fontot.[115] Kosztolányi azonban ekkor már nem segíthetett neki, így Heltaihoz, Lengyel Menyhérthez, Voinovich Gézához és Schöpflinhez irányította barátját.[116]

„Kosztolányi alighanem túlzottan szabadelvűnek számíthatott a kormányzat szemében – fogalmazza meg véleményét Szegedy-Maszák Mihály –, s ezért kellett lemondania. Annyi bizonyos, hogy a történész Berzeviczy Albert a folytonosságot képviselte a maradiak szemében – 1905-től 1936-ban bekövetkezett haláláig volt az Akadémia elnöke –, a trianoni békeszerződés esetleges módosítását támogató olasz körökkel állt kapcsolatban, és biztosítani tudta a harmincezer pengős állami támogatást."[117] Kinevezését követően ellenben Kosztolányi szimpatizánsai közül is többen (szám szerint harminckilencen) kiléptek a szervezetből – akadt, akit kitiltottak, mint például Ignotust –, mire válaszként Berzeviczy visszavonulót fújt, és ő is lemondott.[118] Herczeg szerint a „rokonszenves és előkelő költővel nem lett volna nehéz a kérdést tisztázni", ám körötte „olyan fiatal írók csoportosultak, akik a háborút kedvtelésből keresték", s az Akadémia elnökét is epés megjegyzésekkel illették.[119]

A kilépők táborát az irodalmi közélet olyan szereplői jelentették, mint Babits, Füst Milán, Gyergyai Albert, Karinthy, Kassák, Móricz, Schöpflin és Szabó Lőrinc, akikhez már Kosztolányi is csatlakozott. Márai Sándor *Az Újság* hasábjain a PEN balszárnyához sorolt írók nevében elemezte a konzervatívok szabotázsakciója következtében kialakult helyzetet: „nem vagyunk hajlandók belenyugodni, hogy megint egyszer nemzetközi botrány ódiuma háruljon egy reakciós kisebbség világnézleti terrorjának jóvoltából arra az irodalomra, [...] mely világnézletében se irodalmilag, se politikailag [...] nem azonositja magát azokkal, akik »nemzeti« alapon hivatalból és szakmányba képviselik kifelé. Tudjuk, hogy ez nyilt hazaárulás, mert nem szeretni Pekárt, de olvasni Krúdyt e körök megitélésében egyértelmü Trianon elárulásával; [...] Valóban fontosabb, hogy Császárnak egy vélt [...] sérelemért elégtétel adasson, mint az, hogy Európa szellemi elitje itt időzzön Budapesten."[120]

Herczegék kilépését az angolok a magyar írók közötti gyűlölködés megnyilvánulásaként értelmezték, a perpatvart pedig érthető módon elítélték, és teljes mértékben kiálltak Kosztolányi mellett. Galsworthy az angol tagozat március havi vacsoráján kifejtette: „meg vagyunk győződve arról, hogy ha a magyar írók összessége és főleg azok, akik, mint halljuk, a maguk nemzeti voltának tüntetésszerű dokumentálása kedvéért hagyták ott a magyar Pen Clubot, úgy ismernék,

mint amennyire mi ismerjük azt a kiváló munkát, amelyet a magyar Pen Club vezetői a külföldi irodalmi élettel való kapcsolatukban [...] kifejtettek, úgy azt hiszem, ők lennének az elsők, akik elismerésüknek és köszönetüknek adnának kifejezést ezzel a valóban gyönyörű és hatalmas munkával szemben. [...] lehetetlen mással, mint gyűlölködéssel és elfogultsággal magyarázni a magyar Pen Club ellen folyó akciót."[121] A *Literatura* cikkírója pedig az angol diplomácia egyik fontos szabályára („right or wrong: my country") utalva nem véletlenül állapítja meg, hogy Herczegék gesztusa „jól kiszámított merénylet volt" a magyarság jóhíre ellen.[122]

Bár Kosztolányit a lemondatás – nem a hatalom elvesztése, hanem a politikának az irodalmi életbe történő beavatkozása miatt – komolyan megviselte,[123] a nemzetközi ülésszak megrendezését fontosabbnak tartotta saját sértettségénél, így egy időre még fönntartotta tagságát: „Berzeviczy díszelnök lesz, a kongresszust megtartják és Dide, mint az elnöki tanács egyik tagja, részt vesz benne. [...] A beavatottak mulatságára, megírja az Elnök című novelláját, előbb a Nyugatban, majd az Esti Kornél kötetében közölte."[124] Nem tudjuk, az író levélnek vagy fölszólalásnak szánta-e azt a francia nyelvű szöveget, melyben igyekszik diplomatikusan kezelni a belviszály ügyét külföldi kollégái előtt: „Igaz, hogy a magyar PEN Club a kongresszus előtt meglehetősen kényes helyzetbe került. Teljességgel irodalmi jellegű ellentét támadt köztünk, melynek során klubunk hatvanegy tagja elhatározta, hogy kilép a magyar PEN-ből. Később azonban közös akarattal megegyezés jött létre a csoportok között, annak érdekében, hogy biztosítsuk a kongresszus megtartását. Mint a magyar PEN egyik elnöke, az a kérésem, hogy ne vitassuk itt meg ezt a családi pörpatvart. Magunk fogjuk rendezni a kongresszus után!"[125]

A nemzetközi rendezvény levezénylését végző intézőbizottság másik két tagjául Heltai Jenőt és Herczeg Ferencet választották,[126] de Babits és Schöpflin is törekedett a megegyezésre. A kilépett tagtársakkal (a konzervatívokkal és a balszárnnyal) elsősorban Heltai tárgyalt,[127] ám Kosztolányi szintén indítványozta Berzeviczy visszahívását, miután nélküle le kellett volna mondaniuk a kormány politikai és anyagi támogatásáról.[128] A konzervatív írók azzal kellett szembesüljenek, hogy a komoly kultúrdiplomáciai kapcsolatokkal rendelkező Kosztolányit sem lehet kihagyni a szervezésből és a reprezentációs feladatokból.[129] Az előzetes nehézségek ellenére sikeresen lezajlott 1932-es PEN Kongresszus – ahogyan Szegedy-Maszák Mihály is jelzi – „hozzájárult Magyarország kedvezőbb nemzetközi megítéléséhez. Olyanok is Budapestre látogattak, akiket az utókor is jelentős alkotókként tart számon [...] A találkozóra kényes helyzetben került sor, hiszen a »háború meg a nyomába lépő gazdasági nehézségek mindenütt a világon megteremtettek egy jelszót, mely az idegenek ellen fordul« – ahogyan egy föltehetően Kosztolányitól származó cikk megállapította",[130] a nacionalizmus és a militáns szellem Európa-szerte tapasztalható fölerősödésére célozva.

A PEN Clubok budapesti világtalálkozóját 1932. május 14. és 20. között tartották. Az ülésszak előtti napokban Kosztolányi interjút adott a *Rádióélet* munkatársának. Bár az apropó az *Írói arcképek* című, a Magyar Rádió műsorán szereplő előadás volt, a beszélgetés főként a rendezvény előkészületeiről szólt. Az író egyfelől név szerint említett néhány meghívott vendéget – az elnök Galsworthyn kívül

Marinettit, Bontempellit és a végül távolmaradó Thomas Mannt –,[131] másfelől az esemény irodalmi és kultúrpolitikai jelentőségét hangsúlyozta.[132] Az előkészítést már az 1931-es hágai kongresszuson megkezdte, amikor javaslatot tett, hogy a PEN Club regénydíját (Grand Prix des Pen Club) Budapesten adják át.[133] Novemberi londoni útja alkalmával pedig John Galsworthyvel személyesen is tárgyalt.[134]

A nemzetközi ülésszaknak – melyre 22 nemzet 245 írója érkezett[135] – a Magyar Tudományos Akadémia adott otthont.[136] A tárgysorozatban szerepelt „a londoni központ főtitkárának jelentése, a Pen Club világdijának odaitélése, számos neves irónak az előadása, végül eszmecsere arról, hogy milyen módon szolgálhatják a Pen Club tagok a békét politika nélkül".[137] Az ülést Galsworthy nyitotta meg, aki a szervezetet és a kongresszust a politikamentesség és az irodalom melletti elkötelezettségre szólította föl. Egyúttal arról is tudósított, hogy huszonkét amerikai, belga, kanadai és osztrák író részvételével petíciót intéztek a világ összes kormányához, az toll embereinek politikai és/vagy vallási okokból történő üldöztetése ellen.

Magyar részről Berzeviczy Albert tartotta meg az ünnepélyes köszöntőt, melyben az Akadémia megalapításáról, a magyar történelem epizódjairól és a hazai irodalom nagyjairól szólt.[138] A vámhatárok elítélésével és a népek kulturális közeledésének hangsúlyozásával olyan programpontokat tárt a nemzetközi küldöttség elé, amelyek összhangban voltak a korábbi elnök által képviselt irányvonallal. Az esemény politikai súlyát támasztja alá Horthy Miklós megjelenése, aki ugyancsak mondott beszédet.[139] A magyar írók fölszólalásai közül kiemelkedett Babits Mihályé, aki hosszabb terjedelmű tanulmányt olvasott föl. *Az írástudók árulásá*ban rögzített állításaival rokon szellemben vetette föl a gondolkodók felelősségének és szerepének súlyát az európai politikai helyzet alakulásában, valamint a harmincas évek elején újra mutatkozó háborús szellem fölerősödésében.[140] Karinthy Frigyes a Magyar Eszperantó Társaság nevében javasolta a mesterséges nyelvek használatának bevezetését a nemzetek közötti kommunikációban: „Válasszunk ki egy vitathatatlanul nagy irodalmi értékű novellát, s fordíttassuk le tíz nyelvre, köztük eszperantóra. [...] Meg fogják látni, hogy az eszperantó nyelvből készült visszafordítás közelíti meg legjobban az eredetit [...] a PEN Club csatlakozzon az eszperantóval kapcsolatos törekvésekhez: legyen az eszperantó az üzleti élet, a kereskedelem, a diplomácia, a tudomány és az irodalom nyelve!"[141]

A Budapestre érkező külföldi vendégek között említhető például Chesterton, Shaw és Wells (Anglia), Maeterlinck (Belgium), Karel Čapek (Csehország), Duhamel, Gide, Valéry és Jules Romains (Franciaország), Rabindranath Tagore (India), Sholem Asch (Varsó, Jiddis PEN), Hauptmann, Ernst Toller és Franz Werfel (Németország), Marinetti és Croce (Olaszország), Avigdor Hameiri (angol mandátumi Palesztína, újhéber Palesztína PEN Club), Octavian Goga (Románia) és Selma Lagerlöf (Svédország), de az ülésszakon részt vett Mussolini életrajzírója, Margherita Sarfatti is. Az egyik közös vacsora alkalmával a baloldali német írók és a fasiszta olasz küldöttség között kisebb szóváltás kerekedett: Marinetti elítélte Thomas Mann és Jules Romains „szociálpesszimista és kommunistabarát" regényeit, míg Proustról és Joyce-ról megállapította, hogy „szózagyvalékká kutyulták össze" az ő dinamikus „szabad szavait".[142] Az olasz szerző egyébként Karinthyval

találta meg leginkább a közös hangot, akivel „szinte elválaszthatatlanok voltak a kongresszus alatt".[143] Marinetti a hivatalos olaszbarát politika kegyeit élvezte, a kongresszuson való részvételéhez pedig hozzájárult, hogy Berzeviczy a Korvin Mátyás Magyar–Olasz Egyesület vezetője is volt.

A deklarált politikamentesség ellenére a díszvendégek komoly kultúrpolitikai vitákat folytattak az Akadémia üléstermeiben is. Ernst Toller rámutatott a meghirdetett eszme lehetetlenségére, majd – mint arról például Fried Ilona tájékoztat – „petíciót nyújtott be a fasizmus és minden a szólásszabadságot csorbító kormánylépés, valamint az értelmiség üldözése ellen, többek között Nagy Britanniában, ahol betiltották James Joyce Ulyssesét".[144] Marinetti válaszként megjegyezte: „amikor békéről szólnak, az a háború előkészítésének egyfajta módja. Uram! Nem kell a békéről beszélni ahhoz, hogy elkerüljük a háborút! Nem beszélni kell a békéről, hanem védeni kell azt!"[145] A kongresszus többsége végül támogatta Toller javaslatát, Marinetti pedig – ismét Fried szavait idézve – „békítő gesztust tett a többi résztvevő felé, és arról beszélt, hogy az avantgárd művészetben van elég közös alap ahhoz, hogy összehozza a művészeket".[146] A vitába magyar részről Illyés Gyula szállt be, de Sárközi György és Zsolt Béla ugyancsak elítélte az üldöztetéseket.[147] Kosztolányi (a jegyzőkönyvek alapján) mindössze egyszer szólalt föl, amikor a „tisztaszívű magyar irodalmár" Szini Gyula emlékének kívánt adózni.[148]

A regénydíjpályázatot (Grand Prix des Pen Club) osztrák kezdeményezésre még az 1930-as varsói kongresszus hirdette meg. „Ez a díj nem pénzjutalom, hanem abban van, hogy minden ország Pen-Clubja [...] saját nyelvén köteles kiadni a pályanyertes művet" – fejtette ki Mohácsi Jenő a *Nyugat*ban.[149] Magyarországot Földi Mihály *Kádár Anna lelke* című regénye képviselte – a döntés még Kosztolányi elnöksége előtt született –,[150] de a világdíj kihirdetését a kongresszus elhalasztotta.[151] A tanácskozás végeztével – amint Schöpflin Aladár írja – „az írók kongresszusa szükségesnek látta egy az irodalom létezésével mondhatni egyidős követelésnek, az írói szabadságnak határozatban való kimondását".[152]

„Mivel nekünk, öreg magyaroknak, úgy tetszett, hogy némelyek egyenesen a mi mellünknek szegezik határozati javaslataikat, azt az eljárást követtük, hogy a vita megindulása előtt egyikünk szóhoz jelentkezett, és en bloc elfogadta a legradikálisabb javaslatot" – jegyezte meg Herczeg Ferenc a rendezvény politikai jellegű megnyilvánulásaival kapcsolatban.[153] A *Literatura* hasábjain megjelent értékelés ezzel ellentétben egyfelől ünnepelte a küldöttek föllépését az „irodalmat világszerte fojtogató reakció" ellen, másfelől azt állította, hogy a magyar vezetőség mindehhez nem járult hozzá.[154] A *Múlt és Jövő*ben Avigdor Hameiri mondta el lesújtó véleményét a kongresszusról, amely meggyőződése szerint „két pártvezér demagóg viaskodásának arénájává" silányult.[155]

A hivatalos programot követően a protokoll megszokott állomásai következtek, melyekről többek között Herczeg Ferenc emlékirataiból szerezhetünk tudomást: „ismerkedőest a Fészek-körben, díszelőadás a Kir. Operaházban, kirándulás a Balatonra, tea és hangverseny a miniszterelnöki palotában, esti sétahajózás a kivilágított Dunán, bankettek a Hungáriában, Margitszigeten, Szent Gellért Szállóban..."[156] A nemzetközi PEN Kongresszus egybeesett a *Nyugat* alapításának 25. évfordulójával, minek köszönhetően Kosztolányi, Babits és Móricz számára arra

is adódott alkalom, hogy a májusi jubileumi kettős lapszámba a világirodalom jeles képviselőitől kérjenek írásokat. A kiadvány összeállításában Kosztolányi – akitől ekkor két vers jött[157] – a PEN részéről működött közre: a publikálásra fölkérő hivatalos leveleket is ebbéli minőségében, nem pedig a folyóirat főmunkatársaként írta alá.[158] Ezekben a hónapokban amúgy is keveset szerepel a *Nyugat*ban, távol tartván magát „a szerkesztésért folyó, Móricz és Babits közötti huzakodástól, bár kedvére van – állapítja meg Veres András –, amikor Móricz kerül ki abból előnyösen."[159]

A budapesti kongresszus jelentős sajtóvisszhangot eredményezett. Kosztolányi újságíróként csak két cikket jegyzett, melyekben messze elkerülte a politikai vonatkozásokat. Először *Gyorsfényképek – A PEN nagygyűléséről* címmel hat portrét közölt a díszvendégekről,[160] majd egy angol író és a lengyel Wierzynski saját házában történő megvendégeléséről számolt be.[161] A kongresszusról hírt adó politikai megszólalók közül a radikális jobboldali *Új Nemzedék* kommunista propagandaakciónak minősítette az irodalom nemzetközi ünnepét, megjegyezvén, hogy míg Toller bátran politizálhatott, Marinettit nem hagyták szóhoz jutni.[162] A *Magyar Kultúra* cikkírója szerint viszont az írók eleve alkalmatlanok a politikai szereplésre, amit folyamatos veszekedésük is igazol.[163]

33. kép • Füst Milán, Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes a *Nyugat* 25 éves fönnállásának ünneplésekor a Zeneakadémián (PIM)

A kongresszus eseményeivel a nyugat-európai sajtó ugyancsak foglalkozott. A *Les Nouvelles Litterairés* hasábjain Tibor Koeves a magyar tagozat bemutatásán túl Kosztolányi munkásságáról is szólt,[164] de a *Gazette de Hongrie* munkatársa szintén elismerően nyilatkozott, Léon Kochnitzky pedig kiemelte a modern magyar irodalom több nyelven beszélő kiválóságait (Babitstól Karinthyig). Sehol sem említették azonban a hivatalos elnök, Berzeviczy Albert nevét.[165]

Az elismerések ellenére Kosztolányi nemcsak az elnökségről mondott le, hanem végleg ki is lépett a szervezetből. Döntésében az újra föllángolt ellentétek és az irodalom ügyének politikai kérdéssé silányítása egyaránt közrejátszottak. A raguzai kongresszus idején ugyanis az írót ismét kompromittálni akarták: néhány cikk azzal vádolta, hogy tiltakozott a francia delegációnál a magyar küldöttség fogadása ellen.[166] Kosztolányi Dezsőt a rágalmazókkal szemben az (1933-ig) új elnök Radó Antal, illetve az alelnök Schöpflin Aladár tisztázta.[167] 1934 tavaszára az író már úgy látta, hogy a PEN Club „vacsorázó asztaltársasággá jelentéktelenedett", amely nem képes sem Thomas Mann, sem Alfred Kerr üldöztetése ellen tiltakozni.[168]

ÍRÓ ÉS BÁTORSÁG

Kosztolányi harmincas években folytatott irodalmi és irodalompolitikai polémiáinak elsősorban a *Nyugat* fóruma adott teret. Babits Mihállyal támadt, időről időre föllángoló nézeteltérésének lényegi ellentétét leginkább az *Esti Kornél* című regény megjelenésekor közölt kritika világította meg,[169] de vitába bocsátkozott Móricz Zsigmonddal és Illyés Gyulával is.

1931 decemberében látott napvilágot Móricz *Arany János írói bátorsága* című szövege, amire Kosztolányi hosszabb tanulmánnyal válaszolt. Móricz állítása szerint Aranynak olyan jelentős műve *Az elveszett alkotmány*, melyet korábban az irodalomkritika nem értékelt: szerzője azonban megelőzte vele korát, miután „ezekben a sorokban jelenik meg először az a szociológiai szemlélet, amely csak most, szinte száz év múlva nyert polgárjogot Magyarországon". A *Nyugat* szerkesztője szerint Arany ekkor még „a legszélsőségesebb forradalmárok nyelvén beszél", később ellenben már csak óvatosan mer bátor lenni: „inkább abba a tudós fajtába tartozott, amelyik a noli me tangere elzárkózottságával éli az emberiség életét [...] a legbátrabb ember tudott volna lenni, ha mert volna, de nem mert. Nem mert, mert szegényt megijesztette az élet."[170] Nem volt politikus, sem az ideálok harcosa, és soha többet nem fogalmazott meg kritikát a korszak közéletéről. Ám ifjúkora, szabadsága és bátorsága még egyszer visszatért, amit Móricz a költői életmű utolsó remekében, az *Őszikék*ben fedez föl.

Kosztolányi válaszában poétikai elvek alapján tagadta, hogy *Az elveszett alkotmány* lenne Arany János legsikerültebb alkotása, ellenben fölértékelte az életmű azon részét – végeredményben az egészét –, amelyet Móricz politikai és szociológiai szempontjai érvényesítése során kevésbé bátornak minősített. „Én, aki a közelmultban egy népszerű költővel szemben a teljes bírálat jogával éltem" – utalt vissza az Ady-vita ügyére –, „most is azt hírdetem, hogy mindenkiről meg kell mondanunk véleményünket, akár élő az illető, akár halott, akár élőhalott s nem irodalom az, ahol a szabadság annyira guzsba van kötözve, hogy az irodalmi jelenségeket nem értékelik át szakadatlanul [...] Viták tűzében olvad ki az igazság."[171]

Dolgozatában foglalkozott a gyávaság és a bátorság fogalmaival, illetve azok relativizálhatóságának kérdésével is: „A kommunista Moszkvában manapság az a bátor ember, aki a Vörös Térre kiállván ezt kiáltja: »éljen a fasizmus!«, ellenben a fasiszta Rómában manapság az a bátor ember, aki a Palazzo Chigi felé torkasza-

kadtából így ordít: »éljen a kommunizmus!«. [...] Mindkettőt egyformán »gyává«-nak tartják, mert ellenkezőt hírdetnek azzal, amit ők akarnak. [...] A pártelfogultság mindenkit bátornak tart, aki védőszárnyai alá bújik és gyávának, aki hősiesen egyedül áll."[172] Hangsúlyozta, hogy Arany figyelmét nem a napi politika eseményei (párt- és hatalmi harcok) kötötték le, hanem annál jóval távolabbi perspektívából (illetve elmélyültebben) figyelte „a megsemmisülés felé bukdácsoló ember" évezredek óta tartó útkeresését. Az írói bátorság tehát – összhangban saját ars poeticájával – nem a váteszszerep vállalásában nyilvánul meg, hanem abban, hogy Arany „kegyetlen önmarcangolással vallott, annak mutatva magát, ami s csak lelke parancsára szólalt meg".[173]

Kosztolányi a tanulmány megjelenését követően egyébként elismerő kritikát közölt Móricz *Barbárok* című elbeszéléskötetéről,[174] egy hónappal a méltatás megjelenése előtt pedig kihirdette, hogy az 1932-es Rothermere-díjat Móricz és Krúdy kapja. Noha az Ady-vitát követően elhatározta, nem ír többé bírálatot, a *Barbárok* esetében kivételt tett. Az őt szintén recenzeálásra kérő Molnár Ákosnak a következőket jegyezte meg döntésével kapcsolatban: „vajon szabad-e nekem bírálatot írni, aki a kritikát – a színházi és a könyvkritikát egyaránt – föladtam, mégpedig elvi okokból? A színházakról már egy éve nem írok, a könyvekről már több éve. (Egyetlen kivétel Móricz Barbárok-ja volt, de erre a közéleti zavar s személyes megtámadtatásom kényszerített.) [...] Semmi értelme sincs annak, hogy újra beálljak az itteni kritika hangversenyébe."[175]

Kosztolányi 1934-ben – ismét Arany Jánost idéző[176] – *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című esszéjének megjelenésekor a népi írók táborával is vitába keveredett. Szövegére Illyés Gyula válaszolt, akivel ekkor már ismerték egymást. Az író *Alakok* vagy *Bölcsőtől a koporsóig* című kötetét küldhette el az induló fiatalnak,[177] aki mindezt az alábbi szavakkal köszönte meg: „Kedves Barátom, köszönöm könyvedet. Tartalmát régóta ismerem – azok közé tartozom, akik, Németh László szerint, miattad olvasnak újságot [...] Talán nem tudod, hogy egy nemzedék tőled tanul prózát írni, tőled tanul magyarul [...] Én is tőled tanulok."[178] Mindeközben természetesen Illyés is elküldte a maga kötetét Kosztolányinak: „Harmadnapra kaptam is már tőle csontpapír borítékban, zöld tintával, zöld nemesi pecséttel lepecsételt levelet."[179] Talán ezt követően történt, hogy Fenyő Miksa első feleségének temetésén találkoztak. A farkasréti temetőben nemcsak Kosztolányi, de Karinthy is jelen volt, s tréfálkoztak Illyéssel.[180]

Kosztolányi és Illyés kapcsolatának bizalmasabb pillanatáról tanúskodik az az anekdota, melyet az akkor induló költő mesélt el már a hetvenes években, s az egyik *Nyugat* által rendezett fölolvasással kapcsolatos: „Fontos volt lényének a közszereplés. Tetszetős férfi volt, ezt is élvezte. [...] verseiből olvasott fel – szmokingban vagy frakkban, kemény ingben, csokornyakkendővel; [...] Fölmenvén a pódiumra, már megjelenésével meg kedves úri raccsolásával nagy sikert aratott. Bocsánatot kért, hogy így nekiöltözött, de innen még kell valahova mennie, s ott ez a megjelenés kötelező. [...] Együtt jöttünk el. [...] Kérdeztem, merre tart. Beinvitált egy kávéházba. Onnan kijövet is szívesen elkísérhettem – haza."[181]

Kosztolányi nem a népi költészetet, hanem az álnépieskedőket támadta 1934 márciusában. *A Pesti Hírlap Vasárnapjá*ban megjelent írás erős megfogalmazásokat

tartalmazott: az író egy véletlenül a keze ügyébe akadt kötetről szólván állapítja meg, hogy az abban olvasható versek unalmasak, „szürke és bárgyu sületlenségek", sorvégi összecsengéseiket pedig „még egy süket barbár sem érezheti rímnek". Amennyiben a fiatal nemzedék ezt az utat járja, „a verset egy klaffogó bocskorrá" tiporja, míg a magyar költészetet „rövidesen elkanászosítja".[182] Bár az író nem gondolta, hogy a magyar művelődés a népi művelődésből vagy kultúrából lenne fölépíthető, osztozott Illyésékkel az anyanyelv szeretetében és a magyarságtudatban: „Én, aki európai, széchenyis hivatásunkat hirdetem, szentül hiszem, hogy nyelvünk minden érzés és gondolat kifejezésére alkalmas, bármily bonyolult is az, s magunkat megszégyenítenők, ha pusztán holmi pásztori-juhászi érzés- és gondolatkört fogadnánk el magyarnak, és kirekesztenők onnan a fővárosi élet, az öntudat, az elemzés gazdag megnyilvánulásait."[183]

A kemény bírálatra Illyés – aki magára vette Kosztolányi kijelentéseit – egy héttel később válaszolt a *Magyar Hírlap* hasábjain, *Nép és költészet, egy kis verstan Kosztolányi Dezsőnek* címmel.[184] „Ezt a cikket igen udvariasan akartam megírni. Nem úgy sült el, ahogyan gondoltam. [...] ajánlásul írtam oda, hogy Kosztolányi Dezsőnek, egyszóval tiszteletből, mint művet ajánlottam, nem mint kitanítást. A szokásos zsurnalizmus rögtön botrányt szítani vágyón tördelte, mintha lecke lett volna [...] mindaz, ami a cikkben egy kicsit valóban legénykedő állásfoglalás volt [...] enyhe politikai tartalommal, [...] bajvívássá alakult" – vallotta később a válaszcikk szerzője.[185]

Ha a *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* című esszé megírása további indítóokait keressük, nem zárhatjuk ki Kosztolányi Babitscsal való ellentétét sem. A *Nyugat* szerkesztője Illyést és Erdélyi Józsefet támogatta – szerepeltette őket az 1932-es *Uj Anthológiá*ban, utóbbit pedig többször Baumgarten-díjjal jutalmazta –, míg Kosztolányi József Attila pályáját igyekezett egyengetni.[186] Illyés azonban az efféle hadviselésnél nemesebbnek tudta Kosztolányit: „emelkedettebb szellem volt, hogysem az úgynevezett irodalompolitika fegyvereivel éljen."[187] Bár az író vissza akart válaszolni fiatal társának, végül – Füst Milánnak engedve – elállt szándékától.[188]

Fönnmaradt azonban néhány töredék, melyekből többé-kevésbé kikövetkeztethető, milyen érvekkel kívánt felelni. A főként gyorsírásos szöveg megfejtése alapján Kosztolányi az általa igen tehetségesnek tartott Sértő Kálmánra akart ellenpéldaként hivatkozni, hozzátéve: „Azt kívánom, se nekem ne legyen igazam, se I. Gy.-nak, hanem a kettő között találják meg az igazságot."[189] Egy hónappal Illyés cikkének megjelenése után adott nyilatkozatában már a következőt is közölte: „Illyés félreértette az én szavaimat. Én kifakadtam ugyanis némely fiatal költő »iránya« ellen, amely álnépieskedésével el akarja kanászositani az irodalmat. [...] Illyés Gyula, úgy látszik, magára vette soraimat és védekezik olyan támadás ellen, amely egyáltalán nem az ő tehetséges és izmos, népi gyökerü költészete ellen irányult."[190] 1934 májusában pedig két rövid glosszát is közölt, melyek költészettel kapcsolatos gondolatmenete ugyancsak kapcsolatba hozható a vitával.[191]

Bár többen állást foglaltak a polémiával kapcsolatban, véleményüket nem osztották meg a sajtó nyilvánosságával. József Attila például Kosztolányival értett egyet, amint arról a hódmezővásárhelyi Pákozdy Ferenc[192] levele tudósít: „sokszor beszélgettünk rólad, az Illyés Gyulával vívott harcodról is. Neked van igazad At-

tila szerint is, pedig őt nem befolyásolja véleményének megalkotásában, ha történetesen szeret is valakit, mint például Téged. Ha más nem, a Nyugatban és a Pesti Naplóban megjelent két utolsó versed eldöntötte ezt a vitát."[193] Pákozdy a levélben a *Száz sor a testi szenvedés*ről, valamint a szándékoltan rímtelen, ám szigorú zártságú *Februári óda* című költeményekre utal.[194] Valószínűleg az írót ez az állásfoglalás is befolyásolta a kérdést lezáró glosszák közzétételében.

Illyés és Kosztolányi személyes kapcsolatát egészen addig beárnyékolta az irodalmi pengeváltás, míg az író egy ízben – kevéssel a halála előtt – meg nem szólította fiatalabb pályatársát a Zeneakadémián. „Nagyon nagy élvezettel olvastam, amit Oroszországról írtál" – jegyezte meg, majd arról beszélt, hogy szeretne ellátogatni oda, illetve *A véres költő* orosz fordításának ügyét is említette. „Erről beszélgettünk, s mikor kezet fogott, búcsúzóul hirtelen megkérdezte: »Kitől tanultál meg ilyen jól magyarul?« »Jules Renard-tól.« »Én is.« Nevettünk, értve, milyen alapeleme a jó magyarságnak a világosság, az európaiasság" – emlékezett vissza Illyés,[195] aki Kosztolányi halála után tizenegy kötetben adta ki az író hátrahagyott munkáit.

ÉDES ANYANYELVÜNK

Kosztolányi romantikus hagyományból eredeztethető nyelvszemléletének egyik legfontosabb összetevője a nyelv önálló létezőként történő meghatározása volt. Már 1905-ben megfogalmazta, hogy a nyelv „egy magában álló hatalmas szervezet, egy természet-produktum, melynek [...] egyszerű törvényei vannak, mint a természetnek".[196] Tagadta, hogy létezne a különböző nyelvektől független, elsődleges jelentés. Miután a nyelvet nem mögöttes gondolatok (művek esetében pedig a nyelvi formát nem az úgynevezett tartalom) kifejezőeszközeként értelmezte, egyenlőségjelet tett jelentő és jelentett közé: „A szó maga a valóság, melyet jelképez, magának a valóságnak veleje, kútfeje és kezdete."[197] A nyelv tehát elválaszthatatlan a tudattól, és – ahogyan Szegedy-Maszák Mihály írja – „amit egy közösség valóságnak tart, az jórészt ugyanennek a közösségnek a nyelvi megszokásai szerint mintegy öntudatlanul épül föl".[198] Mindez párhuzamba állítható a Humboldt hatása alatt álló Edward Sapir álláspontjával, aki nézeteit az 1920-as években az amerikai *The Dial* hasábjain is közölte. Miután Kosztolányi járatta a folyóiratot, nem zárható ki, hogy ismerte Sapir téziseit. A jelentőt a jelentettel azonosító szemlélete – Szegedy-Maszák állítása szerint – „erősen különbözik Hegel vagy Saussure felfogásától, [...] és inkább rokon a szófejtő Heidegger vagy akár a megszokott jelentést a jelentő alapján kitörlő Derrida álláspontjával".[199]

Az író nyelvszemléletének alaptételei közé tartozik a nyelvközösség nemzetközösséggel való azonosítása is, mely elgondolás ismét Humboldt bölcseletével hozható összefüggésbe, amennyiben – ismét Szegedy-Maszákot idézve – „mindketten hajlottak arra a meggyőződésre, hogy a nyelv a nemzetjellem kifejeződése".[200] A humboldti alapokból kiinduló, lélektani nyelvtudományi vonulat egyik nagy hatású képviselője Wilhelm Wundt volt, aki a nyelvet „közösségi produktumnak tartja, amely a társadalmi fejlődés során kifejtett közös szellemi tevékenység eredményeképpen jön létre".[201] Kosztolányi a nemzeti identitást szintén e tanításokkal

összhangban határozta meg: „Nyomtatásban vallottam többször, hogy mindenki magyar író, aki magyarul ír."[202]

A *magyar nyelv helye a földgolyón* című szöveg szerzője a nyelvi sokféleség, illetve a nyelvek egyenlősége mellett tesz hitet.[203] Mindennek ellenére az anyanyelvet tartotta elsődlegesnek, számos alkalommal hangot adva iránta való szeretetének és elkötelezettségének. „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar, és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. [...] Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim ducában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán" – vallotta például 1927 decemberében.[204]

Meglátása szerint az idegen nyelvek tanulásánál „van egy szint, amelynél nem juthatunk magasabbra. Ennek két oka van: egyrészt anyanyelvünk ösztönös, másrészt [...] kizárólag ebben a közegben ismerhetem az árnyalatot, [...] ahogy az örökölt hagyománynak, a közösségi emlékezetnek is pusztán itt lehetek birtokában."[205] 1933-ban egy francia folyóirat „oktondi-bájos" kérdésfölvetéséből kiindulva összegyűjtötte tíz legszebb magyar szót, egybevetvén őket Valéry saját nyelvéből vett választásaival. A francia költőhöz hasonlóan Kosztolányi is olyan kifejezéseket keresett, melyeknek mind jelentése, mind hangalakja emelkedett és kellemes. A két listát összeolvasván ismét arra a következtetésre jutott: „Egy új világ kezdődik minden nyelv küszöbén."[206]

Először 1916-ban, a *Nyugat*ban közölt *Nyelvtisztítás* című cikkében vetette föl, hogy „nyelvünkre újra ráférne egy alapos tisztogatás, annyi a mocsok meg a pókháló rajta".[207] Ugyanitt szólt arról is, hogy szükség lenne olyan (ekkor még irodalminak elgondolt) társaságra, „mely igazán szívén viselné a magyar nyelv ügyét és nem zárkózna el az élettől".[208] A világháború és a forradalmak zavaros időszakát követően, 1920 decemberében levélben jelentkezett a nyelvész és egyetemi tanár Zolnai Gyulánál. Egyfelől gratulált neki a *Magyar Nyelvőr*ben megjelent, idegen szavak kérdését tárgyaló cikke miatt,[209] másfelől újra kifejtette véleményét a nyelvtisztítás szükségességéről: „Én a magam területén, [...] küzdök a nyelvtisztításért, mert az elburjánzó idegen szókat magam is nemzeti veszedelemnek tartom. [...] Úgy érzem, itt cselekedni kell. Ne tanácskozzunk és vitatkozzunk, mert közben kedves betegünk – a magyar nyelv – meghal, szőrén-szálán eltűnik az idegen szók sokadalmában. [...] Minden fertőzet kapuja: a napisajtó, melyben napról napra csak dezignált miniszterről, új orientáció-ról, mentalitás-ról, stb. stb. olvashatni."[210]

Az író 1931-ben a *Pesti Hírlap*ban közölte *Túlvilági séták* című hét részből álló tanulmánysorozatát, melyben Szarvas Gáborral folytat fiktív párbeszédet többek között a nyelvművelés feladatairól.[211] Az itt megfogalmazott teendőket igyekezett aztán a gyakorlatban is valóra váltani: így készült el például *A Pesti Hírlap Nyelvőre*, illetve jutott el oktatási intézményekbe a *Kalevala* magyar fordítása. Négyesy László nem utolsósorban a *Túlvilági séták*ban foglalt elgondolások alapján ajánlotta Kosztolányit 1932-ben a Nyelvtudományi Bizottság Nyelvművelő Szakosztálya tagjainak sorába, de a Kisfaludy Társaság ugyancsak őt javasolta küldöttként.[212] A Szakosztály elnöki tisztét betöltő professzor korábban is figyelemmel kísérte korábbi tanítványa nyelvészeti működését, akinek e tárgyú szövegeiről joggal ál-

lapította meg: „ki kellene menteni [őket] a feledésből és... könyvben tenni állandó olvasmánnyá."[213] Óhaja csak az író halálát követően teljesült, ám a hagyatéki anyaggal dolgozó Illyés Gyula által megtalált, nyelvészeti írásokat összegyűjtő boríték egyértelműen arról tanúskodik, hogy Kosztolányi is tervezett ilyen irányú kötetet közreadni.[214]

1932 decemberében a Magyar Tudományos Akadémia értekezletre hívta össze az újságírókat, hogy a tudósokkal közösen vitassák meg a nyelvvédelemmel kapcsolatos tennivalókat. Berzeviczy Albert és Négyesy László beszéde után Kosztolányi kért szót, aki előadása bevezetőjében a következőkre hívta föl a figyelmet: „Valamennyien a nyelv munkásai vagyunk. A nyelv a tudósnak ereklye, a költőnek, az irónak hangszer, a hirlapirónak fegyver. Vajjon nem közös érdekünk-e, hogy ez az ereklye minél tisztább, hogy ez a hangszer minél zengőbb, hogy ez a fegyver minél fényesebb és élesebb legyen?"[215]

Bár az író rendszeresen eljárt a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottság Nyelvművelő Szakosztályának üléseire, s aktívan részt vett az ott folyó munkában, többé-kevésbé kívülálló maradt. A szakosztály által 1932-ben indított *Magyarosan* című nyelvművelő folyóiratban például nem közölt szövegeket, ám amikor a *Literatura* tiltakozását fejezte ki működésük ellen, Kosztolányi válaszolt a vádakra. A lapot szerkesztő Supka Géza támadó hangú cikkében kritikai vizsgálat alá vette Négyesy magyartalanságait, kipécézve a latinizmusokat, illetve konkrét példákat hozva a germanizmusokra is: „Tessék tudomásul venni: ezer idegen szó nem végez nyelvünkben olyan pusztítást, mint egyetlen ex cathedra elhangzott mondatkonstrukció. Teljesen hibás Hegedüs Lórántnak [...] szélmalomharca az idegen szavak ellen, főként ha aztán maga az Akadémia ilyen latinizmusokkal, germanizmusokkal agyonnyúzott nyelven teszi tönkre a helyes magyar nyelvérzéket."[216]

A *Literatura* szerkesztője „mucsai divatként" értelmezte az idegen szavak elleni hadjáratot, amit egyúttal a főváros elleni uszításként fogott föl. Supka nemcsak azt bizonygatta, hogy a *Magyarosan* nyelvművelői mind vidékről jöttek, hanem finoman el is tanácsolta őket Budapestről: „Ha Kenedi Gézának (született Magyarpadén), Herczeg Ferencnek (született Versecen), Négyesy Lászlónak (született Szentesen), Kosztolányi Dezsőnek (született Szabadkán), Zolnai Gyulának (született Nagysomkúton), Nagy József Bélának (született Gyöngyöshalászon), vagy Pekár Gyulának (született Debrecenben) nem tetszik ez a főfészkes főváros, tessék, tegyenek róla: menjenek vissza, oda, ahonnan jöttek [...] De bennünket hagyjanak békén."[217]

Kosztolányi az írás megjelenését követően négy héten át a *Pesti Hírlap*ban tette közzé *Nyelvtisztítók és nyelvpiszkítók* című cikksorozatát, melyben egyrészt a nyelvtisztító mozgalom addigi sikereiről számolt be, másrészt Supka érveit igyekezett cáfolni. Gondolatmenetét a trianoni békeszerződésre való utalással kezdte („Ha a csonka ország nyelve is megcsonkul, akkor menthetetlenül elpusztulunk."), majd kifejtette: a sikerhez ellenségek is kellenek, hisz a Kazinczy-féle nyelvújítás is sokat köszönhetett a *Mondola*tnak. Ezenkívül leszögezte, hogy a nyelvtisztító mozgalom célja nem művészi, hanem társadalmi: „A tömeget akarja megnyerni az eszmének, elsősorban az ifjúságot, annak ízlését, tudását óhajtja fejleszteni, a közrendű em-

berek szolgálatára kíván lenni [...], abban a reményben, hogy ez a tömeg majdan visszahat a közszellemre".[218]

Kosztolányi a válaszban nyelvfelfogásával kapcsolatos, több tanulmányban kifejtett gondolatait ugyancsak fölidézte,[219] zárásként pedig személyes megtámadtatására is reagált: „Töredelmesen bevallom, hogy magam is azok között vagyok, akiknek utilaput óhajt lábuk alá kötni. Mit tehetek? Várom, hogy megvonassa tőlem azt a türelmi bárcát, melyet eddig itt mint vidéki élveztem s visszatoloncoltasson a Nagymagyaralföldre. Addig azonban, amig itt vagyok, hirdetem, hogy ez a hajdan felemás nyelvü főváros nem önmagától magyarosodott meg".[220] Az írót két évvel később egyébként Jancsó Elemér is támadta, amiért a nyelv működéséről a társadalmi fejlődés vizsgálata (szociológiai aspektusok bevonása) nélkül értekezett.[221]

„Számtani alapigazságok megítélésénél az emberi elme csodálatos egyöntetűséget tanúsít. Ez a nyelvek területén megszűnik" – olvasható a nyelvészeti racionalizmust cáfoló gondolat, Kosztolányi nyelvfelfogásának egyik fő összetevője *A Pesti Hírlap Nyelvőre* című 1932-es kiadvány előszavában.[222] Az író által szerkesztett kötetben a kor jeles nyelvészeinek (köztük például Gombocz Zoltánnak, Horger Antalnak, Kertész Manónak és a fiatal Lotz Jánosnak) tanulmányai mellett Balassa Józseftől *A helyes magyarság szótára* szerepel, ami „betűrendben közli azokat a hibákat, melyek leggyakrabban éktelenítik el" nyelvünket, valamint Tolnai Vilmostól *A tiszta magyarság szótára*, ami pedig „az elburjánzott idegen szavak magyar megfelelőit sorakoztatja föl".[223] A munka összeállítása során a szerkesztő folyamatosan konzultált Zolnai Bélával és Négyesy Lászlóval, akik ugyancsak adtak írásokat az összeállítás számára.[224] Kosztolányi előszava az anyanyelv nemzetfönntartó erejéről szóló megállapítással indította útjára a kiadványt: „Ha magyarok akarunk maradni, ragaszkodnunk kell nyelvünk helyességéhez és tisztaságához. Ez érdemes föladat. Más nyelvet sohase tanulhatunk meg tökéletesen, legföljebb értelmünkkel, az pedig egy hajítófát sem ér."[225]

A szerzőkkel az író már 1932 nyarán intenzív levelezést folytatott,[226] a tervezet szerint pedig eredetileg *Édes anyanyelvünk* lett volna a kiadvány címe.[227] Kosztolányi arcképekkel illusztrált kiadványban gondolkodott, előzetes elképzeléséről azonban Légrádyék kérésére le kellett mondania. Az előszó írása és a szerkesztői feladatok mellett közreműködött a szótárak (főként Tolnaié) összeállításában is: ő jelölte ki a főbb elveket, tett javaslatokat az idegen szavakat kiváltó lehetséges magyar megfelelőkre, illetve anyagot gyűjtött különböző foglalkozású adatközlőktől.[228] *Pesti Hírlap*nál dolgozó kollégáját, Harsányi Zsoltot ugyancsak arra kérte, írjon össze minél több, fővárosi közbeszédben előforduló kifejezést,[229] de Lotz János (akkor még) egyetemi hallgató is beszállt a munkába, sőt Hegedüs Lóránt ugyancsak készített közgazdasági szószedetet. Az író *A Pesti Hírlap Nyelvőre* munkálataival párhuzamosan dolgozott az *Aranysárkány* ifjúsági kiadásán is, így Tolnai Vilmos magyarító szótárának több megoldása visszaköszön a regény átdolgozásában.[230] Az 1933-as *Esti Kornél* kéziratán ugyancsak ebben az időszakban végezte az utolsó simításokat, a kiadvány szószedete emiatt mutathat több átfedést az Esti-történetek átdolgozásaival. Így például az eredetileg elbeszélésként/kisregényként közölt *Csók*ban szereplő „aquarium" kifejezés helyett a kötet *Harmadik*

fejezetében már „hal-palota" szerepel, ami a szótárban olvasható „halkalitka", illetve „vízpalota" összevont alakja.[231] A Légrády Testvérek kiadóvállalata végül nemcsak a nyomdai előkészítést és a költségeket vállalta, hanem arról is gondoskodott, hogy 1932 karácsonyára több százezer példány térítésmentesen eljusson a napilap előfizetőihez, az iskolákhoz, a könyvtárakhoz, valamint a nemzeti hadsereghez.

Nem sokkal később a brassói Ágisz gazdasági szövetkezet közművelődési osztályának kezdeményezésére Erdélyben is kiadták a szótárat, helyi szakemberek sajtó alá rendezésében. A szerkesztőbizottságot Elekes György, Körösi K. Sándor, Kacsó Sándor és Szécsi Sándor alkották, akik *Anyanyelvünk* címmel adták közre munkájukat, az előszó írására pedig Kosztolányit kérték föl. Az író örömmel vállalta a közreműködést, illetve engedélyezte a kiadást. A kötettel azonos című bevezető tanulmányában többek között Meillet statisztikai adataira is hivatkozott (miszerint a magyar a 29. a világon elterjedtsége alapján), illetve konklúzióként megállapította: „Minden nyelv a természet, az emberi lélek csodálatos műve. Valamenynyit egyformán becsüljük."[232]

A Kosztolányi által szerkesztett kiadványra többek között fölfigyelt a Supka Géza irányítása alatt működő *Literatura* című folyóirat is. *A Pesti Hírlap Nyelvőrér*ől közölt recenzió folytatta a *Magyarosan*nal kapcsolatban megkezdett vitát, már első mondataiban támadó hangot ütve meg: „Ajándékmarhának ne nézd meg a fogát, – mondja a magyar közszólás. Miután azonban Hegedüs Lóránt és Kosztolányi Dezső a nyelvmagyarosság kérdésében annyi ízben és olyan támadó éllel mutatták ki a foguk fehérjét, most az egyszer mégis megnézegettük ennek az ajándékmarhának a fogafehérét: hogyan is fest hát az a magyar nyelv, amelyet Kosztolányi vezérlete alatt egy sor egyetemi professzor és nyelvész propagál ingyen a magyar közönségnek."[233] A recenzió tételesen sorra vette a kiadvány magyartalanságait, illetve gúnyosan utalt arra, hogy a szótár kerülendő kifejezésként tünteti föl lapjuk címét, a „literatúrát" is.

Vele ellentétben Schöpflin Aladár hosszabb tanulmányt közölt a nyelvtisztító mozgalomról, melyben Kosztolányiék kezdeményezését az 1870-es években kezdődött, Szarvas Gábor által vezetett ortológiai mozgalom egyenes folytatásaként értelmezte. „A nyelvünkbe újabb időben került idegen szók túlnyomó része nem valamely élő nyelvből származott, hanem a kultúrának a nemzetközi fogalomnyelvéből. [...] Ezeket nyelvünkből száműzni annyit jelent, mint elvágni néhány szálat, ami gondolkodásunkat az egyetemes emberi gondolkodáshoz fűzi. [...] A purizmus ezen a ponton nyelvi sovinizmust jelent. [...] A purizmus itt akaratlanul is egy veszedelmes szellemi irányvonalba kapcsolódik bele" – fejtette ki gondolatait a *Nyugat* hasábjain.[234]

Kosztolányi *Bábel tornya – Nemzeti és nemzetközi nyelv* című kétrészes esszéjével válaszolt a *Pesti Hírlap*ban. Bár több ponton osztotta Schöpflin véleményét, határozottan cáfolta, hogy a nyelvtisztító mozgalom az ortológia hagyományát folytatná: „eszünk ágában sincs hadat üzenni a nyelvujítás sok-sok pompás szavának [...] Gyarapitani szeretnők szókincsünket, nem apasztani. Ha kell, nem riadunk vissza egy uj szó alkotásától sem [...] inkább nyelvujitók vagyunk, »neológusok«, mint merev nyelvjavitók, »ortológusok«."[235] Az eszmefuttatás egy héttel később megjelent részében az író rátért a nyelvi sovinizmus kérdésére is: „Nemzeti kizárólagos-

ságot, elfogultságot, önimádatot jelez, mely csak önmagát ismeri el, és ezenkívül minden mást tagad. Nem rokonszenves s nem éppen hizelgő szó."[236] Meglátása szerint alapjaiban minden nyelv soviniszta, vészhelyzetben például anyanyelvünkön kérünk segítséget, legmagasztosabb nemzetközi eszméinket pedig ugyancsak nemzeti nyelven fogalmazzuk meg. Nemcsak magyarok, hanem európaiak és emberek is vagyunk, de kérdés, „mennyivel leszünk emberebbek és emberibbek, [...] ha a szivhallgatót sztetoszkópnak hivjuk, a szabadelvüséget liberalizmusnak".[237]

Schöpflin viszontválasza ismét a *Nyugat*ban jelent meg, aki elismerte, hogy az író „szikrázó elmésségű", szenvedélyes válasza „legjobb értekező művei közé tartozik".[238] Kosztolányi vitazáró cikkében amellett, hogy több kérdésben egyetértett Schöpflinnel, megerősítette azon állítását, miszerint veszedelemben van a magyar nyelv.[239] Meglátása szerint a nyelvromlás folyamata „kimutathatóan összeesett a háborút követő gazdasági válsággal", de a tendenciát erősíti a technikai fejlődés is, melynek következtében gyorsabban terjednek az információk, s az egyes nyelvterületek sokkal erőteljesebben hatnak egymásra, mint évszázadokkal korábban. A Schöpflin által „vitába dobott" sovinizmus vádját továbbra sem cáfolta (minden nyelv kizárólagosságra törekszik, ezért gyanúval, sőt gyűlölettel is fogadhatja az idegen nyelveket), azonban azt is hozzátette: „az áhítat, mely egyaránt tiszteli a nyelvek egyéniségét és egyaránt ellenzi egyéniségük elkorcsosítását, vagy meghamisítását, hitem szerint sokkal közelebb van az igazi nemzetköziséghez, mint az a papirosábránd, mely a természetet tagadva úgy akarja létrehozni az emberi közösséget, hogy összezagyválja az egybe nem tartozó és egymást kizáró elemeket."[240]

1934 tavaszán Kosztolányi ismét a *Pesti Hírlap* hasábjain folytatott vitát anyanyelvi kérdésekről. Ezúttal Nékám Lajos egyetemi tanár véleményét cáfolta, aki a Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 70. közgyűlésén „nehéznek, pontatlannak és csiszolatlannak" minősítette a magyar nyelvet. Az író válaszként írt cikksorozatában idegen nyelvekből vett példákat idézett („Ezer példát halmozhatnék még össze, tizezer pontatlanságot és százezer ugynevezett szabálytalanságot, hiszen a nyelvek nem is állnak egyébből, mint szokásoktól szentesitett, polgárjogot nyert pontatlanságokból és szabálytalanságokból"), valamint a nyelv természetével (nyelv mint szerves létező) kapcsolatos gondolataira is kitért.[241] „Hálátlanság [...] azt hirdetni, hogy ez a nyelv a mohácsi vésznél is nagyobb csapás reánk nézve. Nem igaz. Van ennél nagyobb csapás is. Például a felületesség" – jelentette ki zárszavában, erősen bírálva Nékám magatartását.[242]

A professzor azonban igyekezett megleckéztetni az írót: nem a vádakra reagált, hanem Kosztolányi hivatkozásainak pontatlanságát akarta bizonyítani.[243] Az író ekkor egy újabb cikkben a nyelv szervességének eszményét vallva kijelentette, hogy „minden nyelv önmagából és önmaga által érthető meg, és céltalan benne mást keresni, mint ami", majd a következővel zárta le a maga részéről a vitát: „Véleményem szerint ő [Nékám] karcsu és kecses vivótőrrel harcol ellenem, én pedig valami durvább fegyverrel, talán husánggal vagy doronggal s ez az én előnyöm. Nem hinném. Inkább csak az adataim lesujtók. [...] hogy ebben a vitában igazságtalan vagy felületes voltam-e, mint érdekelt fél, olvasóim megitélésére bizom."[244]

A nyelvtisztító Kosztolányi az akadémiai bizottságban végzett munka, a kiadványok szerkesztése, valamint a tanulmányok írása mellett rendszeresen tartott

előadásokat, sőt többször szerepelt a Magyar Rádióban is.[245] Egyik 1935-ös interjúja alapján azonban nem volt maradéktalanul elégedett az elért eredményekkel. Sértő Kálmán azon kérdésére ugyanis, miszerint „mit csinálna, ha miniszterelnök lenne", a következőt válaszolta: „Megmenteni akarnám a magyar nyelvet, amit négyszáz év óta sanyarú parlagon tenyésztenek. Kazinczy egy nyelv-akadémiát indított meg, amit nem tudtak ápolni a magyar nyelvbe belé kapcáskodók. Csáky szalmájához mérték a nyelvünk értékét. Volt egy kultuszminiszter a parlamentben, aki direkt kijelentette, hogy nem ért a magyar nyelv zöm-művészetéhez (köztünk legyen mondva: Klébelsberg...), mert idegen nyelvbéli tanulmányokkal volt elfoglalva. És mégis kultuszminiszter lehetett nálunk... Idegen országban nem tűrnék meg az ilyen embert."[246]

KOSZTOLÁNYI ERDÉLYBEN

„Az erdélyi irodalmat részleteiben ismerem, és az utódállamok közül annak irodalmát tartom a legértékesebbnek. Határozott, jellegzetes íze van [...] Olvastam Áprily néhány finom versét, ismerem Olosz Lajos, Reményik Sándor, Gulácsy Irén, Nyírő József írásait. Bartalis Jánost, a költőt nagyon nagyra becsülöm. [...] Úgy érzem, hogy ő a legeredetibb. Tabéry Gézát személyesen ismerem és becsülöm" – vallotta Kosztolányi már a húszas évek folyamán a kolozsvári *Pásztortűz* munkatársának, Virágh Ferencnek.[247] Tudjuk, hogy az író nem pusztán udvarias nyilatkozatokat tett, hanem kezdeményező szerepet vitt a határon innen és túl élő magyar írók és művészek, valamint a magyarság és a kisantant népei közötti kulturális párbeszédek szorgalmazásában is.[248] Ebbéli működésének volt jelentős állomása az 1934-es felolvasó körút, amikor a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság meghívására Erdélybe látogatott.

Sényi László főtitkár 1933 novemberében írt először Kosztolányinak. Miután személyesen nem ismerte, Molter Károlyra hivatkozva kereste föl.[249] Az író örömmel válaszolt, s azonnal elfogadta a fölkérést, lemondván a tiszteletdíjról is: „Csakugyan már rég készülök Erdélybe. Úgy készülök, mint egy zarándok útra. [...] előre biztosíthatlak, hogy csak költségeim és kész kiadásaim megtérítését kérem tőletek, [...]."[250] A március közepére tervezett estre végül április 8-án került sor, ám Kosztolányi előtte még útba ejtette Nagyváradot is.[251] Marosvásárhelyre már többek között Dsida Jenő kíséretében érkezett. A műsor összeállítását Sényire bízta, mindössze annyit kötvén ki, hogy kétszer szeretne szerepelni: külön a prózai művekkel és külön a versekkel.[252] Az est folyamán elhangzott Dohnányi *A-moll etűd*je, valamint Kodály *Szonáta csellón és zongorán* című zeneműve is, a program zárásaként pedig Z. Szentgyörgyi Mária adott elő három szabadverset a *Meztelenül* kötetből.[253]

A református kollégiumban megtartott műsort követően Kosztolányi több nyilatkozatot adott a helyi sajtónak. A *Marosvidék* olvasóinak például azt is elárulta, hogy életében először jár Erdélyben, Marosvásárhelyet a „Bolyaiak és a Petelei Istvánok városaként" tiszteli, olvasóközönségét igen műveltnek tartja, a Teleki Tékában (ahol Biás István könyvtáros kalauzolta, s mutatta meg neki a könyv-

ritkaságokat) látottak alapján pedig „meg lehetne irni a 18-ik század történetét, nyelvészeti, tudományos és irodalmi szempontból is".[254] A nyilatkozat annyiban kiegészítésre szorul, hogy az író a partiumi Nagyváradon először 1917-ben járt, 1934 februárjában pedig a temesvári Újságíró Klub díszvendégeként vett részt az ünnepélyes megnyitón, ahol Markovits Rodion konferansza után olvasott föl műveiből. „A találkozó az éjfél utáni órákig tartott, a jelenlevő közéleti kitűnőségek – magyarok és románok – a költő egészségére ürítették poharukat, aki az ünneplést francia nyelven köszönte meg."[255]

A Marosvásárhelyen azonban már valóban első ízben tartózkodó Kosztolányi többek között Molter Károly vendégszeretetét élvezte, akinek lakásában – a híres Bolyai-házban – találkozott a város szellemi életének képviselőivel. Emellett „az Apolló vendéglőben díszvacsorán vett részt, másnap [...] meglátogatta a Kultúrpalotát, ahol egy rögtönzött hangverseny keretében Chovánné Metz Piroska bemutatta a világhírű orgonát, [...]. Délben a sáromberki kastélyban ebédelt, este a Tag vendéglőben vett részt baráti vacsorán."[256]

Az író azonban ekkor már halálos beteg volt, s a felolvasó körút idején is fájdalmak gyötörték. Marosvásárhelyen Czakó József doktor Köteles Sámuel utcai szanatóriumában szállt meg, akit arra kért, vizsgálja meg őt. Az orvos azonnali műtétet javasolt, az operációt ellenben nem Czakó, hanem Koleszár doktor végezte Kolozsváron.[257] Kosztolányi mindennek ellenére nem mondott le föllépéséről: a városi hatóság meghívására április 12-én az Újságíróklubban tartott előadást, melyet Marót Sándor vezetett be. Az est megszervezését az *Ellenzék* szerkesztősége vállalta, az esemény népszerűsítése céljából Szabó Gáborné Weress Jolán a díszvendéget magánemberként is bemutatta cikkében.[258] A közönség soraiban ott ült a polgármester, a banketten pedig az egyik nacionalista vezér mondott román nyelvű köszöntőt.[259] Kosztolányi Emil Isackal szintén találkozott, aki opera-előadásra hívta őt.[260] Az író hazatértekor így köszönte meg a kedvességet: „Barátnak, testvérnek mutatkozott, s ez legszebb és leghatalmasabb élményeim közé tartozik. Igyekszem szeretetére méltó lenni."[261]

A közönségtalálkozót követően Dsida Jenő készített vele interjút a *Pásztortűz* számára. Az író beszélt a nyelvtisztító mozgalomról, méltatta Tamási Áron regényeit, illetve személyes megilletődöttségéről számolt be: „Annyi meleg szeretetet, megható ragaszkodást tapasztaltam csak itt Kolozsvárt, ezen az egyetlen estén, hogy föl sem tudom nyalábolni, a két karommal magamhoz sem tudom szorítani. Szeretettel teszem félre erdélyi emlékeimet, hogy minden kis morzsájából sokáig élhessek, minden kicsi lángjánál külön melegedhessem akkor, amikor majd fázni kezdek."[262] Kosztolányi Dezsőné szerint olyan élmény volt az út férje számára, „mintha valami őshazába került volna, régi emlékek pólyázó sejtelmébe, székely nagyanyja bölcsője mellé".[263] Az írót a hazatérte utáni napokban, április 17-én újra megműtötték, majd két hetet szanatóriumban töltött.[264]

Május–június folyamán azonban már közölte azokat az írásait, amelyekben útiélményeit rögzítette. A *világ legnagyobb műfordítója* című tárcájában például egy magyar és egy szász családról szóló történetet osztott meg olvasóival, melyet fölolvasóestje alkalmával hallott. Az eset komikumát az adta, hogy az évszázadok óta pereskedő famíliákat („valami ádáz birtokpör" folyt köztük) végül egy udvariasan

közvetítő tolmácsnak sikerült összebékítenie. Kosztolányi a történet végighallgatását követően saját műfordítói elveivel állította párhuzamba az anekdota tanulságát: „Azt tette, amit a fordítás igazi művésze, aki az igazság érdekében hamisit s az eredeti szövegnek csak a szépségét és tartalmát zengeti vissza, nem a szeplőit és gyarlóságait. Hűtlenségében is hű volt. Őt tartom a világ legnagyobb műfordítójának."[265]

Erdély című jegyzetében Mátyás király régi birodalmára is utalt,[266] a Bolyai-házban tett látogatásáról szóló beszámolójában pedig a matematikus apa és fia tragikus történetét elevenítette föl: „Az udvar végén a fasor még ugy áll, mint akkor, amikor a kollégium tanárja, Farkas pipázgatott ott le-föl sétálva, ifjukori barátjára, Gauss-ra [...] gondolva, és veszekedett örök vetélytársával, János fiával, [...] az öreg sas azzal a visongó és vérengző sasfiókkal, aki lelkialkatban és tehetségben egyivásu volt vele. Hallgatom itteni barátaimat, akik ugy idézik emléküket, mintha személyesen ismerték volna őket. [...] Borzongva és megrendülve távozom ebből a történelmi házból."[267]

1935 karácsonyán, halálos betegsége elhatalmasodásával küzdve Kosztolányi még mindig elismerően szólt az erdélyiek működéséről. „Jobban, szebben, helyesebben írnak" – állította, s a korábban fölsoroltak mellett Bánffy Miklós, Szántó György, Szentimrei Jenő és Tamási Áron nevét emelte ki. Úgy látta, az erdélyi irodalom versenyre készteti az anyaországi írókat. A kultúrák közeledését – az európaiság jegyében – pedig továbbra is elengedhetetlennek tartotta: „Igen fontosnak tartok minden kulturközeledést. A román irodalomnak egyébként nagy hive vagyok. Eminescu, Vasile Alecsandri neveit nemcsak megjegyeztem magamnak, de értékükkel is tisztában vagyok... Eminescu szonettjeit Franyó fordításában is ujra élveztem. A kezdeményezést semmi esetre sem tekinthetjük udvariassági kérdésnek. Európai irók vagyunk és kötelességünk egymás irodalmának kérdéseire felfigyelnünk..."[268]

HAJNALI RÉSZEGSÉG

EGY EZÜSTKANÁL HIÁNYZIK: UTAZÁSOK ÉS UGRATÁSOK

Kosztolányi a harmincas években nemcsak a Magyar PEN Club elnökeként tett diplomáciai utakat, hanem magánemberként is igyekezett minél több országba eljutni. 1934-től azonban már halálos betegsége gyógyíttatása céljából utazott többször Stockholmba, rádiumbesugárzásra.[269] Korábban előfordult, hogy hivatalos útját kötötte össze nyaralásával, mint tette azt például 1931-es (nyári) hollandiai látogatásakor. Ekkor írt útirajzából kiderül, hogy többször járt az amszterdami Rijksmuseumban, de nemcsak Rembrandt *Éjjeli őrjáratát* tanulmányozta minden egyes alkalommal, hanem a többi németalföldi mester művészetét is behatóan ismerte.[270] Amikor egy-egy alkotó szülőföldjén járt, fölelevenítette az adott művésszel (vagy művészekkel) kapcsolatos tudását – különös tekintettel az életrajzi vonatkozásokra –, illetve igyekezett újonnan is informálódni, s frissen megjelent szakirodalmat olvasni. Ekkor írt egyik hollandiai útirajzában például Rembrandttal kapcsolatban kiemelte, hogy „a halandók közül talán leginkább tudta, hogy mi az élet érzéki volta, a világosság és sötétség, a testek sajgó bütyke s a tárgyak fájó dudora, ő, a festők festője, a szem költője, aki öregkorában vöröses-püffedt szemhéjjal, vakon tébolygott a zsidónegyedben s azzal az érzékével bűnhődött, amelylyel legtöbbet vétkezett, amellyel legtöbb jót tett [...], akár honfitársa, a zenészek zenésze, a fül költője, akit az irigy istenek viszont megsüketitettek: Ludwig van Beethoven."[271]

Pár hónappal később, novemberben, London volt fő úticélja – ekkor vett részt a Nemzetközi PEN Club végrehajtó bizottsági ülésén, valamint találkozott Lord Rothermere-rel is –, odafelé menet azonban betért Thomas Mannhoz, aki délutáni teára látta őt vendégül.[272] A nem sokkal korábban Nobel-díjjal kitüntetett író Münchenben, az Isar partján lévő villájában fogadta Kosztolányit, akinek beszélt épp akkor készülő *József és testvérei* című regényéről, valamint Freud ajándékát – a bécsi professzor műveinek összkiadását – mutatta meg neki.[273]

Kosztolányi Németország után Franciaországon keresztül ment Dover felé, pár napra azonban megállt Párizsban. A Szajna-parton 1760-as kiadású Károli-bibliát vett, a Quartier Latinben pálcikákkal evett kínai ebédet, a Luxembourg-kertben pedig Verlaine szobra körül sétálgatott. „Épp ez a csodálatos itt – jegyezte meg párizsi élményeit összegezve –, az uj és a régi együtt, egymás tőszomszédságában, egymásból folyóan, a szellemnek ez az egysége, mely valami örök jogfolytonosságból táplálkozik."[274] Londonban aztán a Galsworthy által vezetett tanácskozáson többek között arról vitatkoztak: a nem sokkal korábban elhunyt Schnitzler Proust hatása alatt állt-e („különösen lélektani tükörjátékaiban") vagy sem. „Csakhogy ő a »Zöld kakadu«-t akkor irta, amikor Proust még rövidnadrágban járt" – vetet-

te ellen Kosztolányi, szánakozván az „irodalmi igazságszolgáltatás" gyarlóságán.[275] A PEN Club tagjaival folytatott eszmecserék, illetve a hivatalos kötelezettségek mellett megtekintett egy előadást a Cambridge Theatre-ben is, hagyta, hogy időről időre „a little refreshment"-tel („csak egy kis frissítő") kínálják, majd végül ellátogatott Oxfordba.

Az író hazafelé jövet sem unatkozott, hiszen Hollandiában II. Vilmos császárnál nyílt alkalma ebédelni. A Német Birodalom egykori uralkodója az első világháború utáni forradalom idején kényszerült lemondásra, s Doornban telepedett le, ahonnan többé nem is tért haza. Sokan ugyanis őt tették felelőssé a háború kirobbanásáért, amihez nem utolsósorban kompromisszumokat nem ismerő természete is hozzájárult. Kosztolányi tisztában volt II. Vilmosnak az első világháborúban játszott vezető szerepével. 1931-ben azonban nem a nagyhatalmi politika kárhoztatott figuráját látta és láttatta benne, hanem a 20. századi történelemről és a kulturális változásokról elmélkedő, időskorában is tekintélyt sugárzó embert.[276]

A *Pesti Hírlap Karácsonyi Mellékletében* közölt cikk bevezetésében hosszan beszélt Doornba érkezésének körülményeiről, s a XI. Pius pápa audienciájáról tudósító szövegéhez hasonlóan ezúttal is bemutatta riportalanya tágabb környezetét. Nemcsak a pápával, de a császárral folytatott beszélgetés is Magyarország említésével indult: II. Vilmos előbb sajnálatát fejezte ki a háborús veszteségek miatt, majd kijelentette: „a magyarok mindig tudták, mivel tartoznak országuknak."[277] A társalgás során azonban főként irodalomról, művészetekről és tudományról esett szó: a császár többször hivatkozott például a frankfurti etnológiai iskola megalapítójára, az Afrika-utazó Leo Frobeniusra, aki Oswald Spengler filozófiájára támaszkodva kidolgozta a kulturális morfológia (az író magyarításában: „művelődési alaktan") módszerét.

A riportban hangsúlyos szerepet kapott a szertartásos ebéd gótikus-szecessziós leírása. Kosztolányi részletesen szól a terítékről („Régi porcelánnal, ezüsttel van terítve. Minden teríték előtt két aranyozott kristálypohár, királyi koronával s F. R. betűkkel.") és az egyes fogásokról: a sajtos kagylóról, a zöldborsós vesepecsenyéről és a málna ízesítésű rizsfelfújtról. Kosztolányi Dezsőné közléséből tudjuk, hogy a császárné leánya, „a bájos" Henriette hercegnő az asztalnál „égő gyertyát nyujtott feléje, hogy meggyujthassa a cigarettáját".[278] Az ínyencségek elfogyasztása közben II. Vilmossal már a nyelvek sokféleségéről beszélgettek, majd a civilizáció és a kultúra fogalmainak értelmezési lehetőségeiről. A császár fölfogásában a kettősség földrajzilag is megmutatkozik, amennyiben a nyugati világot és Észak-Amerikát a civilizáció fogalmához köthető materializmus uralja, a keleti világot – ahova Németország és Magyarország is tartozik – pedig az eszmék, a lelki tartalmak és a metafizika. II. Vilmos a kettő között egyúttal hierarchikus viszonyt is tételezett, az utóbbi javára.[279]

Kosztolányi ellenvetésként Spenglert idézi, fölvetvén a kérdést: vajon a 20. század első évtizedeit hanyatlás vagy föllendülés jellemzi? Az egykori uralkodó azonban a nyugat–kelet dichotómiára hivatkozva elveti az egész világ hanyatlásának lehetőségét: „A keleti kultura, melyet mi németek képviselünk, merőben más, mint Nyugat kulturája. A nyugati kultura [...] materializmussá vált [...] De most [...] az inga visszafelé lendül, Nyugatról Keletre, a metafizika felé."[280] Bár a

kétféle világrend a maga természetes állapotában jól megfér egymással, keveredésük végzetes lehet: „Jaj volt a német-keleti, férfias kulturának, valahányszor beléje áramlott az az idegenszerü, nőies nyugati kultura, melyet Franciaország képvisel."[281] Zárásként az író arról faggatta vendéglátóját, mit tart az emberi élet legfőbb erényének, mire a császár az Újszövetséget idézve a felebaráti szeretetet említette.

A kultúrák és népek osztályozásáról szóló gondolatmenet nemzetközi politikai visszhangot váltott ki, miután a riport „nyolc-kilenc nyelven bejárta a világsajtót is".[282] A *Le Temps* hasábjain megjelent cikk szerzője például vitatta egyrészt II. Vilmos filozófiai tájékozottságát, másrészt a kultúra és a civilizáció fogalmainak meghatározását. A francia újságíró szerint a császár zagyvaságot (confusion) beszél, amikor a francia szellemet a gépészettel (machinisme) és a civilizációval azonosítja. „A civilizáció nem lehet a materializmus szinonimája" – szögezi le, majd a lexikográfus és filozófus Émile Littré gondolatait idézi ellenpéldaként.[283] Kosztolányi nevét mindössze a tárca bevezető soraiban említi, ahol a környezet és az ebéd „gótikus" leírását elemzi.

A pazar vendéglátás idehaza is fölkeltette az olvasók és a barátok érdeklődését. Karinthy Frigyest olyannyira megihlette az aranyozott kristálypoharak és az ezüst étkészlet víziója, hogy egyik éjjel tréfából fölhívta cimboráját, mintha Doornból jelentkezne be. „Hier Doorn, hier Doorn, hier Doorn – hallatszott többször egymás után [...] / – Moment, bitte zu warten, Wer dort? Herr von Kostolani? [...] férfihang beszélt, németül mondta, hogy bocsásson meg és ne haragudjon, [...] amiért ilyen szokatlan időben zavarja, de egy kellemetlen és kissé kényes ügyben kénytelen vele, ugyanis távozása után vették észre, hogy, de remélem, nem sértődik meg, hogy az ezüst étkészletnek egy darabja, pontosabban egy ezüstkanál hiányzik, és mivel senki másra nem gyanakodhatnak, ő mint őfelsége udvartartásának főudvarmestere nyomatékosan, de kellő tisztelettel kéri, hogy származtassa vissza az említett tárgyat" – emlékezett vissza Kosztolányi Dezsőné.[284] Az író azonban hamar átlátott a szitán, s miközben potyogtak könnyei a nevetéstől, így szólt a kagylóba: „Te marha [...], honnan beszéltek?"

VILÁG VÉGE

A *Pesti Hírlap* belső munkatársaként dolgozó Kosztolányi harmincas években közölt tárcáiban egyre nagyobb szerepet kapott a betegség és a halál kérdésköre. 1933 nyarán vette észre azt a vörös foltot az ínyén, ami már a végzetes kór tünete volt. A vissza-visszatérő kezelések, kezdetben még kisebb, majd egyre komolyabb műtéti beavatkozások, valamint szanatóriumi tartózkodások témát adtak nem csak szépirodalmi szövegei – ekkor írja például a *Február* és a *Csöndélet a kórházban* című verseket, 1935-ben, betegségének elhatalmasodása idején pedig a *Halotti beszéd*et –,[285] de publicisztikája számára is.

Utolsó szereplésünk című jegyzetében például a temetésről elmélkedik, amikor „még egyszer, utoljára, mint egyének jelenünk meg, s egyéni kárörömöt vagy egyéni irigységet keltünk felebarátainkban azzal, hogy valaki, egy fontos kiválóság nem jött el, vagy azzal, hogy valaki, egy kiválóság koszorút küldött koporsónkra".[286] Az

ugyanekkor közölt *Szeget szeggel* olyan álomról szól, ahol az álmodót halálra ítélik: ha meg akar menekülni, olyan feladatot kell végrehajtania, amit képtelen teljesíteni.[287] Két héttel később, 1933 decemberében az író egyik barátja gyászáról számolt be, *Lélekgyógyítás* című jegyzetében pedig a betegségek lelki eredetére vonatkozó tanításról, illetve e tudásanyag hasznosságáról (a végzet elkerülését lehetővé tevő hatalmáról) is gondolkodott: „Vajjon ha tudom a lélek törvényeit, egészséges lehetek a puszta megismerés által? Nem oly önáltató hiedelem-e ez, mint az, hogyha tudok összeadni és szorozni, akkor vagyonokat szerezhetek [...] és szorozhatok össze magamnak?"[288] Míg *Orvosi várószobák* című rövidebb tárcájában a *memento mori* ősi bölcseletére utalt,[289] *Betegség* címmel egyik fiatalkori emlékét elevenítette föl, amikor egészségesen és életerősen végignézte, amint egy „sápadt beteget" a műtőbe tolnak. „A haldokló, ha öntudatánál van, föltétlenül igy okoskodik: »Csak még egyet kell lélekzenem ugy, mint az előbb s akkor rendben leszek.« Maga a meghalás se lehet egyéb, mint az, hogy ez a fölöttébb méltánylandó s nem is oly fennhéjázó terv egyelőre függőben marad, nem sikerül, de erről szerencsénkre mi már sohasem értesülünk, ennélfogva számunkra nem is létezik" – fejti ki Kosztolányi gondolatait már nem a betegséggel, de a halállal kapcsolatban.[290]

Nem sokkal később *Intelem* címen egy ismeretlen bölcs szájába adva a szavakat arról is értekezett, hogy az élet és a fiatalság csak jelmez rajtunk, mely eltakarja halálarcunk, igaz valónkat, ami az életnek nevezett „pár évi előkészület" után majd végre előtűnik, s az „idő végezetéig" kísér bennünket.[291] *Igék a szenvedésről* című aforisztikus tárcacikkében megint kétségbe vonta a szenvedésnek értelmet adó tanításokat („Hagyjátok meg a boldogtalanok káprázatát – embertelenség volna elvenni tőlük –, de ne higgyetek benne, és ha szenvedtek, keressetek igazabb, erősebb, keményebb vigaszt."), de nem is látta teljesen meddőnek az emberi test fizikai fájdalmait, illetve leépülését: „Ilyenkor akar valamit velünk a természet, amit mi még nem értünk. [...] a természet tervgazdasága, mely szükségessé tesz ilyen nagyobbarányu átalakitást, egyelőre ismeretlen előttünk és tiltakozni ellene, ha nem is illetlen, de mindenesetre céltalan."[292] Sziszüphosz mítoszát elemezve azonban újra arra a következtetésre jut, miszerint „végül mindenki megjárja".

Kosztolányi a *Pesti Hírlap*ban, illetve annak vasárnapi mellékletében megjelenő önálló rovataiban számos Esti Kornél-történetet is közölt, melyek később vagy az 1933-as *Esti Kornél* című összeállításban, vagy a három évvel későbbi *Tengerszem*ben láttak napvilágot, de akadt olyan írás is, amely végül nem került kötetbe. Utóbbiak közé tartozik a fiktív hőshöz köthető szövegegyüttes legutolsó darabja, a *Világ vége* című (tárca)novella, melynek címszereplőjét ugyancsak a teljes megsemmisülés gondolata foglalkoztatja, ám egyúttal az új élet kezdésének lehetősége is fölsejlik számára. Kosztolányi gyorsírásos naplóföljegyzései alapján eredetileg regényt tervezett írni a témából, s a hangsúlyt az emberek átalakulására, morális megtisztulására akarta helyezni. A halálfélelem elmúltával azonban minden „a régiben maradt" volna.[293]

Az apokalipszis leírása többé-kevésbé illeszkedett a korszellemhez is, amihez nem kis mértékben járult hozzá, hogy a Halley-üstökös 1910-ben – hetvenhat éves ciklusához igazodva – ismét megközelítette a Földet. Karinthyhoz, Cholnoky Viktorhoz, Juhász Gyulához, Babitshoz és másokhoz[294] hasonlóan Kosztolányi

ugyancsak foglalkozott már ekkor is a kérdéskörrel: 1909-ben *A vörös rém* címmel írt szarkasztikus hangú tárcát *A Hét*nek, egy évvel később az *Élet*, 1922-ben pedig a *Pesti Hírlap* közölte rokon tematikájú szövegeit.[295] Tudjuk, hogy ismerte Herbert George Wells *Amikor az üstökös eljön (In the days of the comet)* című regényét is,[296] mely szintén hathatott rá. Sőt, 1930 körül az íróval szoros kapcsolatban álló Milkó Izidor is írt novellát *A világ vége* címmel, ami több ponton mutat egyezést a Kosztolányi-szöveggel. Nem kizárt, hogy mindkét mű nagyban táplálkozott Camille Flammarion *A világ vége (La fin du monde)* című regényéből, amit ráadásul épp ezekben az években filmesítettek meg.[297]

Mindennek ellenére Kosztolányi novellája öntükröző szövegként értelmezhető, mely a saját halálra készülés allegóriáján túl egy új élet tervezéséről is szól. Utóbbi értelmezési lehetőséget az író kései szerelmének, Radákovich Máriának a visszaemlékezése erősíti meg: „még egy novellát írt, A világ vége. Hogy mi lenne, ha a világ vége lenne. Nem tudom, biztosan ismerik a novellát. [...] / [Vargha Balázs, a kérdező:] És ez milyen vonatkozással van a maguk... / [Radákovich Mária:] Nem, hát csak úgy, hogy akkor nincs már többet kétely, akkor az ember megírna mindent, megcsinálna mindent, és akkor nem törődne semmivel, hanem menne ahhoz, akit szeret. Érti? Azt is írja. Ezt akkor mindig elmondta nekem, ez neked szól."[298]

A szövegben valóban akad olyan mondat, amely konkrétan az új szerelemre vonatkoztatható, így Radákovich alakja a „Viola" néven említett szereplővel hozható kapcsolatba, míg „Katica" Kosztolányi feleségének feleltethető meg: „Két levelet írtam. Az egyik levelet Katicának írtam, aki egy életen át azt hitte rólam, hogy szeretem. Közöltem vele, hogy egyáltalában nem szeretem, és nem is szerettem soha, szakítok vele, nem is óhajtom látni soha többé. A másik levelet Violának írtam, akitől istentelen kezek elszakítottak. Bevallottam neki, hogy csak őt szeretem, hűséget esküdtem arra a három napra, mely számunkra az élet és az örökkévalóság. Ez megnyugtatott."[299]

Betegsége ellenére Kosztolányi még ebben az időben is jelentkezett kötetekkel, köztük olyan kiadványokkal, melyekben a *Pesti Hírlap*-beli publicisztika jutott szerephez. A *Zsivajgó természet* című kis kötetet a Genius kiadóvállalat adta ki.[300] A kiadványban szereplő írások mindössze pár soros monológok, a természet megszemélyesített szereplőinek önvallomásai, melyeket az író tíz tematikus ciklusba rendezett.[301] A kompozíció egyik előzményének tekinthető az 1915-ben megjelent *Soklevelű boglárka* című tárca: a szöveg egy heidelbergi természettudós kalandjáról tudósít, aki csak azért utazott a háború közepén Magyarországra, hogy a címben szereplő növényt tanulmányozhassa. Az író pedig – akárcsak a *Virágok beszédé*ben – nemcsak a boglárkát, hanem a mező többi virágát is megszemélyesíti leírásában.[302] A rövid monológok némelyike összefüggésbe hozható a korszak politikai helyzetével – olykor szatirikus társadalomrajzot adnak, s ennyiben a La Fontaine-i állatmesékkel mutatnak rokonságot –, sőt többször önreflexív vagy épp önironikus megnyilvánulásokat tartalmaznak.[303]

Kosztolányi a kötet első két ciklusát (*Virágok beszéde* és *Fák beszéde*) 1935-ben külön is közölte *Kertben* címmel, a Magyar Magtenyésztési Rt. Monori Mag nevű mezőgazdasági vállalat kiadásában a *Monori Mag zsebnaptár 1935* bevezetőjeként.

Az összeállítás nemcsak az új címváltozatnak köszönhetően tér el a korábbi munkától, hanem az író kontextust is rendelt hozzá háromsoros fölvezetőjével: „Sétálok a kertben virágok és fák között. A virágok és fák nem némák. Ezt mondják nekem." Miután a konyhakert gondozásához segítséget nyújtó zsebnaptár a Légrády Testvérek nyomdájában készült, bizonyosra vehető, hogy Kosztolányi a *Pesti Hírlap*on keresztül lépett érintkezésbe a magkereskedő céggel.[304] A *Zsivajgó természet* korábbi sorozatokhoz hasonló népszerűségét mutatja a kötetről született több kritika is: a *Nyugat*ban például Kárpáti Aurél közölt recenziót, a *Pesti Napló*ban Bálint György, az *Erdélyi Helikon*ban pedig Kovács László.[305]

Kosztolányi 1930 novemberében indult *Ember és világ* című rovatának első darabja pedig egy, az *Alakok*hoz hasonló interjúsorozat „elöljáró beszéde" volt.[306] Az 1929-ben megjelent (részben fiktív) sorozatot az író eredetileg kétkötetesre tervezte.[307] A harmincas években azonban további álinterjúkat írt, melyeket ugyancsak csokorba gyűjtött, és – az *Alakok*ból kimaradtakkal együtt – teljesen új kötetben adott ki. A gyűjtemény az eredetileg tervezett *Új Alakok* helyett[308] végül *Bölcsőtől a koporsóig* címmel látott napvilágot 1933 októberében, a *Nyugat* könyvkiadó vállalatának gondozásában.[309]

A munka az 1929-es összeállításhoz hasonlóan harmincöt írást közöl, de ezúttal Kosztolányi négy külön ciklusba rendezte a szövegeket: az első szakasz a *Pesti Hírlap* (illetve a szabadkai *Napló*) *Egytől százig* című sorozatának darabjait tartalmazza, a második tíz különböző nemzet képviselőjét szólaltatja meg, a harmadik rész az *Alakok*-sorozat 1929-es összeállításából kimaradt darabjait hozza, míg negyedik az író fölmenőinek portréját adja: „az eddigi séták és kószálások útmestere, utolsó, legmerészebb útjára indul, mely voltaképp zarándokút, hogy az Időn és a Téren, a Véletlenen és a Sorson túl meglátogassa [...] őseit és rokonait, akik [...] most is titkosan élnek benne, mozognak vérében, munkálnak idegducaiban s minekelőtte befejezné vándorlását és hazatérne, hozzájuk tér haza és megpihen el-nem-múló emlékükben."[310]

Dicsérő és elmarasztaló kritikák egyaránt születtek a gyűjteményről. A fővárosi lapok közül a *Pesti Napló*ban Kárpáti Aurél közölt ismertetést, a *Budapesti Hírlap*ban Kubinyi Ernő fejtette ki nézeteit,[311] a *Pesti Futár* oldalain pedig Nádas Sándor kijelentette: Kosztolányi „nem fikciókat ír, hanem orvosi riportot", amikor testileg-lelkileg fölboncolja embereit.[312] Az író működését többször támadó radikális nemzeti folyóirat, a *Magyar Kultúra* munkatársa, Léber János szerint azonban a *Bölcsőtől a koporsóig* szerzője a hitetlenséget népszerűsíti, amikor alanyai filozófiai és teológiai vonatkozású kérdésekre adott válaszaiból a „romboló riportirodalom [...] mérges és veszedelmes virága" bontakozik ki.[313] Németh Andor *A Toll* hasábjain már jóval megengedőbb volt, mikor belülről kivetített víziókként, az „elmúlás eposzának pillanatképeiként" határozta meg a szövegeket, de azt ő is elismerte: a könyvet lapozgatván más sem jutott eszébe, mint saját halálát várni.[314]

Kosztolányi még a harmincas években is részt vett a napilap kis színesekből összeállított sorozatainak írásában. Ebben az időszakban a *Pesti utca* számított a legnépszerűbbnek – a sorozat címe Farkas Imrétől származhat –,[315] ami különböző alsorozatokkal is jelentkezett, mint például a *Körbe-körbe*, a *Körkép*, a *Pillanatképek*, az *Élőképek* és az *Arcélek*.[316] A rövidebb szösszenetek elsősorban a fővárosi hétköz-

napokat megörökítő pillanatképekből tevődtek össze, s a szerzők hol névtelenül, hol pedig „– i." vagy „– y." álnéven jegyezték őket.[317] Mind a nyelvi és stilisztikai jellegzetességek, mind pedig a megjelenési dátumok ugyanis arra utalnak, hogy az idővel egyre többet betegeskedő író többedmagával írta a cikkeket,[318] sőt felesége is segített számára témát találni: „Dide dolgozik. [...] a lapnak pontosan szállítja az anyagot és én is dolgozom, riportok után járok, figyelem a pesti utcát."[319] Kosztolányi hasonló jellegű (bár inkább külföldi lapokból merítkező) cikksorozatát, a szabadkai *Napló* hasábjain megjelenő *Tere-feré*t a korábbi évtizedhez hasonlóan ugyancsak rendszeresen közölte, egészen 1933 tavaszáig.[320]

ESTI KORNÉL

Kosztolányi *Esti Kornél* című, 1933 májusában[321] megjelent műve novellafüzérként és regényként egyaránt értelmezhető. „Elbeszéléseket tartalmaz ez, szeszélyes önéletrajzi vallomásokat" – határozta meg a műfajt maga a szerző egyik hírlapi nyilatkozatában.[322] A kötet először a Genius vállalkozásában látott napvilágot, majd egy évvel később a kiadót megvásárló Révai Testvérek hozták ki, „A Magyar Nemzeti Könyvnap Emlékére". Ezt követően az író halálának évében jelent meg újra, ugyancsak Révaiéknál, a *Kosztolányi Dezső Összegyüjtött Munkái* sorozat darabjaként.[323]

A munkálatokról először a *Magyar Hírlap* című napilap *Mi készül?* rovata tudósított 1924 augusztusában.[324] A húszas évek közepén azonban – amint azt a regény későbbi kritikai kiadásának egyik szerkesztője, Tóth-Czifra Júlia megállapítja – még inkább „csak a kötet- és a ciklusszervezés igényéről, s nem a kompozíció tényleges létrejöttéről lehetett szó, és az elképzelés a kötet anyagáról és felépítéséről [...] igen képlékeny volt".[325] Kosztolányi néhány naplófeljegyzése, illetve egy 1931. február végi levele – melyet Palágyi Róbert ügyvédnek címzett – alapján állíthatjuk, hogy a harmincas évek elején az író már egyértelműen könyve kiadására készült, noha a kompozíción az utolsó pillanatig dolgozott.[326]

Kosztolányi 1930-as *A második én az életben és az irodalomban* című esszéjében szól az irodalmi hasonmás fogalmáról,[327] ami kapcsolatba hozható Esti Kornéllal is, miután a regény főhősét számos értelmező az író alteregójaként fogta föl. Megalkotására korábbi olvasmányai egyaránt ösztönözhették: számos forrás említhető az Erzsébet- és Jakab-kori angol színművektől, a német romantika Doppelgängereiig, Robert Schumann önmagáról kialakított két ellentétes képpel játszó gesztusáig, Stevenson *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete* című regényétől Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* című művéig vagy Paul Valéry *La soirée avec Monsieur Teste* című 1896-os szövegéig.[328] A fiktív alak több éven keresztül formálódott, amit az is jelez, hogy a novellák első közléseiben fölfedezhető tulajdonságok idővel részben átalakultak, sőt az 1933-as köteten belül is találhatók ellentmondások. Még a szereplő neve sem volt a kezdetektől egyértelmű: eleinte név nélkül, majd (a könnyen megfejthető beszélő névvel) Estiként szerepelt, s csak az 1929-től megjelenő írásokban bukkant föl Esti Kornél.[329] A keresztnév ellenben már a húszas évek közepétől foglalkoztatta az írót, amit az *Édes Annában* szereplő Vizy Kornél neve

egyaránt bizonyít. Meglehet, hogy Bors László *Vidéki riporter* című kisregénye is hatott Kosztolányira, ahol a főszereplő húszéves újságírót Pesti Kornélnak hívják, de olvashatta *Az Újság* egyik, 1908. január 30-i hirdetését is, címlapján a következővel: „Szezón a Riviérán. Irta Őszi Kornél."[330]

„Esti Kornél? Hogy hogyan támadt ez a név? Igazán magam sem tudnám megmondani. Talán a pesti polgár alakjából, aki nem derűs, világos, egyszerű, mint a nappal, de baljós és kétes, akár az este, keresztneve Kornél, tehát polgár, akár Vizy Kornél, [...] de sokkal-sokkal bonyolultabb és veszélyes, furcsán ön- és közveszélyes, kissé az elmebaj határán, irracionális, mint maga az emberi élet. [...] Ez az alak, az ő másik énje, az ő érzelmes és polgári énjének csúfondáros és korlátlan mása, aki kimondja és főképpen megteszi mindazt, amit ő szeretne, a tizenkilencedik századvég regényesen szabad életét éli Kosztolányi Dezső helyett, aki csak ül az íróasztalnál és dolgozik, dolgozik, [...] a pénzkeresés s a családi élet jármába kötve" – foglalta össze Kosztolányi Dezsőné.[331] A feleség azonban egy korábbi Kornél-előképre is fölhívja a figyelmet életrajzi kötetében: az író fia születésekor játszott el egy elképzelt rossz kisgyermek alakjával, akinek egyszer Kálmánka, másszor Kornélka volt a neve.[332] Mindez a házastársak közötti Kis Ilonka-játékkal is kapcsolatba hozható, ahol már erotikus tartalommal egy kislány rosszra csábításáról (a megrontás dialógusba foglalásáról, illetve dramatizálásáról) beszélhetünk.[333]

Az *Édes Annával* ellentétben Kosztolányi mindössze kétszer nyilatkozott az *Esti Kornélról*. 1932 májusában a *Színházi Élet* körkérdésére válaszolva a *Csók* című novella (illetve a Harmadik fejezet) életrajzi vonatkozását fedte föl: „A csókról való legmélyebb élményemet a »Csók« cimü hosszabb elbeszélésben irtam meg. Itt az elbeszélés hősét egy Olaszországba utazó huszéves költőt az éjjel a vonaton, mikor alszik, orvul megcsókol egy csunya, vézna kislány, akit az anyja éppen elmegyógyintézetbe szállit."[334] Már az 1933-as mű megjelenése után vallott első napjáról a szabadkai Vörös ökör néven elhíresült elemi iskolában, s a kötet Második fejezetéhez kínált életrajzi adalékot: „amikor beléptem a zsúfolt tanterembe, [...] jelenlévő ismeretlen tanulótársaim nem üdvözöltek harsány örömmel [...] Éreztem, hogy nem mindenki szeret úgy, mint édesanyám és öregapám. Magamban tehát ünnepélyes esküt tettem, hogy ezeket a konok kortársaimat meg fogom hódítani, meg fogom szerezni szeretetüket. De mivel tehettem volna ezt? Csak az írásra gondolhattam."[335]

A legtöbb életrajzi áthallás a kötet Ötödik fejezetében található, ahol nem csak Esti alakja feleltethető meg a szerzőnek, de a többi szereplő is összefüggésbe hozható Kosztolányi akkori kávéházi társaságaival, valamint az albérletekben megforduló bohém barátokkal. Míg például Kaniczky Karinthy Frigyes, Sárkány pedig Somlyó Zoltán alakmásaként értelmezhető (sőt, Kosztolányiék a Balkán Egyletet is megalapították a század első éveiben), a festő Arácsy Gulácsy Lajost, a műgyűjtő Beleznay a bivalybőr kötéses Douglas-kötetekkel büszkélkedő Rozsnyay Kálmánt, Szilvás a valóban Márki néven emlegetett különc csevegőt, Téglás Bélát, Géza Géza Balázs Bélát, Gách József a boncolásról érkező orvosnövendék Csáth Gézát, Faltay pedig a szelíd tolsztojánus Boromisza Jenőt idézheti.[336]

Amikor a *Pesti Hírlap*ban megjelent az író *Sárkány* című novellája[337] – mely kötetben már csak a *Tengerszem*ben kapott helyet, de a fiktív alak az *Esti Kor-*

*nél*ban is fölbukkant –, sokan fölfedezték a hasonlóságot a szöveg címszereplője és Somlyó között. „Ismerve azt a régi és legbensőbb barátságot, amely a novella szerzője és Somlyó Zoltán közt huszonöt éve fennáll", többen meg is ütköztek az ábrázoláson. Az eset – Móricz Zsigmond visszaemlékezése alapján – a költőt is elkeserítette,[338] ezért a következő nyilatkozatot tette az *Esti Kurír* hasábjain: „A legkevésbé sem érezném bántónak ezt a föltevést, ha a laikusok szemében egy jóbarát kifigurázása nem számitana a barátság elárulásának. Éppen ezért nem magamat, hanem Kosztolányi Dezső barátomat óhajtom megvédeni az ilyen látszattól, amikor itt közreadom ez év február 3-án hozzám intézett levelét: »Kedves barátom, megindultan olvastam gyönyörű versedet. Hidd el, drága Zoltán, mélyen megrázott ez a szellemidézés. Magam is igy szoktam hivogatni a régi kisérteteket, melyek között – sajnos – már én is ott vagyok, mindazzal együtt, ami elveszett és szétporladt a gyorsan muló évekkel. Aki igy tud dalolni ebben a tökbuta és szellemtelen időben, az varázsló, az élőnél is élőbb s gazdag. Ölel: Désiré.«"[339]

Esti nemcsak főszereplő, illetve sok esetben elbeszélő, hanem értelmező is, s a kötet ezen a ponton ugyancsak mutat koncidenciákat a szerző (szellemi) biográfiájával. A Kilencedik fejezetben például, melyben Esti egy bolgár kalauzzal úgy beszélget, hogy mindössze az „igen" szót ismeri, mutatkozik meg legélesebben Kosztolányi nyelvről alkotott fölfogása. Esti mintha színpadon szerepelne, úgy bólogat a kalauznak – aki ugyancsak előadja a maga szerepét –, s az egész jelenet játékká válik, ahol már nem számít, ki mennyire érti a másikat.[340] „Amikor Esti a dolgok viszonylagosságát hangoztatja – állítja Szegedy-Maszák Mihály –, voltaképp arra céloz, hogy a világ a nyelv természetét képezi le. Nincsenek azonos jelentésű szavak, s csakis egyedi jelenségek léteznek. Minden értelmezés távlat kérdése."[341] Esti világában minden viszonylagos, csak a halál az egyedüli bizonyosság. „Szerinte – amint azt Veres András megfogalmazza – az az egyetlen metafizikai érvényű igazságosság, hogy születünk és meghalunk. E meggyőződése még inkább fölerősíti benne az emberi méltóság iránti tiszteletét."[342]

Az *Esti Kornél* című kötet kritikai visszhangja nem különült el élesen a három évvel később megjelent *Tengerszem* fogadtatásától, miután az értelmezők többnyire együttesen foglalkoztak az Esti-szövegekkel. „Mindenekelőtt Esti Kornél hasonmás voltának és a kötet műfajának talányossága miatt volt zavarban a kortárs kritika" – tájékoztat Veres –,[343] mely kezdetben inkább csak a munka népszerűsítésére koncentrálódott. Bónyi Adorján az elsők között jegyezte meg, hogy Esti alakját már ismerik az olvasók, s kétségtelennek tartja, hogy a fiktív alak „az író maga", sőt: „az ember, akit magunkban hordozunk s akit konyhai egyszerűséggel úgy szokás nevezni: a rosszabbik énünk."[344]

Az *Esti Kornélról* szóló kritikák közül kiemelkednek Babits megszólalásai, melyek újabb állomását jelentik a két író közötti, több éven át húzódó vitának, illetve konfliktushelyzetnek. „Babits a Kosztolányi prózáját hígnak nevezte, csak a felszínt tükrözőnek. Amire Kosztolányi versben felel: hát csak ereszkedjék le a búvár a mélybe s hozza fel onnan a sarat. Akkor le is akarta venni a főmunkatársi titulusát a Nyugatról. Csak az én kérésemre hagyta rajta" – emlékezett vissza az afférra Gellért Oszkár.[345] Babits először a folyóirat 1933. június 16-i lapszámának *Könyvről könyvre* rovatában közölt bírálatot, ahol saját esztétikai-világnézeti néző-

pontjából ítélte meg Kosztolányinak az övétől alapjaiban különböző szemléletét. „Voltaképp nem regény ez; s mégcsak nem is novellák sorozata, amiket a közös hős személye fűz össze. Igazi novella talán csak kettő van a kötetben; azok közül is az egyik lírává olvad át. A könyv többi darabja tiszta líra, vagy ötlet, vagy csevegés, vagy humoreszk, vagy értekezés, novella-formában" – állapítja meg a műfajjal kapcsolatban. Az ötleteket azonban üresnek, a humort avultnak, a témákat súlytalannak bélyegzi. Utal még arra is, hogy a szövegegyüttesben megjelennek olyan kérdéskörök, melyek Kosztolányit értekezőként izgatják: „a novellák között kettő is van, mely voltaképp burkolt nyelvészeti elmélkedés".[346]

Azzal a megállapítással ellenben, miszerint írótársa művészete abban áll, hogy a „semmiséget naggyá teszi" pusztán a nyelv eszközeivel, nemcsak Kosztolányi témáit kicsinyli le – illetve érti félre láttatási módját, valamint a remekmű megalkotásának aranyszabályát („a kevesebb több") –, hanem az író nyelvfelfogását sem érzékeli világosan, ami éppen tartalom és forma szoros összetartozásáról szól. Bár Babits fölfedezte, hogy az *Esti Kornél* egy ars poetica testet öltése, ezt az ars poeticát egyúttal félre is értette. Mindezek ellenére Kosztolányi számára a következő kijelentés okozta a legnagyobb fájdalmat: „szivesen megbocsátjuk a pózait, észre sem vesszük koronkénti hígságát, s szinte örülünk ha hosszadalmas."[347]

Az író még naplójában is reflektált a támadásra. Töredékes följegyzéseiből kiderül, hogy akadtak közvetítők is közte és a *Nyugat* szerkesztője között: „Babits ártalmas, mérges kritikát írt. Fekszik betegen. Mondja, hogy fájt. Erre hozzám fordulnak, hogy »hátha félreértettem«. Azt írta rólam, hogy tehetségemben csalódott. Fáradt vagyok. Megizentem neki (őszintén), hogy nem értettem félre."[348] Noha Babits szövegének hatása érződik a többek által Kosztolányi válaszaként értelmezett *Esti Kornél énekén*, a *Pesti Napló*ban június végén közzétett versben foglalt gondolatokat – a tenger fenekéről csak sarat fölhozó búvár metaforáját, a mélység és a sekélység ellentételezését, a „szent bohóc üresség" paradoxonát és más ars poeticai jellegű vallomásokat – az író nem ekkor fogalmazta meg először.[349] Már 1930-ban leírta, hogy „a »mélység« az irodalmi tolvajnyelv legsekélyesebb szava", illetve, hogy a tenger fenekéről csak iszapot lehet fölhozni, az „igazán mélyek" ellenben „tintatartójuk fenekére ereszkednek le".[350] De fél évvel a Babits-kritika megjelenése előtt közölt *Mélység* című jegyzetében is hasonló gondolatokról vallott *Ember és világ* című önálló rovatában.[351]

Babits azonban Kosztolányit az *Esti Kornél*tól függetlenül is felszínesnek tartotta, nekrológjában például régi barátja fiatalkori igényeinek leszállításáról, sőt népszerűség-hajhászásáról beszélt.[352] Illyés Gyula visszaemlékezése szerint Kosztolányi tisztában volt véleményével, s emiatt „túlozta a keresett formajátékot, a rímelésnek szinte mutatványos bukfenceit és mesterfogásait".[353] A búvárhasonlat egyébként először éppen Babits egyik 1904-es levelében említődik. „Énhozzám átkozott búvárok jöttek; malíciózus tanító mesterek, írigy aranymosók. Lámpával világítottak a vizemre: »Nézd! szó sem aranyról; nem látszanak képek; és ami nem látszik, nincsen is. Viz ez, legvégig, barátom; csupa víz vagy magad is, lelked legbeljéig; és ahol vége a víznek, lenn, elrejtve, a legmélyeden – ott tudod, mi van? sár! [...] Aki nem disznó, az nem nyúl a sárba; aki disznó, az nem keres aranyat. [...] Elégedjél meg a szigeteiddel, amelyek ki-kibuknak habjaid örök zavarából és

jegyezd meg, hogy minden folyó feneke sár, tömege víz, teteje pedig buborék, és hullám, és a piszok szívárványa!«" – nyilatkozott akkori bírálóival kapcsolatban, önmagát e „búvárok" áldozataként aposztrofálva.[354]

A Babits–Kosztolányi-féle ellentéttel hozhatók összefüggésbe a *homo aestheticus* fogalmát értelmező, illetve e szerep vállalásáról tanúskodó cikkek is. 1932 őszén a *Pesti Hírlap*ban jelent meg Kosztolányi *Szép* című esszéje, melyben kifejtette, hogy „a művészet nem tűri a sokat, mert az szétrepeszti korlátjait, és megsemmisíti a szépet. A művészet inkább a keveset szereti, hogy azzal sokat fejezzen ki". Az alkotók sok mindenről lemondanak, s „csak egy csipetnyit" vesznek az életből, az anyagból, mert abból tudnak remekművet formálni. Épp ebben a lemondásban van a csoda, amit az író – a Babits-kritika után megjelent költeményéhez hasonlóan – a tenger metaforájával érzékeltet: „Csak annyit meríthetünk a tengerből, amennyi belefér a formaedénybe. [...] Aki túlontúl mély igyekszik lenni, [...] szükségszerűen sekélyessé és elcsépeltté válik".[355]

Két hónappal később *Szépség* címen ugyancsak esztétikai kérdésekről értekezett, immár történeti távlatban: a 20. század nemcsak gúnyolja a szépet, hanem kitermelte annak ellentétét, a *homo moralis*t is. Jules de Gaultier-t idézi, hangsúlyozván, hogy a francia szerző újra a *homo aestheticus*t ünnepli. Kosztolányi olvasatában a *homo moralis* az álszent moralitás és a humanista álarcot öltött hatalmi harcos megtestesítőjévé válik, aki „el akarja osztani a földi javakat, ki akarja elégíteni az összes mohó igényeket, de nem sikerül neki, szigorú törvényeket hoz, háborúkat indít, gyilkoltat és akasztat az erkölcs nevében". A *homo moralis*nak nem a *homo immoralis* az ellenfele (hiszen a létharc és a társadalom relativizálja az e világi erkölcsöket), hanem a *homo aestheticus*, aki „a lélekben birtokolja a világot, akinek nincs szüksége közvetítőkre, aki magában is teljes egész, akinek erkölcse a szépség".[356]

1933 elején a *Nyugat*ban közölt *Önmagamról* című szövegében egyfelől a művészet politikamentességének eszménye mellett állt ki, másfelől ismét Jules de Gaultier-ra hivatkozva, explicite saját magára vonatkoztatta a *homo aestheticus* megjelölést. Nyelvfölfogására ugyancsak visszautal („mintha szavakkal játszani nem annyi volna, mint magával az élettel játszani, s mintha a szavak nem volnának oroszlánok, melyek már óriásokat is széttéptek"), valamint többször hangsúlyozza aktuálpolitika és művészet szigorú különválasztásának kívánalmát.[357] A római sorszámokkal tagolt cikk hatodik szakasza a *Szépség* című esszé bővített változata, ám a *homo aestheticus* leírásánál ezúttal sokkal nagyobb hangsúlyt fektet a politikamentességre. Azon kijelentésével, miszerint „minden morál merőben idegen lényemtől", pedig nem az erkölcstelenséget hirdeti, hanem a *homo moralis*ok uralta világrend álságos moralitását ítéli el, „a »modern« korszak jellegzetesen ideológiai fogantatású morálját, amely magát az erkölcsöt partikuláris faji, nemzeti vagy társadalmi meghatározottságoknak és követelményeknek vetette alá, azaz kiszolgáltatta a politika érdekeinek. A huszadik század totalitárius ideológiai és politikai rendszerei ugyanis az erkölcsöt következetesen relativizálták, és azt a cselekedetet tekintették »jónak«, amely céljaik elérését elősegítette, és ezzel a hagyományos erkölcsi értékeket egy adott társadalomalakító stratégiának rendelte alá."[358]

Babits egy megnevezetlen személy ellenvéleményére hivatkozott, amikor újratárgyalta az *Esti Kornél*t, Kosztolányi *Esti Kornél éneke* című versének megjelenését

követően. „Ez a második cikk úgy próbálja megokolni a korábban kifejtetteket, hogy – akarva-akaratlanul – még határozottabban hangoztatja a kifogásokat" – érvel Szegedy-Maszák –, amennyiben Kosztolányi „témáinak »jelentéktelenségéről« és »ötletszerűségéről« értekezik."[359] Noha Babits megjegyzi, „talán sohasem magasztalt még magyar könyvet" úgy, mint régi barátja regényét, megint csak elkülöníti egymástól a formát és a tartalmat, az *Esti Kornél* szerzőjét egyértelműen a forma mestereként aposztrofálva. Az „elefántcsonttorony és harc" Babits által fölállított kettősségében Kosztolányi az előbbi képviselője lesz, amivel a cikk szerzője nemcsak azt sugallja, hogy a harcokat pusztán az igazi mélység és tartalom embere vállalja – míg a formaművész elzárkózik a közéleti szerepvállalástól –, hanem a *Pardon* rovat és az Ady-vita botrányaikor megfogalmazott, elsősorban politikai (s nem poétikai) alapú kategorizálást is megerősíti.[360]

Babits második kritikájának lábjegyzetéből az is kiderül, hogy a *Nyugat* szerkesztője közvetlen a megjelenés előtt – mikor már cikke „kiszedve s nyomás előtt állott" – olvasta az *Esti Kornél énekét*, melyet egyértelműen Kosztolányi ars poeticájaként fogott föl. Nem értette azonban annak iróniáját, és paradox logikáját, az egyes ellentétpárok visszájára fordításait: a sekélység vállalása éppen a mélység igazi fölmutatását jelenti és fordítva; a „bohóc üresség" pedig a legmélyebb/legtragikusabb tartalmakat hordozza. Kosztolányi többek között 1935-ös, *A nagyidai cigányok*ról szóló elemzésében hozza a metaforát, Arany János „költői önkínzásával" kapcsolatban: „vért hány, és könnyeket köpköd, a piros vérével és sápadt könnyeivel bohócosan bekeni arcát, szája elfintorul, és nevetni kezd."[361] Babits az író halála után is fönntartotta véleményét, s nekrológjában ugyancsak arról beszélt, hogy „Esti Kornél ellensége a mélységnek, s többre becsül egy könnyed és üres, de tökéletesen megcsinált hirlapi cikket valami mély költeménynél vagy töprengő tanulmánynál."[362]

Bár az 1933-as *Esti Kornél* kötet nem jelent meg Kosztolányi életében idegen nyelven, egyes novellái napvilágot láttak külföldi, illetve hazai folyóiratokban.[363] Az íróval baráti kapcsolatot ápoló François Gachot szintén foglalkozott Esti-szöveggel (Tizenharmadik fejezet), de visszaemlékezéseiben nem árul el bővebbet.[364] Az ismert német nyelvű megjelenések mindegyikét Stefan J. Klein fordította, s többségüket a *Pester Lloyd* közölte.[365] 1933 nyarán még egy német nyelvű kötet ötlete is fölmerült, amibe Kosztolányi az épp megjelent kiadáson fölül további szövegeket küldött.[366] A bolgár kalauzzal folytatott beszélgetést tartalmazó Kilencedik fejezet ellenben angolul is olvasható a *Lovat Dickson's Magasine* hasábjain, Hegedüs Ádám fordításában.[367]

Kosztolányi utolsó prózakötete, a *Tengerszem – 77 történet* 1936-ban jelent meg. Az összeállításban *Esti Kornél kalandjai* alcímmel tizenhét Esti-novella is található, ennyiben tehát folytonosságot mutat az 1933-as munkával. Ezek az írások azonban lazábban kapcsolódnak egymáshoz, illetve közel egyharmaduk eredetileg Esti neve nélkül jelent meg.[368] Az eredetileg *77 történet* címmel tervezett gyűjtemény nemcsak önálló kötetként látott napvilágot a Révai Testvérek gondozásában,[369] hanem a *Kosztolányi Dezső Összegyüjtött Munkái* sorozat darabjaként is.[370] „A kötet összeállításakor szerzője már tudhatta, hogy ez lesz utolsó ilyen műfajú gyűjteménye, ezért alighanem összegző szándék is vezette, midőn az öt alciklusban

lényegében ötféle műfajváltozathoz sorolható szövegeket adott közre" – foglalja össze Szegedy-Maszák Mihály monográfiájában.[371]

Az *Esti Kornél kalandjai* önéletrajziságát mutatja például, hogy a zárónovellában Esti utazással kapcsolatos meglátásai szorosan kapcsolódnak Kosztolányi útirajzaiban foglalt gondolataihoz, valamint az író naplószerű följegyzései között ugyancsak szerepel a novella alapmotívuma: „Álmok. [...] Mindig lidércnyomás. Ismeretlen szobában felolvasásra készülök, de nem találom a felső termet."[372] Az író gyorsírásos naplójában nagyapja halálával kapcsolatban is rögzítette azt a tézist, miszerint ars poeticájának alapját a végesség tudata adja: „minden betűm a halál mélységéből sarjad".[373] Mindezzel pedig a *Tengerszem* második ciklusában helyet kapó *Vendég* című szövegből kiolvasható (halál)filozófia rokonítható: „Mi a cél? / – A megsemmisülés. / – Azt hiszed? / – Nem hiszem, hanem minden elmúló napommal jobban és jobban tudom. / – E szerint a halál a föladatod? / – Nem a halál, – arról nem tudom, hogy micsoda és így nem is törődtem vele – hanem a meghalás. Ez már rám tartozik. Ezt el kell egyszer intéznem. Ez minden ember egyetlen komoly föladata."[374] A párbeszéd Esti Kornél és vendége – föltehetően maga az Ördög – között játszódik le (kivetített belső dialógus), s a sorok szerzőjének nihilista fölfogásáról is árulkodik. A meghalás feladatként való tematizálása összefüggésbe hozható még Kosztolányi betegség-, illetve közelgő haláltudatával, valamint ekkoriban keletkezett költeményeivel: a *Vendég* és az *Ének a semmiről* című vers például egészen konkrétan íródik egymásra, miután szóhasználata is („Mi bajom volt nekem Nagy Sándor korában?" stb.) egyezéseket mutat.[375]

A *Barkochba* (az első kiadásban: *Barkohba*) című novella még egyértelműbb életrajzi vonatkozással bír: hőse, a Jancsi János nevű fiktív alak ihletője József Attila volt, illetve a szövegben az ő verseként szerepel a *Csacsi rímek* egyikének változata.[376] József Jolán így emlékezett vissza később a fiatal költő és Szántó Judit kapcsolati válságának vonatkozó jelenetére: „suttogó híreket hallottam; Attila otthagyta Juditot. Majd azt, hogy Judit öngyilkosságot követett el, kórházban van. Ez 1933 júliusában történt. [...] Amikor Juditot elvitték a mentők, komor, sötét hangulatában senkivel sem akart találkozni. Felment Németh Andorékhoz. [... Németh,] aki talán legjobban ismerte Attilát, lefeküdt melléje a diványra. / – Ki fogom barkochbázni, hogy mi történt veled – mondta. [...] / Később elmondották Kosztolányinak ezt a jelenetet. És Kosztolányi megírta »Barkochba« című novellájában."[377]

Az epizód földolgozásán túl a novella két nemzedék távolságáról is szól, amiért főként az első világháború és annak társadalmi következményei okolhatók. Esti megnyilatkozásai („Mi regényesek voltunk. Ők tárgyilagosak.") erősen emlékeztetnek Kosztolányi egy-két hírlapi nyilatkozatára, amikor saját indulását veti össze a húszas-harmincas években föllépő generációkkal: „Ma, úgy látszik később érkeznek az emberek. Szörnyű nehézségek állnak előttük, amit azzal a korunkban rejlő sajátossággal lehet magyarázni, hogy az úgynevezett líra, az úgynevezett regényes líra iránti érdeklődés teljesen megcsappant. Mindig kevés volt azok száma, akik érdeklődtek volna a költészet iránt és hozzáértők lettek volna, – de a mi korunkban a vers volt az érdeklődés központja. Tudom, hogy líraiak voltak a költők, pincérek és kereskedők egyformán. Esemény volt egy-egy vers megjelenése

és máról-holnapra országos hírűvé tehetett valakit."[378] Mindemellett apróbb koincidenciák is mutatkoznak, köztük például Esti Kornél lakcíme a *Cseregdi Bandi Párizsban, 1910-ben* című szövegben: Kosztolányi 1909 nyarán tett párizsi útja során ugyancsak a Rue Monge-on szállt meg.[379]

A *Tengerszem* kötet *Egy asszony beszél* című ciklusa – Szegedy-Maszák meglátását idézve – „azoknak a történeteknek a leszármazottja, melyekben Esti »barátaim«-hoz beszél. Ezek is szóbeli előadást képeznek le, némileg az orosz »szkaz« műfajváltozatra emlékeztető módon."[380] A füzérben szereplő darabok közül a *Kínai kancsó*hoz ugyancsak rendelhető életrajzi vonatkozás: az először 1931-ben *Ribillió* címen megjelent szöveg megírásához az apropót az a történet adta, amikor Hatvany báró Karinthyéknál vendégeskedett, s véletlenül eltört egy műtárgyat.[381] Az ironikus leírás nem az „igazságot" mutatja be, hanem mindössze egyetlen beszélő véleményét ismerjük meg általa. A *Latin arcélek* füzérének négy elbeszélése közül a *Paulina* és a *Silus* témája, illetve keletkezési időpontja miatt az Ady-vitával hozható összefüggésbe.[382] A kötetben utolsóként szereplő *Tollrajzok* ciklust – melynek szövegei sokszor „irodalom és publicisztika, szépprózа és esszé határterületén" mozognak –[383] záró *Szegény asszony* című novellában pedig arra is történik utalás, hogy Kosztolányi ekkortájt többé-kevésbé irányadónak tekintette a *Tao Te King* filozófiáját.

Bár a kritikai fogadtatás mérsékeltnek mondható, a szövegek egyöntetűen az elismerés hangján szóltak a szerző írásművészetéről. Elsősorban drámai sűrítettségét, kifejezőkészségének tökélyét és erejét emelték ki, de többen hangsúlyozták az író fejlődését is, amihez persze hozzájárulhatott Kosztolányi prózájának mélyebb értése, valamint harmincas években publikált nyelvelméleti és esztétikai nézeteinek alaposabb megismerése. Az értelmezések a beérkezésről, valamint a halállal való rezignált szembenézésről és az elfogadás bölcsességéről egyaránt szóltak, amit talán befolyásolt, hogy a szerző halálos betegségének (menthetetlen állapotának) híre addigra már elterjedt az irodalmi körökben.

Részben a barátságnak és/vagy tiszteletnek köszönhető, hogy a József Attila és Ignotus Pál felelős szerkesztésében működő *Szép Szó* is kitüntetett figyelmet szentelt a munkának. Hevesi András hosszabb méltatásában Kosztolányi művészetének puritánságát és letisztultságát, valamint ebből következő hatóerejét emelte ki: „Csak két fegyverrel él: a szóval és a hangsúllyal, mondatai egyszerűek, csaknem dísztelenek és rendkívül jelentőségteljesek. [...] A beszéd, amely ezeket a mondatokat áthevíti lassú ütemű, elég sűrűn elhalkuló, meg-megálló; van benne lehelletnyi édeskés kacérság, egy játékos és könnyelmű ifjúkor maradványa, amely azonban Kosztolányi érett prózájában elgondolkozott, titokzatos, kissé felhős méltósággá változott. Amilyen egyszerű ez a próza az eszközeiben, olyan sűrű és bonyolult a lelki magatartásában és hátterében."[384] Kállay Miklós a *Nemzeti Újság*ban reflektált a *homo aestheticus*-vitára is, illetve az *Esti Kornél éneke* soraira. Értelmezésében a „csillogó felületen való játszadozás" – amit Kosztolányi a búvárkodás ellenében választ – a legmélyebb és egyben legfélelmetesebb alámerüléssel válik egyenlővé: „Nagyon találó cim a Tengerszem. Felül finom tintákkal festett gyöngéd, nyugodt kis tükröt látunk, de a tükör alatt rejtelmes messzeségekben kell keresnünk a titokzatos tófenekét."[385]

ÖTVENÉVES, SZÁZÉVES, EZERÉVES...

„De igazán, milyen igaztalanság... az embert kinevezik, a legnagyobb ranggal tüntetik ki, báróságnál és hercegségnél nagyobbal, ezzel a megjelöléssel és jelzővel: fiatal. Megszokjuk a rangot és rangjelzést, s egy napon, minden ok nélkül, elveszik tőlünk. / Művészietlen, ostoba csőcselék. / Én visszaadom most, ünnepélyesen és dijmentesen s örök életre rangodat, drága, huszonötéves, ötvenéves, százéves, ezeréves, nagyszerű Kosztolányi Dezső. Nem vagy te ötvenéves és huszonötéves, nem vagy öreg és fiatal: igaz lélek vagy, művész, annyi idős, mintamennyi az emberi kultúra ezen a világon" – köszöntötte az ötvenedik születésnapját ünneplő írót Karinthy Frigyes a *Nyugat* hasábjain.[386] Rajta kívül Rédey Tivadar *Levél Kosztolányi Dezsőnek* címmel közölt üdvözlő verset az 1935. áprilisi lapszámban, melyben a Négyesy-szemináriumok időszakát elevenítette föl.[387]

Az ötvenedik születésnapját ünneplő költő húsvétra egész lírai életművét felölelő reprezentatív gyűjteménnyel jelentkezett, *Kosztolányi Dezső Összegyűjtött költeményei* címen.[388] A Révai Testvérek által közreadott összeállításban 1907 és 1935 közötti alkotások szerepeltek, az önállóan megjelent kötetek anyagának újragondolásával, illetve válogatott újraközlésével. Szerepelt még a kiadványban *Számadás* címen egy újabb kötetre való anyag is, mely a munka igazi újdonságát adta a kései versek legkomolyabb darabjaival.[389] „Az összegyüjtött kötetben lévő legrégibb verseim 1906-ban jelentek meg [...] Négy fal között című könyvemben. Egy részüket tehát 17-18 éves koromban írtam. Az ember szerénységet tanul az ilyen kötet összeállításánál, de valami büszkeség is elfogja. Vannak dolgok, amiket egy tizenhét éves fiatalember ugyanúgy mond, mint mondana egy ötvenéves. Az egész mesterség, amit megtanul és megpróbál tökéletességre emelni, az ösztönnel szemben nem sokat ér. [...] Gyulai Pál, akit láttam, sokkal fiatalabb és ösztönösebb volt, mint sok kortársam, aki még a húsz évet sem töltötte be" – nyilatkozta az író gyűjteménye megjelenésekor a *Színházi Élet* munkatársának.[390]

A több mint félszáz költeményt tartalmazó vaskosabb könyv zöld keménybortítóval, impozáns kiadásban látott napvilágot. Kosztolányi azonban már korábban is akart gyűjteményes kötettel jelentkezni: amikor 1931-ben a Genius Részvénytársasággal összes művei megjelentetéséről tárgyalt, Tevan Andortól a korábbi kiadványok újrakiadási jogának díjmentes átengedését kérte.[391] A tizenöt kötetesre tervezett sorozat a könyvkiadó üzleti problémái miatt akkor még nem valósulhatott meg, hanem csak az író halála évében indult el a Geniust idővel beolvasztó Révai Testvérek vállalkozásában.

Az *Összegyűjtött költemények* munkálatai közben Kosztolányi egyik legközelebbi barátja, Füst Milán véleményét is kikérte, aki – a hozzáférhető hagyatéki anyag tanúsága szerint – külön-külön megjegyzetelte az egyes verseket.[392] A *Régi dajkánk egyetlen örömé*hez fűzött megjegyzéséből például kiderül, nemcsak stilisztikai módosításokat vagy formai csiszolásokat javasolt, hanem szókimondó közvetlenséggel értelmezte is Kosztolányi verseit: „nem emelkedik addig, ameddig óhajtaná az ember, tehát elégedetlenséget hagy a szívben. Azt hiszem, kihagyható volna. [a „mert látta magát, amint egy este" sorhoz írva:] »talán látta magát«, mert különben honnan tudod, ha csak meglested s nem beszéltél vele utóbb, te kurva!

Vagyis elmondta neked!"[393] Az író megfogadta Füst tanácsait, mert a barát által megkérdőjelezett műveket nem vette föl végül a kötetbe. A gyűjteményt nyitó vers a *Négy fal között* című összeállítást is indító *Lámpafény* lett, melyet először 1905 májusában a *Bácskai Hírlap* közölt.[394] Kosztolányi ezt tekintette legkorábbi költeményének: állítása szerint 1898 októberében, mindössze 13 évesen írta.[395]

A kiadványban szereplő *Számadás* elsősorban az elmúlásról szóló jelentős verseket tartalmazza, köztük a *Halotti beszéd*et, mely először 1933 áprilisában jelent meg a *Pesti Napló*ban, amikor Kosztolányi még nem fedezte föl betegsége első tüneteit.[396] Előfordulhat, hogy az írót Rupert Chawner Brooke *The great lover* című költeménye ösztönözte, melyet nem sokkal korábban le is fordított.[397] A kötet két utolsó alkotása közül a számos előzménnyel bíró, összegző igényű *Hajnali részegség* a transzcendencia létének fölvetéséig jut, míg az utána következő *Ének a semmiről* – mely először a kántáló hangnemet is magyarázó *Kereplő* címet viselte – tagadja mindezt.[398]

Az *Összegyűjtött költemények* komoly szakmai elismerésben részesült, amihez a kiadvány jubileumi jellege is hozzájárulhatott. 1936-ban ugyanis a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya által megalakított bizottság Kosztolányi munkáját tüntette ki a Weiss Fülöp-jutalommal, amivel az utolsó öt évben napvilágot látott szépirodalmi művek legjobbját díjazták. Az *Akadémiai Értesítő*ben megjelent indoklást Alszeghy Zsolt, Császár Elemér és Szinnyei Ferenc írta alá. Nem pusztán az író lírai és prózai munkásságát, de nyelvművelő tevékenységét is értékelték: „Nemcsak a modernség, hanem az író sajátos természete mondatja egyik alakjával: »Csak arra érdemes gondolni, ami lehetetlenség; csak ez az érdekes, izgató.« (Sakálok) Elbeszéléseiben innen a sok fantasztikum, a sok rejtelem, a sok titokzatosság. Nem hiába ismétli: »a világ nevetséges színjáték«, – nagyon gyakran döbben reá olvasója arra, hogy a tett mennyire mássá válik, mint volt a szándék, mennyire megszabhatatlan a jövő."[399] A kritika ugyancsak tekintetbe vette a kiadvány jubileumi jellegét. A méltatók nem pusztán dicséreteket írtak, hanem Kosztolányi költészetéről összegzőleg is szóltak, a szerzőt mesterként tisztelő József Attila pedig ekkor közölte *A Toll* hasábjain jelentős tanulmányát, melyben többek között az író szoros szövegelemző módszerét követte.[400]

Kosztolányi az *Összegyűjtött költemények* közreadásának gesztusán kívül többek között a Vajda János Társaságban is megünnepelte ötvenedik születésnapját, a Fészek Klub dísztermében megrendezett esten az írót Schöpflin Aladár köszöntötte.[401] Otthonába ugyancsak hívott vendégeket, Németh Andor visszaemlékezése alapján azonban a család hiába készült terített asztallal: „Mikor az ünneplés napján a hivatalos látogatási órában, tizenkét óra körül elmentem hozzá, kissé szorongva attól, hogy rengetegen lesznek, legnagyobb meglepetésemre senki idegent nem találtam a lakásban. Kosztolányiék egyedül voltak, és várták a vendégeket. Óriási büfé volt elkészítve a számukra, az asztal gyönyörűen meg volt terítve, azonban egyetlen tisztelgő se jelentkezett. A végén aztán leültünk az asztalhoz, és négyesben megebédeltünk."[402] Bár József Attila nem vett részt ezen az ebéden, Szántó Judittal táviratban gratuláltak a mesterként tisztelt írótársnak: „üdvözöljük a félévszázados újszülöttet".[403]

Más kellemetlenség is érte Kosztolányit a születésnapja apropóján, ami azonban már Thomas Mann 1935-ös budapesti látogatásához köthető. A harmincas

évekre lazult a kapcsolat a két író között, amihez hozzájárulhatott a magyar szerző 1919–1921 körüli radikalizálódása, valamint később a politikától való határozott távolságtartása. Mann ugyanis – írótársával ellentétben – aktív politizálásba kezdett, s a fasizálódás elleni tiltakozását fejezte ki, amikor emigrált hazájából. Magyarországi szereplését követően Hatvany Lajos így írt neki Kosztolányi tartózkodó magatartásával kapcsolatban: „Ön láthatta, hogy úgy érintkezem barátilag Kosztolányi barátunkkal, mintha ez a finom humanista sosem bizonyult volna minden humánum elárulójának; eljön majd a nap, amikor elfelejtem igen tehetséges barátomnak ezt a félénk óvatosságát. Hiába, ilyen időket élünk."[404]

Thomas Mann tiszteletére 1935. január 27-én a Hatvany-palotában rendeztek fogadást. A politikai felhanggal bíró eseményen a magyar szellemi élet több jelentős képviselője is részt vett, köztük Kosztolányi Dezső. Az író nem sokkal később cikket közölt a látogatásról, melyben a német író iránti tiszteletét fejezte ki.[405] Időközben Mannt a *Színházi Élet* fölkérte, hogy írjon pár sort az ötvenedik születésnapjára készülő magyar szerzőről, de a Nobel-díjas művész ennek nem tett eleget. A hetilap azonban úgy tálalta az ügyet, mintha Mann igennel válaszolt volna, és egy Tábori Pál által összeállított szöveget közöltek az aláírásával.[406] A cikk azt sugallja, mintha a német író egyenesen Kosztolányi születésnapjára látogatott volna Budapestre, vagy legalábbis egybeesne a születésnap és a vendéglátás ünnepe: „Már előre örültem a budapesti látogatásnak. [...] Igazi kultúra, a szellemiség, a művészet és irodalom bensőséges szeretete árad minden kövéből. De kettős örömöm volt, amikor megtudtam, hogy a magyar irodalom családi, meleg ünnepségére érkeztem: Kosztolányi Dezső ötvenedik születésnapjára."[407] Mindezt csak tovább erősítette, hogy a szöveg mellett két olyan fotó szerepelt, melyek Mann budapesti tartózkodásakor készültek, ráadásul az egyiken épp Kosztolányival együtt állnak és cigarettáznak. Az incidens nem vezetett szakításhoz, de újabb találkozás sem jöhetett már létre: a német író 1936-os budapesti útja[408] idején Kosztolányi elhatalmasodott rákbetegségével küzdött, egyre komolyabb beavatkozásoknak alávetve.

Az író elhunytát követően Thomas Mann meleg szavakkal kondoleált az özvegynél: „Mély megrendüléssel vettem az Ön értesítését. A mi Kosztolányink tehát nincs többé s nem láthatom többé én sem, aki tiszteltem és szerettem. Nagyon fáj érte a szívem és mélységes részvét tölt el, amikor arra a vigasztalan fájdalomra gondolok, amelyet Ön érezhet. / Ám a halál, bármennyire ágaskodik is ellene legbenső lényünk, végül mégis megváltónkká lehet és az átszenvedettek után végezetül nem látjuk többé ellenségnek. Tudom, hogy barátunk gyűlölte a halált, és az élet és alkotás szenvedélyes akaratával tiltakozott ellene. [...] remélem, végül mégis megbékült ezzel a sötét baráttal, vagy ha nem is, akkor talán a természet, amelynek ő, a művész, jó gyermeke volt, gyöngéden kijátszotta s ő immár öntudatlanul költözött át az örök nyugalomba. [...] Egy tiszta és magas szándékú magyar költő költözött el benne. Őrizze meg emlékét szülőhazája. A mi baráti szívünkben emlékezete sohasem fog kialudni."[409]

ARANY JÁNOS ÉS WILLIAM SHAKESPEARE

Kosztolányi Dezső utolsó hónapjaiban Arany János műveit és Shakespeare *Hamlet*jét kérette magához a kórházba, illetve a stockholmi sugárkezelések alkalmával a dráma Arany által fordított változatából, valamint az angol eredetiből párhuzamosan olvastatott föl feleségével.[410] A két szerzővel különösen sokat foglalkozott értekező jellegű szövegeiben, főként a harmincas években, Shakespeare-től pedig számos művet le is fordított.

„Nem ismerek az egész földgolyón nagyobb művészt Arany Jánosnál, sem az élők, sem a halottak között" – írta 1930 őszén.[411] A költői nyelvhasználatról vallott fölfogásával összhangban különösen nagyra értékelte, hogy Aranynál „nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy". Két évvel később – a költő halálának fél évszázados évfordulóján – az *Új Idők*ben a költőnek még a nevét is elemezte, hangalakjában („zenei összetételében") az arányt, a „tiszta egyszerűséget" és a „bátor eredetiséget" hangsúlyozva. De nemcsak nyelvének teremtő erejét tartotta nagyra, hanem „kísértetlátó balladáit" is, melyeket „elvetélt hamleti drámákként" aposztrofált, Shakespeare-fordításait pedig önálló alkotásokként értelmezte. Mindemellett foglalkozott Arany életrajzával is, hosszan szólt például betegségeiről, megjegyezvén: a gyakori nátha talán az idegrendszer érzékenységével függ össze.[412] A Herczeg Ferenc hetilapjában közölt szöveggel egy napon a *Pesti Hírlap*ban is napvilágot látott egy tárca Aranyról, melyben Kosztolányi már Esti Kornél nevében beszélt.[413]

Nem sokkal később írt esszéjében azt is hangsúlyozta, hogy Arany „költő maradt", nem szolgált semmilyen érdeket, nem csatlakozott csoportosulásokhoz, hanem egyedül tollához (ezáltal pedig a nyelvhez) volt hű. „Egy költő jellemessége csak abban állhat, hogy mindazt, ami kecsegteti, alárendeli annak az egyetlen célnak, hogy hiánytalanul, gáttatlanul fejezze ki magát" – jegyzi meg, részben összefüggésben a Móriczcal folytatott vita során megfogalmazott gondolatokkal.[414] Három évvel később a *Bolond Istók*kal foglalkozott, összevetvén Arany költeményét a történeti forrásokkal, valamint Petőfi munkájával. A szöveget álcázott önéletrajzként olvasta, mely – ellentétben Petőfi művével – „csupa öngúny, éleslátás, égig kiáltó kétségbeesés".[415] Egy hónap elteltével *A nagyidai cigányok*ról is gondolkodott, humor és gyász sajátos együttállását, az ellentétek egymással való kifejezhetőségét, valamint hirtelen egymásba fordulásának lehetőségét elemezve.[416]

Kosztolányi számos más, magyar klasszikus szerző munkásságával foglalkozó esszéjén és portréján túl a világirodalom jeleseiről is cikkezett, gyakran fordítói tevékenységével párhuzamosan. A harmincas években napvilágot látott szövegek közül kiemelkednek a Shakespeare-tanulmányok, miután az író ebben az évtizedben foglalkozott legtöbbet a drámaíró műveinek magyarra ültetésével. Többször hivatkozott olyan szakmunkákra is, melyek a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazták: 1927-es londoni útirajzában például Edgar Elmer Stoll *Shakespeare studies. Historical and comparative in method* című munkáját említette.[417]

1934-ben *Shakespeare a tutajon* címmel Christopher Morley honolului egyetemen tartott előadásával kapcsolatban fejtette ki gondolatait.[418] Az amerikai prózaíró előadásanyagát kötetben is kiadták, amihez Kosztolányi egyik amerikai barátja

(talán a Clevelandben élő Reményi vagy az ő köréből valaki) révén jutott hozzá. Szövegében kiemelte, hogy Shakespeare megrendelésre és szoros határidőkkel dolgozott, de a megélhetési kényszerből remekművek születtek. „Általán sohasem szabad szem elől tévesztenünk azt, hogy e darabok irója elsősorban szinházi ember" – jegyzi meg, majd olyan kultúrtörténeti adalékokkal szolgál, amelyek cáfolják az esetleges nyomdahibákra összpontosító filológusok olvasatait.[419] A tízes jambus például azért csonkul meg olykor, hogy a színésznek legyen ideje levegőt venni, Ophélia pedig azért hal meg olyan gyorsan, mert az Avon folyó valóban tele volt „gyomfüzérrel".

Pár hónappal később az *Othellóból* Desdemona és Emília utolsó párbeszédét elemezte: annak a három mondatnak az erejét és drámaiságát, mely végleg meggyőzi a darab nézőit a feleség ártatlanságáról.[420] 1934 karácsonyán *Shakespeare és a lélekelemzés* címmel a *II. Richárd* egy jelenetét vette górcső alá, amit sebtében le is fordított. A férje miatt aggódó fiatal királyné és az őt vigasztaló udvaronc párbeszédét a modern lélektani megfigyelések leképezéseként értelmezte: „Nincs-e benne a mai lélektan minden ravasz ismerete és bátor tudása, mely azt hirdeti, hogy lelki fájdalmainkat a köréjük rakódott idegen elemek és kisérő jelenségek teszik türhetetlenné és való mivoltukban mindig érthetők, ennélfogva tűrhetők is?"[421] A királyné viselkedését a neurózis iskolapéldájaként látta, amikor a páciens azért ragaszkodik saját rögeszméihez, hogy önmaga elől is eltitkolja (tudat alatt cenzúrázza) szenvedése igazi okát. „Shakespeare mindent tudott [...] csakugy félvállról, mellékesen [...] egy udvaronc kedveskedő beszédében: az elmésség álarcában a mélységet" – zárta az író gondolatmenetét,[422] melyben egyúttal az angol irodalom ismert francia méltatójának, Émile Legouis-nak véleményét is megkérdőjelezte.[423]

Kosztolányi értekező prózájában markáns vonulatot képviselt az angolszász új kritika „close reading" gyakorlatával (illetve emellett az orosz formalizmussal, valamint más műközpontú elméletekkel, köztük a francia explication de texte-tel) rokonítható szoros szövegelemzés módszere, amit ő maga szövegmagyarázatnak nevezett.[424] Talán Leo Spitzer is hatott rá, de nem zárható ki Meillet irodalmár kortársának, Gustave Lansonnak befolyása sem, akinek 1894-es *A francia irodalom története* című munkájából Kosztolányi a *Modern költők* második kiadásában idézett is.[425] Ugyancsak francia hatást mutat, amikor az író egyik 1921-es tanulmányában a *Mercure de France*, illetve a *Nouvelle Revue Française* cikkeire a következőképp hivatkozik: „arról olvasok, hogy ők is kézzelfogható esztétikát akarnak, a régi, szétfolyó helyett, költői iskolát, mely az új költészetből leszűrhető tanúságokat közli hallgatóival, átadja nekik, ami átadható".[426]

A szövegmagyarázattal kapcsolatba hozható elgondolásokkal a magyar író az amerikai transzcendentalisták lapjaként induló, majd a húszas évek egyik legjelentősebb modern irodalmi fórumává váló *The Dial* című folyóirat hasábjain is találkozhatott.[427] A kiadvány a „húszas években T. S. Eliot, Marianne Moore, E. E. Cummings, William Carlos Williams, Ezra Pound költészetét, valamint Kenneth Burke értekezéseit jutalmazta külön díjjal. Munkatársai közé tartozott Ford Madox Ford, Wyndham Lewis, a nyelvész Edward Sapir, az értekező Edmund Wilson, valamint a versíró Amy Lowell, akinek egy költeményét lefordította Kosztolányi, továbbá Thomas Mann és Hermann Hesse. 1922-ben itt jelent meg a The Waste

Land. E folyóirat fontos szerepet játszott a New Criticism [...] kialakulásában, és szerzői közül Sapir döntően hozzájárult Wilhelm Humboldt örökségének [...] továbbviteléhez" – tudósít Szegedy-Maszák Mihály monográfiája.[428] A tengerentúli folyóirat Mallarmé és Remy de Gourmont elgondolásait ugyancsak közvetítette, akikre Kosztolányi szintén sokszor utalt.

Szövegközpontú fölfogását, valamint a nyelv társalkotó szerepéről vallott gondolatait először 1921-ben Goethe *Über allen Gipfeln...* kezdetű versének elemzésekor foglalta össze alaposabban, ám legtöbbet a harmincas években foglalkozott a szövegmagyarázat gyakorlatának bemutatásával. 1932 nyarán, illetve 1934-ben négy hosszabb, összefüggő tanulmányt közölt *A Pesti Hírlap Vasárnapjá*ban, melyek közül háromban konkrét példán keresztül demonstrálta a szoros szövegelemzés módszerét, egyben pedig elméleti összefoglalást adott. Elsőként *Tanulmány tizenhat sorról* című esszéje látott napvilágot, ahol megint csak Shakespeare-rel foglalkozott: *Hamlet*jéből Claudius király első megszólalását emelte ki. Elemzése során – Szegedy-Maszák észrevétele alapján – „olyan kiemelkedő irodalomtörténészek véleményét vette irányadónak, mint E. K. Chambers, G. B. Harrison és John Dover Wilson, és az ő segítségükkel igyekezett meggyőzni olvasóit a szóban forgó színmű nyelvének kimeríthetetlen gazdagságáról".[429] Nem az angol eredeti szöveget vette azonban alapul, hanem Arany János fordítását, mely nem annyira Shakespeare, mint inkább a magyar költő művének tekinthető. Arany átültetését tökéletesen összeegyezteti a dráma általánosabb értelmezési lehetőségeivel, így többek között Claudius jellemének, belső morális konfliktusainak, illetve azok elleplezésének, de egyúttal a nyelv általi öntudatlan fölfedésének érzékeltetésével, valamint a trónbitorló politikai törekvéseinek bemutatásával.[430]

Közel két év telik el a *Hamlet*-jelenet elemzésének közlése után, amikor Kosztolányi a szövegmagyarázó módszer általánosabb kifejtésével jelentkezik. „Szabad-e, lehet-e a verseket, a költői műveket magyarázni?" – veti föl a kérdést, majd leszögezi, hogy a költészet nem értelmi működés, ösztön hozza létre a verset, „jobbára öntudatlanul". A lélektani és a szövegmagyarázó megközelítés közül ismét az utóbbit tartja célravezetőnek, mely pusztán „magából a szövegből, a szöveg elemeinek fölbontása, a szöveg legkisebb egységeinek, a szöveg molekuláinak és atomjainak, a szöveg nyelvtani kapcsolatainak, szórendjének, rímeinek, betűinek tüzetes elemzése" révén kíván célt érni.[431] A szövegmagyarázatok sorát magyar költők műveinek elemzésével folytatta: előbb Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versével foglalkozott,[432] majd Babits *Anyám nevére* című költeményével.[433] Miután Kosztolányi ekkor már több, régi barátjával folytatott vitán van túl, gesztusát akár újabb békülési kísérletként, valamint egyáltalán az irodalom ügye és a személyes ellentétek éles különválasztásaként is fölfoghatjuk. Az sem véletlen, hogy Babitstól olyan korai költeményt választott, melyet a költő közös egyetemi éveikben, 1906 elején levélben küldött el neki.[434]

Bár Kosztolányi sok verses drámát ültetett magyarra, „alkati, életre szóló vonzódás – ahogy Rába György kifejti – csak Shakespeare-hez kötötte, az ő műveinek fordítása műfordítói pályájának igazi állomásait jelentik."[435] Kötetben először a *Téli rege* látott napvilágot 1930-ban, Genius vállalkozásában.[436] „Shakespeare 1611-ben irta ezt a darabját. Ekkor már 36 dráma állt mögötte és 7 nagy költe-

mény. Negyvenhét éves volt. Utána még megirta a »Vihar«-t, aztán visszavonult, mint a biblia istene, aki hat nap alatt megteremtette a világot s a hetediken már pihent. Egy mindent tudó, mindent biró müvész játszik itt ereje teljében, eszközei birtokában a szavakkal, a gondolatokkal és érzésekkel, az emberekkel, az élettel. Jövetlen valóságában, izgató érzékbiztosságában igyekeztem visszaadni ezt a természetes és közvetlen, de sok helyütt zsufolt, meghökkentően-barokk nyelvet, anélkül, hogy kisimitanám, egyszerüsiteném, fölhigitanám vagy magyaráznám" – nyilatkozta az író a megjelenés évében.[437] Meglátása szerint Shakespeare talán a *Hamlet*ben és a *Téli regé*ben tárulkozott ki a leginkább, s noha a dán királyfi a temetőben „a föltétlen megsemmisülés bizonyosságát látja maga előtt", mégis hisz valamiben: művészetben, zenében, színészetben. „A »Téli rege« végső kizengése is ez. A csalóka Müvészet széttöri a Sors korlátjait, a tehetetlen lehetővé válik, a szobor, a Szépség mása élni kezd, fölébreszti a Zene. Ugy érzem, hogy itt van Shakespeare hitvallása, mely örök hitvallása marad a felsőbbrendü embernek" – jegyezte meg Kosztolányi az interjú zárszavaként.[438]

A két világháború közötti Shakespeare-újrafordítások ügyét elsősorban a nyugatosok támogatták. Babits Mihály már 1916-ban magyarra ültette *A vihart*,[439] s ő készítette el 1924-ben az új magyar Shakespeare-kiadványok tervezetét is. Közel ötven évvel korábban a Kisfaludy Társaság vállalkozásában látott napvilágot egy jelentős sorozat Arany, Petőfi és Vörösmarty fordításaival. „Számba kell vennünk azt is, hogy közben a Shakespeare búvárlat nagyon előrehaladott. A drámaszöveg homályos részeit tisztázták és most sokkal több adat áll rendelkezésünkre, mint elődeinknek. [...] Az, hogy a közönség érdeklődik-e a remekírók iránt, őszintén szólva nem érdekel engem. Az író nem szolgálja ki a közönséget, hanem vezetni akarja" – vallotta Kosztolányi, aki nagyban pártolta a kezdeményezést.[440]

Az újrafordítás ötletét Balassa József vetette föl a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének gyűlésén. A tervek szerint Babits korábbi szövege és Szabó Lőrinc szonettfordításai mellett Hevesi Sándor addigi munkáira is számítottak volna, valamint közreműködésre kérték Harsányi Kálmánt, Heltai Jenőt, Karinthyt és Tóth Árpádot.[441] Kosztolányit a *Téli rege* fordításával az akkor a Renaissance Színház élén álló Bárdos Artúr bízta meg. Bár az előadást már beharangozták,[442] a pénzügyi nehézségek és a tulajdonosokkal való nézeteltérések miatt az igazgató távozni kényszerült, így végül nem került sor a bemutatóra.[443]

Kosztolányi 1925 áprilisában részleteket közölt munkájából a *Nyugat*ban,[444] nem sokkal előbb pedig arról nyilatkozott, hogy a *Macbeth* és a *IV. Henrik* magyarítására is vállalkozott, ezek elkészültéről azonban nem tudunk. Pár évvel később még ennél is nagyobb arányú terveit osztotta meg a *Délibáb* olvasóközönségével: „négy kivételével, Shakespeare összes művét át fogom dolgozni. A Hamletet, amelyet Arany János fordított, nem fordítom, mert az olyan magyarsággal van írva, amelyet nem lehet túlszárnyalni. Ezenkívül egész tökéletesnek tartom Petőfi Coriolan, Vörösmarty Julius Caesar és Babits Vihar fordítását, amelyeknél egészen biztos, hogy nem tudok jobbat produkálni."[445] A *Fejérmegyei Napló* munkatársának az új magyar Shakespeare-sorozatot az 1925-1926-os évad körülre ígérte, s mellette további színházi tervekről ejtett szót: „A Nemzeti-Szinház akkor nagy Shakespeare-ciklust fog rendezni; lehetőleg valamennyi darab szinre kerül."[446]

Az 1925-ös *Nyugat*-beli *Téli rege*-részletek közléséről Füst Milán írt méltatást. Miután a kritika és a fordítás egyazon lapszámban láttak napvilágot, Kosztolányi föltehetően megmutatta barátjának a kéziratot, aki ez alapján írta meg szövegét nemcsak a közölt részletek, hanem a teljes fordítás (legalábbis amennyivel az író addigra készen volt) ismeretében. A művet előzőleg Szász Károly ültette magyarra, az ő szövegével játszották a színházak egészen az 1933-as bemutatóig. Füst utal e korábbi fordításra, mely „silánnyá laposította" a remekművet, így aztán Kosztolányi munkája kellett ahhoz, hogy a *Téli rege* valódi értékeit fölfedezhesse: „E fordítás olvasásakor meglepve ébredtem annak tudatára újra, hogy mi is ez a magyar nyelv! Hogy ez a magános, elszigetelt kis nyelv mire vitte már akkor, Shakespeare idejében! / Mert Kosztolányi Pázmány nyelvén fordította Shakespeare-t – s már maga ez is szerencsés gondolat. Így shakespeare-ibb a mű s ősibb a rege. Tiszta, erőteljes, szép nyelv ez, amely nemhogy régiség volna – sőt! – amely úgy hat az emberre ma, mint a megújhodás."[447]

1930-ban jelent meg a Genius gondozásában Shakespeare *Rómeó és Júliájának* Kosztolányi által készített magyar változata is.[448] A kéziratot még a megjelenés előtt megmutatta Babitsnak, Gellért Oszkárnak és Móricznak, miután utóbbiak fölajánlották számára, hogy esetleg a *Nyugat*ban közölhetné. Az író a papírínségre hivatkozva szabadkozott, Babits véleményére azonban mindenképp számított.[449] 1928 tavaszán adott nyilatkozatából kiderül, hogy ezt a drámát is már évekkel korábban be akarták mutatni színházban: „valami meglepőt akarok. Azt, hogy nyelvem közvetlen legyen ebben a drámában is. [...] Hisz Shakespeare eredetiben a legközvetlenebb nyelvezetü iró. Hüen akarom visszaadni."[450] A tragédiát korábban teljes egészében többen is lefordították, de átültetett részleteket Arany, Petőfi és Vörösmarty is. A Nemzeti Színház 1871-től a Szász Károly-féle változatot játszotta: Kosztolányi munkája ezt a hagyományt törte meg, amikor 1935 tavaszán a kolozsvári–nagyváradi magyar színtársulat,[451] októberben pedig a Magyar Rádió is műsorára tűzte az újrafordított darabot.[452]

„Maga még itthon van? Mit olvas? Shakespeare-et? Szóval Shakespeare az egyetlen, aki még tíz órakor itthon tudja tartani a Nyugattól. / – Nem Shakespeare, – mondom, – hanem Kosztolányi. / S csakugyan, minden dolgomat kész lettem volna elmulasztani, örömömben, hogy végre olvashatom friss nyelven Romeo s Juliát" – írta Móricz Zsigmond a tragédiáról szóló kritikájának bevezetéseként a *Nyugat*ban.[453] Nem titkolta, hogy Szász fordítását a legrosszabb Shakespeare-átültetésnek tartotta, minek igazolására – illetve Kosztolányi remeklését is illusztrálandó – az öreg Capulet egyik monológjának régi és új változatát állította szembe egymással. „Ezt lehet a színpadon mondani!... Ez már őszinte nyelv. Hogy lehet ebben érezni ennek a kornak tirannus apaállatát" – kiált föl, utalván az új fordítás életszerűségére, s egyúttal Shakespeare korszerűségére.[454]

A magyar *Rómeó és Júliáról* szóló ismertetések többsége a *Téli regével* is foglalkozott, s Kosztolányi Shakespeare-tolmácsolását egyöntetűen értékelte. Az író hosszabb tanulmányban válaszolt a fordítói eljárását bíráló kritikákra. „Igaz, Shakespeare-t tolmácsolni nem kis költői és művészi föladat, próbára teszi képzeletünket és ítélő-képességünket, ösztönünket és tudásunkat, emberismeretünket és nyelvi leleményünket, de végeredményében mégis csak közvetítés, vagy-

is tudományos jellegű munka" – szögezte le bevezetőjében.[455] Az angol drámaíró szövegeire vonatkozó műfordítói elvei Babits fölfogásához hasonlítanak, miután Shakespeare esetében már Kosztolányi is a teljes hűséget tartotta szem előtt: „Shakespeare-t a teljes, fölbontatlan egészében kell visszaadni, úgy ahogy van, körülírás, magyarázás, fölhigítás, egyszerűsítés, szépítés és cifrázás nélkül, a maga érzéki és szemléletes valóságában, mert csak így tükrözhetjük vissza szellemét. Ebből a célból – Arany fordításaiból derül ki – leghelyesebb őt nem is szóról-szóra, hanem betűről-betűre követni. Egyebütt az ilyen gondosság merevségre vezethet. [...] Shakespeare-nél [...] minden jelentős, a nagy és a kicsiny, a részlet és egész egyaránt, minden ösztönös, minden szeszélyesnek látszó, de ezerszeresen meggondolt."[456]

„A Nemzeti Színház Shakespeare-ciklusának keretében a legnagyobb érdeklődést valószínűleg a »Lear király« fogja elérni, mégpedig azért, mert a darab Kosztolányi Dezső új fordításában kerül színre" – tudósított 1931 januárjában a *Délibáb* című lap.[457] A *Lear király* kötetben már csak az író halála után jelent meg,[458] a harmincas évek elején részleteket közölt belőle a *Pesti Hírlap*.[459] Talán a kötetbeli megjelenéshez, illetve a színházi előadáshoz „szükséges végső csiszolás hiánya érződik a szövegen", a munka ugyanis nem veszi föl a versenyt a korábbi két drámafordítással.[460] A Kosztolányitól szokatlan több-kevesebb pontatlanságot még inkább indokolja egészségi állapotának válságosra fordulása, hiszen a véglegesítésen az első rádiumkezelést követően kezdett dolgozni, Budapest és Stockholm között.[461] 1934 augusztusában az „új átköltés befejezéséről" nyilatkozott a *Reggeli Újság* munkatársának,[462] közel négy éven keresztül foglalkozott tehát a *Lear király*al, s több változatot készített.

Az író fordított még részleteket az *Ahogy tetszik*, a *Szeget szeggel*, a *Szentivánéji álom*, valamint a *II. Richard* című darabokból is,[463] melyek mind – Rába Györgyöt idézve – „Shakespeare-fordításai elveinek tudatosodásáról vallanak, expresszív, plasztikus nyelve tovább erősödik, szókincse addig kevésbé kiaknázott stílusrétegekkel: tájszólással, csibésznyelvvel gyarapodik. [...] Tömörsége nincs ellentmondásban a világosság követelményével; változatlanul szigorúan hű a klasszikus eszményhez."[464] A fordítások közül a *Szentivánéji álom* részletei Max Reinhardt filmkockáinak lettek magyar feliratai. „Reinhardt annak idején, hogy színpadra vitte a Szentivánéji álmot, rendezői mesterművét alkotta meg. Most Hollywoodban, a moziban szólaltatja meg Shakespeare-t, pazarul, minden tündéri erejével. [...] Az új magyar szöveg, melyet vetítenek, tőlem való. Arany János, mindnyájunk mestere, 1864-ben fordította le remekbe a Szentivánéji álmot. Azóta hetvenegy év múlt el, majdnem háromnegyed évszázad. Ez az időköz s az ő nyomán fejlődő magyar nyelv növekvő simulékonysága magyarázza az én kísérletemet" – nyilatkozta a bemutató idején Kosztolányi.[465] Egy másik interjújából kiderül még, hogy „az eredeti szövegnek mintegy husz százalékát" vetítették, illetve könyv alakban is tervezték megjelentetni – amire végül nem került sor –, az író tehát az egész drámát lefordíthatta.[466] A filmhez készített munkája egyik gépiratos változatán föltehetően Török Sophie kézírásával szerepel a következő mondat: „Ezt Mihály azért gépelte le, mert nyilvánosságra akarta hozni ellene felháborodását."[467] Ez alapján Kosztolányi ezt a fordítását is megmutatta Babitsnak, hogy véleményét kérje.[468]

Az író a Shakespeare-fordítások mellett kisebb munkákkal is jelentkezett élete utolsó évtizedében. „Szent István egyetlen fia, Imre herceg halálának 900. évfordulójára készülve 1929-ben a magyar katolikus egyház és a magyar kormány emlékévet hirdetett az 1930. május 18-a és 1931. május 3-a közötti időre."[469] Ehhez kapcsolódóan nemcsak kulturális és tudományos rendezvényeket tartottak, hanem regényes életrajzokat adtak ki a hercegről, valamint több más, a témakörhöz köthető irodalmi alkotás is született. Babits például *Imre herceg* című „históriás énekét" közölte a *Nyugat*ban, illetve lefordította az egyik jól ismert himnuszt.[470] Kosztolányi ugyancsak átültetésekkel jelentkezett, s egy kötetre való himnuszt adott közre, melyek közül néhány darabot lapokban is megjelentetett.[471]

Igen gyors tempóban dolgozhatott, mert 1930 márciusának elején még csak az első három himnusszal állt készen,[472] a kötet pedig már május elejére forgalomba került. „Mivel a forrásnyelv ebben az esetben a latin volt, vagyis egy olyan nyelv, amelyet tanult ugyan Kosztolányi, de ekkorra nagyrészt elfelejtett [...], okkal föltételezhetjük, hogy ebben a vállalkozásban is volt latinista segítője",[473] aki – *A véres költő* című regény írásakor közreműködő – Révay József lehetett. Mindezt nemcsak egy 1929-es levél jelzi,[474] hanem az is, hogy a klasszika-filológusnak egy évvel korábban szintén megjelent egy Szent Imréhez köthető regénye,[475] illetve ő jegyezte a *Szent Imre himnuszok*ról szóló egyetlen kritikát is.

A *Nyugat*ban közölt rövid ismertetésben Karácson Imre „élet- és jellemrajzában" szereplő fordításaival vetette össze az új kiadványt: „Ezek a fordítások csak azt a célt szolgálták, hogy a magyar közönség megértse a himnuszokat, a költészethez azonban édes-kevés közük volt. Kosztolányi a művész hatalmas erejével, a katolikus lélek benső áhítatával, a magasrendű szellemek tiszta egyszerűségével nyúlt ezekhez a naivan bájos alkotásokhoz, csokorba kötött belőlük egy csomót és zengő, színes nyelven, a rímek pazar tüzijátékában megszólaltatta őket magyar nyelvünkön."[476] Karácson említett könyvének második vagy harmadik kiadását (melyhez már egy, a himnuszok magyarítását tartalmazó *Függelék* is tartozott)[477] azonban – minden fogyatékossága ellenére – Kosztolányi alapul vette munkája készítésekor.[478]

1932 januárjában került forgalomba a *Kínai és japán versek* címet viselő műfordítás-antológia Kosztolányi bevezető tanulmányával, illetve átültetéseivel. A Jaschik Álmos művészi illusztrációival díszített kiadvány a(z akkor már) Lantos Adolf vezetése alatt álló Genius vállalkozásában látott napvilágot.[479] Az író távol-keleti kultúrák iránti érdeklődése egészen a 20. század első éveiig vezethető vissza: 1907-ben már Hans Bethge antológiáját forgatta, amelyben az *ő Lámpafény* című költeménye is szerepelt.[480] Bethgének aztán további gyűjteményei jelentek meg, melyek mindegyikét forrásként használta.

Az író angol, német és francia közvetítő nyelvek segítségével dolgozott: a kínai verseket jórészt angolból, a japánokat pedig elsősorban németből magyarította. Még az is előfordult, hogy – amint Kolozsy-Kiss Eszter jelzi – „egy-egy új közvetítő szöveg felfedezésekor újrafordította, »frissítette« az első verziót".[481] Fordításaihoz gyakran vette alapul Michel Revon *Anthologie de la littérature japonaise des origines au XXe siècle* című 1910-es, japán eredetiből merítő antológiáját is,[482] melyre már 1915-ben hivatkozott egy tárcában.[483] Később a Revon-kötet Paul Adler

cseh-német expresszionista költő által németre fordított, 1926-ban megjelent *Japanische Literatur* című változatából is dolgozott,[484] valamint külföldi folyóiratokból,[485] 1933 után pedig Asatarō Miyamori *An anthology of haiku ancient and modern* című jelentős gyűjteménye adja fő forrását.[486] Utóbbi megjelenésekor, a *Nyugat* hasábjain közölt harminc haikufordításának előszavában hivatkozik is Miyamorira, miközben a japán műfajt igyekszik megismertetni a hazai olvasóközönséggel.[487] A fordítások terén az igazi áttörést 1929 jelentette, amikortól fogva rendszeressé váltak japán, illetve kínai átültetéseinek közlései.[488] Ez az év egyúttal a távol-keleti „líra több évtizedes, sőt már a 19. század utolsó harmadára is visszanyúló nagy nyugati fordításhullámának is csúcsa" – mutatott rá Zágonyi Ervin vonatkozó tanulmányában.[489]

Kosztolányi távol-keleti irodalom, képzőművészet,[490] valamint nem utolsósorban a bölcseleti rendszerek iránti fogékonyságát jelzi, hogy más írásaiban, kritikáiban egyaránt utal kínai és japán vonatkozásokra, sőt olykor szépirodalmi műveiben is előfordulnak motívumok.[491] A *Tengerszem*ben Lao-cét mestereként említi, sőt a távol-keleti filozófiák hatása nyomokban még a *homo aestheticus* ars poeticában is fölismerhető.[492] Ugyancsak a taoista, illetve buddhista irányzatokban való elmélyülésről árulkodik a *Kínai és japán versek* bevezető tanulmánya, ahol – Szegedy-Maszák Mihály meglátása szerint – „azt igyekezett bizonyítani, hogy a kínai költészetre nem alkalmazhatók az európai fogalmak. Kezdeményezésének újszerűségét tanúsítja, hogy [...] fordításairól sokan azt hitték, jórészt Kosztolányi eredeti költeményei."[493] A fordító e szövegében mellőzi a japán irodalom tárgyalását, figyelme elsősorban a filozófiára összpontosul. Részletesen szól a kínaiak halálkultuszáról, illetve az ember helyéről és szerepéről a világegyetemben: „Két tanítómesterük, Konfucse és Laocse egyáltalán nem foglalkozik a túlvilági élettel, de nem szól az élet eredetéről sem, mindössze az élők egymás közötti viszonyát igyekszik szabályozni. [...] Lázálom az élet s értelmünk is az. Mégis cselekednünk kell a jót. Csak ekkor vagyunk emberek, csak ekkor kerülünk összhangba a természet egységével."[494] Talán az sem véletlen, hogy Kosztolányi utolsó szerelmének, Radákovich Máriának épp a *Kínai és japán versek* című kötetet adta oda „nászajándékként".[495]

A kiadvány kritikai fogadtatása kedvezőnek mutatkozott, s ráirányította a figyelmet az Európán túli kultúrákra, valamint egyáltalán a világirodalom fogalmának tágabb értelmezési lehetőségére. Elsőként a *Napló*ban jelent meg egy recenzió, mely a kínai és a japán költészet közötti erős kapocsról beszélt.[496] A *Nyugat*ban Kárpáti Aurél behatóbban is foglalkozott a kulturális háttérrel, Kosztolányi bevezető tanulmányának filozófiai gondolataival, valamint egyáltalán a taoizmussal.[497] Kovács László a *Pásztortűz* hasábjain ugyancsak a távol-keleti és az európai gondolkodásmód különbségét hangsúlyozta,[498] míg az *Erdélyi Helikon*ban Gunda Béla a következő konklúzióra jutott: „A költők neve csak ugyis furcsa betűhalmaz lenne a számunkra. Az egész költészet képe érdekel bennünket: az az eddig ismeretlen szépség, melyet Kosztolányi mutatott be, valószínű, hogy csak másodkézből, de azzal az áhítattal és művészettel, amely talán csak azokban a japán és kinai költőkben volt meg, akik a Sárga Hold alatt álmodoztak az élet legmélyebb értelméről."[499]

Az író a harmincas évek folyamán több kortárs, ma már kevésbé ismert színpadi művet is fordított különböző színházak megrendelésére. 1930-ban például a Hans José Rehfisch és Wilhelm Herzog 1929-es drámáját ültette át *A Dreyfus-ügy* címmel. „Az élet formálta ki ezt a drámát s a német szerzőknek pusztán meg kellett jeleneteziök, a dús adatok alapján, melyeket szóról-szóra leltek meg a vádbeszédekben és védőbeszédekben, az egykori ujságok vezércikkeiben és törvényszéki rovatában. Az anyagon alig változtattak valamit. Igy sikerült megőrizniök a valószerűség ízét, a történelem eleven lüktetését" – nyilatkozta Kosztolányi *Az Est* munkatársának.[500] Az Új Színházban előadott színműről Hevesi Sándor a *Pesti Napló* hasábjain azt is megállapította, hogy a „színház irodalmi keretet adott az esetnek azzal, hogy Kosztolányi Dezsővel fordíttatta le a darabot. A fordítás csakugyan elsőrangú Az előadás nívója is jóval magasabb a darabénál".[501]

Két évvel később Kosztolányi Ferdinand Bruckner osztrák-német szerző 1930-ban megjelent *Angliai Erzsébet* című drámáját fordította le, melyet 1932 februárjában mutatott be a Vígszínház Hegedűs Tibor rendezésében, Gombaszögi Frida főszereplésével.[502] 1934-ben Maxwell Anderson egyik művének átültetéséről is nyilatkozott, melyet ugyancsak a Vígszínház rendelt tőle: „A »Lear király« uj átköltését befejeztem, a Vigszinház pedig ebben a szezonban mutatja be Anderson amerikai iró verses drámáját az én forditásomban."[503] A *Mary of Scotland* című, Stuart Mária életét földolgozó darab – melyet nagy sikerrel játszottak New Yorkban – magyarításával az igazgató, Jób Dániel bízta meg az akkor épp Stockholmban tartózkodó írót, aki rádiumkezelésre ment a svéd fővárosba.[504]

Kosztolányi 1936-ban fordította le a Nemzeti Színház számára a londoni kínai követség sajtóattaséjaként tevékenykedő Shih J. Hsiung *Gyémántpatak kisasszony* című kínai mesejátékát. A darab magyar szövege nem sokkal a színpadi bemutató után kötetben és a *Színházi Élet* hasábjain is megjelent.[505] A premiert szeptemberben tartották Németh Antal rendezésében, a *Kínai és japán verseket* is illusztráló Jaschik Álmos díszleteivel, a Bajor Gizi és Uray Tivadar főszereplésével. Az előadás „szinházi fajsulyra tulajdonképpen mutatvány" – jegyezte meg Porzsolt Kálmán kritikájában, majd sietett hozzátenni: „Az egész estből meg lehet dicsérni elsősorban Kosztolányi Dezső kiváló költőnknek igazán nagyértékü poétikus forditását, amely maga is zenei ritmusban perdült s jó alkalmat szolgáltatott Ránky György stilusos muzsikájához."[506] Kosztolányi föltehetően hónapokkal korábban elkészült a munkával, egészségi állapota ugyanis már nem engedte a későbbi feladatvállalást.[507]

Ugyancsak az író halálának évében jelent meg Lewis Carroll 1865-ös *Alice's adventures in Wonderland* című meseregényének (a tündérmese hagyományát megújító fantasynek) magyar fordítása, *Évike Tündérországban* címmel.[508] A keresztnév játék lehetett az író részéről: öccse kislányát hívták Évikének, aki ekkor már tizenöt éves volt. Két húga is született időközben, Vera és Teréz, akik viszont még csak három-, illetve kétévesek voltak. Kosztolányi sokat járt hozzájuk Ludaspusztára, ahol gyakran tréfálkozott, játszott unokahúgaival és a helyi bunyevác gyerekekkel is, akikkel a helyi tájszólásban tudott beszélni. A Magyar László által Ludason meginterjúvolt adatközlők visszaemlékezései szerint egyszer még esküvőt is rendeztek: „Dezső kérelmére lakodalmat (1929-ben volt) játszottak kb. 30-an

a gyerekek az orvos lakásánál. Évike volt a menyasszony. Szalma Sándor volt a vőlegény [...], rögtönözték a lakodalmat, ruhákat, mentek Halom-soron, utána a Pipi tanya felé – vissza az orvoshoz, ott készítettek ennivalót, kis kalácsot, teát, gyönyörködtek Kosztolányiék, Deni stb. a rendezvényben."[509]

Az író nemcsak az „Alice" nevet változtatta meg, hanem teljes egészében magyar környezetbe helyezte át a hősöket és a történetet, amint arról Józan Ildikó elemzése is tájékoztat: „ahogy a főszereplőt nem Alice-nek vagy Alíznak hívja, úgy barátnőit sem a Mabel vagy az Ada névvel illeti, hanem Sárikának és Magdinak nevezi. A cica nem Dinah, hanem Cirmos, és Évike Tündérország felé zuhantában nem narancs-, hanem szilvalekváros üveget emel le egy polcról, és nem krokettet, hanem huszonegyest játszik önmagával".[510] Ezenkívül a műben szereplő versbetéteket sem szó szerinti fordításban adta – még csak nem is szabadabb műfordításban –, hanem a 18–19. századi angol gyerekversek paródiáit közismert magyar rigmusokkal helyettesítette, a könnyebb olvashatóság/értelmezhetőség, illetve az erősebb kulturális beágyazás kedvéért. „Mikor például Alice a sok alakváltozástól megzavarodva emlékezetét azzal teszi próbára, hogy egy verset idéz fel, az angolban egy – az angol közönség körében valószínűleg – jól ismert gyerekvers (Isaac Watts Against Idleness and Mischief című költeményének) paródiáját olvashatjuk. Kosztolányi – a »krokodil« kivételével – egyetlen szót sem fordít a versikéből, hanem magyar gyerekversekből gyárt paródiát",[511] így többek között a Kis kacsa fürdik kezdetű, népi eredetű mondóka átírt változatát szerepelteti.

Kosztolányi a fordításnál a szövegben tematizált összetettebb kérdésköröket is figyelembe vette. Az ötödik fejezetben például az identitás problémája vetődik föl – mely a korábbi szakaszokban egyaránt előkerült –, miután Évike nem tud válaszolni a Hernyónak, hogy kicsoda ő. „Elpanaszolja – vázolja Józan Ildikó –, hogy a sok átváltozás hatására már nem tudja a választ e kérdésre, s visszautal a második fejezetben történt esetre, hogy még egy egyszerű verset sem tudott fejből felidézni."[512] Amikor a Hernyó újabb szavalásra kéri a kislányt, Kosztolányi a *Családi kör* című költemény paródiáját mondatja el vele. Így aztán a Hernyó reakciója, miszerint Évike összezagyválta volna a sorokat, teljesen érthetővé válik a magyar olvasó előtt is. Az író tehát egyfelől szűkebb családjának – ami talán az Arany-vers választását is indokolja –, másfelől a magyar kultúra ismerőinek kívánt megfelelni átültetésével. Mindehhez föltehetően Wilhelm Busch gyerekkönyve, az 1865-ös *Max und Moritz* is példaként szolgált számára, „melyet Rudnyánszky Gyula átírásában, Marci és Miska címmel ismert meg".[513]

„MOST ELMONDOM, MINT VESZTEM EL"

SZEPTEMBERI ÁHITAT: A RADÁKOVICH-SZERELEM

Kosztolányi Dezső 1935 nyarán az Újságírók Szanatórium Egyesületének visegrádi Rákosi Jenő-üdülőházában ismerkedett össze az akkor harminchat éves Papp Oszkárné Radákovich Máriával, akibe azonnal beleszeretett. Miután ekkor már súlyos beteg volt, kortársainak többsége a halál előtti utolsó föllángolásnak tartotta a szerelmet, a fönnmaradt dokumentumok azonban jóval mélyebb, a személyiséget alapjaiban érintő érzelmekről árulkodnak.

Az író felesége kíséretében érkezett Visegrádra – miközben fiuk, Ádám Bécsen keresztül Semmeringre utazott –, így Kosztolányi Dezsőné szemtanúja lehetett a kialakuló kapcsolatnak. Kosztolányi már korábban fölfigyelt a fiatalasszonyra, aki kisgyerekével, Papp Oszkárral („Japi") – a későbbi festőművésszel – tartózkodott az üdülőben, magányosan félrevonulva az újságíró-társaságtól. Radákovich Mária visszaemlékezése alapján az író hazautazásuk előtt egy héttel (július 24-én) mutatkozott be neki, az egyik közös esti szalonnasütés alkalmával, ahol fia unszolására ő is részt vett.[514] Kosztolányi másnap a Duna-parton újra odament hozzá, s váratlanul szerelmet vallott: „Mindig korán mentünk fürödni, mikor még nincsenek, nem volt sokaság [...] És feküdtem, és a Japi és az Erna a vízben voltak. És akkor odajött Kosztolányi, és azt mondta, »szeretem, Mária«. Így mondta: »szeretem«. [...] És el kell utaznom, és nem fogom látni, és nem tudok ideutazni. Meg kell ígérnie, hogy válaszol nekem. Én írok magának, és maga válaszol. [...] Azt mondta, hogy beleugrik a vízbe, hogy meghal, ha nem mondom azt, hogy írok neki. De ez olyan elementáris erővel volt mondva, hogy tudtam, hogy igaz."[515]

Kosztolányi Dezsőné kezdettől fogva harcolt férjéért, illetve ezzel együtt családjukért, közös múltjukért, de nem utolsósorban azért a pozícióért, amit a társadalomban az elismert író melletti státusz jelentett egy nő számára. Utóbbit igazolja, hogy 1938-ban napvilágot látott életrajzi kötetében egészen máshogy beszéli el a visegrádi megismerkedés (illetve egyáltalán a viszony) történetét, mint ahogyan Radákovich Mária visszaemlékezett egy publikálatlan hangfelvételen. Míg Radákovich szerint ő sosem beszélt Kosztolányi Dezsőnével, hanem az asszony kémlelte és figyelte őt, az író felesége arról tájékoztat, hogy a fiatal nő ment oda hozzá, s ideges problémáival zaklatta.[516] Radákovich Mária elmondása alapján a feleség nemhogy nem viselkedett „nemesen és felvilágosultan",[517] de féltékenysége már Visegrádon is kínos helyzeteket teremtett: „Csak akkor mentem a többiek közé, mikor ő [Kosztolányi] megkért. Mikor megismertem, és mondta, hogy ne menjek. Szóval ne menjek föl a szobába, hanem maradjak lent este. [...] És az első este ő [a feleség] odaállt mellém, és... [...] hallottam, hogy »Dezső menj lefeküdni«. Nagyon erős,

nőies hang volt. És ő aztán kezet csókolt nekem, de csak nekem, és elment. És borzasztóan sajnáltam, mert megszégyenítette a felesége."[518]

A házaspárnak augusztus elsejével letelt a vakációja. Kosztolányi az utolsó napok egyikén rosszul lett, s felesége állítása szerint kétségbeesésében látni akarta Radákovichot: „Hívjál be mindenkit – kiáltja – jöjjön be mindenki... [...] / – »Mindenki« nem más, mint ez az asszony. [...] Lemegyek az ebédlőbe, az ebédlőszekrényben konyakot találok, abból viszek neki egy pohárkával."[519] A fiatalasszony emlékei alapján ellenben a férfi nagyon sokáig titkolta előtte állapotát, s nem akarta, hogy szenvedni lássa. Visegrádi rosszullétekor azonban az ő melegítőpárnáján feküdt, mert az üdülőben tartózkodó egyik asszony segíteni akart Kosztolányiéknak, így kölcsönkérte a termofort.[520] Az író hajón utazott haza. Otthonában még tovább betegeskedett, de mihelyt kezdte magát jobban érezni, már írt is a fiatalasszonynak. Füst Milánt és feleségét kezdettől fogva beavatta az ügybe, s a segítségüket kérte, hogy közvetítsenek közte és Radákovich Mária között. Első levelében nemcsak az utolsó visegrádi napjáról beszélt, hanem barátja címét is megadta: „Amikor a hajóra szálltam, már lázam volt, s később, ahogy hazaérkeztem, ágynak estem, [...] Csak most tértem magamhoz, és azonnal írok. Mindez rendkívül különös, mint az, ami előtte történt velem. Először is megpillantottam magát. Úgy ült a magányában, a csöndjében elzárva, mint a hősnő egy dán regény fejezetében, a legcsöndesebb lámpafénytől aranyozva. [...] zenét hallottam magam körött – Beethoven Sonate pathétique-ét és Schumann dalait –, [521] akár gyermekkorom családi összejövetelein. [...] életem legmélyebb tartalma és szépsége hánytorgott föl a mélyből. [...] Kedves Mária, írjon. Cím: Füst Milán író úrnak, Budapest, I. Budaörsi út 18/B III. Belül zárt borítékban küldje levelét, ezzel az utasítással: átadandó."[522]

1935. augusztus 7-én kapta meg az első válaszlevelet, amire viszontválaszként már a közös jövő tervezéséről vallott: „nehéz út előtt állunk, bujkálásra, rejtezkedésre, megaláztatásokra kárhoztatva [...] Maga el se képzeli, milyen kígyói ravaszsággal mozogtam a visegrádi sakktábla ellenségektől körülvett kis kockáin, hogy mégis találkozzunk itt és ott [...] Ez jelképe, ízelítője volt leendő sorsunknak. Gondolkozzék, édes, milyen módon lehetünk együtt itthon."[523] Kosztolányi Dezsőnét ugyanis tájékoztatták a fejleményekről az üdülőben nyaraló asszonyok,[524] illetve ő maga is lesben állt. Így fordulhatott elő például, hogy fölfedezte egyik este, amint férje Radákovichcsal évődött a holdvilágos teraszon: „Fölállok a pamlagról, ahol ültem és nyugodtan, csendesen kimegyek hozzájuk az üvegajtón. Elhallgatnak. Én az uram karjába öltöm a karomat és hozzásimulok. Az asszony hirtelenül bemegy a társalgóba."[525] Radákovich Mária később elárulta, hogy keresték már akkor is a lopott pillanatokat. Mindketten az emeleten laktak, s Kosztolányi vagy a lépcsőn csókolt kezet neki, vagy a kikötőhídon próbált vele beszélni.

A Budapestre érkezés utáni első pár levélváltást követően az írót az Üllői úti Herzog-klinikára szállították, tífusz gyanújával. „Abba a szobába vezetnek bennünket, amelyben Kuncz Aladár nemrégen meghalt" – tudósít Kosztolányi Dezsőné.[526] Szájüregi rákos daganata ekkor már áttétet képezett a nyaki nyirokmirigyekbe, amivel orvosai is tisztában voltak (sőt, felesége szintén sejtette),[527] de miután – az akkori szakmai etika alapján – titkolták előtte állapotát, szívizomgyulladást,

valamint Pfeiffer-féle mirigykórt diagnosztizáltak. Mindezt Kosztolányi kétkedve fogadta, aki ekkor már régóta érezhette, hogy menthetetlen az állapota.[528] Kórházi betegágyához bejárt a Füst házaspár, akik ezekben a napokban is segítették a szerelmesek érintkezését. Ám hamar lebuktak a feleség előtt, akinek feltűnt zavart viselkedésük: „Nappalonként a bajkeverő barát látogatja gyakran, ő vele súg-búg, beszél a végtelenségig és néha arra kér, hagyjam őket magukra."[529] Az ellenszenv kölcsönös lehetett az író felesége és bizalmas barátja között, Füst ugyanis már 1932. július 1-jén a következőket rögzítette naplójában: „K. D-néhez így tudnék beszélni: a legmelegebb szívvel, melegen tudnám megmagyarázni, hogy elviselhetetlen lény ő. – »Nem a zsidót, vagy zsidóságot gyűlöli önben D. az Ön személye az, amely elviselhetetlen és undorító, – a legnagyobb szeretettel kérem, lássa be.« S elmagyaráznám néki, hogy ki ő... S ha be tudná látni, mílyen féreg, még szeretni is tudnám."[530]

Kosztolányi állapota gyorsan javult, ezért pár nap múltán kiengedték a klinikáról. Máriával folyamatosan leveleznek, illetve telefonon érintkeznek egymással, mert az egyébként ugyancsak krisztinavárosi fiatalasszony egészen szeptemberig Visegrádon maradt.[531] Az író időközben egyre hevesebb érzelmekről vall. „Én bizonyos vagyok magam felől. Minden akadályon diadalmaskodnék. [...] ami tétova szálakkal szövődni kezdett, ott Visegrádon, nekem hit" – írja augusztus 13-án,[532] majd öt nappal később már így fogalmaz: „szeretem magát, szerelmes vagyok magába, úgy, ahogy ebben az életben nőbe még nem voltam szerelmes. [...] Mondja, elképzeli-e, az én rajongó véremmel nem mentem-e volna azóta ötször-hatszor Visegrádra, ha nem vagyok beteg? [...] Szívem, mely eddig oly erős volt, mint a szikla, megbetegedett... Jelkép ez?"[533] Időközben a kapcsolattartás csatornáit is tovább szervezte, s bevonta Radákovich Mária unokanővérét – vele többször is beszélt –, valamint saját titkárát, Varga Antalt, aki a közelben, a Mikó utca 1. szám alatti házban lakott.[534]

Nem sokkal később, 1935 augusztusának utolsó pár napjára az írónak sikerült visszautaznia Visegrádra. Kosztolányi Dezsőné – akit időközben a titkos levelezésről és telefonálgatásról is tájékoztattak még a nyaralóhelyen lévő barátnői – ugyanis taktikát váltott: hagyta szabadon kibontakozni a szerelmet, hátha férje kiábrándul, s így hamarabb véget ér a románc: „Nézzünk szembe vele – gondolom. – Okosabb az ilyesmit kiélni hagyni, hamarabb elmúlik. [...] / Dide visszamegy a kastélyba, én takaríttatom a lakást. Közben kapom a híreket. Az asszony, ha tíz percig nem látja Didét, ájuldozik, attól rémüldözik, hogy a Dunába veszett (mint az ő apja, gondolom). Öngyilkossággal fenyegetődzik (állítólag már néhányszor próbálkozott ilyesmivel régebben is). Azt beszéli, hogy engem szépen megkér majd, mondjak le az uramról, hiszen már elég sokáig volt az enyém."[535]

A másodszori visegrádi találkozásnak köszönhetően azonban csak tovább fokozódott a szenvedély, s hamarosan testi kapcsolat is kialakult a szerelmesek között. Kosztolányi őszintén vallott magáról a fiatalasszonynak, s őt is kikérdezte életéről, családjáról, gyerekkoráról. Leveleikben régi emlékeket, fényképeket is küldözgettek egymásnak. „Azt mondta, úgy érzi magát, mint otthon, vidéken. Mert ő nem való Pestre, ő vidéki lélek. Mindig mondta, hogy vidéki lélek. [...] Én néha húga voltam neki, néha lánya" – emlékezett vissza Radákovich Mária.[536] Talán az író-

ban a szabadkai Hedda-szerelem emléke is fölidéződött, de mindenképpen a gyerekkor boldogságát érezte visszatérni ebben az új kapcsolatban. Több megjegyzése utal arra, miszerint új életet akart kezdeni, lehetőleg vidéken: „mindig mondta, hogy úgy érzi magát, mintha otthon lenne, vidéken lenne. És ez az ő tulajdonképpeni élete, erre vágyik, és ezt szeretné elérni."[537] Elvágyódását erősíthette Mária tisztasága, gyermeklelkűsége és erős vallásossága, valamint Kosztolányi halálos betegségének olykor saját maga előtt is tagadott, mégis folyton jelen lévő tudata. „Éretlen voltam. [...] Olyan voltam [...] 35 évesen, mint egy tizenöt éves, tizenkét éves gyerek. [...] voltak dolgok, amik kimaradtak az életemből. Úgyhogy nem is sejtettem, hogy miből áll tulajdonképpen az egész élet. [...] Nem volt előzőleg erotika az életemben" – vallotta az író szerelme évtizedekkel később.[538]

Kosztolányi utolsó időszakának egyre erősödő vallásos megnyilvánulásai egyfelől a közelgő vég tudat alatti (?) sejtésével, másfelől a Radákovich-szerelemmel hozhatók összefüggésbe. Mária római katolikus volt – zárdában nevelkedett –, s aktívan gyakorolta vallását.[539] A visszaemlékezések alapján az író kétszer még templomba is elkísérte. „Mosolyogva látom, hogy az asszony, főképpen vasárnap, ha templomba megy, tündérnek öltözik s az uram, aki édesanyja és édesapja kedvéért sem, sohase járt templomba, csak éppen a templomkapuig kísérte őket és visszafordult, most két vasárnap egymásután végighallgatja a misét" – írja Kosztolányi Dezsőné.[540] Nem tudjuk, az író melyik visegrádi látogatásakor kísérte el Radákovich Máriát imádkozni, de könnyen előfordulhat, hogy mindkét alkalommal így tett. A fiatalasszony minden vasárnap járt templomba, ahova Erna, a német nevelőnő és kisfia, Japi is vele tartott. „Messze volt a templom, nem Visegrádon, hanem Visegrádon kívül volt. [...] és akkor elkísért bennünket a templomba. És állt mellettünk. Beültem a padba, és ő mellettem állt, és nekem olyan furcsa volt, hogy közben elővette noteszát, és valamit írt bele."[541]

Egy másik templomlátogatás már Budapesthez kötődik, és komolyabb jelentőséget kapott Kosztolányi és Radákovich kapcsolatában. Mindketten hivatalosak voltak ugyanis az egyik újságíró lányának az esküvőjére, s a fiatal pár egyházi szertartását a Lehel téren lévő Árpád-házi Szent Margit-templomban tartották: „Most ott egész egymás mellett álltunk, és miközben, miközben ment a szertartás, úgy éreztük, hogy egymásnak is esküszünk."[542] Az író leveleiben ugyancsak akad nyoma a vallás felé fordulásnak, amit Radákovich Mária személyéhez, illetve az iránta táplált érzelmekhez kapcsol: „Teljesen megváltoztam. Két hónappal ezelőtt nevettem volna ezen a levelemen. Akkor még materialista voltam. Te spirituálissá változtattad minden ízemet. Istenről egyre többet gondolkozom, s – különös – már fohászkodom is hozzá, hogy védelmezzen meg bennünket, a mi emberfölöttien nagy, igaz ügyünket."[543]

Már a második visegrádi együttlét alkalmával fölvetődött bennük, hogy összetartozásukat esküvel pecsételjék meg, s nem csak a budapesti templomban tettek így. „Higgy abban, amit a csillagok csöndjében esküdtünk egymásnak" – írta hazatérte után Kosztolányi.[544] Radákovich Mária visszaemlékezése szerint éjjel, a szoba ablakából a csillagokat nézve is esküt tettek, illetve az író megérkezésének napján, ebéd előtt ugyancsak örök hűséget fogadtak egymásnak. Kosztolányi ekkor ajándékozta neki a *Kínai és japán költők* című műfordítás-gyűjteményét, nászajándék-

nak szánva: „És akkor odaadta és mondta, hogy Mária most meg kell esküdnie arra, hogy el fog válni és a feleségem lesz, mert azt akarom, de esküdjön meg rá. Mondtam, megesküszöm. Mondja utánam az esküszöveget. Mondtam utána, hogy milyen szöveget, nem tudom, de ahogy ő mondta. Nagyon komoly volt."[545] Radákovich Mária gyóntatóatyjától, az egyébként képviselőként is tevékenykedő Turcsányi Egontól már azt is megérdeklődte, mik a feltételei annak, hogy nekik – mint két elvált embernek – egyházi esküvőjük lehessen.[546]

Kosztolányi nem tudta és nem akarta titokban tartani érzéseit, ezért hazatértekor feleségével is megosztotta jövőjével kapcsolatos terveit. Kosztolányi Dezsőné megértőnek mutatkozott, amiben Radákovich Mária kezdettől fogva kételkedett, az író azonban naivan hitt neki.[547] De idővel kiderült vad féltékenysége, illetve néhány olyan gesztusa, amit a szerelmesek tudta nélkül, őket később alaposan meglepve intézett. „Körülöttem a szenvedés van, oly állati-fájdalmas szenvedés, melyet eddig el se tudtam képzelni. Naponta kilókat hány el magától. A földre omlik, elém" – foglalta össze szerelmének írt levelében Kosztolányi az ekkori mindennapokat.[548] Kettejük kapcsolata továbbra is titokban zajlott, miután Radákovich Mária férje mit sem sejtett a dologról. Előfordult, hogy Füst Milánnál találkoztak, s onnan sétáltak föl a budai hegyekbe. Mária megmutatta Kosztolányinak korábbi lakhelyeit a Lövőház utcában és a Rózsadombon lévő Rét utcában. Többször elsétáltak a Farkasréti temetőhöz is, amikor például a Déli pályaudvarnál adtak egymásnak randevút: „És jöttünk le gyalog, és kezdett kicsit esni az eső. És sötét volt, és a házak úgy messziről látszódtak, és kis négyszögek voltak, s mind ragyogtak. És olyan volt, hogy az ember vágyódott, hogy bent legyen valahol, és ne csatangoljon az utcán, és ezek voltak a fekete és arany ablakok."[549]

Máskor Újpestre mentek villamossal. A végállomásnál lévő kiskocsmába ültek be, hogy senkivel se kelljen találkozniuk. Egyszer kirándultak a közeli erdőben is, ahol csókolóztak, miközben hirtelen füttyszót hallottak: „és akkor azt mondta a Kosztolányi, hogy »Mária, itt most valaki biztos, hogy kísért, itt most bekerítenek minket és meg fognak ölni«. És eljátszottuk ezt, és szaladtunk. Ő aztán ezt földolgozta úgy, hogy akkor mentünk egy rendőrhöz és… De nem mentünk sehova se, ott voltunk mindjárt a végállomástól éppen lépésnyire. És ismét fölszálltunk és mentünk haza. De azt földolgozta a Vér című novellájában."[550] Az Esti Kornél-történet 1936 januárjában látott napvilágot a *Pesti Hírlap*ban. Az erdőben csókolózó szerelmeseket a rendőr azon kapja, hogy véres lett az ajkuk, a szöveg egyes szám első személyű elbeszélője, Esti pedig a következő konklúzióra jut: „Mi, akik az imént még attól tartottunk, hogy meggyilkolnak bennünket, zsebkendőnkkel vért töröltünk le magunkról. Ebben a baljós riadalomban pedig egyszerre megértettük, hogy vége gyermekkorunknak, vége minden rendnek és biztonságnak, mert immár szeretünk és a legvégzetesebb dolgok közé kerültünk. Igen, barátaim – fejezte be történetét Esti Kornél –, azóta tudom, ebből a jelképes, kis gyermek-kalandból, hogy a szeretet, bármily enyhe és sugárzó is a neve, fölöttébb közel van a pusztításhoz és vérhez, s ölelni majdnem annyit jelent, mint ölni."[551]

Radákovich Mária és Kosztolányi kapcsolata összefüggésbe hozható a *Világ vége* című novellával is – ahol a fiatal nő ugyancsak Viola néven szerepel –, amit nem pusztán a halál allegóriájaként, hanem egy lehetséges új élet tervezge-

tésének jeleként is értelmezhetünk.[552] A versek közül a *Röpima*, illetve a *Szeptemberi áhitat* említhető, melyek közül az utóbbi – mint Szegedy-Maszák Mihály hangsúlyozza – „zenei ösztönzésre is enged következtetni, hiszen a vers utal [...] Beethoven c-moll (op. 13.) zongoraszonátájára, valamint Robert Schumann zenéjére. Az életnek vendégséghez hasonlítása s a gyerekkornak és a halálnak a szembeállítása alapján utóhangként is felfogható a vers a Hajnali részegséghez képest."[553] Radákovich Mária visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a visegrádi üdülőben közösen hallgatták, amint az egyik újságíró lánya zongorázott.[554] Emellett mindkét vers motívumai megfeleltethetők egy-egy életrajzi epizódnak, közös emléknek, magánbeszélgetésnek.[555] Míg a Mária születésnapjára (november 22.) küldött *Röpima* nem jelent meg az író életében – gyorsírásos kézirata maradt csak fönn, eredetileg *Ópium* címmel –, [556] a *Szeptemberi áhitat*ot (melyet Kosztolányi Mária-napkor fölolvasott kedvesének) a *Nyugat* 1935. októberi száma közölte.[557] „Ezt a versét nem mutatta nekem. Amióta ismerjük egymást, ez az első írás, amit úgy ad nyomdába, hogy nem is beszél nekem róla. Én sem kérdezem. Nem is olvasom el a verset. Kímélem magam, tudom, hogy ez a vers nem nekem született" – vallotta Kosztolányi Dezsőné a *Nyugat*ban közölt művel kapcsolatban.[558] Karinthy egyik írása ugyancsak utalt a szerelemre: a *Pesti Napló*ban még 1935 novemberében látott napvilágot az *Istenek eledele*, aminek lapkivágatát Kosztolányi azzal a megjegyzéssel adta át Radákovich Máriának, hogy ebben a szövegben kettejük kapcsolatára céloz barátja.[559]

Kosztolányi nemcsak megjelent írásaiban célzott burkoltan arra, hogy új életet akar kezdeni, hanem Máriával is megbeszélt több gyakorlati kérdést. „Kérdezte, hogy tudok-e a kiadókkal tárgyalni, és én mondtam, hogy tudok. Azt mondta, mert a feleségem nagyon jól tudott sáfárkodni a tehetségemmel. [...] De mondtam, én nem tudom ezt csinálni. Azt mondta, akkor ezt úgy kell csinálni, mert egy pillanatra nem akar nélkülem lenni, amerre megy, el kell... mert autóval megyünk, taxival megyünk, és lenn a taxiban várom, és akkor ő... És egyszer el kellett neki valamiért a rádióba menni, és... Azt hiszem pénzt kapott, igen. És akkor taxival mentünk, és megmondta, hogy így kellene máskor is várni rá, hogyha összekerülünk. És akkor belegyömöszölte a pénzt a zsebébe, és mutatta, hogy nézd, milyen sok pénzt kaptam. És mondta, hogy nem fog spórolni. És akkor mondta, hogy ő még soha életében egy gázszámlát nem fizetett ki. És akkor fölhívott telefonon, és mondta, hogy »Mária, képzeld, kifizettem a gázszámlát«" – emlékezett vissza Radákovich Mária ezekre a tervezgetésekre.[560]

Bár Kosztolányi abban reménykedett, karácsonyra már elrendeződik az életük, egyre több nehézséggel kellett szembenézniük. Nemcsak az író egészségének rohamos romlása okozott problémát, hanem Kosztolányi Dezsőné viselkedése is, aki szeptember 30-án levélben fordult férje szeretőjéhez, s kemény szavakkal megfenyegette: „Maga szerencsétlen, tájékozatlan lúd, ha én magát még egyszer meglátom az erkélyén szenvelegni, ha maga még egyszer csak egyetlen izenetet, levelet, apróhirdetést vagy csak jelt is ad vagy jelet elfogad az én szerencsétlen, haláltól és öregségtől – sajnos joggal – rettegő, gyönge jellemű uramtól, akkor én magát a nyílt utcán, a fia szeme láttára összeverem, mint egy haszontalan, rossz és ostoba dögöt, de az is lehet, hogy lelövöm, mint valami veszett kutyát."[561]

A levélben az író felesége „gyönge jellemű"-nek, „súlyosan beteg és idegbeteg"-nek, valamint férfiatlannak nevezte Kosztolányit, illetve azt is kijelentette: férje alig várja, hogy megszabaduljon ettől a szerelemtől. Radákovich Mária idegességében azonnal összetépte a levelet, s a kályhába dobta. Szerencsére azonban a tűz nem égett, így aztán sikerült megmenteni a dokumentumot. Kosztolányi épp akkor telefonált, s amikor megtudta, mi történt, a következőket mondta kedvesének: „Mária azonnal próbáld meg, vedd ki, mert az válóok."[562] Időközben a szakácsné összeállította a széttépett papírlapot, hogy ellenőrizzék, minden darabja megvan-e. Az író kérésére Mária Füst Milánékhoz ment, hogy ott találkozzanak és megbeszéljék a továbbiakat. Füsték ragasztották végül föl egy kartonra a levelet, s őrizték meg.[563] A levél megírása és Kosztolányi második stockholmi útja – ahol rádiumbesugárzást kapott – egyaránt szeptember végére tehető, az író tehát épphogy hazatért a komoly fizikai legyengüléssel járó kezelésből, mikor a váratlan hírt kapta.

Felesége ezzel párhuzamosan értesítette Radákovich Mária férjét is a történtekről, akit hivatalában keresett föl. „Kosztolányiné elment az irodába, és azt mondta, [...] mind a ketten őrültek, mondja, és ne hagyjuk magunkat teljesen tönkretenni és maga se ér rá erre és én sem fogok elválni. [...] És aztán az uram hazajött és azt mondta, hogy soha nem fogok elválni, ezt verd ki a fejedből, és különben is felelősséggel tartozom érted. Meg teljesen éretlen vagy. [...] És szó sincs róla, hogy elváljak. Az uram ezt mondta. És különben is rákja van" – idézte föl emlékeit a fiatal nő, amiből arra is következtethetünk: Kosztolányi Dezsőné nemcsak tisztában volt férje állapotával, de másoknak is említést tett róla.[564] Az író szándékosan meg akarta kímélni Máriát az izgalmaktól – amit férje fölháborodása okozott volna –, ezért abban maradtak, hogy a fiatalasszony még nem szól otthon. A botrány azonban odáig fajult, hogy az idősebb Papp Oszkár nemcsak tiltakozott, s ripacsnak nevezte Kosztolányit – amire később külön reflektált egyik levelében –,[565] hanem párbajra is kihívta.[566]

Németh Andor visszaemlékezése alapján az író komolyan tartott Mária férjétől, otthonában pedig ekkorra igen feszültté vált a hangulat: „Senki sem léphetett a lakásba, a függönyök össze voltak húzva, úgy éltek kettesben a megbántott Ilonával."[567] Időközben Füst Milánnal is párbajügybe keveredett, Kosztolányi Dezsőné miatt, aki sértegette a barátot.[568] Kosztolányi ezekben a hetekben már naponta járt orvosokhoz, valamint röntgenbesugárzásra a Vas utcába, ahova Mária is elkísérte. Egyszer az író meglátogatta a fiatalasszonyt a lakásában is, mert meg akarta nézni az otthonát: „Egy délelőtt feljött hozzánk. Japi volt otthon, Erna és a szakácsnő. [...] Leült, de hamar elment. Nem volt tovább öt percnél. Akkor már féltünk."[569]

Kosztolányi Dezsőné következő lépése az volt, hogy ő maga utazott el egyedül, Kékestetőre, bízva abban, hiánya talán ráébreszti férjét a helyzet tarthatatlanságára. Életrajzának tanúsága szerint terve sikerült, mert Kosztolányi könyörgő levelet írt neki – ennek szövegét mindössze a feleség könyve közli –, amiben arról is beszámolt, hogy vége van a „rossz álomnak": „Soha a földön nem volt ember hozzám közelebb, mint te, jóság, hűség, igazi szerelem. Jöjj vissza. Én teljesen a tied vagyok. Elfelejtettem minden sértésedet, de kérlek, te is felejtsd el egy szegény beteg

halálos rémületét, mellyel az elmúlás előtt valami dacos kalandba akarta magát belelovalni. Ennek már vége. Légy mellettem."[570]

Kosztolányi Dezsőné szerint férje egészségi állapotának romlása volt az oka, hogy az ünnepek előtt, 1935 decemberének elején Tátraszéplakra utaztak. Radákovich Mária emlékei alapján azonban a javaslatot tevő kezelőorvosnak a feleség adta az ötletet, hogy az írót ezáltal is távol tartsa szerelmétől. Mária szavait igazolja, hogy egyrészt Kosztolányit elkísérte az útra felesége is, másrészt a hegyekből is titokban kellett küldözgetnie leveleit, sőt akadt, amikor már erre sem volt lehetősége.[571] Mindezek ellenére betegsége valóban egyre előrehaladottabb stádiumba jutott – a rosszindulatú daganat visszaszorításában föltehetően a magánéleti válsággal járó zaklatott lelkiállapot sem segített –, így mindenképp szüksége lehetett pihenésre.

Első, ekkor keltezett levelét már útközben megírja, az étkezőkocsiban, aminek az asztalkendőjére jegyzi föl a szöveget. Föltehetően egyedül ment ki az étterembe, felesége pedig az utazófülkében maradhatott, s az író ezt az alkalmat használta föl a levélírásra: „Máriám, legyünk vidámak. Egyedül utazom. Csak te vagy velem. Különvonatom van. [...] A vonat ráncigál, s be kell fejeznem ezt a firkát. Holnap többet írok innen a havas hegyekből. Az életem a tiéd."[572] Míg a fiatalasszonynak arról számolt be, milyen jól érzi magát a Tátrában – és a táj Visegrádra emlékezteti –, Füst Milánnak célzott nyugtalanságára is.[573] A titkos levelezés lebonyolításában a barát mellett Kuncs Pál főorvos segédkezett.[574] A „konspirációba" beszállt egy késmárki barát is, aki telefonozott Máriának, amikor nem érkezett tőle levél. Kosztolányi ekkor írta meg szerelmének, hogy számol a közelgő véggel is, nemcsak a közös új élettel: „Isten tudja, talán már nemsokára megoldódik minden. Én is ezerszer gondolok arra, hogy meghalok, s ezzel elintéződik számodra minden. De azért ezen túl is hiszek valamiben. Hiszek ebben az érzésben, mely a fölbonthatatlan rejtélyességében kezünkbe került. Ne dobjuk el."[575]

Radákovich Mária férjétől ekkor már tudhatta, hogy Kosztolányi állapota – bármennyire is egészségesnek érezte ő magát olykor, többek között a Tátrában – menthetetlen. Az író egy idő után már nem tudott titkolózni, s szóba hozta betegségét: „Mária, nekem fájdalmaim vannak a szájamban. És megkérdezlek téged, ha csak egy évig is lehetnél a feleségem, akkor is elválnál-e és hozzám jönnél. Azt mondtam, mindig, és megígértem, és... Csak azt mondta, attól félek, hogy rákom van. De nem rák, mert azt mondják, hogy epulis."[576] Ennek ellenére a fiatalasszony bízott a csodában, imádkozott, s az írót is imádságra biztatta. „És egészségesnek kell lennie, mert nem, nem és nem engedem őt át a betegségnek. Tegnap megcsókoltam őt olyan érzéssel és olyan akarattal, szeretettel, szerelemmel, hogy vagy el kell tűnni a betegségének a torkáról, nyakáról, vagy pedig én kell, hogy átvegyem tőle. [...] Nagyokat járunk ebben a januári tavaszban, és szeretjük egymást igazán és mélyen. [...] Ha januárban tavasz lehet, ha a Logody utcában és Attila utcában megindul a föld, meginognak a házak, megrepednek az úttestek, akkor egyszercsak még Kosztolányi Dezső is megindulhat az én nagy szerelmemtől és elindulhat ide hozzám" – írta Mária Füst Milánnak 1936 elején, a krisztinavárosi földrengést követően.[577]

A magánéleti bonyodalmakat csak tovább fokozta, hogy még az ősz folyamán Kosztolányi Mária is komoly műtéten esett át. Kosztolányi Dezsőné tájékoztatása

alapján csak ő igyekezett le Szabadkára, hogy meglátogassa sógornőjét,[578] de az író ekkor keletkezett egyik levele egyértelműen ellentmond állításának. „Légy oly kedves, állj mellettem ebben a gyönyörű és fájó harcban. Húgomhoz sietek, a hét végéig vagy a jövő hét elejéig maradok nála. Jaj de égő vagyok. Mint egy üstökös" – írta Kosztolányi ezekben a napokban Füst Milánnak, ami arról tanúskodik, hogy szándékában állt elmenni Szabadkára beteg testvéréhez.[579] 1935 karácsonyán, a tátraszéplaki tartózkodást követően édesanyjához és öccse családjához is egyedül utazott le, ami ugyancsak bizonyítja, hogy komolyan készült a válásra. Föltehetően beszámolt az ottaniaknak a jövőre vonatkozó terveiről, illetve a bonyodalmakról. Nem sokkal elindulása előtt, az ünnep alkalmából ajándékozta neki Radákovich Mária azt a nyakba akasztható érmét, amit édesapjától kapott tizenhárom éves korában, bérmálkozásakor, s amit az író ettől fogva bátran viselt. A fiatalasszony visszaemlékezéséből és egy Füst Milán címére küldött (de Máriának szóló) táviratból egyaránt világossá válik, hogy Kosztolányi megmutatta a medált édesanyjának is, akit arra kért: hadd mondja Pesten azt, hogy tőle kapta, mert így szabadon viselheti, s nem kell felesége elől rejtegetnie.[580]

1936 vízkeresztjén Kosztolányit újra Stockholmba küldik rádiumbesugárzásra, ahova február elején indul, felesége kíséretében, s ezúttal közel egy hónapig maradnak. „Visegrád és Stockholm. Istenem, milyen vad és rikoltó ellentét. Én azonban hiszek az életben, benned. [...] Kezelésem márciusig tart. Addig légy erős. Én is erős vagyok" – írta ekkor szerelmének,[581] miközben a Füst házaspárnak megvallotta: „Sokat szenvedek. [...] Ha látnátok, sírnátok, még akkor is, ha sohase szerettetek volna. Máriának erről egy szót se."[582] A fiatalasszony számára is egymást követték a megpróbáltatások, mert időközben kisfia is beteg lett, őt is műteni kellett, valamint férje tartotta sakkban. Kosztolányival való kapcsolatáról így vallott ekkor Füst Milánnak: „Mind messzebb és messzebb vagyok tőle. Elmerül, belekábul, bele kell hogy őrüljön a töprengésbe, bizonytalanságba, morphinba, gyógyszertömkelegbe! Az idegei teljesen felmondták a szolgálatot. [...] Dezsőnek úgysem kellek. Vagy csak annyira, mint gyereknek, aki szeszélyes és elkényeztetett, egy hirtelen megkívánt játékszer, vagy – barackbefőtt. Hát legyen meg neki, a kedves, nagy gyereknek is, amire vágyik!"[583]

Hazatérte után az írót a Városmajor utcai János Szanatóriumba szállítják, ahol Radákovich Mária még meglátogatja. Tavasztól egymást követik a műtétek, az író egyre rosszabb állapotba kerül. Április 30-án, lázasan írja: „Most két hónap óta vagyok először abban a testi-lelki és helyzetben, hogy iránt vehetek kezembe és írhatok magának, mindenem, aki mindenkor mindenem volt életemben, halálomban. Órákig gondolok magára a falra meredve. Soha több nem volt nekem. Füst Milán azonnal jöjjön, ne törődjön semmi tilalommal... hiába, otthonom is elhagyom, mindenem. [...] Mindent elintéztem és közöltem."[584] Ezt a levelezőlapot azonban ismeretlen okokból a barát már nem közvetítette, hanem magánál tartotta.

1936 augusztusában már csak gégemetszéssel tudják megmenteni az életét. A gyors beavatkozáshoz az Új Szent János Kórházba szállították, ahol élete utolsó hónapjait töltötte. Radákovich Mária ekkortól fogva már nem tudta és nem is akarta meglátogatni. Egyrészt Kosztolányi nem üzent neki – amiért mind az álla-

pota, mind a közvetítők okolhatók–, másrészt Kosztolányi Dezsőné gyakran bent tartózkodott a kórházban. Azt sem zárhatjuk ki, hogy Mária – a feleségtől függetlenül is – félt meglátogatni a haldokló férfit,[585] mert az író még ekkor sem feledkezett meg szerelméről. A fiatalasszony nevenapjára például hatalmas rózsacsokrot küldetett,[586] s mindvégig magánál akarta tartani azt a medált, amit tőle kapott ajándékba. „Ilyen eszes ember milyen gyerekes tud lenni. Azt mondta nekem, mielőtt a műtétre került a sor: »Laci, ha megoperálsz, egyet ígérj meg, és esküdj meg rá, hogy ezt a láncot nem veszed le a nyakamról.« Mondtam, hogy nem veszem le, természetesen. Tudnia kellett volna, hogy ezt le kell venni. Gondoltam, úgyse látja a sok kötés alatt, hogy ott van-e a lánc. Betettem az éjjeliszekrénybe a fiókjába" – vallotta később az író kezelőorvosa, Hauber László.[587] Radákovich később meglátta a buszmegállóban állni Kosztolányi Dezsőnét, nyakában a lánccal, s zavarában azt képzelte, szerelme adta az asszonynak oda az ajándékot. Megkérte Füstéket, szerezzék vissza, de nem engedték be őket. Radákovich végül csak Kosztolányi halála után tudta visszakérni az özvegytől, aki az egyik cselédlánnyal küldette el az ékszert. A lány elárulta Máriának, hogy Kosztolányi mennyire várta őt a kórházban: „Nagyságos asszony, miért nem tetszett eljönni soha a gazdámhoz? / Mondtam, hogy nem mehettem én oda. / – Folyton várta. Azt mondta: »El fog jönni, meglátod, hogy el fog jönni.« – És sose tetszett eljönni."[588]

Az író végakarata az volt, hogy Radákovich Mária fényképeit és leveleit vele együtt temessék el. A kórházban ugyanis megeskette Füst Milánékat arra, hogy a dokumentumokat a temetés előtt a koporsójába, a feje alá fogják berakni.[589] Füst Milánné egy órával hamarabb kiment a Fiumei úti temetőbe, ahol az író holtteste már föl volt ravatalozva. Ott találta Kosztolányi Dezsőnét és még jó néhány újságírót, ezért nem mert közelebb menni. „Körülnéztem, és Gellért Oszkárt megszólítottam, hogy itt van egy csomag, amit Dezső megesketett, hogy a koporsóba, a feje alá teszem. Én nem mehetek oda, mert Kosztolányiné tudja, hogy mi van itt, őt kérem meg, hogy legyen szíves, és ezt tegye oda. Ő ezt megígérte. Azóta ez mindig bánt engem, mert most, amikor meghalt Gellért Oszkár, akkor fölmerült bennem az, hogy ő nem tette oda, hanem hogy ott van a hagyatékban. Beszéltem a feleségével, nem így, megmondva, hanem hogy a levelezés közt nincs-e egy csomag, ami le volt pecsételve, és amin rajta állt… Azt mondta, hogy nincsen. Nem tudok róla többet. Gellért ígérte. Hogy megtette, vagy ezek a levelek hol vannak, valakinél vannak, mi lett velük, nem tudom" – emlékezett vissza évtizedek múltán.[590] Radákovich Mária ugyancsak félt, ő a temetésre sem ment el, így csak egy szál rózsát küldetett Füstékkel.

Bár Kosztolányi 1935 nyarától egyértelműen új életet akart kezdeni, egyre inkább érezte állapota súlyosságát. Második visegrádi látogatását követően, amikor már feleségének is elmondta a jövőjére vonatkozó terveit, így kérlelte Máriát: „Ha pedig meghalnék – amit nem akarok, mert élni szeretnék érted –, akkor te élj tovább – erre esküdj meg –, élj azért, hogy ezen a hitvány földön te hordozd legalább a mi emlékeinket, s ezekkel szépítsd meg a csillagokat is, mert ha mindketten eltávozunk, akkor többé senki sem emlékezhet arra, ami a világon szép volt, igaz és tökéletes."[591]

„A VAD KOVÁCS, A SZENVEDÉS"

„Külföldön ismeretlen emberek gyakran színésznek néznek, a jósnő azonban nem tévedett, tenyerembe tekintve azonnal kijelentette, hogy nem vagyok színész, hanem müvész és amint ő kifejezte magát, »magasabb szellemi foglalkozásu ember«. [...] Eltalálta, hogy egyik szenvedélyem az úszás, a másikról nem mertem vallatni és nem nyilatkozott. Kijelentette, hogy három testvérem van. Azt feleltem, hogy csak kettő van. Erre ő rázta a fejét, azt mondta, hogy három testvérem van, az egyik meghalt. Valóban. (A szellemek országában a halottak is élnek.) Semmi általánosságot nem engedtem meg, mindig adatokat, számokat követeltem és egyetlen hibás választ se adott. [...] a jövőmről is jósolni akart, megtiltottam. Azt mondtam, hogy a jövőmet nagyon jól ismerem napról napra azon dolgozom, hogy megváltoztassam" – nyilatkozta Kosztolányi 1923 őszén.[592]

Az író 1933 júniusának elején vette észre a bal alsó ínyén, két hiányzó foga helyén azt a szilvamag nagyságú, bíborvörös érzékeny foltot, ami már egy rosszindulatú szájüregi daganat tünete volt. „Barátaink nálunk vacsoráznak. Már a könyvtárszobában feketézünk, beszélgetünk, amikor feláll, otthagyja a társaságot s a fürdőszobába megy. [...] kis idő multán kidugja fejét az ajtón és behív engem is a fürdőszobába. / – Manyikám, gyere csak be egy pillanatra. [...] Nézd csak, mi ez a piros itt az ínyemen?" – idézi föl a nyári estét Kosztolányi Dezsőné, aki arról is beszámol, hogy férje már akkor rákra gyanakodott.[593] Kölcsönösen megnyugtatták egymást, s az író másnap fölkereste fogorvosát, aki betömte egyik fogát, s kamillateás öblögetést ajánlott az érzékeny területre. Miután nem történt változás – sőt, még állkapcsát is fájlalta –, Kosztolányi további specialistákhoz fordult, akik pokolkőégetést, a nyálkahártya izgatásának kerülését, illetve meleg borogatást javasoltak. Bár kezdettől fogva aggasztotta az első látszatra jelentéktelennek tűnő probléma, zavartalanul dolgozott tovább: ekkor írja *Hajnali részegség* és *Ének a semmiről* című költeményeit, de ebben az időszakban jelenik meg Babits kritikája is az *Esti Kornél*ról, valamint a részben erre válaszoló *Esti Kornél éneke* a *Pesti Napló*ban. Kosztolányi hajszoltsága ellenben egyre feltűnőbbé válik, alvászavarokkal küzd: „Éjszakánként fel-felülök az ágyba és nézem a mellettem fekvő nehéz, egészségtelen alvását, gyűrt arcát. [...] Barátnőim is többször kérdezik tőlem, nincs-e valami baja."[594] Az aggasztó jelek láttán az írót többször is figyelmeztette felesége, hogy ne igyon annyi feketét és ne szívjon annyi cigarettát.

Július közepére Kosztolányi egészségi állapotára hivatkozva kénytelen lemondani a Dubrovnikban megrendezett PEN-kongresszuson való részvételt, ahol Schöpflin Aladár és Radó Antal képviselik a magyar tagozatot.[595] Döntéséhez hozzájárulhatott a nemzetközi írószervezet korábbi botránya, illetve azok a cikkek, melyek azzal vádolták, miszerint tiltakozott a francia delegációnál a hazai küldöttség fogadása ellen.[596] Családjával inkább Tátraszéplakra utazik, ahol vizsgálatokat végeznek rajta Guhr Mihály szanatóriumában, s belgyógyászatilag mindent rendben találnak: „Szíve: korának megfelelő, vérképe: kifogástalan, emésztőszervei tökéletesen működnek."[597] Élményeiről tárcát írt a szabadkai *Napló*, illetve a *Színház Élet* számára, a tátrai hangulatot Thomas Mann *A varázshegy* című regényének világához hasonlítva. „Még a dohányzásról is leszoktam. Nem szívok se cigarettát,

34. kép • Kosztolányi Dezső feleségével és fiukkal Tátraszéplakon, 1933 nyarán (PIM)

se szivart. Kizárólag hegyi levegőt szívok. Higgyék el, ez sokkal fűszeresebb és illatosabb, mint bármely egyiptomi cigaretta" – jegyezte meg félig ironikusan, utalva a szükséges életmódváltásra.[598] Hazafelé menet feleségével bejárják a felvidéki városokat, ellátogatnak Nemeskosztolányba, ahol megnézik Kosztolányi őseinek egykori rezidenciáját és a családi kriptát: „Tűrhetetlen szag árad az omladozó koporsókból. [...] Őt vonzza ez a hely. Tetszik neki, hogy itt is minden Kosztolányinak kék a szeme és mulattatja, hogy milyen szívesen használják az A-val és Á-val kezdődő keresztneveket, akácsak az ő szűkebb, bácskai családjában."[599] Élményeit később *A Pesti Hírlap Vasárnapjá*ba írt cikkében is összefoglalja.[600]

A következő hónapokban – a szájsebészeti klinika szakorvosainak tanácsára – Kosztolányi egy fogász tanársegédhez jár, aki egész alsó fogsorára aranyhidat tesz a rágóterhelés eloszlatására, de közben fájdalomcsillapítókra szorul, panaszai pedig nem enyhülnek. „Hamarább fárad ugyan, uszodába sincs kedve járni, holott azelőtt annyira szeretett úszni, a szokásos kis tornászásra se fanyalodik reggelenként" – emlékezik felesége, aki mindezt a túlzott idegeskedés és leterheltség számlájára írta.[601] Ősszel azért fölkeresték Ádám Lajos professzort, a III. számú Sebészeti Klinika igazgatóját, aki a beteg megnyugtatásán túl azt is említette: nem ártana a gyanús területet kivágni. Két héttel később a fiatal szájsebész és sztomatológus tanár, Simon Béla már műtétet ajánlott, s a házaspár kérésére konzíliumot hívtak össze. Ádám tanár azonban ellenezte az operációt, mindössze a dohányzás elhagyására, valamint a dohányfüstös helyiségek kerülésére biztatta Kosztolányit. Simon Béla időközben leszerelte az aranyhidat, és hámszaporulatot fedezett föl az íny korábban eltakart részén. Talán a nem múló fájdalom is hozzájárult az író droghasználatához – felesége előtt legalábbis ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy „ártalmas méreggel" él –, de nem zárható ki, hogy a húszas évek elejétől folyamatosan fogyasztott kokaint vagy más szert, a betegség elhatalmasodásával pedig egyre többször morfinhoz is nyúlt.[602] Radákovich Máriát például morfinoltással elkövetett öngyilkossági kísérlettel riogatta: „Ne unjon meg, édes, mert akkor az oltótűmmel 20 centigramm morfiumot fecskendezek a bőröm alá."[603] Később, kórházi tartózkodásai alkalmával fájdalmai csillapítására is folyamatosan mofint követelt, ami a korabeli orvosi gyakorlattal is magyarázható. Amikor svéd orvosai látták, már nincs mit tenni, szintén a morfiummámort javasolták.

1933 telén Török Lajos, a korszak egyik legtapasztaltabb bőrgyógyász professzora a Poliklinikán végzett vizsgálat eredményeként próbametszést ajánlott, s karácsonyra már egyértelműen kiderült: a nyálkahártyarák egyik legveszedelmesebb fajtája okozza a nem múló panaszokat. A korabeli orvosetikának megfelelően azonban nem árulták el a pontos diagnózist sem az írónak, sem családtagjainak, hanem helyette epulisról (egy jóindulatú daganattípusról) beszéltek, aminek az eltávolítását javasolták.[604] Bár ez nem feltétlen győzhette meg Kosztolányit, nem is tiltakozott a diagnózis ellen. „És azt is hallottam Simon Béla tanártól, [...] hogy milyen gyanúanyag volt Kosztolányiban, már a betegségének első pillanatától fogva. Mármost nem hiszem, hogy ezt a gyanút később elolthatta volna benne, akár a legkörmönfontabb orvosi megnyugtatás. [...] Inkább hiszem, hogy gyöngédségből, természetének kultúrája miatt ment belé néha a játékba: higgye el környezete, hogy ő elhiszi azt, amivel meg szeretnék nyugtatni" – vélekedett később Hunyady

Sándor.[605] Kosztolányi Dezsőné jóval később értesült arról, hogy az egyik Budapesten tartózkodó bécsi tanár már ekkor az azonnali állkapocs-eltávolításban látta a megoldást.[606]

Az ünnepeket az író testvérééknél töltötték Ludaspusztán, ahol Kosztolányi még nagy étvággyal végigette a karácsonyi ebédeket, vacsorákat, sokat tréfálkozott, tivolit játszott. Szilveszterre hazautaztak, vízkeresztkor pedig Maxime Beaufort-ék várták őket vendégségbe: „mint minden évben, most is francia barátainkhoz vagyunk hivatalosak, Babszem királynő ünneplésére. [...] Régi francia szokás szerint ilyenkor babszemet rejtenek el egy tortába, a tortát szétosztják a jelenlevők között s az, aki a babszemet a tortában megtalálja, az a babszemkirály vagy babszemkirálynő, az diktálja az ivás ütemét, Le roi bois vagy la reine bois kiáltással."[607] A korábban megígért kisebb beavatkozás időpontja ugyanerre a napra volt kitűzve, így délelőtt tizenegy órára a házaspár Ádám Lajoshoz igyekezett, aki helyi érzéstelenítéssel kimetszette és elektrokauterrel kiégette a kóros szöveteket, a regionális nyirokmirigyekhez azonban nem nyúlt. „Körülbelül fél óra multán behívtak. Már öltöztették, az ingét adták rá. Körülötte minden véres, az arca is és félarca dagadt. Ő pedig nagyon sápadtan ül és hagyja, hogy öltöztessék, de amikor engem meglát, felragyog a szeme, két karját föltartja és sugárzó arccal – hangtalanul – ezt mondja: / – Nem fájt. Egy cseppet se fájt. Most se érzek semmit. Majd mindent elmesélek" – tudósít a műtét utáni eseményekről Kosztolányi Dezsőné.[608] De az írónál később egyre nagyobb fájdalmak és rosszullétek jelentkeztek, így le kellett mondaniuk a vendégséget. Három nappal később Kosztolányit mentőkocsin kellett a Fasor Szanatóriumba vinni: „Követeli, hogy szüntessék meg a fájdalmát, varázsolják éppé, egészségessé, vagy öljék meg azonnal, adjanak neki annyi mérget, amennyitől rögtön meghal. Az ápolónők alig akarnak bemenni a szobájába, egymást küldözgetik."[609]

Mihelyt jobban lett, már tréfálkozott a körötte lévőkkel, s udvarolt az ápolónőknek. Az egyik műtősnővel különösen sokat nevettek, így aztán Kosztolányi egyre kevésbé ragaszkodott felesége jelenlétéhez. Ekkor keletkezett naplóföljegyzéseiben ókori görög női szobrokra is asszociált, miközben az ápolónőkről írt: „Tanagra, lepel örök! Könnyű és erős. Anyag és szellem együtt. [...] Tanagra szobor, szimpla lélek, Ancilla, könnyű, erős. Hol tűnt el? Tündér. Lámpával. / Bözse néne kékben, fején fehér kendő. Érzéstelenítés nélkül levágatnám itt a két karomat, ha őt nézhetném. [...] Minden nőbe szerelmes vagyok mellettem, minden szobalányba, ápolónőbe, nappaliba és éjjelibe, minden műtősnővérkébe. Ó, a női karok között alélva élni! Ki ölelget egészen, és napokig csak tétlenkedem, kéjelgek benne."[610] Ebben az időszakban veti papírra – több más írástervvel (köztük a *Pesti Hírlap*ba szánt *Ákom-bákom*okkal, valamint a *Vasárnap* és az *Ember és világ* rovatok tárcaötleteivel) együtt az *Esti Kornél kalandjai* zárónovellájának alapötletét – ami decemberben meg is jelenik –, *Álmok* cím alatt: „Mindig lidércnyomás. Ismeretlen szobában felolvasásra készülök, de nem találom a felső termet."[611]

Az író jegyzeteiből az is kiderül, hogy egyik kedves cselédlányuk, Balázsné Tamás Gizella (Gizi) ugyancsak bement őt meglátogatni, s könnyes szemmel fogadta a hírt, hogy gazdája esetleg rákos megbetegedésben szenvedne. Gizi látogatásának leírása mindemellett azt is elárulja, hogy a lány és az író között az évek során

intimebb kapcsolat alakult ki: „Azt beszélte, hogy velem együtt követ el öngyilkosságot. Édes ölelkezés a díványon. Ő az én mindenem."[612] Kosztolányi állapota olyannyira javult, hogy január végén már hazatérhetett, sőt készséggel megosztotta szanatóriumi élményeit az őt faggató Szabó Gáborné Weress Jolánnal is. A vele barátságban lévő írónő nem sokkal később interjú formájában közölte a beszámolót – melyben alanya Ádám professzor tehetségét és hírnevét egyaránt méltatta – a kolozsvári *Ellenzék* hasábjain.[613] Kosztolányi tavasszal aztán erdélyi felolvasókörútra indult, ám Marosvásárhelyen ismét rosszul lett. Czakó József megvizsgálta – szállása egyébként is az ő Köteles Sámuel utcai szanatóriumában volt –, s megállapította: páciensének szarkómája van állkapcson és nyakon. Mindezt tudatta is az íróval, majd azonnali műtétet javasolt, amit Koleszár doktor hajtott végre Kolozsváron. „Írt is utána nekem, valahogy ilyen formában: »Neked köszönhetem azt a néhány évet, amit még élhetek.«" – idézte föl emlékeit Czakó.[614]

Kosztolányi hazatérte után újabb operációnak volt kénytelen alávetni magát. Ezúttal az érzéstelenítő nem hatott megfelelően, pedig már csontot is égettek: részleges mandibula-rezekciót (állkapocs-eltávolítást) hajtottak végre. Ezt követően újabb két hétre került szanatóriumba, miközben a fővárosban terjedtek a pletykák állapota menthetetlenségéről.[615] Bár 1934 júniusában az orvosok kielégítőnek találták állapotát, nem sokkal korábban egyöntetűen úgy határoztak: szükség van az áttétek besugárzására, ezért erre specializálódott külföldi intézetbe küldik. A fönnmaradt dokumentumok tanúsága szerint először a párizsi Rádium Intézetben (Institut du Radium de l'Université de Paris) való kezelés lehetősége merült föl, ahol a kapcsolatfölvételhez az író a francia külügyi szervek közbenjárására szorult.[616] Könnyen lehet, hogy a francia becsületrend birtokosaként fordult a budapesti nagykövetséghez, a komoly kezelési költségek elengedésére vagy legalábbis mérséklésére számítva. Louis de Vienne követ meg is írta hivatalos levelét Jean Marx külügyminisztériumi osztályvezetőnek, aki aztán Claudius Regaud főorvos figyelmébe ajánlotta a becsületrenddel jutalmazott magyar írót, említvén annak franciabarát irodalmi munkásságát.[617] A doktor válaszában arról tájékoztatta Marxot, hogy intézetük biztosítani tudja Kosztolányi kezelésének ingyenességét, így csak a kórházi tartózkodás költségeit kell megfizetnie. Mindehhez azonban részletes tájékoztatást kértek a betegségről és a páciens aktuális állapotáról, hogy eldönthessék: van-e egyáltalán értelme a rádiumkúrának.[618] A francia osztályvezető továbbította a Rádium Intézet válaszlevelét de Vienne követnek,[619] aki föltehetően tájékoztatta Kosztolányit a feltételekről.

Az író végül nem Párizsba, hanem a stockholmi Radiumhemmetbe ment kezelésre, talán a francia bürokrácia késlekedése miatt. Füst Milánnénak azt is elmesélte, hogy fölkeresett egy jóst, aki megmondta neki: „karácsonyra minden rendbe jön északon." „Ezt külön emlékszem, hogy ezt mondta, hogy északon. Mi az, hogy északon. Hogy úgy képzelte, fönt Skandináviában, Norvégiában. [...] És ettől ő megnyugodott" – nyilatkozta később Füst felesége.[620] Az 1910-ben alapított svéd intézet a rákgyógyítás egyik legjelentősebb európai központja volt. Kosztolányi már május végén fölvette a kapcsolatot ottani kezelőorvosával, Elis Bervennel – akihez Schiffer Ernő ajánlotta őt be –, a francia és a svéd megkeresések tehát egymással párhuzamosan történtek. „Elszántam magam, hogy amint lehet, felke-

resem az önök világhírű intézetét, hiszen az életem forog kockán. Minden kívánt biztosítékról gondoskodni fogok, csakúgy, mint a Rádiumhemmetben történő kezelés előtt befizetendő összeg továbbításáról" – jelezte az író előzetes levelében, miközben arra is kérte a doktort, hogy kezelési költségeit a lehető legalacsonyabban állapítsa meg.[621] Kéréséhez igyekezett ajánlóleveleket mellékelni, így például Vikár Bélához fordult segítségért: „Stockholmban olyan titáni összeget kérnek a rádiumbesugárzásért, hogy azt lehetetlen megfizetnem. [...] A La Fontaine Akadémia hivatalos levélpapírján és bélyegzőjével írasd meg ezt a német nyelvű levelet, s írd alá."[622]

Kosztolányit összesen háromszor kezelték a Radiumhemmet intézetben. Első útja 1934. június végére esett. „Arról beszél, hogy talán lefordítják majd egyik-másik regényét svédre, sőt titokban még a Nobel-díj gondolata is megfordul a fejében" – tudósít felesége.[623] A Nobel-díjra azonban Magyarországról 1935-ben Szabó Dezsőt, 1936-ban (és 1937-ben) Tormay Cécile-t jelölték, s míg ez évben nem jutalmaztak senkit az irodalmi kategóriában, 1936-ban Eugene Gladstone O'Neill érdemelte ki a díjat, egy évvel később pedig Roger Martin du Gard.[624] Az írót stockholmi útjára felesége is elkísérte, akivel egy diakonisszaotthonban szálltak meg. Naponta másfél órán keresztül kapott ötgrammos rádiumágyúval besugárzást. Kosztolányi Dezsőné tájékoztatása alapján ekkor közölték volna velük először a pontos diagnózist: „Önöknél Bécsben és Budapesten nem mondják meg az orvosok az igazat. Mi itt mindig az igazat mondjuk – hallom a tanár büszkélkedő szavát. A fogaim összeverődnek. Kirázott a hideg. / – Nem – könyörgök –, nem, ne mondja meg neki az igazat. Nem kételkedhettem a tanár szavában. Odahaza hamis leleteket mutattak nekünk."[625] A kórházban egy Széchenyi gróf is fekszik, kinek holttestét épp akkor viszik át a közeli halottasházba, amikor a házaspár már indulni készül.

Noha Kosztolányi nehezen bírta a kezeléseket („szédül, émelyeg, undorodik, enni nem tud, a képe irtózatosan feldagadt"), napközben a várost járta, minden felől érdeklődött, sőt feleségével sakkot is vettek, s azzal játszottak. A várost „frissen főtt kávégőz illatúnak" találta, a napéjegyenlőség éjszakáját ő is a szabad ég alatt töltötte, Alfred Nobelről megtudta, hogy – a mendemondákkal ellentétben – nincsenek magyar rokonai.[626] „A másfél órás sugárzás alatt a kezét fogom, olvasok neki. Rilkét, Reviczkyt, Arany János verseit s a Hamletet angolul és magyarul is, mint otthon. Mindíg ezeket a könyveket kéri, akár csak otthon" – idézi föl emlékeit Kosztolányi Dezsőné.[627]

Hazafelé menet megálltak Berlinben, ahol épp ekkor történt a Röhm-puccs, amikor az addigra már kancellári tisztet betöltő Adolf Hitler meggyilkoltatta politikai ellenfeleit. Kosztolányi a tragikus eseményeket követő feszültséget, valamint a fasizálódási folyamat emberekre gyakorolt hatását egyaránt érzékeltette később megjelent útijegyzeteiben. Megjegyezte, hogy „minden ablakból egyforma nagyságú horogkeresztes vörös zászló leng", ironikusan utalván a vezérkultuszra: „Vagy azért, mert elutazott a Führer, vagy azért, mert visszaérkezett, vagy mert el fog utazni, vagy mert vissza fog térni."[628] A minduntalan Hitler nevét emlegető falragaszok még csak előjelei annak a baljós csöndnek, amiről a későbbiekben szól. Az ötmilliós várost eleinte „valami hegyvidéki falucskához" hasonlítja, majd nyíltan

kimondja: diktatórikus rendeletek okozzák a csöndet. A környezet tanulmányozása után az emberek természetellenes viselkedését figyeli meg, további következtetéseket levonva gesztusaikból: „Az emberek nem mosolyognak, a suhancok nem fütyürésznek, a fiatal leányok nem kacagnak. Nem is dalol senki. Rádió se szól sehol nyitott ablaknál. [...] Koldust nem látni. Szerelmespárt sem. Berlin olyan, mintha megszünt volna benne a szerelem. Külföldi diák – néhány japánt és kinait kivéve – nincs. Az emberek rosszul vannak öltözve. A nők különösen. [...] Berlinnek határozottan katonai szinezete van. [...] Berlinben a legszörnyübb történelem folyik..."[629]

Prágában ugyancsak megszálltak, Budapestre érkezésünk után pedig Kosztolányi, bár fájdalomcsillapítókra szorult, tovább dolgozott. Augusztusban a lapok már a fölgyógyulásáról számoltak be. Az író – túl a betegség kezdeti stádiumán – gyermekkorától meglévő orvostudományi érdeklődéséről, valamint a szenvedés lélektanáról is vallott a *Reggeli Újság* munkatársának: „Gyermekkoromban minden betegséget elolvastam a Pallas-lexikonban és képzeletben átéltem őket. Ahhoz a fajtához tartozom, amely szereti ismerni a baját, szereti kutatni és szembe akar nézni vele. [...] Valahol azt irtam egyszer, hogy a halál előszobája a betegség s mivel a halállal nem lehetünk tisztában, ismerjük meg legalább az előszobáját. Annyira vittem ezt a tárgyilagos szemléletet, hogy mikor az öcsémet operálták, végignéztem a mütétet. [...] A beteg kicsinyes lény, mindig a betegségéről beszél. [...] Odabent, a betegek között látóköre szükül s ha ujra kikerül a mindennapi életbe, tornáztatni kell akaratát és képzeletét. [...] / Öt grammból kaptam besugárzásokat az inyembe. [...] Öreg, ütött-kopott külsejü kórház ez, olyan, mint a mi Rókusunk – de bent lángelmék dolgoznak."[630]

Az első utazást követően, 1934 szeptemberében tárcát közölt tapasztalatairól a *Pesti Hírlap*ban, „szinte tudósi pontossággal" rögzítve a rádium történetét – annak kémiai és biológiai hatásaival egyetemben –, az intézet készletével kapcsolatos tudnivalókat, valamint a betegek kezelési és gondozási rendjét.[631] Berven doktorról – aki egyúttal az intézet igazgatója is volt – szintén szót ejtett: „Alighogy belépek az alacsony kapun, egy fiatalosnak látszó, feketehaju, kékszemü, 49 éves férfi jön elém és mosolyogva rázza kezem. Ujjain észreveszem a rádium fehér sebeit. [...] Mit mond a kezelési elvéről? Azt, hogy a jelen pillanatban a rák gyógyitására legalkalmasabbnak látszik a rádium meg a röntgen, műtéttel egybekötve. [...] Mit mond önmagáról? Azt, hogy mindig orvos szeretett volna lenni, már hatéves korában orvost játszott s boldog, hogy most ezt a játékot komolyan is folytathatja."[632] A cikk zárlatában azonban már egy beteg ember életvágya ütközik a halálvággyal, igyekezvén megszelídíteni az elmúlás rettenetét: „Élni, élni, ujra föltekinteni a napra, vagy eltünni, meghalni, meghalni, ami svédül olyan lágyan hangzik, mint valami dajkadal, oly édesen, mint valami gyermek-gügyögés és csak ennyi: »Dö«."[633]

Egy héttel később Kosztolányi a dohányzási szokásairól adott nyilatkozatot az *Esti Kurír*nak. Véleményét Waldmann Iván meglátásaival együtt közölték, s míg a doktor a káros szenvedély egészségromboló hatásáról értekezett, az író annak élvezetéről szólt. Vallomásából kiderül, kezelőorvosai ekkor már eltiltották a dohányzástól: „A cigarettáról nem tudok értekezni, csak vallani mámorosan. Minden

irásom előtt és után cigarettafüst lengedez s életem jó és rossz emlékeit a legkülönbözőbb korszakokból cigarettafüst itatja át. [...] Iróasztalomon mindig láng van és hamu. Ez a két jelkép ugy emlékeztet ősi mivoltomra és leendő sorsomra, mint egy szerzetest. Tudom, hogy szenvedély rabja vagyok. De nem akarok szabad lenni. Azt is tudom, hogy Sophokles nem cigarettázva irogatta tragédiáit s hogy az ilyen babrálás inkább eltereli figyelmemet a munkától, mint összefogja. De nekem – ugy látszik – szükségem van az ellenőrzés lazitására, az önbirálat részleges kikapcsolására, a nikotin áldott részegségére ahhoz, hogy bátor legyek. / – Betegségem legszomorubb szaka az az egy hónap volt, amikor eltiltottak a dohányzástól. Erről ugy tudnék beszélni, mint a hajótöröttek az éhezésükről és szomjazásukról. Hogy a cigaretta megröviditi életemet? Kötve hiszem. Az, hogy lemondanék róla, talán csakugyan jót tenne testemnek, de ugyanannyit ártana lelkemnek, szellememnek, mely testemet kormányozza és élteti."[634]

1935 áprilisában egyedül nyaralt Jugoszláviában, ahonnan sorra küldte haza élménybeszámolóit feleségének: „Kék tisztaság, nap, a levegő részegsége. Fürdeni egyelőre még nem lehet. De már le vagyok sülve. Naponta kétszer eszem salátát. De ez pompás: olajos és vastag, nagyon kevés ecettel. A gyümölcs is jó, piros, édes narancsok."[635] Pár nappal később a tengerben való fürdőzésről is hírt ad. „Kedves barátom, / a tenger nagy. De nem vagy-e te még nagyobb, a szeszélyeiddel, viharaiddal s nyájas csöndeddel, Milán? Mindenesetre mulatságosabb vagy nekem. Kötelességszerűen pihenek, úszom, sétálok" – vallja Füst Milánnak, akihez ebben az időszakban talán a legközelebb állt.[636] A vakációzással párhuzamosan útirajzokat is írt, melyeket a *Pesti Hírlap*nak és a *Napló*nak küldetett el Kosztolányi Dezsőnével, akit a Trianon utáni politikai elvárásokra is figyelmeztetett kísérőlevelében: „A mellékelt cikk a P. H.-nak szól. Másold le 4 példányban. A Mátyás királyra való célzás az utódállamoknak küldendő másolatokból törlendő. A Napló-ban küldendő példányban Ragusa helyett mindenütt Dubrovnik írandó, s Lacroma helyett Lokrum."[637]

A nyaralás hetében jelenik meg a *Színházi Élet*ben Pán Imre kedélyes beszélgetése az ötvenedik születésnapját ünneplő Kosztolányival, akinek betegségéről is szót ejtettek a cikkben. „Legutóbb, mikor műtétet végeztek rajtam, a műtét után – még el sem múlt egészen az érzéstelenítőszerek hatása – már papírra vetettem Februári óda című versemet" – vallotta, mire a hetilap munkatársa hozzátette: „Különös miliőben zajlott le ez a beszélgetés: Kosztolányi Dezső fogorvosánál. Tulajdonképpen nem is fogfájás, hanem valami költőinek látszó betegség vitte a nagy lírikust erre a helyre: dentin érzékenységben szenved. Furcsa fájdalom az, amely látszólag ok nélkül lepi meg az egészséges fogakat és aztán ok nélkül múlik el."[638]

Jugoszláviából való hazatérte után újabb vakációra indult, ezúttal felesége társaságában. Húszéves, ám komoly pszichiátriai betegséggel küzdő fia is ugyanekkor tenné meg első önálló külföldi útját. Kosztolányi komolyan aggódik érte, de Ádám „meg van sértve, hogy apja nem bízott benne, és nem akarta egyedül útnak engedni". Az író előbb feleségével perlekedett, majd Füst Milán segítségét kérte: „Megbeszéltem a barátommal, ő most azonnal, a legközelebbi gyorsvonattal Bécsbe utazik, onnan a Semmeringre megy, megvárja Ádámot, Ádám csak később érhet oda."[639] A házaspár a családi konfliktust követően utazott Visegrád-

ra, ahol az újságíró-üdülőben Kosztolányi megismerkedett Radákovich Máriával. Időközben állapota hol javult, hol rosszabbodott, s továbbra is orvosokhoz járt, mert nyakán a daganat egyre növekedett. 1935 őszén indult második stockholmi útjára, Berlin és Malmő érintésével, amit feltűnően jól viselt, talán a szerelem fölvillanyozó hatásának köszönhetően. Budapesten azonban újra röntgenezték, magánéletében komoly konfliktusok adódnak – feleségével és Radákovich Mária férjével –, mindennapjaiban pedig állandó fuldoklási rohamokkal és nyelési nehézségekkel küzdött, miközben nyakán a nyirokmirigy feltűnően növekedett. Év végi tátraszéplaki pihenéséből hazafelé jövet már be is rekedt, s ez az állapot később csak rosszabb lett.

1936 februárjában került sor a harmadik stockholmi rádiumkúrára. Az itthoni diagnózist – amit Kosztolányi magával vitt – már január 22-i dátummal kiállították, a gégész barát Freystadtl doktor[640] aláírásával: „A bal hangszalag kezdődő szervi bénulása valószínűleg a nyaki részen található bolygóideg sérülésének a következménye."[641] Az elutazás előtti napon az író szeretett cselédlánya, Gizi esküvőjére volt hivatalos, ahol ellenben már nem tudott rendesen enni és inni, sőt beszélni sem. A svéd fővárosban ezúttal háromgrammos rádiumágyúval kapott besugárzást, napi egy órában. A kezelőorvos tudatta az író feleségével, hogy ha a mirigy észrevétele után azonnal fölkeresték volna az intézetet, talán még lehetett volna segíteni Kosztolányin, akit ekkor már olyannyira megviselt a kezelés, hogy folyton morfint kért, és üvöltözött, hogy nem akar a rádiumágyú alá feküdni. „Temettess el az emberi törvény és szokás szerint" – kérte feleségét, aki szerint férje tökéletesen tisztában volt helyzete menthetetlenségével, csak nem beszéltek róla nyíltan.[642] Ez alatt az egy hónap alatt is, míg Svédországban voltak, Arany Jánostól olvastatott föl, valamint Shakespeare-től a *Hamlet*et és Rilke verseit. Kosztolányi Dezsőnét a betegápolásban időnként fölváltotta a fiatal nyelvész, Lotz János – aki korábban *A Pesti Hírlap Nyelvőre* munkálataiban is közreműködött –, miután ebben az időszakban épp Stockholmban tanított állami ösztöndíjjal. Kosztolányi „haldokolva a szenvedéstől, látni akarja azokat a svéd fiúkat, svéd leányokat, akik az ő nyelvét annyira szeretik, hogy meg akarják tanulni".[643] Hazafelé úton – Malmő felé mennek, ahol egy éjszakát megalszanak –, a berlini Collegium Hungaricumban is rosszul lett. „Utközben elkészültem a legnagyobb szörnyüségre" – nyilatkozta nem sokkal később a szabadkai *Napló*nak Kosztolányi Dezsőné, – „olyan sulyos állapotban volt férjem, hogy szinte eszeveszetten szaladtam orvosért. A kollégiumban véletlenül két fiatal magyar orvos lakott, akik egész éjjel virrasztottak férjem ágya mellett. Ők is elkészültek a legrosszabbra."[644]

A Nyugati pályaudvaron a Füst házaspár fogadta Kosztolányiékat, akiket mélyen lesújtott az élőhalott, kábítószerekkel és fájdalomcsillapítókkal teletömött, önmaga árnyékaként megjelenő író látványa. „Még aznap délután mentőkocsin egy budai szanatóriumba vitetem" – emlékezett vissza Kosztolányi felesége,[645] aki arról is beszámolt, hogy férje ekkor már nem akart élni, illetve csak a földszinten lehetett elhelyezi, mert attól féltek: „egy óvatlan pillanatban kiugrik az ablakon".[646] Az író súlyos állapotának híre hamar elterjedt az irodalmi életben, Hatvany például így írt ekkor Lengyel Menyhértnek: „Szegény Kosztolányi ellenben Stockholmból jött haza, menthetetlen állapotban. Röntgenkúra egész elsorvasz-

totta. A mirigyekbe hatolt rák miatt fáj a torka, nem tud enni. Hetek, tán hónapok kérdése. Rettenetes halálfélelmei vannak."[647] A mindennapos szanatóriumi látogatók között találjuk Ascher Oszkárt, Babitsot és Török Sophie-t, Karinthyt és Márait. Utóbbi visszaemlékezése alapján, amikor többen körbeülték, így szólt, már tördelve a szavakat és rekedten: „»Vigyázzatok« – mondta – »a magyar irodalomra«. – S mosolygott, mint aki tompítani akarja az »üzenet« komor páthoszának zengését."[648] Török Sophie emellett kétségbeeséséről és halálfélelméről is beszámolt: „Élni akarok! – mondta a szanatóriumban, segítsetek! Szeretlek benneteket, úgy szeretlek! – mondta sokszor egymásután és sírt, s míg könnyeit töröltem, kezembe kapaszkodott. – Tegyetek valamit velem! – mondta férjemnek, – álljatok össze barátaim és gondoljatok ki valamit, mentsetek meg engem!"[649]

Az utolsó levélváltás Kosztolányi Dezsőné és a stockholmi intézet munkatársai között 1936. április 2-ára datálható: a sorokat Berven helyettese, Ahlbom doktor írta, aki egy, a hónap közepén esedékes bécsi ellenőrző vizsgálatot javasolt.[650] Kosztolányit azonban a budai Városmajor utcai János Szanatóriumban töltött időszak után – amikor a rádiumkúra romboló utóhatásait kezelték, s főként fájdalomcsillapító szereket adtak neki –, az Új Szent János Kórházba szállították, ahol (egy első, szanatóriumi beavatkozás után) Hauber László több operációt végzett rajta. A fiatal orvost, Manninger professzor adjunktusát Máraiék ajánlották a házaspár figyelmébe. „Egyik este vacsoráztunk a Bellevue-ben: Márai Sándorék, Pető Sándor, aki a Magyar Nemzetet alapította és Bónyi Adorjánék. Márai említette meg, akkor jött haza Kosztolányi Stockholmból, [...] hogy nagyon rossz állapotban van, és úgy látják, hogy nem lehet már segíteni rajta. Erre az uram azt mondta, hogy szeretné látni, mert kizártnak tartja, hogy ne lehessen segíteni rajta még valamiképpen. Ezt Márai nyilván közölte Kosztolányiékkal, mert Kosztolányiék már másnap eljöttek a rendelőjébe, ahol megbeszélték a következő alkalommal való műtétet. Akkor befeküdt a János Szanatóriumba, és itt történt meg az első műtét" – emlékezett vissza évtizedek múltán Hauber felesége, Réczey Magda.[651]

A fiatal adjunktus először a beteg nyirokmirigyeket próbálta eltávolítani, majd a rádiumsugárzás következtében elpusztult szöveteket kimetszeni: „Teljesen elhalt szövetek voltak, amelyek foszlottak le és gennyesedtek el. A műtétnek tehát az volt a célja, hogy friss szöveteket hozzon létre, tehát kikaparta teljesen ezeket az elhalófélben lévő szöveteket, hogy friss vérrel telített szövetek jöjjenek létre, amik majd meggyógyulnak. Ez így is történt."[652] Kosztolányi ezután jobban érezte magát, s már dolgozott, irodalmi ügyekkel foglalkozott. Orvosával össze is barátkozott: míg Hauber a zsenit, az író a kiváló sebészt csodálta benne, illetve azt a tulajdonságát, hogy nem nyugszik bele semmibe, hanem az utolsó pillanatig próbál küzdeni.[653] „Ebben az időben állandóan emlékeztem a stockholmi orvos csüggedt és lemondó szavaira: »Ha sikerül otthon felerősiteni a beteget, akkor megint visszajöhet egy uj rádiumkurára. De ebben nem nagyon hiszek...« Én sem hittem már benne és álmodni sem mertem azt, ami bekövetkezett. [...] Nyolc-tiz orvos is volt, aki reménytelennek, hiábavalónak mondta az operációt, de akadt egy-két orvosi tekintély, aki biztatta dr. Haubert. A szkeptikusok ezt mondták: »Ha akad egy sebész, aki vállalja a műtétet, akkor próbálja meg...« A sebész vállalta és munkáját nagy konziliummal kezdte. [...] Figyelmeztetett a veszélyekre: megtörténhet,

hogy férjem néma lesz, arca elferdül, vállidegét átvágják... és megtörténhet a legrosszabb is... Mindenbe beleegyeztem. Csak csinálja! És az orvos elkezdte a mütétsorozatot. Az első és a második mütét két-két óra hosszat tartott. A harmadik és utolsó már csak 15 percig. Azzal bíztatnak, hogy minden a legjobban sikerült. A második mütét után már bizakodó volt a kezelőorvos és augusztus végére jelezte, hogy bizni lehet a felgyógyulásban. Most már azzal biztat, hogy férjem julius közepén elhagyhatja a kórházat...«" – nyilatkozta ekkor Kosztolányi Dezsőné.[654] Az író állapotában beállt javulásról Emil Isac is értesült, aki az alábbi üdvözlő és egyben bátorító sorokat küldte neki: „Higyjen abban, hogy a természet akármilyen mostoha, egy oly ritka értéket, mint Ön, nem fog megtagadni. Hisz az életnek vannak még meglepetései, jók is nemcsak rosszak. Ennek a levélnek az apropos-ját az adja, hogy Önnel álmodtam, és az álom nagyon kedves volt, együtt sétáltunk egy kertben és képzelje, virágot szedtünk. [...] bízzék abban, amiben bíznunk kell: a tavasz mindent jóvá tesz..."[655]

Májusban azonban újabb műtétre volt szükség, ami már Kosztolányi arcának elferdülését eredményezte, mire orvosai plasztikai műtéttel igyekeztek korrigálni a torzulást. Az erőfeszítések ellenére a seb sem gyógyult, sőt az író mesterséges táplálásra szorult. Még több beavatkozás, valamint vérátömlesztés után Hauber doktor már nem talált daganatgyanús szöveteket. Júniusban Georges Duhamel – aki a Szellemi Együttműködés kongresszusának vendégeként tartózkodott a magyar fő-

35. kép • Az író feleségével és orvosával,
dr. Hauber Lászlóval az Új Szent János Kórházban 1936-ban
(MTAKK)

városban – is meglátogatta Kosztolányit a kórházban, s az eseményről a napilapok is tudósítottak.[656] „Felkorbácsolt izgalommal fogadja ezt a látogatóját, karosszékben ülve. [...] Duhamel legutolsó, már az ő betegsége idején megjelent könyvéből idéz, szó szerint. A francia író megcsókolja búcsúzóul s künn a folyosón sírva fakad" – eleveníti föl az epizódot Kosztolányi Dezsőné.[657]

Júliusban az írót hazavitték Tábor utcai lakásába, ahol közel egy hónapon át szenvedett. Felesége még utoljára városnézőbe viszi, kocsin átmennek Pestre, hogy Kosztolányi láthassa az akkor újonnan csempézett Vár alatti alagutat. Otthonukba rendelik fiuk régi francia nevelőnőjét, aki Jules Romains *Les Copains*-jét olvassa föl a nagybetegnek, de Ádám ugyancsak fölolvasott neki, de ő a *Bűn és bűnhődés*ből: „Egy részlet, Raszkolnyikov víziója a gyilkosság után, amikor azt képzeli, hogy »megverték a háziasszonyt« és Maszlova, a cseléd azt mondja »senki se verte meg« »ez vértől van« – nagyon tetszett neki."[658] Noha Kosztolányi a kezdeti napokban lábadozott – egyszer meglátogatta a közelben lakó dajkát is, *Édes Anna* modelljét, aki férjével épp vidékre készülődött –, [659] a sugárkezelés utóhatásaként újabb szövetleválások történtek, amelyek már a csontra és a gégeporcra is kiterjedtek. Németh Andor föltehetően nem ezen az utolsó nyáron járt Kosztolányiéknál, de mindenképpen az író betegsége idején történhetett az az epizód, amelyet fölelevenített: „délután látogattam meg Kosztolányit, egy fényes, nyári alkonyaton. Az ablakok nyitva voltak, harangszó hallatszott. » – Milyen szép este« – mondottam ostoba módon. » – Számomra már nincsen se alkonyat, se este – mondta Kosztolányi. Majd a következő furcsa kis fohászba kezdett: – Imádkozz értem, Jézusom, imádkozzatok értem, őrangyalaim, Németh Andor, könyörögj érettem.« Azzal visszavonult."[660]

„TEDD, HOGY ÉLJEK!"

1936. augusztus 8-án Kosztolányit olyan fuldoklási roham kapta el – sipoly támadt a nyelőcsövében –, hogy csak gégemetszéssel lehetett megmenteni az életét. Ezt követően a budai Új Szent János Kórház fertőző sebészeti osztálya „B" pavilonjában lévő, II. emeleti 111-es szobában haldoklott, közel három hónapon keresztül. Az egészségügyi intézménynek ezen a részlegén a végstádiumban lévő rákos betegeket, valamint a tébécében szenvedőket helyezték el.

A gyors beavatkozást az ügyeletes segédorvos végezte. Az operáció napján – ami szombatra esett – érkezett Budapestre az író édesanyja is, aki menyével együtt azonnal a kórházba sietett. „Egy kávéházban voltam, – írja fel egy papírlapra – egy kávéházban. Álmodtam? – kérdezi. / Alig bírja elhinni, hogy mi történt vele. / »Nem éreztem semmit« – írja. / Ettől fogva azonban nem tud nyelni sem. Orrán keresztül, csövön át, folyékony étellel tápláljuk, siralmasan. És ettől fogva beszélni sem tud. Most ír, mindent leír papírdarabkákra. Egy kötetre valót ír és ennek a kötetnek minden egyes szava szívettépő, torkothasító olvasmány. / »Majd írd meg, hogy mennyit szenvedtem« – írja fel nekem többször is" – foglalja össze Kosztolányi Dezsőné.[661] Ascher Oszkár ugyancsak a kórházban tartózkodott ekkor, és az író kérésére még az éjszakát is bent töltötte. Tudósítása alapján magához té-

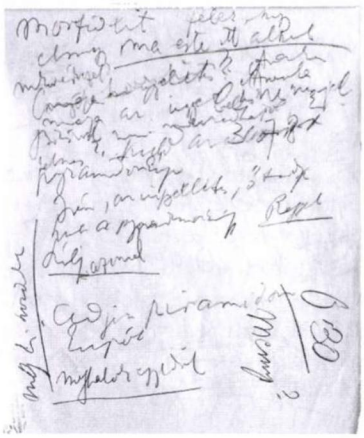

rése után Kosztolányin erőt vett humora, és az első, kétségbeesett kérdések után ezt írta föl egy papírlapra: „»Levegőt! Mehr Luft!!« s megcsillan szemében a gúnyos mosoly, az öngúny, s egyben a sikerült mondás feletti öröm: »ugye, én is tudok goethei 'utolsó' szavakat komponálni?«"[662]

Kosztolányi haldoklási folyamatáról azok a beszélgetőlapok nyújtják a leghitelesebb képet, amelyeket kórházi ágyán rögzített. Hangja csak rövid időszakokra tért vissza – akkor is suttogott –, ezért írásban fejezte ki magát. Külön füzetekbe, tömbökbe jegyezte föl, ha rosszul volt, ha fájdalomcsillapítót (általában kevert port) kért, ha éhes volt, de ugyanígy társalgott feleségével és a szorgalmasan bejáró cselédlányokkal, valamint barátaival, akik közül sokan látogatták. Többször rosszullétek közepette, olykor morfinszármazékok hatása alatt, betegágyában fekve vetette papírra sorait, sőt egyes szöveghelyek és a hozzájuk tartozó írásképek arra engednek következ-

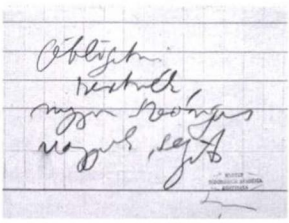

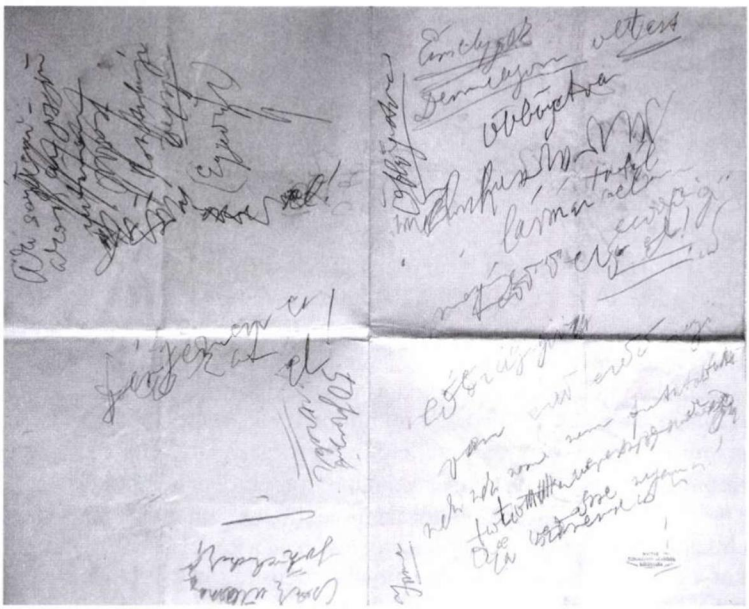

36. *kép* • Részletek Kosztolányi Dezső halálos ágyán írt beszélgetőlapjaiból (MTAKK)

tetni, hogy az orrszondán keresztüli, mesterséges táplálás során szintén rögzítette kéréseit vagy panaszait: „az egyenletes sorokkal sűrűn teleírt oldalak a nyugodt napok derűs beszélgetéseire emlékeztetnek – számolt be Ascher Oszkár –; az összevissza-irányban egymásba futó sorok a kínos órákra, más helyütt a nagy üres lapon egyetlen szó: »Végem!«, vagy »oltást«, »orvost!«."[663]

A beszélgetőlapok arról is tanúskodnak, hogy az író jobb periódusaiban még irodalmi ügyeit próbálta intézni. Ekkor készült például az *Édes Anna* színpadi változata, amit már nem tudott befejezni, ezért feleségét kérte közreműködésre.[664] Emellett olvasott is a kórházban könyveket, illetve folyóiratokat. „Hozz egy összekötött nyelvészeti tanulmány-füzetet. [...] Mindegy akármi. Legjobb egy nap Magyar Nyelv" – kérte feleségétől,[665] Gizi nevű cselédlányát pedig arra utasította, hogy telefonozzon haza fiának, hozza el neki Arany János összes műveit, valamint Shakespeare *Hamlet*jének 1904-es kiadású angol változatát.[666] A drámaíró iránti holtig tartó tiszteletéről tanúskodik Füst Milán egyik emléke is. Talán még nem a kórházban történt, amikor a barát gramofonon egy angol színész lemezét mutatta neki, s rajta a *III. Richárd* egyik monológját. „Ha meghalok és vele találkozhatnék..." – jegyezte meg ekkor Kosztolányi.[667]

Bár a külvilággal már nem foglalkozott, az épp akkor megrendezett nyári olimpiai játékokról szóló tudósításokat szívesen hallgatta a rádióban. „Mi ez a rádió-lárma? Ki győz? [...] Ki győzött?" – jegyezte föl többször.[668] Olykor tréfálkozott például a számára nagy kínokkal járó etetési procedúrával, az őt leggyakrabban látogató alorvosra, Pásztor doktorra célozva: „Gizinek viccesen mondtam, amikor az az ember ordított: / – Pásztor vacsoráztatja."[669] Máskor pedig Hauber Lászlóról írta némi iróniával: „Varázsdoktor – darázsdoktor."[670] Ascher Oszkár további szójátékokról is hírt ad nekrológjában. Felesége kérdésére, miszerint nem lenne-e elég egy kevert por, „bólintott s felírta: / »Levert volt, kapott egy kevert port.« / Kis idő múlva felesége azt mondta: »kicserélem a gézt a kanül alatt«. Erre ezt írta fel: »gézcsókom«."[671] Nyelvérzékét sértette, hogy az orvosi személyzet többes szám első személyben beszél, illetve az idegen eredetű „injekció" kifejezés helyett rendre az „oltás" szavunkat használta.

„Mult hónap elején – egy gégemetszés után – még reménykedtek az orvosok, hogy ha nem is lehet egészen meggyógyitani, de megállitható a szörnyü betegség továbbterjedése. A nagybeteg költő türelmesen viselte rendkivüli fájdalmait, sőt időnként olvasással és irással is próbálkozott már. Betegségében azonban két héttel ezelőtt ujabb sulyosbodás állott be, amit a leggondosabb orvosi kezelés, Hauber főorvos önfeláldozó munkája, sem tudott megakadályozni: / – Sajnos, Kosztolányi Dezső állapota rendkivül sulyos, de mi mindent elkövetünk, amit csak az orvostudomány véges eszközeivel megtehető, hogy megakadályozzuk a katasztrófát" – tájékoztatta olvasóit az egyik budapesti napilap az október közepi helyzetről.[672] Az író meg is jegyezte beszélgetőlapjain: „Hallom, hogy eltemettek a lapok".[673] A sajtó munkatársai tudtak róla, hogy Kosztolányi még a kórházban is olvassa kiadványaikat, ezért igyekeztek kerülni a kínosabb tudósításokat.[674] Időközben ugyanis gyomra fölmondta a szolgálatot, hörghurutja gennyesedett, gócos tüdőgyulladás, illetve vérmérgezés is föllépett. Október 24-én kilencedszerre operálták meg, valamint újra kapott vérátömlesztést.

Az utolsó három hónap agóniája során Kosztolányi számtalanszor félrebeszélt vagy rémeket látott, rettegett a sötétségtől (főként az éjjeli óráktól), folyamatosan küzdve a halálfélelemmel. „Egy furcsa ijesztő álmát emlegeti, valami szörnyű, zavaros, tréfás álmot, melynek színtere a New York-kávéház előtt az utcán volt. / Apját látja mostanában többször maga előtt. / »Apám, segíts meghalni« – írja. / Fél, retteg valami látomástól" – tudósít Kosztolányi Dezsőné.[675] Beszélgetőlapjain időnként reflektál is lázálmaira: „Borzasztó gyanúba vontam az ápolónőt, akiben feltétlenül megbíztam: gyilkost ordítottam [...] Én itt félek. Az az érzésem, hogy megmérgeznek. Egy maffia kezében vagyok [...] Ha az a szürke szar tokaji bor volt, akkor nekem vízióim vannak, s elmebeteg vagyok. Az pasztilla volt, rosszul összetörve."[676] Gyűlölte beteg állapotát, többször követelte, hogy öljék meg: „Végem van, öljetek meg, ne komediázzatok. (Egy jó oltás) [...] Általános rossz közérzet, köhögés, nyáladzás, kedvetlenség. / Adj valamit, de ne bódítót. / Ha nincs javulás, minthogy nincs, öljetek meg csöndesen, mert ez elviselhetetlen! [...] Pusztulni kellett volna hagyni. Vagy megölni titokban. / De az akarat számit. Én akarom a pusztulást."[677]

Szenvedett és irtózott a mesterséges táplálástól is – főleg a Katzenstein-féle csepegőklizmától, amivel a folyadékveszteséget pótolták –, ezért gyakran indulatos volt: „A gumicsövet, amin keresztül etetjük, már alig lehet bevezetni az orrába, mert már csupa seb az egész járat, az egész nyálkahártya s a nyelőcső. [...] Végül már kokainos oldatot csöpögtettem az orrába, gondoltam, talán ez ad valami örömérzést."[678] Különösen nehezen viselte azt a hormonkezelést, amivel Manninger professzor kívánságára kísérleteztek. „Gyűlöli. Haragszik érte. Gyűlöli ezt a doktort. Haragszik rám is most. Nem hisz abban az új csodában. Én azonban még mindíg várom, reménylem a csodát" – írja a feleség,[679] a beszélgetőlapokon pedig a következők olvashatók mindezzel kapcsolatban: „Dögöljön meg a Hormon / [...] / Nagy családi harc volt: feleségem mindenáron azt akarta, hogy bevegyem a Hormont, én pedig erőnek erejével tiltakoztam ellene. Nem is vettem be."[680] De akadt, hogy a közkórház állapotaira panaszkodott, illetve fölmerült az a lehetőség is, hogy átvinnék a Pajor Szanatóriumba: „Megöltök! Ezt elhirdetem! Mert 7 óráig magamra hagytok! / Ilyen állapotot még nem láttam! / Afrika [...] Multkor a Nyugat szerkesztője is megbotránkozva távozott erről a szégyenhelyről!"[681]

A Kosztolányi-ház mindkét cselédje, Bözsi és Gizi, azaz Kecskeméthy Erzsébet és Balázsné Tamás Gizella egyaránt bejárt a kórházba, hogy kivegyék részüket az író ápolásából. Kosztolányi hol segítséget kért tőlük, hol hálálkodó szeretetét fejezte ki: „Oly buták az emberek, ha olvasnak. Bözsi, aki szívből kacag éjjel, hogy egy haldokló keze írását nem tudja elolvasni, aztán bocsánatot kér s azt mondja, nagyon szeret. [...] Édes Gizi, szerelem, szépség, jóság boldog vagyok, hogy látlak."[682] Ápolónőit is hol dicsérte, hol szidalmazta. „A személyzet oly buta és pimasz, hogy párját ritkitja! Lassú, tunya. Vitatkozik velem [...] Buta, tunya, szemtelen népség. Tégy vele valamit" – jegyezte meg talán orvosának címezve egyszer, míg máskor így írt nekik: „Édes Arankám, legyen mellettem. Nagyon hálás leszek. Csak ma maradjon itt."[683]

A beszélgetőlapokban gyakran olvashatók a kezelőorvosok nevei is, akik rendszeresen ellenőrizték a nagybeteg állapotát. Rajtuk kívül más szakemberek-

ről ugyancsak hírt adnak a dokumentumok, mint például a legtöbbet emlegetett Pásztor doktorról, Csiky-Strausz Árpádról vagy a Magyar Sebésztársaság örökös titkáráról, Manninger Vilmos sebészfőorvosról. Bár az egyik fiatal gyakornok, Bollobás Béla nem szerepel név szerint, egy 1979-es visszaemlékezés alapján ő volt az, akivel az író a halálos ágyán még fogadást is kötött: „Tüdőosztályokon sok vérvizsgálatot kellett végeznünk, és akarva nem akarva gyakran jártunk vérfoltos fehér köpenyben. Egy alkalommal ilyen öltözékben adtam be neki egy éjszakai gyógyszeradagot. »Gyilkosok vagytok. Csak szívjátok a betegek vérét, de gyógyítani nem tudtok!« Ezekben a hetekben – nem kis szorongással – bőrgyógyászati szigorlatra készültem. A professzornál nehéz volt vizsgázni. Erről panaszkodtam Neki, megemlítve, hogy a szigorlótól elvárják a latin diagnózis francia változatát is. »Hogy tudtok ennyire kétségbe esni egy vizsgától? Én megtanulok egy fejezetet a könyvedből, ha te megtanulsz egy verset.« Hogy én melyik fejezetet adtam fel Kosztolányi Dezsőnek arra már nem emlékszem, de ő a Hajnali részegség kéziratát vette elő abból a papírhalmazból, amelyben csak ő tudott eligazodni. Belementem a játékba."[684] Amikor a fiatal orvos este fölmondta neki a költeményt, Kosztolányi maga elé meredve hallgatta végig, „verejtékes homlokkal, csapzott hajjal, fájdalmas-szomorkás tekintettel".

Rosszabb periódusaiban haragudott is az alorvosokra, amiért például túl sok altatót adtak neki („megmérgeztek / agyonverem / Nem igaz! / Tömött altatókkal"),[685] vagy éjszakánként, ha csöngetett értük, nem mentek azonnal. Bollobás arról is beszámol, miként „verték át az Öreget" egy-egy ilyen alkalommal: „Kollégám figyelmeztetett, hogy ha »az Öreg« [...] meghallja lépteinket, amint vacsorázni igyekszünk az orvosi étkezde felé, biztosan utánunk telefonáltat, és ott már vár a hír, hogy betegünk most kéri az injekciót. Leghelyesebb, ha hangos léptekkel haladunk el szobája előtt, s lábujjhegyen visszalopakodunk: a nővér ugyanis megkeres, így nem kell a távoli orvosi ebédlőből visszasietni. A trükk bevált. Így »vertük át« az Öreget, aki szemmel láthatólag örült annak, hogy »bosszút állhat« rajtunk az orvosi tehetetlenségért."[686]

Az utolsó hónapokról szóló legmegrázóbb beszámolókkal Ascher Oszkár szolgál, aki mind a *Nyugat* 1936. decemberi emlékszámában, mind *Az Est* hasábjain közölt cikket. A fiatal színész és szavalóművész többször is meglátogatta a haldokló írót, együtt virrasztván vele a nagybetegek számára oly félelmetes éjszakában. Kosztolányi folyton arra kérte, örökítse meg agóniája történetét: „Megesketett rá, hogy feltárom utolsó hónapjainak belső történetét, hosszú szenvedése titkait, melyeket rám bízott. »Írd meg ezt: a haldoklásom«, – »s ez jól fog esni még ott is.« – »Ne feledd azt, amire kértelek«. – »Írd meg, hogy történt.« – »Másra nem is kérlek.« [...] aztán újból kétségbeesett napok jönnek, már nehezen mozdul, ekkor kezdődnek a kérések, hogy haldoklását, gyötrődését írjam meg, felemeli ujját, hogy esküdjem."[687]

A Füst házaspár ugyancsak gyakran járt bent a kórházban Kosztolányit meglátogatni, aki ekkor adta át nekik Radákovich Mária leveleinek paksamétáját, s eskette meg őket, hogy beteszik majd a koporsójába. Füst Milánné azonban kellemetlenebb epizódokról is beszámolt évtizedekkel később magnóra mondott visszaemlékezéseiben: „Hát sajnos, mikor Dezső haldoklott, ott volt Milán és én.

S Milán kérdezte, hol van Manyi. Dezsőkénk, aki teljesen öntudatnál volt, Dezső mosolyog, s azt mondja: elment az özvegyi nyugdíját felemeltetni. Fenyő Miksához ment most, hogy a nyugdíja mennyi lesz."[688]

Schöpflin Aladár Babitscsal együtt ment meglátogatni a *Nyugat* főmunkatársát. Az utolsó találkozásra évekkel később így emlékezett vissza: „már alig tudott beszélni. Szívszakasztóan könyörgött csináljunk valamit, mentsük meg, ő még élni akar."[689] Babits ekkor már szintén halálos betegségben szenvedett. „Sokáig ült betegágyánál, halkan, fulladozva beszéltek. Mikor elment, azt mondta Kosztolányi: / – Mind eljöttek hozzám barátaim, az írók és költők. De csak Babits tudott megvigasztalni. Tudod, mit mondott?... Ezt mondta: Ne félj, Dide. Ne félj a szenvedéstől. Valami értelme van ennek!" – idézte föl emlékeit Márai Sándor, aki ugyancsak megfordult az Új Szent János Kórházban.[690] Ignotus Pál összesen kétszer látogatta meg a haldokló írót, benyomásait pedig ekképp foglalta össze: „nem volt már emberi formája. A húst mintha lefosztották volna testéről; erőtlen csontjai nem is hevertek, hanem lézengtek a pamlagon; ajka sután lógott ki szájából; arca a hegek és tapaszok koszorújában csupa víz volt, a könnytől, vagy nyáltól, vagy verítéktől. Hörgött, nyöszörgött. Nagy nehezen kimondta, amit akart. Nagy nehezen megértettem, amit mond. »Élni« – ezt mondta."[691] Ekkor már felesége is egészen öregnek látta, s székely nagyanyjának vonásait fedezte föl rajta: „A haja gyér, a teste, arca oly sovány, hogy szája körül a ráncok sugárkévéje összefut..."[692] Egy idő után, a rémhírek hallatára, azonban többen is voltak, akik nem, vagy csak ritkán és messzebbről merték megnézni őt haldokló állapotában.

József Attila ellenben még ekkor is képes volt az írót megnevettetni. Vágó Márta idézte föl azt az epizódot, amikor többen körbeülték a betegágyat, csendben hallgatták a jajgatást, mire a fiatal költő belépett, s „igen határozottan kijelentette: – Analízis kellene neked, ez pszichés dolog! – oly nagyképűen és őszintén, hogy Kosztolányi hangos nevetésre fakadt, és a többiek elbámultak. Nem tudták volna elképzelni, hogy akár mosolyogni is fogják látni még valaha."[693] A közös tréfák igazi mestere, Karinthy – akivel annyiszor eljátszották öregkorukat és halálukat is – azonban ezúttal csődöt mondott. Amikor az egyik utolsó estén Ascherral együtt elmentek a kórházba, s egy „kísérteties, kék lámpa égett csak a szobában", a barát megállt a küszöbön, mert nem volt képes közelebb lépni Kosztolányihoz, annyira elrettentette a látvány. A beteg író ebből tudhatta, hogy menthetetlen az állapota, s a sokszor előadott jelenet végre bekövetkezett.[694]

Kosztolányi élete utolsó éveiben többször meggyónt, a halálos ágyán pedig fölvette az utolsó kenetet.[695] A gyónásról maga is említést tesz a beszélgetőlapokban („Nagyon félek, hogy meghalok / Fuldoklom Hivd Pásztort Pásztort / Most tudom, hogy mi a katolicizmus. / katolicizmus [...] Megyóntam / tam / Titok"),[696] de az egyik gyóntatópap, Korének József kórházi lelkész helyettese szintén rögzítette emlékeit: „Távozásom előtti napon azt mondja az egyik nővér: – Osztályomon van a Kosztolányi úr. Olyan jó ember. Mikor bemegyek hozzá, keresztet vet és barátságosan mosolyog. Jó volna meggyóntatni, mert már régen gyónhatott. [...] A beteg költő engem is barátságosan fogadott, és mikor említettem jövetelem célját, azonnal készségesen, szívesen kezdte meg a gyónását. Beszélni nem tudott. Kérdéseimre írótömbjén villámgyorsan válaszolt. Áldoztatni nem lehetett, mert orrán

keresztül mesterségesen táplálták. Én másnap távoztam. Kosztolányi még vagy három hónapig élt. Értesülésem szerint ezalatt többször meggyónt…"[697]

Kosztolányi Dezső 1936. november 3-án délelőtt halt meg. „Bőszült volt, hogy meg kellett halnia, azt mondják, még a ravatalon is bőszült volt az arca. […] Persze, még eddig mindig meggyógyult, nem volt ahhoz hozzászokva, hogy beteg-állapota, amelyet már annyira ismer, halállal végződhetik" – jegyezte föl ekkor naplójába Füst Milán.[698] Az író felesége visszaemlékezése szerint azonban napokkal korábban megbékélt: „Félt a haláltól és vágyott meghalni. »Én meg akarok halni ez a döntő« mondta, amikor egyszer erősen rákiabáltam igy: »Gyógyulj meg!« […] »Halottak napján már a temetőben fogadok« – mondta nehány nappal halála előtt. Ekkor már valósággal komázott a halállal."[699] Mindenszentekkor még erősen szorongatta Ascher Oszkár kezét, halottak napján már nyugodt volt és derűs. A visszaemlékezések szerint mikor Hauber az ágya fölé hajolt, hogy megkérdezze, miben segíthetne, Kosztolányi mindössze ennyit válaszolt: „Tedd, hogy éljek!"[700]

Halálának közvetlen oka fulladás volt: gócos tüdőgyulladással kínlódva hirtelen köhögési rohamot kapott, minek következtében megnyílt egy tüdőtályog, ami áttört a mellüregbe. A napilapokban közölt tudósítások többsége szerint az író egészen az utolsó pillanatig tudatánál volt, s csak negyedórával a halál beállta előtt veszítette el eszméletét.[701] Felesége azonban mindezt cáfolja, hiszen Török Sophie-nak például elárulta: férje napok óta nem tudta, mi történik körülötte, s még a hónapokat is összecserélte.[702] „Meglásd, én meghalok" – suttogta Hauber főorvosnak utoljára, majd „fejbólintással jelezte, hogy fájdalmai nincsenek. Féltizenegy órakor agonizálni kezdett és tizenegy óra hat perckor megszűnt élni. Utolsó percéig eszméleténél volt. Halála percében is intett szemével, hogy megismer mindenkit…" – foglalta össze a *Budapesti Hírlap* munkatársa,[703] míg *Az Est* a híradása szerint „a haláltusa három perc alatt végzett a költővel", felesége az exitust követően szinte eszméletlenül esett össze, fia pedig csendesen zokogott az ágyánál.[704] „Bejöhet a főtisztelendő úr? – kérdezi a főorvos. / Mindenki letérdepel, az ápolónők sírnak, az orvosok könnyeznek, a kórház papja megkeni az utolsó kenettel, a kápolnás nővér imádkozik. Az alorvos egyik kezében Dide óráját tartja, a másokban csuklóját fogja. / Tizenegy óra 6 perckor az alorvos elengedi a kezét és megállítja az órát. Én a két szemét zárom le két ujjammal. […] Kiküldtek bennünket a szobából. A sebész még egy kis, utolsó, javító műtétet végzett a kihült arcán."[705]

Munk Artúr szerint a nagybeteg írón már a kezdet kezdetén végre kellett volna hajtani egy komolyabb műtétet, de kezelőorvosai nem akarták elcsúfítani az arcát.[706] Hittek a rádiumban, Hauber László özvegyének állítása szerint azonban Kosztolányi épp a rádium okozta szövetelhalások következtében hunyt el. A vitás kérdésben a legmegbízhatóbb információkkal a részleges boncolásról szóló, latin és magyar nyelven megfogalmazott jegyzőkönyv szolgál, amit november 4-i dátummal állítottak ki.[707] Ez alapján az író szervezetében nem találtak rákos sejteket, a műtétekkel és a rádiumbesugárzásokkal tehát sikerült a daganatos elváltozásokat eltávolítani. „Rák nem volt a szervezetében, [… Hauber doktor] maga készítette a metszeteket a kivett szövetekből, ráknak nyoma sem volt többé a szervezetben, tehát tulajdonképpen a rádium okozta a halálát" – emlékezett vissza később Hauber Lászlóné Réczey Magda is.[708] Manninger Vilmos ugyancsak utalt erre az özvegy-

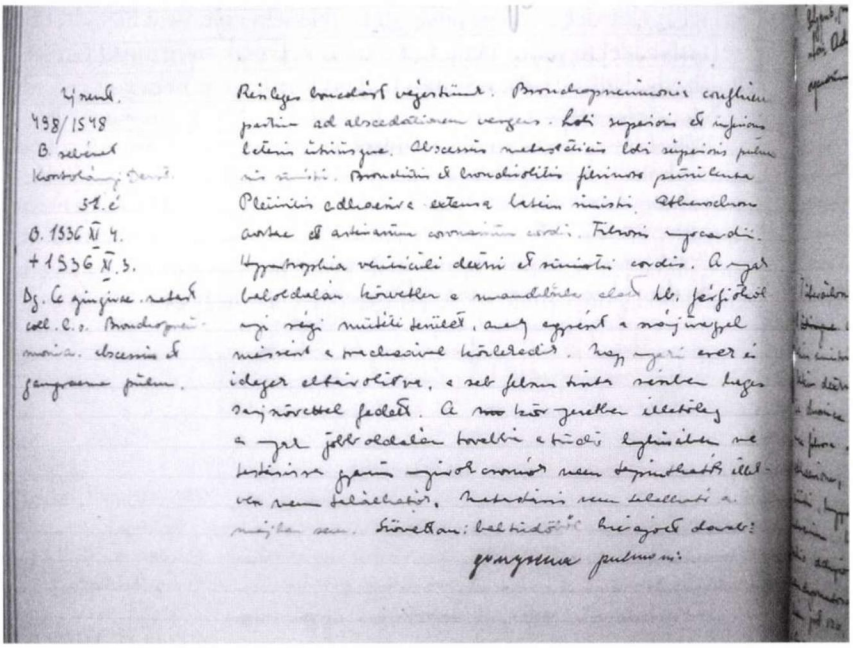

37. kép • Kosztolányi Dezső boncolási jegyzőkönyvének részlete
(Szent János Kórház Múzeuma)

nek írt részvétlevelében: „Reánk, orvosokra az a szomoru, hogy az alapbetegséget 100%ig sikerült eltüntetni. Nyoma sem volt a testben semmiféle daganatnak. A hosszu kínlódásban elkopott szervezet annak a tüdőszétesésnek esett áldozatul, amit már nem tudott legyőzni egyébként bámulatosan szivos, erős természete."[709]

Afelől azonban csak találgathatunk, hogy a rosszindulatú elváltozás eredetileg az ínyből indult-e ki, vagy a gége, a nyelőcső, illetve a légcső környékéről.[710] A jegyzőkönyvi leírásból kiderül, hogy az író szervezetében többször lezajlott a tüdőgyulladás folyamata a kórházi tartózkodás ideje alatt, illetve nemcsak a tüdőlebenyekben találtak tályogot, hanem gennyes hörgő- és hörgőcskegyulladást is megállapított a boncolás. A mesterséges táplálás és a sok ágyban fekvés következtében szervezete alaposan legyengült, a nyaki szövetek elhalása a légutak és a tüdők gyulladását okozhatták. Aortái és szívkoszorúerei meszesek voltak, ami leginkább az erős dohányzás következménye lehetett, a szívizom fibrózisa és a szívkamrák izomzatának túltengése (szívmegnagyobbodás) pedig egy kezeletlen magas vérnyomás betegség következménye volt.

Kosztolányi Dezsőt 1936. november 5-én, egy csütörtöki napon, délután fél négykor a római katolikus egyház szertartása szerint helyezték örök nyugalomra, a Fiumei úti sírkertben. „Egy ember nem maradt utánad, aki élne-halna érted… […] vajjon érdemes volt-e akkora erőfeszítést tenned azért, hogy tessél nekik […] megvetetted Gömbös Gyulát és mégis ugyanazon a síkon is boldogúlni akartál, mint ő

és erre tetted fel az életedet... és egy pillanatnyi időd sem volt, nem maradt, hogy egy emberre a szíveddel figyelj... nem, nem, az is mind csak szorgalmad tárgya és témája volt. Bizony, lásd, szívtelenül éltél! [...] no Dezső, ezért nem volt érdemes annyiféle bohócnak lenni!" – fakadt ki fájdalmában Füst Milán a temetést követően,[711] ahol fölvonult az irodalmi és a kultúrpolitikai élet színe-java, sőt többen beszédet is mondtak.[712] A szertartást Almássy József krisztinavárosi segédlelkész vezette, s még az Operaház férfikara is közreműködött. „Aztán megindult a menet – tudósít Karinthy Frigyes – és szépen leejtettük a koporsót a földbe – síremléked még nincs, a fejfán, olyan egyszerűen, ahogy Te írnád, ha novellában vagy regényben temetnéd hősöd, ennyi áll: Kosztolányi Dezső, élt ötvenegy évet."[713]

JEGYZETEK

BEVEZETŐ

[1] Lásd Ellmann, Richard: *James Joyce. New and Revised Edition*. New York – Oxford – Toronto, 1982, Oxford University Press, II. p.

[2] Lásd Grange, Henry-Louis de la: *Mahler*. New York, 1973, Doubleday; Uő: *Gustave Mahler. Chronique d'une vie*. Párizs, 1983, Fayard.

[3] Boulez, Pierre: Gustav Mahler. Why Biography? In uő: *Orientations*. London, 1986, Faber and Faber, 294. p.

[4] Kosztolányi Dezső. In *„A pszichoanalizis mellett és ellen". Az Emberismeret második évfolyamának első kötete*. Szerk. Székely Béla – Kulcsár István. Budapest, 1935, Szathmáryné Bánó Vilma, 108. p.

[5] Szerb Antal: Az író életrajza. In uő: *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. Vegyes tárgyú írások*. Szerk. Papp Csaba. Budapest, 2002, Magvető, 134–135. p. (III. köt.)

[6] Holmes, Richard: Inventing the Truth. In *The Art of Literary Biography*. Ed. Batchelor, John. Oxford, 1995, Clarendon Press, 17. p.

[7] [Kosztolányi Dezső]: Kosztolányi Dezső előadása. Elmondta a Szigligeti-Társaság Arany-ünnepén. *Nagyváradi Napló*, 1917. márc. 25. 2. p.

[8] Holmes: Inventing the Truth... i. m. 25. p.

[9] Kosztolányi Dezső: Lenni vagy nem lenni. *Ny*, 1930. febr. 16. 253–254. p.

„A VÉREIM, AZ ŐSEIM" (1885-IG)

[1] KD levele ifj. Brenner Józsefnek és ifj. Kosztolányi Árpádnak [Szabadka, 1906. febr. 22. körül]. In *KDL1KrK* 462. p.

[2] Lásd *KDL1KrK* 470. p. KD első, „Lehotai" álnév alatt közölt cikkét lásd (Lehotai.) [Kosztolányi Dezső]: Vallomás. *BácsH*, 1906. febr. 11. 7. p. Nincs adatunk arról, hogy a nemeskosztolányiak a felsőlehotai előnevet használták volna. Lehet, KD a „felsőlelóci" helységnevet olvasta „felsőlehotai"-nak. Leveleit is így írta alá, illetve névjegyét lásd OSzK Kt, Fond III/779. 1952. 39. sz.

[3] „Kosztolányi. Fraknói. György. Mátyás diplomatái. Polycarpus. Századok, 1898. I. Ábel J. Phil. közlemény. György kalocsai érsek. 1880 (32. old.)." Naplók 1933–34, 846. p. „Ebben a folyóiratban 1898-ban Fraknói Vilmos Mátyás király magyar diplomatái címmel hat folytatásban tanulmányt közöl. Az első rész részletesen foglalkozik Kosztolányi Györgygyel". Réz Pál: Jegyzetek. In *KDLN* 1076. p.

[4] Lásd KD levele Vojnich Józsefnek, Budapest, 1928. nov. 6. SzTL, F1. kut. 44. omot 146. predmet 2.

[5] Lásd Kosztolányi Attila levele Bajsai Vojnich Józsefnek [1928 után]. Közli Magyar László: Martinovicsok és Kosztolányiak nyomában. A szabadkai levéltár anyagából. *Magyar Szó*, 1979. márc. 3. 13. p.

[6] Lásd Kosztolányi István levele Bajsai Vojnich Józsefnek, Nemcsény, 1933. Közli Magyar: Martinovicsok és Kosztolányiak nyomában… i. m. 13. p.

[7] Kosztolányi Dezső: Adatok családunk történetéhez. MTAKK, Ms4620/1. KD halála után öccse 1941-ben új családfát készíttetett, hogy igazolja nem zsidó származásukat.

[8] A felvidéki helyzetről és az ottani rokonokról Kosztolányi Attila tájékoztatta KD-t. Lásd bővebben Kosztolányi Attila levele KD-nek, Budapest, 1933. júl. 24. MTAKK, Ms4623/474.

[9] Kosztolányi Dezső: Nemes-Kosztolány. *PHV*, 1933. okt. 8. 8. p.

[10] Kosztolányiné 10–11. p.

[11] Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* VI. köt. Pest, 1860, Ráth Mór, 385–387. p.; Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* VI. köt. Budapest, 1913, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 165–166. p. Lásd még *PacsirtaKrK* 66–67., 152–153. p.

[12] Lásd Ifj. Hellebronth Kálmán: *Családtörténeti jegyzetek.* Budapest, 1912, Pesti Könyvnyomda Rt., 63–66. p.

[13] „Kosztolányi György (Georgicus Polycarpus de Kostolan) Mátyás király diplomatája és kancellárja, Kosztolányi Sándor, ferences szerzetes, író a XVIII. században és Kosztolányi Móric, aki utolsóul maradt az ostromlott komáromi várban. Görgey Artúr anyja is Kosztolányi-lány volt: Mária." Kosztolányiné 11. p.

[14] Lásd Kempelen: *Magyar nemes családok*… i. m. 165–166. p.

[15] Lásd bővebben Nagy: *Magyarország családai czímerekkel*… i. m. 385–387. p.

[16] Lásd Ifj. Hellebronth: *Családtörténeti jegyzetek*… i. m. 63–66. p.

[17] Kosztolányi Dezső: Rapszódia. Vallomás több strófában. *Ny*, 1915. aug. 1. 844. p.

[18] KD levele Tolnai Vilmosnak, [Budapest, 1922 eleje]. In *KDLN* 470. p.

[19] Kosztolányi: Rapszódia… i. m. 844. p.

[20] Kempelen: *Magyar nemes családok*… i. m. 166. p. Lásd még Kosztolányi Mór (alsó és felsőkameneczi, nemes-kosztolányi) 1848/49-iki honvéd önéletrajzának töredéke, 1912. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattár, Ms2155.

[21] Kosztolányi: Nemes-Kosztolány… i. m. 8. p. Lásd még uő: Rapszódia… i. m. 841–846. p.

[22] Kathreiner Gyula levele KD-nek, Szentes, 1921. júl. 6. MTAKK, Ms4620/3. A dokumentumot lásd Kosztolányi József levele feleségének, Madame Rosalia de Kosztolányinak, Komárom, 1809. júl. 1. MTAKK, Ms4620/2.

[23] Lásd pl. Bánó Attila: *Régi magyar családok, mai sorsok.* Budapest, 1996, Gemini, 96. p.; Nagy: *Magyarország családai czímerekkel*… i. m. 386. p.

[24] Kosztolányi Dezső: A tábornoknál. *V*, 1916. máj. 22. 1. p.

[25] Lásd Kiss Ferenc: Adalékok Kosztolányi életrajzához. *Üzenet*, 1985/2–3. 219. p.

[26] KD egy interjúban tévesen nagyapját nevezi meg az elsőként délre indult őseként: „nagyapám még a nyitramegyei Nemes-Kosztolányból indult el, hogy aztán a délmagyarországi Szabadkán kössön ki családjával." Szombathy Viktor: Kosztolányi Dezső az irodalomról, Európa csődjéről s a mai ember iránynélküliségéről. *PMH*, 1926. febr. 28. 9. p.

[27] Kosztolányiné 11. p. Az idézetben mind a „felsőlehotai" előnév, mind Kosztolányi Lajos Athanáz rokonsági fokának jelölése téves. A pontos adatokat lásd a következő alfejezetben.

[28] Kosztolányi Károly (Kosztolányi Attila unokaöccse) magántulajdonából közli Sárközi Éva: Adatok Kosztolányi Dezső családtörténetéhez egy eddig ismeretlen levél kapcsán. *It*, 2013/2. 301–302. p.

[29] KD levele Kosztolányi Attilának, [Budapest, 1917. dec. 6. és 1918. jan. 3. között.]. Kosztolányi Károly magántulajdonából közli Sárközi: Adatok Kosztolányi… i. m. 300. p. Lásd még Bíró-Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső kötetből kimaradt levelei. Kézirat.

[30] Lásd bővebben KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1926. máj. 10. In *KDLN* 539. p.

[31] Lásd még Kiss: Adalékok Kosztolányi… i. m. 220. p.

[32] Romhányi János: Nemesség igazolás Nyitra vármegyében 1754/55-ben. Ötödik közlemény. *Levéltárosok Lapja*, 1915/1. 14. p.

[33] Kosztolányi Dezső: *Adatok családunk történetéhez*. MTAKK, Ms4620/1. Kosztolányi Lajos Athanáz azonban nem Felsőlelócon, hanem Novákon született. Lásd Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. 2. köt. Ford. Takács József. Szerk. Romsics Imre – Thoroczkay Gábor. Kalocsa, 2003, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 289. p.

[34] „…mindennap kétszer – délelőtt és délután – az itteni káplántól leckét veszek magyar nyelvből […] (1800. okt 16.)." Idézi Virág Gábor: A Kosztolányiak Topolyán 1. *7 Nap*, 1992. nov. 13. 16. p.

[35] „Ezen T, Kosztolányi ur jött ide 1800 esztendőben, és a Primitzióját […] is itt mondta: :ha jól emlékezem: 16-iki Juliusban T. Cervus Urnak […] bőkezűségből, és akkor káplánnak is itt maradot." Közli Virág: A Kosztolányiak Topolyán 1… i. m. 16. p.

[36] Kiss Lajos: *Kiszakított lapok Topolya történelméből*. Topolya, 1943, Szerzői kiad., 31. p.

[37] Katona: *A kalocsai érseki egyház*… i. m. 289. p.

[38] „Kosztolányi Lajos és az ükapa Kosztolányi János, Szőllőssi Éva férje voltak testvérek". Virág Gábor: A Kosztolányiak Topolyán 2. *7 Nap*, 1992. nov. 20. 16. p.

[39] KD levele Kosztolányi Attilának, [Budapest, 1917. dec. 6. és 1918. jan. 3. között.]. Közli Sárközi: Adatok Kosztolányi… i. m. 300. p. Lásd még Bíró-Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső kötetből kimaradt levelei. Kézirat.

[40] Lásd Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 8. In *Kosztolányiné* 66. p.; Uő: Daliás nagyapám. In uő: *Bölcsőtől a koporsóig*. Budapest, [1933,] Nyugat, 178–179. p. (2. kiad. [1934,] Nyugat–Viktória.)

[41] Öt testvére közül három meghalt. Mária-Éva (1821–?), Pál (1823–?), Bálint (1828–1828), József-Balázs (1830–1831), András-Alajos (1831–1833). Lásd még Kiss: Adalékok Kosztolányi… i. m. 219. p.

[42] „Kosztolányi Ágoston színész – főhadnagy." [Biró Ede]: Három világrészben. Biró Ede honvéd-őrnagy emigrációi naplója. *1848–49. Történelmi Lapok*, 1898. jan. 13. p.

[43] Rajta kívül még két Kosztolányi harcolt a szabadságharcban: Kosztolányi Károly és Kosztolányi Péter. Lásd bővebben Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. I. köt. Budapest, 2008, Heraldika, 583. p.

[44] Kosztolányi: Daliás… i. m. 178–179. p.

[45] Veress Sándor: *A magyar emigratio a keleten*. I. köt. Budapest, 1878, Athenaeum, 189–190. p.

[46] A részletes műsort lásd Dancs Lajos: *Töredékek tiz éves emigrationalis élményeimből*. Nagy-Szőllős, 1890, Székely Simon, 32–33. p.

[47] Lásd Kosztolányiné 9. p.

[48] Kosztolányi: Daliás… i. m. 177–178. p.

[49] Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 20. In *Kosztolányiné* 69. p.

[50] Kosztolányi: Daliás… i. m. 179. p.

[51] Kosztolányi Ágoston levele Dancs Lajosnak, Pest, 1857. nov. 9. Közli Dancs: *Töredékek tiz éves*… i. m. 75–76. p.

[52] Lásd bővebben Vuletin, Milivoj: Topolya az 1848–1918 közötti időszakban. In *Topolya monográfiája 1750–1945*. Szerk. Harkai Imre. Újvidék, 2001, Dániel Print, 63. p.

[53] Kosztolányi Ágoston 1861-től lakott Szabadkán, 1863-tól pedig kereskedőként is jegyzik. Lásd SzTL, 1863/5218. Közli Kiss: Adalékok Kosztolányi… i. m. 221. p. A Kiss által hivatkozott iratok kutatásom idején (2012) nem voltak föllelhetők a szabadkai levéltárban.

[54] Az építési engedélyt 1865-ben kérte, és még abban az évben meg is kapta. Lásd Kiss: Adalékok Kosztolányi… i. m. 221. p.

[55] „1858. május 1-én ugyancsak a szabadkai Szent Teréz-templomban kelt egybe nobile Johannes Kosztolányi és nobile Veronika Filáczy fia, Augustus Kosztolányi, Josephus Kádár és Johanna Loosz leányával Rosalia Kádárral." Kosztolányiné 9. p.

[56] Kosztolányi Dezső: Ezüsthajú, szikár nagyanyám. In uő: *Bölcsőtől*… i. m. 186–187. p. (1. kiad.)

[57] Kosztolányiné 14. p.

[58] Naplók 1933–34, 854. p. Lásd még özv. Kosztolányi Ágostonné Kádár Róza gyászhirdetése. MTAKK, Ms4620/50.

[59] Lásd A Népbank ügyében 1868. évi február 9-én kiküldött Bizottmány névjegyzéke. Közli Kiss: Adalékok Kosztolányi… i. m. 222. p.

[60] Id. Kosztolányi Árpád berlini egyetemi éveinek idején is Törley segített megszerezni a megfelelő útiokmányokat. Lásd Törley Bálint levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1879. okt. 26. MTAKK, Ms4620/51.

[61] Lásd [Szerző nélkül]: *Észrevételek a szabadkai baloldal politikai hitvallásának programmjára*. Szabadka, 1869, Bittermann Károly, 27. p.

[62] Lásd még Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső. A költő feleségének emlékirata. *Képes Vasárnap*, 1938. márc. 27. 7. p.

[63] Kosztolányi Teréz szóbeli közlése Szegedy-Maszák Mihálynak. Szabadka, 1997.

[64] [Szerző nélkül]: [Kosztolányi Ágoston]. *Szabadka és Vidéke*, 1895. szept. 29. [4]. p.; [Szerző nélkül]: [Kosztolányi Ágoston]. *Bácska*, 1895. okt. 1. [5]. p.

[65] [Szerző nélkül]: Fogynak a névtelen hősök. *Bácskai Ellenőr*, 1895. szept. 29. 3. p.

[66] Kosztolányi: Daliás… i. m. 178. p.

[67] Naplók 1933–34, 822. p. Lásd még Somlyó Zoltán: Négyszem közt. Kosztolányi Dezsővel. *Literatura*, 1927/szept. 308. p.

[68] Születése másnapján keresztelték a Szent György templomban, „Arpad Ernestus Felix" néven. Keresztszülei Schmirl Bálint és Antalfy Mária voltak. Lásd Matricula Baptisatorum. SzTL, F451, könyv 124. 7/1859.

[69] Lásd id. Kosztolányi Árpád gimnáziumi bizonyítványa. MTAKK, Ms4620/4. Szabadkai Városi Katholikus Gimnázium Értesítője. Közli Kiss: Adalékok Kosztolányi… i. m. 224–225. p. Érettségi bizonyítványát lásd Testimonium maturitatis. Szabadka, 1876. jún. 28. MTAKK, Ms4620/5.

[70] Lásd bővebben Hicsik Dóra: *Alma mater. A szabadkai főgimnázium tanárai*. Szabadka, 2010, Életjel, 50–56. p.

[71] Lásd id. Kosztolányi Árpád indexe a budapesti egyetemről. MTAKK, Ms4620/6–7.

[72] Báró Eötvös Loránd levele és bizonyítványa id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1881. júl. 12. MTAKK, Ms4620/25–27.

[73] Lásd Kosztolányi Dezső: Édesapám. In uő: *Bölcsőtől*… i. m. 166. p. (1. kiad.) Uő: Napló. 1901. jan. 19. In *Kosztolányiné* 81–82. p. Id. Kosztolányi Árpádot ekkoriban komoly baleset is érte: lezuhant egy pesti bérház harmadik emeletéről. Lásd Kosztolányi: Édesapám… i. m. 163–164. p.

[74] Lásd id. Kosztolányi Árpád indexe és bizonyítványa a berlini egyetemről. MTAKK, Ms4620/8–9.

[75] „A német főleg a Porosz nép kiváló tulajdonai a munkaszeretett, igyekezett, tudvágy és nagyratörés, mely tulajdonok minden egyes embernek valamint nemzeteknek a mai korban tudni és elsajátitani nem felesleges dolog, különössen minékünk Árpád unokáinak, kik még máig is azsiai eredendő bünök terheiben szenvedünk." Kosztolányi Ágoston levele id. Kosztolányi Árpádnak, Szabadka, 1879. nov. 16. MTAKK, Ms4620/34.

[76] „Őrizd fiam a pénzt [...] Te tudod legjobban mily fáradsággal nélkülözéssel hosszú évek során gyüjtögettük ezen összeget, a te kiképzésedre ösze." Kosztolányi Ágoston levele id. Kosztolányi Árpádnak, Szabadka, 1879. nov. 16. MTAKK, Ms4620/34. A rőfösüzlet hasznán és Kosztolányi Ágoston bankpénztári fizetésén túl a család számára fontos bevételi forrást jelentett a vendégszobák albérletbe adása is.

[77] Lásd [id. Kosztolányi Árpád]: Berlini tárcalevél. Apróságok egy nagy városból I–III. *Szabadkai Közlöny*, 1879. nov. 9. 2. p., nov. 16. 2. p., nov. 30. 2–3. p.

[78] Lásd még id. Kosztolányi Árpád tanképesítő oklevele. MTAKK, Ms4620/10.

[79] Lásd bővebben Tanári minősítvényi táblázat id. Kosztolányi Árpád adataival, Haverda Mátyás aláírásával. Szabadka, 1900. júl. 25. SzTL, F2. Kut. I–414/1900. [F2. 2983.]

[80] „Ágoston napjára, boldogult nagyapád névnapjára, mely 29 év előtt még családi ünnep volt nálunk; e napon lettem én is igazgató 24 év előtt." Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1924. aug. 28. In *KDCsalL* 141. p. Lásd még id. Kosztolányi Árpád kérelme a Főispánhoz és a Közgyűléshez, a főigazgatói állás ügyében. Szabadka, 1900. júl. 22. Haverda Mátyás levele Schmausz Endrének, Szabadka, 1900. júl. 25. SzTL, F2. Kut. I–414/1900. [F2. 2983.]

[81] Lásd bővebben Szabadka sz. kir. város törvényhatósági bizottsága 1900. aug. 28-i közgyűlésének jegyzőkönyvi kivonata. Szabadka sz. kir. város Tanácsának Határozata. Szabadka, 1900. aug. 28. SzTL, F2. Kut. I–414/1900. [F2. 2983.]

[82] Középiskolásként jelentek meg első versei. Lásd id. Kosztolányi Árpád: A szélhez. Közli Kiss: Adalékok Kosztolányi... i. m. 226. p. Korai írásait lásd még id. Kosztolányi Árpád: Értekezés Széchenyi István gróf e mondata felett: „Sok ember oly jámbor..." Szónoki kifejtése Horác ezen szavainak: „Iustum et tenacem propositi virum..." MTAKK, Ms4620/12–13. „Apám ifjúkori költeménye az Arany-ról". MTAKK, Ms4620/15.

[83] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. aug. 30. In *KDLN* 500. p.

[84] Lásd pl. Filáczy Árpád [id. Kosztolányi Árpád]: Végtelenség. Az *Érdekes Újság*, 1924. szept. 18. 14. p. Uő: Ifjukori arcképemre. Az *Érdekes Újság*, 1924. dec. 11. 15. p.; Uő: Az idő. *ÚI*, 1924. szept. 28. 280. p.

[85] „A költő alig győzi csitítani a sértett apát, aki [...] ugyan eljátszogat a gondolattal, hogy a költészetben a fia az idősebb, ő csak pólyás baba, de érzékenysége, akárcsak az ifjú költőké, igen nagy, s elképzelései a költészetről, »esztétika elvei« nagyon is szilárdak. Magára érti a Bácsmegyei Napló bökverseinek célzásait, a szabad versek ellen pedig olyan vehemens és szívós harcot vív, mintha a frontok első vonalában állna." Dér Zoltán: Utószó. Egy új életrajz elemei. In *KDCsalL* 412–413. p. Lásd még a *„magas, kócos férfi, munkazubbonyban, cigarettázva"* című alfejezetet.

[86] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Szabadkától – Szuboticáig. VII. A dalárda. *Napló*, 1932. dec. 4. 23. p.

[87] [Szerző nélkül]: Mi a priusza? Kitől örökölte a tehetségét? *SzÉ*, 1928. júl. 8–14. 39. p.

[88] „anyai nagyatyám Frankfurtból vándorolt be a magyar Alföldre s bár zsinóros atillában járt, még törve beszélte azt a nyelvet, melyen az unokája ír". Kosztolányi Dezső: Diktatú-

ra és irodalom. Válasz, vallomás. In uő: *Kortársak I.* S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 292. p. Lásd még Kosztolányiné 11. p.

[89] Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat. A gépelt változatot Dévavári Beszédes Valéria és Szegedy-Maszák Mihály bocsátották rendelkezésemre. Lásd még Dér Zoltán: Adalékok Csáth Géza életrajzához. *Üzenet*, 1987/jan.–márc. 193. p.

[90] Elisabeth szülei Formwald Gáspár (?–1819) és Krämmer Franciska (?–1821) voltak. Dér Zoltán Eugen Markovič gyűjteményéből közöl egy latin nyelvű iratot, melyben a „Furmwald" névváltozat szerepel, de a nevet mind Dér, mind Brenner József „Formwald"-ként emlegeti. Kosztolányiné „Vornwald"-ot hoz életrajzi könyvében. Lásd Dér: Adalékok Csáth… i. m. 194. p.; Kosztolányiné 12. p.

[91] Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat.

[92] „Na de Pepi, ne csináljon jelenetet […] velem kell jönnie." Klein Szilvia fordítása.

[93] Lásd bővebben Kosztolányiné 12. p.

[94] Lásd még Dér: Adalékok Csáth… i. m. 195. p.

[95] Cléry Imre egy eszéki bőrgyáros lányát, Stäger Alojziát (?–1861) vette el. Lásd Dér: Adalékok Csáth… i. m. 194. p.; Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat.

[96] Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat.

[97] Lásd bővebben Sárközi Éva: Családtörténet. In *KDL1KrK* 849. p.

[98] Lujza (1856–1943), József (1858–1858), József (1860–1945), Dezső (1862–1882), Jenő (?–?), Eulália (1866–1948). Lásd Dér: Adalékok Csáth… i. m. 196–197. p.

[99] „Az ő vérük lüktet ereimben, összevegyülve, de még mindig harcolva. Úgy érzem, mind a kettő támogat mesterségemben. Apai öreganyám vére talán ahhoz segít, hogy megfigyeljek és kigondoljak valamit, anyai öreganyám vére pedig ahhoz, hogy ezt kiszínezzem, végtelenbe feszítsem és túlozzam." Kosztolányi Dezső: Rövidlátó, kövér öreganyám. In uő: *Bölcsőtől…* i. m. 170. p. (1. kiad.)

[100] Kosztolányi: Rövidlátó… i. m. 172–173. p.

[101] Kosztolányiné 34. p.

[102] Kosztolányi Dezső: Bohó nagybátyám. In uő: *Bölcsőtől…* i. m. 184. p.

[103] Lásd bővebben Dér: Adalékok Csáth… i. m. 199. p.

[104] „Madách Imre […] 1860. március 26-án, tehát egy nappal előbb fejezte be Az ember tragédiáját, én pedig elkezdettem élni az ember tragédiáját másnap." Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat.

[105] Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat. A keresztségben a „Josephus Ignatius" nevet kapta. Lásd Kivonat a szabadkai szent Teréz r. kath. plebániai egyházban kereszteltek anyakönyvéből. PIM Kt, Gy. n. sz. 2012/11. Gy. n. sz. 385/10.

[106] Lásd id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat.

[107] Volt még egy lánya, a mindössze egy évet élt Aranka (1891–1892).

[108] Ilona testvére Budanovits Mária (1894–1976), az Operaház örökös tagja volt.

[109] Lásd Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae. SzTL, F451, könyv 24. 161/1866.

[110] Id. Brenner József: Emlékiratok. Emlékeim. 1943. márc. 3. [?] Kézirat.

[111] Lásd még [Szerző nélkül]: Mi a priusza?… i. m. 39. p.

[112] Naplók 1933–34, 856–857. p.

[113] „Édesanyám csütörtökön, 14-én du. fél négykor érkezik a Keletin. Szemét jön megnézetni, s Imre tanárhoz viszem. Esetleg műtétről is lehet szó." KD levele Vidéky Richárdnénak, [Budapest,] 1932. jan. 12. In *KDLN* 642. p.

[114] Naplók 1933–34, 835. p.

[115] Kosztolányiné 8. p.

„AHOL A GYÖKEREI VOLTAK ÉS AZ EREJE" (1885–1902)

[1] A szülőházat 1965-ben bontották le, s a helyére szállodát építettek. Lásd Szabó József: A családfaág egyik levele. Visszaemlékezés Bajsai Vojnits Aladárra. *Magyar Szó*, 2012. aug. 11. 21–23. p.; S. Gordán Klára: *Desiré. Kosztolányi kultusza a Vajdaságban*. Szabadka, 2010, Életjel, 32–34. p.

[2] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1926. márc. 26. Közli Kosztolányiné 7. p. Az édesapa minden évben elmesélte a történetet. KD később tárcát is írt róla, mi történt aznap a nagyvilágban. Lásd Kosztolányi Dezső: Sorok a születésnapomról. *PN*, 1917. júl. 22. 11. p.

[3] Lásd Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae. SzTL, F451, könyv 33. 528/1885.

[4] KD édesanyjának testvérét hívták Dezsőnek, aki három évvel korábban hunyt el Kolozsváron: Brenner Dezső (1862–1882).

[5] „Délelőtt templomba mentem, oly igaz szeretettel énekeltem a karácsonyi énekeket!" Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 25. In *Kosztolányiné* 71. p.

[6] „Ma vettem magamhoz az Úr szent testét." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 22. In *Kosztolányiné* 69. p.

[7] „Délután szent gyakorlatra mentünk. A nagy díszteremben tartottuk, a nap világosan sütött be a gipszfaragványos terembe, az asztal zöld posztóval volt bevonva, rajta egy nagy aranykereszt állt, mellette két gyertyatartó." Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. márc. 30. In *Kosztolányiné* 93. p.

[8] „Megvettük a karácsonyfát. Istenem! Hogy elmúlik az élet poesise! [...] Hogy vártam azelőtt karácsonykor a Jézuskát, s íme most, hideg szívem, üres..." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 17. In *Kosztolányiné* 68. p.

[9] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. ápr. 1. In *Kosztolányiné* 94. p.

[10] Lásd Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae. SzTL, F451, könyv 35. 1791/1886.

[11] Kosztolányiné 16. p.

[12] KD húgát „Mária Lujza"-ként anyakönyvezték. Lásd Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae. SzTL, F451, könyv 35. 1888/1067.

[13] Lásd még Farkas Zsuzsa: Egy elfeledett sírhalomról. Kosztolányi Dezsőnek a Bajai úti temetőben nyugvó családtagjairól. In uő: *Mindent a városért. Interjúk, riportok*. Újvidék, 2005, Forum, 37–38. p. Ifj. Kosztolányi Ágoston 1890. aug. 26-án született és halt meg.

[14] Kosztolányi Dezső: [Életrajzot kérnek tőlem?] *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1911*, 1911. 338. p.

[15] Lásd még Faár Tamara: Szabadka a XIX–XX. század fordulóján. In *Lifka 1880–1952. Adalékok Lifka Sándor életművéhez*. Szerk. Farkas Zsuzsa. Szabadka, 2009, Életjel, 43–45. p.

[16] Lásd *A Pallas nagy lexikona*. XV. köt. Budapest, 1897, Pallas, 322. p.

[17] Lásd *Kosztolányi és Szabadka*. Összeáll. Raffai Judit. Szabadka, 2009, Városi Múzeum, 1. p.

[18] „Szabadkőművesek kezdeményezték a Szabad Lyceum, a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolája, a Széchenyi Társaság alapítását, fenntartásukban pedig kiemelkedő szerepet játszottak." L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, 1977, Kossuth, 28. p.

[19] „A szabad líceumban Bige [Bibó-Bige György] olvasott fel érdekesen az emberfajokról [...]." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 16. In *Kosztolányiné* 68. p.

[20] Lásd még *Bács-Bodrog vármegye*. II. köt. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [dátum nélkül,] Országos Monografia Társaság, 484. p.

[21] Lásd *Szabadka szabad királyi város ismertetése*. Szerk. Id. Frankl István, Szabadka, 1899, Krausz és Fischer Könyvnyomdája, 189. p. *Bács-Bodrog vármegye*... i. m. II. köt. 478. p.

[22] Lásd még Magyar László: *Tovatűnő évszázadok. Helytörténeti írások. 1391–1918. Iratvallató III*. Szabadka, 2002, Életjel, 19. p.

[23] Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. okt. 27. In *Kosztolányiné* 49. p.

[24] Lásd bővebben Gerő András: Egy viselkedésforma ellentmondásai a századelőn. In uő: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Budapest, 1996, Új Mandátum, 128. p.

[25] Munk Artúr: *Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye*. Újvidék, 1953, Testvériség–Egység, 5. p. Munk a Carpathia hajóorvosaként a Titanic elsüllyedésének egyik magyar szemtanúja volt.

[26] Vampa. [Kosztolányi Dezső]: Alföldi por. Vampa levele. *Élet*, 1910. szept. 18. 381. p.

[27] Lásd még Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010, Kalligram, 20. p.

[28] Szombathy Viktor: Kosztolányi Dezső az irodalomról, Európa csődjéről s a mai ember iránynélküliségéről. *PMH*, 1926. febr. 28. 9. p.

[29] Kosztolányi Dezső: Önmagamról. In uő: *Írók, festők, tudósok*. II. köt. Szerk. Réz Pál. Budapest, 1958, Szépirodalmi, 333–334. p. Az első megjelenésről egy utóbb tévesnek bizonyult adat áll csak rendelkezésre. Lásd Kosztolányi Dezső: Önmagamról. *Az Érdekes Újság*, 1913. dec. 28. Forrását lásd Hitel Dénes bibliográfiája. MTAKK, Ms4645/6–11. Ms4646/6–8. Elektronikus változatát Végh Dániel készítette, lásd http://kosztolanyioldal.hu/hitel-denes-bibliografiaja.

[30] Lásd *A Pallas nagy lexikona*. XII. köt. Budapest, 1896, Pallas, 90–91. p.

[31] „Fiatal anyák hónuk alatt vitték kék koporsóban kis halottjukat, asszonyok karján úgy lógott a cifra pléhkoszorú, mint nagyvárosban a kézitarsoly." Kosztolányiné 18–19. p.

[32] Lásd Géra Eleonóra: A fertőző gyermekbetegségek elleni védekezés kialakulása Magyarországon. In *Történeti Demográfiai Évkönyv 2005*. Szerk. Faragó Tamás – Őri Péter. Budapest, 2006, KSH Népességtudományi Kutatóintézet, 206. p.

[33] Kosztolányiné 25., 27. p.

[34] Lásd még Magyar: *Szabadka képes*... i. m. 162. p.; *Bács-Bodrog vármegye*. I. köt. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, [dátum nélkül,] Országos Monografia Társaság, 197. p.

[35] Csuka Zoltán: *„Mert vén Szabadka, áldalak..." Emlékezés életem két korszakára*. Szabadka, 1971, Életjel, 13–14. p.

[36] Tápay-Szabó László: A szegény kisgyermek. *Tolnai Világlapja*, 1936. nov. 18. 17. p.

[37] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. jan. 20. In *Kosztolányiné* 82. p.

[38] Kosztolányi Dezsőné: Emlékezés Csáth Gézára. MTAKK, Ms4629/32.

[39] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Vojtina uj levele egy fiatal költőhöz. *PHV*, 1934. márc. 11. 4. p.

[40] Kosztolányiné 26. p.

[41] Lásd Magyar László: Kosztolányi Ludason. *Üzenet*, 2001/1. 242–245. p. A festmény (emlékezetem szerint akvarell), melynek szerzősége nem bizonyított (esetleg Kosztolányi Máriáé, de a családi hagyomány szerint KD-é), magántulajdonban található.

[42] Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. nov. 2. In *Kosztolányiné* 51. p.

[43] „Józska megbírálta 4-5 versemet. Azt mondja, hogy nagy költő leszek s én hiszem, habár nem vagyok könnyenhívő ember, érzem a tehetséget. A bírálatot ide hátra csatolom. Eddig ő rokonom volt: most barátom lett." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. dec. 19. In *Kosztolányiné* 68. p.

[44] 1900. nov. 19. Csáth Géza: *„Méla akkord: hínak lábat mosni". Naplófeljegyzések 1897–1904*. S. a. r. Molnár Eszter Edina – Szajbély Mihály. Budapest, 2013, Magvető–PIM, 208. p.

[45] „Kaptam Didétől néhány versét megbírálni [...]. Az egész bírálatomban komoly jelét adtam annak, hogy Didét talentumnak és jövendő nagy költőnek tartom. [...] Nagy jövőt jósolok neki, unokatestvéremnek és igazán legjobb barátomnak." 1900. dec. 19. In Csáth: *„Méla akkord...* i. m. 222–223. p.

[46] Lásd bővebben Parádi Andrea: Kosztolányi-versek Csáth Géza füzetében. *Irodalomismeret*, 2012/1. 79–89. p.

[47] „Bosszantó egy dolog, ma is valami ostoba bohózatot adnak: Három pár cipő. Hogy a szabadkai színészek nem tudnak okosabb darabot adni." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. okt. 30. In *Kosztolányiné* 50. p.

[48] Lásd Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. nov. 10. In *Kosztolányiné* 54. p.

[49] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. márc. 11. In *Kosztolányiné* 86. p.

[50] Kosztolányiné 29. p.

[51] Balassa Imre: *Nyolc évtized vándorútján*. Budapest, 1976, Magvető, 228–229. p.

[52] Lásd még Csuka: *„Mert vén Szabadka...* i. m. 10. p.; [Szerző nélkül]: Pomponius dalai. *BácsH*, 1908. márc. 1. 2. p. A névadásra az *Esti Kornél* című regényben ugyancsak történik utalás: „A Vörös ökör az elemi iskola volt. A népművelésnek ez az egyemeletes palotája onnan kapta merőben sajátos nevét, hogy valamikor a helyén egy düledező, ütött-kopott kocsma állott, melynek cégérjére egy vörös ökör volt pingálva. A viskó már egy emberöltő óta leégett. De ennek a borissza városnak korhelyei még mindíg szívesen emlékeztek vissza az itteni duhaj éjszakákra s ezért kegyeletesen az iskolára is átruházták a kocsma nevét, mely ekképen apáról fiúra szállt." *EKKrK* 32. p.

[53] Lásd Pálinkás József: *Szabadka népoktatása 1687–1918*. Szabadka, 1974, Életjel, 65–66. p.

[54] Lásd Szabadka sz. kir. városi elemi népiskolai Rendszabályzat és Értesítő. MTAKK, Ms4620/62. Kosztolányi Dezső elemi iskolai bizonyítványa. MTAKK, Ms4620/63. Az aláírók Petrik Endre és Kovács Mihály tanítók.

[55] Lásd Magyar László: Iskolai rendtartás következményekkel. Mozaikok a szabadkai gimnázium múltjából. In *Gymnasium 1747–1997*. Szerk. Hegedűs Antal – Szabó József. Szabadka, 1997, Pannon Press, 169. p.

[56] A tanintézet „iparkodott a tanulókban az iskola és előljáróik iránt való tiszteletnek, egymással szemben a kölcsönös bizalomnak, jóakaratnak és szeretetnek, továbbá a vallásosságnak, a trón iránti hűségnek és hazafiságnak szent érzelmeit felébreszteni és fejleszteni." *Szabadka Sz. Kir. Város Községi Főgymnasiumának Értesitője az 1901/2. tanévről*. Közli Id. Kosztolányi Árpád. Szabadka, 1902, Krausz–Fischer, 99–100. p.

[57] Idézi Horváth Mátyás: *A szabadkai gimnázium 100 éve. 1890–1990*. Szabadka, 2001, Grafoprodukt, 21. p.

[58] Lásd bővebben id. Kosztolányi: *Szabadka...* i. m. 97. p. (1902)

[59] Lásd id. Kosztolányi: *Szabadka...* i. m. 95. p. (1902)

[60] „Palics mellett az országúton, a sínek közt megtalálták a holttestet, mellette a revolvert, és megállapították hogy ötször lőtt, mely lövések közül csak az ötödik talált. Ennek a dolognak a lélektani alapját, illetve megoldását két különböző alapra helyezem. 1. Szülei szemrehányása elől menekül, kiknek egyetlen fia és utolsó reménye volt. 2. Büszkesége, mely ilyen semmiségre fellázadt és erős akarattal párosult idegbetegségét (környavalya, amit azonban nem találok elfogadhatónak egészen)." 1901. máj. 3. In Csáth: *„Méla akkord...* i. m. 287–288. p. Lásd még Magyar: Iskolai rendtartás... i. m. 170. p.

[61] KD gimnáziumi éveinek eseményei föltűnő koincidenciákat mutatnak olykor az *Aranysárkány* elbeszélt világával. Erről lásd bővebben az *Aranysárkány* című alfejezetet.

[62] Kosztolányiné 43. p.

[63] Lásd *Szabadka Sz. Kir. Város Községi Főgymnasiumának Értesitője az 1899–1900. tanévről.* Közli Haverda Mátyás. Szabadka, 1900, Krausz–Fischer, 106. p.

[64] A hivatalos ünnep április 11-én volt, az 1848-as törvények szentesítésének napján, de az érzelmileg elfogadott ünnepnap március 15-e volt. Lásd még Gerő: Egy viselkedésforma... i. m. 132–133. p.

[65] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. márc. 15. In *Kosztolányiné* 88. p.

[66] Kosztolányi: Édesapám... i. m. 165. p. Az első komolyabb ideológiai alapú olvasat épp ezt a passzust emeli ki, mint KD tételezett amoralitásának bizonyítékát. A gondolatmenetet aztán a befogadástörténet egy markánsabb vonulata is magáévá teszi: „Persze a jellemgyengeség Kosztolányinál már sokkal korábbi eredetű, mondhatnánk, hogy még gyermekkorába nyúlik vissza. Egy helyütt visszaemlékezik gimnazista korára, s ingatagságát az akkori szituációból vezeti le. Apja volt ugyanis az iskola igazgatója. Így kettős kötöttségbe, megoldhatatlan dilemmába jutott: apja vagy diáktársai mellett álljon-e ki, kivel vállaljon szolidaritást. Egyszer így, másszor amúgy tette, véglegesen nem tudott sosem dönteni. Erős karakterű ember kétségtelenül egyik vagy másik oldalra állt volna, ezt vagy azt védelmezte volna határozottan." Heller Ágnes: *Az erkölcsi normák felbomlása. Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában.* Budapest, 1957, Kossuth, 20–21. p.

[67] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. jan. 8. In *Kosztolányiné* 75. p.

[68] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. márc. 7. In *Kosztolányiné* 85. p. „Ez alkalommal azt tapasztaltam, hogy a mi kis Gaálunk nemcsak az irodalomhoz, hanem a verstanhoz sem ért egy betűt se." Uő: Napló. 1901. márc. 8. In *Kosztolányiné* 85–86. p.

[69] Lásd [Tanév végi eredmények. VI. osztály.] In id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 152. p. (1901); [Tanév végi eredmények. VII. osztály.] In id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 181. p. (1902)

[70] Lásd Kosztolányi Dezső: Az oktató és gyönyörködtető irásművek összehasonlítása. 1901. szept. 17–27. MTAKK, Ms4620/67.

[71] „Látszólag ugyan minden a jólét s a szabadság áldásaival volt elárasztva, de ezen jólét hasonló volt egy piros héjú, mosolygó almához, melynek belét a férgek rágják. Szemkápráztatás volt az egész, ez a fény, ez a ragyogvány csak palást volt, melylyel eltakarta a nagyratörő Caesar czéljait. Alattomban ragadta ő magához a hatalmat, úgy közeledett hozzá, mint a kuszó kígyó s a mit sem sejtő néppel megszerettette magát, mert tudta, hogy az uralkodáshoz a népszerüség elkerülhetetlenül szükséges, tudta, hogy ez az alap, melyre épiteni lehet jövendő hatalmát. Maga akart uralkodni a birodalmon, saját kezében akarta egyesiteni az összes hatalmat." Kosztolányi Dezső: A drámai czél kitüzése „Julius Caesar" első felvonásában. 1900. okt. 15–31. MTAKK, Ms4620/66.

[72] Kosztolányi Dezső: Antonius beszédének elemzése. 1900. nov. 15. – dec. 7. MTAKK, Ms4620/66.

[73] Kosztolányi Dezső: A versesforma fontossága a költői műben. 1901. okt. 2–29. MTAKK, Ms4620/67.

[74] „A közkönyvtárból is igen érdekes könyvet vettem ki, egész délután avval mulattam magam. »Madách Imre élete és költészete«". Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. jan. 4. In *Kosztolányiné* 75. p.

[75] Lásd Kosztolányi Dezső: A hír allegóriája. Vergilius Aeneisének IV. én. Vv. 173–197. Műfordításelmélet és műfordítás. 1902. febr. 4. – márc. 4. MTAKK, Ms4620/69.

[76] „fordítom Haideschenke című költeményét Lenaunak." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. okt. 27. In *Kosztolányiné* 50. p.

[77] „Ez a strófa nem fejezi ki az eredetiben foglalt gondolatot. Legalább alexandrinban írtad volna. [...] Úgy látszik, téged a rím vezet, nem a gondolat vezeti a rímet." KD levele Csáth Gézának, Szabadka, 1901. máj. In *KDLN* 9. p.

[78] Lásd id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 212. p. (1902)

[79] Lásd bővebben id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 224. p. (1902)

[80] „A második 30 koronás jutalomra az 1. számu »Hitel, Világ, Stádium« stb. jellegü pályamunka találtatott érdemesnek [...], a melynek szerzője Kosztolányi Dezső VI. oszt. tanuló." *Szabadka Sz. Kir. Város Községi Főgymnasiumának Értesitője az 1900–1901. tanévről.* Közli Id. Kosztolányi Árpád. Szabadka, 1901, Krausz–Fischer, 203. p.

[81] Kosztolányi Dezső levele Csáth Gézának, Szabadka, 1901. máj. In *KDLN* 7. p.

[82] „az első jutalmat (50 korona) a 2. számu pályamű »Lesz még egyszer ünnep a világon« jeligével nyerte el, melynek szerzője Kosztolányi Dezső 7. oszt. tanuló; a második 30 koronás jutalomra az 1. számú »Mindent a hazáért« jeligéjü pályamunka találtatott érdemesnek [...], a melynek szerzője Brenner József 6. oszt. tanuló." Id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 229. p. (1902)

[83] Loósz István, Révfy Zoltán, Toncs Gusztáv: Jelentés a Széchenyi-pályázatról. „Levéltár, Városi Tanács, [Szabadka,] II. 92/1902; 11379." Közli Magyar László: Kosztolányi Dezső és Brenner József (Csáth Géza) pályamunkáit értékelik a gimnáziumi tanárok (1902). In *Gymnasium 1747–1997.* Szerk. Hegedűs Antal – Szabó József. Szabadka, 1997, Pannon Press, 322. p.

[84] A gyorsírást élete végéig használta, egyéni írásmóddal és rövidítésekkel. Lásd bővebben Schelken Pálma: Kosztolányi gyorsírásos jegyzeteiből. Egy ismeretlen gyorsírásos levél. *ItK*, 1986/5. 572. p.

[85] Lásd Kosztolányiné 43. p.

[86] Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. okt. 24., 31. In *Kosztolányiné* 48., 51. p.

[87] Az „Előre szerkesztősége": Beköszöntő. *Előre*, 1901. aug. 15. 1. p. PIM Kt, Gy. n. sz. 2007/51/8.

[88] Fenyves Ferenc: *Mégegyszer elmondom... Fenyves Ferenc írásai.* Szabadka, 1938, Minerva, 180. p.

[89] Lásd Fenyves: *Mégegyszer*... i. m. 180. p.

[90] „Ma délután vittük litografáltatni lapunkat, melynek címe: ELŐRE, ez már a második szám lesz." 1901. szept. 10. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 304. p.

[91] Csongor [Kosztolányi Dezső]: R. Gy. sirján. *Előre*, 1901. aug. 15. 2–3. p. Uő: Két dal egy szép lányhoz I–II. *Előre*, 1901. aug. 15. 10–11. p. Az *R. Gy. sirján* című vers összefüggésbe hozható Reviczky Gyula kultuszával is, melynek KD ekkortájt komoly híve és ápolója volt.

[92] „Mi diákok egy kis önképzőkört alakítottunk, amelyben 20-an vannak. III–IV–V. osztályból. Adnak be költeményeket, lehet szabad előadást tartani, szavalni stb. A gyűlések Kosztolányiéknál a cselédszobában vannak minden vasárnap. Titkár és elnök: Kosztolányi Dide (V. o), jegyző: Friedmann (V. o) volt eddig, de ma leköszönt, és lett Kálnay (V. o), irattáros Pollák (IV. B) és pénzkezelő Göncöl (IV. B), helyettes irattáros becses magam. Fölolvastam egy bírálatot, én bíráltam Didének egy költeményét: Első hóeséskor. A költeményt én jóra, de a kör dicséretesre, a bírálatot pedig a kör jóra bírálta. Többen szavaltak azonkívül, én szavaltam Tiszát (Petőfi), dicséretesnek bíráltatott." 1899. dec. 17. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 148. p. Lásd még Szegedi Emil: Fenyves Ferenc. In Fenyves: *Mégegyszer*... i. m. 5. p.

[93] Lásd bővebben Dér Zoltán: Az első műhely. In uő: *Ikercsillagok. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza. Tanulmányok, kritikák és dokumentumok.* Újvidék, 1980, Forum, 33. p.

[94] KD levele Csáth Gézának, Szabadka, 1901. máj. In *KDLN* 10. p.

[95] Lásd még Kosztolányiné 44. p.

[96] Lásd bővebben Csuka Zoltán: *„Mert vén Szabadka…* i. m. 31–32. p.

[97] Kosztolányi Dezső: [Önéletrajz. 1935.]. MTAKK, Ms4620/61. Lásd még Uő: [Szabadkán jártam iskolába]. *Pesti Futár*, 1932/karácsony. 20. p.

[98] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. jan. 11. In *Kosztolányiné* 77. p.

[99] Kosztolányiné 99. p.

[100] Lásd Kosztolányiné 100. p. Könnyen előfordulhat, hogy a kislány alakja ihlette a „Kisilonka" elnevezésű szerepjátékot, amit KD később feleségével játszott. Lásd bővebben a *Házasság* című alfejezetet.

[101] „Este megnéztem a színházban a »Párizsi rongyszedő«-t, remek darab. Szemben velem egy páholyban ült egy szép, fekete színésznő […] Olyanformán éreztem magamat, mint mikor egy ketrecbe zárt éhes oroszlánra ráölti a nyelvét egy szép csikó…" Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. nov. 23. In *Kosztolányiné* 59. p.

[102] „Ma sokat gondolkoztam a kis Csendesről Úgy látszik, bele vagyok bolondulva. […] majd hegedülök, és a véres verejtékkel szerzett heti 1 korona árán elmegyek színházba, és ott a diákokkal nyílt színen megtapsoltatom." 1901. febr. 3. In Csáth: *„Méla akkord…* i. m. 244. p.

[103] „Febr. 11-én lázasan, vacsora nélkül színházba rohantam, nehogy elkéssek a tüntetésről, melyet Csendes Alicenak rendezendők voltunk." Kosztolányi Dezső: 1901. Naplófüggelék. In *Kosztolányiné* 96. p.

[104] „Az a bizonyos taps-tüntetés kitűnően sikerült." 1901. febr. 7. In Csáth: *„Méla akkord…* i. m. 245. p.

[105] [Szerző nélkül]: [Szinházi szemle]. *Szabadkai Közlöny*, 1901. febr. 10. 2. p.

[106] Lásd KD levele Brenner Józsefnek, [Szabadka, 1901. febr. 11. és 16. között]. In *KDL1KrK* 18–19. p.

[107] Lásd 1901. márc. 11. In Csáth: *„Méla akkord…* i. m. 267. p.

[108] Lásd még *Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája*. I. köt. Szerk. Schöpflin Aladár. Budapest, 1929[–1931], Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézet, 338. p.

[109] Lásd még Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. márc. 17. In *Kosztolányiné* 88. p.

[110] Lásd Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. márc. 18., 19. In *Kosztolányiné* 89. p.

[111] Lásd [Szerző nélkül]: [Elragadtatással beszél városunk]. *BácsH*, 1903. febr. 28. 3–4. p.; [Szerző nélkül]: Küry Klára, mint Éva. *BácsH*, 1903. febr. 28. 4. p.; [Szerző nélkül]: Küry Klára vendégjátéka. Nebántsvirág. *BácsH*, 1903. márc. 1. 4–5. p.; [Szerző nélkül]: [Lili]. *BácsH*, 1903. márc. 1. 5. p. Quasimodo [Braun Henrik]: Küry Klára. Éva. Lili. *BácsH*, 1903. márc. 3. 1–2. p.

[112] Munk: *Köszönöm addig is…* i. m. 13. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Küry Klára Szabadkán. *BácsH*, 1903. febr. 27. 3. p.

[113] Lásd [Szerző nélkül]: [Sziebenburger Károly]. *BácsH*, 1903. márc. 5. 3. p.

[114] Munk: *Köszönöm addig is…* i. m. 13–14. p.

[115] Lásd még Munk: *Köszönöm addig is…* i. m. 13–14. p.

[116] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Az ifjuság tüntetése. *BácsH*, 1903. márc. 4. 3. p.

[117] Lásd *Szabadka Sz. K. Város Községi Főgimnáziumának Értesitője az 1902/3. tanévről*. Közli id. Kosztolányi Árpád. Szabadka, 1903, Krausz–Fischer, 65–66. p.

[118] Fenyves: *Mégegyszer…* i. m. 181. p.

[119] Kosztolányiné regényes színt ad az epizód leírásának: „Felveszi ünneplő ruháját, húga gyöngyvirág parfőmjével beillatosítja magát, fehér szekfűt tűz a kabátja gomblyukába, fe-

hér cérnakesztyűt húz. Összeüti bokáját, bemutatkozik és kezet csókol a lánynak." Kosztolányiné 99. p.

[120] „Dide eznap [szept. 8.] ½ 6–½ 7-ig keresztülesett a tűzpróbán. A kisasszony neve Palkó Juliska, a Pest Szállodában van alkalmazva. [...] Dide felment hozzá és a többi..." 1901. szept. 12. In Csáth: *„Méla akkord...* i. m. 304. p.

[121] „A dolgozószoba, a háló, a gyerekszoba, a nappali és az ebédlő a térben is tükröződő kiegyensúlyozott, szabályozott életkeretet jelentettek, ahol még az is többé-kevésbé kalkulálható volt, hogy a cseléd a fiatalúr »szexuális« szocializációját is elősegíti". Gerő: Egy viselkedésforma... i. m. 130. p.

[122] Kosztolányiné 99. p.

[123] Naplók 1933–34, 815. p.

[124] A leírás alapján a halott kisöccse fölötti virrasztás alkalmával találtak egymásra. KD tizenhárom éves korára teszi az eseményt, noha ifj. Kosztolányi Ágoston 1890-ben halt meg. Lásd Kosztolányi Dezső: Kék gyász. *A Hét*, 1915. júl. 11. 359–360. p. Szövegváltozatát lásd a *Bűbájosok*, a *Páva* és *A rossz orvos* című kötetekben, illetve uő: Mikor a kisöcsém meghalt. Gyermekkori napló. *PH*, 1924. febr. 13. 3–4. p.

[125] Lásd még *A Pallas nagy lexikona*. XIII. köt. Budapest, 1896, Pallas, 648. p. Sárközi Éva: Önképzőkör. In *KDL1KrK* 856–858. p.

[126] Lásd még Jáki László: Az önképzőköri bírálatok szerepe az irodalomban és az olvasás megszerettetésében. Részlet az önképzőkörökkel foglalkozó nagyobb tanulmányból. *Könyv és Nevelés*, 2012/4. 42–47. p. A szabadkai főgymnasiumi Önképzőkör alapszabályai. MOL – K150–1883–VII–8–16282. In *Gymnasium 1747–1997*. Szerk. Hegedűs Antal – Szabó József. Szabadka, 1997, Pannon Press, 300–303. p.

[127] Lásd bővebben *Gymnasium 1747–1997*... i. m. 300. p.

[128] Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. nov. 3. In *Kosztolányiné* 52. p.

[129] *Gymnasium 1747–1997*... i. m. 301. p.

[130] Lásd id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 209. p. (1902.)

[131] Salamon Viktor, Szilasi Ödön, Kellert Benő és Geiger József. Lásd Dér Zoltán: Az önképzőkör tagja. In Kosztolányi Dezső: *Mostoha és egyéb kiadatlan művek*. Szerk. Dér Zoltán. Újvidék, 1965, Forum, 85. p.

[132] Lásd Bori Imre: *Kosztolányi Dezső*. Újvidék, 1986, Forum, 12. p.

[133] Kosztolányi Dezső: Október 6. In *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve*. Oldalszám nélkül. Városi Könyvtár, Szabadka, 91342/1956.

[134] „A magyar irodalom első műforditói Bacsányi és Peczely, mindkettö egy-egy külön iskolát alapitott, mindkettö a végletekben járt s jelenleg is az ő tanaik határán belül mozog a műforditás. Az első a szolgai, szóról-szóra való fordítás mellett tör lándzsát a másik a teljesen szabad sőt pongyola fordítás híve. Az igazság a középúton van amint azt Arany – ki nálunk a műfordítás terén is korszakalkotó, ki is fejtette: »a fordító bizonyos körülmények közt eldobhatja az eredeti mértéket, ha a külső szellemét kifejtheti oly idomban, mely nemzeti nyelvén amazzal analog s mint nemzeti idom jobban behízelgi magát.«" Kosztolányi Dezső: „Vigasz a könnyekben" cz. műforditás birálata. In *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve*... i. m.

[135] Kosztolányi Dezső: „Vigasz a könnyekben" cz. műforditás birálata. In *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve*... i. m.

[136] Lásd bővebben Dér: Az önképzőkör... i. m. 86. p.

[137] „Bizonyítékul felhozta Gogol Rettenetes bosszú című művét, amelynek teljes részlete szóról szóra megtalálható az említett írásban." Dér: Az önképzőkör... 86–87. p.

[138] A plágium vádja komoly jelentőséggel bírt az Önképzőkörben: „tisztességgel meg nem férő plagiumok a körből való végleges kizárást vonják maguk után." *Gymnasium 1747–1997*... i. m. 301. p.

[139] KD másik két híve a vitában Fenyves Ferenc és Schmausz Dezső volt. Lásd még Dér: Az első műhely... i. m. 19. p. KD levele Schmausz Dezsőnek, Szabadka, 1903. jan. 27. In *KDL1KrK* 45–46. p.

[140] Kosztolányi Dezső: Sirvirágok. Költeményfüzér. Kézirat, magántulajdon.

[141] Lásd [Szerző nélkül]: Reviczky Emlékére. *BácsH*, 1902. júl. 24. 3–4. p.

[142] Lásd bővebben Kosztolányiné 104–105. p.

[143] [Szerző nélkül]: Reviczky-ünnepély. *BácsH*, 1902. júl. 27. 3. p.

[144] [Szerző nélkül]: [Adakozás]. *BpH*, 1902. júl. 29. 5. p.

[145] Kosztolányi Dezső: Dialog. Alkalmi jelenet a matinéra. Szabadka, 1902. ápr. 16. PIM Kt, 2012. 11. 20.

[146] „Minél tovább olvassa az ember ezeket a középszerű verseket, annál több hibát vesz észre bennük." Idézi Dér: Az első műhely... i. m. 20. p.

[147] KD nem késlekedett a revanssal: nem sokkal később ugyanis Grüner *Elszakadt húr* című versét „végtelenül silány"-nak minősítette. Lásd Dér: Az első műhely... i. m. 20. p.

[148] Idézi Dér: Az első műhely... i. m. 28. p.

[149] Lásd Bori: *Kosztolányi*... i. m. 12. p.

[150] Lásd Dér: Az önképzőkör... i. m. 88. p.

[151] Előfordult, amikor KD elfoglaltsága miatt nem írta be az arra érdemesített szöveget: „Az önképzőkör határozatából »Sirvirágok« cz. dalcycusom, valamint 1902. márc. 15-én tartott »Márciusi ifjak« czimű felolvasásom a diszkönyvbe került, a miket azonban nagymérvű elfoglaltságom miatt be nem irhattam, s ezennel csak itt jelezek." Kosztolányi Dezső: [Az önképzőkör határozatából]. In *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve*... i. m.

[152] Kosztolányi Dezső: Chanson. In uő: *Négy fal között. Versek*. Budapest, 1907, Pallas, 163. p. (2. kiad. Békéscsaba, [1917,] Tevan; 3. kiad. [1921].) Folyóiratban lásd még uő: Emlék. *Egyetértés*, 1906. febr. 4. 15. p. A második szakaszt lásd uő: Finale III. In uő: *Négy fal között*... i. m. 158. p. (1. kiad.)

[153] Kosztolányi Dezső: Egy sír. *BN*, 1901. okt. 26. 11. p.

[154] 1901. okt. 27. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 322. p.

[155] „Dicséretre méltó, sőt példányszerű s egy középiskolai tanuló irói erejét tekintve nagy sikerű munkásságot fejtett ki Kosztolányi Dezső VII. o. t. »Karcolatok«, »Sors« (költemény), Akácvirágok (költemények) és felolvasások a kör diszülésein." Id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 212. p. (1902)

[156] Kosztolányi Dezső: Sorsunk. In uő: *Négy fal között*... I. m 167. p. (1. kiad.) Uő: Sorsunk. *SzV*, 1905. máj. 28. 2. p.

[157] Lásd bővebben id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 181. p. (1903)

[158] Az ötlet eredetileg Fenyves Ferencé volt. Lásd Dér: Az önképzőkör... 90. p.

[159] Kosztolányi Dezső: [Az önképzőkör határozata folytán]. In *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve*... i. m. KD 1901-ben és 1902-ben is szerepelt az október 6-i díszülésen. Lásd még id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 181. p. (1903)

[160] Kálnai Dezső: [A Szabadkai Községi Főgymnasium Önképzőköri ülésének jegyzőkönyve. Kelt Szabadkán, 1902. nov. 10.]. In Kosztolányi: *Mostoha*... i. m. 94. p.

[161] Kálnai: [A Szabadkai...] i. m. 94. p.

[162] Kálnai: [A Szabadkai...] i. m. 95. p.

[163] „Tisztelt jegyző úr! Friedmann Ferencz bírálatát, mit az általam megindítandó fegyelmi eljárásban érv gyanánt fogok használni, haladéktalanul juttassa kezeimhez. Tisztelettel Kosztolányi Dezső titkár." Idézi Kálnai: [A Szabadkai...] i. m. 95. p.

[164] A leghitelesebb forrást a jegyzőkönyvek szolgáltatják, amik ellenben csak másodközlésben hozzáférhetőek (lásd föntebb). Noha a szemtanúk visszaemlékezései és naplói is forrásértékkel bírnak, nem tekinthetünk el a szerzői nézőpontok szubjektív torzításaitól.

[165] „[Munk] ir a Napló karácsonyi számába szegény Fenyves Feriről. [...] arra kért tudjam meg általad, hogy mi volt annak a versednek a címe mi miatt az Önképzőbe volt az a kellemetlenség. Munk úgy emlékszik, hogy a [...] »Sirvirágok« volt." Kosztolányi Mária levele KD-nek, Szabadka, [1935. dec.]. MTAKK, Ms4624/192.

[166] Lásd bővebben Munk: *Köszönöm addig is*... i. m. 14–15. p.

[167] Sztrókay Kálmán: Szabadka. *Diárium*, 1941/máj. 116. p.

[168] 1902. nov. 9. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 380. p. „Ma Révfy (minthogy Didével barátkozom és együttműködtünk a múlt ülésen a zsidó párt ellen) kihívott magyarból, de kénytelen volt jelest adni." 1902. nov. 10. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 380. p.

[169] „Nagyon fájdalmasan érintett, hogy a szabadkai főgimnázium önképzőkörében oly szellem nyilvánult, amelyet nem lehet és nem szabad helyeselnem! A társi szeretettől áthatott és tanulói alárendeltséggel párosult hasznos önképzés menetét oly természetü villongások zavarták meg, amelyek nemcsak az ifjuság iskolai foglalkozására gyakorolnak kedvezőtlen befolyást, hanem esetleg kihatással birhatnak az egész életre is." Platz Bonifác levele. In id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 183. p. (1903)

[170] Kosztolányiné 108. p.

[171] 1902. nov. 23. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 382. p.

[172] Idézi Dér: Az önképzőkör... i. m. 90. p.

[173] 1902. márc. 10. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 340. p.

[174] 1902. okt. 18. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 379. p. „Révfy először jónak, nagyon jónak mondta a bírálatot, azután midőn egy kegyelt zsidója (Friedmann) minden szóba belekapaszkodva »el nem fogadhatónak bírálta« az én bírálatomat; [...] összesen négy zsidó lerántott; Dide meg kimondta, hogy bírálatom az önképzőkör színvonalán felül áll." 1902. okt. 19. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 379. p.

[175] Lásd Karády Viktor megállapítását. Idézi Lengyel András: Csáth Géza kamaszkori antiszemitizmusáról. *Tiszatáj*, 2015/jún. 91. p.

[176] 1900. márc. 22. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 171. p.

[177] Lásd 1900. márc. 13. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 169. p.

[178] „Gondolatok a temetőben. Szerzője egy kétségbeesett zsidó, Hirschberger Soma, ki philosophálni akarna, de nem tud." Kosztolányi Dezső: Napló. 1900. nov. 3. In *Kosztolányiné* 52. p.

[179] Kosztolányi Dezső: Napló. 1901. jan. 14. In *Kosztolányiné* 79. p.

[180] „Friedmannal (ki egyedül oka Dide távozásának a gimnaziumból és kellemetlenségeinek Révfyvel, mert ő beszélte Dide elbizakodottságával meg mi egymással Révfy fejét), mondom, e piszkos zsidóval Dide kibékült (eh! olyan becsületes gyerek ez!). [...] Dide kezd nekem nem tetszeni." 1903. máj. 16. In Csáth: *„Méla akkord*... i. m. 456. p.

[181] Lásd bővebben *Magyar Katolikus Lexikon*. X. köt. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Budapest, 2005, Szent István Társulat, 944. p.

[182] „A népi magyarázat szerint a Pilátus-verés a zsidók lármázását utánozza Pilátus előtt, vagy a természet hangját (földrengés, égzengés) Krisztus halálakor." Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. Budapest, 1964, Akadémiai, 102. p.

[183] „Pilátusverés az, amikor szabadon megverhették a zsidókat, talán nagypéntek volt ez a nap." Antiszemita megnyilvánulások a helyi Zsidó Hitközség szerint csak nagyon kis számban fordultak elő Szabadkán, s azok is elsősorban bunyevác részről. Negyela László Márk közlése. „Zsidóverések valóban léteztek, Rómában például létezett az úgynevezett »zsidófuttatás« húsvétkor." Peremiczky Szilvia közlése.

[184] Lásd még id. Kosztolányi: *Szabadka*... i. m. 166. p. (1903.)

[185] Lásd Kosztolányi Dezső Gymnasiumi Érettségi Bizonyítványa. PIM Kt, V. 2273/1.

„NO KORNÉL BARÁTOM, ÚGY-E GYÖNYÖRŰ PEST?" (1903–1913)

[1] Az akkori rendelet értelmében az érettségi bizonyítvánnyal rendelkező férfiaknak nem kellett felvételi vizsgát tenniük. Lásd bővebben Diószegi István: A dualizmus kora 1867–1918. In *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. Szerk. uő. Budapest, 1989, ELTE, 71. p.

[2] Kosztolányi Dezső: Apostol. Novella. *PHV*, 1934. máj. 20. 5. p.

[3] Gyáni Gábor: Budapest története 1873–1945. In Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára, 157. p.

[4] Kosztolányiné 30. p.

[5] Lásd Humboldt, Wilhelm von: A berlini felsőbb tudományos intézmények külső és belső szervezetéről. In uő: *Válogatott írásai*. Ford. Rajnai László. Budapest, 1985, Európa, 250–251. p.

[6] Lásd bővebben Diószegi: A dualizmus... i. m. 72. p.

[7] „A tanárjelöltnek a második év végén alapvizsgát, a negyedik év végén szakvizsgát, az ötödik év végén pedig pedagógiai vizsgát kellett tennie." Diószegi: A dualizmus... i. m. 60. p.

[8] Lásd még Kosztolányiné 108. p.

[9] Lásd KD egyetemi indexe. MTAKK, Ms4620/65.

[10] „A m. kir. középiskolai tanárképző-intézet arról gondoskodik, hogy a középiskolai tanári pályára készülő főiskolai hallgatók a hivatásuk szempontjából megkívánt szakszerű képzettséget és gyakorlati készültséget tervszerű tanulmányi rendben megszerezhessék." KD tanárképző intézeti jelentkezőkönyve. PIM Kt, V. 2273/2.

[11] KD levele Brenner Józsefnek, [Budapest,] 1903. okt. 4. In *KDL1KrK* 79. p.

[12] Kosztolányi Dezső: Árnyak az aulában. *PH*, 1922. ápr. 23. 8–9. p.

[13] Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz. A magyar filozófiai gondolkodás századunk első felében*. Budapest, 1993, Göncöl, 247. p.

[14] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. Bodnár Zsigmond. *BácsH*, 1905. okt. 15. 6. p. KD a cikkben komoly kritikával illeti Beöthy irodalomtörténetét.

[15] Juhász Gyula: Nyílt levél Négyesy Lászlóhoz. In uő: *Örökség. Válogatott prózai írások*. I. köt. Budapest, 1958, Szépirodalmi, 314. p.

[16] Zolnai mondattant és helyes magyarságot tanított, Szinnyei előbb *Bevezetés a finnugor nyelvészetbe*, majd *Összehasonlító magyar nyelvtan* címmel hirdetett előadás-sorozatot. Simonyi a magyar szóragozást oktatta, valamint *Régi nyelvemlékek magyarázata* címmel tartott kurzust. Ezek mindegyikét látogatta KD is.

[17] Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom. *PH*, 1922. ápr. 9. 4–5. p.

[18] 1903 őszén fölvette, de végül nem vizsgázott le *A német költészet története* című tantárgyból. Jelesen kollokvált *A német dráma történetéből*, a *Középfelnémet olvasmányok*at pedig utólag töröltette.

[19] Schöpflin Aladár: Heinrich Gusztáv. *Ny*, 1922. nov. 16. 1363–1364. p.

[20] KD a *Történeti német nyelvtan* című előadás-sorozatot és a Goethe *Hermann und Dorothea* (Hermann és Dorottya) című művéről szóló féléves kurzust hallgatta, de egyikből sem vizsgázott le.

[21] Lásd Yolland Arthur Battishill levelei KD-nek, Budapest, 1932. máj. 2., 1933. febr. 14. MTAKK, Ms4625/275–276.

[22] Sebestyén Károly: *Alexander Bernát*. Budapest, 1934, Franklin, 9. p.

[23] Lásd Alexander Bernát: Vallomás. Előszó helyett. In uő: *Tanulmányok. Filozófa*. Budapest, 1924, Pantheon, 10. p.

[24] Lásd bővebben Perecz László: Böhm és Alexander a „nemzeti filozófiáról". Fejezet a magyar neokantianizmus történetéből. *Világosság*, 2005/2–3. 113–119. p. Hanák: *Az elfelejtett reneszánsz*... i. m. 78–83. p.

[25] KD levele ismeretlennek, Budapest, 1927. szept. MTAKK, Ms6181/41. (Aczél-hagyaték.)

[26] KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2. In *KDL1KrK* 424. p.

[27] Lásd még Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Budapest, 1985, Szépirodalmi, 147., 152–153. p.

[28] Kosztolányi: Árnyak... i. m. 9. p.

[29] Lásd *A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja az MCMVI–MCMVII. Tanévre*. Budapest, 1907, Magyar Királyi Tud.-Egyetemi Nyomda, 230. p. Szabó Laura: „Beírtak engem mindenféle Könyvbe..." Kosztolányi Dezső budapesti egyetemi éveinek dokumentumai. http://kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-budapesti-egyetemi-eveinek-dokumentumai. *A Négy fal között* első kiadása 1907. május 19-én került ki a nyomdából.

[30] Beöthytől Zrínyi-órákat vett föl, Riedltől Arany János két művének (*Buda halála*, *Toldi*) értelmezéséről hallgatott előadásokat, de látogatta Bodnár 17. századi költőkről tartott sorozatát, Simonyi jelentéstanát és nyelvtanóráját, Szinnyei összehasonlító nyelvészetét, Petz német szemináriumait, Heinrich Gusztáv *A német irodalom története a 19.* [században], a *Schiller drámái* és az *Irodalomtörténeti gyakorlatok* óráit, valamint Hegedűs István Szophoklészt tárgyaló filozófiai kurzusát.

[31] Kosztolányiné 144. p.

[32] *A művészetek rendszere*, *A „szép" a művészetekben*, *A „mese" fajai*, *Énekügyünk a XVI–XVII. században*, *A XVI. század prózairói*.

[33] A magyar (szóbeli) nyelvészeti tételek között szerepelt *A finnugor nyelvcsalád*, a *Nomen abstractum*, valamint a *Finn nyelvtan és fordítás*.

[34] A német nyelv és irodalom vizsga négy tételből állt: germán ősköltészet, germán nyelvek, gót szövegek, a Roland-ének, valamint Nagy Károly kora. Lásd bővebben Jegyzőkönyv KD 1905. dec. 14-én tartott alapvizsgálatáról. ELTE Egyetemi Levéltár.

[35] Lásd Kanizsai Ferenc: Kosztolányi Dezső. *BácsH*, 1907. jún. 20. 1–2. p.

[36] KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2. In *KDL1KrK* 424. p.

[37] Lehotai [Kosztolányi Dezső]: Balassa Bálint. *Magyar Szemle*, 1906. aug. 30. 545–546. p.

[38] Kosztolányi Dezső: Balassa Bálint. *Ny*, 1931. szept. 1. 271–280. p. Lásd még *Balassa Bálint verseiből. Kosztolányi Dezső bevezetésével. Zrínyi Miklós: A szigeti veszedelem. Négyesy László bevezetésével*. Budapest, [1934,] Franklin.

[39] Karinthy Frigyes: Az ötvenéves Kosztolányi. In uő: *Miniatűrök*. Budapest, 1966, Gondolat, 326. p.

[40] „Rosmersholm-fordításommal én vittem be a pesti Egyetemre a nagy norvég írót; Juhász Gyula és Zalai Béla [...] pompás előadással kísérte bemutatkozásomat. Négyesy bámult és igen megdicsért bennünket." Oláh Gábor: Juhász Gyuláról. *ItK*, 1954/2. 223. p.

[41] Kosztolányi Dezső: Szini Gyula. *Ny*, 1917. dec. 1. 860. p.

[42] Lásd még Kosztolányi: Szini... i. m. 860. p. Uő: Juhász Gyula. *V*, 1914. márc. 7. 9. p.

[43] Kosztolányi Dezső: Négyesy László. *ÚI*, 1933. jan. 22. 114. p.

[44] Mohácsi Jenő: Utazásom Adyhoz. *Ny*, 1937. ápr. 283. p.

[45] „Négyesy László sokszáz volt és jelenlegi tanítványa szólal meg az alább következő, a »Budapesti Hírlap«-hoz intézett levélben. Az aláírók nevének tömegét nem tudjuk közölni, csak a lelkes és szép megnyilatkozás alatt azt a néhány nevet hagytuk meg, amelyeknek viselői az akció megindítói voltak." [Szerző nélkül]: Négyesy Lászlóról a tanítványai. *BpH*, 1931. márc. 22. 17. p. A kezdeményezők Bodrossy Nóra, Kiss Gizella, Macskássy Valéria, Mészáros Elemér, Szilvássy Károly, Szőke Sándorné és Tóth Lajos voltak.

[46] Lásd [Szerző nélkül]: Hegedüs Loránt a katedrán. A Marslakó négy alapvető tétele a világháboru pénzügyi hatásáról. *PH*, 1926. okt. 10. 4. p.; Hegedüs Lóránt: *Ady és Tisza István*. Budapest, [1940,] Nyugat; Négyesy László: *Irodalmi valutarontás. Reális és túlcsapongó Ady-kultusz. Levélváltás Hegedüs Lorántal*. Budapest, 1927, Franklin; Négyesy László: Nemzeti jelleg és irodalom. *BpH*, 1931. febr. 22. 1–2. p.; Móricz Zsigmond: Az irodalom és a „faji jelleg". *Ny*, 1931. márc. 1. 285. p.; Négyesy László: Szellemi életünk torzképe. Válasz Móricz Zsigmondnak. *BpH*, 1931. márc. 8. 9–10. p.; Milotay István: Az emberség és az okosság. Levél Móricz Zsigmondhoz. *Magyarság*, 1931. márc. 15. 1–2. p.; [Szerző nélkül]: Pekár Gyula ünnepi beszéde. *PH*, 1931. márc. 17. 3–4. p.; József Attila: Ahogyan azt a nagy Móricz elképzeli. *A Toll*, 1931. márc. 31. 76–80. p. A vitáról lásd még Tasi József: Az irodalom és a „faji jelleg". Vita egy Nyugat-cikk körül. *Új Forrás*, 1998/8. 66–77. p.

[47] Lásd bővebben a *„Lucifernek is neveztek": az Ady-vita* című alfejezetet.

[48] Lásd pl. Juhász Gyula: Négyessy órák. *SzV*, 1918. máj. 4. 3. p.

[49] Lásd Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908*. Budapest, 2011, Balassi, 228. p.

[50] Kosztolányi: Négyesy... i. m. 113–114. p.

[51] 1903/1904-es tanév őszi félév: „Dicséretesen dolgozott, igen szorgalmas." 1903/1904-es tanév tavaszi félév: „Kitünö szorgalommal és eredménnyel." 1905/1906-os tanév őszi félév: „Kitűnően dolgozott, igen szorgalmas." KD egyetemi indexe. MTAKK, Ms4620/65.

[52] Kosztolányiné 115. p.

[53] Lásd Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010, Kalligram, 27. p.

[54] „én odavetem, hogy a múzsa mégse szobalány, seprője sincs neki. A terem megzajdul. Tapsolnak és fütyülnek. Ez az indulatos ifjú Vágó Béla, a későbbi népbiztos, akit a kommunizmus idején pillantok meg az utcán, bőrövében kézigránátokkal." Kosztolányi: Négyesy... i. m. 114. p. Lásd még uő: Babits Mihály. *Ny*, 1916. jún. 1. 644–645. p.

[55] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [Szabadka, 1905. nov. 15.]. In *KDL1KrK* 428. p. Lásd még a vonatkozó jegyzetet: *KDL1KrK* 430. p.

[56] Lásd Róna: *Nap nap után*... i. m. 202. p. (1883–1908)

[57] Kosztolányi Dezső: Babits Mihályról. Töredék. Bírálat a Négyesy-szeminárium időszakából. OSzK Kt, Babits-hagyaték. Analekta. Fond III/2106. Lásd még Szegedy-Maszák Mihály: A kánonok hiábavalósága. Kosztolányi a világirodalomról. In *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk. Kulcsár Szabó Ernő – uő. Budapest, 1998, Anonymus, 335. p.

[58] Lásd bővebben Vér György: „Juhász Gyula büne az én fellépésem" – mondja Babits Mihály. *Szeged*, 1923. máj. 18. 3. p.

[59] Kosztolányi: Juhász... i. m. 9. p.

[60] Lásd Juhász: Négyessy órák... i. m. 3. p.

[61] Uo.

[62] Lásd Oláh: Juhász... i. m. 222–223. p.

[63] Kilényi Irma: Juhász Gyula kiadatlan jegyzeteiből. *Ny*, 1937/máj. 324. p.

[64] „Zalai Lohengrin Aradon énekel Neumann Elzájának." Oláh Gábor levele Juhász Gyulának, Debrecen, 1905. júl. 25. Közli Péter László: Juhász Gyula és Oláh Gábor levelezése. *Alföld*, 1962/2. 92. p.

[65] Kilényi: Juhász Gyula kiadatlan... i. m. 325. p.

[66] „Kosztolányi velem szemben rém zavarban volt mindig [...]. Mikor felhozta hozzám Gyula, bevittem édesapámhoz és bemutattam neki. Lázban égett, mikor kijött." Endrődi Béla levele Kilényi Irmához. Kilényi-gyűjtemény, Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete. Közli Grezsa Ferenc: *Juhász Gyula egyetemi évei. 1902–1906*. Budapest, 1964, Akadémiai, 34. p.

[67] Kellér Andor: *A titkos lakó*. Budapest, 1962, Magvető, 81–82. p.

[68] Lásd KDJegyz3, 225. p.

[69] „A Virágfakadás ügye? A bal lator közlését megigérte Endrődi úr még november elején, de mondom, kifogásolta az »összeköpött zsidót.« Azóta a közlés szunnyad. Én ugyan most küldök neki a maga dolgaiból »finomabbakat« – mert ez az ifjú modernek jelszava, ha megengedi a »Lascite ogni speranzat« stb. de mindenesetre maga küldjön mentül több ujat". Juhász Gyula levele KD-nek, [Szeged, 1904. dec. 31.]. In *KDL1KrK* 316–317. p.

[70] Más szövegváltozatban a „véres, összeköpött" jelzők szerepelnek az utolsó versszak második sorában, míg a *Virágfakadás* hasábjain a „vérbelepett" kifejezés.

[71] KD levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1905. jan. 2. In *KDL1KrK* 326. p.

[72] Hanák: *Az elfelejtett reneszánsz*... i. m. 157. p.

[73] Lehotai. [Kosztolányi Dezső]: Zarathustra. *A Hét*, 1907. dec. 8. 824. p.

[74] Babits Mihály: Futurizmus. *Ny*, 1910. ápr. 1. 487. p.

[75] KD nem véletlenül nevezte „Zarathustra Gyulának" barátját. Lásd KD levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1905. aug. 31. In *KDL1KrK* 416. p. Lásd még pl. Juhász Gyula: Nietzsche és a társadalom. *Az Új Század*, 1905. nov. 83. p.

[76] Kosztolányi: Juhász... i. m. 9. p.

[77] Lásd Babits Mihály levele KD-nek, [Szekszárd, 1904.] jún. [3. előtt]. In *KDL1KrK* 102–103. p.

[78] „Komjáthy a XX. század költője, ki egy századdal előzte meg korát. Az egyéniség apostola, mint Emerson, Ibsen és Nietzsche." [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. Komjáthy Jenő. *BácsH*, 1905. dec. 31. 5. p.

[79] Lásd Nietzsche, Friedrich: *Túl az erkölcs világán... Henri Lichtenberger bevezetésével*. Ford. Vályi Bódog. Bev. Lichtenberger, Henri. Budapest, 1907, Athenaeum.

[80] Nem tudjuk pontosan, KD és Babits melyik német nyelvű kiadást olvashatta. Lásd pl. Nietzsche, Friedrich: *Also sprach Zarathustra. Ein Buch für Alle und Keinen*. I–IV. köt. Chemnitz, 1883–1884, Ernst Schmeitzner.

[81] Nietzsche, Friedrich: *Zaratustra: mindenkinek és senkinek se való könyv*. Ford. Fényes Samu. Budapest, 1907, Révai–Salamon.

[82] Lehotai. [Kosztolányi Dezső]: Zarathustra. *A Hét*, 1907. dec. 8. 824. p. Egy évvel később jelent meg Wildner Ödön fordítása. Lásd Nietzsche, Friedrich: *Im-ígyen szóla Zarathustra*. Ford. Wildner Ödön. Budapest, 1908, Grill Károly.

[83] Lásd Babits Mihály levele KD-nek, [Szekszárd, 1906. ápr. 6–17. között]. In *KDL1KrK* 539–542. p. Babits fordítása 1906. április 29-én jelent meg a *SzV* hasábjain.

[84] Alexander Bernát: *A XIX. század pesszimizmusa. Schopenhauer és Hartmann.* Budapest, 1884, Franklin.

[85] Lásd Kosztolányi Dezső: Az olvasó nevelése. *PHV*, 1933. ápr. 9. 12–13. p. Lásd még Schopenhauer, Arthur: *A halálról. A faj elmélete. A tulajdonságok öröklése. A nemi szerelem metafizikája. Az élethez való akarat igenlése. Az élet semmiségéről és gyötrelméről.* Ford., jegyz. Bánóczi József. Budapest, 1882, Magyar Tudományos Akadémia.

[86] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső útja a vidékről Budapestre. *MH*, 1935. jún. 16. 22. p.

[87] „Napoleonnak államcsinye van, Schopenhauernek – akaratcsinye. Mit ér a természettudományos philosophálás, mikor ő egy pillanat alatt többet lát, mint az önök alapos, (jó részt német) pedansai." KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1904. aug. 24. In *KDL1KrK* 186–187. p.

[88] „Mosolygok a hőbölyödött modern poetákon, a Budapesti Napló két krajcáros Baudelaire-ein s ovatosan olvasgatom Kantot, kiben nagy gyönyörűségem telik." KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1905. júl. 29. In *KDL1KrK* 389. p.

[89] Zalai Béla levele KD-nek, [Debrecen, 1904. aug. 2–13. között]. In *KDL1KrK* 156. p.

[90] Alexander Bernát: *Kant. Élete, fejlődése és philosophiája.* I. köt. Budapest, 1881, MTA.

[91] Lásd KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1904. aug. 1. In *KDL1KrK* 151. p.

[92] Lásd KD levele Oláh Gábornak, Szabadka, 1904. jan. 18. In *KDL1KrK* 88–96. p.

[93] KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 4. In *KDL1KrK* 243. p.

[94] KD közelebbi köre is létre akart hozni egy társaságot: „A fiatalok egy irodalmi társaság alapitásáról is ábrándoztak. Ebben Juhász lett volna a költővezér, Babits az egyetemes irodalmár, az éles-elméjü Zalai a főkritikus, Kosztolányi saját magának a drámairó szerepet szánta". Lányi Viktor: A Baross-utcai diákszoba. Kortársi emlékezés az ifju Kosztolányiról. *PH*, 1941. nov. 16. 8. p. A Komjáthy Jenő Társaságról lásd még Babits Mihály: Az irodalom halottjai. *Ny*, 1910. máj. 1. 606. p.

[95] Lásd bővebben Mohácsi: Utazásom… i. m. 282. p.

[96] Kosztolányi Dezső: Bölcseség. *BácsH*, 1905. ápr. 2. 2. p. Uő: Bölcseség. In uő: *Négy fal között*… i. m. 50. p. (1. kiad.)

[97] Lásd bővebben Kunszery Gyula: „A Tűz fiai". Egy fejezet XX. századi költészetünk prae-nyugatos korszakából a Komjáthy Jenő Társaság „irattára" alapján. *ItK*, 1967/2. 195–206. p. Lásd még KD levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1905. aug. 9. In *KDL1KrK* 400. p.

[98] Oláh Juhásztól hallotta először KD nevét: „Kosztolányival meg is ismerkedtem, meg is látogattam Üllői-úti diákszállásán. Fordítgatott már akkor is. Olyan fiatal Goethe-féle embernek láttam." Oláh: Juhász… i. m. 223. p. Lásd még Oláh Gábor levele Mohácsi Jenőnek, Debrecen, 1905. szept. 19. Közli Tolnai Gábor: Arisztokratizmus és szecesszió. *Ny*, 1937/máj. 338. p.

[99] Lásd bővebben H[egedűs-Bite]. Gy[ula].: Komjáthy Jenő-Társaság. *Az Új Század*, 1905/nov. 118. p.

[100] A tervezett sorozatból végül csak Hegedűs-Bite *Strófák három macskáról* című elbeszéléskötetét sikerült kiadni. Lásd még KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1905. febr. 18. In *KDL1KrK* 363. p.; Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [Szabadka, 1905. nov. 15.]. In *KDL1KrK* 428. p.

[101] Lásd [Szerző nélkül]: Hirek. Rhetorikai szakosztály. *Egyetemi Lapok*, 1904. márc. 12. 9. p.

[102] „Annak a szövetségnek, mely nem is olyan régen az E. K. irodalmi gyűlésein összehozta a Kosztolányi, Zalai, Dienes, Madai, Juhász etc. sokra markos táborát – tiz esztendő múltán, ha ez a fejünk, ez a szivünk megmarad, milyen erkölcsi ereje lesz?!" Oláh Gábor levele Juhász Gyulának, [Debrecen, 1905. jún. 26. előtt]. Közli Péter: Juhász Gyula és Oláh Gábor… i. m. 88. p.

[103] Halasi Andor: Évek Kosztolányival. *Látóhatár*, 1969/jan.–febr. 179. p.

[104] Lásd KDJegyz3, 72–73. p.

[105] Oláh Gábor: Előszó. Közli Julow Viktor: Kosztolányi ismeretlen ifjúkori kézirata. In *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960–61*. Szerk. Baróti Dezső. Budapest, 1961, Petőfi Irodalmi Múzeum, 101. p.

[106] Lásd Kosztolányi Dezső: Bírálat Madai Gyula költeményeire. Közli Julow: Kosztolányi ismeretlen… i. m. 105. p.

[107] Lásd KD levele Brenner Józsefnek, [Budapest, 1904. máj. 19.]. In *KDL1KrK* 99. p. KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1904.] aug. 3. In *KDL1KrK* 161–163. p. Lipcse ötlete talán Zalai hatására merülhetett föl KD-ben.

[108] KD neve szerepel az 1905. július 31-én, a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Tanszékén abszolutóriumot szerzettek névsorában is. Lásd Archiv der Universität Wien, A2849, A1995.

[109] Hanák Péter: A kert és a műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról. In uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1999, Balassi, 102. p.

[110] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. *BácsH*, 1905. jún. 11. 3. p.

[111] KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20. In *KDL1KrK* 266. p. Lásd még Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 122. p.

[112] Schorske, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, 1998, Helikon, 18. p.

[113] Hanák: A kert és a műhely. Reflexiók… i. m. 106. p.

[114] „A liberalizmus szerencsétlen összeomlása az esztétikai örökséget a túl érzékeny idegek, az örömtelen hedonizmus és a gyakran leplezetlen félelem kultúrájává alakította. Ehhez járult még, hogy a liberális osztrák értelmiség nem mondott le teljesen tradicionális morális-tudományos jogi kultúrájáról. A művészet igenlése és az érzékek élete így Ausztria szellemeinek legjobbjaiban a bűn bénító tudatával keveredett." Schorske, Carl E.: *Bécsi századvég*… i. m. 21. p.

[115] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. *BácsH*, 1905. máj. 28. 4–5. p.

[116] Lásd bővebben Réz Pál: Egy rejtvény és a megfejtése. Rilke és Kosztolányi elmaradt találkozása. *Lyukasóra*, 1993. szept. 14–15. p.

[117] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 30. p.

[118] Kosztolányi Dezső: Rilke. *Ny*, 1909. szept. 16. 302. p.

[119] Lásd még Fried István: Osztrák–magyar irodalmi kapcsolatok és párhuzamok a századfordulós modernségben. *Híd*, 2006. dec. 49–59. p.

[120] A bécsi szimbolisták folyóiratát, a *Blätter für die Kunst*ot például hivatkozza is. Lásd *Modern költők. Külföldi antológia*. Ford., szerk. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1914, Élet, 306. p. (2. kiad. *Modern költők. Külföldi antológia a költők arcképével. 1. Franciák. 2. Németek. 3. Angolok, olaszok, spanyolok stb.* I–III. köt. 1921, Révai.)

[121] Kulcsár Szabó Ernő: Budapest – Bécs – Berlin. A Nyugat és a közép-európai modernség. *Holmi*, 2009/febr. 136–151. p.

[122] Lásd Kosztolányi: Rilke… i. m. 301–313. p. Lásd még Bucsics Katalin: Kosztolányi és a freudizmus. Kézirat, megjelenés előtt.

[123] Lásd bővebben Lengyel András: Kosztolányi, „Dr. Florestan" és a pszichoanalitikus orientáció magyarországi kezdetei. *Thalassa*, 2010/3. 134–135. p.

[124] Lásd Kosztolányi Dezső: Freud szivarja. *PN*, 1918. okt. 1. 9. p. A Freud-hatásról lásd még az *Esztendő* és a *Csáth Géza halála* című alfejezeteket.

[125] A pszichoanalizis hatása irókra és irodalomra. Kosztolányi Dezső. In *„A pszichoanalizis mellett és ellen". Az Emberismeret második évfolyamának első kötete*. Szerk. Székely Béla – Kulcsár István. Budapest, 1935, Szathmáryné Bánó Vilma, 108. p. Lásd még Az Emberismeret körkérdése magyar írókhoz (1935). A pszichoanalízis hatása írókra és irodalomra. *Helikon*, 1990/2–3. 328. p.

[126] Kosztolányi Dezső: Egészség. *BMN*, 1923. nov. 27. 4. p.

[127] Lengyel: Kosztolányi, „Dr. Florestan"... i. m. 121. p.

[128] Uo. 128. p.

[129] „1909 májusában Svájcba ment, ahol a zürichi kanton elmegyógyintézetében, a nevezetes Burghölzliben kb. fél évig Carl Gustav Jung irányításával, közvetlenül mellette dolgozott, tanulva az új módszereket." Lengyel: Kosztolányi, „Dr. Florestan"... i. m. 127. p.

[130] 1910. febr. 12. In Ifj. Brenner József: *Napló. 1906–1911*. S. a. r. Beszédes Valéria. Szabadka, 2007, Életjel, 147. p.

[131] KD által fölvett tantárgyak 1904-ben: *Schiller* és *A modern német irodalom története* (Jakob Minor), *Nibelung-ének* (Richard Heinzel), *A modern német irodalmi nyelv kialakulása* (Max Hermann Jellinek), *A modern német filozófia története Hegeltől máig* (Robert Reininger), *Francia szemináriumi gyakorlatok rövidebb szövegekkel* (Gustave Mathieu), *Esztétikai gyakorlatok* (Emil Reich). 1905-ben: *Modern német verstan* és *Grillparzer* (Jakob Minor), *Metafizikai kozmológia* (Laurenz Müllner), *Goethe filozófiai világnézete* (Karl Siegel). Lásd Beiratkozási adatlap a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Archiv der Universität Wien, A2849, A1995. László Erikával közös kutatómunkánkat Thomas Maisel segítette. Lásd még László Erika: Kosztolányi bécsi egyetemi éveinek dokumentumai. kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-becsi-egyetemi-eveinek-dokumentumai.

[132] „A lelki világ hátáran semmi újság: Emil Reich Ibsen könyvét olvasom s középszerű elöadásokat hallgatok. (Emil Reich még nem kezdte meg elöadásait.)" KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. okt. 31. In *KDL1KrK* 236. p.

[133] KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20. In *KDL1KrK* 267. p.

[134] „Jerusalem brilliáns psychologiai előadásokat tart. (Elemi psychologia.)" KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20. In *KDL1KrK* 267. p.

[135] Jerusalem, Wilhelm: *Bevezetés a filozófiába*. Ford. Schöpflin Aladár. Budapest, [1916,] Franklin. Jerusalem másik jelentős műve *Lehrbuch der Psychologie* címmel jelent meg.

[136] „A másik két számba vehető philosoph Boltzmann és Reininger Schopenhauert csepüli nyárspolgárian." KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 20. In *KDL1KrK* 267. p.

[137] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 133. p.

[138] K[osztolányi]. D[ezső].: A gondolkozás halottja. *BN*, 1906. szept. 15. 6. p.

[139] KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1905. febr. 18. In *KDL1KrK* 364. p.

[140] Lásd bővebben Steiner, Rudolf: *Autobiography. Chapters in the Course of My Life 1861–1907*. Great Barrington, 2005, SteinerBooks Anthroposophic Press.

[141] „Bécsi diákéveimben – jegyezte fel sokkal később naplójában – nem mertem villamosra szállni, mert féltem, hogy tönkre megyek. Sajnáltam apámat." Kosztolányiné 129. p.

[142] KD bécsi lakcímeit lásd *KDL1KrK* 873–874. p.

[143] Kosztolányiné 129. p.

[144] KD levele Babits Mihálynak, Bécs, 1904. nov. 4. In *KDL1KrK* 243–244. p.

[145] KD levele Brenner Józsefnek, Bécs, 1904. okt. 8. In *KDL1KrK* 220. p.

[146] Karinthy Frigyes: Az első találkozás. *SzÉ*, 1925. máj. 24–30. 16. p.

[147] Rákosi Jenő: Előszó. In Balla Vilmos: *A kávéforrás*. Budapest, 1927, Légrády, 8. p.

[148] *A Pallas nagy lexikona*. X. köt. Budapest, 1895, Pallas, 288. p. Lásd még Forrai Judit: Kávéházak és kéjnők. *Budapesti Negyed*, 1996/nyár–ősz. 119. p.

[149] A Ny indulása évében 398 új kávéház és kávémérés nyílt Budapesten, míg 349 ment csődbe. Lásd bővebben Pásztor Mihály: *Cifra nyomoruság*. Budapest, [1909,] A Nap Ujságvállalat, 71. p.

[150] „kezdetben a Belvárosban, közelebbről a Hatvani, később Kossuth Lajos utca indulásánál találni sok kávéházat [...] Később [...] a Lipótvárosban és azon belül is főként a Váci körúton és annak környékén telepedett meg számos nagy sajtóvállalkozás. [...] még 1900 előtt pedig [ott, ahol] a majdani Rákóczi út [... a] Nagykörúttal találkozott." Gyáni: Budapest története... i. m. 181. p.

[151] Lásd Sárossi Bogáta: A Centrál kávéház tükörcserepei. *Budapesti Negyed*, 1996/nyár–ősz. 142. p.

[152] Buzinkay Géza: Mit olvastak egy bécsi kávéházban 1913-ban? *Somogy megye múltjából*, 1992. 327. p.

[153] Lásd Szép Ernő: Magyar Bőripar. In uő: *Irka-firka*. Budapest, 1913, Franklin, 184. p.; Juhász Gyula: A kávéház halála. *Szeged*, 1924. febr. 17. 3–4. p.

[154] K[osztolányi]. D[ezső].: Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszadik századbéli hitvitázókról. *Arcok és Álarcok*, 1917. márc. 29. 6. p.

[155] A közhiedelmet erősítő anekdoták között szerepel pl. a tollforgatók számára kínált „kis irodalmi" vagy „írótál" említése, valamint az irodalmi pincérekről szóló történetek. A Centrálban Guszti, a New Yorkban Jozef Bezalel (Jean) vált sokak kedvencévé. Az igazi irodalmi főpincér azonban Reisz Gyula volt, szintén a New Yorkból.

[156] A hölgyórákat nem sokkal később vezették be, amikor már a művész- és politikusfeleségek saját jogukon tartózkodhattak az asztaloknál.

[157] Droste, Wilhelm: Kávéház az Osztrák–Magyar Monarchiában. *Budapesti Negyed*, 1996/nyár–ősz. 13. p.

[158] Lásd Heltai Jenő: A kávéház tündöklése és alkonya. *Magyar Nap*, 1949. máj. 8. 4. p.

[159] Lásd bővebben pl. Sánta Gábor: „Vigasztal, ápol és eltakar". A budapesti kávéházak szociológiai és pszichológiai természetrajza a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 1996/nyár–ősz. 52. p.

[160] Kosztolányi Dezső: Kávé-ország. *A Hét*, 1914. márc. 15. 161. p.

[161] Iván Ede: A kávéház esztétikája. *Interieur*, 1912. febr. 25. 1. p.

[162] A kávéház tulajdonosa Bajor Gizi édesapja, Beyer Marcell volt.

[163] KD *Magyar Szemlé*ben közölt írásainak listáját lásd KDJegyz3, 127–129. p.

[164] Lásd Kárpáti Aurél: Emlékezés a „balszélfogóra". *Magyar Nemzet*, 1961. márc. 5. 8–9. p.

[165] Lásd Kárpáti: Emlékezés... i. m. 9. p.

[166] A Baross kávéháznak nem a Balszélfogó volt az első neves törzsasztala. 1899-ig Mikszáth Kálmán *Országos Hírlap*jának asztalát szintén itt tartották fönn.

[167] Bálint Lajos: Két asztaltársaság. Balszélfogó. In uő: *Ecset és véső*. Budapest, 1973, Szépirodalmi, 19. p.

[168] Uo. 22. p.

[169] Kosztolányiné 163. p.

[170] Kárpáti: Emlékezés... i. m. 8. p.

[171] Lásd Kós Károly: Találkozásaim Móricz Zsigával. *ErdHel*, 1939/9. 604–605. p.

[172] [Szerző nélkül]: Irodalmi kávéházak alkonya és ujjáébredése. *Literatura*, 1926/máj. 15. p.

[173] „Juhász Gyula az Egyetemi Lapokban egyszer belekötött Márkus Lászlónak A Hét-ben megjelent írásába »A pocakosodó magyar géniusz«-ról. Kosztolányi kért, menjek el vele a Barossba, Márkus beszélni akar velem, válaszolni fog Juhász cikkére." Halasi: Évek… i. m. 179. p.

[174] Imre Zoltán: „Színházi reform-mozgalom" – Thália Társaság (1904–1908). In uő: *A színház színpadra állításai. Elméletek, történetek, alternatívák.* Budapest, 2009, Ráció, 178. p. A korban kétféle színjátszóstílus dívott: a deklamáló és a társalgási stílus (poentírozó előadásmóddal). Előbbinek a Nemzeti Színház, utóbbinak főként a Vígszínház volt reprezentánsa.

[175] Kosztolányi Dezső: Forgács Rózsi. *Ny*, 1923. nov. 16. 529. p.

[176] „A társulatnak az volt az új, mondhatni forradalmi eszméje – s ez a színházi forradalom az orosz Kandinszkijtől az angol Gordon Craigig végigfutott Európán –, hogy emberek, ne pedig teátrális bábok beszéljenek a színpadokon." Kovács György: Festék és félelmek. Visszaemlékezés egy gyerek szemével. Részletek. In *A Thália Társaság. 1904–1908. Levelek és dokumentumok.* Vál., jegyz., előszó Gábor Éva. Budapest, 1988, Magyar Színházi Intézet – MTA Lukács Archívum és Könyvtár, 332. p.

[177] Hevesi Sándor: A színjátszás művészete. In uő: *Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete.* Vál., jegyz. Staud Géza. Budapest, 1965, Gondolat, 181., 191. p.

[178] Lukács György: Esztétikai kultúra. *Renaissance*, 1910. máj. 25. 123–136. p.

[179] Bálint: Két asztaltársaság… i. m. 20. p.

[180] Lásd bővebben a *Tanácsköztársaság és vörösterror* című alfejezetet.

[181] L–i. [Kosztolányi Dezső]: Thália. *A Hét*, 1908. okt. 25. 694. p.

[182] Csáth a Thália Társaság előadásaira is elkísérte KD-t: „Thaliaban egy Schnitzler-vígjáték közepes volt." 1907. márc. 10. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*… i. m. 103. p.

[183] Kovács: Festék és félelmek… i. m. 335. p.

[184] „az 1911-ben induló Aurórát, amely sok színházi, színházművészeti cikket közöl »titokban Bánóczi Laci szerkeszti«." Gábor Éva: Előszó. In *A Thália Társaság. 1904–1908*… i. m. 26. p. A lapot hivatalosan Cserna Andor szerkesztette, KD ott megjelent írásait lásd KDJegyz3, 50. p.

[185] Lásd még Bánóczi László levele Lukács Györgyhöz, Budapest, 1907. jan. 23. In *A Thália Társaság. 1904–1908*… i. m. 125. p.

[186] Lásd Gábor: Előszó… i. m. 25. p.

[187] Lásd még Imre: „Színházi reform-mozgalom"… i. m. 177. p.

[188] Halasi: Évek… i. m. 180. p.

[189] „A Nemzeti Henrik Ibsen, Gerhart Hauptmann és Henry Becque darabjait műsorpolitikai ötletekként vette elő, hiszen a színház vezetősége nem törekedett a kortárs drámairodalom koncepciózus bemutatására." *Magyar Színháztörténet 1873–1920.* Főszerk. Székely György. Szerk. Gajdó Tamás. Budapest, 2001, Magyar Könyvklub – OSzMI, 537. p.

[190] Lásd bővebben Karinthy Frigyes: Naplóm. Az egyetemi tüntetésekről. *PN*, 1927. nov. 27. 35. p.

[191] Karinthy: Az első találkozás… i. m. 17. p.

[192] [Szerző nélkül]: Ők hogyan emlékeznek Karinthyra? *SzÉ*, 1925. máj. 31. – jún. 6. 8. p. Lásd még [Füst Milán]: A fiatal Karinthy. *Csillag*, 1955/jún. 1275. p.

[193] „Néha egyik-másik elment egy félórára, aztán visszajött." Németh Andor: Emlékiratok. Részletek. In uő: *A szélén behajtva. Válogatott írások.* Budapest, 1973, Magvető, 566. p.

[194] Kosztolányi Dezső: Karinthy torzító művészete. *Ny*, 1933. febr. 1. 195. p.

[195] Tersánszky Józsi Jenő: Karinthy Frigyes. In uő: *Nagy árnyakról bizalmasan.* Budapest, 1964, Magvető, 266. p.

[196] Clio: Irók a clubzsöllyében. Milyen az élet az Otthonban és a Fészekben. *Literatura*, 1926/jún. 16. p.

[197] Lásd pl. Tersánszky Józsi Jenő: Az Otthon. In uő: *Nagy árnyakról bizalmasan*... i. m. 402. p.

[198] [Kosztolányi Dezső]: Kártya. *PN*, 1918. ápr. 7. 1. p. Lásd még Lengyel András: Kosztolányi-dubiózák. *Forrás*, 2006/11. 108–109. p.

[199] Clio: Irók a clubzsöllyében... i. m. 17. p. Pakots József (1877–1933) újságíró, író. Joghallgatóként az *Egyetemi Lapok* szerkesztője lett, később a Petőfi Társaság titkára és a Petőfi-ház igazgatója. 1922-től nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő. 1932-ben megszervezte az Írók Gazdasági Egyesületét (IGE), dolgozott a Star filmgyár dramaturgjaként is, miközben regényei, novelláskötetei jelentek meg. KD és barátai nem a legtehetségesebb szerzők között tartották számon.

[200] Lásd Tersánszky: Karinthy... i. m. 274–275. p. Porzsolt Kálmán (1860–1940) újságíró, író, színigazgató, a Petőfi Társaság tagja, a *PH* rovatvezetője. Karinthy egyik cikkében megállapította róla, hogy „egyáltalán nem tud írni!" Tersánszky anekdotája szerint azonban a korrektor kihúzta a megjegyzést.

[201] „Reggelig tartó makaó-csaták dultak, de nem igazi pénzben, hanem képzelt ezrekben." Lányi: A Baross-utcai diákszoba... i. m. 8. p.

[202] Hunyady Sándor: A költő halálához. *Magyarország*, 1935. nov. 5. 9. p.

[203] KD levele Juhász Gyulának, [Budapest, 1912. ápr. 7. előtt]. In *KDLN* 229. p.

[204] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. A kártyaszenvedély alapja. *BácsH*, 1906. márc. 4. 4–5. p.

[205] Lányi: A Baross-utcai diákszoba... i. m. 8. p.

[206] Halasi: Évek... i. m. 182. p.

[207] Karinthy Frigyes: Eltemettük Kosztolányi Dezsőt. *Az Est*, 1936. nov. 7. 7. p.

[208] Kosztolányi Dezsőné: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 70. p.

[209] „Az isten áldjon meg ne legyetek oly mostohák hozzám az Árpival együtt. Koponyát nekem! Nem veszedelmes az, ha nincs benne buta és gonosz velő és rajta forró hús..." KD levele Brenner Józsefnek, Budapest, 1903. okt. 11. In *KDL1KrK* 82. p.

[210] Kosztolányiné 154. p.

[211] Lásd Somlyó Zoltán: Kosztolányi és a zsidóság. *MésJ*, 1937/febr. 37. p.

[212] Karinthy Frigyes: A költő. *SzÉ*, 1937. jan. 17–23. 39. p. Lásd még Karinthy Frigyes: Somlyó Zoltán: Dél van. *Ny*, 1910. máj. 1. 636–637. p. Somlyó kötetéről Juhász is írt ismertetést. Lásd Juhász Gyula: Somlyó Zoltán: Dél van. *Független Magyarország*, 1910. jan. 1. 15. p.

[213] Kosztolányiné: *Karinthyról*... i. m. 61–62. p.

[214] Lásd Füst Milán: Somlyó Zoltán emlékezete. In uő: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest, 1967, Magvető, 85. p.

[215] Lásd bővebben Zsoldos Sándor: *„Voltam valaki köztetek". Vázlat Somlyó Zoltán életrajzához*. Budapest, 1983, 32. p. (Klny. az *It* 1983/1. számából.)

[216] Kosztolányiné visszaemlékezése szerint nem Somlyó, hanem Szabolcsi Lajos volt a Balkán Egylet harmadik tagja. Állítását végül ő maga cáfolta meg Karinthyról írt életrajzában. Lásd bővebben Kosztolányiné 176. p.; Kosztolányiné: *Karinthyról*... i. m. 64. p.

[217] Karinthy Ferenc: A Balkán Egylet Bácskában. In uő: *Staféta*. Budapest, 1991, Magvető, 81. p. „papírzacskóból törökmézet esznek, szegény utcai lányokkal tréfálkoznak, a kávéházban tanyázó sárga hajú és tarka lelkű irodalmi hölgyek mindegyikét megáhítják, a körúton hátrafelé szaladnak egymás elébe, vérebre alkusznak egy állatkereskedésben." Devecseri Gábor: *Lágymányosi istenek*. Budapest, 1975, Szépirodalmi, 203–204. p.

[218] „Hátrafelé járkálunk az utcán, hogy megbotránkoztassuk a nyárspolgárokat s ezt roppant elmés és lázító játéknak érezzük. [...] Budai utcákon néha kisebb csődület támadt, mert a két barát színleges veszekedést rögtönzött – miattam – és sértegette egymást, egyik, vagy másik, előre megbeszélt helyzet kapcsán." Kosztolányiné 186–187. p.

[219] Lásd Kosztolányiné: *Karinthyról*... i. m. 64. p.

[220] Kállay Miklós: A magyar átkozott költő. Beszélgetés Somlyó Zoltánnal. In *Az átkozott költő. Somlyó Zoltán emlékezete*. Szerk. Somlyó György – Zsoldos Sándor. Budapest, 2001, Nap, 51. p.

[221] Lásd KD levele Vészi Józsefnek, Budapest, 1913 körül, PIM Kt, V. 5365/146. Vészi ekkoriban a *Budapester Pressénél*, majd a *Pester Lloydnál* dolgozott.

[222] Roboz Imre: Az irodalom boudoirjában. In *Az átkozott költő*... i. m. 53. p.

[223] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: Északra indulok. Somlyó Zoltán uj versei. *A Hét*, 1912. jún. 30. 423–424. p.; K[osztolányi]. D[ezső].: Végzetes verssorok. Somlyó Zoltán uj verseskönyve. *A Hét*, 1916. okt. 29. 626. p.

[224] Kosztolányi Dezső: Ó régi kávéház... *Ny*, 1913. aug. 16. 218–219. p.

[225] Lásd Kosztolányi Dezső: Somlyó Zoltán. Bevezető szavak szerzői délelőttjéhez. *Ny*, 1926. jan. 1. 56. p.

[226] Füst Milán: Somlyó Zoltánról. In uő: *Emlékezések*... i. m. 83. p.

[227] Lásd Erdélyi József: Zöld tinta. In *Az átkozott költő*... i. m. 181. p.

[228] Halasi: Évek... i. m. 182. p.

[229] Kosztolányi Dezsőné: Jegyzetek, töredékek. MTAKK, Ms4633/60.

[230] Naplók 1933–34, 817. p.

[231] KD 1903 és 1907 közötti lakcímeinek jegyzékét közli *KDL1KrK* 871–872. p. Lásd még Kosztolányi Dezsőné: Jegyzetek, töredékek. MTAKK, Ms4633/60.

[232] Lásd Kosztolányiné 116. p.

[233] Lásd uo. 115–116. p.; Kosztolányi: Apostol... i. m. 5. p.

[234] Lányi: A Baross-utcai diákszoba... i. m. 8. p.

[235] Uo. 8. p.

[236] „New York, Baross kávéház / hajnalban / Rajz Sándor becsenget egy kövér (bord. ajtó) házmesternéhez és meglövi. Cholnoky Laci a Sándor utcában is ezt tette. Amit irigyeltem." Naplók 1933–34, 817. p.

[237] Munk: *Köszönöm addig is*... i. m. 17. p.

[238] Kosztolányi: Apostol... i. m. 5. p.

[239] Boromisszáról lásd még 1906. jan. 22. XXVIII. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*... i. m. 17. p.; KD levele Brenner Józsefnek, [Bécs, 1904. okt. 31. és nov. 4. között]. In *KDL1KrK* 239. p.

[240] A „márki név a Képíró utcai bordófüggönyös, félselyem, fülledten forró prévosti házban ragadt Téglás Béla tanár úrra." Vajda Sándor: Egy elfelejtett irodalmi hős. *Élet és Irodalom*, 1981. jún. 27. 15. p.

[241] Lányi: A Baross-utcai diákszoba... i. m. 8. p.

[242] Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. MTAKK, Ms4613/80–81. Lásd még Lengyel András: Kosztolányi Dezső kiadatlan írása elé. *Kalligram*, 2011/szept. 66–67. p. Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. *Kalligram*, 2011/szept. 68–74. p.

[243] Lásd Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. MTAKK, Ms4613/80–81. Az albérlőtársak és a Baross utca megnevezése alapján föltételezhető a fent említett dátum.

[244] „Külföldi tartózkodásom mostoha napjaiban igen sokszor gondoltam Önre." KD levele Téglás Bélának, Szabadka, 1905. aug. 8. In *KDL1KrK* 395. p. KD tehát már a bécsi szemeszterek előtt ismerte Téglást.

[245] Vampa. [Kosztolányi Dezső]: Magyar csevegők. Vampa levele. *Élet*, 1910. szept. 25. 413–414. p.

[246] Lásd bővebben *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. III. köt. Főszerk. Glatz Ferenc. Budapest, 2003, MTA Társadalomkutató Központ – Tudománytár, 1281. p.

[247] „A legelőkelőbb francia folyóiratoknak küldte fordításait: Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád verseit." Vajda: Egy elfelejtett… i. m. 15. p.

[248] Márai Sándor: *A teljes napló. 1946*. III. köt. Budapest, 2007, Helikon, 28. p.

[249] „Téglás karakterisztikájához tartozik, hogy extremitását mások is érzékelték. Szabó Lőrinc, egy 1922-ben írott levelében, »félbolond«-nak mondta, Török Sophie egyik följegyzése szerint pedig azok között volt, akiket Babitsék nem fogadtak (igaz, ezen a listán szerepelt József Attila is) stb." Lengyel: Kosztolányi Dezső kiadatlan… i. m. 67. p.

[250] Lásd Téglás Béla levelei KD-nek, Nancy, [1912–1913]. MTAKK, Ms4625/66–67.

[251] Vajda: Egy elfelejtett… i. m. 15. p.

[252] Halasi: Évek… i. m. 181. p.

[253] „Sohase mert előttem levetkőzni. Gőzfürdőbe nem jött velünk. Amikor együtt aludtunk és mosdott, sikongva takarta el vézna mellét. Azt hiszem, hogy homoszekszuális." Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. MTAKK, Ms4613/80–81.

[254] Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. MTAKK, Ms4613/80–81.

[255] Lásd Márai: *A teljes napló. 1946*… i. m. 28. p. (III. köt.)

[256] „Az se volt az egyház érdeme, hogy az egyház körében is a művészet felvirágzott, sőt a Mária-kultusz is, amint bebizonyítható, minden poétai varázsával a gnosztikus Sophia-kultusz plágiuma volt, először a keleten, aztán a nyugaton." Dr. Schmitt Jenő beszéde. In Batthyány Ervin – Migray József – uő: *Anarkizmus. A „Társadalomtudományi Társaság" által rendezett felolvasó-, illetve vitaüléseken tartott előadások*. Budapest, 1904, Politzer, 50. p.

[257] Lásd még Gábor György: „A megösmerésnek erőszak nélkül való világossága". Schmitt Jenő Henrik gnósztikus anarchista államelmélete. *Világosság*, 1988/dec. 784. p.

[258] Dr. Schmitt Jenő beszéde… i. m. 55. p.

[259] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. Szellemek. *BácsH*, 1906. márc. 11. 6. p.

[260] Lásd még Kertész Tivadar: Tolsztoj és a „szellemi vallás" magyar filozófusa. *Világosság*, 1979/máj. 293. p.; Gábor: „A megösmerésnek erőszak nélkül való világossága"… i. m. 792. p.

[261] Lásd pl. Schmitt Jenő: *A szellemi vallás katekizmusa*. Budapest, 1896, Buschmann, 3., 10. p.

[262] KD levele Brenner Józsefnek, Budapest, 1904. máj. 19. In *KDL1KrK* 99. p.

[263] Babits *Halálfiai* című regényében több helyütt név szerint is említi Schmittet. Lásd Babits Mihály: *Halálfiai. Kritikai kiadás*. I. köt. S. a. r. Szántó Gábor András – Némediné Kiss Adrienn – T. Somogyi Magda. Budapest, 2006, Argumentum, 428., 484. p. Vonatkozó verseiről lásd Földes Györgyi: Istenek, óriások meg a világ. A lét szimbólumai a Theosophicus énekek, az Isten kezében, az Isten fogai közt és az Isten gyertyája című versekben. *Új Dunatáj*, 2008/2–3. 64–73. p.

[264] Babits Mihály levele KD-nek, Szekszárd, 1904. júl. 21. előtt. In *KDL1KrK* 123. p.

[265] „Szívesen üdvözli most szerdán az »Akadémiában«". Schmitt Jenő Henrik levele Juhász Gyulának, [Budapest, 1906. ápr. 9.]. In *Juhász Gyula Összes Művei. Levelezés I. 1900–1922*. S. a. r. Belia György. Budapest, 1981, Akadémiai, 91. p.

[266] „Szép hóesés napos meleg tavaszi nap. Este Didével elmenék a vegetarjánokhoz." 1907. márc. 4. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*… i. m. 102. p. Lásd még Wolkenberg Alajos:

A teozófia és antropozófia ismertetése és bírálata. Budapest, 1923, Szent István Társulat, 19. p.

[267] „pénztelenül csatangolva a pesti utcákon szocialistákkal, szandálos és angolpipás anarchistákkal, teozófusokkal, vagy egyedül kucorogva a fénytelen hónapos szobákban, a Sándor-utcában, a Mária-utcában, az Üllői-uton a gyötrelmes és édes önmagunk keresésében is biztosan haladtunk előre". Kosztolányi: Juhász… i. m. 9. p. A teozófiáról és a spiritizmusról lásd bővebben Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest, 2002, Universitas.

[268] (MB.) [Mikos János]: A spiritizmus feladata. *Rejtelmes Világ*, 1897. okt. 3. 2. p.

[269] „A szellemi arisztokrácziának pedig épenséggel oly tagjai léptek be előfizetőink közé, kik mint tudósok, akademikusok, tanárok, irók stb. büszkeségére válnának bármely régebben fennálló tudományos folyóiratnak is." A „Rejtelmes Világ" Kiadóhivatala: Magyarország uri osztályához. *Rejtelmes Világ*, 1897. dec. 26. 1. p.

[270] Lásd a *Rejtelmes Világ* cikkeit. Lásd még Tábori Kornél: *Pesti spiritiszták*. Budapest, 1924, Tolnai Világlapja.

[271] KD levele Domokos Lászlónak, Budapest, 1926. febr. 10. Közli Lengyel András: Domokos László és Kosztolányi Dezső. Kiadatlan levelek. *Üzenet*, 1980/jan. 19. p.

[272] Lásd még a *Pacsirta* és az *Aranysárkány* című alfejezeteket.

[273] [Kosztolányi]: Heti levél. Szellemek… i. m. 5–6. p.

[274] KD levele Domokos Lászlónak, Budapest, 1926. febr. 19. Közli Lengyel: Domokos László… i. m. 19. p. Lásd még Domokos László: *A szellem élete. Az evangéliumi tanítás a huszadik század világosságában*. Budapest, 1928, [Sylvester].

[275] Hamblin művének más magyar fordítása nem ismert, illetve azt sem tudjuk, ki küldte KD-nek a gépiratot. Elképzelhető, hogy Domokos, de bizonyíték nem áll rendelkezésre. A gépirat magántulajdonban, fényképfelvétele nálam.

[276] Lásd bővebben Buzinkay Géza: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, 2008, Corvina, 90. p.; Bezeczky Gábor: Siker és népszerűség: a legenda kezdete. 1911. Megjelenik Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című könyve. In *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*. III. köt. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály. Szerk. Veres András. Budapest, 2007, Gondolat, 791. p.

[277] Lásd még Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 29. p.

[278] „amolyan senki gyermeke, aki az utcán született, az utcán hal meg, mert gyermekségétől fogva az utcán tölti életét. Pesten rikkancsnak hívják őt, miután Rákosi Viktor ezt az új magyar szót kitalálta." Krúdy Gyula: Halotti beszéd egy pesti rikkancs koporsójánál. In uő: *Pesti album. Publicisztikai írások*. Budapest, 1985, Szépirodalmi, 363. p.

[279] Noha az újságírók is részesülhettek állami elismerésben, a kitüntetettek többsége vagy kiadótulajdonos volt, vagy a sajtóélet más irányítója. Lásd még Buzinkay: *Magyar hírlaptörténet*… i. m. 121. p.

[280] „egy jóravaló tárcaíró könnyűszerrel fölviszi annyi jövedelemre, mint egy miniszteri osztálytanácsos." Szomaházy István: *Az újság. A hírlapírás műhelyéből*. Budapest, 1893, Pesti Napló, 11. p.

[281] Lásd még Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Budapest, 2004, Napvilág, 19. p.

[282] Lásd bővebben Szabó László: *A modern ujságirás*. Budapest, [1916,] Dick Manó, 26. p.

[283] Szabó: *A modern ujságirás*… i. m. 54. p.

[284] Lásd bővebben Csapó Katalin: A százéves irodalmi kávéház, a „Newyork". *Budapesti Negyed*, 1996/nyár–ősz. 181. p.

[285] Bezeczky: Siker és népszerűség… i. m. 791. p.

[286] Bengi László: Nyilvánosság és irodalom. In uő: *Az irodalom színterei. Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben*. Budapest, 2016, Ráció, 13. p.

[287] Lásd Hírlapok listája, melyekben közölt írásokat Kosztolányi Dezső. Összeáll. Arany Zsuzsanna – Dobás Kata. http://kosztolanyioldal.hu/laplista.

[288] Bourdieu, Pierre: *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. Ford. Seregi Tamás. Budapest, 2013, Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 75. p.

[289] Lásd még uo. 75–76. p.

[290] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 116. p. Lásd még Lengyel: Kosztolányi-dubiózák… i. m. 91–95. p.; Réz Pál: Kosztolányi, a hírlapíró. In Kosztolányi Dezső: *Álom és ólom*. Összegyűjt. Réz Pál. Budapest, 1969, Szépirodalmi, 7–31. p.

[291] Réz: Kosztolányi, a hírlapíró… i. m. 8. p.

[292] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. Az ujságirásról. *BácsH*, 1906. febr. 4. 4. p.

[293] Lehotai. [Kosztolányi Dezső]: A perc müvészete. *BN*, 1906. aug. 5. 5–6. p.

[294] Lásd még Réz: Kosztolányi, a hírlapíró… i. m. 9. p.

[295] „Kosztolányi pontosan azért maradt hírlapi cikkeiben is író, mert nem tartotta meg a szabályokat. […] már korai cikkeiben is észrevehető az ellenállás a sajtó követelményeivel szemben – például amikor a Bácskai Hírlapban bölcseleti kérdéseket mérlegel." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 120. p.

[296] KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1906. ápr. 3. In *KDL1KrK* 520. p. Egy évvel később Horvát Henriknek már közege szellemi színvonaláról is panaszkodott: „Oh, micsoda meglepetés, micsoda fájdalmas szenzáció, hogy ön elhagy engemet s én újra piszkos és buta zsurnaliszták közé leszek kárhoztatva." KD levele Horvát Henriknek, Szabadka, 1907. aug. 23. In *KDL1KrK* 670. p.

[297] Lásd Szabó: *A modern ujságirás*… i. m. 34. p.

[298] A hír KD Poe-fordításának (*A holló*) bevezetéseként jelent meg. Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. *BácsH*, 1904. okt. 16. 9. p.

[299] Baudelaire, Charles: A macska. Ford. Kosztolányi Dezső. *BácsH*, 1904. szept. 4. 7. p. (Ifj. Brenner József *Dekadencia* című cikkének részeként közölve.)

[300] Kosztolányi Dezső: A „Lenau-gasse"-n. *BácsH*, 1904. okt. 23. 2. p.

[301] „A »Heti levél« irója, a mi kiváló munkatársunk, Kosztolányi Dezső egy hónapi szabadságot kért. Nélkülöznünk kell tehát egy egész hónapig az ő nagy tudással, kedves ötletességgel megirt »Heti leveleit.« Az ő levelei helyébe mai naptól kezdve Lázár Antal »Bécsi leveleit« kapják olvasóink. […] Kosztolányi Dezső egy hónap mulva friss erővel fog ismét tollat, hogy a »Bácskai Hirlap« olvasóközönsége azután minden vasárnap gyönyörködhessék az ő Heti leveleiben." [Szerző nélkül]: A »Heti levél« irója. *BácsH*, 1905. okt. 29. 6. p.

[302] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 120. p.

[303] (K. D.) [Kosztolányi Dezső]: Szent István napjára. *BácsH*, 1905. aug. 20. 1. p.

[304] Utolsó itteni, ismert közleményét lásd Kosztolányi Dezső: Petőfi Zoltán. *BácsH*, 1910. márc. 27. 6. p.

[305] Első közlését lásd Kosztolányi Dezső: Takarodó. *BMN*, 1909. febr. 21. 2. p.

[306] „Magam is két új rovatot vezettem a Szeged és Vidékében, amelynek hasábjain először jelent meg nyomtatásban, versek és prózák alatt Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza és a modern magyar irodalom más jeleseinek neve." Juhász Gyula: Bramin. In uő:

Örökség. Válogatott prózai írások. I. köt. Budapest, 1958, Szépirodalmi, 351. p. KD 1904 és 1917 között közölte írásait a lapban.

[307] Juhász Gyula levele Oláh Gábornak, Szeged, 1905 nyárutó. In *Juhász Gyula Összes Művei. Levelezés I. 1900–1922.* S. a. r. Belia György. Budapest, 1981, Akadémiai, 72. p.

[308] KD levele Pályi Edének, Budapest, 1908. dec. 10. Közli *Új Magyar Athenas. Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből.* Szerk. Kiss Ferenc – Gréczi Emőke. Budapest, 2008, Alexandra, 339. p. Lásd még Bíró-Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső kötetből kimaradt levelei. Kézirat.

[309] Lásd Kosztolányi Dezső: Egy sír. *BN*, 1901. okt. 26. 11. p.; Chénier, André Marie de: Elegia. Ford. Kosztolányi Dezső. *BN*, 1905. máj. 7. 17. p.

[310] „Kosztolányi Dezső. A két fordítottat alkalomadtán közöljük." [Szerző nélkül]: Szerkesztői üzenet. *BN*, 1905. máj. 8. 6. p.

[311] Kosztolányi Dezső: A vészfék. *BN*, 1905. nov. 25. 14. p.; Uő: Szent László jelenése. *BN*, 1905. nov. 30. 9. p.

[312] „Igen kedvesen nem vállveregetésekkel hanem megértő bíztatással fogadtak minket: Kabos Ede és Bíró Lajos (Én megkaptam az obligát 10 koronát is.)" 1906. ápr. 27. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*... i. m. 69. p.

[313] Lásd KD levele Babits Mihálynak, [Budapest, 1906. máj. 31.]. In *KDL1KrK* 554. p.

[314] Lásd KD levele Babits Mihálynak, Budapest, [1906.] jún. 24. In *KDL1KrK* 556. p.

[315] Ady 1906. június 16-án utazott Párizsba, s 1907. június 21-én került vissza belső munkatársi státuszába. Lásd Életrajzi-időrendi tábla. In *Emlékezések Ady Endréről.* IV. köt. Összegyűjt., s. a. r. Kovalovszky Miklós. Budapest, 1990, Akadémiai, 812–813. p.

[316] „Kosztolányi Dezső a Budapesti Napló belső munkatársa, N[emzeti]. Sz[ínházi]. Kritikusa, tárcavezetője stb. stb.je." Juhász Gyula levele Oláh Gábornak, Szeged, [1906. jún. 18.]. In *Juhász Gyula Összes Művei. Levelezés I*... i. m. 96. p.

[317] „Havonta kétszáz koronát keresek." KD levele Babits Mihálynak, [Budapest, 1910. jún. 24–28. között]. In *KDL1KrK* 560. p. Lásd még a *Házasság* című alfejezetet.

[318] Kosztolányi Dezső: Vészi József. *Ny*, 1928. jún. 1. 827. p.

[319] Lásd KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1906. febr. 4. után]. In *KDL1KrK* 435. p. Lásd még Juhász Gyula levele KD-nek, 1906. post festa. [ápr. 15. után]. In *Juhász Gyula Összes Művei. Levelezés I*... i. m. 93. p.

[320] KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1906. febr. 19. In *KDL1KrK* 440. p.

[321] „Az én verseimet eddig azért nem juttattam el Önhöz, mert [...] szükségem volt reájok a lapoknál: Vigéckedtem, házaltam velök. Nyakig benne vagyok a sárban!..." KD levele Babits Mihálynak, Budapest, [1906.] jún. 24. In *KDL1KrK* 556. p.

[322] Lásd Kosztolányi Dezső: Biró Lajos. Harminc novella. Írta Biró Lajos. Budapest, Athenaeum kiadása. 1906. Ára 2 kor 80 fill. *BácsH*, 1906. jún. 3. 1–3. p.

[323] Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások.* Budapest, 1963, MTA Irodalomtörténeti Intézet, 167. p.

[324] Lásd még Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 121. p.

[325] „Bekerül az újságírók, a pesti »okos fiúk« közé, akik csúfondárosan mosolyognak egy-egy félmult hallatára és semmit sem tartanak bűnnek, csupán a hiszékenységet, a lelkesedést, az igazi érzelmességet." Kosztolányiné 162. p.

[326] Lásd KD levele Babits Mihálynak, Budapest, [1906.] jún. 24. In *KDL1KrK* 556. p.

[327] Előfordulhat, hogy néhány Szatmár megyei laphoz is Kabos ajánlotta KD-t. Lásd bővebben KDJegyz5.

[328] Lásd Kosztolányi Dezső: Kabos Ede. Damajanti. Az én novelláimból. A Nyugat kiadása 1911. *Auróra*, 1911. ápr. 29. 141–142. p.; Kabos Ede: Ő. In *Éjfél. Magyar írók misz-*

tikus novellái. Összegyűjt. Bálint Aladár. Bev. Kosztolányi Dezső. Gyoma, 1917, Kner, 21–25. p.

[329] Lásd Kosztolányiné 163. p.

[330] – ágh. [Virágh Ferenc]: Kosztolányi Dezsőnél. *Pásztortűz*, 1927. márc. 13. 117. p.

[331] KD levele Babits Mihálynak, [Budapest, 1910. jún. 24–28. között]. In *KDL1KrK* 559. p.

[332] KD levele Brenner Józsefnek, Budapest, 1906. júl. In *KDL1KrK* 563. p.

[333] Kosztolányi: Vészi József... i. m. 828. p.

[334] Kárpáti Aurél: Kiss József: a szerkesztő. In uő: *Tegnaptól máig. Válogatott irodalmi tanulmányok*. Budapest, 1961, Szépirodalmi, 107. p.

[335] Lásd Rédey Tivadar: Egy régi küszöb körül. In *Kiss József és kerek asztala. A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései*. Budapest, 1934, Kiss József, 181. p.

[336] Lásd bővebben *A Hét. Politikai és irodalmi szemle. 1890–1899*. Vál., s. a. r. Fábri Anna – Steinert Ágota. Budapest, 1978, Magvető, 5–7. p.

[337] KD első és utolsó ismert, itteni közléseit lásd Kosztolányi Dezső: A magyar paraszt. *A Hét*, 1906. ápr. 8. 214. p.; Uő: Az alvó. *A Hét*, 1917. aug. 26. 530–532. p. Lásd még uő: *Innen-onnan. Írások A Hétből. 1908–1916*. Budapest, 2010, Nap; KDJegyz1, 17–51. p.

[338] „A »Hét« szerkesztőségéből 1910 októberében kivált." Gömöri Jenő: Kosztolányi Dezső. In Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai. Versek*. Budapest, 1910, Politzer, 3. p. (2. kiad.) (1. kiad. Sziklai. 3. kiad. 1911, Athenaeum. 4. kiad. Békéscsaba, 1913, Tevan. 5. kiad. Budapest, 1919, Athenaeum. 6. kiad. 1923, Genius.)

[339] Kárpáti: Kiss József... i. m. 107. p. „A selyemperzsáktól derengő szobában, párnáktól körültámasztva trónolt a rengeteg ágyon [...] Karcsú pohárka állott mellette, pár ujjnyi francia pezsgővel. Egyiptomi cigarettát szívott, kedves cigarettáját, a vastag dimitrinot." Kosztolányi Dezső: Kiss József. *Ny*, 1922. jan. 16. 77. p.

[340] Lásd bővebben Ignotus: Kiss József és kerekasztala. In *Kiss József és kerek asztala*... i. m. 128. p.

[341] Lásd Kosztolányi Dezső: Kiss József. *V*, 1913. márc. 16. 33. p. Másodközlését lásd *A Hét*, 1913. márc. 23. 196–197. p. Lásd még Uő: Kiss József utja. *A Hét*, 1913. nov. 30. 761–762. p.

[342] Kosztolányi Dezső: Kiss József. Kiss József háborus versei. *SzV*, 1915. dec. 17. 4. p. A kötetet lásd *Kiss József Háborús versei*. Budapest, 1915, A Hét – Franklin.

[343] Kosztolányi Dezső: Kiss József. *Ny*, 1922. jan. 16. 77. p.

[344] Kosztolányi Dezső: Arcképvázlat Kiss Józsefről. *PH*, 1933. okt. 15. 6. p.

[345] Uo.

[346] Uo.

[347] KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1905. nov. 2. In *KDL1KrK* 423. p.

[348] KD levele Brenner Dezsőnek, Budapest, 1908. márc. PIM Kt, V. 5923/1/1. Gy. n. sz. 2008/13/1/1.

[349] KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1909. febr. 28. In *KDLN* 170. p.

[350] KD „birálgatta verskisérleteimet, el is helyezett egyet-kettőt közülük az öreg Kiss Józsefnél a Hét-ben." Lányi: A Baross-utcai diákszoba... i. m. 8. p.

[351] KD levele Kiss Józsefnek, Budapest, 1912. nov. In *KDLN* 243. p. Lásd még Scheiber Sándor – Zsoldos Jenő: Kosztolányi Dezső levele Kiss Józsefhez. *It*, 1961/4. 460. p.

[352] Lásd még az *Irodalmi és sajtófórumok a kommün után* című alfejezetet.

[353] „eszembe jutnak a régi jó (vagy rossz?) idők, amikor egy szoba levegőjét (!) szíva, együtt dolgoztunk. Őszinte szivvel örülök, hogy friss, megujhodott munkásságodnak látom jeleit, én tudom igazán megérteni, méltányolni, mit jelent az, ha az ember csökkentett

gondok között élhet." Ambrus Zoltán levele KD-nek, [Budapest,] 1917. ápr. 9. MTAKK, Ms4622/12.

[354] Szép Ernő: Kiss József konferenciája. *Új Élet*, 1947. jan. 2. 13. p.

[355] Lásd még Lengyel András: A Hét „Toll és tőr" rovatáról. 1908–1913. In uő: *A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok.* Budapest, 2013, Nap, 46–66. p.

[356] Boka László: „Szellemi erupció" – és hadi készülődések… A Holnap és A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja. *Irodalomismeret*, 2016/4. 15–16. p.

[357] „A Nyugat első száma nem 1908. január elsején jelent meg, ahogy címoldala hirdeti, hanem 1907 karácsonyán látott napvilágot." Kenyeres Zoltán: A Nyugat és kora. Vázlat egy korszak geneziséről. *It*, 1995/2–3. 369. p.

[358] „1912 júliusától Osvát levetette a nevét mint szerkesztő a címlapról; a főszerkesztő neve alatt akkor már Ady Endre és Fenyő Miksa neve szerepelt s Osvát a főmunkatársak névsorába került: Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Halász Imre, Móricz Zsigmond és Schöpflin Aladár nevei közé. De a Nyugatot akkor is ő szerkesztette." Gellért Oszkár: *Egy író élete. 1902–1925.* I. köt. Budapest, 1958, Bibliotheca, 10. p.

[359] Lásd még Buda Attila: *A Nyugat Kiadó története.* Budapest, 2000, Borda Antikvárium, 15–16. p.

[360] Szegedy-Maszák Mihály: Világirodalmi távlat megteremtése. 1908. Megjelenik a Nyugat című folyóirat első száma. In *A magyar irodalom történetei. 1920-tól…* i. m. 704. p.

[361] Buzinkay: *Magyar hírlaptörténet…* i. m. 132. p.

[362] Gellért: *Egy író élete. 1902–1925…* i. m. 9. p. (I. köt.)

[363] Kosztolányi Dezső: O. E. *Ny*, 1923. jún. 1–16. 855. p. Lásd még [Szerző nélkül]: A Nyugat hirei. Osvát Ernő jubileuma. *Ny*, 1923. máj. 16. 720. p.; Gyergyai Albert: Ünnep a Vigszinházban. *Ny*, 1923. jún. 1–16. 865–867. p.

[364] Karinthy Frigyes: Osvát Ernő… *Ny*, 1923. jún. 1–16. 853. p.

[365] „Versért pénzt először 1905-ben kaptam, amikor a Figyelő, […] közölte »Karácsony« című versemet. Tíz koronát fizetett érte." [Szerző nélkül]: Az első pénz. *SzÉ*, 1934. dec. 23–29. 61. p.

[366] Kosztolányi: O. E… i. m. 855. p.

[367] Brenner József levele KD-nek, [Budapest, 1905. márc. 7. és 14. között]. In *KDL1KrK* 368. p.

[368] Lásd Babits Mihály: Emlékezés. A költő beszéde az Osvát Ernő ünnepére. *Ny*, 1923. jún. 1–16. 726–727. p.; Móricz Zsigmond: Osvát Ernő, a Nyugat szerkesztője. Felolvasta az író, Osvát Ernő tiszteletére rendezett vígszínházi irodalmi délutánon. *Ny*, 1923. jún. 1–16. 723. p.; Bálint Aladár: Emlékezés. *Ny*, 1923. máj. 16. 819. p.; Gellért: *Egy író élete. 1902–1925…* i. m. 10. p. (I. köt.)

[369] „igaz ugyan, hogy a katolikus Életben gyakran él biblikus, liturgikus képekkel, de az a kereszténység, ami így testet ölt, inkább a Renanon iskolázódott elme mitologizálása, mint igazi vallásosság. […] ilyenkor sem kerül szembe például a Világba írott cikkeivel." Dér Zoltán: Az újságírás iskolája. In uő: *Ikercsillagok. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza. Tanulmányok, kritikák és dokumentumok.* Újvidék, 1980, Forum, 191. p.

[370] Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914.* Budapest, 2009, Napvilág, 179. p.

[371] „Kaposy szerkesztett, tervezett, vezetett; kultúrát csinált, mely azért katolikus, mert mélyen emberi, és emberi, nem noha, hanem mert vallásos." Babits Mihály: Kaposy Józsefről. *Ny*, 1922. nov. 16. 1309. p.

[372] „kedves barátom a Szemle végleg és ténylegesen megszűnt. Alig hiszem, hogy ki birom csikarni a többi pénzét, oly nagy nyomor és szomorúság honol most nálunk." KD levele Babits Mihálynak, [Budapest, 1906. okt. 31.]. In *KDL1KrK* 604. p.

[373] Első és utolsó ismert, itteni közléseit lásd V. [Kosztolányi Dezső]: Karácsonyfa-erdő. *Élet*, 1909. jan. 3. 37. p.; Margulies, Hans: Esti eső. Ford. Kosztolányi Dezső. *Élet*, 1914. ápr. 5. 425. p. A többit lásd tételesen KDJegyz3, 76–92. p.

[374] *Magyar Katolikus Lexikon*. III. köt. Főszerk. Diós István. Budapest, 1997, Szent István Társulat, 28. p.; Jobst Ágnes: Az Élet és köre. *Vigilia*, 1993/szept. 705. p.

[375] Lásd *Az „Élet" írói és írásai. 1909–1944*. Összeáll. Galambos Ferenc. Budapest, 1956. (Kézirat.)

[376] KD levele Fülep Lajosnak, Budapest, 1908. [vége]. In *KDLN* 165. p.; KD levele Bodor Aladárnak, [Budapest, 1909. jan. 25.]. In *KDLN* 168. p.

[377] KD levele Bodor Aladárnak, [Budapest, 1909. jan. 25.]. In *KDLN* 168. p.

[378] KD levele Babits Mihálynak, [Budapest, 1909. márc. eleje]. In *KDLN* 170. p.

[379] Lásd még Pethő Sándor levele KD-nek. 1914. jún. 1. In *Levelek Kosztolányihoz. 1907–1936*. Vál., s. a. r., bev. Dér Zoltán. Szabadka, 1985, Életjel, 18. p.

[380] KD levele Fülep Lajosnak, Budapest, 1908. [vége]. In *KDLN* 165. p.

[381] Első ismert, itteni közlését lásd Kosztolányi Dezső: Mikor Gizella beteg lett. *ÚI*, 1903. máj. 10. 455. p. Első és utolsó ismert közlését a már (külsős) munkatársi időszakból lásd Uő: Lámpagyújtó. *ÚI*, 1907. dec. 1. 539. p.; Uő: Bolgár Miklós ifjúsága. Székely Tibor regényéről. *ÚI*, 1936. jan. 26. 170. p.

[382] Lásd bővebben Dersi Tamás: *Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 1973, Szépirodalmi, 125. p.

[383] Lásd tételesen KDJegyz3, 229–255. p.

[384] Lásd Kosztolányi Dezső: A hét sváb. Herczeg Ferenc új regénye. *V*, 1916. jún. 4. 23–24. p.

[385] „Rossz, ha az ember érdemeit, tehetségeit nem ismerik el, de százszorta rosszabb, ha jóakaróik vagy a túlságos buzgalomtól elkapott közönség túlbecsüli azt. Íme egy élő példa: az Ocskay brigadéros. Milyen nagy port vertek fel, milyen darab, Shakespeare mellette elbújhat, s most bosszankodva írom le naplómba, hogy hamisíthatja meg egy ilyen – különben geniális – író a történelmi jellemeket, hogy adhat ily gyenge, hézagos, sok-sok helyen érthetetlen karcolatot." Kosztolányi Dezső: Napló, 1901. márc. 11. In *Kosztolányiné* 86. p.

[386] Lásd pl. K[osztolányi]. D[ezső].: Éva boszorkány. A Nemzeti Színház bemutatója. Herczeg Ferenc darabja. *V*, 1912. márc. 23. 11. p.; Lehotai. [Kosztolányi Dezső]: Éva boszorkány. A Nemzeti Szinház bemutatója. *A Hét*, 1912. márc. 24. 188–189. p.; Kosztolányi Dezső: A fekete lovas. Bemutató a Nemzeti Szinházban. *ÚN*, 1919. dec. 6. 1–2. p.

[387] Lásd Kosztolányiné 210. p.

[388] Lásd Kosztolányi Dezső: A bűn asszonya. *Fidibusz*, 1907. dec. 13. 2. p.; Maupassant, Guy de: Vágyak. Ford. Kosztolányi Dezső, 1907. júl. 12. 2. p.; Uő: Ámor, a madarász. Ford. Kosztolányi Dezső. *Fidibusz*, 1908. jan. 24. 9. p. Lásd még KDJegyz3, 93–94. p.

[389] Kosztolányi Dezső: *Négy fal között. Versek*. Ill. Kürthy György. Budapest, 1907, Pallas. (2. kiad. Békéscsaba, [1917,] Tevan. 3. kiad. [1920].) Az első kiadás megjelenési dátumához lásd [Szerző nélkül]: Négy fal között. *Polgár*, 1907. máj. 19. 8. p.; Kosztolányi Dezső: Megállt az óra. *Magyar Nemzet*, 1907. máj. 19. 2. p. Lásd még Zákány-Tóth Péter: A Négy fal között harmadik kiadása. In *NFKKrK*.

[390] „Önmagában [...] az előfizetők gyűjtéséből még nem következik, hogy egy könyv magánfinanszírozású lenne, ezt a piaci körülmények éppúgy indokolhatták". Zákány-Tóth Péter: Az NFK1 kiadása körüli rejtély. In *NFKKrK*.

[391] KD Kürthyt főként színházi körökből ismerhette. A grafikus eredetileg színésznek készült, s ebben az időszakban a Thália Társasággal állt kapcsolatban.

[392] KD levele Kürthy Györgynek, [Budapest, 1907. ápr. közepe körül]. In *KDL1KrK* 622. p.

[393] „ifjúkori barátságunkra (nem a mostanira) összhangzó kedvtelésünkre, mint Hamlet mondaná, ha verskötetet adna ki és egyéb zöldségekre: gyűjtsön nekem előfizetőket. Pünkösdre verskötetet adok ki, amint a lapokban is olvashatta." KD levele Juhász Gyulának, Budapest, 1907. ápr. [24.]. In *KDL1KrK* 625. p.

[394] Lásd [Szerző nélkül]: „Kosztolányi Dezső költeményei". *BN*, 1907. ápr. 23. 11. p.

[395] KD levele Bartalis Jánosnak, Budapest, 1914. máj. 22. In Bartalis János: *Az, aki én voltam. Önéletrajzi visszaemlékezés*. I. köt. Bukarest, 1972, Kriterion, 67. p.

[396] Veres András: *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*. Budapest, 2012, Balassi, 27. p.

[397] Az 1906-os *Új versek* című kötet a *Versek* (1899) és a *Még egyszer* (1903) után jelent meg.

[398] „Babits és Kosztolányi fiatal korukban együtt szidták Adyt, s mégis, mikor Kosztolányi kötete megjelent, az volt a kívánsága, hogy Ady írjon róla." Fenyő: Följegyzések a Nyugat folyóiratról... i. m. 198. p.

[399] KD elkallódott vagy lappangó kísérőlevele talán fölkérés volt recenzióírásra. Lásd Vezér Erzsébet: A cikkek, tanulmányok jegyzetei. In *Ady Endre Összes Prózai Művei. Újságcikkek, tanulmányok*. VIII. köt. S. a. r. uő. Budapest, 1968, Akadémiai, 524. p.

[400] KD a *SzV*-nek küldte végül Juhász cikkét. Lásd KD levele Juhász Gyulának, [Budapest, 1907. máj. 23.]. In *KDL1KrK* 635. p.

[401] „Óvatos szerkesztő aligha sietett volna közölni ezt a »kritikát«. [...] A főszerkesztő [...] elvakult imádatára volt szükség ahhoz, hogy [...] megjelenhessék." Lengyel: *Magyar újságmágnások*... i. m. 172. p.

[402] Lásd még Vezér: A cikkek, tanulmányok... i. m. 396. p.

[403] „A modern poézis elnyütt és már váltig unt nomenklaturája a mámor, a vér, vér és vér, az éjszaka, – azután megint vér – lázas ajak, sőt lázas ajkak, a csontos és kérges kezek, az életre vágyás, még nem tesz senkit költővé. [...] A homály mindig csak szegénységet és impotenciát takar s sokszor csak bosszant, de nem sejtet semmit sem. A nagy poéták, még a dekadensek s a szimbolisták is mindenkor érthetők." [Szerző nélkül]: Szerkesztői üzenetek. R. Hugó. Borsód. *BN*, 1906. aug. 7. 15. p. (*Szabadgondolat.*)

[404] KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1906. febr. 4. után]. In *KDL1KrK* 434. p.

[405] KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1906. febr. 19. In *KDL1KrK* 440–441. p.

[406] „Ady rendkívül szíves szavakkal fogadta Kosztolányit. [...] elővette zsebéből verskéziratait, melyeket Kosztolányi a Három Hollóba Ady címére küldött [...] / – Aki ezeket írta, annak jövője lesz a magyar irodalomban – mondta meggyőződéssel. – Dezső fiam, visszaadom a verseit. Máris felhasználhatná... Az újpesti izraelita nőegylet szereplésre kért fel. [...] menjen el helyettem." Papp Viktor: Három Holló. In *Emlékezések Ady Endréről*. IV. köt. Összegyűjt., s. a. r. Kovalovszky Miklós. Budapest, 1990, Akadémiai, 102. p. KD azonban így emlékezik vissza: „Húszéves koromban találkoztam vele, [...] A Budapesti Napló szerkesztőségi asztalára görnyedt, hártyavékony selyempapírra írt, s rövidlátó szemével nézte a betűt." Kosztolányi Dezső: Szavak. Egy Ady-ünnepély előtt. *Ny*, 1922. jún. 1. 768–769. p. Lásd még Kárpáti Aurél: Találkozásom Ady Endrével. In *Ady-Múzeum*. I. köt. Szerk. Dóczy Jenő – Földessy Gyula. Budapest, [1925,] Athenaeum, 124. p.; Oláh Gábor: Ady Endre. A „Három Holló"-ban. In *Ady-Múzeum*... i. m. 119. p. (I. köt.)

[407] Kosztolányi Dezső: A huszonhétéves költő. *Ny*, 1919. febr. 16. – márc. 1. 261. p.

[408] Miklós Jenő: Ady Endre rózsája. In *Emlékezések Ady Endréről*. III. köt. Összegyűjt., s. a. r. Kovalovszky Miklós. Budapest, 1987, Akadémiai, 395. p.

[409] Lásd bővebben Szűts Dezső: Ady mellett, a Három Hollóban. In *Emlékezések Ady Endréről*... i. m. 22. p. (IV. köt.)

[410] Lásd [Szerző nélkül]: Irodalmi Cabaret-est. *A Polgár*, 1908. márc. 31. 8. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Cabaret. *A Polgár*, 1908. ápr. 18. 7. p.

[411] Lásd bővebben Kosztolányi Dezsőné: Ady Endre. In uő: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Összeáll. Borgos Anna. Budapest, 2003, Noran, 374. p.

[412] Drozdy Győző: Váradi találkozás Adyval. In *Emlékezések Ady Endréről*. II. köt. Összegyűjt., s. a. r. Kovalovszky Miklós. Budapest, 1974, Akadémiai, 761. p.

[413] Lásd Drozdy: Váradi találkozás... i. m. 759–760. p. Drozdy itt részben téved, adatai pontosításához lásd Drozdy Győző: Guy de Maupassant összes versei. Kosztolányi Dezső fordítása. *Független Magyarország*, 1909. jan. 24. 19. p. A kifogásolt sorok a következők voltak: „A szélbe titkos szót kavart utóbb, / S rá síri hang felelt a szélzugásból. / S az volt varázsa legnagyobbika, / Hogy megszédült tőle a bika." Maupassant, Guy de: A paraszt Vénusz. Ford. Kosztolányi Dezső. In Maupassant, Guy de: *Összes versei*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1909, Schenk–Jókai, 12. p.

[414] Ady Endre levele Mohácsi Jenőnek, [Párizs, 1906. dec. 24.]. In *Ady Endre levelezése. 1895–1907*. I. köt. S. a. r., jegyz. Vitályos László. Budapest, 1998, Akadémiai–Argumentum, 188. p.

[415] Ady Endre: „Négy fal között". Kosztolányi Dezső verses könyve. A Budapesti Napló eredeti tárcája. *BN*, 1907. jún. 1. 3. p.

[416] Schöpflin Aladár: *Ady Endre*. Kolozsvár, 2005, Polis, 66. p.

[417] Bölöni György: *Az igazi Ady*. Budapest, 1966, Szépirodalmi, 517. p.

[418] Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. II. köt. Budapest, 1996, Püski, 801. p.

[419] Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m. 29. p.

[420] „A poezis nem a szifiliszes és impotens Ady Endrék, az agyalágyult Juhász Gyulák és okvetetlenkedő Mohácsy Jenők előjoga, hanem a küzdő és hívő embereké." KD és Hegedűs-Bite Gyula levele Babits Mihálynak [Budapest, 1906. aug. 18. és 21. között]. In *KDL1KrK* 589. p.

[421] KD levele Ady Endrének, Budapest, 1907. máj. 31. In *KDL1KrK* 638–639. p.

[422] Kosztolányi Dezső: Vér és arany. Ady Endre ujabb versei. *A Hét*, 1907. dec. 29. 891. p.

[423] Kosztolányi Dezső: Vér és arany. Ady Endre újabb versei. *ÚI*, 1908. febr. 9. 144. p.

[424] Lásd Juhász Gyula: Négy fal között. Kosztolányi Dezső verskötete, Kürthy György rajzaival. Kiadta a Pallas. Ára 3 korona. *SzV*, 1907. máj. 26. 11. p.

[425] „Az esztétikai kultura [...] a lelki züllöttségnek, az alkotni és cselekedni tudás teljes hiányának, a pillanatoknak való kiszolgáltatottságnak életprincipiumokká való emelése. [...] dilettantizmus az élettel szemben; az igazi alkotás és igazi anyaga lényegének abszolut meg nem látása". Lukács György: Esztétikai kultura. *Renaissance*, 1910. máj. 25. 125–126. p.

[426] Lásd L[ukács]. [György]: Négy fal között. Kosztolányi Dezső versei. Pallas. 1907. *Huszadik Század*, 1907/12. 1094. p.

[427] Fröchlichné Kaffka Margit: Kosztolányi Dezső. Négy fal között. *Ny*, 1908. jan. 1. 45. p.

[428] A külön alcímmel ellátott szakaszokkal együtt 133.

[429] Lásd Babits Mihály levele KD-nek, Szekszárd, 1906. aug. 18. In *KDL1KrK* 569. p.

[430] Kosztolányi Dezső: *Boszorkányos esték. Elbeszélések.* Budapest–Szabadka, [1908,] Jókai – Krausz–Fischer. A megjelenési dátum azonosításához lásd pl. *Corvina*, 1909. jún. 20. 112. p.

[431] „én csak a nyomdaköltséget – maximum 150 korona – fizetem. Ezt is törlesztés alakjában. Előleget 40 usque 60 koronát – esetleg! – hajlandó vagyok adni." KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908 tavasza]. In *KDLN* 154. p.

[432] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső novelláskötete. *BácsH*, 1908. szept. 12. 3. p.

[433] KD levele Csáth Gézának, Párizs, 1909. máj. [vége]. In *KDLN* 181. p.

[434] Lásd Lányi Viktor: Boszorkányos esték. *BácsH*, 1909. jún. 13. 8. p.

[435] Lásd Lengyel Menyhért: Kosztolányi Dezső: Boszorkányos esték. *Ny*, 1909. júl. 16. 110. p.

[436] Lásd Halasi Andor: Boszorkányos esték. Kosztolányi Dezső novellás könyve. Budapest 1909. Megjelent a Jókai-nyomdában. *Élet*, 1909. jún. 10. 15. p.

[437] „Artisztikus lélek ez a Kosztolányi, igazi »irodalmi ember« [...]. Ez egy uj irótipus minálunk, a naturalisták földjén, [...] ahol az irók legnagyobb része az életismeret czimén a kávéházat tanulmányozta elsősorban és utolsósorban a müvészete mesterségét." Juhász Gyula: Boszorkányos esték. Kosztolányi uj kötetéről. *A Hét*, 1909. aug. 15. 548. p.

[438] Kosztolányi Dezső: *Bolondok. Novellák.* Budapest, [1911,] Athenaeum–Uránia.

[439] Lásd Karinthy Frigyes: Kosztolányi Dezső: Bolondok. Novellák, a Modern Könyvtár kiadása. *Ny*, 1911. dec. 1. 947–948. p.; Somlyó Zoltán: Kosztolányi Dezső novellás könyve. Bolondok. *Nsz*, 1911. dec. 16. 6. p.; Halasi Andor: Kosztolányi Dezső: Bolondok. Megjelent a „Modern Könyvtár" kiadásában. *Élet*, 1911. dec. 24. 1606. p.

[440] Kosztolányi Dezső: *Beteg lelkek. Elbeszélések.* Bev., ill. Karinthy Frigyes. Budapest, [1912,] Athenaeum.

[441] Kosztolányi Dezső: *A vonat megáll. Elbeszélések.* Budapest, 1912, Globus.

[442] Réz Pál: Kosztolányi Dezső elfelejtett novelláskönyve. *It*, 1959/2. 245. p.

[443] Kosztolányi Dezső: *Mécs. Novellák.* Békéscsaba, 1913, Tevan. (2. kiad. [1918]. 3. kiad. [192?].)

[444] Lásd bővebben Tevan Andor: *Narancsliget az Északi-sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből Petőcz Károly kiegészítésével.* Békéscsaba–Gyoma, 1989, Kner, 12. p.; Szauder Mária: Kosztolányi Dezső négy levele Tevan Andorhoz. *ItK*, 1970/2. 246. p.

[445] Tevan: *Narancsliget...* i. m. 13. p.

[446] *Major Henrik panoptikuma. Irók és hirlapirók karikaturái. Kosztolányi Dezső előszavával.* Békéscsaba, 1913, Tevan. Előzménye *Komédiások* címen jelent meg. Majoron kívül Kürthy György rajzolt bele, valamint Harsányi Zsolt írt a karikatúrákhoz humoros rigmusokat.

[447] Lásd *Corvina*, 1913. okt. 30. 184. p.; KD levele Tevan Andornak, [Budapest, 1913. máj.]. In *KDLN* 247. p.

[448] „Látta a Világ vasárnapi számát? A Mécs-et reklámozzák. Mikor jelenik meg?" KD levele Tevan Andornak, Budapest, [1913. nov. 1–2.] In *KDLN* 228. p. A levél dátumának azonosításához lásd [Szerző nélkül]: Mécs. Kosztolányi Dezső könyve. *V*, 1913. nov. 1. 38. p.

[449] Kosztolányi Dezső: *Lótoszevők. Mesejáték.* Budapest, 1910, Országos Községi Nyomda. Uő: *Lotosz-levelek.* Budapest, 1910, Kritika. A keletkezéstörténethez lásd bővebben Takács László: Odüsszeusz útja. A 2013. november 22-én, Budapesten megrendezett Kosztolányi-konferencia előadásanyaga. Kézirat, megjelenés előtt.

[450] „EMBEREK. Három egyfelvonásos." Kosztolányi Dezső: Odysseus utja. Mesejáték. MTAKK, Ms4617/5.

[451] „Az Odysseus útját kéne elfogadtatni a Nemzetiben, de azon megjegyzéssel, hogy az én kísérő zenémmel menjen, amelyre vonatkozólag opciót adtál nekem." Csáth Géza le-

vele KD-nek, [Regőce,] 1918. jún. 11. előtt. Közli Dér Zoltán: A testvéri felelősség dokumentumai. Kísérletek Csáth Géza megmentésére. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 178. p. Csáth kottajegyei láthatók az egyik kéziraton is. Lásd Kosztolányi Dezső: [Odysseus utja]. OSzK Kt, Fond 457/38. Lásd még Csáth Géza: Odysseus útja. Zongoraletét, [1909–1910 után]. Kosztolányi mesejátékának kísérőzenéje. OSZK Zeneműtár, Ms. Mus. 10.458. l. b.: Csáth Géza hagyatéka. *BMN*, 1920. okt. 2. 2–3. p.

[452] „kérem, mihelyt teheti, beszéljen Csathó úrral. [...] A darabot, ha csak lehet – minél előbb – hozza magával, mert szeretném benyújtani a Nemzetihez." KD levele Kürthy Györgynek, Budapest, 1909. okt. In *KDLN* 196. p.

[453] KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1910. ápr. [11. előtt]. In *KDLN* 204. p.

[454] [Szerző nélkül]: Szabadkaiak az Uj Szinpad-on. *BMN*, 1912. jan. 27. 2. p. Lásd még [Szerző nélkül]: A lótuszevők. *PH*, 1912. jan. 26. 8. p.

[455] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső uj egyfelvonásosa. *BMN*, 1912. márc. 23. 3. p.

[456] Lásd Bárdos Artúr: *Játék a függöny mögött*. Budapest, 1942, Vajna–Bokor, 22. p.

[457] Lásd [Szerző nélkül]: Heyermanns-bemutató az Uj Szinpadon. *Nsz*, 1912. márc. 20. 5. p. „egy uj Schnitzler-darabot is bemutatnak, [...] amelynek gunyos ereje szellemes perdülése kitünően érződik Harmos Ilona forditásában." [Szerző nélkül]: Irodalom. *Nsz*, 1912. ápr. 4. 5. p.

[458] Bárdos: Játék a függöny... i. m. 23. p.

[459] „mindössze egyetlenegy olyan játékom van, egy egyfelvonásos mesejáték, amelyet évekkel ezelőtt irtam. Címe: Lótoszevők. Azóta átdolgoztam, s ebben az átdolgozott formában – kedves és megtisztelő felhívására – szívesen engedem át a román színháznak." KD levele Emil Isac-nak, Budapest, 1914. jún. 2. In *KDLN* 271. p.

[460] Wilde, Oscar: *A páduai hercegnő. XVI. századbeli tragédia*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1909,] Lampel (Wodianer). A kötet megjelent a Gömöri-féle *Modern Könyvtár* sorozatban is. Lásd Wilde, Oscar: *A páduai hercegnő. Tragédia öt felvonásban*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1909.

[461] „Wilde drámairói értéke még hitelesebb megállapításra vár, de ebben a darabjában is teljes fénynyel ragyog [...] a nyelv káprázatos és patakzó pompája, a melynek minden ékességét híven megőrizte a Kosztolányi Dezső kitünő fordítása." [Szerző nélkül]: A Magyar Könyvtár. *Vasárnapi Újság*, 1909. okt. 17. 883. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső a Magyar Színházban. *BMN*, 1909. szept. 16. 3. p.

[462] Lásd még [Szerző nélkül]: A páduai hercegnő. *Magyar Színpad*, 1909. szept. 25. 1. p. (Színlap.)

[463] Lásd pl. She.: A páduai hercegnő. XVI. századbeli tragédia. Irta: Wilde Oszkár. Forditotta: Kosztolányi Dezső. *BácsH*, 1909. nov. 12. 6. p.

[464] KD 450 koronát kapott a fordításért. Lásd KD levele Horvát Henriknek, Budapest, 1910. jún. In *KDLN* 209. p.

[465] Lásd Rozsnyay Kálmán: *Öreg diák élő emlékei*. Budapest, 1943, Lajos Ferenc „Szépmíves Műhely", 44–45. p.

[466] Az ügybe a Holnap Irodalmi Társaság is belekeveredett. Lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: A Holnap társaság „botrányos" kültagja. Rozsnyay Kálmán Nagyváradon. *Tiszatáj*, 2008/nov. 115–135. p.; Boka László: A Holnap „kültagjai" és a karrier. In *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*. Szerk. Biró Annamária – Boka László. Nagyvárad–Budapest, 2014, Partium–Reciti, 186–192. p.; Hegedűs Nándor: Újabb adatok Juhász Gyula nagyváradi napjaiból. *It*, 1962/jan. 120–130. p.

[467] Rozsnyay: *Öreg diák*... i. m. 44–45. p.

[468] Uo. Az *Atalantát* Deésy Alfréd és Lehel Károly írta Juhász verseire. A zenés játékot 1909 januárjában mutatták be a nagyváradi Szigligeti Színházban.

[469] Rozsnyay: *Öreg diák*... i. m. 45. p.

[470] Rozsnyay Kálmán levele KD-nek, [Nógrádverőce,] 1933. júl. 18. MTAKK, Ms4622/363.

[471] Lásd [KD, Kosztolányi Dezsőné, Hatvany Lajos és felesége Nógrádverőcén, 1935-36 ?] 151. sz. fényképfelvétel. In *Halkan szitál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe*. Szerk. Kovács Ida. Előszó Fráter Zoltán. Budapest, 2006, PIM, 128. p.

[472] [Szerző nélkül]: Vita Pádua hercegnője körül. *Nagyvárad*, 1909. jan. 13. 6. p.

[473] „Beőthy tudatta velem, hogy az én munkámat csak azért nem adhatja elő, mert nem versben van irva, mint az eredeti. Amig az én forditásom a szinháznál volt, Kosztolányi a német forditás segitségével, megverselte a Magyar Szinházban előadásra kitüzött forditását." [Szerző nélkül]: A pénteki botrányhoz. *Szabadság*, 1909. jan. 19. 5. p. Lásd még Bíró-Balogh: A Holnap társaság... i. m. 119. p.

[474] – ön. [Szirmay Ödön]: Pádua hercegnője. Dráma 5 felvonásban. Irta Wilde Oszkár. Forditotta Rozsnyai Kálmán. Bemutatták a Szigligeti szinházban vasárnap este. *Szabadság*, 1909. jan. 12. 1–2. p.

[475] Vampa [Kosztolányi Dezső]: Pádua hercegnője. *Élet*, 1909. okt. 3. 463. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: A páduai hercegnő. *BMN*, 1909. szept. 26. 4. p.

[476] Molière: *A szeleburdi vagy minden lében kanál. Vigjáték öt felvonásban*. Ford. Kosztolányi Dezső. Szerk. Radó Antal. Budapest, 1911, Lampel (Wodianer).

[477] Lásd Hofer Miklós – Kerényi Ferenc – Magyar Bálint – Mályuszné Császár Edit – Székely György – Vámos László: *A Nemzeti Színház 150 éve*. Budapest, 1987, Gondolat, 274. p.

[478] Lásd KD levele Horvát Henriknek, Budapest, 1910. jún. In *KDLN* 209. p.

[479] „Itt emlitjük meg, hogy ma este elevenítik fel Moliere hires vígjátékát a Szeleburdit, amelynek uj, modern szellemben való lefordításával a Nemzeti Szinház Kosztolányi Dezsőt bizta meg." [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső a Petőfi-társaságban. *BMN*, 1910. dec. 18. 4. p. „Molière 300 év mulva is fiatal maradt, de akik 30–50 esztendeje lefordították, már nagyon öregek nekünk. Ezért kaptuk eddig Molièret is megöregedve. Kosztolányi Dezső visszafiatalította hozzánk." Rudel.: A szeleburdi. Vígjáték 5 felvonásban. Irta: Moliére. Fordította: Kosztolányi Dezső. A Nemzeti színház reprize. *Élet*, 1910. dec. 25. 830–831. p.

[480] Courteline, Georges: *Boubouroche és négy kis bolondság*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1912,] Athenaeum. (2. kiad. [1914].)

[481] „A Courteline is [jön], de nem a darab – mert darabokkal el vagyunk látva –, hanem a novella. Nyilván Kosztolányival fordíttatom, mert Karinthynál éppen elég van." Fenyő Miksa levele Hatvany Lajosnak, Budapest, 1911. márc. 17. In *Levelek Hatvany Lajoshoz*... i. m. 120–121. p. Lásd még Bálint Gábor: Gömöri Jenő és a Modern Könyvtár. *Magyar Könyvszemle*, 2002/2. 189. p. KD már 1906-ban (vagy még korábban) ismerhette a novellát, illetve az azonos című színdarabot. Lásd (D.) [Kosztolányi Dezső]: Három Courteline-darab. Bemutató a Thália-társaságban. *BN*, 1906. dec. 9. 10. p.

[482] Lásd *A Nemzeti Színház 150 éve*... i. m. 275. p. Megjelenéseit lásd Calderón, Pedro, de la Barca: *Urnő és komorna. Vigjáték három felvonásban*. Ford., bev. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1912,] Athenaeum. (Változatlan utánnyomás: 1917); [Uő]: Úrnő és komorna. Részletek Calderoni darabjából. A hercegnő és a tavasz. A harci torna. Ford. Kosztolányi Dezső. *Színházi Hét*, 1912. máj. 19–26. 4–6. p.; Uő: Úrnő és komorna. Részlet. A hercegnő és az ékszerész. Ford. Kosztolányi Dezső. V, 1912. máj. 19. 34–35. p.

[483] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Calderon. *A Hét*, 1912. máj. 26. 342. p.; [Szerző nélkül]: Két vígjáték. *Élet*, 1912. jún. 9. 748–749. p.

[484] „Aztán következtek Hevesi ötletéből és tanácsára a ciklusok: Shakespeare-ciklus, vígjáték-ciklus, amelyekre özönlött a közönség." Csathó Kálmán: *Ilyeneknek láttam őket. Régi Nemzeti Színházi arcképalbum*. Budapest, 1960, Magvető, 36. p.

[485] Lásd KD levele Juhász Gyulának, [Budapest, 1912. ápr. 7. előtt]. In *KDLN* 229. p.

[486] „Egyszer ezer békebeli aranykoronát vesztett el így, néhány perc alatt. A Nemzeti Színháztól kapta a pénzt. Calderon Úrnő és komorna című vígjátékának spanyolból készült verses fordításáért." Kosztolányiné 186. p.

[487] Lásd bővebben Végh Dániel: Kosztolányi Dezső spanyol műfordításai. In *SpanyolKrK* 456–457. p.

[488] Kosztolányi Dezső: Önmagamról. *Ny*, 1933. jan. 1. 5. p.

[489] „Ősz van. 1906. [...] most spanyolul tanul." Kosztolányiné 151. p.

[490] *Comedias de Calderón de la Barca. Colección más completa que todas las anteriores. Biblioteca de Autores Espanoles*. Madrid, 1881, Rivadeneyra. Lásd bővebben Végh: Kosztolányi Dezső spanyol... i. m. 446., 453. p.

[491] K[osztolányi]. D[ezső].: Calderon. *A Hét*, 1912. máj. 19. 326. p.

[492] Kosztolányiné szavait idézi Komlós Aladár: Bevezetés. In Racine: *Athália. Tragédia öt felvonásban*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1947,] Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, X–XI. p.

[493] Lásd Vígszínház színlapja. OSzK SzT.

[494] Bennett, Arnold – Knoblauch, Edward: *Mérföldkövek. Szinjáték három felvonásban*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1918,] Lampel (Wodianer). (2. kiad. 1925, Franklin.) Lásd még Berczeli A. Károlyné: *A Vígszínház műsora. 1896–1949. Adattár*. Budapest, 1960, Színháztudományi Intézet – Országos Színháztudományi Múzeum, 47. p.

[495] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Utazás a „Mérföldkövek" sikere körül. *SzÉ*, 1913. dec. 28. – 1914. jan. 4. 17–21. p.

[496] Lásd (k. b.) [Katona Béla]: Mérföldkövek. *BMN*, 1914. febr. 19. 3. p.

[497] Rostand, Edmond: A két Pierrot, vagy a fehér vacsora. Ford. Kosztolányi Dezső. *Auróra*, 1911. máj. 6. 157–164. p. máj. 13. 200–209. p.; Uő: *A két Pierrot vagy: a fehér vacsora. Verses egyfelvonásos*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1913,] Lampel (Wodianer).

[498] – s.: A Madách Színház. *ÚN*, 1919. nov. 8. 6. p.

[499] Gluck, Christoph Willibald: *Május királynője. Pásztorjáték 1 felvonásban. Zenéjét szerzette Chr. Gluck. Szövegét Favart és Kolbeck után írta Kosztolányi Dezső*. Budapest, 1913, Markovits–Garai.

[500] Lásd [Szerző nélkül]: Május királynője. *Magyar Színpad*, 1913. márc. 19. 1. p. (Színlap.) Cs. A. [Cserna Andor]: Május királynője. Prometheus. Két bemutató az Operaházban. *V*, 1913. márc. 20. 12. p.

[501] Nansen, Peter: *Boldog házasság*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1912, Athenaeum.

[502] Mann, Thomas: *Tristan*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1912, Athenaeum.

[503] Lásd még Kosztolányi Dezső: Thomas Mannról. *PH*, 1922. jan. 8. 7. p.

[504] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Thomas Mann. *PH*, 1935. febr. 1. 4. p.

[505] Lásd Réz Pál: Thomas Mann és Kosztolányi Dezső. Thomas Mann ismeretlen levelei. *Világirodalmi Figyelő*, 1959/3–4. 390. p. Lásd még Győri Judit: Thomas Mann Magyarországon. Budapest, 1968, Akadémiai.

[506] Lásd Mann, Thomas: A Varázshegy. Részlet Thomas Mann készülő regényéből. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1922. jan. 16. 81–87. p.

[507] Varga István: Thomas Mann és Kosztolányi Dezső kapcsolata. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 192. p.

[508] Bernard, Tristan: *A csöndes férj*. Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba, [1913,] Tevan. (2. kiad. 1919. 3. kiad. [192?].) A fordítás korábban – folytatásokban – *A Hét* hasábjain jelent meg. Lásd [Kosztolányi Dezső]: [A Hét olvasóinak]. *A Hét*, 1911. okt. 22. 688. p.

[509] Renard, Jules: *A smokk*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1913.

[510] L – i. [Kosztolányi Dezső]: Jules Renard. Pár szó egy iróról és egy regényről. *A Hét*, 1912. aug. 11. 519–520. p.

[511] Lásd tételesen KDJegyz1, 48–49. p.

[512] Lásd bővebben KD levele a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.-nek, Budapest, 1912. jan. 12. In *KDLN* 228. p.

[513] Balzac, Honoré de: *Az elegáns élet fiziologiája*. Ford. Balla Ignác. Szerk. Pogány József. Budapest, 1913, Révai.

[514] Jerusalem, Else: *A szent Skarabäus. Regény*. Ford. Kunfi Zsigmond. A verseket ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1911, Népszava. (2. kiad. [1915?].) Az OSZK katalógusa az 1915-ös évszámot tünteti föl a második kiadás dátumaként, míg a kötetben szereplő növedéknapló pecsétjén 1920 szerepel.

[515] A regényt 1919-ben filmre is vitték, a forgatókönyvíró Max Mack rendezésében, Albert Paulig szereplésével. A magyar fordítás körüli történésekről lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: A pornográf műfordításért feljelentett katolikus író. In uő: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Budapest, 2014, Equinter, 44–49. p.

[516] [A Népszava-könyvkereskedés kiadásában megjelent]. *Nsz*, 1910. dec. 4. 25. p. (Hirdetés.)

[517] Lásd még Bíró-Balogh: A pornográf… i. m. 50. p.

[518] Somogyi Imre: Sötét betük. Leányoknak osztogatják. *Alkotmány*, 1910. dec. 3. 10–11. p.

[519] „A csuhások ujságja cikkének irója nem ismeri a könyvet, amely ellen a rendőrség beavatkozását szólongatja és sejtelme sincsen arról, hogy milyen nagy és komoly müvészi munka ellen hadakozik a mocskos vagy beteg képzeletü rémlátásaival. […] Ahol a prostitució puszta szavának ilyen hatása van, ott valóban fönnforog a hatósági beavatkozás szüksége – de nem a rendőrségre, hanem idegorvosokra van szükség." [Szerző nélkül]: Tisztaság és nemi elfajzás. Az „Alkotmány" A szent Skaräbeus ellen. *Nsz*, 1910. dec. 4. 8. p.

[520] Lásd [Kosztolányi Dezső?]: Az „Alkotmány" cenzúrál. *V*, 1910. dec. 4. 10. p.

[521] Lásd [Szerző nélkül]: Szennyes irás. *Az Est*, 1911. febr. 4. 1. p.; [Szerző nélkül]: A „Szent Skarabeus" az ügyészségen. A rendőrség és a pornografia. *Az Est*, 1911. febr. 4. 2. p.; [Szerző nélkül]: A rendőrség szemérme. *Nsz*, 1911. febr. 4. 2–3. p.

[522] Prológus. Hugo v. Hofmannsthal verse az „Anatol"-hoz. Ford. Kosztolányi Dezső. Schnitzler, Arthur: *Anatol*. Ford. Biró Lajos – Gömöri Jenő. Budapest, [1911,] Athenaeum, 3–5. p.

[523] KD már 1904 előtt foglalkozott Maupassant verseinek fordításával. Lásd KD levele ismeretlennek, Szabadka, 1904. jan. 18. In *KDLN* 22. p. Lásd még Maupassant: *Összes versei*… i. m.

[524] „A magyar Maupassant verseket a Franklin társulat fogja kiadni. Előfizetni már most lehet Kosztolányi cimén, Baross-utca 4. II. A könyv ára 3 korona." (y.): Maupassant versei Kosztolányi fordításában. *BácsH*, 1908. febr. 16. 7. p.

[525] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső uj könyve. *BMN*, 1908. dec. 11. 3. p. „Magyarúl önálló kötetben 1908-ban jelentek meg a költemények »Guy de Maupassant összes versei« cimen, Kosztolányi Dezső fordításában." Maupassant, Guy de: *Versei és első elbeszélése*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1924,] Athenaeum, 12. p.

[526] [Schöpflin Aladár]: Maupassant összes versei. *Vasárnapi Újság*, 1909. jan. 3. 20. p. A szerző azonosításában Rózsafalvi Zsuzsanna volt segítségemre.

[527] Drozdy: Guy de Maupassant összes versei… i. m. 18–19. p.

[528] „Nyelve keményebb, duzzadóbb, szókincse a köznapitól távolabb álló, még verselése is pedánsabb hatású, mint a Maupassanté. Fordítása sokkal plasztikusabb és […] szigorubb az eredetinél […] egy oktávával magasabbra hangolt Maupassant az övé." Babits Mihály: Maupassant – Kosztolányi. *Ny*, 1909. febr. 16. 228. p.

[529] Lásd Kosztolányi: *A szegény kisgyermek…* i. m. (1–6. kiad.)

[530] Lásd Gömöri Jenő Tamás: Emlékezés a „Modern Könyvtár"-ra. *Literatura*, 1937. szept. 15. 328. p.

[531] Gömöri Jenő: Kosztolányi Dezső. In Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai. Versek*. Budapest, 1910, Politzer, 3–4. p. (2. kiad.)

[532] „Verseim jelenleg Osváthnál vannak, minthogy a könyvem a Nyugat-tal szeretném kiadatni." KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1909. szept. [4.]. In *KDLN* 193. p.

[533] KD levele Lányi Heddának, Budapest, 1910. [ápr. ?]. In *KDLN* 205. p.

[534] A datáláshoz lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső uj kötete. *BMN*, 1910. júl. 10. 4. p.; [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső uj kötete. *Független Magyarország*, 1910. júl. 13. 1. p.; Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek. [Újtátrafüred, 1910. júl. 14.] In *1000 × ölel Józsi. Családi levelek 1909–1912*. S. a. r. Beszédes Valéria. Szabadka, 2008, Szabadegyetem, 41. p.

[535] A harmadik kiadás gyors megjelenéséhez lásd (– a.) [Goda Géza]: Modern Könyvtár. Szerk. Gömöri Jenő, Politzer Zsigmond. *V*, 1910. nov. 13. 14. p.

[536] „a harmincnégy versből álló első kiadást Kosztolányi tizenhárom esztendő alatt másik harminc verssel gazdagította, ma hatvannégy vers alkotja A szegény kisgyermek panaszainak teljes kiadásait." Győrei Zsolt: A gyermekkor eklogáitól A szegény kisgyermek panaszaiig. In *SzKPKrK* 421. p.

[537] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1913. szept. In *KDLN* 251. p.

[538] Lásd még KD levele Tevan Andornak, Budapest, [1913. ?]. In *KDLN* 246. p.

[539] Kosztolányi Dezső: [Életrajzot kérnek tőlem?] In *Budapesti Újságírók Egyesülete Almanachja 1911*. Budapest, 1911, 338. p.

[540] „Néhány nagy dolgot írtam – többek közt egy összefüggő lírai-epikai elbeszélést – versekben – a gyerekkoromról – s ennek és a többinek igazán örülök." KD levele Csáth Gézának, Szabadka, 1909. aug. 14. In *KDLN* 191. p.

[541] Kosztolányi Dezső: Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre I. *PHV*, 1931. márc. 8. 4. p.

[542] „Édes jó anyám! Mig te a szabadkai személy vonaton haza felé robogtál, addíg a Kerepesi úton haladt egy bús fiatalember. Szemét könnyek boritották el és kalapját jól a szemébe huzta, hogy ki ne nevessék őt. Elgondolta ő, hogy kicsoda ebben a városban, s kicsoda tinektek ő, s ti őneki. Csak égette a torkát a sirás s ment tovább Midőn aztán haza ért véget vetett annyi nap oly nagy hazugságának, és – sirt. Kérdezték miért; nem felelt semmit, csak a ti neveteket imádkozta el magában. Áldjon meg az isten mindnyájatokat!" KD levele id. Kosztolányi Árpádnénak, [Budapest, 1903. szept. 9.]. In *KDL1KrK* 48. p.

[543] „A szegény kisgyermek panaszai-t akkor kezdtem írni, amikor édesatyám egyszer látogatóba jött hozzám, üllői úti diákszobámba." Pán Imre: A vers és a csók. *SzÉ*, 1935. ápr. 21–27. 134–135. p.

[544] Csáth Géza levele KD-nek, Budapest, 1904. okt. 9. MTAKK, Ms4622/104.

[545] Szegedy-Maszák Mihály: Jelenet avagy elbeszélés? In uő: *Jelen a múltban, múlt a jelenben*. Pozsony, 2016, Kalligram, 184. p.

[546] Lásd még Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 44. p.
[547] Győrei Zsolt: Félsor vagy sor? In *SzKPKrK* 383. p.
[548] Uo. 386. p.
[549] Lásd Lengyel Menyhért: A szegény kisgyermek panaszai. *Ny*, 1910. júl. 16. 1009. p.; Karinthy Frigyes: „A szegény kisgyermek panaszai". Kosztolányi Dezső vers-ciklusa. *Ny*, 1910. júl. 16. 1010–1011. p.; Vajda Ernő: A szegény kisgyermek panaszai. Kosztolányi Dezső új verseskönyve. *Élet*, 1910. júl. 17. 90. p.; o. e. [Ormos Ede]: Kosztolányi Dezső: A szegény kisgyermek panaszai. *Nsz*, 1910. júl. 20. 3. p.; Juhász Gyula: Az olvasó naplójából. In *Juhász Gyula Összes Művei. Prózai írások 1898–1917*. V. köt. Szerk. Péter László. Budapest, 1968, Akadémiai, 365–366. p.
[550] Kosztolányi Dezső: *Őszi koncert. Kártya*. Budapest, 1911, Politzer.
[551] Sz[abolcsi]. L[ajos].: Őszi koncert; kártya. Két versciklus. *A Hét*, 1911. ápr. 9. 239–240. p.
[552] „Menj a Newyorkba s kávéházi márvány / Ravatalán tanulj újra meghalni, / Irigy szemek keresztтüze közé menj / S hadd nézzék benned mi az irodalmi."
[553] Lásd Kosztolányi Dezső: *Mágia. Kosztolányi Dezső verseskönyve*. Békéscsaba, 1912, Tevan. (2. kiad. 1920.)
[554] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1912. júl. In *KDLN* 232. p.
[555] „A kötetemhez nyomasson plakátot, amelyet minden könyvkereskedő kitesz a kirakatába: »Most jelent meg Kosztolányi Dezső új verseskönyve, a Mágia.« Csak ennyit. De ez a terjesztés feltétlenül szükséges eszköze." KD levele Tevan Andornak, [Budapest, 1912. szept.]. In *KDLN* 238. p.
[556] KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1912. nov. In *KDLN* 243–244. p.
[557] Lásd Babits Mihály: Az irodalom karácsonya. *Ny*, 1913. jan. 16. 83–85. p.
[558] KD levele Brenner Józsefnek, Budapest, 1903. szept. 25. In *KDL1KrK* 56–57. p.
[559] „Dejszen csak ragadjam ezt a nőstén bestiát remegő térdeim közé, Shakespeare[-]t nemzek vele!..." KD levele Brenner Józsefnek, [Budapest,] 1903. okt. 4. In *KDL1KrK* 78. p.
[560] KD levele ifj. Kosztolányi Árpádnak, [Budapest, 1903. szept. 26. körül]. In *KDL1KrK* 60–61. p.
[561] „azt hittem, hogy más kézbe jutott a túlontúl intim irka. A rózsa szín ruháról nyilt kártyán nem irhatok; ellenben zárt borítékban egy héten belül oly körülményességgel foglak mindenről értesíteni, a minőre csak egy filozopter képes, ki egy filozoptrixről ír." KD levele Brenner Józsefnek, Budapest, 1903. okt. 11. In *KDL1KrK* 82. p.
[562] KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1904. júl. 9–17. között]. In *KDL1KrK* 116–117. p.
[563] A munkáról megjelent recenziót lásd Perepatits István: [Tichy Margit]. *Századok*, 1912. 466. p.
[564] „Szóval, komám, bolondulok. Ez már a harmadik! Nem szégyellem és nem bánom. Sietni kell elvégre, nemsokára elhizom, sőt mi több okleveles tanár leszek." KD levele Brenner Józsefnek, Budapest, 1903. szept. 25. In *KDL1KrK* 57. p.
[565] Lásd bővebben KD levele Juhász Gyulának, Szabadka, 1904. dec. 29. In *KDL1KrK* 309. p. Lásd még Belia György: Jegyzetek a levelekhez. In *Juhász Gyula Összes Művei. Levelezés. 1900–1922*. I. köt. S. a. r. Belia György. Budapest, 1981, Akadémiai, 359–360. p.
[566] Az egyetemi kiadványokban rendszeresen szerepelt Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedésének hirdetése, Erzsikét pedig családi kötelékek fűzhették a vállalkozáshoz. Lásd bővebben *KDL1KrK* 86. p.
[567] KD levele ifj. Kosztolányi Árpádnak és Brenner Józsefnek, [Budapest, 1903. nov. 10.]. In *KDL1KrK* 84. p.

[568] Lásd Szinéri Dezső: Makai Emil. 1871–1901. *Előre*, 1901. aug. 15. 1. p.; PIM Kt, Gy. n. sz. 2007/51/8.

[569] Császtvay Tünde: Előszó. In uő: *Éjjeli lepkevadászat. Bordélyvilág a történeti Magyarországon.* Budapest, 2009, Osiris, 7. p.

[570] Tábori Kornél – Székely Vladimir: *Az erkölcstelen Budapest.* Budapest, 1908, A Nap Újságvállalat, 5. p.

[571] Naplók 1933–34, 819. p.

[572] Lásd Vajda: Egy elfelejtett… i. m. 15. p.

[573] KD levele Csáth Gézának, [Szabadka, 1906. márc. 2.]. In *KDL1KrK* 466. p.

[574] „Hogyan lehet, hogy azt az egyetlen lányt, akihez akár a körmeimmel ástam volna az utat, megtaláltam egyszerre, váratlanul?" KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1908. jan. 14. körül]. In *KDLN* 143. p. A datáláshoz lásd Dér Zoltán: *Fecskelány. Dokumentumregény.* Újvidék, 1985, Forum, 23–28. p.

[575] BRoKrK 321. p.

[576] „Fekete Manci szögletes arcú, kék szemű, román buja utcai nő. A vendéget fűteni igyekszik a legdisznóbb beszédekkel. […] »Mi hozott ide, a pénz?« »Nem, a fasz – felel. – Nagyszerű pálya. Román származású és anya vagyok. Azóta magyar állampolgár vagyok – mondja –, és mint magyar akarok meghalni.« Még hazafias. […] A rendőrlotyók csak rendőrrel tudnak szeretkezni. Mindenütt a rendőröket figyeli. Csak házas embereket kedvel. […] Falusi kurvák, piros-fehérben, sárga konttyal. A vendéggel nem szíves. Úgy látszik, mintha mindig kedve ellenére menne el a vendégekkel. Vidékiesen. A régi, nyájas pesti kurvák, akik oly jókedvűen, frissen szolgálták ki a vendégeket, égett kezük alatt a munka." Naplók 1933–34, 828., 832., 836. p.

[577] Lásd Kosztolányiné 151. p.

[578] Kosztolányiné 176. p.

[579] [Szerző nélkül]: Mai pesti költők. Kosztolányi Dezső. *Rendkívüli Újság*, 1918. febr. 5. 10. p.

[580] Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. MTAKK, Ms4613/80–81.

[581] „kószálni mentünk Árpival. Dide hazament aludni […] Utcalányokkal filozofáltunk; […] Szerencsétlenségünkre Piroskával […] találkoztunk, akinek sikerült Árpit fölizgatni. […] Hidegen végignéztem a coitust (cum condome) és azután letéve 1 koronát nem voltam hajlandó ugyanezt cselekedni." 1906. jan. 18. XXXV. [1905. dec. 15.]. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*… i. m. 21. p.

[582] 1906. ápr. 28. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*… i. m. 71. p.

[583] Lásd még Beszédes Valéria: Utószó. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*… i. m. 208. p.

[584] Császtvay: Előszó… i. m. 8. p.

[585] Lásd Doros Gábor: *A nemi egészségügy problémái.* Előszó Scholtz Kornél. Budapest, 1928, Országos Közegészségügyi Egyesület.

[586] Lásd még Bordélházak- és kéjhölgyek iránti szabályrendelet. 1874. In *Éjjeli lepkevadászat*… i. m. 212. p.

[587] Lásd bővebben Fényes László: *A társadalom és a nemi kérdés.* Budapest, 1907, Molnárok Lapja, 105. p.

[588] Lásd Babucs Zoltán: Védekezés a nemi betegségek ellen a magyar hadseregben (1920–1945). http://eletmod.transindex.ro/?cikk=12525.

[589] Jász Dezső: *Hasznok és keserűségek. Egy szabadkai gimnazista század eleji naplója. 1908–1910.* Közread. Dér Zoltán. Szabadka, 2001, Életjel, 131. p.

[590] „nagyon vigyázz. A szobádban legyen naponta a lavórban friss sublimát oldat." Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, Trencsén, 1915. márc. 9. In uő: *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések.* Közrad. Dér Zoltán. Szeged, 2005, Lazi, 188. p.

[591] KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908. tavasz]. In *KDLN* 156. p.

[592] Kosztolányi Dezső: Rózsaszüret. *A Hét*, 1908. júl. 12. 442. p.

[593] Kosztolányiné 176. p.

[594] Kosztolányiné szóbeli közlése alapján. A történetet az özvegy budapesti társaságokban mesélte.

[595] Lásd bővebben *A fővárosi kabarék műsora 1901–1944.* Szerk., összeáll. Alpár Ágnes. Budapest, 1978, Magyar Színházi Intézet, 33–36., 44–48. p.

[596] Lásd Bodó Ibolya: *Amerikai magyar színjátszás. Adattár. 1869–1970.* Budapest, 2001, Argumentum–OSZK.

[597] KD egyik levelének hátlapjára jegyezte föl Rozsnyay: „Mahr Nándorné, Keleti Juliska, énekesnő, a kivel egy házban laktam és nálam ismerte meg Kosztolányi és alaposan belebolondult." KD levele Rozsnyay Kálmánnak, Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 657–658. p.

[598] Lásd Lengyel András: Kosztolányi „fekete Vénusz"-a. *Híd*, 2010/nov. 6. p. KD és Rozsnyay kapcsolatához lásd még Sydney Carton [Rozsnyay Kálmán]: Narciss. *BN*, 1907. jún. 30. 2. p. KD levele Mohácsi Jenőnek [?], Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 660. p.

[599] KD levele Horvát Henriknek, Szabadka, [1907. júl.]. In *KDL1KrK* 654. p.

[600] Lásd még Bíró-Balogh: A Holnap társaság… i. m. 119. p.

[601] KD levele Rozsnyay Kálmánnak, Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 657. p.

[602] KD levele Mohácsi Jenőnek [?], Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 660. p.

[603] „Hoske úr négy levelet irt hamarjában, melyekre én természetesen sem direkte, sem indirekte nem válaszoltam." KD levele Mohácsi Jenőnek [?], Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 660. p.

[604] Lásd Kosztolányi Dezső: Fekete Vénusz. I. A magány papja. II. Zsoltár. III. Táncok éjszakája. *BN*, 1907. júl. 7. 2–3. p. Az első szakasz később külön is megjelent a *Kenyér és bor* című kötetben, illetve hetilapban. Lásd még uő: A magány papja. *A Hét*, 1909. máj. 2. 297. p.

[605] Lásd még KD levele Mohácsi Jenőnek [?], Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 660. p.

[606] Kosztolányi Dezső: A fekete asszonyhoz. *BácsH*, 1905. dec. 24. 15. p.; Uő: A fekete asszonyhoz. *BN*, 1906. jún. 10. 2. p. (Az első kiadásban *Szeptemberben*, a további kiadásokban *Fekete asszony.*); Uő: A fekete asszonyhoz. *BN*, 1906. szept. 23. 2. p. Lásd még Zákány-Tóth Péter: Cikluskonkordanciák. (Kézirat.)

[607] Babits későbbi, *Erato* című híres gyűjteményét szintén Bayros illusztrációi díszítették. Lásd *Erato. Az erotikus világköltészet remekei.* Ford. Babits Mihály. Bécs, 1921, Hellas.

[608] Janion, Maria: Vámpiriáda. In uő: *A vámpír. Szimbolikus biográfia.* Ford. Pálfalvi Lajos. Budapest, 2006, Európa, 202. p.

[609] „La Femme Fatale, valóban csak szamár poéta, vagy számító, divatos conferencier mondhat ki ilyet – ma már. Baudelaire még irhatta volna, Noziére még fölolvashatja, de ma már – hajh-hajh – nagyon megokosodtunk." A[dy]. E[ndre].: La Femme Fatale. *PN*, 1909. febr. 17. 6–7. p.

[610] Lásd bővebben Praz, Mario: *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica.* Firenze, 1948, Sansoni.

[611] Baudelaire, Charles: Epitáfium. In Kosztolányi Dezső: *Tinta.* Gyoma, 1916, Kner, 83. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Baudelaire és a belgák. *Ny*, 1915. ápr. 1. 402–403. p.

[612] Lásd bővebben Lengyel: Kosztolányi „fekete… i. m. A továbbiakban hivatkozott színikritikákra ez a tanulmány hívta föl a figyelmem.

[613] [Kosztolányi Dezső?]: Keleti Juliska Budán. *BN*, 1907. júl. 2. 11. p.

[614] D. [Kosztolányi Dezső]: Modern Szinház-Kabaré. *BN*, 1907. okt. 13. 8–9. p. Lásd még *A fővárosi kabarék*… i. m. 43–44. p.

[615] Lásd [Szerző nélkül]: Egy budapesti regény. A színésznő és váló férje. Máhr Nándor lelövéssel fenyegette Keleti Juliskát. *BN*, 1907. okt. 20. 10. p.

[616] KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908. tavasz]. In *KDLN* 155–156. p.

[617] Lásd Kenyeres Kovács Márta: *Régi nóta, híres nóta… Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő élete és munkássága*. Szabadka, 1976, Életjel, 88. p.

[618] Lásd bővebben Kenyeres Kovács: *Régi nóta*… i. m. 91. p.; Szegedy-Maszák Mihály: Nemzeti kultúra és világszínvonal: feszültség vagy összhang. Mahler és a magyar szellemi élet. *Muzsika*, 2006/nov. 11. p.

[619] Lásd Magyar László: *Lányi Ernő szabadkai évei. Levéltári dokumentumok*. Szabadka, 1996, Életjel, 10. p.

[620] Kosztolányi Dezső: Prológ a szabadkai filharmonikusok első hangversenyére. *BácsH*, 1908. febr. 13. 2. p.

[621] 1908. febr. 12. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 35. p.

[622] Lásd 1908. febr. 12. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 38. p. 1908. febr. 12. In Jász: *Hasznok és keserűségek*… i. m. 14. p.

[623] 1907. jún. 2. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 15. p. Magángyűjteményben fönnmaradt a napló kézirata is. Miután tanulmányozására nem nyílt módom, Dér közlésére hagyatkozom. „Az eredeti napló némely helyen nagyon hézagos, másutt bőbeszédű, hevenyészett, […]. Ezért […] csiszoltabbá, tömörebbé, olvashatóbbá tettem. A nagy hézagokat pedig […] ki kellett tölteni." Dér Zoltán: Angyali gyermetegség. In uő: *Játék és szenvedély. Tanulmányok, adalékok, interjúk*. Szabadka, 2003, Életjel, 98–99. p.

[624] „Hiszen nekem a Csáth Géza tetszett, és most sehol sincs a Csáth Géza, […]." Interjú Lányi Heddával. Rendezte Dobray György. Az archív felvételt több interjúval együtt a Duna TV tűzte műsorára, 2010. március 29-én. Az adatot Góg Laurának köszönöm.

[625] 1907. dec. 26. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 21. p. Kosztolányiné szerint KD már karácsony előtt fölfigyelt a lányra: „Iskoláskönyvekkel a hóna alatt rójja a szabadkai utcát, amikor Dide először észreveszi." Kosztolányiné 171. p.

[626] KD levele Halasi Andornak, Szabadka, 1908. jan. 1. In *KDLN* 139. p.

[627] „Félek, hiányzik belőle, amire Ő annyira vár: az ölelés közelsége. És ezt Ő észreveszi, hiszen Kiss József is úgy hallgat rá, mint egy csalhatatlan szakértőre." 1908. jan. 17. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 29. p.

[628] „Kedves Dezsőke, akaratom ellenére újra számítanom kell diszkrét baráti szolgálatodra. Egy nap múlva levelet küldök a címedre. Kérlek, add át a szokott gyorsasággal és óvatossággal. Nem árt, ha féltek." KD levele Jász Dezsőnek, Budapest, 1908. máj. In *KDLN* 153. p.

[629] „Színhely: egy éjjeli kávéház. Idő: éjfél után három óra. A szereplők: egy kisleány, édes, komolykodó arcú csodalány, aki most meleg ágyában alszik, de álmában is affektál – bájosan és természetesen, ahogy Hedda szokott –, és egy kócos, borzas költő, ismert kávéházi alak és még ismertebb lump, aki a márványasztalra görnyedve szerelmes levelet ír ideges, könnyes szemekkel, és oly nagy elmélyedéssel, hogy az egész kávéház azt hiszi, hogy őrült és nappalra kiviszik a Lipótmezőre." KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1908. jan. 14 körül]. In *KDLN* 141. p. A datáláshoz lásd Dér: *Fecskelány*… i. m. 23–28. p.

[630] KD levele Lányi Heddának, Budapest, 1909. júl. In *KDLN* 183–184. p.

[631] KD levele Lányi Heddának, Budapest, 1908. jan. 23. In *KDLN* 145. p.

[632] „Minden percem el van foglalva. Múzeum, könyvtár, színház, társaságok. Csak te hiányzol." KD levele Lányi Heddának, Párizs, 1909. máj. [20. körül]. In *KDLN* 179. p. A datáláshoz lásd [Bíró-]Balogh Tamás: „Parisba semmiért nem érdemes jönni, csak ezért". Hogyan nem találkozott Kosztolányi Dezső Rainer Maria Rilkével 1909-ben. *Tiszatáj*, 2006/máj. 48. p.

[633] KD levele Csáth Gézának, Párizs, 1909. máj. [20. körül]. In *KDLN* 180–181. p. A datáláshoz lásd még [Bíró-]Balogh: „Parisba semmiért… i. m. 48. p.

[634] Amikor az alapító Rodolphe Salis 1897-ben meghalt, a Chat Noir a Boulevard de Clichy 68. szám alá költözött.

[635] KD és Szini Gyula levele Horvát Henriknek, Párizs, 1909. máj. 22. Magángyűjtemény. Lásd *Antiquarium Hungaricum. 25. árverés*. Katalógus. 2010. ápr. 22. Budapest, 2010, Kárpáti Frigyes. (168. tétel.)

[636] Kosztolányi Dezső: Nagy Endre. *Ny*, 1931. máj. 1. 581. p.

[637] Kosztolányi: Szini… i. m. 860. p.

[638] KD levele Osvát Ernőnek, [Budapest, 1909. máj. 12. előtt]. In *KDLN* 176. p.

[639] Lásd Kosztolányi Dezső: Rilke. *Ny*, 1909. szept. 16. 301–313. p.

[640] Lásd KD levele Osvát Ernőnek, Párizs, 1909. máj. 22. In *KDLN* 179. p.

[641] Lásd még Kosztolányi Dezső: Irodalmi levél. Ha olvasnak téged. Rainer Maria Rilke anyja és apja. Shakespeare és a lélekelemzés. *PHV*, 1934. dec. 23. 6. p.

[642] Lásd Rainer Maria Rilke levele KD-nek, Párizs, 1909. jún 1. Közli Réz Pál: Egy rejtvény és a megfejtése. Rilke és Kosztolányi elmaradt találkozása. *Lyukasóra*, 1993/szept. 14–15. p. A német eredetivel együtt közli [Bíró-]Balogh: „Parisba semmiért… i. m. 47. p. Lásd még Rilke, Rainer Maria: *Levelek I. 1894–1910*. Ford. Báthori Csaba. Budapest, 2014, Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút, 536. p. Mivel a borítékon áthúzták a címet („33. rue Monge / Paris I."), s helyette a budapestit írták rá, KD-t Rilke levele már nem érhette Párizsban. Lásd [Bíró-]Balogh: „Parisba semmiért… i. m. 47. p. Esti Kornél lakása a Cseregdi Bandi Párizsban, 1910-ben című szövegben (a *Tengerszem* kötet *Esti Kornél kalandjai* ciklusában) ugyancsak a Rue Monge-on található.

[643] Lásd Kosztolányiné 200–201. p. KD levele Tevan Andornak, [Budapest, 1913. máj.] In *KDLN* 248. p.

[644] Lásd bővebben KD levele Franyó Zoltánnak, Budapest, 1916. máj. 12. In *KDLN* 374. p.

[645] „Ott volt Rilke, Csokor, Franyó, Fülöp és felesége, Bendiner Heddy. Csak Stefan Zweig nem jött el. No meg – Ön." Dr. Lukáts Kálmán levele KD-nek, Bécs, 1916. júl. 14. MTAKK, Ms4624/268.

[646] 1909. máj. 28. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 67. p.

[647] Lásd KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1908. jan. 26. körül]. In *KDLN* 147. p. A datáláshoz lásd Dér: *Fecskelány*… i. m. 32–34. p.

[648] 1908. jún. 2. In Dér: *Fecskelány*… i. m. 43. p.

[649] KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908. tavasz]. In *KDLN* 155. p.

[650] „családapai álmaim is elmúltak […], de azért nagyon szeretnék már szabad lenni, […] Csak arra kérlek, intézz el mindent jól és gyorsan. […] Kotonokat is küldj." KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908. tavasz]. In *KDLN* 155. p.

[651] KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908. tavasz]. In *KDLN* 156. p. „Kosztolányi más levelében is említi, hogy egy asszony gyereket vár tőle; az ügyről többet nem tudunk." Réz Pál jegyzete. In *KDLN* 891. p.

[652] KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1905. aug. 16.]. In *KDLN* 88. p.

[653] „A kölyköt behozzák. [...] Horváth néni [...] azt mondta a kis fiúnak, [...]: – Nézd, itt a nagybátyád! [...] Kató ellenben adja a szemest. [...] Mentegetett téged. Szememre hányta, hogy elbeszéltem a vele való találkáimat, minthogy ez nem is igaz, egyáltalában csak veled volt viszonya. [...] Félórai látogatás után otthagytam a gyermeket. A gyermekünket ki lesz a vigak Messiása s akkor talán mi értünk is örül." KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1905 és 1908 között]. Kézirat, magángyűjtemény.

[654] 1908. jan. 18. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 12. p. „szomorkodtam, hogy mért nem szerethetem csak én azt a kislányt." 1908. márc. 1. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 17. p.

[655] „Lányiéknál zongoráztuk Hedgával Mozart Rekviemjét [...] A kézkeresztezések jobban érdekeltek bennünket, s annál inkább az, ha a szoba mama nélkül maradt. [...] Erősen megcsókoltam a kislányt. A többit már csúnya leírni." 1908. máj. 17. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 44. p.

[656] Lásd 1908. máj. 17. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 42–43. p.

[657] 1911. febr. 6. In Ifj. Brenner: *Napló. 1906–1911*... i. m. 183. p.

[658] A Hedda-szerelem, illetve egyáltalán a szabadkai lány viselkedése több ponton koincidenciát mutat az *Aranysárkány* szerelmi szálával, valamint a Hilda nevű fiktív alak rajzával. Lásd még az *Aranysárkány* című alfejezetet.

[659] 1909. febr. 10. In Dér: *Fecskelány*... i. m. 51.

[660] „muszáj neki bevallanom a Szoták Árpád iránti érzéseimet. Nem hinném, hogy szerelem volna, [...] Hogy kellene Didének elmondanom, hogy ennek ellenére is csak őt szeretem?" 1909. aug. 20. In Dér: *Fecskelány*... i. m. 75. p.

[661] „Mariska szegény nagyon csúnya volt. És nemcsak hogy csúnya, hanem elkeseredett és gonoszkodó volt. Bánthatta őt, lehet, hogy tetszett is neki abban az évben a gavallérja, aki ugyanakkor engem kísérgetett." Interjú Lányi Heddával. Rendezte Dobray György.

[662] 1909. nov. 10. In Dér: *Fecskelány*... i. m. 88–89. p.

[663] KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1909. nov. ?]. In *KDLN* 199. p.

[664] KD levele Lányi Heddának, Budapest, 1910. [ápr. ?]. In *KDLN* 205. p.

[665] Lásd bővebben Kosztolányiné 175. p.

[666] KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1910. máj. 6.]. In *KDLN* 207. p.

[667] KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1910. máj. 7.]. In *KDLN* 208. p.

[668] Lásd bővebben 1910. máj. 12. In Dér: *Fecskelány*... i. m. 102–103. p.

[669] Interjú Lányi Heddával. Rendezte Dobray György.

[670] Vezér Erzsébet interjúja Lányi Saroltával, 1969. PIM Hangtára, CD00084. Lejegyezte Szekeres-Winkler Tímea.

[671] 1910. júl. 24. In Dér: *Fecskelány*... i. m. 131. p.

[672] KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1910. jún. 12. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 151. p.

[673] Szabadkán egy időben szóbeszéd tárgya volt a kérdéskör, a hipotézist megerősítő dokumentumról azonban nincs tudomásom.

[674] Lásd id. Lányi Ernő – Kosztolányi Dezső: Kosztolányi-versek. Op. 191, 192, 193. Budapest, 1909, Euterpe. Kosztolányi versek Lányi Ernő zenéjével. Három dal énekre és zongorára. Op. 191/3. A hajnali csillaghoz. Halott asszony az én szerelmem. Üllői-úti fák. Budapest, [1920 körül,] Euterpe (Molitor Oszkár.) PIM Kisnyomtatványtár, Ko344. Kosztolányi Dezső: Szülőföldemnek bús határa, hajh! *PHV*, 1929. jan. 6. 28–29. p.

[675] Lásd *A fővárosi kabarék*... i. m. 75. p.; Győrei Zsolt: „Anno 1916". Kabaré a világháborúban – Kosztolányi a kabarében. In *Kosztolányi nemzedéke*... i. m. 156. p.

[676] Lásd Kosztolányi Dezső szerzői estje. Budapest, 1925. nov. 26. PIM Kisnyomtatványtár, Any.61.78.

[677] Kosztolányi Dezső: Lányi Ernő. *Ny*, 1923. ápr. 16. 587–588. p.

[678] Lányi Viktor: Képek, emlékek, alakok Kosztolányi Dezső szülővárosából. *Napló*, 1936. nov. 15. 21. p.

[679] „amíg felnőtt nem lettem, én tényleg egy bűntudatot éreztem, és azt hittem, ez egy komoly csalás volt, pedig hát mi volt, egy fiú kísérgetett, [...]." Interjú Lányi Heddával. Rendezte Dobray György.

[680] „Major Henrik, [...] a napokban eljegyezte Lányi Hedda doktorkisasszonyt, Lányi Ernő zeneszerző hugát." [Szerző nélkül]: Halló miujság. Major Henrik. *SzÉ*, 1914. jún. 7–14. 16. p.

[681] Lásd Major Ottó: A kor volt fiatal. *Budapest*, 1985/4. 9. p.; Dér Zoltán: „A fiatalságomat Kosztolányi szerelme tette felejthetetlenné". In uő: *Játék és szenvedély*... i. m. 106–109. p.

[682] KD levele Horvát Henriknek, Budapest, 1910. jún. In *KDLN* 209. p.

[683] Lásd KD levele Jász Dezsőnek, Budapest, 1910. jún. 15. In *KDLN* 210. p.

[684] KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1910. jún. 12. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 149–150. p.

[685] Lásd KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1910. jún. 12. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 149–151. p.

[686] „Engedje meg nekem, hogy egyszer, egyetlenegyszer találkozzam még magával, akár a szülei tudtával, akár tudtuk nélkül, mindegy." KD levele Lányi Heddának, Budapest, 1911. máj. 30. In *KDLN* 218. p.

[687] Lásd bővebben Németh Ferenc: „Csak egy hangot akarok megütni, hogy tovább rezegjen önökben..." *Híd*, 2009/júl. 73–82. p.

[688] „Kimérten közeledett, de aztán egyszerre a régi lázzal mondta, hogy nem tud nélkülem élni [...] Rendben van – mondtam –, menjünk haza, beszéljük meg édesanyámékkal. Ekkor ért a döfés. »Nem lehet nyíltan, csak titokban. Azok után, ami történt, nem lehet.«" 1911. szept. 12. In Dér: *Fecskelány*... i. m. 145–146. p.

[689] KD levele Lányi Heddának, Budapest, 1911. dec. 28. In *KDLN* 226. p.

[690] „Maga azt mondja, hogy már nem fiatal. Nem szeretek ellentmondani, de tudja édes drágám, hogy leveléből, gondolkozásából – boldogan – az ellenkezőjéről győződtem meg." Lányi Hedda levele KD-nek, Szabadka, 1912. jan. 12. MTAKK, Ms4624/252.

[691] Lányi Hedda levele KD-nek, Déva, 1927. dec. 5. MTAKK, Ms4624/254.

[692] Ugyanarra a villamosra szálltak, s útközben beszélgettek. KD ekkor még úgy tudta, fogászati eredetű a panasza. Lányi Hedda szóbeli közlése Beszédes Valériának.

[693] KD róla írt versét lásd Kosztolányi Dezső: Chanson. Vidám és rettenetes középkori ballada. Énekli egy kikiáltó. *SzÉ*, 1913. jún. 14–21. 20. p.

[694] Kosztolányiné 177. p. A fiatal lány tanulatlanságáról árulkodik helyesírási és fogalmazási hibáktól hemzsegő levele is. Lásd Kis Mariska levele KD-nek, Szabadka, 1909. MTAKK, Ms4622/458–459. Közli *Levelek Kosztolányihoz. 1907–1936*. Vál., s. a. r., bev. Dér Zoltán. Szabadka, 1985, Életjel, 17–18. p.

[695] Naplók 1933–34, 834. p.

[696] Kosztolányiné 177–178. p.

[697] Lásd bővebben Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: Burokban születtem. Ifjúkori memoár. In uő: *Burokban születtem*... i. m. 83. p.

[698] Kosztolányi Dezsőné önéletrajza. Budapest, 1953. jan. 14. MTAKK, Ms4634/4.

[699] Lásd Kosztolányiné: Burokban születtem... i. m. 69–70., 90. p.

[700] Kosztolányiné 180. p.

[701] Lásd bővebben Arany Zsuzsanna: Utószó. (Kosztolányi Dezsőné) Harmos Ilona fiatalkori pályaképe. In Harmos Ilona (Kosztolányi Dezsőné): *Mme Chaglon üzletei. Egy divatszalon rejtelmei.* Szerk. uő. Arad, 2016, Irodalmi Jelen, 65–98. p.

[702] D. [Kosztolányi Dezső]: Kerülő ut. *BN*, 1907. nov. 3. 10. p.

[703] „Emlékeztem rá, hogy már láttam néhányszor főpróbán, bemutatón, de a nevét nem tudtam. Ő is láthatott már, a nevemet azonban ő sem tudta." Kosztolányiné 183. p.

[704] Lásd 1909. szept. 25. In Jász: *Hasznok és keserűségek*... i. m. 97. p.; Kosztolányiné 184. p.

[705] „Sohase vágytam igy legalább huszonnégy órai haladékra – hogy közben láthassam magát az előadást is s csak azután irjam meg a beszámolót – és sohase indokoltabban. [...] A főpróba, mely az előadás külsőségeivel a délelőtt kivilágitott szinházban zajlik le, nagyobbrészt műhelytitkokra kiváncsi, mesterségbeli emberek, irók és szinésznők előtt csak sejteti, hogy mi történik majd este". Kosztolányi Dezső: A fekete lovas. Bemutató a Nemzeti Szinházban. *ÚN*, 1919. dec. 6. 1. p.

[706] Lengyel Menyhért: *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek.* Budapest, 1987, Gondolat, 476–477. p.

[707] Kamaszkori szerelmeiről lásd Kosztolányiné: Burokban születtem... i. m. 135., 180–182. p.; Uő: Emlékezés Fejér Lipótra. In uő: *Burokban születtem*... i. m. 394–396. p.

[708] KD levele Harmos Ilonának, [Budapest, 1912. júl. 22.]. In *KDLN* 234. p.

[709] KD levele Harmos Ilonának, Szabadka, 1911. júl. In *KDLN* 221. p. Bródy András Bródy Sándor fia volt, Szász Zoltán pedig a *PN* és a *PH* munkatársa, aki a *Ny* és a *Jövendő* hasábjain közölt még írásokat.

[710] [Diósy Ödönné Brüll Adél levele Szűts Dezsőnek, Párizs, [1912 eleje]. In *Emlékezések Ady Endréről*... i. m. 246. p. (III. köt.)

[711] Lásd bővebben Ady Lajos levele Szilágyi Dezsőnek, [Budapest, 1909. nov. 1.]. In uő: *Levelezése*. II. köt. S. a. r. Hegyi Katalin – Vitályos László. Budapest, 2001, Akadémiai–Argumentum, 525. p.; Ady Endre levele Szilágyi Dezsőnek, [Budapest, 1909. nov. 1.]. In Ady Lajos: *Levelezése*... i. m. 279. p. (II. köt.)

[712] Ady Endre *Szeretném, ha szeretnének* (1910) című verskötete. Harmos Ilonának dedikált példány. MTAKK, Ms4634/135.

[713] Erre az eshetőségre Zsoldos Sándor hívta föl a figyelmem.

[714] Karinthyról szóló életrajzában mindössze megismerkedésükről szól. Lásd Kosztolányiné: *Karinthyról*... i. m. 5–6. p.

[715] „Karinthy eredetileg Harmos Ilonának [...] tetszett, míg Dide a háromgyermekes Bogának [Judik Etel] csapta a szelet, ám miután mind a négyen megismerték egymást, felcserélődtek a szerepek." 1918. máj. 27. In Matuscsák Tamás: *Rejtő Jenő elveszett naplója. Életregény*. Budapest, 2016, Noran, 37. p. Bár Matuscsák fiktív naplót írt, több forrást fölhasznált annak összeállításához. Az idézetet tehát nem forrásként, hanem tájékoztató jelleggel közlöm.

[716] Lásd Kosztolányiné 182. p.; Kosztolányi Dezsőné önéletrajza. Budapest, 1953. jan. 14. MTAKK, Ms4634/4.

[717] „Az Akadémiáról egy igen tehetségeset kapunk, Gellértet és Barótit, aki szintén megjárja. Harmos mindenáron jönni akar, de már elég a nő." Bánóczi László levele Lukács Györgynek, [Budapest, 1907. febr. 23. előtt]. In *A Thália Társaság. 1904–1908*... i. m. 131. p.

[718] Lásd A Thália Társaság tagjegyzéke. OSzMI Kt, 72.3.1. [Szerző nélkül]: Vidék. Székesfehérvár. *Színházi Hét*, 1911. febr. 19–26. 13. p.

[719] A színlapokat lásd Gajdó Tamás: A Feld Irén vezette Kamarajáték. *Színháztudományi Szemle*, 1989/26. 89. p.

[720] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: Julia kisasszony. Levél a serdültebb ifjuság számára. *A Hét*, 1910. febr. 13. 108. p.

[721] Lásd Karinthy Frigyes: Kamaraest az Urániában. *Ny*, 1910. febr. 16. 269–270. p. (o. a.): Kamarajáték az Urániában. *Az Újság*, 1910. febr. 11. 11. p.

[722] [Szerző nélkül]: Kamarajáték az Urániában. *PH*, 1910. febr. 11. 7. p.

[723] Kosztolányiné életrajzi könyvében bemutató előadást említ, míg egy későbbi interjúban főpróbáról beszél. Lásd Kosztolányiné 183. p.; H[alász]. P[éter].: Kosztolányi Dezsőné: „Nagyon hasonlítottunk egymásra, mindig azt hitték, hogy testvérek vagyunk…" *Film, Színház, Irodalom*. 1943/13. Újságkivágat, MTAKK, Ms4634/112.

[724] Kérit később a Tisza elleni merénylet értelmi szerzőjeként ítélték halálra. Lásd bővebben Szilassy Pál: *Vádbeszéd Tisza István gróf meggyilkolása miatt vádolt Kéri Pál és társai bűnügyében*. Budapest, 1921, Kellner.

[725] Kosztolányiné 183. p. Kosztolányi húga szerint Harmos egy matinén épp KD versét szavalta, amikor bemutatkoztak egymásnak. Lásd Kolozsy-Csuka János: Látogatás Kosztolányi édesanyjánál. *Kalangya*, 1936/márc. 199. p.

[726] KD levele Harmos Ilonának, Szabadka, 1911. júl. In *KDLN* 222. p.

[727] [Szerző nélkül]: Uj Szinpad. *Nsz*, 1912. jan. 28. 10. p.

[728] Xanto.: Pletyka-zsúr. *Színházi Hét*, 1912. szept. 29. – okt. 6. 8. p.

[729] Kosztolányi Dezsőné önéletrajza. MTAKK, Ms4634/2.

[730] Lásd Strindberg, August: *Pajtások. Komédia*. Ford. Harmos Ilona. Budapest, [1911,] Athenaeum. Schnitzler, Arthur: *Eleven órák*. Ford. Harmos Ilona. 1911. Akadt, hogy KD is segített neki: „Egy kiadóvállalatnak fordítok novellákat. Ebben ő segít nekem. Átnézi fordításomat, kijavítja, […]." Kosztolányiné 195. p.

[731] Harmos Ilonka: *Mme Chaglon üzletei. Egy divatszalon rejtelmei*. Budapest, 1909, Kereskedelmi Reklámvállalat. „A szerző egy bizonyos Harmos Ilonka volt, akit a kutatás […] Kosztolányi Dezső későbbi feleségével azonosított." Lengyel András: Harmos Ilonka „erotikus ponyvája". *Híd*, 2016/okt.–nov. 26. p.

[732] Egy kiugrott szerzetes: *Fekete misék. Papok és apáczák bűnei*. Budapest, [1908,] Kereskedelmi Reklámvállalat. Báró Splényné Freystädtler Flóra: *Életem, szerelmeim, szenvedéseim*. [1908]. Nagy Irma [Nagy Imre]: Sötét bűnök. Egy úri leány vallomásai. 1908. Lásd még Kövér György: Bujálkodástól a nymphomaniáig: Freystädtler Flóra történetei. *Holmi*, 2001/júl. 939. p.

[733] Lengyel: Harmos Ilonka „erotikus ponyvája"… i. m. 28. p.

[734] „Ma beült két óriás, Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes a New Yorkba! Furcsa elképzelnem, hogy Kosztolányi talán éppen itt olvasta először a Madame Chaglon üzletei című sikamlós regényt, amit a múlt héten adott kölcsön titokban Edi barátom." 1918. máj. 27. In Matuscsák: *Rejtő Jenő*… i. m. 37. p. Matuscsákot ezúttal is tájékoztató jelleggel idézem.

[735] Lásd pl. Aretino, Pietro: *A hetérák tudománya vagy hogyan oktatta ki Nanna, a híres kurtizán lányát, Pippát, a szerelem művészetére*. Ill. Bayros, Franz von. Bécs, 1921, Hellas. Boccaccio: *Dekameron, melyben hét bájos firenzei hölgy és három ifjú száz tarka mesét kötött a szerelem hervadhatatlan örökifjan virágzó csokrába*. Ford. Forró Pál – Szini Gyula. Ill. Bayros, Franz von. Budapest, 1926, Nova.

[736] Lásd még Lengyel: Harmos Ilonka „erotikus ponyvája"… i. m. 31. p.

[737] A szövegben szereplő Vilmát és Margitot Harmos a testvéreiről mintázhatta, Ilonka nevű hősének jellemzése pedig saját memoárjait idézi. Lásd Harmos: *Mme Chaglon üzletei*… i. m. 76–77. p.

[738] Beck András: Fedezett üzelmek. *Élet és Irodalom*, 2016. szept. 23. 20. p.

[739] „Az egész családban híres lettem, hogy még csak ötéves vagyok és Zolát olvasom. Az unokatestvéreim, Olga és Sári ezért mondják nekem, na kis taknyos, mit olvasol? A Nanát?" Kosztolányiné: Burokban születtem… i. m. 43. p.

[740] Lásd [Szerző nélkül]: A Strindberg-est szereplői. *Nsz*, 1912. máj. 3. 10. p. A további előadásokról lásd még *A fővárosi kisszínházak műsora. A Tháliától a felszabadulásig. 1904–1944. Adattár*. Szerk., összeáll. Alpár Ágnes. Budapest, 1974, Magyar Színházi Intézet, 19–20. p.

[741] K[osztolányi]. D[ezső].: Strindberg. Jegyzetek az Uj Szinpad két ujdonságához. *A Hét*, 1912. máj. 5. 293. p.

[742] A megnyitó előadás színlapját (1912. okt. 1.) lásd OSzK SzT. Lásd még *A fővárosi kisszínházak*… i. m. 20. p.

[743] Harmos Ilona levele KD-nek, [hely és dátum nélkül]. MTAKK, Ms4624/37.

[744] Lásd [Szerző nélkül]: A Nyugat hírei. *Ny*, 1913. ápr. 16. 654. p. A kérdéskörhöz lásd bővebben Gajdó Tamás: Egy Nyugat-matiné története. Balázs Béla: A kékszakállú herceg vára. *Színháztudományi Szemle*, 1996/30–31. 196–200. p.

[745] *Magyar Színháztörténet 1873–1920*… i. m. 650. p.

[746] Balázs Béla: *Napló. 1903–1914*. I. köt. Vál., jegyz. Fábri Anna. Budapest, 1982, Magvető, 603–604. p.

[747] Lásd [Szerző nélkül]: A Nyugat hírei. *Ny*, 1913. máj. 1. 726. p.

[748] [Kosztolányi Dezső]: A Nyugat matinéja. *V*, 1913. ápr. 22. 14. p.

[749] Lásd bővebben Tverdota György: *Németh Andor. Változatok az otthontalanságra*. Budapest, 2010, Balassi, 27. p. Németh: Emlékiratok… i. m. 569. p.

[750] Tverdota: *Németh Andor*… i. m. 27. p.

[751] Uo. 28. p.

[752] Lásd Réz Pál: Utószó. In Németh: *A szélén behajtva*… i. m. 748. p.

[753] Lásd [Szerző nélkül]: Veronika tükre. *SzÉ*, 1913. ápr. 5–12. 13–14. p.

[754] Bárdos Artúr: Veronika tükre. *Ny*, 1913. ápr. 1. 573. p.

[755] I – s. [Ignotus]: [NB. Meggyőződéssel adom ki e keserű sorokat]. *Ny*, 1913. ápr. 1. 574. p. Lásd még Lengyel András: Celldömölktől Bécsig. Németh Andor „hosszú" indulása. In uő: *A törvény és az üdv metszéspontjában. Tanulmányok Németh Andorról*. Budapest, 2007, Nap, 40–41. p.

[756] [Kosztolányi Dezső]: Veronika. A Galilei Kör márciusi ünnepe. *V*, 1913. ápr. 8. 15. p. A szerző azonosításához lásd Lengyel: Celldömölktől… i. m. 38–41. p.; Tverdota: *Németh Andor*… i. m. 28–29. p.

[757] Aczél Ilona szavalta a *Hídon* című verset. Lásd A Galilei Kör márciusi ünnepe. 1910. márc. 20. PIM Kisnyomtatványtár, Any.65.30.

[758] „A közönség […] meg tudta bocsátani azt is, hogy […] a Galilei Körnek […] kényelmetlen katakombákba kell menekülni, a reakciósok ellen, akik a márciusi tüzet csizmasarokkal akarják eltaposni." [Kosztolányi]: Veronika… i. m. 15. p.

[759] Lásd [Szerző nélkül]: Veronika Nagyváradon. *V*, 1913. ápr. 10. 14. p.

[760] „Nyaranta hevenyészett, kis társulatokkal a magyar falvakat jártam." Kosztolányi Dezsőné önéletrajza. Budapest, 1953. jan. 14. MTAKK, Ms4634/4.

[761] Kosztolányiné 189. p.

[762] KD levele Harmos Ilonának, [Budapest, 1911. máj. ?]. In *KDLN* 217. p.

[763] Harmos Ilona levele KD-nek, Zalaegerszeg, 1911. jún. 12. MTAKK, Ms4624/5.

[764] KD levele Harmos Ilonának, [Budapest, 1911. jún. ?]. In *KDLN* 218–219. p.

[765] Harmos Ilona levele KD-nek, [Hévíz,] 1911. júl. 24. MTAKK, Ms4624/7.

[766] Harmos Ilona levele KD-nek, [hely és dátum nélkül]. MTAKK, Ms4624/31.

[767] Kosztolányiné 263–264. p.

[768] KD levele Halasi Andornak, Budapest, 1911. aug. 28. In *KDLN* 224. p.

[769] KD levelei Harmos Ilonának, [Budapest, 1911. szept., okt. 5. után]. In *KDLN* 224., 225. p.

[770] Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, [Stószfürdő, 1911 nyara]. In *1000 × ölel Józsi*... i. m. 60–61. p.

[771] Kosztolányiné 193. p.

[772] Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, [Budapest,] 1912. szept. 15. In *1000 × ölel Józsi*... i. m. 99. p.

[773] Az 1913. évi (állami) házassági anyakönyv másodpéldánya. I. köt. 95. p. 284. folyószám. Budapest Főváros Levéltára. HU BFL XV.20.1. XXXIII.1.a – A443 – 0266. Lásd még familysearch.org. A dokumentum föltárása Eőry Áron érdeme.

[774] „nagyon meglepett a tegnapi sürgönyöd, noha már sejtettem de még most nem, hogy megbeszélésünk után ijen hamar határozol, csak az a kár, hogy apának nem szoltál elöbb róla semmit." Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, Szabadka, 1913. máj. 9. In *KDCsalL* 11. p.

[775] Kosztolányiné 200. p.

[776] Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, Szabadka, 1913. máj. 9. In *KDCsalL* 10–11. p.

[777] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1913. máj. 9. In *KDCsalL* 11. p.

[778] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1913. máj. 9. In *KDCsalL* 11–12. p.

[779] KD itt 1912 augusztusa és 1913 eleje között lakott. Lásd PIM Online katalógusok. Topográfiák. opac.pim.hu.

[780] Lásd Kosztolányiné 196. p.

[781] Lásd bővebben Gyáni Gábor: *Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest, 1995, Városháza, 24–25. p.

[782] „Kitérések: Kosztolányi Dezsőné szül. Harmos Ilona, iró neje, I., Fehérvári-ut 15. (róm. kath.)" *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője*, 1915. jan.–febr. 20. p. Lásd még Borgos Anna: Előszó. In Kosztolányiné: *Burokban születtem*... i. m. 12. p.

[783] A *Kereszteltek Anyakönyvének* (XXV. kötet) adatai: „97/1915." Született: „1885. febr. 21." Keresztelés: „1915. febr. 22. izr. vall.-ról". Keresztnév: „Ilona Emília". Szülők: „Schlesinger Vilmos izr. / Schneller Matild izr. / Budapest, VI." / Lakhely: „I. Feh. v. ut 15." Keresztszülők neve: „Kosztolányi Árpádné született Brenner Emília" / Keresztelőpap neve: „Leimeter Cap. János" plébános. Észrevétel: „az áttért »Harmos« nevet használja". Köszönöm Erdő Péter bíboros úrnak az anyakönyv tanulmányozásához adott engedélyét, valamint Hegyi Balázs plébános úr segítségét. Lásd még Bogdán József: Bözsi, a dajka. http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/73/bogdan5.html.

[784] Lásd bővebben Kosztolányiné: Burokban születtem... i. m. 87., 90. p.

[785] Lásd még Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn*. Budapest, 2007, Noran, 231. p. Lásd még Kosztolányiné: Burokban születtem... i. m. 159. p.

[786] Lásd Kosztolányiné: Burokban születtem... i. m. 170–171. p.

[787] Kosztolányiné 199. p.

[788] Vargha Balázs interjúja Radákovich Máriával, 1974. PIM Hangtára, K03010/3.

[789] Kosztolányi Dezső: Az esernyő. *A Hét*, 1912. szept. 22. 602–603. p.

[790] „Én szabadságot akarok, halálig, dolgos, korlátlan szabadságot, az nekem több, mint a boldogság. Ha maga nem tud lemondani, nem tud beletörődni ebbe, akkor még sokat fog szenvedni, és még többet duzzogni." KD levele Harmos Ilonának, [Szabadka, 1912. aug.]. In *KDLN* 236. p.

[791] „A helyzet fonáksága egyre jobban megmutatkozik. [...] Megint búcsúzom. Könnyeim csorognak. Dide magához húz és csöndesen ezt mondja: / – Szerezze meg a szükséges írásokat. Diszpenzációval néhány napon belül megesküdhetünk." Kosztolányiné 196–197. p.

[792] Lengyel: *Életem könyve*... i. m. 476–477. p.

[793] Lásd Kosztolányiné 193–194. p.

[794] KD levele Harmos Ilonának, [Budapest, 1911. jún.]. In *KDLN* 220. p.

[795] [Szerző nélkül]: Mai pesti költők... i. m. 10. p.

[796] „Maeterlinck Kék madár című darabjának bemutatóját tartják a Magyar Színházban. Nincs jegyem. Tele ház van, különben sem adunk pénzt színházjegyre. Éjfélutánig ülök a színház előcsarnokában, várom a férjemet. Utána a szerkesztőségbe megyünk, neki beszámolót kell írnia a darabról." Kosztolányiné 200. p. Lásd még P – n. [Kosztolányi Dezső]: A kék madár. A Magyar Szinház bemutatója. *A Hét*, 1913. máj. 11. 308–309. p.

[797] Lásd KD levele Tevan Andornak, [Budapest, 1913. máj.]. In *KDLN* 247. p.; Kosztolányiné 200. p.

[798] „[The morgue] looked like a generic administrative building – symmetrical, made of stone and supported by heavy pillars, with Liberté, Egalité, Fraternité written across the front." Schwartz, Vanessa R.: *Spectacular realities. Early mass culture in Fin-de-siècle Paris*. Berkeley – Los Angeles – London, 1999, University of California Press, 55. p. Lásd még Holland, Evangeline: The morbidity of the Paris morgue. *Edwardian promenade*, 2012. jún. 4. http://www.edwardianpromenade.com/amusements/the-morbidity-of-the-paris-morgue/.

[799] Kosztolányi Dezső: A morgue. Néhány párisi emlék. *V*, 1913. júl. 20. 15. p.

[800] Kosztolányi Dezső: Páris. III. Baudelaire sírja. In uő: *Tinta*... i. m. 118. p.

[801] „A kind of dark tourism was commonplace in the nineteenth century, with a variety of different spectacles and events associated with violence, death and deformity often becoming framed or experienced as macabre and sensational forms of entertainment. Executions, the trials of infamous criminals, waxworks and anatomical museums, and even slums and opium dens could all be relied upon to draw fascinated viewers whose expressions of horror in response to what they saw most often equalled their curiosity and enjoyment." Weaver, Rachael: The Morgue. *Meanjin Quarterly*, 2010/3. https://meanjin.com.au/essays/the-morgue/.

[802] Lásd pl. Kosztolányi Dezső: Páris. I. A naiv város. In uő: *Tinta*... i. m. 111–113. p.

[803] Kosztolányiné 200. p.

[804] Kosztolányi Dezső: A házasság „válsága". *V. Ny*, 1926. máj. 16. 866. p.

[805] Lásd [Szerző nélkül]: A boldog házasság iskolája. *SzÉ*, 1934. dec. 23–29. 110. p.

„A KÖLTŐBEN MINDEN MEGFÉR EGYMÁS MELLETT" (1914–1921)

[1] Lásd bővebben Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja. 1914–1918*. Budapest, 2014, Osiris; Gyurgyák János: A világ őskatasztrófája vagy Európa tragédiája? Társadalmi mobilizáció, tömegmozgalmak, radikalizmus az első világháború után. In *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala.

[2] Lásd Schmidt Mária: Európai testvérháború. In *Európai testvérháború 1914–1918*. Szerk. Markó György – uő. Budapest, 2014, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 15. p.

[3] Kosztolányiné 207. p. A feleség állításával ellentétben Firenzébe utaztak. Lásd KD levelei Tevan Adolfnak, Budapest, 1914. jún. 21., 27. In *KDLN* 273. p.

[4] Lásd még Gerő András: A béke utolsó hónapja a Monarchia Magyarországán. 1914. június 28. – 1914. július 28. In *Sorsok, Frontok, Eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Főszerk. Majoros István. Budapest, 2015, ELTE BTK, 116. p.

[5] K[osztolányi]. D[ezső].: Az a nap. *A Hét*, 1915. aug. 1. 405. p.

[6] „életem két részre oszlik, az egyik fele az, amikor béke volt, a másik fele az, amikor háború tört ki." Kosztolányi Dezső: A pillanat. *Ny*, 1914. szept. 16. – okt. 1. 336. p.

[7] Szegedy-Maszák Mihály: A lövészárok irodalma. Az első világháború a prózairodalomban. In uő: *Jelen a múltban, múlt a jelenben.* Pozsony, 2016, Kalligram, 178. p.

[8] Benoist, Alain de: Hogyan veszítette el a háborút Európa? In *Európai testvérháború*... i. m. 97. p.

[9] A Ferenc Ferdinándot meggyilkoló Gavrilo Princip nacionalista világképét szintén a német bölcselő nézetei befolyásolták. Lásd MacMillan, Margaret: *The war that ended peace. The road to 1914.* New York, 2013, Random House, 257. p.

[10] Lásd Kosztolányi Dezső: Hajnaltól – délig. *V*, 1916. nov. 29. 2–3. p.

[11] Szülei aggódtak is érte, mert épp azokban a napokban történt egy komoly vasúti szerencsétlenség a Bécs–Budapest vonalon. Lásd id. Kosztolányi Árpádné és id. Kosztolányi Árpád levelei KD-nek, Szabadka, 1916. dec. 1. és 2. In *KDCsalL* 47–49. p.

[12] Molnár Eszter Edina: Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere. In *Sorsok, Frontok, Eszmék*... i. m. 465. p.

[13] Lásd Szegedy-Maszák: A lövészárok... i. m. 129. p.

[14] Ignotus: Háború. *Ny*, 1914. aug. 1. 130. p.

[15] Lásd Balázs Béla: Páris-e vagy Weimar? *Ny*, 1914. aug. 16. – szept. 1. 200. p.

[16] Balázs Béla: *Napló. 1914–1922.* II. köt. Szerk. Fábri Anna. Budapest, 1982, Magvető, 9–10. p.

[17] Lásd még Kőbányai János: *Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban.* Budapest, [2012,] Múlt és Jövő, 54. p.

[18] Benoist: Hogyan veszítette el a háborút Európa?... i. m. 97–98. p.

[19] Schöpflin Aladár: Hadifogoly-könyvek. Markovics Rodion: Az aranyvonat. Genius-kiadás. Munk Artúr: A nagy káder. Pantheon-kiadás. *Ny*, 1929. dec. 1. 647. p.

[20] Gerő: A béke utolsó... i. m. 118. p.

[21] Lásd Serény Aladár: *„Bizalmas". A háborus cenzura hóhérmunkája.* Budapest, 1919, Titánia, 6. p.

[22] Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések.* Közrad. Dér Zoltán. Szeged, 2005, Lazi, 75. p.

[23] Lenkey Gusztáv: Bizalmas. In *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája.* Szerk. Gellért Oszkár. Budapest, 1918, Légrády, 77. p.

[24] Serény: *„Bizalmas"*... i. m. 5. p.

[25] Lenkey: Bizalmas... i. m. 81. p.

[26] Serény: *„Bizalmas"*... i. m. 9–10. p.

[27] Molnár: Az elköteleződés határai... i. m. 473. p.

[28] Pollmann Ferenc: A hadviselés átalakulása az első világháborúban: haditechnika, stratégia és propaganda. In *Az első világháború következményei*... i. m. 51. p.

[29] Lásd bővebben Szőts Zoltán Oszkár: Témaválasztások az első világháború alatti magyar nyelvű könyvkiadásban. In *Sorsok, Frontok, Eszmék*... i. m. 499. p.

[30] Kosztolányi Dezső: Kedves cenzor. *PN*, 1918. okt. 29. 12. p.

[31] KD levele Oláh Gábornak, Budapest, 1915. ápr. 29. In *KDLN* 282. p.

[32] [Kosztolányi Dezső]: Az allegóriák kora. *PN*, 1918. máj. 26. 1–2. p. Lásd még Lengyel András: Kosztolányi-dubiózák. *Forrás*, 2006/11. 110–111. p.

[33] K[osztolányi]. D[ezső].: Allegória. *PN*, 1918. szept. 22. 9. p.

[34] „Itt egyáltalán minden »nemzeti«. Az olvasókör »nemzeti«, az uszoda »nemzeti«, még a céllövölde is »nemzeti«. [...] a vonatból még egyszer látom Belgrádot. Az ablakon most cikázik át a hajnali napsugár. Közelebb megyek. Egy mondat van rajta. Valamelyik utas levette gyémántgyürüjét és az üvegre [...] magyarul – rákarcolta: / – Háború lesz." Vampa [Kosztolányi Dezső]: Belgrádi napló. *Élet*, 1909. márc. 21. 396–398. p.

[35] Lásd még Lengyel András: „...csillogó felületek gyöngyhalásza". Kosztolányi Dezső nietzschei „vázgondolatai". In uő: *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*. Szeged, 2000, Tiszatáj, 83. p.

[36] KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1904. aug. 1. In *KDL1KrK* 150. p.

[37] „herkulesi alakomat körülrajongja a bohémevilág. Ha nem is feltünő, de feltétlenül érdekes alak lehetek, s itt mint a modern dekadens iskola elveinek hirdetője jövök kombinatióba." KD levele ifj. Kosztolányi Árpádnak és Brenner Józsefnek, [Budapest, 1903. nov. 10.]. In *KDL1KrK* 85. p.

[38] Lásd Lehotai [Kosztolányi Dezső]: Baudelaire. *Magyar Szemle*, 1906. aug. 9. 498–500. p.

[39] Kosztolányi Dezső: Véres kovász. *A Hét*, 1914. okt. 4. 601. p.

[40] „Támadták a régi intézményeket és értékeket, sürgették az új utakat és magatartásokat. Változott a világuk, talán túl gyorsan is, és meg kellett kísérelniük, hogy értelmet adjanak neki." MacMillan: *The war that ended peace*... i. m. 247. p.

[41] Kosztolányi Dezső: A futuristák. In *Modern költők. Külföldi antológia*. Ford. uő. Budapest, 1914, Élet, 425. p. (2. kiad. *Modern költők 1–3. Külföldi antológia a költők arcképével. 1. Franciák. 2. Németek. 3. Angolok, olaszok, spanyolok stb.* I–III. köt. Budapest, 1921, Révai.)

[42] „Marinetti ur, a vezérük, egy franczia ujságiró előtt ugy nyilatkozott, hogy a háborunak és a gyilkosságnak is barátja. A vér épp ugy gyógyitja az embert, mint a vánnyadt idegeket a viz és szerinte néha szüksége van az emberiségnek, hogy puskaport szagoljon, vérkurát tartson és vérzuhanyok alá álljon." Lehotai. [Kosztolányi Dezső]: Futurismo. *A Hét*, 1909. júl. 11. 468. p.

[43] Keegan: *Az első világháború*... i. m. 460. p.

[44] K[osztolányi]. D[ezső].: Levél egy puritánhoz. *A Hét*, 1914. nov. 1. 654. p.

[45] Kosztolányi: Levél egy... i. m. 654. p.

[46] Kosztolányi Dezső: Panaszkönyv. Levél Ignotushoz. *Ny*, 1915. márc. 1. 274. p.

[47] Lásd Csáth Géza levele KD-nek, Trencsén, 1915. ápr. 13. In Csáth Géza: *Fej a pohárban. Napló és levelek 1914–1916*. Budapest, 1997, Magvető, 259–260. p.; Kosztolányi Dezső: Baudelaire és a belgák. *Ny*, 1915. ápr. 1. 402. p.

[48] „Desiré [...] háborúról való véleménye (a civilizáció és barbarizmus harca), egészen az ellenkező [...] Pedig tagadhatatlan: a barbárok itt az angolok (a kapzsi önzők), a franciák (a bosszúéhesek), az oroszok (a fanatikusok; már ti. a háború vezetői: a cár és az intelligencia, míg a nép maga békés), a szerbek". [1914. okt. 29.]. In Csáth: *Fej a pohárban*... i. m. 42. p.

[49] Kosztolányi: Baudelaire és a belgák... i. m. 403. p.

[50] „Most a nyárvégi éjszakákon a levegő nyugodt hullámain Párisig hat el a német taraczkok durrogása." Kosztolányi Dezső: Páris. *A Hét*, 1914. szept. 6. 557. p.

[51] Kosztolányi: Páris... i. m. 558. p.

[52] Lásd Kosztolányi Dezső: Egy nagyon szomorú könyv. Anatole France új munkája. *Ny*, 1916. jan. 1. 54–55. p.

[53] „Egyetlen ellenségünket nem gyülöltük ugy akkor, mint a franciákat. Reims bombázása után talán az egyetlen momentum, mely fájdalmat okozott, de csak a müvészet fájt, nem a nemzet." Ritoók Emma: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései I. 1914–1919. márc. 40. p. OSZK Kézirattár, Fond 473. Lásd még Bihari Dániel: Drasche-Lázár szájkosarat tett a sajtóra. 24.hu/tudomany/2015/05/27/drasche-lazar-szajkosarat-tett-a-sajtora/.

[54] Kosztolányi Dezső: A szent térkép. *Ny*, 1914. dec. 16. 651–652. p.

[55] [Kosztolányi Dezső]: A witkovici bizottság. *PN*, 1917. júl. 7. 1–2. p.

[56] Kosztolányi Dezső: Enni és aludni. *A Hét*, 1915. ápr. 11. 182–183. p.

[57] Kosztolányi Dezső: Gyufaláng. *PN*, 1917. szept. 30. 11. p.

[58] Kosztolányi Dezső: Az inség báránykái. *V*, 1914. márc. 25. 2. p.

[59] Kosztolányi Dezső: A halál óráján. Két gyilkos portréja. *V*, 1914. máj. 31. 7–8. p.; Uő: A tót maîtresse. *A Hét*, 1914. jan. 18. 33–34. p. Lásd még Arany Zsuzsanna: „A nagy bűnösöknek majdnem mind, a női test az iskolájuk". Mágnás Elza alakja az irodalomban. In *Holttest az utazókosárban. A Mágnás Elza-rejtély*. Szerk. Perényi Roland. Budapest, 2014, BTM – Kiscelli Múzeum, 34–43. p.

[60] Punin. [Kosztolányi Dezső]: Csontok. *A Hét*, 1915. okt. 3. 554–555. p.

[61] Punin. [Kosztolányi Dezső]: Utazik az arany. *A Hét*, 1915. okt. 10. 569–570. p.

[62] Punin. [Kosztolányi Dezső]: Angyalok és tigrisek. *A Hét*, 1915. jún. 20. 316. p.

[63] Kosztolányi Dezső: Drótsövény-betegség. *PN*, 1918. szept. 15. 6. p.

[64] Kosztolányi Dezső: Az öröm iskolája. *PN*, 1918. okt. 6. 7. p.

[65] Szegedy-Maszák: A lövészárok… i. m. 131. p.

[66] Lásd Kosztolányi Dezsőné: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 74. p.

[67] Lásd még Szegedy-Maszák: A lövészárok… i. m. 132. p.

[68] Lásd 1915. évi II. törvénycikk a népfölkelésről szóló 1886. évi XX. törvénycikknek a jelen háború tartamára szóló módosítása és kiegészítése tárgyában. http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=7310.

[69] Népfölkelési igazolványi könyv. MTAKK, Ms4620/76. Miután KD nem volt tiszt, a Hadtörténelmi Levéltárban sem őriznek adatokat róla. Katonai személyi lap híján az említett forrást tekintem irányadónak. A levéltári kutatást Pollmann Ferenc végezte.

[70] Kosztolányiné 160–161. p.

[71] Lásd bővebben Kosztolányiné 160. p.

[72] Lásd Kosztolányiné: *Karinthyról*… i. m. 74. p.

[73] Kosztolányiné 161. p.

[74] Lásd KD levelei Babits Mihálynak, Budapest, 1907. szept. 22. után, [Szeged, 1907. okt. 9. előtt]. In *KDLN* 674., 676. p.

[75] „Michaele, itthon vagyok, betegebben és idegesebben, mint valaha. A szegedi napok fáradalmát még mindig nem tudom kiheverni." KD levele Babits Mihálynak, [Szabadka, 1907. okt. 9.]. In *KDLN* 678. p.

[76] KD levele Csáth Gézának, [Budapest, 1908. tavasz]. In *KDLN* 156. p.

[77] „Most jő a rút és rettenetes. […] Október elsején: berukkolás." KD levele Csáth Gézának, Szabadka, 1909. aug. 14. In *KDLN* 191. p.

[78] 1910. április 2-án a következőt rögzítették a kiskönyvben: „jelentkezésre nem köteles". Lásd Népfölkelési igazolványi könyv. MTAKK, Ms4620/76.

[79] „Ezen volt e. é. önk. népfölkelési szolgálatra köteles, és az 1922 évi deczember hó 31-ig a népfölkelésnek 1-ső osztályába, az 1927-ik év végéig pedig a népfölkelés 2-dik osztályába tartozik." Népfölkelési igazolványi könyv. MTAKK, Ms4620/76.

[80] Lásd még Altorjay Sándor: *Népfölkelők és egyévi önkéntesek könyve*. Budapest, 1915, Benkő Gyula, 1–2. p.

[81] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1914. okt. 17. In *KDCsalL* 21. p.

[82] Kosztolányiné 208. p.

[83] Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, [hely nélkül,] 1914. nov. 9. In Csáth: *Emlékirataim*... i. m. 167. p.

[84] „örülünk, hogy a sorozó bizottság orvosa alapos vizsgálat után megállapította, hogy régi ideg- és szívbajod miatt most sem kell katonai szolgálatot teljesítened". Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1914. nov. 20. In *KDCsalL* 22. p.

[85] Kosztolányiné az újabb sorozás időpontjaként 1915 februárját említi, de a levelezésben nem találtam ennek nyomát. Lásd Kosztolányiné 210. p. Lásd KD levelei Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915.] okt. 25., 26. In *KDLN* 322–323. p.

[86] Lásd KD levele Halasi Andornak, [Budapest, 1915. okt. vége]. In *KDLN* 328. p.

[87] KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. nov. 5.]. In *KDLN* 331–332. p.

[88] „Naponta három gramm brómot nyelek, s oly fokú idegesség bánt, hogy alig bírok ülni a széken." KD levele Babits Mihálynak, Budapest, 1908. febr. In *KDLN* 149. p. „Dobog a szívem, és ideges vagyok: idegbeteg." KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1909. márc. vagy ápr.]. In *KDLN* 172. p.

[89] Molnár: Az elköteleződés határai... i. m. 466. p.

[90] „A második pótsorozáson bevettek, azóta a Világ felmentetett mint nélkülözhetetlent." KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1916. jún. 16. In *KDLN* 376. p.

[91] Kosztolányiné 213. p.

[92] „önökhöz van beadva Karinthy Frigyes, – aki neuraszthéniás, beteges, – feleséges, gyermekes, – vagyontalan, – ezzel szemben egy »bene«-t adott neki a Sors: – tehetséget; [...] Mondja kérem, [...] nem lehetne egész egyszerű emberi irgalommal őt egyszer mindenkorra felmentetni?" Gróf Teleki Sándorné levele Drasche-Lázár Alfrédnek, Budapest, 1916. márc. 31. MNL OL, K26. 1917. II. 0037–3053–033–r. A dokumentum föltárása Komáromi Csaba érdeme.

[93] Kosztolányiné 210. p.

[94] Uo. 213. p.

[95] Kosztolányi Dezső: *Öcsém. 1914–1915*. Békéscsaba, 1915, Tevan, 2. p.

[96] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1914. júl. 27. In *KDCsalL* 16. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Öcsém. *Ny*, 1914. aug. 16. – szept. 1. 196. p.

[97] Lásd még id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1914. szept. 11. In *KDCsalL* 17. p.

[98] Lásd Kosztolányiné 219. p.

[99] „Operateur csak egy lehet: Hültl, aki ebben a szakmában a legjobb és még olcsó is. [...] a Röntgent nem lehet rábízni akárkire – azt csakis Prof. Alexander végezheti a Poliklinikán." Csáth Géza levele KD-nek, [hely nélkül,] 1914. dec. 16. MTAKK, Ms4622/105.

[100] „Dide véletlenül éppen odahaza van akkor. Édesanyja születésnapjára utazott családjához s a halál is ezt az időt választja látogatásra. [...] még akkor éjjel látomásra riad: kisnagymama fölkel a ravatalról, az ő ágya szélére ül s megfogja a kezét." Kosztolányiné 224. p.

[101] „Szombaton délben azonban sürgönyt kaptam, hogy anyai nagyanyánk – a »Grószi« – meghalt, és azonnal a temetésére utaztam." KD levele Rajz Sándornak, Budapest, 1916. márc. 28. In *KDLN* 357. p.

[102] Lásd id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, [Szabadka, 1916. márc. 29.]. In *KDCsalL* 43. p.

[103] „Azért jól gondold meg, hogy mit teszöl! és te is most akarsz ilyen válságos időbe el menni, olyan hosszu utra hátha neked is valami bajod lehet, – és Ilonkára nem gondolsz? – [...] talán pár honap mulva viszont látjuk »a rég nem látot fiut és testvért« Ird meg édes Didém mi a leg utolsó szándékod erre vonatkozolag, hogy el mész e öcsédhez vagy nem? Jól gondold meg!" Id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, [Szabadka,] 1915. febr. 28. In *KDCsalL* 30. p.

[104] Ifj. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [hely nélkül,] 1914. dec. 30. MTAKK, Ms4623/268.

[105] Lásd ifj. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [hely nélkül,] 1914. dec. 30. MTAKK, Ms4623/268.

[106] „Lapjaink elég jól jönnek mostanában s a Világ is. [...] Sajnos, már az ifjú Karinthy nincs velem egy faluban. Nagyon jól szórakoztam vele s tanulmányoztam benne a bátyját." Ifj. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [hely nélkül,] 1915. márc. 18. MTAKK, Ms4623/276. A levél betűhű átirata Soltész Márton munkája.

[107] KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. szept. 21.]. In *KDLN* 293–294. p.

[108] Lásd még KD levele Oláh Gábornak, Budapest, 1915. ápr. 29. In *KDLN* 282. p.

[109] Dér Zoltán: Utószó. Egy új életrajz elemei. In *KDCsalL* 392. p.

[110] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1915. aug. 10. In *KDCsalL* 35. p.

[111] KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. okt. 7.]. In *KDLN* 305. p.

[112] Lásd KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. nov. 21.]. In *KDLN* 344. p.

[113] Lásd id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, [Szabadka,] 1916. febr. [13.]. In *KDCsalL* 43. p.

[114] Lásd még id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, [Szabadka,] 1917. dec. 6. In *KDCsalL* 55. p.

[115] „öcsémnek, aki az olasz harctéren van, sürgősen szüksége lenne a famíliánk nemesi oklevelére." KD levele Kosztolányi Attilának, [Budapest, 1917. dec. 6. és 1918. jan. 3. között]. Kosztolányi Károly magántulajdonából közli Sárközi Éva: Adatok Kosztolányi Dezső családtörténetéhez egy eddig ismeretlen levél kapcsán. *It*, 2013/2. 300. p. A datáláshoz lásd még Bíró-Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső kötetből kimaradt levelei. Kézirat.

[116] Lásd id. Kosztolányi Árpád levelei KD-nek, Szabadka, 1918. jan. 3. és 18. In *KDCsalL* 56–59. p.

[117] Lásd bővebben KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 11. In *KDLN* 414–415. p.

[118] Szajbély Mihály: *Csáth Géza*. Budapest, 1989, Gondolat, 256. p.

[119] Molnár: Az elköteleződés határai... i. m. 464. p.

[120] „Van-e neked ajánlati lapod? [...] vedd magadhoz, és vidd el sürgősen a város katonaügyi osztályába: adjanak felvilágosítást: mikor kell bevonulnod?" Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, [Előpatak,] 1914. júl. 31. In Csáth: *Emlékirataim*... i. m. 125. p.

[121] Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, [Trencsén,] 1915. febr. 1. In Csáth: *Emlékirataim*... i. m. 180. p.

[122] Dévavári Beszédes Valéria elektronikus levélbeli közlése.

[123] Csáth: *Emlékirataim*... i. m. 75–76. p.

[124] Kőbányai: *Az elbeszélhetetlen*... i. m. 24. p.

[125] Tóth Árpád levele Bródy Pálnak, Debrecen, 1914. szept. 1. In *Tóth Árpád Levelei*. Budapest, 1973, Akadémiai, 72. p.

[126] Lásd bővebben Tóth Árpád levele Hatvany Lajosnak, Svedlér, 1917. febr. 27. In *Levelek Hatvany Lajoshoz*. Vál., szerk. Hatvany Lajosné. Bev. Nagy Péter. Jegyz. Belia György. Budapest, 1967, Szépirodalmi, 224. p. Lásd még Tóth Árpád levele Hatvany Lajosnak, Svedlér, 1917. febr. 5. In *Levelek Hatvany*... i. m. 222. p.

[127] Kosztolányiné 209–210. p. Stróbl Alajos Pekárról mintázta Toldi Miklóst, Arany János szobrának egyik, talapzaton lévő mellékalakját.

[128] Kosztolányiné 207–208. p.

[129] Lásd Kosztolányiné 211. p.; Kosztolányi Dezső: Alázatos, fiúi fohász az aggokhoz. *Ny*, 1915. máj. 16. 523. p. A *Háborús fohász az aggokhoz* címváltozat csak az *Összegyűjtött költeményekben* fordul elő. Uő: *Kosztolányi Dezső Összegyűjtött költeményei. 1907–1935*. Budapest, 1935, Révai, 168–169. p.

[130] Kosztolányiné 212. p.

[131] Lásd Kosztolányiné 215. p.

[132] Lásd még KD levelei Kner Imrének, illetve Tevan Andornak, Budapest, 1916. máj. 27. In *KDLN* 371. p.

[133] Lásd Guhr Mihály levele KD-nek, [Tátra]Széplak, 1915. [nov. ?] 29. MTAKK, Ms4622/287.

[134] „A gyermeklélektani dolgok igen érdekesek (bár egy elkényeztetett freudistának – mint nekem és neked – kissé magától értetődőek és felszínesek". KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. nov. 8.]. In *KDLN* 333. p.

[135] „Miért kertelsz előttem? Miért nem irod meg, hogy bevettek és most várod a valószínű felmentést. Ezt a levelet úgy sem olvassa kívüled senki." Kosztolányi Dezsőné levele KD-nek, Tátraszéplak, [1915,] MTAKK, Ms4624/145. Kosztolányiné ekkor írt leveleinek földolgozását Soltész Márton segítette.

[136] Kosztolányi Dezsőné levele KD-nek, Tátraszéplak, [1915,] MTAKK, Ms4624/135.

[137] Lásd bővebben Kosztolányiné 213–214. p.; KD levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915. nov. 20.]. In *KDLN* 343. p.

[138] A datáláshoz lásd még Lengyel András: A négerkedő Kosztolányi. In uő: *Képzelet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szeged, 2010, Quintus, 144. p.

[139] Kosztolányiné 220. p.

[140] Füst Milán: Még egy emlékezés Kosztolányi Dezsőről. In uő: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest, 1967, Magvető, 64–65. p. Az esetre KD is utal gyorsírásos naplójában. Lásd Naplók 1933–34, 817., 821. p.

[141] Lengyel: A négerkedő Kosztolányi ... i. m. 143. p.

[142] Havass Rezső: Előszó. In uő: *Fényben... Három magyar–dalmát történeti kép. Színmű*. Budapest, 1924, Magyar Adria Egyesület, 7. p.

[143] Lásd bővebben Lengyel: A négerkedő Kosztolányi ... i. m. 144–147. p.

[144] A *Világ* elsősorban az Eötvös páholy tagsága anyagi áldozatainak, illetve Bálint Lajos főmester szervezőmunkájának köszönhette létét. Lásd még Heverdle László: Fejezet a polgári radikális sajtó történetéből. A Világ szabadkőműves kapcsolatai. *Magyar Könyvszemle*, 1978/2. 144. p.

[145] „A klerikálisok egy millió koronát gyűjtöttek sajtóalapra, [...] felkészülnek minden liberális gondolat ellen." Purjesz Lajost idézi Tutsek József: *A 40 éves Eötvös-páholy*. 200. p.; Országos Levéltár, Szabadkőművesség – Az Eötvös-páholy iratai. P 1101. 2. tétel. 2. kötet. In Heverdle: Fejezet... i. m. 146. p.

[146] Lásd Fabó Irma: A radikális sajtó kialakulása. Világ 1910–1914. *Magyar Könyvszemle*, 1966/4. 319. p.

[147] Buzinkay Géza: *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, 2008, Corvina, 121. p.

[148] „Bár a páholyokat egyesítő Magyarországi Symbolikus Nagypáholy alapszabálya kizárt »minden politikai és vallási kérdést« tevékenységi köréből, [...] a szabadkőművesek természetesen politizáltak is. [...] ezekre a szervezetekre támaszkodva alakította meg Jászi és csoportja 1914. június 6-án az Országos Polgári Radikális Pártot, [...]." Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005, Osiris, 77. p.

[149] Lásd még Fabó: A radikális sajtó... i. m. 319–321. p.

[150] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: A polgárság ébredése. Aigner Ferdinandtól Bánffy Dezsőig. *V*, 1910. aug. 11. 3. p.

[151] A napilap az Andrássy úton, az Abbázia és a Palermo kávéház között elhelyezkedő nagy, szürke épület első emeletén működött. Lásd még Bartalis János: *Az, aki én voltam. Önéletrajzi visszaemlékezés*. I. köt. Bukarest, 1972, Kriterion, 113–115. p.

[152] KD levele Halasi Andornak, Budapest, 1914. júl. 6. In *KDLN* 274. p.

[153] Molnár: Az elköteleződés határai... i. m. 472. p. „ha holnap ilyenkor békés kulturország helyett háborus lázban égő, hadviselő ország leszünk, lakat zárja le az ajkunkat. Nem idegen erő, hanem a saját lelkiismeretünk teszi ezt a lakatot szánkra. Ha már benne vagyunk a háboruban, [...] idétlen és felesleges dolog volna minden siránkozás." [Szerző nélkül]: A vörös kacaj. *V*, 1914. júl. 25. 1. p.

[154] Kosztolányi Dezső: Firkák a jégen. *V*, 1914. febr. 8. 15. p.

[155] Kosztolányi Dezső: Tul az Operencián. *V*, 1914. szept. 1. 1. p.

[156] Kosztolányi Dezső: Dithyramb. *V*, 1915. dec. 25. 10. p.

[157] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1915. jan. 17. In *KDLN* 278. p. A kötet végül nem jelent meg Tevannál.

[158] Lásd KD levelei Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1915.] okt. 13., 27. In *KDLN* 311., 324. p.

[159] Lásd még KD levele Bölöni Györgynek, Párizs, 1913. jún. In *KDLN* 249. p.

[160] Lásd még Benedek Szabolcs: Nyugatos szabadkőművesek – szabadkőműves nyugatosok. *Eső*, 2008/3. 56–62. p.

[161] Lásd Berényi Zsuzsanna Ágnes: A szabadkőműves Kosztolányi Dezső. *ItK*, 1998/5–6. 787. p.

[162] Lásd Benedek: Nyugatosok... i. m. 58. p.

[163] Szabadkőművesek „kezdeményezték a Szabad Lyceum, a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolája, a Széchenyi Társaság alapítását, fenntartásukban pedig kiemelkedő szerepet játszottak." L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesség a XX. században*. Budapest, 1977, Kossuth, 28. p.

[164] Káich Katalin: A Szabadkai Szabad Lyceum Egyesület. 1899–1918. *Üzenet*, 1979/6. 337–338. p.

[165] Kiss Gusztáv: Gondolatok a szabadkőművesség és a szabadkai polgárság kapcsolatáról. *Üzenet*, 1999/9–12. 125. p. A páholy megalakulásának dátumához lásd még Palatinus József: *A szabadkőművesség bünei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai 1920-tól 1937-ig*. II. köt. Budapest, 1939, Palatinus – Budai-Bernwaller, 390. p.

[166] Bálintot KD színházi körökből ismerhette. Kutatója később a Genius Könyvkiadó irodalmi vezetőjeként segítette művei megjelenését. Bakonyival sajtós körökben is találkozhatott, miután ő volt a Magyar Újságírók Egyesületének alelnöke és az Otthon Kör főtit-

kára. Utóbbi „karakteres, korrekt, igen talentumos és tartalmas ember"-ként jellemezte KD-t a jelentésben. Lásd Berényi: A szabadkőműves Kosztolányi… i. m. 789. p.

[167] Berényi: A szabadkőműves Kosztolányi… i. m. 788–789. p.

[168] „Egyes korai iratokon a páholy nevét csakugyan Március 15-eként jelölték. Az 1848–49-es forradalomra és szabadságharcra történő emlékezést jelzi […] a páholy jelszava is: Gondolatszabadság, Sajtószabadság, Világszabadság!" Berényi: A szabadkőműves Kosztolányi… i. m. 787–788. p. A páholyról lásd még Barcsay Adorján: *A szabadkőművesség bűnei*. I. köt. Budapest, 1921, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 212. p.

[169] Kosztolányi Dezső: Anyák. *A Nő*, 1915. dec. 18. 187. p.

[170] Kosztolányi Dezső: Az idegen csillag. *A Nő*, 1915. aug. 5. 122. p.

[171] Lásd még Sárközi Éva: „Kedves szerkesztő kisasszony". Kísérlet egy ismeretlen Kosztolányi-levél megfejtésére. *It*, 2006/2. 242–249. p.

[172] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Március. *Dél*, 1916. márc. 25. 10. p. KD-t Cserna Andorral, Engl Arthurral (bankár), Herodek Istvánnal (részvénytársasági cégvezető) és Kertész Sámuellel (pénztárigazgató) együtt vették föl.

[173] „Nem szükséges rámutatnunk arra, hogy minden eszmének legjobb érlelője, legjobb terjesztője a sajtó. A magyar forradalom soha el nem jutott volna idáig, ha a legkiválóbb tollak nem állanak szolgálatában." A Világ páholy 1919. február 19-i körlevelét idézi Barcsay: *A szabadkőművesség*… i. m. 231. p. (I. köt.)

[174] Ekkor „mesterértekezletet" is tartottak, Dallos Rezsőt, Haas Mórt és Kondor Bernátot pedig harmadik fokba avatták.

[175] Lásd bővebben Berényi: A szabadkőműves Kosztolányi… i. m. 792. p.

[176] KD mint páholyalapító adatait lásd Barcsay: *A szabadkőművesség*… i. m. 175. p. (II. köt. *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy védelme alatt működött páholyok tagjainak névsora.*) Palatinus: *A szabadkőművesség*… i. m. 179–180. p. (II. köt.)

[177] Berényi: A szabadkőműves Kosztolányi… i. m. 795.

[178] Lásd még Réz Pál: Kosztolányi-mozaik. A szabadkőműves Kosztolányi. *Kortárs*, 1984/9. 1460. p.

[179] „(Alkalmi vers: – a szabadkőműveseknek, Fölolvastam F J. halálakor.)" Lásd Kosztolányi Dezső: Láncvers. MTAKK, Ms4612/45.

[180] „a szabadkőművesek temetésén a nyitott sír mellett […] láncot alkotnak a páholy tagjai, és láncbeszéddel, ritkábban láncverssel búcsúztatják az elhunytat." Réz: Kosztolányi-mozaik… i. m. 1460. p.

[181] Lásd A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy meghívója gyászmunkára. Budapest, 1916. nov. 22. PIM Kisnyomtatványtár, Any.77.1/4. Lásd még Berényi: A szabadkőműves Kosztolányi… i. m. 795. p.; Réz: Kosztolányi-mozaik… i. m. 1460. p.

[182] Lásd bővebben Prónay Pál: *A határban a Halál kaszál… Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest, 1963, Kossuth, 189. p.

[183] Lásd Réz: Kosztolányi-mozaik… i. m. 1460. p.

[184] „a volt szabadkőművesek nagyon sokáról állapították meg a »hűtlenséget« és elhatározták, hogy ezeket »fedezni« […] fogják. Kivételt csak azokkal tesznek, akik igazolják, hogy vagy exisztenciájuk biztosítása érdekében, vagy színleg azért fordultak szembe a szabadkőművességgel, hogy magas állásukkal is szolgálatot tegyenek". Palatinus József: *A szabadkőművesség bűnei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai 1920-tól 1937-ig*. I. köt. Előszó Temesváry László. Budapest, 1938, Lőcsey, 55. p.

[185] Lásd pl. Rilke, Rainer Maria: Templomépitők. Ford. Kosztolányi Dezső. *BMN*, 1917. jún. 8. 3. p. A verset később újraközölte. Lásd Uő: Az »imakönyv«-ből. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1921. máj. 1. 710–711. p. A szövegváltozatok eltéréseiről lásd bővebben Lász-

ló Erika: Magyar „Rilkék". Doktori disszertáció. Kézirat. 36. p. http://doktori.btk.elte.hu/lit/laszloerika/diss.pdf.

[186] Lásd Palatinus József: *A hazai és külföldi páholyokban illegálisan működő magyarországi szabadkőművesek névsora 1920-tól 1938-ig.* III. köt. Budapest, 1939, Palatinus – Budai-Bernwaller, 20–23. p.

[187] L. Nagy: *Szabadkőművesség...* i. m. 44. p.

[188] Lásd még Palatinus: *A szabadkőművesség...* i. m. 58. p. (I. köt.)

[189] L. Nagy: *Szabadkőművesség...* i. m. 44. p.

[190] Szabályos tagfelvételre és szervezeti életre csak az országhatárokon túl adódott lehetőség. Lásd Palatinus: *A szabadkőművesség...* i. m. 54–55. p. (I. köt.)

[191] Kosztolányi Dezső: *Lánc, lánc, eszterlánc. Kosztolányi Dezső új versei.* Békéscsaba, 1914, Tevan.

[192] Lásd Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1916. okt. 10. In *Tevan Andor levelesládájából.* Közread. uő. Budapest, 1988, Gondolat, 152. p.

[193] „Félek, hogy kicsit sok könyvvel ostromoljuk a közönséget (Anthológia, Szegény kis gyermek, Eszterlánc)." KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1914 [eleje]. In *KDLN* 263. p.

[194] Lásd bővebben KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1914. febr. 20. In *KDLN* 264. p.

[195] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1914. febr. [vége]. In *KDLN* 266. p.

[196] „Mikor jön fel hozzánk? Igazán szeretném viszonozni a békéscsabai kedvességét." KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1914. márc. [23.]. In *KDLN* 268. p.

[197] Lásd KD levelei Tevan Andornak és Tevan Adolfnak, Budapest, 1914. ápr. 22. és jún. 27. között. In *KDLN* 269–273. p. Lásd még [Bíró-]Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső Békés megyei kapcsolataihoz. Tevan Adolf és Tevan Andor Kosztolányihoz írott leveleiből. *Bárka*, 2006/1. 61–62. p.

[198] Kosztolányi Dezső: *Mák. Kosztolányi Dezső új versei.* Békéscsaba, 1916, Tevan. (2. kiad. 1920.)

[199] Kosztolányi Dezső: *Négy fal között. Versek.* Békéscsaba, [1917,] Tevan. (2. kiad.)

[200] A műfaji kérdésekről lásd még Szilágyi Zsófia – Tóth-Czifra Júlia: A Kosztolányi Dezső Boszorkányos esték (1908) és Bolondok (1911) című szerzői köteteit tartalmazó kritikai kiadáshoz. Szinopszis. Kézirat.

[201] Lásd Kosztolányi Dezső: Öcsém. *Ny*, 1914. aug. 16. – szept. 1. 196. p.; Uő: Limlomok. *V*, 1914. dec. 25. 11. p.; Uő: Arckép. *ÚI*, 1915. márc. 21. 309. p.; Uő: Ének Virág Benedekről. *Ny*, 1915. márc. 16. 315–316. p.; *A Hét*, 1915. jún. 6. 282. p.

[202] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1915. márc. 12. In *KDLN* 279. p.

[203] Lásd *Corvina*, 1915. jún. 20. 70. p.

[204] Lásd pl. Kosztolányi Dezső: Izzó pesti dél. *A Hét*, 1914. júl. 26. 479–478. p. A szöveg a kötetben *Izzó pesti dél a háború előtt* címváltozattal szerepel.

[205] Lásd Bucsics Katalin: Két pékről – Kosztolányi történelemszemléletéhez. In *Kosztolányi nemzedéke és a háború. 1914–1918. Tanulmányok.* Szerk. uő. Budapest, 2015, MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, 114–115. p.

[206] Szegedy-Maszák: A lövészárok... i. m. 135. p.

[207] Lásd (H. A.) [Halasi Andor]: Kosztolányi Dezső: Öcsém. *A Hét*, 1915. jún. 6. 292. p.

[208] Lásd Havas Gyula: Kis könyvek. Kosztolányi Dezső: Öcsém. 1914–1915. Tevan-könyvtár. Szilágyi Géza: A háború mellől. Modern Könyvtár. *Ny*, 1915. jún. 16. 691. p.

[209] Szén. [Andor József]: Kosztolányi Dezső. Öcsém. (1914–1915.) Tevan könyvtár. *Élet*, 1915. júl. 4. 675. p.

[210] „Apró irások és versek együtt – ez ismeretlen a magyar könyvirodalomban." [Szerző nélkül]: Öcsém. Kosztolányi Dezső uj könyve. *V*, 1915. jún. 13. 25. p.

[211] Csongor. [Lendvai István]: Három könyvről. *ÚN*, 1915. jún. 6. 16. p.

[212] Lásd Kosztolányi Dezső: *Tinta*. Gyoma, 1916, Kner.

[213] „Shelley Song to the Men of England című politikai versét egy Voltaire-idézet, Baudelaire négy belgákat csúfoló költeménye, négy sor Stecchettitől és [Mazza tollából] egy futurista vers követi." Szegedy-Maszák: A lövészárok… i. m. 135. p.

[214] Lásd még KD levele Kner Imrének, Budapest, 1916. márc. 1. In *KDLN* 353. p.

[215] Első ismert Kneréknek címzett levelét lásd KD levele Kner Izidornak, Budapest, 1915. ápr. 22. In *KDLN* 281. p.

[216] Lásd KD levele Kner Imrének, Budapest, 1916. okt. 14. In *KDLN* 386. p. Lásd még [Réz Pál jegyzete]. In *KDLN* 939. p.; [Bíró-]Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső Békés megyei kapcsolataihoz 2. Kner Imre levelei Kosztolányi Dezsőnek. *Bárka*, 2006/2. 79–88. p.

[217] Lásd KD levele Kner Imrének, Budapest, 1916. márc. 18. In *KDLN* 356. p. *Corvina*, 1916. máj. 20. 56. p. máj. 30. 66. p. jún. 20. 74. p.

[218] Lásd Lakatos László: Kosztolányi Dezső: Tinta. *A Hét*, 1916. jún. 11. 310. p. KD levelei Kner Imrének, Budapest, 1916. jún. 17. – aug. 3. In *KDLN* 376–381. p. „köszönöm […] Tinta cimű művének elküldetését. Csak természetes, hogy a »Tábori Ujság« valamelyik legközelebbi számában írok róla." Dr. Lukáts Kálmán levele KD-nek, Bécs, 1916. júl. 14. MTAKK, Ms4624/268.

[219] Lásd Csongor. [Lendvai István]: Irók és könyvek. *ÚN*, 1916. jún. 18. 10. p. Lásd még a *Filoszemita publicisztika* című alfejezetet.

[220] Lásd Bölöni György: Kosztolányi Dezső: Tinta. In uő: *Nemzedékről nemzedékre*. Vál., szerk. Erki Edit. Budapest, 1966, Szépirodalmi, 50. p. Lásd a jegyzetet is: i. m. 450. p.

[221] Lengyel Menyhért: Tinta. Irta: Kosztolányi Dezső. Kner Izidor kiadása. Gyoma. *Ny*, 1916. júl. 16. 141. p.

[222] Lásd H[alasi]. A[ndor].: Kosztolányi Dezső: Tinta. Kner Izidor kiadása. *Nsz*, 1916. jún. 25. 9. p.

[223] Kosztolányi Dezső: *Katona-arcok. Karcolatok*. Budapest, [1917,] Pátria.

[224] Lásd Kosztolányi Dezső: Oligocén és Eocén. In uő: *Bűbájosok. Novellák*. Budapest, 1916, Franklin, 195–214. p.

[225] á. é.: Kosztolányi Dezső novellás könyve. *A Cél*, 1916. nov. 20. 714–715. p.

[226] *Éjfél. Magyar irók misztikus novellái*. Összegyűjt. Bálint Aladár. Bev. Kosztolányi Dezső. Gyoma, 1917, Kner. Lásd még KD levele Kner Imrének, [Budapest, 1916. okt.–nov.]. In *KDLN* 388. p.

[227] Lásd *Kísértethistóriák. Idegen írók novellái*. Szerk., ford. Balázs Béla. Gyoma, 1917, Kner.

[228] Lásd KD levele Kner Imrének, Budapest, 1917. jan. 22. In *KDLN* 395–396. p.

[229] Lásd KD levele Kner Imrének, Budapest, 1917. jan. 26. In *KDLN* 396. p.

[230] „megbízom Önt Gustav Meyrink Orchideen és Wachsfiguren-Kabinett című novellás-kötetéből a kiszemelt novellák lefordításával." Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1917. jan. 25. In *Tevan Andor levelesládájából*… i. m. 157–158. p. Lásd még KD levelei Tevan Andornak, Budapest, 1917. jan. [29]., febr. 21. In *KDLN* 397–399. p.

[231] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1917. márc. 11. In *KDLN* 400. p.

[232] A köteten 1914-es megjelenési dátum szerepel. Lásd *Modern költők*… i. m. (1. kiad.)

[233] Először csak úgy lehetett a kiadványhoz jutni, ha valaki a tíz kötetből álló teljes sorozatot megvásárolta. 1916-ban azonban megjelent egy utánnyomás a Révai Testvéreknél. Lásd [Szerző nélkül]: Modern költők. *V*, 1916. dec. 3. 22. p.

[234]Rába György: *A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai.* Budapest, 1969, Akadémiai, 220–221. p.

[235]Kosztolányi: [Előszó]. In *Modern költők*... i. m. III. p. (1. kiad.)

[236]Lásd *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit.* Szerk. Bethge, Hans. Leipzig, [1907,] Hesse.

[237]Lásd Walch, G.: *Anthologie des poètes français contemporains.* I–III. Paris–Leyden, [1906,] Delagrave–Sijthoff. A kiadási év meghatározásában Józan Ildikó volt segítségemre.

[238]Lásd Rába: *A szép hűtlenek*... i. m. 222. p.

[239]Nem tudjuk, KD pontosan melyik kiadást olvasta. Lásd pl. Van Bever, Adolphe – Léautaud, Paul: *Poètes d'Aujourd'hui. 1880–1900. Morceaux choisis. Accompagnés de notices biographiques et d'un essai de bibliographie.* I–II. Paris, 1900, Société de Mercure de France. (4. kiad.) Lásd még Rába: *A szép hűtlenek*... i. m. 222. p.

[240]Rába: *A szép hűtlenek*... i. m. 223. p. Lásd még Gourmont, Rémy de: *Le livre des masques. Portraits symbolistes, gloses et documents sur les écrivains d'hier et d'aujourd'hui.* Paris, 1908, Société du Mercure de France. (5. kiad.)

[241]Poe, Edgar Allan: A holló. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1913. szept. 16. 402–404. p.

[242]Lásd Elek Artúr: Poe „Holló"-jának legújabb fordítása. *Ny*, 1913. okt. 16. 591–593. p.

[243]Kosztolányi Dezső: A „Holló". Válasz Elek Artúrnak. *Ny*, 1913. nov. 1. 641–644. p. Lásd még Józan Ildikó: „...a szöveget hagyjuk megszólalni". In *Látókörök metszése. Írások Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára.* Szerk. Zemplényi Ferenc et al. Budapest, 2003, Gondolat, 212–224. p.

[244]Lásd M[arczinkó]. F[erenc].: Kosztolányi Dezső: Modern költők. *It*, 1914. 348. p.

[245]Lásd bővebben zb. [Zolnai Béla]: Kosztolányi Dezső: Modern költők. Külföldi antológia, a költők arczképével. Budapest, „Élet" kiadása (1916). 8-r. 487. l. 7 K. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1917/febr.–márc. 190. p.

[246]Benrimo, Harry J. – Hazelton, George: *A sárga kabát.* [Ford. Kosztolányi Dezső]. Budapest, [1914,] Lampel–Franklin. (2. kiad. [1915].)

[247]„A sárga kabát-ot most a Franklin Társulat kérte, de mindaddig nem adom oda, míg ön meg nem írja, reflektál-e rá (azért az árért), vagy sem?" KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1914. febr. 20. In *KDLN* 264. p.

[248]Lásd [Szerző nélkül]: A sárga kabát. *SzÉ*, 1914. ápr. 12–19. 78. p.

[249]„öt héten keresztül dolgozott, mint egy vadállat, a próbákon. Nekivetkőzve előjátszott, magyarázott, kosztümöt tervezett, díszletet rajzolt, zenélt, tépte magát – annyit vesződött és bajlódott, annyi fáradtságot vett magának, amivel kisebb tartományokat el lehetett volna igazgatni." Lengyel Menyhért: Benrimo. *Ny*, 1914. máj. 16. 723. p.

[250]Mann, Heinrich: *Ronda tanár úr.* Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba, 1914, Tevan. Az 1905-ben keletkezett műből 1930-ban Marlene Dietrich főszereplésével mozgókép is készült (*A kék angyal*), ami az első jelentős hangosfilm-siker lett.

[251]Byron, George Gordon Noël: *Mazeppa.* Ford. Kosztolányi Dezső. Gyoma, 1917, Kner. (2. kiad. 1924.)

[252]Első itteni közlését lásd Kosztolányi Dezső: Szürke glória. *PN*, 1916. jún. 11. 17–18. p.

[253]„örvendünk, hogy a Pesti Naplóhoz sikerült bejutnod rendes munkatársnak, ami anyagi tekintetben is igen lényeges, de a lap hírneve is nagyobb, mint a Világé és iránya is jobban megfelel az én gondolkodásomnak". Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1917. ápr. 9. In *KDCsalL* 51. p.

[254]A *PN*-t 1917-ben vásárolta meg a Hatvany–Deutsch cég. Lásd Lengyel Géza: *Magyar újságmágnások.* Budapest, 1963, Akadémiai, 90. p.

[255]Tormay Cécile állítása szerint a *PN* egyenesen a forradalom „egyik előkészítője" volt. Lásd Tormay Cécile: *Bujdosó könyv.* Szeged, 2009, Lazi, 25. p.

[256] Surányi József: [A mai napon]. *PN*, 1917. jan. 13. 9. p.
[257] [Hatvany Lajos]: Gróf Károlyi Mihály és az uj irodalom. *PN*, 1917. júl. 29. 11. p.
[258] Uo.
[259] Uo. Károlyi az 1916-os *Mák* című kötetet forgathatta.
[260] Lengyel András: Hatvany Lajos Pesti Naplója. 1917–1919. In uő: *A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 2013, Nap, 93. p.
[261] Lásd Herczeg Ferenc levele Hatvany Lajosnak, Budapest, 1917. ápr. 3. In *Hatvany Lajos levelei*. Vál., szöveggond. Hatvany Lajosné – Rozsics István. Jegyz. Hatvany Lajos – Rozsics István. Előszó Illés Endre. Budapest, 1985, Szépirodalmi, 303. p.
[262] Lásd Angyal Dávid levele Hatvany Lajosnak, Budapest, 1917. febr. 15. In *Hatvany Lajos levelei*... i. m. 301–302. p.
[263] Lásd [Szerző nélkül]: Huszár Károly és Hatvany Lajos. *Az Ember*, 1923. júl. 15. 22. p.
[264] Lásd pl. [Szerző nélkül]: A töltőtoll. *SzÉ*, 1918. márc. 31. – ápr. 7. 45. p.
[265] [Szerző nélkül]: E. M. I. T. T. *SzÉ*, 1917. nov. 4–11. 42. p.
[266] [Szerző nélkül]: E. M. I. T. T. *SzÉ*, 1917. nov. 11–18. 13. p.
[267] Lásd [Szerző nélkül]: E. M. I. T. T. *SzÉ*, 1917. nov. 18–25. 14. p. A *SzÉ* következő száma további lelkes olvasók mondatait idézte, akik szintén kültagok lettek.
[268] Lásd bővebben Lengyel András: Hatvany Lajos Pesti Naplója. 1917–1919. I. *Magyar Könyvszemle*, 2006/3. 345. p.
[269] [Szerző nélkül]: [A Pesti Napló]. *PN*, 1917. aug. 5. 15. p. „felmentem Hatvanyhoz, akit a Pesti Napló helyiségei nevű gőzfürdő és kéjdívány-gyűjtemény csarnokaiban kerestem fel. Gépírókisasszonyok testén át juthattam be csak a Nagyúrhoz." Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Svedlér, 1917. nov. 26. In *Tóth Árpád Levelei*. S. a. r. Kardos László. Közrem. Kocztur Gizella. Budapest, 1973, Akadémiai, 166–167. p.
[270] Lásd még Lengyel: Hatvany Lajos... i. m. 138. p.
[271] Kosztolányiné 215–216. p.
[272] „A ragyogó tollu poéta [...] elpanaszolta a redakcióban, hogy a háziurával differenciái vannak. Barátai erre érintkezésbe léptek egy bankkal és megvétettek a házat a Kosztolányi részére. Neki csak annyit kell törleszteni amennyi házbért fizetne." [Szerző nélkül]: Intim Pista. *SzÉ*, 1917. aug. 26. – szept. 2. 13. p.
[273] „A házadósságot s a váltót küszködve törlesztjük hónapról-hónapra. Az egész város visszhangzik attól, hogy H. báró házat vásárolt nekünk. Szíves előzékenysége mindenesetre hozzásegített." Kosztolányiné 224. p.
[274] „Kosztolányi házat vett Budán, – ezt persze Karinthy mesélte, nem tudom, igaz-e?" Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Svedlér, 1917. nov. 26. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 167. p.
[275] [Szerző nélkül]: Mai pesti költők. Kosztolányi Dezső. *Rendkívüli Újság*, 1918. febr. 5. 10–11. p.
[276] „Örülünk, hogy házatok immár tehermentes". Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1922. dec. 20. In *KDCsalL* 81. p.
[277] Kosztolányi Dezső: Diktatúra és irodalom. Válasz, vallomás. In uő: *Kortársak I*. S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 299. p.
[278] Lásd bővebben Sipos Balázs: Irodalom és újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon. *Médiakutató*, 2002/tél. 71. p.
[279] Lengyel: Hatvany Lajos... i. m. 355. p. *(Magyar Könyvszemle)*.
[280] [Kosztolányi Dezső]: Magyarország amputálása. *PN*, 1917. aug. 11. 1. p.
[281] Uo. 2. p.

[282] Bihari Péter: *1914. A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek.* Pozsony, 2014, Kalligram, 463–464. p.

[283] Lásd Ádám Magda – Hanzal, Josef: *Edvard Beneš. Arckép kettős tükörben.* Ford., jegyz. G. Kovács László. Dunaszerdahely, 2008, Nap, 178. p. A kötetre Filep Tamás Gusztáv hívta föl a figyelmem.

[284] Lásd még Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső.* Pozsony, 2010, Kalligram, 142–143. p.

[285] Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák.* Budapest, 2010, Jaffa, 103–104. p.

[286] Ablonczy: *Trianon-legendák*... i. m. 105. p. Lásd még Lebey, André: A francia szabadkőművesség szerepe. Beszéd a párizsi szabadkőműves kongresszuson. In *Trianon és a Szabadkőművesség. Dokumentumok, tanulmányok.* Szerk. Márton László. Budapest, 2002, S. G. B., 68–69. p.

[287] Ablonczy: *Trianon-legendák*... i. m. 108. p.

[288] A végső döntésnek azonban „megágyazott az emigráns politikusok tényked̈ése, az antant propagandája, egyes területek geostratégiai helyzete, a háború utáni biztonsággal kapcsolatos elképzelések vagy egyes értelmiségi körök és [...] lobbicsoportok ereje – így talán a szabadkőműveseké is." Ablonczy: *Trianon-legendák*... i. m. 109–110. p.

[289] Babus Antal: Fülep Lajos az 1918–1919-es forradalmakban. In uő: *Tanulmányok Fülep Lajosról.* Tatabánya, 2003, József Attila Megyei Könyvtár, 85. p. „a budapesti költők nagy része kávéházakban filozofált a pacifizmusról, és közülük nem egy forradalmat csinált az Astoriában." Tormay: *Bujdosó könyv*... i. m. 159. p.

[290] Lásd még Sipos Lajos: *Babits Mihály és a forradalmak kora.* Budapest, 1976, Akadémiai, 30. p.

[291] Lásd bővebben Babus: Fülep Lajos az 1918–1919-es... i. m. 90–91. p.; Jászi Oszkár: *Visszaemlékezés a román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra.* Kolozsvár, 1921, Lapkiadó, 12. p.; *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a XX. századi Magyarországon.* I. köt. Vál., szerk. Ring Éva. Bev. Berend T. Iván. Budapest, 1986, Magvető, 115–117. p.; *Jászi Oszkár bibliográfia.* Szerk. Gyurgyák János – Litván György. Budapest, 1991, MTA Történettudományi Intézet – Századvég, 50. p.

[292] [Szerző nélkül]: A magyar intelligenciához. *V*, 1918. nov. 3. 12. p.

[293] [Szerző nélkül]: A magyar intelligenciához! A „Világszabadság Liga" megalakulására. *PN*, 1918. nov. 3. 8. p.

[294] Ritoók Emma: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései I. 1914–1919. márc. 224. p. OSZK Kézirattár, Fond 473.

[295] Lásd bővebben Dietz Károly: *Októbertől – augusztusig. Emlékirataim.* Budapest, 1920, Rácz Vilmos, 4–11. p.

[296] Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Budapest, 2012, Napvilág, 103–104. p.

[297] Linder „napokon belül lemondott, de a helyzeten utódja, Bartha Albert sem segíthetett sokat. Illúzió azt gondolni, hogy Linder szavai döntötték volna el Magyarország sorsát." Bihari: *1914. A Nagy Háború száz éve*... i. m. 485–486. p.

[298] Kosztolányiné 226. p.

[299] K[osztolányi]. D[ezső].: Forradalmi napló. *PN*, 1918. nov. 3. 7. p.

[300] Kosztolányi: Forradalmi napló... i. m. 7. p.

[301] „Voltak, akik már akkor reményeket füztek hozzá, azon a réven, hogy kitünő francia összeköttetései vannak, melyeket a most ott töltött internálása alatt még megerősithetett és igy ő hozhatja a békét." Ritoók Emma: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései I. 1914–1919. márc. 133. p. OSZK Kézirattár, Fond 473.

[302] „Minduntalan riasztó hírek érkeztek. Egy bosnyák ezred vonul föl ellenünk... Maga Lukachich vezeti... Tehát itt a vég..." Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – Magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai.* Szerk., jegyz. Veres András. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek, 48. p.

[303] Kosztolányi: Forradalmi napló... i. m. 7. p.

[304] Géra Eleonóra: A halál villamoson érkezett. Fővárosi hétköznapok a spanyolnátha árnyékában. In *Sorsok, Frontok, Eszmék*... i. m. 734. p.

[305] Bihari: *1914. A Nagy Háború száz éve*... i. m. 461. p.

[306] Judik Etel halálával hozható kapcsolatba KD *Esti megtudja a halálhírt* című novellája. Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Esti megtudja a halálhírt. MTAKK, Ms4613/7–8. Réz Pál: Egy ismeretlen Kosztolányi-írás. *Új Tükör*, 1978. dec. 24. 11. p.; Szegedy-Maszák Mihály: Az Esti Kornél jelentésrétegei. In uő: *„A regény, amint írja önmagát". Elbeszélő művek vizsgálata.* Budapest, 1998, Korona Nova, 82–84. p.

[307] Kosztolányiné állítása szerint férjének kellett Kaffka fölött gyászbeszédet tartani. Lásd Kosztolányiné 227. p. Más források alapján – melyeket hitelesebbnek fogadok el – Babits és Móricz mondott búcsúbeszédet. Lásd bővebben [Szerző nélkül]: A Nyugat hirei. *Ny*, 1918/karácsony. 863–864. p.; Rolla Margit: *Kaffka Margit II. Út a révig*... Budapest, 1983, MTA, 196. p.

[308] Kosztolányiné 227–228. p.

[309] „A spanyolban egymásra állították a koporsókat. Döghalál. Azt hittük, hogy mindennek vége. Nagy okosok a keresztségben." Naplók 1933–34, 812. p.

[310] Kosztolányi Dezső: Járvány. *PN*, 1918. okt. 20. 8. p. Lásd még uő: „Hja, béke van..."... i. m. 10. p.

[311] Lásd a kötet alcímét is: „A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar irónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája." Keletkezéstörténetéhez lásd még Gellért Oszkár: *Egy író élete. 1902–1925.* I. köt. Budapest, 1958, Bibliotheca, 335. p.

[312] Kosztolányi Dezső: Bus, pesti nép. *V*, 1913. dec. 25. 9. p. Lásd még uő: Bus, pesti nép. *A Hét*, 1915. júl. 25. 391. p.

[313] KD „a Bús pesti nép című versét küldi, de mellé prózát is, s ez jellemző az emberre és íróra egyaránt." Gellért: *Egy író élete. 1902–1925*... i. m. 343. p. (I. köt.)

[314] Kosztolányi Dezső: A vörös panoráma. In *A diadalmas forradalom könyve*... i. m. 66. p.

[315] Hatvany Lajos: Egy hónap története. *E*, 1918/dec. 75. p.

[316] [Szerző nélkül]: Irók, művészek a politikában. *Figáró*, 1918. nov. 6. 12. p.

[317] „megkérdett engem Károlyi, hogy be akarok-e lépni az ő népjóléti bizottságába. [...] E pillanatban léptek be a szerkesztőség tagjai. Károlyi ujra belemelegedett, elmondta programmját." Hatvany: Egy hónap... i. m. 10–11. p.

[318] Lásd még Hatvany: Egy hónap... i. m. 92. p.

[319] Lásd bővebben Hatvany: Egy hónap... i. m. 142. p.

[320] Kosztolányi: A vörös panoráma... i. m. 65–66. p.

[321] Molnár Ferenc: A Margithid forradalma. In *A diadalmas forradalom könyve*... i. m. 89–90. p. „Ez pontosan így történt. Aki a főhadnagyhoz lépett, az én voltam." Gellért: *Egy író élete. 1902–1925*... i. m. 344. p. (I. köt.)

[322] [Szerző nélkül]: Futottak még... *SzÉ*, 1918. nov. 10–17. 17. p.

[323] L – i. [Kosztolányi Dezső]: Munkaprogramm. *A Hét*, 1919. jan. 26. 54–55. p.

[324] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 146. p.

[325] Kosztolányi Dezső: „Szerző...!" *Figáró*, 1919. márc. 5. 1–2. p. KD Kunfi Zsigmondra utalhat cikkében.

[326] Lásd bővebben Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1914. febr. 4. In *Tevan Andor levelesládájából*... i. m. 138. p.; KD levelei Tevan Andornak, Budapest, 1914. jan., febr. 20. In *KDLN* 261., 264. p.

[327] Az Új Magyar Szemle tervezete. MOL Filmtár, Justh-hagyaték. Közli Litván György: Két adalék az 1914-es Új Magyar Szemle előtörténetéhez. *It*, 1974/1. 156. p.

[328] Az Új Magyar Szemle tervezete... i. m. 156. p.

[329] Lásd még KD levele Tóth Árpádnak, Budapest, 1917. dec. 7. In *KDLN* 407–408. p.

[330] Ilia Mihály: Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő. In *Irodalomtörténeti Dolgozatok 38*. Szeged, 1965, Szegedi Nyomda, 17. p.

[331] Lásd Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Svedlér, 1917. nov. 26. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 167. p.

[332] „a báró kereken kijelentette, hogy az én nevem nem szerepelhet nagy betűkkel a címlapon, mint a Karinthyé meg a Kosztolányié, mert még nem elég jó név. [...] ő nagyon szeret és becsül engem, tán jobban is, mint a fenti urakat, de az üzlet az más". Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1918. jan. 9. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 170. p. Lásd még Ilia: Hatvany Lajos folyóirata... i. m. 18. p.

[333] Lásd bővebben Karinthy Frigyes levele Lenkei Henriknek, Budapest, 1918. aug. 18. In uő: *Naplóm, életem*. Vál., előszó Szalay Károly. Budapest, 1964, Magvető, 565. p.

[334] „Beavatottaknak nem kell bővebben magyarázni, hogy a Pesti Naplónál és az Esztendőnél mennyire a báró ur legszemélyesebb despotiája dönt irásművek és irók értéke felől." Hungarus. [Lendvai István]: Ady Endre: „Halottak élén". Némely megjegyzések a magyar irodalompolitikáról. *ÚN*, 1918. szept. 28. 3–8. p.

[335] Lásd Tóth Árpád levele Déry Tibornak, [Svedlér,] 1918. aug. 8. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 186. p.; Tóth Árpád levele Fóthy Jánosnak, Budapest, 1918. okt. 18. In i. m. 191. p. KD befolyásához lásd még KD levele Csáth Gézának és feleségének, [Budapest,] 1918. jan. [21.]. In *KDLN* 409–410. p.; KD levele Áprily Lajosnak, Budapest, 1918. [szept. végén]. In i. m. 425. p.

[336] Lásd Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1918. jan. 9. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 170–171. p.

[337] Lásd Tóth Árpád levele Hatvany Lajosnak, Budapest, 1918. nov. 15. In *Levelek Hatvany*... i. m. 253. p.

[338] Pl. „Szívesen felolvasok az »Izraelita Irodalmi Társaságban«, felolvasásomhoz anyagom is van. Felolvasásomért hatszáz korona tiszteletdíjat kérek." KD levele Lenkey Henriknek, Budapest, 1918. In *KDLN* 427. p.

[339] Lásd bővebben Kosztolányiné 220. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Irodalmi délelőtt Szegeden. *BpH*, 1917. febr. 13. 13. p.

[340] Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1918. jan. 9. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 171. p.

[341] Lásd még [Szerző nélkül]: Esztendő-est. *PN*, 1919. jan. 11. 10. p.; [Szerző nélkül]: Halló, mi ujság? Hatvany, Harsányi, Jászai Mari, Karinthy, Kosztolányi. *SzÉ*, 1919. jan. 19–26. 43. p.; [Szerző nélkül]: Ady-est. *PN*, 1919. febr. 14. 5. p.

[342] Lásd [Szerző nélkül]: Előzetes bejelentés egy uj folyóiratról. *Corvina*, 1918. jan. 20. 12. p.; [Szerző nélkül]: Esztendő. *PN*, 1918. jan. 1. 9. p.

[343] Lásd Kossuth Lajos Napsugárhoz. S. a. r. Jaulusz Ilona. *E*, 1918/szept. 5–113. p. 1918/okt. 5–88. p.

[344] Lásd bővebben Ilia: Hatvany Lajos folyóirata... i. m. 22. p.

[345] Ilia: Hatvany Lajos folyóirata... i. m. 30. p.

[346] Isac, Emil: Erdélyi román költészet. *E*, 1918/nov. 157–159. p.

[347] KD egyik levelében egyetértőleg utalt Ignotus nemzetiségpárti állásfoglalására is, melyet a *V* hasábjain fejtett ki egy vita apropóján. Lásd KD levele Emil Isac-nak, Budapest, 1917. okt. 26. In *KDLN* 407. p.; Ignotus: Nemzetiségi álom. *V*, 1917. okt. 3. 1. p.; Ignotus: „Nemzetiségi álom". *V*, 1917. okt. 23. 2. p.

[348] Lásd bővebben Vezér Erzsébet: Emil Isac és a magyar progresszió. Levelezése Jászi Oszkárral. *Korunk*, 1978/8. 642–646. p.

[349] Lásd bővebben KD levelei Emil Isac-nak, Budapest, 1914. márc. 2. és ápr. 4. In *KDLN* 266–268. p. Lásd még [Réz Pál jegyzete]. In *KDLN* 915. p.

[350] „[a lap] hamarosan kirukkol kedves tervemmel." KD levele Emil Isacnak, Budapest, 1918. júl. 12. In *KDLN* 422. p.

[351] KD levele Emil Isac-nak, Budapest, 1918. márc. 12. In *KDLN* 411. p.

[352] KD levele ismeretlennek, [Budapest,] 1931. dec. 18. In *KDLN* 637. p.

[353] Hatvany: Egy hónap története... i. m. 3–167. p. Lásd még [Szerző nélkül:] Az Esztendő decemberi kötete. *PN*, 1918. dec. 20. 7. p.

[354] Móricz Zsigmond: Népszavazás *E*, 1919/jan. 5–49. p. Ivor Dénes: Károlyi Mihály ifjúsága. *E*, 1919/jan. 74–78. p.

[355] Halmi József: A Galilei-per aktái. *E*, 1919/jan. 81–118. p.

[356] Lásd [Szerző nélkül]: Dosztojevszki az oroszok hivatásáról. *E*, 1918/febr. 5–12. p. Dr. Szabó István: Trockij bécsi nyomain. *E*, 1918/febr. 45. p.

[357] A nagy orosz átalakulás. Ford. Tábori Kornél. *E*, 1918/aug. 130–135. p. 1918/okt. 152–159. p.

[358] Gorkij, Makszim: Bolsevikiek. *E*, 1919/jan. 122–123. p.

[359] Lásd Sigmund Freud ismeretlen levele Ilona v. Kosztolányinak, Bécs, 1928. jún. 10. http://lelkemnekvalo.blogspot.hu/2011/02/sigmund-freud-ismeretlen-levele-ilona-v.html. A témakörhöz lásd bővebben Lengyel András: Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus felfogása. *Új Forrás*, 1998/8. 52–65. p.

[360] Lásd Kosztolányi Dezső: Freud szivarja. *PN*, 1918. okt. 1. 9. p.

[361] Kosztolányi Dezső: Orvosi konzilium. Dr. Ferenczi Sándor idegorvos nyilatkozik a háború és béke kérdéséről az Esztendő olvasóközönségének. *E*, 1918/ápr. 7–8. p.

[362] Kosztolányi: Orvosi konzilium... i. m. 8–11. p.

[363] Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1914. jan. 12. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 69–70. p.

[364] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső a Petőfi-társaságban. *BMN*, 1910. dec. 18. 4. p.

[365] Lásd [Szerző nélkül]: A Petőfi-Társaság ülése. *Budapest*, 1916. dec. 11. 6–7. p.; [Szerző nélkül]: Tagválasztás a Petőfi-Társaságban. *Budapest*, 1916. dec. 22. 8. p.

[366] Ignotus: Petőfi-társaság. *Ny*, 1917. jan. 1. 138. p.

[367] Lásd még Zempléni Árpád levele Ambrus Zoltánhoz, [Budapest, 1917. nov. 19.]. In *Ambrus Zoltán levelezése*. S. a. r., jegyz. Fallenbüchl Zoltán. Előszó Diószegi András. Budapest, 1963, Akadémiai, 282. p.; [Szerző nélkül]: A Petőfi Társaság Tompa-ünnepe. *BpH*, 1917. okt. 2. 10. p.

[368] Lásd [Szerző nélkül]: Tagválasztás a Petőfi-Társaságban. *Budapest*, 1917. dec. 9. 5. p.; [Szerző nélkül]: A Petőfi-Társaság közgyűlése. *Budapest*, 1917. dec. 16. 8. p.; Téglás János: Babits és a Petőfi Társaság. *ItK*, 1997/5–6. 590. p.; A Petőfi Társaság tagajánlási ívei. PIM Kézirattár, V.529/1–4. Az eseményről a *SzÉ* is tudósított: KD-t „Tiszteli Bohémia / Apraja-nagyja, / Pláne, mióta / a Petőfi-társaság tagja. // Petőfi hármat szeretett: / A bort, a nőt meg a szabadságot. / Kosztolányi antialkoholista, / Szabadságra rég nem utazott / És már számos színésznőt levágott. // Mégsem ri ki / A Petőfi-társaságból. / Miért? Mert

költő / Még pediglen a javából." [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1918. jan. 27. – febr. 3. 14. p.

[369] Lásd Meghívó a Petőfi Társaság 42. nagygyűlésére, Budapest, 1918. jan. 27-ére, a régi Országház üléstermébe. PIM Kisnyomtatványtár, Any.1491.

[370] Lásd [Szerző nélkül]: A Petőfi-Társaság ülése. *Budapest*, 1918. márc. 19. 5. p.; Kosztolányi Dezső: Székfoglalóvers a „Petőfi Társaság"-ban. *ÚI*, 1918. márc. 31. 277. p.

[371] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Csatlakozások a Nemzeti Tanácshoz. A Petőfi Társaság köszönti a Nemzeti Tanácsot. *V*, 1918. okt. 29. 4. p.

[372] [Szerző nélkül]: A Petőfi Társaság üdvözli a Nemzeti Tanácsot. Herczeg Ferenc lemondott az elnöki tisztről. *Az Est*, 1918. okt. 29. 2. p.

[373] Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1918. nov. 28. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 200. p.

[374] Uo.

[375] Lásd A Vörösmarty Akadémia alapszabályai és alapszabály tervezetei. Budapest, 1918. dec. 1., 1925. jún. PIM Kézirattár, V.4140/725/1–8. Sipos Lajos: Babits és a Petőfi Társaság. In *Babits Mihály levelezése. 1918–1919*. S. a. r. uő. Budapest, 2011, Argumentum, 451. p.

[376] Lásd még Tóth Árpád levele Nagy Zoltánnak, Budapest, 1918. nov. 28. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 203. p.

[377] Ezzel egy időben Lengyel Menyhért rendező, Füst Milán pedig ügyész lett. Lásd Gellért: *Egy író élete. 1902–1925*... i. m. 329. p. (I. köt.)

[378] „Az uj akadémiát azért fogadtuk ellenszenvvel, mert a Nyugatot jelentette, a Nyugat pedig azt a forradalmat, melyet most már nem a magunkénak tartottunk. [...] gyülölt világfelfogásával szemben ugy éreztük, hogy irói mind, még a magyarok is, zsidók zsoldosai." Ritoók Emma: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései I. 1914–1919. márc. 280. p. OSZK Kézirattár, Fond 473.

[379] Babits Mihály: A Vörösmarty-Akadémiáról. *Ny*, 1925. máj. 16. 436. p.

[380] Schöpflin Aladár levele a Vörösmarty-Akadémiának, [Budapest, 1919. jan. 3.]. In *Levelek Hatvany*... i. m. 256. p.

[381] Lásd Kosztolányi Dezső: Avató. A Madách Szinház megnyitására. *SzÉ*, 1919. márc. 16–22. 8. p. KD Prológusát Karinthy *Holnap reggel* című tragikomédiája követte ifj. Vajda László rendezésében. Lásd még Hatvany Lajos: Holnap reggel. Karinthy Frigyes szinműve, a Madách-szinház megnyitó előadása. *PN*, 1919. márc. 9. 8–9. p.

[382] Lásd A Vörösmarty Akadémia levele Babits Mihálynak, [Budapest, 1919. jan. 29. előtt]. In *Babits Mihály levelezése. 1918–1919*... i. m. 251–252. p.

[383] „a nagy tolongásban a fekete gyászdrapériát teljesen leszakitották. A botránynak ezt az ódiumát teljesen a Vörösmarty akadémiára kell háritani". [Szerző nélkül]: Eltemették Ady Endrét. Botrány a temetésen. *MH*, 1919. jan. 30. 4. p. „Ez a Vörösmarty-akadémia lassanként hasonlatos lesz a burgonyanövényhez. – ??? – Ennek a java is a föld alatt fekszik." [Szerző nélkül]: Beszélgetés a Vörösmarty-akadémiáról. *MH*, 1919. jan. 31. 4. p.

[384] Vörös Boldizsár: Két rendszer, két halott, két temetés. Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben. *Médiakutató*, 2004/ősz. 143. p.

[385] Kosztolányiné 226. p.

[386] „Majdnem külön életet élt ez a szép oroszlánfej, mely életében, de most halálában különösen hasonlitott Beethoven fejéhez." Kosztolányi Dezső: Ady feje. *PN*, 1919. jan. 29. 4. p.

[387] Lásd Kosztolányi Dezső: A huszonhétéves költő. *Ny*, 1919. febr. 16. – márc. 1. 261–263. p.

[388] Lásd még Füst Milán – Kosztolányi Dezső – Nagy Zoltán: A Vörösmarty Akadémia bizottsági jelentése. Budapest, 1925. jún. PIM Kézirattár, V.4140/725/6.

[389] [Szerző nélkül]: A Vörösmarty Akadémia közleményei. *Ny*, 1925. júl. 1. 100. p.

[390] Lásd bővebben Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső, Osvát Ernő: A Nyugat novella-pályázata. Bírálati jelentés. *Ny*, 1925/karácsony. 485–489. p.

[391] Kosztolányi Dezső: *Káin. Kosztolányi Dezső novellái.* Budapest, 1918, Pallas. (2. kiad. [1922.] Légrády. Ehhez lásd *Corvina*, 1922. dec. 22. 251. p.)

[392] Lásd *Corvina*, 1918. jan. 10. 1. p.; Karinthy Frigyes: Három könyv. Kosztolányi Dezső: Káin. *PN*, 1917. dec. 29. 3–4. p.; Havas Gyula: Káin. Kosztolányi Dezső novellái. *Ny*, 1918. jan. 16. 184–185. p.; *Jelenkor*, 1917/dec. 81. p. (Hirdetés.)

[393] Lásd még Lengyel Menyhért: Boris. *Ny*, 1924. máj. 16. 694. p.

[394] Lásd bővebben KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1921. szept. 17. In *KDLN* 460. p.

[395] Lásd KD levele Kner Imrének, [Budapest,] 1921. szept. 17. In *KDLN* 461. p.

[396] Kosztolányi Dezső: Káin. *PN*, 1917. jún. 10. 1–2. p.

[397] Lengyel András: Nietzsche, Freud, Kosztolányi. Az én-integritás bomlásának gondolkodástörténetéhez. In uő: *Játék és valóság közt*... i. m. 179. p.

[398] Karinthy Frigyes: Így írtok ti. Kémény. A Kokáin cimü kötetből. Novella. Irta: Posztolányi Dezső. *Figáró*, 1918. okt. 9. 9–10. p.

[399] Lőrinc László: Kosztolányi és a bábszínház. Egy Kosztolányi-fordítás háttere. *ItK*, 1990/1. 101. p.

[400] Lásd még Fried Ilona: *Modern olasz irodalom és színház. Problémák és művek.* Budapest, 2006, Bölcsész Konzorcium, 22. p.

[401] „Maeterlinck egy Jules Huret által 1891-ben készített beszélgetésben már La Princesse Maleine című, Grimm-mese nyomán írt első színművét is így jellemezte: »une pièce á la façon de Shakespeare pour un théâtre de marionettes«." Szegedy-Maszák Mihály: Jelenet avagy elbeszélés? In uő: *Jelen a múltban*... i. m. 187. p.

[402] Lásd még Fried: *Modern olasz*... i. m. 22. p.

[403] Kosztolányi Dezső: Bragaglia gumi-álarca. *ÚI*, 1929. febr. 3. 181. p.

[404] „A báb nagyon hasonlít az emberhez s az ember nagyon hasonlít a bábhoz. [...] ősi és örökkévaló homunculus, melynek istene maga az ember. [...] kiváló tulajdonságuk ezeknek a báboknak, hogy nem élnek. Ennélfogva mindentől függetlenül jelképezhetik az életet." Kosztolányi Dezső: Bábok. *Ny*, 1927. okt. 16. 572. p.

[405] Kosztolányi Dezső: Olasz bábok. Teatro Yambo Piccolo. *ÚI*, 1930. febr. 9. 206. p.

[406] Lásd még Hutvágner Éva: Emberek és automaták a Káin kötetében. Kosztolányi Dezső A szörny című bábjátékáról. In *Kosztolányi nemzedéke*... i. m. 169. p.

[407] Lásd Craig, Edward Gordon: *On the art of the theatre*. London, 1911, Heinemann.

[408] Lásd bővebben Hevesi Sándor levele Edward Gordon Craignek, [Budapest,] 1912. máj. 4. In *Edward Gordon Craig és Hevesi Sándor levelezése. 1908–1933*. Szerk. Székely György. Budapest, 1991, OSzMI, 110–111. p. Bár a szerkesztő KD-t nevezi meg az egyik kritika írójaként (Hevesi csak „very well known poet"-et ír), a *The Mask* lapszámából egyértelműen kiderül, hogy a rendező Szép Ernő írását ajánlotta Craig figyelmébe.

[409] Lásd még [Craig, Edward Gordon]: Budapest. The Commedia dell'Arte. *The Mask*, 1912/July. 84–87.

[410] [Kosztolányi Dezső?]: A Nemzeti Szinház vigjáték-ciklusa. V. Régi játékok. *V*, 1912. máj. 3. 11. p.

[411] Lásd bővebben Lőrinc: Kosztolányi és a bábszínház... i. m. 104. p.

[412] Lőrinc László: Forradalmár a bábszínházban. Drámaian magyar. *HVG*, 2007. aug. 18. 42. p.

[413] Lásd [Szerző nélkül]: Wayang-játékok. *SzÉ*, 1919. márc. 16–22. 25. p.

[414] Lásd még Lőrinc: Forradalmár a bábszínházban… i. m. 41. p.; Uő: Kosztolányi és a bábszínház… i. m. 102. p.

[415] Kosztolányi Dezső: Csoda. Bábjáték, rimjáték. *PN*, 1917. jan. 28. 1–3. p.

[416] Lásd Bús Fekete László: Müvészi bábjátékok. *SzÉ*, 1917. máj. 20–27. 15–16. p.; [Szerző nélkül]: Boldog szinészek. *Esti Újság*, 1917. febr. 25. 5. p. A kérdéskörről lásd bővebben Győrei Zsolt: Rímjáték a novelláskötetben. A Csoda a műnemek hármasútján. *Irodalomismeret*, 2015/3. 25. p.

[417] Kosztolányi Dezső: A szörny. Bábjáték – rimjáték. *PN*, 1917. jún. 24. 1–3. p.; Uő: A szörny. Bábjáték-színjáték. *Az Érdekes Újság*, 1918. szept. 5. 24–26. p.; Uő: A szörny. *Képes Újság*, 1920. máj. 4. 13–16. p.

[418] A kérdéshez lásd még Lengyel András: A „szörny" antropológiája. Kosztolányi Dezső emberfelfogásának kérdéséhez. In uő: *Képzelet, írás, hatalom*… i. m. 151. p.; Szegedy-Maszák: Jelenet avagy… i. m. 189. p.

[419] „hány banda volt akkor Budapesten, amely azzal a monomániákus gondolattal tért vissza lövészárka poklából, hogy kínszenvedései »legfőbb okozóján« meg fogja bosszulni magát". Jászi: *Magyar kálvária*… i. m. 60. p.

[420] Szegedy-Maszák: Jelenet avagy… i. m. 189. p.

[421] „1912-ben Kosztolányi megnézte […] Hofmannsthal Akárki (Jedermann) című, a kései tizenötödik századi angol moralitás, a The Sumonyng of Everyman (Akárki megidézése) nyomán írt színművét […] Az utalás minden bizonnyal erre a színműre vonatkozik, és egyértelműsíti, hogy A szörny a középkori moralitások allegorizáló hagyományát idézi föl." Szegedy-Maszák: Jelenet avagy… i. m. 190. p.

[422] Nietzsche, Friedrich: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Ford. Kertész Imre. Budapest, 1986, Európa, 37–38. p.

[423] Szegedy-Maszák: Jelenet avagy… i. m. 191. p.

[424] „ez maga a sátán […] csúnyábban, mint Belzebub […] Valami szörny lehet, kénkőbe cserzett […] Nem is tudom, hogy sárkány-e vagy ördög." Kosztolányi Dezső: A szörny. Bábjáték – rímjáték. In uő: *Káin*… i. m. 134–135. p. (1. kiad.)

[425] Szegedy-Maszák: A lövészárok… i. m. 136. p.

[426] Kosztolányi Dezső: Omnibuszkocsis. In uő: *Káin*… i. m. 122. p. (1. kiad.)

[427] Nagy Szabolcs: A román hadsereg 1916. évi erdélyi betörése. *Transindex*. http://itthon.transindex.ro/?cikk=16670.

[428] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: A Farsang – opera. *SzÉ*, 1918. júl. 28. – aug. 4. 11. p.; [Szerző nélkül]: Séta az iróasztalok körül. *SzÉ*, 1918. aug. 18–25. 9. p.

[429] Az Émile Paladhile zenéjével kísért darabot a Medgyaszay Színház mutatta be 1918. december 17-én. Lásd még [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. *It*, 1936/7-8. 238–240. p.

[430] „Barbusse egy regényét fordítom, ívenként 200 korona, Karinthyval együtt." KD levele Kosztolányi Dezsőnének, Szabadka, 1918. júl. 6. In *KDLN* 420. p. A munkamegosztás felől a kötet igazítja el olvasóit: „»A pokol« első felét (1–148 oldalig) Karinthy Frigyes, a másik felét (149–292 oldalig) Kosztolányi Dezső forditotta." Barbusse, Henri: *A pokol*. Ford. Karinthy Frigyes – Kosztolányi Dezső. [Budapest,] 1918, Kultura, 292. p. (2. kiad. 1920.)

[431] Lásd Barbusse, Henri: A levél. Ford. Kosztolányi Dezső. *BN*, 1906. aug. 19. 2. p.

[432] Kosztolányi: Henry Barbusse… i. m. 173. p.

[433] Bernstein, Henry: *Tisztítótűz. Színmű*. Ford. Kosztolányi Dezső, Budapest, 1918, Kultura. Lásd még [Szerző nélkül]: Henri Bernstein: Tisztitótűz. L'Elévation. Forditotta: Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1918. márc. 3–10. 47. p.

[434] Farrère, Claude: *Aki ölt*... Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1918,] Athenaeum. (2. kiad. [1927].) Lásd még *Corvina*, 1918. aug. 10. 126. p.

[435] Pain, Barry: *Az uj Gulliver*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1918, Galantai Gyula.

[436] Halasi Andor: Előszó. In *Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar Tanácsköztársaságról*. Szerk., bev. uő. Budapest, 1959, Szépirodalmi, 12. p.

[437] Lásd még Bődök Gergely: Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In *Az első világháború következményei*... i. m. 89. p. „Sokan közülünk bizonyos elégtétellel fogadtuk a diktatúrát, mert bíztunk, hogy ez keményebb gerincű rendszer lesz, és meg fog váltani minket attól a gyalázattól, hogy az országból csak az a miénk, ami nem kell sem a tótnak, sem az oláhnak." *Herczeg Ferenc emlékezései*... i. m. 82. p.

[438] „A politikai hatalmat bitorló kisebbségek, ha uralomra kerülnek, a terror eszközeihez szoktak nyúlni. [...] A magyarországi proletárdiktatúrának is a terror volt az egyetlen létalapja." Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, 1935, Magyar Szemle Társaság, 125. p.

[439] Lásd bővebben Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*... i. m.

[440] 1919. ápr. 1. In Füst Milán: *Teljes napló*. I. köt. S. a. r. Szilágyi Judit. Budapest, 1999, Fekete Sas, 431. p.

[441] Lásd pl. [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. *BácsH*, 1905. márc. 12. 5. p.; Uő: Orosz köztársaság. *Nagyváradi Napló*, 1917. márc. 20. 2. p.; Uő: Orosz irók. *PN*, 1917. okt. 21. 5. p.

[442] Kosztolányiné 230. p.

[443] Részletek a Sajtódirektórium üléseinek jegyzőkönyvéből. In *„Mindenki újakra készül..." Az 1918/19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény. A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete*. IV. köt. Szerk. Király István – Szabolcsi Miklós. Budapest, 1967, Akadémiai, 789. p.

[444] Göndör Ferenc: *Vallomások könyve*. Wien, 1922, Szerzői kiad., 94. p.

[445] A lapról lásd bővebben Lukács György: *Megélt gondolkodás. Életrajz magnószalagon*. Szerk. Eörsi István. Közrem. Eörsi István – Vezér Erzsébet. Budapest, 1989, Magvető, 148. p.; Kassák Lajos: *Egy ember élete*. II. köt. Budapest, 1983, Magvető, 479. p.

[446] [Szerző nélkül]: Cikk a vezércikkről. *Vörös Újság*, 1919. máj. 9. 3–4. p.

[447] „»Mitriechen« – igy fejezte ki magát a »marquis« – aki mit irt, azért állja is a helyét. És ezt az undok gondolkozást [...] ezt a ronda ghettó-zsidó kifejezést, [...] nagyszerünek tartotta." Ritoók Emma: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései II. 1919. márc. – 1919 vége. 40–41. p. OSZK Kézirattár, Fond 473.

[448] Göndör: *Vallomások*... i. m. 94. p.

[449] Lásd [Szerző nélkül]: A Vörös Ujság és az ujságirók. *Fáklya*, 1919. máj. 9. 6. p.

[450] Weltner Jakab a hírlapírók közgyűléséről. In *Visszaemlékezések 1919-ről*. Vál., szerk. Kende János – Sipos Péter. Budapest, 1989, Gondolat, 200. p.

[451] „Van egy gyüjteményem: Furcsaságok muzeumának neveztem el... ebben őrzöm azt az olasz lapot is, amely 1919-ben azt irta rólam, hogy kivégeztek..." Bálint Jenő: Irók beszélnek. Kosztolányi Dezső. *A Reggel*, 1932. jún. 6. 9. p.

[452] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 147. p.

[453] Kosztolányi Dezső: Beer úr. *PN*, 1919. máj. 8. 1. p.

[454] Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Budapest, 1979, Akadémiai, 85–86. p.

[455] Kosztolányiné 228. p.

[456] Lásd bővebben Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 147. p.

[457] Kosztolányi Dezső: Mi tünik el? *SzÉ*, 1919. ápr. 13–19. 2. p.

[458] Naplók 1933–34, 827. p.

[459] Kosztolányi Dezső: Csunya Mariska... Szép Mariska... *PN*, 1919. máj. 11. 6. p.

[460] Lásd bővebben Részletek a Sajtódirektórium... i. m. 792. p.

[461] Lásd Részletek a Sajtódirektórium... i. m. 794. p.

[462] Göndör Ferenc: *Garázdálkodásom a diktatúrában*. Budapest, [1920,] Világosság, 21. p.

[463] „A Tanácskormány úgy vélte, hogy amikor papírhiány van, nem Légrádi, Rákosi Jenő és Miklós Andor sajtóját kell támogatni." Kun Béláné: *Kun Béla*. Budapest, 1986, Magvető, 208. p. „ha a polgári lapok megjelenését nem akadályozzák meg, valószínűen sokkal gyorsabban lehetett volna külföldi behozatallal a lapok teljes szükségletét kielégíteni. Így azonban a magyar Tanácsköztársaságnak nem szállítottak papírt, mert az külföldön is számításba jött, hogy a sajtószabadságot eltiporták". Weltner Jakab a hírlapírók közgyűléséről. In *Visszaemlékezések 1919-ről*... i. m. 198. p.

[464] Kiss: *Az érett Kosztolányi*... i. m. 80. p. A szerző a jegyzetben Hatvany szóbeli közlésére hivatkozik. Lásd még a *PN* cikkeit. Pl. „Nem valószinü-e, hogy olyan betyárvilág támadna itt fel, amilyenről Rózsa Sándor még álmodni sem mert?" [Lakatos László?]: Mi lett volna? *PN*, 1919. febr. 23. 1. p.

[465] [Kosztolányi Dezső?]: Babits professzor és a többiek. *PN*, 1919. jan. 26. 6. p.

[466] Göndör: *Vallomások*... i. m. 77. p.

[467] Uo. 143. p.

[468] „Elhatározza a Bizottság, hogy Kosztolányi Dezső[nek], Karinthy Frigyes[nek] és Tóth Árpádnak az Esztendőtől esedékes járandóságait a Pesti Napló kiadóhivatala terhére május hóra is utalja, természetesen a 3000 koronát meghaladó részt folyószámlán." Részletek a Sajtódirektórium... i. m. 794. p.

[469] Részletek a Sajtódirektórium... i. m. 797. p.

[470] Lásd bővebben Weltner Jakab a hírlapírók közgyűléséről... i. m. 199. p.

[471] Babus: Fülep Lajos az 1918–1919-es... i. m. 134. p.

[472] „Szabó Dezső jóval a proletárdiktatura előtt irta ezt a regényt, a mely már nyomdailag is teljesen készen volt a Táltos kiadóvállalatnál s a diktatura mindössze a megjelenését késleltette néhány hónappal." [Szerző nélkül]: Kommunista kultura. *Reggeli Hírek*, 1919. szept. 23. 4. p.

[473] [Szerző nélkül]: Az irók és a kommunista állam. *PN*, 1919. márc. 25. 8. p.

[474] Halasi: Előszó... i. m. 15. p.

[475] Lásd még (m. s.) [Márai Sándor]: Mi lesz az irókkal? Lukács népbiztos felvilágositásai az irói kataszterről és az államnak az irókról való gondoskodásáról. *Magyarország*, 1919. ápr. 3. 3. p.

[476] Lásd [Szerző nélkül]: Az irók direktóriuma és választmánya. *Nsz*, 1919. máj. 11. 9. p.; [Szerző nélkül]: Irói direktórium és választmány. *Fáklya*, 1919. máj. 11. 7. p.

[477] A második bizottság feladatát a munkátlan írók segélyezésében, valamint munkához juttatásában határozták meg.

[478] Márai: Mi lesz az irókkal?... i. m. 3. p.

[479] Babus: Fülep Lajos az 1918–1919-es... i. m. 143. p.

[480] Lásd [Szerző nélkül]: Az irók elhelyezkedése az uj rendben. *Fáklya*, 1919. ápr. 25. 8. p.

[481] Lásd még [Szerző nélkül]: Megalakul az irók szakszervezete. 550 irót vettek fel a szakszervezetbe. *Fáklya*, 1919. máj. 9. 8. p.

[482] Babus: Fülep Lajos az 1918–1919-es... i. m. 141. p. A listát később helyesbíteni is kellett, mert kimaradt pl. Babits, Hatvany és Kunfi. Lásd [Szerző nélkül]: Az irói kataszter kiigazitása. *Fáklya*, 1919. máj. 11. 8. p.

[483] Márai: Mi lesz az irókkal?... i. m. 3. p.

[484] Lásd [Szerző nélkül]: Megalakult az irók szakszervezete. *Fáklya*, 1919. máj. 13. 5. p.

[485] Lásd bővebben Szabó Dezső: Az egész emberért. *Ny*, 1919. ápr. 1. 454. p.

[486] Halasi: Előszó… i. m. 19. p. Lásd még Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában. In *Visszaemlékezések 1919-ről*… i. m. 99. p.

[487] Fodor András: *Ezer este Fülep Lajossal*. I. köt. Budapest, 1986, Magvető, 630–631. p.

[488] Szabó ekkor a *MésJ* című folyóirattal kapcsolatban is antiszemita módon nyilatkozott, holott a lapnak épp a betiltás előtti utolsó száma volt kezében. Lásd Patai József: Válasz némi ferdítésekre és koholmányokra. In uő: *Politika nélkül*. Budapest, 1923, Múlt és Jövő, 84. p.; Kőbányai János: *Szétszálazás és újraszövés. A Mult és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest, 2014, Osiris, 357–358. p.

[489] Kassák: *Egy ember élete*… i. m. 587. p. (II. köt.)

[490] Kun „Igyekezett meggyőzni […] az értelmiséget], hogy a proletárdiktatúra nem ellenségük, hogy Magyarország továbbfejlődésének biztosítása a Tanácsrendszer". Kunné: *Kun Béla*… i. m. 206. p.

[491] Lásd még Barabás Loránd: Az irói kataszter neglizsében. *Az Ember*, 1919. máj. 29. 18. p.

[492] Lásd bővebben Babarás Loránd: A kataszteri szörnyszülött. *Az Ember*, 1919. jún. 12. 14–15. p.

[493] „Olyannyira komolyan vette [a katasztert], hogy az ötletén gúnyolódó egyik szocialista újságírót lefogatta, mint ellenforradalmárt." Babus: Fülep Lajos az 1918–1919-es… i. m. 142. p. Lásd még Lukács: *Megélt gondolkodás*… i. m. 154–155. p.

[494] Lásd Fehéri Armand: *A vesztegető forradalom. Politikusok, írók és hírlapirók az országpusztítás zsoldjában*. Budapest, [1919,] Kertész József, 121. p.

[495] Gellért: *Egy író élete. 1902–1925*… i. m. 360. p. (I. köt.) Fehérit később fegyelmi bizottság elé állították, könyvét pedig megbélyegezték. Lásd [Szerző nélkül]: Ujságirók közgyülése. *V*, 1920. jan. 6. 8. p.

[496] Lásd Révész Béla: Titkos följegyzéseimből. *Ny*, 1923. jún. 16. 741–742. p.

[497] Lásd pl. Tormay: *Bujdosó könyv*… i. m. 410. p.

[498] Kosztolányi Dezső: Táncoló betük. *SzÉ*, 1919. júl. 6–12. 3. p.

[499] Uo. 4. p.

[500] Rilke, Rainer Maria: Kép. Hoffmannsthal, Hugo von: A mulandóság tercinái. Dehmel, Richard: Tikkadt levegő. Ford. Kosztolányi Dezső. *Vörös Lobogó*, 1919. jún. 18. 13–14. p. Másodközlésüket lásd uő: Tikkadt levegő. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1919. máj. 1–16. 624. p.; Rilke, Rainer Maria: Kép. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1919. jún. 1–7. 7. p.

[501] A lovag meg a kegyese. Óflamand játék. Magyar versekbe szerezte: Kosztolányi Dezső. *Az Érdekes Újság*, 1919. ápr. 17. 24–27. p.

[502] „Lukács Györgynek és Balázs Bélának az volt a véleménye, hogy az írók menjenek a frontra –, Lukács György is megy." Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában… i. m. 103. p.

[503] Lásd [Szerző nélkül]: [Az Ujságirók Szakszervezetének]. *Nsz*, 1919. máj. 22. 9. p.

[504] Krúdy Gara nevű orvost említ, aki szintén mindenkit alkalmatlannak nyilvánított. Lásd Krúdy Gyula: A Bolsi. In uő: *A tegnapok ködlovagjai*. Budapest, 1925, Tevan, 53–65. p. Göndörről lásd még Fehéri: *A vesztegető*… 83. p.; Kassák: Egy ember élete… i. m. 560. p. (II. köt.)

[505] Göndör: *Garázdálkodásom*… i. m. 25. p.

[506] „bátran és büszkén azt rikkantotta az állásukért és kenyerükért aggódó hirlapirók felé: »az ujságirók menjenek mezei munkára!«" Göndör: *Vallomások*… i. m. 85. p.

[507] Kassák Lajos tevékenységéről a proletárdiktatúrában… i. m. 98–99. p.

[508] Kassák: *Egy ember élete*… i. m. 559. p. (II. köt.)

[509] Lásd Szász Zoltán: *III emelet 12. Emlékeim a bolsevista és Markó utcai fogságból.* Budapest, 1927. Szerzői kiad. – Akropolis, 18. p.

[510] Lásd bővebben Gratz: *A forradalmak kora*... i. m. 145. p.

[511] Kosztolányiné 231. p. Az epizód – illetve a tanácsköztársaság bukásának több mozzanata – szerepel az *Édes Anna* című regényben is.

[512] Ormos Mária: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk*, 2010/3. 68. p.

[513] Schöpflin Aladár: Babits Mihály kommunizmus alatti szerepléséről jó lelkiismerettel vallhatom a következőket. Budapest, 1927. febr. 15. Közli Jankovics József: Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében. *ItK*, 2001/1–2. 201. p.

[514] KD levele Horvát Henriknek, Budapest, [1919. máj.]. In *KDLN* 430. p.

[515] Göndör: *Vallomások*... i. m. 81. p.

[516] Lásd A „Marx Fordító Bizottság" utalványkönyve – Mikes Lajos hagyatékában. In *„Mindenki újakra*... i. m. 830–834. p. (IV. köt.)

[517] Lukács ennek ellentétét állítja. Lásd Lukács: *Megélt gondolkodás*... i. m. 163–164. p.

[518] Szabados Sándor fogalmazványa. In *„Mindenki újakra*... i. m. 1144–1145. p. (IV. köt.)

[519] Marx, Karl: *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx.* S. a. r. Kautsky, Karl. Stuttgart, 1914, Dietz. Lásd még [Szerző nélkül]: [A közoktatásügyi népbiztosság]. *Nsz*, 1919. máj. 23. 9. p.

[520] [Szerző nélkül]: Kommunista kultura... i. m. 4. p.

[521] Lásd még Jegyzőkönyv a Kisfaludy-Társaság igazoló-bizottságának az 1919. évben tartott üléseiről. VII. ülés. 1919. nov. 18. In *„Mindenki újakra*... i. m. 1142–1143. p. (IV. köt.)

[522] Kosztolányi Dezső: Forradalom és papirkosár. *Figáró*, 1919. márc. 29. 11. p.

[523] Kosztolányi Dezső: Az uj szinház. *SzÉ*, 1919. márc. 30. – ápr. 5. 2. p.

[524] Lásd még Bárdos Artúr a színházi ügyekről. In *Visszaemlékezések 1919-ről*... i. m. 117. p.

[525] Bárdos Artúr a színházi ügyekről... i. m. 113. p.

[526] [Szerző nélkül]: Az irók és a kommunista... i. m. 8. p.

[527] „Nekem kellett sorra érdeklődnöm a számbajöhető íróknál, [...]. Volt, aki kereken elutasító választ adott, volt, aki szerényen alkalmatlannak jelezte magát erre a feladatra. S voltak olyanok, akik nem előadást tartottak, hanem forradalmi jelenettel, egyfelvonásossal vagy verssel szerepeltek." Halasi: Előszó... i. m. 15. p.

[528] Kosztolányi Dezső: Szemek a homályban. *SzÉ*, 1919. máj. 25–31. 1. p.

[529] Kosztolányi Dezső: Nevek nélkül. *SzÉ*, 1919. jún. 15–21. 1–2. p.

[530] Mácza János: Szocializálták a szinházakat. *Vörös Lobogó*, 1919. márc. 28. 11–12. p.

[531] „Kosztolányi Dezső, Földessy Gyula, Hedvig Kálmán, Ódry Árpád, Paulay Erzsi, Beregi Oszkár [...] Ady-tanulmányokkal, novellákkal, versekkel és dalokkal vesznek részt." [Szerző nélkül]: Előadás Ady Endre emlékére. *Nsz*, 1919. júl. 5. 6. p.

[532] Lásd [Szerző nélkül]: Az Ady-emlékelőadás. *Nsz*, 1919. júl. 6. 9. p.

[533] Göndör: *Vallomások*... i. m. 99. p.

[534] Lásd Bárdos Artúr a színházi ügyekről... i. m. 113. p.

[535] „Komoly dologban vettünk részt, komoly, gondolkodó és elmés író mutatta meg magát előttünk." Schöpflin Aladár: Pogány József: Napoleon. Dráma 3 felvonásban. A Nemzeti Szinházban. *Vasárnapi Újság*, 1919. máj. 25. 242–243. p.

[536] Fenyő Miksa: Pogány József: Napoleon. Dráma három felvonásban. *Ny*, 1919. jún. 1. 774–775. p.

[537] [Magyar Lajos, Pogány József, Karinthy Frigyes és KD a Vérmezőn. Budapest, 1919. máj. 1.]. 35. sz. fényképfelvétel. In *Halkan szitál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe.* Szerk. Kovács Ida. Előszó Fráter Zoltán. Budapest, 2006, PIM, 81. p.

[538] Kosztolányiné 230. p.

[539] Fraccaroli, Arnaldo: *Magyarország a bolsevizmus alatt.* Budapest, 1920, Athenaeum, 41. p.

[540] Göndör: *Vallomások*... i. m. 101. p.

[541] Uo. 106. p.

[542] KD nevét másutt említi, de ahol Karinthy lehetett, onnan talán az író sem maradt el. Lásd Bölöni György: Vörös lobogó. In *Pirkadása a magyar égnek*... i. m. 42. p. Füst szintén beszél az udvartartásról, de KD-t ő sem említi: „Dr. P. J. népbiztos: úgy járt kelt a strandon, mint egy hadvezér [...] süket volt, mint a párzó állatok, – egy héttel a bukás előtt még fogalma sem volt a válságról. – S a »törekvők« körülötte. – Karinthy igen gyenge és igen hiú ember. Ahol a hatalom van: ott ő a milieu szeret lenni." 1919. júl. 13. In Füst: *Teljes napló*... i. m. 462. p. (I. köt.)

[543] Lásd még Bölöni: Vörös lobogó... i. m. 42. p.

[544] Lásd Fodor: *Ezer este Fülep*... i. m. 630. p.

[545] Bölöni: Vörös lobogó... i. m. 42. p.

[546] Lásd bővebben Ormos Mária: *Padovától Trianonig.* Budapest, 1983, Kossuth, 247. p.

[547] Lukács pl. 1919. augusztus végén – szeptember elején emigrált Bécsbe: társaival egy Mackensen-hadseregbeli főhadnagynak fizetett, hogy kicsempéssze őket a határon.

[548] „Miután a konferencia a Peidl-kormánytól megvonta az új fegyverszünet aláírásának jogát, s ezt Peidl tudomásul vette, a román vezetők számára e kormány minden jelentőségét elveszítette." Ormos: *Padovától*... i. m. 333. p.

[549] *Herczeg Ferenc emlékezései*... i. m. 89. p.

[550] Lipcsey Ildikó: *103 nap. Budapest román megszállása. 1919. augusztus 4. – 1919. november 14.* Budapest, 2009, Magyarok Világszövetsége, 44. p.

[551] Mann Jolán: Kétféle poétika a kívülálló szemével. Miroslav Krleža az Ady–Kosztolányi dilemmáról. *Literatura*, 2006/3. 338–339. p.

[552] Peremiczky Szilvia: Adalékok Kosztolányi Dezső és a zsidó kultúra viszonyához – héber és jiddis fordítások. docplayer.hu/3114706–Adalekok–kosztolanyi–dezso–es–a–zsido–kultura–viszonyahoz–heber–es–jiddis–forditasok.html.

[553] Lőrincz Anita: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség című folyóirat kapcsolata. *It*, 2012/1. 63. p.

[554] „A közélet nem érdekli: Magyar nép-nemzeti vonásokat vagy sajátságot hiába keresünk verseinek akár tartalmában, akár nyelvében és formájában." – o –: Makai Emil munkái. Sajtó alá rendezte Molnár Géza. Singer és Wolfner kiadása. Budapest. Két kötet. 333 és 348 lap. A két kötet ára 10 korona. *Budapesti Szemle*, 1905/ápr. 145. p.

[555] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. *BácsH*, 1905. ápr. 9. 6. p.

[556] [Kosztolányi]: Heti levél... i. m. 6. p.

[557] Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei. 1881–1931. Emlékezések, dokumentumok.* Budapest, 1993, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 183. p.

[558] Lásd Sz[abolcsi]. L[ajos].: Őszi konczert; kártya. Két versciklus. *A Hét*, 1911. ápr. 9. 239–240. p.; L – i. [Kosztolányi Dezső]: Vasárnapok. Szabolcsi Lajos verseskönyve. *A Hét*, 1910. ápr. 3. 231. p.

[559] Kosztolányi Dezső: Éjszaka, a vonaton. *Egy*, 1916. jan. 2. 4. p.

[560] Uo. 5. p.

[561] Bihari: *1914. A Nagy Háború száz éve*... i. m. 386. p.

[562] Borsányi György: Zsidók a munkásmozgalomban. *Világosság*, 1992/2. 147. p.

[563] Bölöni György [válasza]. In *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése.* Budapest, 1917, Társadalomtudományi Társaság, 61. p. (3. kiad.)

[564] Lásd még Dobos István: Történelem és retorika. Kosztolányi háborús írásai a zsidóságról. *Literatura*, 2015/2. 188. p.

[565] Szabolcsi: *Két emberöltő*... i. m. 184. p.

[566] Lőrincz: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség... i. m. 65. p.

[567] K[osztolányi]. D[ezső].: Mi, huszonötezren... *Egy*, 1916. aug. 26. 1. p.

[568] Kosztolányi: Mi, huszonötezren... i. m. 1. p.

[569] Kosztolányi Dezső: „Zsidó köztársaság". *Egy*, 1917. máj. 19. 1–2. p.

[570] Nagy Britannia és Írország Cionista Föderációja

[571] [Szerző nélkül]: Az angol kormány zsidó állam terve. *Egy*, 1917. nov. 17. 15. p. Lásd még dr. Lukács Leó: A Palesztina-kérdés diplomáciai előkészítése. *MésJ*, 1919. nov. 22. 10–13. p.

[572] Lásd bővebben pl. Kőbányai: *Szétszálazás és újraszövés*... i. m. 344–347. p.

[573] Gordon, Jehuda Leb: A hervadt nyelv költője. Az „Ajánlás"-ból. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. jan. 9. 12. p.; Frug, Simon Samuel: A serleg. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. jan. 9. 12. p. A héber nevek átírásánál a Peremiczky Szilvia által megadott mintát követtem. Lásd KDJegy3, 16–17. p. Lásd még Bialik, Chajjim Nachman: Sárga alkony. Részlet. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. jan. 30. 10. p.; Gordon, Jehuda Leb: Egy csepp tinta. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. jan. 30. 11. p.

[574] Mohácsi Jenő: Galiciai zsidó. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. márc. 19. 16. p.; Rilke, Rainer Maria: Absalom bukása. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. ápr. 16. 18. p.; Uő: Josué utolsó országgyülése. *Egy*, 1916. máj. 7. 14. p.; Uő: A zsidó királynő. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. jún. 7. 27. p.; Uő: Sámuel megjelenik Saul előtt. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1916. júl. 22. 14. p.

[575] Jehuda, Halevi: Elégia. *Egy*, 1917. júl. 28. 11. p.; Zweig, Stefan: Jeremiás. Az örök ut. Ford. Kosztolányi Dezső. *Egy*, 1918. márc. 23. – jún. 8. Lásd bővebben KDJegyz3, 70. p.

[576] Lásd KDJegyz3, 70–71. p.

[577] Lásd Blum Ödön: Goering, Göbbels és a többiek. *Egy*, 1933. ápr. 8. 9. p.

[578] Lőrincz: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség... i. m. 70–71. p.

[579] Peremiczky: Adalékok Kosztolányi... i. m. „A hatvannyolc sorból hetvenkettő lesz, de egyetlenegy rím láncolja össze a nagyszerű költeményt. Csak éppen hogy az első két sor nem rímel. Ugy látszik, Kosztolányi nem ösmerte az arab eredetű versformának ezt a sajátosságát." Mohácsi Jenő: *Jehuda Ha-Lévi. Egy nagy költő élete és életműve.* Budapest, [1941,] Gerő, 39. p.

[580] Lásd Kosztolányi Dezső: A zsidók kivonulása. *MésJ*, 1912/ápr. 146. p.

[581] „Virágom, Kecskemétről megjöttem. Siker, taps, mulatás után." KD levele Harmos Ilonának, Budapest, 1912. jún. In *KDLN* 230. p.

[582] Lásd még KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1912. júl. In *KDLN* 232. p.

[583] Kosztolányi Dezső: Bálint Rezső. In *Bálint Rezső képei a Budapesti Műhelyben.* Budapest, 1914, Leitner, 1–2. p. A kiadvány vonatkozó oldalainak másolatát Rum Attila bocsátotta rendelkezésemre, a kutatásban pedig Gellér Katalin segített.

[584] Lásd [Elek Artúrnak szóló] Meghívó Bálint Rezső festőművész 1914. március 21-én megnyíló kiállítására. Budapest, Budapesti Műhely, Szabadság tér 15. Magyar Nemzeti Galéria Adattára, 14268/62. A forrás földerítésében Kiss Beáta segített.

[585] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Bálint Rezső képei. *MésJ*, 1916/aug. 348. p.

[586] Kosztolányi Dezső: [E rajzok irója…]. In *Bálint Rezső: Formák, foltok, vonalak. Tizenegy litografia*. Budapest, [1919,] 1. p.

[587] Bálint Rezső levele Kosztolányi Dezsőnének, Budapest, 1936. aug. 11. MTAKK, Ms4635/25.

[588] Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris, 98. p.

[589] Lásd bővebben Bihari: *1914. A Nagy Háború száz éve…* i. m. 509. p.

[590] Lásd Gerő András: A szétesett zsidóság. In uő: *A zsidó szempont*. Budapest, 2005, PolgART, 87. p.

[591] Kozma Miklós: *Az összeomlás. 1918–19*. Budapest, [1934,] Athenaeum, 188–189. p. A tanácsköztársaság alatti antiszemitizmushoz lásd bővebben Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon. 1849-től a jelenkorig*. II. köt. Pozsony, 2012, Kalligram, 364–365. p.

[592] Ágoston Péter: *A zsidók útja*. Nagyvárad, 1917, Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság.

[593] Ormos Mária: *A katedrától a halálsorig. Ágoston Péter 1874–1925*. Budapest, 2011, Napvilág, 73. p.

[594] Lásd [Szerző nélkül]: Arany János emléke. A Szigligeti Társaság mai ünnepe. *Nagyváradi Napló*, 1917. márc. 18. 2–3. p. KD beszéde után Sas Ede, a Szigligeti Társaság elnöke szólt, majd Dutka Ákos olvasta föl versét. Gazdy Aranka szavalata után Lovassy Andor beszélt, végül Kovács Márta énekelt. Lásd még [Szerző nélkül]: A Szigligeti-Társaság Arany-ünnepe. *PN*, 1917. márc. 21. 9. p. KD elhangzott előadásának szövegét lásd [Kosztolányi Dezső]: Kosztolányi Dezső előadása. Elmondta a Szigligeti-Társaság Arany-ünnepén. *Nagyváradi Napló*, 1917. márc. 25. 2–4. p.

[595] Lásd [Szerző nélkül]: Irodalom Erdélyért. *PN*, 1917. márc. 17. 8. p.

[596] KD *Orosz köztársaság* című tárcája alapján március 19-én már a vonatra várt, az aukciót pedig áprilisban tartották. Lásd Kosztolányi: Orosz köztársaság… i. m. 2. p. A kérdéshez lásd még [Bíró-]Balogh Tamás: „Mindnyájan szomorúak vagyunk". Kosztolányi Dezső két „erdélyi" dedikációja. *Korunk*, 2007/ápr. 58–59. p.; Bakó Endre: Kosztolányi Dezső nagyváradi látogatásai. *Hitel*, 2016/aug. 102–106. p.

[597] „Sokan antiszemita támadást véltek a könyvben. […] Az ország legfelsőbb tizezre nagyon becsülte és szerette. Hogy mi lehet állásfoglalása oka, nem tudjuk. Egyelőre csakugyan rejtély a könyve s tudományos tisztázásra szorul." K[osztolányi]. D[ezső].: Szeszélyes riport a villanyvárosról, az irodalomról és a huszadik századbéli hitvitázókról. *Arcok és Álarcok*, 1917. márc. 29. 5–6. p.

[598] Bődök: Politikai erőszak… i. m. 106. p.

[599] 1919. aug. 11., 18., 30. In *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. S. a. r. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 53., 55., 58. p.

[600] Prónay Pál: *A határban a Halál kaszál… Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest, 1963, Kossuth, 132–133. p.

[601] Bődök: Politikai erőszak… i. m. 101. p.

[602] Naplók 1933–34, 822. p.

[603] [Szerző nélkül]: Korvin Ottó kálváriája. Egy szemtanu elbeszélése. *Proletár*, 1921. júl. 14. 14. p.

[604] Szabó Lőrinc: Bizalmas adatok és megjegyzések. In uő: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*. Budapest, 2001, Osiris, 318. p.

[605] Dr. Váry Albert: *Vádbeszéd gyilkosság, rablás stb. büntettével vádolt Cserny József és társai bünügyében*. Budapest, 1919, Rákosi Jenő Budapesti Hirlap Ujságvállalata, 44. p.

[606] Kosztolányi Dezső: Öt évi fegyház. *ÚN*, 1919. dec. 16. 1–3. p.

[607] Kosztolányi: Diktatúra és irodalom… i. m. 299. p.

[608] Uo. 296. p.

[609] KD nemcsak szétválasztja a magyar és a zsidó irodalmat, hanem mindezt „az irodalom, illetve az irodalmi élet belügyeként fogja fel; abban az illúzióban ringatja magát, hogy »utálja« a politikát." Veres András: Kosztolányi Nyugatja és a Nyugat Kosztolányija. In *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról.* Szerk. Angyalosi Gergely et al. Budapest, 2009, Petőfi Irodalmi Múzeum, 97. p.

[610] Göndör Ferenc: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai és viszontagságai a destruktív Bécs városában. *Az Ember*, 1921. máj. 1. 6. p.

[611] „A franciákat imádom és alázatos szeretettel vallom, hogy halottas ágyamon is hálás leszek nekik, mert megismerkedtem szellemükkel […] De amikor szegény hazámat az ő segédkezésük mellett darabolták fel, keserűen haragudtam rájuk. Ha velük rossz viszonyban lehettem, miért nem volt szabad haragudnom a zsidókra, mint közösségre, amelynek fiaival […] változatlanul fenntartottam a mély és belső kapcsolatot." Kosztolányi: Diktatúra és irodalom… i. m. 299. p.

[612] Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris, 78. p.

[613] KD levele Fülep Lajosnak, Budapest, 1908. [vége]. In *KDLN* 164–165. p. „Annyi bizonyos, itt a »zsidó« szó negatív konnotációjú, illeszkedik a hétköznapi antiszemita retorikába. Az ellenfél/ellenség megnevezésére, pontosabban minősítésére szolgál." Lengyel András: A Kosztolányi-életmű sötét oldala. *Eszmélet*, 2015/nyár. 175. p.

[614] [Szerző nélkül]: Az irodalom válsága. *Az Est*, 1920. okt. 10. 5. p.

[615] Veres: Kosztolányi Nyugatja… i. m. 97. p.

[616] Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*… i. m. 100. p.

[617] KD levele Juhász Gyulának, Budapest, 1920. febr. 15. In *KDLN* 433. p.

[618] Füst Milán: „Kosztolányi és a zsidóság". *MésJ*, 1937/márc. 83. p.

[619] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*… i. m. 9. p.

[620] Uo. 13. p.

[621] Mihelics Vid: Magyar írók karácsony-esti gondolatai a magyar irodalom ujjászületéséről. *Gondolat*, 1919. dec. 25. 5. p.

[622] KD levele Tolnai Vilmosnak, [Budapest, 1922. febr. 14.]. In *KDLN* 470–471. p. Lásd még Lengyel András: Kosztolányiról, avagy „művészet, érdek, politika" viszonyáról. Válasz Szegedy-Maszák Mihálynak. In uő: *Képzelet, írás, hatalom*… i. m. 197–198. p. 14. tétel. Dr. Kozocsa Sándor gyűjteményéből. In *A Központi Antikvárium 109. aukciója*. 2008. dec. 5. Budapest, 2008. www.kozpontiantikvarium.hu/aukcio/109/tetelek/14.

[623] Szegedy-Maszák Mihály: Világirodalmi távlat megteremtése. 1908. Megjelenik a Nyugat első száma. In *A magyar irodalom története. 1800-tól 1919-ig*. II. köt. Főszerk. uő. Szerk. Veres András. Budapest, 2007, Gondolat, 716. p.

[624] Lásd még Szegedy-Maszák: Világirodalmi távlat… i. m. 717. p.

[625] Lásd Kosztolányi Dezső: Ábrányi Emil. *Új Magyar Szemle*, 1920/jún. 221–224. p.

[626] Kosztolányi Dezső: Rákosi Jenő. *Ny*, 1920/nov. 994. p.

[627] [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. Hindenburg – nem német? *BMN*, 1926. febr. 21. 16. p.

[628] Kosztolányi: Diktatúra és irodalom… i. m. 298. p. KD eredetileg a *Ny*-nak szánhatta feleletét.

[629] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 546. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Madách franciául. La tragédie de l'Homme. *PHV*, 1931. szept. 20. 4–5. p.

[630] Péchy-Horváth Rezső: „Csak az írás érdekel…" Látogatás Kosztolányi Dezsőnél. *Vajdasági Kultúra*, 1924. szept. 30. 5. p.

[631] Somlyó Zoltán: Négyszem közt. Kosztolányi Dezsővel. *Literatura*, 1927/szept. 309. p.

[632] KD levele Várkonyi Nándornak, Budapest, 1927. szept. 26. In *KDLN* 560. p.

[633] Lásd Réz Pál: Jegyzetek. In Kosztolányi Dezső: *Tükörfolyosó. Magyar írókról*. Szerk., jegyz. Réz Pál. Budapest, 2004, Osiris, 736. p.

[634] [Szerző nélkül]: Magyar irók és költők a „hazafiatlanság" miatt betiltott Ady-versről. *Esti Kurír*, 1932. ápr. 3. 5. p.

[635] Kosztolányi Dezső: Mit tegyen az író a háborúval szemben? A Nyugat ankétja. *Ny*, 1934. dec. 1–16. 558. p.

[636] Lásd Buzinkay Géza: A trianoni békeszerződés és a magyar liberális sajtó. *Médiakutató*, 2011/4. 101. p.

[637] Lásd még Ritoók Emma: Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. II. 1919. márc. – 1919 vége. 104. p. OSzK Kézirattár, Fond 473.

[638] Göndör Ferenc: Ady Endre és akik detronizálni szeretnék. *Az Ember*, 1929. aug. 17. 5. p.

[639] Lásd [Szerző nélkül]: Őszi eső. *Reggeli Hírek*, 1919. szept. 23. 7. p.; Arany Zsuzsanna: „A meztelen király". Kosztolányi Dezső irodalompolitikája. *It*, 2015/3. 340. p.

[640] Lásd bővebben Kosztolányiné 233. p. Göndörnek adott interjújában már egy napnyi különbséget említett. Lásd Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai… i. m. 5. p.

[641] Göndör: *Vallomások*… i. m. 91. p.

[642] „statisztikák és újságcikkek jelentek meg arról, hogy a »forradalmat előkészítő« újságok […] »körülbelül 75 százaléka zsidó volt«". [Sipos Lajos jegyzete]. In *Babits Mihály levelezése. 1918–1919*… i. m. 803. p.

[643] Lásd bővebben Markovits Györgyi: *„Terjesztését megtiltom"*. Budapest, 1970, Magvető, 53. p.

[644] „Amikor aztán a Tanácsköztársaság kormánya lemondott, sietett szervezkedni azon a gyűlésen, melyet Rákosi Jenő hívott össze, írók és újságírók között, a kommunisták által bemocskolt »nemzeti gondolat« megmentésére." Bölöni: Vörös lobogó… i. m. 42. p.

[645] Cholnoky László: Zsidómentes magyar irodalom. *Pesti Futár*, 1919. szept. 26. 19. p. Lásd még Cholnoky László: *Búzakalász. Novellák, publicisztikák. Zsidó tárgyú novellák zsidó kulturális térben*. Összeáll., jegyz. Kőbányai János. Budapest, 2016, Múlt és Jövő, 347–470., 475–476. p.

[646] Haraszti Zoltán: Kiss Józsefnél. Az agg költő legujabb versei. *Pesti Futár*, 1919. okt. 17. 20–21. p.

[647] Jobbágy Jenő: Zsidó irodalom – magyar irodalom. *MésJ*, 1919. okt. 12. 5. p.

[648] Monori Áron: A numerus clausus és a magyar katolikus sajtó 1919–1920. *Médiakutató*, 2003/nyár. 54. p.

[649] Lásd A Magyar Írók Szövetsége levele Babits Mihálynak. In *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok 1915–1920*. Szerk. Téglás János. Budapest, 1996, Universitas, 376–377. p.

[650] Lásd Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája. 1915–1920. B. köt. 1919–1920*. Budapest, 2014, Balassi, 611. p.

[651] „Biztositani a magyar irók, ujságirók és tudományos irók anyagi érdekeit, anyagi és szellemi függetlenségüket, […] gondoskodni a szövetség tagjainak tehetségük, igényeik és hajlamuk szerint való elhelyezéséről." [Szerző nélkül]: „Magyar Irók Szövetsége". *ÚN*, 1919. okt. 7. 6. p.

[652] [Szerző nélkül]: „Magyar Irók Szövetsége"… i. m. 6. p.

[653] Uo.

[654] Szabó Lőrinc levele Babits Mihálynak, [Budapest,] 1919. szept. 15. OSzK Kézirattár, Fond III/1164. Közli Tompa Zsófia: Búvópatak vize csillan. Szabó Lőrinc ez idáig rejtőzködő [első fennmaradt] levele Babits Mihályhoz. *Irodalomismeret*, 2011/4. 101–113. p.

[655] Lásd Babits Mihály levele Szabó Dezsőnek, Budapest, 1919. aug. 19. In *A vádlott: Babits Mihály*... i. m. 377–378. p.; Szabó: Bizalmas adatok... i. m. 316–317. p.

[656] Horvát Henrik és Szabó Lőrinc nyilatkozata Babits Mihály és Szabó Dezső polémiája tárgyában. OSZK Kézirattár, Fond III/1563/40. Közli *A vádlott: Babits Mihály*... i. m. 378–381. p.

[657] (x.) [Szabó Dezső?]: Babits Mihály levelet irt a Magyar Irók Szövetségének. Milyen kedves! És milyen őszinte! *Gondolat*, 1919. okt. 5. 19–20. p.

[658] „Egyes lapokban ujabban forrón óhajtott valótlanságok jelennek meg a Magyar Irók Szövetségéről és Rákosi Jenő magatartásáról. [...] szövetségünktől távol áll, hogy valakit, még egy Rákosi Jenőt is, erőszakkal tüntessünk fel magunkénak, de az igazság érdekében kijelentjük, hogy [...] aki a fentiekkel ellenkezőt állit, nem mond igazat." Kosztolányi Dezső – Szabó Dezső: Nyilatkozat. *ÚN*, 1919. okt. 21. 5. p.; *Nemzeti Újság*, 1919. okt. 19. 6. p.

[659] Hunyady Sándor: Rákosi Jenőnél. *Pesti Futár*, 1919. okt. 17. 5–6. p.

[660] Lásd Sipos Balázs: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus". 1919–1942. *Múltunk*, 2005/3. 3. p.

[661] Lásd még Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 179–180. p.

[662] [Kosztolányi Dezső]: Gárdonyi Géza üzenete a magyar iróknak. Látogatás az egri költőnél. *ÚN*, 1919. okt. 9. 5. p.

[663] Uo.

[664] Lásd [Szerző nélkül]: Szabó Dezső nyilatkozata. *BMÚ*, 1920. okt. 30. 4. p.

[665] [Szerző nélkül]: Magyar farsang. *Borsszem Jankó*, 1921. jan. 9. 2. p.

[666] n. a. [Németh Andor]: A kurzus irói egymásról. *BMÚ*, 1920. nov. 5. 3. p.

[667] KD vonatkozásában lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső előadása. *ÚN*, 1920. febr. 21. 6. p.; [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. *ÚN*, 1920. ápr. 15. 6. p. KD többekkel közös szerepléseihez lásd még [Szerző nélkül]: Az Uj Nemzedék matinéja. *ÚN*, 1919. dec. 4. 5. p.; [Szerző nélkül]: Az Uj Nemzedék matinéja. *ÚN*, 1919. dec. 9. 8. p.

[668] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: A harcos magyar irodalom. *ÚN*, 1920. febr. 3. 5–6. p.

[669] [Szerző nélkül]: Bródy Sándor a keresztény irányzatról és a magyar irókról. *Gondolat*, 1920. ápr. 15. 5. p.

[670] „A magyar irók, ujságirók és tudományos irók a békefeltételekért és következményeikért Nyugateurópára és az Egyesült Államokra háritanak minden felelősséget a történelem itélőszéke előtt. [...] A párisi béketervezetet irott papirnak tekintjük, amely megiróira nézve szégyenletes, a magyarságra nézve pedig egyetlen sorában sem kötelező." [Szerző nélkül]: Isteni törvények és emberi jogok nevében. *ÚN*, 1920. jan. 21. 1. p.

[671] Lásd bővebben Róna: *Nap nap után*... i. m. 620. p. (1919–1920.)

[672] [Szerző nélkül]: A Petőfi-társaság tagjainak nemzethüsége. *Reggeli Hírek*, 1919. szept. 3. 4. p.

[673] Lásd még Téglás János: *Babits-epizódok*. Budapest, 2005, Tótfalusi Kis Miklós Nyomdaipari Szakközépiskola és Szakiskola, 98–104. p.

[674] [Szerző nélkül]: Kiket zárnak ki a Petőfi- és a Kisfaludy-Társaságból. *ÚN*, 1919. dec. 10. 5. p.

[675] „Krúdy Gyula közben kilépett a Társaságból, három tag ügyében pedig felfüggesztették a határozathozatalt". Téglás: *Babits-epizódok*... i. m. 104. p. Lásd még Jegyzőkönyv a Petőfi Társaság rendkívüli közgyűléséről. In *A vádlott: Babits Mihály*... i. m. 439–441. p.

[676] „nem Móricz az, akivel Kosztolányi közösséget vállalt, hanem a magascélú, nemes irodalom. […] Az elbeszélő író neki nem barátja, még csak nem is fegyvertársa." Kosztolányiné 237–238. p.

[677] „bármi is volt a politikai meggyőződése, ne utasítsa vissza ezt az irodalmi koszorút, […]. Selejtes és értéktelen emberek is viselik, de ez kell épp hogy sarkallja az értékeseket. Nem szabad elhagyni a magyarságot semmi körülmények között." KD levele Juhász Gyulának, [Budapest,] 1920. márc. 14. In *KDLN* 434–435. p.

[678] KD levele Ferenczi Zoltánnak, Budapest, 1920. ápr. 22. In *KDLN* 435. p.

[679] KD levele Halasi Andornak, Budapest, 1920. nov. 15. In *KDLN* 447. p. Lásd még Cholnoky László: Válaszom a Magyar Muzsának. *MésJ*, 1920. máj. 28. 10. p.

[680] KD levele Juhász Gyulának, Budapest, 1920. máj. In *KDLN* 436. p.

[681] Sértő Kálmán: Interjúsorozat az élő magyar irodalommal. III. Kosztolányi Dezső. *Újmagyarország*, 1935. nov. 18. 6. p.

[682] Tóth Árpád levele Bródy Pálnak, Budapest, 1920. febr. 27. In *Tóth Árpád Levelei*… i. m. 209. p.

[683] Lásd még [Szerző nélkül]: Magyar Renesszansz. *A Társaság*, 1920. ápr. 4. 277. p.; Barabás Atala: *A Magyar Nemzeti Reneszánsz Társaság megalakulásáról, céljáról, a rendi tagok szervezeti ügyeiről, munkálkodási köréről és a M. N. R. T. alapszabályai*. Budapest, 1920, Élet.

[684] Lásd [Szerző nélkül:] Uj Nemzedék. *V*, 1913. dec. 24. 13. p.

[685] [Szerző nélkül]: „Uj Nemzedék" – napilap. *ÚN*, 1919. szept. 28. 6. p.

[686] „a »Pardon« gúnyos szösszenetei messzemenő rokonságot mutatnak olyan írásokkal, amelyek Bangha Béla, Lendvai István vagy akár Kádár Lehel nevével jelentek meg […] Kállay Miklós is bizonyíthatóan dolgozott az Uj Nemzedéknek […], amikor Kosztolányi e lap rovatvezetője volt." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 171. p. Milotay közreműködését – stílusa ismeretében – nem tartom valószínűnek. Lásd pl. Milotay István: *Tíz esztendő. Cikkek, kortörténeti jegyzetek 1914–1924*. Budapest, 1924, Pallas. A szerzőség kérdéséhez lásd még Réz Pál: Kosztolányi, a hírlapíró. In uő: *Kulcsok és kérdőjelek*. Budapest, 1973, Magvető, 100. p.

[687] Lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: A Pardon-rovat történetéhez. In uő: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Budapest, 2014, Equinter, 72–73. p.; Lengyel András: Egy s más az Uj Nemzedék Pardon rovatáról. In uő: *A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok*. Budapest, 2013, Nap, 166–169. p.

[688] Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai… i. m. 6. p.

[689] „A felelős szerkesztő […] saját ízlését viszi bele az újság minden egyes közleményébe. […] csak az ő szankciója adja meg az egész újságnak az imprimatur-t." Szomaházy István: *Az újság. A hírlapírás műhelyéből*. Budapest, 1893, Pesti Napló, 20. p.

[690] „szó [volt] arról, hogy Milotay kiválik az Uj Nemzedék-től, ahol nem engedték érvényesülni, […] nem volt semmi szava a lapnál, mindent Bangha csinált." Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai… i. m. 6. p.

[691] Lásd Klestenitz Tibor: Sajtó, felekezet, politika. A Központi Sajtóvállalat első évei. 1919–1922. *Múltunk*, 2009/3. 179. p. A Központi Sajtóvállalat és Bangha sajtópolitikai működésével kapcsolatban lásd bővebben uő: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, 2013, CompLex.

[692] Lám Frigyes levele Babits Mihálynak, [Győr, 1918. jan. 18.]. In *Babits Mihály levelezése. 1916–1918*. S. a. r. Majoros Györgyi – Tompa Zsófia – Tóth Máté. Budapest, 2011, Argumentum, 183–184. p.

[693] Cholnoky László: A perzsákok és a vakondokok. In uő: *Búzakalász*… i. m. 391. p.

[694] Klestenitz: Sajtó, felekezet… i. m. 173. p.

[695] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*... i. m. 73. p.

[696] Lásd még Gyurgyák: *Magyar fajvédők*... i. m. 73. p.

[697] Bangha Béla: A magyar katholikus sajtó kérdése. *Magyar Kultúra*, 1917. márc. 20. 251. p. Lásd még uő: *A katolikus sajtó szolgálatában*. II. köt. Budapest, [1943], Szent István Társulat, 116. p. Milotay ebben hasonló véleményen volt a páterrel. Lásd Milotay István: A magyar osztályharc és a magyar irodalom. *ÚN*, 1918. ápr. 25. 4–5. p.

[698] Lásd bővebben Bangha: *A katolikus sajtó*... i. m. 111. p.

[699] Lásd még Gyurgyák: *Magyar fajvédők*... i. m. 78. p.

[700] Bihari: *1914. A Nagy Háború száz éve*... i. m. 509. p.

[701] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*... i. m. 74. p.

[702] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 171–172. p. Lásd még Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*. Budapest, 1920, Szent István Társulat.

[703] „Kádár Lehel sok Pardon-t mondott a diktatura bukása óta az Uj Nemzedék hasábjain." [Szerző nélkül]: Pardon, téves volt az információ. *BMÚ*, 1920. dec. 30. 4. p.

[704] Göndör: *Vallomások*... i. m. 189. p.

[705] Lásd Klestenitz: Sajtó, felekezet... i. m. 184. p.

[706] „Réz Pál még jól ismert olyan kortársakat [...], akik elég sokat tudhattak az első világháború utáni magyar sajtóról. Kálnokynak például megbízható ismeretei lehettek nagybátyjának, Kállay Miklósnak akkori tevékenységéről." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 171. p.

[707] Lásd még Kállay Miklós: Kosztolányi, a forma misztikusa. *Kalangya*, 1936/márc. 159–161. p.

[708] Lásd Lendvai István: *A kereszténység a horogkereszt árnyékában*. Budapest, 1937, Korunk Szava.

[709] 1945 januárjában a nyilasok elhurcolták, s föltehetően kivégezték. Lásd még Gyurgyák: *Magyar fajvédők*... i. m. 255–256. p.; Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 175. p.

[710] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*... i. m. 162. p.

[711] Takáts József: Elváló nyelvhasználatok: politikai beszélés Magyarországon az I. világháború után. In *Az első világháború következményei*... i. m. 175. p.

[712] Pl. „Épen elég pech neki, [...] hogy beleesett Reb Mayer Lipták unokájának lapjába, ahol mint vértanut mutogatják a faji ügyekért lelkesedőknek." [Lendvai István?]: Pardon... A vértanu. *ÚN*, 1920. nov. 25. 2. p. „Ezek a jelzők [...] azért zendültek meg a budapesti avarban, mert Kiss József hangosan és bátran Reb Mayer Lipták unokája méltóztatik lenni." Uő: Széljegyzetek az irodalmi pajtáskodásról. Két dráma és három verseskönyv. In uő: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Budapest, 1921, Pallas, 39. p.

[713] Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai... i. m. 6. p. „Ez a vallomás [...] alig leplezett dicsekvés, Kosztolányiné férje kreativitása bizonyítékaként hozza föl." Lengyel: Egy s más az Uj Nemzedék... i. m. 159. p.

[714] Lásd pl. „Összevesztek hárman: egy »demokrata« képviselő (Pollacsek, szül. Pető Sándor), egy ujságíró (Fényes László) és egy szociáldemokrata író (Göndör Ferenc, azelőtt Krausz Náthán). Amint ilyenkor történni szokott, többi közt kegyetlen őszinteségekkel is traktálták egymást. [... Mi] tisztában vagyunk a felelettel az egyikkel s a másikkal szemben is." Bangha Béla: Őrtüzek. 1913–1916. Őszinte odamondogatások. In uő: *A katolikus sajtó*... i. m. 379–380. p. (I. köt.) A KD belső munkatársi státusza idején megjelent *Pardon* cikkeket lásd [Bangha Béla]: Pardon... „Tűzzel-vassal". *ÚN*, 1921. jún. 24. 2. p.; [Uő]: Pardon... A haza minden előtt. *ÚN*, 1921. jún. 24. 2. p.; Uő: Őrtüzek. 1921–1923. „Tűzzel-vassal". In uő: *A katolikus sajtó*... i. m. 385. p. (I. köt.); Uő: Őrtüzek. 1921–1923. A haza minden előtt. In uő: *A katolikus sajtó*... i. m. 385–386. p. (I. köt.)

[715] A KD munkaviszonya idején megjelent utolsó *Pardon*t lásd [Szerző nélkül]: Pardon... Megbizható tanitók. Baltazár. *ÚN*, 1921. aug. 20. 2. p.

[716] Lásd Szabó László: Az Uj Nemzedék olvasóihoz. *ÚN*, 1922. febr. 19. 1. p.

[717] [Szerző nélkül]: Páter Bangha hazaérkezett. *ÚN*, 1922. febr. 2. 1. p.

[718] [Bangha Béla?]: Pardon!... Osztrák mintára! Kakasviadal. *ÚN*, 1922. márc. 18. 2. p. Az ezt követő glosszák megjelenési dátumai pl. 1922. márc. 21., 22., 23., 24., 25., 29., ápr. 19., 23. 30., máj. 7., 10., 11., 16. A 30-as évekből lásd pl. [Szerző nélkül]: Pardon!... Mit szólnak hozzá? *ÚN*, 1932. márc. 1. 3. p. A szöveg KD-t is említi, a Magyar PEN Club botrányával kapcsolatban.

[719] [Kosztolányi Dezső és Nyigri Imre nyilatkozatai]. *Nsz*, 1929. aug. 14. 8.

[720] Pl. „»Eleink« – igy nevezik egyszerüen a Conti-utcában Weltner, Pogány-Schwartz, Göndör-Krausz hátvédei és fajsorsosai Petőfit, Kossuthot, Jókait, Táncsicsot, Vasvárit [...] törvényes elődeinek tekinti azokat a naiv és magyar forradalmárokat, akik álmukban sem gondolták, hogy [...] a nemzet védelmi fegyverét valamikor majd szuronyul fordithatják a nemzet mellének olyan »utódaik«, akiknek pogányjózsefi orrát [...] Barabás Miklós még nem portretirozta." [Lendvai István]: Pesti Kis Fűrész. „Eleink". *Nemzeti Újság*, 1920. szept. 29. 3. p.

[721] [Göndör Ferenc?]: Pesti kis fürész. *Az Ember*, 1920. okt. 3. 10. p.

[722] „Egyre sürübben hallatszik a tuloldalról, hogy pardon. Ezt a kis szót uri emberek akkor szokták elmondani, mikor véletlenül valakinek a lábára léptek, [...]. Ők ellenben azután rebegik el, miután [...] nem sikerült megfojtani az áldozatukat." [Kosztolányi Dezső?]: Pardon... Az ő etikettjük. *ÚN*, 1919. dec. 18. 3. p.

[723] „Ugy képzeljük, hogy a szerkesztőségnek gyüjteménye van Achilles-sarkokból s ezeket a sarkokat délután öt órakor, amikor a kollégák összegyülnek, átadják egy mérgezett tollunak, már azokéit az Achillesekéit, akik éppen aznap a kurzus Hektoraival szembenállnak." + +: Egy jó vezércikk. *BMÚ*, 1920. márc. 27. 3. p.

[724] [Szerző nélkül]: Pardon... Páris vagy Budapest? *ÚN*, 1920. jan. 21. 5. p.

[725] „A kecskeméti esettel kapcsolatban a Héjjas-család becsületes nevét hengergették meg a sárban, azzal a magyar-gyűlölettel, melyet a budapesti sajtótól már évtizedek óta megszoktunk." [Szerző nélkül]: Pardon... Az ő etikettjük. *ÚN*, 1919. dec. 18. 3. p.

[726] [Kosztolányi Dezső?]: Pardon... A nemzeti gyászhoz. *ÚN*, 1920. febr. 21. 3. p. Lásd még Lengyel András: Egy Pardon-cikk s utóélete. A publicista Kosztolányi portréjához. *Magyar Média*, 2001/2. 5–15. p.; Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 183. p.

[727] Interjú Hatvany Lajosné Somogyi Jolánnal. Rendezte Dobray György. Az archív felvételt több interjúval együtt a Duna TV tűzte műsorára 2010. március 29-én. Az adatokat Góg Laurának köszönöm. Lásd még Moldvay Győző: „Fekete bárány". Egy délután Hatvany Lajos özvegyével. *Népújság*, 1973. okt. 26. 4. p.

[728] Göndör: *Vallomások*... i. m. 178. p.

[729] Lásd [Szerző nélkül]: Nemzeti gyász Somogyi koporsójánál. *Gondolat*, 1920. febr. 25. 3–4. p.

[730] Ascher Oszkár: *Minden versek titkai. Életrajzi regény*. Budapest, 1964, Szépirodalmi, 138–139. p.

[731] [Szerző nélkül]: Pardon... Khon? az én vagyok. *ÚN*, 1920. febr. 14. 2. p.

[732] „Kosztolányiról tudom, hogy egykor ellenséges viszonyban voltak egymással, s azt hittem, hogy Maga ezt sohasem fogja elfelejteni." Erdős Renée levele Hatvany Lajosnak, Rákoshegy, 1936. jún. 18. In *Levelek Hatvanyhoz*... i. m. 495. p. „Szivesen köszönt, néha hived / Hatvany Lajos". Hatvany Lajos levele KD-nek, [hely nélkül, 1919-1920 után]. MTAKK, Ms4622/298. (Aczél-hagyaték.)

[733] Lásd Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai… i. m. 3–8. p.
[734] Kiss: *Az érett Kosztolányi*… i. m. 89. p.
[735] Lendvai István: Ady Endre: „Halottak élén". Megjegyzések a magyar irodalompolitikához. In uő: *A harmadik Magyarország*… i. m. 83. p.
[736] Ablonczy: *Trianon-legendák*… i. m. 98. p.
[737] [Kosztolányi Dezső?]: Pardon… Furcsa. *ÚN*, 1921. febr. 18. 2. p.
[738] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi esze. Megnyertük, vagy elvesztettük a háborut? *BMÚ*, 1921. febr. 26. 6. p.
[739] [Kosztolányi Dezső?]: Pardon… Loreley énekel. *ÚN*, 1920. márc. 9. 6. p.
[740] Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. In uő: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*. Vál., utószó Huszár Tibor. Budapest, 2004, Corvina, 228. p.
[741] [Szerző nélkül]: Pardon… „Munkások irják…". *ÚN*, 1920. aug. 1. 1. p.
[742] [Szerző nélkül]: Pardon… Tánctanitók. *ÚN*, 1920. nov. 18. 2. p.
[743] Lloyd George egyik 1920 tavaszi kijelentését pl. így kommentálták: „Elhisszük az angol rokonszenvet, amely maga gondoskodott arról, hogy legyen miért sajnálnia és szegényeknek mondania bennünket: a neuillyi békefeltételekről. Ami pedig a béke aláírása után várható szép jövőnket illeti, csakugyan pokolian szép jövőnek nézhetünk elébe: pardon, de Lloyd George-nak legyen mondva az ilyen szép jövendő!" [Szerző nélkül]: Pardon… Rokonszenv és jövő. *ÚN*, 1920. ápr. 30. 1. p.
[744] [Kosztolányi Dezső?]: Pardon… Vadember. *ÚN*, 1920. okt. 31. 3. p.
[745] Lásd még Monori: A numerus clausus… i. m. 48. p.
[746] Lásd Gábor Andor: Tisztázzuk csak! *BMÚ*, 1920. okt. 30. 3. p.; Gratz: *A forradalmak kora*… i. m. 318. p.
[747] [Kosztolányi Dezső?]: Pardon… Irredenta. *ÚN*, 1921. júl. 7. 2. p.
[748] Lásd [Kosztolányi Dezső?]: Mégis feltámadunk! *ÚN*, 1921. júl. 7. 1. p.
[749] Lásd [Kosztolányi Dezső?]: Pardon… Körbe-körbe. *ÚN*, 1921. febr. 13. 2. p.
[750] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*… i. m. 177. p.
[751] Lásd pl. Lendvai István: Farsang. Molnár Ferenc legújabb színműve. In uő: *A harmadik Magyarország*… i. m. 24–33. p.; Uő: Szomory Dezső Császáridillje. In uő: *A harmadik Magyarország*… i. m. 54–60. p. A színházakhoz lásd még a következő két cikk áthallásait: [Lendvai István?]: Pardon… A Tanitónő. *ÚN*, 1919. okt. 5. 3. p.; Sárvári. [Lendvai István?]: A tollkufárok. Irók, akiket a diktatura fizetett. *Gondolat*, 1919. okt. 16. 19. p.
[752] „elégedetten állapitjuk meg, hogy kulturdifferenciálódott pesti stilusunk prestige-ét immár semmi sem destruálja. Végre elértük, hogy egyetlen magyar szó se revelálódik benne. […] A csehek husz fillér büntetést fizettetnek minden magyar szóért. Bocsánat – azaz pardon! –, a pestiek mentesek maradnának a büntetéstől, mert ők már feldarabolták nyelvünket is – egyik a latiné, másik a németé, harmadik a franciáé, negyedik az angolé –, a Csonkamagyarország szavait is megcsonkitották." [Kosztolányi Dezső]: Pardon… Nyelvünk csinositása. *ÚN*, 1921. jan. 25. 2. p.
[753] KD levele Zolnai Gyulának, Budapest, 1920. dec. In *KDLN* 449–450. p. Lásd még Zolnai Gyula: A nyelvtudományi műnyelv és az idegen szók kérdéshez. *Magyar Nyelvőr*, 1920/nov.–dec. 136–142. p.
[754] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*… i. m. 30–32. p. Lásd még Ablonczy Balázs: Bethlen István és Teleki Pál konzervativizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány. 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris, 174–175. p.
[755] [Szerző nélkül]: Pardon… Egyenlőség. *ÚN*, 1921. jún. 5. 3. p.
[756] Gyurgyák: *Magyar fajvédők*… i. m. 172. p.

[757] [Szerző nélkül]: Pardon… Vázsonyi bá' az ekeszarvánál. *ÚN*, 1919. nov. 2. 4. p.

[758] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 160–161. p.

[759] [Kosztolányi Dezső]: Pardon… Az olló. *ÚN*, 1921. júl. 31. 5. p.

[760] [Szabolcsi Lajos?]: Az olló. *Egy*, 1921. aug. 6. 9–10. p.

[761] Lásd még [Szabolcsi Lajos?]: A colonne. *Egy*, 1921. aug. 20. 3–4. p.

[762] [Szerző nélkül]: Az uj antiszemiták helyébe a régiek jönnek. *Egy*, 1921. okt. 8. 9. p.

[763] Lásd [Szerző nélkül]: Zsidó kulturmatiné a Lipótvárosban. *Egy*, 1920. nov. 20. 9. p.

[764] A *rossz orvos* első kiadásában a „Szabolcsi Lajosnak hű szívvel" bejegyzés szerepel, míg A *véres költő* első lapjain „Szabolcsi Lajosnak régi szeretettel" olvasható. Lásd Lőrincz: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség… i. m. 70. p.

[765] „Apámhoz elég sűrűn jártak írók, tudósok (általa ismertem meg például Karinthyt, Kosztolányit, Móricz Zsigmondot)." Keserűség és derű. Beszélgetés Szabolcsi Miklóssal. (1921–2000). In *Pályák emlékezete. Szirák Péter beszélgetései irodalomtudósokkal*. Budapest, 2002, Balassi, 53. p.

[766] [Szabolcsi Lajos?]: Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség. *Egy*, 1936. nov. 5. 4. p.

[767] „A meteorológusok azt mondják, hogy a korai hideg teljesen törvényellenes és igy nem érvényes." [Kosztolányi Dezső]: Pardon… Kilenc fok hideg. *ÚN*, 1920. okt. 31. 3. p.

[768] Lásd [Kosztolányi Dezső]: Pardon… Magyar naptár. *ÚN*, 1921. ápr. 23. 2. p.

[769] [Szerző nélkül]: Az első pardon – tüske nélkül. *BMÚ*, 1921. ápr. 24. 4. p.

[770] [Kosztolányi Dezső]: Pardon… Ne fogjunk kezet? *ÚN*, 1921. júl. 10. 2. p.

[771] „vádoltuk a Népszavát azzal, hogy a zsidókérdést tévesen fogja föl. Nos, ma megmutatja, hogy döbbenetes pontossággal ismeri és egészen helyesen értelmezi. Csak egy kicsit költői formába burkolja, mint a mi költőink tették azt az osztrák abszolutizmus idején a honfibuval. […] »Nézem a pókot a falon, amint avatott munkával berendezkedik a nyárra. […] Már lépni se tudunk, már lélekzeni se tudunk és nem kell hozzá más, csak szipolyozó pókok poros, szürke pókhálói, amiket vastagon belep a piszkos por.«" [Kosztolányi Dezső]: Pardon… Hát nézzük a pókot. *ÚN*, 1920. máj. 9. 2. p. A szerző azonosításához lásd pl. [Uő]: Az allegóriák kora… i. m. 1–2. p.

[772] [Kosztolányi]: Pardon… Hát nézzük a pókot… i. m. 2. p.

[773] Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai… i. m. 5. p.

[774] Kosztolányi: Diktatúra és irodalom… i. m. 299. p.

[775] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 181. p.

[776] „a zsidó majd dicsérteti magát valakivel, fajmagyarral, katolikussal […] Ki más is vállalkozna erre, mint Várossy Gyula, akit plébánosi állásából a püspökség felfüggeszteni volt kénytelen és aki mint társadalmi törtető, két jó könyökével minden időben és minden kurzusban helyet tudott magának törni szabadkőmüves összeköttetéseivel és a zsidó ujságirók pajtásságával." [Kosztolányi Dezső]: Apostol – felülfizetéssel. Egy és más Várossy Gyula „volt" katolikus plébános készülő könyvéről. *ÚN*, 1920. szept. 12. 5. p.

[777] Lengyel András: Az Apostol-ügy. Egy 1920. őszi Kosztolányi-cikk sorsa. In uő: *A mindennapok*… i. m. 211. p.

[778] Várossy a sajtópert már 1920 decemberében megindította. Lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: „Tessék a kurzus-cikkírónak helytállani". Kosztolányi egy elkerült sajtóperének történetéhez. In uő: *Mint aki a sínek közé esett*… i. m. 103–104. p.

[779] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 151–152. p.

[780] Lásd Móra Ferenc levele KD-nek, 1922. ápr. 22. In *Móra Ferenc levelezéséből*. S. a. r. Kőhegyi Mihály – Lengyel András. Kecskemét, 1979, Bács-Kiskun megyei Múzeumigazgatóság, 122. p.

[781] Móra Ferenc levele KD-nek, Szeged, 1922. máj. 2. In *Móra Ferenc levelezéséből*... i. m. 123. p. Városssy egyébként notórius pereskedő volt: az Apostol-ügy idején öt sajtópere folyt Szegeden.

[782] Lásd még Lengyel: Az Apostol-ügy... i. m. 216. p.

[783] Móra Ferenc levele KD-nek, Szeged, 1922. máj. 6. In *Móra Ferenc levelezéséből*... i. m. 126–127. p.

[784] „Szivesen kijelentjük, hogy a cikk Városssy Gyulát, az ismert irót és publicistát, [...] se irói, se egyéni korrekt becsületében sérteni nem akarta s minthogy a cikkiró, [...] bántó megjegyzéseit csak téves információk alapján irhatta, azokat sajnálja [...]. – Bosszut nem ismervén, a [...] megtévesztett hirlapiró ellen beadott sajtóperemet fenti nyilatkozat megjelenésével egyidőben visszavonom." [Kosztolányi Dezső – Városssy Gyula]: Két nyilatkozat. *ÚN*, 1922. máj. 10. 7. p. KD fogalmazványát közli Schelken Pálma: Kosztolányi gyorsírásos jegyzeteiből. Egy ismeretlen gyorsírásos levél. *ItK*, 1986/5. 574. p.

[785] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Megszüntetett sajtópör. *Szegedi Friss Újság*, 1922. máj. 12. 2. p.

[786] [Szerző nélkül]: Városssy Gyula visszavonta az Uj Nemzedék ellen inditott sajtóperét. *Szegedi Napló*, 1922. máj. 10. 4. p. Lásd még Lengyel: Az Apostol-ügy... i. m. 219–220. p.

[787] „Jaj az árváknak... a lányt leszakasztják / kövér bankár és az út / 8 éves kisfiút felakasztják utcai pribékek". Közli Schelken: Kosztolányi gyorsírásos... i. m. 576. p.

[788] Lásd Schelken: Kosztolányi gyorsírásos... i. m. 576. p.

[789] Lásd bővebben [Magyar László]: Juhász Gyula jubileumi ünnepe. *Szeged*, 1923. máj. 23. 2. p.

[790] Lásd Péter László: Költők Tápén. Juhász Gyula. *Kortárs*, 2002/10. 64–82. p.; Kosztolányi Dezső: A világ közepe. *PH*, 1923. máj. 27. 8. p. KD levele Juhász Gyulának, Budapest, 1923. jún. 3. In *KDLN* 483–484. p.

[791] Lásd Kosztolányi Dezső: Móra Ferenc. *ÚI*, 1927. okt. 2. 370–371. p.

[792] [Szerző nélkül]: Móra Ferenc 50-ik születésnapján. Kosztolányi Dezső, Pásztor Árpád, Laczkó Géza és Karinthy Frigyes nyilatkozik a magyar mezők énekeséről. *Délmagyarország*, 1929. júl. 19. 3. p.

[793] Gábor Andor: Övék-e Petőfi? *BMÚ*, 1920. szept. 22. 3. p.

[794] Lengyel András: A „nagy viadal". Egy Kosztolányi-cikk és tanulságai. In uő: *A mindennapok szemüvegkészítői*... i. m. 197. p.

[795] Lengyel: A „nagy viadal"... i. m. 201–203. p.

[796] [Kosztolányi Dezső]: Tehetség és fürgeség. *ÚN*, 1920. szept. 18. 1. p.

[797] Gábor: Övék-e Petőfi?... i. m. 3. p.

[798] A cikksorozatot fölfedező Bíró-Balogh Tamás KD-nek tulajdonítja a szövegeket. Lásd Bíró-Balogh Tamás: Egy Kosztolányi-cikk és kontextusa. In uő: *Mint aki a sínek közé esett*... i. m. 85–99., 159–172. p.

[799] [Szerző nélkül]: A magyar irodalom és az ő irodalmuk. I. A titokzatos hallgatás. *ÚN*, 1920. szept. 25. 1. p.

[800] [Szerző nélkül]: A magyar irodalom és az ő irodalmuk. II. A vörös hetesek. *ÚN*, 1920. szept. 26. 4. p.

[801] Rudel.: A szeleburdi. Vígjáték 5 felvonásban. Irta: Moliére. Fordította: Kosztolányi Dezső. A Nemzeti színház reprize. *Élet*, 1910. dec. 25. 830–831. p.

[802] Lásd pl. Lendvai István: Molnár Ferenc nagyregénye. Megjegyzések egy író sírverséhez. In uő: *A harmadik Magyarország*... i. m. 45. p.

[803] Lásd [Szerző nélkül]: A magyar irodalom és az ő irodalmuk. III. A lipótvárosi pocsolya. *ÚN*, 1920. szept. 29. 4. p.; [Szerző nélkül]: A magyar irodalom és az ő irodalmuk. IV. Egy nagy tehetség kálváriája. *ÚN*, 1920. szept. 30. 5. p.

[804] „Hallottál te már arról, hogy hogyan özönöl a közönség, mihelyt csak meghallja, hogy Kosztolányi egy verses darabot befejezett? [...] Van neked fogalmad arról, hogy milyen sikerhez rohant volna ez a darab, [...] ha te az Ördögöt a karosszék mögül ki nem lépteted csak azért, hogy megfojtsa ezt a keresztény darabot?" Gábor Andor: Molnár Ferenc, leleplezve. *BMÚ*, 1920. okt. 9. 3. p. Lásd még [Szerző nélkül]: A keresztény irók dolgoznak, de nem állnak velük szóba. A színigazgatók trösztje. *Nemzeti Újság*, 1920. szept. 25. 5. p.

[805] A cikk előzménye – amint Bíró-Balogh kimutatta – a *V* egyik tárcája. Lásd [Szerző nélkül]: Irodalmi kis tükör. *V*, 1920. szept. 26. 1–2. p.

[806] „a politikát az utóbbi évtizedek irodalmába egyedül ők vitték be, ott a tuloldalon, akik a maguk társadalmi és gazdasági fölényükkel birtokba vették irodalmunkat [...] Ők hirdették a szabadelvüség és nemzetietlenség egyedül üdvözitő vallását." [Kosztolányi Dezső]: Tetemrehivás. *ÚN*, 1920. szept. 28. 1. p. Lásd még Bíró-Balogh: Egy Kosztolányi-cikk... i. m. 94–95. p.

[807] [Kosztolányi]: Tetemrehivás... i. m. 1. p.

[808] Uo.

[809] [Kosztolányi Dezső]: Hallgató irodalom. *ÚN*, 1920. okt. 9. 1. p. Lásd még Bíró-Balogh: Egy Kosztolányi-cikk... i. m. 95–96. p.

[810] Lásd pl. [Kosztolányi?]: Mégis feltámadunk!... i. m. 1. p.

[811] (kd.) [Kosztolányi Dezső]: Holtak a vártán. *ÚN*, 1920. dec. 7. 1. p.

[812] [Kosztolányi Dezső?]: A vörös áfium ellenmérge. *ÚN*, 1920. nov. 18. 1. p.

[813] „Pardon, Európának könnyü. Használat előtt van a vörös ciankálival szemben, de mi használat után." [Kosztolányi]: Pardon... Tudja ön, mi az a gajdesz? *ÚN*, 1920. jan. 9. 3. p.

[814] [Kosztolányi Dezső?]: A vörös áfium ellenmérge. *ÚN*, 1920. nov. 18. 1. p.

[815] Lásd Tormay Cécile levele KD-nek, Budapest, 1922. okt. 14. In *Levelek Kosztolányihoz. 1907–1936*. Vál., s. a. r., bev. Dér Zoltán. Szabadka, 1985, Életjel, 32–33. p.

[816] „Őszinte örömmel és igaz köszönettel olvastam szíves levelét és kedves bizalmát. [...] most már elmondhatom [...] hogy a legjobbak és legerősebbek velem vannak." Tormay Cécile levele KD-nek, Sárszentmihály, 1922. okt. 28. In *Levelek Kosztolányihoz*... i. m. 34. p.

[817] Tormay Cécile levele KD-nek, [Mátraháza?,] 1929. márc. 30. In *Levelek Kosztolányihoz*... i. m. 34. p.

[818] Lásd Kosztolányi Dezső: Az idegen csillag. *A Nő*, 1915. aug. 5. 122. p.

[819] Lásd [Kosztolányi Dezső?]: Magyar asszonyok. *ÚN*, 1921. jún. 4. 1. p.

[820] Lásd Kosztolányi Dezső: Kis magyarok. *ÚN*, 1919. okt. 10. 5–6. p.

[821] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 185. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Nagy-Balogh János. *ÚN*, 1919. nov. 25. 1–2. p.

[822] [Szerző nélkül]: Szabó Dezső és Kosztolányi Dezső irodalmi párviadala. *Az Est*, 1920. nov. 4. 4. p. Lásd még Bíró-Balogh: A Pardon-rovat történetéhez... i. m. 68–79. p.

[823] KD levele Halasi Andornak, Budapest, 1920. nov. 15. In *KDLN* 447. p.

[824] Lásd [Szerző nélkül]: Az irodalom válsága. Heltai Jenő, Kosztolányi Dezső, Kosáryné Réz Lola, Pekár Gyula és Schöpflin Aladár nyilatkozata. Szabó Dezső – dolgozik. *Az Est*, 1920. okt. 10. 5. p.

[825] Lásd Lendvai István: A „harmadik" Magyarország. Előszó és vallomás. In uő: *A harmadik Magyarország*... i. m. 10. p.

[826] [Szerző nélkül]: Az irodalom válsága. Heltai... i. m. 5. p.

[827] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 176. p.

[828] Lengyel: Egy s más az Uj Nemzedék... i. m. 161. p.

[829] [Szerző nélkül]: Szabó Dezső a pozitiv irodalmi munkáról. *Nemzeti Újság*, 1920. okt. 31. 2. p.
[830] Uo.
[831] [Szerző nélkül]: A pozitiv irodalmi munkáról. Kosztolányi Dezső nyilatkozata. *Nemzeti Újság*, 1920. nov. 3. 6. p.
[832] Uo.
[833] Kosztolányi Dezső: Levél egy regény-hamisitványról. *ÚN*, 1920. nov. 3. 2–3. p.
[834] [Schöpflin Aladár]: Vitéz László az irodalomban. *Szózat*, 1920. nov. 3. 5. p.
[835] [Szerző nélkül]: Szabó Dezső és Kosztolányi Dezső irodalmi… i. m. 4. p.
[836] Uo.
[837] [Szerző nélkül]: Utóhang egy vitához. *ÚN*, 1920. nov. 5. 3. p.
[838] [Szerző nélkül]: Tovább folyik az irodalmi harc. Szabó Dezső ujabb nyilatkozata. *Az Est*, 1920. nov. 6. 2. p.
[839] Uo.
[840] [Szerző nélkül]: Négy iró nyilatkozata Kosztolányi és Szabó irodalmi vitájáról. *Az Est*, 1920. nov. 7. 5. p.
[841] [Szerző nélkül]: Négy iró nyilatkozata… i. m. 5. p.
[842] – a. [Bangha Béla?]: Az irodalmi vita. *ÚN*, 1920. nov. 7. 1. p.
[843] Szabó Dezső: Szabó Dezső nyilt levele Bangha Bélához. *Virradat*, 1920. nov. 9. 1. p.
[844] Uo.
[845] Uo. 2. p.
[846] Bangha Béla S. J.: Válasz Szabó Dezsőnek. *Nemzeti Újság*, 1920. nov. 9. 3. p.
[847] Lásd pl. Túri Béla: Visszhang Szabó Dezső nyilt levelére. *Nemzeti Újság*, 1920. nov. 11. 3. p.
[848] Szabó Dezső – Lendvai István – Kádár Lehel – Zigány Árpád: Szabó kontra Kosztolányi. *Képes Krónika*, 1920. nov. 16. 1230. p.
[849] Uo.
[850] Uo.
[851] Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai… i. m. 6. p.
[852] Naplók 1933–34, 856. p.
[853] [Szerző nélkül]: A két Dezső. *Borsszem Jankó*, 1920. nov. 14. 10. p.
[854] [Szerző nélkül]: Dezsők egymás közt. *Az Ember*, 1920. nov. 7. 23–24. p.
[855] Tverdota György: *Németh Andor. Változatok az otthontalanságra.* I. köt. Budapest, 2010, Balassi, 80. p.
[856] [Németh]: A kurzus irói… i. m. 3. p.
[857] Németh Andor: A pojácák. *BMÚ*, 1920. nov. 7. 4. p.
[858] Uo.
[859] Kosztolányi Dezső: Nyilatkozat. *ÚN*, 1920. nov. 7. 4. p. Lásd még Bíró-Balogh: A Pardon-rovat történetéhez… i. m. 74. p.
[860] „Alulirottak Kosztolányi Dezső úr által beterjesztett bizonyitékok alapján megállapitották, hogy ujságirói, irói és egyéni tevékenysége a kommün idején nem ütközött a nemzethűségbe." Jegyzőkönyv. MTAKK, Ms4620/84.
[861] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 176–177. p.
[862] Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Budapest, 1989, Püski, 270. p.
[863] [Szabó Dezső]: Szabó Dezső nyílt levele Kosztolányi Dezsőhöz. *V*, 1924. jún. 8. 5. p.
[864] Lásd bővebben [Szabó]: Szabó Dezső nyílt levele… i. m. 5. p.; Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Budapest, 1964, Akadémiai, 360–361. p.

[865] Budai Balogh Sándor: Szabó Dezső ismeretlen naplója. Az író olasz-franciaországi utazásának (1924–1925) története. *ItK*, 1985/6. 689. p.

[866] Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim.* II. köt. Budapest, 1996, Püski, 872–873. p.

[867] Kosztolányiné 235. p.

[868] [Szerző nélkül]: Pardon! Kosztolányi sohasem uszított! *Társadalmunk*, 1936. nov. 6. 5. p.

[869] [Bangha Béla]: Pardon. A hazafias sajtó. MTAKK, Ms384/192. Lásd még Bíró-Balogh Tamás: Egy idegen kéztől származó Pardon-cikk kéziratáról. In uő: *Mint aki a sínek közé esett*... i. m. 81–82. p.

[870] Lásd még Arany Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi". Dokumentumok és kérdések egy rovat körül. In uő: *Isten bálján. Kosztolányi-tanulmányok.* Veszprém, 2011, Művészetek Háza, 71. p.

[871] Lengyel: Egy s más az Uj Nemzedék... i. m. 178. p.

[872] Bíró-Balogh: Egy idegen kéztől származó... i. m. 84. p.

[873] Csaplár Ferenc: Kassák és Kosztolányi. *ItK*, 1993/1. 45. p.

[874] Kassák Lajos: „Világirodalom felé". *BMÚ*, 1921. jan. 27. 5. p.

[875] Lásd KD levele Kassák Lajosné Simon Jolánnak, Budapest, 1926. nov. 18. In *KDLN* 552. p.

[876] Lásd Gróf Teleki Sándorné, KD és mások levele Pesthy Pálnak, Budapest, 1926. nov. 16. MTAKK, Ms6181/49. (Aczél-hagyaték.)

[877] Lásd bővebben Bíró-Balogh: A Pardon-rovat történetéhez... i. m. 72–73. p.

[878] Cholnoky: A perzsákok... i. m. 389–390. p.

[879] „amikor a kivonulás megtörtént, Dezső nem ment mégsem el a Milotay lapjához, épen a Szabó Dezső-hecc miatt. A Dezső ugyanis nem akart a Szabó terrorista-barátjaival [...] egy szerkesztőségbe kerülni. Ugy megutálta ezeket a tehetségtelen, véresszáju niemandokat, hogy nem volt hajlandó többé velük egy lapnál dolgozni." Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai... i. m. 6–7. p.

[880] Péchy-Horváth: „Csak az írás érdekel..." i. m. 5. p.

[881] Lásd még [Szerző nélkül]: A kiválók. *BMÚ*, 1920. nov. 21. 4. p.

[882] Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai... i. m. 7. p.

[883] Lengyel: Egy s más az Uj Nemzedék... i. m. 169. p.

[884] Lásd bővebben Kiss: *Az érett Kosztolányi*... i. m. 109. p.

[885] [Sándor Imre]: A kurzusköltő – összeköttetése a bécsi emigránsokkal. Mit keresett Kosztolányi Dezső felesége Bécsben. *Jövő*, 1921. ápr. 30. 5. p.

[886] Lásd még Kardos László – Kocztur Gizella: [Jegyzet. Tóth Árpád levele Bródy Pálnak, Budapest, 1921. máj. 13.] In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 430–433. p.

[887] Lásd Lorsy Ernő: Nyilatkozat. *BMÚ*, 1921. máj. 1. 4. p.

[888] Lásd bővebben Göndör Ferenc: Nyilatkozat. *BMÚ*, 1921. máj. 3. 4. p.

[889] „A szerződést megkötöttem abban a felfogásban, hogy a kurzista Kosztolányi nem-politikai irásait szabad forditani. De két nappal utóbb már tudtam, hogy nem én leszek az, aki leforditja őket, mert éreztem, hogy én nem tudok azokkal az irásokkal foglalkozni." Lorsy Ernő: Nyilatkozat. *BMÚ*, 1921. máj. 3. 4. p. Lásd még Göndör Ferenc: Kosztolányi & Lorsy. *Az Ember*, 1921. máj. 8. 9–10.

[890] Göndör: Pardon! Kosztolányi Dezsőné kalandjai... i. m. 6–7. p.

[891] Tóth Árpád levele Bródy Pálnak, Budapest, 1921. máj. 13. In *Tóth Árpád Levelei*... i. m. 230. p.

[892] Lengyel: Egy s más az Uj Nemzedék... i. m. 172. p.

[893] Lendvai István: Nyilatkozat. *Magyarság*, 1921. máj. 7. 5. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Lendvay leharapja Kosztolányi fejét. *BMÚ*, 1921. máj. 8. 6. p.

[894] Kosztolányi Dezső: Nyilatkozat. *ÚN*, 1921. máj. 8. 5. p.

[895] KD „megbizottai felük nevében kijelentik, hogy az »Ember« május 1.-i számában megjelent és Kosztolányi Dezsőné szájába adott, Lendvai Istvánra vonatkozó sértő kifejezések egyáltalán nem történtek meg. Ezzel szemben Lendvai István megbizottai kijelentik, hogy felüknek a »Magyarság« május 7.-i számában tett nyilatkozata téves közlésen alapul és felük azt sajnálja." Jegyzőkönyv a Kosztolányi Dezső és Lendvai István között felmerült ügyben. Budapest, 1921. máj. 11. MTAKK, Ms4620/85. Lásd még [Szerző nélkül]: Nyilatkozat. *Magyarság*, 1921. máj. 12. 6. p.

[896] „[KD-nél] halkabban, finomabban, fülbemászóbban és szemtelenebben hazudni senki sem tud." Göndör Ferenc: Dezső, ne hazudj! *Az Ember*, 1921. máj. 15. 6. p.

[897] [Szerző nélkül]: Dezső lehazudja a csillagokat. *BMÚ*, 1921. máj. 10. 6. p.

[898] Cavallier József „salamoni itélete igy hangzott: / – Ugy kell vennünk, mintha az, ami az Emberben állt, nem volna igaz, mert, ha ugy vesszük, mintha igaz volna, amit Desiréről irtak, akkor a többit is igaznak kell venni; azt is, amit Bécsben a fehér terrorról összeirkáltak. Kosztolányi kurzus-becsülete tehát tulajdonképpen a fehér terror védelme alatt áll." [Szerző nélkül]: Kosztolányi hidegen. *BMÚ*, 1921. máj. 22. 3. p.

[899] [Szerző nélkül]: Kosztolányi hidegen... i. m. 3. p.

[900] KD „közbenjárására Szász Károly volt képviselőházi elnök megigérte, hogy [...] született Harmos (Schlésinger) Ilonát bejuttatja a Nemzeti Szinház tagjai sorába. Már teljesen elő volt készitve a kiváló müvésznő szerződtetése a Nemzetibe, amikor [...] belerohant a destruktiv farkasverembe. [...] egyszeriben vizbe esett a nemzeti szinházi tagság, nem lesz a szerződtetésből semmi." [Göndör Ferenc]: Szinházi hir. *Az Ember*, 1921. máj. 15. 16. p.

[901] „gratulálok [...] Ilonnak a modern színpadon már eddig is felmutatott szép sikereihez". Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1918. jan. 3. In *KDCsalL* 56. p. Szerepeiről lásd Harsányi Zsolt: Karnevál. 1917. dec. A Modern Színpad színlapja, OSzK SzT. [Szerző nélkül]: Primadonnák estéje. Bemutató a Belváros szinházában. *SzÉ*, 1917. dec. 23–30. 24. p.; Szép Ernő: Május. 1918. febr. A Modern Színpad színlapja, OSzK SzT.

[902] Hatvany Lili: Noé bárkája. 1918. ápr.–máj. A Belvárosi Színház színlapja, OSzK SzT. Szerepeihez lásd még Zilahy Lajos: Virágosbolt. 1918. aug. A Belvárosi Színház színlapja. Gábor Andor: Hazafelé. 1918. nov. A Belvárosi Színház színlapja. Biró Lajos: Francia négyes. 1919. ápr. Strindberg: Hattyúvér. 1919. máj. A Belvárosi Színház színlapjai, OSzK SzT. [Szerző nélkül]: „A lányom" bemutatója pénteken lesz. *Nsz*, 1920. okt. 31. 7. p.; Molière: George Dandin vagy: A megcsufolt férj. 1920. dec. A Belvárosi Színház színlapja, OSzK SzT.

[903] Lásd bővebben *A Belvárosi Színház műsora. 1918–1949. Adattár*. Szerk., összeáll. Alpár Ágnes. Budapest, 1965, Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 3–4. p.

[904] KD felesége 1921 augusztusában még a Belvárosi Színházban bemutatott, Szenes Béla által írt *A buta ember* című darabban alakította Alpárné szerepét.

[905] Lásd [Szerző nélkül]: Bemutató a Vigszinházban. *Nsz*, 1921. okt. 29. 6. p.

[906] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1920. febr. 17. In *KDLN* 434. p.

[907] Kosztolányiné 235. p.

[908] Cholnoky: Zsidómentes magyar... i. m. 21. p.

[909] „Mint aki az elvek közé esett / S nem tudja jobbra balra lépjen-e / Hát egyszer jobbra, máskor balra lép [...] Csupa halálos láz, zord mágia [...] Hogy is tud igy e földön járni ma, / De három zsidó kiadón kifog. // Pardont nem kér s nem ad, csak olykor irt, / De ma már

ott evez a tulsó parton. / Arcára ez miért is csalna pirt / Az élete egy nyitott, tarka karton." Klió.: Egy költőhöz, aki fordit. *Nemzeti Újság*, 1922. ápr. 9. 10. p.

[910] Lásd Kiss: *Az érett Kosztolányi*... i. m. 110–111. p.

[911] Lásd pl. Klió.: Génuai lant. *Nemzeti Újság*, 1922. ápr. 8. 6. p.

[912] Karinthy Ferenc: Kosztolányiék és Karinthyék. Kelevéz Ágnessel, 1987. In uő: *Staféta*. Budapest, 1991, Magvető, 213. p.

[913] Lásd Diószeghy Tibor: A diadalmas forradalom könyve. *Az Ember*, 1920. márc. 13. 12. p.

[914] „Az irói direktórium elszámolása szerint például [... KD] versekért és lektori munkáért julius 27-én 5385 koronát vett föl [...] Szabó Dezső, »Tanulmányok és jegyzetek« cimü most megjelent könyvéért 13.000 koronát, »A jövő felé« cimü könyvéért 3250 koronát, »Irodalomtörténeti tanulmány« cimü el sem készült könyvéért 10.000 koronát". [Szerző nélkül]: Irók a diktaturában és a diktatura után. *Az Ember*, 1921. jan. 23. 13–14. p.

[915] Lásd [Szerző nélkül]: Egy szegény kis ember panaszai. *Az Ember*, 1921. jún. 26. 10. p.

[916] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1922. máj. 25. In *KDLN* 471–472. p.

[917] Lásd bővebben Tevan: *Narancsliget*... i. m. 29. p.

[918] Voit Krisztina: Egy könyvkiadó portréjához. In *Tevan Andor levelesládájából*... i. m. 12–13. p.

[919] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1920. jún. 1. In *KDLN* 438. p.

[920] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1920. okt. 18. In *KDLN* 445. p.

[921] „Megnyugtathatom, hogy a könyveinek csak használt ez a kis veszekedés, mert az egy írónak soha sincs kárára, akár ellene, akár mellette cikkeznek a lapok. Az érdeklődés csak erősbödhet iránta." Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1920. nov. 30. In *Tevan Andor levelesládájából*... i. m. 180. p.

[922] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1920. dec. 1. In *KDLN* 448. p.

[923] Lásd pl. KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1920. dec. In *KDLN* 449. p.

[924] Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1921. febr. 16. In *Tevan Andor levelesládájából*... i. m. 182. p.

[925] Lásd bővebben KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1921. febr. 22. In *KDLN* 453–454. p.

[926] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1922. jan. 19. In *KDLN* 469. p.

[927] Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1922. jan. 23. In *Tevan Andor levelesládájából*... i. m. 187–188. p.

[928] Tevan Andor levele KD-nek, Békéscsaba, 1925. jún. 19. In *Tevan Andor levelesládájából*... i. m. 193–194. p. Lásd még [Bíró-]Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső Békés megyei kapcsolataihoz. Tevan Adolf és Tevan Andor Kosztolányihoz írott leveleiből. *Bárka*, 2006/1. 66–70. p.

[929] Lásd Kosztolányi Dezső: Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről. *A Toll*, 1929. júl. 14. 7–21. p.

[930] Nyigri Imre: A megcsufolt Ady. Káromkodások és pardonok. *Nsz*, 1929. aug. 11. 4. p.

[931] [Kosztolányi Dezső és Nyigri Imre nyilatkozatai]... i. m. 8. p.

[932] „Iesújtva jött el a Nyugat szerkesztőségébe és a segítségünket kérte. Hiszen mi ketten – Osvát és én – jól ismerjük a stílusát; könnyen megállapíthatjuk, hogy melyik Pardon-cikk volt véresszájú, melyik nem. [...] Osvát azt ajánlotta, menjünk el a szociáldemokrata lap szerkesztőségébe s próbáljunk segíteni Kosztolányin. Viszolyogva engedtem a kérésének. A Népszava egyik szerkesztőjét Osvát megkérte, hogy ne bántsák Kosztolányit". Gellért Oszkár: Kosztolányi Dezső. In uő: *Kortársaim*. Budapest, 1954, Művelt Nép, 262. p.

[933] Somlyó Zoltán: Kosztolányi és a zsidóság. *MésJ*, 1937/febr. 37–38. p.

[934] Füst Milán: Kosztolányi és a zsidóság. *MésJ*, 1937/márc. 83. p.

[935] Mák Ferenc: *Magyarok a Vajdaságban. 1918–1945. Kronológia.* Zenta, 2013, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 17. p. A szabadkai fogadóbizottság nevében bizonyos M. honvédezredes üdvözölte a szerbeket, „megköszönte, hogy felszabadították a bunyevác testvérnépet sok évi, lealázó magyar rabságából, becsületbeli kötelességévé tette a délszláv hősöknek, hogy örök időkre tartsák és védjék Suboticát… A szerbek persze kaptak az alkalmon, hogy birtokukba vegyék a felkínálkozó gazdag várost és termékeny vidékét." *Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy.* Szöveggond. Győri János. Előszó Németh G. Béla. Budapest, 1993, Szépirodalmi, 102. p.

[936] Mák: *Magyarok a Vajdaságban*… i. m. 17. p.

[937] Uo. 20. p.

[938] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919. szept. 21. In *KDCsalL* 66. p.

[939] Mák: *Magyarok a Vajdaságban*… i. m. 26. p.

[940] Kosztolányiné 229. p.

[941] Mák: *Magyarok a Vajdaságban*… i. m. 37. p.

[942] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919. júl. 16. In *KDCsalL* 63. p.

[943] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1922. dec. 1. In *KDCsalL* 74. p. „Ez arra vall – más jelekkel együtt –, hogy a történelmi fordulat után a város szerb és horvát vezetői és a régi értelmiség képesített szakemberei között nem vált áthidalhatatlanná a szakadék." Dér Zoltán: Utószó. Egy új életrajz elemei. In *KDCsalL* 405. p.

[944] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1922. dec. 1. In *KDCsalL* 75–76. p.

[945] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1923. ápr. 15. In *KDCsalL* 84–86. p.

[946] Dér: Utószó. Egy új életrajz… i. m. 408. p.

[947] „Az is kedves hír, hogy bevonultál megint az iskolába. Úgy látszik, az iskola nem tud ellenni nélküled, te se nélküle." KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, [Budapest,] 1925. okt. 12. In *KDLN* 518. p.

[948] Lásd KD levele Veljko Petrovičnak, Budapest, 1927. febr. 21. In *KDLN* 556. p. A szerb barát „csak azt tudta elérni, hogy folyósítsák [a nyugdíjat], azt nem, hogy az új törvény szerint állapítsák meg a fizetendő összeget." [Réz Pál jegyzete]. In *KDLN* 985. p. Lásd még id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, Szabadka, 1927. jan. 11. In *KDCsalL* 309. p.; Veljko Petrovič levele KD-nek, Belgrád, 1927. jan. 26. In *Levelek Kosztolányihoz*… i. m. 48. p.

[949] KD levele Kosztolányi Dezsőnének, Stockholm, 1934. szept. 27. In *KDLN* 714. p. A La Fontaine Társaság estjével kapcsolatban lásd még Vikár Béla levele KD-nek, Budapest, 1934. szept. 19. In *Levelek Kosztolányihoz*… i. m. 74–75. p.

[950] Lásd KD levele Veljko Petrovičnak, [Budapest,] 1934. okt. 13. In *KDLN* 716–717. p. KD és Veljko Petrovič kapcsolatához lásd még Herceg János: A fiatal Kosztolányi és egy nyurga szerb fiú. *7 Nap*, 1970. márc. 20. 10. p.

[951] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1920. jan. 7. In *KDCsalL* 68. p.

[952] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [Szabadka, 1921. dec. 23.]. In *KDCsalL* 71–72. p.

[953] Lásd Dér: Utószó. Egy új életrajz… i. m. 404. p.

[954] Kosztolányi Éva (1921–1996) testvérei Vera (1933–1977) és Teréz (1934–2001) voltak. Lásd *KDL1KrK* 852. p.

[955] „Rövid értesítést tartalmazó levelező lap gyorsabban áteshetik a cenzúrán és hamarabb célhoz juthat, mint a hosszú levél." Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1918. dec. 22. In *KDCsalL* 62–63. p.

[956] Lásd pl. id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919. aug. 31. In *KDCsalL* 64. p.

[957] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919. júl. 16. In *KDCsalL* 63. p.

[958] Lásd bővebben id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919. aug. 31. In *KDCsalL* 64. p.

[959] „az útlevelek megszerzése, a vízumok, a vasúti díj oly nagy, hogy egyelőre nem is gondolhatunk az utazásra" Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1922. dec. 1. In *KDCsalL* 77. p.

[960] Lásd id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1922. dec. 1. In *KDCsalL* 77. p.

[961] Lásd id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, Szabadka, 1923. márc. 10. In *KDCsalL* 81. p.

[962] Az interjúk újraközlését és a háttér földolgozását lásd Pastyik László: Kosztolányi Dezső két vajdasági interjúja. 1923. szeptember és 1924. szeptember. *Híd*, 2012/márc. 74–83. p.

[963] [Nagy Andor]: Kosztolányi Dezsőnél. *Hírlap*, 1923. szept. 16. 5. p. Lásd még Pastyik: Kosztolányi Dezső két vajdasági… i. m. 76–77. p.

[964] Kosztolányi Dezső: Édesapám. In uő: *Bölcsőtől a koporsóig*. Budapest, [1933,] Nyugat, 167–168. p. (2. kiad., [1934,] Nyugat–Viktória.)

[965] [Nagy]: Kosztolányi Dezsőnél… i. m. 5. p.

[966] [Szerző nélkül]: Betiltották Kosztolányi előadását. *Vajdaság*, 1923. szept. 19. 2. p. Lásd még Kolozsi Tibor: A költő lábnyomai. Szabadkai Kosztolányi-emlékek. *Üzenet*, 1975/2–3. 207–210. p.

[967] KD ekkor már évek óta a *PH* újságírójaként dolgozott, illetve korábbi lapjának címe sem *Nép*, hanem *ÚN* volt.

[968] [Szerző nélkül]: Betiltották Kosztolányi… i. m. 2. p.

[969] Hazáért „e szó fogalmának jegyében álljon csatasorba minden magyar író és költő. A háború fegyverei elhallgattak, szólaljanak meg a muzsák. Lelkesítsenek, acélozzák meg a lelkeket, az elszakított magyar földekre vigyenek reményt és kitartást, a megmaradt magyar földeken élesszék a hazaszeretet tüzét. Az eszmék és gondolatok harca, ha az a legnemesebb érzés, a hazaszeretet szárnyán lendül a magasba, ellenállhatatlan, annak tere végtelen. Eszmének, gondolatnak, hazaszeretetnek nem lehet mesterséges határt vonni, az minden határon át és mindenekkel szemben diadalmaskodik." *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Szerk. Kosztolányi Dezső. Ill. Jeges Ernő. Budapest, [1920,] Pallas, 5. p. (2. kiad. 1928, Bethlen Gábor Kör.)

[970] A kötet „nem része annak az ismétlésen alapuló ideológiai propagandagépezetnek, retorikai valóságkonstrukciónak, amelynek felépítésében ugyanakkor […] fontos szerepet játszott". György: *Állatkert Kolozsváron*… i. m. 139. p.

[971] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 166. p.

[972] „Ennek a könyvnek szellemi szerkesztését elvállaltam". KD levele Hegedűs-Bite Gyulának, Budapest, 1920. jún. 10. In *KDLN* 439. p.

[973] Lásd még György Péter: *Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély*. Budapest, 2013, Magvető, 158. p.

[974] „novelládat semmi esetre ne add el másnak, mindaddig, míg a könyv megjelenése óta négy-öt hónap el nem múlik. Erre hangsúlyozottan kérlek." KD levele Krúdy Gyulának, [Budapest, 1920 nyara]. In *KDLN* 439. p. Lásd még KD levelei Gárdonyi Gézának, Budapest, 1920. máj., 1920. [jún.] 28. In *BbRoKrK* 471–473. p.; Gárdonyi Géza levele KD-nek, Eger, 1920. jún. 29. In *BbRoKrK* 473–474. p.

[975] Lásd KD levele Szabó Lőrincnek, Budapest, 1920. jún. 24. KD levele Krúdy Gyulának, [Budapest, 1920 nyara]. In *KDLN* 440. p. Szabó Lőrinc végül nem szerepelt az összeállításban.

[976] KD levele Oláh Gábornak, Budapest, [1920.] máj. In *KDLN* 437. p.

[977] „nagyon kevésnek tartom az irói honoráriumot, midőn a könyv 30,000 példányban és oly drága áron jelenik meg. Mindenesetre arra kérlek, kedves Dezső, hogy az irói honoráriumot legalább 2000 koronára felemelni sziveskedjél." Krúdy Gyula KD-nek, Margitsziget, 1920. júl. 4. MTAKK, Ms4624/211.

[978] Lásd [Szerző nélkül]: Hazáért. *BpH*, 1920. szept. 26. 6. p.; [Szerző nélkül]: Magyar irók Magyarország területéért. *PH*, 1920. szept. 26. 4. p.

[979] [Szerző nélkül]: Kihallgatás a kormányzónál. *ÚN*, 1920. okt. 7. 3. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Fogadás a kormányzónál. *BpH*, 1920. okt. 6. 4. p.; Lengyel András: A „Vérző Magyarország". Kosztolányi Dezső irredenta antológiájáról. *Literatura*, 2007/4. 404. p.

[980] Lásd [Kosztolányi Dezső]: Magyar irók Magyarországért. *BpH*, 1920. jún. 3. 2. p. Nem sokkal később a kiadványt támadó plakátok jelentek meg Budapest utcáin. Miután az akció főként a NYUKOSZ részvételét kifogásolta, KD közbenjárására a *BpH* Lukachich ezzel kapcsolatos nyilatkozatát is közölte. Lásd [Szerző nélkül]: Lukachich altábornagy nyilatkozata. *BpH*, 1920. jún. 11. 3. p. Lásd még KD levele Hegedűs-Bite Gyulának, Budapest, 1920. jún. 10. In *KDLN* 439. p.

[981] További közléseit lásd Kosztolányi Dezső: Égi jogász. Elbeszélés. *Új Magyar Szemle*, 1920/szept. 202–213. p.; Uő: Égi jogász. Elbeszélés. In uő: *A rossz orvos*... i. m. 64–80. p. (1. kiad.)

[982] György: *Állatkert Kolozsváron*... i. m. 140. p.

[983] Uo. 144. p.

[984] Kosztolányi: Égi jogász. In *Vérző Magyarország*... i. m. 234. p. Lásd még Lengyel András: „A földmíves verset ír". A költő-fölfedező Kosztolányi. *Tiszatáj*, 2010/szept. 93–97. p.; [Kosztolányi Dezső]: A földmives verset ir. Baski Imre, a parasztköltő. Tanulmány egy lélekről. „Jó-e ez a hasonlat?..." *Az Érdekes Újság*, 1923. febr. 8. 17. p.

[985] Az utánnyomásokról lásd Bíró-Balogh Tamás: A Vérző Magyarország második kiadása. Kosztolányi „jelentősen átdolgozott" irredenta antológiája. In uő: *Mint aki a sínek közé esett*... i. m. 114., 122–123. p.

[986] A kötet fölépítéséről, illetve az első kiadással való összehasonlításról lásd bővebben Bíró-Balogh: A Vérző Magyarország második... i. m. 117–118. p.

[987] Csíky Balázs: Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében. *Sic Itur ad Astra*, 2003/2–3. 283–284. p.

[988] Naplók 1933–34, 824. p.

[989] „Noha az új határokba hihetőleg sosem tudott belenyugodni, nem tartozott azok közé, akik a történelmi határok védelmezését a szomszéd államok kultúrájának mellőzésével próbálták összeegyeztetni." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 167–168. p.

[990] Péchy-Horváth: „Csak az írás érdekel..." i. m. 5. p.

[991] Lásd KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. okt. 9. In *KDLN* 425. p.

[992] „A naplóból tudjuk, hogy Jászi Oszkár ajánlására került cselédkönyvesnek a Moravcsik-féle klinikára. Gyakornoktársai befogadták, lakást is kapott." Beszédes Valéria: Utószó. In Ifj. Brenner József (Csáth Géza): *Napló. 1906–1911*. Szabadka, 2007, Életjel, 207. p.

[993] Munk Artúr: *Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye*. Újvidék, 1953, Testvériség–Egység, 359–360. p.

[994] Kosztolányiné 247. p. Szabó Batancs István KD és Csáth szabadkai iskolatársa és barátja volt, akivel egyetemi éveikben közös albérletben laktak.

[995] [Kosztolányi Dezső karácsonyi nyilatkozata iskolatársairól. Nádas Sándor interjúsorozata]. *Pesti Futár*, 1932/karácsony. 20. p.

[996] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919. aug. 31. In *KDCsalL* 65. p.

[997] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1919 szept. 21. In *KDCsalL* 66. p.

[998] [Kosztolányi Dezső]: Csáth Géza tragikus halála. *ÚN*, 1919. szept. 30. 6. p.

[999] Csáth „azt szerette volna, ha sírjára nagy, feketére pácolt tölgyfakeresztet állít az »utókor«, és belevéseti Weiner Leó Chopin emlékére írt művének utolsó öt ütemét." KD unokatestvére jelöletlen sírban nyugszik Szabadkán, egy szerb elhunyt síremléke alatt. Lásd még Kéner Balázs: Csáth Géza arcképéhez. http://nol.hu/archivum/archiv-368558-182504. Mák Ferenc: Holtteste paréjjal és fűvel volt letakarva. Csáth Géza halálának körülményei. *Üzenet*, 1987/jan.–márc. 204–207. p.

[1000] Csáth „nem hitt abban, hogy létezhet olyan titok, amelynek a tudomány ne lenne képes a nyomába jutni és racionális magyarázatát adni. A 19. század pozitivista természettudományos szemléletének örököseként még azt sem tartotta lehetetlennek, hogy saját maga különleges lényének, különlegessége miatt tragikusan alakult életének a titkát is képes lehet feltárni a mikroszkóp." Szajbély Mihály: A naplóíró Csáth Géza. In Csáth Géza: *Fej a pohárban. Napló és levelek 1914–1916*. S. a. r. Dér Zoltán – uő. Budapest, 1997, Magvető, 308–309. p.

[1001] Kéner: Csáth Géza… i. m.

[1002] Dr. Schuszter Gyula: Kosztolányi és az orvosok. *MH*, 1936. nov. 15. 26. p.

[1003] KD levele Brenner Dezsőnek, Budapest, 1920. dec. 1. PIM Kézirattár, V.5923/1/3. Gy. n. sz. 2008/13/1/3.

[1004] Kosztolányiné 247. p.

[1005] „Szíved még egyszer megszakad tán, / ha hosszan bolygasz a cirillbetűs Szabadkán / s nem értenek. // És űznek majd tovább idegen, bús hazádban, / zsákutcán és közön, idegen és hazátlan / kísértetet." Kosztolányi Dezső: Vers. Csáth Gézának. *Ny*, 1920/máj. 511–512. p.

[1006] Lásd Kosztolányi Dezső: Csáth Géza betegségéről és haláláról. *Ny*, 1919/dec. 1105–1109. p.

[1007] Lásd Márai Sándor: Kosztolányi Dezső meghalt. *Az Újság*, 1936. nov. 4. 7. p.

[1008] A publikálatlan levelet idézi Dér Zoltán: Romlás és boldogság. Egy életmű új elemei. In Csáth: *Fej a pohárban*… i. m. 299. p.

[1009] Munk: *Köszönöm addig is*… i. m. 359–360. p.

[1010] „1910. április 9-én történt, hogy Kuthy Dezső egyetemi tanár mellkasomon kopogtatva így szólt: »Egy kis jobb oldali apicitis.« A félhomályos, carbolszagú rendelőben hirtelen kriptaillat csapott meg. […] 12 órakor vettem be az első brómadagot, kettőkor a másodikat, ötkor a harmadikat, és reggel fél hatkor a gyönyörű, tavaszi nap sugaraiban fecskendeztem be az asztalomon levő fecskendővel az ugyanott pihenő oldatból az első adagot, 0,02 M-et." Csáth Géza: Morfinizmusom története. In uő: *Napló. 1912–1913*. Közread. Dér Zoltán. Szeged, 2002, Lazi, 101. p.

[1011] Molnár Eszter Edina: Csáth Géza tragédiája. Psziché és történelem. *Aetas*, 2014/3. 85. p.

[1012] Mirnics Zsuzsanna – Heincz Orsolya: Az elérhetetlen keresése. A korai sérülések jelentősége Csáth Géza pszichobiográfiájában. In *Csáth-járó át-járó. Csáth Géza, az irodalmi és pszichológiai diskurzusok metszéspontja*. Szerk. Csányi Erzsébet. Újvidék, 2009, Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 98–99. p.

[1013] KD levele Csáth Gézának és feleségének, [Budapest,] 1918. jan. [21.]. In *KDLN* 409–410. p.

[1014] Lásd Csáth Géza: Dénes Imre. *Esztendő*, 1918. aug. 1. 99–118. p.

[1015] KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 11. In *KDLN* 414. p.

[1016] Kosztolányi: Csáth Géza betegségéről… i. m. 1108. p.

[1017] KD levele Lányi Heddának, [Budapest, 1910. ápr. eleje?]. In *KDLN* 204. p.

[1018] „Bécsben Wagner Jaurek professzor, Kraft Ebing utóda, személyes ismerősöm, s bejáratos vagyok a klinikájára. […] mesteri kímélettel csinálja az elvonási kúrát, 4 hét alatt készen vagy". KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 23. In *KDLN* 416. p.

[1019] Naplók 1933–34, 812. p.

[1020] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1918. jan. 3. In *KDCsalL* 57. p.

[1021] Kálmán László: Pillanatfelvétel. Morfin őfelsége birodalmából: pesti színésznőkről, színészekről, irókról és egyéb idegbajnokokról. *Mindnyájunk Lapja*, 1928. febr. 12. 21–22. p.

[1022] Kosztolányiné 306–307. p.

[1023] „Cocainnal szemben idiosyncrasiám van". *BHDKrK* 203. p.

[1024] Ópium főként akkor jöhetne szóba, ha KD pusztán „csipegető" lett volna – ami szintén nem zárható ki –, tehát olyan fogyasztó, aki nem válik súlyos függővé. A droghasználat orvosi vonatkozásaival kapcsolatban Gerevich József doktor volt segítségemre.

[1025] „Náthájáť, elsorvadt szaglóérzékét kezelteti." Kosztolányiné 306. p. „ott áll még erre a célra [ti. ihletforrásnak] az iróasztalomon tiz különféle szinü üvegecske, különféle illatokkal. Vannak köztük modern francia parfömök és gyöngyvirág, szegfüszeg, kámfor illat, sőt éther is. Ezeket az üvegeket szagolgatom, ha erősebb hangulatra van szükségem. Hol egyiket, hol a másikat." [Szerző nélkül]: Mi a rohadt almája? *SzÉ*, 1927. dec. 18–25. 8. p. „Szaglásomat már két hete elvesztettem." KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. jún. 5. In *KDLN* 569. p.

[1026] Kosztolányi Dezső: Ezerkilencszázharminchárom. *PHV*, 1933. szept. 10. 3–6. p.

[1027] Naplók 1933–34, 824. p.

[1028] „az a szer, melyet makacs náthám ellen használtam ártott szervezetemnek is és utóbb teljesen megvontam magamtól, nem kis szenvedések árán. […] hogy a szertől teljesen ment lehessek, arra kell kérnem, hogy a jövőben sem nekem, sem bármiféle megbizottamnak, sem vényre, sem anélkül egyetlen egy milligram szert se szolgáltasson ki, ha mégannyira megokolnám is kérésemet." KD levele Spiegel Gyulának, [Budapest, 1933. okt. 26.] In *KDLN* 694. p. „Mások szóbeli emlékezése szerint Kosztolányi már jóval előbb is élt bódító-ajzó szerekkel." [Réz Pál jegyzete]. In *KDLN* 1044. p.

[1029] Kosztolányiné 307–308. p.

[1030] Lásd Rajz Sándor levele Brenner Dezsőnek, Budapest, 1913. jan. 26. Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, Budapest, 1913. márc. 21. Közli Wernitzer Julianna: „Kedves Sándorkám!" Rajz Sándor levelezése Csáth Gézával és Brenner Dezsővel a Petőfi Irodalmi Múzeum kézirattárának anyagai alapján. In *Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szerk. Pusztai Bertalan. Szeged, 2012, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 220. p.

[1031] Wernitzer: „Kedves Sándorkám!"… i. m. 221. p.

[1032] Kőváry Zoltán: Morfium, matricidium és pszichoanalízis. Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életében és műveiben. In *Csáth-járó át-járó*… i. m. 83. p.

[1033] Rajz Sándor levele KD-nek, Igló, 1916. márc. 31. MTAKK, Ms4624/454. Lásd még Dér Zoltán: A testvéri felelősség dokumentumai. Kísérletek Csáth Géza megmentésére. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 181. p.

[1034] „Dezsőke írt. Most ő is helyesli, hogy J.-tól olyan módon igyekezzünk a mérget elvonni, amint te ajánlottad. Még utazásod előtt szeretne veled beszélni." Rajz Sándor levele KD-nek, Igló, 1916. márc. 27. MTAKK, Ms4624/453.

[1035] Csáth „úgy látta, hogy a bécsi idegorvos professzor által kidolgozott módszer a lélek titkaihoz találta meg az egzakt tudományos vizsgálat számára az utat." Szajbély: A naplóíró Csáth… i. m. 309. p.

[1036] „Egyfelől elfogadja a modern lélektan látásmódjából következő elvárásokat. Másrészről a művészet igazsága azon a ponton kezdődik számára, amelyet az öntudat már rejtélyként ismer föl, ahol a szavak – kiszabadulván gyakorlati szerepkörük korlátai közül – tudatos és öntudatlan jelentésrétegek bonyolult, fölbonthatatlan kölcsönhatásait keltik." Bengi László: A tudatalatti és az öntudat rejtelmessége. Kosztolányi lélektani fölfogásáról. In uő: *Elbeszélt halál. Kosztolányi-tanulmányok*. Budapest, 2012, Ráció, 193. p. Lásd még Kosztolányi Dezső. In *„A pszichoanalizis mellett és ellen". Az Emberismeret második évfolyamának első kötete*. Szerk. Székely Béla – Kulcsár István. Budapest, 1935, Szathmáryné Bánó Vilma, 108. p.; Kosztolányi Dezső: [A Freud-féle lélekelemzés]. In *KDLN* 1048. p.

[1037] Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: Ferenczi Sándor. In uő: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Összeáll., szöveggond., jegyz. Borgos Anna. Budapest, 2003, Noran, 397–398. p.

[1038] „A Das Ich und das Es Hollós István és Dukes Géza készítette magyar fordításában (1937) ez a kategória Kosztolányi javaslatára szerepel »ősvalami«-ként. Az ősvalami és az én előszavában Hollós ezt el is ismerte". Lengyel András: Nietzsche, Freud, Kosztolányi. Az én-integritás bomlásának gondolkodástörténetéhez. In uő: *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*. Szeged, 2000, Tiszatáj, 175. p.

[1039] Lásd még Kosztolányi Dezső: A költő. In *Tehetség-problémák*. Budapest, 1930, Merkantil, 110–112. p.; Uő: Gyermek és költő. *PHV*, 1930. júl. 13. 5. p.; Bucsics: Kosztolányi és a freudizmus… i. m.

[1040] Kovács Ferenc Dávid: Kosztolányi és a századforduló neuraszténia-kultusza. *Iskolakultúra*, 2011/8–9. 72. p. Lásd még KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 23. In *KDLN* 416. p.

[1041] Kovács: Kosztolányi és a századforduló… i. m. 72. p. Lásd még Naplók 1933–34, 838–840. p.

[1042] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső Debrecenben. *Literatura*, 1928/márc. 4. p.; [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső Debrecenben. *PH*, 1928. márc. 6. 19. p.; KD levelei Kardos Lászlónak, Budapest, 1928. febr. 15., 21., 23., márc. 8. In *KDLN* 564–566. p.; [Szerző nélkül]: Tóth Árpád emlékünnep Debrecenben. *Az Est*, 1930. nov. 23. 9. p.

[1043] „Benyitottunk a zárt osztályra. Körülözönlöttek ifjúkori novelláinak kedves hősei, a bolondok. Velük is rögtön szóbaállt. Volt köztük egy mulatságos alak, valami hegyaljai iparoslegény. Folyton közbekottyant, de millió kilométerre attól, amiről szó volt. »Régóta van itt?« – kérdezte Kosztolányi. »Mert kérem, mondtam én a bátyámnak, te János, miért robbantják föl a csehek a hídat« – felelt rá az őrült. Háta mögött ott állt félkörben a többi elmebeteg. Vihogtak, vigyorogtak, hahotáztak […] Csak Kosztolányi maradt komoly, halálosan. Hosszú tárgyalásba bocsátkozott a hegyaljaival. Arca csupa feszült érdeklődés, mintha egy új művet boncolgatott volna valamelyik hozzáértő barátjával."

Juhász Géza: Kosztolányi Dezső. Az Egyetemi Kör ünnepélyén mondott emlékbeszéd. *Debreceni Szemle*, 1937/jan.–febr. 7. p.

[1044] KD levele Rajz Sándornak, Budapest, 1916. márc. 28. In *KDLN* 357. p.

[1045] Lásd Rajz Sándor levele KD-nek, Igló, 1916. márc. 31. MTAKK, Ms4624/454. Lásd még Dér: A testvéri felelősség… i. m. 181. p.

[1046] Kőváry: Morfium, matricidium… i. m. 83. p.

[1047] KD levele Jász Dezsőnek, [Budapest,] 1916. ápr. 1. In *KDLN* 358. p.

[1048] „Józsi már írt nekem: hamarosan Szabadkára jön […] helyesnek tartanám, ha kérdést intéznél hozzá, hogy nem készül-e a mostani napokban Pestre jönni, mert fontos megbeszélésed volna vele. Megtörténhet így, hogy Szabadkára Pesten keresztül jön, s akkor jó remény sugárzik tervünk elé." Jász Dezső levele KD-nek, 1916. márc. 31. MTAKK, Ms4622/100.

[1049] Lásd KD levelei Jász Dezsőnek, Budapest, 1916. ápr. 14., húsvét, ápr. 21. In *KDLN* 360–361., 363. p.

[1050] KD levele Jász Dezsőnek, Budapest, 1916. máj. In *KDLN* 368. p.

[1051] Lásd bővebben pl. Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, [Földes, 1917. jan.]. Csáth Géza levele dr. Brenner Józsefnek, Regőce, 1917. dec. 13. Csáth Géza levele Brenner Dezsőnek, Regőce, 1918. jan. 29. In Csáth Géza: *1000 x ölel Józsi. Családi levelek 1913–1919*. Szabadka, 2008, Életjel, 195–200., 202–204. p.

[1052] Lásd bővebben KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1916. jún. 16. In *KDLN* 374–376. p.

[1053] Lásd Csáth Géza levele KD-nek, Földes, 1916. júl. 12. Közli Dér: A testvéri felelősség… i. m. 177–178. p.; KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1916. júl. 20. In *KDLN* 379. p.

[1054] „Kedves Józsi, e cikkednek megörültünk mindnyájan. Kívánságodra jelzetlenül közöljük le a jövő héten. […] kezdd el újra a munkát, hidd el, csak el kell kezdeni." KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1917. júl. 21. In *KDLN* 404. p.

[1055] „A Monarchiában teljesen kifogyott a Pantopon nevű svájci készítmény. Kérlek, kövess el mindent, hogy ismerős svájci tudósító, aki hazajön Pestre mostanában: hozzon magával 100 gmot. […] ha lehet 100 g Pantopon »Hoffmann La Roche« eredeti készítmény, eredeti csomagolásban." Csáth Géza levele KD-nek, [Regőce,] 1918. jún 11. előtt. Közli Dér: A testvéri felelősség… i. m. 179. p.

[1056] „Kedves, kedves Jóska, hidd el, igen-nagyon szeretlek, s hidd el azt is, hogy teljesen és minden tekintetben megbízhatsz bennem. […] neked kell elhatároznod magad arra, hogy nem holnap, hanem ma, nem a háború után, mert ez hazug halogatás, hanem rögtön alapos és becsületes kúrának veted magad alá. Térj vissza, drága barátom, közénk." KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 11. In *KDLN* 414–415. p. Lásd még KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 25. In *KDLN* 417. p.

[1057] Lásd KD levele Csáth Gézának, Budapest, 1918. jún. 23. KD levele Jász Dezsőnek, Budapest, 1918. jún. 27. In *KDLN* 416., 417–418. p.

[1058] Kosztolányi: Csáth Géza betegségéről… i. m. 1106. p.

[1059] Lengyel: Nietzsche, Freud, Kosztolányi… i. m. 182. p.

[1060] Kosztolányi: Csáth Géza betegségéről… i. m. 1107. p.

[1061] Uo.1108. p.

[1062] Karinthy Frigyes: Csáth Géza. *Ny*, 1919/nov. 974. p.

[1063] Gyalu. [Juhász Gyula]: Falusi idill. *Délmagyarország*, 1919. okt. 4. 3. p.

[1064] Lásd l. b.: Csáth Géza hagyatéka. *BMN*, 1920. okt. 2. 2–3. p.

[1065] Lásd bővebben [Bíró-]Balogh Tamás: „Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső". Az el nem készült „Mostoha" keletkezéstörténete. *Holmi*, 2004/nov. 1402–1403. p.; Molnár: Csáth Géza tragédiája… i. m. 83. p.

[1066] Csáth Géza feljegyzései. MTAKK, Ms6172/239. (Aczél-hagyaték.)

[1067] Csáth Géza: Jegyzetek D.-nek. In uő: *Napló 1912–1913*. Lektorálta dr. Töttős Gábor – Vágó Zsuzsanna. Szekszárd, 1989, Babits, 133. p.

[1068] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 323. p.

[1069] „Dezső átkozott légy ha minden iratot amit erre szántam, nem közölsz Desirével és könyvet nem íratsz erről"; „Desirének azonban részletesen beszéld el a dolgokat. És jól be kell állitani a regénybe O[lga]. személyét, de az enyémet is." Csáth Géza levelei Brenner Dezsőnek, [Regőce, 1919. júl.]. In Csáth: *1000 x ölel Józsi*… i. m. 217., 221. p.

[1070] Lásd Mostoha. Fogalmazvány- és regényrészletek, színművázlat. MTAKK, Ms4615/50–75. Gonosz mostoha. Részletek a regényhez kapcsolódó színműből. MTAKK, Ms4617/13–15. Közli Kosztolányi Dezső: *Mostoha és egyéb kiadatlan művek*. Szerk. Dér Zoltán. Újvidék, 1965, Forum.

[1071] Dévavári Zoltán: Tüzes cipőben táncolt… Beszélgetés Kosztolányi Dezső özvegyével a „Mostohá"-ról. *7 Nap*, 1963. szept. 20. 10. p.

[1072] Lásd Kosztolányi: *Mostoha*… i. m. 71–76. p.

[1073] Lásd bővebben [Bíró-]Balogh: „Új regényen dolgozik… i. m. 1401–1415. p.

[1074] „bennem él egy komoly dráma gondolata is. A mostoha és gyermekei közti tragikus viszony lesz a tárgya." Dr. Gál János: Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről. A mult héten városunkban járt. Tanulmányokat végzett egy készülő regényhez. *Fejérmegyei Napló*, 1924. márc. 30. 1. p. (Vasárnapi melléklet.)

[1075] Lánczy Péter: A felgyógyult Kosztolányi Dezső beszél a betegségekről, amelyek kicsinyessé teszik az embert. *Reggeli Újság*, 1934. aug. 21. 6. p. A többi említést lásd [Szerző nélkül]: Magyar írók – terveikről és a mai magyar szinpadi irodalomról. A „Világszinpad" körkérdése. *Tolnai Világlapja*, 1927. jan. 1. 52. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1927. febr. 13. 15. p.; – ágh. [Virágh Ferenc]: Kosztolányi Dezsőnél. *Pásztortűz*, 1927. márc. 13. 117. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1928. ápr. 15. 23. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1928. dec. 8. 25. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1929. aug. 4. 23. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1930. nov. 30. 33. p.; [Szerző nélkül]: Legközelebb. *MH*, 1931. aug. 2. 21. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1931. aug. 15. 19. p.

[1076] Közli Péter László: A Mostoha. Kosztolányi félbemaradt regénye. *Élet és Irodalom*, 1961. nov. 4. 8. p.

[1077] [Bíró-]Balogh: „Új regényen dolgozik… i. m. 1412. p.

[1078] KD levele Brenner Dezsőnek, Budapest, 1930. ápr. 24. PIM Kézirattár, V.5923/1/5. Gy. n. sz. 2008/13/1/5.

[1079] „Újra, meg újra belekezd az írásba, de nem megy a munka. Kedvetlen. […] Sok gyorsírási jegyzetet csinál, sok ívpapírt teleír, de nem érez lendítő erőt. Időnként bele-belekezd, de megint abbahagyja. A Mostoha nem készül el." Kosztolányiné 299. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Regényhez! In uő: *Naplók 1933–34*, 819. p.

[1080] Lásd bővebben Tóth-Czifra Júlia: A regényszerűség meghaladása? Kosztolányi Mostohájának egy új töredékéről. In *„Visszhangot ver az időben". Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Szerk. Bengi László – Hoványi Márton – Józan Ildikó. Pozsony, 2013, Kalligram, 355–356. p.

[1081] „Ő az édes, az édes. Az édesanya. Én a keserű. […] Nincs keserű cukor, s nincs édes kinin." Kosztolányi: *Mostoha*… i. m. 67. p.

[1082] Lásd még Kosztolányi Dezső: Bevezetésféle. Közli Tóth-Czifra: A regényszerűség… i. m. 360–361. p.

[1083] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 323. p.

[1084] Lásd bővebben Dévavári: Tüzes cipőben táncolt… i. m. 10. p.

[1085] Szörényi László: Kosztolányi regényeinek motiváló tényezői. *Literatura*, 1985/1–2. 88. p.

[1086] Kosztolányi: *Mostoha*… i. m. 80. p.

[1087] Kosztolányi Dezső: Szabadka. *ÚN*, 1920. jan. 1. 1. p.

[1088] Kosztolányi Dezső: Az apa szava. „A bús férfi panaszai" cimü készülő verssorozatból. *ÚN*, 1920. okt. 3. 2. p.

[1089] Kosztolányi Dezső: Szavak. *ÚN*, 1920. dec. 25. 4. p.

[1090] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1920. jan. 7. In *KDCsalL* 69. p. KD édesapja rosszul emlékezett: a vers – az eddigi kutatások alapján – csak az *ÚN*-ben jelent meg.

[1091] Pomogáts Béla: Az ifjúság romjain. Kosztolányi Trianonról. *Hitel*, 1995/aug. 60. p.

[1092] Kosztolányi Dezső: Az őrült. *ÚN*, 1919. okt. 26. 1. p. Szövegváltozatait lásd még uő: Lajos megőrül… *PHV*, 1925. júl. 5. 1–2. p.; Uő: Őrült. In uő: *A rossz orvos. Kis regény*. Budapest, 1921, Pallas, 89–97. p.

[1093] Kosztolányi: Az őrült… i. m. 2–3. p.

[1094] Lásd Kosztolányi Dezső: Álarcosok. Bemutató a Nemzeti Szinházban. *ÚN*, 1921. jan. 5. 4. p.

[1095] Lásd Kosztolányi Dezső: Egy pohár víz. *ÚN*, 1921. jan. 1. 1. p. A szöveget a marxista kritika az úr-cseléd viszony perspektívájában értelmezte, s a *Pardon* korszak szimbolikus lezárását látta benne. A kérdéskör azonban jóval összetettebb ennél, ugyanis miközben KD távolságot tart az úri középosztálytól, egyúttal vállalja is a közösséget vele. Ugyanakkor hangsúlyozza a cselédlány ember – ezáltal (illetve e megnevezés által) az úrral egyenlő – voltát is, megtéve a részvéttel teljes odafordulást.

[1096] Róna: *Nap nap után*… i. m. 637. p. (1919–1920.)

[1097] Uo.

[1098] Kosztolányi: Rákosi… i. m. 994. p.

[1099] Lásd Lendvai István: „Nyugat". *Gondolat*, 1919. okt. 16. 10–11. p.

[1100] „Tévedés lenne azt hinni, hogy a magyar irodalmat kizárólag Pekár Gyula, Szabó Dezső és Lendvai István müvelik. A Keresztény Sajtóvállalat kiadványai mellett a fehérré vedlett Nyugat is táplálja olvasnivalóval a közönséget. A Nyugat elsősorban Zrinyiről, Pázmányról közöl olyan tanulmányokat, amilyenek jobb időkben még a Budapesti Szemlében sem jelentek meg. Óvatosan száraz, akadémikus értekezések sivataga lett a modern magyar irodalom vezérfolyóirata, melyet Kosztolányi is felkeres néha-néha egy-egy irással." [Szerző nélkül]: Magyar irodalom – Budapesten. *BMÚ*, 1920. dec. 10. 3. p.

[1101] Cholnoky László: Irodalom – zsidó nélkül. *MésJ*, 1920. jan. 16. 6. p. Lásd még uő: *Búzakalász*… i. m. 359. p.

[1102] „A Zichy Ráfaelné grófné elnökletével alakult Magyar Irodalmi Társaság szerkesztésemben »Napkelet« címmel havonta hat ív terjedelemben megjelenő irodalmi folyóiratot indít. […] igen örülnék, ha Önt is munkatársaink sorában üdvözölhetnénk." Tormay Cécile levele KD-nek, Budapest, 1922. okt. 14. In *Levelek Kosztolányihoz*… i. m. 32–33. p.

[1103] Tormay Cécile levele KD-nek, [hely nélkül,] 1929. márc. 30. In *Levelek Kosztolányihoz*… i. m. 35–36. p.

[1104] Lásd bővebben Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 177–178. p.

[1105] Lásd Kosztolányi Dezső: Jajveszékelő a magyar romokon. Régi, boldog idill. Egyre közelebb. Együgyü dal. *Ny*, 1919/dec. 1055–1058. p.

[1106] Kosztolányiné 235–236. p.

[1107] Nem tudjuk, KD melyik kiadást olvasta. Az 1902-es összkiadásban (Goethe, Johann Wolfgang von: *Goethes Sämtliche Werke. Kampagne in Frankreich. Belagerung von Mainz.* Stuttgart–Berlin, 1902, Cotta.) a hetedik fejezetben esik szó a temető fölkereséséről. („Wir besuchten abermals den Kirchhof, in Jagd auf patologische Knochen" – „felkerestük a temetőt, patológiai csontokra vadásztunk".) A Goethe-utalás földerítésében Klein Szilvia és Ircsik Vilmos segített.

[1108] Faragó László: Száraz ágon hallgató ajakkal. In uő: *Írástudók árulása – írástudók helytállása.* Budapest, 1946, Népszava, 50. p.

[1109] Goethe két verset írt azonos címmel, s eredetileg az 1776-os „Der du von dem Himmel bist" kezdetű szöveg címe volt *Wanderers Nachtlied.* Ezt követte az 1780-ban keletkezett, s először 1815-ben kötetben napvilágot látott „Über allen Gipfeln" kezdetű költemény. Az utóbbi munka azonban cím nélkül – *Ein gleiches* (Egy ugyanolyan) megjelöléssel – a „Der du von dem Himmel bist" kezdetűt követően szerepelt mind az 1815-ös kiadásban, mind az 1827-es összkiadásban.

[1110] Lásd Kosztolányi Dezső: Tanulmány egy versről. *Ny*, 1920/febr. 204–211. p.

[1111] Gellért: *Egy író élete. 1902–1925...* i. m. 392. p. (I. köt.). Lásd még Gábor Andor: Egy versről. *BMÚ*, 1920. dec. 30. 3. p.; Kardos László: *Tóth Árpád.* Budapest, 1955, Akadémiai, 341–342. p.

[1112] Lásd Kosztolányi Dezső: Még egy szó a versbirálatról. *Ny*, 1920. ápr. 15. – máj. 15. 447–448. p.

[1113] Kosztolányi Dezső: A magyar rím. *Ny*, 1921. dec. 16. 1771–1776. p.

[1114] Tolnai Vilmos levele KD-nek, Budapest, 1922. febr. 1. In *Levelek Kosztolányihoz...* i. m. 29–31. p.

[1115] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1922. szept. 4. In *KDLN* 474. p. KD neve 1922 júliusában szerepelt először a főmunkatársak között.

[1116] Lásd Kosztolányi Dezső: *Kenyér és bor. Új versek.* Békéscsaba, 1920, Tevan.

[1117] Lásd Tóth Árpád: Kosztolányi versei. Tevan-kiadás. *Ny*, 1921. jan. 16. 128–130. p.; Reményik Sándor: Kenyér és bor. Kosztolányi Dezső versei. 1920. *Pásztortűz*, 1921/12. 444. p.; Szegedi István: Kenyér és bor. *Magyar Helikon*, 1920. dec. 1. 699. p.

[1118] Kosztolányiné 235. p.

[1119] Lásd Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai. Versek.* Budapest, 1919, Athenaeum. (5. kiad.)

[1120] Lásd *Gondolat*, 1920. máj. 27. 15. p.

[1121] Lásd *Corvina*, 1920. dec. 30. 232. p. 1921. jan. 21. 12. p.

[1122] Kosztolányi Dezső: *Páva. Elbeszélések.* Budapest, [1919,] Légrády. 2. kiad. [1920]. Lásd még *Corvina*, 1919. febr. 20. 19. p.

[1123] Kosztolányi Dezső: *Béla, a buta. Kosztolányi Dezső új elbeszélései.* Budapest, 1920, Athenaeum.

[1124] Lásd tételesen *BbRoKrK* 393–395. p.; KDJegyz1–4.

[1125] Kosztolányi, Dezső: Der Schicksal stock. *Front*, 1918/márc. 3–6. p.; Uő: Bastonul cu mânerul de argint. Ford. Lupu, Ioan. *Adevarul Literar si Artistic*, 1922/105. 4. p. Lásd még *BbRoKrK* 423. p.

[1126] Lásd KD levele Keresztury Dezsőnek, Budapest, 1935. ápr. 15. In *KDLN* 728. p.; *Ungarn. Ein Novellenbuch.* Szerk. Keresztury, Dezső. Ford. Spohr, Ludwig. Breslau, [1937,] Korn Verlag. Lásd még *KDLN* 1055. p.; *BbRoKrK* 448., 618–619. p.

[1127] Bartók Flóra – Bartók István – Józan Ildikó – Sárközi Éva: Keletkezéstörténet. In *BbRoKrK* 465. p.

[1128] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1921. febr. 22. In *KDLN* 454. p.

[1129] Lásd Kosztolányi Dezső: *A rossz orvos. Kis regény*. Budapest, 1921, Pallas. (2. kiad. 1927, Tolnai.)

[1130] Kosztolányi Dezső: A rosz orvos. Elbeszélés. *Ny*, 1920. szept. 825–850. p.

[1131] [Szerző nélkül]: Hogy született az első regényem? *Tolnai Világlapja*, 1930. dec. 17. 58. p.

[1132] Lásd Kosztolányiné 241. p.

[1133] Lásd tételesen *BbRoKrK* 396. p.

[1134] Az említhető kötetek: *Boszorkányos esték*, *Bolondok*, *Páva* első és második kiadása, *Bűbájosok*, *Kain*, *Béla, a buta*, valamint *A rossz orvos* első kiadása. A novellák között szerepel pl. *A bécsi asszony*, *A kövér bíró*, *A léggömb elrepül*, a *Kék gyász* és a *Szemetes*.

[1135] Lásd Király György: Kosztolányi novellái. Béla, a buta. Modern könyvtár (629–631. sz.) Budapest, 1920. A rossz orvos. (Kis regény.) Budapest, 1921. Pallas. *Ny*, 1921. febr. 1. 237–238. p.

[1136] Lásd (d) [Domokos László]: Kosztolányi Dezső: A rossz orvos. *Magyar Helikon*, 1920/karácsony. 778. p.

[1137] Lásd Földi Mihály: Kosztolányi Dezső regényei. *Ny*, 1927. aug. 1. 170–185. p.

[1138] Németh László: Kosztolányi Dezső. *ErdHel*, 1929/márc. 185., 189. p.

[1139] Kosztolányi, Desider: *Die magische Laterne*. Ford. Klein, Stefan J. Heidelberg, 1913, Saturn Verlag.

[1140] Lásd pl. Kosztolányi, Dezső: Im Herbst. Ford. Klein, Stefan J. *Der Brenner*, 1912. dec. 1. 206–216. p.; Uő: Christine Huchs wunderbarer Besuch. Ford. Klein, Stefan J. *Saturn*, 1913/júl. 181–191. p.; Uő: Die Hochzeit. Ford. Klein, Stefan J. *Der Sturm*, 1915/febr. 138–139. p.; Uő: Adam. Ford. Horvát, Heinrich. *Der Friede*, 1918. máj. 3. 357. p. Lásd tételesen http://www.kosztolanyioldal.hu/kosztolanyi-idegen-nyelveken. Lásd még KD németre fordított műveinek listája. MTAKK, Ms4619/71–73.

[1141] KD levele Horvát Henriknek, Budapest, 1908. [nov. ?]. In *KDLN* 162. p.

[1142] H[alasi]. A[ndor].: Desider Kosztolányi: Die magische Laterne. *Élet*, 1913. okt. 19. 1354. p.

[1143] Kosztolányi, Dezső: L'Avocat céleste. Ford. Gachot, François – Rónai, Pál. *Nouvelle Revue de Hongrie*. 1934/ápr. 385–395. p.

[1144] Kosztolányi, Desider: *Der schlechte Arzt. Ein kleiner roman*. Ford. Klein, Stefan J. Baden-Baden, [1929,] Merlin.

[1145] Lásd KD levele Turóczi-Trostler Józsefnek, Budapest, 1929. márc. 7. In *KDLN* 576–577. p.; Turóczi-Trostler, Josef: Ungarische Literatur vor dem Auslande. *Pester Lloyd*, 1929. jún. 8. 7. p. (Abendblatt.)

[1146] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső „A rossz orvos" című regénye németül. *PN*, 1929. máj. 4. 10. p.

[1147] Lásd Kosztolányi Dezső: *A véres költő*. Bev. Kállay Miklós. Budapest, 1921, Genius. (2. kiad. *Nero, a véres költő*. Bev. Mann, Thomas. [1929,] Genius–Kunossy. 3. kiad. *Nero, a véres költő. Történelmi regény*. 1936, Révai.) „Talán Thomas Mann levele s az amerikai kiadás ébreszthette rá Kosztolányit arra, hogy könyve inkább fölkeltheti a tájékozatlan olvasók figyelmét, ha címében meg van nevezve a címszereplő." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 205. p. Az egyes kiadások szövegei közötti apróbb különbségeket és annak okait lásd *NeroKrK* 852–853. p.

[1148] Paku Imre levele ismeretlennek, [Szeged,] 1942. jún. 15. PIM Kézirattár, V. 3819/229a/37.

[1149] „Elkészültem regényemmel. A véres költő a címe, s a Nyugat-ban jön". KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1921. aug. 1. In *KDLN* 459. p.

[1150] Az első közlést lásd Kosztolányi Dezső: A véres költő. Regény. *Ny*, 1921. aug. 16. 1209–1221. p. Az utolsó közlést lásd uő: A véres költő. Regény. *Ny*, 1921. dec. 1. 1741–1761. p. A többi adatait lásd *NeroKrK* 847. p.; KDJegyz1, 61–62. p.

[1151] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső uj könyve. *BMN*, 1921. dec. 4. 6. p.

[1152] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1921. máj. 31. In *KDLN* 457. p. Az „ebben a hónapban" kitétel föltehetően júniusra vonatkozik, ám tudjuk, KD-nek a befejezéshez még a július is kellett.

[1153] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1921. júl. In *KDLN* 458. p.

[1154] Lásd bővebben Révay József: *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve. 1878–1928. Félszázad a magyar könyv szolgálatában*. Budapest, 1929, A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, 80. p.

[1155] Brigante Colonna Angelini, Gustavo: L'eremo di Monte Tabor. Dove lavora il traduttore di Dux. [azonosítatlan folyóirat,] 1928. máj. 4. 357. p. A cikket Takács László bocsátotta rendelkezésemre, illetve az olasz szöveg is az ő fordítása.

[1156] Lásd KD levele Makszim Gorkijnak, Budapest, 1924. szept. 15. In *KDLN* 501., 970–971. p.

[1157] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 222. p.

[1158] „Neroról is írnék s D'Annunzio jut eszembe." Kosztolányi: Római jegyzetek. In uő: *Tinta*... i. m. 109. p.

[1159] Kosztolányi Dezső: D'Annunzio dióhéjban. *PH*, 1922. okt. 15. 2. p.

[1160] Pl. „Egyik alakom Lucanus. Mikor Nero megölette, ő a Pharsaliá-ból azt a részletet szavalta, melyben egy haldokló római harcost fest. Vajon megtalálhatom-e ezt a részletet? Talán nézz utána egy üres órádban, és – milyen követelődző vagyok – írasd le költségemre, latinul és magyarul." KD levele Révay Józsefnek, Budapest, 1921. máj. 1. In *KDLN* 456. p.

[1161] Kosztolányiné 241. p.

[1162] Lásd bővebben *NeroKrK* 939–940. p.

[1163] Lendvai István: Bródy Sándortól Szamuely Tiborig. A pesti irodalom és a kommün. *ÚN*, 1919. szept. 15. 7–9. p.

[1164] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 217. p.

[1165] [Szerző nélkül]: A „Véres költő". *SzÉ*, 1922. jan. 15–21. 30. p.

[1166] Somlyó Zoltán: Négyszem közt Kosztolányi Dezsővel. *Literatura*, 1927/szept. 308. p.

[1167] Kosztolányi Dezső: Hogyan születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre I–II. *PHV*, 1931. márc. 8., 15. 3–4., 4–5. p.

[1168] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Jelentés a Péczely-jutalomról. *Akadémiai Értesítő*, 1923. 189–193. p. Föltehetően a Péczely-díj okán esett szó a regényről a *Budapesti Szemle* oldalain is. Lásd [Szerző nélkül]: Új történelmi regények. *Budapesti Szemle*, 1923. 155–159. p.

[1169] Az említettek mellett „a következő művek indultak még: Farkasfalvi Mauks Elemér Estei Beatrice, Hajnik Miklós Az üldözöttek, Kárpáti Aurél Aquamanile, Kosáryné Réz Lola Ulrik inas, Komáromi János Esze Tamás, a mezitlábasok ezredese, Berde Mária Romuald és Andriána, Ferenczi Sári Estétől hajnalig". Szilágyi Zsófia: *Móricz Zsigmond*. Pozsony, 2013, Kalligram, 294. p.

[1170] Szilágyi: *Móricz Zsigmond*... i. m. 294. p.

[1171] „A regény ezek alapján méltó a jutalomra, csak egy hibája van, hogy a kiadó nem nyomatott évszámot a címlapjára, az ügyrend szerint pedig: »Kelet nélkül megjelent művek

ki vannak zárva a pályázatból«. A bizottság [...] kéri a tek. Akadémiát, hogy jelen esetben ne vegye figyelembe az ügyrendnek ezt a tisztán formális és lényegtelen intézkedését, mely egy érdemes művet fosztana meg a kitüntetéstől, hanem a Péczely-jutalmat méltóztassék az idén Kosztolányi Dezső A véres költő című regényének kiadni." Jelentés a Péczely-jutalomról. Felolvasta Szinnyei Ferenc l. t. 1923. október 29-én. *Akadémiai Értesítő*, 1923/szept.–dec. 193. p.

[1172] „amikor [KD] a Véres költő-vel megnyeri a Péczely-díjat, még azt is felhánytorgatják és másnak követelik." Kosztolányiné 235. p.

[1173] Lásd Alszeghy Zsolt: Könyvujdonságok. 2. Katolikus regények. *Élet*, 1924. dec. 21. 494. p.

[1174] [Szerző nélkül]: A véres költö legázolta a tündérkertet. *BMÚ*, 1923. okt. 31. 5. p.

[1175] Lásd KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1922. jan. 19. In *KDLN* 468. p.

[1176] Kosztolányi, Desider: *Der blutige Dichter*. Ford. Klein, Stefan J. Bev. Mann, Thomas. Konstanz, 1924, Möhrle. (2. kiad. Frankfurt am Main, 1926, Iris. 3. kiad. Baden-Baden, [1929,] Merlin.)

[1177] „Kosztolányi eljuttatta Mann-nak a regény német nyelvű fordítását, amelynek megérkezéséről Mann egy 1923. május 23-án kelt levelezőlapon értesíti őt. Mann 1923. június 4-én írt levelében, miután a művet elolvasta, elismerőleg szólt róla. E levél szerepelt a német kiadás előszavaként." Varga István: Thomas Mann és Kosztolányi Dezső kapcsolata. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 192. p. Thomas Mann KD-nek írt leveleit lásd i. m. 193–196. p.

[1178] Mann, Thomas: Kosztolányi Dezső regényéről. *Ny*, 1923. szept. 12. 291. p.; *BMN*, 1923. szept. 11. 2. p.

[1179] Lásd Kosztolányi, Dezső: *Nero's Tragische Dood*. Ford. van Praag, Siegfried. Utrecht, 1928, Ploeg. A holland fordítás adatainak földerítésében Braun Zsuzsanna Eszter volt segítségemre.

[1180] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 205. p.

[1181] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1922. jan. 19. In *KDLN* 468. p.

[1182] Kosztolányi, Dezső: *The bloody poet. A novel about Nero*. Bev. Mann, Thomas. Ford. Fadiman, Clifton P. New York, 1927, Macy-Masius; Uő: *Nero*. Bev. Mann, Thomas. Ford. Fadiman, Clifton P. London, 1928, Gollancz.

[1183] Kosztolányi Dezső: Tilalomfák. *PH*, 1932. máj. 15. 33. p.

[1184] [Szerző nélkül]: A külföld Kosztolányi Dezsőről. A londoni Times, a párisi Europe, a Frankfurter Zeitung cikkei – Kosztolányi regényeiről. *BMN*, 1927. márc. 26. 4–5. p.

[1185] Lásd még [Szerző nélkül]: Amerikai kritika Kosztolányi Dezsőről. A Bloody Poet sikere Amerikában. *BMN*, 1928. ápr. 1. 34. p.; *PH*, 1928. márc. 23. 13. p.

[1186] A véres költő című regényről megjelent hazai és külföldi kritikák gyűjteménye. MTAKK, Ms4627/1–6. Lásd még *NeroKrK* 864–872. p.

[1187] „Engedve kérésednek, melyet a P. H. szerkesztőségében intéztél hozzám [...] kezeidhez juttatom a regényt. Az a rés, melyre föntebb céloztam, ott van, hol a szedett szöveg a nyomtatottal összeér. Ez a pár oldal valahol elkallódott a Delta fiumei nyomdájában." KD levele Balla Ignácnak, Budapest, 1928. aug. 19. OSzMI Kt, 93.337.97. Föltehetően a kéziratlapok elkallódására célozhat KD egy Widmarnak címzett levelében: „Kudarc és szégyen lenne mindkettőnk számára, ha a Delta-affaire miatt nem válhatna valóra [az olasz fordítás kötetbeli megjelentetése]." KD levele Antonio Widmarnak, Budapest, 1923. nov. 16. MTAKK, Ms6181/51. (Aczél-hagyaték.) Lásd még Péchy-Horváth: „Csak az írás érdekel..." i. m. 5. p.; Somlyó Zoltán: Kosztolányi Dezső házatájáról. A költő nyilatkozik regényeiről, otthoni dolgokról, Milkó Izidorról, Fenyves szerkesz-

tőről, a mai fiatalságról, fiáról: Ádámról, a moziról és a rádióról. *BMN*, 1926. dec. 25. 40. p.

[1188] Kosztolányi, Dezső: *Nerone, il poeta sanguinario*. Ford. Widmar, Antonio. Milano, 1933, Genio.

[1189] Lásd még Boross Elemér: Widmar és társai. In uő: *Velük voltam*. Budapest, 1969, Szépirodalmi, 249. p.; Fried Ilona: *Modern olasz irodalom és színház. Problémák és művek*. Budapest, 2006, Bölcsész Konzorcium, 328. p.

[1190] Fried Ilona: Egy közép-európai sors – Balla Ignác. *It*, 2000/4. 557. p.

[1191] KD levele Balla Ignácnak, Budapest, 1928. aug. 19. OSzMI Kt, 93.337.97. Lásd még Bíró-Balogh Tamás: „A véres költőt a te baráti fáradozásod Itáliában is diadalra juttatja". *Jelenkor*, 2008/szept. 945. p.

[1192] Lásd Fried: *Modern olasz irodalom*... 347. p.

[1193] Lásd A Mondadori kiadóvállalat levele KD-nek, Milánó, 1928. nov. 27. MTAKK, Ms4624/337. Lásd még Bíró-Balogh: „A véres költőt... i. m. 953–954. p.

[1194] Lásd KD levele Balla Ignácnak, Budapest, 1928. nov. 20. OSzMI Kt, 93.337.99. Lásd még Bíró-Balogh: „A véres költőt... i. m. 950. p.

[1195] Fried: Egy közép-európai sors... i. m. 558. p.

[1196] KD levele Balla Ignácnak, Budapest, 1930. okt. 8. OSzMI Kt, 93.337.104. Lásd még KD levelei Balla Ignácnak, Budapest, 1929. jan. 9., 26. OSzMI Kézirattár, 93.337.102., 93.337.103. Bíró-Balogh: „A véres költőt... i. m. 955–957. p.

[1197] Lásd KD levele Balla Ignácnak, [Budapest,] 1933. febr. 29. OSzMI Kt, 93.337.105. Lásd még Bíró-Balogh: „A véres költőt... i. m. 957. p.

[1198] „Most készül franciául a Véres költő". Somlyó: Négyszem közt... i. m. 307. p.

[1199] „nyilvánvaló, hogy a regény fordítását nem a szerző maga akarta elkészíteni, hanem Fótit kérte meg erre, aki Georges Delaquys közreműködésével végezte volna el a munkát." [Józan Ildikó]: A regény francia fordítása. In *NeroKrK* 772. p. Kéziratát lásd MTAKK, Ms4616/37–39. Mutatványát lásd *NeroKrK* 778–784. p. Egy 1924-es tudósítás alapján KD művét Ney Jolán is elkezdte franciára fordítani, de munkája további sorsáról nem rendelkezünk adatokkal. Lásd [Szerző nélkül]: [A La Fontaine Társaság]. *BpH*, 1924. szept. 30. 9. p.

[1200] Lásd még Granasztói Olga: Anyák és lányok. Egy nihilista nő újrafelfedezésének története. *Holmi*, 2009/aug. 1021–1034. p.

[1201] Granasztói Olga: Kosztolányi Nerójának eddig ismeretlen francia fordításáról. Kézirat, megjelenés előtt. KD és a Rózsaffy házaspár között föltehetően szorosabb kapcsolat is kialakult, amit egy baráti találkozó megbeszélésével kapcsolatos levél is igazol. Lásd KD levele Rózsaffy Dezsőnek, Budapest, 1928. febr. 22. MTAKK, Ms6181/49. (Aczél-hagyaték.)

[1202] Granasztói: Kosztolányi Nerójának eddig ismeretlen... i. m.

[1203] Lásd Rózsaffyné Goncsarova Olga levele Ludmilla Savitzkynak, Budapest, 1927. nov. 27. Institut Mémoires de l'Edition Contemporaine, Caen. Fonds Ludmilla Savitzky SVZ.

[1204] Granasztói: Kosztolányi Nerójának eddig ismeretlen... i. m. „Fordításom független a könyv megjelenésétől, és a küzdelmet nem közvetlenül Kosztolányiért, hanem egy társaságért vívom, amelyik vállalta a könyv megjelentetését. Erkölcsi siker lett volna, későbbi fordítások reményében, ha sikerült volna kiadót találnom [...] Szerencsére a fordítást befejeztem, nagyon érdekes volt, nem bántam meg, hogy megcsináltam." Rózsaffyné Goncsarova Olga levele Ludmilla Savitzkynak, Budapest, 1928. febr. 5. Institut Mémoires de l'Edition Contemporaine, Caen. Fonds Ludmilla Savitzky SVZ. A levelet

Granasztói Olga bocsátotta rendelkezésemre, s a fordítást is ő végezte. Könnyen előfordulhat, hogy KD ebben az ügyben írt egy francia nyelvű levelet, melynek címzettjét nem ismerjük, ám a szövegben *A véres költő* fordításáról esik szó. Lásd KD levele ismeretlennek, [Budapest, 1920-as évek vége]. In *KDLN* 600. p.

[1205] Somlyó: Kosztolányi Dezső házatájáról... i. m. 40. p.

[1206] Kosztolányi, Dezső: Le Boueux. Ford Újvári, Pál – Girald, Jean. *Europe*, 1927. febr. 15. Lásd még KD novelláit franciául. MTAKK, Ms4619/98. Adatait közli még Madácsy Piroska: Kosztolányi Dezső francia kapcsolataihoz. *ItK*, 1985/4–5. 534. p. A magyar változatot lásd Kosztolányi Dezső: A föld alatt. *PH*, 1925. jún. 25. 1–2. p. Kötetben lásd uő: Szemetes. In uő: *Béla, a buta*... i. m. 69–76. p.; *A rossz orvos*... i. m. 87–93. (2. kiad.)

[1207] Lásd Kosztolányi, Dezső: *Krovavij poet. Roman.* Ford. Bak, Jevgenyij. Leningrád, 1927, Izdatyelsztvo Vremja. Uő: *Krwawy poeta. Powiesč.* Ford. Mondschein, József Gabriel. Poznan, 1928, Wielkopolska Ksiegarnia Nakladowa Karola Rzepeckiego. Lásd még *NeroKrK* 856–857. p.

[1208] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, [Szabadka, 1921. dec. 23.]. In *KDCsalL* 73. p. Lásd még Dér: Utószó. Egy új életrajz... i. m. 404. p.

[1209] Lásd Kosztolányi, Dezső: *Krvavi pjesnik. Historijski roman.* Bev. Mann, Thomas. Ford. Mamuzič, Giza. Zágráb, 1931, Naklada Zaklade tiskare Narodnich novina. Lásd még Kázmér Ernő: „A véres költő" – horvátul. *MH*, 1931. ápr. 12. 23. p.

[1210] Balzac, Honoré de: *Két elbeszélés. Sarrasine. Facino Cane.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1919, Athenaeum.

[1211] KD levele Hatvany Lajosnak, Budapest, 1917. jan. 5. In *KDLN* 395. p.

[1212] Douglas, Alfred: *Wilde Oszkár és én.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1919, Kultura.

[1213] Kosztolányi Dezső: Lord Alfred Douglas. In *Modern költők*... i. m. 48. p. (1. kiad.) Lásd még *Modern költők*... i. m. 82. p. (2. kiad. 3. köt.)

[1214] Sydney Carton [Rozsnyay Kálmán]: *Jegyzetek Oscar Wilderól.* Bev. Mason, Stuart. Budapest–Békéscsaba, 1911, Tevan, 56. p.

[1215] KD levele Mohácsi Jenőnek, Szabadka, 1907. júl. In *KDL1KrK* 660. p. A levélben az alábbi két kötetről lehet szó: Douglas, Alfred Bruce: *The placid pug and other rhymes.* London, 1906, Duckworth. Uő: *The Pongo papers and the Duke of Berwick.* London, 1907, Greening&Co. Lásd még *KDL1KrK* 661–662. p.

[1216] „Kedves barátom, egy alkalommal már írtam neked, kértem tőled, hogy postafordultával légy szíves közölni velem lord Alfred Douglasnek, a költőnek legfontosabb életrajzi adatait. (Születési éve, köteteinek címe és dátuma.) Levelemre nem kaptam választ. Arra kérlek, édes fiam, nyomban írj, egy antológiát állítok össze, gyorsan szükségem van baráti felvilágosításodra." KD levele Rozsnyay Kálmánnak, Budapest, 1913. okt. In *KDLN* 253. p.

[1217] „Egyelőre arra kérem, küldje el nekem, ha csak teheti, Rozsnyay Kálmán Emlékek című könyvét és a Wilde-ról szólót". KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1921. febr. 25. In *KDLN* 454. p.

[1218] Lásd *Corvina*, 1919. febr. 20. 19. p.; *V*, 1919. febr. 15. 8. p. (Hirdetések.)

[1219] [Szerző nélkül]: Wilde Oszkár és én. *Ország-Világ*, 1919. márc. 2. 119. p.

[1220] Wilde, Oscar: *Salome.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1921, Genius. (2. kiad. 1923.)

[1221] Hirdetését lásd *Corvina*, 1922. jan. 13. 7. p.

[1222] Lásd Wilde, Oscar: *Dorian Gray arcképe.* Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1922,] Genius. Uő: *Firenzei tragédia. A szent parázna.* Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1923,] Genius. Uő: *Költeményei.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1926, Genius.

[1223] Justh Zsigmond volt az első magyar, aki tudomást szerzett a műről, s 1887-ben még a szerzőt is meglátogatta otthonában.
[1224] Huysmans, Joris-Karl: *A különc*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1921, Kultura.
[1225] Laczkó Géza: Huysmans: A különc. Á Rebours. *Ny*, 1922. jan. 16. 150–151. p.
[1226] Takács Ferenc: Visszájáról. Huysmans, Kosztolányi, Nabokov. *Mozgó Világ*, 2003/febr. 116. p.
[1227] Lásd bővebben Takács László: Nem történeti tárgyú irodalmi előképek. In *NeroKrK* 917–920. p.
[1228] Takács: Visszájáról… i. m. 119. p.
[1229] Byron, George Gordon Noël: *Beppo*. Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba, [1920,] Tevan.
[1230] Lásd [Szerző nélkül]: Karácsonyi ujdonságaink! *Corvina*, 1921. dec. 9. 242. p.; [Szerző nélkül]: 1921. Karácsonyi könyvujdonságok. *PH*, 1921. dec. 21. 9. p. Utóbbit lásd még 1921. dec. 24. 8. p.
[1231] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1918. jún. 10. In *KDLN* 413–414. p.
[1232] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1919. febr. 19. In *KDLN* 428. p.
[1233] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1920. nov. 14. In *KDLN* 446. p.
[1234] Lásd KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1920. dec. In *KDLN* 449. p.
[1235] Kosztolányi Dezső: Előszó a második kiadáshoz. In *Modern költők*… i. m. 10. p. (2. kiad. 1. köt.)

„FÖL A FEJET, MOVISZTER, SURSUM CORDA, FÖL A SZÍVET" (1922–1929)

[1] „Az aljasságra soha ne panaszkodj, mert akkor is hatalma van, ha csak beszélsz róla." Klein Szilvia fordítása.
[2] Kosztolányiné 244. p.
[3] Itteni első ismert közléseit lásd Kosztolányi Dezső: Könyv. *PH*, 1921. márc. 10. 1–2. p.; Costo. [uő]: Kis naplóm. *PH*, 1921. okt. 11. 5. p.
[4] A szerkesztői feladatokat csak KD halálának évében, 1936-ban vette át Benda Jenő.
[5] Kosztolányi Dezsőné: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 62. p.
[6] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: A Pesti Hirlap Vasárnapja. *PH*, 1925. máj. 31. 4. p.
[7] Kosztolányiné 244–245. p.
[8] K[osztolányi]. D[ezső].: Egy ősz és fiatal francia akadémikus. Beszélgetés Georges Lecomte-tal, a párizsi Irók Egyesületének elnökével. Tizenkét francia iró sem él a tollából. Megujitják a francia-magyar irodalmi kapcsolatot. *PH*, 1925. nov. 5. 7. p.
[9] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: Schermann Ráfael teán. Beszélgetés a bécsi pszihográfussal, négyszemközt. *PH*, 1929. jan. 25. 4. p.
[10] Lásd Kosztolányi Dezső: Párbeszédek. Andrássy Gyula gróf. *PH*, 1925. máj. 3–4. p.
[11] Lásd még Kosztolányi Dezső: Párbeszédek. Jászai Mari. *PH*, 1925. máj. 10. 4. p.
[12] Lásd Kosztolányi Dezső: Párbeszédek. Hültl Hümer. *PH*, 1925. máj. 17. 5–6. p.
[13] Lásd Kosztolányi Dezső: Párbeszédek. Kövesligethy Radó. *PH*, 1925. máj. 24. 5. p.
[14] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Párbeszédek. Bartók Béla. *PHV*, 1925. máj. 31. 38. p.
[15] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: Párbeszédek. Pósta Sándor. *PHV*, 1925. jún. 7. 42. p.
[16] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: Párbeszédek. Gombócz Zoltán. *PHV*, 1925. jún. 14. 41. p.
[17] Lásd bővebben K[osztolányi]. D[ezső].: Párbeszédek. Csók István. *PHV*, 1925. jún. 21. 39. p.

[18] Kosztolányi Dezső: Zsidó művész. *PH*, 1925. ápr. 19. 4. p.; Uő: Zsidó művész. *BMN*, 1925. ápr. 19. 6. p.; Uő: Abel Pann – a zsidó művész. *A Föld*, 1925. ápr. 24. 6–7. p.

[19] A szerkesztő Schwartz Ignác mellett a lap munkatársaként dolgozott többek között Székely Béla, Giszkalay János, Salamon László és Kaczér Illés. A heti mellékletet Giszkalay és Marton Ernő közösen szerkesztették *Az Új Kelet Hetilapja*, majd *A Föld* címen.

[20] Kosztolányi: Abel Pann… i. m. 6. p.

[21] Hameiri, Avigdor: *A daloló máglya. Ady és a Biblia. Versek, cikkek 1916-ig*. Budapest, 2006, Múlt és Jövő, 195. p.

[22] Lásd még Holder József: „A nagy őrület". Avigdor Hameiri nagy háborús könyve és novelláskötete. *MésJ*, 1933/ápr. 119–120. p.; Kőbányai János: *Szétszálazás és újraszövés. A Mult és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest, 2014, Osiris, 218–226. p.

[23] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Abel Pann kiállítása Budapesten. A Nemzeti Szalonban március 15–25. *MésJ*, 1925/márc. 1. p.

[24] Lásd Molnár Jenő: Vasárnap. Zsidó művész. *Borsszem Jankó*, 1925. ápr. 26. 3. p.

[25] „Dezsőben felébredt a magyar, aki határozottan is kimondotta, undorodott a zsidótól és aki az elintézésnek közönséges módjait nem tartotta kielégítőnek a fajta élete szempontjából. A fajta alatt ezúttal azt a fajt értette, amelyből őneki is szerencséje származhatni: vagyis a magyart. […] az ellenforradalom idején majdnem elvesztette önmagát, egyéniségét, még Rilke is elgurult tőle s esztendőknek kellett elmúlnia, hogy az ellenforradalmi Uj Nemzedék hasábjairól eltávolodva, a Pesti Hirlap című nem túlkeresztény ujság virányos mezőin lelje meg a régen elgurult gyöngyöt, Karl Maria Rilketől kezdve egészen Abel Pann-ig." Bulcsu [Kádár Lehel]: Zsidó művész, keresztény ellenművész. *Szózat*, 1925. ápr. 24. 1. p. Lásd még *Kosztolányi Dezső művei. Bibliográfia*. Összeáll. Dénes Miklós. PIM Kézirattára, V.3452/62.

[26] Lásd Kosztolányi Dezső: *Alakok*. Ill. Molnár C. Pál. Budapest, 1929, Magyar Egyetemi Nyomda.

[27] Tamás István: Fej és irás. 13 és fél kilót nyomnak a Kosztolányi Dezsőt ért támadások, amelyeket Ady-reviziós cikke miatt zuditottak a nyakába. *BMN*, 1929. okt. 6. 38. p.

[28] Kosztolányi Dezső: Alakok. Iró. *A Pesti Hírlap Karácsonya*, 1926. dec. 25. 42. p.; Uő: Alakok. Asztalos. *A Pesti Hírlap Karácsonya*, 1927. dec. 25. 56. p. A másodközléseket lásd tételesen KDJegyz2, 78–87. p.; KDJegyz3, 181–190. p.

[29] Lásd [Szerző nélkül]: 1929 május havában megjelent magyar, francia, német, angol könyvek. *Literatura*, 1929/jún. I. p. Lásd még *Corvina*, 1929. jún. 16. 137. p.; [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1928. dec. 8. 25. p.

[30] Lásd pl. Baedeker [Milkó Izidor]: Alakok. Kosztolányi Dezső uj könyve. *Napló*, 1929. jún. 2. 33. p.; Nagy Endre: Alakok. Kosztolányi Dezső könyve. *Ny*, 1929. júl. 16. 118–119. p.; Németh László: Kosztolányi Dezső: Alakok. Egyetemi nyomda kiadása. *Napkelet*, 1929. szept. 15. 380–381. p.

[31] „Szabadsághónapjára ellátta az újságot leközlendő anyaggal. […] Útközben is folyton-folyvást írt, jegyzett, jegyeztetett velem is. Az írógépet is többnyire magunkkal vittük az útra, azzal a céllal, hogy majd diktál nekem." Kosztolányiné 257. p.

[32] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. júl. 9. In *KDLN* 495. p.

[33] Lásd KD levele Antonio Widmarnak, Budapest, 1924. júl. 12. In *KDLN* 495–496. p.

[34] Lásd KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Róma, 1924. júl. 22. In *KDCsalL* 129. p.

[35] „Nero városából ölellek". KD levele Révay Józsefnek, [Róma, 1924. aug. eleje]. In *KDLN* 498. p.

[36] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. júl. 22. In *KDLN* 571. p. KD a levélben Gustav Stresemann német politikus, kancellárra, valamint Füst 1928 júliusában megjelent *PH*-beli cikkeire utal. Lásd még a levél jegyzetét, *KDLN* 989. p.

[37] Kosztolányi Dezső: Magánkihallgatáson XI. Pius pápánál. *PH*, 1924. aug. 17. 2. p.

[38] Lásd KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Lido (Venezia), 1924. aug. In *KDLN* 499. p.

[39] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. aug. 30. In *KDLN* 500. p.

[40] Kosztolányi Dezsőné: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 76. p.

[41] Lásd még Fried Ilona: *Modern olasz irodalom és színház. Problémák és művek*. Budapest, 2006, Bölcsész Konzorcium, 340. p.

[42] „Az eredetileg szindikalista Mussoliniben sokan olyan vezetőt láttak, aki megakadályozta a kommunista hatalomátvételt Olaszországban." Szegedy-Maszák Mihály: *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, 2010, Kalligram, 197. p.

[43] Lásd Kosztolányi Dezső: Mussolini oroszlánja: Italia! *PH*, 1924. aug. 20. 1–3. p.

[44] Lásd még Turbucz Dávid: Mussolini vezérkultusza. *Grotius*, 2012. 2. p. http://www.grotius.hu/doc/pub/RLGBVT/2012_175_turbucz_david_mussolini_vezerkultusza.pdf.

[45] Andreides Gábor: A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus. *Múltunk*, 2014/2. 124. p.

[46] Fried: *Modern olasz irodalom*... i. m. 348. p.

[47] Lásd Sarfatti, Margherita Grassini: *The Life of Benito Mussolini*. London, 1925, Thornton Butterworth. Uő: *Dux*. Milano, 1926, Mondadori.

[48] Turbucz: Mussolini vezérkultusza... i. m. 3. p.

[49] Lásd Sarfatti, Margherita Grassini: *Mussolini élete*. Ford. Kosztolányi Dezső. Bev. Zambra Alajos. Előszó Mussolini, Benito. Budapest, 1927, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda. 2. kiad. 1930.

[50] Lásd *Corvina*, 1927. máj. 8. 1. p.

[51] Zágonyi Ervin: Morzsák a műfordító Kosztolányi asztaláról. Byron, Wilde, Nietzsche és – Mussolini. Kézirat.

[52] Uo.

[53] „Tagadhatatlan tény, hogy a Mussolini élete című könyvet Kosztolányi fordította magyarra. Bár az is lehet, hogy a fordítást csak felügyelte, és valójában egy Vidmar Antal (Antonio Widmar) nevű, fiumei születésű, kétnyelvű, a korban ismert szerző fordította le a könyvet. De ez nem bizonyítható." Danyi Gábor: Kosztolányi öröksége. Beszélgetés Szegedy-Maszák Mihállyal. *Bookfenc*, 2010. aug. 19. http://bookfenc.blog.hu/2010/08/19/kosztolanyi_oroksege_beszelgetes_szegedy_maszak_mihallyal_1.

[54] Lásd bővebben Fried: *Modern olasz irodalom*... i. m. 322. p.

[55] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 199. p.; [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. Berthon, a kommunista villatulajdonos és Mussolini, a fascista magánzó. *BMN*, 1926. jún. 20. 14. p.

[56] Naplók 1933–34, 836. p.

[57] Lásd Kosztolányi Dezső: Gabriellino d'Annunzio. *PH*, 1924. aug. 24. 5. p.

[58] [Szerző nélkül]: Gorkij Maxim érdeklődik az élő magyar irodalom iránt. Schöpflin Aladár összefoglaló ismertetést irt számára. *Ma Este*, 1924. febr. 29. 3. p. Lásd még Schöpflin Aladár: A magyar irodalom a huszadik században. *Ny*, 1924. jún. 16. 761–804. p. A Gorkijnak küldött szöveget Peterdi István fordította oroszra.

[59] Lásd Kosztolányi Ádám levele Zágonyi Ervinnek, Párizs, 1978. márc. 10. Közli Zágonyi Ervin: Kosztolányi és Gorkij. *ItK*, 1978/5. 566. p.

[60] Kosztolányi Dezső: Gorkij Maximnál. *PH*, 1924. aug. 31. 2. p.

[61] Uo. 3. p.

[62] Uo. 4. p.

[63] Lásd KD levele Makszim Gorkijnak, Budapest, 1924. szept. 15. In *KDLN* 501., 970–971. p. A kézirat másolatát is közli Zágonyi: Kosztolányi és Gorkij… i. m. 561–574. p.

[64] „Erősen foglalkozom azzal a gondolattal, hogy ősszel a lakásom bérbe adom, és kimegyek egy évre Firenzébe, persze családommal együtt." KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. aug. 30. In *KDLN* 500. p.

[65] Kosztolányiné 256. p.

[66] Thomka Beáta: A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzolók. In *Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*. Szerk. Hózsa Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv. Szabadka, 2007, Városi Könyvtár, 556. p.

[67] Lásd Kosztolányi Dezső: Olasz uti naplómból. Forró délután, vonaton. 1924. IX. 27., hajnal 4 óra. *PHV*, 1926. máj. 23. 34. p.

[68] Kosztolányiné 257. p.

[69] Lásd pl. Kosztolányi Dezső: Uti jegyzetek. *PHV*, 1925. szept. 6. 39. p.; Uő: Isten. *PHV*, 1925. aug. 30. 37. p.

[70] KD levele Füst Milánnak, La Tronche (Isère), France, Villa des Belles Alpes, 1925. júl. 10. In *KDLN* 512–513. p.

[71] Lásd KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. aug. 22. In *KDLN* 514. p.

[72] Kosztolányi Dezső: Bábel tornya. Úti jegyzet. *Ny*, 1925. szept. 1. 247–249. p.

[73] Lásd – nyi. [Kosztolányi Dezső]: Mit tudnak a magyarokról? Népek mi rólunk, 1925-ben. *PHV*, 1925. szept. 20. 39–40. p.

[74] Lásd még a *Kosztolányi és a revíziós törekvések* című alfejezetet.

[75] A sorozat első és utolsó darabját lásd Kosztolányi Dezső: Londoni levelek I. Fanyar előhang. *PH*, 1927. aug. 7. 10. p.; Uő: Londoni levelek. VIII. Hyde-park, vasárnap, népszónokok. *PH*, 1927. szept. 30. 8. p. Lásd tételesen KDJegyz1, 110., 171. p.

[76] Kosztolányiné 257. p.

[77] Kosztolányi Dezső: Londoni levelek. V. Shakespeare. *PH*, 1927. szept. 8. 9. p.

[78] Kosztolányi Dezső: Londoni levelek. I. Fanyar előhang. *PH*, 1927. aug. 7. 10. p.

[79] Kosztolányiné 255. p.

[80] Lásd Kosztolányi Dezső: Svájci terefere. *PH*, 1927. okt. 16. 7. p.

[81] Kosztolányi Dezső: Por és hamu. *PH*, 1927. szept. 4. 3. p.

[82] Szirák Péter: Az utazás melankóliája. Kosztolányi irodalmi útirajzairól. In *A hermeneutika vonzásában. Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*. Szerk. Bónus Tibor – Eisemann György – Lőrincz Csongor – uő. Budapest, 2010, Ráció, 424. p.

[83] KD a *PH* színházi rovatába többedmagával cikkezett: rajta kívül Bónyi Adorján, Porzsolt Kálmán és Ráskai Ferenc, valamint a rovatot vezető, zeneszerzőként is ismert Béldi Izor közölt itt írásokat.

[84] Ráskai Ferenc: Costo. *PH*, 1936. nov. 6. 18. p.

[85] Lásd Kosztolányiné: *Karinthyról…* i. m. 59. p.

[86] Illés Endre: Esti Kornél kalandjai. Kosztolányi Dezső. In uő: *Mestereim, barátaim, szerelmeim*. II. köt. Budapest, 1983, Magvető, 165. p.

[87] A *Vasárnap* rovat első megjelenését lásd Kosztolányi Dezső: Éji kaland. *PH*, 1921. okt. 16. 5. p.

[88] Az első *PHV*-beli megjelenést lásd K[osztolányi]. D[ezső].: Részeg asszony. *PHV*, 1925. máj. 31. 36. p.

[89] Az *Ember és világ* rovat első megjelenését lásd Kosztolányi Dezső: Egytől százig. Elöljáró beszéd. *PH*, 1930. nov. 14. 6. p.

[90] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, [Budapest,] 1925. okt. 12. In *KDLN* 519. p.

[91] Pomogáts Béla: Kosztolányi Erdélyben. In *Az emlékezés elevensége…* i. m. 391–392. p.

[92] Botka Ferenc: Előszó. In Kosztolányi Dezső: *Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai a Bácsmegyei Naplóból. 1923–1926.* S. a. r. Botka Ferenc. Budapest–Újvidék, 2004, Balassi–Forum, 7–8. p.

[93] „1929-ben [...] az új törvények eltörölték a közigazgatási beosztás minden régi formáját, tartományok és bánságok alakultak, s így a Napló címében sem maradhatott meg a »Bácsmegyei« jelző." Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó. 1919–1945.* Újvidék, 1979, Forum, 60. p.

[94] Botka: Előszó... i. m. 8. p. Lásd még Mák Ferenc: Magyar sajtó a Délvidéken 1914–1989. In *A határon túli magyar sajtó Trianontól a XX. század végéig. Fejezetek a magyar sajtószabadság történetéből.* Szerk. Apró István – Paál Vince. Budapest, 2014, Médiatudományi Intézet, 165–236. p.

[95] Lásd még Kolozsi: *Szabadkai sajtó*... i. m. 54. p.

[96] Lásd bővebben Botka: Előszó... i. m. 10–11. p.

[97] Lásd tételesen KDJegyz2, 61–170., 188–256. p.

[98] Lásd Fenyves Ferenc: Thomas Mann Kosztolányi Dezső regényéről. *BMN*, 1923. szept. 11. 2. p.

[99] Az első *Tintát* lásd Kosztolányi Dezső: A derüs bölcs. *BMN*, 1923. szept. 9. 5. p. Lásd még Uő: A derűs bölcs. *PH*, 1923. szept. 16. 3–4. p.

[100] Botka: Előszó... i. m. 12. p.

[101] A sorozat első és utolsó darabjait lásd [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. Bernard Shaw uj aforizmái. Az uj fakir. A jóvátételi bizottság terme. Hogy lehet leszokni a dohányzásról? Az ügyvédek védőszentje. Életmentő rádiófonon. *BMN*, 1924. máj. 11. 13. p.; [Uő]: Tere-fere. [Tapasztalt barátunk]. *Napló*, 1935. márc. 31. 26–27. p. Utóbbi szerzőségének igazolását lásd Arany Zsuzsanna: A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai. *Tiszatáj*, 2010/márc. 15. p.

[102] Lásd bővebben Bengi László: Kosztolányi (?) újságot ír. A névtelen cikkek azonosításának kérdéséhez. In *„Alszik a fény". Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete.* Szerk. Bednanics Gábor. Budapest, 2010, Fiatal Írók Szövetsége – Ráció, 201–269. p.

[103] „Érdeklődő, Vrsac. A »Tere-fere« rovatunkat Kosztolányi Dezső írja." [Szerző nélkül]: Szerkesztői üzenetek. *BMN*, 1924. szept. 21. 15. p.

[104] A névvel jegyzetteket lásd Kosztolányi Dezső: Tudja-e...? *BMN*, 1924. okt. 16. 2. p.; Uő: Tudja-e...? *BMN*, 1924. okt. 25. 2. p.

[105] Lásd (s. a.): Tudja-e...? *BMN*, 1924. nov. 4. 2. p.

[106] Botka: Előszó... i. m. 13. p.

[107] Kosztolányi Dezsőné: Előadások, cikkek, nyilatozatok. MTAKK, Ms4629/16.

[108] Lásd pl. [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. A szellem nem jelentkezik. *BMN*, 1924. szept. 21. 10. p.; [Uő]: Tere-fere. A kisértet, ki bariton hangon énekel. *BMN*, 1925. máj. 10. 15–16. p.; [Uő]: Tere-fere. Uj spiritiszta jelenségek. *BMN*, 1927. máj. 29. 22. p.; [Uő]: Tere-fere. A tudomány és a spiritizmus. *BMN*, 1927. okt. 30. 28. p.; [Uő]: Tere-fere. Uj hirek a spiritizmusról. *BMN*, 1928. aug. 12. 23. p.; [Uő]: Tere-fere. A spiritizmus tündöklése és hanyatlása. *BMN*, 1929. nov. 17. 27. p. Lásd még az *Újgnosztikusok és spiritiszták* című alfejezetet.

[109] Lásd [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. Hogy van, király ur? Napoleon – tüdővészes. Az első apróhirdetés. A szent év nőiruhái. Wágner megölt egy papagályt. Miért átkozták ki Tolsztojt. *BMN*, 1924. szept. 7. 11. p.

[110] Lásd Kosztolányi Dezső: Szinházi kistükör. Szinészhistóriák. Milyen volt a régi olasz szinház. *BMN*, 1926. jan. 30. 2. p.

[111] A „bácskai Színházi kistükör darabjainak némelyikéhez szerkezetileg és hangütésükben azok a pesti cikkek is hasonlítanak, amelyek rövid színházi anekdotákból, érdekes és sokszor tréfás történetekből állnak össze igen laza szerkezetté." Bengi: Kosztolányi (?) újságot ír… i. m. 232. p.

[112] Szerzőként részt vehettek más fővárosi, illetve szabadkai újságírók is, mint Ráskai Ferenc, Somlyó Zoltán, Tamás István vagy a Milánóból tudósító Balla Ignác. Lásd bővebben Bengi: Kosztolányi (?) újságot ír… i. m. 230–239. p.

[113] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Szinházi kistükör. Minden jóra fordul… Pirandello bemutató Barcelonában. *BMN*, 1926. febr. 28. 17. p.; [Szerző nélkül]: Szinházi kistükör. Shakespeare stratfordi szinháza leégett. Molière orvosa. *BMN*, 1926. ápr. 9. 10. p.; [Szerző nélkül]: Szinházi kistükör. Ferencz Ferdinánd és Dario Nicodemi. Shaw az inkognitóról. *BMN*, 1926. ápr. 25. 17. p.

[114] Lásd Kosztolányi Dezső: Utolsó találkozás. Emlékezés dr. Fenyves Ferencre. *Napló*, 1935. dec. 25. 58. p.

[115] „Irj Ferinek, hogy mivel leszállitották a te fizetésedet, így kénytelen vagy még a Reggeli Újságnál is elhelyezni pár régebbi dolgodat, mi a Naplóban már megjelent, hogy megkapjad az 1500 Dinárt, mivel Anyikát segited." Kosztolányi Mária levele KD-nek, Szabadka, 1933. szept. 17. MTAKK, Ms4624/187. Lásd még Kosztolányi Mária levele KD-nek, Szabadka, 1934. nov. 17. MTAKK, Ms4624/188.

[116] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Palics, 1924. jún. 2. In *KDCsalL* 112. p.

[117] „Használjátok fel az összeget arra, amire jónak látjátok. Talán hamarosan összegyűlik majd az a pénz, mely a házvételhez szükséges. […] felhatalmazást adok nektek, hogy a hó elsején esedékes összeget felvegyétek." KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. nov. 25. In *KDLN* 521. p.

[118] Lásd KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1926. ápr. 20. In *KDLN* 537. p.

[119] Botka: Előszó… i. m. 14. p.

[120] Id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, 1928. jan. 15. In *KDCsalL* 315–316. p.

[121] „Diduskám a pénct épp most kaptam meg köszönöm Anyika." Id. Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, [Szabadka,] 1928. febr. 13. In *KDCsalL* 317. p. „Nagyon köszönöm a karácsonyra küldött 1000 dinárt, amit már a bankból fel is vettem". Kosztolányi Árpádné levele KD-nek, [Szabadka,] 1928. dec. 20. In *KDCsalL* 318. p.

[122] Kuncz Aladár: Kosztolányi Dezső. *Ellenzék*, 1923. ápr. 29. 9. p.; Uő: Kosztolányi Dezső. *BMN*, 1923. máj. 6. 10. p.

[123] [Szerző nélkül]: Karinthy és Kosztolányi Kolozsváron. *Ellenzék*, 1923. júl. 3. 7. p. A kapcsolódó cikkeket Előry Áron találta meg.

[124] [Szerző nélkül]: Elmarad a Karinthy–Kosztolányi matiné. *Ellenzék*, 1923. júl. 11. 7. p.

[125] [Szerző nélkül]: A Karinthy-bohózat uj fejezete. Az iró eltünt a matiné elől. Kosztolányi bánatos levele. *Ellenzék*, 1923. júl. 14. 2. p. Lásd még KD levele Kuncz Aladárnak, Budapest, 1923. júl. 8. In *KDLN* 484–485. p.

[126] KD levele Kuncz Aladárnak, Gizellatelep, 1923. [aug. 12.]. In *KDLN* 486. p.

[127] Lásd KD levele Kuncz Aladárnak, [Budapest, 1924. jún. 25.]. In *KDLN* 492. p.

[128] Lásd Kosztolányi Dezső: Fekete kolostor. Kuncz Aladárról és könyvéről. *Ny*, 1931. jún. 16. 819–823. p.

[129] Kuncz Aladár levele Kovács Lászlónénak, [Budapest, 1931. máj. 25. vagy 26.] In Kuncz Aladár: *Levelek. 1907–1931*. Bukarest, 1982, Kriterion, 253. p.

[130] Kuncz Aladár levele KD-nek, [Kolozsvár,] 1929. szept. 21. In Kuncz: *Levelek. 1907–1931*… i. m. 162. p. Lásd még Pomogáts: Kosztolányi Erdélyben… i. m. 393. p.

[131] Kosztolányi Dezső: Tizenegy perc. *PMH*, 1922. dec. 3. 2–3. p.

[132] Lásd pl. Kosztolányi Dezső: Emberfő, 1928-ból. *PMH*, 1928. dec. 16. 7. p. Szövegváltozatát a *PH*-ban lásd uő: „Emberfő", 1928-ból. *PH*, 1928. dec. 8. 3. p.; Uő: Matyóföldön. *PMH*, 1928. dec. 23. 26. p. Szövegváltozatát a *PH*-ban lásd Uő: Matyóföldön. *PH*, 1928. dec. 16. 3. p.

[133] Lásd KD levele a PMH Kiadóhivatalának, Budapest, 1934. okt. vagy nov. 12. vagy 13. Közli Földesdy Garbiella: Néhány levél Kosztolányi Dezső utolsó éveiből. *Dunatükör*, 2009/dec. – 2010/febr. 81. p. Lásd még A Központi Antikvárium 115. árverésének 35. tétele. http://www.kozpontiantikvarium.hu/aukcio/115/tetelek/35.

[134] Lásd A PMH Kiadóhivatalának levele KD-nek, Prága, 1934. dec. 16. Közli Földesdy: Néhány levél… i. m. 81–82. p.

[135] „Ha az én sokoldalu, nagyarányu munkásságomat, mely sohasem másodközlés, hanem egyidejü közlés, csak ennyire értékelik, akkor helyesebb, hogyha megszüntetjük kapcsolatunkat. Az, amit ön felajánlott havi tiszteletdijul, a gépirási és bélyegköltségemre se igen futja." KD levele Forgách Gézának, Budapest, [dátum nélkül]. Közli Földesdy: Néhány levél… i. m. 82–83. p.

[136] Lásd Győry Dezső levele Lükő Gézának, Budapest, 1935. márc. 10. Közli Földesdy: Néhány levél… i. m. 83. p.

[137] Lásd Darvas János és Szvatkó Pál levele KD-nek, [Prága,] 1936. jan. 16. Közli Földesdy: Néhány levél… i. m. 83–84. p.

[138] Lásd Kosztolányi Dezsőné levelei Lükő Gézának és Forgách Gézának, Stockholm–Budapest, 1936. febr. 20., márc. 16. Dr. Nagy Zoltán levele a PMH Kiadóhivatalának, Budapest, 1936. ápr. 1. Közli Földesdy: Néhány levél… i. m. 84–85. p.

[139] Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010, Jaffa, 29. p.

[140] Lásd [Szerző nélkül]: A Pesti Hirlap reviziós propagandapályázatának eredménye. A birálóbizottság kijelölte a pályadijak nyerteseit. *PH*, 1929. márc. 17. 3. p.

[141] „Most a »halott várostól« várjuk az életet. Egy magyar végigsétál a Canale Grande mellett, a »Rabszolgák partján«, megáll a »Sóhajok hídján«, és Sopron felé sóhajt." Costo. [Kosztolányi Dezső]: Kis naplóm. *PH*, 1921. okt. 11. 5. p.

[142] Csíky Balázs: Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében. *Sic Itur ad Astra*, 2003/2–3. 280. p.

[143] Costo. [Kosztolányi Dezső]: Kis naplóm. *PH*, 1921. okt. 19. 5. p.

[144] Lásd [Szerző nélkül]: Lord Rothermere a trianoni békéről. „Magyarország helye a napon". Közép-Európa biztonsága. A békeszerződés megváltoztatását az ésszerüség parancsolja. Magyarország méltó Anglia bizalmára. *PH*, 1927. jún. 21. 2. p.

[145] Rothermere, Harold Sidney Harmsworth (Viscount): Magyarország helye a nap alatt. In Bencsik Gábor: *Igazságot Magyarországnak. Lord Rothermere és a magyar revízió*. Budapest, 2002, Magyar Mercurius, 48. p.

[146] K[osztolányi]. D[ezső].: Rothermere lord nyilatkozata a Pesti Hirlapnak a trianoni békeszerződés revíziójáról. Rothermere lord nyilt levele Beneš cseh külügyminiszterhez. *PH*, 1927. júl. 21. 1–2. p. Lásd még – k. – d. [Kosztolányi Dezső]: Rothermere Lord és a „Daily Mail". In *A Pesti Hírlap Nagynaptára*. Budapest, 1928, Légrády, 38–45. p.

[147] Lásd Kosztolányi Dezső: Lord Rothermere-nél. A világválságról, kivezető útjairól, Anglia uj keleteurópai politikájáról, a békeszerződések leszámitolásáról. „Állani kell a sarat, kitartani, mert bármikor olyan változások történhetnek, hogy a magyarok követelhetik jogaikat", – ezt üzeni a haza. Magyar könyveket fog angolra fordittatni, kiadatni és 1000 font sterling jutalmat tűz ki a Pen Club útján a két legjobb irodalmi műre. *PH*, 1931. nov. 15. 1–3. p. Lásd bővebben *A Magyar PEN Club élén* című alfejezetet.

[148] Bíró-Balogh Tamás: A Vérző Magyarország második kiadása. Kosztolányi „jelentősen átdolgozott" irredenta antológiája. In uő: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Budapest, 2014, Equinter, 117. p.

[149] Lásd bővebben Bencsik: *Igazságot Magyarországnak*... i. m. 151–155. p.

[150] K[osztolányi]. D[ezső].: Az óceánrepülés világhirü magyar hősei. I. Endresz György. II. Magyar Sándor. *PH*, 1931. júl. 19. 6. p.

[151] Kosztolányi Dezső: Levegő, Óceán és dicsőség. Endresz Györgyről és Magyar Sándorról. *ÚI*, 1931. júl. 26. 102. p.

[152] Kosztolányi Dezső: *A bús férfi panaszai*. Budapest, 1924, Genius.

[153] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezsőnél. *Hírlap*, 1923. szept. 16. 5. p.

[154] Dr. Gál János: Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről. A mult héten városunkban járt. Tanulmányokat végzett egy készülő regényhez. *Fejérmegyei Napló*, 1924. márc. 30. 2. p. (Vasárnapi melléklet.) Lásd még *Corvina*, 1924. márc. 29. 55. p.

[155] „A régi frissesség hiányzik ugyan belőle, a régi fiatalság, a haja deresedik, a szeme fáradt már, a keze azonban biztosabb és müvészete bravurosabb. Kosztolányi a forma-kezelését olyan tökéletességre vitte, hogy ma nincs – még Babicsot is beleszámitva – magyar iró, aki vetekedhetnék vele. [...] Az uj kötetében [...] van néhány vers, amit Goethe se irt volna meg jobban." (x): A bus férfi panaszai. Kosztolányi Dezső verseskönyve. *BMN*, 1924. jún. 8. 2. p.

[156] KD levele Kuncz Aladárnak, [Budapest, 1924.] júl. 1. In *KDLN* 493. p.

[157] Lásd [Szerző nélkül]: Uj pesti könyvek. *Ellenzék*, 1924. júl. 21. 13. p.

[158] Lásd Forbáth Sándor: A bús férfi panaszai. Kosztolányi Dezső uj verseskönyve. *ÚI*, 1924. júl. 6. 34. p.; Alszeghy Zsolt: Kosztolányi, a bús férfi. *Élet*, 1924. okt. 5. 383–384. p.; Rédey Tivadar: A bús férfi panaszai. *Napkelet*, 1924. nov. 1. 358–360. p.

[159] Lásd Kosztolányi Dezső: *Meztelenül. Kosztolányi Dezső új versei*. Budapest, [1928,] Athenaeum.

[160] Kosztolányi Dezső: Tizenhárom új vers. Vigyázz. Szegények. Csöndes viszontlátás. Vidék, nappal, éjszaka. Krúdy Gyula. Szerelem. Régi dajkánk egyetlen öröme. Beteg. Lankadt ibolya... Özvegy a villamosban. Egy rossz költő mily megindító. Gépírókisasszony. Utolsó kiáltás. *Ny*, 1924. dec. 20. 735–742. p. A többi közlést lásd tételesen KDJegyz1–5.

[161] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 380. p.

[162] „Tekintve, hogy e spanyol szabad versek fordításai 1925 és 1928 között készültek, talán megfontolandó, nem mégis a Meztelenül egyik ösztönzőjét kell-e látnunk a modern hispán lírában." Végh Dániel: Kosztolányi Dezső spanyol műfordításai. In *SpanyolKrK* 503. p.

[163] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. „Elitélem az utca beleavatkozását az irodalomba!" Néhány szó róla és vele. *Mindnyájunk Lapja*, 1927. dec. 8. 22. p.

[164] KD levele Pintér Jenőnek, Budapest, 1927. dec. 27. In *KDLN* 562–563. p. A választ lásd Pintér Jenő levele KD-nek, Budapest, 1928. jan. 7. In *Levelek Kosztolányihoz. 1907–1936*. Vál., s. a. r., bev. Dér Zoltán. Szabadka, 1985, Életjel, 44–45. p.

[165] KD feleségének visszaemlékezése alapján a költő a *Szegények* és a *Zászló* című verseket kedvelte leginkább, ezért ezeket a színésznővel társaságban és pódiumon is szavaltatta. Lásd bővebben Kosztolányiné 251–252. p.

[166] Lásd Hózsa Éva: Az első kiadás varázsa. Meztelenül az új versekben. In uő: *Melyik Kosztolányi(m)? Kapcsolatformálódások*. Szabadka, 2011, Életjel, 41. p.

[167] „Könyved eleinte nyugtalanitott, mert féltettelek Gara szenzációs cimlapjától, később azonban mind nyugodtabb lettem". Krúdy Gyula levele KD-nek, Budapest (Margitsziget), 1927. Karácsony. MTAKK, Ms4624/212.

[168] R[ónay]. M[ária].: Költők a költőről. Kassák Lajos memoárjainak megjelenésére. II. Kosztolányi Dezső. *Literatura*, 1927/nov. 392–393. p.

[169] Hózsa: Az első kiadás varázsa… i. m. 41. p.

[170] Lásd Tamás István: Kosztolányi Dezső: Meztelenül. Versek. Athenaeum kiadás, Budapest. *BMN*, 1928. jan. 15. 33. p.

[171] Lásd Sebestyén Károly: Szabad gondolat és szabad vers. Széljegyzetek Kosztolányi Dezső új verseskönyvéhez. *ÚI*, 1928. febr. 12. 204–205. p.

[172] A[lszeghy]. Zs[olt].: Új verskötetek. *Élet*, 1928. ápr. 8. 148. p.

[173] Lásd bővebben [Szerző nélkül]: Miért vers a nem-vers, vagy Kosztolányi, a költő. Levél a szerkesztőhöz. *ÚN*, 1928. febr. 18. 2. p.

[174] Lásd pl. Reményik Sándor: Kosztolányi Dezső új versei. *Pásztortűz*, 1928. júl. 15. 333. p.; Németh László: Magyar lira 1928-ban. *ErdHel*, 1928. 59–60. p.

[175] Füst Milán: Kosztolányi Dezső: Meztelenül. *Ny*, 1928. jan. 16. 150. p. Lásd még Turóczi-Trostler József: Kosztolányi Dezső „új versei"-hez. *Ny*, 1928. jan. 16. 155–156. p.

[176] Lásd Kosztolányi Dezső: *Tintaleves papírgaluskával. Elbeszélések*. Budapest, 1927, Lampel.

[177] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső: Tintaleves papirgaluskával. *BMN*, 1927. okt. 9. 10. p.

[178] KD és a színház témakörhöz lásd még Réz Pál: A drámaíró Kosztolányi. In Kosztolányi Dezső: *Lucifer a katedrán. Kosztolányi Dezső színpadi játékai*. Budapest, 1997, Balassi, 277–286. p.

[179] (m): Beszélgetés Nagy Endrével. *BMÚ*, 1920. márc. 21. 6. p.

[180] Kosztolányi Dezső: A bábjátékos. *Az Érdekes Újság*, 1922. nov. 16. 46. p. [?] Az adatot Hitel Dénes hozza, magam a szemlézéskor nem találtam. Előfordulhat, hogy mellékletről volt szó. Lásd Hitel Dénes bibliográfiája, MTAKK Ms4645/6–11.

[181] „Művész Színpad, Csengery utca 68. 1922. okt. 25." Alpár Ágnes: *A fővárosi kabarék műsora. 1901–1944*. Budapest, 1978, Magyar Színházi Intézet, 1978, 391. p. „A Művész-szinpad ünnepi megnyitó előadása technikai okokból november 3-ára halasztódott." [Szerző nélkül]: A Művész-szinpad ünnepi megnyitó előadása. *PH*, 1922. okt. 25. 6. p.

[182] [Szerző nélkül]: A Művész Szinpad szinházavató műsora. *SzÉ*, 1922. okt. 22–28. 32. p.

[183] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Egész Budapest beszél. *PH*, 1922. nov. 5. 7. p.; [Szerző nélkül]: Vidám esték a Művész-Szinpadon. *PH*, 1922. nov. 26. 6. p.; [Szerző nélkül]: A bábjátékos. Megnyitották a Művész Szinpadot. *SzÉ*, 1922. nov. 12–18. 34–35. p.

[184] Részben erre az értelmezési lehetőségre játszik rá a megnyitó estet beharangozó plakát is, melyen egy hatalmas bohóc tekint cinkosan a nézőre, miközben mozgatja a színházat jelképező álarcokat és a marionett-figurákat. Lásd Alpár: *A fővárosi kabarék műsora*… i. m. 389. p.

[185] Kosztolányi Dezső: Bábok. *Ny*, 1927. okt. 16. 572. p.

[186] Lásd Kosztolányi Dezső: Lucifer a katedrán. Játék egy felvonásban. *Ny*, 1923. febr. 1. 152–160. p.; Uő: Lucifer a katedrán. *Nagyváradi Napló*, 1923. febr. 11. 3–6. p.

[187] Elemzését lásd bővebben Zákány Tóth Péter: Szakralizáció és de (és/vagy re)szakralizáció. Kosztolányi Dezső: Lucifer a katedrán. *A Vörös Postakocsi Online*. www.avorospostakocsi.hu/2014/12/17/szakralizacio/.

[188] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 460. p.

[189] Lásd Kosztolányi Dezső: Kanári. Jelenet. *Ny*, 1924. márc. 16. 448–458. p.

[190] „A Terézkörúti Színpad fölkérésére Kosztolányi Dezső egyfölvonásos családi tragédiát írt." [Szerző nélkül]: [Kosztolányi Dezső kabarédarabot]. *Esti Élet*, 1924. febr. 22. 5. p.

[191] Terézkörúti Színpad, Teréz krt. 46. 1924. március. Lásd még Alpár: *A fővárosi kabarék műsora*… i. m. 391. p.

[192] [Szerző nélkül]: Lakodalom a Teréz-körúton. *Ma Este*, 1924. márc. 14. 15. p.

[193] [Szerző nélkül]: Lakodalom van a mi utcánkban… Bemutatók sora a Terézkörúti Szinpadon. *SzÉ*, 1924. márc. 16–22. 24. p.

[194] Dr. Gál: Kosztolányi Dezső nyilatkozik… i. m. 2. p. Lásd még az *Édes Anna* című alfejezetet.

[195] Kosztolányi Dezsőné: Színészek – színésznők. MTAKK, Ms4629/90. Lásd még Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: Színészek, színésznők. In Uő: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék*. Összeáll., szöveggond., jegyz. Borgos Anna. Budapest, 2003, Noran, 408. p.

[196] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 460. p.

[197] Lásd Kosztolányi Dezső: Patália. *BMN*, 1924. dec. 7. 13. p.; Uő: Patália. Groteszk egy felvonásban. *ÚI*, 1925. márc. 8. 227–232. p.

[198] A szerkesztőségi jegyzetet lásd Kosztolányi: Patália… i. m. 13. p.

[199] K[osztolányi]. D[ezső].: Nádassy Magda. *PH*, 1924. dec. 7. 4. p.

[200] Márer György: Kosztolányi Dezső – papucsban. *Ma Este*, 1925. nov. 26. 7. p.

[201] Lásd pl. Dr. Gál: Kosztolányi Dezső nyilatkozik… i. m. 2. p.; Péchy-Horváth Rezső: „Csak az írás érdekel…" Látogatás Kosztolányi Dezsőnél. *Vajdasági Kultúra*, 1924. szept. 30. 5. p.; Lányi Viktor: Tália–Patália. Mit adott Kosztolányi Dezső a színpadnak? *PH*, 1942. dec. 25. 7. p.

[202] [Szerző nélkül]: Miért nem ír színdarabot? Kiváló írók őszinte vallomásai a színpadról. *BpH*, 1934. dec. 25. 22. p.

[203] Lásd tételesen KDJegyz1, 149–154. p.

[204] Prévost, Marcel: *Don Juan Ő Nagyságák. Regény*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1922,] [Légrády.] 2. kiad. [1923].

[205] Lásd még [Szerző nélkül]: Don Juan őnagyságák. *PH*, 1922. nov. 5. 5. p.

[206] Maran, René: *Batuala. Néger regény*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1922,] Légrády. 2. kiad. [1924]. Lásd még *Corvina*, 1922. jún. 2. 104. p.

[207] „az első afrikai által angol nyelven írt regény (Solomon Thekiso Plaatje Mhudi című műve) 1920-ban készült el, de csak 1930-ban jelent meg, az első afrikai nyelven (szotoul) íródott regény pedig, Thomas Mofolo Chakája ugyan még korábban született, 1909-1910-ben, de csak 1925-ben adták ki." Tóth Réka: René Maran regénye. A Goncourt-díjas Batuala új kiadása, 2013. *Forrás*, 2015/2. 130. p.

[208] [Szerző nélkül]: Feketék és fehérek. *PH*, 1922. márc. 19. 8. p.

[209] Lásd [Szerző nélkül]: A néger regény a Pesti Hirlapban. *PH*, 1922. márc. 30. 5. p.

[210] Lásd Kosztolányi Dezső: Fekete iró. *PH*, 1922. márc. 5. 4–5. p.

[211] Lásd Sandre, Pierre [Thierry!]: Iszalag. Ford. Kosztolányi Dezső. *A Pesti Hírlap Húsvétja*, 1926. ápr. 4. 49–61. p.; Uő: *Iszalag*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1926,] Légrády. Lásd még [Szerző nélkül]: Uj könyvek. *PH*, 1926. dec. 9. 10. p.

[212] Bourget, Paul – Houville, Gérard D' – Duvernois, Henri – Benoit, Pierre: *A négyek regénye*. Ford. Kállay Miklós – Kosztolányi Dezső – Szélné Bálint Aranka. Budapest, [1923,] Genius.

[213] Géraldy, Paul: *Te meg én*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1923,] Genius. 2. kiad. [1925]. 3. kiad. [1936,] Révai.

[214] Lásd Géraldy, Paul: Összebékülés. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1925. márc. 22–28. 28. p. Szerkesztői jegyzetben: „Géraldy »Te meg én« című verseskötetéből, mely most jelent meg a Génius kiadásában."

[215] Szilágyi Géza: Géraldy, a lirikus. Paul Géraldy: Te meg én. Fordította Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1925. máj. 16. 515. p.

[216] Ascher Oszkár: *Minden versek titkai. Életrajzi regény*. Budapest, 1964, Szépirodalmi, 118. p.

[217] Géraldy, Paul: *Róbert és Marianne*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1926,] Genius.

[218] Lásd még [Szerző nélkül]: Géraldy-bemutató Győrött. *PH*, 1929. dec. 21. 13. p.

[219] Lásd bővebben u. gy. [Ujházy György]: A nemzet napszámosai. *Reggeli Újság*, 1929. dec. 23. 9. p.

[220] „Kedves igazgató úr, A Géraldy-féle javításokat átvezettem a példányra. Kérem, még egyszer gondosan olvastassa el a korrektorral az egészet. Páris mindenütt Párizs. (Ez a helyes s magyar neve.)" KD levele ismeretlennek, [hely és dátum nélkül]. MTAKK, Ms6181/52. (Aczél-hagyaték.)

[221] Costo. [Kosztolányi Dezső]:. Két szinházi este. I. Knock. Bemutató a Magyar-Szinházban. II. Szeretni. Bemutató a Renaissance-Szinházban. *PH*, 1924. dec. 6. 10–11. p.

[222] Géraldy, Paul: Kétség. A nyugtalanság. [Ford. Kosztolányi Dezső.] In *A Pesti Hírlap Kincsesháza. 1927*. Budapest, 1927, Légrády, 140. p. Lásd tételesen KDJegyz1–3, 5.

[223] Lásd KD szerzői estje. Budapest, 1925. nov. 26. PIM Kisnyomtatványtár, Any.61.78.

[224] Goethe, Johann Wolfgang von: *A napló*. Ford. Kosztolányi Dezső. Ill. Hermann Lipót. Budapest, 1924, Genius. Lásd még *Corvina*, 1925. febr. 14. 34. p.

[225] Lásd még Kner Imre levele KD-nek, Gyoma, 1932. ápr. 2. Közli [Bíró-]Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső Békés megyei kapcsolataihoz 2. Kner Imre levelei Kosztolányi Dezsőnek. *Bárka*, 2006/2. 88. p.

[226] Lásd Goethe, Johann Wolfgang: Napfölkelte. Goethe Faustjának II. részéből. Ford. K[osztolányi]. D[ezső]. *PH*, 1927. febr. 27. 3. p.

[227] Lásd Kosztolányi Dezső: Goethe szülőháza. *PH*, 1927. szept. 18. 6. p.

[228] Lásd pl. Goethe, Johann Wolfgang: A vándor elcsendesül. Ford. Kosztolányi Dezső. *PH*, 1928. márc. 4. 5. p.; Uő: Goethe rimei. Ford. Kosztolányi Dezső, *PH*, 1932. ápr. 17. 6. p.

[229] Goethe, Johann Wolfgang von: *Költemények*. Ford. Dóczy Lajos. Bev. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1930,] Franklin. (I. köt.)

[230] „A Goethe-ciklus második előadását Kosztolányi Dezső, a Magyar Pen Club elnöke tartotta." [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső Goetheről. *BpH*, 1932. febr. 18. 9. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Goethe. 1832–1932. *ÚI*, 1932. márc. 20. 340–342. p.

[231] [Szerző nélkül]: The Centenary of Goethe. *The Times Literary Supplement*, 1932. márc. 24. 1–2. p.; PIM Kézirattár, V.4140/379/44. Lásd még KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1932. márc. 28. In *KDLN* 649. p.

[232] Kosztolányi Dezső: A legegészségesebb lángelme. *PHV*, 1934. ápr. 22. 4. p.

[233] Lásd Ascher Oszkár: Kosztolányi Dezső utolsó hónapjai. *Az Est*, 1936. nov. 5. 9. p.

[234] Maupassant, Guy de: *Versei és első elbeszélése*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1924,] Athenaeum.

[235] Lásd Maupassant, Guy de: *Összes versei*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1909, Jókai.

[236] Maupassant, Guy de: Főpróba. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1922. márc. 26. – ápr. 1. 55–62. p.

[237] KD levele Kuncz Aladárnak, [Budapest,] 1923. okt. 21. In *KDLN* 486. p. A *Gömböc* közlésére nem bukkantam rá a számításba jöhető kiadványokban (pl. *Ellenzék*).

[238] Lásd még [Szerző nélkül]: Maupassant összes müvei magyarul. *Az Est*, 1921. dec. 14. 7. p.; [Szerző nélkül]: Maupassant versei. *Magyarország*, 1924. jún. 22. 8. p.

[239] Kosztolányi Dezső: Maupassant. 1850–1893. *Ny*, 1924. febr. 1. 174–176. p.

[240] Lásd Kosztolányi Dezső: Maupassant. 1850–1893. In Maupassant: *Versei és első*... i. m. 5–10. p.

[241] Mauriac, François: *A szerelem sivatagja*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1926, Pantheon.

[242] KD levele François Mauriacnak, [Budapest, 1920-as évek]. In *KDLN* 598–599. p.

[243] Lásd bővebben A Kosztolányi Dezső életében (illetve tudtával) megjelent kiadásokról. In *ÉAKrK* 594–596. p.

[244] Lásd KD és Babits Mihály levele François Mauriacnak, [Budapest, 1932. ápr. 14.]. MTAKK, Ms6171/75. (Aczél-hagyaték.)

[245] Egy levél alapján KD az előszóba beiktatott egy bekezdést, a saját szövegével. Lásd KD levele ismeretlennek, Budapest, 1928. nov. 29. In *KDLN* 574. p.

[246] Wilder, Thornton: *Szent Lajos király hídja*. Ford. Kosztolányi Dezső. Bev. Gaál Andor. Budapest, [1929,] Révai. 2. kiad. Ford Kosztolányi Dezső – Benedek Marcell. [1935].

[247] Lásd Kosztolányi Dezső: Szent Lajos király hidja. Egy uj amerikai regényről. *PH*, 1928. dec. 14. 12. p. A szövegnek másodközlései jelentek meg a *BMN*, a *Pásztortűz*, illetve a *10 perc* hasábjain.

[248] Kosztolányi: Szent Lajos király hidja… i. m. 12. p.

[249] Lásd Alpár Ágnes: *A Belvárosi Színház műsora. 1918–1949. Adattár*. Budapest, Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 1965, 12. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Szegény Casanova. *SzÉ*, 1922. aug. 27. – szept. 2. 6–7. p.; [Szerző nélkül]: Casanova. Bemutató a Belvárosi Szinházban. *SzÉ*, 1922. szept. 3–9. 11–16. p.

[250] Csehov Antal [Csehov, Anton Pavlovics]: Három nővér. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1928. aug. 26. – szept. 1. 137–164. p.

[251] Lásd Berczeli A. Károlyné: *A Vígszínház műsora. 1896–1949. Adattár*. Budapest, 1960, Színháztudományi Intézet – Országos Színháztudományi Múzeum, 61. p.

[252] Zágonyi Ervin: Kosztolányi Három nővér fordítása. *ItK*, 1982/1. 87. p. Lásd még Jób Dániel: A „Három nővér" első magyar nyelvű előadása. *Színház és Filmművészet*, 1954/6. 280–282. p.

[253] „Hogy ügyeinkre térjek tudatom, hogy Csehov két drámáját, melyet Zalai komiszaknak nevezett, elolvastam s a kedves és nagy iró most tizszer magasabban áll szememben. El ne mulassza átfutni valamilyeket [!]: akár a Möwet, akár a Die drei Schwester-t." KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1904.] aug. 3. In *KDL1KrK* 162. p.

[254] Lásd Kosztolányi Dezső: Vanja bácsi. Bemutató a Vigszinházban. *ÚN*, 1920. máj. 9. 6. p.

[255] Az négy kötet közül az utolsó tartalmazza a drámákat. A Juhásznak szóló levél írásakor KD talán már a kiadvány birtokában lehetett. Lásd Tschechoff, Anton: *Dramen. Drei Schwestern. Onkel Wajna. Die Möwe*. Ford. Czumikow, Wladimir. Jena, 1902, Eugen Diederichs. A fordítással kapcsolatos filológiai adatok föltárását lásd bővebben Zágonyi: Kosztolányi Három nővér… i. m. 76–91. p. Lásd még uő: *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Budapest, 1990, Akadémiai, 167–199. p.

[256] Kosztolányi Dezső: Csehov doktor ur. *SzÉ*, 1922. okt. 22–28. 1–2. p.

[257] Kosztolányi Dezső: Két bemutató. Három nővér. Az új rokon. *Ny*, 1922. nov. 1. 1304–1305. p.

[258] [Szerző nélkül]: Két bemutató a nagyváradi szinházban. *Ellenzék*, 1923. ápr. 4. 7. p.

[259] „The Werewoolf […] German comedy by Lothar […] which is customarily ascribed to a non-existent Spanish writer named Angelo Cana." [Szerző nélkül]: New playbills. *Chicago Sunday Tribune*, 1924. jún. 1. Part 8 – Page 3. [73. p.]. Lásd még [Szerző nélkül]: A zsivány. *BpH*, 1923. jún. 16. 6. p.

[260] Lásd Berczeliné: *A Vígszínház műsora*… i. m. 63. p.

[261] Alpár: *A Belvárosi Színház műsora*… i. m. 37. p.

[262] Lásd Alpár: *A Belvárosi Színház műsora*… i. m. 5., 37. p.

[263] A források egy része KD és Karinthy közös munkájáról beszél, más része azonban csak Karinthyt említi fordítóként. Lásd pl. [Szerző nélkül]: A csodaszarvas. Le cocu magnifique. *Esti Kurir*, 1923. szept. 23. 13. p. Miután KD a *Ny*-ban közölt részleteket saját fordításából, nem állíthatjuk, hogy pusztán Karinthy ültette volna magyarra a drámát. Karinthyval ellentétben KD 1922-ben még *Felszarvazott Adonis*-ként említi Crommelynck művét.Lásd még Kosztolányi Dezső: „A csodaszarvas" elé. Bevezető a Renaissance Szinház bemutatójára. *Ny*, 1923. okt. 1. 346–348. p.

[264] Lásd Kosztolányi Dezső: Crommelynck bohózata. *Ny*, 1922. dec. 16. 1458–1463. p. A szöveget a bemutató apropóján újraközölte a *SzÉ* is. Lásd Uő: A csodaszarvas. *SzÉ*, 1923. szept. 23. 30–31. p.

[265] „A legtöbb szindarab ugy kerül külföldről Budapestre, hogy valamelyik szinházi ügynökség felhivja rá a szinigazgatók figyelmét, vagy a szinház direktora fedezi fel külföldi utján. A Csodaszarvas ebben is kivétel, mert magyar felfedezője Kosztolányi Dezső volt, aki hosszabb tanulmányt irt róla néhány hónap előtt." [Szerző nélkül]: Törzs Jenő madrigált énekel. Érdekes intimitások a Csodaszarvasról. *Ma Este*, 1923. szept. 28. 13. p.

[266] „Annak idején ő figyelmeztetett Lawrence-re, akit még csak kevesen emlegettek s ő hozta el nekem külföldi útjáról Crommelynck drámáját, a »Cocu magnifique«-et, melyről tanulmányt írtam ide s így voltakép neki köszönhető, hogy ezt a szerencsés remekművet, melynél azóta se termett különb, nálunk is előadták." Kosztolányi Dezső: Ferenczi Sándor. *Ny*, 1933. jún. 16. 663–665. p.

[267] Bárdos Artúr: *Játék a függöny mögött*. Budapest, 1942, Dr. Vajna és Bokor, 79–80. p.

[268] Szép Ernő: Csodaszarvas. *SzÉ*, 1923. okt. 14–20. 1–2. p. Lásd még [Szerző nélkül]: A féltékenységnek nem Otellója, hanem Don Quijote Crommelynck »Csodaszarvas«-ának csodálatos hőse. *Esti Kurir*, 1923. szept. 27. 9. p.

[269] [Szerző nélkül]: A „Pillangó" helyett az „Orvosok". *Esti Kurír*, 1923. okt. 10. 9. p. Lásd még [Szerző nélkül]: A becsületrend lovagjai. *PH*, 1923. okt. 6. 5. p.

[270] [Szerző nélkül]: Készül a R. U. R. Jób Dániel a Capek darabról. *Ma Este*, 1924. febr. 15. 5. p.

[271] Zágonyi Ervin: A kommunizmus csődje, a szeretet munkája és a költő. Kosztolányi Dezső R. U. R.-fordítása. *Magyar Nemzet*, 1994. febr. 16. 14. p.

[272] Lásd bővebben Zágonyi Ervin: Kosztolányi R. U. R.-fordítása. *ItK*, 1996/1–2. 170–171. p.

[273] [Čapek, Karel]: R. U. R. Részlet Kosztolányi Dezső forditásából. *Ma Este*, 1924. febr. 15. 15. p.; Uő: R. U. R. Rossum's Universal Robots. Utopisztikus tömegdráma három felvonásban, előjátékkal. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ma Este*, 1924. febr. 22. 30–35. p.

[274] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 489. p. Lásd még Čapek, Karel: W. U. R. Werstands Universal Robots. Utopistisches Kollektivdrama in drei Aufzügen. Ford. Pick, Otto. Lipcse–Prága, 1922, Deutsche Bücherei – Národní Knihovna. Zágonyi: Kosztolányi R. U. R.-fordítása... i. m. 172–175. p.

[275] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső a R. U. R.-ról. *PMH*, 1924. febr. 13. 4. p.

[276] [Szerző nélkül]: Tüntetés a Vigszinházban. *PH*, 1924. febr. 17. 14. p. Lásd még [Szerző nélkül]: De meg ne irja, Szerkesztő ur! *Ma Este*, 1924. márc. 7. 12. p.

[277] Lásd bővebben Radnay Oszkár: Készül a budapesti R. U. R. Roboz Imre igazgató és Joób Dániel főrendező nyilatkozata. *PMH*, 1924. febr. 5. 6. p.

[278] [Szerző nélkül]: „Egyenesen rágalom..." Hegedüs Gyula a R. U. R.-kérdésről. *Ma Este*, 1924. febr. 29. 4. p.

[279] Zágonyi Ervin: Kosztolányi ismeretlen levélfogalmazványa Karel Čapeknek. *Magyar Nemzet*, 1990. febr. 10. 8. p.

[280] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső országos körutja. *PMH*, 1928. márc. 2. 10. p.

[281] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső felolvasó-körutját a csehek betiltották. *PH*, 1928. márc. 9. 20. p.

[282] Lásd még [Szerző nélkül]: A cseh-magyar szellemi közlekedés első munkása Szlovenszkón nem tarthat irodalmi előadást. Kosztolányi Dezsőtől még a csehszlovák vizum kiadását is megtagadták. A nagy magyar költőt is meglepte a betiltás. »Politikával sem itthon, sem egyebütt nem foglalkozom«. *PMH*, 1928. márc. 11. 9. p.

[283] Szombathy Viktor: Kosztolányi Dezső a szépnek s az emberinek akart hirdetője lenni körutján s nem a napipolitikának. Vasárnap délután Kosztolányiéknál. *PMH*, 1928. márc. 25. 8. p.

[284] [Szerző nélkül]: A Kosztolányi-turné különös rejtélye. Maule osztályfőnök szerint a turné megtartását senki sem kérelmezte (!) s azt meg sem tagadták. *PMH*, 1928. ápr. 4. 4. p.

[285] Lásd még [Szerző nélkül]: Mi az igazság a Kosztolányi-turné ügyében? A turné engedélyezése iránti kérvényt idejében benyujtották a belügyminisztériumhoz, a kérvényt azonban a sürgetések dacára sem intézték el. Flachbarth Ernő nyilatkozata tisztázza a „rejtélyt". *PMH*, 1928. ápr. 6. 4. p. A szervezők végül ígéretet tettek arra, hogy pótolják az elmaradt rendezvényt. Lásd [Szerző nélkül]: Májusban megtartják Kosztolányi Dezső szlovenszkói turnéját. *PMH*, 1928. ápr. 15. 14. p.

[286] KD levele Karel Čapeknek, [Budapest, 1932 vége?]. In *KDLN* 1037–1038. p. Lásd még Zágonyi: Kosztolányi ismeretlen levélfogalmazványa… i. m. 8. p.

[287] Ein ungarischer Intellektueller: Das ungarische Buch im Exil. Offener Brief an Karel Čapek. *Pester Lloyd*, 1932. okt. 11. 1. p. (Morgenblatt.) Az idézet Zágonyi Ervin fordítása.

[288] Karel Čapek an den Pester Lloyd – und der Pester Lloyd an Karel Čapek. Čapek, Karel: Offene Antwort auf den Offenen Brief eines ungarischen Intellektuellen. [Szerző nélkül]: Antwort des Pester Lloyd an Karel Čapek. *Pester Lloyd*, 1932. okt. 28. 1. p. (Morgenblatt.) Az idézet Zágonyi Ervin fordítása.

[289] (ákos): Čapek beszél. Karel Čapek nyilatkozata a Népszava számára. *Nsz*, 1936. jún. 9. 14. p.

[290] Lásd [Szerző nélkül]: Heltai, a nehéz gyerek, Zilahi, a romlatlanság és Liptai, a társaslény. Három szó, három szerző, három darab a Vidám Szinpadon. *Ma Este*, 1924. ápr. 11. 16. p.; [Incze Sándor?]: Heltai, Zilahi, Hegedüs Gyula, Kosztolányi, Békeffi irták a Vidám Szinpad uj műsorát. *SzÉ*, 1924. márc. 30. – ápr. 5. 23. p.

[291] Lásd Koch Lajos: *A budapesti Magyar Színház műsora. Adattár*. Budapest, 1960, Színháztudományi Intézet – Országos Színháztörténeti Múzeum, 43. p.

[292] Neumann, Alfred: Oroszország. Dráma. 5 felv. 8 képben. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1927. szept. 18–24. 89–120. p.

[293] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Oroszország. Bemutató a Magyar Szinházban. *PH*, 1927. máj. 15. 14. p.

[294] Lásd Costo. [Kosztolányi Dezső]: Német vendégjáték. Oroszország. *PH*, 1933. márc. 7. 13. p.

[295] Lásd Koch: *A budapesti Magyar Színház*… i. m. 44. p.

[296] Lásd [Szerző nélkül]: Danton halála. *PH*, 1928. márc. 13. 17. p.

[297] Lásd [Szerző nélkül]: Danton halála a Magyar Szinházban. Georg Büchner drámai remeke 3 felvonásban, 19 képben. Rendező: Karlheinz Martin. *PH*, 1928. szept. 27. 14. p.

[298] Lásd Büchner, Georg: Két jelenet a „Danton halálá"-ból. Georg Büchner drámája. Lámpavas. Marion és Danton. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1928. okt. 16. 539–545. p.; Uő: Danton halála. Dráma 3 felvonásban, 16 képben. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1928. okt. 28. – nov. 3. 113–133. p.

[299] [Szerző nélkül]: Be akarják tiltani a Magyar Szinház új darabját. A rendőrség betiltotta a „Danton" bemutatóját és ma este rendőri bizottság fogja eldönteni, hogy változtatásokkal engedélyezik-e az előadásokat. Már ki akarták kézbesiteni a betiltó végzést, mikor a szinház kérésére a belügyminisztérium interveniált. Kosztolányi, a darab forditója „nem vállalkozik arra, hogy megmásitsa, vagy enyhitse a szöveg egyetlen sorát is". Magyar irók és kritikusok tiltakozásai a betiltás ellen. *Esti Kurír*, 1928. okt. 5. 1. p.

[300] [Szerző nélkül]: Be akarják tiltani… i. m. 2. p. Ugyanebben a lapszámban egy kritika is megjelent a darabról. Lásd [Szerző nélkül]: Danton halála. Büchner Georg drámáját ma este mutatja be a Magyar Szinház. *Esti Kurír*, 1928. okt. 5. 9. p.

[301] „én nem vállalkozhatom arra, hogy a darabot mindkét nembeli serdülő ifjuság és a serdülő felnőttek számára átirjam, mert irodalmi értékü müről lévén szó, ez hamisitás volna. Ilyesmire különben sem alkalmas a toll. A rendőrkard alkalmasabb." [Szerző nélkül]: A Danton halálának előadásait csak egyelőre engedélyezték. *Esti Kurír*, 1928. okt. 6. 2. p.

[302] Mell, Max: Krisztus követése. Passió-játék. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1928. dec. 16. 783–812. p.

[303] Lásd pl. [Szerző nélkül]: „Új passiojáték a mi Urunk Jézus Krisztus követéséről". *Az Est*, 1929. márc. 17. 12. p.

[304] A darab Hegedűs Tibor rendezésében, Vörös Pál díszleteivel, a Gyenes fivérek koreográfiájával és Gombaszögi Frida főszereplésével került színre. Lásd Berczeliné: *A Vígszínház műsora*… i. m. 74. p.

[305] Bernstein, Henry [Henri]: Muzsika. Szinmü három felvonásban, tizenkét képben. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1930. jan. 5–11. 133–167. p.

[306] Kosztolányi Dezső: Muzsika. Bemutató a Vígszinházban. Jónás, Juci, János. Bemutató a Belvárosi Színházban. *ÚI*, 1929. nov. 17. 628. p.

[307] Kosztolányi Dezső: *Pacsirta. Regény*. Budapest, 1924, Athenaeum.

[308] A *Ny*-ban 1923. máj. 1. és aug. 1–16., az *Ellenzék*ben pedig 1923. ápr. 29. és júl. 11. között. Lásd tételesen KDJegyz1, 65. p.; *PacsirtaKrK* 675–678. p.

[309] Kuncz Aladár: Kosztolányi Dezső. *Az Ellenzék Vasárnapi Melléklete*, 1923. ápr. 29. 9. p.

[310] Az *Ellenzék*kel ellentétben KD a *Ny*-tól megkaphatta a közlés előtti levonatot, megjelenés előtt tehát ellenőrizhette azt. Lásd még Bucsics Katalin: A regény útja, a szövegek viszonya, a föltételezett gépirat. In *PacsirtaKrK* 669–671. p.

[311] Lásd Kosztolányi Dezső: Siró nő a köruton. *PH*, 1922. okt. 29. 3. p.

[312] KD levele Osvát Ernőnek, Budapest, 1922 [vége]. In *KDLN* 476. p.

[313] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, [1923.] márc. 16. In *KDLN* 480. p.

[314] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1923. ápr. 15. In *KDCsalL* 86. p.

[315] KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1923. máj. 6. In *KDLN* 482. p.

[316] Lásd bővebben Bucsics Katalin: A Pacsirta keletkezésének története. In *PacsirtaKrK* 707–711. p.

[317] Lásd még Bengi László: Keretek költészet és valóság határán. Az Aranysárkány keletkezéstörténetéről. In *„Alszik a fény". Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete*. Szerk. Bednanics Gábor. Budapest, 2010, FISZ–Ráció, 114–115. p.

[318] Lásd bővebben KD levelei az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak, Budapest, 1923. okt. 10., okt. 26., 1924. jan. 7. OSZK Kézirattára, Fond III. Athenaeum Magyar Írók / Kosztolányi Dezső 1918–1951. Nyomtatásban lásd *PacsirtaKrK* 705. p.

[319] Lásd KD levele az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulatnak, Budapest, 1924. márc. 28. OSZK Kézirattára, Fond III. Athenaeum Magyar Írók / Kosztolányi Dezső 1918–1951. Lásd még *PacsirtaKrK* 705–706. p.

[320] Lásd Dr. Gál: Kosztolányi Dezső nyilatkozik… i. m. 2. p.

[321] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 228. p.

[322] Kosztolányi Ádám levele Zágonyi Ervinnek, Budapest, 1979. júl. 26. Közli Zágonyi Ervin: „...minden élet, mint olyan, tragikus". Kosztolányi Ádám levelei Zágonyi Ervinhez. *Duna-Part*, 2008/4. 42. p.

[323] *PacsirtaKrK* 137. p.

[324] „a beszélő tulajdonnevek egyfelől arra emlékeztetnek, hogy a jellemek nyelvi képződmények, másrészt szervesen illeszkednek ahhoz a hangnemhez, melyben a könnyed humortól a keserű iróniáig az árnyalatok sokasága érzékelhető." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 238. p.

[325] „Szabadkán élt egy Ambrozije Šarčevič, vagyis Sárcsevics Ambrus (1820–1899) nevű, valóban tudós hírében álló közismert jogász és gondolkodó, aki több szótárat is készített az ott élő soknyelvű lakosság számára, s kiről aligha föltételezhető, hogy KD ne hallott volna." Bucsics: A Pacsirta keletkezésének... i. m. 722. p.

[326] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 231. p.

[327] Kosztolányiné 249. p.

[328] Munk Artúr: *Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye*. Újvidék, 1953, Testvériség–Egység, 21. p. Karinthy fia szintén följegyezte az anekdotát, ám ő más változatban: „Nos, a kiengesztelődött szabadkaiak gondoltak egyet, írtak fiuknak, vigye le néhány napra a füstös-büdös Budapestről [...] pótkávén elsatnyult kófic cimboráit a friss vidéki levegőre, [...] éltek-éldegéltek jó öt-hat napig; akkor Somlyó és apám hirtelen elunta, visszavágyott a füstös pesti kávéházakba [...] / – És mit szólsz Mariskához, Fricikém? Milyen aranyos, kedves, kitűnő szakácsnő, háziasszony, ráadásul Dide húga, akiről azt a csudás verset írta! / Apám csak a homlokát ráncolta, nevezetes vasbotjával játszadozott. / – Szent igaz. De azért mégiscsak a húga csinálta a jobb partit." Karinthy Ferenc: A Balkán Egylet Bácskában. In uő: *Staféta*. Budapest, 1991, Magvető, 81–82. p.

[329] Lévay Endre: „A húgomat a bánat eljegyezte..." A Pacsirta modelljéről: Kosztolányi Máriáról. *Üzenet*, 1985/febr.–márc. 250. p.

[330] Kosztolányi Dezső: Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre II. *PHV*, 1931. márc. 15. 5. p.

[331] Kosztolányi Dezső: Indiszkréció az irodalomban. A Nyugat ankétja. *Ny*, 1927. márc. 16. 457. p.

[332] Karinthy: A Balkán Egylet... i. m. 81. p.

[333] Bucsics: A Pacsirta keletkezésének... i. m. 713–714. p.

[334] Nagy Piroska interjúja KD testvéreivel. Petőfi Rádió, 1964. máj. 17. 14:30. Lásd még Bucsics: A Pacsirta keletkezésének... i. m. 713. p.

[335] Vargha Balázs interjúja Radákovich Máriával és Füst Milánnéval, 1974. PIM Hangtár, K03008/1. (Hangkazetta „A" oldala.)

[336] Bónus Tibor: *A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról. Kosztolányi Dezső: Pacsirta*. Budapest, 2006, Ráció, 22–23. p.

[337] Uo. 26. p.

[338] Lásd bővebben Garay Béla: *Magyar műkedvelők az őrhelyen. A Népkör amatőr színjátszó társulatának története*. Szabadka, 2012, Életjel.

[339] „szombathoz egy hetre lesz a diák bál [...] verseket fogok elmondani. Csak most már azt nem tudom, hogy egytől e vagy több irótól. – Pl. csak Kiss Józseftől vagy Adytól vagy tőled. – átnéztem az életet itt Juhásznak két szép költeményén akadt meg a szemem. Aztán a novemberi nyugatba Adynak van egy elég jó – nem olyan őrült költeménye. – Hanem a Diduskától? [...] Te mit tanácsolsz, hogy a Modern költőktől mondjak e verset vagy csak kizárolag egytől. – [...] Anyika azt tanácsolja, hogy a »Holló« forditásod mondjam

el [...]." Kosztolányi Mária levele KD-nek és Kosztolányi Dezsőnének, Szabadka, 1914. febr. 1. MTAKK, Ms4624/169.

[340] Farkas Zsuzsa: A költő húgocskája. Kosztolányi Mariskára emlékezünk. In uő: *Mindent a városért. Interjúk, riportok.* Újvidék, 2005, Forum, 46. p.

[341] Id. Kosztolányi Árpád 1926 decemberében hunyt el, Brenner Eulália 1948. július 20-án, Mária 1967. július 7-én. Élete utolsó éveiben fivére, Árpád családjával, valamint Kosztolányi Dezsőnével tartotta a kapcsolatot.

[342] „Maga Kramarits egy végtelen jó lelkű, finom, kedves ember. [...] azt határoztuk, hogy karácsony-másnapján lesz az esküvő [...] Most e házasság körül csak még a kívánt pénz szükséges ezt kellene drága jó bátyám előteremteni [...]." Kosztolányi Mária levele KD-nek, Szabadka, 1927. dec. 12. MTAKK, Ms4624/179.

[343] Lásd Farkas: A költő húgocskája... i. m. 46. p.

[344] „Dr. Létmanjyi István, ki Szarajevoban gyógyszerész ez leforditotta szerb nyelvre Dide »Pacsirta« cimü regényét. Most szeretné Letmányi kiadni, természetes a Te és Ádám engedélye kell. Édes Ilonám, itt küldöm a meghatalmazást légy szives ird alá Te is, Ádám is. [...] Segitsetek rajtam, hogy a fájo rossz szememet megoperáltathassam." Kosztolányi Mária levele özv. Kosztolányi Dezsőnének, Szabadka, 1957. máj. 14. MTAKK, Ms4635/338.

[345] Bucsics: A Pacsirta keletkezésének... i. m. 715. p.

[346] KD levele Juhász Gyulának, [Szabadka, 1904. júl. 9. és 17. között]. In *KDLKrK1* 115. p.

[347] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 230. p.

[348] [Szerző nélkül]: Utazni...! *SzÉ*, 1930. dec. 21–27. 79. p.

[349] KD levele ifj. Kosztolányi Árpádnak, [Budapest,] 1925. szept. 28. In *KDLN* 518. p. Az idézett levélnek a regénnyel való összeolvasását lásd Bucsics: A Pacsirta keletkezésének... i. m. 731. p.

[350] Lásd K[osztolányi]. D[ezső].: A jó vidék. *A Hét*, 1908. aug. 23. 548–549. p.; Vampa. [Kosztolányi Dezső]: Vampa levele. Vidék. *Élet*, 1910. márc. 13. 361–362. p.

[351] Vampa. [Kosztolányi Dezső]: Alföldi por. Vampa levele. *Élet*, 1910. szept. 18. 381. p.

[352] Zombory Gyula: A Gésák dalaiból. *BácsH*, 1908. okt. 2. 3. p. Lásd még *Bácskai Napló*, 1910. febr. 27. 4. p. (Színházműsorban fölsorolva.); [Szerző nélkül]: A gésák. *BácsH*, 1910. márc. 15. 5. p.

[353] Lásd pl. Hall, Oven – Jones, Sidney: *A „gésák" vagy Egy japán teaház története. Énekes játék 3 felvonásban.* Ford. Fáy J. Béla – Makai Emil. Budapest, [1897,] Weisz.

[354] Bucsics: A Pacsirta keletkezésének... i. m. 720–721. p.

[355] Uo. 723. p.

[356] Kosztolányi: Indiszkréció az irodalomban... i. m. 457. p.

[357] Tersánszky J[ózsi]. Jenő: Kosztolányi Dezső: Pacsirta. Athenaeum-kiadás. *Ny*, 1924. jún. 16. 818. p.

[358] Földi Mihály: Kosztolányi Dezső regényei. *Ny*, 1927. aug. 1. 170. p.

[359] Uo. 182. p.

[360] Uo. 185. p.

[361] [Szász]: „Pacsirta"... i. m. 7. p.

[362] Kárpáti Aurél: Pacsirta. Kosztolányi Dezső új könyve. *PN*, 1924. jún. 6. 4. p. Lásd még KD levele Kárpáti Aurélnak, Budapest, 1924. jún. 6. In *KDLN* 492. p.

[363] Németh László: Kosztolányi Dezső. *ErdHel*, 1929/márc. 185–188. p.

[364] Lásd Kosztolányi, Desider: *Lerche. Roman.* Ford. Klein, Stefan J. Heidelberg, 1928, Merlin.

[365] [Szerző nélkül]: A „Pacsirta" – németül. *SzÉ*, 1928. nov. 18. 71. p.

[366] Uo.

[367] Lásd KD *Pacsirta* című regényének francia nyelvű fordítástöredékei. MTAKK, Ms4614/18–19.

[368] Szombathy Viktor: Kosztolányi Dezső az irodalomról, Európa csődjéről s a mai ember iránynélküliségéről. *PMH*, 1926. feb. 28. 9. p.

[369] Lásd bővebben Józan Ildikó: A Pacsirta francia kéziratáról. In *PacsirtaKrK*, 567–578. p.

[370] Józan: A Pacsirta francia… i. m. 577. p.

[371] KD levele Balla Ignácnak, Budapest, 1928. nov. 20. OSzMI Kézirattár, 93.337.99. Lásd még Bíró-Balogh Tamás: „A véres költőt a te baráti fáradozásod Itáliában is diadalra juttatja". *Jelenkor*, 2008/szept. 950. p.

[372] Kosztolányi, Dezső: *L'Allodola*. Milano, 1939, Corbaccio. Lásd Kosztolányi Dezsőné jegyzéke. MTAKK, Ms4619/79.

[373] Lásd KDJegyz1, 92–100. p. Lásd még *AsKrK* 1231–1234. p. 1924 áprilisában épp szedősztrájk volt Budapesten, ami befolyásolhatta a közlés megkezdését is. A megjelenést egy napi hír harangozta be, melynek szerzője föltehetően KD. Lásd [Kosztolányi Dezső?]: Arany-sárkány. Kosztolányi Dezső regénye a Pesti Hirlapban. *PH*, 1924. máj. 11. 13. p. Lásd még Bengi László – Parádi Andrea: A regény fogadtatása. In *AsKrK* 1108. p.

[374] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. júl. 9. In *KDLN* 495. p.

[375] *A véres költő* és az *Édes Anna* második kiadásaival együtt jelent meg. Lásd Bengi László – Parádi Andrea: Keletkezéstörténet. In *AsKrK* 1100. p.; *Corvina*, 1929. júl. 28. 152. p.; *Literatura*, 1929/jún. I. p.; (Hirdetés.) [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1929. febr. 17. 19. p.

[376] Bengi László – Parádi Andrea: Kézirat. In *AsKrK* 1048. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Kis nyelvtan. *PH*, 1927. júl. 3. 3. p.; Uő: Világosság. *ÚI*, 1927. dec. 18. 686. p.

[377] Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány*. Budapest, 1925, Légrády. 2. kiad. [1929,] Genius. 3. kiad. 1936, Révai.

[378] Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány. Átdolgozott, ifjúsági kiadás*. Ill. Jaschik Álmos. Budapest, [1932,] Genius–Kunossy.

[379] KD levele Kuncz Aladárnak, [Budapest, 1924. jún. 25.]. In *KDLN* 493. p.

[380] Lásd bővebben Bengi László: Az Aranysárkány regénye. In uő: *Elbeszélt halál*… i. m. 111–113., 152–153. p.

[381] Lásd még Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1093. p.

[382] Ekkor tiltották be KD tervezett irodalmi matinéját is. Lásd Kosztolányiné 252. p.

[383] Előfordulhat, hogy KD már szeptember előtt is készített vázlatokat a regényhez. Ehhez és a többi datáláshoz lásd bővebben Bengi: Az Aranysárkány regénye… i. m. 91–97. p. Lásd még uő: Keretek költészet és valóság határán. Az Aranysárkány keletkezéstörténetéről. In *„Alszik a fény"*… i. m. 72–78. p.

[384] Somlyó: Kosztolányi Dezső házatájáról… i. m. 40. p. KD egy másik nyilatkozatában nem a húsz-, hanem a tízéves érettségi találkozót jelöli meg: „Az Aranysárkány-hoz az első lökést tizéves érettségi találkozónk adhatta." Kosztolányi: Hogy születik a vers… i. m. 5. p.

[385] Kosztolányi: Indiszkréció az irodalomban… i. m. 457. p.

[386] Bengi–Parádi: Kézirat… i. m. 1040. p.

[387] KD levele id. Kosztolányi Árpádnénak, Budapest, 1925. márc. 30. In *KDLN* 507. p.

[388] Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1078. p.

[389] Kosztolányiné 40. p.

[390] Naplók 1933–34, 815. p.

[391] „Úgyszólván egész kamaszkorom azzal telt el, hogy féltettem őt. Attól tartottam, hogy valami veszélyes kísérlet közben életét veszti, hogy elmegy hazulról és többé nem jön vissza, hogy egy »rejtélyes« ok miatt öngyilkosságot követ el." Kosztolányi Dezső: Édes-

apám. In uő: *Bölcsőtől a koporsóig*. Budapest, [1933,] Nyugat, 165. p. Lásd bővebben Bengi: Az Aranysárkány regénye… i. m. 135–137. p.

[392] Lásd *még A Vörös Ökörtől a Szabadkai Községi Főgymnasiumig* című alfejezetet.

[393] Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1080. p.

[394] Asztaltáncoltatásról Lányi Hedda naplójában is szó esik. Lásd 1908. jan. 6. In Dér Zoltán: *Fecskelány. Dokumentumregény*. Újvidék, 1985, Forum, 22. p.

[395] Kosztolányiné 252. p.

[396] Lásd Bengi: Az Aranysárkány regénye… i. m. 142–147. p.

[397] Lányi Viktor: „Szülőföldemnek bús határa!…" Képek, emlékek, alakok Kosztolányi Dezső szülővárosából. *PH*, 1936. nov. 8. 9. p.

[398] Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1081. p.

[399] Lásd Parádi Andrea: „Egy és más az írásról" az Aranysárkány egy kéziratlapja kapcsán. In *„Visszhangot ver az időben". Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Szerk. Bengi László – Hoványi Márton – Józan Ildikó. Pozsony, 2013, Kalligram, 322–323. p.

[400] A fiktív szereplők és a valós személyek közötti párhuzamokról lásd bővebben Bengi: Az Aranysárkány regénye… i. m. 147–151. p.

[401] „én most egy diákregényt írok. […] szeretnék lerándulni Székesfehérvárra, hogy egy vidéki magyar város levegőjében föleleveníthessem emlékeimet, és mindössze huszonnégy órára környezettanulmányt tegyek. […] Azt hiszem, a Te pártfogásoddal lehetséges lesz, hogy meglátogathassam az intézetet, és esetleg incognitóban végighallgassak a VIII. osztályban egy számtan- és fizikaórát. […] Mondanom sem kell, hogy munkám szabadkai emlékekből táplálkozik […]." KD levele Pókász Bélának, Budapest, 1924. márc. 4. In *KDLN* 491. p.

[402] Dr. Gál: Kosztolányi Dezső nyilatkozik… i. m. 2. p. (Vasárnapi melléklet). Lásd még Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1084., 1094. p.; Bengi: Az Aranysárkány regénye… i. m. 126–127. p.

[403] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső. „Elitélem az utca beleavatkozását az irodalomba!" Néhány szó róla és vele. *Mindnyájunk Lapja*, 1927. dec. 8. 22. p.

[404] Id. Kosztolányi Árpád, id. Kosztolányi Árpádné és Kosztolányi Mária levele KD-nek, Szabadka, 1924. márc. 27. In *KDCsalL* 107. p. Lásd még Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1095. p.

[405] Lásd Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1096. p.

[406] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1924. jún. 22. In *KDCsalL* 119. p.

[407] Bengi: Az Aranysárkány regénye… i. m. 128. p.

[408] Id. Kosztolányi Árpád levele KD-nek, Szabadka, 1925. ápr. 27. In *KDCsalL* 198–199. p.

[409] Uo. 199. p.

[410] Bengi–Parádi: Keletkezéstörténet… i. m. 1084. p.

[411] *AsKrK* 958–959. p.

[412] Lásd még Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*… i. m. 276. p.

[413] Lásd Fenyő Miksa: Két regény. *Ny*, 1925. júl. 1. 73–74. p.; Turóczi-Trostler József: Kosztolányi új regénye. *Ny*, 1925. júl. 1. 91. p.

[414] Dóczy Jenő: Aranysárkány. Kosztolányi Dezső regénye. *Napkelet*, 1925/6. 57. p.

[415] Hetes. [Herczeg Ferenc]: Arany-sárkány. *PH*, 1925. ápr. 26. 3. p.

[416] K[árpáti]. A[urél].: Az Aranysárkány. Kosztolányi Dezső új regénye. *PN*, 1925. ápr. 30. 10. p.

[417] Lásd Az *Aranysárkány* német fordításának részletei. MTAKK, Ms4615/48–49.

[418] KD levele Balla Ignácnak, Budapest, 1928. nov. 20. OSzMI Kézirattár, 93.337.99. Lásd még Bíró-Balogh: „A véres költőt… i. m. 950. p.

[419] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 260. p.
[420] Bengi László – Parádi Andrea: A kritikai szövegközlés elvei. In *AsKrK* 1072. p.
[421] Lásd *Corvina*, 1932. nov. 27. 198. p.; [Szerző nélkül]: [Kosztolányi Dezső átdolgozott, ifjusági kiadásban...]. *PH*, 1932. dec. 22. 8. p.; [Szerző nélkül]: Ifjúsági könyveink. *SzÉ*, 1932. dec. 11–17. I. p.
[422] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső: Aranysárkány. Átdolgozott ifjúsági kiadás. Jaschik Álmos rajzaival. Génius-kiadás. *Literatura*, 1933/jan. 31–32. p.; (ky.) [Bresztovszky Ernő]: A gyermek és a betü. *Nsz*, 1932. dec. 4. 8. p.
[423] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső: Az aranysárkány. *Néptanítók Lapja*, 1933. jan. 15. 57–58. p.
[424] Bengi–Parádi: A kritikai szövegközlés... i. m. 1073–1074. p.
[425] Lásd pl. KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1931. aug. 9. In *KDLN* 626. p.
[426] Lásd még [Bíró-]Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye. In Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány. Átdolgozott, ifjúsági kiadás*. Szeged, 2004, Tiszatáj Könyvek, 176–177. p.
[427] Kosztolányi Dezső: *Édes Anna. Regény*. Budapest, 1926, Genius. 2. kiad. [1929,] Genius. 3. kiad. [1936,] Révai.
[428] Lásd KDJegyz1, 68–69. p.; ÉAKrK 576. p.
[429] Veres András: Magyar nyelvű kiadások. In *ÉAKrK* 584. p.
[430] Gellért Oszkár: *Egy író élete. A Nyugat szerkesztőségében 1926–1941*. Budapest, 1962, Gondolat, 32. p. (II. köt.)
[431] Lásd Veres András: A regény keletkezése. In *ÉAKrK* 638. p.
[432] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. szept. 28. In *KDLN* 516. p.
[433] „Regényem a Nyugat-ban november elsején fejeződik be, addig bizony keményen kell dolgoznom rajta. Karácsonykor jelenik meg a Genius-nál könyv alakban. Alig várom, hogy személyesen nyújthassam át neked." KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1926. szept. 8. In *KDLN* 550. p.
[434] Balassa Péter: Kosztolányi és a szegénység. Az Édes Anna világképéről. In uő: *A látvány és a szavak. Esszék, tanulmányok 1981–1986*. Budapest, 1987, Magvető, 121. p. Lásd még [Kosztolányi Dezső]: Danton költője. Ki volt Georg Büchner? Petőfivel való hasonlósága. *PH*, 1928. szept. 28. 13. p.
[435] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 308. p.
[436] Veres: A regény keletkezése... i. m. 670. p.
[437] (O. L.) [Ormos László]: Kosztolányi Dezső – Édes Annáról, a krisztinavárosi szentről. *MH*, 1926. jún. 23. 4. p.
[438] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 315. p.
[439] Kosztolányi: Hogy születik a vers... i. m. 4. p.
[440] Kosztolányiné 275. p.
[441] Lásd bővebben Veres: A regény keletkezése... i. m. 660–661. p.
[442] Kosztolányiné 273–274. p.
[443] [Szerző nélkül]: Mi a rohadt almája? *SzÉ*, 1927. dec. 18–25. 8. p.
[444] Kosztolányi: Hogy születik a vers... i. m. 4–5. p.
[445] Lásd még Lengyel András: Nietzsche, Freud, Kosztolányi. Az én-integritás bomlásának gondolkodástörténetéhez. *Tiszatáj*, 1999/1. 62–74. p.
[446] [Berend Miklósné]: Kosztolányi Dezső nyilatkozik. *Nemzeti Újság*, 1926. aug. 1. 21. p.
[447] [Berend]: Kosztolányi Dezső... i. m. 21. p. A kérdéskörről lásd még Veres: A regény keletkezése... i. m. 646–652. p.

[448] Bollobás Enikő: Önérték és távlatiság. Narratív személyköziség Henry James rövidprózájában. A Szegedy-Maszák Mihály emlékkonferencián elhangzott előadás szövege. MTA, 2017. márc. 16–17. Kézirat, megjelenés előtt.

[449] Lásd Szegedy-Maszák Mihály: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, 1998, Csokonai, 99. p. A Szegedy-Maszákot is idéző Bollobás a Merleau-Ponty által bevezetett kiazmatikus összefonódás fogalmat szintén említi, ami ugyancsak kapcsolatba hozható KD új emberszemléletével. Lásd bővebben Bollobás: Önérték és távlatiság… i. m.

[450] Lásd Szombathy: Kosztolányi Dezső az irodalomról… i. m. 9. p. KD másutt is beszél erről: „az emberek kiismerhetetlenek, egymás mellett élnek és sohasem láthatnak egymás igazi lelkébe". Somlyó: Kosztolányi Dezső házatájáról… i. m. 40. p.

[451] [Berend]: Kosztolányi Dezső… i. m. 21. p.

[452] Kosztolányiné 274. p.

[453] Kosztolányi: Indiszkréció az irodalomban… i. m. 458. p.

[454] Szombathy Viktor: Kosztolányi Dezső a szépnek s az emberinek akart hirdetője lenni körutján s nem a napipolitikának. Vasárnap délután Kosztolányiéknál. *PMH*, 1928. márc. 25. 8. p.

[455] Kosztolányi: Hogy születik a vers… i. m. 4. p. Az ügyvéd Vámos Henrik volt. Levelét lásd Vámos Henrik levele KD-nek, Budapest, 1926. jún. 23. MTAKK, Ms4625/152–153. Közli ÉAKrK 643. p. KD másutt is nyilatkozott a véletlen egybeesésről. Lásd Szilágyi Ödön: A Parnasszus tetején. Kosztolányi Dezső. *Délibáb*, 1928. szept. 1. 5. p.

[456] Lásd bővebben Dr. Gál: Kosztolányi Dezső nyilatkozik… i. m. 2. p.

[457] Lásd Kosztolányiné 99., 348. p.

[458] Kosztolányi: Hogy születik a vers… i. m. 4. p.

[459] [Berend]: Kosztolányi Dezső… i. m. 21. p.

[460] Kosztolányi Dezső: Alakok. Iró. *A Pesti Hírlap Karácsonya*, 1926. dec. 25. 42. p.

[461] Márai Sándor: *Föld, föld!… Emlékezések*. Budapest, 1991, Akadémiai–Helikon, 121–123. p.

[462] Kolozsvári Papp László: „A színész örökre hal meg". *Pesti Műsor*, 1976. márc. 4–10. 24. p.

[463] Vargha Balázs interjúja Radákovich Máriával, 1974. PIM Hangtár, K03009/2.

[464] Füst naplójában többször is keményen bírálta Kosztolányinét. Pl. „amit mindenki tud, hogy Kosztolányiné egy undok, förtelmes, ilyen-olyan alak, egy kurva…" Füst Milán: *Teljes napló*. 2. köt. S. a. r. Szilágyi Judit. Budapest, 1999, Fekete Sas, 493. p.

[465] Kosztolányiné 274. p.

[466] Munk: *Köszönöm addig is*… i. m. 110. p.

[467] Lásd bővebben Veres: A regény keletkezése… i. m. 662–664. p.

[468] Lásd Kosztolányi Dezső: Együtt, mindig együtt. *PH*, 1924. máj. 11. 4. p.; Uő: A hir sebessége. *PH*, 1923. jan. 14. 6. p. Lásd még Arany Zsuzsanna: Szövegkiadási és értelmezési kérdések Kosztolányi utóéletében. *Erdélyi Múzeum*, 2007/1–2. 120–121. p.; Veres: A regény keletkezése… i. m. 664–669. p.

[469] Lásd pl. a VIII. fejezet végét: ÉAKrK 225. p.

[470] Lásd KD levele Domokos Lászlónak, Budapest, 1926. febr. 10. Közli Lengyel András: Domokos László és Kosztolányi Dezső. Kiadatlan levelek. *Üzenet*, 1980/jan. 19. p. Lásd még az *Újgnosztikusok és spiritiszták* című alfejezetet.

[471] Veres András: A regény befogadástörténete. In *ÉAKrK* 767. p.

[472] Ignotus: A kis szolgáló. *MH*, 1926. nov. 14. 5. p.

[473] Lásd Elek Artúr: Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye. *Ny*, 1927. jan. 16. 200–202. p.

[474]Lásd Dóczy Jenő: Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye. *Napkelet*, 1927/febr. 156–158. p. Lásd még uő: Élet és irodalom. Új magyar regények. *Magyarság*, 1927. jan. 6. 17. p.

[475]Lásd Németh Andor: Két regény. Kosztolányi Dezső: Édes Anna. Hatvany Lajos: Zsiga a családban. *Láthatár*, 1927/márc.–ápr. 30–31. p.; n. a. [Németh Andor]: Kosztolányi Dezső: Édes Anna. *Esti Kurír*, 1926. dec. 18. 11. p.; Kodolányi János: Kosztolányi Dezső: Édes Anna. *Pandora*, 1927/jan. 47–50. p. Lásd még Veres: A regény befogadástörténete… i. m. 779. p.

[476]Lásd Kárpáti Aurél: Édes Anna. Kosztolányi Dezső új regénye. *PN*, 1926. dec. 31. 10. p.; sz. k. [Szász Károly]: „Édes Anna". Kosztolányi Dezső uj regénye. *BpH*, 1926. dec. 23. 1–2. p.

[477]Kosztolányi, Dezső: *Anna Édes. Roman*. Ford. Klein, Stefan, J. Baden-Baden, 1929, Merlin.

[478]Kosztolányi, Dezső: Anna Edes. Ford. Mondschein, Józef Gabriel. *Kobieta Współczesna*, 1930/2–11., 13–23., 25–44. Lásd ÉAKrK 590. p. Lásd még Az *Édes Anna* lengyel részlete. MTAKK, Ms4619/109.

[479]Kosztolányi, Dezső: *Grzech słodkiej Anny*. Ford. Mondschein, Józef Gabriel. Krakkó, 1931, Wydawnictwo Literacko-Naukowe.

[480]„A lengyel fordítóm az »Édes Anná«-t állítólag oroszból fordította…" Bálint Jenő: Írók beszélnek. Kosztolányi Dezső. *A Reggel*, 1932. jún. 6. 9. p.

[481]Veres András: Fordítások. Idegen nyelvű kiadások. In *ÉAKrK* 594. p.

[482]Szávai János: Magyar irodalom Franciaországban. In *Túl minden határon. A magyar irodalom külföldön*. Szerk. Józan Ildikó – Jeney Éva. Budapest, 2008, Balassi, 68–69. p.

[483]Ifj. Wlassics Gyula levele KD-nek, Budapest, 1927. okt. 21. In *KDLN* 996. p.

[484]Kosztolányi, Dezső: Absolve, Domine… Anna Edes. Ford. Beaufort, Maxime. *Le Temps*, 1937. szept. 15. – okt. 20. Kosztolányi, Dezső: *Absolve, Domine. Anna Edes*. Ford. Beaufort, Maxime. Párizs, 1944, Sorlot. Lásd Absolve Domine. Le Temps. MTAKK, Ms4614/45–46. (Újságkivágatok.) Lásd még ÉAKrK 591. p.

[485]Lásd Kosztolányi Dezső: Jules Romains. *PH*, 1927. márc. 27. 3. p.

[486]KD levele Jules Romains-nek, [Budapest, 1920as évek vége?]. In *KDLN* 595., 1001. p. Réz Pál fordítása.

[487]KD levele Maxime Beaufort-nak, [Budapest, 1936?]. In *KDLN* 758–759., 1061. p. Réz Pál fordítása.

[488]Lásd Illyés Gyula: *Franciaországi változatok*. Budapest, 1947, Nyugat, 69. p.

[489]Az átdolgozásnak következő változatai maradtak fönn: Kosztolányi Dezső: Az Édes Anna szindarab tervezete. Kézirat. MTAKK, Ms4617/9–10. Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: Édes Anna szinpadi változat. Gépirat. MTAKK, Ms4617/11. Lakatos László: Édes Anna. Kosztolányi Dezső regénye 3 felvonásban, 10 képben. MTAKK, Ms4617/11. Lásd ÉAKrK 600. p. Lakatos változatát lásd még *SzÉ*, 1937. ápr. 11–17. 103–126. p.

[490]A regény színpadi változatának plakátját lásd MTAKK, Ms4647/35. Lásd még *BHDKrK* 384–385. p.; ÉAKrK 600. p. A vidéki előadásokhoz lásd [Szerző nélkül]: [Édes Anna]. *Szolnoki Színházi Újság*, 1937. szept. 24. 9. p.; Szabó Barna: Levél egy háztartási alkalmazotthoz. Édes Anna. *Szolnoki Színházi Újság*, 1937. okt. 1. 1–2. p.; Jenő István: A szegedi színház műsoradatai. Szeged, 1986. OSzK SzT, Ms23/8., 622., 650–651., 656., 662–663. A témakörről lásd bővebben Varga Kinga: Szövegbe zárva. Kosztolányi Édes Annája a színházi gyakorlatban. In *Átjárások – áthallások. Az Eötvös Collegium Magyar műhely 2014. évi konferenciájának előadásai*. Budapest, 2016, ELTE Eötvös József Collegium, 227–228. p. A vidéki bemutatók adatait Varga Kinga tárta föl.

[491] KD levele Radákovich Máriának, [Tátraszéplak, 1935. dec. 13.]. In *KDLN* 752. p.
[492] KD levele Stefan J. Kleinnek, [Budapest, 1936 eleje]. In *KDLN* 755. p.
[493] Veres András: Átdolgozások. In *ÉAKrK* 606. p.
[494] Lásd *BHDKrK* 204., 206. p.
[495] [Szerző nélkül]: Édes Anna a szinpadon. Kosztolányi Dezsőné megirta beteg férje helyett a legkiválóbb Kosztolányi-regény szinpadi változatát. *Napló*, 1936. aug. 14. 7. p.
[496] Lásd [Szerző nélkül]: Társszerzés az otthon négy fala között. *Délibáb*, 1936. aug. 23. 34–35. p.
[497] Lásd [Szerző nélkül]: Külföldi érdeklődés az „Édes Anna" iránt. *PH*, 1937. febr. 18. 13. p.
[498] Sértő Kálmán: Interjúsorozat az élő magyar irodalommal. III. Kosztolányi Dezső. *Újmagyarország*, 1935. nov. 18. 6. p.
[499] Kuthy György: Édes Anna látogatóban... *SzÉ*, 1937. febr. 28. – márc. 6. 25. p.
[500] Karinthy Ferenc: Kosztolányiék és Karinthyék. Kelevéz Ágnessel, 1987. In uő: *Staféta*. Budapest, 1991, Magvető, 212. p.
[501] Lásd KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1922. jan. 19. In *KDLN* 468. p.
[502] Lásd Tersánszky Józsi Jenő: Babits Mihály. In uő: *Nagy árnyakról bizalmasan*. Budapest, 1964, Magvető, 255. p.
[503] Gál István: Schöpflin Aladár két rádióelőadása. Emlékezés Kosztolányi Dezsőről. *It*, 1979/4. 917. p.
[504] Somlyó Zoltán: Négyszem közt. Kosztolányi Dezsővel. *Literatura*, 1927/szept. 307. p. KD hivatalos lakcíme Tábor u. 12. volt.
[505] KD és Kosztolányi Ádám levele id. Kosztolányi Árpádnak, [Budapest, 1925. szept. vége]. In *KDLN* 515–516. p.
[506] „Az egybegyült közönség lelkesen ünnepelte és tapsolta Kosztolányi Dezsőt, a népszerü irót és költőt abból az alkalomból, hogy a kutyakiállitáson fehér komondora első dijat és külön dicséretet nyert. Könnyen lehet, hogy a népszerü iró komondorát az Akadémia is tagjai közé választja. Itt emlitjük meg, hogy a dijnyertes komondor nem füzve volt, hanem egy oszlophoz kötve." [Szerző nélkül]: Egy népszerü magyar iró lelkes ünneplése. *Az Ojság*, 1925. máj. 10. 6. p.
[507] ÉAKrK 542. p.
[508] Kosztolányi Dezső: Hattyu. *PH*, 1925. ápr. 26. 3. p.
[509] Kosztolányi Dezső: Hattyu halála. *PH*, 1933. júl. 16. 2–3. p. Másodközléseit lásd *Ellenzék*, 1933. júl. 30. 5. p.; *N*, 1933. júl. 23. 21. p.; *PMH*, 1933. júl. 20. 4. p.
[510] Bánó Ferencné levele KD-nek, Losonc, [1933]. júl. 20. Magángyűjtemény, fényképfelvétel nálam.
[511] Rozsnyay Kálmán levele KD-nek, [Nógrádverőce,] 1933. júl. 18. MTAKK, Ms4622/363.
[512] Márai Sándor: *A teljes napló. 1947*. Budapest, 2007, Helikon, 30. p. (IV. köt.)
[513] Somlyó: Kosztolányi Dezső házatájáról... i. m. 40. p.
[514] Lásd pl. Tamás István: Fej és irás. 13 és fél kilót nyomnak a Kosztolányi Dezsőt ért támadások, amelyeket Ady-reviziós cikke miatt zuditottak a nyakába. *BMN*, 1929. okt. 6. 38. p.
[515] H[alász]. P[éter].: Kosztolányi Dezsőné: „Nagyon hasonlítottunk egymásra, mindig azt hitték, hogy testvérek vagyunk..." *Film, Színház, Irodalom*, 1943. márc. 26. – ápr. 1. [14]. p. Az interjúra Urbán László megjelenés előtt álló kéziratos gyűjteménye hívta föl a figyelmem.
[516] Lásd [Szerző nélkül]: A kilenc muzsa. Kilenc magyar iró felesége nyilatkozik férjéről. *SzÉ*, 1928. ápr. 22–28. 16. p.
[517] [Szerző nélkül]: A kilenc muzsa... i. m. 16. p.

[518]Karinthy Frigyes: Évzáró vizsga. Osztályozó tanfelügyelő: Karinthy Frigyes. *SzÉ*, 1928. júl. 1–7. 12. p.

[519]K[osztolányi]. D[ezső].: Irógépem. *PH*, 1924. nov. 9. 3. p.

[520]Lásd Kosztolányi Dezsőné: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 82. p.

[521]KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. okt. 16. In *KDLN* 502–503. p.

[522]Lásd KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. okt. 18. In *KDLN* 503. p.

[523]Kosztolányi Dezső: A megvadult írógép. *PHV*, 1936. jan. 26. 4. p. Lásd még Lengyel András: Írógép, írás, irodalom. Az írógéphasználat magyarországi történetéhez. *Kalligram*, 2014/febr. 78–94. p.

[524][Szerző nélkül]: Szobrot a költőknek! *SzÉ*, 1935. febr. 10–16. 15. p.

[525](más).: Hogy születnek a regények és szindarabok? Beszélgetés Piri kisasszonnyal, a legnépszerűbb „irodalmi gépirónővel", akinek csak hires irók és költők diktálják müveiket. *Keleti Újság*, 1929. jún. 20. 9. p.

[526]Lásd bővebben Kosztolányiné 271. p.

[527]A fiatal vasmunkás „néha, mikor épp munka nélkül s pénzszűkében volt, a házban tett-vett, lámpát szerelt, titkároskodott, rendbe tette az udvart és a kéziratokat, kifogástalan hozzáértéssel." Illyés Gyula: Előszó. In *Kosztolányi Dezső Hátrahagyott művei I. Erős várunk, a nyelv*. S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 8. p. „Ez volt a titkára, aki valószínű... Oda írtam a leveleket. [...] És ő egy bizonyos helyre tette, ahonnan Kosztolányi elővette, és úgy, úgy aztán olvasta őket. [...] Varga Antalnak címeztem." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03010. „Titkárját megeskette, hogy megirja élete utolsó hónapjainak történetét." [Szerző nélkül]: Eltemették Kosztolányi Dezsőt. A magyar irodalmi világ reprezentánsai és ezrekre menő közönség kísérte utolsó útjára az elhunyt költőt. *Napló*, 1936. nov. 6. 4. p.

[528]Kosztolányiné 257–258. p.

[529]Lánczy Péter: A felgyógyult Kosztolányi Dezső beszél a betegségekről, amelyek kicsinyessé teszik az embert. *Reggeli Újság*, 1934. aug. 21. 6. p.

[530]Németh Andor: Emlékiratok. In uő: *A szélén behajtva. Válogatott írások*. Budapest, 1973, Magvető, 678–679. p.

[531]Lásd KD könyvszámlái. 1926–1934. évi könyvvásárlások. OSzK Kézirattár, Analekta 3336.

[532]*Tolstod' La mort*. Ford., bev. Halperine, M. E. Párizs, 1886, Perrin et Cie. Vogüé, Eugene Melchior: *Az orosz regény*. Budapest, 1908, MTA. Suarès, André: *Dosztojevszkij*. Ford. Lányi Viktor. Budapest, [1926,] Kultúra. Mereschkowski, Dmitry Sergejewitsch: *Tolstoi und Dostojewski. Leben, Schaffen und Religion*. Berlin, 1924, Voegels. Lásd még Kosztolányi Ádám levele Zágonyi Ervinnek, Párizs, 1977. márc. 10. Közli Zágonyi Ervin: „...minden élet, mint olyan, tragikus". Kosztolányi Ádám levelei Zágonyi Ervinhez. *Duna-Part*, 2008/4. 34. p.

[533]„Kedves barátom, a Corriere della Será-ban olvasom, hogy Carlo Pascalnak megjelent Nerone című könyve." KD levele Antonio Widmarnak, Budapest, 1923. máj. 29. In *KDLN* 483. p.

[534]Lásd *BHDKrK* 224., 395. p.

[535]KD levele Márai Sándornak, Budapest, 1935. jún. 7. PIM Kézirattár, V.2302. Lásd még *KDLN* 510. p.

[536]„Hozz újakat, de főkép a Nouvelles Littéraires utolsó számait." *BHDKrK* 281., 437. p.

[537]Lásd Horváth Béla levele KD-nek, Párizs, 1929. okt. In *Levelek Kosztolányihoz*... i. m. 64. p.

[538] Lásd KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1932. márc. 28. A levélhez csatolva a *The Times Literary Supplement* 1932. márc. 24-i számának kivágata. PIM Kézirattár, V.4140/379/44.

[539] „Amerika egyik legelőkelőbb irodalmi folyóiratának, a Dial-nak, amint hallom, mindössze 800 előfizetője van, ami nem sok, ha számbavesszük, hogy az északi államok lakossága százkétmillió s az előfizetők között akadnak európaiak is, többek között én is." Kosztolányi Dezső: Lenni vagy nem lenni. *Ny*, 1930. febr. 16. 256. p.

[540] Lásd *BHDKrK* 277. p.

[541] Illés: Esti Kornél kalandjai… i. m. 150. p.

[542] Somlyó: Négyszem közt… i. m. 307. p.

[543] [Szerző nélkül]: Ragyogó irótehetséget fedezett fel Kosztolányi Dezső egy bezdáni földmunkásban. *Napló*, 1930. aug. 27. 2. p.

[544] KD levele Kisbéry Jánosnak, Budapest, 1929. In *KDLN* 588. p.

[545] „Drága jó Kosztolányi bácsi tessék áthelyeztetni engem innen Lipótmezőre. – Hálátlan lennék, ha azt mégcsak gondolnám is, hogy itt nem jó lennem, de sajnos csak addig, mig dugva cigarettához nem jutok. Mert ha nem dohányzom, akkor megint egymást kergetik a gondolataim, és rengeteg olyan epizód van az életemben, amin sírni muszáj. Itt pedig nem szabad sírni, mert annál nehezebben juthatok el innen. Ezért kellene (ha már el nem visz innen senki,) legalább olyan intézetbe menni, ahol nő betegek is dohányozhatnak." Dudus levele KD-nek, [hely és dátum nélkül]. Magángyűjtemény, fényképfelvétel nálam.

[546] Tarr Margit levele KD-nek, Debrecen, 1934. dec. 31. Magángyűjtemény, fényképfelvétel nálam. Tarrnak további három levele ismeretes. Lásd Tarr Margit levele KD-nek, Debrecen, 1935. ápr. 18., [máj. előtt?], [karácsony?].

[547] Holló Magda: Amikor a közönség beleavatkozik az író dolgába. *Délibáb*, 1930. jún. 28. 8. p.

[548] Mrs. Nobody levele KD-nek, Budapest, [dátum nélkül]. Magángyűjtemény, fényképfelvétel nálam.

[549] Berda József: Veres Péternek – Kosztolányiról. *Dunántúl*, 1955/14. 80. p.

[550] KD levele Berda Józsefnek, Budapest, [dátum nélkül]. Közli Berda: Veres Péternek… i. m. 80. p.

[551] Sértő: Interjúsorozat az élő magyar irodalommal. III… i. m. 6. p.

[552] Lásd Interjú Zelk Zoltánnal. Rendezte Dobray György. A felvételt a Duna TV tűzte műsorára, 2010. március 29-én.

[553] Kosztolányi Dezsőné: Egy este József Attilával. *ItK*, 1955/2. 200. p.

[554] Lásd pl. Sipos Lajos: „…hiszen lehetnénk jóbarátok…" Babits és József Attila „találkozásai". *Iskolakultúra*, 2003/5. 54–55. p.

[555] Kosztolányi Dezső: Sértő Kálmán. Kosztolányi Dezső „irodalmi levele". *SzÉ*, 1933. márc. 26. – ápr. 1. 50–51. p.

[556] „Különösen nagyra tartom József Attilát, Erdélyit, Illyés Gyulát, Sértő Kálmánt, hogy csak ezt a négyet említsem." Pán Imre: A vers és a csók. *SzÉ*, 1935. ápr. 21–27. 135. p.

[557] Lásd [Magyar László]: Juhász Gyula jubileumi ünnepe. *Szeged*, 1923. máj. 23. 2. p.; Péter László: Költők Tápén. Juhász Gyula. *Kortárs*, 2002/10. 64–82. p.

[558] Lásd Németh László: Nincsen anyám, se apám. *Ny*, 1929. dec. 1. 649–650. p.

[559] József Attila: Az Istenek halnak, az Ember él. A *Toll*, 1930. jan. 10. 10–23. p.

[560] Lásd pl. Bodrogi Csongor: Kosztolányi és József Attila. *Iskolakultúra*, 2006/2. 105–113. p. Nemcsak szövegszerű és motivikus hatásokról van szó, pl. KD *Barkochba* című novelláját József Attila alakja ihlette.

[561] Kosztolányiné: Egy este… i. m. 200. p.

[562] KD sorai József Attila *Medvetánc* című kötetének előfizetési felhívása részére, 1934. PIM Kézirattár, V. 3014.

[563] Weöres Sándor: Istar pokoljárása. Babylon rege. *Ny*, 1939/szept. 160. p.

[564] Weöres Sándor: Hála-áldozat. In uő: *Egybegyűjtött írások I.* Budapest, 1981, Magvető, 204–205. p.

[565] KD levele Weöres Sándornak, [Budapest,] 1929. szept. 7. In *KDLN* 584. p.

[566] KD levele Weöres Sándornak, Budapest, 1930. márc. 21. In *Öröklét. In memoriam Weöres Sándor*. Szerk. Domokos Mátyás. Budapest, 2003, Nap, 27. p.

[567] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. jún. 5. In *KDLN* 568. p.

[568] Kosztolányiné 252. p.

[569] Lásd KD levele Toncs Gusztávnak, Budapest, 1926. dec. 15. In *KDLN* 553. p.

[570] Kosztolányi: Édesapám… i. m. 168–169. p.

[571] „Kedves barátom, engedd meg, hogy sok jóságodért és figyelmedért elküldjem neked neved napjára ezeket a könyveket." KD levele Szira Bélának, Budapest, 1928. ápr. 23. Kézirat, elkelt a Honterus Antikvárium 66. árverésén. Budapest, 2006. ápr. 21. Szira Béla Kosztolányi Ádám osztályfőnöke és latin–magyar szakos tanára volt. Lásd még KD és Kosztolányi Ádám levele id. Kosztolányi Árpádnak, [Budapest, 1925. szept. vége]. In *KDLN* 516. p.

[572] KD levelei id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. dec. 1., 1926. júl. 24. In *KDLN* 522., 545. p.

[573] Lásd Somlyó: Kosztolányi Dezső házatájáról… i. m. 40. p.

[574] Karinthy: Kosztolányiék és Karinthyék… i. m. 213. p.

[575] Bucsics Katalin: Kosztolányi és a freudizmus. Kézirat, megjelenés előtt. Lásd még Freud, Sigmund: Egy ötéves fiú fóbiájának analízise. „A kis Hans". Ford. Alpár Zsuzsa. In uő: *A patkányember. Klinikai esettanulmányok I.* Budapest, 1993, Cserépfalvi, 210. p.

[576] Gyergyai Albert: A kor bálványai. In uő: *A várostól a világig*. Szöveggond. Szávai János. Budapest, 1986, Szépirodalmi, 150–151. p. Lásd még Bucsics: Kosztolányi és a freudizmus… i. m.

[577] Márai Sándor: *A teljes napló*. 1946. Budapest, 2007, Helikon, 235. p. (III. köt.)

[578] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03010.

[579] „a hősi hetvenévest" – írja KD 1928-ban az 1856 májusában született Freudról. Lásd Kosztolányi Dezső: Freud. *Ny*, 1928. márc. 16. 419. p. Lásd még Valachi Anna: Sigmund Freud üdvözlései. Kosztolányi, József Attila és a pszichoanalízis. *Literatura*, 2011/3. 284. p.

[580] Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudnak, Budapest, 1928. máj. 31. In *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor levelezés. 1925–1933*. Szerk. Brabant, Eva – Falzeder, Ernst. Budapest, 2005, Thalassa–Pólya, 192–193. p. (III/2. köt.) Lásd még Valachi: Sigmund Freud üdvözlései… i. m. 283. p.

[581] Sigmund Freud ismeretlen levele Ilona v. Kosztolányinak, Bécs, 1928. jún. 10. http://lelkemnekvalo.blogspot.hu/2011/02/sigmund-freud-ismeretlen-levele-ilona-v.html.

[582] Lásd Kosztolányi, Desider: *Lerche. Roman*. Ford. Klein, Stefan J. Heidelberg, 1928, Merlin. OSZK Kézirattár, Oct. Germ. 631. Poss. Szondi Lipót. Sz. 212/58/1974. Lásd még Bucsics: Kosztolányi és a freudizmus… i. m.

[583] „A gyereknevelésről volt szó köztünk, ez a szegény Dezsőnek tragikusan fontos kérdése volt akkoriban." Füst Milán: Még egy emlékezés Kosztolányi Dezsőről. In uő: *Emlékezések és tanulmányok*. Budapest, 1967, Magvető, 61. p.

[584] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. máj. 26. In *KDLN* 568. p.

[585] KD Ferenczi és Hollós közvetítésével ajánlotta Füstöt Groddeckhez. Lásd Valachi: Sigmund Freud üdvözlései… i. m. 281. p.

[586] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. jún. 8. In *KDLN* 569. p.

[587] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. júl. 19. In *KDLN* 571. p.

[588] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. aug. 7. In *KDLN* 572. p.

[589] Talán ezzel a traumával hozhatók összefüggésbe KD 1929-es *Kő* című hátrahagyott versének következő sorai: „Halálordítás szólt az anyaméhből. / Véres kezével megütött a gyermek."

[590] „Juhász állapota rossz. A Schwartzerben van. Többször látogattam. Közönyös. Az árnyékszéken meggyújtotta az ingét." KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1929. júl. 11. In *KDLN* 580. p.

[591] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1928. ápr. 2. In *KDLN* 566. p.

[592] KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1929. júl. 11. In *KDLN* 580. p.

[593] Kosztolányi Dezsőné: Jegyzetek, töredékek. MTAKK, Ms4633/42.

[594] Lásd pl. [Bíró-]Balogh Tamás: Dokumentumok és versek a Kosztolányi család közeléből. Bogdán József: A Kosztolányi család közelében. Szabadka, Grafoprodukt, 2004. *Híd*, 2005/márc. 85. p. Lásd még Somlyó György: Ádám. *Kortárs*, 1980/júl. 1131. p.; Vezér Erzsébet: Kosztolányi Ádám halálára. *Élet és Irodalom*, 1980. máj. 3. 2. p.

[595] Kosztolányi Ádám naplója, 1934. szept. 7. Közli Bogdán József: *A Kosztolányi család közelében*. Zenta–Szabadka, 2012, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Grafoprodukt, 45. p.

[596] Valachi: Sigmund Freud üdvözlései… i. m. 286. p.

[597] Kosztolányi Ádám levele Bak Róbertnek, [Budapest, 1943 nyara körül]. In Bogdán: *A Kosztolányi család közelében*… i. m. 114. p.

[598] Lásd pl. KD és Kosztolányi Ádám levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1924. júl. 1. In *KDLN* 494. p.

[599] Lásd KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1928. máj. 26. In *KDLN* 567. p.; Kosztolányiné 281. p.

[600] Lásd tételesen *A fővárosi kisszínházak műsora. A Tháliától a felszabadulásig. 1904–1944. Adattár*. Szerk., összeáll. Alpár Ágnes. Budapest, 1974, Magyar Színházi Intézet, 89–91. p.

[601] Ascher: *Minden versek titkai*… i. m. 104. p.

[602] Lásd tételesen *A fővárosi kisszínházak*… i. m. 89–91. p.

[603] Gyenes Rózsa: Irók és irónők a házasságban a házasságról. Látogatás Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Peterdi Andor és Tersánszky J. Jenő otthonában. *Délibáb*, 1933. máj. 27. 10. p.

[604] Kosztolányiné 260. p.

[605] Uo. 258. p.

[606] Kosztolányi Dezső: Ebéd Bicsérdynél. Tanulmány egy prófétáról. *ÚI*, 1926. jún. 6. 639. p.

[607] Uo. 640. p.

[608] Uo. 640. p.

[609] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső, a bicsérdista. *Hírlap*, 1926. júl. 31. 5. p.

[610] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső, a bicsérdista… i. m. 5. p.

[611] KD 1928 októberében még mindig bicsérdistaként nyilatkozik. Lásd [Szerző nélkül]: Az ő receptjük. Írók, művészek kedvenc ételei. *SzÉ*, 1928. okt. 21–27. 74. p.

[612] „Mindenki bölcs tanácsán kívül mit szeretne ma este vacsorázni? […] / A borjúpörköltet galuskával – minden nap hatszor megenném…" Sértő: Interjúsorozat az élő magyar irodalommal. III … i. m. 6. p.

[613] [Szerző nélkül]: Életem legvidámabb esete. *SzÉ*, 1924. dec. 28. – 1925. jan. 3. 8–9. p.
[614] Kosztolányiné: *Karinthyról*... i. m. 86. p.
[615] [Szerző nélkül]: Egy ház sorsa... *Csongrád Megyei Hírlap*, 1972. dec. 17. 8. p.
[616] Márai: *Föld, föld!*... i. m. 121. p.
[617] Ascher: *Minden versek titkai*... i. m. 114–115. p.
[618] Lásd KD levele Jules Romains-nek, [Budapest, 1920-as évek vége?]. In *KDLN* 595., 1001. p.
[619] „Nem múlt el hét, hogy Babitscsal, Kosztolányival, Karinthyval egyrészt, Nagy Lajos – Szegi Pál – Illyés Gyula, József Attila, Fodor Jóska társaságával másrészt, azután Szabó Lőrincéknél, Ritoókéknál össze ne találkoztunk volna, nagy irodalmi-társadalmi kérdések vitájába merülve, sokszor hajnalig is!" Ascher: *Minden versek titkai*... i. m. 151. p.
[620] Kosztolányiné: *Karinthyról*... i. m. 88. p.
[621] KD levele Grätzer Józsefnek, Budapest, 1926. jan. 12. In *KDLN* 529. p.
[622] KD levele Grätzer Józsefnek, Budapest, 1926. jan. 19. In *KDLN* 531. p.
[623] KD levele Karinthy Frigyesnek, [Budapest, 1926. jan.]. In *KDLN* 531–532. p.
[624] KD és Karinthy Frigyes levele Gellért Oszkárnak, [Budapest,] 1926. jún. 2. In *KDLN* 541. p.
[625] KD nyilatkozatát lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső az ismeretlen Ady-versről. Véleménye szerint a verset nem Ady írta, hanem Juhász Gyula. *Az Est*, 1923. dec. 30. 6. p. Lásd még KD levele Móra Ferencnek, Budapest, 1923 karácsony. In *KDLN* 488., 966. p.
[626] [Göndör Ferenc?]: Kosztolányi és az ismeretlen Ady-vers. Egy perdöntő nyilatkozat. *Az Ember*, 1924. jan. 6. 7. p.
[627] Lásd Kosztolányi Dezső: Kiadatlan Ady-vers. *Esztendő*, 1919/febr. 157–158. p.
[628] Lásd Emlékünnep Ady Endre halálának ötödik évfordulója alkalmából. Budapest, 1924. jan. 27. PIM Kisnyomtatványtár, Any.76.73/a-b.
[629] Lásd bővebben Móricz Zsigmond írói munkálkodásának 25 éves jubileumi programja, a rendezőség névsorával, az író műveinek jegyzékével. Budapest, 1927. máj. 21. PIM Kisnyomtatványtár, Any.79.116.
[630] Vitaest a modern líráról. Budapest, 1928. ápr. 18. PIM Kisnyomtatványtár, Any.76. 452/b.
[631] Márer: Kosztolányi Dezső... i. m. 7–8. p.
[632] KD levelei Füst Milánnak és id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. nov. 24., 25. In *KDLN* 520–521. p.
[633] Lásd Nagy Endre: Bevezető conference. Kosztolányi Dezső szerzői estjéhez. *Ny*, 1925. dec. 1. 454–455. p.
[634] „Kedves barátom, amit mondtál, gyönyörű volt, finom és jóságos. Sohase felejtem el, amit értem tettél." KD levele Nagy Endrének, Budapest, 1925. nov. 28. In *KDLN* 522. p. „Nagyasszony, soha, míg élek, nem fogom ezt elfelejteni". KD levele Jászai Marinak, Budapest, 1925. nov. [26. után]. In *KDLN* 521. p.
[635] Lásd KD szerzői estje. Budapest, 1925. nov. 26. PIM Kisnyomtatványtár, Any.61.78.
[636] KD levele id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. dec. 1. In *KDLN* 522. p.
[637] Füst Milán: Kosztolányi szerzői estje. *Ny*, 1925. dec. 1. 455. p.
[638] Kosztolányi Dezső: Tinta. *PH*, 1929. jan. 13. 5. p.
[639] Kosztolányi Dezső: Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről. *A Toll*, 1929. júl. 14. 7–21. p.
[640] „úgy fog hatni, mint a bomba". KD levele Reményi Józsefnek, Budapest, 1929. júl. 11. In *KDLN* 580. p.
[641] Lásd Tamás: Fej és irás... i. m. 38. p.

[642] Lásd bővebben Veres András: *Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény*. Budapest, 2012, Balassi, 135. p.

[643] [Zsolt Béla]: „Elérkeztünk, úgy érezzük, ahhoz a pillanathoz". *A Toll*, 1929. jún. 30. 1. p.

[644] Lásd Vészi József: Ady Endre. *A Toll*, 1929. júl. 7. 7–11. p. Vészi cikke mellett Karinthy egy tréfája is megjelent (egy tréfasorozat Adyra írt epizódja) a vitaindító lapszámban. Lásd Karinthy Frigyes: Háth-Bizony János. *A Toll*, 1929. júl. 7. 14–16. p.

[645] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1929. júl. 24. In *KDLN* 581. p.

[646] Illyés Gyula: [Előszó]. In Kosztolányi Dezső: *Kortársak I.* S. a. r., bev. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 8. p.

[647] Kosztolányi: Az írástudatlanok árulása… i. m. 7. p. Lásd még Uő: A huszonhétéves költő. *Ny*, 1919. febr. 16. – márc. 1. 262–263. p.

[648] Kosztolányi: Az írástudatlanok árulása… i. m. 8. p.

[649] Uo. 9. p.

[650] Uo. 13. p.

[651] Uo. 15. p.

[652] Uo. 20. p.

[653] Uo. 21. p.

[654] „Huszonöt év óta gyűlik a seb, amely ettől a kérdéstől most felfakad." Kosztolányiné 279. p.

[655] Fenyő Miksa: Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. A Nyugat indulása. Osvát Ernő. In *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*. S. a. r., bev., jegyz. Vezér Erzsébet. Budapest, 1975, Akadémiai, 197–198. p.

[656] Kosztolányiné 279. p.

[657] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1929. júl. 24. In *KDLN* 580–581. p.

[658] Kosztolányiné 280. p. A főmunkatársak névsora 1929 áprilisában tűnt el a címlapról, KD nevével együtt, aki legközelebb csak 1933. február 16-án szerepelt újra munkatársként. Lásd még *A bús férfi panaszai* című alfejezetet.

[659] Lásd Babits Mihály levele KD-nek, Baja, 1906. febr. 21–22. In *KDL1KrK* 449. p.

[660] Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*… i. m. 137. p.

[661] Lásd D[ernői]. Kocsis László: Babits Mihály nyilatkozik az Ady-probléma új és szenvedélyes felvetéséről. *Magyarország*, 1929. júl. 18. 5. p.

[662] Lásd Zsolt Béla: Az Ady-ankét vége. *A Toll*, 1929. aug. 25. 8–9. p.; Uő: Csendes válasz Babits Mihálynak. *A Toll*, 1929. szept. 8. 17. p.

[663] Gellért: *Egy író élete. A Nyugat szerkesztőségében*… i. m. 140. p. (II. köt.)

[664] Babits Mihály: Személyi ügy? *Ny*, 1929. szept. 1. 303. p.

[665] „Felelni akarok a támadásokra a Nyugatban. / – Majd beszélek róla Babits-csal. Bár kötve hiszem, hogy beleegyezik. Bizonyára az lesz az álláspontja, hogy amit a Tollban kezdtél, azt ott is kell folytatnod és befejezned. / – Hát akkor majd elégtételt veszek tőle és megírom majd azt is, hogy mi volt az ő véleménye Adyról. / – Csakhogy ez még akkor volt, amikor te, meg Babits, meg Juhász az egyetemen egymással leveleztetek. És azóta te jobbfelé, Babits pedig balfelé alaposan revideálta véleményét. / […] Azt gondolod, hogy Babits öngyilkos lenne, ha azt a mondatot most idézném? / – Szó sincs róla. Csakhogy tőled a legnagyobb ízléstelenség lenne, ha azt a nyomdafestéket sem tűrő mondatát a fejére olvasnád. / – Hát ha nem helyesled, akkor lemondok róla. De azt megjegyzem magamnak, hogy most cserbenhagyott…" Gellért: Kosztolányi Dezső… i. m. 269–270. p. Lásd még Rába György: Belia Györgyről, évforduló nélkül. *Holmi*, 1994/aug. 1145. p.

[666] Babits Mihály levele KD-nek, Baja, 1906. febr. 21–22. In *KDL1KrK* 448–449. p.

[667] „Ez a cikk valóban keményen támadott – de nem Kosztolányit (kinek írói kitűnősége sok nagy jogot megad), hanem azokat, kik az ő fellépését zsurnalisztikailag kihasználva szervezték az álszent hiéna-zarándoklást Ady sírjához – mert, ahogy írtam, nálunk minden kritika kaján hiénákat szabadít föl." Gellért: Kosztolányi Dezső… i. m. 272. p. Lásd még Gellért: *Egy író élete. A Nyugat szerkesztőségében*… i. m. 141–142. p. (II. köt.)

[668] KD levele Babits Mihálynak, [Budapest,] 1929. dec. 20. In *KDLN* 588. p.

[669] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1929. júl. 24. In *KDLN* 581. p.

[670] D[ernői]. Kocsis László: A legnagyobb harcos meghalt és tovább harcol! Móricz Zsigmond nyilatkozik »Az írástudatlanok árulásá«-ról s az új Ady-háborúságról. PN, 1929. júl. 18. 5. p. Újraközlését lásd *PMH*, 1929. júl. 24. 4. p.

[671] „[KD:] De hiszen az én Ady-cikkem a Toll július 14-i számában jelent meg. És Fenyő Miksa a Nyugat augusztus 1-i számában máris hozzászólt. Mért írja tehát Babits, hogy a Nyugatnak az volt az álláspontja, hogy a vitát a lapból kizárja? / [Gellért:] – A cikket Osvát Ernő adta ki. Tudod, hogy Babits mint szerkesztő már április közepe óta levette a nevét a Nyugat címlapjáról. És Osvát nem tudott ellenállni a Fenyő kívánságának. Nincs már ereje ahhoz, hogy harcoljon. Nagyon beteg és a leánya tüdőbaja minden gondja." Gellért: Kosztolányi Dezső… i. m. 271. p.

[672] Fenyő: Följegyzések a Nyugat folyóiratról… i. m. 197. p. Lásd még Gellért: *Egy író élete. A Nyugat szerkesztőségében*… i. m. 132., 137. p. (II. köt.); Uő: Kosztolányi Dezső… i. m. 269. p.; Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*… i. m. 197. p.

[673] Fenyő Miksa: Kosztolányi Ady-cikke. *Ny*, 1929. aug. 1. 132. p.

[674] „Kosztolányi szűkebb pátriájában a Bácsmegyei Napló mindenekelőtt Tamás István révén gondoskodott a vita figyelmes követéséről. Folyamatosan adott hírt a Nagyvárad, a pozsonyi A Reggel és a prágai Képes Hét." Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*… i. m. 188. p. Lásd még Tamás István: Vihar Ady Endre körül. Reflexziók Kosztolányi Dezső különvéleményéhez. *BMN*, 1929. júl. 28. 4. p.

[675] „ezzel a módszerrel s a költő emberi attitűdjének és formáló-, építőkészségének bemutatásával kellene a világosan látható helyét, művészi és emberi értékét megmutatni a magyar irodalomban." Kassák Lajos: Az irástudatlanok vagy az irástudók árulása? *A Toll*, 1929. júl. 28. 19. p.

[676] Kassák: Az írástudatlanok… i. m. 19. p.

[677] Uo.

[678] Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*… i. m. 175. p.

[679] Kassák: Az írástudatlanok… i. m. 21. p.

[680] Lásd Lektor [Hatvany Lajos]: Medvés emberek. *A Toll*, 1929. aug. 4. 26. p.

[681] Szitár: Narratíva a lírában… i. m. 272. p.

[682] József Attila: Ady-vízió. *A Toll*, 1929. aug. 18. 18. p.

[683] „Ha Adynak a közönségre tett hódító hatását el is ismerjük, azzal együtt költői nagyságát a kritikusnak elfogadnia nem szabad. […] Csak magára a műre hivatkozhatunk, ha tévedéseinket a minimumra kívánjuk korlátozni. – Nagy baj, hogy Kassák is pszichologizál." József: Ady-vízió… i. m. 21. p.

[684] József: Ady-vízió… i. m. 18. p.

[685] Révész Béla: A hajrá Ady körül. *Nsz*, 1929. júl. 28. 9–10. p.

[686] Brichta Cézár: Megint Ady? *Nsz*, 1929. aug. 4. 10. p.

[687] (H – i.) [Haraszti Sándor]: A megkontrázott Ady. *Nsz*, 1929. aug. 7. 5. p. Az álnév azonosításához lásd Haraszti Sándor: *Befejezetlen számvetés*. Budapest, 1986, Magvető, 146–147. p. Lásd még Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*… i. m. 184. p.

[688] [Haraszti]: A megkontrázott Ady… i. m. 5. p.

[689] Nyigri Imre: A megcsufolt Ady. Káromkodások és pardonok. *Nsz*, 1929. aug. 11. 4. p.

[690] Lásd Kosztolányi Dezső – Nyigri Imre: [Nyilatkozatok]. *Nsz*, 1929. aug. 14. 8. p. Lásd még a *Két tűz között* című alfejezetet.

[691] Lásd Szélpál Árpád: „Ady-revizió". *Szocializmus*, 1929/szept. 282. p.

[692] Lásd Göndör Ferenc: Ady Endre és akik detronizálni szeretnék. *Az Ember*, 1929. aug. 17. 1–6. p.

[693] „Az amerikai magyarság soraiban is sok ezernyi rajongó hivője van Ady költészetének és ezért elhatároztuk, hogy Az Ember hasábjait megnyitjuk egy Ady anket számára." [Göndör Ferenc]: Az Ember Ady anketje. *Az Ember*, 1929. aug. 17. 10. p. A fölhívásra mindössze pár reakció érkezett, azok is inkább KD lejáratásán fáradoztak. Lásd pl. Ifj. Hombár Mihály: Apocolokynthozis. Avagy szót kérek a nagy Kosztolányi védelmében. *Az Ember*, 1929. szept. 21. 6. p.

[694] Csaba [Féja Géza]: Ady és Kosztolányi. *Előőrs*, 1929. júl. 27. 9–10. p.

[695] Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m. 186. p. Lásd még Féja Géza: Adyért. *Előőrs*, 1929. aug. 3. 5–6. p.

[696] „Tizenöt oldalt szentelt Adynak a magyar Hugo von Hoffmanstahl, [...] és egy tüneményes formaérzékkel megáldott dilettáns elképesztő szuverenitásával végez vele." Hadik Mihály: Az Ady-kérdés revíziójához. *A Reggel*, 1928. júl. 15. 7. p.

[697] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1929. júl. 24. In *KDLN* 581. p.

[698] Kuncz Aladár: [Nekünk, erdélyi iróknak]. *Keleti Újság*, 1929. aug. 19. 16. p. Kuncz később részben bocsánatkérő, részben magyarázkodó levelet írt KD-nek. Lásd Kuncz Aladár levele KD-nek, [Kolozsvár,] 1929. szept. 21. In Kuncz Aladár: *Levelek. 1907–1931*. Bukarest, 1982, Kriterion, 163. p.

[699] Füst Milán levele KD-nek, Steindorf, 1929. júl. 20. In Füst: *Összegyűjtött levelei*... i. m. 201. p.

[700] Füst Milán: Az Ady-kérdéshez. *A Toll*, 1929. aug. 18. 16. p.

[701] Uo. 17. p.

[702] Karinthy Frigyes: Ady-revízió. Karinthy Frigyes hozzászólása a vitához. *PN*, 1929. júl. 21. 17. p.

[703] Márai Sándor: Az olvasó nevében. *A Toll*, 1929. júl. 28. 14. p.

[704] Lásd bővebben Zsolt: Az Ady-ankét vége... i. m. 8. p.

[705] „A TOLL Ady-ankétje Vészi József cikkével indult és József Attilának, a legfiatalabb írógeneráció tagjának hozzászólásával ért véget." Zsolt: Az Ady-ankét vége... i. m. 8. p.

[706] Kosztolányiné 280. p.

[707] Lásd József: Az Istenek halnak... i. m. 10–23. p. Lásd még Veres András: Kosztolányi Dezső, József Attila, Fejtő Ferenc, Németh G. Béla. In *„Szépet, jót, igazat akarva". Tanulmányok N. Horváth Béla 60. születésnapjára*. Szerk. Fekete Richárd – Kurucz Rózsa – Nagy Janka Teodóra. Szekszárd, 2013, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar, 10. p.

[708] Kosztolányi Dezső: Marcus Aurelius. *Ny*, 1929. okt. 1. 379–380. p.

[709] „És Kosztolányi Dezsőné a férje halála után átadta nekem azokat a jórészt gyorsírással papírra vetett jegyzeteket, amelyeket Kosztolányi még 1929-ben írt, hogy egy nagy cikkben feleljen az őt ért támadásokra. [...] A gyorsírásos részeket részben Radnóti Miklósné édesapja és Szabó Lőrinc fejtették meg a nagyrészt már elmosódott ceruzavonásokból." Gellért: Kosztolányi Dezső... i. m. 264. p.

[710] Lásd Kosztolányi Dezső: Diktatúra és irodalom. Válasz, vallomás. In uő: *Kortársak I*. S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 288–300. p. KD kézirattöredéke. Az Ady-vitára szánt felelet fogalmazványai, MTAKK, Ms6181/38. (Aczél-hagyaték.) Lásd még [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1929. aug. 4. 23. p.

[711] Kosztolányi Dezső: Levél a Nyugat-hoz. *Ny*, 1929. aug. 16. [első borító belső oldala].
[712] Lásd tételesen Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m. 354–367. p.
[713] Füst Milán levele KD-nek, [Steindorf,] 1929. júl. 23. In uő: *Összegyűjtött levelei*. Összegyűjt., s. a. r., jegyz. Szilágyi Judit. Budapest, 2002, Fekete Sas, 201. p.
[714] Komlós Aladár: Kosztolányi mérleget csinál az Ady-revízióról. *Képes Hét*, 1929. dec. 22. 1236. p.
[715] KD levele Zolnai Bélának, [Budapest,] 1929. aug. 16. In *KDLN* 583. p. Lásd még Garázda Péter [Zolnai Béla]: Kosztolányi árulása. *Széphalom*, 1929/júl.–aug. 286–287. p.
[716] „Egyébként készséggel fölajánlom a Széphalom összes tereit, ha megtisztelnél bennünket azzal, hogy újság vagy hetilap helyett nálunk válaszolj összegzőleg az elhangzottakra. Ha a Széphalommal polemizálsz, azt is leközölném, sőt nem is válaszolnék rá, csak esetleg a köv. számban." Zolnai Béla levele KD-nek, Párizs, 1929. szept. 3. Közli Dér Zoltán: Kosztolányi hívei az Ady-pörben. Újabb ismeretlen levelek. *Üzenet*, 1985/jún. 434. p.
[717] KD levele Zolnai Bélának, Budapest, 1929. szept. 4. In *KDLN* 583. p.
[718] „Annak idején, ha sor kerül arra, hogy a vitát lezárjam, szóvá teszem majd az ön cikkét is." KD levele Kardos Lászlónak, Budapest, 1929. júl. 24. In *KDLN* 580. p.
[719] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1929. júl. 24. In *KDLN* 581. p.
[720] Lásd bővebben Arany Zsuzsanna: „A meztelen király". Kosztolányi Dezső irodalompolitikája. *It*, 2015/3. 335. p.
[721] Lásd Kosztolányi Dezső: A meztelen király. Megfejelt Andersen-mese. *PH*, 1929. júl. 21. 6. p.
[722] Füst Milán levele KD-nek, [Steindorf,] 1929. júl. 23. In Füst: *Összegyűjtött levelei*... i. m. 201. p.
[723] Kosztolányi Dezső: Paulina. Novella. *PH*, 1929. aug. 4. 7. p.
[724] Lásd még Buda Attila: A véres költő gyermekei: Paulina, Aurelius, Caligula. *Prae*, 2010/ápr. 37. p.
[725] Komlós: Kosztolányi mérleget csinál... i. m. 1236. p.

„A MAGYAR ÍRÓ HALHATATLANSÁGA" (1930–1936)

[1] Lásd [Szerző nélkül]: A Magyar Irók Egyesülete. *PN*, 1930. febr. 2. 20. p.; Kosztolányi Dezső: Lenni vagy nem lenni. *Ny*, 1930. febr. 16. 249–258. p. Az előadást nem sokkal később a Magyar Rádió is műsorára tűzte, *Kelet népe* címmel, a fölolvasott változattól eltérő befejezéssel. Lásd Réz Pál: Jegyzetek. In Kosztolányi Dezső: *Tükörfolyosó. Magyar írókról*. Budapest, 2004, Osiris, 672. p.
[2] Lásd Gellért Oszkár: Kosztolányi Dezső. In uő: *Kortársaim*. Budapest, 1954, Művelt Nép, 274. p. A beszédnek nem pusztán irodalmi és sajtóvisszhangja, de politikai következménye is lett: „a nagyhatású felolvasás után Voinovich Géza indítványára kimondotta a közgyűlés, hogy a Magyar Írók Egyesülete belép a Revíziós Ligába." [Szerző nélkül]: A magyar írók egyesületének közgyűlése. *Az Est*, 1930. febr. 4. 9. p.
[3] Kosztolányi: Lenni vagy nem lenni... i. m. 258. p.
[4] Kosztolányiné 285. p.
[5] Lásd [Szabó László]: Rippka és szapan. *PN*, 1930. febr. 4. 4. p.; [Szerző nélkül]: A szegény kisgyermek panaszai a szobaleányok és mázolósegédek ellen. *Nsz*, 1930. febr. 5. 9. p.
[6] [Szerző nélkül]: A magyar író sorsa. A csillagos cikkek írója és a magyar írók. Kavarodás Kosztolányi Dezső beszéde körül. A Népszava és a mázolósegédek. *BpH*, 1930. febr. 6. 5. p.

[7] Lásd [Szerző nélkül]: Megalakult az Irók Gazdasági Egyesülete. *BpH*, 1932. máj. 24. 8. p.

[8] Lásd A lillafüredi Íróhét programja. Lillafüred, 1933 jún. 10–18. PIM Kisnyomtatványtár, Any.74.182.

[9] Ascher Oszkár: *Minden versek titkai. Életrajzi regény*. Budapest, 1964, Szépirodalmi, 152–153. p.

[10] [Szerző nélkül]: Babits Mihály, Gyallay Domokos, Kosztolányi Dezső és Sebestyén Károly a Kisfaludy Társaság új tagjai. *PN*, 1930. febr. 5. 7. p.

[11] Lásd [Szerző nélkül]: Tagajánlás. In *A Kisfaludy-Társaság évlapjai. 1929–1932*. LVIII. köt. Budapest, 1932, Franklin, 354–355. p.

[12] Lásd Kosztolányi Dezső: Emlékezés Bartóky Józsefre. Székfoglaló a Kisfaludy Társaságban. MTAKK, Ms4613/68.

[13] Berzeviczy Albert: Elnöki üdvözlő beszéd Kosztolányi Dezső székfoglaló r. taghoz. In *A Kisfaludy-Társaság évlapjai*... i. m. 214. p. (LVIII. köt.) Lásd még [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső székfoglalója a Kisfaludy Társaságban. *PN*, 1930. nov. 6. 10. p.

[14] Kosztolányiné 283. p.

[15] Ascher: *Minden versek titkai*... i. m. 27. p.

[16] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Kivonatok a Társaság jegyzőkönyveiből. In *A Kisfaludy-Társaság évlapjai. 1933–1936*. Budapest, 1936, Franklin, 360. p. (LIX. köt.) Lásd még [Szerző nélkül]: Hugo Viktor emlékezete a Kisfaludy-Társaságban. *BpH*, 1935. máj. 24. 11. p.

[17] Lásd pl. [Szerző nélkül]: A Kisfaludy Társaság irodalmi délutánja. *Rádióélet*, 1930. dec. 12. 29. p. 1931. máj. 15. 947. p. 1932. febr. 12. 213. p.

[18] [Szerző nélkül]: Tagajánlások. In *A Kisfaludy-Társaság évlapjai*... i. m. 389., 402–405. p. (LIX. köt.)

[19] Lásd Bory István: „A hajnal megpercen". Emlékezés Kosztolányi Dezsőre. *Ny*, 1936/dec. 458. p.

[20] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezsőt ünnepli a Vajda János társaság. *Magyarország*, 1935. jan. 24. 10. p.; [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső 50 éves. *Magyarország*, 1935. jan. 26. 5. p.

[21] [Szerző nélkül]: A Vajda János Társaság... *Literatura*, 1933. máj. 1. XXXV. p., 1934. máj. 1. XXXV. p.; [Szerző nélkül]: A Vajda János Társaság tizedik közgyűlése. *Literatura*, 1936. febr. 15. [hátsó borító belső lap].

[22] Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m. 255. p.

[23] „A feleségemmel a Rókus-kórházba rohantunk, a kapuban várt ránk Kosztolányi." Gellért: Kosztolányi Dezső... i. m. 278. p. Lásd még A Nyugat emlékünnepélye Osvát Ernő halálának első évfordulóján. Budapest, 1930. okt. 26. PIM Kisnyomtatványtár, Any.61.76.

[24] Lásd még Kosztolányi Dezső: Osvát Ernő. *Ny*, 1930. nov. 1. 600–603. p.

[25] Lásd Gellért Oszkár: A reakció hajszája Móricz ellen 1931-ben. *Népszabadság*, 1957. márc. 3. 13. p.

[26] Ascher: *Minden versek titkai*... i. m. 160–161. p.

[27] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső a La Fontaine Társaság társelnöke. *BpH*, 1933. márc. 29. 9. p. Lásd még KD levele Vikár Bélának, [Budapest, 1933. máj.]. In *KDLN* 689–690. p.

[28] Lásd [Szerző nélkül]: Uj tagokat választ a La Fontaine Irodalmi Társaság. *PH*, 1928. szept. 19. 8. p.; [Szerző nélkül]: A Lafontaine Társaság uj tagjai. *PH*, 1928. szept. 25. 16. p.

[29] Lásd Kosztolányi, Désiré: L'instrument de la littérature hongroise. *Gazette de Hongrie*, 1932. dec. 31. 1–3. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Un groupe de parlementaires français à

Budapest. *Revue de Hongrie*, 1932. I. köt. 184–187. p.; Madácsy Piroska: Kosztolányi Dezső francia kapcsolataihoz. *ItK*, 1985/4–5. 535. p.

[30]*Kalevala. A finnek nemzeti hőskölteménye*. Ford. Vikár Béla. S. a. r., jegyz. Faragó József. Budapest, 1935, La Fontaine Társaság.

[31]Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához*. Budapest, 1935, La Fontaine Társaság. Lásd bővebben Varga P. Ildikó: A magyar Kalevala. A finn eposz jubileumi magyar kiadása. *Erdélyi Múzeum*, 2009/1–2. 41–48. p.

[32]Lásd Előfizetési felhívás a Kalevala jubileumi kiadására. Budapest, 1934. PIM Kisnyomtatványtár, Any.66.20.

[33]Lásd [Szerző nélkül]: A főváros Kalevala-ünnepélye. *Esti Kurír*, 1935. márc. 13. 6. p.

[34]Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső előadása az irodalom jelentőségéről. *PN*, 1930. jan. 11. 13. p.; [Szerző nélkül]: [A Cobden Szövetség]. *Literatura*, 1932/jan. [hátsó belső borító]. [Szerző nélkül]: A Magyar Cobden Szövetség szemináriumának előadásai. *Literatura*, 1933/jan. IV. p.

[35]Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső és Schöpflin Aladár vitaestje. *BpH*, 1933. nov. 29. 9. p.

[36]Lásd [Szerző nélkül]: Ignotus Pál – Kosztolányi Dezső: Iró és társadalom. *Cobden*, 1934/dec. 22–25. p.; Kosztolányi Dezső: Egység és kétség. *PH*, 1933. febr. 26. 8. p.

[37]Ignotus–Kosztolányi: Iró és társadalom… i. m. 24. p.

[38]Uo. 25. p.

[39]Kosztolányi Dezső: [Úgy látom]. *Cobden*, 1935/aug. 339–340. p. KD Cobden-beli szerepléséhez lásd még KD vázlata a Cobden Szövetségben tartott *Költészet és valóság* című előadásához. MTAKK, Ms4613/93.

[40]Lásd Balassa József: Francia tudós a magyar nyelvről. *Magyar Nyelvőr*, 1930/szept.–okt. 190–195. p.; Kosztolányi Dezső: A világ nyelvei. *A Pesti Hírlap Karácsonyi Albuma*, 1931. 96–98. p.; Kosztolányi, Désiré: Défense d'une langue nationale. *Revue Mondiale*, 1931. jan. 15. 121–135. p.

[41]Lásd bővebben Józan: Fordítás, történet. Tanár urat idézem. *Kalligram*, 2017/júl.–aug. 112. p. Tesnière munkája önálló címmel rendelkezett: *Statistique des langues de l'Europe* (Európa nyelveinek statisztikája).

[42]Eleve Meillet küldte őt Budapestre, szerzett neki állást az Eötvös Collegiumban, illetve megvédte az érdekeit, amikor Sauvageot-t többször is vissza akarták hívni Párizsba. Az információkért Józan Ildikót illeti köszönet.

[43]Lásd még Józan: Fordítás, történet… i. m. 112. p.

[44]„Könyvének új, második kiadásában (288 oldalon) az európai nyelvek áttekintését nyujtja, amint azok a háború után elhelyeződtek és kialakultak." Kosztolányi Dezső: A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyilt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához. *Ny*, 1930. júl. 16. 81. p. Lásd még Meillet, Antoine: *Les langues dans l'Europe Nouvelle*. Párizs, 1928, Payot.

[45][Rab Gusztáv?]: „A magyar irodalomnak nincs presztizse". „Magyarországon kívül a magyar nyelv univerzálisan ismeretlen". Különös megállapítások egy francia tudományos munkában. *PN*, 1929. ápr. 7. 36. p.; Fincziczky István: A. Meillet: Les langues dans l'Europe Nouvelle. *Magyar Nyelv*, 1930/5–6. 223–225. p. Lásd még uő: Kosztolányi Dezső: A magyar nyelv helye a földgolyón. *Magyar Nyelv*, 1930/9–10. 402–404. p.

[46]Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi nyelvszemlélete. In uő: *„Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*. Budapest, 1995, Balassi, 162. p.

[47]Kosztolányi: A magyar nyelv helye… i. m. 81. p.

[48]Uo.

[49]Uo. 81–82. p.

[50]Uo. 82. p.

[51]„A nemzetközi nyelv eszménye nagyon régi időkre megy vissza. [...] Kosztolányi nagyon korán eltávolodott ettől a hagyománytól, mert úgy vélte, a költészetről teljesen megfeledkezik az, aki »az etnikus nyelvekkel azonos célokra alkalmazható nemzetközi nyelv« lehetőségét tételezi föl." Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 529. p. Konkrétan az eszperantóhoz ambivalens volt KD viszonya, barátja, Karinthy ellenben a Magyar Eszperantó Társaság elnöke volt. Lásd Szili Katalin: Kosztolányi a nyelvről. Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéshez. *Magyar Nyelvőr*, 2009/jan.–márc. 22. p.

[52]Kosztolányi: A magyar nyelv helye... i. m. 83. p.

[53]Uo.

[54]Uo. 85–86. p.

[55]Uo. 86. p.

[56]Uo. 89. p.

[57]Uo. 91. p.

[58]Uo. 92. p.

[59]KD a beszéd írásos változatában „nem említi a francia nyelvész nevét vagy könyvét, és ahhoz sem ad pontosabb fogódzót, hogy a megírás pillanatában éppen miért látja a »költő, író, művész« helyzetét olyan reménytelennek. Viszont beszédes, hogy [...] éppen a »főúri rend« képviselője, Széchenyi István buzdítja társait a magyar nyelv elfelejtésére. A gondolatok és a kifejezésükre választott fordulatok számos ponton közvetlenül idézik a Meillet-könyv és a később megíródó nyílt levél szövegét vagy érveit". Józan: Fordítás, történet... i. m. 113. p.

[60]A közlés ügyében talán a francia fővárosban élő Gara járt közben, de KD a főszerkesztő Louis-Jean Finot-val is kapcsolatba került. KD levele Louis-Jean Finot-nak, [Budapest, 1931 eleje]. In *KDLN* 617., 1012. p. Lásd még (K–f) [Kiss Ferenc]: Kosztolányi Dezső nyilt levelet intézett tegnap Meillethez, a Collège du France tanárához. *Az Est*, 1930. szept. 17. 10. p.

[61]Józan: Fordítás, történet... i. m. 114. p.

[62]Uo.

[63]Madácsy: Kosztolányi Dezső francia... i. m. 535. p. Lásd még Thérive, André: Le destin des langues nationales. *L'Opinion*, 1931. febr. 14. 13–15. p. Francia nyelvű újságkivágatok. MTAKK, Ms4627/11.

[64]Lásd [Szerző nélkül]: La défense d'une langue nationale. *Revue Franco-Hongroise*, 1931. ápr. 29. 15–16. p. Hivatkozza Madácsy: Kosztolányi Dezső francia... i. m. 535. p.

[65]Lásd bővebben Sturcz Zoltán: A Kosztolányi–Meillet vita körülményei és utóélete. *Hungarológiai Évkönyv*, 2012/1. 211–212. p.

[66]Párizsba való hazatértekor, 1931 őszén szintén Meillet támogatásával került a Keleti Nyelvek Főiskolája frissen alakult finnugor tanszékére.

[67]Lásd bővebben Sauvageot, Aurélien: *Magyarországi életutam*. Budapest, 1988, ELTE Eötvös Collegium – Budapesti Francia Intézet, 178–187. p.

[68]Lásd bővebben Józan: Fordítás, történet... i. m. 114–115. p.

[69]A Puszták népe Párizsban. Fodor Ilona riportja Sauvageot-val, Budapest, 1974. szept. 13. Elhangzott 1984. május 5-én. Illyés Archívum. Interjúk. Idézi Madácsy Piroska: Találkozások – Illyés és Kosztolányi. *Új Forrás*, 2006/dec. 76. p.

[70]Csáky István hivatalos levele a Magyar Királyi Külügyminisztérium Sajtóosztálya nevében KD-nek, Budapest, 1931. jan. 31. MTAKK, Ms4624/234.

[71]Lásd [Szerző nélkül]: Hevesi Sándor, Kosztolányi Dezső és Eckhardt Sándor a becsületrend lovagjai. *BpH*, 1932. aug. 26. 9. p.

[72]Maurice Fouchet levele Georges Leygues-nek, [Budapest,] 1920. okt. 26. Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques, Párizs. Service des Oeuvres françaises à l'étranger, 147. Idézi Józan Ildikó: Francia–magyar. Fordítás, irodalom és politika a két világháború között. *Literatura*, 2014/2. 109. p.

[73]Laczkó Géza: Le ruban. *Ny*, 1927. febr. 1. 270. p.

[74]„Kosztolányinak ebben az időben nem volt [...] segítője, aki követte volna a magyar pályafutását, publikációit, és a francia megjelenési lehetőségeket kiformálta volna számára. Minden kétséget kizáróan maga választotta ki, méghozzá rendkívül tudatosan, hogy mit és hol szeretne közölni, és maga kereste meg azokat a személyeket, akik ebben segítségére lehettek." Józan: Fordítás, történet... i. m. 113. p.

[75]Józan: Francia–magyar... i. m. 109–110. p.

[76]Lásd Laczkó: Le ruban... i. m. 270–272. p.

[77]Lásd még A becsületrend magyar kitüntetettjei. PIM-adatbázis. https://opac-nevter.pim.hu.

[78]„Il est un des premières poètes de la nouvelle littérature hongroise. – Il a traduit les oeuvres de plusieurs poètes français: Baudelaire, Verlaine, Jules Romains etc., des pièces de Molière, de Crommelynck; l'Athalie de Racine, des nouvelles de Maupassant, des romans de Mauriac, etc. – Président du P. E. N. Club hongrois, il a pris en cette qualité l'initiative de faire venir récemment Georges Duhamel á Budapest. Il collabore à la principale revue littéraire hongroise »Nyugat« dans laquelle il a publié des études sur la littérature française et des traductions." Louis de Vienne magyarországi francia nagykövet támogató levele KD becsületrendre való fölterjesztése ügyében. Külügyminisztériumi archívum, Párizs. A nagykövet a levelet 1931. dec. 16-i keltezéssel küldte el Aristide Briand francia külügyminiszternek, aki 1932. febr. 12-én kelt határozatával fogadta el a javaslatot. A kinevezettek regisztere szerint 1932. márc. 12-én postázták Eckhardt, KD és Hevesi kitüntetését a magyarországi francia követségre. A forrás és a kontextus föltárása Józan Ildikó érdeme.

[79]Lásd bővebben Gál István: Babits Mihály francia becsületrendje. In uő: *Babits Mihály. Tanulmányok, szövegközlések, széljegyzetek*. Összeáll. Gál Ágnes – Gál Julianna. Budapest, 2003, Argumentum, 755–756. p.

[80]KD levele Louis-Ferdinand de Vienne-nek, Budapest, 1932. nov. 18. In *KDLN* 674., 1035. p. Réz Pál fordítása.

[81]„Amerre csak járunk [...] barátokat, tisztelőket szerez a magyarságnak. Megfizethetetlen diplomáciai szolgálat. [...] Galsworthy »enfant terrible«-nek becézi s Londonban, egy ünnepi vacsorán, reá köszönti poharát." Kosztolányiné 285. p.

[82]Kosztolányi Dezső: Elnöki székfoglaló a PEN Clubban. MTAKK, Ms4613/91.

[83]KD ekkori utazásairól lásd még az *Egy ezüstkanál hiányzik...* című alfejezetet.

[84]„a magyar PEN Klub nevében felkérem Önt, hogy az előadást, melyről szó van, tartsa meg a Fészek Klubban, legelegánsabb művészkörünkben." KD levele Georges Duhamelnek, [Budapest, 1931. szept.]. In *KDLN* 629–630., 1018. p.

[85]Kosztolányi Dezső: Lord Rothermere-nél. A világválságról, kivezető útjairól, Anglia uj keleteurópai politikájáról, a békeszerződések leszámitolásáról. „Állani kell a sarat, kitartani, mert bármikor olyan változások történhetnek, hogy a magyarok követelhetik jogaikat", – ezt üzeni a haza. Magyar könyveket fog angolra fordittatni, kiadatni és 1000 font sterling jutalmat tűz ki a Pen Club útján a két legjobb irodalmi műre. *PH*, 1931. nov. 15. 2. p.

[86]„Rothermere egy órát fesztelen és nagyon meglepő kihallgatáson fogadott a lakásán. Átnyújtottam neki a Neró-t, with my humblest tributes." KD levele Kosztolányi Dezsőnének, London, 1931. nov. 4. In *KDLN* 634. p.

[87]Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*. Budapest, 1991, Akadémiai–Helikon, 118. p.

[88]„Fontos körülmény, hogy a lord a művek és szerzők kiválasztásával személy szerint Kosztolányit kérte fel. Kosztolányi először egy bizottságra akarta bízni a döntést, ettől azonban Heltai Jenő és Lengyel Menyhért indítványára elállt, így ezért a végső szót a magyar Pen választmánya mondta ki." Csapody Miklós: Az Erdélyi Magyar PEN Club hőskora. 1926–1932. *Korunk*, 2016/3. 116. p.

[89]Kosztolányiné 288. p.

[90]Lásd Füst Milán levele KD-nek, Budapest, 1931. dec. 22. In *Levelek Kosztolányihoz. 1907–1936*. Vál., s. a. r., bev. Dér Zoltán. Szabadka, 1985, Életjel, 77–80. p.

[91]Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi és a Pen Club válsága. *ItK*, 1962/2. 210. p.

[92][Szerző nélkül]: Móricz Zsigmond és Krúdy Gyula kapták az idei Rothermere-díjat. A kitüntetettek a díj tíz százalékáról lemondanak érdemes, szükséget látó társaik támogatására. „Országunk feldarabolása csodálatosan és tragikusan egybeesik szellemi önállóságunk kialakulásával." *PN*, 1932. febr. 6. 6. p.

[93]*Herczeg Ferenc emlékezései. Hűvösvölgy*. Szöveggond. Győri János. Előszó Németh G. Béla. Budapest, 1993, Szépirodalmi, 171. p. Spiőcz Jenő főpolgármester szintén támogatta a rendezvényt. Lásd Budapest főváros határozata a világkongresszus támogatásáról. Budapest, 1932. jan. 14. Közli Csapody Miklós: *A Magyar PEN Club története*. 1926–2016. Budapest, 2016, Magyar PEN Club, 76–77. p. (II. köt.)

[94]„A magyar irók többsége [...] idegenkedéssel nézte a Magyar Pen klubisták müködését, különösen azóta, hogy a Pen Klub vezetésében az irodalom balszárnyának szelleme kezdett érvényesülni. Különösen hideg zuhanyként hatott mindenkire a Pen Klub legutóbbi döntése, mikor Rothermere [...] díját Móricz Zsigmondnak és Krudy Gyulának itélte oda, tehát két olyan baloldali irónak, akiknek tulságosan sok közük nincsen azokhoz az eszmékhez, amelyeket Rothermere lord képvisel. [...] a hivatalos Magyarország meg fogja fontolni, hogy támogasson-e olyan irodalmi alakulást, amelytől a nemzeti irodalom kitünőségei távoltartják magukat." [Szerző nélkül]: A nemzeti irodalom vezérei megszakitották az összeköttetést a Pen Klubbal. Herczeg Ferenc és társainak kilépése nagyjelentőségü közvetlenül a Pen Klubok budapesti nemzetközi kongresszusa előtt. *ÚN*, 1932. febr. 23. 4. p. Lásd még pl. [Szerző nélkül]: Tovább terjed a Pen Klub bomlása. Voinovich Géza lemondott az alelnökségről. *ÚN*, 1932. febr. 24. 2. p.

[95]Tamás László: Az „írók sátora". *Magyar Kultúra*, 1932/5. 228. p.

[96]Lásd Móricz Zsigmond: *Forr a bor*. Budapest, [1931,] Athenaeum. (1–2. kiad.)

[97]Krúdy Zsuzsa: *Apám, Szindbád*. Budapest, 2013, Mandorla-ház, 319–320. p. A kérdéskörről lásd bővebben Sánta Gábor: Az Élet Álom. Krúdy Gyula saját kiadású könyve. *Budapesti Negyed*, 2001/tél. 158–160. p.

[98]„Férjem magára vállalta, hogy elintézi a kiadónál egy kötet megjelentetését s hogy melyik kötet legyen az, ennek megbeszélésére jött hozzánk Krúdy." Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi és Krúdy. In *Krúdy világa*. Összegyűjt. Tóbiás Áron. Budapest, 1964, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 280. p.

[99]„ma éjjel érkeztem Londonból. Nagyon fontos ügyben, mely téged különösen érdekel, azonnal beszélni szeretnék veled valahol, négyszemközt." KD levele Krúdy Gyulának, Budapest, 1931. dec. 12. In *KDLN* 635. p.

[100] „A fizetésre vonatkozólag megállapodtunk abban, hogy Ön az Önnek 1932 január elején járó Rothermere díjat a számlaösszeg erejéig reánk cedálja." Hungária Hírlapnyomda Rt. hivatalos levele Krúdy Gyulának, Budapest, 1931. dec. 23. In *Krúdy világa*... i. m. 281. p.

[101] „a karácsonyi könyvpiac, mint a Nyugatban a kiadók jelentéséből látszik, oly szegény lesz, mint a hatvanas években. Senki sem mer könyvkiadásba pénzt fektetni, mert az általános nyomor miatt az emberek elsősorban a szellemi táplálékot vonják meg maguktól." [Szerző nélkül]: Ezer font a magyar irodalomnak. *Ny*, 1931. dec. 1. 607. p.

[102] Lásd [Szerző nélkül]: Veszélyben van a Pen Klub budapesti nemzetközi kongresszusa. *Az Est*, 1932. febr. 26. 8. p.

[103] Lásd Radó Antal levelei KD-nek, Budapest, 1932. febr. 26., 29. In *Levelek Kosztolányihoz*... i. m. 84–87. p.

[104] Lásd Kosztolányiné 289. p.

[105] „Minthogy Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, Császár Elemér és Csathó Kálmán súlyos okokra hivatkozva a Magyar Pen Club vezetésében nem vesznek részt és nem vállalhatnak felelősséget az igazgatóság határozataiért, én is azonosítva magam irodalmunk e kiválóságainak álláspontjával, a Magyar Pen Club védnökségéről ezennel lemondok." József főherceg levele a Magyar PEN Club elnökségének, Budapest, 1932. febr. 23. In *Kosztolányiné* 289. p.

[106] Kodolányi János: A Magyar Pen Club válsága. A válság okai. Veszélyben a kongresszus. Kik felelősek? *PN*, 1932. márc. 24. 4. p.

[107] Lásd Berzeviczy Albert: Irodalmunk és a Kisfaludy-társaság. Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaság 1927 február 6-án tartott ünnepi közülésén. *Budapesti Szemle*, 1927/márc. 321–328. p.

[108] Kenyeres Zoltán: „A kettészakadt irodalom" és „Az írástudók árulása". Babits és a Nyugat irodalomszemlélete. In uő: *Korok – pályák – művek. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2004, Akadémiai, 193. p.

[109] Lásd Babits Mihály: A kettészakadt irodalom. Válasz Berzeviczy Albertnek. *Ny*, 1927. ápr. 1. 527–539. p.; Schöpflin Aladár: A kettészakadt magyar irodalom. *Ny*, 1927. ápr. 16. 605–610. p.

[110] Kenyeres: „A kettészakadt irodalom"... i. m. 193. p.

[111] *Herczeg Ferenc emlékezései*... i. m. 172. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Herczeg Ferenc megindokolja, miért mondott le a Pen Club igazgatói tagságáról. A Rothermere-dijat nem az alapitó szándékának megfelelően osztották ki. *Magyarság*, 1932. febr. 26. 2. p.

[112] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső lemondott a Magyar Pen Club elnökségéről. „A széthúzó Magyar Pen Clubot lehetetlen belevinni az európai hangversenybe". *MH*, 1932. márc. 2. 3. p.

[113] Lásd KD levelei Krúdy Gyulának, Budapest, 1932. jan. 29. In *KDLN* 643. p.

[114] „Részemre igen nagy veszélyt jelentene nyilvánosan ennyi pénzt mutogatni, ismervén kiéhezett hitelezőimet, olyan rohamot várhatok testi épségem ellen, hogy még Óbudáig sem érhetnék el a kincssel, pedig arra itt leginkább számítanak." Krúdy Gyula levele KD-nek, Budapest, 1932. jan. 31. MTAKK, Ms4624/213–214.

[115] „nem könyöradományt kérek az idei Rothermere-díjból, hanem csak annak az 50 (ötven) angol fontnak a kellő formák közt való visszaadását, amelyet tavaly, gazdagember állapotomban gondolkozás nélkül felajánlottam a jótékony célra, nem gondolván arra, hogy egy év múlva magam is jótékonyságra szorulok." Krúdy Gyula levele KD-nek, Budapest, 1933. márc. 6. MTAKK, Ms4624/215–216.

[116] Lásd KD levele Krúdy Gyulának, Budapest, 1933. márc. 8. In *KDLN* 685. p.

[117] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 194–195. p.

[118] Lásd [Szerző nélkül]: Harminckilenc író kilépett a Magyar Pen Clubból. Izgalmak a keddi közgyűlésen. Az írók egy nagy csoportja tiltakozással fogadta Radó alelnök kijelentését, hogy Berzeviczy Albert a klub egyhangúan megválasztott elnöke. *PN*, 1932. márc. 23. 5. p.

[119] Lásd *Herczeg Ferenc emlékezései*... i. m. 172. p.

[120] Márai Sándor: A „PEN-Klub" körül. *Az Újság*, 1932. febr. 23. 5. p.

[121] Kiss Ferenc: A magyar Pen Club viszályának visszhangja Londonban. A londoni vezetők bíznak a májusi budapesti Pen-kongresszus sikerében. Galsworthy üzenete a gyűlölködőkről és gáncsoskodókról. *PN*, 1932. márc. 12. 6. p.

[122] [Szerző nélkül]: Right or wrong: my country! *Literatura*, 1932/ápr. 432. p.

[123] „Annak idején [...] bizonyos szabódás után fogadtam el a Magyar Pen Club elnökségét. Távol állok a közélettől. Író vagyok, fegyverem a toll. Más hatalomra sohase törekedtem. A megbízatást pusztán az idei [...] nagygyűlésre való tekintettel vállaltam." [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső lemondott a Magyar Pen Club elnökségéről... i. m. 3. p.

[124] Kosztolányiné 289–290. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Az Elnök. Elbeszélés. *Ny*, 1933. jan. 16. 83–100. p. Lásd az *Esti Kornél Tizenkettedik fejezetét* is: *EKKrK* 218–258. p. Bíró-Balogh Tamás meglátása szerint KD számára az ihletet Berzeviczynek a Kisfaludy Társaság ülésén tanúsított magatartása is adhatta. Bíró-Balogh Tamás: Költői atlétika ez. Két fejezet az Esti Kornél regényes keletkezéstörténetéhez. *Ex Symposion*, 2008. 66. sz. 22–26. p. Mind ő, mind Veres egy *BMN*-ben megjelent tárcával is összefüggésbe hozza *Az elnök* című elbeszélést. Lásd [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. Szabad-e a birónak aludnia? *BMN*, 1925. jún. 21. 15. p.; Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m. 259. p.

[125] KD levele vagy felszólalása ismeretleneknek, [Budapest, 1932. máj. eleje]. In *KDLN* 652., 1029. p. Lásd még KD levele Andrew Cecil Bradley-nek, [Budapest, 1932.]. In *KDLN* 678., 1037. p.

[126] Lásd [Szerző nélkül]: Hármas elnöki tanács a Pen Club élén. *PN*, 1932. márc. 25. 4. p.

[127] Lásd [Szerző nélkül]: A Pen Club közgyűlése Heltai Jenőt felkérte közvetítésre a kilépett írók csoportjánál. *PN*, 1932. jún. 10. 11. p. Lásd még Jegyzőkönyv a Magyar Pen Club 1932. ápr. 5-i igazgatósági üléséről. Közli Csapody: *A Magyar PEN Club története*... i. m. 109–110. p. (II. köt.)

[128] Lásd bővebben A Magyar PEN Club igazgatóságának levele Berzeviczy Albertnek, Budapest, 1932. ápr. 5. A Magyar Pen Club Kézirattára. Közli Kenyeres Zoltán: Kosztolányi Dezső és a társaságok. Montázsesszé. In uő: *Megtörtént szövegek. Esszék, tanulmányok a 20. századi magyar irodalomról*. Budapest, 2010, Akadémiai, 123–125. p.

[129] Füst Milán föltehetően a válságtanácskozáson jegyezte meg, amit Németh Andor KD megválasztásához társított: „Berlinből jövök – kezdte rettentő ünnepélyesen, mintha isten tudja, milyen messziről jött volna. – Ott különböző német írókkal beszélgettem, de egyik sem tudott arról, hogy ki az a Berzeviczy Albert, ellenben Kosztolányiról mindenki tudott, mert olvasta A véres költő című regényét, amelyhez Thomas Mann írt előszót." Németh Andor: Emlékiratok. In uő: *A szélén behajtva. Válogatott írások*. Budapest, 1973, Magvető, 638. p.

[130] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 195. p. Lásd még [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. London a londoniaké! *BMN*, 1925. febr. 22. 15–16. p.

[131] Lásd Thomas Mann levele KD-nek, [hely nélkül,] 1932. máj. 18. Közli Réz Pál: Thomas Mann és Kosztolányi Dezső. Thomas Mann ismeretlen levelei. *Világirodalmi Figyelő*, 1959/3–4. 400. p. Mannt 1935-ben is a Magyar PEN Club hívta Budapestre – ennek a meghívásnak már eleget tud tenni –, s az állomáson Radó Antal, Bárdos Artúr, Hatvany és KD köszönti. József Attila ekkor írja meg híres üdvözlő versét.

[132] Lásd [Szerző nélkül]: Az örök művésztípus. Beszélgetés Kosztolányi Dezsővel. *Rádióélet*, 1932. máj. 6. 635. p. KD elmondása szerint fölmerült a Magyar Rádió bevonása is, amennyiben az írók rádióműsorokban nyilatkoztak volna tapasztalataikról.

[133] Lásd még KD felszólalásának vázlata a PEN Club 1931-es hágai világkongresszusán. MTAKK, Ms4613/92.

[134] Lásd KD levele Kosztolányi Dezsőnének, London, 1931. nov. 4. In *KDLN* 634. p.

[135] Lásd [Szerző nélkül]: 22 nemzet 245 írója érkezik Budapestre a Pen Club nemzetközi kongresszusára. *Magyarország*, 1932. máj. 15. 11. p. Más forrás 270 küldöttet említ. Lásd A Magyar PEN Club Kongresszusi Intézőbizottságának körlevele. Budapest, 1932. máj. 10. Közli Csapody: *A Magyar PEN Club története*... i. m. 128–129. p. (II. köt.)

[136] Az eseményről lásd bővebben Benyhe János – Sumonyi Papp Zoltán: *80 éves a Magyar PEN Club*. Budapest, 2006, Magyar PEN Club, 6–8. p.; Csapody: *A Magyar PEN Club története*... i. m. 59–146. p. (I. köt.)

[137] *A Magyar Országos Tudósító hírei*. Budapest, 1932. máj. 13. 54. p. Kézirat. Országos Levéltár, K szekció.

[138] Lásd Berzeviczy Albert megnyitó beszéde. A Magyar PEN Club Kézirattára. Bárdos László fordítása. Közli Kenyeres: Kosztolányi Dezső és a társaságok... i. m. 129–131. p. Közlését lásd még Csapody: *A Magyar PEN Club története*... i. m. 140–143. p. (II. köt.)

[139] Lásd Horthy Miklós köszöntője. A Magyar PEN Club Kézirattára. Kenyeres János fordítása. Közli Kenyeres: Kosztolányi Dezső és a társaságok... i. m. 132–133. p.

[140] Lásd bővebben Babits Mihály előadása. A Magyar PEN Club Kézirattára. Bárdos László fordítása. Közli Kenyeres: Kosztolányi Dezső és a társaságok... i. m. 133–139. p.

[141] Karinthy Frigyes felszólalása. A Magyar PEN Club Kézirattára. Bárdos László fordítása. Közli Kenyeres: Kosztolányi Dezső és a társaságok... i. m. 140. p.

[142] Lásd bővebben Fried Ilona: *Őexcellenciája kívánságára. Színház, kultúra és politika a fasizmus Olaszországában*. Budapest, 2016, L'Harmattan, 341–342. p.

[143] Uo. 342. p.

[144] Uo. 338–339. p.

[145] F. T. Marinetti beszéde a Pen Kongresszusának II. ülésén. Budapest, 1932. máj. 18. Közli Fried: *Őexcellenciája kívánságára*... i. m. 340. p.

[146] Uo.

[147] Lásd bővebben Illyés Gyula, Sárközi György és Zsolt Béla felszólalásai. Budapest, 1932. máj. 18. Közli Csapody: *A Magyar PEN Club története*... i. m. 147–150. p. (II. köt.)

[148] „Mielőtt megkezdjük mai munkánkat, hadd tegyek önöknek egy javaslatot. Ezekben a percekben temetik kedves kollégánkat, Szini Gyulát [...] Kérem, adózzunk kedves kollégánk emlékének egy percnyi hallgatással." KD fölszólalása az 1932-es nemzetközi PEN Kongresszuson. Közli Zágonyi Ervin: Súlya és dísze. Százhúsz éve született Kosztolányi Dezső. *Magyar Nemzet*, 2005. ápr. 2. 34. p.

[149] Mohácsi Jenő: A Pen-Club jelentősége. *Ny*, 1930. dec. 16. 874–875. p.

[150] „Férjem nem értett egyet ezzel a választással, de nem akart vétót mondani". Kosztolányiné: Kosztolányi és a Pen Club... i. m. 210. p.

[151] Lásd [Szerző nélkül]: A Pen Club világdíjának döntését kedden hirdetik ki. *Az Est*, 1932. máj. 15. 9. p.; [Szerző nélkül]: A Pen-kongresszus zavaros és izgalmas ülés után egy évre elhalasztotta a döntést a regény-világdíj kiadásában. A magyar, belga, jugoszláv és hollandi jelöltek tovább futnak a jövő évi döntésig, a többi nemzet új pályaműveket küldhet. *PN*, 1932. máj. 18. 5. p.

[152] Schöpflin Aladár: Az irodalom és a konzulok. *Ny*, 1932. jún. 1. 618. p.

[153] *Herczeg Ferenc emlékezései*... i. m. 173. p.

[154]Lásd bővebben [Szerző nélkül]: „Vornehme Familien…" *Literatura*, 1932/jún. 514. p.

[155]„A világmegváltás nevében szabadságot szónokló és az aranykarpereces női kacsók tapsainak hajlongó Ernst Toller mindenféle szellem-üldözésről beszélt, csak az orosz inkvizíciókról nem akart sehogyan említést tenni, az olasz fascista-gesztusú Marinetti pedig egyenesen tiltakozott ellene, hogy a békéről beszéljünk." Hameiri, Avigdor: A törzsek szinedrionja. *MésJ*, 1932/jún. 1. p.

[156]*Herczeg Ferenc emlékezései*… i. m. 172–173. p.

[157]Kosztolányi Dezső: A mi házunk. Ébredés. Litánia *Ny*, 1932/máj. 566–567. p.

[158]Lásd Babits Mihály és KD levele Emil Isacnak, [Budapest, 1932. ápr. 20. előtt]. In *KDLN* 651., 1028–1029. p. KD és Babits Mihály levele François Mauriacnak, [Budapest, 1932. ápr. 14.]. MTAKK, Ms6171/75. (Aczél-hagyaték.) Emil Isac – föltehetően családi gyászeset miatt – nem vett részt a kongresszuson, Mauriac pedig nem kapta kézhez a *Ny* fölkérését.

[159]Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*… i. m. 259. p.

[160]Lásd Kosztolányi Dezső: Gyorsfényképek. A PEN nagygyűléséről. Galsworthy. J. Romains. Marinetti. Toller. Wierzynski. Muir. *PH*, 1932. máj. 29. 4. p.

[161]Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Egy angol meg egy lengyel. *PHV*, 1932. júl. 17. 3–4. p.

[162]Lásd [Szerző nélkül]: Pen klub, vagy kommunista szószék? *ÚN*, 1932. máj. 20. 5. p.

[163]Lásd bővebben [Szerző nélkül]: A haldokló Pen. *Magyar Kultúra*, 1934. szept. 20. 237. p.

[164]Koeves, Tibor: Petit guide litteraire de la Hongrie. Les Pen Clubs á Budapest. *Les Nouvelles Litterairés*, 1932. máj. 7. 6. p. Lásd Francia nyelvű újságkivágatok. MTAKK, Ms4627/14.

[165]Lásd [Szerző nélkül]: Lettres, Sciences et Arts. Le congrés du P. E. N. Club. *Gazette de Hongrie*, 1932. máj. 21. [oldalszám nélkül]. Kochnitzky, Léon: Le Strapontin Volant. Le congrés des PEN-Club. *Les Nouvelles Littéraires*, 1932. máj. 28. [oldalszám nélkül]. Francia nyelvű újságkivágatok. MTAKK, Ms4627/12–13.

[166]Lásd Kosztolányiné: Kosztolányi és a Pen Club… i. m. 213. p.

[167]Lásd még Schöpflin Aladár: Irók népszövetsége. *PN*, 1933. jún. 4. 9. p.

[168]KD Benczel Bélának a németországi könyvégetésekről is nyilatkozott ekkor: „Megdöbbentőnek tartom ezt a barbárságot, amelyre még nem volt példa. Ezekért a kilengésekért az egész kort, amelyben élünk, rám nézve »idegen kor«-nak tekintem. Hallottam a rádióban, az elégetett könyvek, a megperzselt és az elpusztult betük borzasztó zenéjét, amelybe beleborzadtam. Különösen a Svájcba menekült Thomas Mannt sajnálom." Benczel Béla: Kosztolányi Dezső beszél az erdélyi irodalomról, a német könyvmáglyákról és az »Anyanyelvünk«-ről. *Brassói Lapok*, 1934. ápr. 12. 4. p.

[169]Lásd bővebben az *Esti Kornél* című alfejezetet.

[170]Móricz Zsigmond: Arany János írói bátorsága. *Ny*, 1931. dec. 16. 619–620. p.

[171]Kosztolányi Dezső: Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak. *Ny*, 1932. febr. 1. 123–124. p.

[172]Uo. 127. p.

[173]Uo. 131. p.

[174]Lásd Kosztolányi Dezső: Barbárok. Móricz Zsigmond új elbeszélései. *Ny*, 1932. márc. 1. 235–238. p.

[175]KD levele Molnár Ákosnak, Budapest, 1932. máj. 30. In *KDLN* 654. p.

[176]Lásd Arany János: Vojtina levelei öccséhez. I. levél. In uő: *Összes költői művei*. Budapest, [1932,] Franklin, 106. p.

[177]Lásd Zágonyi Ervin: A Kosztolányi–Illyés-vita nyomában. Kosztolányi választöredékei, kérdőjelekkel. *It*, 2008/3. 411. p.

[178] Illyés Gyula levele KD-nek, Budapest, 1933. okt. 20. In *Levelek Kosztolányihoz*... i. m. 105. p. Németh hivatkozott szavai 1933 februárjában a Zeneakadémián hangzottak el, a Székesfővárosi Népművelési Bizottság programsorozata keretében megrendezett esten, majd napvilágot láttak *Tanú* című lapban is. Lásd [Szerző nélkül]: A Népművelési Bizottság Kosztolányi-estje. *PH*, 1933. febr. 8. 15. p. „Ha reggel kinyitom az ujságot, először mindig az ő rovatát keresem fel: elébb a fölöslegesnek hódolok s ha a költőtől lelki fürdőt vettem, jöhetnek: Hitler és matrózlázadás, náthaláz és politika." Németh László: Kosztolányi Dezső. Bevezető szerzői estjén. *Tanú*, 1933/ápr. 245–248. p.

[179] Dér Zoltán: Illyés Gyula Kosztolányiról. *Üzenet*, 1975/2–3. 77. p.

[180] „Kosztolányi és Karinthy között lépdeltem egyszer egy halottas menetben. [...] tobzódott [bennük] a tréfálhatnék, kamaszos jókedv – tán épp a gyász, a kötelező szomorúság kényszere miatt. Jobbról-balról belém karoltak. / – Azt tudod – mondta egyikük halkan [...] –, hogyan kell ezeknél a szabadkőműveseknél kifejezni a részvétet? Nyújtsd ide csak észrevétlenül a kezed, majd megmutatom. / Odanyújtottam. / – Megszorítod a kezét [...] mélyen a szemébe nézel, de nem szólsz. Hanem közben háromszor – de csak háromszor – ezt csinálod. / És mutatóujja hegyével finoman megcsiklandozta a tenyeremet." Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. 1946–1960*. Vál., szerk., s. a. r. Illyés Gyuláné. Budapest, 1987, Szépirodalmi, 68. p.

[181] Dér: Illyés Gyula Kosztolányiról... i. m. 85. p.

[182] Lásd Kosztolányi Dezső: Vojtina uj levele egy fiatal költőhöz. *PHV*, 1934. márc. 11. 4–5. p.

[183] Kosztolányi Dezső: Magyar versek. *PHV*, 1932. aug. 7. 35. p.

[184] Lásd bővebben Illyés Gyula: Nép és költészet, egy kis verstan Kosztolányi Dezsőnek. *MH*, 1934. márc. 18. 9–10. p.

[185] Dér: Illyés Gyula Kosztolányiról... i. m. 77–78. p.

[186] Lásd még Veres: *Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m. 260. p.

[187] Dér: Illyés Gyula Kosztolányiról... i. m. 78. p.

[188] „Kosztolányi halála után jóval, Kosztolányi Ádámtól tudtam meg, hogy Kosztolányi akart erre a cikkre felelni, s Füst Milán beszélte le róla: ne tiszteljen meg a válasszal. Akkoriban Füst Milánnal már nem voltam igazán jó viszonyban." Dér: Illyés Gyula Kosztolányiról... i. m. 78. p.

[189] KD gyorsírásos választöredékei az Illyés-vitához. MTAKK, Ms4613/53–54. Közli Zágonyi: A Kosztolányi–Illyés-vita... i. m. 416–422. p.

[190] (d. j.) [Dsida Jenő]: Félórás beszélgetés Kosztolányi Dezsővel. Anyai ágon székely a nagy író. Mennyire haladt tíz év alatt a Kosztolányi által megindított nyelvtisztítás. A külön erdélyi irodalom problémája. *Erdélyi Lapok*, 1934. ápr. 13. 5. p.

[191] Lásd Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom. Megjegyzés a rímről. Párbeszéd a formáról és a lényegről. *PHV*, 1934. máj. 6. 3. p.

[192] A levélíró azonosításához lásd Zágonyi Ervin: „Neked van igazad". Pákozdy Ferenc ismeretlen levele Kosztolányi Dezsőhöz. *Debreceni Szemle*, 2014/8–9. 27–32. p.

[193] [Pákozdy] Ferenc levele KD-nek, Hódmezővásárhely, 1934. máj. 1. MTAKK, Ms4622/98. Lásd még *Levelek Kosztolányihoz*... i. m. 106. p. (Dér Zoltán föltehetően Kosztolányiné följegyzése alapján Biczó Ferenccel azonosította a levélírót.)

[194] Lásd Kosztolányi Dezső: Száz sor a testi szenvedésről. *Ny*, 1934. márc. 16. 336–337. p.; Uő: Februári óda. *PN*, 1934. ápr. 1. 49. p. A levélbeli utalást megfejtését lásd Zágonyi: „Neked van igazad"... i. m. 31. p.

[195] Dér: Illyés Gyula Kosztolányiról... i. m. 82. p.

[196] [Kosztolányi Dezső]: Heti levél. *BácsH*, 1905. aug. 20. 5. p.

[197] Kosztolányi Dezső: Ige. *PH*, 1933. okt. 1. 6. p.

[198] Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi nyelvszemlélete. In uő: *„Minta a szőnyegen". A műértelmezés esélyei*. Budapest, 1995, Balassi, 165. p.

[199] Uo. 170. p.

[200] Uo. 164. p.

[201] Szili Katalin: Kosztolányi a nyelvről. Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéshez. *Magyar Nyelvőr*, 2009/jan.–márc. 18. p.

[202] Kosztolányi Dezső: Diktatúra és irodalom. Válasz, vallomás. In uő: *Kortársak I.* S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 298. p.

[203] E tézisben talán befolyásolhatta KD-t Franz Boas munkássága is, aki elvetette a civilizált társadalmak magasabbrendűségének gondolatát. Lásd bővebben Szili: Kosztolányi a nyelvről... i. m. 20. p.

[204] Kosztolányi Dezső: Ábécé. A nyelvről és lélekről. Magyarul. *ÚI*, 1927. dec. 18. 685. p.

[205] Szegedy-Maszák: Kosztolányi nyelvszemlélete... i. m. 166. p.

[206] Kosztolányi Dezső: A tiz legszebb szó. *PH*, 1933. nov. 19. 10. p.

[207] Kosztolányi Dezső: Nyelvtisztítás. *Ny*, 1916. febr. 1. 188. p.

[208] Uo. 189. p.

[209] Lásd Zolnai Gyula: A nyelvtudományi műnyelv és az idegen szók kérdéshez. *Magyar Nyelvőr*, 1920/nov.–dec. 136–142. p.

[210] KD levele Zolnai Gyulának, Budapest, 1920. dec. In *KDLN* 449–450. p.

[211] Lásd Kosztolányi Dezső: Tulvilági séták I. *PH*, 1931. febr. 15. 7. p.; Uő: Tulvilági séták II. *PH*, 1931. febr. 22. 5. p.; Uő: Tulvilági séták III. *PH*, 1931. márc. 1. 7–8. p.; Uő: Tulvilági séták IV. *PH*, 1931. márc. 8. 7. p.; Uő: Tulvilági séták V. *PH*, 1931. márc. 15. 7. p.; Uő: Tulvilági séták VI. *PH*, 1931. márc. 22. 5. p.; Uő: Tulvilági séták VII. *PH*, 1931. márc. 29. 6. p.

[212] „Köszönöm a cikksorozatot. [...] Akadémiai előterjesztésemben megírtam róla, hogy a legelmésebb és legtartalmasabb hozzászólások egyike. [...] Egyes részleteit külön szakcikkekben kellene ismertetni." Négyesy László levele KD-nek, Budapest, 1931. máj. 16. MTAKK, Ms4624/380. Lásd még KD levele Kéky Lajosnak, [Budapest,] 1931. okt. 10. In *KDLN* 631. p.

[213] Halász Gyula: Erős várunk, a nyelv. *Ny*, 1940. jún. 1. 285. p.

[214] Lásd bővebben Illyés Gyula: Előszó. In *Kosztolányi Dezső Hátrahagyott művei. I. Erős várunk, a nyelv*. S. a. r. Illyés Gyula. Budapest, [1940,] Nyugat, 8. p. Mindezt alátámasztja a Révai Könyvkiadó számára készített jegyzete, mely összes művei kiadási sorrendjére vonatkozó javaslatait tartalmazza, s a szépirodalmi munkák mellett tanulmánykötettel is számol. Lásd Feljegyzések KD betegségének otthon töltött időszakából. MTAKK, Ms4620/136.

[215] [Kosztolányi Dezső]: A nyelvtisztaságért. Kosztolányi Dezső beszéde. *PH*, 1932. dec. 17. 5. p.

[216] s. g. [Supka Géza]: Magyarosan, rangosan... Amikor a Magyar Tudományos Akadémia magyarít. *Literatura*, 1932/júl. 583–584. p.

[217] [Supka]: Magyarosan, rangosan... i. m. 584. p.

[218] Kosztolányi Dezső: Nyelvtisztítók és nyelvpiszkítók I. *PH*, 1932. aug. 20. 6. p.

[219] Lásd bővebben pl. Szegedy-Maszák Mihály: Kosztolányi nyelvszemlélete. *Alföld*, 1994/aug. 46–59. p.

[220] Kosztolányi Dezső: Nyelvtisztítók és nyelvpiszkítók IV. *PH*, 1932. szept. 11. 4. p.

[221] Dezséri György [Jancsó Elemér]: Kosztolányi Dezső nyelvujitása. *Korunk*, 1934/máj. 381. p.

[222] Kosztolányi Dezső: Használati utasítás. In *PHNy*. Szerk. uő. Budapest, [1932,] Légrády Testvérek, 6. p.

[223] Kosztolányi: Használati utasítás… i. m. 5., 7. p.

[224] Lásd Négyesy László levelei KD-nek, Budapest, 1932. okt. 21. – nov. 8. MTAKK, Ms4624/382–390.

[225] Kosztolányi: Használati utasítás… i. m. 11. p.

[226] Lásd pl. KD levele Tolnai Vilmosnak, Budapest, 1932. jún. 13. In *KDLN* 656. p. KD Tolnaival való levelezéséből számos darab fönnmaradt, melyek mindegyike a *PHNy* munkálataival kapcsolatos. Lásd *KDLN* 656–676. p.

[227] Kosztolányi Dezső: Édes anyanyelvünk. Cikkek, tervezetek. OSZK Kézirattár, Analekta 3331. Lásd még MTAKK, Ms751/2.

[228] „Újszerűsége talán legyen az, hogy sok újabban elburjánzott idegen szó is szerepeljen benne, a megfelelő magyar egyenértékűvel, azonkívül itt-ott mutasson rá a rokon értelmű szavak használatára, illetve alkalmazására." KD levele Tolnai Vilmosnak, Budapest, 1932. júl. 2. In *KDLN* 659. p. „mellékelten küldök néhány szót, melyet tetszésed szerint beleiktathatsz készülő szótáradba. A sportszavakat szakemberrel vitattam meg. Tárgyalok zenészekkel és műszaki emberekkel is, s mihelyt beszállítják anyagjukat, eljuttatom Hozzád." KD levele Tolnai Vilmosnak, Budapest, 1932. szept. 17. In *KDLN* 664. p.

[229] Lásd [Szerző nélkül]: Kosztolányi, a nyelvőr. Idegen szavak, magyarul. *Szómúzeum*, 2006. dec. 6. http://www.hunbook.hu/news_printable.php?id=505. A megadott oldalon KD kézírásos javaslataiból közölnek két lapot, a második végén egy Tolnainak szánt üzenet olvasható: „Kedves barátom! Utolsó küldeményem és kérésem. Amit jónak látsz, vedd be. Harsányiéból is. Ezek a szók (majdnem mind) élnek a pesti közbeszédben." Lásd még KD nyelvhelyességi adatgyűjtése és följegyzései. OSZK Kézirattár, Analekta 3337.

[230] Lásd bővebben az *Aranysárkány* című alfejezetet.

[231] Lásd még Tóth-Czifra Júlia: Az Esti Kornél (1933) keletkezéstörténete. In *EKKrK* 511–512. p.

[232] K[osztolányi Dezső].: Anyanyelvünk. *ErdHel*, 1934/jan. 79. p. Lásd még *Anyanyelvünk. A helyes és tiszta magyarság kézikönyve. Idegen szavak szótára*. Szerk. Kacsó Sándor. Brassó, 1934, ÁGISZ.

[233] [Supka Géza?]: Kosztolányi Dezső: A Pesti Hirlap nyelvőre. A Pesti Hirlap ajándéka. Bpest, 1932. 224 oldal. *Literatura*, 1933/febr. 73–74. p.

[234] Schöpflin Aladár: Nyelvművelés. *Ny*, 1933. márc. 1. 276–277. p.

[235] Kosztolányi Dezső: Bábel tornya. Nemzeti és nemzetközi nyelv I. *PH*, 1933. márc. 25. 4. p.

[236] Kosztolányi Dezső: Bábel tornya. Nemzeti és nemzetközi nyelv II. *PH*, 1933. ápr. 2. 6. p.

[237] Uo. 6. p.

[238] Lásd Schöpflin Aladár: Nyelvművelés. Vita Kosztolányi Dezsővel. *Ny*, 1933. ápr. 16. 481. p.

[239] Lásd Kosztolányi Dezső: Nyelvművelés. Válasz Schöpflin Aladárnak. *Ny*, 1933. máj. 1. 505. p.

[240] Kosztolányi: Nyelvművelés. Válasz Schöpflin… i. m. 508. p.

[241] Lásd Kosztolányi Dezső: Nyelvünk ügye. Nyilt levél dr. Nékám Lajos egyetemi tanárhoz I. *PH*, 1934. márc. 4. 6. p.

[242] Kosztolányi Dezső: Nyelvünk ügye. Nyilt levél dr. Nékám Lajos egyetemi tanárhoz III. *PH*, 1934. márc. 18. 6. p.

[243] Lásd bővebben Dr. Nékám Lajos: Válasz három nyilt levélre. *PH*, 1934. ápr. 10. 4. p.

[244] Kosztolányi Dezső: Zárszó egy vitához. Felelet Nékám Lajos dr. egyetemi tanárnak. *PH*, 1934. ápr. 14. 4. p.

[245] „Kosztolányi Dezső néhány hónappal ezelőtt lendületes nyelvújítási akcióba kezdett, anketeket, vitákat rendez, tanulmányokat ír és ma a rádióban tart előadást ugyancsak a nyelvújításról." [Szerző nélkül]: Tanárok mint lapcenzorok. *Délibáb*, 1933. máj. 13. 45. p. Lásd még [Szerző nélkül]: „Anyanyelvünk." Kosztolányi Dezső előadása. *Rádióélet*, 1933. máj. 12. 25. p.; [Szerző nélkül]: „Magyar nyelvhelyesség és nyelvtisztaság." Kosztolányi Dezső előadása. *Rádióélet*, 1935. nov. 29. 20. p.

[246] Sértő Kálmán: Interjúsorozat az élő magyar irodalommal. III. Kosztolányi Dezső. *Újmagyarország*, 1935. nov. 18. 6. p.

[247] – ágh. [Virágh Ferenc]: Kosztolányi Dezsőnél. *Pásztortűz*, 1927. márc. 13. 117. p.

[248] Lásd még a *Vérző Magyarország* és *„a nagy tragédiák határtalanok"* című alfejezeteket is.

[249] Sényi László levele KD-nek, Marosvásárhely, 1933. nov. 29. Közli Bustya Endre: Adatok Kosztolányi marosvásárhelyi előadó útjához. *ItK*, 1967/4. 478. p. Lásd még *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája. Levelek, iratok, adatok. 1876–1948*. S. a. r. Marosi Ildikó. Bukarest, 1973, Kriterion, 213–214., 551. p.

[250] KD levele Sényi Lászlónak, Budapest, 1933. dec. 5. In *KDLN* 696. p.

[251] „Április hó 5-én [...] éppen Nagyváradon van fölolvasásom". KD levele Belohorszky Ferencnek, Budapest, 1934. márc. 24. In *KDLN* 703–704. p. Lásd még Walter Gyula: Kosztolányi Dezső Erdélyben. *Erdélyi Szemle*, 1934. máj. 1. 2. p.

[252] Lásd KD levele Sényi Lászlónak, Budapest, 1934. márc. 24. In *KDLN* 703. p.

[253] A részletes programot lásd A Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság Kosztolányi-estje. Marosvásárhely, 1934. ápr. 8. PIM Kisnyomtatványtár, Any.4101. Az est folyamán közreműködött Erkel Sári zongoraművész és Kozma Géza csellóművész is.

[254] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső ünneplése a székely fővárosban. Tulzsufolt terem hallgatósága alig tudott betelni a költővel. Közvacsora az Apollóban. Kosztolányi megcsodálta a Kulturpalotát és a Teleki-tékát. Az itteni közönség irodalmi müveltsége meglepően magas – nyilatkozta Kosztolányi. *Marosvidék*, 1934. ápr. 11. 2. p.

[255] Pomogáts Béla: Kosztolányi Erdélyben. In *Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*. Szerk. Hózsa Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv. Szabadka, 2007, Városi Könyvtár, 395. p. Lásd még Ficzay Dénes: Adalék Kosztolányi Dezső életrajzához. A költő Temesváron. *Jelenkor*, 1964/szept. 855. p. Az ünneplésben részt vett Faur Livius ipari vezérfelügyelő, Serbescu Pompil szerkesztő és Sárkány Gábor is.

[256] Pomogáts: Kosztolányi Erdélyben... i. m. 396. p.

[257] Lásd bővebben *„A vad kovács, a szenvedés"* című alfejezetet.

[258] Lásd Sz. Weress Jolán: Kosztolányiné beszél az uráról. *Ellenzék*, 1934. ápr. 14. 2. p.

[259] A román vezér elmondta, „hogy a nemzeti nyelvü román irodalom mennyire a magyar irodalom befolyása alatt fejlődött ki és szülőapját és szülőanyját tagadná meg, ha nem becsülné a magyar irodalmat és a magyar kulturát. [...] a fajszeretet [...] nem áll ellentétben azzal, hogy megbecsüljük a másik fajhoz tartozó kiváló egyéniségeket [...]." Fenyves Ferenc: : *Mégegyszer elmondom... Fenyves Ferenc írásai*. Szabadka, 1938, Minerva, 176–177. p.

[260] „Kedves Kosztolányi / Szívesen látjuk este 8-kor az Operában." Emil Isac levele KD-nek, Kolozsvár, 1934. ápr. 11. Közli Rába György: Emil Isac levelei Babits Mihályhoz és Kosztolányi Dezsőhöz. *ItK*, 1959/2. 334. p.

[261] KD levele Emil Isacnak, [Budapest,] 1934. ápr. 15. In *KDLN* 704. p.

[262] (d. j.) [Dsida Jenő]: Kosztolányi Erdélyben. *Pásztortűz*, 1934. ápr. 30. 172. p. KD sikeréről lásd még J[árosi]. A[ndor].: Kosztolányi Dezső írói körútja. *Pásztortűz*, 1934. ápr. 30. 169. p.

[263] Kosztolányiné 313. p.

[264] Lásd KD levele Molter Károlynak, [Budapest,] 1934. máj. 6. In *KDLN* 704–705. p.

[265] Kosztolányi Dezső: A világ legnagyobb műforditója. *PHV*, 1934. máj. 13. 4. p.

[266] Kosztolányi Dezső: Napló. Erdély. *PH*, 1934. jún. 5. 7. p.

[267] Kosztolányi Dezső: Napló. Sas és sasfiók. *PH*, 1934. jún. 5. 7. p. Az erdélyi vonatkozású szövegekhez lásd még Pomogáts Béla: Kosztolányi Erdélyben… i. m. 397–398. p.

[268] Széfeddin Sefket Bey: Tizenkét nagynevü magyar iró nyilatkozata az erdélyi irodalomról, az erdélyi irodalom jelenéről, jövőjéről és értékeiről. A román–magyar kulturközeledés a magyarországi irók véleményének tükrében. *Keleti Újság*, 1935. dec. 25. 6. p.

[269] Ezekről az utakról lásd bővebben „*A vad kovács, a szenvedés*" című alfejezetet.

[270] Lásd Kosztolányi Dezső: Hollandia II. *PH*, 1931. aug. 15. 8. p.

[271] Kosztolányi Dezső: Hollandia III. *PH*, 1931. aug. 23. 5. p.

[272] Lásd KD levele Thomas Mann-nak, [Budapest, 1931. okt.]. In *KDLN* 632. p.

[273] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Európai képeskönyv. München. *PH*, 1931. nov. 29. 4. p.

[274] Kosztolányi Dezső: Európai képeskönyv. Párizs. *PH*, 1931. dec. 6. 6. p.

[275] Kosztolányi Dezső: Európai képeskönyv. London. *PH*, 1931. dec. 15. 4. p.

[276] KD publicisztikájának Vilmos császárral kapcsolatos vonatkozásairól lásd bővebben Takács László: Kosztolányi és a császárok. In *Kosztolányi nemzedéke és a háború. 1914–1918. Tanulmányok*. Szerk. uő. Budapest, 2015, MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, 214–231. p.

[277] Kosztolányi Dezső: Vilmos császárnál. A *Pesti Hírlap Karácsonyi Melléklete 1931*, 1931. dec. 25. 50. p.

[278] Kosztolányiné 287. p.

[279] „aki atheista, istentagadó, vagy istentelen, bármilyen civilizált lehet, […] annak még sincs kulturája. Akinek pedig nincs kulturája, belső műveltsége, csak civilizációja, külső műveltsége, az mélyen alatta áll a »primitiv« benszülött népeknek, melyeknek Isten-fogalmuk van, az az állathoz közeledik." Kosztolányi: Vilmos császárnál… i. m. 52. p.

[280] Kosztolányi: Vilmos császárnál… i. m. 51–52. p.

[281] Uo. 52. p.

[282] Kosztolányi Dezső: Vilmos császárról. *PH*, 1934. jan. 21. 8. p. Lásd még Józan: Fordítás, történet… i. m. 115. p.; Kosztolanyi, D[ezső].: En déjeunant à Doorn avec l'ex-kaiser. *Les Annales politiques et littéraires*, 1932. ápr. 1. 289–291. p. A francia cikkekhez lásd még http://gallica.bnf.fr.

[283] „Partant, civilisation ne peut être pour nous, comme pour l'homme de Doorn, synonyme de materialisme." E. H.: Culture et civilisation. *Le Temps*, 1932. ápr. 18. 1. p. Lásd Francia nyelvű újságkivágatok. MTAKK, Ms4627/12–13.

[284] Kosztolányi Dezsőné Harmos Ilona: *Karinthyról*. Budapest, 2004, Noran, 69. p.

[285] Lásd Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom. Február. Csöndélet a kórházban. *PHV*, 1934. máj. 6. 3. p.; Uő: Halotti beszéd. A *Pesti Hírlap Nagynaptára. 1935*. Budapest, 1935, Légrády, 87. p.

[286] Kosztolányi Dezső: Utolsó szereplésünk. *PH*, 1933. nov. 19. 10. p.

[287] Kosztolányi Dezső: Szeget szeggel. *PH*, 1933. nov. 19. 10. p.

[288] Kosztolányi Dezső: Gyász. Lélekgyógyitás. *PH*, 1933. dec. 3. 8. p.

[289] Lásd Kosztolányi Dezső: Orvosi városzobák. *PH*, 1933. dec. 3. 8. p.

[290] Kosztolányi Dezső: Betegség. *PH*, 1934. febr. 4. 8. p.

[291] Kosztolányi Dezső: Intelem. *PH*, 1934. febr. 18. 9. p.

[292] Kosztolányi Dezső: Igék a szenvedésről. *PH*, 1934. máj. 6. 10. p.

[293] Lásd Naplók 1933–34, 821. p.

[294] Lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: Regény helyett novella. Világ vége, kétszer. Kosztolányi Dezső és Milkó Izidor „ikernovellái". *Beszélő*, 2011/márc. 67–68. p.

[295] Lásd [Kosztolányi Dezső]: A vörös rém. *A Hét*, 1909. ápr. 4. 232–233. p.; Vampa. [Kosztolányi Dezső]: Vampa levele. Világ vége. *Élet*, 1910. jan. 16. 93–95. p.; Uő: Vége a világnak? *PH*, 1922. dec. 24. 6. p. Lásd még Bíró-Balogh: Regény helyett… i. m. 68. p.

[296] Lásd pl. [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. H. G. Wells álma. *BMN*, 1924. jún. 15. 11. p.; Uő: Az élet csodái. *N*, 1930. ápr. 21. 5. p.

[297] Lásd bővebben Bíró-Balogh: Regény helyett… i. m. 70. p.; Békés Márton: Az utolsó idők tanúi. Az apokaliptikus képzelet filmes megfogalmazása. *Kommentár*, 2011/5. 82–94. p.

[298] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. PIM Hangtára, K03008.

[299] Kosztolányi Dezső: Világ vége. Novella. *PHV*, 1935. okt. 13. 4. p.

[300] Lásd Kosztolányi Dezső: *Zsivajgó természet*. Budapest, [1930,] Genius. Lásd még *Corvina*, 1930. nov. 23. 246. p.

[301] *Virágok beszéde*, *Fák beszéde*, *Állatok beszéde*, *Madarak beszéde*, *Bogarak beszéde*, *Rovarok beszéde*, *Lepkék beszéde*, *Gyümölcs-kosár*, *Ásványok beszéde* és *Drágakövek beszéde*.

[302] Lásd Kosztolányi Dezső: Soklevelü boglárka. *A Hét*, 1915. ápr. 18. 196–197. p. A tárca a *Tinta* című kötetben is megjelent.

[303] Pl. „Nem tudom, ki hozta először vonatkozásba családunkat a politikával. Ha tarka ruhában járunk, töröknek neveznek, ha vörösben, szocialistának, ha fehérben, antiszemitának. Kérlek, tiltakozz ez ellen a nevemben. Nekem nincs semmi hitem, semmi meggyőződésem. Megvetem az alacsonyrendü szellemek e silány szórakozását. Élek és semmi több. Még gomblyukakban, politikai gyüléseken is az életet imádom, mely pártatlan, mint a természet." Kosztolányi Dezső: Szekfü. In uő: *Zsivajgó természet*… i. m. 5. p.

[304] Lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső ismeretlen kötete. *Bárka*, 2017/1. http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/5737-kosztolanyi-dezs--ismeretle-kotete.

[305] Lásd Kárpáti Aurél: Zsivajgó természet. Kosztolányi Dezső könyve. Genius. *Ny*, 1930. nov. 16. 720. p.; (B. Gy.) [Bálint György]: Kosztolányi Dezső: Zsivajgó természet. *PN*, 1931. jan. 17. 10. p.; Kovács László: Zsivajgó természet. Kosztolányi Dezső könyve. Genius, Budapest, 1930. *ErdHel*, 1931/márc. 254. p.

[306] Lásd Kosztolányi Dezső: Egytől százig. Elöljáró beszéd. *PH*, 1930. nov. 14. 6. p.

[307] Lásd még [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1928. dec. 8. 25. p.

[308] „Méltóságos uram, ismétlem: nagyon hálás volnék, ha azt az ügyet javamra elintéznéd. A kötet címe ez lenne: Új alakok." KD levele Czakó Elemérnek [?], Budapest, 1933. szept. 16. Közli [Bíró-]Balogh Tamás: „Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső". Az el nem készült „Mostoha" keletkezéstörténete. *Holmi*, 2004/nov. 1408., 1414. p.

[309] Kosztolányi Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig*. Budapest, [1933,] Nyugat. 2. kiad. [1934,] Nyugat–Viktória. Lásd még *Corvina*, 1933. okt. 29. 141. p.

[310] Kosztolányi Dezső: Negyedik rész. In uő: *Bölcsőtől*… i. m. 161. p. (1. kiad.)

[311] Lásd K[árpáti]. A[urél].: Bölcsőtől a koporsóig. Kosztolányi Dezső új könyve. *PN*, 1933. nov. 26. 23. p.; (K. E.) [Kubinyi Ernő]: Bölcsőtől a koporsóig. Kosztolányi Dezső uj könyve. *BpH*, 1933. nov. 12. 18. p.

[312] (n. s.) [Nádas Sándor]: Kosztolányi. *Pesti Futár*, 1933. nov. 15. 16. p.

[313] Lásd bővebben Léber János: A hitetlenség szolgálatában. *Magyar Kultúra*, 1931/3. 127. p.

[314]Németh Andor: Könyvekről. *A Toll*, 1934. jan. 5. 51–52. p. A recepcióhoz lásd még pl. [Németh László]: Pörje Sándor műbírálatai. Kosztolányi Dezső: Bölcsőtől a koporsóig. *Tanú*, 1934/VII. 99–100. p.; Kovács László: Kosztolányi Dezső: Bölcsőtől a koporsóig. Kosztolányi Dezső könyve. Nyugat kiadása. 1933. *ErdHel*, 1934/jan. 67–68. p. „Egy Kovács Lászlónak dedikált Bölcsőtől a koporsóig példányt pedig Szegedy-Maszák Mihály őriz." Zágonyi Ervin: Kosztolányi kínai és japán versfordításainak keletkezéstörténete; a japán közvetítő szövegek jegyzéke. *ItK*, 2008/4. 423. p.

[315]Lásd bővebben Zeke Gyula: A Pesti Hírlap „Pesti utca" című sorozata és a hozzá csatlakozó szövegek szerzőségéről. *Budapesti Negyed*, 2008/tél. 14. p.

[316]E címeket sem KD „adta, folytonos váltogatásukkal ugyancsak a szerkesztő próbálta színesebbé tenni a sorozatot. Erre mutat legalábbis [...], hogy a különféle címek alatt megjelent szövegtételek felcserélhetők, semmi olyasmi nincs bennük, ami komolyan indokolná, hogy éppen melyik cím alatt állnak." Zeke: A Pesti Hírlap... i. m. 21. p.

[317]Lásd pl. – i. [Kosztolányi Dezső]: Pesti utca. *PH*, 1934. aug. 11. 4. p. – y.: A pesti utca. Nyelvlecke. Kémlelő tükör. Iskolai idill. *PH*, 1931. szept. 12. 6. p. – y.: Pesti utca. Francia lecke a villamoson. Képek és arcélek. *PH*, 1931. nov. 21. 4. p. Lásd tételesen KDJegyz1, 161–166. p.; KDJegyz2, 266–273. p.

[318]Zeke Gyula a sorozatot többségében KD-nek tulajdonította, amikor újraközölte a szövegek jelentős részét. Lásd Zeke: A Pesti Hírlap... i. m. 11–22. p.; Kosztolányi Dezső: Pesti utca. Szerk., bev. Zeke Gyula. *Budapesti Negyed*, 2008/tél. 23–400. p.

[319]Kosztolányiné 313. p. Lásd még uő: Kosztolányi Dezső Budapestje. MTAKK, Ms4629/8.

[320]Utolsó megjelenését lásd [Kosztolányi Dezső]: Tere-fere. [A fiatal urlovasnőről]. [Ez a böjti hangulatban]. [A bridge berkeiben]. [Szénássy Károlyról]. [Nem igaz az]. *N*, 1933. ápr. 12. 6. p.

[321]Lásd bővebben Lengyel András: Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornélban. In uő: *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*. Szeged, 2000, Tiszatáj, 212. p.; *Corvina*, 1933. máj. 7. 57. p.

[322](K–f) [Kiss Ferenc]: Kosztolányi Dezső nyilt levelet intézett tegnap Meillethez, a Collége du France tanárához. *Az Est*, 1930. szept. 17. 10. p.

[323]Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Budapest, 1933, Genius. 2. kiad. [1934,] Révai. 3. kiad. 1936.

[324]„Esti Kornél címen önéletrajzszerű novellasorozatot gyűjt össze Kosztolányi. Az Esti Kornél novelláinak nagy része már megjelent napilapokban és folyóiratok hasábjain, de sok közülük ebben a kötetben lát először napvilágot." [Szerző nélkül]: Mi készül? *MH*, 1930. aug. 24. 23. p. Lásd bővebben Bíró-Balogh Tamás: A kötetté formálás igénye. Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez. *Tiszatáj*, 2006/dec. 81–91. p.

[325]Tóth-Czifra Júlia: Az Esti Kornél (1933) keletkezéstörténete. In *EKKrK* 500. p.

[326]Lásd KD levele Palágyi Róbertnek, Budapest, 1931. febr. 31. In *EKKrK* 504. p. A kompozíció utolsó pillanatig történő alakulását jelzi, hogy a kötetzáró fejezet előzményeként megjelenő *Utam* című novella először még Esti neve nélkül jelent meg. Lásd Kosztolányi Dezső: Utam. Novella. *PHV*, 1932. febr. 21. 3–4. p.; Tóth-Czifra: Az Esti Kornél (1933)... i. m. 505. p.

[327]Lásd bővebben [Kosztolányi Dezső?]: A második én az életben és az irodalomban. *PHV*, 1930. máj. 4. 1. p.

[328]Lásd Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 328–329. p.

[329]Lásd Tóth-Czifra: Az Esti Kornél (1933)... i. m. 499. p.; Kosztolányi Dezső: Esti Kornél naplója. Egy különc följegyzései. *PH*, 1929. febr. 17. 9. p.

[330] Lásd bővebben Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 324. p.; Tóth-Czifra: Az Esti Kornél (1933)... i. m. 523–524. p.

[331] Kosztolányiné 275–276. p.

[332] Lásd bővebben Kosztolányiné 223. p.

[333] Lásd még a *Házasság* című alfejezetet.

[334] [Szerző nélkül]: Csókankét. *SzÉ*, 1932. máj. 8–14. 18. p.

[335] [Szerző nélkül]: Szeptemberi emlék. *SzÉ*, 1934. szept. 2–8. 47. p.

[336] Lásd bővebben *EKKrK* 555–566. p. A vonatkozó tárgyi magyarázatokat Bíró-Balogh Tamás készítette. Lásd még az *„egyik kávéházból a másikba"* című fejezetet.

[337] Lásd Kosztolányi Dezső: Sárkány. Novella. *PH*, 1933. jún. 4. 1–2. p.

[338] Lásd még Móricz Virág: *Tíz év*. I. köt. Budapest, 1981, Szépirodalmi, 22. p.

[339] [Szerző nélkül]: Ki a „Sárkány"? *Esti Kurír*, 1933. jún. 7. 6. p.

[340] Lásd bővebben pl. Varga, Adriana: Esti Kornél and the Bulgarian Train Conductor. *Hungarian Studies*, 2002/1. 63–87. p.

[341] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 352. p.

[342] Veres András: A „homo aestheticus". Kosztolányi Dezső vázlatos pályaképe. *Literatura*, 2004/3–4. 305–306. p.

[343] Veres András: Az Esti Kornél befogadástörténete. In *EKKrK* 574. p.

[344] (b. a.) [Bónyi Adorján]: Kosztolányi Dezsőnek uj könyve jelent meg, a címe „Esti Kornél". *PH*, 1933. máj. 9. 9. p.

[345] Gellért: Kosztolányi Dezső... i. m. 274. p.

[346] Babits Mihály: Könyvről könyvre. Esti Kornél. *Ny*, 1933. jún. 16. 688. p.

[347] Uo. 689. p.

[348] Naplók 1933–34, 844. p.

[349] Lásd Kosztolányi Dezső: Esti Kornél éneke. *PN*, 1933. jún. 25. 8. p. A vers paradoxonaiban „működésbe lépő »semmi« fogalmát" összefüggésbe hozhatjuk Heidegger 1929-es *Mi a metafizika?* című előadásával is, „hiszen a freiburgi filozófus a semmi állandó megnyilvánulását a szorongás leleplező munkájához kapcsolta oda, s ez utóbbiról azt állította, hogy az »titkos szövetségben van az alkotó vágy derűjével és szelídségével«. A vers nyomán tehát az esztétikumban a tragikus létérzékelésre adott egyfajta választ is érthetünk, egészen pontosan, hogy a hangzósság, az akusztikus elemek ellentétet feloldó funkciójában megnyilvánuló esztétikai hatás a szublimáció formája." Bónus Tibor: Babits és Kosztolányi mint (egymást) olvasók. Kritikatörténeti kísérlet. In *Újraolvasó*... i. m. 319. p. Lásd még Heidegger, Martin: Mi a metafizika? Ford. Vajda Mihály. In uő: *„költőien lakozik az ember..."* Szerk., vál. Pongrácz Tibor. Budapest–Szeged, 1994, T-Twins–Pompeji, 28. p.

[350] Kosztolányi Dezső: Műhelytitkok. *PHV*, 1930. máj. 18. 4. p. Lásd még Veres: Az Esti Kornél befogadástörténete... i. m. 645–646. p.

[351] „Sohase feledd, költő, hogy az a tenger, ahol a mélységek mélységére kell ereszkedned, a szinpadi tengerhez hasonlit, mely legföljebb másfél méter mély. [...] Sekély vizek, csillogó fölületek gyöngyhalásza vagy. Igazságod: káprázat. [...] Ne vágyakozzál az igazi tengerre. [...] Nem is érdemes oda leszállnod s eldicsekedned, hogy lenn jártál és fölhoztál – bizonyitékul – egy marék sarat. [...] Nem vetted-e észre, hogy a buvár a vaskos öltözékében milyen kevéssé emberi s [...] milyen nagyképü? Minden buvár nagyképü." Kosztolányi Dezső: Mélység. *PH*, 1933. jan. 15. 9. p.

[352] Lásd Babits Mihály: Kosztolányi. *Ny*, 1936/dec. 395–401. p.

[353] Dér: Illyés Gyula Kosztolányiról... i. m. 78. p.

[354] Babits Mihály levele KD-nek, Budapest, 1904. nov. 17. In *KDLIKrK* 256. p. Lásd még Menyhért Anna: Esti Kornél énekel-e? A szerzőség kérdése Kosztolányi Esti Kornél éneke című verse kapcsán. *Jelenkor*, 1998/jan. 59. p.

[355] Kosztolányi Dezső: Szép. *PH*, 1932. okt. 23. 6. p.

[356] Kosztolányi Dezső: Szépség. *A Pesti Hírlap Karácsonyi Albuma*, 1932. 5. p.

[357] Lásd Kosztolányi Dezső: Önmagamról. *Ny*, 1933. jan. 1. 6. p.

[358] Pomogáts Béla: A posztmodern Kosztolányi. *Magyar Napló*, 1996/okt. 35. p.

[359] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 335–336. p.

[360] Lásd Babits Mihály: Könyvről könyvre. Remekek hibáiról. Forma és tartalom. *Ny*, 1933. júl. 1–16. 71–72. p.

[361] Kosztolányi: A nagyidai cigányokról... i. m. 8. p.

[362] Babits: Kosztolányi... i. m. 400. p.

[363] Lásd Kosztolányi Dezső: Journaliste. Ford. Kubek, Edith. *Revue de Genève*, 1929/jún. 678–696. p.; Uő: Aventure Bulgare. Ford. Rónai Pál. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1932/dec. 468–475. p.; Uő: Mon chemin. Ford. Lengyel Dénes. *Gazette de Hongrie*, 1933/2. 137–145. p.; Uő: La ville franche. Ford. Regnaut, Maurice – Ádám Péter. *Le Monde*, 1985. dec. 9. VIII. p. Lásd még Idegen nyelvű kiadások. In *EKKrK* 442. p.

[364] Lásd bővebben Gachot, François: Egy elmúlt ország emlékei. 2. *It*, 1972/1. 88–89. p. Lásd még Idegen nyelvű kiadások. In *EKKrK* 442. p.

[365] Egyedül a *Tizennegyedik fejezet* jelent meg a *Pariser Tagblatt*ban, 1935 szeptemberében. Lásd tételesen Idegen nyelvű kiadások. In *EKKrK* 443. p.

[366] „Küldöm azokat az Esti-elbeszéléseket, melyek nincsenek benne kötetemben, de bízvást ott lehetnének. Ezeket fölveheted a német kötetbe." KD levele Stefan J. Kleinnek, [Budapest,] 1933. jún. 22. In *KDLN* 690–691. p.

[367] Lásd Kosztolányi Dezső: Babel. Ford. Hegedüs Ádám. *Lovat Dickson's Magasine*, 1934/ápr. 430–439. p.

[368] Tóth-Czifra Júlia: Szövegforrások. Az Esti Kornél-korpusz. In *EKKrK* 409. p.

[369] „Novelláskönyvem 77 történet címen március hóban jelenik meg." KD levele Stefan J. Kleinnek, [Budapest, 1936 eleje?]. In *KDLN* 755. p.

[370] Lásd Kosztolányi Dezső: *Tengerszem. 77 történet.* [Budapest,] 1936, Révai. „1936-ban jelent meg a Tengerszem. Ugyanekkor már szerződést is kötött a Révai Kiadóval egy életműsorozat megjelentetésére – és ez a korábbi elvetélt kísérletek után meg is valósult, az első kötetét (Édes Anna) még láthatta is a már nagybeteg író." [Bíró-]Balogh Tamás: A halála után is alkotó Kosztolányi új kötete. *Híd*, 2005/máj. 102. p.

[371] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 356. p.

[372] Naplók 1933–34, 848. p.

[373] Lásd Naplók 1933–34, 822. p.

[374] Kosztolányi Dezső: Vendég. In uő: *Tengerszem*... i. m. 191. p.

[375] Lásd bővebben Dobos István: Metafiktív olvasás és intertextualitás. Az Esti Kornél önértelmező alakzatairól. In uő: *Az irodalomértés formái*. Debrecen, 2002, Csokonai, 203. p. Lásd még Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 365. p.

[376] Lásd még Szőke György: „Kosztolányi és József Attila – egymás tükrében". *It*, 1998/1–2. 109–110. p. KD és József Attila kapcsolatáról lásd a húszas évek magánéletét tárgyaló alfejezetet is.

[377] József Jolán: *József Attila élete*. Budapest, 1940, Cserépfalvi, 328–329. p.

[378] Pán: A vers és a csók... i. m. 134. p.

[379] Lásd még a *Fecskelány* című alfejezetet.

[380] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 369. p.

[381] Kosztolányi Dezső: Ribillió. Elbeszélés. *Ny*, 1931. jan. 16. 77–88. p. Lásd még Kiss Ferenc: *Kosztolányi-tanulmányok*. Miskolc, 1998, Felsőmagyarország, 154. p.

[382] Lásd bővebben a *„Lucifernek is neveztek": az Ady-vita* című alfejezetet.

[383] Bengi László: *Az elbeszélés kihívása*. Budapest, 2000, Fiatal Írók Szövetsége, 75. p.

[384] Hevesi András: Kosztolányi Dezső: Tengerszem. Révai kiadás 1936. *Szép Szó*, 1936/I. 280. p.

[385] Kállay Miklós: Kosztolányi Dezső. Tengerszem. *Nemzeti Újság*, 1936. máj. 10. 21. p.

[386] Karinthy Frigyes: Az ötvenéves Kosztolányi. *Ny*, 1935/ápr. 272. p.

[387] Rédey Tivadar: Levél Kosztolányi Dezsőnek. *Ny*, 1935/ápr. 273. p.

[388] KD születésnapja előtt egy héttel, március 22-én jött ki a kötet. Lásd Révai Tavaszi és Könyvnapi programja. *Corvina*, 1935. febr. 17. 26. p. (Eseménynaptár, hirdetés.)

[389] Lásd Kosztolányi Dezső: *Kosztolányi Dezső Összegyűjtött költeményei. 1907–1935*. Budapest, 1935, Révai.

[390] Pán Imre: A vers és a csók. *SzÉ*, 1935. ápr. 21–27. 134. p. Az idézett szöveg állításával ellentétben KD első kötete nem 1906-ban, hanem 1907-ben jelent meg.

[391] „az ön kiadásában megjelent négy kötet versemet engedje át nekem pusztán az összes műveim kiadására, mely körülbelül 1932 őszén fog megvalósulni. [...] tegye lehetővé, hogy verseimet is fölvehessem ebbe a kiadásba, legalább részben, legalább válogatottan, úgyhogy az önnél megjelent szöveget 50-60%-ban átmenthessem – ide-oda, más címek alatt – összes műveimbe." KD levele Tevan Andornak, Budapest, 1931. aug. 9. In *KDLN* 626. p.

[392] A *Beteg* 15. sorához pl. odaírta: „Eddig szép!", majd a vers további részével kapcsolatban jelezte: „Most hétköznapi okossággá válik. Jobb megoldást kérek, nagyobbat – s akkor a vers beveendő. Nagyobb alatt megrázóbb, vagy felemelőbb záró-lendületet értek." Lásd Kosztolányi Dezső: Beteg. MTAKK, Ms4612/11. Lásd még Lengyel András: Kosztolányi Dezső 1935. évi „összegyűjtött költeményei"-nek keletkezéstörténetéhez. *Irodalomismeret*, 2004/3. 111. p.

[393] Kosztolányi Dezső: Régi dajkánk egyetlen öröme. MTAKK, Ms4612/62.

[394] Kosztolányi Dezső: Lámpafény. *BácsH*, 1905. máj. 21. 1. p. (A negyedik szakaszt – *Az est leszáll* – nem tartalmazza a közlés.) Lásd még uő: Lámpafény. *BN*, 1906. máj. 27. 1. p. (Negyedik szakasz.) Uő: Lámpafény. *BN*, 1906. jún. 24. 2. p. (Első három szakasz.)

[395] Lásd Pán: A vers és a csók... i. m. 134–135. p.

[396] Lásd Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd. *PN*, 1933. ápr. 16. 43. p.

[397] Lásd Brooke, Rupert: Aki nagyon szeretett. Ford. Kosztolányi Dezső. *BMN*, 1929. febr. 3. 17. p.; *ÚI*, 1930. máj. 18. 641. p.

[398] Kosztolányi Dezső: Kereplő. *PN*, 1933. jún. 4. 17. p.

[399] Császár Elemér – Alszeghy Zsolt – Szinnyei Ferenc: Jelentés a Weiss Fülöp-jutalomról. *Akadémiai Értesítő*, 1936/1. 79–80. p.

[400] József Attila: Kosztolányi Dezső. *A Toll*, 1935. júl. 15. 151. p. Lásd még pl. Veres András: Világképek dialógusa. József Attila Kosztolányi-bírálatáról. In *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Szerk. Tverdota György – uő. Budapest, 2003, Balassi, 64–77. p.; Lengyel András: Az olvasó szerepe a költészetben. A kései József Attila egyik megfontolásáról. In uő: *„...gondja kél a gondolatban". Az értekező József Attiláról*. Szeged, 2005, Tiszatáj, 234–249. p.; Farkas János László: Az álom rendje. József Attila Kosztolányi-recenziójának gondolati hátteréről. *Literatura*, 2011/3. 273–275. p.

[401] Lásd még a *Lenni vagy nem lenni* című alfejezetet.

[402] Németh: Emlékiratok... i. m. 671. p.

[403] A távirat szövegét betűhűen lásd József Attila levele KD-nek, [Budapest,] 1935. márc. 29. In *József Attila levelezése*. Szerk. Domokos Mátyás – Nagy Zsejke. Budapest, 2006, Osiris, 420. p.

[404] Hatvany Lajos levele Thomas Mann-nak, Budapest, 1935. ápr. 23. In *Hatvany Lajos levelei*... i. m. 360. p.

[405] Lásd Kosztolányi Dezső: Thomas Mann. *PH*, 1935. febr. 1. 4. p.

[406] „Sokat vitatják Thomas Mann állítólagos cikkét, amely a Színházi Életben jelent meg az ötvenéves Kosztolányi Dezsőről és amelyről utóbb kiderült, hogy azt Tábori Pál állította össze." Kemény István: Irodalmi beszámoló 1935-ről. *Literatura*, 1936. jan. 1. 1–4. p.

[407] Mann, Thomas: Az ötvenéves költő. *SzÉ*, 1935. febr. 3. 10. p.

[408] „Mann 1936 júniusában újra járt Magyarországon, méghozzá mint hivatalos személy a Szellemi Együttműködés Bizottságának ülésszakán." Varga István: Thomas Mann és Kosztolányi Dezső kapcsolata. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 197. p. Lásd még Nagy Endre: Az Irodalmi Élet hírei. Thomas Mann lakása. *SzÉ*, 1936. jún. 21. 70. p.

[409] Thomas Mann levele Kosztolányi Dezsőnének, [Küsnacht?,] 1936. nov. In *Kosztolányi Dezső. Az élő költő. Szemelvények műveiből, életrajza, méltatása*. Budapest, 1936, Kosztolányi Dezső Emlékbizottság, 35. p.

[410] Lásd még a „*A vad kovács, a szenvedés*" és a „*Tedd, hogy éljek!*" című alfejezeteket.

[411] Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom. *PHV*, 1930. nov. 16. 5. p.

[412] „finoman fölhúrozott testüknek épp azt a részét támadja meg, ahol a szó árad ki, a lélek." Kosztolányi Dezső: Arany János. 1882–1932. *ÚI*, 1932. okt. 2. 421. p.

[413] Lásd Kosztolányi Dezső: Arany János neve. *PH*, 1932. okt. 2. 6. p.

[414] Kosztolányi Dezső: Arany János 1882–1932. *PHV*, 1932. okt. 23. 4. p.

[415] Kosztolányi Dezső: Bolond Istók. *PHV*, 1935. szept. 8. 5. p.

[416] Kosztolányi Dezső: A nagyidai cigányokról. *PHV*, 1935. okt. 6. 8. p.

[417] Kosztolányi Dezső: Londoni levelek. V. Shakespeare. *PH*, 1927. szept. 8. 9. p.

[418] Kosztolányi Dezső: Shakespeare a tutajon. *PH*, 1934. febr. 11. 10. p.

[419] Uo.

[420] Lásd Kosztolányi Dezső: Két nő. *PH*, 1934. dec. 19. 8. p.

[421] Kosztolányi Dezső: Irodalmi levél. Shakespeare és a lélekelemzés. *PHV*, 1934. dec. 23. 7. p.

[422] Uo.

[423] Lásd bővebben Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 429–430. p.

[424] Lásd még Rába: *A szép hűtlenek*... i. m. 273–274. p.

[425] Lásd *Modern költők. Külföldi antológia a költők arcképével. 1. Franciák*. Ford. Kosztolányi Dezső. I. köt. Budapest, 1921, Révai, 105. p.

[426] Kosztolányi Dezső: A magyar rím. *Ny*, 1921. dec. 16. 1772. p.

[427] „The Dial [...] was the first American journal to establish »the critical habit of looking at the work of art rather than at the artist and his milieu.«" Wess, Robert: *Kenneth Burke. Rhetoric, subjectivity, postmodernism*. Cambridge, 1996, Cambridge University Press, 40. p. Lásd még Joost, Nicholas: *Scofield Thayer and „The Dial". An illustrated history*. Carbondale, 1964, Southern Illinois University Press.

[428] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 520. p.

[429] Szegedy-Maszák Mihály: A kánonok hiábavalósága. Kosztolányi a világirodalomról. In uő: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, 1998, Csokonai, 36. p.

[430] Lásd Kosztolányi Dezső: Tanulmány tizenhat sorról. *PHV*, 1932. aug. 28. 3–4. p.

[431] Lásd bővebben Kosztolányi Dezső: Versek szövegmagyarázata. *PHV*, 1934. jún. 17. 8–9. p.

[432] Lásd Kosztolányi Dezső: Szövegmagyarázat. Szeptember végén. *PHV*, 1934. jún. 24. 8–9. p.

[433] Lásd Kosztolányi Dezső: Szövegmagyarázat. Anyám nevére. *PHV*, 1934. okt. 7. 4–5. p.

[434] Lásd Babits Mihály levele KD-nek, [Baja, 1906. márc. 25. előtt]. In *KDL1KrK*, 479–518. p. Babits több év termését egyszerre küldte el KD-nek, aki válaszában cím szerint utalt a költeményre, melynek akkor még *Anyám névnapjára* volt a címe. Lásd KD levele Babits Mihálynak, Szabadka, 1906. márc. 25. – ápr. 4. In *KDL1KrK*, 519–530. p.

[435] Rába György: *A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai.* Budapest, 1969, Akadémiai, 294–295. p.

[436] Shakespeare, William: *Téli rege.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1930], Genius.

[437] [Kosztolányi Dezső]: Kosztolányi Dezső irja. *A Fény*, 1933. szept. 20. 1. p.

[438] Uo. 1. p.

[439] Lásd Shakespeare, William: *A vihar.* Ford. Babits Mihály. Budapest, 1916, Athenaeum.

[440] Víg György: Kosztolányi Dezső a klasszikus darabokról. *Délibáb*, 1931. jan. 24. 4. p.

[441] „Babits fordítja Romeo és Juliát, azonkivül valamelyik királydrámát. Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Harsányi Kálmán, Hevesi Sándor szintén részt vesznek a nagy munkában." Gál János: Kosztolányi Dezső nyilatkozik legközelebbi terveiről. A mult héten városunkban járt. Tanulmányokat végzett egy készülő regényéhez. *Fejérmegyei Napló*, 1924. márc. 30. 5. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Uj magyar Shakespeare- forditás készül. A Szinpadi Szerzők Egyesülete mozgalmat indit az uj Shakespeare-forditás elkészitésére. *Ma Este*, 1924. jan. 3. 1. p.

[442] Lásd Bárdos nyilatkozatát: „ebben a szezonban szinre hozom Kosztolányi Dezső uj forditásában Shakespeare Téli regéjét." F. P.: Tiz percig a rivaldán próba közben... Fiatalok premierje a Renaissance-Szinházban. *BpH*, 1924. okt. 14. 8. p.

[443] „Többek között újra lefordíttattam Kosztolányival Shakespeare »Téli regéjét«, aminek az előadására mér nem került sor. De a magyar irodalom néhány szép Shakespeare-fordítását köszönheti ennek a kezdeményezésnek." Bárdos Artúr: *Játék a függöny mögött.* Budapest, 1942, Vajna és Társa, 115. p.

[444] Shakespeare, William: Mutató Shakespeare „Téli regé"-jéből. Ford. Kosztolányi Dezső. *Ny*, 1925. ápr. 1. 361–372. p.

[445] Víg: Kosztolányi Dezső a klasszikus... i. m. 4. p.

[446] Gál: Kosztolányi Dezső nyilatkozik... i. m. 5. p. Édesapját előbb arról tájékoztatta, hogy a Renaissance és a Nemzeti verseng fordításáért, Bárdos távozása után egy 1926. januári, Nemzeti Színház-beli előadásra készült, azonban tudjuk, hogy utóbbi is csak 1933 őszén valósult meg. Lásd KD levelei id. Kosztolányi Árpádnak, Budapest, 1925. márc 30., szept. 28. In *KDLN* 507., 517. p.; Kosztolányi Dezső: A Téli rege új szövegéről. Vita és tanulmány. *Ny*, 1933. okt. 1. 319. p.; [Szerző nélkül]: Téli rege. Shakespeare színműve Kosztolányi Dezső fordításában. *Rádióélet*, 1933. szept. 15. 13. p.

[447] Füst Milán: A „Téli rege" Kosztolányi fordításában. *Ny*, 1925. ápr. 1. 427. p.

[448] Shakespeare, William: *Romeo és Júlia. Tragédia.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1930,] Genius.

[449] „Én másfél évig dolgoztam rajta. Izgatott a barokk nyelv, a finomság, a vaskosság stb. A fordítás – amint meggyőződhetsz – nem is szó szerinti, hanem betű szerinti. Természetesen a szójátékok csak a tárgykörhöz ragaszkodnak. Nagy szívességet teszel, ha közlöd velem teljes véleményed, in extenso." KD levele Babits Mihálynak, [Budapest,] 1930. febr. 14. In *KDLN* 603. p.

[450] Szombathy Viktor: Kosztolányi Dezső a szépnek s az emberinek akart hirdetője lenni körutján s nem a napipolitikának. Vasárnap délután Kosztolányiéknál. *PMH*, 1928. márc. 25. 8. p.

[451] „A siker oroszlánrésze Kosztolányi Dezsőt illette, aki művésze és bűvésze a nyelvnek ebben a színpompás újraköltésben. A közönség, melynek felerésze nem is hallott még költőt megszólalni a színpadon, valósággal itta ezt a nemes muzsikát. Szójátékok röppentyűi rakétáztak, rímek zsongtak, csilingeltek, csicseregtek, vaskos egyértelműségekkel váltakozva." Szentimrei Jenő: Uj Romeo és Julia Kolozsváron. *Ny*, 1935/ápr. 347. p.

[452] Elhangzott október 18-án. Lásd [Szerző nélkül]: „Rómeó és Júlia". Shakespeare tragédiája a Fiatalok Rádiószínpadának előadásában. Ford. Kosztolányi Dezső. *Rádióélet*, 1935. okt. 11. 26. p. 1936 őszén a kolozsvári színház ugyancsak KD fordításában játszotta a Rómeó és Júliát.

[453] Móricz Zsigmond: Romeo és Julia. Kosztolányi Dezső forditása. Genius. *Ny*, 1930. nov. 1. 652. p.

[454] Uo.

[455] Kosztolányi: A Téli rege új szövegéről... i. m. 309. p.

[456] Uo.

[457] Víg: Kosztolányi Dezső a klasszikus... i. m. 4. p.

[458] Lásd Shakespeare, William: *Lear király*. Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1943,] Révai. KD 1935 szeptemberében is még a közeli megjelenésben bízott: „amint említettem, a Lear király nemsokára megjelenik. Addig is itt küldöm az új szöveg egyetlen, javított, megbízható példányát." KD levele Németh Antalnak, [Budapest,] 1935. szept. 20. Lásd Bíró-Balogh Tamás: Kosztolányi Dezső kötetből kimaradt levelei. Kézirat.

[459] Lásd Shakespeare, William: Lear király. Mutató Shakespeare drámájának uj magyar szövegéből. Ford. Kosztolányi Dezső. *PH*, 1931. ápr. 5. 7. p. 1932. jún. 19. 4. p. szept. 18. 8. p. okt. 16. 8. p.

[460] Rába: *A szép hűtlenek*... i. m. 311. p.

[461] Lásd még V[ass]. L[ászló]: Kosztolányi Dezső Lear király-a. *Híd*, 1943. okt. 15. 28. p.

[462] Lánczy Kornél: A felgyógyult Kosztolányi beszél a betegségekről, amelyek csak kicsinyessé teszik az embert. *Reggeli Újság*, 1934. aug. 21. 6. p.

[463] Lásd Shakespeare, William: Élet és halál. Részletek egy uj magyar Shakespeare-ből. Ahogy tetszik. Szeget szeggel. Ford. Kosztolányi Dezső. *PHV*, 1930. ápr. 27. 4. p.; Kosztolányi: Irodalmi levél. Shakespeare... 6–7. p.

[464] Rába: *A szép hűtlenek*... i. m. 318. p.

[465] A kéziratot Illyés Gyula közölte a hagyatékból. Lásd Kosztolányi Dezső: Shakespeare. In *Lángelmék*. Szerk. Illyés Gyula. Budapest, [1941,] Nyugat, 49. p.

[466] „Ez a negyedik Shakespeare-forditásom, az előző három: Romeo és Julia, Téli rege, Lear király." [Szerző nélkül]: Shakespeare-t minden nemzedék a maga nyelvén szólaltatja meg – mondja Kosztolányi Dezső. *Esti Kurír*, 1935. nov. 27. 8. p.

[467] Shakespeare, William: Szentiványéji álom. Ford. Kosztolányi Dezső. Feliratok Reinhardt filmjéhez. OSzK Kézirattár, Fond III/2109. (Babits-hagyaték.)

[468] A szövegből a *PHV* és a szabadkai *Napló* hasábjain jelentek meg részletek. Lásd Shakespeare, William: Mutató a Szentiványéji álom uj szövegéből. Ford. Kosztolányi Dezső. *PHV*, 1935. dec. 1. 6. p.; Uő: Mutató a Szentiványéji álom uj szövegéből. Ford. Kosztolányi Dezső. *Napló*, 1935. dec. 1. 21. p.

[469] Takács László: Előszó. In *SzIHKrK* 9. p.

[470] Lásd Babits Mihály: Imre herceg. Históriás ének. *Ny*, 1929. dec. 16. 665–666. p.; Anonymi Hungari: Hymnus in festo Sancti Emerici ducis. Magyarországi szerző: Him-

nusza Szent Imre hercegről. In *Amor Sanctus. Szent szeretet könyve. Középkori himnuszok latinul és magyarul.* Ford. és magyarázta Babits Mihály. Budapest, 1933, Magyar Szemle Társaság, 204–207. p.

[471] *Szent Imre himnuszok.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1930, Athenaeum. Lásd még *SzIHKrK* 71. p.

[472] Lásd KD levele Tápay-Szabó Lászlónak, [Budapest,] 1930. márc. 6. In *KDLN* 604. p. Lásd még KD levele Tápay-Szabó Lászlónak, [Budapest,] 1930. márc. 22. In *KDLN* 605. p. Lásd még Takács László: Keletkezéstörténet. In *SzIHKrK* 73. p.

[473] Takács: Keletkezéstörténet… i. m. 74. p.

[474] Lásd még KD levele Révay Józsefnek, [Budapest,] 1929. szept. 29. In *KDLN* 586. p.

[475] Révay József: *Árpádok virága. Szent Imre herceg.* Bev. Lányi József. Budapest, 1929, Franklin.

[476] Révay József: Szent Imre himnuszok. Kosztolányi Dezső fordításai. Athenaeum. *Ny*, 1930. szept. 1. 369–370. p.

[477] Lásd Karácson Imre: *Szent Imre herczeg. Élet- és jellemrajz.* Győr, 1894, Győregyházmegye Könyvnyomda. (2. kiad. Budapest, 1899, Szent István Társulat. 3. kiad. 1911.) Lásd még Takács: Keletkezéstörténet… i. m. 74–75. p.

[478] Lásd bővebben Takács László: Forrás. In *SzIHKrK* 82. p.

[479] Lásd *Kínai és japán versek.* Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1932,] Genius–Lantos. *Corvina*, 1932. jan. 31. 1. p.

[480] A *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit* című összeállításban két-két olyan kínai és japán mű olvasható, melyek fordítását Kosztolányi a *Modern költők* első kiadásába már beválogatja. Lásd *Die Lyrik des Auslandes in neuerer Zeit.* Szerk., ford. Bethge, Hans. Lipcse, [1907,] Max Hesse. Lásd bővebben Zágonyi: Kosztolányi kínai és japán… i. m. 407. p.

[481] Kolozsy-Kiss Eszter: A kiadásról. In *JapánKrK.*

[482] *Anthologie de la Littérature Japonaise de origines au XXe siécle.* Szerk., ford. Revon, Michel. Párizs,1910, Delagrave. Lásd még Zágonyi: Kosztolányi kínai és japán… i. m. 408. p.

[483] Lásd Punin. [Kosztolányi Dezső]: Dzsiu-dzsiczu. *A Hét*, 1915. aug. 8. 428–430. p.

[484] *Japanische Literatur. Geschichte und Auswahl von den Anfängen bis zur neusten Zeit.* Szerk., ford. Adler, Paul – Revon, Michel. Frankfurt am Main, 1926, Frankfurter.

[485] Lásd bővebben Zágonyi: Kosztolányi kínai és japán… i. m. 426–434. p. Az egyes versekhez rendelve a közvetítő forrásokat lásd tételesen *JapánKrK.*

[486] *An anthology of haiku ancient and modern.* Ed., trans. Miyamori, Asatarō. Tokió, 1932, Maruzen.

[487] Lásd Kosztolányi Dezső: Új japán versek. Harminc haiku. *Ny*, 1933. ápr. 1. 386. p.

[488] Kötetében ezeknek csak töredékét szerepeltette, illetve egy részük eleve annak megjelenése után született. Lásd *JapánKrK.*

[489] Zágonyi: Kosztolányi kínai és japán… i. m. 412. p.

[490] „Tudvalevő, hogy Kosztolányi nagy kedvelője volt a japán tusképeknek, japán és kínai rajzokból, festményekből álló gyűjteménye volt, mely alkotások már nemcsak a nyugat-európai nagyvárosokban, hanem Budapesten is elérhetővé váltak." Kolozsy-Kiss: Kosztolányi és Japán. In *JapánKrK.* Lásd még Kosztolányiné 256–257. p.

[491] Lásd bővebben Kolozsy-Kiss: Kosztolányi versei és a japán versek. In *JapánKrK.*

[492] Pl. „A kínai költőben megtestesítve látja a maga kedvenc »homo aestheticus«-át, akit a kínai költőkön kívül még csak két nép költészetében lát, a görögben és a franciában." Kovács László: Kínai és japán versek. Kosztolányi Dezső könyve. Révai kiadása. Budapest. *ErdHel*, 1941/máj. 362. p.

[493] Szegedy-Maszák Mihály: A kánonok hiábavalósága. Kosztolányi a világirodalomról. In uő: *Irodalmi kánonok*. Debrecen, 1998, Csokonai, 43. p. Lásd még Csongor Barnabás: Kínai műfordításainkról. *Filológiai Közlöny*, 1960/2. 197–207. p.; Kalmár Éva: Ki a költője? Kosztolányi Dezső kínai versfordításairól. http://www.kosztolanyioldal.hu/sites/default/files/Kalmar-Eva-Ki-a-koltoje.pdf.

[494] Kosztolányi Dezső: Káté. A kinai költészet barátjainak. In *Kínai és japán versek*... i. m. 12–13. p.

[495] Lásd Vargha Balázs: Szeptemberi áhítat. Kosztolányi utolsó szerelmének emlékei. In uő: *Jelek, jelképek, jellemek. Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, 1984, Magvető, 457. p. Lásd még a *Szeptemberi áhitat: a Radákovich-szerelem* című alfejezetet.

[496] Lásd Magister: Kosztolányi Dezső: Kinai és japán versek. Genius–Lantos kiadás. *Napló*, 1932. jan. 3. 37. p.

[497] Lásd bővebben Kárpáti Aurél: Kínai és japán versek. Kosztolányi Dezső fordítása. Genius. *Ny*, 1932. márc. 1. 284–286. p.

[498] Lásd Kovács László: Kinai és japán versek. Kosztolányi Dezső könyve. Genius–Lantos kiadás. *Pásztortűz*, 1932. ápr. 15. 88. p.

[499] Gunda: Kosztolányi Dezső: Kínai és japán versek... i. m. 64. p.

[500] [Kiss]: Kosztolányi Dezső nyilt levelet intézett... i. m. 10. p.

[501] H[evesi]. S[ándor].: A Dreyfus-ügy. Uj Színház. *PN*, 1930. szept. 20. 12. p.

[502] KD már 1931 tavaszán dolgozott a fordításon. Lásd [Szerző nélkül]: Két világhírű darabot vásárolt meg a Vígszínház vezetősége. Az „Angliai Erzsébet" és az „Almásszekér" magyar bemutatója. *Az Est*, 1931. márc. 24. 11. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Jób Dániel részleteiben ismerteti a Vígszínház idei programját. A Vígszínház feladta konzervatív álláspontját. *Az Est*, 1931. aug. 23. 9. p.; *Az Est*, 1932. febr. 20. 8. p. (Hirdetés.)

[503] Lásd Lánczy: A felgyógyult Kosztolányi beszél... i. m. 6. p.

[504] Lásd Jób Dániel levele KD-nek, Budapest, 1934. jún. 28. MTAKK, Ms4622/393.

[505] Lásd Hsiung, Shih J.: *Gyémántpatak kisasszony. Kínai mesejáték*. Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1936,] [Globus.] Uő: Gyémántpatak kisasszony. Kínai játék 3 részben. Ford. Kosztolányi Dezső. *SzÉ*, 1936. okt. 18–24. 105–130. p.

[506] Porzsolt Kálmán: Gyémántpatak kisasszony. Hsiung S. J. kinai játéka a Nemzeti Szinházban. *PH*, 1936. szept. 26. 16. p.

[507] Lásd még [Szerző nélkül]: Nyolc magyar és nyolc külföldi bemutató a Nemzeti Szinház jövőévi műsorán. Németh Antal igazgató a szinház jubiláris esztendejének eseményeiről. *BpH*, 1936. máj. 26. 12. p.

[508] Lásd Carroll, Lewis: *Évike Tündérországban*. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1936,] Gergely.

[509] Magyar László: Kosztolányi Ludason. *Üzenet*, 2001/1. 242. p.

[510] Józan Ildikó: Nyelvek poétikája. Alice, Évike, Kosztolányi meg a szakirodalom és a fordítás. *Filológiai Közlöny*, 2010/3. 224. p. Józan KD fordítását a későbbi, Szobotka-féle átdolgozással is összeveti, cáfolván az első kiadás ismerete hiányában hozott téves ítéleteket, miszerint KD fordítása nem lenne világos és szabatos.

[511] Józan: Nyelvek poétikája... i. m. 225. p.

[512] Uo. 227. p.

[513] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 508. p.

[514] „Úgy volt, hogy este szalonnát sütöttek a Duna-parton, és a fiam kért, hogy anyu, menjünk, és nézzük meg a szalonnasütést. Menjünk. És a német kisasszony az is, meg én is, meg a Japi is, lementünk. És egyszer csak ott... ott leültünk a fűbe, és ott égett a tűz, és néztük, és akkor odajött a Kosztolányi is, és bemutatkozott, hogy Kosztolányi Dezső

vagyok. Nem kellett mindenkinek bemutatkoznia, ezek már ott voltak, valószínű régebben, nem tudom, mióta. Nem láttam őket, mert mindig külön voltunk. És akkor azt mondtam, magának nem kell bemutatkozni, magát úgyis mindenki ismeri. Ó, azt mondja, kérem, ne mondjon ilyen közhelyeket." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008. Szerkesztett és kivonatolt változatát lásd Vargha: Szeptemberi áhítat... i. m. 440–492. p.

[515] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[516] „Lenn a víz partján bemutatkozik s én csodálkozva hallgatom, mert első percekben legszemélyesebb magánügyeiről kezd beszélni. Tizennyolc éve asszony. Férje egy évvel ezelőtt hűtlen lett hozzá. – Azóta nem élek – mondja. [...] Arra is gondolok, bizonyára hallott arról, hogy mi az urammal afféle közmondásosan jó házaséletet élünk s ő most úgy fordul hozzám, mint a sokáig élni akaró, a nagyon öreg emberhez". Kosztolányiné 322. p.

[517] „Valami álfölény is van ebben a magatartásomban, tetszelgek nemességemben, felvilágosultságomban." Kosztolányiné 324. p.

[518] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[519] Kosztolányiné 326. p.

[520] „Ő a szobájában volt az én melegítőmmel. Tudniillik nekem volt, valami baja volt. És akkor kijött, és mondta, hogy adjak valami termofort kölcsön a Kosztolányinak, és akkor odaadtam kölcsön a felsőt. / [...] [Vargha Balázs:] És ki kérte el magától? / [Radákovich Mária:] Valamelyik üdülő. Nem a Kosztolányiné." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[521] „volt egy nagyon szép hallszerűség, és a végén nagy könyvtár volt. [...] És volt egy család [...] És a lányuk zongorázott. És játszotta a Sonata Pathétique-ot és Schumannt. És akkor rögtön tudtam, hogy arra gondol. Játszott. Többet. Mindig játszott. És akkor odamentünk és hallgattuk. De más nem volt ott, csak mi ketten." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[522] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 5. In *KDLN* 734. p.

[523] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 8. In *KDLN* 735. p.

[524] „Másnap három-négy asszony is a fülembe súgja barátian, hogy tudom-e, hogy az uramnak tetszik a kisfiú anyja." Kosztolányiné 324. p.

[525] Kosztolányiné 323. p.

[526] Uo. 327. p.

[527] „Megrémülök. Ez a duzzanat azon az oldalon van, amelyen a műtét történt. Úgy járkálok az orvosok után, mint valami kiskutya, kérdezgetem őket, vajjon nem áttétel-e ez. Ó, sajnos, én már túl sokat tudok erről a betegségről." Kosztolányiné 327. p.

[528] Vargha Balázs hangfelvételén Radákovich Mária KD ekkor írt levelét olvassa: „»Itt a vizsgálatok során kiderült, szívizomgyulladásom van.« [Radákovich Mária e ponton közbeveti:] Ez alá van húzva. Mert maga se hitte." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008. Lásd még KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 18. In *KDLN* 737. p.

[529] Kosztolányiné 327. p.

[530] Füst Milán: *Teljes napló*. 2. köt. S. a. r. Szilágyi Judit. Budapest, 1999, Fekete Sas, 379. p.

[531] Radákovich Mária 1935-ben az Attila út 47. szám alatt lakott (később ez lett a 87. szám), így közös villamosmegállójuk volt KD-vel.

[532] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 13. In *KDLN* 736. p.

[533] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 18. In *KDLN* 737–738. p.

[534] „A Füst Milán-kapcsolat a legelső. És akkor, mikor a Milánhoz telefonált az unokanővérem, az Alíz [gróf Szedvics-Spóner Sándorné Varga Alíz], akkor, és akkor talán a Milán mondott valamit, én nem tudom, mit mondhatott, akkor, hogy ő nem vállalja?" Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03010. Lásd még KD levele Radákovich Máriának, Budapest, 1935. aug. 26. In *KDLN* 740. p.

[535] Kosztolányiné 328. p.

[536] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[537] Uo.

[538] Uo.

[539] „[KD kért,] mondjam meg, hogy hát hogy szeretnék én élni. Hogy hol nevelkedtem, hol voltam. És akkor mondtam, hogy zárdában voltam. Akkor, onnan van a Röpima, tulajdonképpen. És akkor leírtam a zárdaéletet, hogy hogy volt, hogy kellett csinálni, mit kellett csinálni." – Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[540] Kosztolányiné 324. p.

[541] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[542] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[543] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest, 1935. szept. 24. előtt]. In *KDLN* 744. p.

[544] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest, 1935. szept. 2.]. In *KDLN* 741. p.

[545] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03010. KD emellett a *Pacsirta* és az *Édes Anna* című regényekből is adott szerelmének. Utóbbival kapcsolatban a cselédlány-románcról akart is beszélni Máriával, aki fölháborodott az eseten. Lásd KD levelei Radákovich Máriának, [Tátraszéplak, 1935. dec. 11., 13.] In *KDLN* 751–752. p. Lásd még a regényekkel foglalkozó alfejezetet.

[546] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03010.

[547] „Nagy fájdalmat okoztam, de valami váratlan megértésre is találtam. Lehet, hogy magatartásom s viselkedésem korlátlan őszintesége hatotta meg. Engem is meghatott az ő szenvedése. Egy élet emlékei között voltunk, melyeknek minden kis szemerje évek küzdelmét hozta eszünkbe. [...] Abban állapodtunk meg, hogy néhány hónapra teljes cselekvési szabadságot biztosíthatok magam számára, s akkor majd az idő dönti el, mi lesz a sorsunk." KD levele Radákovich Máriának, [Budapest, 1935. szept. 3.]. In *KDLN* 742. p.

[548] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest, 1935. szept. 24. előtt]. In *KDLN* 744. p.

[549] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[550] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[551] Kosztolányi Dezső: Vér. Novella. *PH*, 1936. jan. 22. 10. p.

[552] Lásd bővebben a *Világ vége* című alfejezetet.

[553] Szegedy-Maszák: *Kosztolányi*... i. m. 417. p.

[554] Lásd még KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 5. In *KDLN* 734. p.

[555] Vargha Balázs sorról sorra végigkérdezte Radákovich Máriát a versek életrajzi vonatkozásairól. Pl. [Vargha Balázs:] „egy lágytojást se főz meg." / [Radákovich Mária:] Akkor még nem. / [VB:] Erről szó volt? Szó is volt, hogy nem... / [RM:] Kérdezte, igen. Én mondtam, hogy nem tudok főzni. [...] semmit, még egy lágytojást se tudok. / [VB:] „sok altatószert használ." / [RM:] Rengeteget használtam, már akkor. / [VB:] „teázik és kártyát rak." / [RM:] Igen. Teáztam, itt három... körülbelül öt litert megittam egy nap akkor is, és pasziánszot raktam." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[556] Lásd Kosztolányi Dezső: Ópium. MTAKK, Ms4612/51. Megfejtéseit lásd MTAKK, Ms4612/52–55.

[557] „Nekem Mária-napra, szeptember 12-re úgy gratulált, hogy fölolvasta a Szeptemberi áhítat-ot. Mondta, hogy október hónapban fog megjelenni." Vargha: Szeptemberi áhítat... i. m. 470–471. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Szeptemberi áhitat. *Ny*, 1935/okt. 219–221. p.

[558] Kosztolányiné 336–337. p.

[559] „Hogy a »szerelem szépít«, üdít, fiatalít, sőt gyógyít is, ezt a köznapi tapasztalatot a mai tudós nemcsak hogy nem utalja már a babonák világába, de mint hormonális tünetcsoportot hajlandó hovatovább klinikai vizsgálódás tárgyává tenni. Egy velem egyidős kedves és szeretett barátomat figyeltem ilyen alapon, idén nyáron, aki hajló kora, sőt betegsége ellenére heves és boldog szerelembe esvén, hirtelen fiatalodni kezdett, sőt kezelőorvosa nagy meglepetésére (aki semmit sem tudott a dologról) korábban kezdett gyógyulni, mint ahogy a szóbanforgó betegség és az előírt gyógymód szempontjából várni lehetett volna. Jól jegyezzük meg: egyelőre úgynevezett lelki szerelemről lehetett csak szó, mert a szerelmesek egyesüléseit bizonyos körülmények megakadályozták. [...] az illető húsz év előtti önmagára kezdett emlékeztetni, nemcsak külsejében és modorában, de munkájában is, a munka minőségéhez és mennyiségéhez szükséges munkakedv minden ismertetőjele mellett." Karinthy Frigyes: „Istenek eledele". Hormonok a láthatáron. *PN*, 1935. nov. 6. 12. p.

[560] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[561] Kosztolányi Dezsőné levele Radákovich Máriának, Budapest, 1935. szept. 30. In *KDLN* 1057. p.

[562] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[563] Az eredeti példányt lásd Kosztolányi Dezsőné levele Radákovich Máriának. Budapest, 1935. szept. 30. Gépirat. PIM Kézirattár, V. 4140/678. (Füst-hagyaték.)

[564] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009.

[565] „A tükör elé álltam – én, a ripacs –, lehunytam a szemem, s szemem rése alól kémleltem a tükörképre, milyen leszek majd mint halott. Még a szájamat is kinyitottam, hogy a kép valószerűbb és borzalmasabb legyen." KD levele Radákovich Máriának, [Tátraszéplak, 1935. dec. 9.]. In *KDLN* 749. p. A motívum összefüggésbe hozható a *Tengerszem* kötet *Esti Kornél kalandjai* című ciklusának záródarabjával, *Az utolsó fölolvasás* címet viselő novellával is. Lásd még a harmincas évek köteteit bemutató alfejezetet.

[566] „Az asszony férje egyszerűbbnek véli az esetet, mint én. Követeli, hogy vegye el a feleségét, vagy álljon ki vele párbajra a legsúlyosabb feltételekkel. [...] Segédeik tárgyalnak

egymással, a legnagyobb titokban. [...] Dide tudta nélkül felkeresem a férjet, próbálom megértetni vele a megérthetetlent." Kosztolányiné 332–333. p.

[567] Németh: Emlékiratok... i. m. 675. p.

[568] „A barát sértéseimért az uramtól kér elégtételt, párbajsegédeket küld hozzá és szegény Didém, nevemben, még bocsánatot is kér." Kosztolányiné 333. p. A párbajokról Radákovich Mária semmit sem tudott. „[Radákovich Mária:] azt mondja a Milán, az urad, az lehetetlen dolgot csinált, ahogy Dezsőt kihívta párbajra. Mondom, te ezt nem mondtad nekem soha, Milán. [...] És az uram sem mondta, és Kosztolányi sem mondta. Senki soha nem mondott erről, hogy mi lett ezzel, hogy hogyan simították el ezt, nem tudom. Úgyhogy örök rejtély. Mert van nekem egy másik párbaj-jegyzőkönyvünk, de azt meg is kaptam. Rögtön. Az uram benne van." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009.

[569] Vargha: Szeptemberi áhítat... i. m. 474. p.

[570] KD [?] levele Kosztolányi Dezsőnének, [Budapest, 1935. okt.]. In *Kosztolányiné* 335. p. Lásd még *KDLN* 746. p.

[571] „Kedves Milánom – / nem írhatok levelet. Légy szíves, ezt közöld telefonon." KD levele Füst Milánnak, Tátraszéplak, [1935. dec. 15.]. In *KDLN* 753. p.

[572] KD levele Radákovich Máriának, [Tátraszéplak felé a vonaton, 1935. dec. 7.]. In *KDLN* 748. p. Lásd még Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009.

[573] Lásd KD levele Füst Milánnak, [Tátraszéplak, 1935. dec. 9.]. In *KDLN* 750. p.

[574] Lásd KD levele Radákovich Máriának, [Tátraszéplak, 1935. dec. 11.]. In *KDLN* 751. p. „[Vargha Balázs:] A tátrai konspiráció. [...] Kuncs Pál igazgató főorvos, Tatranska Poljana, Guhr-féle Szanatórium, CSSR, huszon, harminckét filléres bélyeg." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009.

[575] KD levele Radákovich Máriának, [Tátraszéplak, 1935. dec. 11.]. In *KDLN* 751. p.

[576] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[577] Radákovich Mária levele Füst Milánnak, Budapest, 1936. jan. 14. Közli Vargha: Szeptemberi áhítat... i. m. 486. p.

[578] „Mariska sógornőm odahaza a vidéken megbetegszik. Súlyos műtétet végeznek rajta. [... KD] Most alig említi. Én utazom le hozzá. Amikor visszajövök, Dide idegenül fogad." Kosztolányiné 330. p.

[579] KD levele Füst Milánnak, Budapest, 1935. szept. 24. In *KDLN* 745. p.

[580] „mariam szent ajandekod szivem foeloett viselem sohase valok meg toele mindig melto leszek ra edes anyam vallalja nyiltan hordhatom". KD levele Radákovich Máriának, [Szabadka?,] 1935. dec. 25. In *KDLN* 753. p. Lásd még Vargha: Szeptemberi áhítat... i. m. 484. p.

[581] KD levele Radákovich Máriának, Stockholm, 1936. febr. 11. In *KDLN* 757. p.

[582] KD levele Füst Milán és Füst Milánnénak, Stockholm, 1936. febr. 11. In *KDLN* 757. p.

[583] Radákovich Mária levele Füst Milánnak, Budapest, 1936. febr. 1. Közli Vargha: Szeptemberi áhítat... i. m. 487–488. p.

[584] KD levele Radákovich Máriának, Budapest, 1936. ápr. 30. In *KDLN* 758. p. A hozzáférhető hagyatéki anyagban ez az utolsó levél, amit KD Máriának írt, nem zárható ki azonban, hogy később is üzent az asszonynak.

[585] „[Radákovich Mária:] én nyomorúságban és szenvedésben, akkor elhagytam. Mert azért, mert nem üzent. Igaz, hogy megmondtam, ha üzen, akkor bemegyek hozzá. De mert nem

üzent, nem mentem be hozzá. És én ezt úgy veszem, hogy én akkor elhagytam őt. / [Vargha Balázs:] Persze lehet, hogy csak a közvetítő nem volt. Nem adta át az üzenetet. / [RM:] Persze, lehet, hogy az Erzsi vagy a Milán. Az Erzsi az bement. Ezt a klinikáról írta. Mert a felesége a klinikára is vele ment." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008.

[586] „Az akkori alorvosától tudom azt, hogy Mária napra szeptember 12-én vele küldetett 500 pengőért egy rózsacsokrot. Ezt az alorvostól tudom, az uram soha meg se említette." Beszélgetés Hauber Lászlóné Réczey Magdával. Budapest, 1975. dec. 3. Láng József és Merva Mária felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtár, K00021/1. Föltehetően 1936-os nevenapjára emlékezik vissza Radákovich Mária is: „A nevem napjára rengeteg virágot kaptam, köztük egy óriási csokrot, csupa rózsaszín rózsából. Megnéztem, van-e benne névjegy. De nem volt. Nem is gondoltam, hogy ő küldhette. Még most sem tudom, hogy miért nem őrá gondoltam." Vargha: Szeptemberi áhítat… i. m. 471. p.

[587] Vargha: Szeptemberi áhítat… i. m. 484. p.

[588] Uo. 485. p.

[589] „Mikor Dezső már beteg, komoly, nagyon beteg volt, akkor megkért engem, átadott nekem egy igen komoly, nagy csomagot. Mint egy kispárna, akkora volt a csomag, s azt kérte, hogy esküdjek meg, hogy ezt az ő koporsójába, az ő feje alá kell, hogy tegyem." Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009.

[590] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009. „Máriának Kosztolányihoz írt levelei közül csak azok vannak meg, amelyeket Stockholmba írt, 1936 elején. Ezeket Kosztolányi nem olvasta, felbontatlanul kerültek vissza Svédországból, s Füst Milán hagyatékában maradtak fenn." Vargha: Szeptemberi áhítat… i. m. 442. p.

[591] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest, 1935. szept. 24. előtt]. In *KDLN* 744. p.

[592] [Szerző nélkül]: A pesti Pythia. *SzÉ*, 1923. szept. 16–22. 13. p.

[593] Kosztolányiné 301. p.

[594] Uo. 302. p.

[595] Lásd még Schöpflin Aladár: Írók népszövetsége. Jegyzetek a PEN-kongresszusról. *PN*, 1933. jún. 4. 9. p.

[596] Lásd bővebben *A Magyar PEN Club élén* című alfejezetet.

[597] Kosztolányiné 304. p.

[598] Lásd Kosztolányi Dezső: Tátraszéplaki levél. *N*, 1933. aug. 20. 26. p.; *SzÉ*, 1933. aug. 20–26. 33–35. p.

[599] Kosztolányiné 304. p.

[600] Lásd Kosztolányi Dezső: Nemes-Kosztolány. *PHV*, 1933. okt. 8. 8. p.

[601] Kosztolányiné 305. p.

[602] Lásd Kosztolányiné 306–307. p. Lásd még a *Csáth Géza halála* című alfejezetet.

[603] KD levele Radákovich Máriának, [Budapest,] 1935. aug. 18. In *KDLN* 738. p. Lásd még Radákovich Mária levele Füst Milánnak, Budapest, 1936. febr. 1. Közli Vargha: Szeptemberi áhítat… i. m. 487–488. p.

[604] „Annak idején mindennapos dolog volt, hogy a beteg elől, majd a halála után a gyermekei elől is eltitkolták a betegség valódi természetét. De az orvosok és a család tagjai azokkal sem beszéltek nyíltan, akik tudtak betegségükről." Sontag, Susan: *A betegség mint metafora*. Budapest, 1983, Európa, 9–10. p.

[605] Hunyady Sándor: A költő halálához. *Magyarország*, 1936. nov. 5. 9. p.

[606] Lásd Kosztolányiné 308–309. p.

[607] Uo. 309. p. A francia szöveg helyesen: „Le roi boit", illetve „le reine boit".
[608] Uo. 311. p.
[609] Uo. 312. p.
[610] Naplók 1933–34, 846., 859. p.
[611] Uo. 848. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Esti Kornél búcsúja. Novella. *PH*, 1933. dec. 24. 8. p.
[612] Naplók 1933–34, 848. p.
[613] Lásd bővebben Sz[abó Gáborné]. Weress Jolán: Kosztolányi meggyógyult. *Ellenzék*, 1934. jan. 26. 3. p. Lásd még KD levele Szabó Gáborné Weress Jolánnak, Budapest, 1934. jan. 22. In *KDLN* 699. p.
[614] Közli Marosi Ildikó: Jegyzetek a levelekhez. In *Molter Károly levelezése. 1933–1937.* III. köt. S. a. r., jegyz. uő. Budapest–Kolozsvár, 2006, Argumentum–Polis, 421. p.
[615] „Bejött a kávéházba, leült az asztalhoz, feketekávét kért a pincértől. – Átment az Andrássy úton. – Színházi főpróbán a garderobenál a kabátjáért tusakodott. – Élt, hatalmas teste fürgén mozgott, kedves arca csupa szellemes vidámság. – És az ember tudta róla, hogy meg fog halni, meg vannak számlálva a hónapjai, talán a hetei, kérlelhetetlenül el kell utaznia közülünk." Hunyady: A költő halálához… i. m. 9. p.
[616] A KD kezelésével kapcsolatos francia dokumentumok, valamint a kapcsolódó kontextus föltárása Józan Ildikó érdeme.
[617] Jean Marx levele Claudius Regaud-nak, Párizs, 1934. jún. 26. Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques, Service des oeuvres françaises à l'étranger, 1911–1940, vol. 535 [foliószám nélkül].
[618] Claudius Regaud levele Jean Marxnak, Párizs, 1934. jún. Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques, Service des oeuvres françaises à l'étranger, 1911–1940, vol. 300 [foliószám nélkül].
[619] Jean Marx levele Louis de Vienne-nek, Párizs, 1934. júl. 19. Ministère des Affaires étrangères, Archives diplomatiques, Service des oeuvres françaises à l'étranger, 1911–1940, vol. 535 [foliószám nélkül].
[620] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03010.
[621] KD levele Elis Bervennek, Budapest, 1934. máj. 31. In *BHDKrK* 552–553. p. László Erika fordítása.
[622] KD levele Vikár Bélának, [Budapest,] 1934. máj. 29. In *KDLN* 706. p.
[623] Kosztolányiné 315. p.
[624] Lásd bővebben The Official Website of the Nobel Prize. Nomination Archive. https://www.nobelprize.org/nomination/archive/.
[625] Kosztolányiné 316. p.
[626] Lásd bővebben – i. [Kosztolányi Dezső]: Uti napló. *PH*, 1934. júl. 14. 10. p.
[627] Kosztolányiné 317. p.
[628] – i. [Kosztolányi Dezső]: Berlini utca. *PH*, 1934. júl. 6. 6. p.
[629] Uo.
[630] Lánczy: A felgyógyult Kosztolányi beszél… i. m. 6. p. KD az öccse műtétjéről még naplófeljegyzéseiben is említést tesz: „Mint a disznóölés. Nagy hasa gennyedzik. Egy pohárnyi, 1 deci genny a nyitott hasfalüregben. Az az érzésem, hogy vége van. Kimegyek. Öcsémről rossz diagnózist csináltak." Naplók 1933–34, 827. p.
[631] Lásd Gyenes György: Rádiumhemmet. Kosztolányi Dezső stockholmi kezelésének története és dokumentumai. In *BHDKrK* 35. p.
[632] Kosztolányi Dezső: Rádiumhemmet. *PH*, 1934. szept. 5. 4. p.

[633] Uo.

[634] [Szerző nélkül]: Dohányzás. Waldmann Iván dr. és Kosztolányi Dezső nyilatkozata. *Esti Kurír*, 1934. szept. 13. 8. p.

[635] KD levele Kosztolányi Dezsőnének, Dubrovnik, 1935. ápr. [20.]. In *KDLN* 729. p.

[636] KD levele Füst Milánnak, Ragusa [Dubrovnik], 1935. ápr. 23. In *KDLN* 730. p.

[637] KD levele Kosztolányi Dezsőnének, Dubrovnik, 1935. ápr. 26. In *KDLN* 731. p. Lásd még Kosztolányi Dezső: Dalmát képek. *PH*, 1935. máj. 1. 6. p.; Uő: Tengeren. *PH*, 1935. máj. 5. 6. p.; Uő: Apa. Uti emlék. *PH*, 1935. máj. 21. 6. p.; Uő: Cetinje. *PHV*, 1935. jún. 2. 4–5. p.; Uő: Arbe sziget, öt perc. *PH*, 1935. jún. 5. 4. p.; Uő: Ákom-bákom. *PHV*, 1935. jún. 9. 6. p.; Uő: Jegyzeteim. *PHV*, 1935. jún. 23. 3. p.

[638] Lásd Pán: A vers és a csók… i. m. 135. p.

[639] Kosztolányiné 320. p.

[640] „Péntek este magamhoz kérettem Freystadtl gégész barátomat." *BHDKrK* 154. p.

[641] Dr. Freystadtl által aláírt diagnózis Kosztolányi Dezső állapotáról. Budapest, 1936. jan. 22. In *BHDKrK* 561–562. p. László Erika fordítása.

[642] Kosztolányiné 342. p.

[643] Uo. 343. p.

[644] (x): Kosztolányi Dezsőt harmadszor is megoperálták. „Csoda történt – mondja Kosztolányiné – Azzal biztatnak, hogy férjem julius közepén elhagyhatja a kórházat…" *Napló*, 1936. jún. 10. 2. p.

[645] Kosztolányiné 346. p.

[646] „Májusban meglátogattuk a szanatóriumban, itt elmondták, hogy földszinti szobába kényszerültek az emeletről elhelyezni őt, mert leugrással fenyegetőzik, ha nem kap morfint. […] Ha önként meg tudna halni, akkor még erős, egész ember, még ura sorsának, nem gyávára gyötört szolgája." Török Sophie: Harc a félelemmel. *Ny*, 1936/dec. 435. p.

[647] Hatvany Lajos levele Lengyel Menyhértnek, [Budapest, 1936. márc. 30.]. In *Hatvany Lajos levelei*… i. m. 367. p.

[648] Márai Sándor: Kosztolányi Dezső meghalt. *Az Újság*, 1936. nov. 4. 7. p.

[649] Török: Harc a félelemmel… i. m. 436. p.

[650] Lásd Ahlbom, H. levele Kosztolányi Dezsőnének, Stockholm, 1936. ápr. 2. In *BHDKrK* 560. p.

[651] Beszélgetés Hauber Lászlóné Réczey Magdával. Budapest, 1975. dec. 3. Láng József és Merva Mária felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtár, K00021/1.

[652] Uo.

[653] Uo.

[654] (x): Kosztolányi Dezsőt harmadszor is megoperálták. „Csoda történt – mondja Kosztolányiné – Azzal biztatnak, hogy férjem julius közepén elhagyhatja a kórházat…" *Napló*, 1936. jún. 10. 2. p.

[655] Emil Isac levele KD-nek, Kolozsvár (Cluj), 1936. ápr. 19. Lásd Rába György: Emil Isac levelei Babits Mihályhoz és Kosztolányi Dezsőhöz. *ItK*, 1959/2. 335. p.

[656] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Georges Duhamel meglátogatta a gyógyuló Kosztolányit. *Az Est*, 1936. jún. 13. 9. p.

[657] Kosztolányiné 347–348. p.

[658] Kosztolányi Ádám levele Zágonyi Ervinnek, Párizs, 1977. márc. 10. Közli Zágonyi Ervin: „…minden élet, mint olyan, tragikus". Kosztolányi Ádám levelei Zágonyi Ervinhez. *Duna-part*, 2008/4. 35. p.

[659] „Milyen jelképes ez az ő távozásuk éppen most – mondja szomorúan Dide." Kosztolányiné 348. p.

[660] Németh: Emlékiratok… i. m. 676. p.
[661] Kosztolányiné 349. p.
[662] Ascher Oszkár: Az utolsó szavak. *Ny*, 1936/dec. 444–445. p.
[663] Uo. 444. p.
[664] Lásd még az *Édes Anna* című alfejezetet.
[665] *BHDKrK* 277. p.
[666] KD az alábbi kiadást őrizte a kórházban: Shakespeare, William: *Hamlet*. Bev. Brandes, George. London, 1904, William Heinemann. Lásd még Ascher: Az utolsó szavak… i. m. 447. p.; Zágonyi Ervin: *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Budapest, 1990, Akadémiai, 46. p.
[667] Füst Milán: A nevetéséről. *Ny*, 1936/dec. 429. p.
[668] *BHDKrK* 166., 169. p.
[669] Uo. 200. p. Egy helyütt KD azt is följegyzi, hogy Pásztor mentette meg az életét. Lásd i. m. 271. p.
[670] Uo. 257–258. p.
[671] Ascher: Az utolsó szavak… i. m. 446. p.
[672] [Szerző nélkül]: Aggasztóra fordult Kosztolányi állapota. *Reggeli Újság*, 1936. okt. 19. 2. p.
[673] *BHDKrK* 168. p.
[674] „Mindenki tudta a városban, hogy a költő menthetetlen. A nyomtatott betű azonban óvatosan, tisztelve a szenvedést, nem írta meg a lesújtó tényt, Kosztolányi az utolsó napokig újságot olvasott és a költő minden szenvedélyével félt a haláltól." [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső ma délelőtt meghalt. Az Est tudósítójától. *Az Est*, 1936. nov. 4. 3. p.
[675] Kosztolányiné 358. p.
[676] *BHDKrK* 230. p.
[677] Uo. 124., 128. p.
[678] Kosztolányiné 360. p.
[679] Uo. 353. p.
[680] *BHDKrK* 131–132. p.
[681] Uo. 125. p.
[682] Uo. 144., 155. p.
[683] Uo. 106., 224. p.
[684] Bollobás Béla: A beteg Kosztolányi. *Élet és Irodalom*, 1979. szept. 8. 2. p.
[685] *BHDKrK* 117. p.
[686] Bollobás: A beteg Kosztolányi… i. m. 2. p.
[687] Ascher Oszkár: Kosztolányi Dezső utolsó hónapjai. *Az Est*, 1936. nov. 5. 9. p.
[688] Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03009.
[689] Gál István: Schöpflin Aladár két rádióelőadása. Emlékezés Kosztolányi Dezsőről. *It*, 1979/4. 922. p.
[690] Márai Sándor: Lélek. In *Babits-emlékkönyv*. Szerk. Illyés Gyula. Budapest, 1941, Nyugat, 82. p.
[691] Ignotus Pál: *Kosztolányi Dezső*. Budapest, 1936, Cserépfalvi, 17. p.
[692] Kosztolányiné 359. p.
[693] Vágó Márta: *József Attila*. Budapest, 1975, Szépirodalmi, 256. p.
[694] Lásd bővebben Ascher Oszkár: *Minden versek titkai. Életrajzi regény*. Budapest, 1964, Szépirodalmi, 186. p. Lásd még Interjú Karinthy Ferenccel. Rendezte Dobray György. Az archív felvételt több interjúval együtt a Duna TV tűzte műsorára, 2010. március 29-én.

[695] Lásd Kosztolányiné 362. p. Lásd még [Szerző nélkül]: Eltemették Kosztolányi Dezsőt. *Nemzeti Újság*, 1936. nov. 6. 4. p.

[696] „Meggyóntam / tam / Titok". *BHDKrK* 186. p.

[697] [Szerző nélkül]: [Cím nélkül]. *Új Ember*, 1959. szept. 6. 2. p.

[698] Füst: *Teljes napló*... i. m. 420–421. p. (2. köt.)

[699] Vasárnapi beszélgetések. Török Sándor beszélgetése Kosztolányi Dezsőnével. PIM Kézirattár, V.4558/153/70.

[700] Lásd Székely Tibor: „Tedd, hogy éljek!" Utolsó beszélgetés Kosztolányi Dezsővel. *ÚI*, 1936. nov. 15. 744. p.

[701] Lásd pl. [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső ma délelőtt meghalt. *8 Órai Újság*, 1936. nov. 4. 14. p.

[702] „Azt mondta: a Nyugat húsvéti száma lesz a Kosztolányi-szám, nem tudta, hogy karácsony közeleg." Török: Harc a félelemmel... i. m. 437. p.

[703] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső meghalt. *BpH*, 1936. nov. 4. 7. p.

[704] [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső ma délelőtt meghalt. *Az Est*, 1936. nov. 4. 3. p.

[705] Kosztolányiné 362. p.

[706] Lásd bővebben Munk Artúr: *Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye*. Újvidék, 1953, Testvériség–Egység, 385–392. p.

[707] Lásd Boncolási jegyzőkönyv. 498/1548. B sebészet. Kosztolányi Dezső. Szent János Kórház Múzeuma. Közlését lásd Arany Zsuzsanna – Gulyás Gabriella: Újabb dokumentumok Kosztolányi betegségéről és haláláról. *MediArt*, 2012/1. 14–19. p.

[708] Beszélgetés Hauber Lászlóné Réczey Magdával. Budapest, 1975. dec. 3. Láng József és Merva Mária felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtár, K00021/1.

[709] Manninger Vilmos levele Kosztolányi Dezsőnének, Budapest, 1936. nov. 4. MTAKK, Ms4620/170.

[710] Megyeri József Imre kórboncnok és cytológus szakorvos – aki segítségemre volt a dokumentum értelmezésében – meglátása szerint a nyelőcsőnél alakulhatott ki az elsődleges rosszindulatú daganat, s onnan keletkezett áttétel nyakon és fogínynél.

[711] Füst: *Teljes napló*... I. m. 420. p. (2. köt.)

[712] „A kultuszminisztériumot Marjay Ödön, a fővárost Felkay Ferenc, a francia követséget de Vial, a Kisfaludy Társaságot Voinovich Géza és Kéky Lajos, a Magyar Újságíró Egyesületet Márkus Miksa és Boross László képviselték. Herczeg Ferenc és Légrády Ottó mellett jelen voltak irodalmi lapjaink és egyesületeink képviselői is. A Pesti Hírlap nevében Benda Jenő, az újságírók nevében Boros László, a Kisfaludy Társaság nevében Rédey Tivadar, a Nyugat nevében Schöpflin Aladár, a Vajda János Társaság nevében Kárpáti Aurél, a Színpadi Szerzők nevében Móricz Zsigmond, az IGE nevében Szegedy István, a szabadkai öregdiákok képviseletében pedig György Károly dr. beszélt." [Szerző nélkül]: Kosztolányi temetése. *Magyarország*, 1936. nov. 7. 6. p.

[713] Karinthy Frigyes: Eltemettük Kosztolányi Dezsőt. *Az Est*, 1936. nov. 7. 7. p.

BIBLIOGRÁFIA

BIBLIOGRÁFIÁK

Kosztolányi Dezső munkásságát teljes terjedelmében átfogó bibliográfia nem áll rendelkezésre. Az író halálát követő első évtizedekben még csak kéziratban maradt gyűjtések készültek, melyek közül elsősorban Hitel Dénes munkája érdemel említést (Hitel Dénes bibliográfiája. MTAKK, Ms4645/6–11. Ms4646/6–8. A Végh Dániel által készített elektronikus változatot lásd http://kosztolanyioldal.hu/hitel-denes-bibliografiaja). Rajta kívül ismerjük Bakos Endre és Dénes Miklós összeállítását (*Kosztolányi Dezső művei. Bibliográfia.* Összeáll. Dénes Miklós. PIM Kézirattára, V.3452/62., illetve magántulajdonban), valamint Bádonfai Gábor szakdolgozati mellékletét, aki főként a Kosztolányi műveiről szóló másodlagos irodalom tételeit foglalta egybe (*Kosztolányi Dezsőre vonatkozó írások bibliográfiája. 1907–1964*. Összeáll. Bádonfai Gábor. ELTE BTK, Toldy Ferenc Könyvtár. Elektronikus változatát lásd http://kosztolanyioldal.hu/badonfai-gabor-bibliografiaja).

A hivatalosan 2007-ben indult, Kosztolányi Dezső műveinek kritikai kiadását célul kitűző vállalkozás keretében jelent meg aztán öt kötet abból a bibliográfiasorozatból, mely a szerző életében napi- és hetilapok, valamint folyóiratok hasábjain közzétett írásainak adja tételes leírását. E sorozat – melynek készítésében szerkesztőként, illetve egy idő után Dobás Kata mellett társszerkesztőként közreműködtem – tekinthető ez idáig a legátfogóbb föltárásnak, ám még közel sem nevezhető végleges eredménynek (KDJegyz1–5.). A kritikai kiadás forrásgyűjtésének részeként születtek azonban összeírások a Kosztolányi életében megjelent vonatkozó irodalomról is (*Magyar nyelvű recepció*. Szerk. Dobás Kata. http://kosztolanyioldal.hu/vonatkozo-irodalom-sajat-gyujtes), valamint azon időszaki kiadványok listája ugyancsak rendelkezésre áll, amelyekben az író egyáltalán szerepelt írásokkal (*Hírlapok listája, melyekben közölt írásokat Kosztolányi Dezső*. Összeáll. Arany Zsuzsanna – Dobás Kata. http://kosztolanyioldal.hu/laplista).

KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK, LEVELEK, NAPLÓK

A Kosztolányi-levelezés teljes korpusza föltehetően sohasem fog összeállni, miután számos levél vagy megsemmisült az elmúlt évtizedek folyamán, vagy különböző hagyatékokban, illetve magángyűjteményekben lappang. Kutatásaim során főként Réz Pál összeállítására (KDLN) támaszkodhattam, illetve a levelezés Buda Attila, Józan Ildikó és Sárközi Éva által sajtó alá rendezett kritikai kiadássorozatának eddig elkészült első kötetére (KDL1KrK), mely az író saját kezű levelein túl a hozzá írtakat is tartalmazza, az 1907-es év végéig. Ezenkívül nagy segítséget jelentett a családi levelezés ismert darabjait közreadó Dér Zoltán munkája (KDCsalL), valamint az ugyancsak a szabadkai irodalomtörténész sajtó alá rendezésében közreadott *Levelek Kosztolányihoz. 1907–1936* (Vál., s. a. r., bev. Dér Zoltán. Szabadka, 1985, Életjel) című kiadvány, mely 54 szerző 93 levelét tartalmazza. Emellett a közgyűjteményekben föllelhető, de kötetben nem közölt leveleket is tanulmányoztam,

valamint Bíró-Balogh Tamás egyelőre kéziratban lévő anyagain kívül – lehetőségeimhez mérten – néhány, magángyűjteményből származó dokumentumot.

Míg Kosztolányi diákkori naplóit csak felesége közléséből (Kosztolányiné) ismerjük, későbbi följegyzései egy része 1933/1934-es keltezéssel ellátott naplófüzetében maradt fönn. A MTAKK-ban őrzött dokumentum – keltezése ellenére – különböző időpontokból származó szövegeket tartalmaz, így nem pusztán az említett két év reflexióit rögzíti (Kosztolányi Dezső: *Napló. Igen becses kéziratok. 1933–1934.* S. a. r., jegyz. Kelevéz Ágnes – Kovács Ida. Budapest, 1985, Múzsák–PIM; Naplók 1933–34. Kosztolányi Dezső: Napló. 1933. márc. 10. – 1934. jan. 24. MTAKK, Ms4611/1–2.).

Az író személyes okmányait – például keresztlevelét, iskolai bizonyítványait, népfölkelési igazolványi könyvét, illetve a szüleivel, testvéreivel és feleségével kapcsolatos iratokat – elsősorban a MTAKK, az OSzK, a PIM, valamint az SzTL közgyűjteményi anyagában kutattam, miután az életrajz vonatkozó fejezeteiben mindenhol igyekeztem eredeti dokumentumokra hivatkozni. Emellett nagy segítségemre volt a Kovács Ida által szerkesztett, Kosztolányi összes fényképét tartalmazó ikonográfia (*Halkan szitál a tört fény. Kosztolányi Dezső összes fényképe.* Előszó Fráter Zoltán. Budapest, 2006, PIM), valamint azon szövegközlések, melyek nehezen hozzáférhető (esetleg külföldön lévő) forrásanyagokat tártak föl.

Kosztolányi kortársainak leveleit, naplóit és visszaemlékezéseit ugyancsak tanulmányoztam, köztük leginkább Babits, Balázs Béla, Bárdos Artúr, Csáth Géza, Fenyő Miksa, Füst Milán, Gellért Oszkár, Göndör Ferenc, Hatvany Lajos, Herczeg Ferenc, Illés Endre, Jász (Brenner) Dezső, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes és Karinthy Ferenc, Kassák Lajos, Lengyel Menyhért, Márai, Molter Károly, Munk Artúr, Németh Andor, Rozsnyay Kálmán, Szabolcsi Lajos, Szabó Dezső, Szabó Lőrinc, Tersánszky Józsi Jenő, Tevan Andor és Tóth Árpád vonatkozó köteteit, valamint – amennyiben a kontextus úgy kívánta – az egyes tanúságtevő szerzőkről szóló szakirodalmat.

ÉLETRAJZOK, MONOGRÁFIÁK

Kosztolányi Dezsőről az első életrajzot felesége írta (Kosztolányiné). A kötetben számos idézet szerepel a diákkori naplókból, illetve olyan levelekből is, melyek eredetijét nem ismerjük. Kosztolányi Dezsőné ezenkívül olyan információkat oszt meg olvasóival, melyeket csak az tudhatott, aki az író közvetlen közelében élt. Miután könyve több helyütt erősen szubjektív beszámolókat, illetve olykor fiktív történeteket tartalmaz (a szerző például Esti Kornél-történetek motívumait is idézi), a munka – bár nélkülözhetetlen volt a Kosztolányi-életrajz megírásához – nem tekinthető megbízható forrásértékkel bíró dokumentumnak. A kiadvány mellett mindössze egyetlen biográfiának tekinthető szöveg látott napvilágot, Levendel Júlia könyve (*Így élt Kosztolányi Dezső.* Budapest, 1985, Móra), mely azonban – népszerűsítő jellegéből kifolyólag – nem jelöli külön forrásait, valamint időnként ideológiai vonatkozású megállapításokat tesz.

A Kosztolányi halála utáni évtizedekben több, főként a marxista irodalomtudomány vonalát követő monográfia készült, melyek (föltehetően történelmi okokból) nem, vagy csak kevésbé támaszkodtak forráskutatásra, nem tárták föl részleteiben a háttérkontextust (különös tekintettel az 1919-21-es szerepvállalásokra), valamint ideológiai alapú ítéleteket fogalmaztak meg az író munkásságával és személyével kapcsolatban. Az 1957-ben megjelent *Az erkölcsi normák felbomlása* című munka volt az első kötet – korábbról Szabó Árpád tanulmányai említhetők –, amely Kosztolányi morális beállítottságával úgy foglalkozott, hogy a szépirodalmi művekből következtetett a jellemrajzra, melyet aztán ideológiai ala-

pon bírált (Heller Ágnes: *Az erkölcsi normák felbomlása. Etikai kérdések Kosztolányi Dezső munkásságában.* Budapest, 1957, Kossuth.). A hetvenes–nyolcvanas években született monográfiák ugyan foglalkoztak életrajzi kérdésekkel – mindez leginkább Kiss Ferenc terjedelmesebb kötetéről állítható –, de elsősorban a művekre összpontosították figyelmüket, igaz, olykor életrajzi olvasatot is adtak (Rónay László: *Kosztolányi Dezső.* Budapest, 1977, Gondolat; Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi.* Budapest, 1979, Akadémiai; Bori Imre: *Kosztolányi Dezső.* Újvidék, 1986, Forum; Király István: *Kosztolányi. Vita és vallomás. Tanulmányok.* Budapest, 1986, Szépirodalmi).

2010-ben jelent meg Szegedy-Maszák Mihály monográfiája (*Kosztolányi Dezső.* Pozsony, 2010, Kalligram). Ez a munka már szakított a korábbi hagyománnyal: műelemzéseiben a modern és posztmodern irodalomtudomány eredményeit hasznosította, érintett korábban kevésbé tárgyalt életrajzi és történeti vonatkozásokat, valamint az életművel kapcsolatba hozható társművészeti aspektusokra is igyekezett rávilágítani.

TANULMÁNYKÖTETEK

A Kosztolányi munkásságával foglalkozó tanulmánykötetek közül elsősorban az utóbbi néhány évtized eredményeire támaszkodtam, azonban ha csak korábbi munka tárgyalt egy-egy kérdéskört, akkor abból is merítettem (pl. Dér Zoltán: *Ikercsillagok. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza. Tanulmányok, kritikák, dokumentumok.* Újvidék, 1980, Forum; Kiss Ferenc: *Kosztolányi-tanulmányok.* Miskolc, 1998, Felsőmagyarország).

A többszerzős művek közül főként a Kulcsár Szabó Ernő és Szegedy-Maszák Mihály szerkesztésében megjelent összeállítást használtam, mely az 1990-es évek újraértelmezéseit fogja össze, több olyan kérdéskört bevonva a vizsgálódásba – például az író naplóinak és leveleinek olvasási lehetőségei, nyelvfelfogása, színikritikusi működése –, melyekről korábban nem, vagy legalábbis kevésbé esett szó (*Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről.* Budapest, 1998, Anonymus). Számos fontos tanulmányt közöl a Szabadkán megjelent *Az emlékezés elevensége* című kiadvány is, mely az író szülővárosában tartott tudományos tanácskozások anyagát gyűjti egy kötetbe (*Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön.* Szerk. Hózsa Éva – Arany Zsuzsanna – Kiss Gusztáv. Szabadka, 2007, Városi Könyvtár).

Az önálló tanulmánykötetek közül nem utolsósorban Bengi László, Bíró-Balogh Tamás és Lengyel András munkái említhetők, de a közelmúltban például Szilágyi Zsófiától is napvilágot látott egy összeállítás. Míg Bengi inkább elméleti alapokról indulva tárgyalja az életmű egyes kérdésköreit, Bíró-Balogh és Lengyel filológiai-életrajzi irányból igyekszik megválaszolni a fölvetett problémákat, Szilágyi pedig inkább az író pályakezdésére összpontosít (Bengi László: *Elbeszélt halál. Kosztolányi-tanulmányok.* Budapest, 2012, Ráció; Bíró-Balogh Tamás: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához.* Budapest, 2014, Equinter; Lengyel András: *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok.* Szeged, 2000, Tiszatáj; Szilágyi Zsófia: *Az éretlen Kosztolányi.* Pozsony, 2017, Kalligram). Saját kötetemet ugyancsak szükséges említenem, miután egyfelől a kritikai kiadás forrásgyűjtő munkálatainak többéves tapasztalatát összegeztem benne, másfelől a *Pardon* rovat kérdésköréhez szolgáltattam (Bíró-Balogh, Kiss, Lengyel és Szegedy-Maszák hivatkozott írásai mellett) további adalékokat (Arany Zsuzsanna: *Isten bálján. Kosztolányi-tanulmányok.* Veszprém, 2011, Művészetek Háza).

„A VÉREIM, AZ ŐSEIM" (1885-IG)

Kosztolányi családtörténetének föltárásához olyan közismert adattárak állnak rendelkezésre, mint Nagy Iván, ifj. Hellebronth Kálmán és Kempelen Béla munkái. Alapvető adalékokkal szolgál még – a nemesi származás szempontjából is – Kiss Ferenc tanulmánya (Adalékok Kosztolányi életrajzához. *Üzenet*, 1985/2–3. 216–240. p.), valamint Sárközi Éva írása (Adatok Kosztolányi Dezső családtörténetéhez egy eddig ismeretlen levél kapcsán. *It*, 2013/2. 283–303. p.).

Virág Gábor kutatásai a család topolyai vonatkozásaira derítenek fényt (A Kosztolányiak Topolyán 1. *7 Nap*, 1992. nov. 13. 16. p.; uő: A Kosztolányiak Topolyán 2. *7 Nap*, 1992. nov. 20. 16. p.), az 1848-49-es szabadságharc emigránsainak visszaemlékezései pedig Kosztolányi Ágostonnak, az író nagyapjának élettörténetét segítik alaposabban megismerni (pl. Veress Sándor: *A magyar emigratio a keleten*. I. köt. Budapest, 1878, Athenaeum; Dancs Lajos: *Töredékek tiz éves emigrationalis élményeimből*. Nagy-Szőllős, 1890, Székely Simon).

Dér Zoltán tanulmánya a család anyai ágával, illetve a Kosztolányi unokatestvérével, Csáth Gézával kapcsolatos tudnivalókat foglalja össze (Adalékok Csáth Géza életrajzához. *Üzenet*, 1987/jan.–márc. 185–203. p.).

„AHOL A GYÖKEREI VOLTAK ÉS AZ EREJE" (1885–1902)

A századfordulós Szabadka történetének és kulturális életének bemutatásához elsősorban az ismert történeti szakmunkák – Borovszky Samu *Bács-Bodrog vármegye* című összeállítása, Iványi István nagymonográfiája vagy az id. Frankl István szerkesztette kötet (*Szabadka szabad királyi város ismertetése*. Szabadka, 1899, Krausz és Fischer Könyvnyomdája) – nyújthatnak segítséget, de alapvető tudnivalókkal szolgálnak Magyar László kutatásai is (pl. *Tovatűnő évszázadok. Helytörténeti írások. 1391–1918. Iratvallató III*. Szabadka, 2002, Életjel).

Kosztolányi szabadkai családi életéről, valamint szüleivel és testvéreivel való kapcsolatáról nem utolsósorban Dér Zoltán írásai tájékoztatnak (pl. Utószó. Egy új életrajz elemei. In *KDCsalL* 379–425. p.), az író kortársai közül pedig Munk Artúr (*Köszönöm addig is… Egy orvos életregénye*. Újvidék, 1953, Testvériség–Egység) és Csuka Zoltán: („*Mert vén Szabadka, áldalak…*" *Emlékezés életem két korszakára*. Szabadka, 1971, Életjel) tanúságtételeire hivatkozhatunk.

A gimnáziumi évek történetéhez kínálnak adalékot *Szabadka Sz. Kir. Város Községi Főgymnasiumának Értesítői*, illetve Hicsik Dóra munkája (*Alma mater. A szabadkai főgimnázium tanárai*. Szabadka, 2010, Életjel), mely Kosztolányi tanárairól rögzíti a szükséges információkat.

Míg a diák Kosztolányi szerelmi kalandjairól főként Fenyves Ferenc számol be (*Mégegyszer elmondom… Fenyves Ferenc írásai*. Szabadka, 1938, Minerva), az önképzőköri működésről megint csak Dér Zoltán ad részletes leírást (Az első műhely. In uő: *Ikercsillagok. Kosztolányi Dezső és Csáth Géza. Tanulmányok, kritikák és dokumentumok*. Újvidék, 1980, Forum, 11–50. p.), az író díszkönyvi bejegyzésre érdemesített szövegeivel kapcsolatban pedig a szabadkai Városi Könyvtárban őrzött *Szabadkai Főgimnázium Önképzőkör Érdemkönyve* igazít el.

„NO KORNÉL BARÁTOM, ÚGY-E GYÖNYÖRŰ PEST?" (1903–1913)

A Budapestre került Kosztolányi egyetemi éveinek hátterét segít megvilágítani többek között Diószegi István kötete (*Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1635–1985*. Szerk. uő. Budapest, 1989, ELTE), a korabeli fővárosi életet pedig elsősorban Gyáni Gábor kutatásai mutatják be (pl. Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest, 2000, Budapest Főváros Levéltára).

A Négyesy-szemináriumokról Juhász Gyula és más kortársak adnak részletes leírást, de hasznos információkkal szolgál Róna Judit Babits-kronológiájának vonatkozó kötete (*Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája 1883–1908*. Budapest, 2011, Balassi), illetve Kiss Ferenc e tárgykörben írt hosszabb tanulmánya is (*A beérkezés küszöbén. Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága*. Budapest, 1962, Akadémiai).

A különböző egyetemi társaságok föltérképezéséhez a kortársak által írt cikkeken túl például Kunszery Gyula szövege („A Tűz fiai". Egy fejezet XX. századi költészetünk prae-nyugatos korszakából a Komjáthy Jenő Társaság „irattára" alapján. *ItK*, 1967/2. 195–206. p.), vagy Julow Viktor forrásközlése (Kosztolányi ismeretlen ifjúkori kézirata. In *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 1960–61*. Szerk. Baróti Dezső. Budapest, 1961, Petőfi Irodalmi Múzeum, 101–105. p.) nyújt fogódzót.

Kosztolányi Bécsben töltött egyetemi éveinek, valamint a századfordulós osztrák főváros szellemi életének megismeréséhez legfőképpen Hanák Péter (*A Kert és a Műhely*. Budapest, 1999, Balassi) és Carl E. Schorske (*Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, 1998, Helikon) művei kínálnak hátteret, valamint olyan, az irodalmi vonatkozásokról még inkább szót ejtő tanulmányok, mint Fried István (Osztrák–magyar irodalmi kapcsolatok és párhuzamok a századfordulós modernségben. *Híd*, 2006. dec. 49–59. p.) és Kulcsár Szabó Ernő (Budapest–Bécs–Berlin. A Nyugat és a közép-európai modernség. *Holmi*, 2009/febr. 136–151. p.) írásai.

Számos anekdota maradt fönn Budapest kávéházi kultúrájával kapcsolatban, illetve egyre több történeti szakmunka is születik a témakörről. Saly Noémi kutatásai mellett említhetők például Wilhelm Droste, Sánta Gábor vagy Sárossi Bogáta tanulmányai, melyek a *Budapesti Negyed* 1996/nyár–őszi tematikus számában láttak napvilágot. Kosztolányi egyik első törzsasztalával, a Baross kávéház Balszélfogójával kapcsolatban többek között Kárpáti Aurél (Emlékezés a „balszélfogóra". *Magyar Nemzet*, 1961. márc. 5. 8–9. p.), illetve Bálint Lajos (*Ecset és véső*. Budapest, 1973, Szépirodalmi) szövegei igazítanak el.

Kosztolányi és Karinthy barátságáról, közös játékaikról ugyancsak rengeteg történet ismert. A Balkán Egyletről is szót ejt Karinthy Ferenc visszaemlékezéseiben (*Staféta*. Budapest, 1991, Magvető), valamint Devecseri Gábor *Lágymányosi istenek* (Budapest, 1975, Szépirodalmi) című kötetében. Kosztolányi Téglás Béla nevű, csak „Márkiként" emlegetett cimborájáról Lengyel András közölt vonatkozó kézirattári dokumentumot, valamint kísérőtanulmányt (Kosztolányi Dezső kiadatlan írása elé. *Kalligram*, 2011/szept. 66–67. p.; Kosztolányi Dezső: Jegyzetek Téglásról. *Kalligram*, 2011/szept. 68–74. p.).

A századfordulós Budapest újgnosztikus és spiritiszta mozgalmairól Tarjányi Eszter könyve (*A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest, 2002, Universitas) ad pontos leltárt.

A korabeli sajtó viszonyaival több kutató is foglalkozott, mint például Buzinkay Géza (*Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest, 2008, Corvina) vagy Lipták Dorottya (*Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága*. Budapest, 2002, L'Harmattan). Kosztolányi kontextusában is érintette a kérdést azonban Bengi László (*Az irodalom*

színterei. Irodalom és sajtó összefüggésrendszere a 20. század első évtizedeiben. Budapest, 2016, Ráció), Réz Pál (Kosztolányi, a hírlapíró. In Kosztolányi Dezső: *Álom és ólom.* Összegyűjt. Réz Pál. Budapest, 1969, Szépirodalmi, 7–31. p.), illetve több esetben Lengyel András, monográfiájában pedig Szegedy-Maszák Mihály. Lengyel András külön kitér az írónak *A Hét* című lapnál töltött időszakára is (Előszó. In Kosztolányi Dezső: *Innen-onnan. Írások A Hétből. 1908–1916.* Budapest, 2010, Nap, 5–25. p.; uő: A Hét „Toll és tőr" rovatáról. 1908–1913. In uő: *A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok.* Budapest, 2013, Nap, 46–66. p.), de fontos kiegészítést ad a kérdéskörhöz a Kiss József Centrál-beli törzsasztalával kapcsolatos visszaemlékezéseket közlő összefoglalás is (*Kiss József és kerek asztala. A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései.* Budapest, 1934, Kiss József).

Konkrétan Kosztolányi és a *Nyugat* kapcsolatáról kevesebb tanulmány született, a folyóirat történetével kapcsolatos átfogóbb – illetve más szerzőkre összpontosító – munka azonban számos említhető, köztük nem utolsósorban a kortársak tanúságtételei. A legújabb szakirodalmi eredményeket vonultatja föl többek között a *Nyugat népe* című összeállítás, mely a folyóirat indulásának 100 éves évfordulójára megrendezett konferencia anyagát tartalmazza (*Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról.* Szerk. Angyalosi Gergely – E. Csorba Csilla – Kulcsár Szabó Ernő – Tverdota György. Budapest, 2009, Petőfi Irodalmi Múzeum).

Kosztolányi *Négy fal között* című kötetének megjelenésekor Ady közölt kemény bírálatot, ami egyik kulcsmozzanata a két költő viszonyának. Erről, illetve az 1929-es Ady-vitáról egyaránt részletes leltárt ad, valamint hosszabb elemzéseket közöl Veres András „filológiai regénye" (*Kosztolányi Ady-komplexuma. Filológiai regény.* Budapest, 2012, Balassi). Az első verseskötet keletkezéséről, életrajzi vonatkozásairól, valamint további kiadásairól nyújtanak bővebb információkat Zákány-Tóth Péter kutatásai (*NFKKrK*), míg az első prózakötetekkel kapcsolatban Szilágyi Zsófia tanulmányai, illetve a *Béla, a buta* és *A rossz orvos* Bartók István és Sárközi Éva által szerkesztett kritikai kiadása (*BbRoKrK*) szolgál adalékokkal.

A fiatal Kosztolányi és Keleti Juliska szerelmi kalandjáról Lengyel András közölt tanulmányt (Kosztolányi „fekete Vénusz"-a. *Híd*, 2010/nov. 3–14. p.). Az író szabadkai kedvesének családjáról, illetve a város zenei életében nagy szerepet játszó Lányi Ernőről Kenyeres Kovács Márta és Magyar László adtak közre fontos szakmunkákat (Kenyeres Kovács Márta: *Régi nóta, híres nóta... Arnold György, Gaál Ferenc és Lányi Ernő élete és munkássága.* Szabadka, 1976, Életjel; Magyar László: *Lányi Ernő szabadkai évei. Levéltári dokumentumok.* Szabadka, 1996, Életjel); Lányi Hedda kamaszkori naplóját pedig Dér Zoltán dolgozta föl (*Fecskelány. Dokumentumregény.* Újvidék, 1985, Forum). Bíró-Balogh Tamás az író 1909-es párizsi útjának erotikus élményét, valamint a Rainer Maria Rilkével megbeszélt – ám végül elmaradt – találkozó részleteit foglalta össze („Parisba semmiért nem érdemes jönni, csak ezért". Hogyan nem találkozott Kosztolányi Dezső Rainer Maria Rilkével 1909-ben. *Tiszatáj*, 2006/máj. 45–50. p.).

Harmos Ilona életével és munkásságával Borgos Anna foglalkozott behatóan, aki nemcsak újra kiadta Kosztolányi feleségének elfeledett, illetve kéziratban maradt írásait, hanem hosszabb portrét is közölt róla (Kosztolányi Dezsőné: *Burokban születtem. Memoár, novellák, portrék.* Összeáll. Borgos Anna. Budapest, 2003, Noran; Borgos Anna: *Portrék a Másikról. Alkotónők és alkotótársak a múlt századelőn.* Budapest, 2007, Noran). A fiatalkori színészi pálya állomásait magam kutattam föl, s adtam közre tanulmányban (Arany Zsuzsanna: Utószó. (Kosztolányi Dezsőné) Harmos Ilona fiatalkori pályaképe. In Harmos Ilona (Kosztolányi Dezsőné): *Mme Chaglon üzletei. Egy divatszalon rejtelmei.* Szerk. uő. Arad, 2016, Irodalmi Jelen, 65–98. p.).

„A KÖLTŐBEN MINDEN MEGFÉR EGYMÁS MELLETT" (1914–1921)

Az első világháborúról rengeteg új szakmunka látott napvilágot kitörésének 100. évfordulója alkalmából. Ezek között nemcsak monográfiák említhetők (pl. Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja. 1914–1918.* Budapest, 2014, Osiris; Bihari Péter: *1914. A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek.* Pozsony, 2014, Kalligram), hanem számos, különböző konferenciák anyagából összeállított tanulmánykötet is – benne a szerkesztők mellett például Alain de Benoist, Bődök Gergely, Gerő András, Gyurgyák János, Pollmann Ferenc és Takáts József írásaival –, melyek a háborús eseményeken túl az utána következő forradalmak történetét szintén érintik (pl. *Európai testvérháború 1914–1918.* Szerk. Markó György – Schmidt Mária. Budapest, 2014, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány; *Az első világháború következményei Magyarországon.* Szerk. Tomka Béla. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala; *Sorsok, Frontok, Eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára.* Főszerk. Majoros István. Budapest, 2015, ELTE BTK; *Propaganda az I. világháborúban.* Szerk. ifj. Bertényi Iván – Boka László. Budapest, 2016, OSzK).

A magyar irodalom és az első világháború kapcsolatával foglalkozik többek között Kőbányai János kötete (*Az elbeszélhetetlen elbeszélés. Az első világháború a magyar irodalomban.* Budapest [2012], Múlt és Jövő), valamint Szegedy-Maszák Mihály hosszabb tanulmánya (A lövészárok irodalma. Az első világháború a prózairodalomban. In uő: *Jelen a múltban, múlt a jelenben.* Pozsony, 2016, Kalligram, 124–182. p.), illetve immár Kosztolányit is érintve tárgyalja a kérdéskört az MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport által közreadott 2015-ös gyűjtemény (*Kosztolányi nemzedéke és a háború. 1914–1918. Tanulmányok.* Szerk. Takács László. Budapest, 2015).

A *Világ* című szabadkőműves napilappal kapcsolatban – ahol Kosztolányi Dezső állandó munkatárs volt az 1910-es években – Heverdle László és Fabó Irma tanulmányai igazítanak el, míg a szabadkai szabadkőművességről, valamint a mozgalomhoz is köthető Szabad Lyceum tevékenységéről Káich Katalin és Kiss Gusztáv adott közre tanulmányokat (pl. Káich Katalin: A Szabadkai Szabad Lyceum Egyesület. 1899–1918. 1–2. rész. *Üzenet*, 1979/6. 33–340. p. *Üzenet*, 1979/7–8. 429–438. p.; Kiss Gusztáv: Gondolatok a szabadkőművesség és a szabadkai polgárság kapcsolatáról. *Üzenet*, 1999/9–12. 121–127. p.). Konkrétan Kosztolányi szabadkőműves működésének dokumentumait Berényi Zsuzsanna Ágnes tárta föl (A szabadkőműves Kosztolányi Dezső. *ItK*, 1998/5–6. 787–796. p.), de korábban Réz Pál is közölt néhány adalékot (Kosztolányi-mozaik. A szabadkőműves Kosztolányi. *Kortárs*, 1984/9. 1459–1471. p.), Benedek Szabolcs pedig a nyugatosokhoz köthető vonatkozásokról írt összefoglalást (Nyugatos szabadkőművesek – szabadkőműves nyugatosok. *Eső*, 2008/3. 56–62. p.).

A *Világ* belső munkatársi státuszát követően (illetve részben azzal párhuzamosan) Kosztolányi a Hatvany tulajdonába kerülő *Pesti Napló*hoz szegődött. A napilapról tudható sajtótörténeti vonatkozásokat is elemzi Lengyel András (Hatvany Lajos Pesti Naplója. 1917–1919. In uő: *A mindennapok szemüvegkészítői. Sajtótörténeti tanulmányok.* Budapest, 2013, Nap, 89–147. p.), aki emellett Kosztolányi több, névtelenül megjelent vezércikkének azonosítását is elvégzi (Kosztolányi-dubiózák. *Forrás*, 2006/11. 91–113. p.), míg Ilia Mihály a kiadvány mellékleteként, az író szerkesztésében megjelenő *Esztendő*ről jegyez részletes ismertetést (*Hatvany Lajos folyóirata: az Esztendő. Irodalomtörténeti Dolgozatok 38.* Szeged, 1965, Szegedi Nyomda).

A *Pesti Napló* hasábjain látott napvilágot *A szörny* című bábjáték, mely – Kosztolányi több más, ekkoriban keletkezett írásához hasonlóan – a világháború lélektani és filozófiai

összetevőinek kérdéskörével hozható kapcsolatba. Az allegóriaként vagy misztériumként egyaránt értelmezhető szöveggel az utóbbi néhány évben többen is foglalkoztak (Lengyel András: A „szörny" antropológiája. Kosztolányi Dezső emberfelfogásának kérdéséhez. In uő: *Képzelet, írás, hatalom. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Szeged, 2010, Quintus, 151–163. p.; Hutvágner Éva: Emberek és automaták a Káin kötetében. Kosztolányi Dezső A szörny című bábjátékáról. In *Kosztolányi nemzedéke*... i. m. 165–184. p.; Szegedy-Maszák Mihály: Jelenet avagy elbeszélés? In uő: *Jelen a múltban*... i. m. 183–192. p.).

Az író további bábjátékaival – melyekről vagy *A szörny*hez kapcsolódva, vagy későbbi vonatkozó fejezetekben esik szó –, illetve egyáltalán a bábszínházhoz való viszonyulásával, valamint egyfelvonásosaival Győrei Zsolt, Lőrinc László, Réz Pál és Zákány-Tóth Péter egyaránt foglalkozott (Győrei Zsolt: Rímjáték a novelláskötetben. A Csoda a műnemek hármasútján. *Irodalomismeret*, 2015/3. 25–31. p.; Lőrinc László: Kosztolányi és a bábszínház. Egy Kosztolányi-fordítás háttere. *ItK*, 1990/1. 101–110. p.; Réz Pál: A drámaíró Kosztolányi. In Kosztolányi Dezső: *Lucifer a katedrán. Kosztolányi Dezső színpadi játékai*. Budapest, 1997, Balassi, 277–286. p.; Zákány Tóth Péter: Szakralizáció és de (és/vagy re)szakralizáció. Kosztolányi Dezső: Lucifer a katedrán. *A Vörös Postakocsi Online*. www.avorospostakocsi.hu/2014/12/17/szakralizacio/).

Az író háborús filozófiája összefüggésbe hozható a freudizmussal, illetve a pszichoanalízissel (s annak hazai művelőivel) való kapcsolatával is. Kosztolányi ez irányú érdeklődéséről többször is szólok az életrajzban, miután az egyes életszakaszokban újra és újra jelentőséget kapott. A témakörhöz nem utolsósorban Bengi László, Bucsics Katalin, valamint Lengyel András szövegei adnak támpontokat (Bengi László: A tudatalatti és az öntudat rejtelmessége. Kosztolányi lélektani fölfogásáról. In uő: *Elbeszélt halál*... i. m. 181–197. p.; Bucsics Katalin: Kosztolányi és a freudizmus. Kézirat, megjelenés előtt; Lengyel András: Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus felfogása. *Új Forrás*, 1998/8. 52–65. p.; Uő: Nietzsche, Freud, Kosztolányi. Az én-integritás bomlásának gondolkodástörténetéhez. *Tiszatáj*, 1999/1. 62–74. p.).

Kosztolányinak az őszirózsás forradalomban tanúsított szerepvállalásáról, valamint egyáltalán az eseményekhez való viszonyulásáról meglehetősen kevés szakirodalom áll rendelkezésre, így főként a kortársak beszámolóira, és a kortársakról szóló szövegekre hagyatkozhatunk. Babus Antal Fülep Lajosról közölt tanulmányai nem pusztán a tárgyalt szerzői életműre összpontosítanak, hanem igen alaposan fölvázolják a történelmi kontextust is, nemcsak a Károly-féle időszakot, de a kommünt illetően is (*Tanulmányok Fülep Lajosról*. Tatabánya, 2003, József Attila Megyei Könyvtár). Említhetők még Sipos Lajos vizsgálódásai, aki elsősorban Babits szempontjából foglalkozott a korszakkal (pl. *Babits Mihály és a forradalmak kora*. Budapest, 1976, Akadémiai). Ezenkívül olyan, egyelőre még kéziratban lévő dokumentumok szolgálnak adalékokkal, mint Ritoók Emma visszaemlékezései (pl. Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései I. 1914–1919. márc. 224. p. OSZK Kézirattár, Fond 473.), de Jászi Oszkár sokat hivatkozott munkája (*Magyar kálvária – Magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Szerk., jegyz. Veres András. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek), Hatvany Lajos részletes élménybeszámolója (Egy hónap története. *E*, 1918/dec. 3–167. p.), illetve a Gellért Oszkár által szerkesztett reprezentatív kiadvány (*A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája*. Budapest, 1918, Légrády) – mely kifejezetten az őszirózsás forradalmat támogatandó látott napvilágot – ugyancsak fontos forrásnak bizonyul.

A tanácsköztársaságról leginkább kortárs visszaemlékezések állnak rendelkezésre, valamint dokumentumgyűjtemények (pl. *Pirkadása a magyar égnek. Írók emlékezései a magyar*

Tanácsköztársaságról. Szerk., bev. Halasi Andor. Budapest, 1959, Szépirodalmi; *„Mindenki újakra készül…" Az 1918/19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény. A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete*. IV. köt. Szerk. Király István – Szabolcsi Miklós. Budapest, 1967, Akadémiai; *Visszaemlékezések 1919-ről*. Vál., szerk. Kende János – Sipos Péter. Budapest, 1989, Gondolat), a hivatalos irodalom és a sajtó intézményes átalakítását, illetve az intézkedéseknek az írókra és újságírókra tett hatását pedig Babus Antal tárgyalja részletekbe menően Fülep Lajosról szóló tanulmánykötetében.

Kosztolányi 1910-es évek első felében közölt filoszemita publicisztikájának hátteréhez nyújtanak tájékozódási pontot egyfelől Szabolcsi Lajos visszaemlékezései, másfelől Lőrincz Anita (Kosztolányi Dezső és az Egyenlőség című folyóirat kapcsolata. *It*, 2012/1. 63–71. p.) és Peremiczky Szilvia (Adalékok Kosztolányi Dezső és a zsidó kultúra viszonyához – héber és jiddis fordítások, docplayer.hu/3114706–Adalekok–kosztolanyi–dezso–es–a–zsido–kultura–viszonyahoz–heber–es–jiddis–forditasok.html) kutatásai, valamint Dobos István nagyobb áttekintésre vállalkozó tanulmánya (Történelem és retorika. Kosztolányi háborús írásai a zsidóságról. *Literatura*, 2015/2. 185–196. p.). Kosztolányi és a zsidó fórumok kapcsolatához további tudnivalókkal is szolgál Kőbányai János nagyobb terjedelmű áttekintése (*Szétszálazás és újraszövés. A Mult és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Budapest, 2014, Osiris).

A vörösterror, illetve a fehérterror időszakát jellemző antiszemitizmusról olyan alapmunkák nyújtanak bővebb felvilágosítást, mint Gyurgyák János (*A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris) és Komoróczy Géza (*A zsidók története Magyarországon*. I–II. köt. Pozsony, 2012, Kalligram) jelentős áttekintései. A *Pardon* rovat kérdéskörét, valamint a magyar történelemben a kommün bukása utáni időszakot – Kiss Ferenc monográfiájának kivételével – az utóbbi pár év tanulmányai, valamint kötetei tárgyalják csak filológiai alapossággal. Gyurgyák a fajvédő mozgalommal kapcsolatban szól Bangha Béla vagy Szabó Dezső szerepvállalásairól (*Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris), Klestenitz Tibor a katolikus sajtó működését és belső viszonyait tárgyalja részletekbe menően (*A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, 2013, CompLex), míg Bíró-Balogh Tamás, Lengyel András, Szegedy-Maszák Mihály és jómagam konkrétan a *Pardon*-ügyhöz, valamint Kosztolányi szerepvállalásának megértéséhez kívánunk közelebb jutni. Bíró-Balogh és Lengyel több tanulmányt szentelnek nemcsak a rovat, hanem az író vezércikkei, valamint az időközbeni konfliktushelyzetek föltárásának is (pl. Bíró-Balogh Tamás: *Mint aki a sínek közé esett. Kosztolányi Dezső életrajzához*. Budapest, 2014, Equinter; Lengyel András: *A mindennapok szemüvegkészítői…* i. m.; Arany Zsuzsanna: „Pardon, Kosztolányi". Dokumentumok és kérdések egy rovat körül. *Kalligram*, 2009/11. 57–64. p.; Uő: A Pardon-ügy. In *„Alszik a fény". Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete*. Szerk. Bednanics Gábor. Budapest, 2010, FISZ–Ráció, 271–317. p.).

Kosztolányi *Új Nemzedék*-beli működésének idejére estek az első világháborút lezáró, Párizs környéki béketárgyalások. A trianoni békeszerződés történelmi hátterének megvilágításához – Ormos Mária nagyobb áttekintésén túl (*Padovától Trianonig*. Budapest, 1983, Kossuth) – ugyancsak az utóbbi évek szakmunkái hivatkozhatók, köztük főként Ablonczy Balázs, Romsics Ignác és Zeidler Gusztáv ismert kötetei (pl. Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010, Jaffa; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2005, Osiris; *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009, Osiris; *Trianon*. Szerk. Zeidler Gusztáv. Budapest, 2003, Osiris). Kosztolányi családját – és ezáltal az írót is közvetve – érintő vajdasági helyzetről Mák Ferenc kronológiája ad széles körű tájékoztatást (*Magyarok a Vajdaságban. 1918–1945. Kronológia*. Zenta, 2013, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet).

Kosztolányi *Vérző Magyarország* című antológiájának ideológiai-politikai vetületeivel foglalkozik György Péter (*Állatkert Kolozsváron – képzelt Erdély*. Budapest, 2013, Magvető), illetve Lengyel András (A „Vérző Magyarország". Kosztolányi Dezső irredenta antológiájáról. *Literatura*, 2007/4. 404. p.) összefoglalása, míg az antológia második kiadásának filológiai vizsgálatát Bíró-Balogh Tamás végzi el (A Vérző Magyarország második kiadása. Kosztolányi „jelentősen átdolgozott" irredenta antológiája. In uő: *Mint aki a sínek közé esett...* i. m. 112–123. p.). Csíky Balázs pedig az író további, a trianoni békeszerződéssel kapcsolatba hozható szövegeit is igyekszik föltérképezni (Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében. *Sic Itur ad Astra*, 2003/2–3. 271–292. p.).

Az 1919-ben tragikus körülmények között elhunyt Csáth Géza életművéről elsősorban Szajbély Mihály közölt fontosabb szakmunkákat (pl. *Csáth Géza*. Budapest, 1989, Gondolat), valamint – Dér Zoltán és Beszédes Valéria mellett – ő adott közre az írótól személyes dokumentumokat (naplókat, leveleket, följegyzéseket). Rajtuk kívül több szövegben érintette Csáth háborús időszakát, valamint nem utolsósorban morfinizmusának kérdését Molnár Eszter Edina (pl. Csáth Géza tragédiája. Psziché és történelem. *Aetas*, 2014/3. 78–96. p.; Uő: Az elköteleződés határai. Kosztolányi Dezső szellemi mobilizációjának háttere. In *Sorsok, Frontok, Eszmék...* i. m. 461–473. p.). Kosztolányinak a morfinista Csáth megmentéséért tett lépéseit Dér Zoltán korábbi, dokumentumok közlésével kísért tanulmánya tárja még föl alaposan (A testvéri felelősség dokumentumai. Kísérletek Csáth Géza megmentésére. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 160–190. p.). A Csáth-értelmezések legújabb eredményei között említhető a *Csáth-járó át-járó. Csáth Géza, az irodalmi és pszichológiai diskurzusok metszéspontja* (Szerk. Csányi Erzsébet. Újvidék, 2009, Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium) című tanulmánykötet, többek között Csányi Erzsébet, Hózsa Éva és Kőváry Zoltán elemzéseivel.

Az unokatestvér életét földolgozó előbb dráma-, majd regénytervezet (*Mostoha*) alakulásáról Bíró-Balogh Tamás filológiai tanulmánya kínál adalékokat („Új regényen dolgozik Kosztolányi Dezső". Az el nem készült „Mostoha" keletkezéstörténete. *Holmi*, 2004/nov. 1402–1403. p.), a töredékben maradt szöveget pedig még 1965-ben közreadta Dér Zoltán (Kosztolányi Dezső: *Mostoha és egyéb kiadatlan művek*. Szerk. Dér Zoltán. Újvidék, 1965, Forum).

Kosztolányi első regényének keletkezéstörténetét, valamint életrajzi vonatkozásait, más művekhez kapcsolható áthallásait alaposan föltárja a munka nemrégiben napvilágot látott kritikai kiadása, melyet Takács László gondozott (*NeroKrK*). *A véres költő* német kiadásához Thomas Mann írt előszót. Kosztolányi a később Nobel-díjas íróval már a tízes évek elején megismerkedett, kapcsolatuk pedig egészen a magyar szerző haláláig tartott. Kettejük barátságának alakulásáról nyújt tájékoztatást Varga István cikke (Thomas Mann és Kosztolányi Dezső kapcsolata. *Üzenet*, 1975/febr.–márc. 191–199. p.), Réz Pál levélszövegek közlését is tartalmazó írása (Thomas Mann és Kosztolányi Dezső. Thomas Mann ismeretlen levelei. *Világirodalmi Figyelő*, 1959/3–4. 390–403. p.), valamint Győri Judit kötete, mely Mann magyarországi összeköttetéseit általánosságban is elemzi (*Thomas Mann Magyarországon*. Budapest, 1968, Akadémiai).

A regény francia fordításával kapcsolatban a Réz Pál által szerkesztett levelezéskötet jegyzetanyaga, valamint a kritikai kiadás vonatkozó fejezetét jegyző Józan Ildikó szolgál bővebb információkkal, melyeket Granasztói Olga további, korábban ismeretlen adatokkal egészít ki (*Kosztolányi Nerójának eddig ismeretlen francia fordításáról*. Kézirat, megjelenés előtt).

„FÖL A FEJET, MOVISZTER, SURSUM CORDA, FÖL A SZÍVET" (1922–1929)

Kosztolányi 1921-től haláláig a *Pesti Hírlap* belső munkatársa volt. Ez alatt az időszak alatt több utat tesz szerte Európában, melyekről általában útirajzokban is beszámol. Ezekkel a kevéssé tárgyalt szövegekkel behatóbban foglalkozik Bengi László (Az utazó Kosztolányi. Képek és jegyzetek az utazásról. In uő: *Elbeszélt halál*... i. m. 9–41. p.), Thomka Beáta (A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzolók. In *Az emlékezés elevensége*... i. m. 555–558. p.), valamint Szirák Péter (Az utazás melankóliája. Kosztolányi irodalmi útirajzairól. In *A hermeneutika vonzásában. Kulcsár Szabó Ernő 60. születésnapjára*. Szerk. Bónus Tibor – Eisemann György – Lőrincz Csongor – uő. Budapest, 2010, Ráció, 415–427. p.).

A *Pesti Hírlap*ban publikált, olykor név nélkül közölt tárcákkal, rovatokkal és sorozatokkal részleteiben Bengi László foglalkozott (Kosztolányi (?) újságot ír. A névtelen cikkek azonosításának kérdéséhez. In *„Alszik a fény"*... i. m. 201–269. p.), míg a *Bácsmegyei Napló Tere-fere* sorozatával a szövegek jelentős részét közzé is tevő Botka Ferenc (Kosztolányi Dezső: *Tere-fere. Kosztolányi Dezső írásai a Bácsmegyei Naplóból. 1923–1926*. S. a. r. Botka Ferenc. Budapest–Újvidék, 2004, Balassi–Forum). Magam a kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatait összegeztem egyszer, ugyancsak fölhívva a figyelmet a névtelen cikkekre, illetve a számos párhuzamos vagy másodközlésre (Arany Zsuzsanna: A Kosztolányi kritikai kiadás forrásgyűjtésének tapasztalatai. *Tiszatáj*, 2010/márc. 11–22. p.). A napilap *Pesti utca* című sorozatát Zeke Gyula kutatta még, aki – Botkához hasonlóan – szintén számos Kosztolányi-tárcát jelentetett meg (Kosztolányi Dezső: Pesti utca. Szerk., bev. Zeke Gyula. *Budapesti Negyed*, 2008/tél. 23–400. p.). Az író Légrádyék lapjánál folytatott, s a revizionizmushoz köthető működéséhez, valamint a Lord Rothermere-rel való találkozásának történelmi kontextusához kínál adalékot Bencsik Gábor kötete (*Igazságot Magyarországnak. Lord Rothermere és a magyar revízió*. Budapest, 2002, Magyar Mercurius).

A húszas évek műfordításaival kapcsolatban is eligazítanak Zágonyi Ervin kutatásai, aki Csehov *Három nővér*ének átültetése mellett a Karel Čapek *R. U. R.* (*Rossum's Universal Robots* – Rossum Univerzális Robotjai) című utópisztikus színműve magyarországi bemutatóját érintő politikai vonatkozásokkal is foglalkozott (Zágonyi Ervin: Kosztolányi Három nővér fordítása. *ItK*, 1982/1. 87. p.; uő: *Kosztolányi és az orosz irodalom*. Budapest, 1990, Akadémiai; uő: A kommunizmus csődje, a szeretet munkája és a költő. Kosztolányi Dezső R. U. R.-fordítása. *Magyar Nemzet*, 1994. febr. 16. 14. p.; uő: Kosztolányi R. U. R.-fordítása. *ItK*, 1996/1–2. 170–190. p.).

Kosztolányi *Pacsirta* című regényének keletkezéstörténetével, fogadtatásával, valamint főként életrajzi vonatkozásaival kapcsolatban elsősorban a Bucsics Katalin által sajtó alá rendezett kritikai kiadás igazít el (PacsirtaKrK). Az író húgáról, akit a kortársak a címszereplő modelljeként tételeztek, több szabadkai visszaemlékezés is fönnmaradt, mint például Lévay Endre szövege („A húgomat a bánat eljegyezte..." A Pacsirta modelljéről: Kosztolányi Máriáról. *Üzenet*, 1985/febr.–márc. 249–251. p.). A műről teljes kötetnyi elemzést adott közre Bónus Tibor (*A csúf másik. A saját idegenségének irodalmi antropológiájáról. Kosztolányi Dezső: Pacsirta*. Budapest, 2006, Ráció), aki főként elméleti alapokból kiindulva olvasta újra a szöveget

Az *Aranysárkány* keletkezéstörténetét, valamint életrajzi vonatkozásait a befogadástörténet részletes ismertetésével együtt ugyancsak a regény kritikai kiadása tárja föl (AsKrK). Bengi László azonban – a sajtó alá rendező munkálatokkal párhuzamosan – több, nagyobb terjedelmű összefoglaló tanulmányt is közölt a kérdéskörről (Bengi László: Az Aranysárkány regénye. In uő: *Elbeszélt halál*... i. m. 91–153. p.; uő: Keretek költészet és valóság hatá-

rán. Az Aranysárkány keletkezéstörténetéről. In *„Alszik a fény"*... i. m. 71–156. p.). A mű ifjúsági változatát Bíró-Balogh Tamás adta ki újra, valamint írt hozzá utószót (Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye. In Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány. Átdolgozott, ifjúsági kiadás*. Szeged, 2004, Tiszatáj Könyvek, 176–177. p.).

Az 1920-as évek regényei közül utolsóként napvilágot látott *Édes Anna* filológiai hátterét, kritikai fogadtatását, s a szerzői életrajzzal kapcsolatban feltárt vonatkozásait a Veres András szerkesztésében megjelent kritikai kiadás mutatja be legrészletesebben (*ÉAKrK*). A kortárs tanúságtételek, valamint nem utolsósorban Kosztolányi nyilatkozatai – erről a regényéről beszélt legtöbbször – ugyancsak hátteret adhatnak a biográfiai epizód bemutatásához. A műről számos elemzés született, melyek közül legutóbb Bónus Tibor egész kötetnyi terjedelmű értelmezése került a szakmai közönség elé (*A másik titok. Kosztolányi Dezső: Édes Anna*. Budapest, 2017, Kortárs).

Az író fiának, Kosztolányi Ádámnak munkásságáról, annak halálakor többek között Vezér Erzsébet ejtett szót (Kosztolányi Ádám halálára. *Élet és Irodalom*, 1980. máj. 3. 2. p.), a fönnmaradt családi dokumentumokból pedig egy kötetre való mennyiséget adott közre Bogdán József (*A Kosztolányi család közelében*. Zenta–Szabadka, 2012, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Grafoprodukt).

Az 1929-es Ady-vitát és kontextusát a legátfogóbban Veres András kötete (*Kosztolányi Ady-komplexuma*... i. m.) mutatja be, de érinti a kérdéskör egy-egy vetületét Buda Attila is (A véres költő gyermekei: Paulina, Aurelius, Caligula. *Prae*, 2010/ápr. 35–40. p.), Bengi László pedig irodalomtörténeti fejezetet közölt róla (Művészi önállóság – kulturális meghatározottság. 1929. Megjelenik Kosztolányi Dezső Ady-bírálata. In *A magyar irodalom története. 1920-tól napjainkig*. III. köt. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Budapest, 2007, Gondolat, 135–145. p.). Magam – Budához hasonlóan – Kosztolányinak a vitához köthető, allegóriákként értelmezhető szövegeit igyekeztem elemezni (Arany Zsuzsanna: „A meztelen király". Kosztolányi Dezső irodalompolitikája. *It*, 2015/3. 327–343. p.).

„A MAGYAR ÍRÓ HALHATATLANSÁGA" (1930–1936)

Kosztolányi Dezső francia kapcsolataival több kutató is foglalkozott (Bónus Tibor, Madácsy Piroska, Réz Pál, Szávai János, Szegedy-Maszák Mihály és mások). Józan Ildikó például nemcsak az egyes kritikai kiadások vonatkozó anyagait gondozta, hanem külön tárgyalta a két világháború közötti francia–magyar kapcsolatok kérdéskörét (Francia–magyar. Fordítás, irodalom és politika a két világháború között. *Literatura*, 2014/2. 109–118. p.), valamint részleteiben írt Kosztolányi Antoine Meillet-hez címzett nyílt leveléről és annak kontextusáról, ideértve például az íróval baráti viszonyban lévő Sauvageot magyarországi működését is (Fordítás, történet. Tanár urat idézem. *Kalligram*, 2017/júl.–aug. 111–116. p.). Rajta kívül tanulmányt közölt konkrétan a Meillet-ügyről Sturcz Zoltán is (A Kosztolányi–Meillet vita körülményei és utóélete. *Hungarológiai Évkönyv*, 2012/1. 199–219. p.).

Kosztolányinak a Magyar PEN Club elnökeként végzett tevékenységével kapcsolatban bocsát közre alapvető dokumentumokat Kenyeres Zoltán (*Megtörtént szövegek. Esszék, tanulmányok a 20. századi magyar irodalomról*. Budapest, 2010, Akadémiai), a nemzetközi írószervezet egészének történetéről pedig egy 2006-os összefoglaló, valamint egy tíz évvel később napvilágot látott kétkötetes munka ad széles körű látleletet (Benyhe János – Sumonyi Papp Zoltán: *80 éves a Magyar PEN Club*. Budapest, 2006, Magyar PEN Club; Csapody Miklós: *A Magyar PEN Club története. 1926–2016*. I–II. köt. Budapest, 2016, Magyar PEN Club).

Kosztolányi harmincas években folytatott esztétikai, illetve poétikai kérdéseket taglaló vitáihoz többek között Zágonyi Ervin tanulmánya (A Kosztolányi–Illyés-vita nyomában. Kosztolányi választöredékei, kérdőjelekkel. *It*, 2008/3. 410–431. p.) és Dér Zoltán Illyéssel készített interjúja (Illyés Gyula Kosztolányiról. *Üzenet*, 1975/2–3. 77–86. p.) kínálhat az életrajzhoz is köthető vonatkozásokat. Az író nyelvszemléletéről Szegedy-Maszák Mihály közölt elméleti alapokról újragondolt összefoglalást (Kosztolányi nyelvszemlélete. *Alföld*, 1994/aug. 46–59. p.), illetve részben az ő nyomdokain elindulva, részben azt kiegészítve Szili Katalin szólt hozzá például a kérdéskörhöz (Kosztolányi a nyelvről. Kosztolányi nyelvszemléletének kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr*, 2009/jan.–márc. 14–28. p.).

Kosztolányi 1934-es erdélyi látogatása körülményeinek föltárását segíti Bustya Endre közlése (Adatok Kosztolányi marosvásárhelyi előadó útjához. *ItK*, 1967/4. 478–481. p.), valamint Pomogáts Béla összefoglalóbb igényű tanulmánya (Kosztolányi Erdélyben. In *Az emlékezés elevensége*... i. m. 391–399. p.).

Az *Esti Kornél* című 1933-as kötetről, a három évvel később megjelent *Tengerszem*ről és egyáltalán az Esti-történetekről az elmúlt évtizedekben számos értelmezés látott napvilágot. A keletkezéstörténetről, illetve az életrajzhoz is kapcsolódó filológiai adalékokról, társművészeti áthallásokról, esetleges ösztönző alkotásokról Szegedy-Maszák Mihály monográfiája, Lengyel András és Bíró-Balogh Tamás kutatásai (pl. Lengyel András: Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornélban. *Forrás*, 2000/jún. 49–62. p.; Bíró-Balogh Tamás: A kötetté formálás igénye. Az Esti Kornél keletkezéstörténetéhez. *Tiszatáj*, 2006/dec. 81–91. p.), és az 1933-ban megjelent szövegegyüttes Tóth-Czifra Júlia és Veres András által szerkesztett kritikai kiadása (*EKKrK*) kínál alapos hátteret, Babits Esti Kornél-kritikájának értelmezésével pedig többek között Bónus Tibor tanulmánya foglalkozik (Babits és Kosztolányi mint (egymást) olvasók. Kritikatörténeti kísérlet. In *Újraolvasó*... i. m. 291–325. p.).

Az író kései műfordításaival kapcsolatban Rába György összefoglaló igényű munkája igazít el (*A szép hűtlenek. Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád versfordításai*. Budapest, 1969, Akadémiai). A kínai és japán versek átültetésének tanulmányozásához szolgáltat alapvető filológiai tudnivalókat Zágonyi Ervin több írása (pl. Kosztolányi kínai és japán versfordításainak keletkezéstörténete; a japán közvetítő szövegek jegyzéke. *ItK*, 2008/4. 407–434. p.), külön a kínai műfordításokhoz nyújt bővebb információkat Csongor Barnabás (Kínai műfordításainkról. *Filológiai Közlöny*, 1960/2. 197–207. p.), majd legújabban Kalmár Éva kutatási eredménye (Ki a költője? Kosztolányi Dezső kínai versfordításairól. http://www.kosztolanyioldal.hu/sites/default/files/Kalmar-Eva-Ki-a-koltoje.pdf), ezenkívül a japán költemények magyarításához, valamint egyáltalán Kosztolányinak a japán kultúrához köthető viszonyának megértését segíti a vonatkozó kritikai kiadás (JapánKrK), melyet Kolozsy-Kiss Eszter rendezett sajtó alá.

Kosztolányi latin himnuszfordításainak életrajzi-filológiai hátterét ugyancsak egy kritikai kiadás (*SzIHKrK*) tárja föl, melyet Takács László gondozott. Az író halála évében kiadott egyik utolsó műfordítását, az *Évike Tündérországban* címmel megjelent Lewis Carroll-művet Józan Ildikó veszi alaposabban is szemügyre, s végez összehasonlító elemzéseket (Nyelvek poétikája. Alice, Évike, Kosztolányi meg a szakirodalom és a fordítás. *Filológiai Közlöny*, 2010/3. 213–238. p.).

Kosztolányi utolsó szerelmének történetéhez a legfontosabb adalékokat Vargha Balázs nyújtja, aki hosszabb interjút készített Radákovich Máriával, illetve Füst Milánnéval. A többórás hangfelvételt a PIM Hangtára őrzi (Radákovich Mária, Füst Milánné és Vargha Balázs beszélgetései. Vargha Balázs felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtára, K03008–3010.), de Vargha emellett írásban is összefoglalta a főbb tudnivalókat, valamint közli a

beszélgetés fontosabb mozzanatainak szerkesztett változatát is (*Jelek, jelképek, jellemek. Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*. Budapest, 1984, Magvető).

Az író betegségének és halálának legpontosabb krónikáját az Új Szent János Kórházban papírra vetett beszélgetőlapok kritikai kiadása, illetve a szövegközlést kísérő tanulmányok, dokumentumok adják (*BHDKrK*). A kötet tartalmazza többek között az akkor gyakorló orvos Bollobás Béla visszaemlékezéseit (A beteg Kosztolányi. *Élet és Irodalom*, 1979. szept. 8. 2. p.), a Kosztolányit utoljára kezelő Hauber László özvegyének tanúságtételét (Beszélgetés Hauber Lászlóné Réczey Magdával. Budapest, 1975. dec. 3. Láng József és Merva Mária felvétele. Budapest, 1974. jan. PIM Hangtár, K00021/1.) több kortárs szövegével, illetve nekrológjával együtt (Ascher Oszkár, Karinthy, Márai, Török Sophie stb.). Nem közli azonban a boncolási jegyzőkönyvet, mely csak a kiadvány összeállítását követően került elő (Arany Zsuzsanna – Gulyás Gabriella: Újabb dokumentumok Kosztolányi betegségéről és haláláról. *MediArt*, 2012/1. 14–19. p.).

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AsKrK	Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány*. S. a. r., jegyz. Bengi László – Parádi Andrea. Pozsony, 2014, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
BácsH	*Bácskai Hírlap*
BbRoKrK	Kosztolányi Dezső: *Béla, a buta. A rossz orvos. Kisregények és elbeszélések*. Pozsony, 2015, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
BHDKrK	*„most elmondom, mint vesztem el". Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Szerk., s. a. r., jegyz. Arany Zsuzsanna. Pozsony, 2010, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
BMN	*Bácsmegyei Napló*
BMÚ	*Bécsi Magyar Újság*
BN	*Budapesti Napló*
BpH	*Budapesti Hírlap*
Egy	*Egyenlőség*
EKKrK	Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Szerk. Tóth-Czifra Júlia – Veres András. Pozsony, 2011, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
ÉAKrK	Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. Szerk., jegyz. Veres András. Pozsony, 2010, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
ErdHel	*Erdélyi Helikon*
E	*Esztendő*
It	*Irodalomtörténet*
ItK	*Irodalomtudományi Közlemények*
JapánKrK	Kosztolányi Dezső: *Japán versek*. Szerk. Buda Attila. S. a. r., jegyz. Kolozsy-Kiss Eszter. Pozsony, 2017, Kalligram. (Kritikai kiadás. Kézirat, megjelenés alatt.)
KD	Kosztolányi Dezső
KDCsalL	*A Kosztolányi család levelezéséből*. Szerk. Dér Zoltán. Szabadka, 1988, Életjel.
KDJegyz1	*Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 1. A Hét, Nyugat, Pesti Hírlap, A Pesti Hírlap Vasárnapja, Új Idők*. Szerk. Arany Zsuzsanna. Budapest, 2008, Ráció.
KDJegyz2	*Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 2. Határon túli lapok 1. A bácskai sajtó anyaga*. Szerk. Arany Zsuzsanna. Budapest, 2009, Ráció.
KDJegyz3	*Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 3. Budapesti magazinok, havi- és hetilapok 1*. Szerk. Arany Zsuzsanna. Budapest, 2010, Ráció.

KDJegyz4 • *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 4. A budapesti sajtó anyaga 2.* Szerk. Arany Zsuzsanna – Dobás Kata. Budapest, 2011, Ráció.

KDJegyz5 • *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke 5. Határon túli lapok 2. A romániai magyar (bánsági, erdélyi és partiumi) sajtó anyaga 1. Heti- és havilapok.* Szerk. Dobás Kata. Budapest, 2013, Ráció.

KDL1KrK • *Kosztolányi Dezső Levelezése I. 1901–1907.* Szerk. Buda Attila. Összeáll., s. a. r., jegyz. uő – Józan Ildikó – Sárközi Éva. Pozsony, 2013, Kalligram. (Kritikai kiadás.)

KDLN • Kosztolányi Dezső: *Levelek–Naplók.* Összegyűjt., s. a. r., jegyz. Réz Pál. Budapest, 1998, Osiris.

Kosztolányiné • Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* Budapest, 1938, Révai.

MésJ • *Múlt és Jövő*

MH • *Magyar Hírlap*

MOL • Magyar Országos Levéltár

MTA • Magyar Tudományos Akadémia

MTAKK • Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára

Naplók 1933–34 • Kosztolányi Dezső: Naplók. 1933–1934. In uő: *Levelek–Naplók.* Összegyűjt., s. a. r., jegyz. Réz Pál. Budapest, 1998, Osiris, 761–861. p.

NeroKrK • Kosztolányi Dezső: *Nero, a véres költő.* S. a. r., jegyz. Takács László. Pozsony, 2011, Kalligram. (Kritikai kiadás.)

NFKKrK • Kosztolányi Dezső: *Négy fal között.* S. a. r., jegyz. Zákány-Tóth Péter. Pozsony, Kalligram. (Kritikai kiadás. Kézirat, megjelenés alatt.)

Nsz • *Népszava*

Ny • *Nyugat*

OSzK • Országos Széchényi Könyvtár

OSzK Kt • Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

OSzK SzT • Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár

OSzMI • Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet

OSzMI Kt • Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Kézirattára

PacsirtaKrK • Kosztolányi Dezső: *Pacsirta.* S. a. r., jegyz. Bucsics Katalin. Pozsony, 2013, Kalligram. (Kritikai kiadás.)

PIM • Petőfi Irodalmi Múzeum

PIM Kt • Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára

PH • *Pesti Hírlap*

PHNy • *A Pesti Hírlap Nyelvőre.* Szerk. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1932,] Légrády Testvérek.

PHV • *A Pesti Hírlap Vasárnapja*

PMH • *Prágai Magyar Hírlap*

PN • *Pesti Napló*

SpanyolKrK • Kosztolányi Dezső: *Spanyol műfordítások.* Szerk. Józan Ildikó. S. a. r., bev., jegyz. Végh Dániel. Pozsony, 2011, Kalligram. (Kritikai kiadás.)

SzÉ	• *Színházi Élet*
SzIHKrK	• *Szent Imre himnuszok*. Ford. Kosztolányi Dezső. S. a. r., jegyz. Takács László. Pozsony, 2015, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
SzKPKrK	• Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*. Szerk. Győrei Zsolt. S. a. r., jegyz. uő – Lovas Borbála. Pozsony, 2014, Kalligram. (Kritikai kiadás.)
SzTL	• Szabadkai Történeti Levéltár
SzV	• *Szeged és Vidéke*
ÚI	• *Új Idők*
ÚN	• *Új Nemzedék*
V	• *Világ*

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉLETÉBEN MEGJELENT MŰVEI

ÖNÁLLÓ KÖTETEK

Kosztolányi Dezső: *A bús férfi panaszai*. Budapest, 1924, Genius.

Kosztolányi Dezső: *A rossz orvos. Kis regény*. Budapest, 1921, Pallas; 2. kiad. 1927, Tolnai.

Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai. Versek*. Ill. Seyfert Ottó. Budapest, 1910, Sziklai; 2. kiad. 1910, Politzer; 3. kiad. 1911, Athenaeum; 4. kiad. Békéscsaba, 1913, Tevan; 5. kiad. Budapest, 1919, Athenaeum; 6. kiad. 1923, Genius.

Kosztolányi Dezső: *A véres költő*. Bev. Kállay Miklós. Budapest, 1921, Genius; 2. kiad. *Nero, a véres költő*. Bev. Mann, Thomas. [1929,] Genius–Kunossy; 3. kiad. *Nero, a véres költő. Történelmi regény*. 1936, Révai.

Kosztolányi Dezső: *A vonat megáll. Elbeszélések*. Budapest, 1912, Globus.

Kosztolányi Dezső: *Alakok*. Ill. Molnár C. Pál. Budapest, 1929, Magyar Egyetemi Nyomda.

Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány*. Budapest, 1925, Légrády; 2. kiad. [1929,] Genius.

Kosztolányi Dezső: *Aranysárkány. Átdolgozott, ifjúsági kiadás*. Ill. Jaschik Álmos. Budapest, [1932,] Genius–Kunossy.

Kosztolányi Dezső: *Beteg lelkek. Elbeszélések*. Bev., ill. Karinthy Frigyes. Budapest, [1912,] Athenaeum.

Kosztolányi Dezső: *Béla, a buta. Kosztolányi Dezső új elbeszélései*. Budapest, 1920, Athenaeum.

Kosztolányi Dezső: *Bolondok. Novellák*. Budapest, [1911,] Athenaeum–Uránia.

Kosztolányi Dezső: *Boszorkányos esték. Elbeszélések*. Budapest–Szabadka, [1908,] Jókai–Krausz–Fischer.

Kosztolányi Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig*. Budapest, [1933,] Nyugat; 2. kiad. [1934,] Nyugat–Viktória.

Kosztolányi Dezső: *Bűbájosok. Novellák*. Budapest, 1916, Franklin.

Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Budapest, 1933, Genius; 2. kiad. [1934,] Révai.

Kosztolányi Dezső: *Édes Anna. Regény*. Budapest, 1926, Genius; 2. kiad. [1929,] Genius.

Kosztolányi Dezső: *Katona-arcok*. Budapest, [1917,] A Tábori Levél Kiadóhivatala – Pátria.

Kosztolányi Dezső: *Káin. Kosztolányi Dezső novellái*. Budapest, 1918, Pallas; 2. kiad. [1922,] Légrády.

Kosztolányi Dezső: *Kenyér és bor. Új versek*. Békéscsaba, 1920, Tevan.

Kosztolányi Dezső: *Kosztolányi Dezső Összegyűjtött költeményei. 1907–1935*. Budapest, 1935, Révai.

Kosztolányi Dezső: *Lánc, lánc, eszterlánc. Versek*. Békéscsaba, 1914, Tevan.

Kosztolányi Dezső: *Lótoszevők. Mesejáték*. Budapest, 1910, Országos Községi Nyomda. Párhuzamos kiad. A Kritika kiadóhivatala.

Kosztolányi Dezső: *Mágia. Kosztolányi Dezső verseskönyve*. Békéscsaba, 1912, Tevan; 2. kiad. 1920.

Kosztolányi Dezső: *Mák. Kosztolányi Dezső új versei*. Békéscsaba, 1916, Tevan; 2. kiad. 1920.

Kosztolányi Dezső: *Meztelenül. Kosztolányi Dezső új versei.* Budapest, [1928,] Athenaeum.
Kosztolányi Dezső: *Mécs. Novellák.* Békéscsaba, 1913, Tevan; 2. kiad. [1918]; 3. kiad. [192?]
Kosztolányi Dezső: *Négy fal között. Versek.* Ill. Kürthy György. Budapest, 1907, Pallas; 2. kiad. Békéscsaba, [1917,] Tevan; 3. kiad. [1920].
Kosztolányi Dezső: *Öcsém. 1914–1915.* Békéscsaba, 1915, Tevan.
Kosztolányi Dezső: *Őszi koncert. Kártya.* Budapest, 1911, Politzer.
Kosztolányi Dezső: *Pacsirta. Regény.* Budapest, 1924, Athenaeum.
Kosztolányi Dezső: *Páva. Elbeszélések.* Budapest, [1919,] Légrády; 2. kiad. [1920].
Kosztolányi Dezső: *Tengerszem. 77 történet.* [Budapest,] [1936,] Révai.
Kosztolányi Dezső: *Tinta.* Gyoma, 1916, Kner.
Kosztolányi Dezső: *Tintaleves papírgaluskával. Elbeszélések.* Budapest, 1927, Lampel.
Kosztolányi Dezső: *Zsivajgó természet.* Budapest, [1930,] Genius.

SZERKESZTETT KÖTETEK

A Pesti Hírlap Nyelvőre. Szerk. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1932, [Légrády].
Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért. Ill. Jeges Ernő. Budapest, [1920,] Pallas; 2. kiad. 1928, Bethlen Gábor Kör.

MŰFORDÍTÁSOK

Balzac, Honoré de: *Két elbeszélés. Sarrasine. Facino Cane.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1919, Athenaeum.
Barbusse, Henri: *A pokol.* Ford. Karinthy Frigyes – Kosztolányi Dezső. [Budapest,] 1918, Kultura; 2. kiad. 1920, Kultura.
Bennett, Arnold – Knoblauch, Edward: *Mérföldkövek. Szinjáték három felvonásban.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1918,] Lampel–Wodianer; 2. kiad. 1925, Franklin.
Benrimo, J. Harry – Hazelton, George: *A sárga kabát.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1914,] Lampel–Franklin; 2. kiad. [1915].
Bernard, Tristan: *A csöndes férj.* Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba, [1913,] Tevan; 2. kiad. 1919; 3. kiad. *A csendes férj.* [192?].
Bernstein, Henry: *Tisztítótűz. Színmű.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1918, Kultura.
Bourget, Paul – Houville, Gérard D' – Duvernois, Henri – Benoit, Pierre: *A négyek regénye.* Ford. Kállay Miklós – Szélné Bálint Aranka – Kosztolányi Dezső. Budapest, [1923,] Genius.
Byron, George Gordon Noël: *Beppo.* Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba, [1920,] Tevan.
Byron, George Gordon Noël: *Mazeppa.* Ford. Kosztolányi Dezső. Gyoma, 1917, Kner; 2. kiad. 1924.
Calderón, Pedro, de la Barca: *Urnő és komorna. Vigjáték három felvonásban.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1912,] Athenaeum; 2. kiad. [1917].
Carroll, Lewis: *Évike Tündérországban.* Ford. Kosztolányi Dezső. Ill. Fáy Dezső. Budapest, [1936,] Gergely.
Courteline, Georges: *Boubouroche és négy kis bolondság.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1912,] Athenaeum; 2. kiad. [1914].
Douglas, Alfred: *Wilde Oszkár és én.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1919, Kultura.

Farrère, Claude: *Aki ölt...* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1918,] Athenaeum; 2. kiad. [1927]

Géraldy, Paul: *Róbert és Marianne.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1926,] Genius.

Géraldy, Paul: *Te meg én.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1923,] Genius; 2. kiad. [1925]; 3. kiad. [1936,] Révai.

Gluck, Christoph Willibald: *Május királynője. Pásztorjáték 1 felvonásban.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1913, Markovits–Garai.

Goethe, Johann Wolfgang von: *A napló.* Ford. Kosztolányi Dezső. Ill. Hermann Lipót. Budapest, 1924, Genius.

Hsiung, S. I.: *Gyémántpatak kisasszony. Kínai mesejáték.* Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1936,] [Globus].

Huysmans, Jean-Karl: *A különc.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1921, Kultura.

Kínai és japán versek. Ford. Kosztolányi Dezső. Ill. Jaschik Álmos. [Budapest,] [1932,] Genius–Lantos.

Mann, Heinrich: *Ronda tanár úr.* Ford. Kosztolányi Dezső. Békéscsaba, 1914, Tevan.

Mann, Thomas: *Tristan.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1912, Athenaeum.

Maran, René: *Batuala. Néger regény.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1922,] Légrády. 2. kiad. [1924].

Maupassant, Guy de: *Összes versei.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1909, Schenk–Jókai.

Maupassant, Guy de: *Versei és első elbeszélése.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1924,] Athenaeum.

Mauriac, François: *A szerelem sivatagja.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1926, Pantheon.

Modern költők. Külföldi antológia. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1914, Élet; 2. kiad. *Modern költők 1–3. Külföldi antológia a költők arcképével. 1. Franciák. 2. Németek. 3. Angolok, olaszok, spanyolok stb.* I–III. köt. Budapest, 1921, Révai.

Molière: *A szeleburdi vagy minden lében kanál. Vigjáték öt felvonásban.* Ford. Kosztolányi Dezső. Szerk. Radó Antal. Budapest, 1911, Lampel–Wodianer.

Nansen, Peter: *Boldog házasság.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1912, Athenaeum.

Pain, Barry: *Az uj Gulliver.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1918, Galantai.

Prévost, Marcel: *Don Juan Ő Nagyságák. Regény.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1922,] [Légrády]; 2. kiad. [1923].

Racine, Jean: *Athália. Tragédia öt felvonásban.* Ford. Kosztolányi Dezső. Bev. Komlós Aladár. Budapest, [é. n.,] Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet.

Renard, Jules: *A smokk.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1913, Athenaeum.

Rostand, Edmond: *A két Pierrot vagy: a fehér vacsora. Verses egyfelvonásos.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1913,] Lampel–Wodianer.

Sandre, [Thierry] Pierre: *Iszalag.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1926,] Légrády.

Sarfatti, Margherita Grassini: *Mussolini élete.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1927, Egyetemi; 2. kiad. 1930.

Shakespeare, William: *Romeo és Júlia. Tragédia.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1930,] Genius.

Shakespeare, William: *Téli rege. Vígjáték.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1930,] Genius.

Szent Imre himnuszok. Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1930, Athenaeum.

Wilde, Oscar: *Dorian Gray arcképe.* Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1922,] Genius.

Wilde, Oscar: *Firenzei tragédia. A szent parázna.* Ford. Kosztolányi Dezső. [Budapest,] [1923,] Genius.

Wilde, Oscar: *Költeményei.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1926, Genius.

Wilde, Oscar: *A páduai hercegnő. XVI. századbeli tragédia.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, [1909,] Lampel–Wodianer.

Wilde, Oscar: *Salome.* Ford. Kosztolányi Dezső. Budapest, 1921, Genius; 2. kiad. 1923.

Wilder, Thornton Niven: *Szent Lajos király hídja.* Ford. Kosztolányi Dezső. Bev. Gaál Andor. Budapest, [1929,] Révai; 2. kiad. Ford. Kosztolányi Dezső – Benedek Marcell. [1935].

KÉPJEGYZÉK

1. kép • Kosztolányi Dezső: *Adatok családunk történetéhez*. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4620/1.

2. kép • Kereszteltek Anyakönyve, Kosztolányi Dezső keresztelésének adataival. Lelőhely: Szabadkai Történeti Levéltár (SzTL), leltári szám: F451, könyv 33. 528/1885.

3. kép • Kosztolányi Dezső Szabadkán, 1891 körül. Meinhardt Ágoston felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Művészeti Tár, leltári szám: F. 9299.

4. kép • Kosztolányi Dezső elemi iskolai bizonyítványának első oldala. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4620/63.

5. kép • A szabadkai Népszínház épülete. Lelőhely: http://www.hrvatskiglas-berlin.com/wp-content/uploads/subotica1.jpg.

6. kép • Az első nyomtatásban megjelent vers. Egy sir. *Budapesti Napló*, 1901. október 26. 11. p. Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár (OSZK).

7. kép • Kosztolányi Dezső gimnáziumi érettségi bizonyítványa. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Kézirattár, leltári szám: V. 2273/1.

8. kép • Kosztolányi egyetemi indexének első oldala. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4620/65.

9. kép • Kosztolányi egyik beiratkozási adatlapja a Bécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Lelőhely: Archiv der Universität Wien.

10. kép • Kosztolányi, a Bécsi Egyetem hallgatója, 1904-ben. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Művészeti Tár, leltári szám: F. 2006. 35. 1.

11. kép • A Baross kávéház a századfordulón. Lelőhely: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.07.062.

12. kép • A New York kávéház a századfordulón. Lelőhely: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.08.058.

13. kép • Kosztolányi, Kosztolányi Dezsőné, Hatvany Lajos és felesége Nógrádverőcén a harmincas években. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Művészeti Tár, leltári szám: F. 15115.

14. kép • Kosztolányi *A szegény kisgyermek panaszai* megjelenésének időszakában. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2639.

15. kép • Az író Szabadkán, 1906–1907 körül. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 9306.

16. kép • A fiatal Kosztolányi Lányi Heddának dedikált fényképe, 1908. január. 1. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 9272.

17. kép • Kosztolányi Dezső és Harmos Ilona házassági anyakönyvi kivonata. Lelőhely: Budapest Főváros Levéltára (BFL), az 1913. évi állami házassági anyakönyv másodpéldánya. I. köt. 95. p. 284. folyószám, leltári szám: HU BFL XV.20.1. XXXI-II.1.a – A443 – 0266.

18. kép • Kosztolányi Dezső kisfiával Ádámmal 1915 végén. Dr. Braun Leon felvétele. Lelőhely: *Pesti Napló Képes Melléklet*, 1936. november 8.

19. kép • Kosztolányi 1915. november elején. Rónai Dénes felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2231/1.

20. kép • Az író Népfölkelési igazolványi könyve. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4620/76.

21. kép • A Ferenciek tere 1919-ben. Lelőhely: Fortepan, képszám: 27905.

22. kép • Juhász Gyula 25 éves költői jubileumán készült csoportkép részlete. A felvételen látható balról Szabó Lőrinc, Kosztolányi Dezső, Magyar László, Juhász Gyula, Babits Mihály, József Attila, Rapaport Samuné Étsy Emília, Babitsné Török Sophie, Móra Ferenc, Erdős Árpád, Tölgyes Gyula és Vér György. Szeged, 1923 pünkösdje. Babitsné Török Sophie felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2497.

23. kép • Jegyzőkönyv Kosztolányi Dezső nemzethűségéről, 1920. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4620/84.

24. kép • „Egy pardon, melyet Bangha írt és veszekedés árán sem adtam le". Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms384/192.

25. kép • Szabadka a harmincas években. Lelőhely: Fortepan, képszám: 32409.

26. kép • Kosztolányi Dezső 1923. november előtt. Strelisky Sándor felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2227/1.

27. kép • A Vígszínház épülete a 20. század elején. Lelőhely: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára, levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19d.1.08.108.

28. kép • Kosztolányi 1925–1926 körül. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4628/4.

29. kép • „Dudus" levele Kosztolányi Dezsőnek. Magángyűjtemény.

30. kép • Babits Mihály, Juhász Gyula és Kosztolányi Dezső Szegeden, 1923 májusában. Babitsné Török Sophie felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 3867.

31. kép • Kosztolányi 1929 tavaszán. Rónai Dénes felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 3757/1.

32. kép • Kosztolányi fölolvas a Magyar Rádióban. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2239.

33. kép • Füst Milán, Kosztolányi Dezső és Karinthy Frigyes a *Nyugat* 25 éves fönnállásának ünneplésekor a Zeneakadémián. Turul Fotoriport Iroda (Szécsi) felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2510.

34. kép • Kosztolányi Dezső feleségével és fiukkal Tátraszéplakon, 1933 nyarán. Tizian felvétele. Lelőhely: Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM), Művészeti Tár, leltári szám: F. 2235.

35. *kép* • Az író feleségével és orvosával, dr. Hauber Lászlóval az Új Szent János Kórházban 1936-ban. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyüjteménye (MTAKK), leltári szám: Ms4620/138.1. valamint Ms4620/138.2.

36. *kép* • Részletek Kosztolányi Dezső halálos ágyán írt beszélgetőlapjaiból. Lelőhely: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (MTAKK).

37. *kép* • Kosztolányi Dezső boncolási jegyzőkönyvének részlete. Lelőhely: Szent János Kórház Múzeuma.

NÉVMUTATÓ*

Ablonczy Balázs 180, 233, 311, 655
Ábrahám Dezső 241
Ábrahám Pál 195
Ábrányi Emil 52, 221, 225, 242, 243
Aczél Géza 13
Ádám Lajos 455, 456
Adler, Paul 439
Ady Endre 65, 66, 69, 82, 83, 99–101, 103, 104, 108–111, 114, 129, 138, 139, 141, 153, 169, 170, 174, 177, 181, 187, 188, 191, 192, 212, 222, 226, 243, 249, 252, 259, 279, 297, 316, 362, 364, 371–382, 398, 404, 405, 427, 652, 658
Ágoston Péter 216
Ágoston Pribilla Valéria 15
Aichorn, August 366
Alapi Nándor 322, 368
Albert Erzsi 118
Alexander Bernát 62, 63, 69, 70, 254
Alszeghy Zsolt 285, 314, 316, 431
Ambrus Zoltán 101, 103, 104, 107, 225, 257, 277
Anderson, Maxwell 441
Andor József 106, 174
András Ernő 114
Andrássy Gyula 296, 297
André István 22
Angyal Dávid 178
Angyalosi Gergely 652
Ángyán Béla 46, 48, 341
Antalfi Human Antal 140
Apollinaire, Guillaume 183, 314
Apponyi Albert 141, 276
Áprily Lajos 309, 413
Arany János 12, 21, 45, 51, 60, 63, 65, 77, 156, 175, 180, 216, 221, 296, 302, 315, 358, 375, 376, 394, 404, 405, 427, 433–438, 442, 458, 461, 466
Arany Zsuzsanna 647, 649, 652, 655, 657, 658, 660
Arisztotelész 369
Arnold György 652
Asch, Sholem 401
Ascher Oszkár 233, 322, 368, 370–373, 387, 462, 464, 466, 468–470, 660
Attila király 243
Avril, Jane 132

Babits Mihály 63, 66–70, 76, 77, 81, 83, 90–92, 97, 99–102, 105, 106, 109, 112, 113, 120, 123, 128, 156, 161, 162, 177, 181, 188, 191, 192, 201, 203, 206, 208, 212, 221, 222, 225–228, 233, 240, 241, 248, 254, 277, 279, 298 301, 324, 362–364, 370–372, 376–378, 380, 381, 385, 387, 388, 394, 395, 398–404, 406, 419, 424–427, 435–439, 453, 462, 469, 648, 654, 659
Babus Antal 14, 181, 202, 203, 654, 655
Bach, Johann Sebastian 25, 40
Bacon, Francis 74
Bácskai Vera 651
Bacsó Béla 232, 233
Bádonfai Gábor 647
Bajcsy-Zsilinszky Endre 228
Bajor Gizi 441
Bajsai Vojnich József 19, 21
Bak Róbert 368
Baker, Josephine 304
Bakonyi Kálmán 171
Bakonyi Miksa 171
Bakos Endre 647

* A *Névmutató* a főszövegben és a bibliográfiában található személyneveket tartalmazza.

Baktay Ervin 368
Balassa Imre 41, 388, 389
Balassa József 61, 172, 410, 436
Balassa László 273
Balassa Péter 345
Balassi Bálint 64
Balázs Béla 82, 101, 106, 140, 141, 153, 161, 169, 175, 181, 195, 201–203, 219, 246, 379, 423, 648
Balázs Sándor 277
Balfour, Arthur James 214, 215
Bálint Aladár 100, 105, 175
Bálint György 421
Bálint Lajos 80, 81, 168, 171, 651
Bálint Rezső 121, 215, 216, 297
Balla Ignác 119, 185, 286, 287, 299, 300, 338, 343
Balogh Vilma 82
Balzac, Honoré de 119, 288
Bán Ferenc 256
Bánffy Miklós 415
Bangha Béla 181, 223, 228–232, 239, 248, 249, 252–256, 260, 655
Bánó Ferencné 356
Bánóczi József 62, 63
Bánóczi László 66, 81, 82
Banville, Théodore Faullain de 132
Bányai Elemér 153; *lásd még* Zuboly Elemér
Barbey d'Aurevilly, Jules-Amedée 147
Barbusse, Henri 191, 197, 230
Barcza József 68
Bárczy István 164, 189
Bárdos Artúr 113, 114, 121, 139–141, 181, 208, 257, 325, 326, 352, 436, 648
Barka József 231
Baróti Dezső 651
Bársony István 352
Barta Lajos 191, 202, 203
Bartalis János 108, 413
Bartha Miklós 374
Bartók Béla 140, 181, 296, 387
Bartók István 652
Bartóky József 387
Básthy Lajos 352
Batsányi János 51
Battishill, Yolland Arthur 62
Baudelaire, Charles Pierre 65, 67, 68, 70, 95, 97, 109, 128, 129, 147, 156, 176, 290
Bauer Ernő 55
Bayros, Franz von 128, 140
Bazalgette, Léon 287, 288, 358
Beaufort, Maxime 352, 456
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 62
Beck Salamon 263
Becque, Henri 141
Bedcsula Bálint 36
Bednanics Gábor 655
Bédy-Schwimmer Rózsa 171, 244
Beethoven, Ludwig van 27, 40, 130, 357, 416, 444, 448
Békeffi László 317
Békessy Imre 210, 233, 255
Bellini, Giovanni 303
Beltramelli, Antonio 300
Bem József 23
Benárd Ágoston 164
Bencsik Gábor 657
Benedek Marcell 66, 81, 324
Benedek Szabolcs 653
Beneš, Edvard 180
Bengi László 14, 339, 341, 342, 344, 649, 651, 654, 657, 658
Bennett, Arnold Enoch 118, 193
Benoist, Alain de 152, 153, 653
Benrimo, Harry J. 176
Benzmann, Hans 72
Benyhe János 658
Beöthy László 114, 138, 139
Beöthy Zsolt 60, 63, 65, 387
Bérczy Ernő 325
Berda József 361, 362
Berecz Sándor 256
Berend Miklósné 347
Berényi Zsuzsanna Ágnes 170, 172, 653
Berinkey Dénes 192
Berky Lili 317
Bernard, Tristan 119
Bernstein, Henry 138, 197, 330
Berténi Iván (ifj.) 653
Berthon, André 301
Berven, Elis 457, 459, 462
Berzeviczy Albert 188, 387, 397–403, 409
Berzsenyi Dániel 375
Beszédes Valéria 15, 656
Bethge, Hans 176, 439

Bethlen István 172, 220, 266, 311, 312, 394
Bethlen Istvánné 254
Bezeczky Gábor 95
Bialik, Chajjim Nachman 213, 237
Bianchi, Angelo 38
Biás István 413
Bibó István 234
Bibó-Bige György 44
Bicsérdy Béla 369
Bihari Péter 180, 183, 213, 229, 653
Biró Lajos 99, 100, 120, 191, 203, 226
Bíró-Balogh Tamás 254, 648, 649, 652, 655, 656, 658, 659
Blaha Lujza 37
Blattner Géza 195, 368
Blau Lajos 212
Bleyer Jakab 63
Bóbics Matild 36
Bodnár Zsigmond 61
Bodor Aladár 106, 228
Bogdán József 658
Bogdányi Mór 212
Bohuniczky Szefi 251
Boileau, Nicolas 51
Boka László 15, 103, 653
Bókay János (ifj.) 395
Bokor Imre 388, 389
Bollobás Béla 14, 468, 660
Bollobás Enikő 14, 347
Boltzmann, Ludwig 76
Bolyai Farkas 241
Boncza Berta *lásd* Csinszka
Bontempelli, Massimo 401
Bónus Tibor 14, 333, 334, 657–659
Bónyi Adorján 107, 424, 462
Boray Lajos 352
Borgos Anna 652
Bori Imre 649
Boris László 193
Boromissza Jenő 89, 423
Borovszky Samu 650
Bors László 423
Borsányi György 213
Bory István 388
Botka Ferenc 305–308, 657
Botticelli, Sandro 303
Boulez, Pierre 11
Böcklin, Arnold 72
Bődök Gergely 217, 653
Bölcskey Lajos 44
Bölöni György 110, 169, 170, 175, 181, 210, 214
Brabin, Charles 324
Bragaglia, Anton Giulio 194
Brâncusi, Constantin 11
Braun Henrik 55, 97
Braun Izidor 99
Brenner Dezső 30, 648; *lásd még* Jász Dezső
Brenner Etelka 30, 46, 52, 341
Brenner Eulália 26, 29–31, 36, 52, 144, 165, 262–263
Brenner Ilonka 30, 47
Brenner József 28, 35
Brenner József (id.) 29, 30, 35, 130, 170, 271, 272
Brenner József (ifj.) 30, 40, 41, 131, 267; *lásd még* Csáth Géza
Brenner László 30
Brenner Lujza 36
Brenner Olga 268
Bresztovszky Ernő 66
Bréver Lajos 66
Brichta Cézár 379
Brigante Colonna Angelini, Gustavo 282
Bródy András 138
Bródy Mihály 66
Bródy Pál 166, 227, 256
Bródy Sándor 41, 84, 101, 138, 226
Brooke, Rupert Chawner 431
Browning, Robert 377
Bruckner, Ferdinand 441
Bucsics Katalin 14, 333, 334, 336, 654, 657
Buda Attila 647, 658
Budanovits Antal 30
Budanovits Ilona 274
Budanovits Mária 372
Budenz József 358
Bulla Elma 349, 352, 353
Burke, Kenneth 434
Bús Fekete László 195
Busatti (Signor Busatti) 24
Busatti, Luigia 24
Busch, Wilhelm 442
Bustya Endre 659
Buzinkay Géza 78, 169, 651

Büchner, Georg 329, 330
Büchner, Ludwig 91
Byron, George Gordon Noel 44, 64, 70, 77, 128, 176, 290

Calderón de la Barca, Pedro 117, 118
Cana, Angelo 325; *lásd még* Lothar, Rudolf
apek, Karel 326–329, 345, 401, 657
Carlyle, Thomas 392
Carroll, Lewis 441, 659
Carton, Sydney 114, 289; *lásd még* Rozsnyay Kálmán
Cavallier József 231
Céline, Louis-Ferdinand 151
Cellini, Benvenuto 111
Chagall, Marc 297
Chambers, Edmund Kerchever 435
Chénier, André 99
Chesterton, Gilbert Keith 401
Chiarelli, Luigi 194
Cholnoky László 224, 229, 254, 257, 278
Cholnoky Viktor 80, 81, 101, 243, 419
Chopin, Frédéric 136
Chovánné Metz Piroska 414
Claudel, Paul 207, 368
Clemenceau, Georges 231
Cléry Imre 28
Cléry Magdolna 28, 29
Cléry, Madeleine 28
Cobden, Richard 389
Cohen, Marcel Meilett 394
Comte, Auguste 369
Conrad, Joseph 359
Coppée, François 196
Courteline, Georges 117
Craig, Edward Gordon 194
Crayton, John 317
Croce, Benedetto 401
Crommelynck, Fernand 325
Crosland, Thomas William Hodgson 288
Cummings, Edward Estlin 434
Czakó József 414, 457
Czóbel Ernő 66
Czóbel Minka 101
Czuczor Gergely 392
Czumikow, Wladimir 325

Cs. Szabó László 389
Csajkás Tibor 339, 340, 344
Csajkovszkij, Pjotr Iljics 172
Csáky István 394, 413
Csányi Erzsébet 656
Csaplár Ferenc 254
Csapody Miklós 658
Császár Elemér 43, 228, 398, 431
Császtvay Tünde 125, 126
Csáth Géza 15, 30, 39, 40, 42, 45–48, 52–55, 66, 76, 77, 80, 82, 86, 88, 89, 91, 92, 97, 99–101, 105, 106, 112, 113, 121, 125–127, 130, 131, 133, 136, 142, 143, 152–154, 157, 162, 163, 165, 166, 169, 170, 208, 266–275, 320, 341, 366, 423, 648, 650, 656; *lásd még* Brenner József (ifj.)
Csathó Kálmán 113, 117, 191, 203, 317, 398
Csécsy Imre 186
Csehov, Anton Pavlovics 325, 332, 335, 358, 368, 657
Cselényi-Walleshausen Zsigmond 195
Csendes Alice 47
Cserna Andor 170
Cserna Juliska 265
Cserny József 198, 217
Csíky Balázs 266, 311, 656
Csiky Gergely 41, 118
Csiky-Strausz Árpád 468
Csillag Károly 97
Csinszka (Boncza Berta) 138
Csók István 296
Csokonai Vitéz Mihály 53, 65, 276
Csongor Barnabás 659
Csortos Gyula 114, 218, 329
Csuka Zoltán 650

D'Annunzio, Gabriele 152, 157, 283, 301
d'Esperey, Franchet 185
Dancs Lajos 24, 650
Dancs Szabolcs 15
Dante, Alighieri 105, 156
Danton, Georges Jacques 174, 345
Dapsy Gizella 114, 278; *lásd még* Nil
Darwin, Charles 91
Daudet, Alphonse 63
Davis, Jimmy 335; *lásd még* Hall, Owen

Dayka Gábor 358
Debussy, Claude 132
Décsi Imre 74, 75, 273
Decsy Dezső 30, 36, 161
Decsy Etelka 30
Decsy Jenő 267
Decsy József 30
Decsy Lujza 52
Dehmel, Richard 152, 205
Dénes Miklós 647
Dér Zoltán 15, 647, 649, 650, 652, 656, 659
Derrida, Jacques 407
Déry Tibor 372
Desmoulin, Camille 174
Detre Szilárd 195
Dettre János 306
Devecseri Gábor 651
Dienes Valéria 368, 373
Dietrich Mariska 26
Diósy Ödön 114, 651
Diósy Ödönné Brüll Adél *lásd* Léda
Diószegi István 651
Divéky József 175
Dobás Kata 647
Dobos István 655
Dóczy Jenő 343, 351
Dóczy Lajos 323
Dohnányi Ernő 413
Dolinay Ilona 319
Domokos László 92, 93, 281, 350
Domsa Patrícia 14
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 189, 221, 345, 358
Douglas, Alfred 288, 289
Dömötör Mihály 172
Drasche-Lázár Alfréd 164
Droste, Wilhelm 651
Drozdy Győző 14, 109, 110, 120
Dsida Jenő 413, 414
du Gard, Roger Martin 458
Duhamel, Georges 352, 395, 401, 463, 464
Dumas, Alexandre 368
Duncan, Isadora 304
Duse, Eleonora 283
Dutka Ákos 106
E. Csorba Csilla 15, 652
Eckhardt Sándor 394
Egressy Gábor 37
Eiffel, Gustave 297
Eisemann György 657
El Greco 303
Elefánt Olga 124
Elek Artúr 105, 176, 277, 351
Elekes György 411
Eliot, Thomas Stearns 153, 434
Ellmann, Richard 11
Emerson, Ralph Waldo 324
Eminescu, Mihai 415
Endre (András), II. 214
Endresz György 312, 313
Endrődi Béla 66, 68
Endrődi Sándor 68, 106
Endrődy Béla 70
Előry Áron 14
Eötvös József (Kosztolányi-rokon) 276
Eötvös József 44
Eötvös Loránd 26, 241
Erdélyi József 301, 362, 377, 406
Erdmann, Benno 62
Erdős Renée 106, 180
Erős Gyula 99
Eulenberg Salamon 237
Fabó Irma 653
Fadiman, Clifton P. 285
Falu Tamás 387
Faludi Jenő 140, 329
Faludi Miklós 140
Faludi Sándor 140
Falus Elek 123
Faragó Géza 327
Faragó László 279
Farkas Antal 26, 50
Farkas Imre 178, 421
Farkas László 263
Farkas Zsuzsa 334
Farrère, Claude 197
Favart, Charles Simon 118
Fáy J. Béla 335
Fazekas Baba 377
Fehér Gyula 140
Fehéri Armand 204
Fehérpataky Klára 21

Féja Géza 379
Fejér Lipót 66
Feld Irén 114, 139
Fényes László 227
Fényes Samu 69
Fenyő Aladár 118
Fenyő Emil 352
Fenyő László 372
Fenyő Miksa 104, 117, 170, 206, 209, 247, 277, 343, 376, 377, 381, 405, 469, 648
Fenyves Ferenc 46, 48, 52–55, 260, 298, 305–308, 650; *lásd még* Friedmann Ferenc
Ferenc Ferdinánd 151
Ferenc József 25, 72, 152, 172
Ferenczi Sándor 75, 189, 190, 271, 296, 326, 366, 367
Ferenczi Zoltán 191, 227, 284
Filáczy Árpád 27; *lásd még* Kosztolányi Árpád (id.)
Filáczy József 21
Filáczy Veronika 21, 22
Finászy Ernő 64
Finciczky István 390
Fischer Lajos 26
Fischer Móric 112
Flammarion, Camille 420
Flaubert, Gustave 76, 323, 392
Fleischmann Sándor 212
Forbáth Sándor 314
Ford, Madox Ford 151, 434
Forgách Géza 310
Forgács Rózsi 114, 368
Forgács Sándor 353
Formwald Gáspár 28
Formwald Ignác 28
Formwald Terézia 28
Formwald, Elisabeth 28
Fóti Lajos 287
Fouchet, Maurice 394
Földesi Ferenc 15
Földessy Gyula 372
Földi Mihály 281, 337, 398, 402
Fragonard, Jean-Honoré 90
France, Anatole 89, 152, 159
Frank, Waldo 324
Frankl István (id.) 650
Franyó Zoltán 415
Fráter Zoltán 648
Freud, Sigmund 72–75, 189, 190, 193, 196, 271–274, 332, 347, 351, 358, 365, 366, 416, 654
Freund József 53, 55
Freystadtl doctor 461
Fried Ilona 286, 287, 402
Fried István 651
Friedländer, Ludwig 283
Friedmann Ferenc 54; *lásd még* Fenyves Ferenc
Friedrich István 211, 217, 224
Frisch Antal 373
Frobenius, Leo 417
Frug, Simon Samuel 213, 237
Fulda, Ludwig 212
Fuller, E. D. 127
Fülep Lajos 68, 80, 106, 181, 210, 219, 654, 655
Fürchtegott Gellert, Christian 45
Füst Milán 84, 87, 88, 168, 181, 193, 198, 220, 254, 260, 279, 298, 302, 316, 323, 349, 350, 364, 366–368, 370, 372–374, 376, 377, 380–382, 396, 399, 403, 406, 430, 431, 437, 444, 445, 447, 449–452, 460, 461, 466, 468, 470, 472, 648
Füst Milánné Helfer Erzsébet 372, 457, 461, 468, 659
Fűzfa Balázs 13

Gaál Andor 324
Gaál Ferenc 44, 50, 52
Gábor Andor 66, 169, 181, 188, 205, 208, 212, 235
Gachot, François 282, 296, 395, 427
Gajdó Tamás 14
Gál János 319
Gáli Géza 55, 89
Gallen-Kallela, Akseli 389
Galsworthy, John 399–401, 416
Gandera, Félix 325
Gara Arnold 81, 315
Gara László 393
Gara Zoltán 352
Garami Ernő 255
Gárdonyi Géza 101, 107, 225, 296
Garvay Andor 114
Gaultier, Jules de 426

Gauss, Carl Friedrich 415
Gellér Katalin 14
Gellért Lajos 141, 237
Gellért Oszkár 103–105, 185, 193, 198, 204, 259, 277, 279, 298, 345, 371, 373, 374, 376, 377, 385, 388, 424, 437, 452, 648, 654
Gellert, Christian Fürchtegott 45, 46
Géraldy, Paul 322, 368, 373
Gerely József 105
Gerevich József 14
Gerevich Tibor 298
Gerő András 153, 653
Gerő Ödön 168
Gide, André 401
Giesswein Sándor 181, 227
Girald, Jean 288
Glattfelder Gyula 106
Gluck, Christoph Willibald 118
Glück Frigyes 226
Glück Géza 55
Glück László 342, 343
Goda Géza 169
Goebbels, Joseph 215
Goethe, Johann Wolfgang von 11, 12, 44, 51, 68, 76, 128, 278, 279, 290, 295, 315, 322, 323, 358, 368, 435, 465
Goga, Octavian 401
Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 51, 368
Gombaszögi Frida 141, 441
Gombocz Zoltán 296, 359, 410
Gombos Annamária 14
Goncsarova, Vera 287
Gonda Henrik 104
Gonda Jenő 171
Gorka Sándor 226
Gorkij, Makszim 138, 189, 230, 283, 301, 302
Góth Sándor 118, 325
Gourmont, Remy de 176, 435
Goya, Francisco 303
Gózon Gyula 317
Gozsdu Elek 101
Gömbös Gyula 172, 181, 229, 239, 471
Gömöri Jenő 112, 118, 120, 123
Gönczy Gábor 368
Göndör Ferenc 70, 198, 199, 201, 202, 205, 206, 208, 210, 223, 229, 231, 232, 235, 249, 255–258, 342, 372, 379, 648
Görgey Artúr 21
Göring, Hermann Wilhelm 215
Görög Ilona 353, 369; *lásd még* Kosztolányi Dezsőné
Grábics Lajos 124
Granasztói Olga 14, 287, 288, 656
Gratz Gusztáv 235
Grätzer József 371
Greguss Ágost 26, 60
Greiner, Lev 337
Grieg, Edvard 130
Grillparzer, Franz 76
Grimm, Hermann 320, 392
Groddeck, Georg 366
Grossinger Károly 24
Grüner Andor 51, 52
Guhr Mihály 167, 453
Gulácsy Irén 413
Gulácsy Lajos 81, 121, 140, 423
Gulyás Gabriella 14, 660
Gunda Béla 440
Gundel Antal 103

Gyallay Domokos 387
Gyáni Gábor 651
Gyergyai Albert 221, 365, 399
Gyökössy Endre 66, 71, 106
Győrei Zsolt 122, 654
Györffy Miklós 651
György Oszkár 66, 70
György Péter 265, 656
Győri Judit 656
Gyulai Ágost 43
Gyulai Pál 63, 65, 430
Gyurgyák János 14, 219, 220, 229, 230, 235, 236, 653, 655

Hadik Mihály 380
Hadzsy Jenő 50
Hajdu Lilly 273
Hajdu Pál 199
Hajdu Tibor 182, 653
Hajnik Pál 24
Hajó Sándor 140
Halasi Andor 71, 81–83, 86, 88, 90, 106, 112, 131, 143, 174, 175, 178, 186, 188, 197, 202, 208, 227, 245, 281, 655
Halasi-Fischer Ödön 389

Halász Gyula 221
Hall, Owen 335; *lásd még* Davis, Jimmy
Haller István 230
Halmi József 189
Halmos József 46
Hamblin, Henry Thomas 93
Hameiri, Avigdor 297, 401, 402
Hamsun, Knut 301
Hamvasy István 143
Hanák Péter 651
Hanák Tibor 69, 72
Haraszti Sándor 379
Harczy Gábor 24
Harmos Ilona 87, 99, 109, 114, 119, 136–146, 368, 652; *lásd még* Kosztolányi Dezsőné
Harmos Károly 239
Harrison, George Bagshawe 435
Harsányi Kálmán 203, 228, 246
Harsányi Zsolt 107, 178, 180, 187, 195, 296, 311, 316, 317, 361, 410, 436
Hartleben, Otto Erich 139
Hartmann, Nicolai 63
Hasfelmetsző Jack 303
Hatvany Lajos 104, 115, 116, 167, 170 172, 177–179, 182, 184, 185, 187–189, 191, 192, 197, 199, 201, 223, 231–233, 255, 269, 288, 372, 378, 429, 432, 461, 648, 653, 654
Hatvany Lili 257
Hauber László 452, 462, 463, 466, 470, 660
Hauber Lászlóné Réczey Magda 462, 470, 660
Haubert Kamilló 256
Hauptmann, Gerhardt 207, 368, 401
Havas Emil 97
Havas Gyula 86, 174, 178
Havas Károly 308
Havass Rezső 168
Haverda Mátyás 27, 341
Haypál Benő 172
Hazelton, George 176
Hegedüs Ádám 427
Hegedűs Gyula 328, 329
Hegedüs Lóránt 296, 311, 396, 409–411
Hegedűs Sándor (ifj.) 191
Hegedüs Tibor 441
Hegedűs-Bite Gyula 70, 99, 100
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 26, 407
Hegyi Aranka 37
Hegyi Rózsi 317
Heidegger, Martin 407
Heijermans, Herman 114, 139
Heincz Orsolya 269
Heine, Heinrich 40, 147, 392
Heinrich Gusztáv 59, 62, 64, 124
Héjjas Iván 217, 232
Hellebronth Kálmán (ifj.) 650
Heller Ágnes 649
Helmholtz, Hermann Ludwig 27
Heltai Jenő 107, 192, 245, 279, 394, 395, 399, 400, 436
Herceg Jenő 41, 319
Herczeg Ferenc 28, 41, 106, 107, 138, 164, 178, 192, 203, 210, 225, 226, 243, 284, 296, 300, 343, 397–400, 402, 409, 433, 648
Heredia, José-Maria de 176
Herterich, Franz 330
Hervé 48
Herzog, Wilhelm 441
Hesse, Hermann 434
Hetényi-Heideberg Albert 127
Heverdle László 653
Hevesi András 429
Hevesi Gyula 198
Hevesi Sándor 80–83, 105, 106, 117, 118, 139, 181, 194, 209, 210, 326, 330, 394, 436, 441
Hevesi Simon 237, 239
Hevesy Iván 193, 202
Hicsik Dóra 14, 650
Hindenburg, Paul von 222
Hitel Dénes 647
Hitler, Adolf 458
Hofbauer Adolf 29
Hofbauer Aurélia 28, 29, 165
Hofbauer Benjamán 29
Hofbauer Ferdinánd 29
Hofbauer Ignác 28, 29
Hofbauer István 28, 29, 35, 36, 161
Hofbauer Miklós 29
Hofbauer Simon 29
Hofbauer Vilmos 29
Hoffmann Edit 66
Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 128

Hofmannsthal, Hugo von 71, 74, 120, 152
Hollós István 189, 271, 272, 366, 367, 654
Hollós Rózsi 140
Holmes, Richard 12, 15
Hóman Bálint 66
Hóman Ottó 26
Homérosz 52
Horányi Károly 14
Horatius Flaccus, Quintus 303, 358
Hordósy Iván 396
Horger Antal 410
Horthy Miklós, 211, 217, 223, 226, 229, 232, 239, 249, 252, 260, 264, 265, 275, 311, 346, 379, 401
Horvát Henrik 89, 128, 132, 136, 168, 181, 198, 206, 227, 279, 281, 298, 370
Horváth Béla 359
Horváth Jenő 83, 175
Horvay Lajos 89; *lásd még* Hőflich Lajos
Hózsa Éva 15, 316, 649, 656
Hőflich Lajos 89; *lásd még* Horvay Lajos
Hsiung, Shih J. 441
Hubay Jenő 130
Hugo, Victor 44
Humboldt, Wilhelm von 59, 407, 435
Hunyady János 244
Hunyady Sándor 85, 455
Huszár László 319
Hutvágner Éva 654
Huysmans, Jean-Karl 289, 290
Hültl Hümér 296

Ibarbourou, Juana de 322, 373
Ibsen, Henrik 65, 70, 76, 82, 124, 368
Ignotus 104, 141, 153, 169, 170, 191, 221, 277, 278, 351, 368, 399
Ignotus Pál 389, 429, 469
Ilia Mihály 187, 188, 653
Illés Endre 304, 359, 648
Illyés Gyula 296, 362, 377, 387, 389, 393, 402, 404–407, 409, 425, 659
Impekoven, Niddy 304
Imre Zoltán 81
Ipolyi Arnold 358
Isac, Emil 114, 188, 266, 328, 414, 463
István, Szent, I. 98, 180, 439
Iván Ede 80
Iványi Bertalan 124
Iványi István 26, 650
Ivor Dénes 189
Izsóf Alajos 106

Jákó János 185
Jámbor István 51
Jámbor Mihály 46
Jámbor Pál 25, 37, 53
James, Henry 347
Jancsó Elemér 410
Jancsó Károly 171
Janovics Jenő 325
Jánszky Béla 109, 110, 120, 264
Japi 443, 446, 449; *lásd még* Papp Oszkár
Jaschik Álmos 338, 439, 441
Jász Dezső 106, 127, 130, 131, 133, 136, 143, 166, 267, 268, 271, 272, 274, 275, 648; *lásd még* Brenner Dezső
Jászai Mari 187, 296, 319, 372
Jászi Oszkár 99, 169, 170, 177, 180, 181, 185, 188, 217, 219, 234, 247, 278, 305, 309, 343, 380, 654
Jedlik Ányos 26
Jeges Ernő 264
Jehuda, Halevi 215
Jellinek Henrik 227
Jerusalem, Else 119, 120
Jerusalem, Wilhelm 76
Jeszenszky Géza 226, 228
Jób Dániel 325, 327, 441
Jobbágy Jenő 224
Jókai Mór 41, 44, 60, 107, 301, 369
Jónás Olga 166, 266, 274
Jones, Sidney 335
Jósika Miklós 37
Joyce, James 11, 153, 401, 402
Józan Ildikó 14, 338, 442, 647, 656, 658, 659
József Attila 240, 361–363, 368, 370, 377, 379, 381, 387, 389, 406, 428, 429, 431, 469
József főherceg 398
József Jolán 428
József, II. 56
Judik Etel 87, 115, 139, 183
Juhász Gyula 61, 66–71, 79, 85, 91, 92, 98, 100, 101, 106, 108, 109, 111, 112,

114, 115, 122, 124, 133, 188, 192, 219, 227, 239, 240, 241, 246, 273, 301, 325, 334, 362, 363, 367, 372, 374, 375, 419, 648, 651
Julow Viktor 651
Jung, Carl Gustav 75, 76
Justh Zsigmond 101
Jünger, Ernst 151

Kabók Győző 118
Kabos Ede 99, 100, 109, 110, 279
Kabos Gyula 37, 133, 135
Kaczvinszky Lajos 105
Kacsó Sándor 411
Kádár József 25
Kádár Lehel 228–230, 232, 249, 251, 254, 256, 298
Kádár Rebeka 35; *lásd még* Mukics Mátyásné (özv.)
Kádár Rozália 25, 29, 87, 165
Kaffka Margit 111, 177, 181, 183, 188, 371
Káich Katalin 653
Kállay Miklós 85, 228, 230, 282, 322, 429
Kálmán Jenő 84
Kalmár Éva 659
Kálnai Dezső 52–55
Kant, Immanuel 62, 69, 70
Kaposy József 105
Karácson Imre 439
Karakásevics Gábor 260
Kardos László 272, 382
Karinthy Elza 356
Karinthy Ferenc 87, 258, 333, 365, 648, 651
Karinthy Frigyes 64, 78, 81, 83–87, 104, 107, 112, 114, 115, 122, 138–140, 161, 164, 172, 177, 178, 179, 183, 184, 187, 188, 191, 193–195, 197, 202, 203, 208–210, 213, 218, 248, 254, 258, 264, 273, 279, 297, 306, 309, 310, 316, 317, 325, 333, 355, 356, 362, 368, 370, 371, 373, 378, 380, 387, 399, 401, 403, 405, 418, 419, 423, 429, 430, 436, 448, 462, 469, 472, 648, 651, 660
Karinthy József 165
Kármán Mór 26, 64
Károlyi Gyula
Károlyi Mihály
Kárpáti Aurél 82, 85, 101, 106, 109, 337, 343, 351, 388, 398, 421, 440, 651
Kassák Lajos 181, 191, 200, 202–204, 254, 301, 315, 316, 361, 362, 373, 378, 389, 399, 648
Kathreiner Gyula 21
Katona Lajos 61, 65
Kazinczy Ferenc 56, 65, 392, 409, 413
Keegan, John 151
Keleti Juliska 127–128, 652
Kelevéz Ágnes 648
Kellér Andor 68, 85
Kellert Benő 51, 52, 55
Kemenes Lajos 228, 231, 256
Kemény Zsigmond 43, 177, 413
Kempelen Béla 650
Kende János 655
Kenedi Géza 409
Kéner Balázs 267
Kengsiur Hajnalka 46
Kenyeres Kovács Márta 652
Kenyeres Zoltán 398, 658
Kerékgyártó Olga 329
Keresztury Dezső 280
Kéri Pál 139, 197, 210, 227
Kerner István 118
Kernstok Károly 81
Kerpely Jenő 81
Kerr, Alfred 404
Kertész Manó 410
Kipling, Rudyard 152
Király György 171, 279, 281
Király István 655
Királyházi Ruffy Pál 166
Kisbéry János 360
Kiss Arnold 239
Kiss Ferenc (színész) 329
Kiss Ferenc 199, 201, 233, 372, 649–651, 655
Kiss Gusztáv 649, 653
Kiss József 67, 89, 101–103, 165, 224, 237, 249, 387, 388, 652
Kiss Menyhért 226
Klebelsberg Kunó 374, 413
Klein Szilvia 14
Klein, Stefan J. 281, 282, 285, 337, 351, 353, 427
Klestenitz Tibor 229, 655
Klimt, Gustav 128

Klinger, Max 72
Kner Imre 174, 175, 193, 322
Knoblauch, Edward 118, 193
Kochnitzky, Léon 403
Kodály Zoltán 181, 387, 413
Kodolányi János 351, 398
Koeves, Tibor 403
Kolbeck, Max 118
Kolos Ernő 327
Kolozsy-Kiss Eszter 14, 439, 659
Komáromi Csaba 15
Komáromi János 228, 251, 256
Komját Aladár 203
Komjáthy Jenő 65, 69, 70, 358, 651
Komlós Aladár 372, 381, 382
Komlóssy Ida 37
Komoróczy Géza 655
Konfuciusz 440
Konkoly Tivadar 289
Korda Sándor 178
Korének József 469
Korvin Ottó 198, 218
Kós Károly 81
Kosáryné Réz Lola 107, 245
Kossuth Lajos 23, 24, 51, 182, 187
Kosztolányi Ádám 145, 167, 179, 355, 366–368, 370, 658
Kosztolányi Ágoston 22–27, 35, 650
Kosztolányi András 21
Kosztolányi Anna 21
Kosztolányi Árpád (id.) 25–27, 30, 31, 35, 42, 46, 48, 54, 55, 71, 130, 144, 163, 165, 170, 261, 263, 276, 288, 302, 308, 331, 339, 340, 342, 345, 364, 365
Kosztolányi Árpád (ifj.) 21, 35, 41, 52, 88, 125, 164, 165, 166, 173, 262, 333, 365
Kosztolányi Attila 19, 22, 166
Kosztolányi Dezsőné 19, 24, 40, 42, 47, 49, 59, 64, 66, 77, 86–88, 99, 100, 109, 114, 116, 119, 126, 127, 136, 137–139, 141–146, 148, 151, 161, 163, 164, 167, 168, 179, 182, 192, 199, 200, 210, 223, 228, 230, 233, 238, 249, 255–258, 260, 267, 268, 270, 271, 274, 275, 278, 280, 281, 283, 295, 296, 299, 302, 303, 307, 311, 319, 338–340, 346, 348, 350, 353, 354, 356, 366, 368–371, 376, 381, 387, 396, 414, 417, 418, 423, 443–450, 452, 453, 456, 458, 460–464, 467, 468, 648, 652
Kosztolányi Éva 441
Kosztolányi György 19, 21, 22
Kosztolányi Illés 22
Kosztolányi Ilona *lásd* Kosztolányi Dezsőné
Kosztolányi Imre 22
Kosztolányi János (id.) 21, 22, 23
Kosztolányi János (ifj.) 21, 22, 23
Kosztolányi József 21
Kosztolányi Lajos Athanáz 22, 23
Kosztolányi László 19, 21
Kosztolányi Mária 36, 52, 133, 262, 308, 333, 334, 450
Kosztolányi Móric 21
Kosztolányi Sándor 21
Kosztolányi Teréz 441
Kosztolányi Vera 441
Kovács Ferenc Dávid 272
Kovács György 82
Kovács Gyula 42, 340
Kovács Ida 15, 648
Kovács László 421, 440
Kovács Terézia 262
Kozma Miklós 216
Kőbányai János 166, 653, 655
Kölcsey Ferenc 65
Körösfői-Kriesch Aladár 181
Körösi K. Sándor 411
Kőváry Gyula 317
Kőváry Zoltán 271, 272, 656
Kövesligehty Radó 296
Kövessy Albert 140
Krafft-Ebing, Richard von 140
Kramarits Viktor 335
Kraus, Karl 153
Krausz Náthán 235; *lásd még* Göndör Ferenc
Kray Borbála (özv.) 22
Kray Ferenc 22
Kray Nepomuk János 24
Krémer Sándor 127
Krleza, Miroslav 212
Krúdy Gyula 85, 106, 107, 114, 169, 188, 191, 192, 226, 227, 265, 370, 396, 397, 399, 405
Krúdy Zsuzsa 397

Krupszkaja, Nagyezsda Konsztantyinova 301
Krüger Aladár 229, 247
Kubinyi András 651
Kubinyi Ernő 421
Kulcsár Szabó Ernő 74, 649, 651, 652
Kulcsár Szabó Ernőné Gombos Annamária 15
Kulinyi Ernő 196
Kun Béla 100, 185, 187, 197, 200, 201, 204–206, 208, 210, 216, 312
Kún Sámuel 369
Kuncz Aladár 63, 66, 153, 169, 309, 310, 314, 323, 331, 338, 380, 444
Kuncs Pál 450
Kunfi Zsigmond 119, 192, 202, 207
Kunszery Gyula 651
Kuthy (Térey) Sándor 137
Kuthy György 354
Kürthy György 80, 108, 113
Kürti József 140
Küry Klára 48

L. Nagy Zsuzsa 172
La Bruyère, Jean de 62
La Fontaine, Jean de 420
Lábass Juci 46
Laclos, Choderlos de 140
Laczkó Géza 66, 191, 277, 290, 394
Laforgue, Jules 176
Lagerlöf, Selma 401
Lakatos László 184, 185, 352
Lám Frigyes 228
Lamartine, Alphonse de 29
Lambrecht Kálmán 387
Lampel Róbert 316
Lánczy Péter 358
Láng József 317, 660
Lanson, Gustave 434
Lantos Adolf 439
Lányi Ernő (id.) 30, 60, 90, 129, 130, 131, 136, 263, 372, 652
Lányi Ernő (ifj.) 130
Lányi Géza *lásd* Lányi Viktor
Lányi Hedda 120, 126, 127, 129, 130–137, 143, 146, 147, 340, 343, 446, 652
Lányi Sarolta 90, 106, 135
Lányi Viktor 66, 86, 88, 89, 106, 112, 129, 136, 137, 267, 268, 296, 317, 319, 341, 342, 373
Lao-Ce 440
Latabár Endre 37
Lauffer Tivadar 358
Léautaud, Paul 176
Lebeau Henrik 62
Léber János 421
Lebey, André 180
Lecomte, Georges 296
Léda *lásd* Diósy Ödönné Brüll Adél
Léderer Lajos 312
Legouis, Émile 434
Légrády Imre 295
Légrády Károly 263, 296
Légrády Ottó 295, 311, 396
Lehel István 66
Léhner-Lendvai István *lásd* Lendvai István
Leimeter János 146
Lenau, Nikolaus 40
Lendvai István 174, 175, 224, 228, 230–233, 235, 236, 242, 245, 249, 250, 254, 256, 258, 278, 284
Lengyel András 45, 140, 168, 194, 239, 242, 246, 254–256, 273, 649, 651–656, 659
Lengyel Géza 99, 100, 184, 191
Lengyel Menyhért 82, 112, 122, 138, 146, 175, 181, 188, 380, 399, 461, 648
Lenin, Vlagyimir Iljics 189, 244, 301
Lenkey Gusztáv 154, 295, 296, 311
Leopold Ernő 127
Lestyán Sándor 372
Lesznai Anna 181
Lévay Endre 657
Levendel Júlia 648
Lewis, Wyndham 434
Licht József 55
Licht Zoltán 45
Lifka Sándor 38
Ligetfy Mátyás 23
Lindbergh, Charles 312
Linder Béla 182, 260
Lipcsey Ildikó 211
Liptai Imre 178, 319
Lipták Dorottya 651
Lisle, Leconte de 109, 147

Littré, Émile 418
Lockenstock Róza 46
Lóczy Lajos 241
Loósz István 37, 43, 45, 55, 341
Loósz Johanna 25
Lorsy Ernő 178, 255, 256
Lothar, Rudolf 325
Lotz János 410, 461
Lovas Ildikó 15
Lovászy Márton 255
Lowell, Amy 434
Lőrinc László 194, 654
Lőrincz Anita 214, 215, 655
Lőrincz Csongor 657
Lőw Immánuel 235
Ludasi János 46
Lueger, Karl 72
Lukachich Géza 265
Lukács Andor 227
Lukács György 81, 82, 111, 199–202, 219, 246

M. Pogány Béla 372
Mácza János 208
Madách Imre 43, 44, 241, 297, 301, 318
Madácsy Piroska 658
Madai Gyula 66, 70, 71
Maeterlinck, Maurice 194, 246, 401
Mágnás Elza 160
Magyar Lajos 184, 209
Magyar László 317, 441, 650, 652
Magyar Sándor 312
Mahler, Gustav 11, 129
Mahr Klára 127
Mahr Nándor 127, 129
Major Henrik 136
Majoros István 653
Majoros Klára 30
Mák Ferenc 260, 261, 655
Makai Emil 125, 212, 221, 279, 335
Mallarmé, Stéphane 156, 314, 377, 435
Málnai Béla 325, 327
Malraux, André 90
Mamuzić, Giza 288
Mamuzsich Benő 55
Mamuzsich Mátyás 35, 36
Mann, Heinrich 176, 301
Mann, Thomas 118, 119, 152, 282, 285, 286, 306, 324, 365, 378, 379, 401, 404, 416, 431, 432, 434, 453, 656
Manninger Vilmos 462, 467, 468, 470
Márai Sándor 90, 203, 296, 349, 350, 356, 359, 366, 370, 380, 396, 399, 462, 469, 648, 660
Maran, René 321
Marat, Jean-Paul 174
Marczinkó Ferenc 176
Márer György 320
Márffy Ödön 81
Marinetti, Filippo Tommaso 156, 194, 314, 401–403
Markó György 653
Markovits Rodion 153, 414
Márkus Emília 319
Márkus László 80–82, 325
Marót Sándor 414
Marpicati, Arturo 286
Martin, Karlheinz 329
Marx, Jean 457
Marx, Karl 65, 91, 206, 207
Máté Olga 68
Mátyás király 20, 21, 415, 460
Maupassant, Guy de 99, 107, 120, 122, 147, 323, 392
Mauriac, François 324
Mázi Béla 14
Medgyaszay Vilma 136, 141
Medvei Dezső 358
Meillet, Paul Jules Antoine 390–394, 411, 434, 658
Melha Armand 67
Mell, Max 330
Mendelssohn, Felix 172
Mendés, Catulle 147
Méré, Charles 326
Mérey Ágost 19, 44
Mérey Andor 45
Merezskovszkij, Dmitrij Szergejevics 358
Merva Mária 660
Mester Ilona 319, 320
Mester Sándor 201, 223
Mesterházy Kálmán 38
Mészáros Ági 353
Mészáros Béla 353
Mészáros Tibor 15

Meyrink, Gustav 175
Mikes Lajos 114, 206, 207, 298
Miklós Andor 223
Miklós Elemér 170
Miklós Jenő 109, 251, 256
Mikszáth Kálmán 100, 101, 107, 192
Miladinovics, Szlobodán 260
Milkó Izidor 37, 170, 306, 420
Milotay István 226–232, 235, 236, 251, 254, 259, 260
Mirkovszky Mária 368, 369, 373
Mirnics Zsuzsanna 269
Miyamori, Asatarō 440
Modigliani, Amedeo 297
Mohácsi Jenő 65, 66, 70, 85, 91, 110, 128, 169, 195, 289, 397, 402
Molière 117, 118, 243, 308
Molnár Ákos 405
Molnár C. Pál 298
Molnár Eszter Edina 154, 163, 166, 268, 656
Molnár Ferenc 85, 99, 140, 153, 178, 192, 196, 202, 208, 243, 296, 394
Molter Károly 413, 414, 648
Mondschein, Józef Gabriel 351
Monori Áron 224
Moore, Marianne 434
Móra Ferenc 239–241
Moravcsik Ernő Emil 267, 268, 272
Móricz Zsigmond 66, 81, 101, 105, 106, 153, 161, 169, 177, 182, 189, 191, 192, 202, 204, 208, 226, 227, 254, 269, 277, 279, 284, 372, 376–378, 387–389, 396, 397, 399, 402–405, 424, 433, 437
Morley, Christopher 433
Moulié, Charles 321
Mozart, Wolfgang Amadeus 40, 130, 207
Mukics Mátyásné (özv.) 35
Munk Artúr 38, 46, 48, 53, 54, 89, 126, 267, 268, 333, 350, 470, 648, 650
Musset, Alfred de 67, 147
Mussolini, Arnaldo 286
Mussolini, Benito 282, 286, 299–301, 401
Müller Oszkár 133
Müllner, Laurenz 76

Nádas Sándor 224, 421
Nádass József 372
Nádasy József 118
Nádasy Magda 319, 320
Nagy Balogh János 245
Nagy Endre 85, 127, 132, 139, 170, 316–320, 372
Nagy Iván 650
Nagy József Béla 409
Nagy Lajos 279, 296
Nagy Nándor 50–52
Nagy Szabolcs 196
Nagy Zoltán 187, 193, 311
Nansen, Peter 118
Napóleon, Bonaparte 12, 21, 307
Négyesy László 43, 61, 64–71, 83, 101, 102, 124, 208, 408–410, 430, 651
Nékám Lajos 412
Németh Andor 141, 142, 226, 250, 351, 357, 358, 362, 421, 428, 431, 449, 464, 648
Németh Antal 441
Németh László 193, 281, 337, 362, 405
Nero császár 283–287, 290, 373, 656
Neumann Elza 68
Neumann, Alfred 329
Newton, Isaac 64, 369
Nicodemi, Dario 308
Nietzsche, Friedrich 65, 69, 70, 74, 101, 152, 156, 157, 190, 196, 329, 337, 347
Nil 114, 115, 278; *lásd még* Dapsy Gizella
Nobel, Alfred 458
Novelli, Ermete 194

Nyigri Imre 259, 379
Nyírő József 413

O'Neill, Eugene Gladstone 458
Ódry Árpád 83, 181, 187, 209, 218, 316, 317, 329, 372
Ohrmann Kálmán 46
Oláh Gábor 66, 68, 70, 71, 98, 124, 155, 161, 228, 265
Olosz Lajos 413
Oravecz Izabella 29, 35, 88
Orbók Loránd 194
Ormos Ede 122

Ormos Mária 206, 216, 655
Ostenburg-Moravek Gyula 217, 232
Osvát Ernő 83, 84, 86, 101, 103–105, 120, 132, 174, 178, 202–204, 221, 279, 331, 345, 372, 374, 377, 388, 394

P. Ábrahám Ernő 228
Pain, Barry 197
Pájer Andor 133
Pakots József 85, 191, 386, 387
Pákozdy Ferenc 406, 407
Palágyi Lajos 212, 226
Palágyi Menyhért 191, 212
Palágyi Róbert 422
Pálmay Ilka 138
Pályi Ede 98
Pán Imre 362, 460
Pann, Abel 297
Pannonius, Janus 20
Papp Oszkár (id.) 449
Papp Oszkár 443; *lásd még* Japi
Papp Oszkárné 443; *lásd még* Radákovich Mária
Parádi Andrea 339, 341, 344
Pásztor Bertalan 372, 466, 468
Paulay Ede 117
Paulay Erzsi 316
Paulsen, Friedrich 62
Payr Hugó 124
Pázmány Péter 23, 437
Péchy-Horváth Rezső 266
Péczely József 51
Pécsi Blanka 373
Peéry Piri 352, 368
Pekár Gyula 167, 226, 227, 245, 398, 399, 409
Pen, Yehuda 297
Peremiczky Szilvia 14, 212, 215, 655
Pesthy Pál 254
Pesti Ihász Lajos 47, 48
Petelei István 413
Peterdi Andor 191, 202
Péterfy Jenő 63
Pethes Imre 81, 83
Pethő Sándor 81, 106, 171, 228, 251, 254
Petőfi Sándor 12, 23, 44, 63, 191, 239, 242, 244, 296, 301, 315, 329, 375, 380, 392, 394, 433, 435–437
Petrović, Veljko 261, 262, 266
Petz Gedeon 62, 63
Pfeiffer Ignác 99
Pick, Otto 327
Pilisi Lajos 171
Pintér Jenő 315
Pirandello, Luigi 194, 308
Piros Józsi 336
Pitagorasz 369
Pius, XI., pápa 299, 417
Platón 69, 369
Platz Bonifác 54–56
Plätz Rudolf 388
Plávcsics, Koszta 267
Pletzgerné Barabás Atala 227
Poe, Edgar Allan 67, 176, 324
Pogány Béla 288
Pogány József 66, 169, 181, 202, 207–210, 234, 247, 248, 255
Pogány Paula 171
Pók Ödön 198
Pókász Béla 341
Polák József 327
Polányi Cecil 371
Polányi Károly 141
Polidori, John William 128
Politzer Erzsébet 125
Politzer Zsigmond 120
Pollmann Ferenc 14, 154, 653
Pomogáts Béla 276, 305, 659
Pope, Alexander 51
Popovics, Milivoj 263, 367
Porzsolt Kálmán 85, 154, 441
Pósa Lajos 138
Pósta Sándor 296
Pound, Ezra 434
Prévost, Marcel 321
Prielle Kornélia 37, 114, 138
Prohászka Ottokár 10, 225, 227, 229, 242
Prokesch Ignác 44, 341
Prónay Pál 172, 217
Proust, Marcel 358, 359, 401, 416
Puccini, Giacomo 101
Pudor, Heinrich 222
Purjesz Lajos 143, 168

Rab Gusztáv 390
Rába György 176, 435, 438, 659
Racine, Jean 118

Rácz Gyula 99
Rácz István 23
Rácz Sándor 71
Radákovich Mária 146, 333, 349, 350, 353, 366, 420, 440, 443–452, 455, 461, 468, 659; *lásd még* Papp Oszkárné
Radó Antal 117, 207, 279, 296, 387, 397, 398, 404, 453
Raichle J. Ferenc 37
Rajz Sándor 89, 133, 267, 271, 272
Rákosi Jenő 84, 137, 180, 188, 221, 225, 234, 277, 395, 443
Rákosi Viktor 138, 203
Ránky György 441
Ranschburg Viktor 171
Ráskai Ferenc 304
Raszputyin, Grigorij Jefimovics 304
Rátkay Márton 329
Ravasz László 266
Rédey Tivadar 63, 66, 314, 430
Regaud, Claudius 457
Regéczy Ilona 130
Rehfisch, Hans José 441
Reich, Emil 76, 77
Reichard Piroska 66
Reinhardt, Max 176, 329, 330, 438
Reininger, Robert 76
Reinitz Béla 170
Reiter Ilonka 263
Rembrandt van Rijn 416
Reményi József 257, 258, 279, 282, 285, 331, 367, 434
Reményik Sándor 279, 413
Renard, Jules 119, 358, 407
Retteghy Béla 136
Révay József 283, 298, 368, 439
Révész Béla 113, 192, 202, 203, 379
Révész Ferenc 317
Révfy Zoltán 45, 53–55, 341
Reviczky Gyula 52, 72, 458
Revon, Michel 439
Réz Pál 14, 96, 112, 647, 652–654, 656, 658
Riccoboni, Luigi 194
Richepin, Jean 156
Rieder doctor 366, 367
Riedl Frigyes 27, 61, 63, 68, 203
Rilke, Rainer Maria 72, 74, 132, 152, 205, 213, 246, 252, 302, 316, 458, 461, 652
Rimbaud, Arthur 364
Rippl-Rónai József 81, 119
Risányi János 50
Ritoók Emma 66, 182, 199, 228, 371, 654
Roboz Imre 87, 326
Rodin, Auguste 114
Rolland, Romain 191
Romains, Jules 324, 352, 371, 401, 464
Romsics Ignác 655
Róna Judit 277, 651
Rónai Dénes 158, 195, 374
Rónai Pál 282
Rónay László 649
Rops, Félicien 128, 129
Rorák Imre 42, 340
Rosetti, Dante Gabriel 109
Rostand, Edmond 118, 183, 242
Rothermere, Harold Sidney Harmsworth 266, 312, 386, 393, 396–399, 405, 416, 657
Rothschild, Lionel Walter 214
Rózsa Lajos 172
Rózsa Miklós 99
Rózsafalvi Zsuzsanna 15
Rózsaffy Dezsőné Goncsarova Olga 14, 287, 324, 351, 352, 394
Rozsnyay Kálmán 109, 113–115, 127, 128, 278, 289, 356, 371, 423, 648
Rozsondai Marianne 14
Rudnyánszky Gyula 105, 442

Ságody Gyula 172
Sainte-Beuve, Charles-Augustin 90, 358
Saint-Saëns, Camille 356
Salamon Győző 50
Salamon Viktor 51, 52
Salusinszky Imre 206
Saly Noémi 651
San Secondo, Rosso di 194
Sand, George 136
Sándor, I. 262
Sandre, Thierry 321; *lásd még* Moulié, Charles
Sánta Gábor 651
Saphir, Moritz Gottlieb 40
Sapir, Edward 407, 434, 435
Sarfatti, Margherita 300, 401
Sárközi Éva 647, 650, 652

Sárközi György 301, 402
Sárossi Bogáta 651
Sas Andor 66
Sas Ede 27, 191
Sas László 170
Satie, Erik 132
Saussure, Ferdinand de 390, 407
Sauvageot, Aurélien 296, 390, 393, 395, 658
Savitzky, Ludmilla 287, 288, 324, 351
Schallmayer Ferenc 233
Schenk Ferenc 120
Schermann, Rafael 296
Schiele, Egon 183
Schiffer Ernő 457
Schiller, Friedrich 76
Schlesinger Vilmos 137
Schmidt Anna 348
Schmidt Erzsike 124
Schmidt Mária 653
Schmitt Jenő Henrik 66, 92
Schneller Matild 137, 142
Schnitzler, Arthur 74, 114, 120, 139, 140, 324, 416
Schopenhauer, Arthur 69, 70, 76, 77, 157, 337
Schorske, Carl E. 72, 651
Schöpflin Aladár 62, 76, 81, 85, 90, 110, 120, 170, 181, 191, 192, 206, 209, 245, 247, 248, 277, 279,289, 301, 355, 388, 389, 398–400, 402, 404, 411, 412, 431, 453, 469
Schreiber rendőrfőkapitány 141
Schubert, Franz 130
Schumann, Robert 357, 422, 444, 448
Schuszter Gyula 267, 268
Sebestyén Arnold 202
Sebestyén Géza 114
Sebestyén Károly 316, 387
Seneca, Lucius Annaeus 283, 286, 369
Sényi László 413
Serény Aladár 154
Sértő Kálmán 227, 353, 361, 362, 406, 413
Shakespeare, William 44, 115, 117, 207, 230, 302, 303, 308, 322, 358, 369, 433–439, 461, 466
Shaw, George Bernard 191, 308, 369, 401
Shelley, Percy Bysshe 221, 359, 369
Sík Sándor 203
Simon Béla 455
Simonyi Mária 140, 329
Simonyi Zsigmond 61–63
Sinclair, Lewis 324
Sipos Lajos 654
Sipos Péter 655
Sirató Ildikó 15
Solder Hugó 84
Soltész Márton 14
Somlár Zsigmond 325
Somlay Artúr 83, 373
Somlyó Zoltán 84, 85, 87, 88, 112, 139, 173, 188, 218, 222, 259, 260, 284, 288, 296, 306, 339, 355, 356, 359, 365, 367, 423, 424
Somogyi Béla 169, 232, 233
Somogyi Jolán 232
Spencer, Herbert 66, 70, 101
Spengler, Oswald 417
Spiegel Gyula 270
Spinoza, Benedictus (Baruch) 70
Spitzer, Leo 434
Stein Fülöp 75
Stella Adorján 307
Stevenson, Robert Louis 422
Stoczek Károly 37
Stoker, Bram 128
Stoll, Elmer Edgar 303, 433
Strauss, Johann (ifj.) 41
Strindberg, August 114, 132, 139, 140
Stuart Mária 441
Stuck, Franz von 128
Sturcz Jusztina 30
Sturcz Zoltán 658
Suarès, André 358
Sully Prudhomme, René François Armand 67
Sumonyi Papp Zoltán 658
Supka Géza 409, 411
Surányi Miklós 85, 191
Sümegi Vilmos 87
Swedenborg, Emanuel 369

Szabados Sándor 198, 206
Szabó Árpád 648
Szabó Batancs István 46, 50, 51, 88

Szabó Dezső 110, 153, 169, 202–204, 220, 224–228, 231, 245–260, 283, 284, 333, 355, 372, 458, 648, 655
Szabó Ervin 181
Szabó Gáborné Weress Jolán 414, 457
Szabó László 95, 385
Szabó Lőrinc 218, 225, 301, 371, 399, 436, 648
Szabolcsi Lajos 123, 213–215, 237, 648, 655
Szabolcsi Miklós 655
Szabolcsi Miksa 212
Szabolcska Mihály 44
Szabóné Nogáll Janka 190
Szajbély Mihály 656
Szakács Andor 226
Szálasi Ferenc 233
Szalma Sándor 442
Szamuely Tibor 198, 205, 217
Szántó György 415
Szántó Judit 428, 431
Szarvas Gábor 408, 411
Szász Károly 110, 337, 351, 437
Szász Zoltán 81, 138, 254, 316, 317
Szász Zsomborné 216
Szathmáry István 226
Szávai János 351, 658
Szebeni Margit 317
Széchenyi István 45, 61, 77, 244, 385, 458
Szécsi Sándor 411
Szegedi Emil 308
Szegedi István 279
Szegedy-Maszák Mihály 13, 76, 96, 122, 151, 161, 186, 195, 196, 199, 221, 222, 229, 237, 239, 245, 274, 275, 283–285, 301, 318, 320, 332, 335, 344, 345, 399, 400, 407, 424, 427–429, 435, 440, 448, 649, 652–655, 658, 659
Szegi Pál 372
Szegő Elemér 223
Szegő Judit 357
Székely Ferenc 237
Székely Vladimir 125
Szélné Bálint Aranka 322
Szélpál Árpád 379
Szemere György 80, 105, 106
Szent Ágoston 358
Szent Imre herceg 439
Szentimrei Jenő 415
Szép Ernő 79, 101, 103, 177, 188, 191, 279, 301, 326
Szép György 30
Szerb Antal 12
Sziebenburger Károly 37, 48
Szigligeti Ede 48
Sziklai Jenő 120
Szikra 164, 370; *lásd még* Teleki Sándorné
Szilágyi Dezső 139
Szilágyi Géza 289, 322
Szilágyi Károly 233
Szilágyi Zsófia 284, 649, 652
Szili Katalin 659
Szinéri Dezső 46
Szini Gyula 99, 132, 322, 402
Szinnyei Ferenc 285, 358, 431
Szinnyei József 61–64
Szirák Péter 13, 304, 657
Szirmay Ödön 115, 228
Szitár Katalin 379
Szomaházy István 85, 203
Szombathy Viktor 39, 328, 348
Szomory Dezső 153, 177, 188, 249, 250
Szomory Emil 180
Szondi Lipót 366
Szoták Árpád 133
Szőlősi Éva 21
Szőts Pál 223
Sztanyiszlavszkij, Konsztantyin Szergejevics 325
Sztrókay Kálmán 48, 53, 54, 88, 106, 137, 146
Sztudinka Miklós Jenő 143
Szűcs Kornélia 138
Szűts Dezső 109, 138

Tabéry Géza 413
Tábori Kornél 125, 189
Tábori Pál 432
Tagore, Rabindranath 401
Taine, Hippolyte 62, 63
Takács Ferenc 290
Takács László 14, 653, 656, 659
Takáts József 230, 653
Tamás István 316
Tamási Áron 414, 415
Tápay-Szabó László 39, 228, 230, 260

Tarján Irma 48
Tarján Vilmos 85
Tarjányi Eszter 651
Tarnai Ernő 141
Tarnai Jenő 140
Tarnovszky Sándor 141
Tartini, Giuseppe 130
Téglás Béla 89, 90, 125, 133, 275, 423, 651,
Téglás Gábor 90
Teleki Sándorné 164, 171, 216, 254, 352, 370, 371
Tennyson, Alfred 109
Ternyes László 301
Tersánszky Józsi Jenő 84, 153, 161, 279, 336, 648
Tesnière, Lucien 390
Tevan Andor 108, 113, 121, 123, 170, 173–176, 186, 193, 258, 259, 280, 282, 289–291, 331, 430, 648
Than Károly 26
Tharaud, Jean 62
Tharaud, Jérőme 62
Thérive, André 393
Thomka Beáta 302, 657
Thököly Imre 244,
Tichy Margit 124
Tisza István 169, 195, 236, 247
Toldy Ferenc 65, 124, 358
Toller, Ernst 401–403
Tolnai Vilmos 20, 221, 279, 344, 410
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 70, 307, 345, 358, 369
Tomka Béla 653
Tompa Mihály 155
Toncs Gusztáv 27, 37, 43, 44, 45, 170, 306, 341
Tormay Cécile 216, 226, 228, 244, 264, 278, 314, 458
Tóth Árpád 66, 86, 166, 177, 179, 187, 190, 191, 192, 202, 208, 226, 227, 248, 256, 260, 279, 301, 436, 648
Tóth Elek 325
Tóth-Czifra Júlia 422, 659
Toulouse-Lautrec, Henri de 132
Tőkés Anna 325, 329
Tömörkény István 101
Törley Bálint 25
Török Lajos 455
Török Rezső 317
Török Sophie 363, 438, 462, 470, 660
Törs Tibor 186
Törzs Jenő 329
Trefort Ágoston 91
Trockij, Lev Davidovics 189, 244
Turcsányi Egon 447
Turgenyev, Ivan Szergejevics 368
Turi Béla 226, 232
Turóczi-Trostler József 282, 316, 343
Türr István 299
Türr Stefánia 299
Tverdota György 652

Uhlmann Lajos 290
Ujházi Károly 46
Újvári Pál 288
Uray Tivadar 441

Vadász Henrik 172
Vágó Béla 66, 67, 198
Vágó Márta 469
Vajda Ernő 122
Vajda János 141
Valéry, Paul 90, 314, 392, 401, 408, 422
Váli Antal 36
Vály Dezső 267
Vámbéry Rusztem 181
Vámos Árpád 114
van Bever, Adolphe 176
van Praag, Siegfried 285
Vanbrough, Iréne 326
Váradi Antal 138
Varga Antal 357, 445
Varga Hugó Jenő 60
Varga István 656
Varga Katalin 15
Varga Kinga 14
Vargha Balázs 420, 659
Várkonyi Nándor 222
Várnai Janka 205
Várnai Zseni 202
Városssy Gyula 239, 241
Varsányi Irén 372
Váry Albert 218, 276
Vas István 296
Vasile, Alecsandri 415

Vass A. Kálmán 53
Vay gróf 24
Vázsonyi Jenő 212
Vázsonyi Vilmos 212, 237
Vázsonyi Vilmosné 327
Végh Dániel 647
Veres András 108, 110, 344, 346, 351, 353, 376, 378, 388, 403, 424, 652, 654, 658, 659
Veres Mihály 172
Veress Sándor 23, 650
Vergilius Maro, Publius 44
Verhaeren, Émile 176, 322, 373
Verlaine, Paul 65, 132, 147, 156, 176
Vértesy Gyula 226
Vészi József 87, 99, 170, 374
Vezér Erzsébet 658
Vienne, Louis de 395, 457
Vigyázó gróf 367
Vikár Béla 254, 388, 389, 458
Vilmos, II. 417, 418
Virág Gábor 650
Virágh Ferenc 413
Vitéz László 247
Vogüé, Eugene Melchior de 358
Voinovich Géza 284, 398, 399
Voit Krisztina 254
Voltaire 62, 90, 369
Vörös Boldizsár 192
Vörösmarty Mihály 43–45, 61, 63, 123, 276, 374, 375, 394, 436, 437

Wagner, Richard Wilhelm 101, 307, 369
Wagner-Jauregg, Julius 269, 272, 273
Walch, Gérard 176
Waldmann Iván 459
Walleshausen Rolla 195
Watts, Isaac 442
Wedekind, Frank 119
Weiner István 127
Weiszburg, Chajjim 297
Wells, Herbert George 191, 401, 420
Weltner Jakab 200
Weöres Sándor 361, 363, 364
Werfel, Franz Viktor 401
Wernitzer Julianna 271
Wesselényi Miklós 244, 385
Whitman, Walter (Walt) 314, 315, 324
Widmar, Antonio 286, 287, 298, 300, 358
Wierzynski, Kazimierz 403
Wilde, Oscar (Fingal O'Flahertie Wills) 65, 70, 92, 109, 114, 115, 117, 140, 288–290, 321, 324, 422
Wilder, Thornton Niven 324
Wille, Bruno 70
Williams, William Carlos 434
Wilson, Edmund 434
Wilson, John Dover 435
Wittgenstein, Ludwig Josef Johann 76, 391
Wlassics Gyula 352, 394
Wolff, Pierre 257
Wordsworth, William 122
Wundt, Wilhelm Maximilian 407

Yartin József 168

Z. Máday Margit 171
Z. Szentgyörgyi Mária 413
Zadravetz István 264
Zágonyi Ervin 14, 300, 326, 327, 440, 657, 659
Zákány-Tóth Péter 14, 652, 654
Zalai Béla 66–68, 70, 71, 91
Zambra Alajos (Luigi) 300
Zeidler Gusztáv 655
Zeke Gyula 657
Zempléni Árpád 389
Zerkovitz Béla 127
Zeyk Sarolta 187
Zigány Árpád 229, 249
Zola, Émile Édouard Charles Antoine 132, 140, 222
Zolnai Béla 176, 381, 410
Zolnai Gyula 61, 236, 408, 409
Zombory Gyula 335
Zoroaszter 369
Zrínyi Miklós 43, 63, 65
Zuboly Elemér 153; *lásd még* Bányai Elemér
Zweig, Stefan 215

Zsadányi Henrik 206
Zsigmond király 19
Zsigray Julianna 107
Zsolt Béla 301, 373, 376, 380, 381, 389, 402

Arany Zsuzsanna magyar–esztétika szakon végzett, majd összehasonlító irodalomtudományból doktorált az ELTE BTK-n. Évekig dolgozott a Kosztolányi kritikai kiadást gondozó kutatócsoportban, ahol bibliográfiai sorozatot szerkesztett, illetve az író halálos ágyán följegyzett beszélgetőlapjait adta közre, amiért Akadémiai Ifjúsági Díjat nyert. Számos tanulmánya jelent meg folyóiratokban és kötetekben, valamint önálló gyűjteményekkel szintén jelentkezett. A filológián túl filozófiai kérdések (mint a Gonosz problémája) irodalmi megjelenésével foglalkozik, a közelmúltban pedig napvilágot látott első, ugyancsak Kosztolányi alakját tárgyaló regénye is.

Főbb munkái

- *Ördögtrillák. Gonosz és Erotika az irodalomban*. Veszprém, 2004, Vár Ucca Műhely. (tanulmányok)
- *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke*. 1–4. köt. Budapest, 2008–2011, Ráció. (szerkesztés, a 4. kötet Dobás Katával közösen)
- *„most elmondom, mint vesztem el". Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Pozsony, 2010, Kalligram. (szerkesztés)
- *Isten bálján. Kosztolányi-tanulmányok*. Veszprém, 2011, Művészetek Háza. (tanulmányok)
- *Desiré kalandjai. Nicolas Sztavrogin életrajza*. Veszprém, 2016, Művészetek Háza. (regény)

Honlap
aranyzs.wixsite.com/aranyzsuzsanna

4980 Ft

ISBN 978 963 276 290 6

Arany Zsuzsanna magyar–esztétika szakon végzett, majd összehasonlító irodalomtudományból doktorált az ELTE BTK-n. Évekig dolgozott a Kosztolányi kritikai kiadást gondozó kutatócsoportban, ahol bibliográfiai sorozatot szerkesztett, illetve az író halálos ágyán följegyzett beszélgetőlapjait adta közre, amiért Akadémiai Ifjúsági Díjat nyert. Számos tanulmánya jelent meg folyóiratokban és kötetekben, valamint önálló gyűjteményekkel szintén jelentkezett. A filológián túl filozófiai kérdések (mint a Gonosz problémája) irodalmi megjelenésével foglalkozik, a közelmúltban pedig napvilágot látott első, ugyancsak Kosztolányi alakját tárgyaló regénye is.

Főbb munkái

- *Ördögtrillák. Gonosz és Erotika az irodalomban*. Veszprém, 2004, Vár Ucca Műhely. (tanulmányok)
- *Kosztolányi Dezső napilapokban és folyóiratokban megjelent írásainak jegyzéke*. 1–4. köt. Budapest, 2008–2011, Ráció. (szerkesztés, a 4. kötet Dobás Katával közösen)
- *„most elmondom, mint vesztem el". Kosztolányi Dezső betegségének és halálának dokumentumai*. Pozsony, 2010, Kalligram. (szerkesztés)
- *Isten bálján. Kosztolányi-tanulmányok*. Veszprém, 2011, Művészetek Háza. (tanulmányok)
- *Desiré kalandjai. Nicolas Sztavrogin életrajza*. Veszprém, 2016, Művészetek Háza. (regény)

Honlap

aranyzs.wixsite.com/aranyzsuzsanna

4980 Ft

ISBN 978 963 276 290 6

4980 Ft

ISBN 978 963 276 290 6